BALCANII

Naționalism, război și Marile Puteri 1804–2012



MISHA GLENNY

„Un demers ce merită o admirație nemărginită și care, până acum, nu are rival." — *The Guardian*

ISTORIE
TREI



Colecție coordonată de
Livia Szász

This translation was kindly supported by the
Fund for Central and East European Book Projects, Amsterdam
and the *Allianz Cultural Foundation*, Berlin.

Această carte s-a publicat cu sprijinul
Fund for Central and East European Book Projects, Amsterdam
și *Allianz Cultural Foundation*, Berlin.

MISHA GLENNY

BALCANII

Naționalism, război și Marile Puteri 1804–2012

Traducere din engleză de
Livia Szász

TREI

Editori:
Silviu Dragomir
Vasile Dem. Zamfirescu

Director editorial:
Magdalena Mărculescu

Redactare:
Ondine-Cristina Dascăliţa

Director producţie:
Cristian Claudiu Coban

Dtp:
Carusel Multimedia

Corectură:
Anca Baciu
Oana Apostolescu

Conţinutul acestei lucrări electronice este protejat prin copyright (drepturi de autor), iar cartea este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sub orice formă sau prin orice mijloc, fără consimţământul editorului, sunt interzise. Dreptul de folosinţă al lucrării nu este transferabil.
Drepturile de autor pentru versiunea electronică în formatele existente ale acestei lucrări aparţin persoanei juridice Editura Trei SRL.

Parte a prezentei traduceri a fost realizată pe parcursul unei rezidenţe la Übersetzerhaus Looren, Elveţia, susţinută de Looren Translation Fund.

Titlul original: The Balkans. Nationalism. War and Great Powers 1804-2012
Autor: Misha Glenny

Copyright © Misha Glenny, 1999, 2012

Copyright © Editura Trei, 2020 pentru prezenta ediţie

O.P. 16, Ghișeul 1, C.P. 0490, București
Tel.: +4 021 300 60 90 ; Fax: +4 0372 25 20 20
e-mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

ISBN (print): 978-606-40-0512-0
ISBN (epub): 9786064017871

Mamei mele și lui Jack pentru tot

Warkworth. În fața castelului lui Northumberland. Intră Zvonul, pe îmbrăcămintea căruia sunt pictate nenumărate limbi.

Zvonul:
Fiți doar urechi. Când trâmbițează Zvonul,
E-n stare cineva să nu-l asculte?
Gonaci făcându-mi vântul, eu vestesc
Din răsărit și pân-la soare-apune.
Al faptelor din lume început.
Pe-aceste limbi atârnă clevetiri.
Pe care-le răspândesc în mii de graiuri,
Smintind pe mulți cu știri fără temei.
Vorbesc de pace-n timp ce-ascunsa vrajbă
Răneşte lumea, sub al tihnei zâmbet;
Și cine altul decât mine, Zvonul,
Adună oști și gată apărarea,
Când vremea a rămas împovărată,
Nu din pricina asprului război,
Cum se aude, ci a altui rău?
Zavistia, prepusul, bănuiala,
Din mine fac o trișcă de copil,
Iar miile de capete-ale hidrei
Mulțimea schimbătoare și-nvrăjbită,
Cu ușurință o deprind. Dar cum
Să-mi judec binecunoscutul trup
În fața alor mei? Eu sunt aici
Olac al biruinței lui King Harry.
Acesta-n bătălia de la Shrewsbury,
L-a-nvins pe Hotspur și oștirea lui,
Stingând în sânge de rebeli văpaia
Semeței răzvrătiri. Dar ce mă face
Să-ncep cu adevărul? Rostul meu
E să vestesc că Monmouth a căzut
Lovit de spada nobilului Hotspur,

Iar unsul Domnului până-n ţărână
S-a frânt în faţa furiei lui Douglas.
Acestea le-am tot vânturat prin târguri,
Din Shrewsbury şi pân-la ăst castel
De piatră colţuroasă, ros de viermi,
Unde părintele lui Hotspur zace,
De-o boală ce-i cu tâlc. Mereu sosesc
Soli frânţi de drum, iar oarbele speranţe
Din veşti pe care prin mine le-au aflat,
Mai rele-s ca un rău adevărat.*

Prolog la Henric IV, Partea a II-a

* Shakespeare, Henric al IV-lea, traducere de Leon Levițchi, Editura Univers, București, 1985.

Mulțumiri

Mă întreb uneori dacă m-aș fi pornit să scriu această carte știind cât de multă muncă avea să necesite și ce demers singuratic avea să fie. Prietenii și colegii mi-au fost mereu alături pentru a-mi susține moralul.

Mi-am petrecut primul din cei patru ani de scris la acest volum la Woodrow Wilson Center for International Scholars din Washington DC. Le sunt profund recunoscător tuturor celor care mi-au dat o mână de ajutor în această instituţie excepţională. Mai ales profesorului John R. Lampe, primul care mi-a sugerat să iau în calcul Wilson Center. Fără ajutorul şi încurajările sale, acest volum nici nu ar fi ieşit din faşă. Doresc de asemenea să-i mulţumesc lui Kristin Hunter pentru sprijinul devotat şi prietenia pe care mi-a arătat-o pe parcursul şederii mele la Wilson Center.

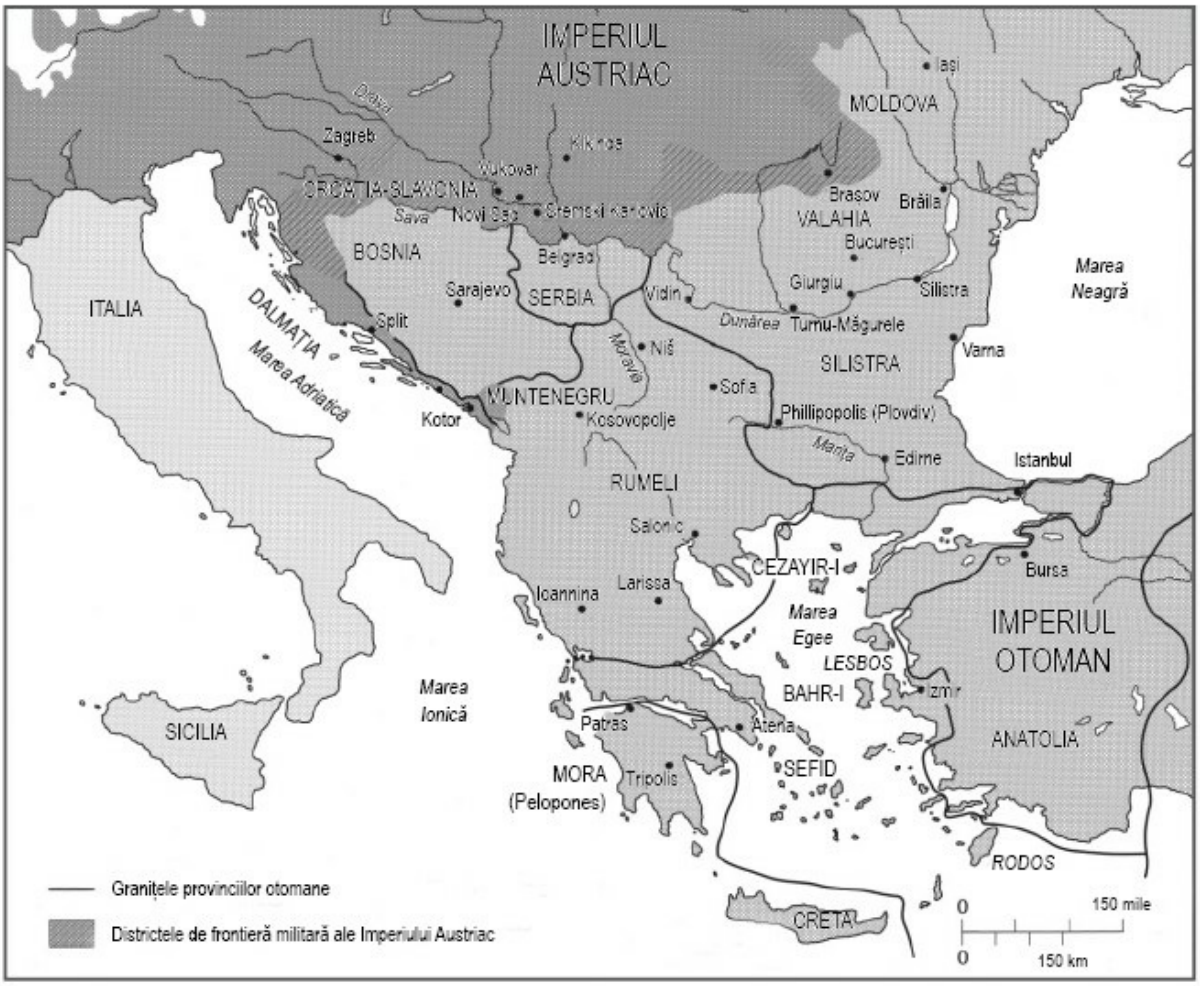
Îmi face o deosebită plăcere să le mulţumesc celor de la Royal Institute of International Affairs pentru susţinerea generoasă, iar fostului director al institutului, Sir Timothy Garden, şi lui George Joffé pentru încurajări.

Profesorul Gale Stokes a citit cu stoicism nenumăratele versiuni ale capitolelor acestei cărţi, dându-mi şansa de a profita de pe urma bogatei sale experienţe de istoric specializat în Balcani. Criticile lui aspre au fost de nepreţuit şi m-au ajutat să-mi concentrez atenţia asupra nenumăratelor slăbiciuni pe care sper să fi reuşit într-o oarecare măsură să le îndrept. Liam McDowall nu numai că mi-a fost cel mai statornic prieten, dar şi o sursă extraordinară de informaţii şi idei, pe care le poţi dobândi numai prin ani de experienţe trăite nemijlocit în Balcani. Când m-au încercat momente de mare îndoială, Grenville Byford mi-a arătat că el totuşi credea în munca mea. Înţelepciunea şi bunăvoinţa lui m-au ajutat să merg înainte. Pe parcursul ultimilor patru ani, influenţa liniştitoare a lui Ivan Vejvoda mi-a fost sursă de inspiraţie şi m-a ajutat să navighez prin vâltorile Balcanilor. În discuţiile noastre despre Albania, Fatos Lubonja mi-a împărtăşit cunoştinţele sale extraordinare.

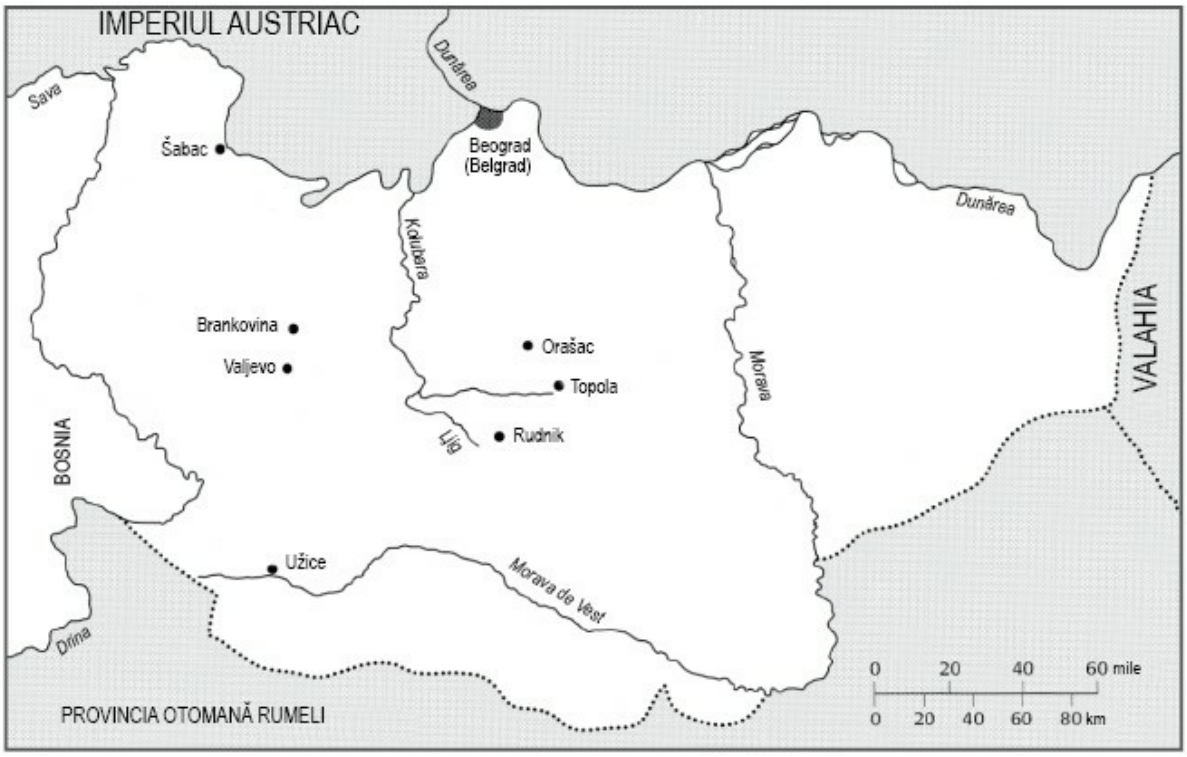
Au existat mulţi alţii care au citit diferite versiuni ale prezentei lucrări. Următorii mi-au oferit observaţii valoroase: Keith Brown (care şi-a asumat şi rolul de bibliotecar de texte rare), profesorul Richard Crampton, Snežana Ćurčić, Aleksa Djilas, Paddy Glenny, Tamara Glenny, Mark Mazower, Milorad Pupovac, profesoara Maria Todorova şi Bill Schwarz. Împreună, prin inteligenţa şi cunoştinţele lor, au îmbunătăţit în mod incomensurabil prezentul volum, iar greşelile rămase îmi aparţin exclusiv. Cele mai sincere mulţumiri lui Herb Okun, Robert Silvers şi Susan Woodward. Şi, ca de obicei, m-am putut baza pe Imma Palme, Hans Ljung şi Braca Grubačić, care m-au ajutat ori de câte ori le-am cerut sprijinul.

Melissa Llewelyn-Davies mi-a adus cele mai cuprinzătoare și constructive critici pe parcursul scrierii lucrării. Ea, împreună cu Rosa Curling și Richard Curling m-au tratat cu umor și bună-dispoziție, ajutându-mă să depășesc momentele de presiune puternică.
Îi rămân cel mai îndatorat lui Neil Belton, editorul, prietenul și cel mai ferm critic al meu. Abilitatea firească cu care mânuiește instrumentele profesiei sale a dat prezentului volum o coerență de care eu nu aș fi fost în stare. Dacă am încredere în ceea ce am făcut, acest lucru i se datorează exclusiv lui Neil.
Mama mea, Juliet Sydenham, nu numai că m-a susținut dincolo de cuvinte, dar și-a adus contribuția și prin extraordinarul ei talent editorial. Am un singur regret în legătură cu acest proiect. M-a ținut mult prea mult timp departe de copiii mei, Miljan, Alexandra și Callum.

Balcanii, 1804



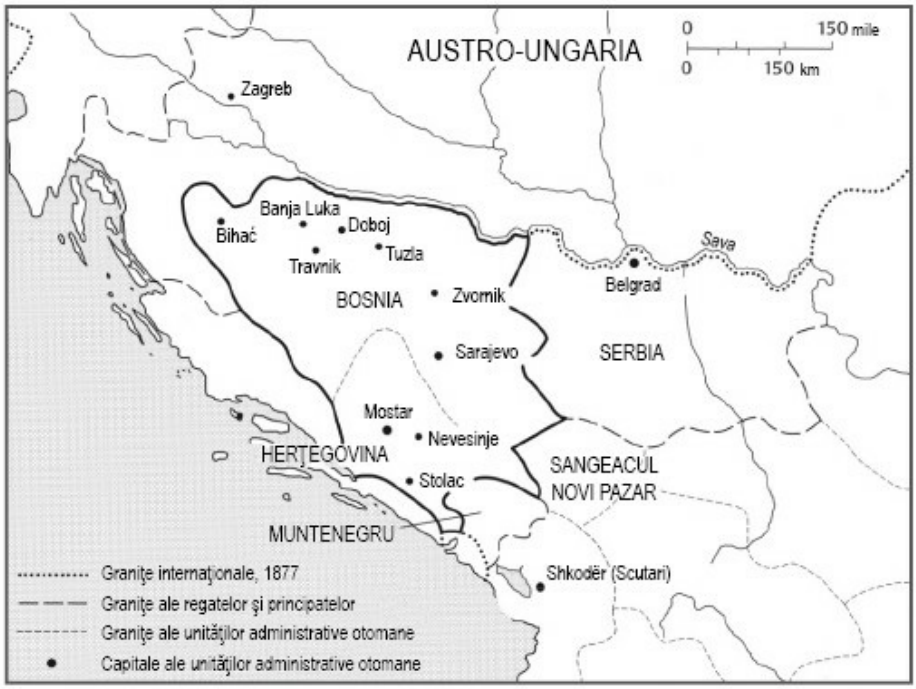
Paşalâcul Belgrad, 1804



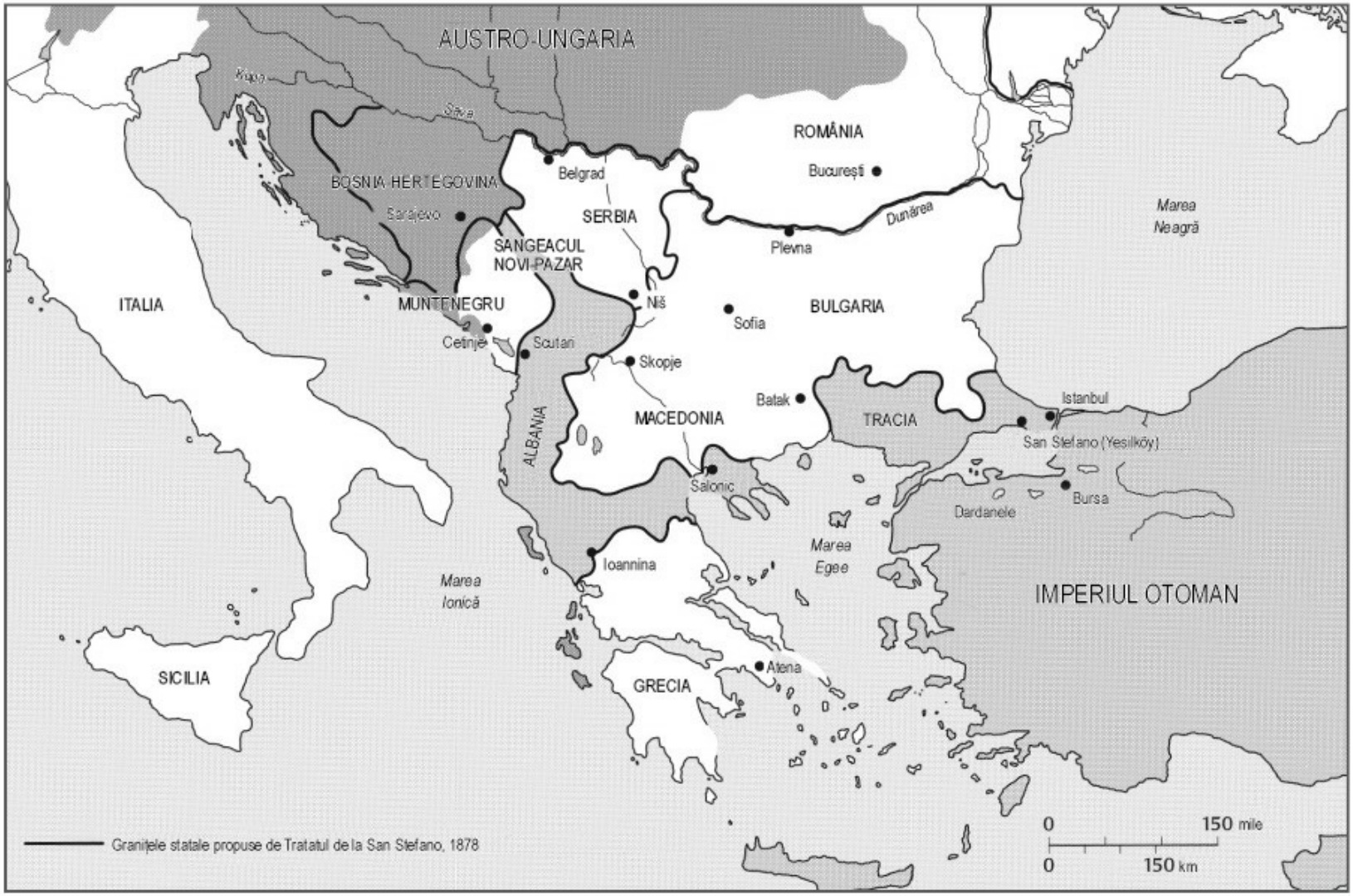
Războiul de Independenţă al Greciei, 1821-30



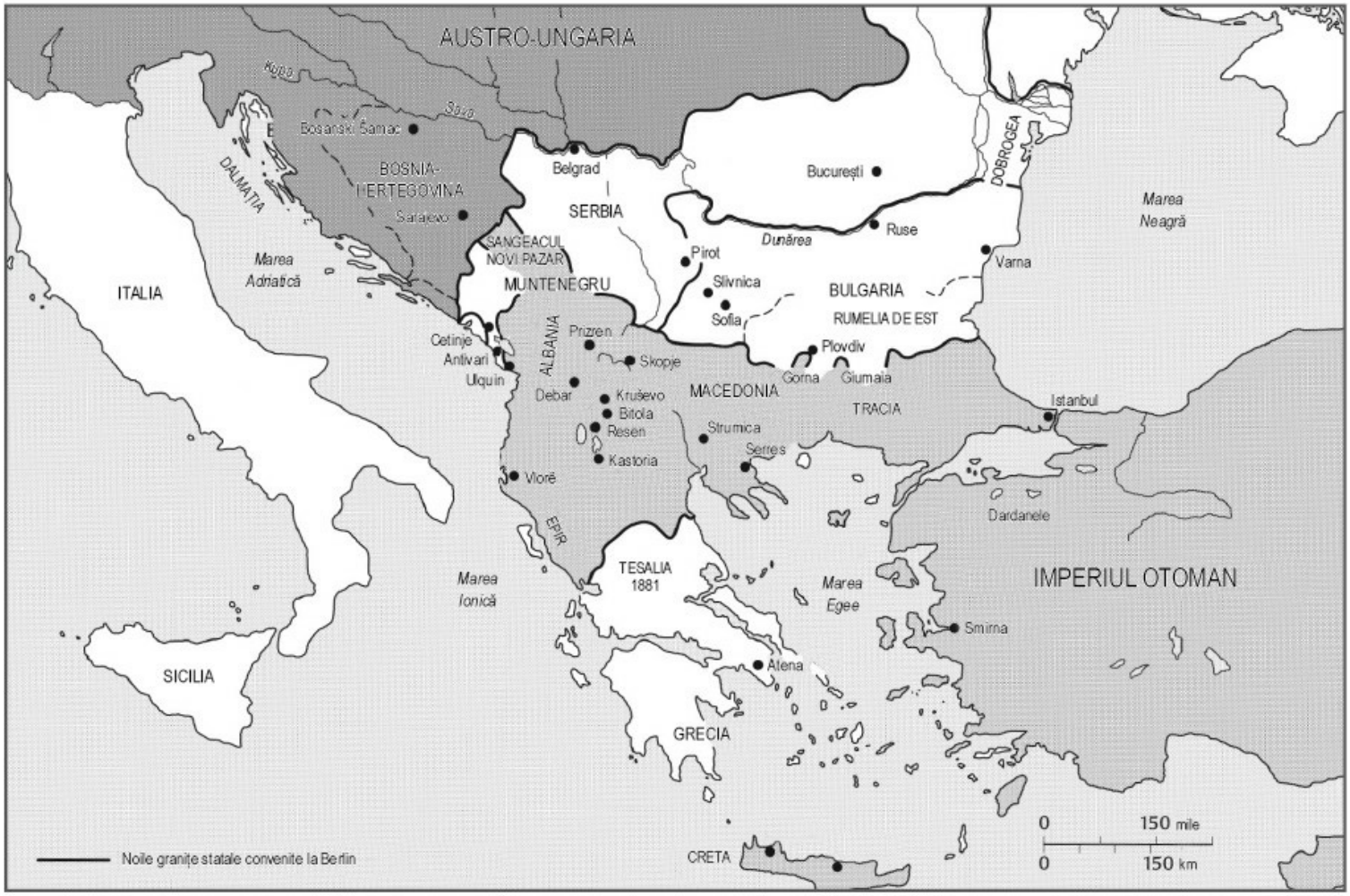
Bosnia și Herțegovina, 1850–2, 1875



Tratatul de la San Stefano, 1878



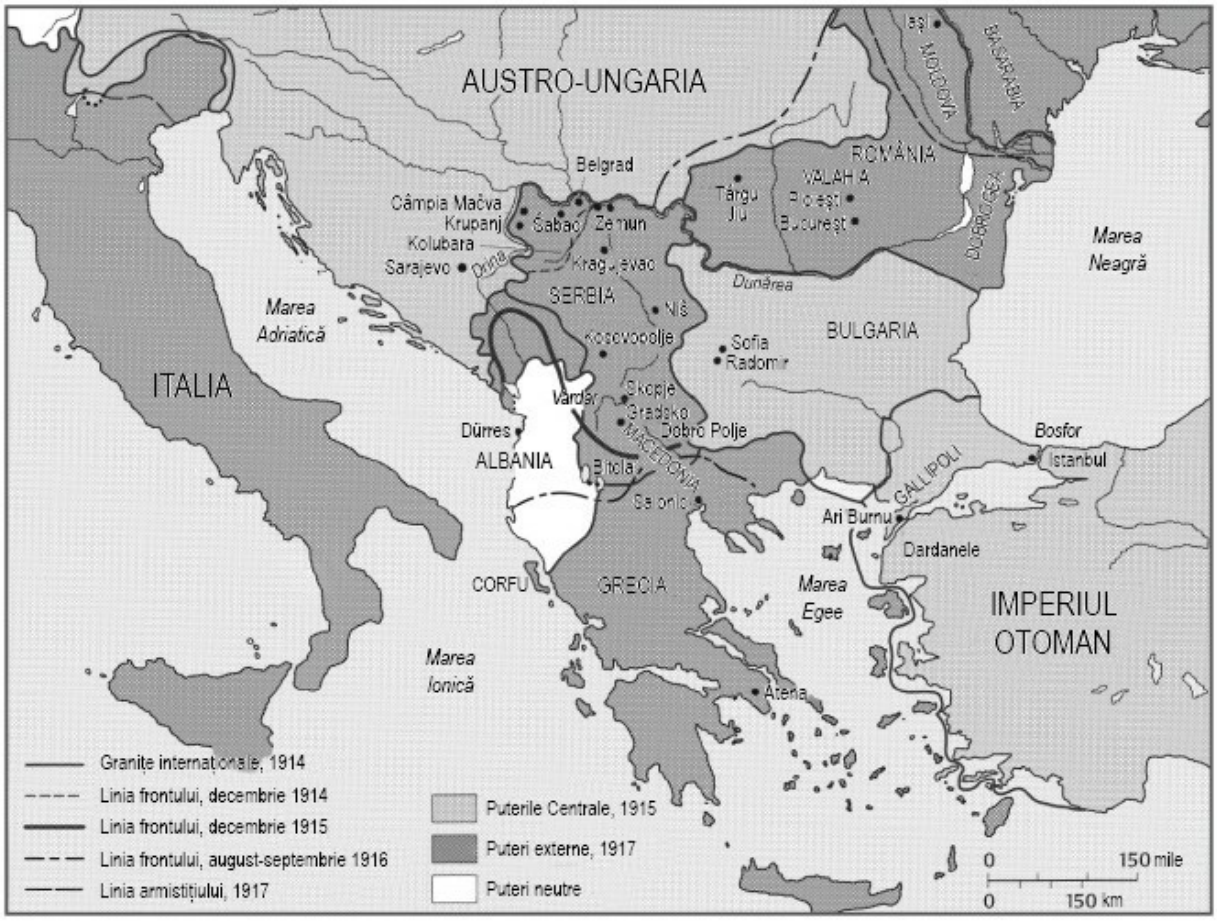
Tratatul de la Berlin, 1878



Războiaele Balcanice: Croația și Bosnia



Primul Război Mondial



Balcanii și Conferința de Pace de la Paris



Balcanii sub influența nazistă



Balcanii, 1945-89



Fosta Iugoslavie, 1999



Introducere

„Kosovo se află în pragul Europei“, comunica prim-ministrul britanic Tony Blair publicului său la începutul lunii aprilie 1999. Cu toate acestea, niciun geograf nu ar considera că provincia Kosovo și regiunile învecinate ar face parte din Asia. Dacă nu e în Europa, și nici în Asia, atunci unde exact se află Peninsula Balcanică? Poate că Blair a fost influențat de romanul lui Bram Stoker, Dracula, în care Balcanii se aflau „în centrul tuturor vârtejurilor imaginației“, unde „se adunau toate superstițiile cunoscute în lume“. Decenii la rând, lumea occidentală s-a uitat la aceste teritorii ca la o zonă neclar cartografiată, care separa atent-orânduitele civilizații europene de haosul Orientului.

Limbajul folosit de observatori în zilele de astăzi este mai puțin romantic, dar sentimentele care alienează și mitizează Balcanii persistă. De fapt, lumea a adoptat relativ recent, începând cu secolul al XX-lea, derivatele acestui nume, precum adjectivul „balcanic“ sau substantivul „balcanizare“, ca termeni peiorativi. Dacă cineva are o „mentalitate balcanică“, de exemplu, acest lucru înseamnă că persoana respectivă este predispusă să înșele, să exagereze și să nu prezinte încredere. În 1989, când a început procesul de destrămare a Iugoslaviei, generalizările referitoare la popoarele din această regiune și istoriile lor au început să fie răspândite chiar de organizațiile de presă care hotărâseră cu mult timp în urmă să se abțină de la folosirea unor clișee asemănătoare când era vorba de reportaje din Africa, Orientul Mijlociu sau China. Se pare că Balcanii se bucură de o dispensă specială de la regulile care interzic stereotipurile.

Adevărul este că până și contururile acestor tărâmuri misterioase aflate la granița dintre două continente sunt obscure. Foarte mulți intelectuali au susținut că Dunărea marchează granița nordică a peninsulei. Această teorie ar exclude însă România, o țară care apare nu numai în majoritatea studiilor occidentale despre Balcani, dar și în propriile istorii despre peninsulă, cu toate că Bucureștiul nu se arată prea dornic să fie asimilat cu vecinii săi de la sud. După Primul Război Mondial, politicienii

americani și vest-europeni i-au considerat adesea și pe unguri ca făcând parte din popoarele peninsulei; însă, din 1945 încoace, atribuirea denumirii de popor balcanic a început să fie mai puțin uzitată. O mare parte a croaților a insistat multă vreme că identitatea lor este exclusiv central-europeană, iar cultura lor e străină de tradițiile balcanice. Puțini istorici au fost de acord cu acest lucru. Insulele grecești din Marea Egee și Ionică au o moștenire mediteraneeană, cu toate că istoria celui de al doilea oraș ca mărime din Grecia, Salonic, este la fel de importantă pentru istoria Balcanilor precum cea a Sarajevoului.
Ceața care învăluie aceste tărâmuri se ridică din când în când, lăsând să se întrevadă caracteristici neașteptate, după care se pogoară din nou deasupra Balcanilor, creând un peisaj nou și complex. Orice încercare de a analiza cât se poate de serios Peninsula Balcanică se lovește de acele întrebări fără răspuns referitoare la granițe. Ce țări fac parte din peninsulă? O întrebare chiar și mai delicată este – ce popoare locuiesc aici? Nenumărați specialiști, politicieni, diplomați și jurnaliști au venit cu definiții, susținute de varii argumente geografice, politice, etnice și istorice, unele bine chibzuite, altele absurde. Cu toate acestea, niciodată nu s-a ajuns la un consens și nici nu s-ar putea ajunge.
Asemenea tuturor celorlalte cărți despre Balcani, și acest volum definește peninsula apelând la un amestec de argumente geografice, istorice și politice. Regiunile nucleu aduse în discuție sunt Grecia continentală, Serbia, Croația, România (deși rolul Transilvaniei este unul secundar), Turcia și Imperiul Otoman, Bulgaria, Bosnia și Herțegovina, Muntenegru, Macedonia și Albania. Iar teritoriile periferice – Slovenia, Voivodina, Ungaria, Moldova, Anatolia, Cipru și insulele grecești din Marea Ionică și Egee – sunt discutate doar sporadic, în măsura în care au un impact ocazional asupra țărilor menționate anterior.
Balcanii sunt dificil de definit tocmai din cauza unui amestec de descrieri geografice și politice la rândul lor problematice. Termenul „Peninsula Balcanică“ este unul modern, fiind formulat în 1808 de geograful german Johann August Zeune. A apărut din cauza unei concepții greșite, conform căreia lanțul muntos balcanic, care traversează Bulgaria de astăzi, nu s-ar sfârși în estul Serbiei (așa cum se întâmplă), ci s-ar întinde fără întrerupere de la Marea Neagră până la Adriatică. A trebuit să treacă un secol pentru ca această descriere deloc precisă să eclipseze alte denumiri clasice sau geopolitice, precum Turcia Europeană sau Orientul Apropiat,

devenind termenul preferat de majoritatea limbilor europene. Termenul mai neutru de Europa de Sud-Est continuă să fie folosit în paralel şi în germană, şi în engleză până în zilele noastre.
Termenul „Turcia Europeană“, denumind regiuni ale Imperiului Otoman aflate la vest de Bosfor, nu poate fi un sinonim al Balcanilor, deoarece ridică întrebări cu privire la caracteristicile periferiei de nord a regiunii, având în vedere că anumite teritorii din Ungaria, Croaţia şi chiar şi din Austria s-au aflat la un moment dat sub controlul armatelor otomane. Iar dacă un teritoriu se scinda de Imperiul Otoman, îşi pierdea oare statutul de provincie balcanică? Oare fostele provincii otomane ale Bosniei şi Herţegovinei pot fi excluse din Balcani pentru că au fost anexate de Imperiul Austro-Ungar în 1908, înainte de prăbuşirea Porţii?
Termenul a căpătat un nou strat semantic abia la sfârşitul Marelui Război. Cuvântul „balcanizare“ a fost utilizat pentru prima dată de jurnalişti şi politicieni nu pentru a descrie fragmentarea politică a Peninsulei Balcanice, ci pentru a marca apariţia unei serii de noi state care să înlocuiască imperiile Habsburgilor şi Romanovilor. Acest proces ar fi putut fi la fel de bine descris ca est-europenizare sau chiar balticizare a Europei.
Dar cea mai trainică definiţie a termenului de Balcani îşi are originile în momentul asasinării arhiducelui Franz Ferdinand la Sarajevo, în 1914. În 1940, jurnalistul american John Gunther a scris în cartea sa de mare succes, Inside Europe, că:

Este un afront intolerabil la adresa naturii umane şi politice că aceste mici state nefericite şi amărâte din Peninsula Balcanică pot să declanşeze şi chiar se implică în certuri care provoacă războaie mondiale. Aproape o sută cincizeci de mii de tineri americani au murit din cauza unui eveniment care a avut loc în 1914 într-un sat înapoiat şi afundat în noroaie, Sarajevo. Ciondănelile pline de ură, fără de măsură din politicile Balcanilor, complet de neînţeles pentru cititorul occidental, sunt în continuare vitale pentru pacea europeană şi poate chiar şi pentru cea mondială.**

Disprețul lui Gunther este tipic pentru o mare parte a opiniei larg

răspândite în Occident care privea și încă privește Balcanii ca pe o toxină ce amenință sănătatea Europei. Substanțele active ale acestei toxine sunt considerate și astăzi prea complexe pentru orice antidot cunoscut. În absența unui leac, Occidentul a ajuns la concluzia că singura soluție era să izoleze și să dea uitării. Acest lucru s-a întâmplat pe parcursul Războiului Rece, când nordul Balcanilor s-a pierdut în gaura neagră a imperialismului sovietic; renegatele socialismului, Iugoslavia și Albania, au fost plasate sub eticheta „Adriatica Răsăriteană"; iar sudul Balcanilor a fost transformat în regiune strategică a NATO, sub numele de Mediterana de Răsărit. Balcanii, acest termen cu o conotație politică detestată, avea să fie folosit doar sporadic, în momentele în care crimele și intrigile ajungeau să umbrească ordinea altminteri placidă din Europa de Sud-Est. Un exemplu de reținut a fost asasinarea jurnalistului Gheorghi Markov, corespondent al serviciului bulgar al BBC, ucis de agenții guvernului bulgar pe un pod de peste Tamisa, cu o umbrelă cu vârful otrăvit.

Politicile balcanice au putut fi doar izolate pentru că au fost, după toate aparențele, statice. S-a afirmat că tradițiile animozității erau atât de puternice și bine înrădăcinate în Balcani, încât se impregnaseră în codul genetic al locuitorilor regiunii. Occidentalii au recunoscut totuși că Balcanii făceau parte din Europa (deși afirmația lui Tony Blair despre Kosovo, care chipurile s-ar afla în pragul continentului, demonstrează că această concesie nu fusese făcută cu inima deschisă). Dar pentru că se aflau, în cel mai bun caz, doar cu un picior în Europa civilizată, popoarele balcanice au urmat un drum evolutiv diferit, în care vărsarea de sânge și răzbunarea au fost formele preferate de discurs politic.

Din 1991 încoace, conflictul din fosta Iugoslavie a părut să confirme această interpretare esențialistă a Balcanilor. Acești oameni, cufundați într-o „ură ancestrală", așa cum i-a caracterizat un alt prim-ministru britanic, John Major, păreau incapabili să învețe vreo lecție din istorie. În 1992, Sarajevo era doar o versiune modernă a butoiului cu pulbere care declanșase războiul din 1914.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, din relatările occidentale despre Balcani lipseau în mod vădit și constant orice considerații legate de impactul Vestului asupra regiunii. Marile puteri sau „comunitatea internațională", așa cum sunt acestea cunoscute acum, au fost întotdeauna „târâte" în conflictele din Balcani ca niște parteneri, aparent reticenți, implicați în dispute locale despre motivele cărora nu

aveau habar. Balcanii erau consideraţi a fi imuni la procesele civilizatoare pe care imperiile europene susţineau că le-ar fi introdus pretutindeni în lume. Iar, după ce se distanţau de situaţia încâlcită din regiune, marile puteri investigau arareori consecinţele intervenţiilor lor.

Mi-am început călătoria prin Balcani cărând în spate o bună parte a bagajului de prejudecăţi pe care îl târăsc după ei şi alţi străini. Nu vreau să pretind că m-am descotorosit de tot de acesta. La început, am hotărât să scriu o istorie a Balcanilor, deoarece am conştientizat că şi eu, împreună cu mulţi alţi observatori ai războaielor purtate în Iugoslavia în anii 1990, eram nevoit să îmi exprim părerile despre istoria iugoslavă şi balcanică în condiţiile în care nu eram câtuşi de puţin familiarizat cu acest subiect. Intenţia mea fermă a fost ca, în cele ce urmează, să evit să interpretez sau să redau istoria balcanică prin prisma anilor 1990, deşi, din când în când, mi s-a părut că merită să-mi exprim părerea privitor la anumite ecouri, continuităţi sau discontinuităţi.

De la bun început am fost convins că, pentru a înţelege istoria iugoslavă, trebuia să iau în calcul istoria întregii regiuni. Aşa că m-am văzut confruntat cu uriaşa cantitate de materiale scrise despre această regiune pe parcursul ultimelor două secole. Această istorie a fost la rândul ei „balcanizată“, ca să abuzăm în continuare de acest termen. Studiile succinte despre Balcani sunt o raritate; în schimb, monografiile academice, relatările martorilor oculari şi colecţiile de reportaje despre anumite ţări sau evenimente sunt cu miile. Acest lucru este valabil atât pentru lucrările scrise local, cât şi pentru istoria văzută din exterior. Am fost de asemenea uimit să constat că nu există vreun volum cuprinzător care să încerce să descrie relaţia dintre marile puteri şi Balcani de pe parcursul ultimelor două secole. După cum sugerează această carte, de la începutul secolului al XIX-lea, influenţa marilor puteri asupra Balcanilor a contribuit din plin la o istorie care nu este statică – în care animozităţile vechi de sute de ani sunt sortite să se repete la nesfârşit –, ci uimitor de dinamică.

Dacă aş fi urmat o linie narativă strictă, această carte s-ar fi transformat rapid într-un calendar al războaielor, încoronărilor şi schimbărilor de guvern. Deşi relatarea mea este în general cronologică, am ales să mă concentrez asupra acelor evenimente şi procese din Balcani care, cred eu, au jucat un rol important în modelarea regiunii şi percepţiilor noastre despre peninsulă.

La începutul secolului al XVIII-lea, când începe istoria prezentată în acest volum, regiunea era, din mai multe puncte de vedere, de nerecunoscut pentru cititorul din secolul al XXI-lea. În Balcani, existau foarte puține localități și maximum trei sau patru orașe; acestea din urmă erau de obicei garnizoane otomane, în care locuiau foarte puțini ne-musulmani, cele mai cunoscute excepții fiind Bucureștiul, Salonicul și chiar Istanbulul. Majoritatea covârșitoare a locuitorilor din Balcani trăiau din agricultura de subzistență; nu se putea vorbi de vreo industrie, iar rutele comerciale se întindeau de-a lungul zonelor periferice de coastă. Viața era extrem de lentă; în Imperiul Otoman conflictele armate erau foarte rare; ostilitatea etnică se făcea arareori resimțită dincolo de disputele locale.

Pe parcursul celor două decenii care au urmat Revoluției Franceze, au izbucnit revolte importante în patru colțuri diferite ale Europei – Irlanda (1798), Polonia (1796), Spania (1808–1812) și Serbia (1804–1830). Societățile din toate aceste țări erau formate în mare parte dintr-o țărănime cu revendicări economice importante. Toate revoltele au fost într-o oarecare măsură jacquerii ale țărănimii – dar au avut și caracteristici naționaliste. Primele trei au izbucnit în imperii creștine, iar rebelii erau toți catolici. Țăranii au beneficiat de susținerea unor segmente influente din clasa de mijloc și intelectualitate, dar revoltele au fost suprimate într-un mod sângeros. Revolta sârbă din 1804 a fost altceva, căci rebelii erau creștini ortodocși într-un stat musulman. Inițial, revolta din pașalâcul Belgrad nu a fost o răzvrătire a unui grup național puternic împotriva unui opresor străin. A izbucnit sub forma unui protest împotriva slăbiciunii statului. În loc să înceapă o revoluție națională, rebelii creștini au încercat să restaureze domnia otomană în provincia lor. Cu toate acestea, dintre cele patru revolte ale țărănimii care au avut loc la acel moment în Europa, cea sârbă a fost singura care a avut succes. La începutul secolului al XIX-lea, conștiința națională a popoarelor din Balcani era probabil mai slabă decât oriunde altundeva în Europa. Este un paradox extraordinar că, după ce Revoluția Franceză a dat naștere epocii națiunilor, naționalismul popoarelor excluse din istorie și-a clădit primul cămin în două dintre cele mai subdezvoltate regiuni ale Europei – Serbia și Grecia.

** Citat în Maria Todorova, Imagining the Balkans, Oxford, 1997, p. 119.

Capitolul I

O confederație a țărănimii

Revoltă și revoluție, 1804–1866

Masacrul cnejilor: Revoltele sârbe și Imperiul Otoman, 1804–1830

Într-o dimineaţă friguroasă de la sfârşitul lui ianuarie 1804, Mehmed-aga Fočić s-a urcat pe unul dintre caii săi arabi şi a plecat din Belgrad înspre sud-vest, către Valjevo. Cum nu voia să rişte să călătorească de unul singur, Fočić a plecat însoţit de o suită de 200 de ieniceri, oficial membri ai gărzii de elită a sultanului. De fapt, aceşti ieniceri renunţaseră la loialitatea lor faţă de Selim al III-lea, aflat în îndepărtatul Istanbul, în favoarea stăpânilor lor locali, cei patru dahi – Fočić, Kučuk-Alija Djevrljić, Mula Jusuf şi Aganlija.

Din cauza brutalităţii fără limite cu care guvernau în extremitatea nordică a Imperiului Otoman, comandanţii ienicerilor îşi făcuseră nenumăraţi duşmani atât printre ţăranii sârbi creştini, cât şi printre fraţii lor musulmani. Până în 1804, dahi-i nu părăsiseră vreodată fortăreaţa Belgrad fără protecţie armată.

Provincia Belgrad nu era dens populată şi era acoperită de păduri dese în care ţăranii sârbi îşi duceau porcii la păscut. Dar în păduri se ascundeau şi tâlhari, sârbi care renunţaseră să mai lucreze pământul şi îşi dedicaseră viaţa jafului. În primii ani ai secolului al XIX-lea, din ce în ce mai mulţi oameni alegeau să se alăture acestor răzvrătiţi, fugind din calea proastei guvernări a dahi-lor.

Primul popas al lui Fočić a fost în satul Ljubenino Polje, aflat la cincizeci de kilometri sud-vest de Belgrad. Aici a fost întâmpinat de un precaut Aleksandar Nenadović, cneazul sau căpetenia locală sârbă. Împreună au pornit apoi spre Valjevo. Deşi cei doi păreau a fi în termeni destul de amicali, Nenadović căzuse în capcana ce-i fusese pregătită. Ienicerii se aflau în posesia unor informaţii secrete potrivit cărora el şi familia sa ar fi importat ilegal arme peste Sava, din Imperiul Habsburgic, şi că s-ar fi pregătit de rebeliune. Pe drumul spre Valjevo, oamenii lui Fočić i-au

imobilizat pe Nenadović și pe însoțitorul acestuia, Ilija Birčanin, și i-au încătușat.
Valjevo era centrul conspirativ al țărănimii sârbe, iar Fočić avea asupra sa o scrisoare de la fiul lui Nenadović, care confirma complicitatea cneazului în contrabanda cu arme. Comandanții ienicerilor conveniseră să zdrobească conducerea revoltei creștine din față, iar clanul Nenadović era prima lor țintă. Nenadović și Birčanin au fost aruncați în fața unei mulțimi numeroase formate din creștini și musulmani. „Această scrisoare l-a ucis pe Aleksa", a strigat Fočić, agitând în aer documentul incriminator. „A conspirat cu nemții [habsburgii] și ne-a denunțat pe noi, ienicerii, propriului nostru sultan. Am comite un păcat dacă le-am lăsa capul pe umeri. Tăiați-le capetele!"[1] Cei doi au fost decapitați, iar trupurile le-au fost aruncate pe o pajiște din lunca râului Kolubara. Populația musulmană și creștină din Valjevo a fost cuprinsă de panică. Musulmanii și-au încuiat ușile caselor, temându-se de represalii din partea țăranilor sârbi; bărbații sârbi au pus mâna pe arme și au luat drumul codrului.
În zilele ce au urmat au căzut multe alte capete. Un răzvrătit, monahul sârb Hadži-Ruvim, a scăpat de plutonul de execuție al lui Fočić și a cerut protecție episcopului grec al Belgradului, Leontios. Nefăcând față presiunii, episcopul l-a predat celui mai sadic dintre cei patru dahi, Aganlija. Încercând să stoarcă cât mai multe informații despre rebeliune, Aganlija i-a sfâșiat lui Ruvim carnea de pe oase cu o pereche de clești ascuțiți. Când călugărul a refuzat să vorbească, i s-a tăiat capul în cadrul unei ceremonii publice organizate la porțile orașului. Așa a început „masacrul cnezilor" (seća knezova). Această acțiune preventivă „a accelerat exact ceea ce ienicerii sperau să evite – o revoltă generală a sârbilor"[2]. Revolta a marcat începutul istoriei moderne a Peninsulei Balcanice.
La sfârșitul anului 1801, cei patru comandanți ai ienicerilor îl uciseseră pe popularul guvernator al provinciei Belgrad, Hagi Mustafa, un locotenent de încredere al sultanului reformist Selim al III-lea (1789–1807). Moartea sa nu a fost un incident izolat; autoritatea sultanului în teritoriile de la periferia imperiului se deteriorase atât de puternic în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, încât soldații, guvernatorii și moșierii se luptau să umple cât de repede cu putință golurile regionale de putere.

Refuzul elitei otomane de a-şi ajusta structurile sociale şi militare la noile evoluţii economice şi tehnologice din celelalte imperii europene provocase această scleroză. Înfăşurată într-un cocon de privilegii, majoritatea conservatoare – „înţelepţii“ ierarhiei islamice, ulema, şi înfumurata clasă a ofiţerilor de armată – se opunea avansului ideilor şi sistemelor administrative europene, văzând în acestea o ameninţare la adresa tradiţiei otomane. Deşi Imperiul era un pilon bine ancorat pe scena internaţională, sultanii şi vizirii refuzau să joace un rol activ în această dramă. Privind de la distanţă cum îşi dezvoltau Spania, Anglia, Olanda şi Franţa măreţele lor imperii comerciale, ignorau afluxul de cantităţi enorme de aur şi argint care pătrundea pe pieţele europene. Ei credeau că aceste schimbări importante din economia globală nu puteau afecta pieţele atât de bine protejate ale Imperiului. Ceea ce a fost o mare greşeală. În cele două secole care trecuseră de la începutul procesului de colonizare a Lumii Noi, mercantilismul european provocase inflaţie, foamete şi instabilitate politică în Imperiul Otoman.

La Înalta Poartă*** se ridicau voci în sprijinul modernizării. Acestea susţineau că, în cazul în care conducerea refuza în continuare să adopte ultimele cuceriri din ştiinţă şi inginerie, armata, cheia puterii otomane, avea să intre într-un declin ce avea să îi fie fatal. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi în primii şase ani din secolul al XIX-lea, tânărul Selim al III-lea a permis acestor voci să se facă auzite.

Selim îşi petrecuse cea mai mare parte a tinereţii efectiv încuiat în Kafes, „cuşca“ de aur a palatului imperial; i se permisese totuşi să întreţină legături cu câţiva egali de-ai săi, care îl convinseseră că reforma şi inovaţia erau o necesitate. Când a ieşit din izolarea sa, Selim nu avea experienţă în ale lumii, dar era deja un susţinător înfocat al schimbării. Era hotărât să restaureze autoritatea internă a statului şi să refacă marea putere a Imperiului.

Pe parcursul primilor săi patru ani de domnie, Imperiul Otoman s-a aflat în război cu Habsburgii. Nu era cel mai bun moment ca Selim să propună reforme. A aşteptat până în 1794 pentru a-şi dezvălui planurile de instaurare a Nizam-ı Cedid (Noua Ordine). Aceasta se baza pe o armată restrânsă, modernă, antrenată în cele mai noi tehnici de război, în primul rând de ofiţeri francezi. Conduse de ieniceri şi ofiţeri de rang înalt, clasele privilegiate ale Imperiului au lansat o campanie susţinută de subminare a Noii Ordini. După părerea lor, influenţa occidentală în

domeniul militar era ca o fisură gata să se caşte şi să înghită în cele din urmă universul lor privilegiat.
Ienicerii erau cei mai îndârjiţi oponenţi ai sultanului. Cu trei secole şi jumătate în urmă, dibăcia militară a acestei gărzi imperiale constituise temelia pe care se ridicase măreţul Imperiu Otoman. Ienicerii, care erau aleşi de mici din rândul popoarelor supuse sultanului, nu aveau voie să se căsătorească şi să aibă copii tocmai pentru a fi sută la sută loiali acestuia. Însă până la urcarea lui Selim pe tron, în 1794, se abătuseră de la scopul lor iniţial şi se transformaseră într-o castă dedicată îmbogăţirii personale. Ienicerii se căsătoreau şi construiau mici dinastii. Prietenii, cunoştinţele şi anturajul lor se bucurau de privilegiile unei categorii odinioară exclusiviste. În 1790 la Istanbul, dintre cele 12 000 de nume care figurau în registrele ienicerilor, doar 2 000 se aflau în serviciul militar care teoretic le dădea dreptul de a face parte din acest corp de elită. Noua Ordine le ameninţa direct interesele; un competitor eficient avea să le dea în vileag indolenţa. Pentru a submina reforma, au umplut registrele cu o mulţime de noi nume, pentru care sultanul era obligat să plătească. Până în 1809, în Imperiu existau aproape 110 000 de ieniceri înregistraţi, de patru ori mai mulţi decât la instaurarea Noii Ordini.
Dacă ienicerii ar fi fost singura lui problemă, probabil că Selim le-ar fi putut face faţă. Dar la începutul secolului, a fost nevoit să se confrunte şi cu paşii, o provocare şi mai gravă la adresa autorităţii sale. Aceşti guvernatori regionali reprezentau veriga-cheie a lanţului de comandă dintre Istanbul şi masa supuşilor imperiali. Imperiul Otoman se întindea din Bosnia, Belgrad şi Bucureşti în nord până în Maghreb, Mesopotamia şi Palestina în sud; paşii şi ienicerii garantaseră dintotdeauna controlul sultanului asupra acestor vaste posesiuni. La începutul secolului al XIX-lea, Selim al III-lea descoperea că nu se mai putea baza nici pe unii, nici pe alţii, căci aceştia îşi întăriseră autonomia în detrimentul unei Porţi slăbite. Două personaje s-au dovedit a fi deosebit de ameninţătoare – Paşvanoğlu Osman Paşa din Vidin (în nord-vestul Bulgariei de astăzi) şi Ali Paşa din Ioannina (în provincia grecească nord-vestică a Epirului). La prima vedere, atât Paşvanoğlu, cât şi Ali erau doi despoţi a căror conducere aprigă nu reflecta decât anvergura declinului otoman. Însă au reuşit să construiască nişte state protomoderne care au constituit puntea de legătură dintre Imperiul Otoman şi statele-naţiune care s-au format în cele din urmă în peninsulă.

Paşvanoğlu Osman abia ajunsese la vârsta adolescenței când tatăl său a pierdut moșiile familiei din zona Vidinului într-o vendetă. Paşvanoğlu s-a înrolat în armata imperială în timpul războiului turco-austriac din 1789–1792, după care s-a întors la Vidin, hotărât să răzbune pierderea familiei sale. Într-un an și-a alcătuit o armată formată din briganzi, ieniceri și trupe imperiale dezafectate. Când guvernatorul din Vidin, loial lui Selim, a trimis o armată să-i țină piept, oamenii lui Paşvanoğlu i-au ras pur și simplu de pe fața pământului.

Rebeliunea de la Vidin a avut un efect electrizant asupra Imperiului Otoman. Mercenari și militanți, răzvrătiți albanezi, ieniceri din Bosnia și Serbia și probabil cei mai sălbatici dintre toți, așa numiții kirkali, bandiți nomazi care își ofereau serviciile celui care plătea cel mai bine – toți s-au înghesuit să i se alăture lui Paşvanoğlu. Caii lor, împodobiți cu aur și argint, sclavele îmbrăcate în bărbați care erau obligate să-și satisfacă sexual stăpânii, dar și să-i însoțească pe câmpul de luptă, au conferit un aer de teatralitate nebunească enclavei de la Vidin.

Paşvanoğlu a organizat raiduri peste Dunăre, de la Vidin înspre Muntenia (sudul României de astăzi), unde sărmanii locuitori deja sufereau de pe urma practicilor abuzive ale voievodului local. Proto-statul lui Paşvanoğlu s-a extins în sudul Bulgariei, unde a perturbat procesul de colectare a grânelor și impozitelor percepute de Imperiu, iar în 1795 și-a declarat independența față de sultan. Această provocare a atras după sine un răspuns prompt. Selim a trimis o armată puternică să asedieze Vidinul, dar tocmai când părea aproape de a-și recâștiga controlul pe plan intern și se pregătea să-și consolideze programul de reforme, a fost trădat de Napoleon Bonaparte.

Invazia franceză a Egiptului din 1798 a luat cea mai mare parte a Europei prin surprindere. Pentru Selim și anturajul său de reformatori a fost un dezastru psihologic și practic. Sultanul era un admirator înfocat al Franței, al elitei ei progresiste, și în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea pusese bazele unei relații călduroase de prietenie cu guvernul revoluționar pentru a contrabalansa ambițiile teritoriale ale Austriei și Rusiei în Balcani. Deși logica din spatele Revoluției Franceze intra în contradicție cu tot ce însemna Imperiul Otoman, sultanul și sfătuitorii săi au presupus că această luptă îndepărtată dintre republicani și monarhiști nu avea să aibă vreun impact asupra puterii otomane.

Însă invazia Egiptului a fost un avertisment pentru Selim, atrăgându-i

atenţia asupra faptului că Franţa condusă de Napoleon rămânea o putere oportunistă. Sultanul a relocat trupele trimise la Vidin pentru a face faţă noii provocări. Cu principalele armate otomane blocate în Egipt, Hagi Mustafa nu mai putea pune în aplicare ordinul de expulzare a ienicerilor proclamat anterior cu acordul lui Selim. În 1798, aceştia şi-au părăsit refugiul din Vidin şi s-au întors la Belgrad. Timp de trei ani, dahi-i au făcut totul pentru a submina autoritatea lui Mustafa şi s-au răzbunat în final pe guvernator, omorându-l.

Lupta izbucnită în paşalâcul Belgrad în februarie 1804 nu a fost un război între stăpânii musulmani şi ţăranii creştini, aşa cum era de aşteptat****. Dimpotrivă, ţărănimea şi spahiii, moşierii otomani recunoscuţi ca atare, cooperau deschis cu agenţii reformatori ai lui Selim împotriva violenţei ienicerilor.
Legătura dintre ţărănimea creştină şi reformatorul ucis, Hagi Mustafa, era atât de strânsă, încât acesta era cunoscut drept „mama sârbilor“. Iar Selim avea atât de multă încredere în el, încât, în 1799, a emis un firman (ordin imperial) fără precedent, prin care le oferea creştinilor dreptul de a purta arme – o puşcă, două pistoale şi un iatagan. Ţăranii au format apoi regimente pentru a le veni în ajutor spahiilor şi susţinătorilor lui Selim împotriva ienicerilor. Această decizie crucială a lui Selim a adus o ofensă autorităţii teologice de la Istanbul, care definea drepturile morale şi juridice pe baza afilierii religioase; iar ienicerii au considerat-o o declaraţie de război. Conducătorii lor, cei patru dahi, au lansat un contraatac împotriva creştinilor, dezlănţuind masacrul cnezilor din 1804. (Cei patru dahi, deşi acest lucru pare foarte straniu în lumina naţionalismului etnic modern, erau probabil la rândul lor slavi: Aganlija îşi începuse cariera ca luntraş în Bosnia, iar Kučuk-Alija provenea din Rudnik, regiunea Šumadija, din centrul Serbiei.)
Alianţa dintre moşierii musulmani, spahii, şi ţărănimea creştină a fost iniţial puternică. Este adevărat că în paşalâcul Belgrad aceştia aveau o relaţie mult mai strânsă decât în alte regiuni ale Imperiului Otoman. Sârbii erau organizaţi în unităţi familiale extinse, zadruga. Mai multe familii alegeau un organ reprezentativ, knežina, care acţiona ca un fel de consiliu regional, care alegea la rândul său cneazul sau căpetenia. Cneazul discuta cu moşierii sau administratorii otomani. Deşi această

organizare nu conferea vreo autonomie politică sau economică, ea încuraja dezvoltarea unui sistem latifundiar relativ stabil, bazat pe drepturile spahiului de proprietar de timar (pământ concesionat unui spahiu în schimbul obligațiilor sale militare). Pe aceste feude gigantice, țărănimea se bucura de drepturi ereditare și chiar de o oarece protecție garantată prin lege. În schimb, muncea pământul și plătea un impozit fix în fiecare an. În plus, avea dreptul de a păstra produsele cultivate. Era un aranjament relativ luminat chiar și privit prin prisma standardelor occidentale.

Pe parcursul secolului al XVIII-lea însă, sistemul timarului a fost înlocuit cu o formă mai dură de administrare a moșiilor, cunoscută sub numele de čitluk, prin care țăranii nu erau nimic mai mult decât niște dijmași împovărați de datorii. Vuk Karadžić, părintele renașterii literare sârbe, născut în 1787, a făcut o descriere faimoasă a čitluk-ului, numind-o „cea mai proastă instituție turcească din Serbia". Spahiii din pașalâcul Belgrad încercau să ocrotească sistemul timarului de ienicerii care începuseră să facă avere introducând čitluk-ul.

Lăcomia ienicerilor afecta și interesele țăranilor avuți, crescătorii de porci care începuseră să se ridice în comunitățile sârbe la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Pașalâcul Belgrad se aflase de două ori sub control austriac. Comunitatea numeroasă de negustori sârbi din Voivodina (provincie a Imperiului Habsburgic aflată la nord de Belgrad, cu o populație amestecată, sârbo-maghiară) era o verigă crucială în desfășurarea comerțului și satisfăcea nevoia insațiabilă de carne de porc a Imperiului Habsburgic. Chiar și după reîntoarcerea provinciei sub control otoman în 1791, comerțul cu carne de porc a continuat să înflorească.

Deși alegerea cnejilor era o procedură egalitară prin tradiție, pe parcursul secolului al XVIII-lea a avut loc o schimbare abia sesizabilă prin care, în mai multe regiuni, familiile mai avute, în special cele care se ocupau cu creșterea porcilor, au început să preia această demnitate. Cnejii se ocupau și de strângerea impozitelor, sarcină care putea aduce profituri atrăgătoare.

Disputa dintre spahii, ale căror drepturi erau recunoscute ca atare, și dahi-i ariviști era una aprigă, dar cea care a dus greul luptei cu ienicerii a fost țărănimea sârbă. Perchezițiile regulate întreprinse de inspectorii de poliție musulmani cu scopul depistării de arme erau adesea violente. Însă

cea mai gravă greșeală a dahi-lor a fost impunerea unor impozite draconice pe șeptel, în special pe porcine.
Odată cu înteţirea importului ilegal de arme peste Dunăre, din Imperiul Habsburgic, dahi-i au început să devină din ce în ce mai neliniştiţi. Până la sfârşitul lui ianuarie 1804, „în Belgrad pătrunseseră cantităţi uriaşe de arme creştine“[3]. Nenumăraţi bandiţi sârbi, numiţi hajduci, serviseră în armata austro-ungară pe parcursul războiului turco-austriac din 1789–1792. Aceştia încă întreţineau legături strânse cu armata şi poliţia austriacă, care la începutul secolului al XIX-lea oferea sprijin logistic sârbilor, deşi guvernul de la Viena încerca să oprească contrabanda cu arme pentru a nu fi acuzat de amestec în problemele interne ale Imperiului Otoman.
Acţiunea preventivă a dahi-lor nu a decurs întocmai conform planului. Deşi ienicerii au reuşit să elimine între 70 şi 120 de cneji şi sute de ţărani nefericiţi, nenumăraţi oameni de vază sârbi au supravieţuit. Un regiment de ieniceri a eşuat în încercarea de a-l ucide pe Gheorghi Petrović sau Karagheorghe (Gheorghe cel Negru), care a preluat ulterior conducerea militară a Primei Revolte Sârbe.
Fost membru al forţelor habsburgice de voluntari, odată întors din războiul turco-austriac, Karagheorghe s-a retras în pădurile din regiunea sa de baştină, Šumadija, şi s-a făcut haiduc. Ulterior a devenit unul dintre cei mai de succes crescători de porci din paşalâcul Belgrad. S-a îmbogăţit, cel puţin din perspectiva sârbilor, datorită legăturilor sale cu Imperiul Austriac. Îndeletnicirile sale, lăcomia, iscusinţa militară şi temperamentul său iute aveau să influenţeze procesul de formare a Serbiei moderne.
După atacul ienicerilor, Revolta Sârbă s-a transformat într-o răscoală a ţăranilor. Scopul iniţial a fost izgonirea poliţiei armate a dahi-lor din ţară. Apoi, sârbii au atacat bastioanele ienicerilor – oraşele fortificate –, o operaţiune militară care necesita o coordonare mai strânsă. Coaliţia formată din spahii şi creştini îşi dorea restaurarea autorităţii imperiale şi o reîntoarcere la conducerea blândă al cărei exponent fusese regretatul Hagi Mustafa. Din mai 1804 până în iulie 1806, conducătorii revoltelor au înaintat nenumărate petiţii sultanului, exprimându-şi loialitatea de netăgăduit faţă de Poartă.

***

Dahi-i deranjaseră acea ordine socială din pașalâcul Belgrad care rămăsese aproape neschimbată de trei secole. Pe parcursul acestei perioade, musulmanii și creștinii duseseră vieți separate, întâlnindu-se doar când clasele conducătoare otomane strângeau impozitele și birurile. Deosebirile dintre cele două comunități erau puternice. Aproape toți cei 300 000 de sârbi din pașalâc trăiau în zonele rurale, iar cei 20 000 de administratori, soldați și negustori musulmani la oraș.***** Pe lângă caracteristicile etnice diferite ale slavilor și musulmanilor, în mare parte turci, ambele popoare puteau fi ușor recunoscute după port. Creștinii nu aveau voie să poarte veșminte viu colorate, ceea ce ne ajută să înțelegem de ce sătenii sârbi, mai ales femeile, preferă și astăzi rochiile lungi și negre. Pentru a încălca aceste reguli, haiducii au început să poarte surtuce albastre sau verzi, împodobite cu monede de argint. În plus, sfidau conducerea otomană umblând călare, căci creștinii nu aveau dreptul să călărească „cai sau dromaderi".

În zonele rurale, viața era de regulă foarte bine reglementată, monotonă, iar societatea patriarhală. Bărbații plecau la lucru, iar femeile rămâneau acasă, deși trebuiau să ajute la munca câmpului în perioada recoltei. Zadruga era formată din familia extinsă, care împărțea o odaie centrală folosită pentru muncă și destindere, din care puteai intra în dormitoarele construite de jur împrejur. Legăturile de familie reprezentau nucleul societății sârbe, iar țăranii detestau să despartă o zadruga chiar dacă aceasta se supraaglomera. De multe ori preferau să-și extindă gospodăria, așa că nu era deloc neobișnuit ca „o casă să ajungă să ocupe o stradă întreagă"[4]. Leopold Ranke, faimosul istoric german de secol al XIX-lea, care a documentat viața sârbilor, a descris rolul central jucat de familie în societate notând că „fiecare dintre aceste gospodării era autosubzistentă și închisă în sine – o stare de fapt care a continuat și pe parcursul administrației otomane, căci impozitele erau strânse de regulă pe gospodărie –, gospodăriile constituind astfel fundamentul etniei sârbe. Prin urmare, așa stând lucrurile, interesele membrilor individuali se contopeau cu cele ale familiei"[5].

În afara căsătoriei, sârbii puteau lega relații de familie în alte două feluri. Cel mai important era rolul de kum, care de regulă era martorul personal al miresei sau mirelui la cununie. Kum-ul devenea pe dată parte integrantă din noua familie și prelua atribuții deosebite, de protector al

intereselor familiei. Trădarea legăturii de kumstvo era un păcat de neiertat.
O relaţie mai puţin strânsă decât kumstvo, dar având din motive evidente o aură mistică, era înfrăţirea de sânge. Doi prieteni făceau schimb de sânge (de obicei tăindu-se la încheietură) şi îşi pecetluiau astfel relaţia. Asemenea kumstvo, înfrăţirea de sânge era o practică des întâlnită în Peninsula Balcanică, atât printre comunităţile creştine, cât şi printre cele musulmane (nu era însă o practică des întâlnită printre turcii din clasa conducătoare). Pe de altă parte, vendetele şi luptele de onoare, foarte răspândite în sudul Balcanilor, erau o raritate în paşalâcul Belgrad. Ţăranii creştini de aici erau săraci, dar se bucurau de o organizare socială şi politică relativ stabilă, pe de o parte şi din motive geografice. În Muntenegru, Albania şi Grecia crimele de onoare erau des întâlnite în zonele montane populate de păstori. Zadruge-le şi kneževine-le din Šumadija, regiunea împădurită din centrul Serbiei, ofereau un cadru legal pentru arbitrarea disputelor. În plus, oamenii se gândeau de două ori înainte de a-şi face dreptate cu propriile mâini şi pentru că taxa pe care autorităţile otomane o impuneau pe crimele de onoare, când un creştin omora un alt creştin, era foarte mare (uciderea unui musulman atrăgea după sine, prompt şi intransigent, pedeapsa capitală). Viaţa era mai puţin violentă în paşalâcul Belgrad decât în regiunile mai izolate din Balcanii otomani.
Mai presus de toate, zadruga păstra tradiţiile culturale şi sociale ale sârbilor şi făcea acest lucru într-un mod mai eficient decât Biserica Ortodoxă. Adesea se presupune în mod eronat că biserica ar fi fost singurul liant al identităţii sârbe pe parcursul celor trei secole şi jumătate de stăpânire otomană dintre prăbuşirea regatului medieval al Serbiei şi Prima Revoltă Sârbă din 1804. De fapt, rolul acesteia a fost unul limitat, în primul rând pentru că nu folosea limba vernaculară, ci sârba slavonă, o variantă a vechii slavone bisericeşti, pe care ţărănimea analfabetă nu o înţelegea. Iar clasele superioare fuseseră dominate de greci încă din 1776, când mitropolia sârbă fusese abolită, motiv pentru care sârbii se înstrăinaseră şi mai mult de biserica oficială. Pe parcursul Primei Revolte Sârbe, episcopii, care nu au putut părăsi oraşele asediate, au susţinut autorităţile otomane, dând astfel naştere unor resentimente profunde în rândurile sârbilor.
De obicei, preoţii locali din paşalâc nu aveau ştiinţă de carte, funcţionau

pe lângă câte o zadruga sau kneževina şi nu făceau nimic mai mult decât să oficieze nunţi, înmormântări şi botezuri. De regulă erau numiţi de cnejii locali, cărora le datorau funcţia pe care o îndeplineau. Chiar şi dacă ar fi înţeles cât de cât dogma bisericească, tot nu aveau cine ştie ce influenţă doctrinală asupra ţărănimii.
Printre sârbi, cea mai bine dezvoltată formă literară era poemul epic. Cântate sau recitate de interpreţi ambulanţi, respinse de biserică, poemele aveau ca temă istoria pre-otomană a Serbiei. Poveştile despre înfrângerea sârbilor în bătălia de la Kosovopolje din 1389 şi alte evenimente din perioada medievală au devenit piatra de temelie a mitologiei naţionale a Serbiei moderne. (Bătălia de la Kosovopolje este adesea prezentată ca marcând sfârşitul imperiului medieval al sârbilor, care au luptat zadarnic pentru a proteja creştinismul. De fapt, puterea sârbă a început să decadă şi s-a prăbuşit treptat pe parcursul următorilor şaizeci de ani. Fortăreaţa Belgrad a intrat sub control otoman abia la începutul secolului al XVI-lea.) Revoltele de la începutul secolului al XIX-lea au fost descrise ca o renaştere a luptelor din secolul al XIV-lea purtate de sârbi împotriva otomanilor atotstăpânitori. Prin aceste poeme şi cântece, Serbia modernă a revendicat o continuitate vitală cu un trecut idealizat pentru a-şi consolida pretenţiile asupra unui teritoriu disputat. Interpreţii erau artişti, dar poveştile lor încurajau şi formarea unei conştiinţe istorice imaginare şi mistice. Bogate în descrieri pitoreşti, majoritatea poemelor aveau şi un mesaj moral puternic. Poemul epic purta, atât în linia melodică, cât şi ca formă literară, mărturia unor schimburi culturale, în special cu literatura tipică musulmanilor bosniaci şi, într-o mai mică măsură, cu poezia mai elaborată de pe Coasta Dalmată şi din alte regiuni ale Croaţiei. Prima Revoltă Sârbă a marcat o schimbare în rolul jucat de poemul epic. Interpreţi precum orbul Filip Višnić, un sârb din Bosnia, au folosit acest mijloc artistic pentru a imortaliza şi glorifica realizările rebelilor, cea mai faimoasă lucrare fiind Începuturile revoltei împotriva dahi-lor, care a fost predată în şcolile sârbe de atunci încolo.

La începutul secolului, ţărănimea sârbă trăia într-o societate stabilă şi independentă, cel puţin potrivit standardelor moderne. În momentul în care ienicerii au tulburat această ordine, au provocat o reacţie atât de

puternică, încât musulmanii au pierdut controlul în zonele rurale. Până în august 1804, rebelii sârbi şi-au unit forţele cu o armată numeroasă trimisă în Bosnia de sultan şi au distrus rezistenţa armată a ienicerilor din oraşele fortificate. Dar această luptă a trezit noi aspiraţii din partea cnejilor şi mai ales din partea conducătorului lor, Karagheorghe. Dispunând de aproximativ 20–30 000 de oameni înarmaţi, sârbii s-au transformat într-o anomalie nemaiîntâlnită – au devenit o forţă militară creştină puternică ce lupta în cadrul graniţelor unui imperiu islamic alături de regimentele sultanului.

Soldaţii lui Karagheorghe nu erau organizaţi ca o armată obişnuită. Armata lui era formată din sute de mici bande, strânse laolaltă de haiduci sau cneji, bande care iniţial incendiaseră şi prădaseră proprietăţile turceşti din zonele rurale şi alungaseră populaţia otomană, făcând-o să se retragă în oraşele fortificate. Brutalitatea acestui tip de război a fost amplificată de afluxul de refugiaţi sârbi din Bosnia şi Vidin, care la rândul lor erau victimele opresiunilor din teritoriile lor de baştină. Aceştia au format unităţi clandestine cunoscute sub numele de beskućnici (cei fără de adăpost), care, neavând nimic de pierdut, au devenit nişte trupe de gherilă feroce.

Disciplina era o veşnică problemă. Comandanţilor sârbi le era greu să-şi motiveze trupele neregulate să ducă un asediu la bun sfârşit. Foarte mulţi soldaţi considerau bătăliile o ocazie perfectă de a se îmbogăţi, chiar dacă doar în mică măsură: „Soldatul lua un ceaun sau ceva asemănător ca pradă de război şi pleca acasă cu el“, a observat Vuk Karadžić pe parcursul asediului cetăţii Šabac, un eveniment de mare importanţă în prima etapă a revoltei. „Altul lua o vacă sau o iapă de la turci; altul cumpăra o parte din pradă şi apoi pleca să o vândă; altul se plictisea să stea de pomană şi se întorcea acasă să culeagă porumbul sau să se îndeletnicească cu strângerea restului recoltei.“[6]

Pentru a combate dezordinea şi a-i convinge pe ţărani să plece la război, conducerea răzvrătiţilor recurgea la metode coercitive. Cei care nu susţineau revolta erau automat împotriva ei, după cum scria şi Prota Matija Nenadović în memoriile sale:

Orice cneaz care nu rămâne ferm pe poziţii şi nu-şi ţine armata unită va muri în chinuri; iar orice soldat care nu va fi găsit acolo unde îi e locul va

fi tras în țeapă în fața ușii casei sale. Așa că nu vă jucați cu viețile voastre; fiecare om care are o armă să plece la oastea de care aparţine… Gospodar George****** își va trimite în secret oamenii prin sate, iar aceștia îi vor ucide pe toți cei pe care îi vor găsi acasă, îi vor trage pe roată și le vor arde casele.[7]

Încercând să suscite loialitate și unitate, Karagheorghe și apropiații săi și-au însușit simbolurile și emblemele imperiului medieval sârb. În discursurile prin care își chema susținătorii la luptă, a invocat spiritul bătăliei de la Kosovopolje. Își făcuse un sigiliu, pe care era inscripționat: Cu mila lui Dumnezeu, Georgije Petrović, [în numele] poporului Serbiei și Bosniei. Crucea decorată cu patru litere C din alfabetul chirilic era unul dintre simbolurile Serbiei medievale și apărea împreună cu vulturul cu două capete pe blazonul lui Karagheorghe.

În august 1804, rebelii sârbi i-au capturat și executat pe dahi. Regimentele de ieniceri au mai continuat să lupte un an, perioadă în care sultanul a devenit din ce în ce mai îngrijorat de puterea și independența crescândă a forțelor sârbe. Sultanul insista să i se restaureze autoritatea, dar conducătorii sârbi au cerut mai întâi garanții că nu avea să se revină la proasta guvernare de odinioară. Karagheorghe și aliații săi nu mai luptau împotriva nesupușilor ieniceri, ci împotriva ordinii imperiale.
Pentru prima dată în istoria otomană, o întreagă populație creștină se ridica împotriva sultanului. Conștiința politică a sârbilor se dezvolta odată cu puterea lor militară. Elita agricolă a sârbilor rebeli, al cărei exponent era Karagheorghe, a limitat treptat privilegiile economice ale spahiilor musulmani. Prin petițiile trimise la Istanbul, Karagheorghe a cerut să fie recunoscut ca lider al sârbilor cu drept exclusiv de a administra și impozita țara. Turcilor avea să li se permită să se stabilească doar în Belgrad, excepție făcând cei care primeau acordul expres al guvernatorului otoman oficial și al lui Karagheorghe. Serviciul vamal și justiția aveau să fie asigurate exclusiv de sârbi, iar fortăreața pașalâcului avea să fie păzită de un număr egal de soldați otomani și sârbi.
În toamna anului 1806, sultanul era gata să accepte aproape toate

pretenţiile sârbilor. În acel moment însă a izbucnit războiul între Turcia şi Rusia. Până atunci, lumea nu acordase mare atenţie acestei dispute otomane regionale. Dintr-odată, cauza sârbă a fost aruncată în mijlocul furtunii provocate de Războaiele Napoleoniene. Internaţionalizarea unei crize din cadrul Imperiului Otoman a creat un tipar care avea să predomine următoarele două secole în Balcani – politicile marilor puteri au avut aproape întotdeauna o influenţă decisivă asupra procesului de formare naţională. După cum a notat şi un istoric contemporan:

Pătrunderea trupelor franceze în vestul Balcanilor, neîncetatele crize politice din cadrul Imperiului Otoman, escaladarea rivalităţii ruso-austriece în Balcani, războiul cu intermitenţe care a sleit Franţa şi Rusia de puteri şi izbucnirea ostilităţilor prelungite dintre Poartă şi Rusia sunt unele dintre puţinele evoluţii internaţionale majore care au influenţat direct sau indirect parcursul insurecţiei sârbe. Adesea sârbii erau puşi în poziţia de a reacţiona la evenimente asupra cărora nu aveau vreun control. Era cât se poate de clar că soarta poporului sârb fusese lăsată în mâinile conducătorilor capricioşi din cele mai importante capitale europene.[8]

Victorioasele campanii ale lui Napoleon împotriva celei de-a Treia Coaliţii au culminat cu bătălia de la Austerlitz din decembrie 1805. Prin tratatul de pace semnat mai târziu în aceeaşi lună la Pressburg (Bratislava), Franţei i s-a conferit pentru prima dată statutul de putere adriatică. Austria a fost nevoită să renunţe la Veneţia şi Istria, dar şi la Coasta Dalmată, inclusiv la golful Kotor. Prin urmare, expansiunea napoleoniană a început să afecteze Balcanii, conferind peste noapte o importanţă strategică paşalâcului Belgrad.
În octombrie 1806, Rusia a intervenit în criza otomană. Sankt-Petersburg era indiferent faţă de lupta dintre sârbi şi Poartă şi, până la declaraţia oficială de război din decembrie 1806, ministerul de externe rus îi îndemnase atât pe Karagheorghe, cât şi pe Selim să cadă la pace, cel dintâi acceptând suzeranitatea otomană. Însă evenimentele din Principatele Dunărene, Ţara Românească şi Moldova (în mare, sudul şi estul României şi Moldova din zilele de astăzi), i-au înfuriat pe ruşi:

Poarta ţesuse intrigi pentru a înlătura doi prinţi greci susţinuţi de Sankt-Petersburg.
Principatele Dunărene au jucat un rol-cheie în lupta pentru influenţă asupra Balcanilor purtată de Rusia şi Turcia în secolul al XIX-lea. Aceste teritorii de la graniţa Imperiului Otoman plăteau bir suveranului lor, sultanul, dar se bucurau de o autonomie administrativă extinsă sub conducerea celor doi principi locali. Principii, care purtau numele de hospodari, erau aleşi din comunitatea greacă fanariotă, denumită astfel pentru că provenea din cartierul Fanar al Istanbulului. Alegerea principilor în Principatele Dunărene era un proces foarte controversat, căci funcţia oferea în mod invariabil deţinătorului acesteia recompense generoase. Aristocraţia română locală, formată din boieri, era invidioasă pe monopolul politic al hospodarilor; iar ţărănimea îi ura pe principii greci. Majoritatea muntenilor şi moldovenilor îi considerau a fi nişte suverani egoişti, cu nimic mai buni decât turcii.
Influenţa Rusiei în Principate a sporit treptat pe parcursul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea. În 1774, prin tratatul de la Kuciuk-Kainargi, semnat între Rusia şi Turcia, Sankt-Petersburgul a primit un rol fără precedent în istorie: de protector spiritual al supuşilor ortodocşi din Imperiul Otoman, dar şi de reprezentare diplomatică extinsă. Între ministerul de externe rus şi principii Moldovei şi Ţării Româneşti s-a creat o relaţie strânsă. Prin tratatul de la Iaşi (din nord-estul României de astăzi) din 1792, Rusia a primit controlul teritoriilor dintre râurile Bug şi Nistru (din sudul Ucrainei de astăzi), iar Imperiul Otoman şi cel Rus au ajuns să se învecineze la extremitatea nord-estică a Principatelor.
În toamna anului 1806, când Poarta i-a înlocuit pe cei doi principi susţinuţi de ruşi în Ţara Românească şi Moldova, ţarul Aleksandru a ordonat invazia Principatelor. În decembrie, Poarta a declarat război, iar sârbii au profitat de situaţie plusând pe avantajul pe care îl deţineau în Belgrad, care se aflase sub asediu o bună parte a revoltei. Franţa i-a încurajat pe otomani să se opună atât sârbilor, cât şi incursiunii ruşilor în Principate. Sârbii se aflau acum în centrul unui periculos front balcanic secundar, exact în momentul în care Napoleon punea la cale o altă campanie importantă pe principalul teatru de război european. Karagheorghe s-a aliat cu Sankt-Petersburgul – alegerea sa nu a fost lipsită de temei, dar din acel moment succesul revoltei a depins în totalitate de prezenţa trupelor ruse în Balcani. Luând partea ţarului şi

declarându-se hotărâți să respingă dominația otomană, sârbii au devenit vulnerabili și dependenți de poziția fragilă a Rusiei în contextul mai larg al Războaielor Napoleoniene.
În 1812, când țarul s-a decis în final să-și retragă forțele pentru a face față amenințării reprezentate de Marea Armată a lui Napoleon, a devenit o simplă chestiune de timp până când sârbii aveau să se prăbușească în urma unui atac lansat de un Imperiu Otoman revigorat. Sfârșitul a venit în toamna lui 1813, când trei armate otomane puternice au atacat pașalâcul. Karagheorghe a fugit în Austria.

Karagheorghe își susținuse autoritatea politică timp de nouă ani prin succese militare și cu sprijinul Rusiei. Însă rolul pe care îl deținuse în pașalâc fusese veșnic contestat de alte personalități puternice la nivel regional. Fusese ales de o adunare a cnejilor care se reunise la Orašac (în centrul Serbiei) la jumătatea lui februarie 1804, imediat după „masacrul cnejilor". Relatările martorilor oculari lasă de înțeles că adunarea a fost un eveniment tensionat și deosebit de dramatic. Doi cneji au refuzat să preia conducerea revoltei înainte ca însuși Karagheorghe să respingă oferta chiar de două ori. Acesta a argumentat că era iute la mânie, drept pentru care nu ar fi fost potrivit pentru respectiva sarcină, căci i-ar fi condamnat la moarte pe cei care i s-ar fi împotrivit. Se pare că tocmai pentru că și-a asumat acest cusur a devenit și mai popular printre celelalte căpetenii.
Sârbii dispuneau de un număr mare de bărbați aflați sub arme, organizați în unități regionale puternice, care erau în primul rând loiale cnejilor locali. Căpeteniile nu au contestat funcția de comandant militar suprem a lui Karagheorghe, dar s-au opus încercărilor acestuia de a centraliza puterea economică și politică. Jakov Nenadović, devenit cneaz în Valjevo după ce fratele său, Aleksa, fusese ucis de Mehmed-aga Fočić, i-a spus lui Karagheorghe că nu era bine-venit în vestul Serbiei. În cele din urmă, în 1810, patru dintre cei mai importanți rivali ai săi au organizat un complot și, în același an, Milenko Stojković, care conducea atât estul Serbiei, cât și un harem extins, a organizat o revoltă împotriva lui Karagheorghe. Deși pe parcursul Primei Revolte Sârbe, nicio rebeliune nu a avut succes, Karagheorghe nu s-a simțit niciun moment în siguranță. Conducătorii sârbi nu aveau știință de carte, disputele dintre aceștia se

soldau adesea cu focuri de armă. La rândul lui, Karagheorghe avea o reputație cumplită. Și-a materializat amenințarea rostită cu prilejul alegerii de la Orašac, executându-și, printre alții, tatăl vitreg și fratele, ale căror trupuri neînsuflețite au fost atârnate în fața casei lui Karagheorghe ca avertisment clar pentru cei care ar fi cutezat să-l sfideze.
În spatele acestui spectacol care abunda în intrigi, schimburi de focuri și crime se dădea o luptă cât se poate de serioasă privind sistemul de guvernare al proto-statului sârb. Karagheorghe voia să înființeze un sistem monarhic centralizat, în timp ce rivalii săi, cnejii, luptau pentru o oligarhie în care fiecare căpetenie să dețină puterea supremă pe propriul teritoriu. Mai exista și o a treia forță, ceva mai slabă, reprezentată de negustătorii și intelectualii din Voivodina, aflată în Imperiul Habsburgic. Aceștia susțineau o putere juridică independentă și alte instituții care ar fi putut ține în frâu atât influența lui Karagheorghe, cât și pe cea a căpeteniilor regionale. Însă suflul reformator al sârbilor din Voivodina nu a influențat decât orașul Belgrad, unde, în 1808, cel mai de seamă intelectual sârb, scriitorul și pedagogul Dositej Obradović, a înființat primul liceu sârb. Karagheorghe s-a preocupat ca influența politică a acestora să fie strict limitată. A avut succes nu în ultimul rând pentru că sârbii autohtoni nu aveau nici cel mai mic interes în ideile revoluționare iluministe susținute de Obradović și compatrioții săi. Sârbii din Voivodina aveau chiar tendința de a se ține departe de cei din pașalâc care își riscau viețile în conflicte armate și nu aveau timp pentru teoriile intelectualilor. Iată cum i-a descris unul dintre cei mai importanți scriitori din Balcani:

Sârbii de pe celălalt mal al fluviului se considerau purtătorii aleși ai culturii occidentale, meniți să-i cârmuiască pe „barbarii pe jumătate sălbatici“, fără știință de carte, din principat. Se deosebeau de sârbii băștinași prin port, limbă și viziunea asupra vieții. Noii „oameni ai condeiului“ priveau cu dispreț muncile fizice, truda pământului, protestau când venea vorba să-și învețe fiii vreun meșteșug și nu voiau să-și mărite fiicele cu vreun meșteșugar. De câțiva ani purtau veșminte „nemțești“ în locul portului tradițional sârbesc. În loc de tutuiala obișnuită, așa cum se vorbea fără prea multe pretenții în principat, au preluat obiceiul german – care suna ridicol în sârbă – de a se adresa unul

altuia la persoana a treia. În cele din urmă, au refuzat să-i mai numească pe sârbi „fraţi“, așa cum se obișnuia în societatea patriarhală din Serbia.[9]

În 1807, căpeteniile au cedat presiunilor exercitate de sârbii din Voivodina şi au convenit să înființeze un Consiliu de Guvernare. Însă, asemenea noilor tribunale civile, nici Consiliul nu a contestat vreodată autoritatea comandanților militari sârbi, mai cu seamă pe timp de război. Pe moșiile lor, căpeteniile guvernau adesea cu o brutalitate fără limite.
Țărănimea a început să-i dispreţuiască pe cnejii aflaţi într-o veșnică gâlceavă unii cu alţii, ajungând la concluzia că aceștia nu făcuseră decât să ia locul dahi-lor. Noua elită a adoptat portul turcesc, învește mântându-se în mătase verde, purtând turbane, și făcând profituri imense, exact la fel ca predecesorii lor otomani. Construirea unui stat puternic, stabil și echilibrat, dintr-un aluat socio-economic atât de brut, aflat într-o stare de război perpetuu, avea să se dovedească o sarcină foarte dificilă.
După eșecul rebeliunii lui Milenko Stojković din 1810, un an mai târziu, Karagheorghe a reușit să orchestreze, cu susținerea tacită a rușilor, echivalentul unui coup d'état dintr-un stat constituțional. Însă decizia de a-și îndepărta o bună parte a rivalilor s-a întors împotriva sa. Exilarea sau privarea căpeteniilor locale de drepturi a afectat puternic capacitatea sârbilor de a face față armatei otomane, după ce Sankt-Petersburgul și Istanbulul au acordat Porții suveranitatea asupra pașalâcului Belgrad, prin Tratatul de la București din 1812.
În câteva luni, trupele otomane au cotropit teritoriul sârb și o bună parte a conducătorilor revoltei a fugit în Austria. Prima încercare de a clădi un stat sârb a dat greș din cauza unui conflict între adepții centralismului și cei care susțineau particularismul regional. Aceasta avea să devină o problemă recurentă pentru toți cei care aveau să cocheteze cu ideea formării de state în Balcani.
Țăranii creștini din pașalâcul Belgrad au luptat cu vitejie când nu au mai putut tolera regimul opresiv al dahi-lor. În pofida realizărilor remarcabile ale lui Karagheorghe și ale forțelor sale, revolta a scos la iveală greutățile de care se loveau comunitățile creștine înapoiate și fără știință de carte din Imperiul Otoman ori de câte ori încercau să propună noi formule constituționale care să înlocuiască influența din ce în ce mai slabă a sultanului.

Fuga lui Karagheorghe în Austria, la 3 octombrie 1813, a marcat înfrângerea definitivă a Primei Revolte Sârbe. Restul cnejilor rămaşi în paşalâc au hotărât să profite de pe urma aparentului său act de laşitate. La început, noul guvernator, Suleiman Paşa, a favorizat o reconciliere cu sârbii. Cu excepţia celor mai căutate căpetenii, s-a acordat o amnistie generală, şi astfel mii de ţărani care fugiseră din calea armatei otomane s-au reîntors în Serbia. Însă ulterior, Suleiman a ordonat reimpunerea unui regim feudal aspru. La scurt timp, ţărănimea sârbă, ale cărei idealuri se schimbaseră din 1804, a început să se opună din ce în ce mai vehement acestor măsuri. Guvernatorul şi-a înăsprit politica şi, până în primăvara lui 1814, se părea că se revenise la vechea guvernare sumbră a dahi-lor:

Oamenii erau arşi de vii, atârnaţi de picioare deasupra paielor care ardeau mocnit până se asfixiau, erau castraţi, zdrobiţi cu pietre şi biciuiţi peste tălpi. Femeile şi copiii acestora erau violaţi şi câteodată luaţi cu forţa în haremuri… În faţa Porţii Stambul din Belgrad, erau întotdeauna expuse cadavrele sârbilor traşi în ţeapă, din care haite de câini smulgeau hălci de carne.[10]

Restaurarea autorităţii otomane a fost atât de sângeroasă, încât după numai doi ani, în 1815, sârbii au declanşat o a Doua Revoltă sub conducerea lui Miloš Obrenović. Frate mai tânăr al unuia dintre cei mai înverşunaţi rivali ai lui Karagheorghe, Miloš era un crescător de porci fără ştiinţă de carte, precum Karagheorghe. Se născuse într-o familie deosebit de săracă dintr-un sat de lângă Užice, din vestul Serbiei, şi în adolescenţă se mutase în est, la Rudnik, unde îşi ajutase fratele să-şi înceapă o afacere cu şeptel. În 1811, după moartea acestuia, i-a urmat în rolul de căpetenie a ostaşilor.
În 1814, succesorul lui Selim al III-lea, Mahmud al II-lea (1808–1839), a presupus că rezistenţa sârbă fusese zdrobită, aşa că şi-a retras cea mai mare parte a armatei din paşalâc. Miloš a profitat de acest moment pentru a porni o nouă revoltă în primăvara lui 1815. Nu după multă

vreme, căpeteniile locale au ajuns să controleze cea mai mare parte a pașalâcului. Miloš învățase niște lecții deosebit de importante din Prima Revoltă. Deși nutrea aceleași ambiții politice precum Karagheorghe, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a evita confruntările militare prelungite cu armatele otomane și a depus mari eforturi pentru a ajunge la o înțelegere cu Istanbulul. În octombrie 1815, Miloš a semnat un acord cu sultanul, prin care obținea dreptul de guvernare în schimbul loialității față de Poartă. Prin urmare, din acel moment, orice tentativă a cnejilor de a-l înlătura pe Miloš de la putere avea să fie văzută ca un atac la adresa sultanului.

În 1817, Karagheorghe s-a reîntors în secret în Serbia. Cineva l-a trădat și i-a adus lui Miloš la cunoștință acest lucru. Miloš a ordonat să fie executat, după care i-a trimis sultanului capul rivalului său în semn de supunere. Acest incident este adesea considerat un exemplu al fratricidului barbar tipic sârbilor, însă această interpretare ascunde cinicele calcule politice din spatele ordinului lui Miloš. Karagheorghe fusese trimis în Serbia în calitate de agent al Eteriei (Philiki Hetairia, Societatea Prietenilor), organizația revoluționară greacă care dorea să destabilizeze Europa Otomană pentru a stârni apoi o revoltă armată. Prezența lui Karagheorghe nu numai că amenința stabilitatea internă a pașalâcului, dar cum acesta era și agent al Eteriei, putea lovi chiar și în fundația pe care Miloš clădea o Serbie independentă – în acord cu asociatul său nebănuitor, sultanul.

Căci Miloš era implicat într-un joc complex și inteligent. El lovea constant în piatra de temelie a puterii otomane din Serbia, făcând Istanbulul din ce în ce mai dependent din punct de vedere economic de Belgrad. Prin acordul din octombrie 1815, Miloš primise în administrare teritorii extinse. S-a folosit de controlul deținut asupra economiei sârbe pentru a cumpăra și mai multe concesiuni economice și politice de la Istanbul. Pe parcursul ultimilor zece ani devenise cel mai mare exportator de șeptel din provincie, folosindu-și puterea politică pentru a-și asigura un adevărat monopol în acest comerț. Strângea sume colosale de bani de la populația locală, căci cumpărase dreptul de a-și însuși toate veniturile percepute din impozite în schimbul unui bir mărunt plătit sultanului. Pe măsură ce Miloš se îmbogățea, Poarta, implicată în războaie care o secătuiau de resurse, mai întâi cu grecii răzvrătiți, iar apoi cu Rusia, apela din ce în ce mai des la el cerându-i ajutor financiar. Până în 1830,

cumpărase dreptul perpetuu la domnie ereditară pentru familia sa, un important pas înainte în lupta pentru independență și unul încă și mai important pentru familia Obrenović. Când ajunsese la putere în 1815, Miloš „nu avea doi bani în buzunar“, scria Vuk Karadžić în 1832. „S-a îmbogățit atât de mult… încât îi poate plăti Sultanului o tonă de lire pentru dreptul ereditar… poate construi palate în toată Serbia și poate trăi ca un zeu pe pământ.“[11] Devenise unul dintre cei mai bogați oameni din Europa.

Deși Miloš îi jurase credință sultanului, a menținut relații strânse cu Rusia, protectorul oficial al intereselor ortodoxe în Serbia încă de la momentul în care Miloš semnase acordul cu Poarta, în 1815. În plus, descoperise că se putea folosi de această relație pentru a exercita o presiune politică și mai puternică asupra turcilor. Războiul ruso-turc din 1829 s-a purtat la est de Serbia, în Muntenia și de-a lungul Dunării. Luptele au blocat ruta folosită de Imperiul Otoman pentru a se aproviziona cu sare din Țara Românească. În momentul în care Mahmud al II-lea l-a rugat pe Miloš să furnizeze grâne armatelor otomane, acesta i-a cerut în schimb dreptul exclusiv de a importa sare din Țara Românească pentru Imperiu. Pentru că era în bune relații cu Rusia, i s-a permis să încarce cu sare barjele care transportaseră grâne armatelor otomane din spatele liniilor defensive ruse. Acest aranjament economic, care aducea beneficii ambelor tabere beligerante, le-a permis agenților lui Miloš să traverseze întregul teatru de război. A făcut și o favoare Sankt-Petersburgului, oferind armatei ruse informații detaliate despre mișcările trupelor turcești. „Astfel a reușit să-și îndeplinească obligațiile față de Rusia, protectoarea sa, și obligațiile față de Turcia, suzerana sa.“[12]

Însă țărănimea sârbă a fost cea care a pierdut cel mai mult în acest uimitor joc diplomatic al lui Miloš. Deși sub conducerea lui Obrenović ordinea a fost restaurată în întreaga provincie, Miloš i-a exploatat economic pe sârbi mult mai sistematic decât o făcuseră otomanii. Domnia sa, care s-a sfârșit în 1839, când a abdicat, a fost caracterizată de veșnice revolte. La început, acestea au fost organizate de cneji invidioși asemenea lui Karagheorghe, dar treptat au început să capete din ce în ce mai multă susținere din partea țărănimii. Aceasta s-a ridicat pentru prima dată împotriva lui Miloš sub conducerea unui negustător, Miloje Popović Djak, și nu a unui cneaz:

Revolta lui Djak… a scos la iveală opoziţia ţărănimii faţă de o nouă ordine pe care o detesta… Sârbii descopereau că domnia conaţionalilor lor nu aducea neapărat cu sine libertate şi bunăstare. Susţinătorii lui Djak au descoperit şi cât de slabă putea fi o revoltă populară în faţa puterii organizate a unui stat centralizat. Nici Miloš nu a ignorat această lecţie. După revoltă, şi-a dedicat şi mai mult timp organizării unei armate permanente şi unui aparat de stat mai mare.[13]

Atitudinea vigilentă faţă de popor, duşmanul din interior, avea să devină o preocupare constantă a conducătorilor sârbi până în zilele noastre.
După ce a supravieţuit şi celei de a Doua Revolte Sârbe, Poarta a fost nevoită să facă faţă unei alte revolte, stârnite de grecii din Tesalia şi Pelopones. Această criză a provocat primul conflict de amploare dintre marile puteri după Congresul de la Viena şi a captat atenţia celor mai importanţi reprezentanţi ai curentului romantic european. În plus, a dus şi la formarea primului nou stat-naţiune din Europa, chiar dacă sub protecţia marilor puteri, de la Revoluţia Franceză încoace.

Războiul de Independenţă al Greciei: Grecia şi Imperiul Otoman, 1821–1830

La începutul secolului al XIX-lea, nu era uşor să fii grec. Vorbitorii de greacă erau răspândiţi în întregul Imperiu Otoman. Trăiau în teritoriile din Orientul Mijlociu ale Imperiului, în Siria, Libanul şi Israelul de astăzi; populau regiuni întinse din Anatolia, mai ales în apropierea litoralului Mării Negre. Istanbulul şi ţărmul vestic al Turciei contemporane abundau de vorbitori de greacă; în Creta şi Pelopones trăiau foarte mulţi musulmani a căror limbă maternă era greaca. Reprezentanţi din păturile înstărite ale grecilor fanarioţi erau domnitori sau dregători cu drept ereditar în provinciile dunărene, teritorii aflate în Ţara Românească şi Moldova. Iar revoltele grecilor din 1821 au început în România de astăzi.
Biserica Ortodoxă, aflată sub jurisdicţia unui patriarh şi a unei ierarhii

preponderent greceşti, îşi extinsese influenţa până în cele mai îndepărtate colţuri ale Imperiului. Până târziu în secolul al XIX-lea, creştinii ortodocşi care nu vorbeau limba greacă erau denumiţi în toate ziarele şi însemnările diplomatice occidentale les grecs, pentru că erau identificaţi ca membri ai Bisericii Ortodoxe, nu ca grupuri etnice distincte. Situaţia era şi mai complicată pentru că vorbitorii nativi de greacă se identificau drept creştini (Χριστιανοί), romani (Ρομιοὶ) sau greci (Γραικοί). Termenul de eleni ('Ελλε'νηδες) a revenit rapid în limba vorbită abia la începutul secolului al XX-lea, după ce nu mai fusese folosit în mod activ o perioadă îndelungată.
Această diversitate excepţională a dat naştere unor deosebiri profunde de mentalitate şi mediu. Spre deosebire de restul ortodocşilor slavi, precum bulgarii sau sârbii, numărul grecilor care aveau un interes în Imperiul Otoman era mult mai mare. Grecii din Istanbul erau moştenitorii unei tradiţii culturale bogate, asociate cu Imperiul Bizantin. Datorită talentelor lor lingvistice aveau privilegii speciale, îndeplinind funcţia de dragomani, interpreţii oficiali ai otomanilor. Pe parcursul secolelor, postul de dragoman imperial şef, deţinut întotdeauna de un grec fanariot, a evoluat devenind aproape sinonim cu cel de ministru de externe. Începând cu domnia lui Selim al III-lea, a căpătat o însemnătate politică reală în condiţiile în care consulii marilor puteri au început să joace un rol din ce în ce mai important în politicile otomane. Pe parcursul Războiului de Independenţă al Greciei (1821–1830), dragomanul flotei imperiale, un grec, a orchestrat manevre împotriva insurgenţilor greci. Asemenea funcţiei de domnitor fanariot din Ţara Românească şi Moldova, şi postul de dragoman conferea prestigiu şi nenumărate oportunităţi financiare posesorului lui.
Grecii din insule dominau activitatea maritimă din Imperiul Otoman. Grosul echipajelor flotelor militare şi comerciale otomane era format din greci şi albanezi. Începând cu secolul al XVII-lea, unele familii au început să-şi construiască flote private de proporţii, făcând mari averi şi punând bazele rutelor comerciale maritime greceşti din secolele al XIX-lea şi al XX-lea. Turcii au refuzat să se implice în comerţ, căci această activitate contravenea atât religiei lor, cât şi simţului proprietăţii; majoritatea slavilor şi românilor erau puternic ancoraţi în vieţile lor rurale modeste. Prin urmare, pieţele comerciale din teritoriile europene ale Imperiului au rămas deschise grecilor, evreilor şi armenilor talentaţi. Grecii din insule

și navigatorii din zonele de coastă se deosebeau prin etnia lor particulară (foarte mulţi aveau origini amestecate, albaneze şi greceşti), dialectele şi tradiţiile lor; şi, mai presus de toate, prin abilitatea cu care făceau comerţ, căci această activitate presupunea o bună înţelegere a lumii înconjurătoare, iar grecii din insule erau mai pricepuţi în această privinţă decât cei de pe continent. Într-adevăr, pe parcursul Războiului de Independenţă, influenţa militară, economică şi ideologică a comunităţii navigatorilor greci avea să se dovedească de o importanţă crucială în zdrobirea stăpânirii otomane.
Negustorii greci au profitat din plin de diaspora, ai cărei membri ajunseseră să populeze regiuni îndepărtate din Caucaz, de-a lungul ţărmului Mării Negre, în sudul Rusiei, şi, dacă privim spre vest, teritoriile veneţiene din Europa Occidentală. Aceste comunităţi de emigranţi ofereau grecilor din Imperiu legături economice şi erau o sursă cosmopolită de cunoaştere şi informaţii. În primele două decenii ale secolului al XIX-lea, în timp ce tensiunile din Imperiu escaladau, idealurile Revoluţiei Franceze au devenit cunoscute unui segment mult mai numeros şi mai influent de greci, lucru care cu greu ar fi fost posibil în cazul sârbilor din paşalâcul Belgrad.
Bineînţeles că o bună parte a comunităţii elene din Imperiu era formată dintr-o ţărănime la fel de neştiutoare de carte precum cea slavă. Ţăranii duceau o viaţă grea, îmbogăţindu-i pe stăpânii lor turci şi greci. O bună parte a aşa-numiţilor notabili sau arhiepiscopi din sudul Balcanilor erau greci care profitau de pe urma unor impozite draconice impuse pe agricultură. Asemenea omologilor lor sârbi, plăteau Istanbulului o sumă fixă pentru dreptul de a strânge impozite într-o anumită zonă. Notabilul avea dreptul de a-şi păstra venitul, aşa că interesul lui era să strângă cât mai mulţi bani şi cât mai multe bunuri din satele şi oraşele din zona lui de colectare. Cunoscuţi sub numele de kocabaşi, aceşti greci proto-aristocraţi erau detestaţi de ţărănime:

Kocabaşi-i îi imitau pe turci în tot ce făceau, împrumutând inclusiv portul, manierele şi felul lor de a se gospodări. Când venea vorba de a trăi pe picior mare, aveau aceleaşi concepţii ca turcii şi se deosebeau de aceştia doar cu numele: de exemplu, în loc să te cheme Hasan Kocabaşul, te chema Yianni, şi în loc să mergi la moschee, te duceai la biserică.

Aceasta era singura diferenţă dintre ei.[14]

În secolul al XVII-lea, când autoritatea imperială a început să intre în declin, Poarta a oferit puteri şi mai extinse notabililor locali. În Bulgaria şi Rumelia, actele de haiducie au afectat puternic transportul şi comunicaţiile. Pentru a rezolva problema, Istanbulul a înfiinţat postul de armatol (gr. armatolos) printre supuşii creştini ai imperiului. Armatolii (pl. armatoloi) erau recrutaţi din grupările locale de briganzi şi convinşi să renunţe la activităţile lor din afara legii pentru o funcţie legală în statul otoman. Primeau bani dacă păzeau rutele comerciale şi supravegheau un anumit număr de sate, care le plăteau la rândul lor o taxă de protecţie. Această decizie a încurajat apariţia unei reţele complexe şi corupte de patronaj. Alături de cerinţele fiscale excesive impuse de notabili, această măsură a dus la apariţia unui sistem de politici clientelare caracteristic pentru cea mai mare parte a istoriei moderne a societăţii greceşti. În Imperiul Otoman însă, sistemul funcţiona atât în avantajul ţăranului, cât şi al stăpânitorului. Principalul rival al armatolului era brigandul, numit kleft (gr. kleftis). Cele două categorii aveau aceleaşi caracteristici şi aceeaşi proveniență, motiv pentru care armatolii treceau în rândurile klefţilor şi invers. Şi unii, şi alţii aveau experienţă în conflictele armate de mică anvergură.

După căderea lui Selim al III-lea în 1806, cei doi succesori ai săi, dar mai ales Mahmud al II-lea, au limitat autoritatea armatolilor încercând să restaureze puterea centrală. Deşi această strategie era aparent îndreptăţită, a avut efectul advers din două puncte de vedere. În primul rând, foarte mulţi dintre oficialii care au ieşit din slujba sultanului au luat calea munţilor şi au devenit klefţi. În al doilea rând, ea a consolidat puterea lui Ali Paşa, marele duşman al sultanului din Ioannina, care a recrutat foarte mulţi dintre armatolii nemulţumiţi.

Biserica Ortodoxă era cea mai importantă instituţie în procesul de definire a identităţii greceşti, dar şi cea mai conservatoare. Influenţa Greciei pe lângă Poartă a devenit evidentă în 1766 şi 1777, când sultanul a convenit să închidă bisericile autonome ale sârbilor şi bulgarilor. Astfel, grecii au ajuns să domine nu numai populaţia creştin-ortodoxă vorbitoare de greacă, dar şi pe slavi. Din punctul de vedere al Bisericii Ortodoxe şi al statului otoman, religia era mai importantă decât cultura

în definirea etnicității grecești.
Pe lângă diferențele sociale și culturale vizibile printre vorbitorii de greacă, fiecare regiune dezvoltase tradiții diferite în funcție de relația cu Poarta. În Rumelia spre exemplu, comuna de sate montane cunoscută sub numele de Agrapha (gr. Ne-scrisa) era atât de izolată și greu de cucerit, încât nici nu fusese listată în registrele de impozitare. Prin urmare, rămăsese aproape neatinsă de conducerea otomană. Notabilii greci din Peloponeș se bucurau de o autonomie extinsă față de Istanbul, motiv pentru care căpătaseră abilități administrative mult mai avansate decât locuitorii din Rumelia, aflată la nord. Însă Rumelia se putea mândri cu cea mai densă concentrație de armatoli și klefți și cu o tradiție în războiul de gherilă.
În Rumelia, Peloponeș și insule trăiau comunități albaneze numeroase – majoritatea creștin-ortodoxe, deși musulmanii albanezi predominau în centrul Epirului, unde domnea rebelul Ali Pașa. Foarte mulți albanezi au fost supuși unui proces de elenizare, accelerat de participarea lor în Războiul de Independență. Familia Koundouri de exemplu, de pe insula Hydra, cea mai importantă dinastie activă în comerțul maritim, care a condus o armată numeroasă în război, era de origine albaneză.
O bună parte a acestor grupuri vorbitoare de greacă era nemulțumită de Imperiu. Dar cele mai multe dintre ele culegeau și ceva roade de pe urma statutului obținut. Grecii fanarioți, de exemplu, erau complici la corupția imperială și se opuneau schimbărilor radicale. Combinația de inteligență, avuție și iscusință militară a grecilor din Imperiu a devenit foarte valoroasă pentru insurgenți când a izbucnit revoluția. Cu toate acestea, de multe ori a și complicat situația. Grecii sufereau de același particularism regional care a ajuns să distrugă și conducerea lui Karagheorghe în Revolta Sârbă. Însă în cazul grecilor, regionalismul presupunea o luptă ideologică mai acerbă decât a sârbilor, căci grecii se loveau vrând-nevrând și de problema identității lor istorice și contemporane. Pentru că în pofida avuției lor sociale și intelectuale, grecii nu știau cine erau.

În 1814, un grup de negustori greci scăpătați a fondat o societate secretă, Eteria (gr. Philiki Hetairia – Societatea Prietenilor), al cărei scop politic era simplu – „eliberarea Țării-mamă“[15]. Niciunul dintre conspiratori nu

avea nici cea mai vagă idee despre configurația geografică a Țării-mamă sau cine făcea parte din ea. Societatea nu își avea sediul în Imperiul Otoman, ci la Odessa, portul rus de la Marea Neagră.
Țelurile ambigue ale societății oglindeau incertitudinea care plana asupra identității grecești. Aceeași incertitudine însă îi permitea să reacționeze rapid la schimbări, căci Eteria nu era legată de o strategie anume. Prin urmare, societatea a devenit un organizator excelent. Membrii ei erau mânați de o înflăcărată pasiune romantică, dar și ghidați de reguli conspirative foarte bine puse la punct. În câțiva ani, a câștigat adepți atât în întregul Imperiu Otoman, cât și în afara granițelor acestuia. Majoritatea membrilor săi erau vorbitori de greacă, dar cum societatea promova sentimente pancreștine a atras și ruși (o bună parte a acestora lucra direct în numele țarului), români, sârbi (Karagheorghe, de exemplu, a luat parte la ceremonia de inițiere), albanezi și chiar și câțiva turci nemulțumiți. Membrilor li se cerea să depună un jurământ de tăcere privitor la activitatea lor și, treptat, erau introduși într-o ierarhie complexă a codurilor secrete. Orice ordin primit de la misteriosul Arkhi, sau consiliu suprem, era diseminat într-un cod cu un sigiliu, pe care erau afișate șaisprezece compartimente și șaisprezece seturi de inițiale. Membrii erau obligați să pună loialitatea față de organizație mai presus de orice altă filiație, inclusiv rudenia, și se angajau să-și omoare chiar și cea mai apropiată rudă dacă așa li se cerea. Foarte mulți dintre conducătorii Războiului de Independență au fost inițiați ai societății. Primul ei președinte a fost Alexandru Ipsilanti, un ofițer grec dintr-o familie fanariotă, care slujea în armata rusă. Ipsilanti a planificat și a condus prima revoltă, soldată cu un mare dezastru în Principatele Dunărene.
În deceniul care a precedat revolta, foarte mulți klefți s-au refugiat în Corfu și în alte insule din Marea Ionică, aflate la acea vreme sub control britanic. Majoritatea s-a înrolat în unități ale armatei britanice, iar soldații au devenit rapid membri ai Eteriei, care nu după multă vreme a ajuns să-și răspândească ideologia în Pelopones și Rumelia. Majoritatea clerului din Pelopones s-a alăturat societății, deși ierarhia ortodoxă de la Istanbul avertizase în mod expres împotriva acestui lucru, căci considera organizația subversivă și periculoasă. Patriarhul, Grigore al V-lea, nu era doar un reacționar încăpățânat. Se temea, pe bună dreptate de altfel, că în cazul în care activitățile revoluționare ar fi luat avânt, represaliile

împotriva creştinilor vulnerabili din capitala otomană nu ar fi întârziat să apară.
Influenţa Eteriei scoate la iveală o deosebire profundă între Războiul de Independenţă al Greciei şi restul revoltelor din Balcani. Revoltele grecilor de la 1821 nu au fost reacţii spontane provocate de deteriorarea situaţiei economice şi sociale, asemenea Primei şi celei de a Doua Revolte Sârbe. Au fost rezultatul unui plan bine pus la punct de destabilizare a Imperiului Otoman.

Până în 1820, deşi nu mai reuşea să stea cu picioarele încrucişate din cauza obezităţii, Ali Paşa domnea peste un paşalâc care se întindea de la Elbasan în nord (centrul Albaniei de astăzi) până la Trikala, în sudul Munţilor Pindului. Acest individ straniu aproape că ajunsese să-şi formeze propriul stat independent printr-un amestec de brutalitate, şantaj, o politică externă inteligentă şi intrigi dinastice. Deşi guverna prin teroare, folosindu-se de politici clientelare viclene, a câştigat loialitatea unei bune părţi a supuşilor săi otomani.
Jocul său politic era mult mai divers decât ne sugerează reputaţia sa de despot. Deşi era oficial otoman, nu ştia să lege mai mult de două cuvinte în turcă, dar era fluent în greacă şi albaneză, limba sa maternă. Pe parcursul carierei sale, s-a folosit cu o dibăcie extraordinară de deosebirile sociale şi religioase dintre supuşii şi inamicii săi pentru a-i asmuţi pe unii împotriva celorlalţi. Până în martie 1821, când a izbucnit revolta greacă lansată de Eterie, Mahmud al II-lea, care îi urmase la conducere lui Selim al III-lea în 1806, şi dregătorii Porţii ignoraseră organizaţia, catalogând-o drept lipsită de importanţă. Potrivit lor, principalul obstacol în calea restaurării autorităţii otomane în Balcani era Ali Paşa. Pe de altă parte, Ali îşi dăduse seama cât de importantă era mişcarea revoluţionară greacă şi începuse să exploreze o posibilă colaborare. În momentul în care sultanul a început să întețească pregătirile pentru o ofensivă directă asupra oraşului fortificat al lui Ali Paşa, Ioannina, din sudul Epirului, acesta a luat decizia oportunistă de a se converti la elenism. „Revoluţia grecească“, a notat un istoric, „a izbucnit pentru că otomanii au făcut greşeala de-a dori să-l înfrângă pe unicul om – Ali Paşa – care ar fi putut opri izbucnirea acesteia.“[16]
La începutul primăverii anului 1820, circa 20 000 de soldaţi otomani s-

au strâns la porţile Ioanninei. Forţele lui Ali, susţinute de un număr din ce în ce mai mare de armatoli greci, le-au ţinut piept vitejeşte şi au rezistat până în iarna următoare. Eşecul armatei otomane l-a determinat pe Mahmud să trimită garnizoanele detaşate în Peloponesîn spre nord, spre fortăreaţa lui Ali. Între timp, conducătorul Eteriei, Alexandru Ipsilanti, şi-a demarat dezastruoasa revoltă din Principatele Dunărene. Pe data de 6 martie 1821, a trecut Prutul dinspre teritoriile ruse. Trei săptămâni mai târziu, grecii din Peloponesau profitat de absenţa garnizoanelor otomane şi s-au revoltat. Aşa a început Războiul de Independenţă al Greciei.

Imperiul Otoman a explodat. La Istanbul, Mahmud al II-lea i-a imputat patriarhului Grigore că nu ar fi reuşit să ţină în frâu populaţia ortodoxă din Principatele Dunărene, Peloponesi, Rumelia, Macedonia şi Tracia. La începutul lui aprilie, ienicerii şi mulţimea de etnie turcă au primit undă verde să treacă la represalii împotriva populaţiei greceşti din Istanbul. Robert Walsh, capelan al Ambasadei Britanice, a fost de faţă când un tânăr „a fost forţat să îngenuncheze de către doi turci care se apăsau pe umerii lui. Cât era ţinut aşa, un al treilea a venit din spatele lui cu un iatagan… Dintr-o singură mişcare fermă, i-a separat capul de corp; trupul i-a fost aruncat într-o baltă în mijlocul străzii, ca trecătorii să calce peste el, iar capul i-a fost aşezat batjocoritor între coapse. Călăii au plecat apoi în grabă, lăsându-l să fie mâncat de câinii care se adunaseră în jurul lui“. De Duminica Floriilor, într-o încercare disperată de a pune capăt atrocităţilor, patriarhul Grigore a anunţat că toţi grecii care se revoltau împotriva statului otoman aveau să fie excomunicaţi. Mahmud nu a fost mulţumit de această măsură, aşa că, şase zile mai târziu, patriarhul a fost arestat de poliţia otomană în timp ce oficia o slujbă şi spânzurat de poarta patriarhiei. Uciderea patriarhului Grigore a marcat începutul unui masacru sângeros al ierarhiei ortodoxe în mai multe regiuni ale Imperiului. Locuitorii greci ai Smirnei au fost decimaţi de o mulţime furioasă, care i-a măcelărit şi pe hogele oraşului, şi pe alţi notabili turci care au încercat să intervină de partea creştinilor.

Între timp, Peloponesul şi Rumelia cădeau pradă unui contraatac deosebit de violent. Insurgenţii greci, de zece ori mai numeroşi decât populaţia locală musulmană*******, au comis o serie de masacre sângeroase; zeci de mii de musulmani au murit. Această campanie a culminat cu jefuirea principalului oraş fortificat din Peloponesi, Tripoli.

Chiar și George Finlay, primul istoric important al Greciei moderne și un filoelen convins, a fost îngrozit de comportamentul rebelilor greci:

Rareori pot niște ființe umane să comită atâtea acte de cruzime împotriva unor confraţi de-ai lor la fel de mulţi la număr… Adesea chiar și femeile și copiii erau torturaţi înainte să fie uciși. La patruzeci și opt de ore după ce au ocupat orașul, grecii au strâns cu bună știință aproximativ două mii de persoane de toate vârstele și sexele, dar în mare parte femei și copii, i-au escortat înspre o prăpastie din cel mai apropiat munte, unde i-au omorât pe toți.[17]

Aceste izbucniri de violenţă dusă la extrem nu se limitau doar la luptele dintre comunități. În condițiile în care forțele otomane erau foarte slăbite, în special în Pelopones, dar și în anumite zone din Rumelia, vidul de putere ce a urmat i-a propulsat pe rebeli într-o luptă fratricidă mistuitoare. Interesele grecilor erau și așa variate, iar ambiguitatea ţelurilor răscoalei a accentuat această realitate. Bineînțeles că exista o cauză comună, respectiv îndepărtarea otomanilor, dar după ce avea să fie înfăptuit acest deziderat, nu era clar ce entitate avea să ia locul Imperiului. Ironia face că acest conflict civil s-a domolit după înăbușirea rapidă a revoltelor din Tracia și Macedonia.
Liniile de apărare ale lui Ali Pașa din Epir, aflate la nord de Pelopones și Rumelia, au fost zdrobite în cele din urmă în februarie 1822. Ali a fost ucis de un alt vizir. A fost nevoie de aproape doi ani de lupte aprige pentru a înlătura una dintre cele mai extraordinare personalități ale Imperiului Otoman. Însă costurile politice ale victoriei sultanului au fost mari. Peloponesul, cele trei insule – Hydra, Spetsai și Psara –, dar și Creta fuseseră eliberate de sub stăpânire otomană împreună cu teritorii întinse din Rumelia Greciei continentale. În plus, luptătorii armatoli și klepți ajunseseră să dețină controlul deplin sau parțial asupra pasurilor strategice, Mikronos, în vest, și Termopile, în est.
Ofensivele militare ale turcilor, care au culminat în 1824 cu asediul de la Missolonghi, pe parcursul căruia lordul Byron a murit de tuberculoză, au erodat treptat autoritatea rebelilor. Doar Peloponesul, care se bucura de protecţia navală oferită de grecii din insule, avea să mai rămână în

mâinile grecilor până la începutul lui 1825, când Ibrahim Paşa, fiul lui Mehmed Paşa al Egiptului, a debarcat la Methóui, în sud-vestul peninsulei, însoţit de o forţă numeroasă.
Între 1822 şi 1825, grecii şi-au dat seama că ţelul lor ambiţios de a forma un stat independent era deosebit de greu de atins. Teritoriile eliberate cădeau pradă terorii războiului civil. Iluziile nutrite de emigranţii grecii şi, în număr tot mai mare de filoelenii sosiţi din Marea Britanie, Franţa, Germania, Italia şi Statele Unite erau adesea spulberate violent de luptele dintre facţiunile rivale.

Diviziunile aveau la bază deosebirile regionale dintre locuitorii din Pelopones, insule şi Rumelia, deşi au apărut şi alte centre ale puterii în estul şi vestul Rumeliei. La scurt timp după izbucnirea revoluţiei, s-au înfiinţat trei organe reprezentative: primul a fost consiliul arhiepiscopilor din Pelopones, care a reuşit să adapteze structurile de putere existente astfel încât să asimileze privilegiile de care se bucurau sub stăpânirea otomană. Al doilea, cu centrul la Missolonghi, în vestul Rumeliei, era fieful lui Alexandru Mavrocordat, un grec fanariot sosit în regiune din Principatele Dunărene. Alt fanariot, Theodor Negris, a înfiinţat un consiliu în estul Rumeliei. Dar în fiecare regiune geografică, mai existau multe alte conflicte, unele microscopice, altele cu implicaţii de amploare asupra viitorului luptei greceşti. Aceste diviziuni tind să se suprapună, motiv pentru care este dificil să aliniem deosebirile regionale cu scindările sociale şi ideologice care i-au învrăjbit pe rebeli. Însă, pentru a putea identifica firele unei conştiinţe naţionale greceşti în stadiu embrionar, este important să ne concentrăm asupra următoarelor două aspecte ale crizei.
Cea mai însemnată dispută operaţională avea la bază prăpastia care separa motorul revoluţiei, conducătorii militari klefţi şi armatoli, cunoscuţi sub numele de kapoi, de conducerea civilă, fie ea formată din notabili locali, fie din fanarioţi. Principala dorinţă a kapoi-lor, pe lângă înfrângerea turcilor, era consolidarea şi extinderea puterii lor locale. Kapoi-i nu aveau decât o idee extrem de vagă despre identitatea naţională greacă, iar conceptul de stat-naţiune le lipsea cu desăvârşire. Klefţii şi ţărănimea reprezentau mai puţin de zece la sută din membrii Eteriei, chiar dacă formau grosul populaţiei în regiunile în care revoluţia

avusese succes. Principala forță insurgentă era prin urmare în mare măsură străină de conspirația care inspirase revoluția. Iar kapoi-i nu aveau nimic în comun cu imaginea eroilor romantici care le-a fost atribuită ulterior de scriitorii și istoricii greci. „Kleftul de rând era un individ amărât, care fugea din calea legii și căuta temporar refugiu în cetele klefților“[18], scria un istoric grec revizionist; klefții erau gata să-și facă singuri dreptate, lovind în notabilii turci și grecii bogați, dar erau la fel de dispuși să profite de asuprita țărănime creștină.

După ce au jucat un rol-cheie în masacrarea, expulzarea și jefuirea turcilor, kapoi-i și-au reluat stilul de viață obișnuit, de bandiți, și au format fiefuri locale pe care le-au apărat cu vigilență maximă de rivalii lor și de guvernele regionale care își făceau apariția în Pelopones și Rumelia. Voiau pur și simplu să ia locul notabililor greci și turci. Instituțiile Imperiului Otoman – pașa, aga și colectorul de impozite – constituiau o ordine imperturbabilă pentru acești indivizi de obicei needucați, ca să nu mai vorbim despre cei care habar nu aveau de idealurile lansate în Europa de Revoluția Franceză. În plus, erau în ignoranță și în privința renașterii elene inspirate de diaspora greacă și consolidată de filoeleni. Koumas, învățatul grec de secol al XVIII-lea, a descris întâlnirea dintre el și Nikotsaras, unul dintre klefții cei mai influenți. În semn de respect, Koumas i s-a adresat conducătorului cu apelativul „Ahile“. Nikotsaras i-a răspuns înfuriat: „Ce prostii vorbești? Cine e Ahile? Știa să mânuiască muscheta?“[19]

Grupările depindeau de turmele de oi și capre pe care le creșteau, iar animalele erau adesea motivul pentru care izbucneau încăierări violente între diversele facțiuni de gherilă. Puterea fiecărui grup depindea de capacitatea conducătorului de a-și întreține războinicii și a coopta noi luptători. O metodă de recrutare des practicată era tactica pământului pârjolit, prin care țărănimea rămânea fără vreo posibilitate de a se întreține, iar bărbații erau nevoiți să se alăture bandei.

Această combinație de terorism și război de gherilă putea fi folosită la scară mai mare sau mai mică. De exemplu, un sat se putea apăra de prăduitori, mai ales dacă sătenii se puteau adăposti în munți. La cealaltă extremă, se aflau bărbați precum Theodoros Kolokotronis sau Petrobey, Petros Mavromichalis, conducătorul temutului clan cu același nume care controla cea mai mare parte a istmului Mani și care putea detașa sute sau chiar mii de bărbați pentru a-i trimite în luptă. Tacticile practicate de

aceştia au provocat grave perturbări economice în regiunile aflate sub control grecesc, perturbări care s-au resimţit mai ales în producţia de alimente. În 1823, doi britanici filoeleni care călătoreau prin Pelopones, Edward John Trelawny şi J. Hamilton Brown, au notat că „nu se vedeau urme nici de pământuri locuite, nici de terenuri cultivate“. Din când în când, mai întâlneau câte un păstor care se îngrijea de câteva oi sau capre moarte de foame. Dincolo de Tripolis, în loc să calce pe pășunile verzi la care visau, au dat peste „cinci mii sau chiar mai multe schelete de oameni, cai, catâri şi cămile, înghesuite într-o arie restrânsă: vulturii le mâncaseră carnea, iar soarele le albise oasele“[20]. În 1825, sultanul a trimis armata lui Ibrahim Paşa să înăbuşe revolta într-un teritoriu deja devastat de războiul de gherilă purtat de klefţi.

Sălbaticii kapoi reflectau primitivismul politic al lui Karagheorghe şi al armatelor de haiduci ale revoltelor sârbe. Însă, notabilii şi intelectualitatea greacă erau o forţă mai puternică decât echivalentul lor din Serbia. Aceştia reprezentau o contrapartidă puternică la conducerea armatelor de ţărani. Acest aspect a avut un impact paradoxal: pe de o parte, a adâncit discrepanţele care măcinaseră tabăra grecilor pe parcursul revoluției, dar a şi lărgit orizonturile revoluției, înlăturând obstacole precum cele care îi limitaseră pe insurgenţii sârbi, contribuind astfel la crearea statului-naţiune.

Al doilea factor crucial care îi dezbina pe insurgenţi era cel de ordin cultural. Caracterul schizoid al moştenirii elene îşi avea rădăcinile în caracteristicile ei deopotrivă orientale şi bizantine, dar şi occidentale şi romantic-revoluționare totodată. Grecii aveau tendinţa de a adera fie la o lume, fie la alta, deşi între kleftul analfabet şi revoluționarul educat în Franţa exista o clasă numeroasă, cu concepţii nu tocmai bine definite. Foarte mulţi observatori contemporani i-au catalogat pe toţi grecii ca pe nişte antioccidentali convinşi, adoptând acea abordare simplistă care a devenit tipică pentru comentariile anglo-saxone vizavi de Balcani pe parcursul ultimelor două secole. Iată ce scria William Mure în 1842: „Din punct de vedere politic, grecii sunt asiatici, toate ideile lor orientale, fie ele sociale sau politice, trebuie corectate sau eradicate înainte să nutrim aşteptări ca ei să se formeze ca popor civilizat pe baza unor principii europene civilizate“[21].

Firește că foarte mulţi călători şi filoeleni au fost şocaţi de lipsa de rafinament a grecilor şi au observat cu stupoare că aspectul lor fizic nu

avea nimic în comun cu imaginea pe care și-o formaseră despre elenii din Antichitate. „Au sosit toți în Grecia așteptându-se să găsească Peloponesul plin de oamenii lui Plutarh“, a explicat colonelul Leicester Stanhope, „dar s-au întors convinși că prizonierii de la Newgate erau mai virtuoși.“[22] Cu toate acestea, atât Stanhope, cât și ceilalți au pierdut din vedere faptul că, sub influența diasporei grecești, atitudinile sociale și politice înapoiate ale regiunii fuseseră constant corectate. Nicio altă națiune creștină din Balcani nu putea concura cu resursele intelectuale și comerciale de care dispuneau grecii. În Imperiul Otoman, școlile și literatura greacă proliferaseră; la slavi și albanezi abia dacă se manifestase un imbold literar timid. În 1811, Byron observa că „nicio națiune nu are un număr mai mare de cărți și autori decât grecii secolului nostru“[23]. Departe, în afara granițelor Imperiului – la Padova, Paris, Veneția și la Viena – puteai întâlni studenți greci și tipărituri grecești. Marinarii de pe navele grecești stăpâneau adesea câteva limbi străine. Datorită influenței ruse, franceze și britanice din insulele din Marea Ionică, foarte mulți dintre cei care fugiseră de sub stăpânirea lui Ali Pașa și chiar și din Imperiu își îmbunătățiseră cunoștințele despre tehnicile militare moderne. După izbucnirea revoltelor, foarte mulți greci educați s-au îndreptat către Peloponeș și Rumelia. Trei dintre cei mai influenți conducători au fost fanarioți – Mavrocordat, Negris și Ipsilanti. Dat fiind conservatorismul notabililor și al kapoi-lor, acești străini educați și bine organizați au avut ocazia de a promova conceptele iluministe.

Bineînțeles că s-au lovit și de obstacole. Adepții modelului occidental își doreau patru lucruri: o constituție scrisă; un stat laic; un cod juridic și o armată regulată. Toate acestea amenințau interesele vitale ale Bisericii, notabililor și klefților. Interesul comun al acestor grupuri acționa ca o frână asupra forțelor sociale și economice care le dezbinau. În plus, în rândurile țărănimii, predominau sentimentele xenofobe, iar adepții modelului occidental nu știau cu exactitate cum să-și ducă la bun sfârșit scopurile. În aceste condiții, sarcina de a transforma războiul de independență dintr-o posibilă revoltă rurală cu tente fratricide într-o luptă pentru crearea unei republici funcționale părea formidabil de complicată. Ce forță putea fi suficient de puternică încât să-i transforme pe insurgenții greci în niște soli ai naționalismului european modern?

Evenimentul care a asigurat succesul decisiv al Războiului de Independenţă al Greciei a fost bătălia de la Navarino din 20 octombrie 1827. După distrugerea flotei otomane, ancorată într-un golf din extremitatea sud-vestică a Peloponesului, Ibrahim Paşa a înţeles că nu mai încăpea vorbă de un eventual succes militar. Prin sprijinul acordat insurgenţilor greci, flotele britanice, franceze şi ruse încălcau Tratatul de la Londra din iulie 1827, prin care cele trei mari puteri se angajaseră să asigure semnarea armistiţiului între otomani şi greci „fără să ia parte la ostilităţile dintre taberele beligerante“. Influenţat de sentimentele filoelene ale lui Stratford Canning, consulul britanic de la Istanbul, viceamiralul sir Edward Codrington, comandantul flotei britanice din Mediterană, în faţa căruia răspundeau comandanţii francezi şi ruşi, nu a avut de ales decât să deschidă focul împotriva lui Ibrahim Paşa şi a sultanului când aceştia au refuzat să pună Tratatul în aplicare. După trei ore şi jumătate „de lovituri grele, domnilor“[24], aşa cum avea să povestească ducele de Wellington, puterea maritimă otomană a fost distrusă şi, odată cu ea, s-a încheiat şi controlul de facto pe care îl deţinea asupra unei fâşii imense din teritoriile europene ale Imperiului.

Se părea că mişcarea filoelenă îşi cunoştea momentul de glorie. Evenimentele au fost cu siguranţă o nobilă încununare a trudei altruiste a sute de tineri idealişti care renunţaseră la confortul de acasă pentru a revigora corupta naţiune greacă, insuflându-i spiritul de mult uitat al elenismului, dar şi pentru a da în vileag indiferenţa de care dădeau dovadă propriile guverne faţă de suferinţele grecilor. Oare nu eroismul şi apelurile lor emoţionante convinseseră în cele din urmă guvernele occidentale să acţioneze? Oare bătălia de la Navarino nu fusese de fapt un semn că cele trei mari puteri europene îşi dăduseră în cele din urmă seama că nu mai puteau rămâne indiferente când tiranicii turci oprimau o naţiune creştină?

Aşa a fost înţeleasă intervenţia filoelenă în Războiul de Independenţă al Greciei până târziu în secolul al XX-lea, această interpretare umbrind atât caracterul real al intervenţiei, cât şi rolul-cheie jucat de o singură pătură a societăţii greceşti. De fapt, contribuţia filoelenilor la cauza greacă a fost discutabilă. Cu doar cinci luni înainte de bătălia de la Navarino, lordul Cochrane, mai degrabă mercenar decât pretins filoelen, aproape că a distrus sorţii de izbândă ai Greciei printr-o campanie militară care s-a soldat cu pierderea Acropolei în faţa turcilor. Cea mai mare parte a

activităților filoelene era caracterizată de incompetență, lăcomie și emfază absurdă. Toți observatorii, atât grecii, cât și restul, l-au exclus pe lordul Byron din această descriere. În primul rând, Byron era de altă factură, căci era scriitor și poet, și dovedise, iar acest lucru era o raritate, că înțelegea complexitatea naționalismului modern incipent al grecilor și problemele de identitate care decurgeau de aici. Byron nu se aștepta ca grecii să se conformeze tiparului din miturile antice. Și-a exprimat fățiș dezgustul față de tratamentul aplicat de greci prizonierilor turci, mai ales pe parcursul asediului de la Missolonghi. Era de asemenea de neclintit în convingerea că, înainte de a aștepta ajutoare substanțiale de la puterile străine, grecii trebuiau să-și soluționeze mai întâi disputele de ordin intern. Cu toate acestea, înțelesese că stăpânirea otomană în anumite regiuni ale Greciei nu mai era o alternativă viabilă.

Pe parcursul celor cinci luni pe care le-a petrecut pe insula Kefalonia din Marea Ionică, înainte să plece în ultima sa călătorie, spre Missolonghi, la sfârșitul anului 1823, Byron a fost bombardat cu petiții, prin care conducătorii diferitelor facțiuni grecești pregătite să pornească la război civil îi cereau susținerea. Unele facțiuni, asemenea clanurilor Souliot sau Mavromichalis din peninsula Mani, voiau doar să pună mâna pe banii lui, dar majoritatea considera că acordul legendarului Viron, așa cum îl numeau ei, era de o mare importanță simbolică.

Moartea lui Byron a atras un val de simpatie atât pentru contribuția sa la eliberarea Greciei, cât și pentru cauza Greciei în sine. Omagiile pe care i le-au adus politicienii și personalitățile literare din întreaga Europă au insuflat viață cauzei slăbite a filoelenismului, punând presiune mai ales asupra guvernului britanic să adopte o atitudine mai intervențională, care a culminat de altfel cu bătălia de la Navarino. Influența lui Byron a fost importantă și din alt punct de vedere. Sprijinul acordat de Comitetul Grecesc de la Londra, format în martie 1823 și la care au aderat foarte multe personalități publice importante, a creat o punte de legătură între grecii pro-occidentali și reformatori și radicaliștii englezi, al căror principal scop politic a devenit din acel moment solidaritatea cu grecii. Dar Comitetul Grecesc de la Londra a fost înființat după apariția unei serii de instituții similare în mai multe orașe europene importante și nu a reușit să strângă prea multe fonduri – la șase luni de la înființare, orașul New York a reușit să strângă de unul singur mai multe fonduri decât a adunat Comitetul de la Londra într-un an și jumătate.

Motivațiile celor mai activi membri ai Comitetului de la Londra erau pragmatice. Unii, asemenea filosofului Jeremy Bentham și economistului David Ricardo, erau convinși de justețea cauzei grecești, dar majoritatea membrilor considerau Comitetul o simplă modalitate de a pune guvernul britanic într-o lumină proastă. Ținând cont de faptul că doar cinci dintre primii optzeci și cinci de membri ai Comitetului călătoriseră în Grecia și că restul demonstraseră că nu știau mare lucru despre lupta grecilor, s-a afirmat, oarecum pe bună dreptate de altfel, că majoritatea membrilor erau interesați doar de consolidarea propriilor ambiții în Anglia.[25] Comitetul s-a remarcat din două puncte de vedere – era motorul din spatele împrumutului internațional, propus inițial de Byron și oferit guvernului revoluționar al Greciei. În plus, în 1823, Comitetul a convins guvernul britanic să accepte blocada impusă de flota insurgenților, care obstrucționa aprovizionarea armatelor turcești cu provizii. Prin această decizie, insurgenții erau recunoscuți drept combatanți legitimi. Împrumutul conferea Greciei, chiar dacă neoficial, statutul de supus internațional independent într-o dispută care a declanșat fărâmițarea Imperiului Otoman. Criza Orientală nu mai era o simplă ipoteză. Începuse marea repetiție pentru unul dintre cele mai impresionante jocuri de putere ale secolului al XIX-lea.

Toate puterile europene se distanțaseră inițial de revolta grecilor. În 1820, revoltele din Spania și de la Napoli au perturbat echilibrul „concertului european“ realizat la Viena în 1815. Pentru că irosiseră atât de multă energie diplomatică și militară pe restaurarea unui echilibru conservator al puterii, aliații care îl înfrânseseră pe Napoleon nu voiau ca această stare de fapt să fie tulburată de creștinii violenți din Imperiul Otoman. Guvernul britanic era cel mai puțin doritor să-i ajute pe greci. Lucrurile au luat o altă întorsătură odată cu bătălia de la Navarino. (Ducele de Wellington, numit prim-ministru imediat după bătălie, s-a înfuriat la auzul reacției avute de viceamiralul Cochrane la Navarino și nu l-a lăsat pe comandant să uite vreodată acest lucru.) Angajamentul Marii Britanii față de Imperiul Otoman se născuse din teama provocată de expansionismul rus, care ar fi putut să afecteze rutele comerciale care legau Anglia de Orient. În plus, mai mulți membri ai Comitetului Grecesc de la Londra erau negustori aventurieri de succes, care făcuseră mari averi din comerțul cu coloniile. În opinia lor, statul grec care tocmai se forma era menit să devină cea mai influentă putere maritimă din

Mediterana. Prin urmare, considerau că sprijinul acordat grecilor era o investiție profitabilă.
Acest lucru a scos în evidență un element căruia nu i s-a conferit întotdeauna semnificația cuvenită în Războiul de Independență al Greciei – importanța navigatorilor greci. Flotele din cele trei insule, Hydra, Spetsai și Psara, au salvat în repetate rânduri revoluția greacă, intervenind în fiecare moment critic datorat fie superiorității terestre a lui Ibrahim Pașa, fie bătăliilor nimicitoare purtate pe continent. Ingeniozitatea tactică de care a dat dovadă flota din Hydra, evidentă în toate confruntările cu vasele mult mai bine echipate ale flotei otomane, a fost remarcabilă. Deși atât Spetsai, cât și Psara au căzut în mâinile inamicului în 1826, Hydra nu a fost cucerită niciodată în timpul războiului. Familiile navigatorilor greci au jucat și un rol economic important. Prin profiturile realizate din activitățile comerciale și piraterie au finanțat efortul de război, venind în ajutorul populației continentale care nu mai reușea să se aprovizioneze cu alimente. Flota transmitea informații secrete din străinătate și menținea legătura cu diaspora și simpatizanții din restul Europei. Cel mai important istoric al Greciei moderne timpurii, John Petropoulos, a scris că „fără contribuția navală și financiară a acestora, revoluția ar fi eșuat“[26]. Deși cele trei mari puteri au asigurat în final succesul Greciei, acestea nu s-ar fi implicat în acest conflict dacă navigatorii greci nu ar fi susținut războiul o perioadă atât de îndelungată de timp.

Chiar dacă bătălia de la Navarino le-a adus grecilor victoria în război, ea nu le-a soluționat problemele politice. La acel moment, pe lângă diviziunile de ordin regional, social, personal și filosofic, Grecia era măcinată de o nouă criză, vizibilă în luptele purtate între trei grupări, tabăra „britanică“, „franceză“ și „cea rusă“. O bună perioadă de timp, diferite facțiuni curtaseră și fuseseră curtate de Londra, Paris și Sankt-Petersburg, capitale care rivalizau pentru influență în noua Grecie. În februarie 1830, în cadrul Conferinței de la Londra, cei trei mentori externi au pus bazele unei Grecii „independente“. Noul stat, deși obligat să plătească daune Istanbulului, avea să se poată baza pe garanțiile oferite de cele trei puteri externe implicate, care încă mai aveau de definitivat granițele Greciei și de ales un monarh. La Conferința de la

Londra nu au fost prezenți reprezentanți ai Greciei, iar tratatul a fost semnat fără ca liderii țării să fie consultați. Nucleul constituțional al noului stat a fost non-grec, un început de rău augur, care avea să aibă consecințe de amploare. Dependența entităților politice interne de puteri externe rivale a rămas până azi o slăbiciune congenitală în politica Greciei. În plus, a creat un precedent descurajator și pentru celelalte curente naționaliste din Balcani care au apărut pe parcursul secolelor al XIX-lea și al XX-lea – succesul era garantat doar cu sprijinul unui protector străin puternic. Când grupurile etnice nu reușeau să convină asupra puterii însărcinate să îndeplinească acest rol, tensiunile civile și câteodată războiul civil erau inevitabile.

Tensiunile civile care au potopit Grecia încă de la momentul formării ei, în 1830, și care au degenerat în război civil după asasinarea primului președinte al țării, Ioannis Kapodistrias, au fost un exemplu timpuriu și violent al acestei tendințe. După bătălia de la Navarino, Kapodistrias, un nobil grec care slujise o îndelungată perioadă de timp ca adjunct al ministrului de externe al Rusiei, s-a lansat într-un program de centralizare a puterii politice, urmărind să creeze o oarece coerență în noul stat. Motivele lui erau întemeiate: țara era devastată și avea nevoie de stabilitate politică dacă voia să câștige credibilitatea străinătății. Însă Kapodistrias era obișnuit cu intrigile subtile ale Congresului de la Viena, nu cu lumea mai primitivă a vendetei din Pelopones. Deși a încercat să integreze diverse facțiuni în sistemul său autoritar de guvernare, a subestimat forța particularismului regional. Toate taberele beligerante s-au remarcat prin comportamentul lor violent. Navigatorii din Hydra, care se întrecuseră pe sine pe parcursul războiului, au declanșat o insurecție atât de aprigă în august 1831, încât au preferat să-și sabordeze întreaga flotă, singura sursă reală de putere a Greciei independente, decât să o vadă intrând sub controlul guvernului central. Kapodistrias și-a pecetluit soarta arestându-l pe Petrobey, conducătorul familiei Mavromichalis din peninsula Mani. Președintele a fost împușcat mortal în octombrie 1831, pe când ieșea din biserica construită în prima capitală a Greciei, superbul port Nauplion.

Războiul civil care a urmat asasinatului și s-a încheiat în 1834 a fost catalogat drept „cel mai lung și mai păgubitor dintre toate războaiele purtate până atunci în Grecia“[27]. Puterile străine au profitat cu cinism de moment și s-au întrecut în câștigarea unei influențe cât mai mari în

protectoratul lor proaspăt format. Disponibilitatea facțiunilor politice locale de a subordona interesele naționale protectorilor străini a scos în evidență lipsa de maturitate a conștiinței politice a Greciei. Vărsarea de sânge s-a încheiat în momentul în care rușii, francezii și englezii au convenit să le impună grecilor un monarh – pe tânărul prinț bavarez Otto (1832–1862) [von Wittelsbach], fiul filoelenului Ludwig. Acesta avea să garanteze respectarea intereselor marilor puteri în noul stat. Administrația bavareză autocrată pe care a adus-o cu el în Grecia era decisă să-și impună voința asupra facțiunilor. Dar constituția aparent liberală nu a reușit să țină în frâu tradiționalele politici clientelare rivale. „Conferirea formei, dar nu și a substanței guvernării constituționale occidentale în cazul unei societăți în esență tradițională", a remarcat Richard Clogg, „a creat tensiuni politice importante în Grecia pentru cea mai mare parte a istoriei ei de după câștigarea independenței. "[28]
Prima Revoltă Sârbă a început cu aproape cincizeci de ani înainte de unificarea Italiei; primul stat modern grec a fost proclamat cu patruzeci de ani înainte de unificarea Germaniei. Dar identitățile naționale ale sârbilor și grecilor nu erau clar definite. Ambele mișcări naționale și-au datorat succesul mai degrabă declinului otoman decât propriei forțe intrinseci. Pentru a compensa slăbiciunile lor politice și economice, elitele naționale au căutat să obțină sprijinul puterilor europene pentru aspirațiile lor naționale. Aici găsim sâmburele tragediei balcanice – societățile din regiune erau în mare parte rurale, nu erau pregătite să asimileze idealurile iluministe și se aflau la răspântia unor imperii absolutiste rivale. Rezultatul a fost o dezvoltare constituțională insuficientă, ale cărei neajunsuri aveau să fie mai mult ca sigur exploatate de marile puteri în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când rivalitățile dintre acestea s-au intensificat la nivel regional.

Două credințe, același sânge: Croația, Voivodina, Austria, Ungaria, 1848

În 5 iunie 1848, mulțimi entuziasmate s-au aliniat de-a lungul străzilor care dădeau spre centrul baroc al orașului Zagreb pentru a-l întâmpina

pe baronul Josip Jelačić, conte de Bužim. Aveau mari aşteptări de la acest respectat comandant al forţelor imperiale staţionate în regiunea Banija din zona de frontieră militară a Habsburgilor, aflată la optzeci de kilometri de capitala croată. De când fusese numit în funcţie de împăratul Ferdinand, contele Jelačić consolidase mişcarea naţională croată, din ce în ce mai puternică şi decisă, printr-o proclamaţie ale cărei cuvinte rezonau puternic: „Până la reunirea parlamentului regatului unit croat, fiecare regiune şi fiecare district se vor autoadministra. Nu vor accepta ordine oficiale de la nimeni altcineva decât de la mine, reprezentantul Maiestăţii Sale“[29]. În sfârşit, s-au gândit susţinătorii săi, iată un conducător înzestrat cu autoritate imperială şi putere militară, care respinge revendicările mişcării naţionale maghiare. În martie 1848, un nou guvern revoluţionar maghiar reuşise efectiv să se rupă de conducerea împăratului de la Viena. De atunci, îşi consolidase controlul în Ţările Coroanei Sfântului Ştefan, inclusiv în Croaţia şi Slavonia. În calitate de ban sau vicerege al împăratului şi întruchipând din punct de vedere politic renaşterea culturală croată, Jelačić era hotărât să se opună programului maghiar.

Călare pe un cal alb, Jelačić purta o jiletcă albă brodată, o manta roşie groasă pe deasupra, pantaloni albaştri, cizme croate scurte şi un paloş turcesc prins cu o centură de mătase. Pentru ceremonia de învestire a noului „Ban al Dalmaţiei, Croaţiei şi Slavoniei, Consilier Imperial, Feldmareşal şi Comandant General al Croaţiei“, parlamentul croat proaspăt consolidat s-a reunit într-un pavilion din Piaţa Ecaterina. În timp ce îşi depunea jurământul, Jelačić a strâns mâna patriarhului de Sremski Karlovci din Voivodina, Josip Rajačić, cel mai înalt demnitar spiritual al sârbilor din Imperiul Austro-Ungar. Rajačić fusese invitat la ceremonie la dorinţa expresă a lui Jelačić. Pentru a evidenţia angajamentul său faţă de „naţiunea de acelaşi sânge şi cu două credinţe“, Jelačić şi-a sărbătorit învestirea mai întâi printr-o sfântă liturghie catolică, iar apoi printr-o slujbă de mulţumire care a avut loc în biserica ortodoxă.

Jelačić a ţinut un discurs memorabil, înflăcărat de spiritul revoluţiei şi al liberalismului, abătându-se pe alocuri de la textul scris, pregătit de Ivan Mažuranić, spre încântarea deputaţilor adunaţi să-l asculte:

Patria noastră a avut parte de nenumăraţi bani viteji, încununaţi de glorie. Istoria confirmă acest lucru, eu confirm. Dar mă îndoiesc că a existat vreunul mai fericit decât mine… Fraţilor! Libertatea a devenit sinonimă cu adevărul; poate cineva să tăgăduiască că libertatea nu ne aparţine?… Să se abată orice pericol asupra noastră, căci întreaga naţiune va da mână cu mână, va bate cu aceeaşi inimă, va fi un singur erou invincibil… eu mă văd obligat să vă spun şi să vă previn că, în ceea ce priveşte relaţia noastră cu Ungaria, noi suntem adepţii unei alianţe cu regele Ungariei… Dar în eventualitatea nefericită în care ungurii ne demonstrează că nu acţionează ca fraţi ai noştri şi ai poporului nostru din Ungaria, ci ca opresori, atunci să ştie… că îi aşteptăm, pregătiţi, cu săbiile în mână![30]

Banul a fost purtat pe braţe de mulţimea în delir. Şi sârbul Rajačić a avut parte de aceeaşi onoare. În doar câteva luni, Jelačić se transformase dintr-un ofiţer de rang mediu de la Graniţa Militară într-un far luminos al speranţei, nu numai pentru croaţi, dar şi pentru sârbi. În perioada aceea, şi-a adus aminte unul dintre confidenţii lui Jelačić, Zagrebul arăta exact ca un oraş oriental, căci pe străzi nu întâlneai doar oameni care purtau portul tradiţional croat, ci şi oameni îmbrăcaţi în straie sârbeşti şi turceşti. Piaţa Sfântului Marcu şi intrarea de la palatul viceregelui erau în permanenţă pline de soli sosiţi din toate colţurile ţării, din Bosnia, din Bulgaria şi din alte regiuni populate de slavi din Austria. Toţi veneau să-l întâmpine pe preaiubitul ban. Prinţul Petar al II-lea Petrović-Njegos a trimis doi senatori muntenegreni şi s-a oferit să-l aprovizioneze cu arme. Pentru că toţi aşteptau să înceapă o ofensivă armată împotriva Ungariei.[31]

Pe patul de moarte, Jelačić a vorbit despre acea perioadă: „Popoarele slave mă aşteptau, mă aşteptau toţi, de la Zagreb până la Istanbul.“ La aproape jumătate de secol de la izbucnirea Primei Revolte Sârbe, croaţii se ridicaseră împotriva suveranilor maghiari, luptând pentru drepturile lor, dar şi în numele fraţilor lor slavi, în special al sârbilor.
În Croaţia şi Slovenia, naţionalismul modern a apărut ca o consecinţă indirectă şi neaşteptată a Războaielor Napoleoniene. În 1809, din

teritoriile cedate de austrieci, Napoleon a creat „Provinciile Ilire“. Avanpostul francez din extremitatea vestică a Balcanilor cuprindea teritorii din Slovenia și Croația, o parte din Granița Militară******** și Dalmația. Napoleon a introdus codul juridic și politicile administrative ale Republicii Franceze în aceste provincii. Așadar, croații și slovenii au aflat mai multe despre noile libertăți economice și politice care inspiraseră Europa Occidentală chiar de la sursă. În plus, francezii le-au permis localnicilor să vorbească slovena și croata (limba folosită pentru comunicările politice oficiale ale vremii fiind încă latina).

Denumirea de „Provinciile Ilire“ își are originile în „Illyricum“, numele atribuit vestului Peninsulei Balcanice în Antichitatea clasică. Continuând tradiția Iliriei napoleoniene, mișcarea de deșteptare națională croată a preluat numele de „mișcarea ilirică“. Zagrebul era nucleul mișcării ilirice, iar susținătorii acesteia erau în mare parte croați. Cu toate acestea, alegerea acestui nume scotea în evidență sentimentele panslave sau paniugoslave (ale slavilor de sud) care au inspirat scrierile adepților mișcării ilirice. Aceștia nu susțineau superioritatea croaților față de alte comunități ale slavilor de sud. Numele adoptat a servit și la evitarea problemelor ivite din cauza deosebirilor regionale dintre croații înșiși, deși în anumite cazuri această tactică nu a avut succes, mai ales în Dalmația, ai cărei locuitori se considerau mai degrabă dalmați decât croați.

Croații erau asaltați de probleme specifice de identitate, care aveau de-a face cu limba, geografia și istoria lor. Regatul medieval Triune din Croația fusese format din Dalmația, Croația (în mare, regiunile din jurul capitalei Zagreb) și Slavonia. Însă sub stăpânirea Habsburgilor cele trei regiuni au intrat sub jurisdicții diferite. Imperiul era împărțit între teritoriile coroanei Habsburgilor și teritoriile coroanei Sfântului Ștefan (cele maghiare). Teoretic, teritoriile coroanei cehe și teritoriile coroanei croate aveau de asemenea dreptul la administrație proprie, dar acest drept se erodase. Croația și Slovenia au intrat sub dominația regatului maghiar. Iar Habsburgii au smuls cu forța Dalmația de la Veneția, plasând-o sub controlul direct al Vienei. În plus, Granița Militară, care includea teritorii din toate cele trei provincii croate și era locuită de o populație sârbo-croată amestecată, se afla sub autoritatea imediată a Vienei. Mișcarea ilirică susținea că populația croată era divizată în mod incorect chiar și în cadrul Imperiului.

În anii 1820 și 1830, exact când începea să prindă contur mișcarea ilirică, o puternică mișcare naţionalistă maghiară încerca să obțină autonomie deplină pentru Țările Coroanei Sfântului Ștefan. Cum acestea includeau și Croația și Slavonia, adepții mișcării ilirice au devenit ipso facto un obstacol în calea acestor planuri și, în plus, un instrument care putea fi folosit de Viena în lupta împotriva ungurilor. Bineînțeles că și absolutismul austriac era un oponent înverșunat al dezvoltării mișcărilor naționaliste din orice regiune a Imperiului. Metternich și-a dat seama că, pentru a-și menține regimul, confirmat prin Congresul de la Viena din 1815, trebuia să asmută diferitele grupuri etnice unele împotriva altora. Așa că lui Metternich îi convenea să-i încurajeze pe adepții mișcării ilirice ori de câte ori dorea să-i intimideze pe unguri. În plus, s-a folosit de mișcarea naţionalistă croată pentru a contrabalansa risorgimento-ul italian, căci veneţienii veneau cu revendicări asupra Dalmaţiei.

Cea mai remarcabilă personalitate a mișcării ilirice, Ljudevit Gaj, întrupa o bună parte a problemelor de identitate ale croaților. Tatăl său era german de primă generație, iar mama nemțoaică de a doua generație. În adolescență, vorbea atât de prost limba croată, încât profesorul său de la liceul din Varaždin l-a lăsat să-și scrie temele în germană. Cu toate acestea, Gaj se identifica întru totul cu cultura croată şi a învăţat să vorbească fluent limba, însușindu-și un dialect local cunoscut sub numele de kajkavština.******** În 1835, Gaj a luat hotărârea decisivă de a pune bazele limbii literare croate, adoptând štokavština ca dialect standard în ziarele sale Horvatzke novine și Horvatzke danica (Știrile croate și Răsăritul croat. Un an mai târziu, a reușit să înlocuiască adjectivul „croat“ din titlurile ziarelor cu „ilir“). Acest lucru însemna că atât mișcarea naţionalistă sârbă, cât și cea croată adoptaseră aproximativ același dialect ca limbă literară.

Naţionalismul croat începuse să oscileze între două extreme. Prima, cea panslavă, pro-sârbă (sau mai degrabă pro-iugoslavă) avea să cedeze periodic în fața alter ego-ului ei pro-austriac, antisârb și central-european. Multiplele influențe ale culturilor și civilizațiilor care își lăsaseră amprenta asupra croaților pe parcursul secolelor se reflectau în mod inevitabil în naţionalismul politic croat.

Mișcarea ilirică a reprezentat unul dintre punctele culminante ale curentului iugoslav din cadrul naționalismului croat, care susținea unitatea tuturor slavilor de sud. Transportat de viziunea unei înfrățirii a

slavilor de sud, în decembrie 1835, Gaj a anunţat că tărâmul Iliriei avea să fie „o harpă modelată în trei colţuri“, nordul Albaniei, estul Bulgariei şi sudul Ungariei. „Corzile imposibil de rupt ale acestei harpe“ aveau să cuprindă toată Bulgaria de astăzi, regiuni din Austria, Italia, Albania şi teritoriile care au format până în 1991 Iugoslavia.
Idealismul tinerilor croaţi, mai ales al celor care studiau în liceele şi universităţile vieneze, era alimentat de acest curent romantic ambiţios. Destinul lor era să joace un rol important în revoluţiile de la 1848, să consolideze solidaritatea recent creată între etnicii polonezi, cehi, sârbi şi slovaci din Imperiul Habsburgic. Însă viziunea panslavă a lui Gaj nu se sincroniza prea bine cu scopurile principalei clase politice din Croaţia şi Slavonia, mica nobilime, care susţinuse mişcarea ilirică din anii 1820. Principalul ţel al micii nobilimi era refacerea influenţei economice şi administrative, pierdute în secolul al XVIII-lea în faţa moşierilor maghiari.
În 1841, adepţii mişcării ilirice şi-au format propriul partid, Narodna stranka (Partidul Naţional). În retorică, programul partidului elogia unitatea slavilor de sud, dar ca viziune avea un scop strict limitat, autonomia Croaţiei şi Slavoniei şi unificarea acestora cu provincia Dalmaţiei, în cadrul unui Imperiu Austro-Ungar reformat. Gaj a încercat să-şi răspândească mesajul panslav şi printre sârbii din Imperiu. A repurtat un oarece succes în cadrul Graniţei Militare: în Banija, Kordun, Lika şi Kninska Krajina, unde trăia o populaţie sârbo-croată mixtă, a trezit rapid interesul pentru mişcarea ilirică şi Partidul Naţional. Pentru că nu aveau cum să comunice cu patria-mamă Serbia şi aveau puzderie de doleanţe împotriva guvernanţilor de la Viena, în 1848, sârbii din Graniţa Militară au devenit susţinători înfocaţi ai mişcării naţionale croate.
Însă până să se producă explozia din 1848, sârbii din Voivodina habsburgică nu prea ştiuseră ce să facă cu noua ideologie naţională propusă de mişcarea ilirică. Conştiinţa lor naţională era deja mult mai evoluată decât a croaţilor. Deşi între sârbii din Voivodina şi sârbii din principatul Serbiei existau deosebiri importante, politicile şi aspiraţiile teritoriale ale acestora din urmă exercitau o influenţă mult mai mare în Voivodina decât romantismul ambiguu al adepţilor mişcării ilirice. Şi asta pentru că sârbii îşi însuşiseră o tradiţie de suveranitate statală înainte ca croaţii să apuce măcar să cartografieze corect contururile unui viitor

stat-naţiune. Iredentismul sârbilor din Voivodina era însă descurajat de guvernul de la Belgrad, care se străduia să nu aducă vreo ofensă guvernului imperial de la Viena, în pofida legăturilor culturale şi economice care înfloriseră între Novi Sad (principalul oraş din Voivodina) şi Belgrad odată cu Prima Revoltă Sârbă.
Croaţii au fost prima naţiune care a simţit pe propria piele dezavantajele aduse de dezvoltarea neuniformă a conştiinţei naţionale în peninsulă. Idealista mişcare ilirică nici nu prinsese bine contur, când oamenii de stat din Serbia şi Grecia îşi formulau deja planurile tenace de extindere teritorială.
În ianuarie 1844, prim-ministrul grec, Ioannis Kolettis, s-a adresat adunării constituţionale din Atena:

Regatul Greciei nu este Grecia; este doar o parte, cea mai mică şi mai săracă, a Greciei. Grec nu este doar cel care trăieşte în regat, ci şi cel care trăieşte în Ioannina sau Salonic, Serres sau Adrianopol, Constantinopol sau Trapezunt, Creta, Samos, sau orice altă ţară în care sunt prezente istoria sau etnia greacă… Există două mari centre ale elenismului, Atena şi Constantinopol. Atena este doar capitala regatului; Constantinopol este marea capitală, Oraşul, Polisul I, simbolul dorinţelor şi speranţei tuturor elenilor.[32]

Până să fie spulberată de dezastruosul război purtat cu Turcia în 1922, Megali Idea (Marea Idee), aşa cum a fost ea descrisă de Kolettis, fusese cea mai importantă dintre ideologiile care ghidaseră statul grec. Frontierele geografice ale Marii Idei fuseseră trasate cu generozitate odată cu reconstrucţia imaginară a oraşelor-stat din Bizanţ şi Antichitatea grecească. Cum acest concept includea şi un program de extindere teritorială, el presupunea şi un potenţial conflict nu numai cu turcii din Imperiul Otoman, dar şi cu bulgarii, albanezii şi chiar şi cu sârbii. Revendicarea grecilor ţinea de „istoricism“, căci aducea în discuţie state greceşti din trecut. Când au început să se fragmenteze Imperiul Otoman şi cel Austro-Ungar, argumentele tipice istoricismului, precum Megali Idea, şi planurile de renaştere a imperiilor medievale ale Serbiei şi Bulgariei au început să intre din ce în ce mai des în conflict cu realităţile

demografice, lingvistice și culturale moderne ale peninsulei.
La câteva luni după anunțul lui Kolettis, Ilija Garašanin, cel mai capabil și mai influent politician sârb de la mijlocul secolului al XIX-lea, și-a schițat în secret planul ambițios de extindere a statului sârb. Načertanije, sau Planul, așa cum era cunoscut proiectul lui Garašanin, era influențat de istoricism, căci readucea în discuție o presupusă epocă de aur, vechile granițe teritoriale ale imperiului medieval sârb al țarului Dušan și anumite criterii lingvistice și culturale. Načertanije părea să sugereze că, în cazul în care în anumite regiuni ar fi existat oarece îndoieli, se putea pleca de la premisa că un slav din sud era sârb, indiferent dacă știa sau nu acest lucru.
Garašanin avea motive întemeiate să se concentreze pe viitorul dezvoltării teritoriale a statului sârb. Deși independentă din toate punctele de vedere, dar mai puțin cu numele, Serbia tot trebuia să fie foarte prudentă când venea vorba de Imperiul Otoman. Din punct de vedere politic, sârbii erau dependenți de bunăvoința Porții și mai mult decât dependenți de protecția Rusiei. În ceea ce privea economia, țara se baza pe rutele și piețele de tranzit ale Imperiului Otoman. Asemenea majorității oamenilor de vază sârbi, familia lui Garašanin avea o miză mare în creșterea porcilor și, deși susținea acordul de liber schimb semnat în 1837 între Serbia și Imperiul Habsburgic, se temea de avantajele pe care această înțelegere le conferea Vienei în detrimentul Belgradului. Era convins că Serbia, țară fără ieșire la mare, avea nevoie de acces maritim. Între Serbia și visul ei de a beneficia de un port se afla un obstacol masiv – vilaietul (provincia) Bosniei. Încorporarea Bosniei era necesară pentru independența economică a Serbiei. Așa s-a născut ideea unei Serbii Mari.
Garašanin știa că dacă Serbia avea să încerce să se extindă spre nord, în teritoriul Imperiului Austro-Ungar, Viena și Budapesta aveau să o zdrobească. Însă Bosnia și Herțegovina, două vilaiete aparținând unui Imperiu Otoman în declin, două provincii în care locuia o țărănime creștin-ortodoxă numeroasă și nemulțumită, reprezentau o șansă mai mare de succes. După cum a spus și unul dintre consilierii apropiați ai lui Garašanin într-o conversație purtată cu banul Jelačić: „Adevăratul viitor al Serbiei se află în Peninsula Balcanică, iar evenimentele din Austria o afectează doar indirect“[33]. Discuția aceasta a avut loc în aprilie 1848. Evenimentele care au avut loc două săptămâni mai târziu l-au determinat

pe Garašanin să-şi schimbe modul de gândire.

În februarie 1848, după ce Ludovic-Filip a părăsit Franţa căutând refugiu în Anglia, revoluţia s-a extins spre estul Europei, cuprinzând mai întâi Frankfurtul şi apoi Confederaţia Germană, şi îndreptându-se apoi către sud, spre Viena. În doar câteva zile, revoltele din Saxonia, Berlin şi Bavaria i-au obligat pe regii şi prinţii din regiune să facă concesii sau să fugă. În 24 martie, Sardinia a promis Lombardiei asistenţă armată împotriva Habsburgilor. Sistemul de la Viena, menit să protejeze atât absolutismul, cât şi echilibrul puterii, era în ruine, iar arhitectul său, prinţul Metternich, i s-a alăturat lui Ludovic-Filip în exil. Sfânta Alianţă care unea Prusia, Rusia şi Austria în cruciada lor împotriva liberalismului era paralizată.
În ziua de luni, 13 martie, revoluţia a cuprins Viena. Oraşul a căzut pradă haosului. Într-un efort disperat de a stabiliza situaţia, împăratul Ferdinand I (care în 1830 fusese încoronat rege al Ungariei ca Ferdinand al V-lea) a anunţat o serie de concesii, printre care şi libertatea deplină a presei şi dreptul regiunilor de a-şi forma armate proprii. Ungurii au acţionat abil şi au profitat de slăbiciunea lui Ferdinand. Aflat într-o stare de şoc politic şi psihologic, împăratul a aprobat pe dată cererile pentru formarea unui guvern maghiar care să administreze Ţările Coroanei Sfântului Ştefan. Contele Lajos Batthyány a fost numit prim-ministru. El şi colegii săi progresişti, dintre care s-a făcut remarcat Lajos Kossuth, au profitat de moment şi au implementat o paletă largă de reforme sociale şi economice.
Însă Ferdinand a contrabalansat presiunile ungurilor pentru acordarea autonomiei printr-o decizie-cheie – în 23 martie l-a numit pe Josip Jelačić în funcţia de ban (guvernator) al Croaţiei, creând astfel un centru alternativ de putere în interiorul teritoriilor coroanei maghiare. Numirea lui Jelačić a stârnit controverse la curtea vieneză. Nu era general şi a trebuit promovat două ranguri pentru a-şi putea însuşi titlul de ban, fapt ce i-a înfuriat pe ofiţerii de rang înalt din armata habsburgică. Conservatorii de la Viena îl considerau un revoluţionar periculos, dar mulţumită arhiducesei Sofia, mătuşa conspiratoare a lui Ferdinand, împăratul a aprobat numirea sa. De fapt, aşa cum speraseră Sofia şi anturajul ei, Jelačić s-a dovedit a fi candidatul ideal. Deşi era un

simpatizant al mișcării naționale croate, era sută la sută loial împăratului și imperiului său.
Propunerea de numire a lui Jelačić pornise de la o petiție adresată împăratului de către reprezentanții micii nobilimi și ai aristocrației din Croația. Aceștia fuseseră nevoiți să înainteze respectiva cerere ca urmare a revoltelor violente ale țărănimii, care zguduiseră Croația și Slavonia în martie 1848. Nobilii croați considerau că Jelačić le putea garanta atât o autonomie mai largă, cât și ordine și un cadru legal în fața unei țărănimi revoltate care, în 1848, probabil devenise cea mai puternică forță revoluționară din Croația. Numirea sa a fost și prima mutare din jocul politic complicat purtat de curtea de la Viena, care urmărea să asmută naționalismul maghiar și croat unul împotriva celuilalt. Conflictul ce a urmat a jucat un rol-cheie în înăbușirea revoluțiilor din Imperiul Austriac.
Decretul lui Ferdinand cu privire la libertatea presei și garda națională nu a reușit să oprească prăbușirea autorității imperiale. În schimb, o mulțime de grupuri ideologice și profesionale au început să-și facă cunoscute revendicările prin demonstrații în masă. Una dintre cele mai radicaliste organizații era cea formată din studențimea croată. Ljudevit Gaj, care plecase în grabă din Zagreb către Viena de îndată ce aflase despre revoluție, a luat legătura cu studenții revoluționari. Aceștia însă nu se hotărâseră încă dacă să instige la demonstrații în numele croaților sau al tuturor slavilor. Cu prilejul ceremoniei de inaugurare a organizației lor, au emis o proclamație către popor, intitulată Salutări fraților noștri din Croația, Slavonia și Dalmația. Titlul ducea cu gândul la un apel către croați. Dar conținutul proclamației propunea o agendă panslavă mai largă și preponderent antimaghiară:

Jumătate din Imperiu este format din slavi, dar noi suntem mereu încolțiți și chinuiți precum niciun alt popor… Cei interesați de propria bunăstare vă vor spune că vă bucurați deja de libertatea presei și de o gardă națională, așa că ar trebui să încetați să vă mai agitați. Dar știți ce este libertatea fără națiune? Un trup fără suflet. Un obiect fără suflare. Vrem să trăim în libertate! Oare nu vă dați seama că la Pozsony [Bratislava, orașul în care se reunea parlamentul ungar] au vrut să vă elimine în numele acestei libertăți fără suflare de viață, să șteargă cu

buretele numele poporului nostru, culorile noastre naţionale, blazoanele noastre naţionale şi limba noastră?[34]

Studenţii croaţi erau de părere că opoziţia fusese deja înfrântă. Însă retragerea lui Metternich din politică a marcat începutul unei competiţii sângeroase şi autodistructive între noile elite liberale ale Imperiului. Ungaria se afla în centrul acestei lupte.

Liberalii şi progresiştii din întreaga Europă Occidentală şi Statele Unite au primit cu braţele deschise revoluţia din Ungaria, considerând-o punctul culminant al acelui an spectaculos – într-adevăr, nu există nici urmă de îndoială că ungurii au pus la cea mai grea încercare acele anciens régimes ale Sfintei Alianţe. Kossuth şi guvernul maghiar şi-au jucat cărţile cu mare abilitate, mai ales în efortul de a câştiga un sprijin politic cât mai puternic pentru programul lor printre ungurii de rând.
După numirea lui Batthyány în funcţia de prim-ministru, noul guvern s-a confruntat cu trei obstacole. În primul rând, a trebuit să se târguiască şi să ajungă la un acord politic de compromis cu Viena. Ungurii nici măcar nu au adus vorba despre o posibilă separare de Imperiu; împăratul avea să rămână la conducere, iar Viena avea să poată apela la serviciile armatei maghiare. În al doilea rând, au trebuit să-şi asigure o bază socială puternică care să susţină programul de reforme. Liberalii maghiari din anturajul lui Kossuth erau îngrijoraţi de potenţialul revoluţionar al ţărănimii, care încă trăia într-o sărăcie feudală lucie. „Puteam fie să zdrobim revoluţia“, a explicat Ferenc Déak, unul dintre conducătorii rebelilor, „fie să venim la conducerea acesteia, prevenind astfel un eventual război civil între noi şi ţărănime.“[35] Una dintre primele reforme implementate de parlamentul maghiar imediat după revoluţie a fost abolirea tuturor obligaţiilor feudale. Moşierilor li s-a plătit o compensaţie şi s-a introdus un nou sistem de impozitare mai echitabil. Ţăranii şi moşierii au continuat să se suspecteze reciproc, însă reforma agrară şi o identitate naţională maghiară din ce în ce mai bine conturată erau suficiente pentru a limita tulburările sociale.
Cel de-al treilea obstacol era reprezentat de minorităţile naţionale. Eliberate de sub stăpânirea habsburgică, minorităţile şi-au găsit rapid un nou opresor în administraţia maghiară. Aspectele modernizatoare şi

centralizatoare ale reformei erau susţinute şi consolidate prin naţionalism – iar lucrurile nici că s-ar fi putut petrece altfel. Cu toate acestea, deşi istoricii maghiari susţin în general că s-au depus eforturi pentru a îndemna minorităţile să coopereze cu revoluţia, ofertele liberalilor nu şi-au atins scopul şi nu au reuşit să prevină o revoltă împotriva stăpânirii maghiare.
Revolta generală nu s-a lăsat mult aşteptată. În loc să-i câştige simpatia lui Jelačić, în 10 iunie, Batthyány a încercat să-l demită din funcţie. Astfel, guvernul maghiar s-a lovit de o piedică – reprezentată nu de croaţi, ci de sârbi.
Novi Sad era cel mai mare şi mai influent centru urban al sârbilor. Era mult mai avansat din punct de vedere economic şi cultural decât Belgrad. Până la începutul anilor 1840, sârbii din Novi Sad şi regiunea Banatului ajunseseră să se bucure de un nivel de trai mai ridicat, căci îndeplineau rolul de intermediari în comerţul dintre Serbia şi Imperiul Austriac. Pe parcursul anilor 1840, când liberalii maghiari au început să îngrădească autoritatea Vienei [în Ţările Coroanei Sfântului Ştefan], influenţa populaţiei sârbe în administraţia publică a fost restrânsă. Până în 1848, politica excluziunii s-a transformat în represiune arbitrară.
În luna martie a acelui an, sârbii au înmânat guvernului maghiar o petiţie prin care cereau restaurarea autonomiei Bisericii Ortodoxe şi recunoaşterea limbii sârbe ca limbă oficială de stat. În schimb, sârbii au promis să susţină lupta ungurilor împotriva Vienei. Kossuth le-a respins revendicările, avertizându-i aspru că „această chestiune nu poate fi decisă decât prin tăişul sabiei“[36]. Prin această decizie a pecetluit alianţa tacită dintre sârbi şi croaţi – „naţiunea cu acelaşi sânge şi de două credinţe“ – şi, prin urmare, şi soarta revoluţiei maghiare.
În 2 aprilie, o delegaţie sârbă sosită la Viena a cerut unirea provinciilor Banat şi Bačka din Voivodina cu Croaţia, Slavonia şi Dalmaţia. Cu acordul principelui Serbiei, Aleksandru Karagheorghevič, ajuns la putere în 1842, şi al lui Ilija Garašanin din Belgrad, conducătorii sârbi din Novi Sad au decis să convoace o Adunare Naţională a Sârbilor. La începutul lui mai, sârbii din întregul Banat s-au adunat în număr mare în Sremski Karlovci, fostul scaun al Bisericii Ortodoxe din Imperiul Habsburgic. Însoţiţi de croaţi, cehi, polonezi şi sloveni au ieşit pe străzi strigând „Ridicaţi-vă, sârbi, ridicaţi-vă!“. În uralele maselor, guvernul Voivodinei sârbeşti a fost proclamat sub conducerea colonelului Stevan Šupljikac, comandant

(voievod) suprem al armatei********. Rajačić a fost numit patriarh al bisericii ortodoxe al cărei scaun fusese proaspăt restaurat la Karlovci. Noua Adunare nu și-a infirmat loialitatea nici față de Viena, nici față de regatul Ungariei. Dar fraza cu care s-a încheiat proclamația a dat pentru prima dată viață ideii de stat iugoslav: „Mai presus de toate, cerem cu hotărâre o uniune adevărată și sinceră cu frații noștri de același sânge și neam, croații! Trăiască Unitatea! Trăiască regatul Triune!“[37]
În același timp, trimisul guvernului maghiar în Voivodina, Petar Čarnojević, la rândul său sârb, a înființat instanțe judecătorești sumare în întreaga regiune, a condamnat foarte mulți sârbi la moarte și chiar a spânzurat câteva zeci. Aceștia au fost acuzați că ar fi plănuit o revoltă, deși dovezile aduse împotriva lor lăsau adesea de dorit. Sârbii din orașul Kikinda s-au revoltat, declanșând o serie de conflicte mici, dar sângeroase. Sârbii i-au linșat atât pe unguri, cât și pe sârbii care se declaraseră loiali guvernului de la Pesta********. În replică, regimente ale armatei maghiare au lansat contraatacuri în orașe și sate.
În 12 iunie, comandantul maghiar, generalul Hrabovsky, și-a mobilizat forțele detașate la garnizoana de la Petrovaradin și a început să bombardeze mitropolia de la Sremski Karlovci. În replică, Djordje Stratimirović, comandantul operațional al forțelor Voivodinei sârbești, a mobilizat toți sârbii de sex masculin din provincie. Ungurii l-au trimis pe Čarnojević să negocieze, dar, după cum avea să scrie ulterior Stratimirović, „în vria care îi cuprinsese atât pe sârbi, cât și pe unguri, orice încercare de pace devenise pur teoretică. În Novi Sad… au început lupte sângeroase; sârbii și ungurii au pus mâna pe arme“[38]. Revoluția de la 1848 s-a transformat într-un război civil. Astfel a început…

cel mai ciudat dintre toate războaiele, un război în care, deși inamice, ambele tabere fluturau același steag, își susțineau loialitatea față de același conducător și își considerau opozanții ca fiind trădători și rebeli… Foarte mulți oficiali credeau cu sinceritate că Maiestatea Sa era de partea lor; alții erau naționaliști maghiari sau sârbi; majoritatea era disperată și confuză. Deși mulți combatanți au pus mâna pe arme fără prea mare tragere de inimă, războiul din sud s-a transformat totuși într-un conflict de o brutalitate generalizată. În extraordinarul mozaic etnic al Banatului… unde sârbii, ungurii, românii, nemții, slovacii și bulgarii, de

confesiune catolică, ortodoxă sau protestantă, trăiseră în pace vreme de secole, oamenii se măcelăreau acum unii pe ceilalţi în numele etniei.[39]

Acesta a fost un conflict modern, declanşat de prăbuşirea unui imperiu şi apariţia unor rivalităţi naţionaliste între două burghezii liberale. Nu a fost nicidecum o explozie declanşată de o ancestrală ură tribală, aşa cum s-a pretins adesea. În fond, sârbii şi croaţii luptau cot la cot, ca fraţii.
Lupta din Voivodina a fost înflăcărată şi derutantă totodată. Regimentele Graniţei Militare, a cărei sarcină era să apere graniţele Imperiului Austriac de turci, erau atrase în luptă din toate părţile. Unele regimente croate şi sârbe luptau alături de unguri. Altele, în rândurile cărora erau înrolaţi şi unguri, luptau cu sârbii. La Budapesta, Batthyány şi Biserica Catolică maghiară au postulat teoria cum că sârbii ar fi încercat să-i ademenească pe croaţi într-o alianţă pentru a impune credinţa ortodoxă croaţilor catolici. În anumite zone, această intrigă a ungurilor a avut succes şi a declanşat lupte între sârbi şi croaţi.
Însă, în general, izbucnirea războiului a stârnit un val puternic de simpatie pentru sârbii din Croaţia şi Slavonia. S-au scris zeci de cântece şi poeme patriotice în care a fost glorificată legătura fraternă dintre sârbi şi croaţi, un exemplu fiind Vojnica (Bocetul de război), în care este descris apelul patriarhului Rajačić către banul Jelačić, după izbucnirea războiului civil:

S-a aprins focul în Kikinda,
sălbaticii maghiari îmi spânzură fiii.
Vukovar şi Petrovaradin
le-au căzut în mâini; un cuţit în spate ne-au înfipt.
Iar Hrabovsky, omul cu ţeastă de carpen:
*duşmanul, ciuma poporului slav********
a condus atacul de la Karlovci.
Sârbii răspund cu aceeaşi monedă.
Mi-am înarmat copiii,
căci poporul nostru se îneacă în sânge.
Nu putem face faţă singuri.
Avem de-acum nevoie de ajutorul croaţilor.[40]

În 11 iunie, cu o zi înainte ca artileria lui Hrabovsky să atace Sremski Karlovci, locuitorii Pragăi s-au revoltat și au cerut crearea unei armate cehe independente. Studenții și muncitorii și-au unit forțele și au pornit la luptă împotriva grenadierilor imperiali în centrul capitalei cehe. O săptămână mai târziu, prințul Alfred Windischgrätz, comandantul imperial din Boemia și Moravia, a ordonat să se tragă cu tunul asupra orașului. Scopul său era să forțeze pe această cale dizolvarea congresului panslav reunit în capitala cehă. Frumoasele fațade baroce ale Pragăi au suferit o lovitură grea, iar ciocnirile sângeroase dintre cehi și armata imperială s-au soldat cu peste 350 de morți********. Cehii s-au predat câteva zile mai târziu.
Deznodământul de la Praga a reprezentat primul succes repurtat de un grup reacționar la curtea imperială. Acești conservatori erau de părere că sosise momentul oportun pentru contrarevoluție. Asemenea lui Windischgrätz, majoritatea era formată din comandanți de rang înalt din armata austriacă. La sfârșitul lui iulie, după victoria repurtată de feldmareșalul Radetzky împotriva piemontezilor la Custozza, aceștia au devenit și mai încrezători.
La sfârșitul verii anului 1848, următoarea realitate politică și militară, consternant de complexă, se contura deja în Imperiul Austriac:

1. În Voivodina, sau sudul Ungariei, sârbii din această regiune și ungurii erau în plin război.
2. Croații conduși de Jelačić se pregăteau să invadeze Ungaria.
3. Ungurii aveau de înăbușit revoltele slovacilor din nordul Țărilor Coroanei Sfântului Ștefan.
4. După ce guvernul de la Pesta a proclamat unirea Transilvaniei cu Ungaria, românii din Transilvania au organizat o revoltă.
5. În Italia, greșelile militare și lipsa de unitate politică s-au soldat cu eșecul războiului condus de piemontezi, al cărui scop era eliberarea Lombardiei și Veneției de sub Imperiul Austriac.
6. La Viena, revoluționarii liberali cereau unificarea Imperiului Austriac cu statele germane reunite în Adunarea Națională de la Frankfurt pentru a crea o Germanie Mare, condusă de o monarhie constituțională. Această revendicare era alimentată de naționalismul german și îi punea pe

revoluționarii vienezi în dezacord cu omologii lor cehi și maghiari.
7. Cu excepția naționalismului italian, nicio altă mișcare naționalistă nu susținea demiterea împăratului din funcția de monarh.
8. Curtea imperială, cu reședința la Innsbruck, aprobase între timp înăbușirea revoltei cehilor și sprijinea campania lui Radetzky din Italia. În plus, oferise susținere tacită croaților și sârbilor în lupta lor împotriva Ungariei. Această manevră a fost o componentă-cheie a strategiei imperiale „dezbină și cucerește".
9. Presat de elita politică și intelectuală din principatul Serbiei, Ilija Garašanin și-a dat acordul pentru formarea unor unități de voluntari sârbi care să lupte în Voivodina. Serbia furniza de asemenea armament sârbilor din Voivodina și oferea bani și sprijin logistic croaților.
10. Rusia strânsese o armată numeroasă la Prut. Țarul Nicolae I era gata să pornească la atac împotriva ungurilor pentru a apăra Sfânta Alianță cu Viena.
11. Existau următoarele alianțe active sau secrete:

• Italienii și ungurii își susțineau reciproc politicile.
• Croații și cehii încercau să-și coordoneze activitățile.
• Sârbii din Voivodina și croații au format o alianță militară neoficială având ca scop unificarea slavilor de sud.
• Principatul Serbiei susținea discret această alianță.
• Curtea imperială îi susținea chipurile pe sârbi și croați, dar în secret se opunea cu vehemență revendicărilor naționale ale ambelor grupuri.
• Țarul Nicolae îl susținea pe împărat.
• Serbia se temea de o alianță între Ungaria și Turcia.
• Ungaria era convinsă că îl putea înfrânge pe Jelačić, dar se temea, pe bună dreptate de altfel, de armata țaristă de la Prut.

Pentru a-i înfrânge pe unguri, care reprezentau principalul inamic al curții imperiale, Windischgrätz trebuia să canalizeze naționalismul croat și sârb împotriva Budapestei. Sosise vremea să se culeagă roadele numirii lui Jelačić în funcția de ban. În contextul în care ungurii se confruntau cu provocări pe toate planurile, Jelačić a ales să pornească o ofensivă împotriva Ungariei, sperând să obțină astfel autonomia Croației. Mai presus de toate însă, dorea să-și arate loialitatea față de curtea imperială, așa că s-a lăsat cooptat în contrarevoluția lui Windischgrätz. Croații, prost echipați și neavând suficienți soldați să susțină campania,

au fost înfrânți în bătălia de la Pákozd din 29 septembrie. Conducerea armatei imperiale îi promisese întăriri lui Jelačić, însă acestea nu au sosit niciodată, motiv pentru care anumiți istorici croați au afirmat, fiind foarte convingători de altfel în pledoaria lor, că Windischgrätz a stopat intenționat trimiterea trupelor promise.[41] Astfel, conducătorul contrarevoluției a reușit să erodeze constant autoritatea lui Jelačić în Croația, secătuind în același timp și armata ungară de puteri. Punctul slab al lui Jelačić era devotamentul său față de monarhie. După bătălia de la Pákozd s-a retras la Viena, și nu în Croația, unde l-a ajutat pe Windischgrätz în campania de îndepărtare a revoluționarilor din capitala imperială. Părea probabil un om slab și nehotărât, dar în esență era măcinat de o dilemă foarte gravă și nu este drept să fie judecat prea aspru. Iluziile pe care le nutrea despre curtea imperială erau împărtășite de nenumărați alți patrioți croați. De fapt, doar o mică grupare, mai de stânga decât Narodna stranka, era în favoarea unei alianțe cu maghiarii, alianță care ar fi reprezentat o provocare extraordinară pentru Viena. Dar guvernul de la Pesta a contribuit substanțial la înăbușirea revoluției prin refuzul de a satisface cerințele croaților și ale altor minorități.

Al doilea motiv care a stat la baza eșecului croaților a fost faptul că liderii lor nu au reușit să soluționeze problema țărănimii. Saborul (parlamentul) croat a șovăit în discuțiile despre desființarea obligațiilor feudale ale țărănimii, și în momentul în care a demarat anumite reforme, mult mai târziu decât ungurii de altfel, moșierii croați nu s-au arătat prea doritori să aplice noile regulamente. Pe parcursul verii lui 1848, atât în Croația, cât și în Slavonia au izbucnit revolte spontane ale țărănimii, care au fost înăbușite de autoritățile de la Zagreb. Prin urmare, sentimentele țărănimii față de reforma politică croată au fost în cel mai bun caz ambivalente. Iar unii moșieri croați tindeau chiar să susțină contrarevoluția imperială pentru a-și restabili autoritatea asupra țăranilor. Această dezbinare lipsea cu desăvârșire în Ungaria, unde revoluția se bucura de o bază socială puternică.

Revoluția maghiară a dobândit caracteristici și mai radicale. În decembrie, Windischgrätz l-a obligat pe împăratul Ferdinand, și așa foarte slab, să abdice, iar acesta a fost urmat la tron de Franz Joseph, în vârstă de optsprezece ani. Autoritățile habsburgice deja aboliseră guvernul maghiar și îi avertizaseră pe toți cei care refuzau să se supună ordinii imperiale că aveau să fie considerați trădători. În replică, ungurii

s-au abținut de la a-l recunoaște pe Franz Joseph și au înființat în schimb o organizație revoluționară, Comitetul Național al Apărării, sub conducerea lui Kossuth.
Ungurii au izgonit forțele imperiale din țară. În acel moment, în vara lui 1849, țarul Nicolae I s-a oferit să-l ajute pe Franz Joseph în numele Sfintei Alianțe. Două armate ruse, una staționată la est de Prut, în Basarabia, și alta la est de Vistula, în Polonia controlată de ruși, au străbătut în lung și în lat Ungaria și, în cele din urmă, în august, au înăbușit revoluția.
Contrarevoluția a triumfat în întregul Imperiu Habsburgic. În Ungaria, autoritățile austriece proaspăt restaurate au impus pedepse crunte rebelilor. Pretutindeni în imperiu, revendicările celorlalte comunități naționale, în special ale sârbilor și croaților, care contribuiseră considerabil la secătuirea armatei maghiare, au fost pur și simplu ignorate de împărat. Se părea că naționalismul liberal suferise o înfrângere catastrofală.
Într-o anumită privință, ungurii sunt îndreptățiți să pretindă că au jucat rolul suprem în lupta împotriva absolutismului habsburgic – căci aproape au reușit să distrugă jumătate de imperiu. Însă accentul pus de foarte mulți istorici occidentali pe rolul fără precedent al mișcării lui Kossuth a estompat impactul destabilizator pe care l-au avut diversele revendicări naționaliste rivale asupra evenimentelor de la 1848. În dorința sa de modernizare, constituționalismul liberal a devenit adesea inseparabil de intoleranța etnică.
Războiul din Voivodina, în mod deosebit, a scos în evidență acel potențial întunecat de violență ce se manifestă pe fondul vidului de putere atunci când într-o regiune, două sau mai multe grupuri naționale în formare intră în competiție pentru a înlocui o autoritate în declin. De la începutul secolului al XIX-lea, acesta a fost cel mai des întâlnit motiv de război în Balcani. Garašanin nici nu și-a dorit și nici nu s-a așteptat ca sârbii din Voivodina să se revolte. La fel ca mulți alții, era convins că în Bosnia și Herțegovina exista un potențial de conflict mai mare. Dacă tulburările ar fi izbucnit acolo, atunci ar fi intenționat să preia frâiele revoluției. Rebelii sârbi din Voivodina au îndreptat atenția Serbiei de la Bosnia către o regiune în care Belgradul șovăia să se implice. Serbia era acum un stat de facto; prin urmare, responsabilitățile și planurile elitei politice se schimbaseră. Principalul ei scop era să garanteze securitatea și bunăstarea economică națională și să dezvolte mecanismele și instituțiile

necesare unei monarhii constituţionale. Intenţiona să se implice în aventuri expansioniste doar dacă şansele de succes erau reale. În Voivodina nu erau sorţi de izbândă. Implicarea Serbiei în conflict a demonstrat că, în acea epocă în care naţionalismul se maturiza, o comunitate aflată la periferie, asemenea sârbilor din Voivodina, putea exercita asupra politicii statului-mamă o influenţă disproporţionată faţă de valoarea sa. În cele din urmă însă, interesele de stat au contat mai mult decât lupta unei comunităţi aflate în afara graniţelor.
În Croaţia, evenimentele de la 1848 au confirmat că ţara era implicată într-o anevoioasă luptă de eliberare. Pe lângă diviziunile şi slăbiciunile sociale, Croaţia se confrunta şi cu o gravă problemă de topografie. Regatul Triune – Croaţia, Slavonia şi Dalmaţia – avea o formă ciudată. Bastionul strategic al otomanilor, Bosnia-Herţegovina, se înfipsese în acest regat ca o săgeată penetrantă. Asta făcea ca o călătorie din portul Split, din Dalmaţia, către estul Slavoniei să devină inutil de lungă şi dificilă. Primii conducători ai mişcării ilirice şi-au dat seama de această anomalie şi au propus ca orice viitor stat croat să includă cel puţin Bosanska Krajina din nord-vestul Bosniei sau preferabil întreaga Bosnie-Herţegovină în cadrul graniţelor sale. Sârbii însă îşi închipuiau că Bosnia le aparţinea. În 1848, moşierii şi administratorii musulmani din Bosnia erau încă de părere că regiunea era de fapt a lor. Având în vedere că sârbii avansaseră mult în procesul lor de construcţie naţională, croaţii se confruntau cu o dilemă stânjenitoare. Erau nevoiţi fie să coopereze cu sârbii şi să accepte un rol secundar, fie să li se opună şi să facă faţă consecinţelor.
Deşi a fost un an de o importanţă crucială în nordul Balcanilor, 1848 rămâne o furtună scurtă, dar violentă, pe parcursul unei îndelungate perioade de relativ calm. După ce a trecut furtuna, noile elite balcanice au revenit la problema construcţiei naţionale. La acest capitol au dat dovadă de un spirit întreprinzător şi de o energie surprinzătoare.

Pe calea progresului: Principatele Dunărene, 1820–1866

Drumul României spre independenţă a fost presărat cu atâtea meandre şi ocolişuri neprevăzute de parcă ar fi fost desenat de M.C. Escher. În ianuarie 1821, Tudor Vladimirescu, moşnean şi fost soldat în armata rusă, a condus o revoltă a pandurilor, cu scopul principal de a-l înlătura pe domnitorul grec, aşa-numitul hospodar, şi a pune capăt regimului fanariot în cele două principate, Ţara Românească şi Moldova. Pe parcursul secolului al XVIII-lea, fanarioţii secătuiseră din punct de vedere cultural şi economic Principatele, situaţie ilustrată cât se poate de bine de intrarea în limba română a termenului grec de kiverneo, care însemna „a guverna", sub forma substantivului derivat „chiverniseală"[42]. Subordonaţi Porţii, fanarioţii erau administratorii unui regim economic în care aristocraţia indigenă română, boierii, era obligată să vândă Constantinopolului o bună parte a produselor agricole locale la preţuri fixe, mult sub valoarea bunurilor vândute în Europa Occidentală. Într-un moment în care Imperiul Otoman reuşea doar cu mare dificultate să adune rezerve, care erau de altfel tot mai precare, sistemul fanariot, care asigura plata unui tribut anual constant, mărfuri şi venituri din impozite, era deosebit de folositor.

Forţa motrice din spatele revoluţiei lui Vladimirescu a fost ura faţă de greci. Şi aici apare un paradox bizar: această revoltă înfăptuită de români în inima Ţării Româneşti a fost gândită şi executată ca primă etapă a revoluţiei greceşti. Scopul era de a slăbi puterea defensivă a Principatelor pentru a înlesni trecerea armatei lui Ipsilanti din Rusia prin Moldova. Revolta a fost plănuită de Eteria, a cărei conducere spera să declanşeze un val de instabilitate în întregul Imperiu, care să ducă în cele din urmă nu la eliberarea românilor, ci a grecilor.

Vladimirescu şi Ipsilanti nu au reuşit să organizeze o revoluţie mai de amploare pentru că nu au primit sprijinul aşteptat de la Rusia. Sankt-Petersburgul şi Istanbulul erau vechi duşmani, dar ţarul Aleksandru era profund conservator şi se simţea dator să se opună oricărui tip de revoluţie, fie ea în Rusia, fie în statele învecinate. În timp ce înfrângerea turcilor pe câmpul de luptă era perfect îndreptăţită, acţiunile subversive din interior nu erau agreate. Şi astfel, lumea a învăţat o primă lecţie din acest fiasco, şi anume că, în Principate, o mişcare revoluţionară nu avea să aibă sorţi de izbândă fără susţinerea unei mari puteri. Între 1711 şi 1829, pe teritoriile Ţării Româneşti şi ale Moldovei s-au purtat şapte războaie majore. Principatele se aflau exact în punctul în care se

intersectau cele trei mari Imperii: cel Rus, cel Austriac şi cel Otoman, iar pentru armatele ruse erau puntea prin care se putea pătrunde în Peninsula Balcanică. Pentru Sankt-Petersburg, ele prezentau o importanţă strategică deosebită, incomparabilă cu celelalte proto-state din Balcani. Soarta unei regiuni atât de însemnate nu putea fi lăsată în mâinile poporului care, din întâmplare, locuia pe teritoriul ei.
Dezamăgit de Ipsilanti şi Eteria, Vladimirescu a reuşit totuşi să-şi impună controlul la Bucureşti. Aici, a preluat titlul de domn, înlocuindu-l pe principele fanariot care fusese otrăvit de conjuraţii săi. Nu după multă vreme însă, Vladimirescu a intrat într-un conflict cu propriul său popor. Ţăranii de pe lângă Bucureşti au profitat de avântul revoluţionar pentru a-şi face cunoscute doleanţele, în primul rând solicitând abolirea unei obligaţii feudale, claca, munca pe care ţăranul era obligat să o presteze anual, gratuit, în folosul stăpânului moşiei. Când armata otomană a trecut Dunărea pentru a restabili ordinea, moşierii românii au fost profund uşuraţi.
Turcii au convenit să renunţe la domnii fanarioţi, pe care nu se prea mai puteau bizui de altfel. Boierii s-au bucurat să poată strânge în continuare tributul pentru Poartă, consolidându-şi astfel puterea economică şi câştigând influenţă politică. Însă din punctul de vedere al ţăranilor, cleptocraţia grecească fusese înlocuită cu o oligarhie locală lacomă. Nu moşierii erau cei care plăteau biruri, ci ţăranii. În Grecia şi Serbia, ţăranii reprezentaseră temelia forţei militare care zdruncinase domnia otomană şi, chiar dacă tensiunile dintre elitele emergente şi ţărănime nu fuseseră eliminate, interesele ţăranilor nu puteau fi ignorate. Însă în Ţara Românească şi Moldova, boierilor nici nu le-a trecut vreodată prin minte că ţăranii ar fi putut avea cerinţe legitime.
Cu toate acestea, idealurile revoluţionare franceze au pătruns în România mult mai rapid decât în orice altă regiune din Imperiul Otoman datorită afinităţii lingvistice dintre români şi francezi. Fiii boierilor, în special cei din Ţara Românească, erau trimişi la studii la Paris, unde îşi însuşeau rapid cultura politică franceză. În timpul regimului fanariot, titlul de boier, până la acel moment dobândit ereditar, se devalorizase din cauza legilor care permiteau vânzarea acestuia. Proliferarea titlurilor aristocratice a creat un nou tip de boier, mai puţin ataşat de zonele rurale, dar dornic să exercite influenţă politică. Acest boier urban a devenit agentul principal al idealurilor occidentale în Principate şi,

ulterior, piatra de temelie a partidului liberal, la fel cum boierul latifundiar avea să fie susținător al conservatorilor.
Lucrările lui Montesquieu, Voltaire și Rousseau pătrundeau în bibliotecile publice și private din Principate, mai ales în Țara Românească. Boieri, intelectuali și negustori din București și Iași plecau ca în pelerinaj la Paris. Estetica orașelor românești s-a schimbat pe parcursul celor două decenii, începând cu mijlocul anilor 1820. Boierii au început să cultive grâu pe scară largă. Îl îmbarcau apoi pe vase care luau cursul Dunării spre piețele occidentale. Șlepurile se întorceau încărcate cu veșminte, mobilă și trabucuri. Moda s-a schimbat radical, iar caftanele otomane au fost înlocuite cu pălăriile și costumele care se purtau la Sankt-Petersburg și Viena. Un observator contemporan a notat în 1829 că Bucureștiul fusese lovit de „boala dragostei". Divorțurile, aventurile amoroase, fugile în secret și violurile păreau să fie elemente nelipsite din viața de zi cu zi a boierimii din capitala Țării Românești.
Animați de idealul unei renașteri naționale, boierii au pus bazele principiului cetățeniei comune pentru locuitorii din Țara Românească și Moldova. Astfel a apărut, în forma ei modernă, ideea de a fi român, de a avea o moștenire comună. Se vorbea din ce în ce mai des și cu aplomb despre unificarea Principatelor, mai ales la București, căci românii considerau orașul centrul firesc al puterii într-un viitor stat român. Deși dramatice, aceste schimbări au afectat o mică parte a societății. După cum afirmă și un însemnat istoric al României moderne, boierii plecaseră urechea doar la o parte a mesajelor revoluționare sosite din Franța, „politica externă și renașterea naționalismului, ignorând complet aspectul lor democratic, egalitatea socială"[43].
Patru circumstanțe deosebite – un suzeran absent, sultanul; moșierimea autohtonă; proximitatea de Rusia și Austria; și influența crescândă a idealurilor iluministe – au ajutat Principatele să avanseze pe drumul spre autonomia ei la sfârșitul anilor 1820. Spre deosebire de sârbi și greci, locuitorii Țării Românești și ai Moldovei nu au trebuit să treacă prin furcile caudine ale unei reale insurecții armate împotriva suzeranilor musulmani. În linii mari, boierii au continuat să trăiască la fel ca înainte, adaptându-se la capriciile politicilor marilor puteri.
Evenimentul decisiv a avut loc în 1829, odată cu Tratatul de la Adrianopol, care a pus capăt războiului ruso-turc din 1828–1829 și i-a izgonit pe otomani din Principate sub mai toate aspectele, mai puțin cu

numele. Deși Principatele încă erau obligate să plătească tribut anual Porții și să recunoască suzeranitatea sultanului, Țara Românească și Moldova se aflau sub administrație militară rusă [care a durat până în 1834], timp în care s-a elaborat o lege cvasi-constituțională, Regulamentul Organic, care guverna în fiecare principat. Boierii nu mai erau obligați să apeleze exclusiv la piețele otomane – își puteau vinde produsele oriunde doreau.

Regulamentul nu a transformat peste noapte Principatele într-un paradis de laissez-faire comercial. Imperiul Otoman, care pierduse o bună parte a teritoriilor sale europene în Războiul de Independență al Greciei, era în continuare hotărât să mulgă de resurse Principatele și Serbia, respectând noul statut autonom al acestora. Astfel, deși boierii aveau în principiu dreptul de a-și alege piețele de desfacere, erau subordonați din punct de vedere comercial unui regim al tarifelor punitive; iar Rusia considera autonomia recent dobândită o amenințare la adresa intereselor ei comerciale. Austro-Ungaria însă privea slăbirea relațiilor dintre Principate și Poartă ca pe o ocazie excelentă de a-și extinde influența comercială în regiune. Astfel, Moldova și Țara Românească au ieșit din marasmul economic al Imperiului Otoman pentru a pătrunde în marea furtunoasă a intereselor strategice și comerciale ale marilor puteri.

În pofida acestor dificultăți, comerțul românesc s-a dezvoltat. În conformitate cu Tratatul de la Adrianopol, armata otomană a evacuat cele trei fortărețe defensive de pe malul Dunării: Turnu-Măgurele, Giurgiu și Brăila. Acest teritoriu deosebit de fertil era acum gata să fie cultivat, devenind piatra de temelie pentru o adevărată explozie în producția de cereale. În 1831, suprafața cultivată totală era de doar 370 000 de hectare, o cifră care rămăsese aproape neschimbată față de secolul precedent. Până în 1865, aceasta a ajuns să totalizeze 1 415 000 de hectare, iar în 1912, 5 180 000. Această evoluție extraordinară a fost însoțită de o creștere substanțială a zonelor cultivate cu grâu și un oarece declin în producția de porumb, astfel încât în ajunul Primului Război Mondial, Principatele se aflau pe locul patru în topul celor mai mari producători și exportatori de grâu din lume, după Statele Unite, Canada și Rusia. O asemenea realizare spectaculoasă nu reprezenta întotdeauna un avantaj: producția de grâu a crescut vertiginos în întreaga lume pe parcursul secolului al XIX-lea, ceea ce a dus la o scădere drastică a prețurilor. Prin urmare, chiar dacă România a produs mult mai mult

grâu, nu a realizat venituri deosebite din această cultură.
Ca să poată exploata potențialul agricol crescând al țării lor, boierii trebuiau să rezolve problema transportului. Lucrările pentru primele drumuri au început abia în 1840, fapt ce a îngreunat puternic transportul de bunuri perisabile. Era mult mai scump să transporți grâu pe distanța de 320 de kilometri dintre nordul Moldovei și țărmul Mării Negre decât să-l expediezi cu vaporul, din porturile de la Marea Neagră către Marea Britanie. Rusia considera lanurile de grâu din România o amenințare pentru propriile ei recolte din teritoriului ei, recolte vândute în mare parte în Marea Britanie și Franța. Dacă Principatele reușeau să-și modernizeze porturile de la Dunăre și Marea Neagră, atunci ar fi putut să scadă prețul grâului rusesc pe piețele mondiale. Pentru a sugruma competiția, Rusia a profitat de rolul de protector al Principatelor, lăsând ca gurile de vărsare ale Dunării să se înnămolească. Interesul Rusiei în Principate era mai înainte de toate strategic. Sankt-Petersburgul își dorea un satelit ascultător, nu un rival economic.
Dominația rusă din anii 1830 și 1840 a nemulțumit atât boierii latifundiari, cât și elita urbană din ce în ce mai numeroasă. Primii detestau faptul că rușii amânau în mod deliberat anumite decizii economice, iar cei din urmă erau indignați de progresul lent al reformei politice și obstacolele de care se loveau în procesul de dezvoltare a bazei industriale a țării, mai ales în Țara Românească, unde se aflau cele mai multe fabrici. Însă rușii creaseră o voce constituțională importantă prin care boierii își puteau exprima nemulțumirea, și anume adunările naționale din cele două Principate. Dar nu era vorba de democrație în adevăratul sens al cuvântului. Adunările erau alese de circa 800 de boieri, care se opuneau și celei mai inofensive aluzii la reforma liberală. Adunările răspundeau la rândul lor unui domnitor ales printr-un sufragiu extrem de limitat. Domnitorul guverna pe viață, iar adunările, deși nu aveau dreptul de a-i lua prerogativele, puteau să-și facă simțită influența prin controlul asupra bugetului. Prin urmare, Principatele erau conduse de o oligarhie reacționară. Opoziția lor față de Rusia nu a apărut ca o reacție la absolutism, ci mai degrabă ca un protest față de restricțiile economice impuse de Sankt-Petersburg.
O veșnică aspirație era unirea celor două Principate, iar pătura socială emergentă a micilor boieri și-a asumat această sarcină. Aceștia împărtășeau antipatia moșierilor față de protectoratul rus și detestau

faptul că erau excluși din viața politică. Sătui să mai plutească în derivă în acest purgatoriu constituțional, liberalii români au profitat de valul european de nemulțumiri al anului 1848 și și-au planificat propria revoluție – singura revoluție pașoptistă dintr-un teritoriu aflat sub suzeranitate otomană.

Revoluția a început în capitala moldovenească, Iași, dar s-a extins rapid. Ulterior, la sfârșitul lui iunie, un grup de tineri liberali l-a înlăturat pe domnitorul Țării Românești, Gheorghe Bibescu, și a pus bazele unui guvern revoluționar în capitala București. Grupul conspiratorilor victorioși era dominat de o nouă și impresionantă categorie formată din intelectuali și politicieni români. Mulți erau fiii unor boieri bogați educați la Paris. Evenimentele de la 1848 au reprezentat un botez furtunos pentru acest grup tânăr și neexperimentat, care ulterior a devenit cel mai înverșunat susținător al liberalismului în România. În mod paradoxal, revoluția nu a fost o paradă de sentimente antiotomane. Rebelii își dăduseră seama că Imperiul Otoman era neputincios din punct de vedere politic în Principate. Ba chiar au dat dovadă de mare fler când și-au asigurat susținerea guvernului otoman pentru constituția lor revoluționară. Otomanii și-au retras susținerea doar ca urmare a presiunilor puternice exercitate de țarul Nicolae.

În timp ce căutau să obțină sprijinul Porții, revoluționarii și-au vărsat furia pe oligarhie și pe ruși și au ars în public Regulamentul Organic. Boierii erau principalii beneficiari ai Regulamentului, iar rușii principalii lor finanțatori. Nicolae I a fost cel care l-a convins pe sultanul Abdul-Medjid (1839–1861) să se alăture forțelor sale și să ocupe Principatele în septembrie 1848, înăbușind revoluția.

Unul dintre scopurile principale ale revoluționarilor a fost unirea celor două Principate, însă la acest capitol s-au confruntat cu diviziuni interne. Între elitele din Moldova și Țara Românească existau divergențe politice mari, determinate de influențe intelectuale distincte ce se manifestau în respectivele capitale, Iași și București. Printre intelectualii din capitala moldovenească, prevala influența naționalismului romantic german, reprezentat în primul rând de gândirea lui Johann Gottfried Herder. În lucrările sale, acesta susținea că esența identității naționale era transmisă prin limba și cultura populară. Pe parcursul secolului al XIX-lea, teoriile sale au fost adoptate de naționaliștii conservatori, care erau de părere că identitatea națională nu putea fi învățată, ci doar dobândită

prin sânge. Pe de altă parte, intelectualii de la București adoptaseră conceptul francez de apartenență la o națiune, potrivit căruia atașamentul față de o anume cultură era principalul criteriu de stabilire a identității naționale. (Oricine putea fi considerat francez atât timp cât accepta cultura franceză – doar dacă nu cumva mai trebuia să dobândească și nivelul de „civilizație", asemenea algerienilor.) Din punctul de vedere al acestor intelectuali, oricine, indiferent de origine, se putea alătura luptei naționale a românilor atât timp cât își însușea scopurile bătăliei (dar, după cum vom vedea, evreii din România au fost excluși din această îmbrățișare liberală).

Intelectualii bucureșteni, precum Ion C. Brătianu și C.A. Rosetti, care au pus bazele guvernului revoluționar de la 1848 și care ulterior aveau să inspire curentul liberal au fost primii care au postulat teoria conform căreia românii reprezentau ultimul avanpost al culturii occidentale din sud-estul Europei. Identitatea lor etnică și tradițiile specifice, credeau ei, erau o dovadă a faptului că aveau mult mai multe în comun cu francezii și englezii decât cu valorile „asiatice" ale celorlalte regiuni din Imperiul Otoman.

Bineînțeles că liniile care demarcau aceste curente intelectuale ale naționalismului român erau neclare, mai ales când se suprapuneau cu loialitatea politică. Sentimentele regionaliste din Moldova se acordau perfect cu interesele boierilor latifundiari care dominau Principatul. Foarte mulți se opuneau unirii, căci se temeau, pe bună dreptate de altfel, că un guvern centralizat le-ar fi putut afecta aranjamentele economice profitabile din zonele rurale. Boierii și intelectualii moldoveni au încercat chiar să submineze unirea în 1866. În acel an însă, s-a proclamat monarhia în România, ceea ce a consolidat unirea Principatelor și astfel s-a făcut un pas important înainte pe drumul către independența completă. Dar înainte să poată găsi un prinț străin doritor să-și asume sarcina de a guverna un proto-stat balcanic obscur, susținătorii unirii aveau nevoie, ca de obicei, de un strop de noroc. Aceasta a sosit sub forma Războiului Crimeii, unul dintre cele mai inutile conflicte ale secolului al XIX-lea, de pe urma căruia românii au profitat din plin, fără să joace un rol activ în el.

În iulie 1853, când armatele ruse au ocupat Principatele sub pretextul protejării sanctuarelor creștine din Țara Sfântă, un asemenea deznodământ părea puțin probabil. Ocupația rusă a fost însoțită de

abuzurile de rigoare. Cei doi domnitori ai Moldovei și Țării Românești au fost obligați să abdice și au fugit la Viena. Autoritățile ruse au impus un regim militar aspru și au suprimat organizațiile politice. În octombrie, Poarta a declarat război Rusiei, invocând ocuparea Principatelor drept casus belli. De fapt, ocupația a fost o simplă circumstanță a conflictului, nu un scop per se. Cu toate acestea, situația s-a agravat suficient de mult cât să-i convingă pe austrieci să formeze o coaliție cu turcii, izgonindu-i astfel pe ruși. Rușii erau pregătiți să pornească la război împotriva turcilor, dar nu și împotriva unei alianțe turco-austriece. Românii au fost încântați să-i vadă pe ruși retrăgându-se, dar mai puțin fericiți când Principatele au fost ocupate de trupele austriece și otomane, care au rămas în zonă până la finalul conflictului.

Înfrângerea Rusiei în Războiul Crimeii a fost un mare noroc pentru România. Nicolae I a fost nevoit să renunțe la rolul său de protector al Principatelor. Niciuna dintre marile puteri, nici măcar Poarta însăși, nu a luat în calcul o restabilire a autorității otomane în regiune. Viitorul statut al României avea să fie garantat de o coaliție internațională. Țara Românească și Moldova s-au trezit dintr-odată într-un mare vid de putere, iar majoritatea boierilor, inclusiv nenumărați conservatori, au decis să profite de această situație și să facă presiuni pentru înfăptuirea unirii. Au primit un sprijin substanțial de la Napoleon al III-lea, care susținea programul României – unirea celor două Principate sub conducerea unui prinț străin.

Piemontele, nerăbdător să-și facă cunoscut statutul de mare putere în devenire, le-a oferit românilor sprijin deplin, pe de o parte din solidaritate ideologică, pe de altă parte pentru că era conștient că o Românie unită putea crea încă o problemă de securitate într-o regiune a Imperiului Habsburgic aflată undeva departe de Italia. La rândul său, Franz Joseph se temea că ideea unirii avea să devină deosebit de atrăgătoare pentru populația română numeroasă din Transilvania, așa că, împreună cu Poarta, s-a opus oricărei tentative de extindere a autonomiei Principatelor. Viena și Constantinopolul au fost susținute de Londra, care considera unirea o amenințare la adresa Imperiului Otoman. Londra susținuse statutul șubred al Turciei în Războiul Crimeii. Această discuție a provocat o ruptură între Marea Britanie și Franța, ruptură pe care Rusia a decis să o adâncească, cochetând brusc cu ideea unirii Principatelor.

În timp ce marile puteri ţeseau tot soiul de intrigi, intelectualii şi politicienii din Principate au acţionat foarte raţional având în vedere lipsa lor de experienţă în jocul labirintic al diplomaţiei marilor puteri. Cum nu se bucurau de cine ştie ce susţinere, au repurtat un succes absolut remarcabil în 1859, când şi-au convins protectorii să permită alegerea pe viaţă a unui singur domnitor, Alexandru Ioan Cuza, un ofiţer de armată destul de puţin cunoscut din Moldova, la conducerea celor două Principate.

Apoi, elita română triumfătoare s-a scindat intrând într-o serie de dispute interne nefaste. Liberalii şi conservatorii, două partide politice aflate la început de drum, s-au evidenţiat în această confuzie. Noul domnitor Cuza era înconjurat din toate părţile de conspiraţii agravante şi de coaliţii ciudate. Aceste probleme i-au determinat pe liberali şi pe conservatori, pe moldoveni şi pe munteni, facţiunile pro-occidentale şi cele pro-ruse să se unească, încheind alianţe efemere în care ambele tabere erau veşnic nemulţumite.

Cuza era un reformator care jucase un rol activ în revoluţia paşoptistă de la Bucureşti. Era atacat nu numai de conservatori, care nu aveau încredere în programul său politic, ci şi de aliaţii săi liberali invidioşi. Această situaţie l-a pus în faţa unei dileme – aşa că nu după multă vreme a ajuns la concluzia că, dacă voia ca reformele sale să aibă succes, trebuia să-şi asume puteri autocratice.

Neînţelegerile au atins un punct culminant pe parcursul dezbaterii referitoare la reforma agrară, o problemă crucială. În timpul anilor 1850, nemulţumirea ţărănimii clăcaşe se făcea tot mai auzită. Moşierii însă rămăseseră de neclintit, iar Cuza, dându-şi seama că trebuia să îmbunătăţească soarta ţăranilor, a decis să acţioneze în forţă împotriva moşierilor. În 1864, a condus o lovitură militară de stat, după care a emis un decret în favoarea reformei agrare.

Din păcate, reforma agrară a fost executată în grabă şi avea să exercite o influenţă nefastă asupra societăţii româneşti pe parcursul următorului secol. Decretul a desfiinţat relaţiile feudale din agricultură, dar a pus capăt protecţiei de care se bucurase ţărănimea. Circa 30 la sută din suprafaţa cultivată (peste 2 milioane de hectare) a fost distribuită către 511 896 de ţărani. Nu după multă vreme, ţăranii au descoperit că micile parcele nu le ajungeau să facă profit, aşa că au fost nevoiţi să semneze contracte dezavantajoase pentru a lucra pământurile boierimii. Pentru a-

și menține profiturile, boierii au impus condiții dure țăranilor, iar prăpastia dintre cele două clase sociale s-a adâncit și mai mult. Deși reforma a adus în scurt timp beneficii moșierilor, aceștia au continuat să privească decretul lui Cuza ca pe un atac scandalos la adresa privilegiilor lor. Cea mai sinceră încercare a secolului al XIX-lea de a îndepărta cauzele tensiunilor sociale în zonele rurale ale României nu a făcut decât să semene vlăstarii unei vrajbe viitoare.
O bună parte a celor care i se opuneau lui Cuza erau de părere că, dacă Principatele doreau să-și păstreze atât independența, cât și unirea, atunci întemeierea unei monarhii constituționale conduse de un prinț străin era esențială. Interesul pentru împrumutarea unei linii monarhice de la una dintre principalele dinastii europene a crescut odată cu relativul succes repurtat de respectivul experiment în Grecia. Deși măcinată de politici clientelare și intrigi, independența Greciei era o certitudine. Grecia era susținută de o coaliție a marilor puteri. În plus, marile puteri evitau din instinct să intervină într-o monarhie recunoscută. Dacă se uitau la vecina lor, Serbia, românii nu vedeau decât un principat fragil, care nu reușise să-și desăvârșească independența completă. În plus, Serbia nu se putea făli cu prestigiul unui prinț înrudit cu o mare dinastie imperială europeană. Chiar mai rău, avea două dinastii princiare, Obrenović și Karagheorghevič, aflate într-o veșnică rivalitate, care câteodată căpăta inclusiv o tentă sângeroasă. Divergențele dintre facțiunile de la curtea sârbă creau mare haos în țară, iar sârbii erau expuși la diverse manipulări din partea puterilor străine.
În februarie 1866, complotiștii români, reuniți în așa-numita „monstruoasă coaliție“, au trecut la fapte trimițând un grup de ofițeri de armată nemulțumiți să-l aresteze pe Cuza, în timp ce acesta dormea. Cuza a abdicat fără să opună mare rezistență și și-a înecat apoi amarul în băutură și în brațele amantei sale.
Găsirea unui prinț străin s-a dovedit a fi un amestec cuceritor de cutezanță și teatralitate. În întreaga Europă, au fost trimiși agenți în căutare de prinți disponibili. Unii dintre aceștia au refuzat sarcina oferită, dar în cele din urmă s-a ajuns la Carol de Hohenzollern-Sigmaringen, o ramură secundară a familiei regale prusace. Acesta a acceptat în principiu, dar atât el, cât și susținătorii săi de la București au trebuit să învingă rezistența cu care se confruntau în interiorul Principatelor, dar și pe plan extern. Fie că a fost o întâmplare, fie un plan bine chibzuit

(nimeni nu știe cine a sugerat ca tronul să îi fie oferit lui Carol), alegerea prințului german a fost deosebit de avantajoasă. Românii erau convinși că Napoleon al III-lea va sprijini atât unirea, cât și întemeierea unei monarhii constituționale.
Evident că Austro-Ungaria, Rusia și Turcia, țările care se învecinau direct cu Principatele, aveau să protesteze și să împiedice urcarea pe tron a unui prinț străin; dar Carol avea susținerea Germaniei.
În Moldova, cei care se opuneau prințului străin își puteau motiva atitudinea printr-un amestec de patriotism regional, conservatorism al elitelor politice și religioase, dar și teamă de o eventuală invazie din partea celor 60 000 de soldați ruși staționați de cealaltă parte a graniței. În primăvara lui 1866, când planurile pentru urcarea pe tron a lui Carol deveniseră iminente, în România circulau zvonuri despre strania perspectivă a unui posibil război civil care ar fi putut să preceadă unirea românilor într-un singur stat. Moldovenii au avertizat că prințul Carol avea să erodeze caracterul național al viitorului stat, căci ar fi numit birocrați germani în toate posturile-cheie. Carol era catolic, iar acest lucru a alimentat nemulțumirea ierarhiei ortodoxe moldovenești. Abdicarea forțată a lui Cuza, care era moldovean, a fost considerată o altă încercare de a slăbi puterea și importanța Iașiului în favoarea Bucureștiului. În aprilie 1866, moldovenii au ieșit pe străzile capitalei Iașilor pentru a protesta împotriva lui Carol și a unirii. Se scanda: „Jos Unirea“, „Trăiască Moldova“ și „Revoluție: Nu vă temeți, rezistați câteva ore, rușii ne vin în ajutor“. Timp de jumătate de zi, spectrul războiului civil a planat deasupra Iașiului. Însă protestatarii nu au reușit să convingă armata să li se alăture. Șaptesprezece demonstranți au fost uciși și patru răniți. Deși mulți moldoveni au considerat că respectivele evenimente au reprezentat o revoltă generală împotriva Țării Românești, protestul s-a dovedit de fapt a fi un ultim obstacol în calea Bucureștiului. Și chiar dacă opoziția față de urcarea regelui pe tron a continuat, rezistența era prea slabă pentru a face față logicii din ce în ce mai coerente a centralizării în noul stat-națiune aflat în proces de formare.
Angajamentul armatei față de unire era deosebit de important, iar Carol înțelegea foarte bine acest lucru. În 13 mai, a fost ales de adunarea comună a Moldovei și Țării Românești. A preluat funcția o săptămână mai târziu, în ziua în care a ajuns la București. Cu un talent diplomatic vrednic de laudă, Carol a acționat imediat pentru a domoli ostilitatea

Moldovei; preocupat de asigurarea securităţi viitoare a statului, a început să reformeze armata şi să pună bazele unei relaţii apropiate cu conducătorii acesteia. În general, armatele balcanice erau conştiente de faptul că nu puteau avea mare influenţă în conflictele în care erau implicate marile puteri, dar majoritatea politicienilor înţelegeau că aveau de jucat un rol important în echilibrul politic intern.

Marile puteri au privit atent procesul de unificare a României. La prima vedere, poate părea surprinzător că românii au înfăptuit această unire fără să fie zdrobiţi printr-o intervenţie străină. În principiu, cei trei mari vecini ai României – Rusia, Austro-Ungaria şi Imperiul Otoman – se opuneau unirii. Dar dorinţa Istanbulului de a-şi restabili autoritatea în Principate, care până la urmă încă îi datorau credinţă Porţii, a fost înfrântă prin hotărârea Rusiei de a îndepărta armata otomană din regiune.

Austria a luat în calcul o intervenţie unilaterală în România. Dar procesul de unificare şi urcarea pe tron a lui Carol au avut loc pe parcursul uneia dintre cele mai critice perioade din istoria europeană. În vara anului 1866, Prusia, sub conducerea celui mai desăvârşit politician european al secolului al XIX-lea, Otto von Bismarck, a umilit Imperiul Habsburgic în bătălia de la Königgrätz. În acelaşi an, cu binecuvântarea lui Napoleon al III-lea, Italia a profitat de slăbiciunea Vienei şi a inclus Veneţia în noul ei regat. Bismarck a alocat un rol minor României în acest proces extraordinar de schimbare radicală a echilibrului european al puterilor. Prin canale de comunicare private, l-a încurajat pe Carol să accepte tronul. O Românie unificată, condusă de o dinastie germană, reprezenta o piedică importantă în calea planurilor Austro-Ungariei de extindere în sud-estul Europei. În plus, un stat român putea deveni un magnet pentru populaţia română din Transilvania, creând astfel nelinişte în zonele de graniţă ale Habsburgilor.

Excluderea Austriei din politicile nordului Europei Centrale şi succesul procesului de unificare a Germaniei aveau să aibă un impact decisiv asupra evoluţiei naţionalismului şi a statelor naţionale din Balcani. Deşi statul german care a luat fiinţă în 1871 a fost un imperiu, iar creatorul său un conservator, Germania părea foarte modernă, prosperă şi atrăgătoare. Reprezenta o ameninţare la adresa structurilor imperiale ale Romanovilor şi Habsburgilor, fără să punem la socoteală impactul pe care l-a avut asupra puterii militare a Franţei şi superiorităţii industriale

a Marii Britanii. Victoria unui stat centralizator, cu o identitate teutonică evidentă, în nordul Europei a fost văzută de politicienii și intelectualii din Balcani ca o justificare a luptei lor pentru formarea unor monarhii constituționale bazate pe aspirațiile unei singure națiuni. Slavii de sud nu hotărâseră încă ce însemna și din ce era formată de fapt o națiune unitară; însă acesta nu devenise încă principalul motiv de conflict din Balcani. În anii 1860 și 1870, Imperiul Otoman s-a confruntat cu o criză financiară acută. Echilibrul puterii în Balcani a fost la acel moment mai nesigur ca niciodată, motiv pentru care orice revoltă minoră a țăranilor creștini, și au fost suficiente asemenea incidente la sfârșitul anilor 1850, putea avea consecințe de amploare asupra echilibrului european al puterii.

*** Palatul imperial de la Istanbul al cărui nume devenise sinonim cu guvernul otoman. (N. a.)
**** Mai multe informații despre relația dintre creștini și musulmani în Capitolul 2. (N.a.)
***** Deși această tactică nu mai este sesizabilă în Serbia, a fost o componentă-cheie a războiului care s-a declanșat în 1992 în Bosnia și Herțegovina. Strategia practicată de sârbii din zonele rurale de a asedia orașe în care locuia marea majoritate a bosniacilor musulmani, izgonind și ucigând populația locală după prăbușirea liniilor defensive, a fost identică cu cea dezvoltată de Karagheorghe în Prima Revoltă Sârbă. (N.a.)
****** Karagheorghe.
******* Majoritatea locuitorilor otomani din Peloponez și Creta erau greci convertiți la islamism.Limba lor maternă era greaca. (N.a.)
******** Această zonă militarizată specială începea din sudul Croației, în vest, și se întindea până în Transilvania, în est. Era guvernată direct de Viena și supravegheată de garnizoane care puteau să apere Imperiul Austro-Ungar de atacurile otomanilor, dar și să acționeze ca forță ofensivă. (N.a.)
******** În Croația, există trei dialecte principale al căror nume este derivat de la cuvântul „ce“. Kajkavština este vorbit în Zagreb și regiunile adiacente; čakavština, cel mai rar întâlnit, se vorbește în Rijeka și peninsula Istria; štokavština domină regiunile de la est de Zagreb, în Slavonia și Bosnia. De reținut: majoritatea sârbilor vorbesc al treilea dialect. (N.a.)
******** Deși o personalitate foarte apreciată, la acel moment Šupljikac lupta alături de forțele habsburgice în Italia. Sârbii au pierdut timp prețios organizându-și trupele și așteptând să se întoarcă. (N.a.)
******** În Voivodina, Slavonia și Croația, o bună parte a micii nobilimi, fie ea sârbă sau croată, susținea cu hotărâre administrația maghiară. Cunoscuți sub numele de magyaron, considerau că ungurii erau cei mai de încredere protectori ai clasei sociale din care făceau parte. (N.a.)
******** Generalul Hrabovsky era el însuși slav.
******** Printre morți s-a numărat și soția lui Windischgrätz, pe care prințul o abandonase în mod necugetat în apartamentele familiei din Praga. O mulțime înfuriată a intrat în reședința lor și a ucis-o.

Capitolul 2

Tărâmul ruinelor

Reformă și decădere, 1839–1878

Tanzimatul: Imperiul Otoman, Bosnia și Herțegovina, 1839–1875

Imperiul Otoman era vast. Se întindea pe trei continente și era mărginit de șapte mări. Cuprindea locurile cele mai respectate ale celor trei mari credințe ale Europei și Orientului Mijlociu, iudaismul, creștinismul și islamul. Sultanul era deopotrivă împărat și calif, reprezentantul ales al lui Allah pe pământ. Din secolul al XIV-lea și până în secolul al XVI-lea, armata imperială, una dintre cele mai de succes mașinării de cucerire militară din istorie, a spulberat tot ce i-a ieșit în cale. Armata otomană a lăsat în urma ei nu numai pământ pârjolit, ci și un sistem social și politic unic. Acesta era câteodată brutal, dar adesea mai echitabil și mai previzibil pentru supușii imperiului decât monarhiile moderne timpurii din Europa. Până când s-a prăbușit definitiv, la începutul secolului al XX-lea, imperiul a rămas în esență preponderent rural. În vreme ce în Europa, orașele mici și mari deveneau forța motrice din spatele unei revoluții în primul rând comerciale și apoi industriale, economia otomană s-a aflat într-o stare de somnolență pe durata celei mai mari părți a acestui proces de schimbare de mare amploare. Unii negustori, comercianți și meșteri erau atenți la evoluțiile tehnologice și procesul de modernizare economică. Însă aceștia nu erau musulmani cu influență asupra guvernului, ci greci, evrei, armeni și, mai târziu, bulgari, care nu aveau interes să susțină puterea otomană.

La sfârșitul anilor 1830, populația acestui teritoriu înapoiat economic număra doar treizeci și șase de milioane de locuitori. Majoritatea, circa douăzeci și unu de milioane, erau musulmani. O bună parte din cele circa unsprezece milioane de etnici turci nici nu se considerau încă turci, fiind fie otomani, elita administrativă sau militară imperială, fie țărani sărmani din Anatolia. Restul musulmanilor erau arabi (între șase și opt milioane), iar în imperiu mai trăiau un milion și jumătate de albanezi și probabil un

milion de kurzi. Grupul creștinilor număra aproximativ șase milioane de slavi, care vorbeau o paletă variată de dialecte sud-slave și practicau religii diferite (printre slavii din Bulgaria și Macedonia trăiau mici comunităţi musulmane, iar în Bosnia una numeroasă); patru milioane de români, două milioane și jumătate de armeni și două milioane de greci (cu siguranţă mai mulţi decât în Grecia însăși).

Supușii imperiali erau împărţiţi în millet-uri. Un millet reunea toţi reprezentanţii unei credinţe ale cărei origini se regăseau în Vechiul Testament – cele mai numeroase trei comunităţi erau cea musulmană, cea ortodoxă de rit grec și cea evreiască. Ierarhia religioasă se îngrijea de bunăstarea spirituală a millet-ului, dar avea atribuţii extinse și în chestiunile juridice care afectau două sau mai multe entităţi din același millet și supraveghea viaţa socială și educaţia. Cuvântul millet înseamnă naţiune [millah, în arabă, înseamnă „neam“]. Pentru otomani, naţiunea era echivalentă cu afilierea religioasă, astfel încât bosniacii, turcii și albanezii musulmani de exemplu, care vorbeau limbi diferite și aveau tradiţii culturale complet distincte, făceau de fapt parte din aceeași „naţiune“. Același lucru era valabil și pentru diferitele popoare reunite în millet-ul ortodox. Obiceiul occidental de a-i denumi pe toţi ortodocșii les grecs, indiferent dacă erau sau nu greci, nu era atât de absurd pe cât avea să pară două secole mai târziu. Căsătoriile dintre grecii și albanezii ortodocși, vlahi sau slavi, nu erau o raritate și nu reprezentau nicio problemă pentru mire și mireasă. Însă căsătoria cu un grec catolic, chiar dacă acesta se revendica dintr-o descendenţă elenă îndelungată, era imposibilă fără convertirea uneia dintre părţi. Pentru ierarhiile religioase și statul otoman, religia era întotdeauna mai importantă în definirea identităţii decât cultura, limba și etnia.

Pe parcursul primelor patru dintre cele cinci secole de dominaţie otomană, nu au avut loc tulburări grave între millet-uri în Europa de Sud-Est. Ierarhia complexă a relaţiilor sociale se baza în mare parte pe legi nescrise și edicte proclamate de ulema, membri de vază ai clerului islamic. Aceste reguli guvernau și stilul de îmbrăcăminte atribuit fiecărui millet în parte. Existau „nenumărate tradiţii prin care musulmanii erau îndemnaţi să se deosebească, chiar și la înfăţișare, de infideli și să evite să le imite atât obiceiurile vestimentare, cât și orice altă cutumă… Turbanul este bariera care desparte credinţa de necredinţă“. „Cel care imită un popor, devine unul de ai lor.“[1] Creștinii erau obligaţi să coboare

de pe cal ori de câte ori se întâlneau cu un musulman. Portul armelor de către un non-musulman constituia una dintre cele mai grave încălcări ale unui cod elaborat. Doar membrii millet-ului musulman aveau dreptul de a deține pământ sau de a-l administra în numele sultanului, deși comerțul, acordarea de împrumuturi în bani și strângerea impozitelor agricole erau adesea prerogativele creștinilor – mai ales al millet-ului evreiesc și armean, dar și al celui ortodox, îndeosebi în Bosnia și Herțegovina.

Granițele imperiului erau păzite de armate otomane numeroase. Dar pacea și stabilitatea internă erau în principiu rezultatul acestui sistem ordonat al millet-urilor, care se perpetua din generație în generație. Pentru majoritatea populației, fie ea musulmană, creștină sau evreiască, viața nu însemna nimic mai mult decât naștere, reproducere și muncă până la o moarte care survenea relativ rapid. Cu toate acestea, în schimbul acestei existențe anodine fiecare persoană se bucura de o oarece siguranță și de certitudinea de a-și putea identifica locul deținut în imperiu.

Chiar și în cadrul acestui sistem stabil, firește că nu toată lumea alegea să urmeze un drum previzibil. Devșirme, practica de a recruta copii creștini care să servească în administrație sau să devină ieniceri; viața de negustor ambulant; sau, pentru creștini ori evrei, convertirea la islam – toate acestea ofereau posibilitatea de a avansa pe scara socială. Dar majoritatea supușilor otomani erau dispuși să renunțe la asemenea perspective în favoarea siguranței oferite de o ierarhie socială bine definită. Respectul reciproc și pacea între millet-uri erau în teorie garantate tuturor celor care acceptau supremația islamică.

La începutul secolului al XIX-lea, două crize izbucnite la periferia Imperiului, Revoltele Sârbe și Războiul de Independență al Greciei, au zdruncinat tihna și starea de automulțumire a elitelor otomane și au scos în evidență nevoia de reformă. Devenise clar că sistemul millet-urilor nu mai putea fi susținut într-o lume în care produsele industriei moderne ajungeau în fiecare colț al globului și aveau un impact puternic asupra economiilor locale. Pentru a supraviețui, Imperiul Otoman trebuia să asimileze avansul Occidentului care crease o discrepanță enormă între vitalitatea sistemului european și a celui otoman.

Reformarea millet-ului și modernizarea economică erau însă incompatibile. Practicile comerciale occidentale presupuneau schimbări

sociale dinamice. Pentru a se ralia la acest curent, sistemul millet-ului ar fi trebuit abolit – iar odată cu acesta ar fi dispărut și o trăsătură specifică a Imperiului Otoman. Un grup de oameni extraordinari și curajoși, cunoscuți drept Oamenii Tanzimatului – tanzimatçılar –, au încercat să împace schimbarea economică cu reformarea millet-ului. Experimentul a fost sortit unui eșec total. Problemele de care s-au lovit aceștia nu au fost nicăieri mai acute decât în vilaietele Bosniei și Herțegovinei.
La începutul secolului al XIX-lea, sărăcia cronică, tensiunile dintre păturile sociale, cruzimea oficială arbitrară și resentimentul puternic față de Istanbul măcinau deja Imperiul Otoman. Însă aceste simptome nu erau nicăieri mai prezente decât în Bosnia și Herțegovina.******** Dacă privim din perspectiva sfârșitului de secol al XX-lea, orbiți fiind de clișeele despre tribalismul balcanic și alte mitologii moderne, merită să luăm aminte că naționalismul era probabil cea mai neînsemnată dintre forțele care împingeau treptat, dar sigur Bosnia în avanscena dramei balcanice. Aceasta avea să atingă apogeul între 1875 și 1878, în timpul Marii Crize Răsăritene – perioada cea mai bogată în consecințe din istoria de secol XIX a Peninsulei Balcanice.

Insuficiența puterii

Victime ale despotismului și violenței în propriile țări, aceștia [refugiații polonezi și maghiari care slujeau în armata otomană din Bosnia] au devenit instrumentele cu care sultanul a zdrobit toate mișcările și tulburările din Turcia, indiferent de scopul, aspirațiile sau originile acestora; iar ei au slujit și au murit în campanii care de fapt nu au făcut decât să accelereze drumul inevitabil către prăbușire al acestui imperiu sortit pieirii și vlăguit, pentru care nu exista leac. Căci atât leacul, cât și boala îi erau în egală măsură fatale.

Ivo Andrić, Omerpaša Latas[2]

Ca să înțelegem originile crizei trebuie să ne întoarcem în trecut, cu aproape patru decenii înainte de Revolta Bosniacă din 1875. La începutul

lui noiembrie 1839, sultanul Abdul-Medjid a invitat câteva personalităţi de seamă, inclusiv reprezentanţi străini, la Gülhane, luxuriantul parc de la poalele palatului Topkapı, de unde odinioară te puteai delecta cu priveliştea Bosforului. Mustafa Reşid, părintele reformei Imperiului Otoman, a proclamat „Hatişeriful de la Gülhane“, Edictul Nobil al Casei Trandafirului. Aceasta a fost reprezentat o primă versiune scrisă a Tanzimatului, Tanzimat-ı Hayriye – Reorganizarea Prielnică –, care a limitat privilegiile speciale deţinute de millet-ul musulman, nemulţumind astfel profund clasele otomane conducătoare din Bosnia şi Herţegovina. Introducerea acestor reforme a declanşat una dintre cele mai îndelungate lupte politice care a afectat vreodată Imperiul Otoman. În Bosnia, clasele conducătoare deţinătoare de pământuri, cu funcţii importante în administraţie, au intrat în conflict direct cu cei trei mari exponenţi ai reformei şi modernizării, Mustafa Reşid Paşa şi cei doi protejaţi ai săi, Ali Paşa şi Fuad Paşa.
Aceşti trei guvernatori talentaţi formau nucleul grupului de reformatori precauţi din spatele Tanzimatului. Toţi trei lucraseră în ambasade din străinătate, unde îmbrăţişaseră progresul cu tradiţionalul lor scepticism. Cu toate acestea, erau de neclintit când venea vorba de nevoia de a schimba politica otomană din provincii. Scopul lor principal era să ţină în frâu autonomia de facto a Bosniei. Pe parcursul secolelor, se investise puternic în regiune cu scopul de a o transforma într-un bastion care să dejoace planurile imperiului creştin de a pătrunde pe teritoriile sultanului. Bosnia fusese şi o sursă importantă şi bogată de materii prime, mai cu seamă de sare, argint şi cherestea. În zilele de glorie ale ienicerilor şi ale aşa-numitului „tribut al sângelui“ (devşirme), Bosnia şi Herţegovina fuseseră regiunile din care proveniseră o bună parte a celor mai influente personalităţi militare şi politice ale imperiului. În schimb, imperiul înzestrase provincia cu moschei superbe, poduri elegante şi fundaţii de caritate. Alături de Macedonia, Bosnia era cea mai diversă provincie otomană din Europa, un loc în care islamismul reuşise să se înrădăcineze puternic, dar şi cea mai izolată şi mai închisă societate din extremitatea vestică a imperiului.
Însă pe la jumătatea secolului al XIX-lea, valoarea ei strategică a căpătat o valoare deosebită. Influenţa Rusiei în Serbia şi în Principatele Dunărene făcuse ca autoritatea sultanului să se restrângă spre nord şi est. O Bosnie puternică era esenţială pentru a ţine piept instinctelor prădalnice ale

Vienei, interesată să-şi consolideze puterea de manevră în provinciile occidentale otomane pentru a contracara avansul Rusiei.
Începând cu 1840, interesul subit al Serbiei pentru soarta conaţionalilor săi din provinciile învecinate a început să ameninţe integritatea Bosniei. Dacă ideea unei Serbii Mari ar fi avut succes, atunci ea ar fi putut declanşa un val de iredentism şi naţionalism în întreaga Turcie Europeană. Sultanul Abdul-Medjid fusese conştient de această problemă încă de când urcase pe tron în 1839. Noul ministru de externe, Reşid Paşa, l-a convins să continue programul tatălui său, Mahmud al II-lea, care pusese bazele reformei luând în 1826 decizia curajoasă de a aboli instituţia ienicerilor. Abdul-Medjid era adeptul reformelor, dar nu moştenise fermitatea tatălui său – Reşid, Ali şi Fuad nu au putut avea niciodată încredere deplină că sultanul avea să impună atare reforme în condiţiile în care acesta se simţea presat de alte facţiuni influente de la curte. Cu toate acestea, a consimţit ca guvernul său să confere cel puţin egalitate declarativă raialei creştine, pentru a mulţumi aspiraţiile naţionaliste şi presiunile exercitate de marile puteri. (În practică, statutul social al creştinilor s-a schimbat foarte puţin.)
Adevărul era că lista de doleanţe a creştinilor era lungă. Haraciul (impozitul pe cap de bărbat plătit în schimbul serviciului militar) era o veşnică sursă de nemulţumire. Decizia din 1839 de a aboli acest impozit şi de a le permite creştinilor să slujească în armată nu a fost niciodată implementată cu strictețe, iar haraciul a fost rapid reintrodus, chiar dacă sub un alt nume. Corvoada cea mai apăsătoare era munca pe care ţărănimea era obligată să o presteze pentru stăpânii feudali. În chestiunile juridice, cea mai mare nemulţumire ţinea de chestiunea mărturiei creştinilor, care era considerată nulă în procesele în care erau implicaţi musulmani. În plus, în cazul în care un musulman omora sau lovea un creştin, acesta nici nu trebuia să se înfăţişeze în faţa tribunalului, ci era obligat să achite o simplă „taxă de violenţă“ familiei implicate, stabilită invariabil la un nivel modic de către cadiu sau judecătorul musulman.
Chestiunile politice erau cele mai puţin contestate. Ţăranii creştini erau prost reprezentaţi de propriile biserici. Excepţie făcea comunitatea franciscană din Bosnia centrală şi de vest şi din Herţegovina, care apăra drepturile catolicilor ori de câte ori putea. Conducerea Bisericii Ortodoxe era mult mai slabă. Ierarhia, dominată de grecii fanarioţi, nu acorda mare

atenţie celor pe care îi avea sub jurisdicţie spirituală şi era în cârdăşie cu autorităţile musulmane, cu care avea o relaţie reciproc avantajoasă.
În 1844, când ministrul de externe sârb, Ilija Garašanin, a demarat misiunea secretă de extindere a ţării sale, mici grupuri conspirative și indivizi, unii susţinuţi financiar de Serbia, au început să se implice în activităţi revoluţionare în Bosnia. Însă aceste celule clandestine nu luptau pentru îmbunătățirea condițiilor de viață ale țărănimii, care la rândul ei nu era prea interesată de politică. În consecință, cerințele politice erau minimale, limitându-se la dreptul de a construi biserici, de a trage clopotele, de a practica în tihnă datini religioase și de a înființa și administra școli. Majoritatea acestor cerințe fuseseră menționate în mod expres în reformele din Hatișerif și alte firmane ulterioare – dar în realitate nu se făcuse nimic în privința lor.
Deși nu tocmai bine primite, concesiile făcute creștinilor nu au neliniștit în primă fază majoritatea otomană musulmană. Însă situația era complet diferită pentru elita bosniacă musulmană. Mai ales după cuceririle austriece de la sfârșitul secolului al XVII-lea, când foarte mulți musulmani s-au refugiat din Ungaria în Bosnia, musulmanii bosniaci au devenit cel mai puternic bastion al puterii otomane din Europa. Monarhia habsburgică le lăsase un gust amar în privința Europei creștine. De curând, oferiseră chiar refugiu miilor de musulmani care fuseseră nevoiți să părăsească pașalâcul Belgrad pe parcursul Primei și celei de a Doua Revolte Sârbe. Nu este de mirare că, în opinia lor, Hatișeriful de la Gülhane era un act cu posibile consecințe periculoase, chiar dacă se știa că Poarta nu avea mijloacele să impună respectivele reforme. Elita bosniacă era atât de hotărâtă să se opună schimbărilor, încât era chiar pregătită să poarte un război de durată cu sultanul.
Deși Tanzimatul părea a fi un atac direct la adresa regimului din Bosnia și din alte teritorii, reformatorii au avut grijă să-și îmbrace intențiile în cuvinte reținute și, ori de câte ori puteau, să identifice dificultățile care se puteau soluționa de comun acord. În propunerile pentru modificarea totală a sistemului de impozitare era inclusă și o clauză prin care se recunoștea răul comis de mult detestații colectori de impozite. În ciuda angajamentelor, Imperiul nu avea resursele necesare pentru a supraveghea activitatea colectorilor de impozite sau pentru a înființa o administrație alternativă. Colectorii de impozite nu numai că și-au continuat activitatea, dar s-au îmbogățit atât pe cheltuiala populației, cât

și pe cea a autorității statale. Deși monopolurile comerciale individuale au fost eliminate, așa cum se promisese în Hatișerif, pentru a-și mări veniturile, Poarta le-a înlocuit cu monopoluri de stat. După cum a notat și consulul austriac, sosit în vizită la Sarajevo și Mostar în 1844, în Bosnia reformele au avut exact efectul opus celui scontat.

Impresia cu care am rămas la plecarea din Bosnia este, dacă așa ceva e posibil, mai rea decât cea care m-a încercat la sosirea în provincie. [Autoritățile de la Istanbul] zdruncinaseră vechile norme, vechiul sistem cu practicile sale înrădăcinate, cu tradițiile sale vechi de sute de ani, cu eternele sale modele politice și religioase de gândire și comportament. Dar au atacat toate acestea fără să aibă capacitatea de a le putea înlocui cu ceva anume, ceva practic… Decizia Porții a avut o singură consecință: a nefericit pe toată lumea.

… Așa că acum negoțul are de suferit, iar sărăcia este în creștere. De fiecare dată când Pașa trimite contribuții financiare la Constantinopol, și anume cam o dată pe săptămână, oamenii încep să bombăne și să spună că țara este stoarsă de vlagă până la ultimul strop.[3]

Beii din Bosnia au reacționat așa cum era de așteptat la aceste insulte intolerabile aduse stilului lor de viață. Au ignorat guvernul central, obligându-i pe acei dintre pași care erau mai slabi să sisteze fluxul de bani spre Istanbul și să reducă înrolarea în armată la minimul acceptabil. Aceasta era o provocare deschisă la adresa autorității sultanului în provincie. După avertismente repetate, în primăvara anului 1850, Poarta a decis în cele din urmă că sosise vremea să-i zdrobească pe conducătorii bosniaci. Pentru a înfrunta revolta bosniacă, sultanul a apelat la cel mai iscusit comandant militar al său – Omer Pașa Latas.
Conflictul dintre elita musulmană bosniacă și Poartă, al cărei reprezentant a fost Omer Pașa, a scos la iveală un paradox neașteptat. Dintre toate comunitățile din Imperiul Otoman (cu excepția celor din Serbia, Principatele Dunărene și Egipt), elita bosniacă avea simțul cel mai dezvoltat al propriei identități naționale. Chiar dacă aparținea celei mai

conservatoare componente a millet-ului musulman, ajunsese să privească legea otomană ca pe o povară impusă din afară. Bosniacii considerau, pe bună dreptate de altfel, că Tanzimatul ar fi putut să le afecteze în final privilegiul la care ţineau cel mai mult – dreptul de a deţine şi administra pământul.

La scurt timp după sosirea lui Omer Paşa la Sarajevo, în mai 1850, cei mai puternici bei au organizat o reuniune conspirativă cu scopul de a pune la cale o strategie pentru a-l înfrânge. Reuniunea a fost prezidată de bătrânul Ali Stočević Rizvanbegović, vizirul Herţegovinei şi un oponent îndârjit al reformelor. Ali a avertizat că, în cazul în care Tanzimatul ar avea succes, reformele ar fi putut duce la „o expulzare a bosniacilor din Bosnia“[4]. Dacă Omer Paşa nu era înfrânt, a continuat Ali, „în treizeci de ani, Bosnia nu mai avea să fie bosniacă“[5]. Beii erau mai înainte de toate loiali legilor locale care le defineau privilegiile şi nu sultanului sau millet-ului musulman, cu toate că şi aceste instituţii erau importante.

Până la jumătatea secolului al XIX-lea, termenul de bošnjaci sau bosniaci ajunsese să fie frecvent folosit în Bosnia şi la Istanbul pentru a-i defini pe musulmanii din Bosnia care vorbeau sârbo-croata şi nu turca otomană. Identitatea lor era una dintre cele mai complexe din Imperiu. Din punct de vedere politic, statul otoman era cel care le garanta mai presus de toate că marile puteri creştine nu aveau să intervină pe teritoriile lor. Cu toate acestea, şi reformatorii Porţii constituiau o ameninţare. Din punct de vedere al culturii, bosniacii erau de aceeaşi religie ca restul musulmanilor din Imperiu, dar vorbeau o limbă creştină şi, în mai multe privinţe, aveau o cultură hibridă. Relativa proeminenţă a acestor identităţi culturale diverse, la prima vedere aparent incompatibile, depindea de împrejurările momentului. Identitatea culturală a bosniacilor nu putea înflori astfel încât să ajungă la o conştiinţă politică matură, pentru că bosniacii nu puteau să se impună dincolo de clasa din care făceau parte, excepţie făcând doar mica minoritate a ţăranilor musulmani, asupra căreia îşi puteau exercita influenţa. Cu toate acestea, revolta beilor împotriva Porţii şi a lui Omer Paşa a fost cel mai important eveniment din procesul de dezvoltare a identităţii moderne a musulmanilor bosniaci din secolul al XIX-lea. Omer Paşa reprezenta o autoritate reacţionară, care încerca să impună reforme progresiste. În Bosnia, l’ancien régime şi-a găsit un apărător temporar în naţionalism şi un duşman în absolutismul modernizator. Acest paradox nu putea fi

împăcat; atât aspirațiile economice ale beilor, cât și strategia politică a otomanilor erau sortite pieirii.

Serasker-ul [comandant militar] imperial pătrunde în Sarajevo cu o armată numeroasă și bine echipată, cu puteri extinse, însărcinat să zdrobească și să nimicească nu numai raiaua rebelă sau dușmanul străin, ci pe toți cei care au condus Bosnia vreme de secole și care până ieri erau considerați fiii sultanului: beii, demnitarii și membrii celor mai de vază familii de neam turcesc"… El nu vine în calitate de guvernator pentru a domni și media, ci pentru a purta război și a pedepsi. Și, pe deasupra, acest serasker, care a zdrobit nenumărați rebeli în întregul Imperiu, nu este nimic altceva decât un fost creștin din Lika********, un cadet austriac care a căutat refugiu în Bosnia acum un sfert de secol, s-a convertit la islam și, apoi, prin meșteșugul său, iscusința și propriile sale realizări a reușit să dobândească cel mai înalt post militar din Imperiu…
[Demntarii] știu la rândul lor că nu este vreun gâde otoman de modă veche, cu arme de ceremonie și o suită personală de sute de oameni, care nu știe mare lucru despre lumea reală și împrejurările locale, ci un soldat adevărat, un comandant, cu arme moderne și trupe în uniformă, cu ofițeri bine instruiți, turcit, un om de carieră, care are zelul unui mercenar și aroganța tipică necredinciosului și străinului.[6]

Sosirea lui Omer Pașa la Sarajevo în mai 1850 a fost una spectaculoasă. Insistase ca sediul guvernului să fie mutat de la Travnik, oraș pe care beii îl preferaseră întotdeauna, căci era relativ izolat. Intrarea sa triumfală în noua cetate a vizirului bosniac a avut un scop precis: să-și sublinieze încă o dată intenția de a eradica rezistența față de domnia sultanului. A adus cu el 30 de ofițeri de rang înalt (în mare parte polonezi și maghiari islamizați, care fugiseră în 1849 din Imperiul Austriac), 8 000 de soldați din armata regulată, 2 000 de insurgenți albanezi de temut, dar și, lucru deosebit de impresionant, 34 de tunuri dintre cele mai moderne. Armata regulată includea și o unitate specială, cunoscută sub numele de batalionul murtad (al trădătorilor), formată exclusiv din polonezi și maghiari.
Înconjurat nu de simbolurile fastului, ci de însemnele războiului si ale violenței, Omer Pașa a citit firmanul sultanului, documentul prin care

beilor din Bosnia li se cerea să accepte și să pună în practică Tanzimatul. Aceasta era o declarație de război fățișă adresată recalcitranților bei. Rămânea de văzut cine avea să se supună și cine nu. Cele mai influente familii erau dezbinate, jumătate în favoarea Tanzimatului, jumătate împotrivă, tendință care putea fi explicată pe de o parte prin rivalitățile regionale, și pe de alta prin vechea practică de a juca la două capete.
A urmat un război civil violent, care a durat aproape doi ani. La trei luni după sosirea lui Omer Pașa, beii s-au răsculat în regiunea Posavina din districtul Tuzla-Zvornik sub conducerea lui Mahmud Pașa Tuzla și în Herțegovina, unde se retrăsese Rizvanbegović, eliberat de Omer Pașa din arestul său la domiciliu din Sarajevo. Revolta din Posavina, aflată la nord de Sarajevo, a fost înăbușită fără mare efort, dar Mahmud Pașa a opus o rezistență mai dârză. Regiunea Tuzla era deosebit de importantă pentru Omer Pașa, căci aici nu se impusese niciodată înrolarea în armată. Noul serasker era hotărât să afirme dreptul Porții de a recruta soldați din rândurile populației, și, după câteva lupte sângeroase, la mijlocul lunii decembrie a anului 1850, Omer Pașa a reușit să ocupe Tuzla.
Sute de mii de oameni au luat parte la luptele de la Tuzla și s-a vărsat mult sânge de ambele părți. Omer Pașa a creat un precedent și a pornit într-o luptă îndârjită de răzbunare împotriva rebelilor. Cele două căpetenii locale, Mahmud Pașa Tuzla și Hafiz Pașa, au fugit, unul în Austria, celălalt în Serbia. După triumful său, Omer Pașa a transmis, așa cum îi stătea în fire, un mesaj macabru comandantului militar de la Belgrad: „Transmite-i salutările mele dragului meu «prieten» Hafiz-pașa și spune-i să evite să mănânce o vreme pește din Sava. Căci peștii s-au hrănit cu carnea bosniacilor pe care i-am aruncat în râul Bosnia la Doboj“[7]. Când s-au întors în Sarajevo prin Posavina, trupele lui Omer Pașa, acum și mai numeroase căci primiseră în rândurile lor și insurgenți albanezi deosebit de indisciplinați, și-au făcut de cap jefuind și prădând toate satele de pe drum, fie ele creștine sau musulmane.
Acest episod a creat un precedent. Neputința beilor de a pune bazele unei strategii reale de cooperare i-a permis lui Omer Pașa să-i înfrângă pe rând, lansând mai întâi un atac de amploare împotriva fortărețelor lui Rizvanbegović din Herțegovina – Mostar, Buna și Stolac – și pornind apoi împotriva rebelilor din Jajce, Banja Luka, Prijedor și Bihać. După ce s-a predat, Rizvanbegović, în vârstă de nouăzeci de ani, a fost obligat să meargă în lanțuri 150 de kilometri, după care a fost „împușcat mortal din

greșeală“ pe drumul spre Jajce[8]. Până la mijlocul lui iunie 1851, sediul militar temporar de la Travnik s-a transformat „într-o închisoare enormă. Peste tot vezi turci de toate rangurile sociale, mullahi, cadii, bei, care se plimbă pe străzi în lanțuri sau târăsc după ei materiale pentru repararea drumurilor“[9]. Prin politica sa sistematică, Omer Pașa a reușit să „zdrobească toată aristocrația bosniacă, pe cei mai nobili și influenți membri ai acesteia. Acum nu mai există funcție administrativă în stat care să fie deținută de vreun bosniac“[10].
Bineînțeles că acesta a fost adevăratul scop al lui Omer Pașa și al mai marilor săi, Mustafa Reșid, Ali Pașa și Fuad Pașa. După victoriile sale militare, Omer Pașa a demarat o reorganizare de amploare a structurilor administrative din Bosnia și Herțegovina[11]. Însă toate acestea au impus cheltuieli enorme Porții, iar fondurile trimise de Istanbul au secat rapid. Trupele și ofițerii lui Omer Pașa au început să aibă de suferit de pe urma întârzierilor cronice ale plății soldei, așa că serasker-ul a apelat la rechiziționări abuzive. Pe parcursul verii anului 1851, o întreagă comunitate catolică alcătuită din sute de familii a fost mutată din Travnik pentru a face loc soldaților. Populația, creștină și musulmană deopotrivă, era obligată să hrănească armata. Cea mai dureroasă măsură a fost confiscarea vitelor și a cailor. Consulul austriac, Demeter Atanacković, simpatiza în principiu cu încercările lui Omer Pașa de a restaura ordinea și autoritatea în Bosnia și Herțegovina. Însă nu a avut cum să nu observe că politica de reformare era prinsă într-un cerc vicios:

Sarajevo este mort. Negoțul stagnează. La sfârșitul săptămânii trecute, în oraș au fost aduse foarte puține alimente spre vânzare. Nu mai vezi picior de animal de povară – fie pentru că toate au fost rechiziționate de armată, fie pentru că țărănimea s-a refugiat în munți ca să nu li se mai confiște animalele… Așa cum mi-am permis în repetate rânduri să arăt, țărănimea, deopotrivă musulmană și creștină, este încărcată cu fel de fel de poveri. Trebuie să predea totul armatei, alimente și furaje, și nu primește nimic în schimb. Și ca și cum asta nu ar fi suficient, atât armata regulată, cât și insurgenții se întrec unii pe alții în jafuri și furtișaguri.[12]

Omer Pașa era în primul rând loial sultanului și un adept al curentului

reformator. Se pare că ar fi fost apropiat atât de Fuad Paşa, cât şi de Ali Paşa din Istanbul. La origini, era un sârb care dezertase din armata austriacă în împrejurări misterioase. Credea că printre sarcinile pe care le avea de îndeplinit în Bosnia se număra şi îmbunătăţirea traiului populaţiei creştine. Aşa ar fi convins şi raiaua să-i susţină campania împotriva beilor. A lăudat comportamentul creştinilor pe parcursul războiului civil, a făcut câteva gesturi generoase (de exemplu, i-a scutit pe creştini de plata amenzilor impuse oraşelor răzvrătite) şi a insistat pe lângă Atanacković să garanteze drepturile politice şi civile ale creştinilor. Cu toate acestea, deşi se bucura de sprijinul creştinilor, loialitatea acestora era umbrită de frica de ce avea să se întâmple odată ce Omer părăsea Bosnia. Şi dacă cineva ar fi avut dubii în privinţa loialităţii lui Omer Paşa faţă de sultan, aceste dubii au fost năruite când, după ce i-a înfrânt pe bei, Omer a început să-i dezarmeze sistematic pe creştini.

Luptele nu păreau să se sfârşească, iar creştinii simţeau că situaţia lor se înrăutăţea. Fuseseră nevoiţi să accepte un tratament intolerabil din partea armatelor şi a trupelor neregulate şi nu beneficiaseră de pe urma reformelor. Căci, în pofida banilor, a vărsării de sânge şi a revoluţiei administrative, programul lui Omer Paşa era blocat la nivelurile de jos şi de mijloc ale administraţiei. La jumătatea anului 1851, populaţia ortodoxă a apelat la sultan, implorându-l să introducă reforme reale care să le facă viaţa mai tolerabilă. Omer Paşa nu a avut niciun răspuns la aceste solicitări – în pofida angajamentului său evident faţă de creştini, războiul punitiv declanşat împotriva beilor îl epuizase şi nu mai avea nici resursele, nici dorinţa de a face ceva pentru raia.

Însă musulmanii şi beii, mai ales, nu vedeau această cruciadă cu aceiaşi ochi. Încă înainte de intrarea sa în Sarajevo, Omer fusese considerat un personaj deosebit de perfid, un om al guvernului central şi un poturice, un bărbat care se convertise la islam şi ale cărui simpatii erau prin urmare automat suspecte. Reuşise să se facă şi mai puţin plăcut intrând în Sarajevo însoţit de mercenari beţivani din Polonia şi Ungaria, care nu ştiau nici turca, nici bosniaca şi al căror angajament faţă de islam era îndoielnic********. Omer Paşa era întruchiparea tuturor lucrurilor pe care beii le detestau în imperiu – era străin, avea o meserie şi era reformator.

Până în toamna lui 1851, Omer Paşa a reuşit să zdrobească puterea beilor. Dar făcând acest lucru, a devastat Bosnia. Introdusese un nou

mecanism administrativ și spulberase tendințele autonome ale elitei bosniace. Însă nu a reușit să-și îndeplinească principalele două scopuri economice – reglementarea înrolării și strângerea de impozite. Asemenea cozii de șopârlă, ordinea economică a claselor conducătoare locale și-a revenit aproape instantaneu după ce a fost secerată de Omer Pașa. La un an de la plecarea sa, perceptorii s-au întors pe teren, unde au reînceput să-și strângă profitul, iar principalele familii și-au revenit și și-au reluat vechile obiceiuri refuzând să-și trimită contingentele în rândurile armatei bosniace. Pierduseră controlul administrativ, care se afla acum în mâinile musulmanilor din afara Bosniei, dar regimul lor economic feudal rămăsese intact. Cele două surse ale autorității otomane din provincie, sultanul și beii locali, au continuat să viseze la două Bosnii complet diferite, care se excludeau reciproc. Pe parcursul următorilor douăzeci și cinci de ani, această tensiune a fost însoțită de stagnare politică.

Acest conflict scoate în evidență unul dintre principalele puncte slabe ale Tanzimatului, care nu a făcut decât să întărească opiniile occidentalilor de la acea vreme și anume că reforma nu ar fi fost decât un vicleșug oriental și nu o încercare serioasă de a revitaliza un imperiu suferind. Reformatorii au venit cu tot soiul de proiecte care și-au lăsat amprente puternice asupra diferitelor teritorii ale Imperiului. Dar o chestiune de o importanță crucială, precum reforma agrară, abia dacă a fost adusă în discuție. Relațiile din mediul agricol au început să se deterioreze treptat, iar în Bosnia nemulțumirea țărănimii creștine s-a acutizat. Pe parcursul următorilor douăzeci de ani, teritoriul țării a fost măcinat de revolte spontane. Acestea nu au mai fost ciocniri între taberele rivale ale elitei otomane divizate, ci reacții disperate din partea comunităților rurale, în exclusivitate creștine. În Bosnia, violența țăranilor – direcționată împotriva perceptorilor și moșierilor musulmani – a provocat o apropiere între moșierii bosniaci și reformatorii Porții. În 1858, pe când se confruntau cu una dintre cele mai grave revolte, care în mod ironic a fost înăbușită de Omer Pașa Latas, care tocmai se întorcea în regiune, musulmanii bosniaci au fost de acord cu introducerea treptată a Tanzimatului. Au făcut câteva concesii importante creștinilor referitoare la drepturile religioase; și au cedat Porții o bună parte din suveranitatea lor politică (și, odată cu aceasta, și identitatea lor politică specifică). Această reformă treptată a continuat și pe parcursul anilor 1860, în

timpul domniei inteligentului reformator Topal Osman Paşa. Dar Topal sosise prea târziu. Iar cauza fundamentală a ţărănimii, legată de obligaţiile de muncă înrobitoare, nu a fost niciodată luată în considerare de reformatorii de la Istanbul.
Nemulţumirile ţărănimii nu ar fi avut cum să distrugă, doar ele, Imperiul Otoman. Însă perioada de un sfert de secol dintre sosirea lui Omer Paşa la Sarajevo şi izbucnirea revoltei de la 1875 din Herţegovina a fost marcată de schimbări profunde în întreaga societate otomană. Această transformare, după cum a notat şi marele scriitor bosniac Ivo Andrić, a fost deopotrivă târzie şi fatală.
Pe parcursul celor cincisprezece ani ce au urmat publicării Hatişerifului de la Gülhane, tanzimatçılar-ii au depus mari eforturi pentru a-şi desăvârşi strategia centrală de modernizare. Dar sultanului Abdul-Medjid îi lipsea consecvenţa. Până la izbucnirea Războiului Crimeii în 1853 (când Franţa şi Marea Britanie au luptat alături de otomani pentru a împiedica Rusia să obţină controlul asupra strâmtorilor de la Marea Neagră, ceea ce ar fi ameninţat interesele aliaţilor în Mediterană), sultanul a oscilat între primul mare exponent al Tanzimatului, Mustafa Reşid Paşa, şi personalităţi mai conservatoare, mai puţin capabile şi tot mai hotărâte să dejoace planurile lui Reşid. Diagnosticul reformatorilor era fără îndoială corect: singura şansă de supravieţuire a Imperiului Otoman era o revizuire generală a mecanismelor statale. Dar motivele declinului erau nenumărate şi mult prea complexe, şi au făcut ca implementarea Tanzimatului să se realizeze aleatoriu chiar şi după ce victoria repurtată în Războiul Crimeii a consolidat autoritatea tanzimatçılar-ilor. Cu toate acestea, şocurile administrate ordinii bine definite a Imperiului au fost cât se poate de reale; şi nu au dus la modernizare, ci au dezlănţuit haosul.

Jugul european

Războiul Crimeii a fost o risipă extraordinară de resurse pentru cele trei mari puteri beligerante, Rusia, Franţa şi Marea Britanie. Cu toate acestea, a oferit un stimulent bine-venit Oamenilor Tanzimatului. În conformitate cu condiţiile stipulate prin Tratatul de la Paris, care a pus capăt

războiului în 30 martie 1856, în calitate de putere învingătoare, Imperiul a primit îndoielnicul privilegiu de a lua parte la Concertul European. Franța și Marea Britanie, puterile europene învingătoare, au insistat ca Imperiul să fie inclus în sistem, cerându-i în același timp sultanului Abdul-Medjid să garanteze concesii suplimentare populațiilor creștine din cadrul granițelor otomane.

Sultanul și reformatorii săi îndepliniseră deja respectivele cerințe în luna februarie a aceluiași an, când promulgaseră cel de-al doilea document important al Tanzimatului, Hatt-ı Hümayun. Mulțumiți de angajamentele luate față de egalitatea popoarelor, delegații englezi, francezi și austrieci prezenți la negocierile din capitala franceză au convenit prin Articolul IX al Tratatului de la Paris să recunoască „înalta valoare" a noului decret. Și-au obligat guvernele să se abțină de la a interveni „fie colectiv, fie individual în relațiile dintre sultan și supușii săi sau în administrația internă a Imperiului". În plus, au semnat un tratat tripartit „care garanta apărarea colectivă a independenței și integrității otomane"[13]. Stratford Canning, experimentatul consul britanic și străinul cu cea mai mare influență de la Istanbul, a deplâns libertatea de acțiune care îi era astfel conferită Porții, notând cu amărăciune, „mai degrabă mi-aș fi tăiat mâna dreaptă decât să semnez acel tratat"[14].

Însă înfrângerea Rusiei a fost o lovitură grea pentru conservatorii otomani. În cele din urmă, s-a dovedit a fi o victorie à la Pirus pentru Oamenii Tanzimatului. Succesul repurtat în Războiul Crimeii a fuzionat cu energia tanzimatçılar-ilor și a produs două rezultate neașteptate – acumularea datoriilor otomane și reorganizarea sistemului millet-ului.

Eșecul reformei agrare, acumularea de datorii și prăbușirea ordinii sociale confesionale au distrus Imperiul Otoman. Însă aceste probleme au încurajat în egală măsură și într-o perioadă foarte scurtă de timp apariția unei conștiințe naționale moderne în rândurile turcilor – o conștiință care aproape că nici nu existase înainte de anii 1860.

Până în aprilie 1840, când printr-un firman imperial s-a anunțat înființarea unei bănci subvenționate de guvern cu scopul de a concura cu creditorii armeni și evrei, nu existaseră instituții financiare sub influența statului otoman. În anul următor, guvernul a emis pentru prima dată o bancnotă de hârtie. Aceasta a primit numele de kaime, dar funcționa mai degrabă ca un bilet la ordin. Guvernul a decis să nu le numeroteze pentru ca părțile interesate să nu cunoască cu exactitate numărul de kaime

aflate în circulație. Deși o strategie șireată în teorie, această decizie s-a dovedit a fi un dezastru în practică, pentru că bancnotele erau ușor de falsificat. Debutul Imperiului Otoman pe piața financiară globală a fost unul neconvingător.

Războiul Crimeii a reprezentat o mare povară pentru trezoreria imperială. Guvernul otoman a fost nevoit să încartiruiască forțele britanice și franceze detașate la Istanbul și pe țărmul Mării Negre. Sistemul bancar primitiv al Imperiului nu dispunea de suficiente fonduri pentru a acoperi costurile de război, așa că în august 1854, Poarta a făcut primul pas pe drumul către o inevitabilă ruină financiară, negociind un împrumut de trei milioane de lire sterline cu guvernul francez și cel britanic. Cele două state occidentale aliate au susținut acest prim împrumut din considerente politice, după care au aprobat un al doilea, în valoare de cinci milioane de lire, în 1855. În acord, au stipulat că fondurile „erau destinate țelurilor de război“[15]. Marea Britanie și Franța au încurajat în mod activ Istanbulul să accepte împrumuturile pentru a-și consolida propriile scopuri strategice și politice în Orientul Apropiat.

Dar imediat după sfârșitul războiului, Imperiul s-a trezit în situația în care avea nevoie de și mai mulți bani, atât pentru a plăti dobânzile și ratele împrumuturilor contractate în timpul conflictului, cât și pentru a-și rezolva problemele bugetare. Până în 1858 nu a reușit să plătească nici măcar dobânda acumulată, așa că Reșid a cerut un alt împrumut. De această dată, creditorii au fost mai puțin amabili și au reușit să „forțeze imperiul să accepte niște dobânzi și sconturi atât de împovărătoare, încât Poarta a trebuit să plătească aproape 60 la sută dobândă numai pentru acel împrumut, iar această practică a început să se repete cu o regularitate deprimantă în anii ce au urmat“[16].

După ce au descoperit că puteau contracta un nou împrumut extern ori de câte ori Imperiul rămânea fără bani, tanzimatçılar-ii și-au făcut un obicei de care nu s-au putut lepăda ușor. Furnizorii lor erau nerăbdători să hrănească această dependență. Împrumuturile turcilor au căpătat la scurt timp reputația de a fi un perpetuu cadou pentru investitori. La acel moment, piața britanică de investiții era saturată de capital. În medie, randamentul investițiilor din industrie și servicii publice era de 4 și 5 procente. Obligațiunile turcești, susținute parțial de guvernul britanic și cel francez, ofereau un câștig de 9 sau 10 la sută.

Aceasta a fost una dintre cele mai de succes strategii de îmbogățire

rapidă din istorie, datoriile împovărând puternic economia otomană, deja afectată sistematic de presiunea impusă de concurenţă. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, marile puteri, în special Marea Britanie şi Franţa, fiind din ce în ce mai implicate în economia otomană, s-au străduit să-şi asigure prin tratate cele mai mari avantaje economice şi comerciale. Profiturile grase realizate din împrumuturi erau doar cireaşa de pe un tort bogat. Ingredientul principal era sistemul vamal. Poarta nu avea dreptul de a spori taxa vamală unitară pe bunurile importate din Europa Occidentală peste 5 la sută. Pentru a compensa pentru aceste venituri anemice, Poarta a mărit taxele pe exporturi la un împovărător 12 la sută, asta pe lângă diversele impozite interne percepute pentru transportul şi vânzarea de bunuri în cadrul Imperiului. Această politică de autoflagelare economică a permis bunurilor fabricate în Europa Occidentală să invadeze Imperiul Otoman în detrimentul mărfurilor locale rudimentare, aşa că, după cum a notat şi un istoric al Tanzimatului, „în respectivele condiţii, Bursa era plină de prosoape de Bursa******** fabricate la Manchester“[17].

După împrumuturile motivate politic din perioada Războiului Crimeii, guvernele britanic şi francez s-au implicat tot mai puţin în economia otomană, în schimb influenţa capitalului privat a crescut. Iniţial, guvernul britanic nu a considerat că ar fi avut interese comune cu investitorii de capital şi antreprenorii; însă în mare parte datorită valului subit de implicare economică masivă în Imperiul Otoman, această atitudine a început să se schimbe: „Ceea ce lui Castlereagh îi trezea un sentiment de jenă, iar pentru Canning era un subiect ce trebuia evitat, lui Palmerston a început să i se pară o oportunitate, un drept de care se putea folosi cu discreţie şi, ca atare, o chestiune care pe viitor putea deveni o posibilă datorie naţională“[18].

Timp de douăzeci de ani, guvernul de la Londra a insistat că îndatorarea era cea mai bună modalitate de a garanta stabilitatea Imperiului Otoman şi, prin urmare, de a preveni expansiunea influenţei ruse. Prusia a urmărit întregul proces cu multă indiferenţă. O scrisoare trimisă de ministrul de externe de la Berlin reprezentantului său de la Istanbul, contele Goltz, în august 1860, a prezis cu maximă claritate cum avea să se sfârşească politica de îndatorare:

Este evident că orice sumă de bani, indiferent cât de mare ar fi, nu va reuși să aducă nimic bun, dacă este oferită unei administrații care nici nu a adoptat, nici nu a aplicat principiile fundamentale ale economiei politice și care se cramponează de sistemul ei inițial. Putem afirma cu certitudine că o asemenea administrație nu numai că nu va reuși să se folosească în mod eficient de împrumut, dar că în scurt timp nu vor mai exista nici resursele necesare pentru a se asigura plata dobânzilor și a diverselor taxe. Dacă se va ajunge în acest punct, guvernele europene se vor confrunta cu dificila alternativă fie de a plăti datoriile Imperiului Otoman, fie de a lua măsuri de constrângere care vor pune Imperiul în cel mai mare pericol și care vor intra în conflict cu bunele lor intenții.[19]

După cinci ani de la acordarea primului împrumut, orice cale de evitare a falimentului se închisese, cu excepția unei singure variante – tăierea drastică a cheltuielilor. Printr-un memorabil pamflet incendiar publicat în momentul în care dimensiunea marii crize a datoriilor din 1876 devenise evidentă, J. Lewis Farley a descris venalitatea cronică de care sufereau sultanul și miniștrii săi:

Indiferent de unde ar proveni, primul gând al omului de stat turc modern este să adune mulți bani. Știind prea bine că mandatul lui este nesigur, profită de orice ocazie. Ce-i drept, Poarta a cunoscut dintotdeauna delapidarea și corupția, dar aceste vicii de rutină erau, într-o oarecare măsură, ținute în frâu de Fuad și Ali. Însă de când a murit acesta din urmă, nu mai există control, iar corupția a devenit regulă de la mic la mare. Crezul lor este: „Țara se duce de râpă, nu există nici urmă de speranță; haideți așadar să avem grijă de noi“… În Anglia, cea mai bogată țară din lume, prim-ministrul primește 5 000 de lire pe an; în Turcia, cea mai săracă țară din Europa, Marele Vizir face rost de 30 000 de lire pe an, în timp ce funcționarii publici și salariile tuturor oficialilor de rang înalt sunt mult mai mari decât ale reginei și ale miniștrilor Marii Britanii.[20]

În timp ce transmiteau cu regularitate avertismente sultanului și Porții cu privire la creșterea nivelului cheltuielilor, guvernul britanic și cel

francez încurajau statul otoman să le cumpere bunurile. După moartea lui Abdul-Medjid, în 1861, Londra s-a arătat mai mult decât dornică să întreţină pasiunea noului sultan, Abdul-Aziz (1861–1876), pentru navele de luptă moderne, așa-numitele cuirasate (ironclads). În cei zece ani ai săi de domnie, sultanul a cumpărat douăzeci de asemenea monștri scumpi pentru flota sa. În timp ce guvernul britanic se plângea deseori de sistemul deosebit de corupt al administraţiei economice a Imperiului, complicitatea crescândă a instituțiilor financiare englezești la această stare de fapt era de multe ori trecută cu vederea. Între 1853 și 1876, firma de brokeraj Dent, Palmer & Company a acordat mai multe împrumuturi Turciei decât orice altă bancă. Influența domnului Palmer la Istanbul era atât de mare, încât a reușit să îndepărteze cel puțin un Mare Vizir când acesta a refuzat să accepte încă un împrumut într-o încercare de a curma tendința otomană de îndatorare. Din fericire, noul șef de guvern turc s-a dovedit mai docil, dând curs dorințelor domnului Palmer.

Haosul era sporit de incompetența unui sistem administrativ care, vreme de secole, se putuse baza pe venituri și cheltuieli care fluctuaseră foarte puțin. Tehnicile de contabilitate sofisticate de care era nevoie pentru administrarea situaţiei economice profund schimbate din Imperiu lipseau cu desăvârșire. Un Minister al Finanțelor a fost înființat abia în 1839. Deși ministerul a început să publice bugete în anii 1840, acestea nu erau decât niște vagi speculaţii în absența unui mecanism care să poată evalua cu acurateţe veniturile sau cheltuielile.

Poarta a încercat să rezolve problema mărindu-și veniturile. În 1839, perceptorii au reușit să-și reintre în drepturi, după cei trei ani în care fuseseră scoși în afara legii. În 1855 li s-au reacordat toate privilegiile, au primit chiar drepturi suplimentare și au aplicat un nou regim crud și arbitrar asupra ţărănimii. Rechiziționarea de șeptel și cereale a devenit norma zilei, mai ales în perioadele din ce în ce mai dese de foamete din orașe. Negustorii, care la fel ca ţărănimea erau în mare parte non-musulmani, au avut de asemenea de suferit de pe urma creșterii drastice a impozitelor.

Impozitarea ţărănimii nu era treabă complicată, însă obţinerea de bani de la moșierii Imperiului nu era defel simplă. La mijlocul anilor 1860, Midhat Paşa, un alt susţinător înfocat al reformei, s-a dovedit un iscusit administrator de provincie. A reorganizat vilaietul Niș, care cuprindea o

bună parte a Bulgariei şi nordul Macedoniei, decizie care a dus la o creştere a veniturilor din regiune şi a dat naştere unui fenomen unic, o ţărănime prosperă. În parte datorită eforturilor lui Midhat, totalul veniturilor realizate din această regiune a înregistrat o creştere constantă pe parcursul perioadei de criză a datoriilor.

Însă în cea mai mare parte a regiunilor Imperiului veniturile au stagnat sau au scăzut. Proprietarii de pământ s-au agăţat de o lacună legislativă, declarând aproape trei sferturi din totalul suprafeţei arabile a imperiului proprietate a vakif-ilor, trusturi caritabile parţial scutite de impozite. Este evident că administraţia otomană nu dispunea de mijloacele necesare pentru a face faţă unei încălcări atât de ostentative a sistemului de impozitare. Din acest motiv şi din cauza reprogramării continue a tranşelor de plată, datoriile au început să consume din ce în ce mai mult din venitul anual. Poarta a devenit şi mai dependentă de împrumuturile străine, iar în 1875 acestea au ajuns să devoreze 43,9 la sută din totalul veniturilor (după ce Fuad şi Ali au murit în 1869, respectiv 1871, s-a renunţat la orice pretenţie de a controla cheltuielile). Cifra este cu atât mai uluitoare dacă avem în vedere că din cele 180 259 836 de lire sterline remise otomanilor de piaţa londoneză între 1854 şi 1874, o sumă de 170 874 420 nu a fost returnată. Această cifră nu include un împrumut special pentru construcţii feroviare, semnat în 1870 pentru 31 de milioane de lire sterline, aşa că suma totală datorată se apropia mai degrabă de 200 de milioane. Intrarea în incapacitate de plată devenise inevitabilă.

Criza a izbucnit în octombrie 1875. Nedim Paşa, mare vizir la acel moment, a anunţat suspendarea plăţilor datoriei, emiţând de fapt „o declaraţie de faliment“[21].

Este evident că nici Marea Britanie, nici Franţa nu a urmărit vreodată să ruineze cu bună ştiinţă Turcia, permiţând Imperiului să acumuleze datorii. De fapt, ambele ţări ţineau să păstreze Imperiul intact cu orice preţ. Dar adevărul este că amestecul dintre nesăbuinţa fiscală a europenilor şi mania de a risipi a turcilor a jucat un rol important în declanşarea Marii Crize Răsăritene. Acest amestec avea să dea naştere atât xenofobiei, cât şi unui patriotism neaşteptat, chiar dacă oarecum confuz, printre intelectualii şi profesioniştii turci, la rândul lor un produs al reformei; şi avea să ducă la constituirea mişcării Noilor Otomani (Yeni Osmanlılar), prima manifestare a naţionalismului turc modern.

Osmanlılık – Otomanismul

În Europa modernă s-a încercat de mai multe ori să se construiască o identitate supranațională. Elveția ne oferă cea mai grăitoare dovadă, deși menținerea armoniei în acest stat alpin bogat a fost o sarcină mult mai complicată decât se presupune de obicei. Belgia continuă să existe în pofida relației adesea înveninate dintre principalele două comunități constituente, flamanzii și valonii. Conceptul de noul om sovietic, care chipurile ar fi revoluționat civilizația, a fost unul dintre cele mai promovate exemple de identitate supranațională. Cu toate acestea, de cele mai multe ori, nu era decât masca perfectă pentru șovinismul Rusiei Mari; iar în 1989, conceptul s-a năruit. După cum vom vedea, identitatea iugoslavă – fraternitatea slavilor de sud – era un concept chiar și mai complex.

În secolul al XIX-lea, cel mai ambițios efort de a construi o identitate civică multietnică a fost rezultatul tanzimatçılar-ilor, al căror concept de Osmanlılık, otomanism, reprezenta un element-cheie necesar reformei administrative. Însă indiferent cât de inventiv și dezirabil ar fi fost conceptul de Osmanlılık, încercările de a construi această identitate erau menite să rivalizeze cu o alternativă puternică venită din exterior – victoria naționalismelor unificatoare ale Germaniei și Italiei. Creștinii din Imperiu au încercat să copieze exemplul italienilor și al nemților. Pe de altă parte, foarte mulți musulmani considerau otomanismul un semn de slăbiciune – un pas înapoi făcut de islam în fața siguranței de sine tot mai mari dobândite de popoarele creștine.

Cele două edicte, Hatt-ı șerif-ul din 1839 și Hatt-ı Hümayun-ul din 1856, încălcaseră cea mai importantă regulă care stătea la baza Imperiului Otoman – confirmând egalitatea tuturor supușilor sultanului, indiferent de millet-ul de care aparțineau. Prin urmare, negaseră în mod implicit superioritatea islamului. Ulema a înțeles pe dată că documentele principale ale Tanzimatului îi afectau grav statutul. Hatt-ı Hümayun-ul fusese promulgat în cadrul uneia dintre cele mai grandioase ceremonii desfășurate la Istanbul, în încheierea căreia s-a cerut binecuvântarea lui Dumnezeu: „Oh, Allah! Ai milă de poporul lui Mohamed“, a intonat

imamul. „Oh, Allah! Ai în grijă poporul lui Mohamed.“ Ministrul de război, prezent la ceremonie, a mormăit către persoana așezată lângă el, mărturisindu-i că „s-a simțit ca un om care petrecuse ore întregi din noapte lucrând la un manuscris, dar a cărui trudă fusese zadarnică fiindcă la sfârșit se răsturnase călimara peste lucrare“[22].
Hatt-ı Hümayun-ul era menit să submineze sistemul millet-ului. Conceptul de egalitate sugera că evreii și creștinii aveau să abandoneze autoreglementarea, care până atunci fusese o componentă integrală a sistemului:

Oamenii de stat otomani erau prin urmare îndreptățiți să creadă că renunțarea la aceste privilegii ale comunității trebuia să fie prețul plătit pentru instituirea unei naționalități otomane, în cadrul căreia toți supușii aveau să se bucure pe deplin de beneficiile serviciilor publice și de protecție egală prin lege. După cum s-a dovedit însă, acești oameni de stat nu au avut niciodată ocazia de a duce la bun sfârșit asemenea idei, deoarece au fost în permanență presați de marile puteri să ofere simultan drepturi egale de cetățenie și privilegii speciale comunităților.[23]

Presiunea exercitată nu a ameliorat subit traiul creștinilor. Din contră, a alimentat resentimentele printre musulmani. După cum a notat și Cevdet Pașa, un membru de seamă al Noilor Otomani și părintele reformei juridice turce: „Foarte mulți musulmani au început să bodogănească: astăzi ne-am pierdut sfintele drepturi naționale, drepturi pe care strămoșii noștri le-au câștigat cu prețul sângelui. Națiunea islamică era cândva națiunea conducătoare, iar acum este privată de acest drept sacru. Astăzi este o zi de doliu și tristețe pentru frații musulmani“[24].
Bineînțeles că era dificil să-i convingi pe musulmani că singura cale de a-și vedea cele mai de preț interese împlinite era să renunțe la supremația lor politică și socială. În același timp, reformatorii nu le puteau permite millet-urilor creștine să profite de pe urma noului lor statut pentru a-și consolida revendicările iredentiste. Judecând atât după faptele, cât și după declarațiile celor patru mari personalități ale Tanzimatului, Reșid, Ali, Fuad și Midhat, este evident că aceștia înțeleseseră prea bine acest lucru. Au ajuns la concluzia că singura modalitate de a potoli suspiciunile

musulmanilor și de a concilia aspirațiile creștine era consolidarea otomanismului, devenit sinonim cu modernizarea imperiului. Prin urmare, raportarea la millet, sau comunitatea religioasă, avea să fie înlocuită cu un concept mai laic, de origine occidentală: statul ca entitate ce conferă drepturi individuale și primește în schimb respectarea obligațiilor și loialitate.

Reformatorii nu își făceau iluzii și știau prea bine ce probleme ar fi putut aduce cu sine acest concept. Millet-urile aveau la bază atât o interpretare anume a Coranului, cât și anumite tradiții specifice Imperiului Otoman. Pentru a le elimina sau adapta, tanzimatcilar-ii trebuiau să găsească o nouă structură care să poată conferi legitimitate conceptului de Osmanlilik. Probabil că singurul instrument politic disponibil era constituționalismul. Și de aici, și problema. În primele zile ale Tanzimatului, nu existau grupuri de interes politic sau economic capabile să forțeze adoptarea unei constituții de la zero. Mai mult decât orice altă mișcare a secolului al XIX-lea, aceasta a fost singura revoluție pornită de sus.

După cum am observat, moșierii otomani nu aveau vreun motiv de a susține schimbarea. Comerțul era un privilegiu evident al non-musulmanilor, care nu aveau pic de experiență politică în afara granițelor propriilor millet-uri. Din cauza ierarhiei sociale stricte și a izolării de curentele sociale europene, Imperiul nu avea o elită intelectuală. Ziya Bey, unul dintre exponenții noii clase de gânditori și scriitori care își făcuse apariția în perioada Tanzimatului, a estimat cu tristețe că în 1868 doar doi la sută dintre musulmanii din Imperiu aveau știință de carte, iar unul dintre colegii săi a observat că restul „nu aveau nici limbă, nici condei“[25].

Reformatorii înșiși se opuneau ideii unei constituții din mai multe motive: se temeau să nu provoace o reacție în cercurile conservatoare, mai ales în cadrul ulemei și oligarhiilor regionale mai puternice; considerau că orice tentativă de delegare a puterii politice le-ar fi știrbit autoritatea de a implementa schimbări; iar, în opinia intransigentă a lui Ali, principiul reprezentativității promitea să aducă cu sine haos: „În Imperiul Otoman trăiesc între douăsprezece și paisprezece naționalități și, din păcate, din cauza urii religioase și etnice, care dezbină în primul rând populațiile creștine, niciuna dintre aceste naționalități nu își dorește cu adevărat să facă concesiile juste și, de altfel, necesare. Dacă

reprezentanții pe care îi vor nominaliza prin vot s-ar reuni astăzi aici, o astfel de adunare națională ar provoca pe dată cele mai inimaginabile scandaluri“[26].

Un viitor regim constituțional ar fi încurajat mai mult ca sigur revendicările naționaliste printre populațiile creștine. Pentru a evita acest lucru, reformatorii au extins prerogativele organelor consultative de guvernare, dar au amânat consolidarea sistemului decizional. Reformatorii au acceptat faptul că o constituție era de dorit, dar undeva într-un viitor îndepărtat; pentru moment, această idee îi înspăimânta la fel de tare ca pe ulema.

Eroziunea sistemului millet-urilor și eșecul tanzimatçılar-ilor de a răspândi otomanismul atât în rândurile populației creștine, cât și musulmane au creat un vid politic. Statul otoman nu își mai cataloga supușii drept musulmani, creștini sau evrei, dar nici nu îi recunoștea încă drept sârbi, bulgari sau turci. Cum otomanismul nu avea mare putere de atracție în rândurile populației, aceasta a îmbrățișat în schimb alternativa oferită de italieni și germani – naționalismul și statul-națiune. Identitatea fusese definită în primă instanță prin afilierea religioasă. Dar aceasta era îngreunată de diversitatea lingvistică, de considerente sociale și economice și de afirmarea unor mituri istorice. Biserica Ortodoxă s-a scindat într-o serie de biserici ortodoxe naționale – cea sârbă, cea bulgară și cea română. În rândurile musulmanilor, albanezii și bosniacii se deosebeau de turci prin limba vorbită. În absența rețelei bogate de relații sociale și economice de care dispuneau Franța sau Marea Britanie, tinerele elite, atât cele creștine, cât și cele musulmane, au îmbrățișat naționalismul exclusivist ca singură modalitate de a asigura supraviețuirea națiunii pe care și-o imaginau pentru viitor. Aderarea la comunitatea națională presupunea subordonarea intereselor regionale și sociale celor ale statului care tocmai se forma.

La început, aceste tinere mișcări naționale au avut ca scop subminarea puterii sau chiar alungarea marelui opresor – sultanul, birocrații și generalii acestuia. Însă tendințele migratoare de pe teritoriul Imperiului se manifestaseră vreme de cinci sute de ani. În plus, convertirea la islam dezbinase comunități etnice. Albanezii catolici, ortodocși sau musulmani trăiau în comunități aflate la depărtare unele de altele, în Țara Românească sau Egipt de exemplu. Existau musulmani care vorbeau doar o limbă slavă sau greaca; în foarte multe regiuni conviețuiau greci,

turci, albanezi, evrei şi slavi, care se amestecau câteodată unii cu ceilalţi sau alegeau să trăiască izolaţi. Imperiul Habsburgic era un alt asemenea Babel, chiar dacă mai puţin zgomotos. Din cauza acestei complexităţi, era foarte probabil ca, la un moment dat, aceste naţiuni care tocmai se formau să nu mai simtă nevoia să lupte împotriva opresorului imperial, ci să întoarcă armele unele împotriva celorlalte. Ideologia naţionalismului exclusivist din Balcani, intenţionat încurajată şi chiar definită de politicile marilor puteri, conţinea sâmburii unei tragedii.

Epurare confesională

Chiar şi în împrejurări favorabile, consecinţele Tanzimatului ar fi fost o grea încercare şi pentru cei mai abili politicieni. Între anii 1830 şi 1870, Imperiul Otoman a cunoscut şi o schimbare demografică de amploare, cu efect destabilizator. Pe parcursul acestei perioade, peste un milion de oameni, marea majoritate fiind musulmani din Caucaz, s-au refugiat în Imperiu. Precedentul fusese deja creat în secolul al XVIII-lea, când cei care suferiseră de pe urma expansiunii Rusiei înspre sud au început să se stabilească pe teritoriile otomane. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, forţele ţariste au pătruns adânc în Caucaz şi Asia Centrală. Iar înfrângerea Rusiei în Războiul Crimeii a declanşat un alt exod masiv. Temându-se de represalii, sute de mii de tătari au plecat din Rusia, refugiindu-se în Imperiul Otoman.
Prin tradiţie, Imperiul primise întotdeauna cu braţele deschise popoarele persecutate. Impresionanta comunitate a sefarzilor din sudul Europei, cu centrul la Salonic, fusese fondată în 1492 de evreii alungaţi din Spania. În cele din urmă, în secolul al XX-lea, cea mai mare parte a acestor evrei nu a căzut victimă fundamentalismului islamic, ci unei ideologii creştine stranii şi pervertite aparţinând unei culturi creştine. În Imperiu, religia islamică nu marginaliza pe cineva în funcţie de credinţă, aspect pe care percepţiile occidentale de secol XX vizavi de islamism îl trec cu vederea. Secolul al XIX-lea a cunoscut un exod masiv de polonezi şi unguri care s-au refugiat în sud, fugind din calea tiraniei dezlănţuite de Rusia şi Austria, şi ai căror descendenţi încă trăiesc în Anatolia.

În momentul în care o monarhie creştină precum Rusia se extindea spre sud, musulmanii din teritoriile cucerite aveau tendinţa firească de a se apropia de Turcia. Cei ajunşi în regiune după Războiul Crimeii înduraseră suferinţe grele de pe urma ruşilor. Ajunşi în Turcia, aceştia presupuseseră că, în calitate de membri ai millet-ului dominant, aveau să se bucure de privilegiile ce li se cuveneau de drept. Într-adevăr, în 1857, guvernul introdusese un cod avantajos, care reglementa statutul refugiaţilor. Potrivit acestuia, cei nevoiaşi (respectiv marea majoritate) aveau să primească o mică sursă de venit şi să fie scutiţi de taxe şi de serviciu militar timp de doisprezece ani dacă se stabileau în Anatolia şi de şase ani dacă alegeau Balcanii.
Majoritatea alegeau Anatolia pentru scutirea mai lungă de la plata impozitelor, dar circa o treime au imigrat în Balcani, o parte în Bosnia, iar cei mai mulţi în Bulgaria, Macedonia şi Tracia. Aici au întâlnit o populaţie creştină numeroasă. A urmat o serie de incidente nefericite, căci cei nou-veniţi s-au întors împotriva bulgarilor ortodocşi cu aceeaşi violenţă cu care fuseseră ei înşişi trataţi de ruşii ortodocşi. Mii de bulgari s-au refugiat atunci în Rusia********.
Afluxul de refugiaţi în această regiune este un episod relativ obscur în istoria otomană. Cu toate acestea, a avut un impact semnificativ atât asupra Tanzimatului, cât şi asupra relaţiei pe termen lung dintre creştinii şi musulmanii din zonă. Începând cu anii 1830, condiţiile de trai din regiunile populate de bulgari în sudul Balcanilor s-au ameliorat mai mult decât în orice altă regiune a Imperiului. În plus, vilaietele Niş, Vidin şi Silistra au devenit nucleul unei încercări sistematice de reorganizare administrativă întreprinsă de tanzimatçılar-i. În 1864, sub conducerea ultimului mare conducător al Tanzimatului, Midhat Paşa, cel mai înfocat susţinător al otomanismului, aceste trei vilaiete au fost transformate într-un vilaiet mult mai mare, Tuna sau Dunărea. Midhat a investit fonduri importante în construcţia de drumuri, poduri şi tunele. A înfiinţat bănci pentru cooperative agricole, care ofereau împrumuturi ţărănimii. Într-o anumită măsură, istoricii bulgari contemporani îi atribuie o influenţă progresistă, deşi admiraţia lor este umbrită de oroarea resimţită în faţa intransigenţei tipice manifestate de Midhat când venea vorba de suprimarea oricărei mişcări cu tentă separatistă.
De când românii şi sârbii îşi dobândiseră independenţa economică faţă de Poartă, Bulgaria, Macedonia şi Tracia deveniseră principalii furnizori

de grâne ai Imperiului, acesta fiind și principal motiv pentru care nivelul de trai din aceste regiuni se îmbunătățise. Cu toate acestea, comitetele revoluționare bulgare proliferau și se bucurau de susținere activă atât în Serbia, cât și în România. Midhat a combătut influența revoluționarilor, implementând o serie de politici progresiste. Pe lângă modernizarea infrastructurii economice și de transport, a pus bazele unui sistem prin care disputele locale urmau să fie întotdeauna soluționate pe baza unor discuții cu liderii locali musulmani, dar și creștini. Creștinii au fost integrați în procesele juridice și politice din vilaietul Tuna mai mult decât în orice alt teritoriu al Imperiului.

Dar reformele lui Midhat au fost subminate de ultimul mare val de refugiați, care a lovit Imperiul în 1864, când sute de mii de cerchezi și-au abandonat fortărețele din munți după ce Rusia a cucerit Caucazul. Sosirea acestora în Imperiu a provocat una dintre cele mai grave crize umanitare ale secolului al XIX-lea (criză complet ignorată de conștiința europeană). Aproximativ 400 000 cerchezi au căutat refugiu în Anatolia, Bulgaria și Macedonia. Lihniți de foame, s-au îndreptat către granița de la Dunăre dintre Bulgaria și România și granița terestră cu Serbia. Fără adăpost, epuizați și suferind de pojar și febră tifoidă, mii de oameni s-au îmbolnăvit și au murit. Din cauza mediului insalubru, epidemia a afectat și populația locală bulgară și turcă. Cerchezii se îndreptaseră către zonele de graniță întrucât, după crearea vilaietului Dunărea, Midhat convenise să întărească armata cu scopul de a apăra noua provincie. Poarta, care ducea ca de obicei lipsă de fonduri, a întors această situație în folosul ei și a ordonat recrutarea de noi soldați din rândurile cerchezilor și tătarilor. Atât prin decret, cât și prin invocarea forței majore, creștinii au fost evacuați în masă din casele și satele lor pentru a le face loc nou-veniților. Refugiații au început să terorizeze zonele rurale și mii de creștini au fugit în România (alții chiar și în Serbia). Revoluționarii bulgari emigrați au primit nenumărați noi recruți în rândurile lor. Eforturile lui Midhat de a neutraliza sentimentele naționaliste bulgare au fost reduse la zero.

Problemele dintre refugiați și populația locală au consolidat tiparul de violență arbitrară asociat cu populațiile strămutate, tipar care avea să devină o trăsătură distinctivă pentru războaiele și conflictele civile din Balcani. Un istoric, de regulă solidar cu musulmanii și turcii din Imperiu, observa că refugiații din sudul Rusiei „au început să se răzbune pe vecinii lor non-musulmani adoptând o atitudine necunoscută până în acel

moment în Imperiul Otoman“[27].
Trecuseră peste șaizeci de ani de când țărănimea din regiune suferise de pe urma terorii dezlănțuite de Pașvanoğlu și trupele sale de șoc, kircali. Dar un element foarte important deosebea acest conflict din anii 1860 de cel anterior. Indiferent cât de înspăimântător ar fi fost regimul lui Paşvanoğlu, kircali-i nu-și persecutaseră victimele pe motiv de credinţă sau etnie. Iar la crimele lor luaseră parte și bulgari, bosniaci, sârbi, albanezi, turci, greci și valahi. Nimeni nu avea însă cum să treacă cu vederea caracterul religios al conflictului dintre refugiații caucazieni și țărănimea din vilaietul Tuna. Cum Imperiul avea de suferit din cauza presiunii din ce în ce mai mari exercitate din exterior și impasului economic intern, liniile conflictului confesional, trasate inițial pe parcursul Primei Revolte Sârbe, au devenit și mai evidente. Tanzimatul, al cărui scop fusese să elimine diferențele de ordin național prin Osmanlılık, a avut astfel efectul opus.

Tărâmul ruinelor

Modul de gândire împărtășit de Reșid, Ali și Fuad a fost modelat de anii petrecuți de aceștia în ambasadele otomane din Austria, Germania, Franța și Anglia. Și alți otomani începuseră să călătorească în străinătate și să intre în contact cu intelectualitatea din Europa Occidentală. Unul dintre rezultatele acestor noi tendințe a fost apariția, chiar dacă întârziată, a ziarelor și începutul unei dezbateri despre afacerile publice din Imperiu. La fel cum s-a întâmplat și cu constituția, libera circulație a ideilor a adus probleme tanzimatçılar-ilor (asemănătoare celor pe care le-au creat un secol mai târziu perestroika și glasnost-ul lui Mihail Gorbaciov). Reforma economică a adus cu sine noi idei. Prima provocare a fost apariția ziarului în limba engleză Levant Herald, specializat în deconspirarea cazurilor de luare și dare de mită în administrația otomană și în comentarii despre criza din ce în ce mai acută a datoriilor. O amenințare mai mare pentru Poartă a constituit-o însă grupul de tineri intelectuali, în bună parte educați în Europa, care au început să publice ziare și reviste în limba turcă.
Acest grup de gazetari și comentatori a format nucleul primei mișcări de

opoziție politică musulmană din Imperiul Otoman. În anumite privințe, dilemele cu care se confruntau acești oameni reflectau dualitatea care a continuat să caracterizeze naționalismul turc și în secolul al XX-lea. După cum a afirmat și un cercetător al perioadei la un secol de la apariția respectivei mișcări: „În Turcia de astăzi nu există vreun domeniu de modernizare, de la simplificarea limbii scrise până la conceptul libertăților civile fundamentale, care să nu-și găsească originile în eforturile inovatoare ale Noilor Otomani“[28].
Deși îmbrățișa idealurile naționalismului și constituționalismului romantic occidental, patriotismul lor era de așa manieră modelat încât să atragă millet-ul musulman. Dând dovadă de mare curaj, dar fără să repurteze vreun succes, reformatorii au încercat să împace ideile seculare care i-au inspirat cu principiile mai conservatoare ale islamismului politic: să armonizeze Europa cu Anatolia; constituția liberală cu șaria; economia modernă cu o ierarhie tradițională otomană.

Virtuțile otomane din vechi străbuni sunt toate, vai, ruinate;

Vechiul zel otoman a părăsit poporul;

Gloria otomană de altădată e de mult uitată;

Statul otoman e la așa ananghie, încât nimeni

Nu mai vede semnele de rău augur ale osândei ce se abate.[29]

Scriitorul Ziya Bey, lucrător în administrația de stat, susținea fără prea mare tragere de inimă Tanzimatul. Lamentarea sa de mai sus reflectă tradiționalismul puternic înrădăcinat care marca totuși gândirea Noilor Otomani. Poemul a fost scris în 1868, când Poarta încă se străduia să pacifice o Cretă aflată în plină revoltă și la un an după ce armata otomană luase decizia umilitoare de a-și retrage ultimele șapte garnizoane din principatul (încă) autonom al Serbiei. În pofida conservatorismului său, Ziya era perfect conștient că, dacă ar fi dat glas unor asemenea gânduri chiar și cu douăzeci de ani în urmă, ar fi fost probabil executat. Căci deși se agățau de o imagine idealizată a trecutului otoman, criticii

Tanzimatului îmbrățișau și ei, într-o măsură mai mare sau mai mică, o bună parte a scopurilor principale ale reformei: Osmanlılık; reforma educațională și dorința de a răspândi alfabetizarea; modernizarea economică și, mai presus de toate, extinderea structurilor politice cu rol consultativ. Dar Oamenii Tanzimatului nu aveau de gând să rişte introducerea unei constituţii. Absolutismul imperial avea să fie înlocuit cu o oligarhie, și anume cu ei înșiși, nu cu un guvern reprezentativ. În anii 1860, Noii Otomani au reușit însă în cele din urmă să formuleze ceea ce ei considerau a fi obiectivul logic al Tanzimatului – promulgarea unei constituții și reglementarea autorității sultanului. Noii Otomani nu și-au făcut cunoscută cauza doar prin articole publicate în ziare. Istanbulul fremăta cultural prin piese de teatru, poezii și romane, majoritatea abordând un ton patriotic și afișând o loialitate critică față de sultan.

Cea mai importantă personalitate care s-a remarcat ca urmare a acestui avânt al vieții culturale otomane a fost Namık Kemal. Evoluția gândirii sale, vizibilă în stilul său jurnalistic, poeziile și piesele sale de teatru, reflectă întru totul dilemele intelectuale și politice cu care se confruntau acești precursori ai naționalismului turc. În 1865, Namık și prietenii săi au pus bazele unei societăți secrete, formate după modelul naționaliștilor italieni, Carbonarii. Structuri ca aceasta și sprijinul manifestat de Noii Otomani pentru adoptarea unei monarhii constituționale erau o dovadă a influenței puternice pe care gândirea liberală occidentală o avea asupra mișcării. Dar ideologia ei era complicată.

În societatea otomană, termenii de „turc“ sau „turcesc“ erau în esență depreciativi. Un membru al elitei se considera un osmanli și vorbea limba otomană, o versiune deosebit de elaborată a limbii turce, cu o puternică influență arabă. Kaba türkçe, turca vulgară, era limba vorbită de țăranii din Anatolia, cunoscuți ca turci[30].

Atât tanzimatçılar-ii, cât și societatea din ce în ce mai populistă a Noilor Otomani considerau turca otomană un instrument demodat. Alfabetul arab fusese adaptat într-un mod bizar la sistemul fonetic turc. În plus, existau nouă tipuri diferite de caligrafie. Limba în sine era bombastică și căutată. Dacă avem în vedere stadiul primitiv în care se afla educația, toate aceste elemente ne ajută să explicăm rata surprinzător de redusă a alfabetizării în Imperiu.

În timp ce Imperiul începea să sufere din ce în ce mai mult din cauza presiunii exercitate de vecinii săi creștini tot mai încrezători și a

dezastrului provocat de criza datoriilor, angajamentul lui Namık Kemal față de Osmanlılık a început să se transforme într-o pasiune pentru vatan – patria. Termenii „türk“ și „Türkistan“ au început să fie folosiți pentru prima dată alături sau în locul termenilor de „otoman“ și „Imperiul Otoman“. Distanțarea de abordările elitiste ale tanzimatçılar-ilor și virarea spre populism erau alimentate de nemulțumirea populației musulmane față de influența din ce în ce mai evidentă a Europei în viața din Imperiu. Noii Otomani au intrat într-o alianță cu entități mai conservatoare, în special cu o serie de ulemale, dar și cu softale (studenți religioși). Alianța a fost consolidată de o anumită xenofobie împărtășită de ambele tabere, dar și de teama că dependența de Europa avea să afecteze structurile sociale (criza datoriei făcea obiectul unor critici deosebit de usturătoare și pe deplin justificate). Cu toate acestea, alianța a fost una confuză, căci Noii Otomani nu au renunțat niciodată la dorința de a adopta o constituție și un guvern reprezentativ, lucru de neacceptat pentru conservatorii religioși.
Această situație a atins punctul culminant după moartea lui Fuad în 1869 și apoi a lui Ali, doi ani mai târziu. Midhat a ajuns să preia conducerea Tanzimatului. Din păcate, Midhat era din anumite puncte de vedere un străin, care nu avea aceeași influență la Istanbul ca predecesorii săi. Abdul-Aziz se săturase deja de Tanzimat, mai ales pentru că reforma îl împiedica să cheltuiască sume uriașe de bani pe articole de lux. Cel care l-a înlocuit pe Ali în funcția de mare vizir a fost Nedim Pașa, a cărui lăcomie era întrecută doar de naivitatea sa. După numai doi ani, toate lucrurile bune realizate de tanzimatçılar-i au început să se destrame. Criza economică globală din 1873 a accelerat prăbușirea autorității sultanului. Nenumărate forțe politice care mai de care mai diverse au început să se lupte pentru a umple vidul de putere politică, iar această competiție a declanșat tulburări civile, revolte, regicid și război. Când s-a întors în Imperiul Otoman după una dintre vizitele sale prelungite în Europa, Ziya Bey a făcut o descriere a situației în obișnuita sa notă sumbră:

Am străbătut tărâmurile infidelilor, am văzut orașe și conace;

Am pășit în tărâmul islamului, și n-am văzut decât ruine.

Marea criză de la 1873 a avut un efect rapid și dezastruos asupra Imperiului Otoman, căci băncile austriece care activau la Istanbul s-au prăbușit, iar guvernul habsburgic a refuzat să le vină în ajutor. Majoritatea micilor bănci private otomane au fost înghițite în vârtejul provocat de falimentul băncilor austriece. Principalele case de împrumut europene au început să repatrieze capital din diverse regiuni ale lumii. Cele mai multe nici nu au vrut să stea de vorbă cu reprezentanții Porții în momentul în care guvernul otoman, nu demult oaspetele răsfățat al piețelor financiare europene, a venit să ceară împrumuturi suplimentare. Ca răspuns la criză, sultanul și guvernul său nu au întreprins nicio acțiune serioasă menită să reducă cheltuielile. În schimb, autorităților regionale li s-a cerut să-și dubleze veniturile realizate din strângerea impozitelor. Cu un an înainte, Anatolia avusese de suferit de pe urma unei secete cumplite, care provocase o creștere bruscă a prețului grânelor. În Principatele Dunărene, producția de grâu aproape că se înjumătățise față de anul precedent, iar câmpurile agricole cipriote fuseseră cotropite de lăcuste gigantice. Poarta s-a simțit obligată să impună o interdicție pe exportul de grâne din provinciile bulgare, sperând să prevină astfel crizele alimentare din zonele urbane. În regiunile populate de țărănimea turcă, recolta avusese chiar și mai mult de suferit. Ca și cum criza alimentară nu ar fi fost suficientă, Imperiul a fost lovit de una dintre cele mai aspre ierni din ultimii șaptezeci de ani. Ori de câte ori puteau, țăranii ascundeau alimente pentru consumul personal. Infrastructura de transport și așa deficitară a Imperiului s-a prăbușit efectiv sub povara zăpezii. Ca urmare, foametea a cuprins zonele urbane la cote fără precedent.

Sute de trupuri neînsuflețite zăceau pe străzile Istanbulului, iar lupii au ajuns până la periferia orașului hrănindu-se cu leșurile locuitorilor. Zeci de mii de oameni au murit de hipotermie și foame, iar inundațiile puternice ce au urmat după acea iarnă aspră au făcut ca foametea să afecteze orașul și o bună parte a primăverii. În acel moment, 90 la sută din rezervele de șeptel din Anatolia și sudul Balcanilor fuseseră deja măcelărite, fapt ce a afectat aprovizionarea cu carne vreme de câțiva ani. Un observator relata că „în cartierul Kayseri [din Istanbul] o cămilă moartă de patruzeci de zile a fost făcută bucăți de oamenii înfometați;

după ce valiul a ordonat să fie îngropată, oamenii au început să sape după ea și au mâncat carnea putrezită. Unii dintre ei au murit după aceea“[31].

Începând cu 1871, tulburările de pe teritoriile Bosniei și Herţegovinei s-au înmulţit. După 1873, acestea au devenit endemice, și nu numai printre ţăranii ortodocși. Musulmani și catolici s-au alăturat compatrioţilor lor în repetate rânduri, dornici să prezinte Porţii lista lor de doleanţe. În 1874, catolicii din vestul Herţegovinei au început să conteste impozitele impuse de guvernatorul local. Deși reprezentau un procent mult mai mic din totalul populației decât raiaua ortodoxă, catolicii aveau un atu, franciscanii radicali, un grup abil și priceput care le putea apăra interesele. Clericii franciscani au negociat cu iscusință cu autoritățile locale, menţinând strânse legături cu guvernul habsburgic și supraveghind cu atenţie schimbările din politicile europene, căci acestea le afectau statutul.

Unificarea Germaniei, după înfrângerea armatei habsburgice la Königgrätz în 1866, a fost urmată de umilirea și mai spectaculoasă a Franţei din 1871. Guvernul rus a profitat de pe urma dramei provocate de războiul franco-prusac și a denunțat unilateral o parte a obligațiilor pe care le avea de îndeplinit prin Tratatul de la Paris din 1856. A arătat cât se putea de clar că avea să-și mai trimită o dată navele în Marea Neagră. Acest lucru a redeschis practic Chestiunea Orientală.

Austro-Ungaria pierduse jocul de putere din centrul și nordul Europei și era acum confruntată cu perspectiva unei noi intervenţii a rușilor în Balcani. Viena și-a aruncat cu și mai multă nerăbdare privirea acaparatoare asupra Bosniei și Herţegovinei. Conștientă de contextul politic, ierarhia catolică din Herţegovina a apelat la comandantul de armată habsburg din Dalmaţia, generalul Rodić. Știa prea bine că, în final, statutul politic nu avea să fie reglementat prin presiunea sentimentelor populare, ci prin acţiunile marilor puteri. Și-a consumat, prin urmare, mult mai productiv energiile, canalizându-le spre o curte imperială vecină puternică decât spre propriii enoriași. Și știa că dacă imperiul învecinat și-ar fi însușit cauza lor, atunci și credincioșii ar fi căpătat mai mult curaj. Autorităţile otomane interziseseră deja importul de ziare austriece în Bosnia și Herţegovina, căci acestea transmiteau necontenit știri despre suferinţele ţărănimii creștine. O anexare a Bosniei și Herţegovinei de către Austria părea din ce în ce mai probabilă.

Din cauza acestor schimbări în geopolitica europeană, în 1875, când au izbucnit revoltele din Bosnia și Herțegovina, Poarta nu le-a privit ca pe niște tulburări interne minore, ci ca pe o amenințare strategică gravă.

Un eveniment obscur

În 1874, recoltele au fost sărace în cea mai mare parte a Bosniei și Herțegovinei. La fel cum se întâmplase și în Anatolia cu un an înainte, iarna aspră a acutizat criza. Recoltele proaste nu afectau doar țărănimea din provincii, care risca să moară de foame. Ofereau perceptorilor, susținuți adecvat de zaptieh-i (jandarmi) și, dacă era cazul, de armata regulată, un stimulent să-și ducă sarcinile la bun sfârșit cu și mai mult zel. Perceptorul nu avea un program fix; obișnuia să vină neanunțat, însoțit de suita sa înarmată, după ce se strângea recolta. Până la sosirea acestuia, care urma să estimeze valoarea recoltei și apoi să confişte partea ce i se cuvenea, țăranii nu aveau voie să se bucure de roadele muncii lor. Cea mai profitabilă și mai des întâlnită cultură era porumbul, recoltarea acestuia fiind ținta principală a perceptorilor. Însă în Herțegovina, unde solul era pietros și sterp, nu se putea crește decât arareori porumb, așa că aici se cultivau de cele mai multe ori tutun și struguri, cea mai mare parte a veniturilor obținându-se de pe urma acestora.
În 1874, cu puțin timp înainte de sosirea iernii, strugurii din Herțegovina putrezeau în vii. Cei mai mulți dintre țărani nu i-au mai putut aștepta pe perceptori și au început să-și vândă produsele agricole. Perceptorii au sosit în regiunea Nevesinje din estul Herțegovinei abia în ianuarie 1875. Principalul colector era Stanko Perinovo, care, asemenea majorității perceptorilor, nu era musulman bosniac, ci un sârb din Mostar, un oraș din vecinătate. După cum observase și călătorul rus Aleksei Gilferding, perceptorii și negustorii creștini erau profund detestați de populație: „Foarte mulți negustori ortodocși își cumpără dreptul de a strânge dări… și vai și amar de acei țărani care le cad pe mâini: negustorii ortodocși îi jefuiesc mai rău decât musulmanii“[32]. În momentul în care Perinovo a impus cerințe exorbitante compatrioților săi ortodocși din regiunea Nevesinje, aceștia au refuzat să plătească. Majoritatea s-a refugiat în

Muntenegru, iar zaptieh-ii le-au jefuit satele în schimbul plăţii dărilor.
Următoarele şase luni au fost ca o repetiţie pentru piesa de teatru în care urmau să fie distribuite multe din personajele locale şi străine ce urmau să joace roluri cu consecinţe dezastruoase pe parcursul următorilor trei ani. După o serie de încăierări între ţăranii sârbi şi trupele otomane, cei dintâi s-au retras în munţi; luarea de ostatici devenise o practică frecventă; împăratul austriac a făcut un tur ostentativ prin Dalmaţia, evaluând cu atenţie zonele de la graniţa cu Herţegovina pentru a sublinia intenţiile puţin onorabile ale Vienei cu privire la teritoriile otomane învecinate; consulul rus de la Istanbul, contele Nikolai Pavlovici Ignatiev, un personaj de o abilitate malefică, a început să îndemne atât guvernul otoman, cât şi ţărănimea sârbă ba spre conflict, ba spre conciliere; iar organizaţiile secrete din Serbia şi-au accelerat activităţile revoluţionare în Bosnia.
La sfârşitul lui iunie 1875, o caravană de negustori musulmani îşi croia drum dinspre Mostar, traversând zona rurală neospitalieră din estul Herţegovinei, îndreptându-se spre Nevesinje. Potrivit sătenilor sârbi din regiune, negustorii transportau provizii pentru garnizoanele militare locale care primiseră de curând întăriri. Alţi istorici neagă această versiune şi susţin că misiunea negustorilor era una pur civilă, chiar dacă aceştia se bucurau de protecţia jandarmilor. La jumătatea dimineţii, caravana a ieşit din pădure şi a pătruns în câmp deschis, la Četna Poljana. Pero Tunguz, cel mai notoriu conducător al haiducilor din regiunea Nevesinje, stătea ascuns în spatele unui dâmb cu puşca aţintită spre comandantul musulman, căpitanul Karminić. Acesta a căzut fără suflare la pământ. Astfel s-a tras primul foc de armă de la Nevesinje. Četa (banda, ceata) de circa cincizeci de oameni a lui Tunguz i-a înconjurat pe musulmani, ucigând în jur de zece, înainte de a se face nevăzută cu încărcătura de arme, muniţie, zahăr şi cafea a caravanei. Auzind aceste veşti, Selim Paşa, guvernatorul local, a ordonat imediat unităţilor armatei otomane să plece în misiune în satele preponderent ortodoxe din regiune pentru a-i prinde pe criminali. Bineînţeles că haiducii dispăruseră deja în munţi, dar în zonă mai rămăseseră nenumăraţi săteni sârbi ce puteau fi foarte bine intimidaţi.
Pero Tunguz este considerat şi azi un erou popular printre sârbii din regiune, care îi cântă faptele vitejeşti în poeme epice. Însă sârbii din estul Herţegovinei aveau să plătească un preţ scump pentru acest foc de armă

care a declanşat revolta. Pentru că focul de armă de la Nevesinje a fost tras prea devreme – în pofida dorinţelor exprimate în mod expres de cnejii locali şi, chiar şi mai grav de atât, neţinând cont de sfatul cneazului Nicolae al Muntenegrului, micuţul principat muntos care a fost principalul susţinător „internaţional“ al sârbilor din Nevesinje. Provocând un conflict între ţărănime şi autorităţile militare înainte de strângerea recoltei, Tunguz a făcut ca rebelii să rămână fără provizii pe parcursul iernii ce urma să sosească.

Revolta de la Nevesinje a fost diferită de nenumăratele acte de rezistenţă armată care avuseseră loc în Herţegovina şi Bosnia pe parcursul deceniului anterior. Fusese plănuită vreme de cel puţin un an. Deşi conducătorii locali erau conştienţi că stabilitatea Imperiului Otoman se deteriorase rapid pe parcursul ultimilor cinci ani, nu puteau bănui, aşa cum era cazul cu cneazul Nicolae, că insurecţia din Bosnia şi Herţegovina ar fi putut declanşa o criză de proporţii mult mai mari. Atât Nicolae, cât şi aliaţii naţionalişti din Serbia voiau să acţioneze la momentul oportun. Atacul lui Tunguz luase pe toată lumea pe nepregătite. Ecoul provocat de focul de armă de la Nevesinje a răsunat dincolo de Herţegovina, mai întâi în Bosnia, şi apoi la Sankt-Petersburg, la Hofburgul din Viena şi la palatul Topkapı de la Istanbul.

Ţăranii musulmani trudeau în condiţii aproape la fel de grele ca ţăranii sârbi, în timp ce guvernul de la Istanbul, disperat să-şi achite datoriile, secătuia constant averile moşierilor, beilor şi agilor. Chiar şi perceptorii începeau să se plângă că viaţa devenise grea şi pentru ei. Acum era periculos, se plângeau aceştia, să strângă impozite în anumite zone din cauza atacurilor haiducilor sau a ostilităţii violente a localnicilor. Pe scurt, sistemul social, economic şi politic din Bosnia şi Herţegovina era pe cale să sară în aer, iar incidentul de la Četna Poljana, nesemnificativ în sine, a fost suficient pentru a aprinde fitilul.

Guvernele de la Sankt-Petersburg şi Viena au fost puse în temă de agenţii lor locali şi informate că situaţia din Herţegovina se deteriora. Poarta a trimis imediat o comisie formată din demnitari de rang înalt să investigheze evenimentele, sperând să poată evita conflictul. Dar, aşa cum a observat şi primul istoric al Revoltei Bosniace, „deja se vărsase sânge. Acum avea să fie deosebit de dificil să se prevină izbucnirea unui conflict generalizat între creştini şi turci.“[33] Zulum-ul (atrocitate sau furie) era pe cale să cuprindă o bună parte a Herţegovinei. Avea să fie

doar o chestiune de timp până când Bosnia avea să cadă la rândul ei pradă acestor tulburări. Acesta a fost prologul Marii Crize Răsăritene – cea mai importantă perioadă din istoria de secol XIX a Peninsulei Balcanice, o perioadă care avea să transforme definitiv acest teritoriu.
Începând cu 1873, pe tărâmul ruinelor descris de Ziya Bey au început să se prăbușească și alte simboluri ale mândriei și puterii imperiale. Colapsul economic atrăgea după sine intrigi și tulburări politice. Revolta creștină a declanșat condamnări internaționale și amenințări. Panslavii au adresat insulte statului islamic și i-au luat peste picior pe turci, vorbind despre o iminentă cucerire a Istanbulului de către ruși. Nu este de mirare că puternicele accente confesionale ale luptei naționaliste din Balcani au provocat o resurgență a sentimentelor panislamice. La fel cum naționaliștii și liberalii romantici mobilizau opinia publică europeană în favoarea creștinilor din Balcani, ziarele din ce în ce mai curajoase din Imperiul Otoman ridicau stindardul mândriei pentru Turcia. O nouă expresie – efkâr-i umumiye, „opinia publică“ – a început să fie tot mai prezentă în comentariile vremii. În 1872, într-un articol publicat în Ibret, Namık Kemal a observat impactul pe care îl avea răspândirea ideilor politice asupra musulmanilor din Imperiul Otoman: „Acum douăzeci de ani, nici nu se știa că în Kaşgar trăiau musulmani. Acum opinia publică încearcă să-i atragă de partea ei. Această tendință pare să fie un curent covârșitor care va depăși orice obstacol îi va ieși în cale“[34].
Namık însuși aflase despre această forță populistă, până atunci necunoscută, din Imperiu, cu un an în urmă, când opera sa dramatică, Vatan yakut Silistra (Patria sau Silistra), fusese pusă în scenă la Istanbul. Acțiunea se petrece în timpul Războiului Crimeii, iar personajele principale sunt eroii garnizoanei turce, care resping asediul rus de la Silistra. În mobilizatorul act final al acestei piese de teatru altfel nepretențioase, ansamblul intonează:
Sânge și spadă pe steagurile noastre se-nalță,

Câmpurile și dealurile noastre nu cunosc frica de moarte,

În fiecare colț din țara noastră se află un leu,

Ne găsim bucuria în luptă, ca martiri renunțăm la viață,

Suntem otomani, renunțăm la viață pentru glorie.[35]

Angajamentul retoric al lui Namık față de Osmanlılık nu masca referințele sale la martiri, jihad sau termenul electrizant de vatan, patrie. După primele două reprezentații, Istanbulul a fost luat cu asalt de protestatari care cereau declanșarea unui război sfânt și, chiar mai mult, care își exprimau susținerea pentru Murad, fratele lui Abdul-Aziz și moștenitorul la tron. Sentimentul panislamic se contopea acum cu angajamentul Noilor Otomani de a elabora o constituție. Abdul-Aziz a luat rapid măsuri: a închis teatrul și l-a exilat pe Namık la Famagusta, în Cipru. Însă cuvintele rostite nu puteau fi luate înapoi.

Revolta Bulgară din 1876 a activat din nou nemulțumirea populară. Iscusința retorică a Noilor Otomani a atins noi culmi, iar aliații lui Midhat Pașa din administrație nu au avut vreo problemă să încurajeze acțiuni de opoziție în stradă. Agenții lui Midhat au plătit și au organizat demonstrații împotriva sultanului. Softalele, studenții religioși, ulemalele viitorului, au fost cei care au tras semnalul revoltei – mii de studenți au lăsat deoparte Coranul și au început să-și cumpere arme, pregătindu-se pentru un atac împotriva Porții și a sultanului.

Fără susținere populară și incapabil de a mobiliza elementele loiale din armată, Abdul-Aziz s-a retras în tăcere în zorii zilei de 30 mai 1876, când conspiratorii au sosit la palat pentru a-l alunga de la conducerea Imperiului. A fost urcat pe tron Murad al V-lea, un personaj agitat și instabil. La scurt timp după însă, Abdul-Aziz a murit în împrejurări stranii. Explicația oficială a fost că sultanul detronat își pusese singur capăt zilelor. Dar după cum a consemnat cu ironie un jurnalist: „Abdul-Aziz a fost sinucis“[36]. De teamă ca nu cumva să sfârșească la fel, Murad al V-lea a abdicat la doar două luni de la urcarea pe tron. La scurt timp după aceea, cel mai capabil conducător militar al Imperiului și principalul acolit al lui Midhat, Hüseyin Avni Pașa, și ministrul de externe, Rașid Pașa, au fost asasinați. Aceste evenimente haotice au coincis cu schimbările și nesiguranța politică din alte regiuni, mai ales din teritoriile bulgare și Serbia.

Gâsca cu ouăle de aur: Bulgaria, 1876–1878

Când și-au făcut apariția și ceilalți, încă îl lovea cu încrâncenare, aproape fără să-și dea seama, ca un animal sălbatic însetat de sânge. Din turcul care încă mai respira nu mai rămăsese decât o masă amorfă și însângerată de carne – nu mai arăta câtuși de puțin a ființă umană. Sângele se scurgea șiroaie formând bălțoace care topeau zăpada.

Ognianov și-a întors dezgustat capul, refuzând să privească măcelul, și și-a spus în sinea lui: „Este o răzbunare sălbatică, dar îndreptățită în fața lui Dumnezeu și a propriei conștiințe. Este sete de sânge; dar este un semn bun. Bulgarii au fost ca o turmă de oi vreme de cinci veacuri, ar fi foarte bine dacă s-ar transforma acum în fiare sălbatice. Oamenii respectă caprele sălbatice mai mult decât oile domestice, pe câine mai mult decât pe capră, pe fiorosul tigru mai mult decât pe lup sau urs, pasărea de pradă mai mult decât găinile din ogradă care le oferă o sursă excelentă de hrană. De ce? Pentru că toate acestea reprezintă putere, care la rândul ei înseamnă libertate și dreptate“.

Ivan Vazov („Cronicar al Revoltei Bulgare“), Sub jug[37]

Țăranii din Bosnia și Herțegovina au purtat un război de gherilă susținut timp de câteva luni. Comitetul Central Revoluționar Bulgar (CCRB) s-a inspirat din faptele lor și a ajuns la concluzia că Imperiul se clătina și că populația bulgară oprimată se afla acum în postura de a-i da lovitura de grație. Aflați în exil la București, membrii CCRB au împărțit teritoriul Bulgariei în patru zone și au ordonat celor mai capabili conducători ai lor să pună la cale o revoltă populară în masă împotriva administrației sultanului.

S-a hotărât ca revolta să înceapă pe 1 mai 1876. Însă cu zece zile înainte, un sătean din Baldevo, din Sredna Gora (Pădurea Centrală), și-a trădat compatrioții, comunicându-le planurile conspirative autorităților otomane locale. Necib Aga, guvernatorul regiunii, a încercat să-l aresteze pe comandantul rebelilor locali, Todor Kableșkov. Însă până să-l prindă pe Kableșkov, conspiratorii au atacat jandarmeria și au arborat stindardul revoltei în districtul Koprivștița. Apoi, prin unul dintre acele gesturi romantice caracteristice revoltei, Kableșkov „a scris o scrisoare

pe care a semnat-o cu sânge“ către restul centrelor revoluționare, cerând proclamarea revoltei în întreaga Bulgarie.
Revolta din Aprilie 1876 a rămas întipărită în imaginarul bulgar ca apogeul eroic al vŭzrajhdane (renașterea națională). După numai doi ani avea să se formeze primul stat autonom bulgar de după Evul Mediu. Cu toate acestea, legătura dintre cele două evenimente este indirectă. Bulgarii nu au preluat puterea prin lupta revoluționară – revolta lor a fost dată uitării după numai o lună. Revolta din Aprilie a scos în evidență mai presus de toate punctele slabe ale naționalismului bulgar și faptul că cei aflați la conducerea revoltei nu au înțeles câtuși de puțin că bulgarii de rând nu erau deloc doritori să dea piept cu puternicul stat imperial.
În pofida tuturor planurilor formulate de CCRB la București, rebelii nu și-au înțeles prea bine obiectivele strategice și practice. În multe zone, comitetele revoluționare nu au reușit să instige populația la revoltă. Iar în teritoriile în care au repurtat succes, nu au fost în stare să le furnizeze arme luptătorilor. Mesajele ambigue prin care li se promiteau arme țăranilor s-au dovedit a fi niște angajamente iluzorii. Revoluționarilor nu le-a rămas decât să-și construiască singuri tunuri din trunchiuri de cireș. Acestea explodau adesea la prima detonare. Unii dintre cei mai iscusiți conducători revoluționari bulgari au murit în misiuni militare absurde; iar cum se ivea chiar și cea mai mică problemă, luptătorii recrutați din rândurile țărănimii abandonau câmpul de luptă.
De asemenea, sistemul deficitar de strângere de informații a contribuit și el la această catastrofă. Armata otomană folosea teritoriile bulgare ca bază operațională pentru campania din Bosnia și Herțegovina și avea la dispoziție zeci de mii de soldați din armata neregulată (bașbuzuci), plictisiți, agresivi și gata să se arunce în luptă. Auzind că insurgenții bulgari începuseră să masacreze civili musulmani, aceștia au acționat rapid pentru a se răzbuna.
Cutreierând zonele rurale, bașbuzucii au masacrat toți bulgarii care le-au ieșit în cale și le-au jefuit satele. La două luni după aceste evenimente, jurnalistul american John MacGahan a trimis o serie de corespondențe în care a descris aceste masacre ziarului Daily News de la Londra. Deși trecuse ceva timp, tot a găsit mărturii cutremurătoare și cât se poate de grăitoare despre atrocitățile comise:

Am strâns brusc hăţurile şi am ţipat cu toţii îngroziţi… căci în faţa noastră, de fapt chiar sub copitele cailor noştri, am văzut o privelişte înfiorătoare. Am dat peste un maldăr de cranii, printre care se mai întrezăreau şi alte oase de corp omenesc, schelete aproape intacte, veşminte, păr de om şi carne intrată în putrefacţie. Zăceau toate acolo claie peste grămadă, într-un morman urât mirositor, în jurul căruia creştea luxuriant iarba. Mirosul îţi făcea greaţă, puţea a hoit de cal, iar câinii se ospătaseră din rămăşiţele acelea până când au fost întrerupţi de sosirea noastră neaşteptată…

Am privit din nou mormanul de cranii şi schelete şi am băgat de seamă că oasele erau foarte mici şi că veşmintele care se mai vedeau ici şi colo aparţinuseră toate unor femei. Deci toate scheletele erau fără îndoială de femei şi fete.[38]

MacGahan descria măcelul de la Batak, unde, potrivit estimărilor sale, trupele aflate sub comanda lui Ahmet Aga uciseseră aproximativ 8 000 de civili. În discuţiile referitoare la numărul victimelor din întreaga Bulgarie, MacGahan a observat cum „consulii francezi şi ruşi şi oficialii de la căile ferate vin cu cifre mai ridicate şi estimează că numărul satelor arse ar fi de peste o sută, iar al morţilor undeva între 25 000 şi 40 000. Sunt oameni care susţin că numărul morţilor ar fi de 100 000. În ceea ce mă priveşte, odată ce se va stabili că în patru zile au fost ucişi 15 000 de oameni, cifră pe care o consider enormă, nu mai ţin să mai fac vreo anchetă“[39].

Pe parcursul următoarelor optsprezece luni, în circa 200 de ziare europene au fost publicate mai bine de 3 000 de articole prin care s-au denunţat masacrul de la Batak şi alte atrocităţi. Aceste evenimente au jucat un rol decisiv în modificarea percepţiei cu privire la Criza Răsăriteană în capitalele marilor puteri, mai ales în Marea Britanie, ale cărei viitoare decizii aveau să ducă la formarea statului bulgar.

Majoritatea lucrărilor dedicate istoriei Balcanilor acceptă descrierile formulate de MacGahan, de alţi corespondenţi şi de comisiile înfiinţate de puterile occidentale pentru a investiga atrocităţile. Nu există urmă de îndoială că responsabile pentru aceste crime cumplite au fost trupele

neregulate formate din turci. Însă și această teorie prezintă oarece inconsecvențe. Dacă la Batak chiar au fost ucise 8 000 de persoane, înseamnă că acesta era un oraș de mărime medie, nu o așezare rurală foarte izolată, așa cum o prezintă MacGahan. Istoricul american Stanford Shaw, specializat în trecutul otoman, nu se arată atât de impresionat de cauza creștinilor. Shaw vine cu alte statistici referitoare la numărul victimelor și o interpretare diferită. El susține chiar că ar fi fost uciși mult mai mulți musulmani decât creștini:

Acum, propaganda europeană s-a pus în mișcare. Deși nu au fost uciși mai mult de 4 000 de creștini bulgari (numărul victimelor musulmane a fost considerabil mai mare), presa britanică a vuit despre „ororile din Bulgaria", susținând că mii de săteni creștini lipsiți de apărare au fost măcelăriți de musulmani fanatici. Misionarii americani au estimat că ar fi fost uciși circa 15 000 de creștini, iar bulgarii au avansat cifre încă și mai mari care oscilau între 30 000 și 100 000 de oameni! William Gladstone l-a înfrânt pe Disraeli, denunțând politicile turcofile ale acestuia din urmă, acuzându-i pe musulmanii din Bosnia și Bulgaria de tot soiul de atrocități, fără să ia în calcul că fuseseră măcelăriți și musulmani și că trupele otomane încercau să restabilească ordinea. Opinia publică din Marea Britanie era atât de impresionată, încât nici Disraeli, nici alți politicieni nu au putut să propună o intervenție britanică cu scopul de a salva Imperiul Otoman în cazul unui atac rusesc. [40]

Shaw protestează un pic cam mult, dar aduce o rectificare importantă. Masacrele din Bulgaria au coincis cu momentul în care opinia publică își asuma un rol-cheie în formularea pozițiilor politice (în acest caz, a celor din Marea Britanie). Aproape toate țările implicate în Chestiunea Orientală au fost angrenate în conflict ca urmare a reacțiilor opiniei publice la diverse articole publicate în ziare. Astfel, politicile europene au căpătat o nouă dimensiune.
Shaw scoate de asemenea în evidență procedeul de instrumentalizare a masacrelor cu scopul de a polariza percepția externă cu privire la Balcani. Majoritatea politicienilor și a cititorilor ziarelor europene erau de părere că revoltele din Bulgaria nu se soldaseră cu victime în

rândurile musulmanilor. Firește că și ostilitatea față de islam în general și opresorii otomani în particular a ajutat la formarea acestei percepții. Însă articolele despre masacrele din Bulgaria au consacrat un stil de gândire care rămâne și astăzi caracteristic pentru atitudinea Occidentului față de la Balcani – foarte puțină lume simpatizează cu victimele conflictului dacă acestea aparțin comunității naționale considerate a fi agresorul inițial.
Revoluționarii bulgari s-au bucurat să câștige simpatia lui Gladstone și a altor liberali din Marea Britanie. Însă la fel cum s-a întâmplat și cu activitățile Comitetului Grec de la Londra pe parcursul Războiului de Independență, această simpatie a avut un impact mult mai mare asupra politicilor britanice decât asupra sorții Revoltei Bulgare.
Serbia a reușit să se detașeze de Imperiu profitând de conlucrarea mai multor factori: așezarea ei geografică întâmplător fericită, care i-a permis să ducă lupte de gherilă, proximitatea față de Imperiul Habsburgic și manevrele abile ale lui Miloš Obrenović. Marea Britanie și Franța au intervenit decisiv pentru a asigura independența Greciei și, împreună cu Rusia, au susținut statul grec. România și-a dezvoltat propriile structuri sub egida politicii balcanice a Rusiei. Politicile marilor puteri au jucat un rol important în toate aceste trei state.
Bulgarii nu se bucurau de asemenea avantaje. Pentru că nu aveau granițe comune cu o mare putere, teritoriul Bulgariei nu reprezenta un interes strategic imediat pentru o forță externă. După ce Austro-Ungaria a fost obligată să-și direcționeze interesele imperiale înspre sud, către Bosnia, ca urmare a înfrângerii suferite în lupta cu Prusia din 1866, Rusia și-a întors într-adevăr atenția către teritoriile bulgare, dar acest proces a fost treptat și foarte prudent. Teritoriile bulgare erau mai înainte de toate foarte aproape de centrul puterii otomane. Această simplă realitate avea implicații enorme pentru naționalismul bulgar. După cum a observat și unul dintre marii istorici bulgari, „pe lume există puține regiuni în care geografia să fi influențat istoria atât de puternic ca în Peninsula Balcanică“[41]. Iar în ce privește Balcanii există foarte puține teritorii și perioade de timp în care geografia să fi influențat atât de profund istoria ca în Bulgaria secolului al XIX-lea și începutului de secol XX.
Poarta putea să țină sub control teritoriile bulgare pentru că acestea se aflau foarte aproape de Istanbul. Cu toate acestea, începând cu anii 1830, economia bulgară a profitat foarte mult de pe urma independenței sau

autonomiei Serbiei, Greciei și României. Productivitatea agricolă a căpătat un avânt nemaivăzut, iar tratatul comercial semnat între Imperiu și Marea Britanie în 1838 a pus capăt monopolului deținut de statul otoman asupra exportului de produse alimentare, încurajând competiția și dezvoltarea unei burghezii bulgare deținătoare de pământuri. Succesul agricol a atras după sine dezvoltarea rapidă a orașelor, a industriei ușoare și meșteșugărești din Bulgaria.
Existau zeci de centre urbane, de mici dimensiuni din perspectiva standardelor occidentale; dar în comparație cu Serbia, care avea un singur oraș, Belgradul, cu o populație de peste 10 000 de locuitori, rețeaua urbană bulgară era impresionantă. Începând cu anii 1830, Bulgaria, care reprezenta 12 la sută din suprafața Imperiului, realiza o cincime din totalul exporturilor otomane, iar acest procent a crescut constant pe parcursul următoarelor decenii.
Spre deosebire de Serbia, și în mai mică măsură de Grecia și România, din punct de vedere sociologic, Bulgaria urma un drum mai clasic către renașterea națională. Noua burghezie bulgară își folosea propriile instituții, mai ales breslele meșteșugărești, pentru a finanța școli, asociații culturale și facilități sociale și municipale de toate tipurile. Iar în timp ce de pe băncile acestor școli ieșeau romantici neliniștiți, care începeau să-și exprime aspirațiile de eliberare de sub jugul turcesc, marea majoritate a elitei bulgare nu a apelat la activități revoluționare, ci la un program de cooperare cu autoritățile pentru a obține concesii.
La începutul secolului, identitatea culturală a bulgarilor era cea mai puțin evoluată dintre identitățile naționale din Balcani, excepție făcând albanezii********. Însă până la izbucnirea Revoltei din Aprilie 1876, bulgarii se puteau lăuda cu cea mai bogată rețea de instituții culturale din Balcani și probabil, alături de greci, cu cea mai matură identitate națională. Ironic este că marele stimulent al acestui proces nu a fost lupta împotriva turcilor, ci cea împotriva grecilor, mai exact împotriva ierarhiei fanariote a Bisericii Ortodoxe.

Divorțul divin

Naționalismul bulgar modern datorează foarte multe elenismului și

renaşterii naţionale a Greciei. Dacă la începutul secolului al XIX-lea bulgarii nu aveau o limbă literară, reţeaua din ce în ce mai densă de şcoli religioase şi seculare greceşti a oferit copiilor bulgari o şansă. Greaca era limba vorbită în millet-ul ortodox, limba comerţului din Levant. Cultura greacă a devenit o componentă esenţială a procesului de extindere a comerţului bulgar în Levant, Maghreb şi Europa Occidentală.
Impactul economic al elenismului în Bulgaria a ajutat la definirea mai exactă a echivalentului bulgar al notabililor greci sau cnejilor sârbi. Căci această pătură socială cunoscută sub numele de „ciorbagiii“ era cea mai înfocată susţinătoare a elenismului şi dispreţuia cultura rurală a confraţilor ei slavi. Pe de altă parte însă, cei care le erau inferiori pe scara socială îi detestau. Romanul lui Ivan Vazov din 1897, Sub jug, a contribuit mai mult decât orice altă scriere la idealizarea Revoltei din Aprilie în imaginarul colectiv al bulgarilor. Însă descrierea pe care i-o face Vazov unui ciorbagiu local este caracteristică pentru întreaga pătură socială din care acesta făcea parte:

Iordan Diamandiev era acum un om bătrân, cam nevolnic, morocănos şi nevricos din fire: provenea din rândurile acelei ramuri a burgheziei bulgare – ciorbagiii – care îşi atrăsese ura întregului popor prin faptele ei. Strânsese mari averi, familia sa numeroasă prosperase, toată lumea îi ştia de frică, dar nimeni nu îl avea la inimă. Oamenii nu uitaseră poveştile din bătrâni despre prigoana şi ticăloşiile cumplite, în urma cărora săracii avuseseră de suferit, iar ciorbagiul obţinuse complicitatea turcilor prin slugărnicie, linguşeli sau chiar şi pe căi şi mai rele, reuşind astfel să rămână nepopular, chiar dacă acum nu mai era nici în putere şi nici nu îşi dorea să facă rău cuiva.[42]

După obiceiul otoman, ciorbagiii se îmbrăcau diferit de meşteşugarii şi ţăranii bulgari, vorbeau greaca acasă şi încercau să obţină avantaje asigurându-şi funcţii administrative în millet-ul ortodox. Asemenea majorităţii ierarhiei fanariote, erau susţinători înfocaţi ai Imperiului şi se opuneau reformei. În comparaţie cu restul bulgarilor, cei mai mulţi erau bogaţi.
Cu toate acestea, deşi ciorbagiii au consolidat supremaţia culturii

greceşti în cadrul millet-ului ortodox, fiii lor s-au folosit de şansa primită prin educaţie pentru a submina cultura greacă. Căci noile generaţii au învăţat despre iluminism şi raţionalism în şcolile greceşti:

La un moment dat, pe parcursul procesului de educaţie al acestor tineri, a scăpărat o scânteie care a aprins focul conştiinţei lor bulgare. Poate că elementul care a declanşat acest proces a fost Istoria slavo-bulgară a lui Paisie********; sau poate un confrate student convertit a declanşat totul. Odată ieşit în lume, tânărul slav a început să aplice cu fervoare lecţiile predate atât de bine de profesorii săi greci. A căutat diverse căi de a-şi defini şi de a-şi apăra etnia de exagerările grecilor şi de condescendenţa altor popoare. A cercetat surse străvechi în căutare de argumente pentru a-şi contrazice profesorii în pledoarii. A mers şi mai departe şi şi-a îndemnat fraţii bulgari să formeze o societate studenţească cu scopul de a proteja interesele slave în cadrul şcolii greceşti devenite acum neprietenoasă.[43]

Odată cu dezvoltarea industriilor manufacturiere, negustorii şi membrii breslelor au început să-şi finanţeze propriile şcoli şi societăţi culturale. Această nouă burghezie, care şi-a câştigat aliaţi influenţi în rândurile diasporei bulgare de la Istanbul, Bucureşti, Odessa şi Viena, a descoperit în credinţa tinerilor în cultura bulgară un instrument numai bun de folosit împotriva ciorbagiilor.
Reşid Paşa şi Hatişeriful din 1839 au dat o nouă dimensiune acestei lupte intervenind în sistemul millet-ului, încercând să introducă principiul otomanismului. Ca rezultat direct al reformelor, comunitatea bulgară de la Istanbul a iniţiat o campanie pentru autonomie bulgară în cadrul Bisericii Ortodoxe. Aceasta a coincis cu apariţia unui grup de rusofili în cadrul intelectualităţii bulgare, ceea ce a anticipat o ulterioară transformare în rândurile naţionaliştilor ruşi, de îndepărtare de panortodoxie şi de îmbrăţişare a panslavismului: o înfrăţire definită prin etnie, şi nu religie.
Lupta pentru o biserică autohtonă bulgară este unul dintre puţinele subiecte asupra cărora pot cădea de acord toţi istoricii din Balcani, indiferent de naţionalitate: toţi afirmă că această dorinţă nu avea nimic

de a face cu religia, fiind un conflict pur politic. Subiect de dispută este însă rolul pe care l-a deţinut biserica în ascensiunea naţionalismului balcanic. În cele patru secole care au precedat renaşterea naţională, biserica a fost unul dintre puţinii depozitari ai identităţii culturale a creştinilor. Prin urmare, în Imperiul Otoman biserica şi-a asumat un rol politic, fiind centrul millet-ului. Cu excepţia câtorva anomalii (ca de exemplu franciscanii din vestul Herţegovinei), toate bisericile erau conservatoare şi câtuşi de puţin doritoare să conteste structurile politice imperiale. Ierarhiile bisericeşti se înfiorau când venea vorba de vreo schimbare socială sau politică deoarece interesele lor erau foarte bine ancorate în vechiul regim. Cu toate acestea, clerici individuali precum Proto Matija Nendović din Serbia sau părintele Paisie din Bulgaria au jucat un rol-cheie la începutul tuturor proceselor de renaştere naţională din Balcani, pentru că biserica era singura instituţie din millet-ul ortodox unde puteai învăţa să scrii şi să citeşti.

Forţele laice au deţinut rolul dominant în procesul de renaştere naţională. După ce a luat fiinţă Exarhatul Bulgar în 1870 de exemplu, numirea clericilor şi bugetul bisericilor au intrat sub controlul unor consilii în care laicii deţineau majoritatea. Rezultatul, aşa cum a remarcat unul dintre primii istorici occidentali ai Bulgariei, a fost „o organizare bisericească laică şi aproape republicană, în pofida faptului că aceasta fusese înfiinţată de cei mai conservatori dintre conducătorii bulgari şi întâmpinase opoziţie din partea elementelor revoluţionare“[44]. Cu toate acestea, deşi din punct de vedere politic biserica era subordonată conducerii seculare a procesului de renaştere naţională, dispunea totuşi de o fărâmă de influenţă culturală, care acţiona de aşa manieră încât apartenenţa la o anume biserică să devină un element-cheie în definirea identităţii naţionale a individului. Naţionaliştii greci, sârbi şi bulgari insistă chiar şi în zilele de astăzi că nu te poţi declara membru al comunităţii lor naţionale decât odată ce te-ai convertit la ortodoxie. În Transilvania, Biserica Unită******** a fost adesea atacată de naţionaliştii români, fiind considerată un element subversiv în stat. A fost puternic persecutată în timpul regimului lui Nicolae Ceauşescu********. (Acesta nu este un fenomen exclusiv ortodox – foarte mulţi naţionalişti croaţi şi polonezi consideră convertirea la Biserica Catolică o premisă obligatorie pentru apartenenţa la identitatea lor naţională.)

Devenind obiecte ale conflictului politic, bisericile din Balcani au fost

întotdeauna deosebit de importante. Această afirmaţie este valabilă mai ales pentru bulgari şi greci. Tanzimatçılar-ii susţineau mişcarea pentru o biserică bulgară independentă, căci aceasta ar fi subminat sistemul millet-ului în favoarea otomanismului. Mai ales Midhat Paşa era de părere că această politică de dezbinare şi cucerire avea să slăbească influenţa ierarhiei ortodoxe atât în rândurile populaţiei greceşti, cât şi bulgare, întărind astfel puterea administrativă. Paşa s-a înşelat amarnic.
Nu este de mirare că lupta dintre greci şi bulgari s-a dovedit a fi foarte avantajoasă pentru cei din urmă. A culminat cu firmanul dat de Poartă în februarie 1870, prin care s-a proclamat Exarhatul Autonom Bulgar, distinct de Patriarhaia Greacă. După formarea bisericii independente s-au înfiinţat şi structuri politice, în mare parte consilii executive şi consultative în rândurile elitei bulgare. Disputa bisericească era un valoros teren de antrenament pentru moderaţii aparţinând mişcării naţionale bulgare. În plus, acţiona ca o curea de transmisie care răspândea aspiraţiile ideologice ale elitei bulgare înspre păturile sociale inferioare, din toate oraşele şi foarte multe sate. În 1860, în cea mai sfântă zi din calendarul ortodox, episcopul Ilarion Makariopolski a omis numele Patriarhului [grec de la Istanbul], conducătorul bisericii, în cadrul slujbei de Paşti, menţionând în schimb numele sultanului. Repudierea celui care era conducătorul Bisericii, cât şi al millet-ului a declanşat tulburări pe teritoriile bulgare, căci slavii au încercat să-i alunge pe preoţii greci în favoarea celor bulgari.
În regiunile mixte din punct de vedere demografic, mai ales în Macedonia, unde caracterul spiritual al conflictului a fost umbrit de nevoia de a impune viitoare revendicări teritoriale, acest proces a căpătat cea mai rău-prevestitoare dimensiune. Formarea bisericii bulgare a pregătit terenul pentru una dintre cele mai dificile dispute de ordin naţional din istoria Balcanilor – Chestiunea macedoneană********. Decretul imperial prin care Biserica Bulgară a fost în cele din urmă pusă în drepturi conţinea şi scandalosul Articol X, care reglementa organizarea de plebiscite în zonele disputate pentru a se vota cărei ramuri a ortodoxiei avea să aparţină Biserica********. Exarhatul avea să primească în jurisdicţia sa acele regiuni în care două treimi din populaţie vota secesiunea de Patriarhie. Fiodor Mihailovici Dostoievski nu era doar un geniu literar, ci şi un susţinător înfocat, dacă nu chiar uşor dezaxat, al panortodoxiei şi panslavismului, căci ambele puteau duce şi mai departe

pe culmile gloriei misiunea divină a Rusiei imperiale. În 1876, Dostoievski a înțeles prea bine în ce direcție se îndrepta rivalitatea dintre bulgari și greci:

În fond, „Disputa Bisericească“ greco-bulgară la care am asistat de curând nu a fost nimic mai mult decât un conflict național deghizat în straie clericale. Într-o oarecare măsură, poate fi considerată un semn de rău augur. Când Patriarhul ecumenic i-a mustrat și… i-a excomunicat pe răzvrătiții bulgari, a subliniat că nimeni nu trebuie să sacrifice ritualul bisericesc sau supunerea față de biserică în favoarea „noului și distrugătorului principiu al naționalității“. Dar, de fapt, și el făcuse uz tocmai de acest principiu al naționalității în momentul în care a aruncat anatema asupra bulgarilor – singura diferență fiind că apelase la acest principiu în favoarea grecilor și în detrimentul slavilor. Pe scurt, putem prezice cu o oarecare certitudine că de îndată ce va trece în neființă „bolnavul“ [Imperiul Otoman], în întreaga Peninsulă Balcanică vor izbucni revolte și conflicte cu prima ocazie.[45]

Despre negustori și războinici

Deși pătura socială a negustorilor și meșteșugarilor era puternică, societatea bulgară a rămas preponderent agrară. În 1841 și 1850, răscoalele țărănimii au zdruncinat regiunile Imperiului locuite de bulgari. Însă nemulțumirile s-au calmat în cele două decenii ce au urmat Războiului Crimeii datorită dezvoltării economice dinamice a regiunii și a impactului reformelor administrative ale lui Midhat Pașa. Foarte puțini negustori și meșteșugari erau atrași de perspectiva unei revolte armate. Cu excepția zonei lanțului muntos central, care traversa țara de la est la vest, pe teritoriile bulgare trăia și o populație musulmană numeroasă, iar armata otomană detașase aici un număr substanțial de unități regulate și neregulate.
Un istoric de seamă a descris Bulgaria anilor 1930:

… adesea porecliți „prusacii Balcanilor“ sau „japonezii lumii slave“, bulgarii erau consideraţi atât de străini, cât și de ei înșiși drept cel mai harnic, cumpătat, sobru, ordonat, metodic și corect, dar și practic și ager popor al peninsulei. Erau mândri că propovăduiau o cultură a muncii asidue, de tip robota (a trudei, a îndeplinirii corvezilor), care se deosebea de cultura eroilor de tip hajduk a sârbilor sau de aparentul spirit mercantilo-inventiv al românilor și grecilor… Deși aceste generalizări despre caracterul național pot fi exagerate, în medie, bulgarii sunt surprinzător de utilitariști și pragmatici.[46]

Această descriere este valabilă pentru majoritatea bulgarilor care au participat în mod activ la procesul de renaștere națională – erau prudenţi, statornici și se pricepeau de minune să exploateze punctele slabe ale statului otoman pentru a-și promova cauza națională. Cu toate acestea, pe teritoriile bulgare circula un curent de gândire formulat de un grup de tineri înflăcăraţi, cu înalte studii academice, care erau convinși – după cum a scris în 1858 și primul mare revoluționar, Gheorghi Rakovski – că „bulgarii și-au pierdut libertatea sub tăișul sabiei, iar acum trebuie să o recâștige tot prin tăișul sabiei!“[47]. Deși nu erau reprezentativi pentru marea masă a populației, prin energia și oportunismul lor, ca să nu le mai punem la socoteală nesăbuința, aveau să intre în istorie drept conducători și eroi ai revoluției bulgare.
Acești tineri revoluționari și-au înființat centrele conspirative în străinătate, în primul rând la București și Odessa. În anii 1860, guvernul sârb coopera cu mișcarea revoluționară bulgară. Efortul acestor revoluţionari a primit un impuls important odată cu numirea lui Nikolai Pavlovici Ignatiev în funcția de consul al Rusiei la Istanbul. La un an după sosirea lui Ignatiev în capitala otomană în 1864, guvernul rus a oferit 5 000 de ruble de argint pentru educația slavilor de sud în Rusia. Deşi cei mai de seamă revoluţionari bulgari au afișat întotdeauna un oarece scepticism față de ideologia panslavismului și mai ales față de aspirațiile de mare putere ale Rusiei, legăturile din ce în mai strânse cu Sankt-Petersburgul au convins mai mulţi bulgari bine educaţi, dar șomeri, aflaţi în exil, să adopte o atitudine radicală. În 1866, cel mai numeros grup de exilaţi bulgari, cel de la București, a pus bazele Comitetului Central Secret Bulgar, care a organizat o serie de insurecţii armate pe teritoriul otoman.

Toate au eşuat.
Principalele trei motive pentru insuccesul violenţei revoluţionare pe teritoriile bulgare au fost cât se poate de evidente pe parcursul acestor prime insurecţii care au precedat Revolta din Aprilie. Romantici incorigibili şi vanitoşi peste măsură, rebelii au apreciat greşit un lucru deosebit de important, care s-a dovedit de altfel fatal pentru mulţi dintre ei, după cum a arătat un istoric care făcea parte din rândurile intelectualităţii bulgare moderne:

Intelectualitatea bulgară s-a transformat într-un grup de bărbaţi alienaţi, care nu au reuşit să lege o relaţie strânsă şi de durată cu propriul popor. Pentru că erau naţionalişti, aceşti activişti îşi iubeau poporul – însă iubeau conceptul abstract de popor. Când oamenii nu reuşeau să se ridice la nivelul imaginii pe care aceştia şi-o creaseră, elitele se întorceau pline de dispreţ împotriva lor. Deşi o asemenea atitudine ar fi putut fi folosită ca modalitate constructivă de a vindeca defectele societăţii, criticile de ordin social ale elitelor bulgare ascundeau un negativism care trăda altceva: faptul că, în frustrarea ei, elita cultă respingea masele, pe care ajunsese să le considere primitive.

În mod similar, elita nu a reuşit să lege vreun fel de relaţie cu acea parte a populaţiei care, în mare, forma poporul – respectiv ţărănimea. Naţionaliştii idealizau ţăranul, considerându-l pilonul simplu, dar rezistent al naţiunii. În practică însă, ignorau problemele ţăranului şi nu se străduiau să afle mai multe despre lucrurile pe care trebuiau să le cunoască. Iar dacă neglija de cele mai multe ori ţărănimea, pe de altă parte elita a intrat într-un conflict dur cu clasa oamenilor de afaceri, acea pătură socială care îi dăduse naştere şi cu care convieţuia şi lucra îndeaproape.[48]

Pedestrimea pe care intenţiona să şi-o creeze elita, respectiv ţărănimea bulgară, nu avea tradiţie revoluţionară şi afişa instinctul tipic luptătorului rural – cel de a fugi la primul semn că înfrângerea era iminentă. În plus, spre deosebire de ţăranii din Bosnia şi Herţegovina,

bulgarii purtaseră foarte rar, dacă nu chiar deloc, arme. Sarcina de a furniza arme în Bulgaria s-a dovedit extrem de dificilă, mai ales pentru că armata otomană avea foarte multe garnizoane bine echipate care păzeau linia Dunării și granița cu Serbia. În plus, singura regiune în care țărănimea și locuitorii din zonele urbane ar fi putut nutri un gând cât de vag de a ridica armele împotriva statului era mica fâșie de teritoriu aflată de-a lungul lanțului muntos Sredna Gora, unde trăiau foarte puțini musulmani.

După formarea CCRB în 1872, trei intelectuali naționaliști bulgari, Vasil Levski, Liuben Karavelov și Hristo Botev, au început să pregătească atacul armat împotriva puterii otomane. În cei treizeci de ani ce au urmat după Revolta din Aprilie, apogeul catastrofal al visurilor CCRB, acești trei bărbați au fost ridicați pe un piedestal de scriitorii, istoricii și jurnaliștii noului stat bulgar. Rakovski, profetul revoluției, dar și Levski, Karavelov și Botev rămân simbolurile centrale ale identității naționale bulgare.

Rakovski și Karavelov au fost doi gânditori politici extraordinari, care au analizat o bună parte a problemelor ce aveau să survină după căderea puterii otomane în Balcani. În teorie înțelegeau necesitatea de a coopera cu alte națiuni balcanice și de a-și asigura sprijinul marilor puteri pentru orice mișcare de eliberare, chiar dacă în practică nu au reușit să întreprindă nimic în această direcție. Karavelov a dezvoltat chiar și conceptul de federalism balcanic ca soluție politică pentru neutralizarea energiei conflictului naționalist între națiunile creștine din Balcani, perspectivă de care se temea foarte multă lume. Teoria lui Karavelov, conform căreia națiunile balcanice aveau să fie măturate de tendințele expansioniste ale marilor puteri dacă nu cooperau, era intrinsecă acestui argument. „În aceste vremuri“, scria el, „când puterile europene au o populație care oscilează între cincizeci și șaptezeci de milioane de locuitori, popoarele mai mici trebuie fie să se supună unei mari puteri și să renunțe la existența lor istorică, fie să se unească cu alte popoare pe un fundament cât se poate de liberal (precum uniunile din Elveția și America) și să formeze astfel o federație defensivă.“[49]

Toți trei erau patrioți înfocați, iar doi dintre ei, Levski și Botev, și-au dat viața în lupta pentru formarea statului bulgar. Intelectualii mai moderați avertizaseră deja că bulgarii nu aveau nici resursele, nici capacitatea de a se opune conducerii otomane prin forța armelor. Deși erau îndrăzneți, însuflețitori și bravi, eroii naționali bulgari au provocat o suferință

inimaginabilă compatrioților lor, zeci de mii căzând victime trupelor otomane neregulate după această revoltă prost plănuită.

Sparta, Piemonte sau Prusia? Serbia, 1840–1875

În 1839, la două săptămâni după proclamarea Hatișerifului, ustavobranitelji, sau Apărătorii Constituției, așa cum se autointitulase fără pic de modestie această grupare, l-au obligat într-un mod rușinos pe prințul Miloš Obrenović, omul care asigurase autonomia Serbiei, să plece în exil. Membrii grupării, al căror caracter nu se deosebea prea mult de cel al despotului pe care îl detestau atât de tare, câștigaseră susținerea marilor puteri pentru lovitura lor de stat. Într-adevăr, cel mai entuziast susținător al lor era Poarta. Lăcomia lui Miloš și faptul că nu fusese dispus să împartă puterea cu acești nobili nemulțumiți îi provocaseră căderea. A fost urmat la tron mai întâi de fiul său în vârstă de șaisprezece ani, Mihail (1839–1842, 1860–1868), care a fost îndepărtat de la putere după trei ani de intrigi și contraatacuri, în favoarea dinastiei Karagheorghević, reprezentată de fiul lui Karagheorghe, Aleksandru.
Societatea sârbă s-a schimbat relativ puțin pe parcursul celor optsprezece ani în care a domnit Aleksandru. Dezvoltarea urbană a fost lentă, iar țărănimea a rămas conservatoare, prudentă vizavi de schimbările tehnologice care amenințau să afecteze traiul previzibil din zadruga. Însă concesiile constituționale câștigate de ustavobranitelji de la Miloš în 1838, cu acceptul sub rezervă al marilor puteri, au pus bazele unui sistem al politicilor de partid care a avut un parcurs dezordonat în perioada rămasă până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Sistemul era defectuos, iar rivalitatea dinastică neîncetată dintre casele Karagheorghević și Obrenović, care adesea atâța focul intrigilor și disidența, a adâncit neajunsurile deja existente. Cu toate acestea, majoritatea conflictelor țineau de felul în care se făcea uz de prerogativele constituționale. În Serbia, discursul politic începea să capete treptat un caracter modern.
Progresul economic a fost chiar și mai lent. Cu excepția negustorilor de vite și a unui număr relativ mic de meșteșugari cu prăvălii proprii, în Serbia nu exista o clasă puternică din punct de vedere economic. Cei care

voiau să avanseze social şi politic trebuiau să urce scara administrației de stat. De cele mai multe ori, membrii acesteia nu puteau fi deosebiți de notabilităţi şi de familiile lor extinse, care se luptau unele cu altele pentru putere politică. Serbia a devenit un stat cu un schelet administrativ complex, dar fără prea multă carne economică pe oase.

Asemenea Greciei, Serbia își construise un profil internațional modest în cei zece ani care trecuseră de când se distanțase de Poartă. Într-adevăr, una dintre ultimele mari reușite ale lui Miloš fusese cea de a convinge conducerea de la Istanbul să accepte deschiderea de consulate europene la Belgrad. Acum principatul putea susține că avea o politică externă adevărată. Prin intermediul birourilor lui Ilija Garašanin, a dezvoltat o strategie politică pe termen lung concentrată pe extinderea statului sârb şi includerea altor naţionalităţi într-o organizare politică mai largă a slavilor de sud. Načertanije, planul de extindere al lui Garašanin, a rămas secret până la începutul anilor 1900, dar până la formarea primei Iugoslavii, în 1918, teoriile care au stat la baza acestuia au ajuns să fie împărtășite de aproape toți politicienii sârbi.

Aceste teorii conţineau câteva afirmații profund contradictorii. Garašanin își dorea atât unitatea slavilor de sud, cât şi hegemonia Serbiei. La bază, planul era deopotrivă federalist şi centralist. Dată fiind poziția geografică a Serbiei și răspândirea comunităților sârbe în zonele învecinate, această contradicție devenea inevitabilă. Serbia era singura ţară din Balcanii europeni care putea juca rolul pe care şi-l asumase Piemontele în procesul de unificare a Italiei. Megali Idea din Grecia, concepută în același an ca Načertanije, era dintr-un anumit punct de vedere o reflexie a strategiei sârbe. Dar între cele două exista o deosebire importantă. Fiind slavi, sârbii puteau pretinde că erau înfrăţiţi din punct de vedere etnic cu multe alte comunităţi învecinate, în timp ce grecii nici măcar nu au încercat să combată ostilitatea afișată de vecinii lor față de Megali Idea.

În pofida comparațiilor frecvente făcute între Piemonte şi Serbia după unificarea Italiei în 1859, între regiunile balcanice locuite de slavi şi teritoriile italiene existau deosebiri culturale şi economice importante. Italienii nu cunoscuseră dezbinări atât de complexe precum cele care îi separau pe sârbi, croaţi şi bulgari, ca să nu mai punem la socoteală comunităţile non-slave din Bosnia, Herţegovina, Macedonia şi nordul Albaniei (care erau la rândul lor revendicate de Garašanin). Având în vedere rolul fruntaş deţinut de Serbia în lupta împotriva puterii

otomane, acest stat își dezvolta acum propriile aspirații de mare putere.
Probabil că singura forță cu adevărat importantă care mâna înainte această politică era convingerea sârbilor că lupta armată era decisivă pentru consacrarea și consolidarea puterii de stat. Sârbii erau singurul popor din Balcani care se străduise să-și croiască un drum dacă nu chiar spre suveranitate statală, atunci cel puțin spre o autonomie care în realitate nu se deosebea prea mult de suveranitate. Grecia și-ar fi pierdut independența dacă Marea Britanie, Rusia și Franța nu ar fi intervenit în lupta ei pentru autonomie. Autonomia României a fost obținută în urma conflictului ruso-turc. În Serbia însă, spiritul hajduk fusese cel care zdrobise jugul turcesc. Bineînțeles că această percepție era, luând în considerare capacitățile militare și istoria recentă a principatului, în mare parte un mit. Așa cum am văzut, Karagheorghević nu reușise să-i izgonească pe turci din Serbia. În final, pentru acest lucru a fost nevoie de abilitățile politice mai subtile ale lui Miloš Obrenović. Adevărata realizare a lui Obrenović a fost că a profitat de pe urma slăbiciunii politice de la periferia Imperiului Otoman. Potențialul militar al Serbiei din secolul al XIX-lea era mai degrabă produsul unei imaginații bogate decât o realitate certă.
În 1860, când s-a întors pentru a doua oară la conducerea principatului, Mihail Obrenović a profitat de mentalitatea tipic sârbă care punea mare accent pe tradiția războinică și a pus la punct un sistem de alianțe care includea Serbia, Grecia, România și Bulgaria insurgentă, cu scopul de a-i izgoni pe otomani din Balcani. Cariera politică a prințului renăscuse în 1858, când tatăl său, îmbătrânitul Miloš, a fost rechemat pentru un scurt interval la conducerea Serbiei, înainte să moară. Pe parcursul acestei perioade, Mihail a negociat cu Lajos Kossuth, capul revoluției maghiare de la 1848, cu conducerea revoluționară italiană și, indirect, cu Napoleon al III-lea al Franței. În momentul în care forțele franceze și italiene au început să preseze armatele habsburgice din Italia, Kossuth și italienii au pus la punct un plan de a deschide un al doilea front în Ungaria, intenționând astfel să slăbească și mai puternic Austro-Ungaria și să dea două lovituri simultane Vienei. Pentru a susține revolta din Ungaria, Kossuth a apelat și la Mihail Obrenović și la conducătorii Țării Românești și Moldovei. Pentru a convinge aceste state să ia parte la un război revoluționar, a propus crearea unei Federații Dunărene Maghiaro-Sârbo-Române, care să garanteze și autonomia Croației. Această alianță ar fi

putut avea sorţi de izbândă dacă austriecii nu ar fi cedat teritoriul ocupat de forţele franco-piemonteze la Villafranca, în 1859. După aceea, Camillo Cavour, prim-ministrul Piemontelui, a aflat însă că Napoleon nu mai dorea să lupte până la eliberarea întregii Italii de nord-est, lucru care l-a mâniat profund. Cu toate acestea, Italia modernă îşi primise acum locul pe harta lumii. Federaţia Dunăreană dispăruse. Franţa îşi dorea o Italie independentă, aflată sub influenţa ei, dar nu voia să slăbească şi mai mult Austria de teamă să nu le nemulţumească pe celelalte mari puteri, mai ales pe Marea Britanie şi Prusia. Aceste evenimente l-au convins pe Mihail că marile puteri nu aveau să susţină programul naţional al Serbiei dacă acesta nu avea să satisfacă cumva şi interesele lor de moment. Creştinii din Balcani, a concluzionat regele, trebuiau să-şi câştige libertatea pe cont propriu.

La începutul domniei sale, Mihail s-a hotărât să transforme mitul militarismului sârb în realitate. Avea nevoie de o armată. August 1861 a fost momentul oportun pentru aprobarea unei legi conform căreia toţi bărbaţii apţi, cu vârstele cuprinse între douăzeci şi cincizeci de ani, trebuiau să se înroleze în armată. Cei cu vârste cuprinse între douăzeci şi treizeci de ani trebuiau să se antreneze duminicile şi în zilele de sărbătoare, iar restul erau rezervişti şi obligaţi să se antreneze lunar. Peste zece ani, Serbia avea să aibă posibilitatea de a trimite pe câmpul de luptă o armată numeroasă, de aproximativ 90 000 de oameni, în condiţiile în care populaţia totală a ţării era de 1 250 000 de locuitori. Ridicarea unei armate cu viteza luminii a fost însoţită de un extraordinar elan patriotic: cântece care preamăreau tradiţiile militare formidabile ale Serbiei; articole care preziceau un iminent război revoluţionar, în urma căruia turcii aveau să fie izgoniţi din Europa, iar austriecii aveau să fie puşi la respect; şi sloganuri care nu mai conteneau: „Sârbilor educaţi le plăcea chiar să se laude cu ţara lor considerând-o o Spartă modernă, Piemontele slavilor de sud sau, chiar mai nimerit de atât, Prusia Balcanilor“, după cum a observat un istoric specializat în Serbia modernă.[50]

Din acest punct de vedere, militarizarea Serbiei, pornind de la înrolarea ţărănimii, a pus bazele unei ideologii naţionaliste cu totul noi, în care şi masele, nu numai elita administrativă, au jucat un rol istoric. A creat de asemenea o iluzie periculoasă. O armată nu se limita doar la un număr mare de oameni. Disciplina, portul de uniformă, asistenţa medicală,

logistica adecvată şi ofiţerii bine antrenaţi erau componente importante în constituirea unei armate veritabile. Noua armata sârbă nu putea îndeplini niciuna dintre aceste cerinţe, iar Belgradul avea să afle acest lucru într-un mod dramatic pe parcursul războiului cu Turcia din 1876. Până în anul asasinării sale, 1868, prinţul Mihail a devenit pe deplin conştient de aceste deficienţe, căci invitase delegaţi străini să-i evalueze armata. Observaţiile acestora au fost în unanimitate dezaprobatoare.
Este adevărat că, în parte, tocmai aceste regimente pestriţe l-au convins pe Mihail să nu pornească un război de eliberare împotriva otomanilor în martie 1868, dată orientativă asupra căreia conveniseră Serbia şi Grecia pe parcursul discuţiilor lor privind o eventuală alianţă militară (semnată în cele din urmă în 1867). Chiar dacă acest acord nu s-a materializat în vreun fel, Serbia, Grecia şi România au fost cel puţin capabile să elaboreze o politică externă independentă de dorinţele marilor puteri (trebuie să adăugăm totuşi că alianţa s-a năruit rapid din cauza unor virulente acuzaţii reciproce).
Serbia a fost profund afectată de înfrângerea Austriei în războiul cu Prusia din 1866. Odată privată de influenţa ei în nord, Austria şi-a întors atenţia către Bosnia şi Herţegovina. Naţionalismul maghiar şi-a revenit la viaţă prin Ausgleich-ul din 1867, acordul care a creat Dubla Monarhie şi a conferit o autonomie semnificativă teritoriilor coroanei maghiare. Ungurii nu mai simţeau nevoia de a colabora cu croaţii şi sârbii – acum îşi puteau permite să rişte un mic conflict. Astfel, Serbia a început să fie din ce în ce mai presată dinspre nord.
Veşnica problemă era însă distribuirea teritorială – cine avea să primească ce teritorii dacă Imperiul Otoman chiar se prăbuşea? Lupta dintre biserica greacă şi cea bulgară a amplificat aceste tensiuni, mai ales după 1870, când a fost în cele din urmă înfiinţat Exarhatul Bulgar. Deşi Poarta a încurajat fără să vrea sentimentele naţionaliste bulgare sprijinind Exarhatul, a exacerbat astfel şi diviziunile dintre comunităţile creştine, îngropând sistemul de alianţe direcţionat împotriva Istanbulului.
Rolul deţinut de opinia publică din Turcia şi Marea Britanie pe parcursul crizei din 1873–1876 a fost menţionat mai devreme. În anii 1860, în Rusia se dezvoltase o mişcare încă şi mai susţinută şi mai puternică, panslavismul. Revoltele din Bosnia şi Herţegovina indignaseră aristocraţia şi elitele din Rusia. În întregul Imperiu Rus, susţinătorii

înfocaţi ai „frăţiorilor slavi“ au înfiinţat societăţi caritabile, strângând fonduri pentru a ajuta sutele de mii de refugiaţi care plecaseră din Bosnia şi Herţegovina şi luaseră cu asalt zonele de graniţă ale Imperiului Habsburgic, ale Muntenegrului şi ale Serbiei. Până la începutul lunii ianuarie 1876, societăţile de caritate, Crucea Roşie din Rusia şi alte organizaţii de voluntari au trimis 360 000 de ruble refugiaţilor. Ceaikovski şi-a compus faimosul Marş slav, inspirat din cântecele folclorice sârbe, pentru a strânge fonduri pentru cauză.

Rusia îşi revenea după umilinţa provocată de englezi, francezi şi otomani în Războiul Crimeii, iar panslavismul era elementul-cheie al acestei renaşteri. Profund anti-occidentală, cufundată într-o ortodoxie imperială obscurantistă, visa să readucă Constantinopolului statutul de capitală a unui imperiu creştin. Bineînţeles că acest ţel presupunea şi eliberarea slavilor din Balcani sub călăuzirea Rusiei şi conferea şi un imbold colosal dorinţei Sankt-Petersburgului de a porni într-o cruciadă împotriva islamului, cea mai mare erezie dintre toate. Panslavismul influenţase o parte a administraţiei ruse şi avea susţinători influenţi în ministerul de externe. Cu toate acestea, atât ţarul Aleksandru al II-lea, cât şi ministrul său de externe, prinţul Aleksandr Mihailovici Gorceakov, considerau panslavismul o mişcare populistă periculoasă, care le îngrădea prerogativele politice. Panslaviştii nu erau uniţi şi se loveau de probleme politice stânjenitoare (îndeosebi de conflictul dintre biserica greacă şi cea bulgară, care reflecta contradicţiile dintre panortodoxie şi panslavism). Cu toate acestea, după ce au izbucnit ostilităţile în Balcani, în 1875, au reuşit să exercite suficientă presiune asupra ţarului şi a guvernului.

Şi în Serbia, conservatorismul ambiţiosului Milan Obrenović (1868–1889, care i-a urmat pe tron rudei sale, Mihail) s-a erodat treptat din cauza presiunii exercitate de ideologia militaristă din ce în ce mai prezentă printre liberalii sârbi şi o nouă forţă tânără şi viguroasă, socialiştii. Asasinarea lui Milan se prea poate să fi sistat politica oficială de expansiune prin alianţe şi războaie de eliberare, dar nu a distrus cu desăvârşire această idee. Dimpotrivă, în cei şapte ani care s-au scurs între 1868 şi izbucnirea revoltei din Bosnia şi Herţegovina, Serbia a fost cuprinsă de patos naţionalist.

Existau trei şcoli principale de gândire care abordau chestiunea naţională. Liberalii din anturajul lui Vladimir Jovanović susţineau

consolidarea şi extinderea statului în conformitate cu principiile iluministe, punând accentul pe Franţa şi Anglia ca modele pentru dezvoltarea constituţională. Jovan Ristić, care în timpul domniei lui Milan şi-a însuşit treptat rolul lui Garašanin de principal om de stat al Serbiei, susţinea un model prusac. El punea accentul pe importanţa unui stat birocratic puternic, capabil să-i unească pe slavii creştini oprimaţi. În final, un grup de tineri radicali, organizaţi în Omladina (Uniunea Tineretului Sârb), a lansat un atac cu argumente de ordin intelectual la adresa guvernului lui Milan. Scrierile lor au făcut o sinteză între principiul autodeterminării naţionale şi analiza socială a narodnicismului rus şi au cerut ca revoltele din Balcani să fie însoţite de o transformare revoluţionară menită să îndepărteze administraţia cu drept ereditar a statului sârb. Întruchipat de deosebit de inteligentul, dar anostul Svetozar Marković, fondatorul socialismului sârb, acest grup glorifica zadruga (gospodăria rurală extinsă) ca formă tipic sârbă de democraţie, făcând astfel cu bună ştiinţă un apel la ţărănime.

Este evident că Milan a subestimat puterea de atracţie a unui astfel de apel. Nu a fost singurul care a interpretat greşit impactul vital al Revoltei Bosniace. Căci, deşi la începutul anilor 1870 foarte mulţi oameni de stat europeni erau din ce în ce mai preocupaţi de politicile Imperiului Otoman, aceştia nu aveau motiv să creadă că Revolta din 1875 din Herţegovina era mai mult decât o nouă răzmeriţă locală. Când s-a întors de la Viena, unde se afla când a început Revolta, Milan a rămas şocat când a fost întâmpinat la Belgrad „nu numai de demnitari, soldaţi şi popor, aşa cum era obiceiul, dar şi de un contingent de voluntari înarmaţi până în dinţi, care l-a escortat strigând «Trăiască regele Serbiei! La luptă! Împotriva turcilor! Daţi-ne război!»“[51].

La început, Milan s-a opus chemării la arme. Pentru a-şi întări apoi poziţia, a cerut sprijinul Vienei şi Sankt-Petersburgului. Oficial, Alianţa Celor Trei Împăraţi se angajase să găsească o soluţie paşnică prin intermediul negocierilor, o poziţie consemnată în Nota Andrássy din decembrie 1875, prin care i se cerea Porţii să facă în continuare concesii creştinilor din Balcani. Istanbulul a fost de acord fără prea mare tragere de inimă, dar rebelii din Herţegovina au scutit Imperiul de această umilinţă, respingând propunerea lui Andrássy. În tot acest context, atât Rusia, cât şi Austria au continuat să denunţe orice incitare la război venită de la Belgrad. Astfel Milan s-a putut apăra de acuzaţiile de laşitate,

având în vedere că nu beneficia de sprijinul unei mari puteri pentru un război de eliberare. „Ce Piémont a besoin d'une France: où est-elle?“[52] Acesta a fost rezumatul epigramatic pe care l-a făcut dilemei sârbe.********
Anul 1876 s-a încheiat, iar conflictul din Bosnia a rămas fără soluţie. Bulgaria a explodat la rândul ei, iar la scurtă vreme s-au dezlanţuit şi masacrele punitive ale başbuzucilor. La Istanbul, sultanul Abdul-Aziz a fost îndepărtat cu brutalitate de la putere. Partidele sârbe care cochetau cu războiul erau acum convinse că Imperiul Otoman era atât de slăbit, încât sosise momentul oportun pentru a-i elibera pe sârbii din Bosnia, Herţegovina, din sangeacul Novi Pazar (o zonă otomană specială care separa Serbia de Muntenegru) şi Macedonia. Prinţul Milan era sigur că nu avea de ales decât între război sau revoluţie, după cum i-a mărturisit principelui Carol pe parcursul unei vizite întreprinse la Bucureşti la începutul lunii mai, într-o încercare zadarnică de a încheia o alianţă cu românii.
Ce Franţă ar salva acest Piemonte balcanic?

Umbra Prusiei

Marile puteri începuseră să anticipeze dezmembrarea Imperiului Otoman cu un secol înainte de Marea Criză Răsăriteană. Încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, Parisul, Londra, Viena şi Sankt-Petersburgul au elaborat planuri operative pentru a putea face faţă schimbărilor din est. Prusia a fost singura putere care nu s-a arătat prea interesată de această regiune pe parcursul secolului al XIX-lea. Franţa şi, mai ales, Marea Britanie erau pregătite să apeleze la metode diplomatice şi militare pentru a ţine bolnavul Europei în viaţă. Rusia şi Austro-Ungaria nu aveau nimic împotrivă să împartă prăzile otomane. Aceste planuri se schimbau la fiecare mişcare imprevizibilă a nisipurilor alunecoase ale relaţiilor internaţionale, însă luau foarte rar în calcul dorinţele popoarelor care locuiau de fapt aceste teritorii.
Până în 1875, echilibrul puterii în Europa cunoscuse o transformare fundamentală. Unificarea Germaniei fusese desăvârşită ca urmare a înfrângerii devastatoare suferite de Imperiul Habsburgic în 1866 şi

completată prin umilirea Franţei în 1871. Deşi a avut un ton uşor alarmist, în 1871, când a ţinut un discurs în faţa Camerei Comunelor, Disraeli nu a ezitat să aprecieze implicaţiile acestui proces:

Nu este orice război… Acest război este Revoluţia Germană, un eveniment politic mult mai important decât Revoluţia Franceză a secolului trecut… Consecinţele sale sociale, indiferent care vor fi acestea, se vor vedea pe viitor… Aveţi o nouă lume, noi influenţe au fost puse în mişcare, au apărut realităţi noi, necunoscute, noi pericole cărora trebuie să le faceţi faţă… Echilibrul puterii a fost distrus cu desăvârşire, iar ţara care suferă cel mai mult şi resimte cel mai puternic efectele acestei mari schimbări este Anglia.[53]

În final, restul Europei avea să resimtă aceste implicaţii mult mai brutal decât Anglia. Dar la acel moment, Disraeli avea dreptate. Marea Britanie, singura putere mondială adevărată a Europei, avea acum de-a face cu un rival continental puternic, a cărui putere industrială se dezvolta rapid. Bismarck, arhitectul Germaniei unificate, era perfect conştient de felul în care priveau celelalte mari puteri potenţialul expansionist al ţării sale şi încerca să le potolească temerile propunând o strategie paşnică. Îşi putea permite acest lucru. Franţa, a cărei principală culpă era, în ochii lui Bismarck, liberalismul ei, era deja în ruine. Marea Britanie nu avea potenţiali aliaţi cu care să poată construi o alianţă antigermană agresivă. Disputele ruso-engleze din Balcani şi Asia Centrală făceau orice acord imposibil, iar Austro-Ungaria, dependentă de bunăvoinţa Germaniei, nu se afla în poziţia de a lega o relaţie mai strânsă cu Londra.
La începutul Marii Crize Răsăritene, puterile nu au fost câtuşi de puţin interesate de luptele revoluţionare din Balcani, şi cu atât mai puţin precoupate de a le încuraja. Începând cu 1873, Germania, Rusia şi Austro-Ungaria se reuniseră în cadrul Alianţei Celor Trei Împăraţi, al cărei principal scop era să împiedice răspândirea ideologiilor republicane şi revoluţionare în Europa. Deşi nu erau câtuşi de puţin în termeni de prietenie cu Imperiul Otoman, Viena şi Sankt-Petersburgul aveau mari rezerve când venea vorba de înlăturarea unei monarhii consacrate, printr-o revoltă armată. Germania considera Balcanii un liant

necesar pentru implementarea scopurilor sale imperialiste în Orientul Mijlociu. Orice fragmentare suplimentară a peninsulei avea să-i pună ambițiile în pericol și să atragă riscul declanșării unei conflagrații mai ample. Marea Britanie continua să fie profund fidelă menținerii statu-quoului, cu scopul a-i ține pe ruși departe de Istanbul; și ce credea Franța înfrântă nu prea conta.

Două chestiuni amenințau această rar întâlnită unanimitate de interese într-o chestiune politică atât de importantă. Oficial și ideologic, Germania era aliată cu Rusia și Austro-Ungaria. Dar procesele de unificare a Italiei și Germaniei au tăiat aripile Imperiului Habsburgic în zonele de sud-vest și nord. Aspirațiile Austro-Ungariei s-au schimbat, iar Viena și-a întors atenția către sud, mai ales înspre Bosnia. Acest lucru însemna că, în cazul în care avea să izbucnească o criză, Austria și Rusia, aliatele Germaniei, puteau ajunge la un conflict în Balcani. Însă politica Austriei era elaborată de un nobil maghiar, Gyula Andrássy. Cândva, Viena pusese un preț pe capul acestui fost prim-ministru al unuia dintre guvernele revoluționare ale lui Kossuth. Acum, după Ausgleich, Andrássy se înfiora la gândul că puterea austriacă s-ar fi putut extinde în Bosnia și Herțegovina, căci astfel numărul slavilor din Dubla Monarhie ar fi crescut semnificativ. Acum că își obținuseră efectiv independența, Andrássy și colegii săi maghiari nu își doreau câtuși de puțin să o vadă știrbită. Și nici Austria nu ar fi pornit la atac împotriva Imperiului Otoman. Însă e cert că ar fi contraatacat dacă rușii ar fi făcut vreo mișcare în acest sens.

Influența panslavismului în Rusia avea însă și mai multe șanse să submineze unitatea politică a marilor puteri. Aleksandru al II-lea și Gorceakov se opuneau cu vehemență oricărei intervenții în Balcani, dar alți membri ai Ministerului de Externe și ai armatei ruse aveau țeluri mai radicale, în acord cu panslaviștii. Nikolai Pavlovici Ignatiev, numit consul al Rusiei la Istanbul în 1864, este în general considerat a fi conducătorul panslaviștilor din cadrul administrației ruse. O afirmație ca aceasta pleacă de la premisa că panslavismul ar fi fost o ideologie coerentă, cu o țintă precisă. Însă, având peste 200 de milioane de potențiali susținători, nu este de mirare că mișcarea era o cacofonie ideologică, manevrată de diverși maeștri populiști. Oricât de dificil ar fi să definim panslavismul, elitele din Austro-Ungaria, Turcia și Marea Britanie îl considerau cel mai periculos fenomen al anilor 1860 și 1870. Nu există urmă de îndoială că se bucura de un sprijin larg din partea unor clase sociale deosebit de

diferite din cadrul societăţii ruse: industriaşii profitau de discursul anti-occidental pentru a cere tarife mai mari; Biserica Ortodoxă Rusă îmbrăţişa panslavismul pentru a-şi exprima ostilitatea faţă de catolicism şi islamism; susţinătorii ţărănimii asuprite vedeau în panslavism o soluţie salvatoare pentru structurile rurale semifeudale ale Rusiei; intelectualii de la Moscova îl foloseau pentru a lovi în oligarhia germanizată de la Sankt-Petersburg. Pe măsură ce criza se acutiza, aceste voci se uneau şi dădeau glas imperialismului Rusiei Mari.

Până la acel moment, panslavismul se contrazisese mereu. Teoretic, ar fi trebuit să-i primească cu braţele deschise în rândurile lui pe toţi slavii, indiferent de religia lor. Dar până la sfârşitul anilor 1860, panslavismul devenise sinonim cu Biserica Ortodoxă. Polonezii erau excluşi, consideraţi trădători rebeli sau, chiar mai rău, solii catolicismului în est. Cehii, slovacii şi croaţii puteau fi acceptaţi, dar numai dacă se converteau la ortodoxie. Când a izbucnit disputa dintre biserica greacă şi cea bulgară, a durat ceva timp până ca mişcarea panslavistă să se poată decide de partea cui era. În fond, Biserica Ortodoxă Rusă era subordonată spiritual patriarhului grec de la Constantinopol. Dar imaginea romantică, a unei Rusii care să restaureze Bizanţul, nu putea fi înfăptuită cu participarea grecilor.

Pentru soluţionarea unor asemenea dileme a fost nevoie de excepţionalul fler politic al lui Ignatiev. Acesta a avut succes pentru că, spre deosebire de ceilalţi, a fost singurul care a ştiut ce a vrut. A aşteptat momentul în care constelaţia de puteri din Balcani s-a conturat de aşa manieră încât să-i poată permite Rusiei să impună un acord fără ca marile puteri să intervină. După cum a remarcat şi marele istoric al panslavismului, el a căutat să obţină „o revizuire a Tratatului de la Paris din 1856 (inclusiv suprimarea clauzei privind tutela colectivă a marilor puteri asupra Turciei), controlul asupra Constantinopolului şi a strâmtorilor şi o formă de acţiune comună a slavilor, sub îndrumarea Rusiei“[54].

Pentru Ignatiev, aspiraţiile naţionale ale creştinilor în Balcani ocupau locul doi. Când a venit vorba de Exarhatul Bulgar, după ce a cântărit cu atenţie situaţia, Ignatiev s-a declarat în favoarea slavilor şi nu a grecilor, pe motiv că teritoriile bulgare erau mai importante din punct de vedere strategic pentru Rusia. Prin urmare, Ignatiev a fost preaslăvit de istoricii bulgari ca un mare prieten al naţiunii lor. Cu o abordare pragmatică, Ignatiev şi-a folosit influenţa pe lângă Poartă pentru a convinge guvernul

otoman că înființarea Exarhatului avea să-i permită să-i dezbine și astfel să-i cucerească pe creștini.
După cum s-a explicat și Ignatiev însuși: „mai devreme sau mai târziu… Rusia va trebui să se lupte cu Austro-Ungaria pentru locul întâi în Balcani și pentru rolul de conducător al slavilor: pentru atingerea acestui țel, Rusia va trebui să facă sacrificii pentru slavii aflaţi sub stăpânirea austriecilor sau a turcilor și să se preocupe de libertatea și întărirea puterii lor. Să aibă drept țel simpla emancipare a slavilor, să se mulţumească doar cu succesul pe plan uman ar fi o prostie, ar fi condamnabil [adăugaţi nota de emfază]“[55].
Când a izbucnit Revolta din Herţegovina, prima sa reacție a fost să încerce să calmeze manifestările rebele ale raialei creștine. Știa că Rusia nu era încă pregătită să pornească la atac împotriva Imperiului Otoman. Însă în 1876, pe măsură ce spiritele se încingeau în Serbia, a decis că Rusia nu mai trebuia să aștepte. Piesa finală a acestui puzzle a fost așezată în luna mai, când generalul Mihail Grigorievici Cerniaev, un flamboaiant naționalist rus, a sosit în Serbia împreună cu 500 de voluntari. Politica pacifistă propusă de țarul Aleksandru și de Gorceakov a fost pusă în umbră de strategia paralelă a lui Ignatiev și a panslaviștilor din administrație. Este de înțeles că principele Milan a luat drept bune asigurările consulului rus de la Belgrad, care i-a garantat că Sankt-Petersburgul avea să susțină declarația de război a Serbiei. În 2 iulie 1876, armatele Serbiei și ale micuțului ei aliat, Muntenegru, au pătruns pe teritoriul otoman.

Pierderea inocenței

Foarte puțini militari știau mai multe despre războaiele din Balcani decât bătrânul comandant Omer Pașa Latas. La începutul anilor 1870, acesta a avut ocazia de a asista la manevrele militare ale noii armate sârbe. În caz de război, a remarcat el, această masă de țărani avea să se facă nevăzută imediat ce avea să se tragă primul foc de armă.
Strategia sârbilor în războiul cu turcii din 1876 a avut la bază mitul țăranului războinic și convingerea că o simplă declarație de război avea să încurajeze țărănimea creștină oprimată din întregul Imperiu Otoman.

Nu a fost nevoie de mai mult de două zile pentru a demonstra cât de profund neadecvată era filosofia militară sârbă. Academia Militară de la Belgrad, cunoscută și sub numele de Școala de Artilerie, promovase cel mult 10 absolvenți pe an începând cu 1850, când fusese înființată. La momentul izbucnirii războiului, armata sârbă putea trimite pe câmpul de luptă cel mult 460 de ofițeri slab antrenați. Alături de cei 700 de ofițeri ruși, care îl urmaseră pe Cerniaev în Serbia în numele panslavismului, comandau o armată ce număra în total 125 000 de țărani nedisciplinați. După cum a observat și un atent istoric al Serbiei secolului al XIX-lea:

Sârbii habar nu aveau cât de mult se schimbaseră tehnologiile și tacticile de luptă între 1860 și 1875. Ca urmare a acestor schimbări, o armată formată din țărani neantrenați era depășită chiar și în Balcani. Strategii militari sârbi nu învățaseră încă lecțiile Războiului Crimeii, ale războaielor de unificare ale Italiei și Germaniei, ale Războiului Civil american – toate aceste conflicte arătaseră că armatele puteau rezista unor ofensive puternice dacă armele erau concentrate în cele mai bune poziții defensive și că doar soldații bine antrenați și foarte disciplinați, cu arme de primă clasă, ar fi putut avea șansa de a repurta succese în ofensivă.[56]

Unul dintre puținele domenii în care Tanzimatul repurtase un succes vizibil era reorganizarea armatei otomane, care era acum bine înarmată cu puști Martini-Henry și Snider și susținută cu mitraliere Krupp. Puștile Peabody și Martin ale sârbilor (care aveau îngrijorătoarea tendință de a se bloca după ce trăgeai șapte sau opt focuri de armă) și puștile de proveniență autohtonă, produse în singura fabrică de armament din țară, cea de la Kragujevac, nu se puteau compara cu armele turcilor.
La numai două luni de la izbucnirea războiului, armata sârbă a fost zdrobită. Decizia de a ataca fortăreața otomană de la Niș cu o armată formată din 68 000 de soldați, grosul forței sârbe, aflată sub comanda generalului Cerniaev a fost dezastruoasă. Înfrângerea Serbiei a deschis drumul către Belgrad. Sârbii s-au trezit brusc confruntați cu o perspectivă sumbră: cea de a vedea armata otomană ocupând capitala și redevenind stăpână în principat la mai bine de șaptezeci de ani de la

Prima Revoltă Sârbă. Guvernul rus a împiedicat prăbușirea statului sârb, avertizând Poarta că dacă nu reușea să convină asupra unui armistițiu, rușii aveau să intre în război. În cele din urmă, în 17 februarie 1877, s-a semnat pacea. Aceasta a reimpus statu-quoul.
Deși Serbia nu a pierdut teritorii, înfrângerea a fost dezastruoasă. Circa 5 000 de oameni au murit și alți 9 500 au fost răniți. Dintr-o populație totală de 1 300 000, conflictul a lăsat 200 000 de oameni fără adăpost. Nici consecințele politice nu au fost mai ușor de suportat. Rușii i-au catalogat pe sârbi drept niște incompetenți jalnici. Serbia a rămas fără prieteni sau aliați. Mai grav, rușii și-au schimbat obiectul afecțiunii, punându-i pe bulgari pe primul loc, și au recunoscut că Austro-Ungaria avea dreptul de a ocupa Bosnia și Herțegovina.
Convingerea elitei sârbe, cum că ar fi putut să-și elibereze compatrioții, și chiar țărănimea creștină din Peninsula Balcanică s-a dovedit a fi o iluzie. În momentul în care armatele sârbe au traversat granițele otomane în iulie 1876, țărănimea bulgară nu a făcut altceva decât să le privească în tăcere, căci încă digera lecțiile învățate din represaliile dezlănțuite de turci după Revolta din Aprilie. Sârbii încă mai aveau de învățat că puterea politică nu emana din țeava vreunei arme încărcate sau din mișcări romantice care se sprijineau pe țărănime. Cei trei ani ai Marii Crize Răsăritene au scos la iveală o discrepanță serioasă între retorica romantică a naționalismului balcanic și capacitatea acestuia de a-și pune ambițiile în practică.
În Imperiul Otoman, declarația de război a Serbiei din 1876 a generat un adevărat val de sentimente panislamice. Murad al V-lea, traumatizat de vărsările de sânge fratricide din aparatul său administrativ, și-a oferit tronul lui Abdul-Hamid al II-lea (1876–1909). Midhat Pașa supraviețuise, așa că în momentul în care a fost numit mare vizir de Abdul-Hamid al II-lea, a început în sfârșit să redacteze o constituție otomană. În primele trei luni de la urcarea pe tron a lui Abdul-Hamid, armata sârbă a fost zdrobită și, în decembrie, constituția a fost în cele din urmă promulgată, eveniment întâmpinat cu mare fast și bucurie în întreaga Europă. Pentru o scurtă perioadă de timp, se părea că Imperiul Otoman supraviețuise tranziției de la absolutismul feudal la monarhia constituțională. Însă aceste speranțe s-au năruit în momentul în care Rusia, încă animată de panslavism și intuind slăbiciunea Imperiului Otoman, a declarat război Porții în 24 aprilie 1877. După ce și-au apărat eroic imperiul la Plevna, la

sud de Dunăre, în Bulgaria, la începutul anului 1878, Poarta a fost nevoită să capituleze în cele din urmă în fața rușilor.
Pacea a fost încheiată mai întâi la San Stefano, unde turcii au fost obligați să semneze un tratat ce părea să împlinească visele lui Ignatiev. Tratatul îi conferea Rusiei, în primul rând prin constituirea unui nou și vast stat bulgar, dominația strategică asupra Balcanilor. În cazul în care termenii stabiliți la San Stefano ar fi rămas valabili, Marea Britanie, Austro-Ungaria și Rusia ar fi fost presate să evite un război de proporții, care ar fi putut să angreneze și Germania, și Franța. Germania nu era pregătită pentru război, fapt ce explică de ce Bismarck și-a oferit serviciile de „intermediar onest", organizând o conferință de pace la Berlin. Conferința avea să se încheie cu o revizuire de amploare a Tratatului de la San Stefano. Noua Bulgarie avea să fie redusă la jumătate din teritoriul atribuit inițial, iar apoi împărțită în două, un principat și regiunea autonomă a Rumeliei Orientale. Aceasta din urmă aparținea încă teoretic Imperiului Otoman, dar era de fapt pe cale să se unească cu principatul. Influența Rusiei în Bulgaria era compensată de ocupația austro-ungară și de controlul strategic al Habsburgilor în Bosnia și în sangeacul Novi Pazar.
Având în vedere diversitatea geografică și demografia complexă a Balcanilor, orice fel de diviziune a peninsulei în noi state, fără să se ia în calcul antagonismele locale, era sortită eșecului. Cu toate acestea, exact cum au suspectat Mihail Obrenović, Gheorghi Rakovski și alți conducători balcanici, marile puteri aveau să încurajeze extinderea statelor-națiune oriunde și ori de câte ori acest lucru era în interesul lor, ignorând pe parcursul acestui proces revendicările naționale contrare.
În anii 1870, s-a remarcat și o altă evoluție foarte periculoasă în atitudinea marilor puteri față de această regiune. În anii 1830, când negociaseră viitorul Greciei, Franța, Marea Britanie și Rusia acționaseră în armonie, respectându-și reciproc dorințele pentru a-și proteja interesele strategice. După Congresul de la Berlin însă, competiția a luat locul cooperării; armonia a fost înlocuită cu discordia. Popoarele din Balcani aveau să plătească un preț crunt pentru această schimbare de atitudine.

******** Privind retrospectiv, singura regiune la fel de problematică a fost Libanul.
******** Astăzi o regiune din Croația, aflată la nord de Kninska Krajina, însă la acel moment parte a Graniței Militare habsburgice.
******** În 1851, ierarhia islamică din Bosnia insista ca persoanele care se converteau să fie circumcise. Decât să facă operația, mai bine de jumătate din batalionul murtad a preferat să emigreze în America sau să riște să se întoarcă înapoi în Imperiul Habsburgic.
******** Se consideră că prosoapele plușate au fost „create“ de țesătorii de prosoape din Bursa în secolul al XVII-lea. (N. red.)
******** Majoritatea acestor bulgari s-au întors ulterior în Balcani, după ce și-au dat seama că viața alături de rușii ortodocși era chiar și mai dificilă decât traiul neprevăzut din Imperiu.
******** Cu excepția macedonenilor slavi, a căror afirmare este discutată în capitolul 4. (N.a.)
******** Paisie de la Hilandar – o mânăstire sârbo-bulgară de pe muntele Athos – este considerat a fi părintele naționalismului bulgar, căci el a fost cel care a scris istoria poporului bulgar în 1762, care pleda pentru folosirea limbii vernaculare a slavilor în Biserica Ortodoxă și ataca dominația elenă în ierarhia bisericească.
******** Biserica Unită practică ritul ortodox răsăritean, dar recunoaște autoritatea Papei și nu a Patriar-hului de la Constantinopol. Ca urmare a unor manevre politice, ea s-a răspândit printre bulgari și români în secolul al XIX-lea. Influența sa în rândul bulgarilor a scăzut, dar a supraviețuit printre români.
******** Biserica Română Unită a fost interzisă în timpul regimului comunist, începând cu anul 1949 și până în 1989. Ierarhii și credincioșii greco-catolici au fost aspru persecutați. (N. red.)
******** Vezi Capitolul 4.
******** Cincisprezece dioceze au fost plasate sub controlul noului Exarhat Bulgar.
******** În franceză, în original – „Acest Piemont are nevoie de o Franță: unde este ea?“ (N. tr.)

Capitolul 3

Un labirint de conspirații

Sudul Balcanilor, 1878–1914

Fastul: marile puteri

Marile puteri au devenit conştiente de potenţialul militar al Prusiei odată cu victoria repurtată de aceasta împotriva Austriei în bătălia de la Königgrätz din 1866. Patru ani mai târziu, au remarcat cu uimire cu câtă uşurinţă zdrobea berbecul prusac zidurile fortificate ale Parisului. Mesajul era clar: zilele Marii Britanii de lider necontestat al comerţului şi industriei erau numărate. Unificarea Germaniei, după Războiul Franco-Prusac din 1871, a marcat o schimbare importantă în echilibrul puterii. Marea Britanie şi Rusia, spre exemplu, aveau să dea uitării vechea animozitate şi să devină aliate, iar liantul conservator care legase Germania de Austro-Ungaria şi Rusia avea să cedeze. Noile configuraţii s-au dezvoltat treptat în două blocuri de putere, care în 1914 au pornit la război – Tripla Alianţă, formată din Germania, Italia şi Austro-Ungaria, şi Antanta, care a unit Marea Britanie, Franţa şi Rusia. Această schimbare s-a resimţit cel mai puternic în Peninsula Balcanică, unde avea să facă ravagii.

Până în vara lui 1878, Germania începuse deja să tulbure echilibrul european. Producţia ei industrială cunoştea un avânt extraordinar, ajunsese din urmă economiile tuturor statelor rivale şi depăşise economiile mai slabe. Berlinul era cel mai evident simbol al puterii deţinute de noul Imperiu. Cu două decenii în urmă, capitala prusacă fusese un oraş de provincie adormit. Acum, toate liniile de cale ferată din Germania duceau la Berlin. Una dintre acestea făcea legătura între capitală şi moşiile iuncherilor din Prusia Răsăriteană; alta mergea către Leipzig şi Cottbus, centre în curs de dezvoltare ale industriei grele; alta se îndrepta către Hamburg şi Marea Nordului, ţintind pieţele de desfacere din restul lumii; a patra deschidea drumul către Rin şi pădurile dese din Hessen şi Bavaria. Populaţia oraşului trecuse pragul de un milion, iar numărul locuitorilor creştea zilnic, căci ţăranii, funcţionarii din administraţie şi antreprenorii se grăbeau să ajungă în metropola

devenită o adevărată peșteră a lui Aladin.
Decizia de a organiza un congres la Berlin pentru a soluționa Marea Criză Răsăriteană a confirmat statutul precoce al orașului. De fapt, Congresul de la Berlin a devenit atât de important tocmai datorită locului în care s-a desfășurat. Germania, „intermediarul onest“ în cuvintele lui Bismarck, era singura țară care putea pretinde atât o indispensabilă autoritate militară, cât și neutralitate în problemele Balcanilor, lucru care îi permitea să-și arbitreze confrații puși pe hartă.
Pe parcursul Congresului, care a durat fix o lună, din 13 iunie până în 13 iulie, Germania a fost reprezentată de prințul Otto von Bismarck, investit cu puteri absolute. Congresul s-a desfășurat la reședința oficială a lui Bismarck din centrul Berlinului, palatul Radziwill. Construit în anii 1730, palatul fusese cumpărat de statul german cu șapte ani înainte de organizarea Congresului, în momentul în care se înființaseră ministerele imperiale la Berlin. Aflat exact lângă Unter den Linden, pe Wilhelmstrasse, era deopotrivă central și magnific. În sala de reuniuni a Congresului de la primul etaj se afla o imensă masă în formă de potcoavă. Cele șapte delegații erau așezate în jurul ei în ordinea alfabetului. Secretarul Congresului, Joseph Maria von Radowitz, petrecuse zile întregi studiind documentele Congresului de la Viena (1815), ale Tratatului de la Paris (1856) și ale Conferinței de la Constantinopol (1875–1876). Cea mai importantă descoperire pe care o făcuse era că mâncarea excelentă servită la Constantinopol slujise drept antidot pentru accesele de furie. Marele bufet al lui Radowitz, deschis în încăperea de lângă sala de reuniuni, a devenit cunoscut drept cea mai eficientă tactică diplomatică de la Berlin. Ori de câte ori se încingeau spiritele, delegații se strângeau buluc în sala de mese să se delecteze cu bucatele alese și să bea apoi un pahar de vin de Xeres.
În calitate de președinte al Congresului, Bismarck stătea în capul mesei în formă de potcoavă, întotdeauna pregătit să se folosească de poziția sa pentru a grăbi anumite decizii când delegațiile amenințau să tărăgăneze procedurile din cauza unor certuri mărunte. Era faimos pentru faptul că nu avea pic de răbdare și toleranță. Rugăminţile stăruitoare adresate în numele naţiunilor obidite sau digresiunile cu privire la liniile exacte ale noilor granițe erau întâmpinate cu răspunsuri aspre. Cancelarul obișnuia să-și intimideze asistența prin trupul lui voluminos de iuncher și să dea disprețuitor din mână, cerându-i celui care avea cuvântul să tacă sau

catalogându-i contribuția drept irelevantă.
Dar Bismarck nu făcea întotdeauna doar ce voia el. Congresul de la Berlin a reunit un grup extrem de puternic de diplomați și politicieni. Deși evenimentul a devenit cunoscut opiniei publice abia la o săptămână după deschiderea ședințelor, presa europeană și cea americană au reușit să trimită o armată de corespondenți surescitați la gândul că ar fi putut asista la o reluare strălucită a Congresului de la Viena din 1815. Jurnaliștii au fost dezamăgiți. Bismarck era un geniu al diplomației, dar complet diferit de excentricul Metternich, orchestratorul Congresului de la Viena. Spre consternarea tuturor, a sosit la Berlin etalând o barbă neobișnuită. Ulterior, Radowitz a scris: „Aceia dintre noi care îl cunoșteau mai bine, au remarcat că barba lungă îi priva fizionomia de expresivitate și îi conferea în schimb un aer sinistru, făcându-l să pară mai bătrân“[1]. Metternich se lansase în pași de dans pe drumul către pacea europeană. Bismarck a pornit pe acest drum aruncând priviri mânioase.
Cinismul auster al cancelarului nu le-a oferit corespondenților subiecte interesante, așa că aceștia și-au întors atenția către cealaltă atracție a conferinței – lordul Beaconsfield, recent înnobilatul Disraeli. Datorită prieteniei sale strânse cu regina Victoria și a reputației sale de politician și romancier, plimbările zilnice ale prim-ministrului pe Unter den Linden atrăgeau o mulțime de privitori curioși. Illustrated London News a încercat în zadar să condimenteze aceste momente, descriind lucrările Congresului ca fiind o luptă magistrală de orgolii între „Bizzy și Dizzy“. De fapt, Bismarck nu-și dorea câtuși de puțin să-l supere pe Disraeli și îi arăta acestuia un profund respect********.
Cel mai credincios aliat al cancelarului german era ministrul de externe al Austro-Ungariei, Gyula Andrássy, care ieșea în evidență din marea de delegați îmbrăcați în veșminte convenționale și anoste, prin uniforma sa stacojie care îți lua ochii și sabia care îi atârna la brâu. Lui Andrássy îi era greu să ascundă tensiunea pe care i-o provoca încercarea de a mulțumi trei părți diferite – pe împăratul Franz Joseph, pe Bismarck și pe intransigenții săi colegi maghiari. Cancelarului rus, prințul Aleksandr Gorceakov, îi dădea târcoale o formă de senilitate atât de gravă, încât în fiecare zi trebuia transportat în sala congresului într-o lectică – imagine care parcă reflecta cât de puțin mai înțelegea Rusia din relațiile internaționale.

Cu toate acestea, chiar dacă aceste trei personalități au fost prezente la Berlin, presa a fost profund dezamăgită de Congres. Dinamismul Germaniei adusese cu sine noi probleme ce antrenau nemulţumiri sociale, dar și ideologii subversive care contestau stilul autoritar al lui Bismarck și al împăratului german. În anii dinaintea Congresului, după ce reușise să scape cu viață din două tentative de asasinat, Wilhelm I se retrăsese la țară și își predase atribuțiile fiului său, Kronprinz-ul. În pofida calmului pe care îl afișa, Bismarck era un om speriat, care se temea pentru viața sa. Pe lângă faptul că avea un revolver la el tot timpul, încerca să-și limiteze pe cât de mult posibil apariţiile publice și, cu excepția lui Disraeli, restul delegaţilor i-au urmat exemplul. Ședințele Congresului au rămas o carte închisă pentru majoritatea corespondenţilor, care s-au săturat rapid să mai discute cu diplomaţii de rang inferior.

Dintr-un anumit punct de vedere nu era nimic de transmis și pentru că patru mari puteri, Germania, Marea Britanie, Austro-Ungaria și Rusia, luaseră cele mai importante decizii înainte de reunirea Congresului. Cu toate acestea, uneori disputele aproape că au pus în primejdie continuarea Congresului. Dacă la conducerea reuniunii s-ar fi aflat un personaj mai slab decât Bismarck, atunci aceasta ar fi putut eșua. Dar Rusia deja își dăduse acordul pentru dezmembrarea Bulgariei. După ce îl forțase pe sultan să accepte crearea unui nou stat slav de mari dimensiuni, prin Tratatul de la San Stefano din decembrie 1877, Rusia era acum nevoită să nu mai țină seama de el. Decizia ca armata habsburgică să ocupe Bosnia și Herţegovina a pus sare pe rana Moscovei.

Pe parcursul primei jumătăți a Congresului s-a discutat aproape în exclusivitate despre condițiile acordului bulgar. S-au irosit ore întregi cu târguieli privind numărul exact de trupe pe care sultanul avea să aibă voie să-l detașeze în Rumelia Orientală, precum și locațiile unde acestea să fie încartiruite. Problema consta nu în detaliile infernale, ci în turnirul nesfârșit dintre lordul Beaconsfield și Gorceakov. Subalternii lor direcţi, Salisbury și Petar Șuvalov, încercau în permanență să ajungă la un acord peste capetele șefilor lor. „Bătrânul“, s-a plâns Șuvalov de Gorceakov, „nu mai are pic de claritate și este vanitos. Are să strice totul.“[2] Salisbury, la fel de exasperat, a scris despre Beaconsfield că „nu are nici cea mai vagă idee despre ce se întâmplă, înțelege totul de-a-ndoaselea și își închipuie că trăiește într-o veșnică conspirație“[3]. Cu toate acestea, în final au căzut

de acord, fără să fie cineva cu adevărat surprins. Beaconsfield s-a folosit, ce-i drept, de o manevră teatrală: a pornit trenul oficial și a amenințat să plece mai devreme. Prin urmare, Rusia s-a înduplecat și a lăsat de la ea într-o chestiune ce nu avea mare importanță. La urma urmei era important ca puterilor mai mici și presei să li se lase impresia că la Congres se făcea politică adevărată.

Contele Andrássy s-a confruntat cu o dilemă stânjenitoare. Împăratul său, Franz Joseph, și armata austriacă erau hotărâți să ocupe, dacă nu chiar să anexeze, Bosnia și Herțegovina. Dar, după cum am văzut, guvernul de la Budapesta era ostil ideii de a absorbi o populație slavă și mai numeroasă în cadrul Imperiului. Apelând la o serie de manevre iscusite, de culise, Andrássy i-a convins pe englezi să vină cu propunerea ca Austro-Ungaria să ocupe Bosnia și Herțegovina pentru a asigura stabilitatea regională. Chiar și colegii săi maghiari au înțeles că ar fi fost o greșeală diplomatică fatală din partea lui Andrássy să refuze o ofertă venită din partea celui mai înfocat apărător al Imperiului Otoman. Astfel că, după ce s-a soluționat problema Bulgariei, s-a rezolvat rapid și cea a Bosniei.

Cum principalele aspecte ale revizuirii Tratatului de la San Stefano fuseseră soluționate în prealabil, resentimentele personale și punctele slabe au ajuns să joace un rol decisiv pe parcursul Congresului. Bismarck a declarat deschis că își dorea finalizarea lucrărilor Congresului cât de curând posibil. Ultimele evenimente îl forțaseră să-și amâne vacanța anuală de refacere în stațiunea sa favorită, iar căldura insuportabilă de la Berlin îi agravase boala (suferea de zona zoster). Ajunsese la concluzia că singura modalitate de a-și face durerile mai suportabile era să se pregătească pentru fiecare sesiune a Congresului dând pe gât o carafă de vin de Porto. Se spune că acest lucru l-ar fi făcut și mai iute la mânie, și că prințul Alexander von Hessen, care s-a întâlnit cu Bismarck în plină conferință, ar fi observat cum „cancelarul a făcut ditamai burdihanul și vorbea cu foarte mare greutate, sughițând întruna“[4].

Dacă temperamentul iute al lui Bismarck a iscat bârfe printre delegați, participanții veniți din acele „locuri despre care nimeni nu auzise înainte de acest război“, așa cum descria cancelarul Balcanii, s-au arătat neliniștiți. Peninsula Balcanică era un loc haotic și încâlcit. Ajunsese un laborator al schimbărilor politice, unde marii diplomați și elitele leftere își băteau capul cu autoritatea în declin, cu tradițiile populare locale, cu

ideologii naţionaliste nou apărute şi, mai presus de toate, cu propriile interese pe termen scurt pentru a crea un montaj constituţional şi teritorial pestriţ. Congresul de la Berlin a avut loc pe fundalul unor valuri masive de refugiaţi, al unor mici, dar sângeroase dispute teritoriale şi al unor lupte interne pentru putere. În timp ce Congresul îşi desfăşura şedinţele fără vlagă, soldaţii ruşi şi insurgenţii bulgari îşi uneau forţele pornind atacuri violente împotriva civililor musulmani din Bulgaria. Peste 150 000 de refugiaţi au sosit la Istanbul în acea vară, motiv pentru care infrastructura oraşului aproape că a cedat. Autorităţile locale abia dacă mai făceau faţă presiunii când o epidemie de tifos, izbucnită pe fundalul crizei de alimente, a convins guvernul să-i trimită pe refugiaţi la Edirne (Adrianopol), care la acea vreme era ocupat de ruşi. Oraşul era condus cu o mână de fier de un comandament militar care a fost fericit să tolereze atrocităţile comise împotriva musulmanilor. Aceste episoade din realitatea balcanică au fost trecute tacit cu vederea de către Congres********.

În momentul în care delegaţia turcă, a şaptea „mare putere“ de la masa în formă de potcoavă, a propus aceste chestiuni spre discuţie, Bismarck le-a respins categoric. Turcii au fost umiliţi cu fiecare ocazie. Cu prilejul uneia dintre reuniunile oficiale mondene organizate în cadrul Congresului, orchestra germană a pregătit un program de muzică tradiţională din fiecare dintre cele şapte ţări prezente la conferinţă. Însă muzicienii au refuzat să se complice cu muzica turcească, aşa că şi-au delectat ascultătorii cu Marcia alla turca a lui Mozart şi Marşul sultanului de Donizetti[5]. Aceasta a fost una dintre cele mai blânde insulte pe care au trebuit să le tolereze turcii.

La conducerea delegaţiei turce se afla inteligentul, dar ghinionistul Karatodori Paşa. Grec fanariot fiind, era ţapul ispăşitor perfect, căci sultanul îl putea învinovăţi pentru dezastrul ce păştea Imperiul Otoman în urma hotărârilor luate în timpul Congresului. Pe Bismarck îl lăsa rece faptul că turcii aleseseră ca delegaţia lor să fie condusă de un grec, dar considera numirea lui Mehemed Ali Paşa, erou militar al războiului sârbo-turc din 1876, în funcţia de adjunct al lui Karatodori o insultă de neiertat. Mehemed se născuse cu numele de Karl Detroit în Brandenburg, la câţiva kilometri de Berlin. În ultimii ani de adolescenţă, ajuns la Istanbul, tânărul prusac a dezertat de la bordul navei pe care se afla pentru a scăpa de un căpitan tiran. Aici a devenit protejatul lui Ali Paşa,

un mare exponent al Tanzimatului. Detroit s-a convertit la islamism şi a avansat în ierarhia armatei otomane la fel cum făcuse şi apostatul sârb, Omer Paşa Latas, cu treizeci de ani înainte. Mehemed a fost acceptat în rândurile delegaţiei turce pentru că avea cunoştinţe foarte bogate despre geografia şi politica balcanică, o calitate rar întâlnită printre delegaţii prezenţi la Congres. Din păcate, nu a reuşit să-şi împărtăşească cunoştinţele colegilor săi delegaţi, căci Bismarck îl întrerupea abrupt ori de câte ori încerca să intervină în cadrul şedinţelor.
Poarta şi sultanul au înrăutăţit şi mai tare lucrurile pentru delegaţia turcă. Karatodori primise un ordin clar: nu avea voie să răspundă la vreo propunere fără să informeze mai întâi Istanbulul. Câteodată trebuia să aştepte zile întregi un răspuns de la guvernul său vădit indolent, timp în care trebuia să evite insistenţele nerăbdătoare ale lui Bismarck, care solicita acordul supus al Turciei. Karatodori a primit lovitura de graţie în momentul în care a rămas fără bani. Riscând să fie evacuată din hotel, delegaţia turcă s-a văzut nevoită să-şi trimită prin telegraf demisia la Istanbul. De-abia apoi a primit de la Poartă o diurnă modică. În pofida necazurilor de care au avut parte Karatodori şi Mehemed, Congresul ar fi avut acelaşi rezultat şi dacă prezent ar fi fost sultanul însuşi. Deşi oficial vorbind aveau statut egal la masa în formă de potcoavă, otomanii fuseseră chemaţi la Congres dintr-un singur motiv: pentru a renunţa la teritorii vaste în favoarea oricărei alte entităţi favorizate de marile puteri.
Poarta s-a putut consola cu faptul că reprezentanţii săi au fost prezenţi la fiecare şedinţă a Congresului. Celelalte state balcanice, nutrind speranţe că aveau să fie recompensate fie pentru eforturile curajoase de pe câmpurile de luptă, fie pentru scrupulozitatea cu care respectaseră interesele marilor puteri, se puteau considera norocoase dacă trimişii lor erau invitaţi la evenimentele mondene la care luau parte delegaţii de rang inferior de la Congres. Ministrul francez de externe, William H. Waddington********, a avut o singură intervenţie semnificativă, atunci când a cerut Congresului să asculte cazul prezentat de delegaţia greacă, condusă de Theodoros Delyiannis, care a adus argumente în favoarea expansiunii teritoriale a Greciei în cadrul unei singure şedinţe. Lui Delyiannis şi adjunctului său, Alexandros-Rizos Rangavis, li s-a permis să intre în sală şi să vorbească despre Grecia Mare timp de jumătate de oră. Secretarul Congresului, manieratul Radowitz, a observat că pe parcursul

discursului principalii susţinători ai Atenei – Waddington, Beaconsfield şi Salisbury – „au dormit somnul celor drepţi“.
Nici românii nu s-au descurcat mai bine. Au fost invitaţi să participe la a zecea şedinţă a Congresului, din data de 1 iulie. Revendicările lor, inclusiv cerinţa-cheie, Transilvania, au fost elegant formulate şi foarte precise. Din păcate, atât Kogălniceanu, cât şi Brătianu au fost profund intimidaţi de ocazie, iar Salisbury a notat că prezentarea lor s-a auzit cu dificultate de la început până la sfârşit. Chiar dacă ar fi reuşit să se facă auziţi, nimeni nu ar fi ţinut cont de părerea lor. De îndată ce au părăsit încăperea, Congresul a convenit să acorde independenţa României, dar a ignorat orice altă pretenţie teritorială a Bucureştiului.
Sârbii au avut parte de cel mai mizerabil tratament. Bismarck i-a interzis în mod expres ministrului de externe Jovan Ristić accesul la conferinţă. Pe de altă parte, persanilor, nici pe departe actori principali în Marea Criză Răsăriteană, li s-a permis să ţină un discurs********. Lui Ristić nu i s-a permis să prezinte pretenţiile sârbilor decât în scris, în condiţiile în care delegaţii nu erau obligaţi să le citească. În schimb, cancelarul a asigurat Congresul că deciziile ce afectau Serbia aveau să fie discutate în detaliu într-un tratat separat încheiat între Viena şi Belgrad. După cum vom vedea, în acest caz termenul de „tratat“ a fost mai degrabă un eufemism pentru „dictat“.
Albanezii, care şi-au trimis doi dintre cei mai de seamă intelectuali, pe Abdyl Frashëri şi Jani Vreto, au tras un loz necâştigător şi au plecat rapid acasă pentru a economisi bani. Şi muntenegrenii au fost ignoraţi. Singura naţiune balcanică care ar fi putut nutri vreo urmă de speranţă din partea Congresului era Bulgaria, care, în mod paradoxal, încă nu se formase ca stat. Lumea se putea baza pe faptul că Rusia avea să lupte de partea Bulgariei, pentru că ţelurile imperiale ale acesteia depindeau de crearea unei Bulgarii puternice. Bulgarii încă nu aflaseră că soarta lor fusese deja decisă: aveau să piardă Macedonia, cu alte cuvinte jumătate din teritoriul pe care îl revendicau. Prin urmare, deşi Bulgaria a beneficiat de un oarece avantaj diplomatic faţă de viitoarele ei vecine din Balcani la reuniunea de la Berlin, însăşi momentul naşterii acestui stat a fost asociat în memoria colectivă bulgară cu un trist sentiment de pierdere teritorială.

Acordul: marile puteri și Balcanii

Bismarck era arogant, dar avea toate motivele să fie astfel. Capacitatea sa de a citi adevăratele intenţii ale celor prezenţi la Congres, de a anticipa dezacordurile dintre membrii aceleiași delegaţii și de a-i asigura că el nu făcea decât să slujească interesul comun al marilor puteri a constituit apogeul diplomației de secol XIX. De fapt, afirmaţia sa, cum că ar fi acţionat ca „un intermediar onest“, nu era câtuși de puţin falsă – căci, spre deosebire de celelalte mari puteri, Germania nu avea vreun popor vasal în Balcani. La acel moment, noul Imperiu nu era încă prins în acea rețea încurcată de legături externe și coloniale, care la sfârșitul secolului al XIX-lea au ajuns să fie considerate „imperiale“. În decembrie 1876, când Bismarck a afirmat în fața parlamentului german că Balcanii „nu meritau nici măcar un fir de păr din țeasta unui grenadier din Pomerania“, ar fi putut la fel de bine să se refere la Africa de Nord, Caucaz sau India. Din întâmplare însă, Balcanii se aflau în centrul atenției statelor europene la acel moment.

În politica externă, cancelarul avea un singur țel: să mențină un echilibru al puterii care să împiedice formarea unei alianţe antigermane. Piatra de temelie a acestei strategii era reprezentată de Alianţa Celor Trei Împărați, acordul neoficial care lega cele trei capitale conservatoare ale Europei – Berlinul, Sankt-Petersburgul și Viena. Acordul nu era tocmai o alianţă în toată puterea cuvântului, dar încuraja cooperarea între cele trei imperii. Raţionamentul lui Bismarck era unul corect: atât timp cât acordul rămânea în vigoare, nici Marea Britanie și nici Franța, chiar și aliate, nu ar fi amenințat vreodată interesele fundamentale ale Germaniei.

Prin Tratatul de la San Stefano din decembrie 1877, Rusia și-a extins influența adânc în interiorul Peninsulei Balcanice și până pe ţărmul Mării Egee. Tratatul a permis ruşilor să domine Balcanii și le-a dat acces la Marea Neagră. Acest lucru era inacceptabil atât pentru Austro-Ungaria, cât și pentru Marea Britanie. În februarie 1878, Marea Britanie a trimis nave de luptă în Dardanele, iar războiul a devenit o posibilitate cât se poate de reală. Un eventual conflict ar fi învrăjbit Rusia împotriva unei alianțe formate din Austro-Ungaria și Marea Britanie. Deși detesta gândul că ar fi trebuit să-și întrerupă concediul, Bismarck și-a dat seama

că nu avea altă variantă decât să reunească Congresul de la Berlin pentru a restabili echilibrul între cei doi colaboratori ai săi, Dubla Monarhie și Rusia. Cum principiile Alianţei Celor Trei Împăraţi erau ameninţate, Bismarck trebuia să-și ofere serviciile de mediator.
Raționamentul lui Bismarck avea la bază o politică a „intereselor“ majore. Realpolitik se baza pe capacitatea de a folosi cu adevărat forţa. A catalogat drept irelevante atât imperiile vaste aflate în declin, cât și micile state care tocmai își făceau apariția – dacă un stat nu putea pregăti și întreține o armată masivă, atunci opinia acestuia nu avea valoare. În schimb, acești jucători neînsemnați puteau fi mutați de colo-colo într-un joc teritorial cu fundal muzical: la Congresul de la Berlin, Rusia, de exemplu, a primit sudul Basarabiei în detrimentul României, ca o compensație pentru ajustările teritoriale suferite de Bulgaria după San Stefano. Tăierile și alipirile teritoriale nu constituiau o idee nouă, dar fragmentarea continuă a Balcanilor a dat naștere unor transformări și mai derutante. Singurul principiu constant al cartografiei imperialiste era avansul intereselor marilor puteri. Lui Bismarck nu i-a trecut niciodată prin gând că alte grupuri etnice sau confesionale ar fi putut avea drepturi sau aspirații legitime.
Deși practică, această strategie avea un punct deosebit de slab. Călăuzit de Bismarck, Congresul de la Berlin a subordonat totalitatea intereselor și revendicărilor statelor balcanice unor sfere de interes aflate în plină expansiune: cele ale Austro-Ungariei, Rusiei și Marii Britanii. Cum influența otomană intra în declin la frontiera ei vestică, administrațiile și armatele celorlalte trei imperii se apropiau tot mai mult unele de altele. Cu toate acestea, revendicările și contrarevendicările din ce în ce mai frecvente ale noilor state balcanice au acționat ca o mașinărie de ascuțit cuțitele, făcând liniile de demarcație dintre Rusia și Austro-Ungaria deosebit de periculoase. După încheierea Congresului, Radowitz a notat că, pe ansamblu, acesta s-a dovedit a fi un succes, pentru că avea să mențină pacea „vreme de aproximativ cinci ani“. De fapt, pacea s-a dovedit a fi mai robustă. Digul construit la Berlin a oprit izbucnirea unui război european generalizat timp de peste trei decenii.
Deși manipulatoare și îndoielnică din punct de vedere moral, politica lui Bismarck avea o virtute: era cinstită. Cum nu avea interese directe în Balcani, Germania nu avea motiv să amăgească pe cineva. Însă restul marilor puteri prezente la Berlin nu-și permiteau un asemenea lux. Așa

că s-au minţit reciproc şi i-au minţit şi pe bieţii turci, greci, români, sârbi, muntenegreni şi albanezi. Erau duplicitari şi profitau de faptul că erau puternici, în detrimentul celor slabi. Turcia şi Marea Britanie i-au luat prin surprindere pe delegaţi anunţând la jumătatea lui iunie că Londra intenţiona să ocupe şi să administreze Ciprul. În schimb, Marea Britanie se angaja să apere mai multe teritorii otomane din Asia de avansurile Rusiei. Aranjamentul cu privire la Cipru nu este vrednic de a fi numit „acord" şi ar fi o greşeală să-l numim astfel. Beaconsfield a explicat că plecarea otomanilor din estul Mediteranei îi permitea sultanului „să-şi concentreze şi să-şi întărească" resursele. Săritori, grecii au sugerat să contribuie şi ei la acest plan ingenios de revigorare a Turciei, oferindu-se să o ajute să scape de alte poveri teritoriale. Beaconsfield le-a respins abrupt oferta. Grecii, a spus el, „au înţeles total greşit scopul Congresului: au impresia că ne-am reunit aici ca să împărţim Imperiul Otoman, iar adunarea nu are nici cea mai vagă intenţie să facă acest lucru"[6]. Asemenea indivizilor care au un viitor, şi statele, le-a predicat Beaconsfield, trebuie să înveţe să aştepte.

Beaconsfield probabil că nu minţea în această privinţă, ci se amăgea mai degrabă pe sine. Cu toate acestea, Congresul a marcat un punct de cotitură în istoria Balcanilor. Toate celelalte conflicte ale secolului al XIX-lea se sfârşiseră cu marile puteri încercând să se reîntoarcă pe cât posibil la statu-quoul anterior din Europa de Sud-Est; soluţia favorizată la Berlin pentru Marea Criză Răsăriteană a fost împărţirea teritorială, şi, acolo unde era cazul, schimbul de populaţie.

Cele patru secole în care se practicase sistemul millet-ului îşi lăsaseră amprenta asupra Imperiului Otoman, creând o structură demografică complexă. Acest lucru explică amestecul confuz de etnii, credinţe şi naţionalităţi de care s-au lovit „cartografii" europeni în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când şi-au întors atenţia asupra Balcanilor. Existau nenumărate teritorii, precum Macedonia mai ales, unde problemele provocate de naţionalismele rivale în plină ascensiune nu puteau fi prevenite indiferent de talentul diplomatic cu care erau abordate. Dar Congresul a exacerbat problemele ori de câte ori a avut ocazia, ignorând cu bună ştiinţă echilibrul demografic local. Rusia şi Austria interveniseră iniţial în Balcani invocând nevoia de a proteja comunităţile creştine din regiune şi, ulterior, pentru a da o voce aspiraţiilor politice ale naţiunilor balcanice. Până ca delegaţii lor să ajungă la Berlin, aceste intenţii au fost

date uitării. Lui Andrássy nu i-a fost câtuşi de puţin greu să convingă delegaţiile britanice şi ruse să se limiteze la principii pragmatice: „În toate privinţele, deciziile trebuie să se bazeze în primul rând pe considerente de ordin geografic şi strategic şi să ia în calcul motivele etnografice doar dacă nu se poate găsi un alt fundament decizional“[7].
Toate statele beligerante din perioada Marii Crize Răsăritene s-au simţit nedreptăţite de rezultatul final al Congresului. Rusia şi Turcia, cele două mari puteri care porniseră la război în 1877–1878, au fost nevoite să accepte înfrângerea diplomatică: Rusia a trebuit să se resemneze în faţa revizuirilor de amploare ale Tratatului de la San Stefano, iar Turcia a fost efectiv alungată din Europa. România şi Serbia, două state care au luptat pe parcursul crizei, au fost profund nemulţumite de Tratatul de la Berlin. Austro-Ungaria, care se ţinuse departe de război, părea să fie marea câştigătoare, căci obţinuse controlul asupra Bosniei, Herţegovinei şi a sangeacului Novi Pazar. Însă decizia Vienei de a ocupa Bosnia s-a dovedit a fi cea mai mare greşeală de politică externă din istoria Imperiului Habsburgic, greşeală care de altfel a şi provocat colapsul acestuia în 1918. Marea Britanie a câştigat insula Cipru şi a salutat astfel tocirea sabiei ruseşti în regiune, dar a continuat să se teamă că Sankt-Petersburgul îşi asigurase o influenţă prea mare asupra bulgarilor.
La o zi după încheierea Congresului, Berliner Tageblatt (15 iulie 1878) a publicat următoarele:

Pacea de la Berlin este un compromis care nu mulţumeşte pe nimeni, dar totuşi asigură pacea în Europa pentru o scurtă perioadă de timp. Rusia a cerut prea puţin, Anglia a cedat prea mult. Austria a agitat cuibul de viespi slav, iar micile state [balcanice] sunt nefericite… Italia şi Franţa se întorc acasă cu mâna goală şi se lamentează din cauza asta – intermediarul onest îşi freacă însă mâinile; căci cărţile au fost împărţite de aşa manieră încât o viitoare coaliţie antigermană pare mai puţin probabilă ca niciodată. Aceasta este victoria pe care am obţinut-o prin Pacea de la Berlin.

Tratatul de la Berlin prezenta două aspecte total distincte. Pe de o parte, era un acord teritorial explicit. Liniile generale au fost trasate la Berlin, dar o bună parte a detaliilor a fost delegată nenumăratelor comisii

însărcinate cu trasarea graniţelor sau cu negocierile secundare. Cel de-al doilea aspect privea așa-numitele clauze imperialiste. Acestea se refereau la mecanismele diplomatice introduse în Tratat sau în acordurile adiacente, prin care se asigura controlul Rusiei, Austriei sau Marii Britanii asupra sferelor de influenţă.
După o lună întreagă de negocieri, harta strategică a Balcanilor a ajuns să arate în felul următor: Macedonia şi Tracia au fost înapoiate Imperiului Otoman. Serbiei, României şi Muntenegrului li s-a conferit independenţă deplină, fiind scutite de orice obligaţii faţă de Poartă. Aceste trei ţări au primit şi mici fâşii de teritoriu în detrimentul Imperiului Otoman. Şi Grecia avea să primească noi teritorii, deşi la acest capitol Turcia avea practic acordul Congresului de a tergiversa procedurile, ceea ce a şi făcut de altfel. Rusia avea să menţină o forţă de ocupaţie în Bulgaria şi Rumelia Orientală până în mai 1879. După această dată, atât în principat, cât şi în provincie, influenţa rusească avea să rămână deosebit de importantă. Austro-Ungaria a primit dreptul de a ocupa Bosnia, Herţegovina şi sangeacul Novi Pazar. Sultanul a rămas suveranul oficial al acestor teritorii (evident că Viena s-a asigurat că Istanbulul avea să fie în continuare responsabil pentru datoriile Bosniei), dar, la fel ca în cazul Bulgariei, toată lumea ştia prea bine că Bosnia, Herţegovina şi sangeacul nu aveau să mai revină niciodată în mâinile otomanilor. Chiar şi singurele proprietăţi reale ale Istanbulului, Macedonia şi Albania, îi aduceau Porţii mai multe bătăi de cap decât avantaje.
Acea Bulgarie cu o suprafaţă de 176 000 de kilometri pătraţi stabilită prin tratatul de la San Stefano a fost redusă la un stat de numai 96 000 de kilometri pătraţi. Această entitate care trebuia să se întindă pe un teritoriu vast era acum tăiată în două de lanţul munţilor Balcani, în vreme ce Macedonia a revenit Imperiului Otoman. Principatul Bulgariei trebuia să-şi aleagă un monarh care să fie pe placul marilor puteri, deşi teoretic acesta avea să plătească bir sultanului. Congresul a stabilit tributul anual aproximând ce procentaj din datoria Imperiului Otoman putea fi atribuit principatului. Astfel, sultanul nu a văzut vreun ban, iar plata ajungea direct în buzunarele creditorilor săi.
În sud, provincia Rumeliei Orientale era chipurile o componentă integrală a Imperiului Otoman. Pe parcursul Congresului, britanicii au susţinut sus şi tare că, din acest motiv, Istanbulul trebuia să trimită forţe de ordine în regiune********. De fapt, miliţia locală, antrenată şi

consiliată de forţele ruse de ocupaţie şi formată exclusiv din bulgari, era cea care deţinea controlul în Rumelia. Guvernatorul general era rus şi, cu excepţia unor deosebiri de ordin economic între principatul bulgar şi Rumelia Orientală, între cele două provincii nu exista vreo diferenţă.
Pentru că pierduse sudul Basarabiei în favoarea Rusiei, România a primit drept compensaţie nordul Dobrogei, o fâşie importantă de pământ balcanic, care includea şi gura de vărsare a Dunării. Din nefericire pentru Bucureşti, anumite zone din acest teritoriu erau revendicate şi de Bulgaria şi, la presiunea ruşilor, delegaţii reuniţi la Berlin au oferit o parte din sudul Dobrogei bulgarilor. Această decizie a creat o altă scenă secundară iredentistă.
Câştigurile obţinute de Serbia, prima ţară care pornise la război împotriva turcilor, au fost neglijabile. Aceasta a primit oraşele Pirot şi Niš, o fortăreaţă importantă din punct de vedere strategic şi comercial, aflată imediat la nord de graniţa cu Macedonia. Însă Bosnia, a cărei ţărănime ortodoxă declanşase Criza Răsăriteană, a devenit teritoriu interzis din cauza iminentei ocupaţii habsburgice. Controlul exercitat de Dubla Monarhie austro-ungară în sangeacul Novi Pazar a mai pus şi el sare pe rană.
Contemporanii vremii au privit declinul Imperiului Otoman ca pe un fenomen unic, provocat în primul rând de divergenţele ireconciliabile dintre comunitatea creştină şi cea musulmană. La momentul Congresului, amurgul începea deja să întunece şi cerul Habsburgilor, dar atât de discret încât acest lucru a trecut neobservat. Ausgleich-ul din 1867, prin care ungurii primiseră autonomie în teritoriile coroanei Sfântului Ştefan, deja subminase coeziunea imperială. Iar acum, aspiraţiile naţiunilor slave începuseră să intre în conflict cu naţionalismul populaţiei vorbitoare de germană. Însă în 1878, ocupaţia Bosniei părea a fi o lovitură dată naţionalismului slav, căci bloca extinderea Serbiei spre vest. Aşa că statul sârb a renunţat pe moment la pretenţiile sale asupra Bosniei şi a urmat ascultător logica politicii habsburgice în regiune, întorcându-şi ambiţiile expansioniste către sud, spre Macedonia. Rusia şi Austro-Ungaria îndemnau Bulgaria şi Serbia să se extindă în Macedonia. Aspiraţiile Greciei, care îşi dorea la rândul ei să înglobeze Macedonia, erau o a treia sursă de presiune regională.
La San Stefano, ruşii îşi răsplătiseră credincioşii prieteni muntenegreni cu câştiguri teritoriale masive. Acestea au fost reduse semnificativ prin

Tratatul de la Berlin, deşi minuscula ţară a primit o mult râvnită ieşire la mare, la Antivari (astăzi, Bar). Pentru a compensa influenţa austriacă crescândă din nord, Muntenegrului i s-a permis să avanseze modest spre sud. Bineînţeles că pe măsură ce a înaintat spre sud, concentraţia populaţiei albaneze din regiune a crescut – ca atare, Muntenegru se lovea de şi mai multe probleme în procesul de formare statală. Albanezii nu au primit mai nimic la Berlin – poate doar o vagă urmă de bunăvoinţă din partea austriecilor.

Beaconsfield şi Waddington au oferit Greciei sprijin verbal la Berlin, dar acest lucru nu a adus Atenei cine ştie ce beneficii concrete. Revendicările teritoriale ale Greciei depindeau în totalitate de negocierile greco-turce, pe care Istanbulul a reuşit să le tergiverseze cu succes. Abia după trei ani grecii au reuşit în cele din urmă să preia controlul în Tesalia şi o mică parte din Epir.

Acordul de la Berlin a generat confuzie şi resentimente în cea mai mare parte a Balcanilor. Prima hartă includea o serie de soluţii de împărţire grosolană – în principiu, o reţea de revendicări care se excludeau reciproc, susţinute de argumente istorice, demografice sau strategice, care au pavat calea spre mai multe viitoare conflicte sângeroase. La Berlin, marile puteri şi-au legat interesele imperiale de aspiraţiile statelor balcanice emergente. Acesta a fost marele dezastru al anului 1878. Noile elite de la periferia Balcanilor au învăţat lecţia ce le-a fost inoculată la Congres: consolidarea şi expansiunea statală se puteau realiza cel mai bine cu susţinerea unui sponsor puternic, nu prin cooperare cu statele vecine.

Oficial, Serbia, România şi Muntenegru au devenit, la fel ca Grecia, state independente în sud-estul Europei. Toată lumea presupunea că Bulgaria şi Rumelia Orientală aveau să le urmeze la scurt timp exemplul. Cu toate acestea, restricţiile şi condiţiile cu care venea această nouă libertate erau atât de stricte, încât termenul de „independenţă“ pare aproape derizoriu.

Jovan Ristić, care plecase la Berlin nutrind mari aşteptări pentru Serbia, a fost adus cu picioarele pe pământ pe parcursul celei de a doua săptămâni de la deschiderea Congresului. Austriecii i-au adus la cunoştinţă că, pentru a-şi obţine independenţa, Serbia trebuia să plătească un antreprenor austriac, pe baronul Hirsch, ca să construiască o linie de cale ferată de la Belgrad până la graniţa cu Macedonia otomană. În plus, Serbia trebuia să se implice şi în construcţia unei alte linii care să lege

Bulgaria de Turcia. Serbiei i se cerea să semneze şi un tratat comercial cu Austria, după negocieri bilaterale. În final, Serbia trebuia să aprobe planul Austriei de creare a unui regim de navigaţie pe Dunăre şi să-i acorde fără întârziere statutul comercial de „cea mai favorizată naţiune“. Ristić a acuzat Austro-Ungaria că ar fi îndreptat un cuţit înspre gâtul Serbiei, aşa că nu a dat răspuns timp de câteva zile, răstimp în care Schwegel, membru al delegaţiei austriece, i-a catalogat pe sârbi ca fiind o „adunătură neruşinată“ (Schandgesindel). În câteva zile, ministrul sârb a acceptat toate aceste condiţii. Austriecii erau decişi să preia controlul asupra politicilor comerciale şi externe ale Serbiei şi să transforme Belgradul în complice al avansului lor imperialist spre sud. Strategia şi-a atins apogeul în 1881, când Viena a semnat un tratat secret defensiv cu prinţul Milan.
Austriecii au hărţuit şi România la capitolul construcţii feroviare şi relaţii comerciale. Românii detestau mai presus de toate articolul referitor la „libertatea de conştiinţă“, care le era impus prin tratatul de la Berlin. Singura iniţiativă legată de drepturile omului inclusă în tratat obliga România, Muntenegru şi Serbia să includă o clauză în constituţiile lor care să garanteze libertatea religioasă. În Serbia şi Muntenegru, articolul servea în primul rând la protejarea musulmanilor. În România, era menit să-i protejeze pe evrei. Gorceakov a încercat să blocheze clauza, susţinând că evreii din Rusia şi România erau o plagă socială şi că nu trebuiau confundaţi cu bunii negustori de la Londra, Paris, Berlin şi Viena.
Congresul i-a negat de asemenea micului stat Muntenegru dreptul la propria flotă şi i-a impus ca toate navele sale să navigheze sub stindardul habsburgic.
Peninsula Balcanică a fost punctul focal al Congresului de la Berlin. Mai degrabă accidental însă, ea a sporit şi mizele „Marelui Joc“, rivalitatea anglo-rusă din Caucaz şi Asia Centrală. În plus, Franţa, supărată de ocupaţia-surpriză demarată de Marea Britanie în Cipru, a primit fără prea multe formalităţi acordul lui Bismarck de a ocupa Tunisia. Expansiunea Franţei în Maghreb a declanşat „lupta pentru Africa“, acea explozie extraordinară şi fatidică de activităţi coloniale, ale căror consecinţe încă nu au fost soluţionate nici astăzi de marile puteri.
Istoria modernă a Afganistanului, a Bosniei şi a Sudanului, ţări pe care lumea abia acum începe să le descopere, a debutat cu Pacea de la Berlin.

A.H. Layard, consulul britanic de la Constantinopol, a fost unul dintre primii care au discutat implicaţiile acordului. În mai bine de un secol, nimeni altcineva nu a analizat mai bine acest moment:

Cei care se consideră suficient de puternici pentru a-şi susţine aspiraţiile prin forţa armelor vor fi gata să se ridice împotriva autorităţii pe care o consideră responsabilă pentru încălcarea dreptăţii şi principiului „naţionalităţii“. Cei care nu pot recurge la forţă vor trebui să apeleze la intrigi şi conspiraţii. Ambele procese au început deja.[8]

Realitatea locală: Albania

Dintotdeauna albanezul și slavul

Au fost la cuțite, căci o soartă tragică

A pus focul și praful de pușcă alături.

A pus Albania și Muntenegru alături!

Nu ți-am spus oare, o, Prințe Nicolae.

Că înainte de căderea nopții

O să răzbun Tringa,

Căci o să tai trei sute de capete,

O să iau trei sute de sclavi,

O să fac trei mii de fete și tinere mirese
Văduve înainte de vreme.

Gjaku i marrun (Sânge răzbunat)[9]

Cu trei zile înainte de deschiderea Congresului de la Berlin, un grup pestriț s-a întrunit la Prizren, un oraș de o maiestate tihnită din vilaietul

Kosovo. Mahalalele oraşului se întindeau în pante domoale până aproape de buza muntelui.
Dincolo de râul Bistrica se afla bazarul aglomerat, unde îşi aveau căminul cei mai talentaţi meşteşugari în aur şi argint din Balcani. Nobili din întreaga peninsulă obişnuiau să-şi cumpere puştile şi săbiile minunat încrustate din Prizren. Însă moşierii, preoţii şi căpeteniile locale care sosiseră în oraş în acea zi caniculară de iunie 1878 nu căutau să cumpere daruri. Veniseră să se organizeze. Majoritatea delegaţilor Ligii de la Prizren erau musulmani, însă printre ei se aflau şi câţiva catolici şi chiar şi unul sau doi membri ai Bisericii Ortodoxe. Îi uneau doar teama de dezastrul ce ameninţa teritoriul locuit de albanezi ca urmare a declinului lent al Imperiului Otoman, precum şi limba pe care o vorbeau – albaneza.
În Imperiul Otoman trăiau puţin peste 750 000 de albanezi. Aceştia reprezentau una dintre cele mai vechi comunităţi ale peninsulei şi se adaptaseră în mod remarcabil la structura socială particulară a Imperiului. Cea mai mare parte a albanezilor locuiau în Albania de astăzi, Kosovo şi Macedonia. Însă etnicii albanezi ocupaseră şi regiuni mai îndepărtate din Grecia, Muntenegru şi chiar şi din Bulgaria şi Tracia. Luptătorii albanezi formau regimentele de şoc ale armatei otomane şi erau cei mai eficienţi mercenari din regiune; comunităţile lor negustoreşti fondaseră colonii influente în oraşe îndepărtate, precum Bucureşti, Istanbul sau Cairo. Circa şaptezeci la sută se convertiseră la islam, dar erau un caz unic printre musulmanii otomani, căci se supuneau legii devşirme. Influenţa albanezilor instruiţi să ocupe poziţii administrative pe lângă sultan era cu totul disproporţionată faţă de numărul albanezilor selecţionaţi prin devşirme. Cel puţin treizeci au ajuns să fie numiţi în cea mai înaltă funcţie din Imperiu, cea de mare vizir.
Între albanezi şi vecinii lor avusese loc un proces de încrucişare interculturală. Turcii, grecii, muntenegrenii, sârbii şi valahii împrumutaseră şi influenţaseră diferite aspecte ale culturii populare, ale bucătăriei şi ale obiceiurilor sociale albaneze. Luptătorii albanezi din nord, care locuiau în munţi, aveau nenumărate obiceiuri în comun cu vecinii lor muntenegreni, cel mai notoriu dintre acestea fiind gjakmarrje, vendeta sau răzbunarea sângelui, care la rândul ei avea la bază conceptul de besa sau onoare. În sud, albanezii ortodocşi de rit grec au profitat puternic de pe urma dezvoltării elenismului. Asemenea bulgarilor, foarte

mulţi albanezi au primit acces la educaţie în şcolile greceşti. Cu toate acestea, albanezii, a căror limbă făcea parte dintr-o ramură separată a familiei limbilor indo-europene, rămâneau un mister pentru majoritatea vecinilor lor.

Fiind preponderent musulmani, albanezii erau aliaţi importanţi pentru autorităţile de la Istanbul. Din motive de ordin geografic, albanezii au ajuns să joace un rol deosebit de important în lupta împotriva ambiţiilor expansioniste ale grecilor, muntenegrenilor, sârbilor şi bulgarilor, în condiţiile în care Poarta reuşea să-i manipuleze cu suficientă dexteritate. Pentru a-şi asigura supravieţuirea, Poarta trebuia să facă în aşa fel încât să-i împiedice pe albanezi să urmeze exemplul vecinilor lor şi să-şi formeze propria mişcare naţională. Limba comună era cheia unităţii albaneze. Aceştia erau atât de puternic dezbinaţi din punct de vedere religios, geografic şi social încât, pe parcursul marii reforme otomane, Oamenii Tanzimatului au insistat ca albanezii să rămână afiliaţi la millet-uri. Albanezii erau singurul popor din Balcani căruia îi era interzis să-şi folosească limba maternă pentru predare în şcoli.

Chiar în ziua deschiderii Congresului de la Berlin, Liga de la Prizren i-a trimis un mesaj lui Beaconsfield, cerându-i să apere interesele albanezilor „asemenea unui bastion care să se opună slavilor din Balcani“[10]. Liga nu avea de gând să-şi asume riscuri. Tratatul de la San Stefano îi ignorase complet pe albanezi şi nu exista vreun motiv care să o facă să creadă că la Berlin lucrurile aveau să se desfăşoare altfel. În schimb, Liga s-a preocupat să organizeze o imensă „armată populară“ care să respingă atacurile asupra teritoriilor albaneze. Liga se pregătea de fapt să poarte un război defensiv împotriva muntenegrenilor, bulgarilor şi grecilor. Dar transmitea şi un avertisment Istanbulului: sistemul millet-ului murise, iar mişcarea naţională albaneză tocmai se năştea. Printr-un gest cu profunde semnificaţii simbolice, Liga a invocat besa, prin care toţi albanezii au renunţat la răzbunarea din motive de onoare pentru a-şi concentra energiile pe consolidarea luptei naţionale.

La câteva luni de la deschiderea Congresului, albanezii s-au văzut antrenaţi în patru conflicte armate foarte diferite şi foarte dificile. Zeci de mii de oameni din regiunile de nord, unde puşca era „cel mai bun prieten al omului“[11], au răspuns pozitiv apelului Ligii de a forma o „armată a poporului“ care să apere teritoriile acordate Muntenegrului. Aceste mici conflicte date uitării, mai mult sau mai puţin cunoscute lumii chiar şi la

acel moment, s-au soldat cu mii de morţi. Dând dovadă de mare curaj şi iscusinţă pe câmpul de luptă, albanezii au reuşit să ţină la distanţă forţele muntenegrene, nu mai puţin pricepute, în patru districte diferite până în anii 1880. Albanezii au fost astfel singurii care au obţinut prin forţa armelor o revizuire a Tratatului.

Muntenegrenii au invocat apoi termenii Tratatului, iar marile puteri le-au acordat portul Ulquin (astăzi Ulcinj din Muntenegru) în schimbul celor patru districte. Armata poporului, formată din câteva mii de oameni, a pornit spre sud, către Ulquin, şi i-a înfrânt din nou pe muntenegreni. Austro-Ungaria şi Muntenegru au presat Istanbulul să trimită trupe împotriva albanezilor. Marile puteri au subliniat faptul că intenţiile lor erau serioase, ameninţând să ocupe portul otoman Smirna (Izmir). Astfel i-au forţat în final mâna sultanului, care a trimis o armată otomană cu ordinul de a ocupa portul Ulquin pentru Muntenegru. Şi în acel moment, exact când păşeau pentru prima oară pe scena istoriei moderne, albanezii s-au simţit de parcă întreaga lume ar fi fost pornită împotriva lor. Acest sentiment de victimizare naţională avea să-i bântuie o bună perioadă de timp, albanezii nutrind aceleaşi sentimente ca şi bulgarii, care începuseră să blesteme acordul de la Berlin********. Albanezii au fost profund dezgustaţi de faptul că autorităţile otomane cedaseră în faţa presiunii marilor puteri. Ali Paşa Gucija, unul dintre conducătorii tribali albanezi, nu a şovăit să se lepede de sultan: „Până acum te-am considerat un părinte; dar de când m-ai îndepărtat de tine şi m-ai lăsat pradă muntenegrenilor, am încetat să îţi mai aparţin… Aşadar, acum că m-ai abandonat şi nu mă mai ai lângă tine, dacă vei veni să mă sileşti să mă predau Muntenegrului, voi socoti că mă aflu la mijloc între doi duşmani care vor să lupte împotriva mea cu orice preţ“[12]. Albanezii musulmani au ajuns la concluzia că protecţia oferită de Imperiul Otoman nu valora nimic. Doar un stat independent, au dedus ei, îi putea salva de la a fi înghiţiţi de vecinii lor.

Albanezii erau prinşi într-o capcană urâtă. Pe de o parte, tradiţia şi Realpolitik îi învăţaseră să-l susţină pe sultan. Pe de altă parte, era evident că sultanul încerca să-şi menţină autoritatea prin politica de tip „dezbină şi cucereşte“. Albanezii nu aveau sistem de învăţământ; nu aveau o limbă standardizată; comunicarea între ei lăsa mult de dorit; şi nu numai religia îi dezbina, ci şi clasele sociale şi tradiţia regională. În 1881, „armata poporului“ era deja epuizată. Pentru că lupta de-a lungul a

aproape întregii frontiere a celor patru vilaiete albaneze, armata nu avea un centru strategic sau resursele necesare pentru a face față dușmanilor. O armată formată din muntenegreni, sârbi și turci a zdrobit structura militară improvizată a albanezilor. Grecia, care tocmai primise regiunea Arta din Epir, era hotărâtă să ocupe în cele din urmă și Ioannina, centrul culturii albaneze din Epir. Înconjurați de vecini mai puternici, care se bucurau de privilegiul de a se fi consolidat deja în state naționale, albanezii s-au văzut nevoiți să apeleze la politici conspiraționiste și război de gherilă.

Realitatea locală: Macedonia

Știm cu toții prea bine că nefericita noastră țară, Macedonia, a fost din nou lăsată pe mâinile Turciei la Congresul de la Berlin, din cauza țelurilor egoiste ale Marilor Puteri. Ca urmare, în anumite regiuni ale patriei noastre s-au petrecut nenumărate evenimente sângeroase. Pentru că am vrut să ne eliberăm patria de jugul turcesc, fiecare dintre noi s-a ridicat și s-a jertfit cum a știut mai bine… Ne-am răsculat ca susținători ai libertății. Cu sângele pe care îl vărsăm pe câmpurile și în pădurile Macedoniei slujim libertatea, la fel cum a făcut odinioară armata lui Alexandru Macedon, iar deviza noastră este „Libertate sau Moarte!“.

Preambul la „Regulile Comitetului Rebel Macedonean“, 1878[13]

Congresul de la Berlin a lăsat Macedonia în cea mai deplorabilă stare cu putință. Valurile de șoc declanșate pe parcursul ultimilor trei ani au lovit această regiune vastă, formată din cinci vilaiete otomane. Începând cu luna iulie, mii de soldați albanezi și turci, dar și başbuzuci au început să pătrundă în vestul și nordul Macedoniei, refugiindu-se din calea expansiunii Serbiei și Muntenegrului. Sate întregi au fost jefuite și arse din temelii. Țăranii, fie ei greci, albanezi, turci sau slavi, au fost alungați din casele lor și nevoiți să se înroleze într-o armată nomadă, care căuta adăpost în orașe. Bărbații albanezi și slavi au umflat rândurile așa-numitelor čete, mici grupări armate care întreprindeau raiduri. Deși membrii acestora încă trăiau din jafuri, grupările s-au transformat rapid

în nucleul unor armate de gherilă. Grecii din regiune cădeau acum pradă fie cruzimii autorității otomane în declin, fie comportamentului adesea nemilos al bandelor musulmane, albaneze și slave. Cu câteva luni înainte de Congresul de la Berlin, guvernul grec a început să-i încurajeze pe grecii din Macedonia să-și creeze propriile grupări de gherilă, denumite andartes, iar vlahii au cooperat cu aceștia în cadrul acestor noi ligi de legitimă apărare. Vidul de putere din zonele rurale a distrus chiar și aparența unor relații sociale stabile.

Animozitatea dintre slavi și turci a atins cote maxime în apropierea liniei de demarcație care separa noul principat al Bulgariei de Macedonia otomană. În octombrie 1878, Edinstvo (Unitatea), unul dintre acele noi comitete naționaliste apărute peste noapte în Bulgaria și Rumelia Orientală, a pus la cale o revoltă în districtul Kresna, aflat la cincizeci de kilometri de linia de graniță. Doi conducători locali, Pop Georgievski-Berovski, un preot ortodox militant, și Stoian Karastoilov, împreună cu doi agenți ai Edinstvo, un rus și un polonez, au început să strângă arme și oameni. Revolta s-a extins rapid și, când a atins punctul culminant, cета autointitulatului Comitet Rebel Macedonean „eliberase“ deja circa cincizeci și nouă de comunități, în care trăiau aproximativ 32 000 de oameni, în mare majoritate slavi.

Revolta a rezistat puțin mai mult de o lună, până când trupe regulate și neregulate ale armatei otomane au zdrobit mișcarea și s-au dedat la acțiuni criminale. Un istoric, încercând să minimalizeze revolta, a susținut următoarele: „Singurul rezultat al acestui episod a fost că turcii au fost încurajați să provoace și mai multă instabilitate în regiunile musulmane din [munții] Rodopi și să pună puterile occidentale în gardă cu privire la intențiile Bulgariei“[14]. Într-adevăr, revolta a fost un act donquijotesc. Cu toate acestea, revolta de la Kresna a adus pentru prima dată în prim-plan, într-un mod cât se poate de violent, probabil cea mai complexă enigmă de identitate modernă din întreaga peninsulă: mai complicată decât Albania, mai confuză decât Bosnia. Chiar și astăzi, specialiștii încearcă să vină cu un răspuns la Chestiunea macedoneană, veșnica piatră filosofală a naționalismului balcanic.

Deși a rămas în mare parte necunoscută dincolo de granițele Bulgariei și Macedoniei, pe parcursul perioadei comuniste, atât în Bulgaria, cât și în Macedonia iugoslavă, s-au scris studii detaliate despre revolta de la Kresna. Nimeni nu contrazice faptele esențiale: revolta a început în 17

octombrie 1878, când 400 de insurgenţi aflaţi sub conducerea lui Karastoilov au urcat pe un pisc aflat deasupra râului Struma pentru a ataca hanul de la Kresna, unde era staţionat batalionul turc regional. Toată lumea este de acord cu faptul că Pop Georgievski a fost creierul din spatele operaţiunii şi că a existat o legătură între rebelii din Macedonia şi comunităţile „binevoitoare“ aflate de cealaltă parte a graniţei, în Bulgaria. La prima vedere, cronicile istorice rivale sunt identice. Dar dacă le examinăm mai atent, observăm amănunte care prezintă discrepanţe bizare. Cronicile publicate la Sofia vorbesc mereu despre Pop Georgiev, în timp ce lucrările de la Skopje invocă numele de Pop Georgievski; un istoric i-a numit pe rebeli „bulgari“, altul a vorbit numai despre „macedoneni“. Ambii spun adevărul şi totuşi, fără intenţie amândoi mint.
Macedonia a fost şi este punctul de intersecţie al Peninsulei Balcanice. Ca să ajungă din Europa Centrală până în portul Salonic de la Marea Egee sau de la Marea Adriatică la Istanbul, un negustor trebuia să treacă întotdeauna prin Macedonia ca să evite să traverseze munţii Balcani. Chiar şi Bismarck, cu tot dispreţul lui studiat vizavi de chestiunile balcanice, a recunoscut importanţa strategică deosebită a Macedoniei. „Cei care controlează valea râului Vadar“, a remarcat el, „sunt stăpânii Balcanilor.“[15]
La momentul Congresului de la Berlin, regiunea era un potpuriu de culturi, credinţe şi tradiţii. Cele mai numeroase patru comunităţi erau cea slavă, cea greacă, cea albaneză şi cea turcă, deşi principalul port din Macedonia, Salonic, era dominat de cei 50 000 de evrei sefarzi, care vorbeau propria limbă, ladino. Aici mai trăiau şi alte comunităţi importante, printre care aromânii********, păstori şi negustori nomazi care vorbeau o limbă asemănătoare românei. Macedonia se putea lăuda de asemenea cu cea mai numeroasă populaţie de ţigani din Peninsula Balcanică. Comunităţile etnice erau câteodată dezbinate pe criterii religioase. Aici trăiau atât albanezi musulmani, cât şi ortodocşi de rit grec, ca să nu mai vorbim de sutele de slavi musulmani. Slavii, evreii şi grecii din zonele urbane dominau comerţul local, iar grecii puseseră bazele unor instituţii culturale şi de învăţământ impresionante. În foarte multe regiuni din Macedonia centrală şi de vest, existau sate slave, greceşti, vlahe, turceşti şi albaneze, iar locuitorii acestora conviețuiau în pace şi armonie. Într-un cuvânt, Macedonia era cea mai veche şi complexă regiune multiculturală din Europa. În momentul în care a

început procesul de fragmentare din Balcani, potențialul pentru violență a atins cote nemaivăzute în această regiune. Nu peste multă vreme, Imperiul Otoman avea să piardă Macedonia. După Congresul de la Berlin, toată lumea a căzut de acord în această privință. Dar cine avea să preia controlul asupra acestei prețioase regiuni strategice a Balcanilor?
La Berlin, bulgarii au fost indignați că marile puteri le-au confiscat Macedonia și Tracia de Est, primite de la ruși prin Tratatul de la San Stefano. Revendicau Macedonia invocând că de fapt cea mai numeroasă comunitate din această regiune era cea slavă. Elita bulgară pleca de la premisa că acești slavi erau bulgari. Teoria lor nu era tocmai deplasată. Limba vorbită aici era identică, cu toate că existau diferențe importante de dialect, cu cea a populației care trăia în principatul Bulgariei și Rumelia Orientală. În plus, slavii din Macedonia gravitaseră în jurul bisericii bulgare, fondate în 1870. În același timp însă, slavii din Macedonia își spuneau macedoneni. Acest lucru nu însemna neapărat că se lepădau de identitatea lor bulgară. Pur și simplu împărtășeau cu mulți alți locuitori ai regiunii sentimentul apartenenței de Macedonia. Grecii din regiune se identificau atât ca greci, cât și ca macedoneni.
Problema originii macedonenilor moderni, care se percep în mod clar ca fiind un popor slav, dar diferit de sârbi sau bulgari, a declanșat cel mai puternic fanatism intelectual din sudul Balcanilor. Un anume istoric, haideți să spunem din Skopje, va spune că această națiune există de peste o mie de ani. Altul, poate un occidental bine intenționat, va susține că macedonenii au dezvoltat o identitate distinctă de cea bulgară cu circa o sută de ani în urmă; un al treilea, haideți să spunem sârb, de dragul polemicii, va jura că macedonenii nu au apărut ca națiune decât după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial; iar un al patrulea, probabil bulgar sau grec, va susține cu încăpățânare că macedonenii nu există și nici nu au existat vreodată.
Intelectuali și politicieni din Bulgaria, Grecia, Serbia și Republica Macedonia, ca să nu mai vorbim de acoliții lor din afara regiunii, postulează în permanență teorii contradictorii despre Macedonia și macedoneni. Acest lucru ne sugerează că naționalismul și identitatea națională din regiune sunt construite pe o temelie fragilă. Fragilă pentru că niște identități, după toate aparențele, bine conturate precum grecii, sârbii și bulgarii se pot simți amenințate de o comunitate națională care nici astăzi nu numără mai mult de două milioane de oameni; și pentru că

în întreaga regiune, şi mai ales în zone contestate precum Macedonia, identitatea sau identităţile naţionale nu rămân stabile. Se schimbă pe parcursul generaţiilor; suferă mutaţii pe timp de război; sunt reinventate ca urmare a fărâmiţării unui imperiu sau a unui stat vast; şi renasc în timpul procesului de formare a noilor state. În mod paradoxal, naţionalismul balcanic trezeşte pasiuni atât de aprinse, tocmai pentru că este atât de instabil.

La apogeul revoltei de la Kresna din 1878, rebelii au redactat un document denumit „Regulile Comitetului Rebel Macedonean“, care descria scopurile revoltei şi modul în care avea să se desfăşoare ea. Pentru cât de dezorganizată era această mişcare la prima vedere, textul este deosebit de detaliat şi conţine 211 „reguli“. Acestea aduc în prim-plan paradoxurile şi contradicţiile care aveau să afecteze „cauza macedoneană“ vreme de decenii după înăbuşirea revoltei de la Kresna. Comitetul face apel la „acei locuitori ai Macedoniei care se simt macedoneni… indiferent de religie şi naţionalitate“, îndemnându-i să se alăture rebeliunii. Cu toate acestea, câteva paragrafe mai jos, comitetul recunoaşte că principalul scop al revoltei „nu este secret. Este eliberarea Macedoniei, tărâmul slăviţilor cărturari şi propovăduitori, Sfinţii Chiril şi Metodie“. Prin urmare, revolta de la Kresna şi, ca atare, mişcarea pentru eliberarea Macedoniei includeau simultan toate naţiile, fiind totodată exclusiv slave.

La începutul luptei pentru eliberarea Macedoniei, insurgenţii păreau să-şi dorească un sigur lucru – izgonirea otomanilor. Dar dincolo de acest aspect, comportamentul şi scopul macedonenilor, indiferent de neamul de care aparţineau, se modificau în funcţie de condiţiile politice volatile. Acest lucru scoate în evidenţă rapiditatea cu care începuseră să se schimbe identităţile locuitorilor, în special, dar nu numai, în regiuni extraordinar de complexe precum Bosnia şi Macedonia. Fapt confirmat îndeosebi pe parcursul perioadelor de haos şi violenţă politică.

Războaiele Balcanice din 1912–1913 s-au purtat în primul rând pe teritoriul Macedoniei. De la Congresul de la Berlin şi până la momentul în care au avut loc aceste evenimente dramatice, Macedonia a fost mai enigmatică, versatilă şi greu de înţeles ca niciodată în istoria ei. Disputa înverşunată dintre istoricii bulgari şi cei macedoneni cu privire la eticheta naţională a rebelilor de la Kresna este inutilă şi rămâne fără răspuns în tabloul mai mare al lucrurilor. Macedonia era prinsă undeva

între siguranța millet-ului și energia malefică a naționalismului. „Macedonia“, scria Călătorul din povestirea lui Saki, The Cupboards of the Yesterdays, „este o regiune magică, cu pasuri montane, râuri înghețate, câmpuri de luptă sumbre, zăpezi troienite și lupi care urlă la lună.“ Un alt autor a remarcat că Macedonia se dizolva într-un crepuscul straniu al declinului imperial: „Nu era atât o lume a obscurului – era prea primejdioasă ca să fie doar atât –, cât o lume de coșmar în care totul era distorsionat. Spiritul dezordinii, monstruos, dezlânat, terifiant, conducea autoritar“[16].

După eșecul revoltei de la Kresna, otomanilor le-a luat trei ani să-și reinstituie cât de cât autoritatea în Macedonia. Pe parcursul acestei perioade, başbuzucii puși pe jaf au continuat să facă viața amară localnicilor, mai ales în vestul Macedoniei. Un perceptor grec din orașul Kastoria a scris că „locuitorii creștini ai locului au ajuns în punctul în care ar primi cu brațele deschise nu numai trupe ruse și bulgare, dar și soldați din Indochina, dacă le-ar fi promis să-i elibereze de acel chin“[17]. În schimb, activitățile așa-numitelor cete de toate naționalitățile s-au extins dramatic, provocând un haos îngrozitor în regiune până în 1881, când armata otomană a reinstaurat ordinea.

Nici albanezii, nici slavii din Macedonia nu au reușit să-și întrețină „armatele populare“. Otomanii nu au fost capabili să instituie un climat de siguranță în Macedonia, iar țăranii au fost cei mai afectați. Revoluționarii care și-au făcut apariția în urma acestei stări de fapt nu au avut încotro, așa cum anticipase în mod corect A.H. Layard, decât să apeleze la intrigi și conspirații. Macedonenii, indiferent cine ar fi fost aceștia, erau gata să pășească în epoca societăților secrete și a terorii revoluționare.

Realitatea locală: Bosnia și Herțegovina

3 iulie a fost un punct de cotitură în situația noastră nesigură, un moment pe care nu-l voi uita cât voi trăi… Contele Andrássy a trimis o telegramă de la Berlin, anunțând că Congresul transferase Austriei administrația provinciilor Bosnia și Herțegovina… În jurul orei 10 (în 5 iulie), toate prăvăliile din Čaršija au fost închise, iar creștinii și evreii au fugit spre

casele lor cuprinşi de panică. Căci în tărâmurile otomane, închiderea prăvăliilor din Čaršija era întotdeauna semn că urma o mare manifestaţie, dacă nu chiar o revoltă a popoarelor islamice… În mijlocul curţii moscheii, cineva a desfăşurat un steag verde, iar acest gest a fost întâmpinat cu mari urale, care s-au auzit până departe.

Josef Koetschet, medicul guvernatorului imperial[18]

Mulţi oameni au căzut victime luptelor de stradă din Sarajevo. Se trăgea din toate părţile, din micile case şi din fantele acoperişurilor de lemn. Casele erau atât de joase, încât te puteai ascunde cu uşurinţă… Rebelii, împrăştiaţi şi împresuraţi din toate părţile, au căutat refugiu în cea mai apropiată casă, au baricadat intrarea şi au deschis focul asupra regimentelor [austriece], care intraseră cu forţa în zonă. Astfel, pe străzi au început cele mai sângeroase lupte. Rebelii care refuzau să se predea trebuiau ucişi. Alţii s-au retras spre Pale. În 19 august 1878, la ora 4 după-amiaza, comandantul a anunţat că Sarajevo şi fortăreţele sale au fost ocupate.

Gustav Ritter von Trauenfest, Raport al Regimentului de Infanterie Carintian[19]

În 5 iulie, când negustorii musulmani au închis čaršija (bazarul), s-au tras obloanele peste cele patru secole de stăpânire otomană din Bosnia şi Herţegovina. Furia demonstranţilor care au luat cu asalt centrul oraşului era direcţionată atât împotriva sultanului, cât şi împotriva Congresului de la Berlin. „Puteţi abandona Stambulul“, au strigat aceştia, „dar nu şi Bosnia.“[20] Autoritatea sultanului se prăbuşea, în timp ce din rândul mulţimilor mânioase, care îşi croiau drum cântând pe străzile din Sarajevo, pătrunzând în cazărmile militare şi în palatul guvernatorului, se năştea un guvern anarhist. La conducerea acestui guvern format peste noapte se afla Hadži Lojo, un infractor carismatic, cu o conformaţie masivă, îmbrăcat într-o mantie roşie bordată cu un şnur aurit. El a fost cel care a ordonat confiscarea puştilor şi armamentului din cazărmi şi împărţirea lor mulţimii. Hadži Lojo a invitat câţiva sârbi de seamă să se alăture Comitetului său Naţional şi i-a îndemnat atât pe musulmani, cât şi

pe ortodocşi să se opună forţelor cotropitoare austro-ungare. Din cele douăzeci şi trei de batalioane otomane din Bosnia, nouăsprezece erau formate din recruţi bosniaci, care s-au alăturat pe dată taberei rebelilor. În câteva zile, nu le mai rămăsese nicio structură otomană clară căreia să-i slujească. Beii şi agii musulmani ceva mai avuţi s-au retras din viaţa publică, pregătiţi, deşi nu prea doritori, să accepte administraţia habsburgică pentru a-şi proteja astfel interesele economice. În capitală, foarte mulţi sârbi de rând s-au închis în case pe durata rebeliunii lui Lojo. Croaţii de vază, consideraţi un element subversiv, au căutat temporar refugiu în consulatele străine.

Revolta lui Hadži Lojo a fost adesea descrisă ca o orgie sălbatică provocată de fanatismul claselor sociale musulmane de jos. Dar cei care se răsculaseră erau nişte oameni care fuseseră hărţuiţi şi oprimaţi de forţe străine interesate doar de propria îmbogăţire, precum cele ruse, austriece, sârbe şi chiar şi otomane. Acum circula un zvon conform căruia ţara lor avea să fie transferată de la un imperiu la altul. Atât pentru musulmani, cât şi pentru sârbi, imperiul care avea să preia conducerea era întruchiparea duşmanului. Universul atent orânduit al musulmanilor şi privilegiile acestora aveau să fie spulberate. Răbdarea lor ajunsese la limită.

Veştile despre deciziile luate la Conferinţa de la Berlin au fost confirmate cu aproximativ o lună înainte ca Austro-Ungaria să-şi trimită trupele în Bosnia. În perioada următoare, avea să apară în mod inevitabil o forţă care să umple vidul de putere. Deşi pierduse teritoriul, sultanul a încurajat aprovizionarea clandestină cu armament a rebelilor. Încă spera că Bosnia avea să-i facă pe Habsburgi să sufere. De fapt, dacă rezistenţa putea fi susţinută pe parcursul toamnei, austriecii ar fi rămas blocaţi în munţii înzăpeziţi pe timpul friguroasei ierni balcanice, punând astfel în primejdie întregul Tratat de la Berlin.

În zonele rurale din sud, grupări de refugiaţi musulmani înarmaţi, care fugiseră din calea ofensivei trupelor muntenegrene, terorizau populaţia locală, fără să ţină cont de naţionalitatea acesteia. În anumite regiuni din Herţegovina şi din nordul Bosniei, rebelii sârbi care ridicaseră armele împotriva beilor cu trei ani înainte îşi continuau jacqueria proaspăt începută. Însă până în momentul în care primele patru divizii ale armatei habsburgice au ajuns să traverseze Sava dinspre Croaţia înspre Bosnia, foarte mulţi sârbi şi musulmani erau deja pregătiţi pentru un război

îndelungat împotriva forțelor de ocupație.
Plecând de la premisa că rezistența avea să fie spulberată după câteva înfrângeri rapide, comandanții armatei habsburgice au trimis 72 000 de soldați în provincie, într-o procesiune simbolică menită să prezinte Austria drept putere prietenă – austriecii se considerau eliberatori. Feldzeugmeister-ul Josep Filipović a ajuns rapid la concluzia că această „strategie blândă“ nu avea să dea roade și că pentru a ocupa Sarajevoul avea să aibă nevoie de mult mai mulți soldați și tactici mai brutale. Terenul era atât de accidentat încât, în anumite zone, unitățile de artilerie trebuiau să apeleze la patruzeci de oameni pentru a deplasa un tun câteva sute de metri mai în față. În timp ce înainta spre sud, dinspre Šamac, Divizia 20 a pierdut unsprezece soldați chiar din prima zi, aceștia murind de epuizare din cauza căldurii. Armata și-a început ofensiva spre Sarajevo, dar rebelii au lansat câteva ambuscade de succes și au determinat coloanele habsburgice să bată în retragere. După câteva zile, Filipović a cerut și a și primit întăriri. A fost nevoie de 268 000 de oameni, o treime din armata imperială, pentru a-i înfrânge pe bosniaci, care au fost în cele din urmă zdrobiți definitiv în octombrie. Bosniacii au fost la un pas de a se menține pe poziții până să înceapă iarna.
Musulmanii și sârbii au cooperat pe parcursul rezistenței, această colaborare fiind în total contrast cu conflictul îndârjit izbucnit cu trei ani înainte de ocupația habsburgică, când kmet-ul ortodox luptase împotriva beiului musulman. Rezistența a reflectat mai degrabă o coincidență vremelnică de interese între două grupuri, și nu a pus bazele unei viitoare alianțe. Însă, la fel ca în cazul Macedoniei, a scos în evidență rapiditatea cu care se putea transforma animozitatea în unitate, și viceversa, în contextul presiunilor externe.
Identitatea națională și naționalismul au rămas opace și imprevizibile. Folosind limba ca liant, albanezii reușeau să depășească deosebirile de ordin religios, social și regional. Comunitățile din Bosnia vorbeau și ele aceeași limbă. În cazul lor însă, limba nu era suficientă pentru a construi o punte peste prăpastia creată de divergențele sociale și religioase. Spre deosebire de Albania, Bosnia era înconjurată de comunități catolice și ortodoxe, croații din regatul Triune și sârbii din Serbia independentă, care vorbeau aceeași limbă cu bosniacii de aceeași confesiune. Vecinii Bosniei se bucurau, în mai mică sau mai mare măsură, de protecția marilor puteri, motiv pentru care o cooperare cu musulmanii bosniaci nu

era atât de atrăgătoare pentru sârbii şi croaţii bosniaci, deşi, după cum a demonstrat ocupaţia austriacă, în anumite împrejurări, cele trei comunităţi puteau construi fel şi fel de alianţe, creând o identitate bosniacă specifică. Dată fiind această flexibilitate de identităţi şi interese, dar ţinând cont şi de amestecul marilor puteri, aspectul final al hărţii Balcanilor putea fi o chestiune de pură supoziţie – era foarte posibil să apară un stat bosniac puternic, dar un stat sloveno-croat, sârbo-bulgar, iugoslav sau orice altă combinaţie statală nu putea fi exclusă. Bineînţeles că în 1 878 s-a spus acelaşi lucru şi despre Spania. Diferenţa este însă că, aproape 120 de ani mai târziu, graniţele Spaniei sunt relativ stabile, chiar şi în contextul recentelor schimbări constituţionale. În Balcani, există mai multe state care se pot evapora pur şi simplu, precum şi state al căror viitor este cert, dar care nu s-au consolidat încă.

Regele împotriva poporului: Serbia

În 1883, regele Milan Obrenović s-a bucurat de încă o vară de neuitat. A făcut o vizită prelungită în Austria şi Germania, unde a dansat vals cu prinţese, le-a dat sfaturi împăraţilor şi a petrecut nenumărate seri pline de antren pierzând averi colosale la Clubul Jockey din Viena. Indiferent unde s-ar fi dus, era întâmpinat cu fastul solemn specific Habsburgilor şi Hohenzollernilor. Marele părinte al popoarelor, împăratul Franz Joseph, i-a conferit noului său prieten sârb onoarea de a comanda un regiment austriac. Însă cel mai important moment al vizitei sale a fost invitaţia primită de la bătrânul şi vicleanul Wilhelm I, probabil cel mai puternic conducător din Europa, de a asista la manevrele imperiale anuale de la Homburg. Lui Milan i-a crescut inima de mândrie când a citit în presa germană că se bucurase de o „deosebită atenţie“ când kaiserul şi un grup numeros de prinţi germani l-au întâmpinat în gara din Homburg. Aşezat ca oaspete de onoare în loja militară, lângă regele Spaniei, Milan l-a privit fascinat pe împărat, care, aflat în fruntea batalionului său, a trecut pe lângă el şi l-a salutat. A fost uimit de conversaţiile purtate cu Alfonso al XII-lea şi a admirat atitudinea tranşantă adoptată de acesta faţă de

opoziția din Spania.
Ar putea oare vreun monarh să ceară o confirmare mai grăitoare a statutului său special? Milan se lepădase în cele din urmă de originile sale incerte, căci era nepotul unui analfabet, al unui crescător de porci fără educație pe nume Miloš Obrenović. Este adevărat că nu ar fi avut cum să nege vreodată faptul că succesul său depinsese de șiretenia despoticului Miloš, ca să nu mai punem la socoteală averea imensă pe care bunicul său o strânsese în calitate de prinț al Serbiei. Dar marile curți regale ale Europei nu l-ar fi acceptat vreodată pe Miloš în mijlocul lor, indiferent cât de avut ar fi fost acesta. Austriecii și nemții îi acordau acum lui Milan un tratament regesc, așa cum i se cuvenea omului lor din Balcani.
Milan însă era mai mult decât rușinat de țara pe care o conducea. Capitala Belgrad se transforma, dar în esența ei rămăsese același mic oraș negustoresc otoman, construit din case de lemn, înghesuite de-a lungul unor ulițe înguste și urât mirositoare. În centrul orașului se afla bineînțeles aglomerata čaršija, pilonul importantului comerț cu carne al sârbilor. Vitele și porcii se plimbau nestingheriți printre orășeni. Purceii se bucurau aici de ultimul lor popas în Serbia, înainte de a trece Sava și a ajunge în avanpostul austriac Zemun, și mai apoi pe mesele din Viena, Salzburg, München și Berlin. La fel ca restul orașelor balcanice, Belgradul era murdar, nu avea nici măcar un sistem rudimentar de canalizare sau un program de colectare a gunoiului. Începuseră totuși să apară primele felinare stradale, dar puținele trăsuri trase de cai erau încă foarte scumpe, așa că numai cei mai bine plătiți oameni din administrație și le puteau permite. Clădiri noi, maiestuoase, începeau să rivalizeze cu vechea arhitectură turcească, iar Milan era mândru de palatul regal și de noile sedii guvernamentale care răsăreau în centru. Kalemegdan, impozanta fortăreață turcească care își pleca privirile plină de semeție spre confluența Savei cu Dunărea, fusese transformată într-un parc public. Asemenea proiecte reliefau dorința conducătorilor din Belgrad de a recrea atmosfera din cele mai prestigioase capitale europene.
Milan și funcționarii din administrația sa imitau succesul repurtat de regele Carol la București, Parisul Balcanilor. Capitala României se transformase: aici, peste labirintul de străzi înguste tipic orașelor otomane fuseseră construite bulevarde largi, mărginite de clădiri și cafenele elegante. Bucureștiul era un far luminos, un model pentru

Belgrad, Sofia și Atena. Aceste tinere capitale se lepădau cu bună știință de orice legătură cu zonele rurale și țărănimea – care trudea pentru a plăti pentru modernizarea vieții urbane prin impozite din ce în ce mai exorbitante.

Idealul lui Milan era o Serbie a palatelor și a etichetei europene, în care cuvântul său să fie totuși lege. Îi disprețuia pe concetățenii săi care trăiau în afara orașelor – adică 85 la sută din populația Serbiei, respectiv bărbații, femeile și copiii ce locuiau împreună în condiții total insalubre în micile lor gospodării. „Să nu te lași păcălit de bulgarii tăi", i-a scris Milan prietenului său Alexander von Battenberg (1879–1886), principele german al Bulgariei, „și să nu crezi măcar o clipă că sunt suflete bune, dar naive. Sunt slavi și asta e tot ce trebuie să știi. Pot să-ți spun și eu: nici sârbii mei nu-s mai breji! Îți dai seama că dacă cineva ar dori să-i încurajeze pe binecuvântații mei supuși să facă un minim progres, ar trebui să poarte o luptă disperată împotriva obiceiurilor, cutumelor, intențiilor și dorințelor lor?"[21] Milan și anturajul său se considerau a fi niște europeni sofisticați, iar pe supușii lor îi catalogau drept o gloată incorigibilă de primitivi balcanici.

Cu puțin timp înainte de întoarcerea regelui din turneul său triumfal din vara anului 1883, această gloată și-a ofensat monarhul la alegerile organizate pentru un parlament „special". Adunarea parlamentară urma să ratifice acordul final privind rețeaua de căi ferate care avea să lege Austria de Bulgaria și Imperiul Otoman prin Serbia. După care parlamentul avea să fie dizolvat. Milan, care nu voia să-și supere susținătorii de la Viena, se aștepta ca acordul feroviar să fie aprobat fără probleme. Cu toate acestea, în 19 septembrie, autoritățile locale au fost luate prin surprindere, căci țărănimea a sosit în număr mare la vot. Guvernul se așteptase ca oamenii să fie apatici ca de obicei. Dar odată cu adâncirea prăpastiei dintre societatea rurală și cea urbană, crescuse și influența Partidului Radical din Serbia, așa cum o demonstrase și rezultatul alegerilor.

Printre conducătorii Partidului Radical se aflau nenumărați bărbați educați, pregătiți să înțeleagă și să influențeze atitudinea țărănimii. Deși unii renunțaseră la traiul simplu și trudnic de crescători de animale pentru studii la Geneva și Paris, rămâneau profund atașați de originile lor din centrul și estul Serbiei. Contestau dependența politică și intelectuală a noului stat față de sârbii austro-ungari din Voivodina, care

influenţaseră cele două partide principale, liberalii şi progresiştii, în favoarea orăşenilor şi în detrimentul ţărănimii.
Pe parcursul anului precedent, ţărănimea se săturase de povara impozitelor şi de comportamentul arogant şi violent al jandarmeriei. Cu câteva luni înainte de alegerile din septembrie 1883, la presiunea austriecilor, guvernul a decis să marcheze toate vitele din zonele de la graniţa cu România, Bulgaria şi Macedonia pentru a preveni răspândirea bolilor. Ţăranii au considerat această măsură un atac grav la adresa loialităţii lor – nu fuseseră obligaţi niciodată să-şi marcheze animalele pentru sultan, iar faptul că un suveran sârb le cerea acest lucru era absolut absurd. Partidul Radical a transformat nemulţumirile într-o victorie electorală, repurtată în septembrie. Acest lucru nu i-a dat dreptul constituţional de a forma următorul guvern, dar era de aşteptat să primească o invitaţie de la regele Milan în acest sens.
În schimb, fiind în continuare sub influenţa exemplului regelui Spaniei şi atmosferei autoritare din Germania, regele l-a însărcinat pe Nikola Hristić să formeze un guvern de „experţi" neafiliaţi politic. După cum a comentat şi ziarul radicalilor Samouprava: „Când Nikola Hristić se afla pe ultima treaptă în administraţia statului, nu exista constituţie. Când am primit în cele din urmă o constituţie, Hristić a dispărut. Acum că a revenit în prim-plan, putem considera acest lucru un semn că are să dispară constituţia"[22]. Radicalii se temeau că regele şi aliaţii săi politici doreau să îngrădească puterile constituţionale ale parlamentului. Milan bănuia că aceştia plănuiau o revoltă. În momentul în care regele a emis un decret prin care a cerut dezarmarea ţărănimii, coliziunea a devenit inevitabilă.
Legea referitoare la dezarmare făcea parte dintr-un proces amplu de reorganizare a armatei sârbe, demarat în 1881. Războaiele purtate pe parcursul Marii Crize Răsăritene demonstraseră că „armatele poporului", instrumente esenţiale pe parcursul unui război de eliberare, garantau de fapt înfrângerea în războiul convenţional. Regele Milan a decis să formeze o armată permanentă, profesionistă, care să nu depindă de moralul instabil al ţăranului; numai atunci şi-ar fi putut flutura spada ca afirmare supremă a politicii sale externe.
Pentru crearea unei armate permanente, monopolul statului asupra utilizării forţei era crucial – un ţăran înarmat reprezenta probabil un motiv de amuzament pentru generalii inamici, dar tot putea reprezenta o ameninţare gravă la adresa ordinii interne. Prin urmare, în momentul în

care Milan a fost avertizat de agenții săi că Partidul Radical plănuia o revoltă a țărănimii cu scopul de a împiedica suspendarea constituției, prima măsură a regelui a fost să-și detașeze noile regimente armate în zonele rurale cu ordinul de a confisca arme. Nikola Pašić, tânărul conducător al radicalilor, a tunat și fulgerat în Samouprava, anunțând că guvernul încerca să dezarmeze oamenii din același motiv pentru care încercaseră și turcii să facă același lucru. Dar, a scris Pašić, sârbul știe că „nu există libertate fără puști și arme", așa că mai degrabă „s-ar despărți de propriul cap și suflet decât de armele sale… Turcii au fost întotdeauna gata să facă o mulțime de promisiuni doar pentru a-i convinge pe sârbi să-și predea armele, iar sârbii refuzau întotdeauna, erau întotdeauna gata să moară torturați decât să renunțe la arme… Și de ce, de ce să fie confiscate acum?… Pentru a le vinde pentru un dinar sau doi celor care râd și iau în derâdere numele Serbiei, eroii Serbiei și libertatea Serbiei?"[23]

Referințele lui Pašić la mitologia sârbă și comparația subtilă dintre Milan și turci scot în evidență importanța crescândă pe care o căpătase naționalismul în lupta politică internă din Serbia. Cele două tabere vehiculau definiții diferite când venea vorba de naționalism. Pašić și conducerea Partidului Radical încă erau de părere că țăranul sârb era nucleul suveranității naționale – lupta armată inspirată de Serbia liberă avea să elibereze în final și țărănimea din Bosnia și Macedonia. Milan era de părere că statul (și prin stat el înțelegea regele) avea să definească scopurile naționale ale Serbiei și modul și momentul în care aveau să fie acestea duse la îndeplinire. Bineînțeles că acest stat exista în cadrul mai larg al politicilor imperialiste și regionale. Pašić recunoștea existența acestui cadru, dar nu îl considera legitim. Aliniindu-se cu inima deschisă la politicile austro-ungare, Milan era nevoit să renunțe la orice intenții în teritoriile bosniace, aflate sub ocupație austriacă. Prin urmare, divergențele interne din Serbia nu erau caracterizate doar de aspecte ideologice și personale, ci căpătau și o dimensiune geopolitică. Austro-Ungaria era dușmanul principal pentru țărani și radicali, care considerau Rusia salvatorul Serbiei.

În 2 noiembrie 1883, țăranii din trei regiuni din estul Serbiei au refuzat să-și predea armele regimentelor militare, dacă nu primeau în schimb puști mai moderne. Așa a început revolta din Timok. Nu a durat foarte mult. Noua armată sârbă a reușit să radă de pe fața pământului chiar și

ultimele redute ale rezistenței în doar două săptămâni. Cu toate acestea, pentru o scurtă perioadă de timp, aproape un sfert din țară s-a aflat sub controlul rebelilor, iar voluntarii din rândurile țărănimii care acționau necoordonat aproape că au reușit să împartă țara de-a lungul axei est-vest, cu scopul de a rupe orice legătură între Belgrad și Niš, principalul oraș din sud. Deși a durat puțin, acesta a fost probabil singurul eveniment mai important din istoria Serbiei dintre momentul proclamării independenței în 1878 și izbucnirea Războaielor Balcanice în 1912. Confruntarea dintre un spirit modernizator autocratic și țărănimea militantă a pus bazele unui model de militarizare care a fost mai târziu replicat și în alte state balcanice, deși sub alte forme.

Înfrângerea revoltei din Timok a dat o lovitură grea ideologiei socialismului rural, inspirate de narodnicii ruși. În memoriile sale, Pera Todorović, unul dintre liderii Partidului Radical, a notat că revolta a declanșat acea ură fanatică pe care țărănimea a ajuns să o nutrească față de administrație. Potrivit lui Todorović, la o întâlnire secretă a Comitetului Executiv al Radicalilor, organizată înainte de izbucnirea revoltei, un activist pe nume Dimitrije Katić a spus că birocraților ar trebui să li se pună „cuțitul la gât".

Pentru regele Milan, revolta din Timok a reprezentat ocazia ideală de a-și testa armata permanentă. La început a ezitat. Oare recruții și ofițerii săi, s-a întrebat Milan, „erau dispuși să tragă cu pușca în conaționalii lor?"[24] Regele fusese precaut și îi plătise pe membrii noului corp de ofițeri de două ori mai mult decât pe cei mai bine plătiți funcționari din administrație. Apoi a dublat suma acordată tuturor ofițerilor și soldaților care au luat parte la înăbușirea revoltei, pe toată durata conflictului. Când au fost puși la încercare, pușcașii nu și-au dezamăgit monarhul. Au tras fără să ezite cu noile lor puști franțuzești în mulțimile de țărani. Consulul austro-ungar de la Belgrad nu a reușit să-și ascundă încântarea: „S-a scris o nouă pagină în istoria poporului sârb în momentul în care armata și-a lansat primul atac împotriva rebelilor".

Prințul alături de popor: Bulgaria

În iulie 1879, Adunarea Constituantă a principatului Bulgariei i-a conferit

titlul de principe (cneaz) aristocratului din Hessen, Alexander von Battenberg, un ofițer chipeș în vârstă de douăzeci și doi de ani din armata rusă. Adunarea s-a întrunit la Veliko Tărnovo, capitala medievală a Imperiului Bulgar. Călătoria întreprinsă de Alexander de aici înspre noua capitală Sofia s-a asemănat cu întoarcerea triumfală a unui erou de război. I s-au așternut flori la picioare, țărani din toată Bulgaria și Rumelia Orientală au sosit la Sofia pentru a-i face plecăciuni. Când a ajuns aproape de periferia capitalei, a zărit un stindard gigantic pe care scria: „Înaintează, Principe, poporul îți este alături!“[25] Și-a continuat drumul de-a lungul uneia dintre străzile întortocheate și noroioase ale Sofiei, unde un grup de școlari a intonat imnul național într-o limbă de neînțeles pentru principe. A trecut pe lângă un alt stindard imens: „Bine ai venit, Principe, te așteptam de 500 de ani“[26].

Principele a fost încântat de primirea de care a avut parte la Sofia, dar nu a putut să nu observe că orașul era o văgăună otomană uitată de lume. Murdar și aglomerat, avea și o poziție bizară, căci era foarte departe de Dunăre, iar drumurile care l-ar fi putut lega de restul regiunilor erau foarte puține și proaste. Sub influența rușilor, Adunarea bulgară alesese acest oraș drept capitală din motive pur strategice. Orașul era aproape de granița de vest, deci consolida revendicările Bulgariei asupra Macedoniei. Sofia era un simbol: privea către un viitor care avea să plaseze orașul în centrul unei Bulgarii Mari.

Prin mătușa sa, țarina, soția țarului Aleksandru al II-lea, Alexander von Battenberg era înrudit cu casele imperiale ale Rusiei, Germaniei și Marii Britanii. Provenea însă dintr-o căsătorie morganatică, motiv pentru care era ținta disprețului înveninat al membrilor mai conservatori ai caselor regale din Rusia și Germania. Personalitatea și rolul deținut în politicile europene i-au câștigat simpatia reginei Victoria și prințesei moștenitoare a Germaniei, dar și dușmănia lui Bismarck și a propriului său văr, Aleksandru al III-lea, care s-a urcat pe tronul Rusiei în 1881, după asasinarea tatălui său.

Battenberg a fost numit principe peste o nouă țară care, în general, era considerată a fi doar un fief al Rusiei și ale cărei granițe constituționale și teritoriale erau deosebit de complicate. Ambiția, energia și entuziasmul său erau din păcate umbrite de o frivolitate lipsită de tact și o încăpățânare care nu i-a adus niciun serviciu în momentul în care a trebuit să discute poziția delicată a Bulgariei în ordinea mondială ce a

urmat Conferinței de la Berlin.
În pofida primirii euforice de care a avut parte la Veliko Tărnovo și Sofia, Alexander a intrat imediat în conflict cu tânăra elită politică bulgară. Prima din ce avea să fie o serie întreagă de dispute a izbucnit chiar din momentul în care a ajuns în țară, motivul fiind mult criticata chestiune a propriilor sale puteri constituționale. Însă Alexander nu se afla în aceeași situație ca regele Milan, căci cea mai mare amenințare la adresa autorității sale nu venea din partea supușilor săi. În schimb, devenise sacul de bătaie al marilor puteri.
Rusia detesta fragmentarea acelei Bulgarii vaste stabilite prin Tratatul de la San Stefano aproape la fel de mult ca bulgarii înșiși. Ea avusese în plan ca acest stat efemer să devină un element-cheie în procesul de extindere a dominației sale în Peninsula Balcanică. Decizia Congresului de la Berlin de a renunța la Tratatul de la San Stefano însemna că, pentru a-și atinge scopurile strategice, Rusia trebuia să aibă un cuvânt mai greu de spus în politicile interne ale Bulgariei. Toate taberele implicate porneau de la premisa că Bulgaria și Rumelia Orientală aveau să se unească la un moment dat în viitor; Rusia presupunea că acest lucru avea să se întâmple sub patronajul Sankt-Petersburgului.
Constituția bulgară, ce avea la bază propunerile Rusiei, era una dintre cele mai liberale documente de acest gen din toată Europa. Regimul reacționar din Rusia era de părere că aceasta era cea mai bună modalitate de a-și susține aliații, pe liberali, și de a-și consolida astfel influența în Bulgaria. Nici ministerul rus de externe, nici agenții acestuia din Bulgaria nu își doreau un principe puternic și independent.
Înainte de a pleca spre Bulgaria, Alexander a făcut un mare tur al capitalelor imperiale și a ajuns la concluzia că, deși binele poporului bulgar le era indiferent, curțile europene erau foarte interesate de poziția Bulgariei în regiune. Prima sa oprire a fost reședința de vară a țarului din Livadia, Crimeea. A fost privit cu suspiciune de majoritatea consilierilor apropiați ai țarului, iar în momentul în care aproape că l-a făcut pe țar, unchiul său, Aleksandru al II-lea, să plângă prin insistențele sale de a aduce modificări constituției, incidentul le-a consolidat acestora poziția în detrimentul influenței țarinei, mătușa lui Alexander. Foarte mulți oficiali de la curtea din Sankt-Petersburg erau de părere că Alexander era o marionetă a nemților, trimisă în Bulgaria să pună sare pe rana și așa dureroasă pe care Bismarck le-o provocase rușilor la Congresul de la

Berlin. Marea slăbiciune a politicii cancelarului german Bismarck de a susține alianța formată din Rusia, Germania și Austro-Ungaria consta în faptul majoritatea diplomaților și politicienilor ruși era convinsă, în mod greșit, că Bismarck ar fi fost animat de puternice sentimente antirusești********. După ce a plecat din Livadia, Alexander a ajuns la Berlin, unde a descoperit că Bismarck nu nutrea nici pe departe astfel de gânduri. Cancelarul a fost politicos, dar tăios și l-a avertizat pe Alexander, că el, Bismarck, nu dorea să se lase distras de chestiunile bulgare. A subliniat că Alexander nu trebuia să pună sub semnul întrebării deciziile luate la Congresul de la Berlin și că trebuia să evite cu orice preț să rănească sentimentele Rusiei.

La Viena, Alexander i-a mărturisit prompt lui Andrássy că nu va putea rămâne multă vreme pe tron dacă Bulgaria și Rumelia Orientală nu se uneau în viitorul apropiat. Dacă era necesar, putea nesocoti dorințele exprese ale lui Bismarck și ignora condițiile Tratatului de la Berlin. Prințul avea dreptate – bulgarii nu aveau să tolereze multă vreme separarea principatului lor de Rumelia Orientală; dar Alexander ar fi trebuit să fie mai discret la Viena. Imperiul Habsburgic începea deja să-și imagineze cum aveau să arate teritoriile din sudul Balcanilor după retragerea otomanilor. Revendicările Bulgariei asupra Macedoniei și a portului acesteia la mare, Salonic, s-ar fi putut bate cap în cap cu planurile austro-ungare de a îmblânzi Serbia și a o transforma într-un satelit.

După primirea tensionată de care a avut parte în Europa Centrală, Alexander a fost întâmpinat cu mari urale în momentul în care regina Victoria a încălcat tradiția și l-a primit la castelul Balmoral. Reginei ajunsese să-i fie chiar drag fermecătorul tânăr principe și se hotărâse să-l sprijine ori de câte ori putea. Se prea poate ca rușii să se fi înșelat în privința lui Bismarck, dar avuseseră dreptate să bănuiască că Marea Britanie avea ceva influență asupra lui Alexander dată fiind relația acestuia cu regina.

Cu toate acestea, pentru a împăca interesele tuturor marilor puteri era nevoie de o iscusință extraordinară, pe care tânărul principe nu o poseda. Mai presus de toate, avea nevoie de un plan prin care să le ofere garanții rușilor, dar să le îngrădească totodată aspirațiile în Bulgaria. Guvernul rus se aștepta ca principele să se supună țarului, așa cum trebuiau de altfel să facă toți bunii cetățeni bulgari. Nu mai era un secret că regele

Milan dansa valsul în acordurile Vienei, chiar dacă majoritatea sârbilor detestau Imperiul Austro-Ungar. Și atunci de ce nu și-ar fi acceptat și principele Alexander locul cuvenit la balul imperial al rușilor, mai ales dacă astfel ar fi fost în pas cu aproape întreaga populație a Bulgariei?
Rusia încerca să controleze Bulgaria din nenumărate puncte de vedere. După retragerea armatei imperiale ruse din 1879, ofițerii ruși au ocupat cele mai importante funcții în nou formata armată bulgară și s-au aflat la conducerea Ministerului Apărării. Sankt-Petersburgul își păstrase agenți oficiali și neoficiali la Sofia care încercau, nu întotdeauna cu succes, să controleze viața economică și politică. Liberalii bulgari care dominau Sabranie, parlamentul, au încheiat o strânsă alianță tactică cu rușii, în timp ce țăranii bulgari au rămas timp de câțiva ani după încheierea Congresului de la Berlin cu impresia că adevăratul lor protector, cel care merita loialitatea lor, era Aleksandru al II-lea, țarul eliberator, și nu principele Bulgariei.
Din îndepărtatul Sankt-Petersburg, țarul nu avea cum să-și manipuleze cu precizie susținătorii. Politica Rusiei se baza pe ambițiile politice ale consulilor și generalilor ruși din Bulgaria, cărora de cele mai multe ori le făcea o mare plăcere să-l prezinte pe principele Alexander într-o lumină defavorabilă. Unul dintre aceștia a scris un raport în care a susținut că acesta nu reușea să-și găsească o soție potrivită pentru că primea regulat prostituate în reședința sa și că se pricopsise chiar și cu boli venerice. Altul a insistat că principele nu voia să se căsătorească pentru că avea „gusturi turcești“, ceea ce însemna de fapt că era homosexual. Singurii aliați loiali ai principelui erau conservatorii, o grupare ineficientă de ciorbagii și prelați. Cu toate acestea, toată lumea trecea cu vederea posibilitatea izbucnirii unor conflicte politice între rușii din Sofia și între ruși și liberali.
Asemenea celorlalte state din Balcani, odată cu obținerea independenței, Bulgaria a trebuit să-și asume responsabilitatea pentru o serie de facturi neplătite, printre care și câteva cerințe tranșante emise de Rusia. La fel cum se întâmplase și cu România și Serbia, Tratatul de la Berlin a obligat Bulgaria să finanțeze mai multe proiecte de construcție feroviară și să încheie contracte cu anumite companii străine. Omniprezentul baron austriac Hirsch a primit dreptul de a extinde linia Orient-Express prin Bulgaria, astfel încât aceasta să poată fi legată de linia pe care baronul deja o construia în Rumelia Orientală. Englezii au obținut promisiunea ca

Bulgaria să cumpere inutila linie de cale ferată dintre Ruse și Varna, complet depășită odată cu semnarea unui acord internațional privind navigarea pe Dunăre. Rușii au cerut bulgarilor să plătească pentru o linie de cale ferată care să plece de la Ruse, pe malul Dunării, înspre Sofia, linie considerată de mare importanță strategică. În plus, rușii doreau ca linia lor să fie construită înainte de cea a baronului Hirsch. Chiar și aliații Rusiei din Bulgaria, liberalii, își dădeau seama că Orient-Expressul era un proiect mult mai urgent din considerente economice. Prin urmare, problema liniilor de cale ferată a devenit un măr al discordiei între viitoarele guverne ale Bulgariei și ruși.

Pentru a face față cheltuielilor publice din ce în ce mai ridicate, atât guvernele liberale, cât și cele conservatoare au trebuit să înăsprească regimul de impozitare. Aceste măsuri au provocat tulburări în rândurile țărănimii. Pe parcursul campaniei electorale din 1881, un observator a dat peste o mulțime de țărani care protestau împotriva „preoților, oficialilor și dascălilor" care crescuseră impozitele. „Majoritatea țăranilor considerau că foștii lor aliați din rândurile elitei intelectuale se compromiseseră iremediabil, căci se alăturaseră micii clici lacome care începea să preia controlul asupra politicii și națiunii."[27] Și ofițerii bulgari detestau faptul că rușii ocupau mai toate funcțiile militare de rang înalt, chiar dacă nu exista nici măcar un singur soldat autohton care să fie pregătit corespunzător pentru aceste posturi. Naționalismul bulgar începea să se desprindă treptat de la pieptul matern al Rusiei. Atât principele Alexander, cât și rușii aveau să aibă acum de-a face cu un prunc tot mai problematic.

Resentimentele declanșate de Tratatul de la Berlin au avut un impact și mai mare asupra conștiinței naționale. Până la începutul anilor 1880, refugiații slavi din Macedonia s-au organizat și s-au coalizat într-un grup de presiune important. Principala lor cerință era revizuirea completă a deciziilor luate la Berlin privind Chestiunea macedoneană. Bineînțeles că doleanțele lor nu puteau fi satisfăcute, dar, sub conducerea abilului Petko Karavelov, au forțat mâna liberalilor, punându-i în postura de a nu mai putea face compromisuri când venea vorba despre problema națională. În ceea ce-i privea pe ruși, aceștia nu erau dispuși să demareze o cruciadă în numele Macedoniei, dar erau gata să susțină unirea principatului cu Rumelia Orientală.

Oficialii ruși din Bulgaria erau de părere că un astfel de plan i-ar fi putut

ajuta să scape de principele Alexander și să-și consolideze țelurile strategice în Balcani. Și-au rezolvat problemele pe care le aveau cu Karavelov și liberalii cu privire la construcția liniei Orient-Expressului și au început să susțină organizațiile clandestine care luptau pentru unificare în Rumelia Orientală. Dacă bulgarii din Rumelia Orientală aveau să proclame unificarea, Alexander avea să fie pus într-o situație imposibilă. Dacă își asuma conducerea mișcării, atunci avea să încalce o clauză importantă a Tratatului de la Berlin, declanșând astfel nu numai furia lui Bismarck, dar și a altor puteri semnatare; dacă avea să respingă unificarea, avea să piardă susținerea poporului bulgar. Alexander, al cărui instinct îi dicta să facă un gest măreț, nu avea nevoie să i se aducă aminte că bulgarii nu aveau să-l ierte dacă nu susținea programul naționalist. În vara lui 1885, pe parcursul uneia dintre acele întâlniri destul de neobișnuite dintre un monarh și supușii săi, Alexander a primit în vizită doi bărbați, care i-au înmânat o bucată de hârtie pe care erau scrise două cuvinte: „Libertate sau Moarte. Comitetul Executiv Secret". Acești doi „delegați" i-au spus pe șleau că dacă se opunea unificării, avea să fie „anihilat" de comitet[28].

În 18 septembrie 1885, o grupare rebelă a preluat controlul în Philippopolis (Plovdivul din Bulgaria de astăzi), capitala Rumeliei Orientale. Mii de cetățeni s-au alăturat revoltei, proclamând unirea dintre „nordul și sudul Bulgariei". Lovitura de la Philippopolis l-a luat pe nepregătite pe principe, aflat la acel moment în stațiunea Varna de la Marea Neagră. Toate capitalele europene au rămas surprinse de acest eveniment. Alexander ajunsese pe malul Rubiconului său. După ce a cântărit lucrurile de unul singur o vreme, a intrat în anticamera apartamentelor sale de la Varna și a anunțat: „Astăzi plec spre Philippopolis". Apoi a declarat: „Uitați-vă la mine, eu sunt conducătorul nordului și sudului unit al Bulgariei"[29].

Decizia principelui a știrbit gloria lui Aleksandru al III-lea. Un german și nu un rus oferise unirea poporului bulgar. Rusia și-a retras imediat toți ofițerii care slujeau în armata bulgară. Această manevră a lăsat liniile de apărare ale statului expuse peste noapte. Acum Bulgaria era vulnerabilă în fața unui atac din partea Imperiului Otoman: Istanbulul ar fi putut invoca Tratatul de la Berlin pentru a-și reinstaura suveranitatea în regiune prin forța armelor. În timp ce puterile care fuseseră prezente la Conferința de la Berlin se reuneau acum la Istanbul pentru a discuta criza

din Bulgaria, forţele bulgare, entuziasmate, dar dezorganizate se mobilizau pentru a apăra graniţele Rumeliei Orientale.
Delegaţii ruşi prezenţi la Istanbul descopereau că planurile le fuseseră dejucate. Sesizând nemulţumirea Sankt-Petersburgului vizavi de succesul lui Alexander, britanicii au susţinut călduros unificarea Bulgariei. Pe de altă parte, austriecii nu erau pregătiţi să dea mare amploare evenimentelor. S-a ajuns la un compromis prin care cele două teritorii aveau să fie unite prin mijlocirea personală a principelui Alexander, ceea ce teoretic însemna că sultanul încă era suveran în Rumelia Orientală. În practică, Imperiul Otoman pierduse bineînţeles teritoriul.
Unificarea Bulgariei a întărit convingerea general acceptată în Rusia, conform căreia Tratatul de la Berlin era o schemă austro-germană menită să blocheze influenţa Rusiei în Balcani. De fapt, a fost în mare parte rezultatul politicii confuze duse de Rusia în Bulgaria şi al aroganţei agenţilor ruşi din regiune. Cu toate acestea, evenimentele din Bulgaria au scos la iveală profunda slăbiciune structurală a sistemului Congresului (toate statele semnatare au insistat că Tratatul era dogma fundamentală care reglementa relaţiile interstatale din Balcani), căci Alexander şi bulgarii tocmai demonstraseră că Tratatul putea fi modificat şi chiar încălcat, dacă diviziunile dintre marile puteri erau exploatate cu suficientă abilitate.
Principele, nici pe departe un mare diplomat când a preluat puterea în Bulgaria, şi-a jucat cartea bine, mai ales dacă ţinem cont de faptul că unificarea l-a luat absolut pe nepregătite. Rusia a decis să nu intre într-o confruntare cu Austro-Ungaria şi Marea Britanie pe tema unificării bulgare şi astfel s-a evitat o criză între marile puteri. Însă nu numai marile puteri aveau o miză în ordinea stabilită după Tratatul de la Berlin. Regele Milan a considerat această încălcare a Tratatului o altă ocazie de a testa eficienţa noii sale armate permanente. Pentru prima dată, un nou stat balcanic se pregătea să pornească la război împotriva altuia în numele interesului naţional. Războiul sârbo-bulgar din 1885 a arătat că Tratatul de la Berlin permitea statelor ambiţioase de la periferia Balcanilor să atragă marile puteri în aventuri riscante.

„Preumblarea“ către Sofia: Serbia, Bulgaria, 1885

Mobilizarea rezervelor sârbe de la sfârşitul lui octombrie 1885 a fost întâmpinată cu teamă şi confuzie. Teamă pentru că ultimele eforturi militare ale Serbiei, cele întreprinse împotriva turcilor în 1876, se sfârşiseră dezastruos. Confuzie pentru că, în afara regelui Milan şi a celor mai apropiaţi consilieri ai săi, nu se ştia împotriva cui trebuia să lupte armata sârbă. Unii visau la un război pentru eliberarea Bosniei, dar numai cei mai naivi credeau că Milan ar fi putut avea porniri atât de sinucigaşe încât să-şi atace protectorul austriac. Să fi fost oare această mobilizare o lovitură preventivă împotriva turcilor slăbiţi din Macedonia? Detaşarea trupelor către Niš a dat oamenilor speranţa că Serbia plănuia cu adevărat să „elibereze“ Macedonia. Dar ziarele oficiale ale guvernului au început să publice articole în care se cereau vehement compensaţii teritoriale din partea Bulgariei.
Oamenii care făceau politică în cafenelele din Belgrad au rămas uimiţi. De ce Bulgaria? Bulgarii erau „fraţii“ slavi, care luptaseră împreună cu sârbii pentru a se elibera de sub jugul turcilor. Iar unificarea Bulgariei trebuia primită cu braţele deschise, căci era o altă lovitură adusă stăpânirii nesigure a sultanului în Europa, nu? Acestea nu erau doar vorbe goale. În pofida înfrângerii suferite cu doi ani înainte cu ocazia revoltei din Timok, Partidul Radical încă era cea mai influentă forţă politică din zonele rurale, de unde provenea cea mai mare parte a recruţilor. În plus, foarte mulţi conducători ai Partidului Radical, inclusiv Nikola Pašić, trăiau în Bulgaria, ca refugiaţi politici. Un război cu Bulgaria era imposibil de înţeles atât pentru ţărani, cât şi pentru cea mai mare parte a populaţiei urbane din Serbia. Dar ţăranii sârbi s-au adunat fără prea mare tragere de inimă în sate şi oraşe pentru a-l însoţi pe Milan, conducătorul lor şi un sârb totodată, în ceea ce regele a numit fără să se gândească prea bine în prealabil „preumblarea către Sofia“.
Regele s-a blocat cu bună ştiinţă în logica Tratatului de la Berlin. Un conflict surogat între marile puteri urma să fie purtat pentru prima dată în Peninsula Balcanică. Unificarea, a susţinut Milan, îi conferea Bulgariei un avantaj strategic important în lupta iminentă pentru Macedonia. Aceasta nu era o fantezie. Conspiratorii care organizaseră lovitura de la Philippopolis îi recunoscuseră deschis secretarului principelui Alexander, A.F. Golowine, că unificarea dintre Bulgaria şi Rumelia

Orientală nu era scopul final: „Trebuie să desăvârşim unificarea nordului şi sudului Bulgariei… Trebuie să dăm jos guvernul din Rumelia şi să ne unim pentru a ne îndeplini scopul în Macedonia“[30].
Milan avea însă o miză chiar mai mare în acest conflict decât Macedonia. Încurajat de aşa-numitul Partid Militar din Austro-Ungaria, spera ca atacul său asupra Bulgariei să provoace Rusia să declare război Serbiei, război care, prin pactul militar secret încheiat de Milan cu Viena, ar fi declanşat un război între Austro-Ungaria şi Rusia. Teoretic, planul său de a lansa un atac-fulger în nord-vestul Bulgariei avea să-i permită să ocupe capitala vulnerabilă, Sofia, pe 20 noiembrie, de slava [onomastica] sa********, la numai o săptămână de la declaraţia oficială de război.
Principala armata sârbă a trecut graniţa în elogiile triumfătoare ale presei. Jurnaliştii au ridicat în slăvi spiritul hajduk al sârbilor, iar bulgarii au fost catalogaţi drept nişte docili „zarzavagii“[31]. Dar marşul sârbilor către Slivnica, principala fortăreaţă dintre linia de graniţă şi Sofia, a fost inexplicabil de lent. Cea mai mare parte a regimentelor bulgare se afla încă în Rumelia Orientală, dar primele linii de apărare au opus o rezistenţă îndârjită. Acestea au fost depăşite numeric şi militar de sârbii care nu mai conteneau să sosească. Dar comandamentul bulgar, încurajat de zecile de ofiţeri ruşi care sfidaseră ordinul ţarului şi rămăseseră alături de armata bulgară, a exploatat fiecare greşeală tactică comisă de generalii sârbi lipsiţi de experienţă.
La patru zile de la izbucnirea războiului, s-a răspândit un zvon cum că bulgarii rupseseră liniile sârbe şi avansau spre Tsaribrod (care, pe atunci, făcea parte din Bulgaria), unde îşi ridicaseră sârbii tabăra militară. Regele Milan, care se afla la Tsaribrod, s-a speriat şi s-a retras spre linia de graniţă, dând dovadă de mare laşitate şi reuşind să-şi demoralizeze astfel soldaţii şi aşa ezitanţi. Cronicile vremii descriu armata sârbă ca fiind teribil de dezorientată şi complet neştiutoare în privinţa ţelului acelui război. Branislav Nušić, care ulterior a devenit unul dintre cei mai buni autori de satiră politică ai Serbiei, avea douăzeci şi unu de ani când a fost recrutat să lupte împotriva bulgarilor. Comentariile usturătoare ale lui Nušić despre acest război intră în antiteză cu elogiile aduse de corpul de presă al lui Milan:

Urmele regimentului înfrânt al inamicului încă sunt vizibile aici, pe acest

câmp de luptă. O oală cu fundul în sus din care s-a vărsat supa militarilor; focuri stinse; câteva bucăţi de pantaloni ferfeniţiţi; o cartuşieră azvârlită ceva mai încolo, aici un cuţit; o lingură mare de lemn; nişte cârpe de vase; muniţie. Totul era împrăştiat într-o dezordine generală şi în mijlocul acestor rămăşiţe, acolo lângă pârâu, zăcea una dintre nenumăratele victime ale bătăliei de ieri – un infanterist bulgar pe ai cărui epoleţi este scris numărul 9. Glonţul îl lovise în stânga pieptului, chiar în inimă, şi se pare că mai trăise o vreme în chinuri groaznice. Cu mâna stângă apăsase puternic pe rană, căci probabil încercase cu disperare să scoată plumbul care-i pătrunsese adânc în piept; mâna dreaptă şi-o întinsese peste cap, cu pumnul strâns; ochii albaştri îi erau deschişi; îşi muşcase buzele până la sânge. Din rană i se scurgea sângele şiroaie, formând pe pământ o mică băltoacă albastră. Zăpada şi ploaia care căzuseră în acea dimineaţă îi udaseră părul rar, iar găvanele ochilor îi erau acoperite de zăpada care se topea.

Când m-am apropiat de el, doi sau trei corbi cu ciocurile murdare de sânge au croncănit zgomotos, după care şi-au luat zborul, dispărând în depărtare.[32]

Dacă sârbii erau măcinaţi de dubii, bulgarii erau mânaţi de un patriotism înflăcărat. Într-adevăr, aproape simultan cu declaraţia de război a sârbilor, turcii din Bulgaria, pe care Alexander îi tratase întotdeauna cu respect, au anunţat că aveau să trimită 6 000 de soldaţi să lupte alături de concetăţenii lor bulgari. Viteza şi precizia cu care au fost detaşate aceste trupe de la graniţa cu Turcia la Slivnica au scos cel mai bine în evidenţă cât de hotărâţi erau bulgarii. Folosind cinci trenuri dezafectate, ale căror motoare mai funcţionau încă graţie unor burlane vechi de sobă ce le fuseseră ataşate, comandamentul bulgar a transportat peste 50 000 de soldaţi pe o distanţă de 240 de kilometri în doar şase zile, într-o zonă aflată la 130 de kilometri de forţele sârbe. Infanteria şi artileria au parcurs ultima parte a drumului pe jos, pe o vreme îngrozitoare. Au ajuns la timp, şi anume, înainte de căderea Slivnicei. Acum, superioritatea lor numerică şi disciplina insuflată de ofiţerii ruşi s-au dovedit decisive. După câteva zile, sârbii au început să se retragă. Armata bulgară a

pătruns adânc pe teritoriul sârb la mai puțin de două săptămâni de la atacul inițial.
Serbia și regele Milan au fost salvați de Austro-Ungaria, care a insistat ca Bulgaria să-și retragă trupele dincolo de graniță. În caz contrar, Austro-Ungaria avea să intre în război de partea Serbiei. Milan a avut noroc să scape cu un acord prin care se restaura statu-quoul anterior. Principele Alexander îi unise pe bulgari, iar apoi rezistase cu dârzenie agresiunilor străine – percepția populară a interesului național coincisese cu interesele de stat.
Următoarele două decenii și jumătate aveau să se dovedească decisive pentru definirea caracteristicilor naționalismelor balcanice de secol al XX-lea. Eșecul regelui Milan în războiul sârbo-bulgar a arătat cât se poate de clar că, pentru a purta un război dincolo de granițele unui stat, conducătorul trebuia să transforme naționalismul cultural al noilor state balcanice într-o forță politică dinamică. Toate partidele și statele au învățat lecții asemănătoare din acest război. În primul rând, o armată permanentă puternică, disciplinată și motivată era o premisă obligatorie pentru o politică externă bazată pe interese de stat. În al doilea rând, o țărănime pașnică era absolut esențială pentru ordinea internă, dar nu era per se suficientă pentru o politică externă credibilă – guvernele trebuiau acum să inoculeze țărănimii un sentiment de apartenență la țelurile naționale propuse. Pentru a face acest lucru, guvernele României, Bulgariei, Greciei și Serbiei și-au concentrat energiile pe crearea unei armate puternice și a unei identități naționale moderne, exclusiviste și agresive. Centrul acestei lupte pentru sufletul țăranului balcanic a fost Macedonia.

Libertate sau moarte: Macedonia

O, Macedonia, o, dragă mamă,

o, pământ sacru al suferinței,

o, mamă, ce durere și nefericire

ai adus pe lume!

Noi suntem copiii tăi, mamă,

slăbiți, vlăguiți de puteri.

Dar noi știm că tu ne-ai adus pe lume

eroi!

Mâine vom fi curajoși

și vom prinde aripi,

vom pune mâna pe puști și bombe,

curajoși, cu forțe proaspete!

Cântec macedonean pentru copii, cca. 1890[33]

În 1492, creştinii i-au izgonit pe sefarzi din Spania. Expulzarea acestora din Peninsula Iberică a fost desăvârşită cinci ani mai târziu, când evreii din Portugalia au fost la rândul lor alungaţi din casele lor. Sultanul Baiazid al II-lea a deschis larg porţile Imperiului său şi a oferit refugiu şi alinare victimelor ambelor migraţii forţate. Bineînţeles că, asemenea creştinilor din Imperiu, şi sefarzii se supuneau conducătorilor musulmani şi nu aveau voie să folosească animalele „nobile“, precum calul, să poarte arme sau trebuiau să se supună unor anumite restricţii în vestimentaţie. La începutul secolului al XVI-lea, foarte mulţi evrei au fost deportaţi împotriva voinţei lor în regiunile sărace ale Imperiului în speranţa că aveau să anime economia locală. Cu toate acestea, au fost trataţi mult mai bine de musulmani decât evreii care au rămas în imperiile creştine din Europa. Pe parcursul îndelungatei istorii a Califatului, relaţia dintre sefarzi şi musulmani a constituit una dintre cele mai stabile legături dintre millet-uri; respectul reciproc şi cooperarea erau la ordinea zilei. Şi timp de mai multe secole la rând, cel mai sigur şi mai impresionant oraş evreiesc din Europa a fost Salonicul.

Aflat în extremitatea nord-estică a celui mai mare port natural din Marea Egee, golful Thermaïkos, Salonicul era mai mult decât un refugiu pentru comunitatea evreiască – de fapt, oraşul le aparţinea cu totul. În celelalte oraşe şi porturi importante din Turcia europeană, grecii sau armenii

erau primi inter pares ai comunităţilor non-musulmane. Salonicul era însă o lume complet diferită, un univers în care sefarzii dominau cea mai mare parte a ramurilor economiei, viaţa socială şi culturală, un oraş în care, graţie influenţei lor economice, evreii aveau adesea ultimul cuvânt în politica guvernatorilor turci.
Evreii mai înstăriţi locuiau în vile, în apropierea zidurilor medievale ale oraşului, poartă în poartă cu cartierul turcesc, oraşul de sus. Această proximitate reflecta relaţia strânsă dintre elitele celor două comunităţi********. Departe de portul aglomerat şi frenetic, în cartierul elitelor predomina o atmosferă de răsfăţ şi indolenţă. În timpul verilor caniculare, turcii bogaţi zăceau nemişcaţi la umbra chiparoşilor, cu ochii pe jumătate închişi, mişcându-se doar pentru a sorbi din cafele sau a pufăi din narghilea. Casele spaţioase, de lemn, se ridicau pe două etaje şi erau vopsite în nuanţe aprinse de roşu. Temelia era acoperită cu un strat gros de vopsea neagră menit să îndepărteze spiritele rele. Acoperişurile erau împodobite cu versuri din Coran, pictate în aur. Cel mai renumit cronicar musulman al societăţii otomane, Evliya Çelebi, nota că „toţi [turcii din Salonic], chiar şi bătrânii, au chipul de un roşu închis şi fruntea purpuriu deschis. Ating vârste înaintate şi se bucură de o viaţă bună. La vârsta de şaptezeci de ani, încă se urcă bucuroşi pe cai, îşi scot săbiile şi practică actul conjugal“. Aceste exemple impresionante de energie puteau fi puse pe seama faptului că turcii nu erau câtuşi de puţin obligaţi să muncească din greu. Musulmanii aproape că deţineau monopolul în administraţie, lucru care garanta prosperitatea economică a clasei de mijloc a turcilor.
Înspre zona portului, între strada Sfântului Dumitru şi cel mai larg bulevard, Zade Yol (denumit Via Egnatia în perioada romanilor, bulevardul trecea prin inima oraşului), tihna şi luxul din oraşul de sus dispăreau şi făceau loc forfotei din jurul caselor artizanilor greci, ale căror încăperi ce dădeau în stradă erau adesea transformate în mici ateliere sau tarabe modeste. Grecii erau singurii rivali economici adevăraţi ai evreilor şi, până la sfârşitul secolului al XIX-lea, sferele lor de activitate au fost foarte clar separate prin tradiţie. Majoritatea farmaciilor erau deţinute de greci, în timp ce o bună parte a comerţului angro cu alimente pe direcţia Macedonia se afla în mâinile intermediarilor evrei.
Neobosita forţă motrice din spatele industriei şi negoţului local era zona

dintre Zade Yol și port. Aici sefarzii trăiau în case înalte, care păreau să se ridice unele deasupra celorlalte, de parcă ar fi încercat să atingă razele soarelui care nu reușeau să pătrundă vreodată pe străzile înguste și prăfuite.
De când începuse colonizarea evreiască a orașului, în primele două decenii ale secolului al XVI-lea, Salonicul fusese nucleul universului sefard din Balcani. Coloniștii se deplasau de-a lungul spițelor unei roți imaginare, care îi duceau înspre Üsküb (Skopje), Sarajevo, Kosovo, Split și Valona (Vlorë) înainte de a-i purta încă și mai departe, până la Belgrad, iar mai apoi la Sofia, Plovdiv și Smirna (Izmir). Negustorii mai aventuroși puneau bazele unor noi rețele de navigație care legau Marea Egee de Orientul Apropiat, Maghreb și Europa Occidentală. Succesul lor comercial se datora legăturilor strânse dintre comunitatea din Salonic și restul evreilor din interiorul Peninsulei Balcanice și instituirii unor monopoluri comerciale nu tocmai stricte, dar eficiente în oraș.
Sefarzii erau experți în comerțul cu textile. Cei mai importanți clienți ai lor erau ienicerii. Evreii din Salonic se bucurau de dreptul exclusiv de a aproviziona avangarda puterii militare a sultanului cu îmbrăcăminte. Așa că în 1826, în momentul în care Murad al II-lea a provocat distrugerea sângeroasă a corpurilor de ieniceri, consecințele acestei decizii au fost deosebit de grave pentru evreii din Salonic. Negustorii evrei au avut de suferit și din cauza afluxului de confecții ieftine, fabricate în Marea Britanie, care au pătruns în imperiu.
La mijlocul secolului al XIX-lea, comunitatea evreiască a cunoscut declinul economic. Foarte multe afaceri au intrat în faliment, dar populația evreiască creștea constant, punând infrastructura cartierului sefard la grea încercare. În acest spațiu minuscul dintre țărmul mării și Zade Yol, trăiau zeci de mii de evrei, mai multe familii într-un singur apartament, în condiții insalubre. Din cauza suprapopulării, evreii erau foarte vulnerabili la epidemiile, incendiile și cutremurele care se abăteau cu regularitate asupra orașului. Copii bolnavi se jucau prin gunoaiele aruncate pe ferestre în străzile înguste și aglomerate, pe care se scurgeau și apele reziduale ale orașului.[34] „Imaginea unei comunități de 25 000 – 30 000 de evrei care nu dispunea de resursele necesare și nu avea decât perspectiva unui viitor încă și mai întunecat era cu adevărat teribilă: copiii erau lăsați de la o vârstă fragedă să colinde de capul lor pe străzile mizere, unde învățau să cerșească fără rușine. Această copilărie pava

drumul către o viaţă de vagabondaj pentru băieţi şi (din nefericire) o viaţă de prostituţie pentru fete.“[35]
La capătul estic al cheiului, pe măreaţa esplanadă din dreptul ţărmului, se ridica Turnul Alb, care marca extremitatea sud-estică a cartierului sefarzilor. Închisoarea de formă cilindrică construită din piatră, fusese cunoscută până în secolul al XIX-lea sub numele mai grăitor de Turnul Sângelui, aducând aminte de nenumăratele victime ale călăilor otomani. În plus, separa cartierul evreiesc de cimitirele musulmane şi evreieşti. Odinioară cele mai mari cimitire din oraş, acestea au fost distruse de războaiele şi masacrele secolului al XX-lea. Mormanele de pietre de mormânt prăbuşite ale cimitirului evreiesc zac astăzi îngropate sub Centrul Internaţional de Comerţ din Salonic, împreună cu restul mărturiilor legate de cea mai mare comunitate evreiască din Balcani, care la un moment dat, înainte de Primul Război Mondial, număra 60 000 de persoane.
Renaşterea economică şi politică a portului Salonic a început în anii 1880 şi s-a încheiat la momentul izbucnirii Primului Război Balcanic în 1912, un eveniment la fel de dramatic precum declinul anterior. Congresul de la Berlin a marcat începutul unei perioade în care atenţia Occidentului s-a concentrat foarte puternic asupra Imperiului şi mai ales asupra Macedoniei. Un grup de antreprenori evrei, conduşi de remarcabilii fraţi Allatini, descendenţii unei familii de imigranţi care sosise relativ de curând în Salonic din Livorno, au înţeles noile oportunităţi oferite de investitorii francezi, italieni, austrieci, germani şi britanici. Familia Allatini a deschis mai întâi o fabrică de cărămidă, căreia i-au urmat la scurt timp şi câteva fabrici de bere, mori, o mare uzină de împachetat ţigarete, dar şi o revenire neaşteptată a comerţului cu textile.
Marele zid exterior al oraşului, care delimitase Salonicul vreme de două milenii, s-a prăbuşit în doar două decenii în acea goană disperată după modernizare:

Inelul de piatră care îl protejase douăzeci de secole de invaziile şi jafurile întreprinse de alte popoare şi de cuceritori sosiţi din toate zările lumii se sufoca şi gemea sub propria greutate. Zidul vestic a fost cel care a căzut primul. Apoi a urmat zidul dinspre mare. Din dărâmăturile acestuia s-a construit un chei larg de-a lungul ţărmului. Apoi zidul estic a cedat sub

loviturile târnăcoapelor şi lopeţilor muncitorilor şi a fost înlocuit cu Hamidiye, un bulevard larg, mărginit de salcâmi.[36]

Comunitatea greacă, încurajată de subvenţiile şi împrumuturile cu dobândă mică oferite de regatul Greciei, s-a grăbit la rândul ei să profite de pe urma oportunităţilor ivite ca urmare a acestei bruşte creşteri economice. Cu toate acestea, evreii erau cei care dominau viaţa economică. Aceştia nu erau numai cumpărători şi vânzători, consilieri în afacerile de transport maritim, agenţi de asigurări şi producători de ţigări. Ei dominau şi cele mai importante meşteşuguri; aşa că, până la sfârşitul secolului al XIX-lea, oraşul a devenit căminul unui proletariat sefard foarte numeros. O bună parte a celor 10 000 de muncitori din oraş lucra în fabrici de tutun în condiţii extrem de grele, ceea ce a şi dus la constituirea Federaţiei Socialiste din Salonic, o versiune mediteraneană a organizaţiei poloneze Bund, federaţie care a făcut apel la toate comunităţile din Macedonia să renunţe la diferendele naţionale în favoarea progresului social. Pe de altă parte însă, o minoritate numeroasă de muncitori evrei forma o grupare prosperă reprezentată de docheri, hamali şi pescari, care a reuşit să interzică accesul grecilor şi slavilor în industriile pe care le domina, îmbinând o politică specifică, prin care patronii angajau numai membri ai unor anumite sindicate, cu intimidările fizice.
Salonicul era singurul oraş din Imperiu în care evreii recurgeau la violenţă împotriva populaţiei creştine pentru a-şi consolida puterea economică şi politică. În restul Imperiului, îndeosebi la Izmir şi Istanbul, lucrurile stăteau exact invers. Mai ales după importarea curentului „antisemitic modern“ din Europa Occidentală, grecii şi armenii au început să organizeze pogromuri (la scară redusă în comparaţie cu cele din Imperiul Ţarist) pentru a-i avertiza pe evrei să nu le încalce interesele economice. În cea mai mare parte a istoriei lor, evreii din Salonic au fost străini de tensiunile care afectau relaţiile dintre celelalte millet-uri. Ladino, limba vorbită de ei, care avea la bază spaniola castiliană, acentua şi ea această izolare; cu excepţia câtorva dragomani greci, nimeni altcineva din Imperiu nu o vorbea.
În fiecare millet din Salonic, viaţa socială era complet diferită. Fiecare millet îşi avea propriul serviciu de pompieri, un program de salubrizare

urbană (în cazul în care acesta avea totuși unul), propriile piețe și un cadru juridic specific. O singură activitate reunea toate millet-urile – în fiecare seară, o babilonie veselă se făcea auzită în golf, căci tineri din toate comunitățile ieșeau să se plimbe de-a lungul cheiului și să privească soarele Mării Egee făcându-se nevăzut în spatele muntelui Olimp.
Însă, la sfârșitul secolului al XIX-lea, orașul a început să se adapteze, fenomen de altfel unic în Imperiul Otoman și în restul statelor balcanice, la presiunile unui imperialism invaziv. Afluxul constant de frenk-i – nume dat de otomani occidentalilor – și creșterea afacerilor acestora în Salonic au adus avantaje materiale, dar, după cum și-a amintit mai târziu Leon Sciaky, atitudinea locuitorilor față de această invazie era ambivalentă:

Secolul se apropia de final. Occidentul începea să se insinueze subtil în regiune, încercând să ademenească Orientul cu minunile lui. Șoapta acestuia era aproape imperceptibilă. Pendula în fața ochilor noștri vrăjiți farmecul științei sale și miracolul invențiilor. Am întrezărit un strop din splendoarea lui și am ascultat timizi cântecul sirenei. Asemenea unor țărani invitați la un banchet, ne-am simțit umili și stânjeniți de obiceiurile noastre. Dar undeva departe, abia perceptibil, am simțit răceala fastului său și prețul care trebuia plătit pentru această ispită. Stânjeniți, ne-am strâns mai bine în jurul umerilor faldurile mantiilor noastre țesute în casă, bucurându-ne de căldura și moliciunea veșmintelor noastre și găsind că sunt numai bune.[37]

În restul Imperiului, industrializarea părea să încurajeze dezvoltarea naționalismului. Explozia urbană din Salonic a fost o excepție de la regulă. Aici sistemul millet-ului nu a dat semne de declin, ci de transformare. Pentru evreii din Macedonia naționalismul era, desigur, un blestem – aceștia nu aveau vreo perspectivă de a-și forma propriul stat în Turcia, iar ulterior s-au arătat de cele mai multe ori ostili sioniștilor, care soseau periodic în regiune și propovăduiau teoria statului evreiesc. Naționalismul turc nu evoluase mai deloc, rămânând la stadiul de concept ideologic în teritoriile europene. Grecii din Salonic întreținеau legături strânse cu negustorii, preoții, intelectualii și agenții

guvernamentali din regatul Greciei, dar de cele mai multe ori nu doreau să-și sacrifice dinamismul economic de care beneficiau în Salonic pentru un viitor într-un regat slăbit.

Bulgarii, cea mai puțin numeroasă comunitate din Salonic, s-au văzut lăsați deoparte de avântul economic. Trăiau într-un cartier aglomerat din extremitatea nord-vestică a orașului. Cei mai mulți erau la prima generație venită din Macedonia continentală. În zonele rurale pe care bulgarii le părăsiseră recent, viața era complet diferită de traiul din orașul dinamic. Pe măsură ce Salonicul se dezvolta, situația țăranilor din aceste zone devenea din ce în ce mai disperată. La sfârșitul anilor 1890, Macedonia a suferit din cauza unei serii de recolte proaste, într-un moment în care piața globală cunoștea cel mai acut moment de suprasaturare cu cereale. În 1881, reprezentanții celor cinci mari puteri au preluat controlul asupra impozitării produselor din teritoriile otomane prin crearea unei instituții cunoscute sub numele de Administrarea Datoriei Publice. Strângerea veniturilor din industria tutunului, de exemplu, a revenit unei companii franceze, cunoscută pe scurt drept Régie. Având propriii ei colectori înarmați, Régie acționa ca un perceptor la scară națională, fiind mult mai eficientă și intransigentă decât întreaga armată de mărunți agenți care o precedaseră. Ulterior, distribuia fondurile strânse creditorilor occidentali ai Imperiului, propriilor săi acționari, Imperiului Otoman și, în ultimul rând, producătorilor. Epoca imperialismului a transformat Salonicul într-un oraș înfloritor, dar a condamnat cele trei vilaiete ale Macedoniei la un viitor cumplit.

Spre deosebire de concetățenii lor, bulgarii din Salonic erau pe deplin conștienți de viața grea din zonele rurale, locuite în mare parte de alți slavi. Cum nu aveau șanse prea mari să-și găsească un loc de muncă, acești bulgari deveniți orășeni s-au orientat spre învățământ. Din cei aproximativ 6 000 de bulgari care locuiau în Salonic în primul deceniu al secolului al XX-lea, aproape o treime activau în educație, fiind fie profesori, fie studenți. Nu se străduiau să facă bani, ci își dedicau energiile politicii și justiției. O întâlnire întâmplătoare între trei tineri slavi a marcat începutul unei perioade de crunte vărsări de sânge în Macedonia, care a culminat cu o serie de războaie încrâncenate. Aceste conflicte, în care au fost angrenate aproape toate națiunile din sudul Balcanilor, s-au soldat cu înlocuirea sefarzilor cu grecii în ierarhia

economică din Salonic şi distrugerea Imperiului Otoman.
În seara zilei de 1 noiembrie 1893, studentul Damian (Dame) Gruev se plimba împreună cu un prieten al său pe cheiul din Salonic. Cei doi s-au întâlnit întâmplător cu un tânăr dascăl, Ivan Hadjinikolov. Au discutat în detaliu soarta Macedoniei şi necesitatea de a elibera provincia de sub stăpânirea otomană. Seara s-a încheiat cu formarea unui comitet revoluţionar. Studenţii au considerat, pe bună dreptate de altfel, că avea să fie nevoie de mai mult de trei oameni pentru o asemenea sarcină, aşa că, peste câteva zile, au recrutat alţi trei prieteni în Comitetul Revoluţionar Central Macedonean (Makedonski tsentralen revoliutsoneren komitet).
În primele luni de la înfiinţare, comitetul a funcţionat ca un birou politic fără partid. Membrii săi au creat o emblemă, constând într-o puşcă şi un pumnal încrucişate deasupra unei bombe. Cele trei simboluri erau înconjurate de următoarele cuvinte: „Svoboda ili smurt“ (Libertate sau Moarte). Până în august 1894, când cei şaisprezece membri fondatori au organizat congresul de înfiinţare a mişcării, în oraşul Resna din interiorul Macedoniei, aceştia nu reuşiseră încă să împuşte, să înjunghie sau să arunce în aer pe cineva. Această situaţie avea să se schimbe curând.
Vreme de două decenii după înfiinţarea acestui grup, care avea să-şi schimbe de câteva ori numele până în 1905, când s-a decis în cele din urmă asupra denumirii de Organizaţia Revoluţionară Macedoneană Internă (VMRO), Macedonia a căzut pradă unui haos violent. Aceşti ani au fost cea mai complicată perioadă din istoria modernă a Balcanilor. Diversitatea etnică extraordinară din Macedonia este principalul motiv pentru care conflictul a fost atât de complex, de asemenea, în cadrul fiecărui grup etnic existau deosebiri sociale şi ideologice profunde, care au amplificat şi mai mult sciziunile. În plus, relaţia dintre „statele-mamă“, Grecia, Serbia şi Bulgaria, şi populaţiile slave şi elene din regiune se putea schimba de la o zi la alta; iar apoi mai erau în joc şi scopurile oportuniste ale celor două mari puteri, Austro-Ungaria şi Rusia, care au fost cel mai puternic implicate în Chestiunea macedoneană.
Dat fiind acest amestec periculos, violenţa şi intrigile au devenit cele mai răspândite forme de discurs politic din regiune, iar politicienii occidentali au ajuns la concluzia de neclintit că Balcanii erau „butoiul cu pulbere al Europei“, o regiune populată de comunităţi cu o agresivitate şi intoleranţă înnăscute. Brutalitatea extraordinară a Primului şi a celui de-

al Doilea Război Balcanic (1912–1913) venea să confirme această percepție despre psihologia colectivă a popoarelor balcanice, iar asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand din 28 iunie 1914 a reconfirmat-o. Jurnalistul britanic H.N. Brailsford, care a scris despre Chestiunea macedoneană în 1906, a dezvoltat în aceeași perioadă o teorie mult mai convingătoare despre originile violenței politice din Balcani. Brailsford nu era tocmai lipsit de prejudecăți, însă a identificat în mod corect trăsăturile generale ale mediului politic și economic din interiorul Macedoniei, găsind în acestea, și nu în simptomele lor atroce, adevăratele probleme ale Balcanilor:

În Macedonia, frica este mai mult decât un sentiment. Este o boală fizică, maladia unei țări întregi, suferința care se naște din tiranie. Intri într-o coșmelie dărăpănată, căminul unei familii de țărani. În întunecimea oprimantă, simți o prezență lângă tine, un ceva ce se mișcă și geme într-un colț ascuns, pe podea, sub o pătură murdară. Să fie febră, te întrebi, să fie pojar? Și primești un răspuns ancorat în tradiție, un răspuns cu care te-ai obișnuit. „Este bolnav de frică." Acesta este răspunsul pe care îl primești în jumătate din împrejurările de care te lovești aici. Frica este o dominantă, motivul omniprezent. Construiește sate întregi. Dictează migrația. Explică trădările. A modelat etica unei țări. Dintre toate etniile, bulgarii sunt cei mai impasibili și cei mai rezistenți; par să fie insensibili la durere și imuni la panică. Șocurile de zi cu zi nu le smulg nici măcar un țipăt, nu le încordează nervii, căci comportamentul lor s-a adaptat la condițiile politice. Și cu toate acestea, teama este componenta principală a vieții lor de zi cu zi. Privind retrospectiv, analizând momentele pe care le-am petrecut printre ei, îmi vine în minte o adevărată procesiune de minți distruse – un preot bătrân zăcând lângă o casă în flăcări, mut de teamă, dându-și lent sufletul; o femeie care a lătrat ca un câine din ziua în care satul ei a ars din temelii; o fecioară care și-a pierdut mințile, căci mama ei a îngropat-o într-o gaură sub podea ca să o salveze de soldați; un tânăr care s-a îmbolnăvit de „frică" din momentul în care un soldat i-a pus cuțitul la gât; copii care fug terorizați la vederea unui străin, țipând „Turcii! Turcii!" Acestea sunt epavele umane lăsate în urmă de uraganul care uzurpă atribuțiile unui guvern.[38]

Regicid: Serbia, 1903

Lupta pentru Macedonia, așa cum au numit-o grecii în primul deceniu al secolului al XX-lea, nu numai că a determinat guvernele Serbiei, Greciei și mai ales pe cel al Bulgariei să intervină în regiune. Stabilitatea internă a celor trei state a fost zdruncinată de valurile stârnite chiar de intervenția în sine. În confuzia creată, mici grupuri conspirative, formate inițial din ofițeri nemulțumiți de armată, s-au dovedit adesea mai eficiente decât forțele slabe ale democrației parlamentare.
În Serbia, după o scurtă perioadă de regență ce a urmat abdicării lui Milan în 1897, regele Aleksandru Obrenović a început să afișeze aceeași aroganță ca tatăl său. Cu susținerea Austro-Ungariei și prin bunăvoința armatei, Aleksandru a demonstrat că își putea ține la respect cel mai mare inamic, Partidul Radical, făcând uz de forță și manipulând constituția. Cu toate acestea, a avut o slăbiciune ce avea să-i fie fatală pentru Draga Mašin, domnișoară de onoare a mamei sale, care, deși cu zece ani mai în vârstă decât regele, a exercitat asupra acestuia o puternică influență, deopotrivă maternă și sexuală. În vara lui 1900, societatea sârbă a fost scandalizată să afle că regele intenționa să se căsătorească cu Draga în pofida sfaturilor apropiaților săi. Un istoric al perioadei moderne ne face un rezumat al discuțiilor purtate la cel mai înalt nivel al statului:

Draga Mašin avea un trecut îndoielnic, căci rămăsese văduvă de tânără și, săracă fiind, avusese nevoie de sprijinul financiar al unor prieteni de sex opus. Acestea nu erau niște simple zvonuri, deși lumea exagera cu siguranță când o cataloga pe Draga drept femeie de stradă. În plus, nu i s-a ascuns acest lucru regelui Aleksandru. Nu doar unul, ci mai mulți bărbați de rang înalt, miniștri și generali, i-au vorbit pe șleau despre trecutul ei. Unul chiar i-a mărturisit că și el avusese parte de farmecele Dragăi pentru o sumă de bani nu tocmai exorbitantă.[39]

Iar Aleksandru a fost și mai umilit când s-a aflat că regina Draga nu putea face copii – o chestiune de mare importanță politică din perspectiva succesiunii la tron. O altă problemă era ambiția politică a reginei și a celor doi frați ai ei, detestați de toată lumea, căci aceștia ajunseseră acum primii la succesiunea tronului, dat fiind că Aleksandru era singurul copil al lui Milan. Însă cea mai mare greșeală a Dragăi a fost că și-a convins soțul să epureze aparatul militar. Familia Obrenović putea face față presiunii Partidului Radical, revoltelor studențești și chiar și disprețului internațional, dar decizia de a insulta corpul ofițerilor sârbi a declanșat una dintre cele mai notorii conspirații din istoria Balcanilor.
În 11 iunie 1903, la ora două dimineața, locotenentul Petar Živković a deschis din interior ușa masivă din lemn de stejar a palatului regal din Belgrad. Zeci de tineri ofițeri au pătruns în curtea interioară, unde au dat piept cu membrii gărzii regale, încă loiali lui Aleksandru și Dragăi. Conspiratorii se lăsaseră inspirați de un căpitan charismatic, chiar dacă frustrat, Dragutin Dimitrijević, pe care toată lumea îl cunoștea după simpla poreclă de Apis. Colegii săi de școală îl porecliseră Apis după zeitatea egipteană cu cap de taur, din cauza constituției sale musculoase. Un adevărat exemplu pentru oamenii săi, Apis a fost cel care a deschis focul în palatul regal în noaptea loviturii de stat. După o luptă care s-a soldat cu mai mulți morți, conspiratorii au început să caute prin palat, în timp ce flăcările unui incendiu proaspăt izbucnit mistuiau totul în cale, amplificând haosul general. Când au ajuns în dormitorul principal, așternuturile erau calde încă. Însă cuplul regal nu era de găsit. Soldații patrulau deja prin palat de vreo oră, când un ofițer a observat că în spatele draperiilor din dormitor nu era o fereastră, ci un panou de lemn. Cu pistolul la tâmplă, aghiotantul regelui și-a chemat stăpânul. „Mă pot baza pe jurământul ofițerilor mei?“, a întrebat maiestatea sa. „Da“, s-a auzit la unison răspunsul. Când s-a deschis ușa secretă, ofițerii au deschis focul și l-au ucis pe Aleksandru. Regina Draga s-a prăbușit apoi rănită mortal peste el. Însă soldații nu își terminaseră treaba. Și-au scos săbiile, au tăiat și mutilat cele două trupuri neînsuflețite, după care au aruncat rămășițele pe fereastră. Acesta a fost sfârșitul umilitor al dinastiei Obrenović. Lovitura de stat a deschis calea pentru revenirea dinastiei Karagheorghević pe tron, după o absență de jumătate de secol. Conflictul care începuse cu mai bine de o sută de ani în urmă cu moartea lui

Karagheorghe, ucis de rivalul său Miloš Obrenović, luase sfârşit.
În Serbia, Petru Karagheorghević a fost considerat a fi un succesor sobru şi inteligent, în parte şi pentru că luptase în Revolta Bosniacă din 1875. Iniţial a fost tratat cu dispreţ de curţile europene, căci chiar dacă dinastiile conducătoare occidentale se complăcuseră să se amuze pe seama gesturilor nesăbuite ale lui Aleksandru, încă nu îşi reveniseră după şocul provocat de regicid. Treptat Petru a reuşit să fie acceptat, însă imaginea sa a fost întotdeauna asociată cu conspiraţia. Până în acel moment, Serbia nu luase prea mult în calcul posibilitatea extinderii naţionaliste în Macedonia. Dar în condiţiile în care stăpânirea otomană a început să se dezintegreze, din ce în ce mai mulţi intelectuali naţionalişti deveneau tot mai convinşi că Serbia trebuia să-şi reafirme revendicările privind refacerea regatului medieval al ţarului Dušan. Asemenea idei au găsit teren fertil în rândurile armatei, printre ofiţeri ca Apis. Regicidul a târât Serbia în controversa macedoneană şi a adus-o mai aproape de perspectiva unui război cu vecinii ei slavi, bulgarii.

Stambolovştina: Bulgaria

Rusia nu i-a iertat niciodată principelui Alexander iniţiativa de a fi unificat Bulgaria fără permisiunea ei. La un an de la victoria repurtată de acesta în războiul sârbo-bulgar, Sankt-Petersburgul a conspirat cu agenţii şi susţinătorii săi pentru a-l alunga pe principe şi a-l înlocui cu Ferdinand de Saxa-Coburg (1887–1912), despre care credeau că avea să fie mai obedient. Nici Ferdinand nu s-a pliat aşteptărilor ruşilor, aşa că nu după mult timp, Sankt-Petersburgul a început să pună din nou bețe în roate noului regim de la Sofia.
La începutul anilor 1890, prim-ministrul bulgar Stefan Stambolov a impus unul dintre cele mai aspre regimuri instituite vreodată în regiune, sufocând opoziţia cu legi introduse în regim de urgenţă şi tactici de intimidare. Asemenea majorităţii politicienilor care îşi dedicaseră tinereţile renaşterii Bulgariei, Stambolov provenea dintr-o familie modestă, fiind fiul unui hangiu din vechea capitală Veliko Tărnovo. După dezastrul ce a urmat alungării cneazului Alexander, a fost considerat unul dintre cei mai echilibraţi şi curajoşi politicieni bulgari. Succesorul

lui Alexander, prinţul Ferdinand de Saxa-Coburg, şi-a dat la scurt timp seama că depindea de abilitatea politică a lui Stambolov, deşi cei doi nu se osteneau să-şi ascundă antipatia reciprocă.
Când Stambolov a preluat frâiele puterii după abdicarea lui Alexander, Bulgaria se afla în pragul falimentului. Sofia nu avea niciun aliat, căci marile puteri refuzaseră să-l recunoască pe Ferdinand ca prinţ legitim. În plus, în primul rând pentru că nu mai era susţinută de ruşi, Bulgaria se confrunta cu mari tensiuni. Stambolov se lovea de o dilemă care avea să devină frecventă în politicile balcanice. Pentru a instaura cât de cât ordinea în ţară, s-a văzut nevoit să introducă o serie de legi draconice, menite să îngrădească acţiunile opoziţiei şi să facă Bulgaria să capituleze în faţa revendicărilor economice abuzive ale marilor puteri. Având în vedere ostilitatea rușilor față de prinţul Ferdinand şi, prin extensie, faţă de Stambulovştina (aşa cum era cunoscut regimul), prim-ministrul a ajuns la concluzia că singura politică externă viabilă era apropierea de Istanbul. În schimb, Istanbulul a cerut ca Stambolov să interzică activităţile militanţilor refugiaţi în Bulgaria, care făceau presiuni pentru o intervenţie armată în Macedonia.
Şi Stambolov, la fel ca toţi ceilalţi politicieni bulgari, considera o eventuală încorporare a Macedoniei în principat un adevărat crez naţional. Însă armata era mult prea slăbită pentru a lua în calcul un război cu Turcia, mai ales fără susţinerea rușilor. În schimb, Stambolov a preferat să extindă treptat influenţa bulgară în Macedonia prin varii metode: în primul rând prin biserică, prin Exarhat, prin înfiinţarea de școli bulgare și făcând apeluri, de cele mai multe ori zadarnice, către Istanbul pentru a ameliora condiţiile de trai ale slavilor din Macedonia.
La începutul anilor 1890, Sofia şi alte oraşe importante din vestul Bulgariei erau pline de refugiaţi înverşunaţi sosiţi din Macedonia. Aceştia nu numai că îşi exprimau foarte clar revendicările şi erau bine organizaţi, dar erau totodată şi foarte nerăbdători şi cuprinşi de patos revoluţionar. Şi-au dedicat energiile şi verva pentru a-şi propaga ideile în cât mai multe instituţii din sistemul politic bulgar. Armata nu era doar o ţintă principală a infiltrărilor de acest tip, ci şi o pradă uşoară, căci mai bine de o treime din ofiţerii bulgari de armată, 15 000 din 38 000, proveneau de fapt din Macedonia. Macedonenii îl urau pe Stambolov, considerând că acesta colaborase cu Turcia şi participase la uciderea unor conducători importanţi ai VMRO. Erau hotărâţi să-l distrugă.

În timp ce Stambolov se folosea de poliție și agenți secreți pentru a zdrobi conspirațiile – câteodată gândite de Sankt-Petersburg, altădată de armată sau de teroriștii macedoneni –, conspiratorii VMRO îi răspundeau cu aceeași monedă, asasinând miniștri, trimițând amenințări cu moartea principelui și încurajând din când în când răscoale în rândurile țărănimii. În 1895, la un an după ce Ferdinand a reușit în cele din urmă să-l demită pe Stambolov din funcție, fostul prim-ministru a fost atacat de o mulțime de macedoneni, care i-au smuls efectiv mâinile din încheieturi. A murit la câteva zile de la acest atac. Macedonenii zeflemitori care au participat la înmormântarea lui Stambolov nu au fost reduși la tăcere decât în momentul în care sărmana văduvă a ministrului a prezentat două borcane în care se aflau mâinile soțului ei, conservate în formol.

Stambolov a lăsat în urma sa o Bulgarie pătată de sânge, o moștenire de pe urma căreia refugiații și militanții macedoneni au profitat imediat. În 1895, aceștia au format la Sofia o organizație intitulată Comitetul Suprem Macedonean, membrii ei fiind cunoscuți sub numele de Supremaților. Aceasta promitea să obțină eliberarea Macedoniei și alipirea la Bulgaria. Acest ultim țel intra în contradicție cu scopurile urmărite de partidul lui Damian Gruev (din acel moment numit Organizația Internă sau OI) care, deși se aștepta la susținere sub toate formele din partea Bulgariei, urmărea crearea unei Macedonii autonome, cu propriul ei guvern, care să rămână independentă de principat. OI s-a scindat ulterior, când faimosul conducător de cета Iane Sandanski a format o facțiune separată dedicată principiilor socialismului agrar.

Această schiță a deosebirilor fundamentale dintre variile grupări slave prezente în Macedonia la sfârșitul secolului al XIX-lea ne ajută să înțelegem magnitudinea violenței din această provincie și implicațiile politice ale acesteia. Toate cele trei mișcări, Comitetul Suprem Macedonean (devenit Organizația Externă sau OE), OI și grupul lui Sandanski, erau decise să ducă o luptă armată pe teritoriul Macedoniei. Câteodată mai și cooperau, dar de obicei își îndreptau activitățile și conspirațiile una împotriva alteia. În plus, Supremații au contribuit la destabilizarea statului bulgar atrăgându-i pe principe și pe guvernul acestuia într-un război de eliberare în Macedonia. De mai multe ori, bătălia pentru Macedonia a învrăjbit populația, opunându-i pe slavi altor slavi (macedoneni/bulgari împotriva sârbilor sau macedoneni/bulgari împotriva altor macedoneni/bulgari); pe slavi elenilor

(macedoneni/bulgari împotriva grecilor); pe slavi musulmanilor (macedoneni/bulgari împotriva turcilor sau albanezilor); pe eleni musulmanilor (greci împotriva turcilor sau albanezilor); și pe musulmani altor musulmani (turci împotriva albanezilor).
După moartea lui Stambolov, cete-le din Macedonia au început să bântuie nestingherite prin Sofia și alte orașe, fără teamă de consecințe, mituind, intimidând, extorcând și împușcând. Toți refugiații trebuiau să contribuie cu 100 de leva lunar la eliberarea Macedoniei. Cei care refuzau se puteau aștepta să primească o vizită la patru dimineața de la unii compatrioții de-ai lor mai agresivi.
Încercările poliției bulgare de a îngrădi activitățile macedonenilor s-au soldat adesea cu violențe. În toamna lui 1900, autorul Voidan Cernodrinski a anunțat punerea în scenă a piesei sale O nuntă macedoneană însângerată la Sofia. Pentru că nu a vrut să ofenseze Istanbulul într-un moment delicat permițând interpretarea unei drame cu conținut explicit antiturcesc, prim-ministrul Todor Ivanciev a interzis piesa. În timp ce mulțimile se adunau în fața teatrului, poliția călare a blocat intrarea și a avertizat oamenii să se îndepărteze. Punându-și viețile în pericol, actorii s-au strecurat printre cai încercând să intre cu forța în teatru. Din păcate pentru poliție, doi dintre cei mai violenți conducători ai cete-lor din Sofia, Slavko Kovacev și Boris Sarafov, alături de treizeci de bărbați înarmați, au decis să participe la spectacol. Sarafov a ieșit vijelios din teatru și a tras câteva focuri de armă: „O nuntă macedoneană însângerată se va juca în seara asta, iar aici se află apărătorul ei!“ Poliția a bătut rapid în retragere, iar spectacolul a avut loc sub supravegherea unei gărzi de bărbați înarmați.

Un sfârșit cu grozăvii; grozăvii fără sfârșit: Creta, Macedonia, 1903–1906

Ouăle fuseseră deja mâncate, cu coajă cu tot. Căpitanul Michales a zdrobit apoi cu pumnul suporturile din lut ale ouălor și le-a oferit oaspeților săi la masă. Îngrozit, Bertodulos a luat bucata sa și s-a sprijinit, cu respirația tăiată, de un butoi. Cu ochii ieșiți din orbite s-a uitat în jos și i-a privit pe

cretanii care mușcau din bucățile de argilă, mestecându-le până când se transformau în nisip și pietriș și înghițindu-le cu o strâmbătură.

Există trei feluri de bărbați, și-a spus Bertodulos ca pentru sine: cei care mănâncă ouăle fără coajă, cei care le mănâncă cu coajă și cei care le dau pe gât cu coajă și suport cu tot. Al treilea tip poartă numele de cretani.

Nikos Kazantzakis, Libertate și Moarte[40]

Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, Serbia, Grecia și Bulgaria suferiseră de pe urma îndatorării publice și a instabilității politice. Intrigile marilor puteri le limitaseră opțiunile pe plan extern. Guvernele celor trei state aveau toate în plan extinderea teritorială, însă intențiile le-au fost zădărnicite de starea armatelor dezorganizate, de finanțele publice haotice și de presiunea marilor puteri. Numai dacă ar fi cooperat îndeaproape unele cu celelalte ar fi reușit să-și revigoreze visele expansioniste, însă prețul ce trebuia plătit pentru acest compromis, respectiv împărțirea teritorială a Macedoniei, era prea mare – toate cele trei state doreau să domine acest teritoriu strategic din sudul Balcanilor. Societățile secrete macedonene, care aveau să joace un rol deosebit de important în perioada premergătoare Primului Război Mondial, au observat prăpastia dintre retorică și Realpolitik, așa că s-au grăbit să umple acest vid. În toate cele trei state, personalul militar era deosebit de prezent în organizațiile conspirative.

În 1895, un grup de șaizeci de ofițeri greci au încercat să reînvie tradiția Eteriei, înființând o nouă societate secretă la Atena, Ethniki Etairia sau Asociația Națională. În numai doi ani, aceasta a ajuns să numere 3 000 de membri și să se extindă în 56 de orașe grecești și printre 83 de comunități ale grecilor din străinătate. La fel ca VMRO, care se pregătea să destabilizeze Bulgaria, Eteria a devenit un adevărat stat în stat în Grecia. Eteria includea foarte mulți emigranți macedoneni greci în rândurile ei, însă principalul ei țel viza Creta.

Încă de la Războiul de Independență al Greciei, Creta rămăsese una dintre cele mai problematice provincii ale Imperiului Otoman. Marea Insulă, așa cum o numeau grecii, fusese ultima cucerire majoră a otomanilor, care o smulseseră de sub stăpânire venețiană în 1699, într-un moment în care Poarta deja începea să intre în lunga ei perioadă de

declin. După căderea insulei, aceasta nu a cunoscut însă un aflux semnificativ de musulmani din alte zone ale Imperiului. În schimb, notabilii greci din regiune s-au convertit la islam, păstrându-şi demnitatea de principali moşieri şi administratori, astfel încât clasa conducătoare cretană a rămas cea vorbitoare de greacă. Majoritatea populaţiei nu numai că a refuzat să se convertească, dar, spre deosebire de restul creştinilor din alte regiuni ale Imperiului, nu a fost nici dispusă să accepte stăpânirea sultanului. Prin urmare, politicile cretane au fost deosebit de simple pentru o provincie otomană. Înclinaţia cretanilor creştini pentru revoltă avea la bază, pe de o parte, izolarea insulei datorată şi reliefului muntos, şi, pe de altă parte, convingerea, întărită pe parcursul secolului al XIX-lea, că independenţa şi enosis (unificarea) cu Grecia erau doar o chestiune de timp. Nu trecea niciun deceniu fără ca sătenii şi orăşenii creştini să-şi abandoneze căminele şi să plece în munţi – mişcare ce preceda întotdeauna revolta împotriva sultanului sau izbucnirea unei serii de masacre şi contra-masacre. În perioadele de pace, turcii, evreii şi grecii de pe insulă conviețuiau într-o armonie precară.
Cu toate acestea, creştinii disprețuiau această aparentă indiferenţă nu numai din partea lumii exterioare, ci şi din partea mamei Grecia, după cum a notat mai târziu şi faimosul romancier Nikos Kazantzakis, descriind situaţia în termeni apocaliptici:

Există popoare şi indivizi care i se adresează lui Dumnezeu fie cu rugăciuni şi lacrimi, fie cu o stăpânire de sine raţională şi disciplinată – sau chiar Îl blestemă. Cretanii au sosit în faţa Lui cu puştile în mâini. Au stat în faţa porţii lui Dumnezeu şi au tras focuri de armă în aer ca să Îl facă să-i audă. „Insurecţie!“, a strigat sultanul când a auzit prima împuşcătură şi, spumegând de furie, a trimis paşe, soldaţi şi trupe armate. „Insolenţă!“, au ţipat francii [marile puteri], trimiţându-şi vasele de război împotriva micilor ambarcaţiuni care au luptat, sfidând moartea, între Europa, Asia şi Africa. „Ai răbdare, fii înţelept, nu mă târî în această vărsare de sânge!“, s-a plâns Hellas, mama cerşetoare, tremurând de frică. „Libertate sau moarte!“, au răspuns cretanii, făcând mare zarvă la poarta lui Dumnezeu.[41]

Pe deplin conștienți că nu ar fi avut cum să înfrângă armata otomană, cretanii au primit cu brațele deschise formarea noii asociații Ethniki Etairia și, la scurt timp, și-au fondat propriul comitet revoluționar pentru a-și coordona mișcarea de rezistență împotriva Istanbulului cu activitățile simpatizanților lor de pe continent. La mijlocul anilor 1890, Turcia a redevenit ținta unor presiuni internaționale puternice din cauza atrocităților comise de soldații otomani la adresa populației armene din estul Anatoliei. Poarta a cedat și a convenit să introducă reforme în regiune – cretanii au înțeles această decizie ca pe un semn de slăbiciune. În contextul în care guvernul și armata de la Istanbul se concentrau pe alte probleme, în mai 1896, cretanii au decis să organizeze o altă revoltă. Ceea ce nu știau și nici nu îi interesa pe creștinii din această periferie insulară era că, atrăgând Grecia, cu ajutorul organizației Ethniki Etairia, într-o aventură în Creta, aveau să provoace mari neajunsuri cauzei elenismului în Macedonia, o regiune de importanță strategică mult mai mare pentru Grecia.

După neplăcerile de rigoare suferite de ambele tabere, Eteria și Poarta au început să trimită arme și oameni pe insulă, iar armata grecilor a ajuns în cele din urmă sub comanda îndârjitului prinț moștenitor Constantin. Marile puteri, care au prevăzut o a doua Criză Răsăriteană, au încercat să medieze relația dintre Turcia și Grecia, propunând ca Istanbulul să ofere autonomie Cretei. Până la mijlocul anului 1897, în condițiile în care grecii continuau să tergiverseze lucrurile, sultanul a decis să declare război Greciei. Trupele turce s-au strâns în Epir, la granița de nord a Greciei și, la scurt timp, i-au forțat pe greci să se retragă. Trupele otomane au pornit, fără să întâmpine vreun obstacol, înspre Atena. Marile puteri au intervenit din nou și au impus ambelor tabere un acord de pace.

Rezultatul a fost la prima vedere avantajos pentru greci, căci Creta a primit în cele din urmă autonomie extinsă. Dar în spatele acestei aparente victorii se ascundeau alte pericole. Armata greacă suferise o lovitură grea în Epir. Cuferele ateniene erau goale; iar statul avea mari datorii. În tratatul de pace era stipulat ca Atena să cedeze controlul asupra bugetului său unei comisii formate din reprezentanții marilor puteri. În plus, rețeaua de agenți a Greciei din Macedonia fusese distrusă.

Regele George al Greciei (1863–1913) justificase intervenția militară din Creta în felul următor: „Marea Britanie… a ocupat Ciprul; Germania a luat

Schleswig-Holstein; Austria a revendicat Bosnia și Herțegovina; nu încape îndoială că Grecia era cu mult mai îndreptățită să acționeze în Creta!“[42] Argumentul nu era irațional, dar dacă Eteria și regele George ar fi analizat mai atent situația, ar fi ajuns la concluzia că Imperiul Otoman avea să fie nevoit, la un moment dat în viitor, să renunțe la controlul său asupra Cretei. Însă fiind luată de valul mișcării romantice pentru eliberarea Cretei și intrând în război cu Imperiul Otoman, la sfârșitul secolului al XIX-lea, Grecia a fost prea slăbită pentru a combate influența VMRO în Macedonia și a rămas neputincioasă în fața deciziei Imperiului Otoman de a permite Exarhatului Bulgar să înființeze trei noi episcopii la Devar, Monastir (Bitola) și Strumița. Această zonă traversa asemenea unei mâini lungi centrul Macedoniei și lăsa să se întrezărească umbra întunecată a unui viitor nu foarte îndepărtat, în care patriarhii greci și exarhii bulgari aveau să se lupte pentru sufletele sătenilor din regiune. Dacă o comunitate se alătura Exarhatului, Bulgaria repurta o victorie; dacă rămânea loială Patriarhiei, atunci grecii câștigau. Însă statul grec nu avea capacitatea de a-și reclădi rețeaua de agenți și trupe de gherilă din Macedonia. Între timp, refugiații macedoneni ajunși în Bulgaria se bucurau de o influență fără precedent asupra guvernului. Sosise vremea ca VMRO să lovească.

Existau două tipuri de gherile ale VMRO sau cete. Prima era produsul OI, al cărei scop principal era să câștige noi recruți printr-o combinație de tactici persuasive și teroare. Conducerea OI spera să trezească conștiința țărănimii, după care să declanșeze o revoltă care să aibă sorți de izbândă prin simpla superioritate numerică. Vilaietele macedonene aveau să fie apoi transformate într-o Macedonie autonomă, în numele tuturor locuitorilor săi, indiferent de religie sau naționalitate.

OE, care acționa de pe teritoriul Bulgariei, prefera o confruntare mai spectaculoasă cu otomanii, cu scopul de a provoca ulterior represalii din partea acestora asupra slavilor din Macedonia. În teorie, datorită acestui plan, situația din Macedonia ar fi devenit cunoscută și ar fi trezit simpatie în Europa Occidentală, iar OE se putea asigura că astfel Chestiunea macedoneană rămânea pe prima pagină a agendei marilor puteri. În cele din urmă, credea OE, armata bulgară și-ar fi putut justifica intervenția, iar Macedonia ar fi putut fi încorporată într-o Bulgarie Mare.

Cheia strategiei OI erau satele. Orașele din Macedonia nu duceau lipsă de idealiști educați, dar fără un loc de muncă pe măsura competențelor lor,

care să se poată alătura OI. Însă revoluția pe care OI o plănuia nu putea avea sorți de izbândă în universul cosmopolit și comercial din orașe, așa că organizația trebuia să recruteze din zonele rurale. Singurele grupări capabile să acționeze ca o curea de transmisie între intelectualii din mediul urban și țărănime erau cete-le armate.
Bineînțeles că acestea nu erau doar corpuri revoluționare de presiune și propagandă. Ele îi și vânau pe oficialii și jandarmii turci mai notorii, cunoscuți mai ales pentru asprimea măsurilor luate, le aplicau pedepse fără a sta mult pe gânduri sau chiar se răzbunau pe aceștia. Aceste acțiuni au repurtat inițial succes, căci cete-le se bucurau de regulă de avantajul atacului-surpriză. Însă raidul întreprins de cета atrăgea de cele mai multe ori în mod invariabil un răspuns rapid din partea garnizoanei locale a armatei, a jandarmeriei sau a başbuzucilor. Forțele otomane se puteau baza întotdeauna pe superioritatea lor numerică și calitatea mai bună a armamentului.
Într-un sat existau două instituții care dețineau cheia identității pentru comunitatea locală – școala și biserica. Teoretic, OI primea cu brațele deschise toate etniile din Macedonia, dar practic majoritatea activiștilor ei erau slavi. Prin urmare, la scurt timp după ce și-a demarat ofensiva propagandistică, OI s-a lovit de ostilitatea simpatizanților Bisericii Ortodoxe Grecești și a vlahilor elenizați. Un sat aflat sub controlul unui cleric (grec ortodox) al Patriarhiei era de regulă ostil cauzei OI. Dacă era convins să-și întoarcă spatele Patriarhului și să îmbrățișeze Exarhatul Bulgar, atunci accepta automat și mișcarea de gherilă. Dacă un preot bulgar deținea controlul asupra bisericii din sat, atunci de cele mai multe ori și școala locală era bulgară, și nu greacă sau sârbă (în nord). Influența exercitată de o anume ramură a bisericii se reflecta și în limba vorbită și viceversa.

O četa era formată în general din zece sau cincisprezece bărbaţi înarmaţi cu puşti şi pistoale. Obişnuia să-şi aleagă drept ţintă un anume sat, informându-se în prealabil prin agenţi secreţi dacă acesta aparţinea de Patriarhia greacă sau de Exarhatul bulgar, dacă era mixt din punct de vedere lingvistic, dacă şcolile locale erau greceşti sau bulgare sau dacă în sat existau două şcoli. Când intra în sat, četa îi căuta mai întâi pe preot şi pe conducătorul sătenilor. Gherilele erau o apariţie intimidantă: bărbaţii erau în mare parte nebărbieriţi, de cele mai multe ori aveau mustăţi foarte lungi şi date cu ceară; pe piept, îşi legau în bandulieră o centură în care îşi ţineau muniţia; puştile le purtau pe umeri; revolverele, cuţitele şi bombele le atârnau ameninţător la cingătoare. Dacă sătenii erau ospitalieri, nu se dedau la jafuri şi violenţe, deşi considerau de la sine înţeles că trebuiau să primească provizii. Având în vedere ierarhia bine definită din zonele rurale, dacă gherilele reuşeau să obţină o garanţie publică din partea preotului sau a conducătorului satului, sau a amândurora, atunci şi restul sătenilor se supuneau. Odată ce un sat îşi asuma angajamentul de „luptă“, devenea sursă de recruţi şi alimente pentru OI. Primea în schimb protecţie şi era apărat de grupările rivale.
Mai puţin populare erau čete-le OE. Majoritatea erau formate din bande de hoţi care trăiau dincolo de graniţă, în Bulgaria. Obişnuiau să jefuiască sau să ucidă câţiva turci în numele „eliberării“ ţărănimii asuprite, după care se retrăgeau în mare grabă în Bulgaria, la adăpost. Bineînţeles că în urma lor lăsau sate întregi care cădeau pradă răzbunării turcilor. Prin urmare, suferinţele bărbaţilor, femeilor şi copiilor în numele cărora se purta această luptă s-au amplificat dramatic. Filosofia din spatele acestei politici a fost surprinsă foarte bine de Damian Gruev, studentul care a ajutat la formarea VMRO în Salonic: „Mai bine un sfârşit cu grozăvii, decât grozăvii fără sfârşit!“
În noiembrie 1897, un grup de cincisprezece bandiţi, deghizaţi în soldaţi otomani, a pătruns din Bulgaria în Macedonia la adăpostul întunericului********. Când au ajuns în satul Viniţa, l-au prădat pe moşierul turc din regiune, Kazim Bei, de 800 de lire (circa 3 600 de dolari), după care l-au ucis împreună cu aghiotantul său slav. Bandiţii au fugit cu prada lor. Însă slavul omorât fusese membru OI. La auzul veştii, soţia sa a presupus că acesta a fost ucis de colegii săi din organizaţia locală a OI, aşa că a informat autorităţile locale despre existenţa acestei grupări în regiune. Guvernatorul turc a cerut întăriri militare şi a

întreprins cercetări în întreaga regiune Skopje, unde a descoperit mii de puști și fonduri ilegale. Sute de membri ai OI și presupuși simpatizanți au fost arestați și interogați, „au fost înfierați cu fierul încins, zdrobiți în menghine, atârnați de picioare, asfixiați în fum de secară arsă și opăriți cu apă clocotită“.
Evenimentele de la Vinița au scos la iveală cât de mult se dezvoltase OI. Cantitatea de arme și muniție confiscată nu a șocat doar Poarta; chiar și guvernul bulgar și OE au fost uimite de descoperire. Conducerea organizației, având sediul la Salonic, era foarte decisă să acționeze, chiar dacă nu avea întotdeauna iscusință tactică. După evenimentele de la Vinița, cel mai inteligent conducător al OI, Goțe Delcev, a ordonat organizației să depună de două ori mai multe eforturi pentru a hărțui autoritățile otomane și a dovedi astfel că nu putea fi intimidată. Din acel moment, violența a fost la ordinea zilei în Macedonia.
Executarea trădătorilor și a spionilor era o componentă la fel de importantă a activității desfășurate de cета precum atacurile împotriva soldaților otomani. Sătenilor avuți care refuzau să umple cuferele OI li se aducea la cunoștință faptul că anumite comitete regionale aveau autoritatea de a impune sentința cu moartea. Istoricii macedoneni contemporani au tendința de a-i descrie pe nenumărații trădători care au fost „lichidați“, pentru a folosi terminologia eufemistică a OI, ca pe niște Iuda sau mercenari. Bineînțeles că existau și câțiva asemenea renegați, dar erau și mulți oameni care se opuneau de fapt dreptății superficiale practicate de OI. Mai ales foarte mulți susținători ai Patriarhiei se opuneau trecerii forțate a satelor la Exarhat. Pe măsură ce puterea OI creștea, se consolida și cooperarea dintre adepții Patriarhiei grecești și turci.
Ciocnirile dintre biserica greacă și cea bulgară au contribuit la întărirea teoriei vehiculate de observatorii occidentali, potrivit căreia conflictul din Peninsula Balcanică era în esență unul religios. De fapt, conducerea și activiștii OI se inspirau mai degrabă din ideologiile de factură laică ale socialismului și anarhismului. Apartenența la cutare sau cutare biserică era pur și simplu o modalitate comodă de a eticheta angajamentul național sau politic al unui sat într-o perioadă în care conștiința națională sau politică, în accepțiunea ei modernă, era aproape inexistentă în rândurile țărănimii. Convertirea de sate întregi era o practică des întâlnită. Câteodată convertirile se făceau cu forța armelor, altădată

sătenilor li se prezentau considerente atrăgătoare de ordin economic. După cum a constatat și H.N. Brailsford în perioada respectivă:

Stăteam de vorbă cu un țăran înstărit care sosise în târgul Monastir dintr-un sat învecinat. Vorbea bine greaca, dar se vedea că nu era limba lui maternă. „Satul tău e grec sau bulgar?“, l-am întrebat. „Ei bine, este bulgar acum, dar cu patru ani în urmă era grec“, a răspuns el. „Cum s-a întâmplat acest miracol?“, l-am întrebat eu oarecum uimit. „Vedeți dumneavoastră, suntem toți oameni sărmani, dar vrem să avem școala noastră și un preot care să se îngrijească cum se cuvine de noi. Pe vremuri aveam un dascăl grec. Îl plăteam cu 4 lire pe an și îi dădeam și bani de pâine, iar consulul grec îi mai dădea încă alte 5 lire; dar nu aveam un preot al nostru. Era un preot pe care îl împărțeam cu alte câteva sate, însă era mereu în întârziere și nu prea își făcea treaba. Am fost la episcopul grec să ne plângem, dar n-a vrut să ne ajute. Bulgarii au aflat toate astea și au venit să ne facă o ofertă. Au zis că o să ne dea un preot care să locuiască în sat și un dascăl căruia nu trebuie să-i plătim nimic. Ei bine, domnule, satul nostru e unul sărac, așa că bineînțeles că am devenit bulgari.“[43]

Dezintegrarea treptată a vieții cotidiene din Macedonia nu părea să neliniștească marile puteri în mod deosebit. În aprilie 1897, Austro-Ungaria și Rusia încheiaseră un acord pentru menținerea statu-quoului în Peninsula Balcanică. Ambele puteri aveau probleme mai presante și interese mai importante în alte zone. Austro-Ungaria avea de rezolvat tulburări interne de amploare, iar Rusia își îndreptase ambițiile imperialiste spre China și Orientul Îndepărtat. Ca urmare a acestor evoluții, Chestiunea Orientală a încetat să mai fie un motiv de posibilă confruntare între marile puteri până în 1908, când revoluția Junilor Turci și anexarea Bosniei și Herțegovinei de către Austria au readus într-un mod dramatic în scenă vechea maladie. Cu toate acestea, nu toți actorii de pe scena balcanică au înțeles ceea ce era evident: că marile puteri nu aveau să mai tolereze încă o criză în Orientul Apropiat. Guvernele Serbiei, Greciei, Bulgariei și Turciei erau perfect conștiente de acest lucru, însă nu și societățile secrete și mișcările de eliberare, care

exercitau o mare influenţă asupra politicilor de stat. În 1902, Organizaţia Externă, care la acel moment scăpase cu desăvârşire de sub controlul guvernului bulgar, a decis că venise momentul propice pentru declanşarea unei revolte spectaculoase în Macedonia, tocmai pentru a convinge marile puteri să acţioneze împotriva Turciei.

Revolta de Ilinden: Macedonia, 1903

În august 1902, colonelul Anastas Iankov, principalul agent al grupării OE din afara Bulgariei, a sosit pe nepusă masă cu o sută de bărbaţi înarmaţi în satul său natal, Zagoritsani, din vestul Macedoniei, aflat nu departe de oraşul preponderent grec Kastoria. A cerut o întrevedere cu conducătorii locali ai OI, care sosiseră de asemenea în regiune cu sute de luptători de gherilă înarmaţi până în dinţi. Deşi Iankov îi cunoştea prea bine pe majoritatea conducătorilor locali, întâlnirea a fost tensionată, ambele cete aşteptând finalul discuţiei cu degetele pe trăgaci. Iankov a anunţat că pe data de 20 septembrie avea să înceapă o revoltă generală menită să pregătească terenul pentru o intervenţie masivă a armatei bulgare, susţinută de generalii ruşi. A mai spus de asemenea că această revoltă fusese aprobată de comitetul central al OI. Conducerea locală nu ştia despre aceste planuri şi a fost luată pe nepregătite. Când a cerut confirmare din partea sediului regional al OI de la Monastir, şi-a dat seama că nici superiorii nu ştiau nimic despre planul de revoltă. Acest lucru nu era surprinzător – chemând oamenii la luptă, OE voia să distrugă o dată pentru totdeauna autonomia OI.
În timp ce Iankov agita spiritele în vestul Macedoniei, sute de gherile OE au pătruns pe un teritoriu vast din zona Serres, aflată la nord-est de Salonic, lângă graniţa cu Bulgaria. Autorităţile otomane se aşteptau de multă vreme la o tentativă de revoltă şi îşi întăriseră treptat apărarea în cele trei vilaiete macedonene. Între timp, conducerea OI a intrat în panică; evenimente pe care nu le puteau controla ameninţau să le submineze strategia de a educa masele înainte de revolta pentru autonomie. Goţe Delcev şi Iane Sandanski, mult mai obişnuiţi cu situaţia din Macedonia decât conducerea OE, erau de părere că o revoltă avea să fie sinucidere curată. Fuseseră înregistrate ciocniri între cete-le OI şi OE

și înainte ca liderii OE din estul Macedoniei să proclame revolta generală în regiunea Gorna Djumaia [azi Blagoevgrad] la 23 septembrie 1902.
Pentru o scurtă perioadă de timp, pe parcursul unor lupte deosebit de sângeroase, gherilele OE au ocupat douăzeci și opt de sate din apropierea graniței cu Bulgaria. Peste 500 de soldați turci și sute de luptători de gherilă au fost uciși. În câteva zile, armata turcă a restabilit însă controlul în regiune, respingând cea mai mare parte a gherilelor peste graniță, în Bulgaria. Autoritățile turce au început apoi să-i caute pe capii OI, deși acești bărbați făcuseră tot ce le stătuse în putință pentru a preveni revolta********. Cei care nu au reușit să se refugieze la timp în Bulgaria au fost arestați sau uciși.
Orice urmă de autoritate a dispărut cu desăvârșire în zonele rurale căci cete-le, care primiseră arme și luptători din Bulgaria, au scăpat de sub control. Prin birourile diplomaților europeni staționați la Monastir și Salonic au început să circule povești despre sărăcie lucie și evenimente foarte violente:

Comitetul (VMRO) smulge bani de la bulgari, greci, vlahi, creștini și musulmani cu o aroganță ce nu poate fi descrisă în cuvinte. Creștinii care nu plătesc sunt uciși, iar moșierilor musulmani le sunt incendiate proprietățile…
Nevoia de ordine în aceste zone în care viața este de netrăit, necesitatea înființării unei administrații puternice devin din ce în ce mai acute… oamenii nu își doresc reforme, autonomie sau lucruri de genul acesta – majoritatea macedonenilor nu vor nimic mai mult decât… să aibă aceeași soartă ca Bosnia********.
Execuțiile punitive rămân în continuare activitatea principală a trupelor de gherilă. Numai în ultimele paisprezece zile, au avut loc următoarele crime: asasinarea preotului grec din Zelenic, moartea dascălului din Strebeno și a unui susținător al Patriarhului din Ajtos… (apoi) preotul sârb din Vrbjani și un moșier albanez din Lenista… căruia i s-a tăiat gâtul.[44]

Depeșele expediate de consuli căpătau un ton din ce în ce mai îngrijorat.
Apoi a urmat semnalul de alarmă. Unul deosebit de dur de altfel. În jurul

orei zece și jumătate, într-o dimineață însorită de primăvară, nava comercială franceză Guadalquivir tocmai se pregătea să plece din Salonic. Când să părăsească portul, în camera motorului a avut loc o explozie de proporții, ale cărei flăcări au cuprins imediat întreaga navă. Consulul francez Louis Steeg a sosit în grabă la fața locului. S-a oprit lângă un tânăr cu ochii deschiși la culoare, care privea fascinat spectacolul. Domnul Steeg și-a întrebat secretarul dacă inginerii de pe navă avuseseră un accident în camera motorului. „În niciun caz, domnule Steeg… Nu este nici urmă de îndoială că incendiul este rezultatul unei explozii." Această conversație a fost relatată de Pavel Șatev, băiatul cu ochi albaștri care stătea lângă consul. Șatev era cel care plănuise atacul[45]. Șatev era membru al Gemidžii, un grup de anarhiști apropiați de cea mai radicală aripă a VMRO. Mai târziu pe parcursul aceleiași zile, o altă bombă a provocat deraierea unui tren care sosea de la Istanbul; următoarea seară, după lăsarea întunericului, iluminarea stradală a orașului a căzut după ce conducta care alimenta orașul cu gaz a fost tăiată. Frustrarea și supărarea provocate de aceste atacuri au fost urmate de un adevărat infern câteva minute mai târziu, când Banque ottomane, controlată de francezi, a fost aruncată în aer cu dinamită. Explozia a fost atât de puternică, încât a distrus și învecinatul Kegelklub, ucigând și foarte mulți dintre rezidenții germani care ieșiseră în oraș. În cartierul locuit de occidentali, au fost aruncate bombe improvizate și cocktailuri Molotov care au lovit cafenele, cluburi, hoteluri și teatrul Eden, declanșând o adevărată isterie în întregul oraș. Jandarmeria a asediat o casă care slujea drept cuib de teroriști. Aceștia s-au apărat lansând bombe[46]. Conducătorul „militar" al Gemidžii a ieșit pe balcon și a început să arunce cu grenade în stânga și în dreapta pe stradă, până când una dintre acestea i-a explodat chiar în față și l-a ucis.

Haosul din zonele rurale ajunsese acum la Salonic, unde se manifesta din plin. Un grup de musulmani mânioși din cauza acestor violențe a început să atace minoritatea slavă a orașului, ucigând circa șaizeci de oameni înainte ca guvernatorul să impună legea marțială, prevenind astfel o vărsare de sânge și mai dramatică. Gemidžii își alesese drept țintă doar companii străine, într-o nouă tentativă de a provoca o intervenție din partea marilor puteri. Navele de război franceze și britanice au apărut la orizontul Mării Egee, ancorând lângă Salonic, însă misiunea lor era să protejeze proprietățile și viețile „occidentalilor", nu să-i apere pe

creştinii din Macedonia.
Peninsula Balcanică este presărată cu oraşe şi sate neştiute de lume, izolate pe vârfuri de munte sau în văi adânci, care au ieşit din obscuritatea lor tăcută timp de câteva luni, cât să facă faţă furiei declanşate de acele procese istorice în care până atunci nu jucaseră decât un rol secundar. Pe parcursul primăverii anului 1903, reprezentanţii oraşului Kruševo au cerut autorităţilor otomane din capitala regională Monastir (Bitola) să întărească garnizoana armată locală – cu toate că aproape toţi cei 10 000 de locuitori ai oraşului erau creştini, separaţi în trei comunităţi lingvistice: vlahi, greci şi slavi. Oraşul era foarte izolat, fapt ce îi conferea protecţie, căci era înconjurat de lanţul muntos din Macedonia central-vestică, care forma un fel de amfiteatru natural în jurul lui. Însă activităţile cete-lor din satele învecinate începuseră să-i îngrijoreze pe negustorii şi meşteşugarii din oraş. Asemenea celorlalţi locuitori din vilaietul Bitola, şi oamenii din Kruševo simţeau în aer adierea furtunii ce se apropia. Până în 2 august, de Sfântul Ilie sau Ilinden, autorităţile nu răspunseseră încă apelului şi nu trimiseseră mai mulţi soldaţi în oraş.
Când s-a lăsat seara, de Sfântul Ilie, locuitorii satelor din apropiere de Monastir au dat foc căpiţelor de fân. Nu după multă vreme, tot vestul Macedoniei, din Kastoria în sud, până la Debar în nord, era presărat cu semnale luminoase[47]. Preoţii au început să binecuvânteze stindardele pe care erau întipărite cuvintele: „Libertate sau Moarte“ şi „Macedonia pentru macedoneni“, iar cete-le se pregăteau să-i izgonească pe turci din sate. În întreaga regiune, sute de oameni au început să sape, scoţând din pământ arme îngropate, care zăcuseră ascunse luni şi ani întregi în aşteptarea acestui moment. Trupele de gherilă au întreprins o serie de atacuri şi au tăiat aproape toate liniile de telegraf din vilaiete; podurile au fost aruncate în aer, iar drumurile blocate. Cea mai mare dezamăgire a fost eşecul gherilelor de a izola linia de cale ferată dintre Monastir (Bitola) şi Salonic.
Pe parcursul singurei mari operaţiuni a revoltei, 300 de luptători de gherilă, organizaţi în opt cete, au lansat un atac împotriva oraşului Kruševo. Cei mai mulţi luptători erau slavi, dar cel puţin unul dintre conducători era un vlah local. După câteva ore de lupte intense, au ocupat cazarma şi i-au dat foc. Întreaga garnizoană a oraşului a fost fie ucisă, fie alungată din oraş. Kruševo a devenit cea mai mare aşezare

controlată de rebeli. Conducerea revoluționară din Kruševo a proclamat orașul republică și a demarat înființarea unui nou guvern. Acesta a fost format dintr-o comisie „civilă“, ai cărei membri proveneau din toate comunitățile. Pe lângă impunerea legii și ordinii, singura sarcină a guvernului părea să fie rechiziționarea de materiale pentru a întări linia de apărare a orașului. Având în vedere dimensiunea acestuia, autoritățile otomane din Bitola au făcut din recucerirea lui o prioritate. În mai puțin de două săptămâni, o armată formată din 5 000 de paramilitari otomani, susținuți de artileriști, a fost detașată la 30 de kilometri est de oraș. Au urmat câteva ciocniri minore, dar orașul a fost recucerit fără luptă, cea mai mare parte a insurgenților retrăgându-se după o serie de negocieri clandestine cu comandantul turc, Bachtiar Pașa.

Orășenii nu au avut parte de luxul negocierilor. Timp de patru zile, turcii au bombardat Kruševo pentru a „slăbi“ liniile practic inexistente de apărare, după care Bachtiar Pașa a permis soldaților și paramilitarilor săi să jefuiască orașul. După violurile, crimele și incendiile de rigoare, bașbuzucii au plecat acasă cu 2 000 de care încărcate cu pradă de război. De notat este însă faptul că soldații au acționat violent doar în cartierele locuite de greci și vlahi. Cartierul bulgar/slav, aflat mai sus pe coasta muntelui, a rămas aproape neatins. Nu s-a aflat de ce a protejat Bachtiar Pașa comunitatea slavă, deși ulterior și grecii și vlahii au afirmat, o presupunere logică de altfel, că acesta încheiase un acord cu insurgenții aflați în retragere. Merită totuși să subliniem că el a reușit să impună o limită clară prădării orașului – practică ce nu este chiar atât de necontrolată pe cât pare văzută de la distanță.

Probabil că nu vom afla niciodată întregul adevăr din spatele revoltei de Sfântul Ilie din Kruševo. Însă și în acest caz, la fel cum s-a întâmplat cu alte evenimente similare, istoricii de diferite naționalități au încercat să profite de moment pentru a atribui varii trăsături și intenții diferitelor comunități implicate în revoltă. Revolta a devenit mitul central care a stat la baza revendicărilor naționale și statale ale Macedoniei moderne. Grecii au considerat-o o altă dovadă a perfidiei cete-lor, care în ochii lor erau uneltele brutale, gata oricând să treacă la acțiune ale expansionismului bulgar. Istoricii iugoslavi au scos în evidență aspectul socialist și multiconfesional al revoltei pentru a sublinia caracterul în esență progresist al țărănimii macedonene. Într-adevăr, presupunerea comună a acestor istorici, indiferent de ideologia și naționalitatea lor,

este că țăranul era un actor conștient pe scena istoriei – un personaj care își înțelegea trecutul și care lua acum în mână arma revoluției pentru a-și clădi un viitor. H.N. Brailsford era de o altă părere: „Realitatea din spatele acestui talmeș-balmeș de conflicte etnice, adevărul din spatele șovinismul popoarelor balcanice și a politicilor marilor puteri este chipul adesea ignorat al țăranului macedonean, necăjit, exploatat, încătușat, indiferent la programele naționale, un om care așteaptă cu nerăbdare ziua în care își va putea ține pe umeri haina călduroasă din piele de oaie, în care își va putea da fiica în căsătorie fără să fie dezonorat, în care își va putea mânca liniștit pâinea pe care și-a câștigat-o trudind la nesfârșit“[48].

„Sultanul Roșu“: Imperiul Otoman, 1876–1908

O ceață deasă ți-a încătușat iar orizonturile…

O întunecime prăfuită, teribilă, pe care ochiul

Are grijă să n-o pătrundă, căci îi este teamă.

Dar ție acest văl negru și dens îți șade bine,

Acest văl îți e numai bun, o, scenă a faptelor malefice…

Da, învăluie-te, o, tragedie, învăluie-te, o, oraș;

Învăluie-te și dormi veșnic, tu, târfă a lumii întregi!

„Sis“ (Ceață), odă adusă domniei sultanului Abdul Hamid de Tevfik Fikret, cca. 1897[49]

Fotografiile în care sunt înfățișate satele macedonene care au căzut pradă răzbunării după revolta de Sfântul Ilie sunt șocante chiar și din perspectiva ororilor comise la sfârșitul secolului al XX-lea. Başbuzucii și alte trupe paramilitare care s-au năpustit asupra acestor așezări au ras adesea toate casele de pe fața pământului. Pe lângă sutele de civili uciși și femei violate, 119 sate au fost arse din temelii, 8 400 de case au fost

distruse, iar 5 000 de oameni rămaşi fără adăpost au fost nevoiți să se refugieze în munți, unde foarte mulţi au murit pe parcursul iernii aspre care a urmat. Atât OI, cât şi OE au dispărut cu desăvârşire şi, după ani întregi în care au privit neputincioase cete-le slave care intimidau satele grecești, grupările andartes ale grecilor au pornit la atac în vestul Macedoniei şi au obligat comunităţile Exarhatului să revină sub conducerea Patriarhiei.

Andartes ofereau acum alinare satelor loiale Patriarhiei, care rezistaseră curajoase atacurilor lansate de VMRO pe parcursul revoltei. Însă în satele care susținuseră cu adevărat Exarhatul sau VMRO, grecii s-au comportat ca niște bătăuși vindicativi, executându-i pe cei bănuiți a-și fi renegat credința și ținând slujba după ritul grecesc sub amenințarea puștii dacă preotul sau sătenii nu doreau să se conformeze. Contrareacția violentă a grecilor a fost orchestrată de episcopul de Kastoria, Germanos Karavangelis, mare iubitor de arme. Acest personaj ieșit din comun, care hoinărea prin sate îmbrăcat într-o pelerină englezească de ploaie, cu o eșarfă neagră înfășurată în jurul camilafcei sale preoțești, avea „un Männlicher atârnat pe un umăr, o centură pentru muniție pe celălalt și o cingătoare la brâu, de care își legase o teacă în care ținea un pistol mare și un cuțit“[50]. Karavangelis cultiva cu bună știință o imagine romantică amenințătoare. Episcopul considera că influența bulgară în regiune era cea mai mare amenințare la adresa intereselor naționale ale grecilor. Prin urmare, susținea o cooperare și o prietenie strânsă între grecii și turcii din Macedonia, dar numai ca soluție practică. Karavangelis știa prea bine că lupta dintre Patriarhie și Exarhat nu era una religioasă – a recunoscut public că, odată ce turcii aveau să fie alungați din peninsulă, singura problemă din Macedonia avea să fie reprezentată de viitoarele granițe ale statelor balcanice.

Când influența exercitată de VMRO a început să se diminueze, ajungând în cele din urmă să dispară aproape cu desăvârşire, Karavangelis şi confraţii săi au început să primească mai multe fonduri, arme şi întăriri din partea regatului Greciei. Renaşterea activităţilor grecilor şi domolirea aspiraţiilor bulgare au provocat o schimbare şi în politica Serbiei. Nikola Pašić, fost lider al radicalilor şi la acel moment prim-ministru, îşi abandonase de mult idealul: o soluţie federală pentru Chestiunea macedoneană. Acum Serbia urma să lupte pentru influenţă clericală şi teritorială nu numai împotriva grecilor şi a bulgarilor, dar şi a turcilor şi

a albanezilor. Dovedind încă o dată că nici grecii, nici sârbii şi nici bulgarii nu aveau aliaţi naturali, Pašić a transmis un ordin reprezentanţilor diplomatici ai Serbiei:

de a-i proteja pe compatrioţii noştri de consecinţele grave ale monopolului instituţiilor Patriarhiei, care s-au pus în slujba elenismului în detrimentul discipolilor non-greci ai bisericii Patriarhiei; şi de a combate activităţile agenţilor Exarhatului, ale căror comitete îşi fac apariţia bine înarmate în acele regiuni de mare interes pentru noi: Poreč, Kičevo, Drimkol, Dibra, Köprülü.[51]

Înfrângerea revoltei de Ilinden nu a reuşit să pună capăt luptei pentru afirmarea naţională. Dimpotrivă chiar, a accentuat-o. Lupta se extindea, dar echilibrul puterilor se schimbase. La fel ca episcopul Karavangelis, şi guvernul de la Istanbul considera că insurgenţa bulgară era cea mai periculoasă. Ţinta principală a luptătorilor de gherilă greci şi sârbi era să suprime influenţa bulgară ori albaneză sau să se anihileze reciproc – motiv pentru care nu au reprezentat o mare problemă pentru forţele otomane. De fapt, gherilele creştine îşi asumaseră într-o oarecare măsură rolul statului, cel de a menţine ordinea în regiune.
Însă violenţele au atras după sine intervenţii diplomatice din ce în ce mai dese din partea marilor puteri, mai ales din partea Austro-Ungariei şi Rusiei. În septembrie şi octombrie 1903, ţarul Nicolae al II-lea şi împăratul Franz Joseph s-au întâlnit împreună cu miniştrii lor de externe într-o cabană de vânătoare din Stiria, cu scopul de a formula o politică menită să garanteze statu-quoul în Macedonia, aparent soluţionând şi problemele comunităţilor creştine. Rezultatul a fost Acordul de la Mürzsteg. La baza acestuia se afla un plan de reorganizare a jandarmeriei otomane din Macedonia, plan care urma să fie implementat de poliţişti profesionişti trimişi de marile puteri. Aceasta era prima dată când o „forţă internaţională“, formată din reprezentanţi ai principalelor mari puteri, era trimisă să domolească tulburările interne din Balcani şi să promoveze interesele occidentale în regiune. Misiunea a fost superficial elaborată, prost gândită şi executată. A marcat începutul unei îndelungate tradiţii de intervenţii nereuşite.
Prezenţa unor oficiali străini pe teritoriile otomane avea să amintească

fără îndoială tuturor că autoritatea sultanului se erodase, așa că Poarta a ridicat o serie de obiecții. Cu toate acestea, guvernul de la Istanbul s-a trezit, și nu pentru prima dată, în situația de a nu avea decât o singură alternativă: putea fie să semneze tratatul, fie să se confrunte cu furia și discriminările pe care concertul marilor puteri părea gata să le dezlănțuie asupra Imperiului. În 25 noiembrie 1903, sultanul a acceptat fără mare tragere de inimă Acordul de la Mürzsteg. De fapt, prezența forțelor străine de ordine nu a avut cine știe ce impact concret. Jandarmii erau cea mai prost plătită și cea mai neglijată componentă a aparatului represiv al sultanului. Cu toate acestea, li se cerea să supravegheze frontul de luptă macedonean și, pentru a compensa salariile mici și condițiile de lucru mizerabile, se lăsau corupți. Un ofițer austro-ungar, detașat în Macedonia, a notat îngrozit în memoriile sale că jandarmeria era „o grupare de cămătari privilegiată și o pacoste publică cu apucături rapace… Cum nu își primeau cu regularitate salariile și erau cazați în condiții mizere, iar cei mai mulți erau căsătoriți și aveau familii numeroase de întreținut, nu au avut încotro decât să-și asigure singuri traiul, așa că au urmat exemplul ofițerilor lor și au făcut acest lucru în detrimentul populației“[52].

Pe lângă sarcina imposibilă de a motiva și întări corpul deja format al jandarmilor, marile puteri au insistat asupra recrutării de noi membri din rândul comunităților creștine. Și chiar dacă inițial au existat nenumărați creștini doritori să înceapă o nouă carieră în jandarmeria macedoneană, aceștia s-au răzgândit de îndată ce au aflat de soarta primului detașament. Mai mulți membri ai acestuia au fost uciși, probabil de cete; iar alții au fost avertizați de soarta care avea să-i pască dacă alegeau să rămână pe post.

Acordul de la Mürzsteg a consolidat însă armistițiul prevenitor dintre Austro-Ungaria și Rusia în Balcani, iar acesta a fost principalul său scop. A avut însă două efecte secundare bizare, a căror importanță avea să devină evidentă câțiva ani mai târziu. Pentru marile puteri, Mürzsteg era un simplu exercițiu de gestionare a crizelor, dar Grecia, Serbia și Bulgaria l-au înțeles diferit. Acordul conținea o clauză ce permitea revizuirea granițelor administrative „cu scopul de a crea un grup mai coerent de naționalități diferite“[53].

Cele trei puteri regionale au interpretat această clauză drept o repetiție geopolitică pentru eventuala împărțire a Macedoniei. Bulgaria, asaltată

de luptători demoralizaţi refugiaţi din Macedonia şi ameninţată cu războiul de Imperiul Otoman, nu putea face nimic mai mult decât să se plângă; însă Grecia şi Serbia au văzut în această clauză un pretext pentru a susţine şi mai îndârjit activităţile teroriste din regiune – într-o măsură atât de mare încât au ajuns să se comporte ca şi cum noile graniţe administrative ar fi marcat viitorul perimetru al teritoriilor lor extinse. Sosirea oficialilor marilor puteri a reaprins resentimentele ofiţerilor turci din Macedonia faţă de conducerea lui Abdul-Hamid al II-lea. Cunoscut sub numele de „Sultanul Roşu“ din cauza politicilor sale represive, acesta s-a dovedit a fi un om slab în faţa presiunilor exercitate de marile puteri. Sultanul şi reţeaua sa vastă de spionaj erau detestaţi de toată lumea în Imperiu, dar acest lucru nu era suficient pentru a crea o opoziţie coerentă împotriva regimului său. Însă în momentul în care nemulţumirea generală s-a combinat cu neputinţa sultanului de a apăra interesele Imperiului, rezultatul a fost altul. Micile revolte ale turcilor din Macedonia erau pe cale să capete o formă organizată.

În mod paradoxal, evenimentele care aveau să decidă de fapt soarta Macedoniei şi a întregii Peninsule Balcanice au avut loc la mii de kilometri depărtare. În februarie 1904, armata japoneză a izgonit armata rusă din Manciuria, iar ulterior flota japoneză a scufundat navele ruse ancorate în Port Arthur (Lüshun). În mai puţin de un an, armata rusă s-a predat, iar flota Rusiei de la Marea Baltică********, epuizată după ce traversase întregul mapamond, a fost zdrobită de obuzele japoneze şi scufundată în strâmtorile Tsushima din Marea Japoniei[54]. Această înfrângere umilitoare, prima suferită de o putere occidentală în faţa unui stat „oriental“, a uimit opinia publică din întreaga lume şi a marcat sfârşitul aventurilor Rusiei în Orientul Îndepărtat********. Sankt-Petersburgul şi-a reîntors atenţia spre preocupările sale mai tradiţionale ce vizau Balcanii. Astfel a reizbucnit rivalitatea dintre Rusia şi Austro-Ungaria, care pusese ochii pe teritoriile populate de albanezi din Kosovo şi Macedonia. După 1905, aceste două mari puteri, care aparent doreau să coopereze în sudul Balcanilor, au reînceput cursa pentru influenţă în regiune.

La acest moment, un element nou, chiar şi mai periculos, îşi spunea cuvântul în Chestiunea macedoneană – rivalitatea anglo-germană. Germania era „un nou venit la festinul vulturilor“, după cum a descris un jurnalist austriac contemporan noul avânt imperialist al Berlinului[55].

Aspirațiile ei se îndreptau în primul rând înspre Mesopotamia și Persia, iar această politică necesita un sprijin susținut din partea Imperiului Otoman. Legăturile strânse dintre Berlin și Istanbul stabilite la sfârșitul secolului al XIX-lea se datorau în mare parte bunei relații personale a lui Wilhelm al II-lea cu Abdul-Hamid. Sultanul nu a uitat niciodată faptul că împăratul german îi fusese alături la sfârșitul anilor 1890, când restul lumii îi întorsese dispreţuitoare spatele după masacrele comise împotriva armenilor în 1896. Wilhelm îl vizitase de două ori pe Abdul-Hamid pe parcursul acestei perioade, vizite care se încheiaseră cu o creștere semnificativă a comerțului turco-german – evoluție care s-a dovedit deosebit de profitabilă pentru Krupps, producătorul german de arme, care a ajuns să pună monopol pe piața profitabilă a artileriei turcești. Cum aliata Germaniei, Austro-Ungaria, domina legăturile feroviare din Balcani, dacă Berlinul reușea să obțină contractul pentru finalizarea liniei de cale ferată cu direcția Bagdad, atunci Puterile Centrale ar fi deținut controlul asupra unei regiuni vaste care se întindea de la Marea Nordului până în Golful Persic.

Această perspectivă a alarmat atât de tare Rusia și Marea Britanie, încât cele două puteri maritime au legat o colaborare și mai strânsă decât le permiseseră până în acel moment interesele naționale. Dintr-odată, politicile lor vizavi de Imperiul Otoman, care oscilaseră atât de mult pe parcursul secolului al XIX-lea, păreau să coincidă. Germania și Austro-Ungaria își doreau o Turcie stabilă și pașnică, care să le susțină ambițiile imperiale. Rusia și Marea Britanie își doreau o Turcie slăbită, tocmai pentru a submina aceste ambiții. Și astfel, cu șapte ani înainte de izbucnirea Marelui Război, în Balcani s-a conturat unul dintre principalele fronturi de luptă, atât politic, cât și militar, ale primei conflagrații mondiale.

Johann, margraf de Pallavacini, talentatul ministru austro-ungar de la Istanbul, a înțeles dimensiunea acestui conflict încă din primăvara lui 1907. Într-un lung memorandum pregătit pentru ministrul său de externe, baronul Alois Lexa von Aehrenthal, a argumentat că, de la sfârșitul războiului ruso-japonez, lupta intereselor imperiale se mutase din Orientul Îndepărtat în Balcani. Pallavacini a avertizat că britanicii erau acum hotărâți să amplifice tensiunile politice de-a lungul unei linii care mergea din Yemen până în Albania, pentru a crea o situație cât mai dificilă cu putință pentru Imperiul Otoman:

Te-ai putea gândi că Anglia ar dori să vadă programele de reformă [din Macedonia], pe care noi ni le dorim încununate de succes, reduse la absurd pentru a împiedica crearea unui climat de stabilitate în regiune… Pe de o parte se află Germania, de cealaltă Anglia; acestea sunt cele două mari rivale. Dar eu nu cred că putem rămâne neutri în această bătălie… Trebuie să ne străduim să exploatăm fertilitatea economică a marelui imperiu turc alături de Germania… Într-adevăr, această chestiune [calea ferată bosniacă] pune în umbră toate celelalte probleme din Turcia, mai ales chestiunea reformei în Macedonia.[56]

Nu numai grecii, sârbii, albanezii, bulgarii şi vlahii îşi pierduseră răbdarea văzând cum reformele menite să pună capăt haosului dau greş. Turcii, şi în primul rând, Armata a Treia staţionată la Salonic, ajunseseră şi ei la capătul răbdării. Abdul-Hamid îşi consolidase regimul despotic din momentul în care suspendase Constituţia elaborată de Midhat Paşa, în 1878. Deşi cochetase într-o oarecare măsură cu teoriile panislamiste, Abdul-Hamid era adeptul modernizării şi îşi dorea ca Imperiul Otoman să rivalizeze cu Occidentul. Era pregătit să accepte o influenţă occidentală semnificativă în politicile interne ale Imperiului, mai ales prin intermediul Administraţiei Datoriei Publice, considerând-o un rău necesar care avea să ajute totuşi politicile financiare ale Porţii. Însă pentru că venirea sa la tron se petrecuse în împrejurări sângeroase, în contextul turbulent al anului 1876********, şi pentru că era suspicios din fire, Abdul-Hamid s-a autoconvins că nu putea avea încredere în nimeni. Aşa că a început să spioneze pe toată lumea, atât persoane influente, cât şi oameni lipsiţi de importanţă. Reţeaua sa de informatori şi agents provocateurs părea infinită.
În 1896, o organizaţie teroristă armeană detonase mai multe bombe la Istanbul pentru a atrage atenţia întregii lumi asupra aspiraţiilor secesioniste ale Armeniei. În replică, poliţia lui Abdul-Hamid a întărâtat populaţia turcă, permiţându-i să-şi verse furia pe civilii armeni din Istanbul. După aceste prime masacre ale armenilor, prietenii occidentali ai lui Abdul-Hamid au început să-l abandoneze, după cum se arată şi în această cronică din anul 1897:

Cu un an și ceva în urmă, sultanul Abdul-Hamid părea să poarte cu toată convingerea o bătălie îndârjită, părea să lupte pentru ce era mai bun pentru poporul său. Însă în contextul ultimelor evenimente, se cere o revizuire de opinie. Binele pe care el l-a făcut s-a dus – a fost pătat de sângele sutelor de femei, bărbați și copii uciși. Și, la lumina lugubră a acestor scene de groază, sultanul pare să se asemene cu un păianjen scabros, prins în pânza de mătase a propriului harem, condamnat să-i întrupeze pe cei mai răi dintre strămoșii săi, ale căror simple nume evocă imaginile teribile ale crimelor și jafurilor comise.[57]

Lipsa de popularitate a lui Abdul-Hamid peste hotare (cu o singură excepție importantă, și anume Germania, după cum am amintit mai sus) contrasta cu primirea călduroasă de care se bucura opoziția otomană aflată în exil. În anii 1890, adversarii regimului au început să se strângă la Paris, după care și-au făcut simțită prezența și în rândurile comunității turce de la Geneva. Conduse de infatuatul, dar influentul scriitor și pretins filosof Ahmed Riza, aceste grupuri de discuții au înflorit. Au publicat o serie de ziare excelente, deși controversate, și au devenit un adevărat motiv de iritare pentru Abdul-Hamid. Însă în interiorul Imperiului, Junii Turci nu aveau prea mare influență, cu toate că au reușit să mențină tradiția vie pe parcursul perioadelor întunecate și au redeschis dezbateri serioase privind viitorul Imperiului Otoman. Tot ei au fost primii care au făcut cunoscută cea mai acută problemă a Turciei de la acel moment – și anume Abdul-Hamid însuși.
În 1906, în interiorul Imperiului s-au format mici grupări conspirative. Și printre membrii armatelor staționate la Salonic și Damasc au început să apară celule loiale proiectelor subversive. Acestea s-au multiplicat, s-au desprins de forțele armate și au acaparat și alte elemente ale administrației otomane – ajungând să se răspândească și în cadrul serviciilor poștale și de telegraf, prin școli și în sistemul juridic. În Salonic, foarte mulți evrei, dar și o mână de armeni, greci și bulgari au fost recrutați de această rezistență incipientă. Organizația de la Damasc, Vatan (Patria), nu era atât de influentă precum cea din Salonic. Dar merită să menționăm că unul dintre fondatorii celulei de la Damasc a fost

Mustafa Kemal, un tânăr ofițer foarte ambițios din Salonic.
Din 1906 și până în 1908, organizația conspirativă din Salonic a reușit să devină cea mai eficientă celulă clandestină formată în Peninsula Balcanică din anii 1880 până la acel moment. Și acest lucru în pofida faptului că Abdul-Hamid se folosise de resursele vaste ale poliției secrete pentru a combate Societatea Otomană pentru Libertate. (La inițiativa a două grupări de opoziție formate din imigranți din Paris și Geneva, Societatea Otomană pentru Libertate s-a unit cu organizațiile din exil și a devenit parte a Comitetului pentru Uniune și Progres – CUP.) Cu toate acestea, nu s-a pus niciodată problema ca grupările aflate la Paris să exercite vreo influență asupra organizației de la Salonic, celulă care refuza în mod explicit orice intervenție externă în activitățile ei. În anul ce a precedat revoluția Junilor Turci din iulie 1908, Abdul-Hamid a trimis nici mai mult, nici mai puțin de 40 000 de agenți în Macedonia pentru a dejuca conspirația.
CUP a reușit să se impună din trei motive. În primul rând, liderii organizației se puteau inspira dintr-o tradiție bogată de politici clandestine. Au folosit sistemul de recrutare al celulelor Carbonarilor. Și anume, un membru al organizației cunoștea identitatea a cel mult patru sau cinci dintre colegii săi. Astfel, dacă poliția secretă reușea să spargă o celulă, celule adiacente nu riscau să fie expuse. Lecțiile învățate de la VMRO au fost însă cele care s-au dovedit de o importanță crucială pentru CUP. Majoritatea ofițerilor din Comitet luptaseră o bună perioadă de timp împotriva VMRO și rămăseseră impresionați de disciplina luptătorilor de gherilă macedoneni și bulgari. VMRO obișnuia să lichideze atât membrii sau simpatizanții care presupuneau un risc pentru organizație, cât și trădătorii. CUP admira de asemenea mobilitatea și devotamentul grupărilor de insurgenți, iar acest respect este vizibil în ceremoniile de inițiere, după cum a notat și un jurnalist britanic de la acea vreme:

Următoarea etapă era însă cea mai importantă, căci odată ajuns în acest punct, fiecare moment îți inspira respect și solemnitate. Bărbatul era legat la ochi ca să nu își poată da seama unde mergea și dus într-un loc secret. Acolo i se scotea legătura de pe ochi, iar bărbatul se trezea într-o încăpere întunecată, poate în vreo peșteră izolată din dealuri, alături de

trei străini cu chipurile acoperite de măști negre. Aceştia îi rosteau jurământul, care avea să-i devină regulă de viaţă: jurând pe sabie şi pe Cartea Sfântă, bărbatul se angaja să-şi dedice energiile mântuirii ţării, să asculte toate ordinele care i se comunicau prin canalele Societăţii, să nu dezvăluie vreodată secretele organizaţiei şi să ucidă orice persoană, indiferent cât de apropiată sau cât de dragă i-ar fi fost, dacă Societatea i-ar fi cerut asta. Apoi era din nou legat la ochi şi dus înapoi în locul din care îşi începuse misterioasa călătorie.[58]

În al doilea rând, spre deosebire de rebelii creştini din Macedonia, CUP nu avea ca ţintă alte comunităţi din regiune, ci doar nucleul puterii de la Istanbul. Dar pe măsură ce s-au extins în alte oraşe şi sate din regiune, organizaţiile locale ale CUP au cerut gherilelor creştine să coopereze. Acest lucru a încurajat o recunoaştere tacită a faptului că majoritatea grupărilor subversive din provincie aveau de fapt acelaşi scop – căderea regimului Abdul-Hamid şi, mai important de atât, reintroducerea unei constituţii în Imperiul Otoman. Conspiraţia nu era motivată de naţionalism, un concept încă în fază embrionară în rândul turcilor. La baza ei se afla o dorinţă de modernizare şi consolidare a Imperiului în conformitate cu principiile constituţionale occidentale, printre care se număra şi egalitatea tuturor etniilor.
Însă cea de a treia şi cea mai importantă explicaţie pentru dezvoltarea atât de rapidă a CUP ţinea de nucleul tare din componenţa organizaţiei – Armata a Treia din Salonic. Armata era călcâiul lui Ahile al regimului hamidian[59]. De când se urcase pe tron, sultanul depinsese de armată pentru a garanta securitatea internă şi externă a Imperiului său, mai ales în Macedonia. Dar, în acelaşi timp, el se temea de armată şi, ca să-i reducă puterea, a transferat o bună parte din responsabilităţile armatei ministerului de interne, o instituţie care îi era deosebit de loială, privând în mod sistematic armata de resurse********. Cu toate acestea, singurul domeniu în care reformele Tanzimatului din secolul trecut nu numai că au fost aplicate, dar au avut şi succes a fost cel al instituţiilor dedicate educaţiei militare. Până în anul 1900, Imperiul Otoman nu se putuse lăuda nici măcar cu o singură universitate, iar când a avut una, aceasta s-a aflat sub supravegherea atentă a poliţiei secrete. Însă, sub ochii conştiincioşi ai instructorilor prusaci, şcolile militare au început să

atragă pe băncile lor cele mai strălucite minți din Turcia. Studenții știau că în aceste școli puteau beneficia de cea mai largă paletă educațională cu putință, iar programa urma modelul occidental. Ofițerii aflați la început de carieră, precum Enver Bey sau Niyazi Bey, cei doi fondatori ai CUP, și Mustafa Kemal, nu erau școliți doar în strategie militară. Învățau limbi străine și erau cu adevărat interesați de politica occidentală și dezbaterile literare.

În cadrul armatei, cea mai aprigă opoziție vizavi de regimul lui Abdul-Hamid se manifesta în Macedonia[60]. La fel ca în restul provinciilor, nici ofițerii de aici nu își mai primiseră de multe luni leafa; iar armele și uniformele promise cu mult timp în urmă întârziau să apară. Dar, spre deosebire de colegii lor, ofițerii Armatei a Treia se puteau bucura de viața culturală relativ relaxată și cosmopolită din Salonic, oraș în care ziarele erau mult mai cutezătoare decât în capitală********. Vreme de un deceniu, armata din Macedonia fusese implicată într-o aprigă campanie împotriva insurgenților. După Acordul de la Mürzsteg din noiembrie 1903, a fost însă nevoită să plece capul și să accepte monitorizarea forțelor de poliție ale marilor puteri.

Ziarul vienez Die Neue Freie Presse a transmis că în anul ce a precedat revoluția din iulie 1908, „în toate districtele militare, au avut loc șaptesprezece revolte și rebeliuni majore ale unor întregi contingente de trupe și garnizoane, majoritatea întinzându-se pe durata a câtorva zile, fără a se mai pune la socoteală nenumăratele răzmerițe și proteste mai mici“[61]. În Macedonia aproape toate garnizoanele de lângă Monastir și Salonic au refuzat la un moment dat să mai asculte ordinele – unele chiar au încheiat pacte cu gherilele albaneze, bulgare și sârbe împotriva cărora ar fi trebuit chipurile să lupte. Ofițerii acestora au avut un rol activ în zecile de asasinate comise în perioada 1907–1908, soldate cu victime în rândurile oficialilor și spionilor sultanului. Ofițerii Armatei a Treia erau gata să îmbrace mantia revoluției. În timp ce sultanul plănuia să lanseze un atac militar împotriva CUP, regele Eduard al VII-lea și țarul Nicolae al II-lea s-au întâlnit la Reval pentru a discuta, printre altele, și Chestiunea macedoneană. În Imperiul Otoman, întâlnirea a fost văzută ca o încercare de a smulge regiunea de sub tutela Istanbulului și de a o împărți între noile sfere de influență ale marilor puteri. CUP a decis că sosise vremea să acționeze.

După tentativa de asasinare a unui comisar special al poliției secrete,

trimis de sultan să demaşte conspiraţia, atât Enver Bey, cât şi Niyazi Bey, principalii conducători ai rebelilor din corpul de ofiţeri, s-au retras în munţi însoţiţi de câteva sute de soldaţi. În acel moment, Abdul-Hamid a decis să-şi trimită armata împotriva Comitetului pentru Uniune şi Progres. Unul dintre cei mai de încredere generali ai săi, Şemsi Paşa, a fost detaşat în Macedonia de la Istanbul, cu ordinul de a zdrobi unităţile militare rebele. În 7 iulie 1908, acesta a fost asasinat în plină zi. Moralul susţinătorilor sultanului s-a prăbuşit brusc, iar garnizoanele au început să treacă rând pe rând de partea conspiraţiei. În vest, albanezii, a căror loialitate faţă de Abdul-Hamid fusese întotdeauna îndoielnică, şi-au anunţat susţinerea pentru constituţie. Grupările bulgare, care acţionau în centrul Macedoniei, dar şi de-a lungul graniţelor cu Bulgaria propriu-zisă, s-au abţinut de la a-i ataca pe rebelii lui Niyazi. Armata a Doua din Edirne (Adrianopol), aflată la doar 160 de kilometri de Istanbul, şi-a anunţat de asemenea sprijinul pentru Armata a Treia. În 24 iulie, la mai puţin de trei zile de la asasinarea lui Şemsi Paşa, Abdul-Hamid, care se temea acum pentru propria viaţă, a anunţat reintrarea în vigoare a Constituţiei lui Midhat Paşa, suspendată temporar cu treizeci de ani în urmă. Puterea sultanului suferise o lovitură fatală.

O istorie incitantă: Revoluţia Junilor Turci, 1908

Cataclismele ulterioare din secolul al XX-lea au umbrit impactul pe care l-a avut revoluţia Junilor Turci asupra istoriei contemporane. Cu toate acestea, revolta Junilor Turci a marcat un moment la fel de important precum Revoluţia Bolşevică din 1917 sau căderea comunismului în Uniunea Sovietică şi în Europa de Est în 1989. Viteza cu care s-a prăbuşit autoritatea sultanului a uimit marile puteri şi i-a luat chiar şi pe revoluţionari prin surprindere.
În câteva zile, întregul Imperiu a fost cuprins de sărbătoare. Halide Edib, o scriitoare feministă în devenire, a descris avalanşa de oameni care se scurgea dinspre Piaţa Taksim, peste Podul Galata, înspre Palatul Yildiz din Istanbul: „Mulţimea radia, transmiţând ceva extraordinar, plângea şi râdea, cuprinsă de sentimente atât de intense încât slăbiciunea şi urâţenia umană au fost date complet uitării pentru câteva momente“[62].

Musulmanii li s-au alăturat compatrioților lor armeni și au luat parte la slujba de comemorare a victimelor masacrului din 1896. În 26 iulie, „șaizeci de mii de oameni s-au adunat în fața intrării Palatului Yildiz. Aveau în mâini pancarte pe care scriseseră în franceză și otomană: Libertate, Egalitate, Fraternitate și Dreptate și purtau cocardele libertății, în roșu și alb (culorile steagului otoman), imitând cocardele tricolore purtate la Paris în 1789“[63].
Însă sărbătoarea de la Istanbul nu era nimic în comparație cu evenimentele extraordinare care aveau loc la Salonic și în Macedonia. În 23 iulie, în timp ce se plimba, nevenindu-i să-și creadă ochilor, printre mulțimile de oameni în delir, comandantul jandarmeriei din Salonic a observat:

Pe balconul Konakului [reședința vizirului], episcopii greci, cei bulgari și muftiul și-au dat mâinile, iar apoi, în numele fraternității, și-au invitat enoriașii să le urmeze exemplul… Strigăte de bucurie au izbucnit din pieptul fiecărui om din mulțime și i-am văzut pe musulmani, greci și bulgari, vechi dușmani de moarte, îmbrățișându-se. Apoi, după ce s-a desăvârșit împăcarea între etnii și religii, sub un steag imens pe care erau scrise cuvintele „Trăiască Constituția“, mulțimea a fost cuprinsă de un delir pe care nu-l pot descrie în cuvinte…[64]

În dreptul Turnului Alb, o fanfară militară a început să cânte La Marseillaise, iar piețele forfoteau de oameni sosiți din toate cartierele orașului. Timp de mai multe zile, cafenelele, grădinile și piețele au fost pline ochi, iar scenele de fraternizare dintre diferitele popoare au devenit tot mai dese. „Tigrii, lupii, vulpile și mioarele au sosit să pască pe aceeași pajiște“, după cum au spus foarte poetic doi istorici francezi[65].
Dar aveau să urmeze evenimente și mai uimitoare. După ce l-a îmbrățișat pe episcopul grec din Serres, cel mai neînfricat luptător de gherilă al VMRO, Iane Sandanski, și-a condus comitadji-i în Salonic și, printr-un gest de o mare semnificație simbolică, și-a predat armele reprezentanților CUP. Recunoscând valoarea acestui sacrificiu, autoritățile revoluționare le-au înapoiat puștile, iar Sandanski și oamenii săi le-au distrus. Printr-o „Proclamație către toate națiunile imperiului“,

Sandanski a încercat să profite de pe urma acestui incredibil moment de conciliere și a lansat un apel:

Patria noastră, pusă la atât de grea încercare, își sărbătorește renașterea. Apelul revoluționar al fraților noștri, Junii Turci, a rezonat cu bucurie în sufletele celor care au trecut prin momente la fel de grele…

Pentru compatrioții mei turci!

Voi constituiți marea majoritate a poporului și, prin urmare, voi ați dus în spate povara cea mai apăsătoare a opresiunii dușmanului nostru comun. În imperiul vostru turc, și voi ați fost la fel de înrobiți precum confrații voștri creștini…

Dragi compatrioți creștini!

Și voi ați fost profund amăgiți și lăsați să credeți că ați fost asupriți de întregul poporul turc…

Dragi prieteni!

Nu vă lăsați influențați de instigările criminale la care ar putea recurge statul bulgar pentru a submina lupta voastră alături de poporul turc și continuarea pe cale pașnică a acestei bătălii.[66]

Revoluția Junilor Turci a fost o lovitură curajoasă adusă despotismului sultanului Abdul-Hamid; pe parcursul primelor etape ale revoluției, conducătorii acesteia au respins în mod explicit calea naționalismului. După cum a scris și cel mai distins cronicar al vieții sociale din Salonic la

începutul secolului al XX-lea: „Aceasta avea să marcheze sfârşitul discriminării şi nedreptăţii. Avea să se pună capăt vărsării de sânge şi bătăliilor crude, ura avea să ia sfârşit. Oamenii aceştia se săturaseră de ură! Voiau să trăiască în pace. Viaţa era şi altceva decât un veşnic conflict între nişte oameni care vorbeau limbi diferite… Venise vremea ca toată lumea să-şi dea mâna şi să muncească împreună pentru binele comun“[67]. Totuşi ar fi naiv să ne imaginăm că o mişcare constituţională de abia formată în 1908 ar fi putut avea suficiente resurse politice şi intelectuale pentru a transforma Imperiul Otoman într-un stat multinaţional modern. Pe parcursul a trei ani de contrarevoluţie şi restaurare, idealismul revoluţionar s-a transformat într-un regim de o brutalitate mai cruntă decât cea a Imperiului lui Abdul-Hamid. „S-a recurs din nou la vechile tactici de spionaj, şantajul nu a încetat nicio clipă, iar asuprirea non-musulmanilor a revenit, cu o vigoare proaspătă, chiar şi mai sinistră, căci până şi dramul de libertate de care se bucurase odinioară fiecare naţionalitate era acum zdrobit fără milă de un şovinism nemaiîntâlnit până la acel moment.“[68] Această tragedie a avut nenumărate cauze, trei dintre care merită să fie discutate mai în profunzime.

Prima a fost imaturitatea politică a celor care reprezentau elementul principal al mişcării revoluţionare: turcii. Apelul pentru reinstaurarea Constituţiei lui Midhat Paşa era doar o mantră, care nu era susţinută de o filosofie politică coerentă. Cele mai importante dezbateri referitoare la caracteristicile regimului turc postrevoluţionar fuseseră purtate între grupările de opoziţie formate din imigranţii de la Paris şi Geneva, dar chestiunea nu era nici pe departe soluţionată. Este adevărat că înverşunarea din ce în ce mai acerbă dintre principalele două grupări de opoziţie, cea condusă de Ahmed Riza şi cea a prinţului Sabaheddin, demonstrase cât de problematice aveau să fie aceste divergenţe. Disputa pornise de la chestiunea identităţii – revoluţionarii erau turci sau otomani? Şi de aici decurgea o altă problemă: noul imperiu constituţional avea să propună oare un centralism modernizator, asociat în mod inevitabil cu naţionalismul turc în contextul în care refuza privilegiile dorite de comunităţile creştine şi arabe? Sau avea să permită o administraţie descentralizată, care avea să afecteze securitatea statului? Nu după multă vreme, CUP a început să cocheteze cu ideea centralizării radicale, concept care a alienat comunităţile creştine.

Şi chiar dacă revoluţia Junilor Turci a propovăduit o vreme armonia între

popoarele Imperiului, ea nu a avut același efect și asupra vecinilor Macedoniei din Balcani – Grecia, Bulgaria și Serbia. Din contră, acestea au considerat succesul revoluției un semn al slăbiciunii Imperiului, ceea ce le-a însuflețit ambițiile expansioniste.
Lovitura imediată adusă mișcării de reconciliere a popoarelor în cadrul Imperiului Otoman a fost dată de Bulgaria, Austro-Ungaria și Grecia. În octombrie, principele Ferdinand a profitat de pe urma haosului politic din Imperiul Otoman și a proclamat independența deplină a Bulgariei – care până atunci se aflase oficial sub suzeranitatea Imperiului. În câteva zile, Austro-Ungaria i-a urmat exemplul și a anunțat anexarea teritoriilor ocupate ale Bosniei și Herțegovinei, iar la scurt timp, Grecia a proclamat enosis cu Creta. Aceste evenimente, mai ales anexarea Bosniei de către Viena, au tras semnale de alarmă în cazărmile militare otomane, adevărata forță care susținea CUP. Începând cu acel moment, orice revendicare a creștinilor care putea evoca chiar și foarte vag ideea de secesiune avea să fie respinsă. În replică, gherilele din Macedonia – sârbe, bulgare, grece și mai ales albaneze – s-au retras din nou în munți. Instituțiile militare ale Greciei, Serbiei, Bulgariei și ale Imperiului Otoman au făcut primul lor pas pe drumul care s-a încheiat cu Primul și al Doilea Război Balcanic din 1912 și 1913.

Labirintul conspirației: militarii din Balcani

Am devenit cel mai militarist stat din lume.

General bulgar, text din 1910[69]

În cei douăzeci și șapte de ani care s-au scurs între războiul sârbo-bulgar din 1885 și izbucnirea Primului Război Balcanic, în octombrie 1912, forțele armate ale statelor balcanice au cunoscut o transformare uimitoare. După victoria repurtată împotriva sârbilor în 1885, parlamentul bulgar a hotărât că scopul principal al statului avea să fie crearea unei armate de masă moderne, cu capacități ofensive[70]. Conspirația ofițerilor macedoneni din cadrul armatei a determinat guvernul, mai ales după căderea regimului Stambolov la mijlocul anilor

1890, să accelereze procesul de reorganizare a armatei.
Guvernul bulgar a început să-şi procure cantităţi importante de armament de artilerie de la cele două mari companii rivale producătoare de arme, uzina franceză Schneider-Creusot şi concernul german Krupp. Cea mai mare parte a acestor achiziţii a fost finanţată prin împrumuturi acordate Bulgariei de marile puteri, o relaţie profitabilă pentru creditori şi producătorii de arme. Şi într-adevăr, după ce a fost obligată să-şi declare falimentul în 1902 şi, asemenea Turciei, Serbiei şi Greciei înaintea ei, să accepte controlul considerabil al marilor puteri asupra bugetului naţional, acestea nu au mai impus nicio altă restricţie importantă achiziţiilor de arme de către Bulgaria sau dezvoltării strategice a liniilor de cale ferată din această ţară. Până la mijlocul primului deceniu al secolului al XX-lea, mai mult de o treime din bugetul total al Bulgariei, aproximativ 2 500 000 de lire sterline pe an, era absorbită de cheltuielile armatei[71]. S-a introdus conscripţia universală şi astfel bărbaţii valizi de până în patruzeci şi şase de ani au fost obligaţi să intre în serviciul militar ca rezervişti. Armata s-a dezvoltat atât de rapid încât noile şcoli militare nu mai reuşeau să facă faţă cererii din ce în mai mari de ofiţeri. Corpul ofiţerilor, care era categoria cea mai bine plătită din rândul funcţionarilor publici, a atras nenumăraţi intelectuali, dar şi pe fiii micilor antreprenori. În ajunul războaielor balcanice, Bulgaria, cel mai populat dintre tinerele state balcanice, putea trimite pe câmpul de luptă circa 350 000 de soldaţi pe timp de război, aproape la fel de mulţi cât reuşise să recruteze armata turcă în provinciile învecinate ale Macedoniei şi Traciei.
Serbia a avut un parcurs asemănător. Umilit atât personal, cât şi în calitate de şef de stat după victoria repurtată de bulgari în 1885, Milan Obrenović şi-a dedicat energiile creării unei armate sârbe moderne pe parcursul anilor 1890, după ce abdicase în favoarea fiului său, Aleksandru (1889–1903). Procesul de refacere militară a avut de suferit datorită faptului că Aleksandru Obrenović se baza doar pe o mică facţiune din conducerea armatei, ceea ce a provocat resentimente în rândul corpului de ofiţeri, soldate în final cu asasinarea regelui în 1903. Succesorul său, Petru Karagherghević, a încurajat achiziţiile de arme şi a oferit corpului de ofiţeri o influenţă crescândă în politica externă şi financiară a Serbiei. La fel ca în Bulgaria, ofiţerii nu numai că primeau cele mai mari salarii, dar erau şi respectaţi, căci lumea îi considera a fi

forța capabilă să desăvârșească visurile de expansiune națională. Armatei îi convenea să vadă statul afundându-se tot mai mult în datorii, în vreme ce guvernele creditoare primeau și ele cu brațele deschise această dependență tot mai acută de capitalul marilor puteri. În decembrie 1906, când datoria Serbiei ajunsese deja să depășească 300 de milioane de franci, guvernul francez a aprobat un alt împrumut în valoare de 95 de milioane. Serbia s-a angajat în schimb să achiziționeze artilerie exclusiv de la Schneider-Creusot. Cu excepția contribuabililor (și viitorilor soldați) sârbi, toată lumea avea de profitat de pe urma acestor aranjamente.

Conspirația macedoneană a determinat un proces de extindere a armatei bulgare; conspirația lui Apis a jucat un rol-cheie în dezvoltarea militară a Serbiei. Este o mare greșeală să catalogăm acțiunile conspirațiilor drept niște măceluri „tipice hanatelor înapoiate din Asia“, așa cum a făcut The Times într-un articol scris la momentul asasinării regelui Aleksandru și a reginei Draga. Deși au fost fără îndoială brutale, conspirațiile au prefigurat tradiția naționalistă a statului balcanic modern, clădit pe o mitologie a puterii militare, care a fost când demonizată, când glorificată – de atunci și până în prezent – atât în Occident, cât și în regiune. Naționalismul și militarismul balcanic erau de fapt mult mai apropiate de practicile și etica imperialistă a marilor puteri decât ar fi vrut să recunoască The Times. Armatele balcanice au fost finanțate prin împrumuturi occidentale, companiile europene le-au oferit arme și tehnologie, iar ofițerii erau educați și organizați de francezi, nemți, ruși și britanici. Obsesia noilor state pentru anexări teritoriale, fără să țină cont de argumentele demografice sau istorice, reflecta practicile folosite de vecinele lor puternice, ale căror decizii arbitrare de la Congresul de la Berlin lăsaseră deschise disputelor o mulțime de teritorii.

În primul deceniu al secolului al XX-lea, bulgarii, sârbii, grecii și chiar și albanezii, care și-au câștigat conștiința națională mai târziu decât ceilalți, au cunoscut o proliferare a scrierilor ce urmăreau să justifice pe cât de mult posibil revendicările tinerelor națiuni asupra unor teritorii cât mai vaste. În Serbia, eruditul geograf Jovan Cviić și-a publicat studiul despre etnografia slavilor macedoneni. Deși lucrarea continuă să fie valoroasă și astăzi, scopul ei principal era să lovească în revendicările bulgarilor în regiune. Branislav Nušić, care scrisese cu atâta eleganță despre inutilitatea războiului sârbo-bulgar din 1885, a devenit un susținător

înfocat al revendicărilor sârbe în Macedonia. Apelurile ziarelor din Sofia la acţiune militară pentru a-i elibera pe fraţii bulgari din Macedonia au devenit asurzitoare, iar înfăptuirea ambiţioasei Megali Idea a rămas un adevărat crez naţional pentru majoritatea politicienilor de la Atena.
Armatele ca atare, fie ele cele bulgare, sârbe sau greceşti, erau, în acel moment de mare incertitudine politică, disciplinate şi dornice să-şi asume un mesaj ideologic simplu – de a-i elibera pe fraţii de acelaşi sânge şi de-a extinde teritoriul naţional. Soldaţii erau departe de a fi nişte intelectuali rafinaţi, iar eforturile lor erau adesea zădărnicite de gelozii şi ciorovăieli mărunte. Dar fără energia pe care au depus-o pentru consolidarea puterii militare, fără manualele de tactică pe care le-au aprofundat, simpla demagogie naţionalistă romantică (şi statele balcanice nu duceau lipsă la acest capitol) nu ar fi putut pregăti sub nicio formă tinerele state balcanice de război cu Imperiul Otoman.
Spre deosebire de Serbia şi Bulgaria, armata Greciei a rămas dezorganizată, nerevenindu-şi decât cu puţin timp înainte de Primul Război Balcanic. După înfrângerea suferită în 1897, în războiul purtat cu Turcia pentru Creta, armata greacă, demoralizată, nu a avut capacitatea de a manipula guvernele civile, aşa cum reuşiseră cu atâta abilitate structurile militare din Serbia şi Bulgaria. Controlul internaţional impus asupra finanţelor Greciei, puternic afectate de războiul cu Turcia, era foarte strict. În plus, politicile clientelare încătuşaseră administraţia greacă mai mult decât o făcuseră în orice alt tânăr stat balcanic. Partidele politice au devenit moşiile personale ale politicienilor, nu vehicule de dezbatere ideologică. În 1900, prim-ministrul Georgios Theotokis a fost de acord cu conferirea titlului de comandant-şef prinţului moştenitor Constantin. Ulterior, prinţul avea să ducă propria sa politică în rândurile armatei, promovându-şi apropiaţii în funcţii-cheie. Acest lucru a generat în timp resentimente printre ofiţerii greci, care l-au învinovăţit pe nedrept pe Constantin pentru înfrângerea suferită în războiul cu turcii din 1897. În 1908, în raportul său anual despre Grecia, Ministerul de Externe britanic nota pe un ton dezaprobator: „Ca prezenţă militară, Grecia este mult în urma celorlalte state balcanice“[72].
Interesul tinerilor ofiţeri pentru conspiraţiile care i-au alungat de pe tron pe regele Aleksandru al Serbiei şi pe sultanul otoman Abdul-Hamid s-a combinat cu frustrarea provocată de lipsa cronică de pregătire a Greciei pentru război. În august 1909, o organizaţie conspirativă a armatei, Liga

Militară, a organizat o lovitură de stat încununată de succes. Pentru că îi lipsea viclenia tipică conspiratorilor din Serbia, Bulgaria și chiar și Turcia, Liga Militară nu și-a format propriul guvern, dar a încercat să manipuleze noul guvern din culise. Nu după multă vreme, a constatat însă că îi era imposibil să asigure fondurile necesare restructurării armatei. A apelat la Eleftherios Venizelos, un cretan care se folosise cu succes de nemulțumirile de pe insula sa natală pentru a-și consolida puterea. Venizelos s-a dovedit a fi un politician abil, care a reușit să depășească perioada cronică de stagnare din Grecia exact la momentul potrivit pentru a-și pregăti țara de Războaiele Balcanice.
Conspirația din Imperiul Otoman a fost excepția care a confirmat regula. Rebelii care au declanșat revoluția Junilor Turci nu au intervenit pentru a promova un program expansionist de eliberare națională. În schimb, au încercat să susțină un acoperiș care se prăbușea rapid. Armata nemulțumită fusese atrasă în politicile interne împotriva voinței ei și neîncrederii în justețea acestui demers. Odată intrată în labirintul statului turc, i-a fost extrem de dificil să mai găsească o cale de ieșire. În cei cinci ani care au precedat Războiul Balcanic, armata turcă odinioară glorioasă s-a transformat într-o adunătură dezorganizată, lamentabilă și greu de manevrat. În vreme ce atât strategii sârbi, cât și cei bulgari aveau planuri de luptă, studiaseră terenul pe care avea să se poarte războiul, turcii își împăturiseră deja hărțile.

„Aceste probleme din Balcani ar putea să ne fie de folos“: Balcanii în ajunul războiului

Victoria turcilor în războiul cu Grecia din 1897 a coincis cu momentul de détente dintre Austria și Rusia. Pe durata destinderii relațiilor dintre cele două mari puteri (până în 1908), statele balcanice aveau puține șanse de a pune stărânire pe ultimele teritorii europene ale Imperiului Otoman, căci astfel s-ar fi ridicat împotriva forțelor unite ale Austro-Ungariei și Rusiei[73]. Acest lucru era deosebit de frustrant în primul rând pentru Serbia. Conspirația pusă la cale pentru a-l ucide pe regele Aleksandru fusese parțial motivată și de atașamentul și de dependența dinastiei

Obrenović față de Austro-Ungaria. Pentru naționaliști ca Apis, Austro-Ungaria era cel mai aprig dușman al aspirațiilor Serbiei. După anexarea Bosniei și Herțegovinei, sute de mii de sârbi rămăseseră izolați, fără să poată conviețui alături de frații și surorile lor din Serbia-mamă. În plus, ocupația blocase cea mai directă rută care lega Serbia de mult râvnita ieșire la Adriatică. Ocupând sangeacul Novi Pazar, Austro-Ungaria se infiltrase între Serbia și regatul înfrățit Muntenegru, care oferea altă cale, deși mai ocolită, către Adriatică. Austriecii nutreau un interes periculos pentru teritoriile albaneze și portul Durrës. În cele din urmă, dependența economică a Serbiei de Austria și tratatele militare secrete (prin care răposatul rege Milan încercase să lege cele două țări) erau și ele de natură să creeze mari frustrări.

După moartea lui Aleksandru, noul rege, Petru Karagherghević, și guvernul său rusofil format din radicali și condus de Nikola Pašić, au fost dezamăgiți să afle că Rusia nu intenționa să pericliteze pacea cu Austria. În 1903, Rusia se pregătea să pornească în aventura din Manciuria; Sankt-Petersburgul avea nevoie de pace în Balcani. Așa că Belgradul a decis să-și caute aliați în alte părți. În loc să încerce să intre în grațiile unei mari puteri, Nikola Pašić a sondat terenul pentru o alianță cu Bulgaria, o țară pentru care nutrea oarece sentimente de afecțiune, căci se refugiase aici în 1883, pe durata revoltei din Timok. În aprilie 1904, Belgradul și Sofia au negociat un acord de uniune vamală, care a stat la baza celei de-a Doua Alianțe Balcanice. Aceasta s-a transformat după șapte ani complicați într-o rețea de acorduri bilaterale ce au permis Serbiei, Bulgariei, Greciei și Muntenegrului să poarte război împotriva Turciei.

La început însă, planul a avut repercusiuni grave pentru Serbia. Guvernul austro-ungar a reacționat dur, considerând că acordul îi afecta aranjamentele comerciale din Balcani. Simpla idee că statele balcanice ar fi putut semna acorduri comerciale bilaterale fără știința Austriei era de neacceptat. În replică, Austria a impus un embargo comercial care a durat șase ani și a intrat în istorie sub numele de Războiul Porcilor********. În cele din urmă, în 1907, alianța cu Sofia a început să dea semne de slăbiciune, căci Bulgaria demarase discuții separate cu Viena. În plus, Belgradul și Sofia erau într-un veșnic dezacord când venea vorba de viitoarea împărțire teritorială a Macedoniei. Cu toate acestea, acordurile comerciale dintre cele două state au creat un precedent

important: cooperare între statele balcanice fără avizul marilor puteri[74].
În 1908, când guvernul de la Viena a profitat de confuzia creată de revoluţia Junilor Turci pentru a anexa Bosnia şi Herţegovina, înţelegerea ruso-austriacă din Balcani s-a rupt. Graniţele Austriei pătrundeau acum adânc în interiorul Peninsulei Balcanice. Circulau zvonuri despre un posibil război între Rusia şi Austria. Însă Rusia se simţea slăbită după dezastrele din 1905, iar Marea Britanie şi Germania conveniseră tacit că, după cum a afirmat ulterior şi cancelarul Bethmann-Hollweg: „Aceste probleme din Balcani ar putea să ne fie de oarece folos“, şi anume la promovarea cooperării anglo-germane în Europa[75].
În loc să apeleze la ameninţări belicoase, Rusia a adoptat o altă politică: cea de a încuraja toate statele balcanice, inclusiv Imperiul Otoman, să încheie alianţe care să funcţioneze ca un sistem de securitate colectivă şi să apere peninsula de viitoare agresiuni din partea Austriei. Această idee a fost primită cu braţele deschise de ministrul de externe britanic, sir Edward Grey, care a comentat declaraţiile făcute de ministrul de externe rus în faţa Dumei, spunând: „Discursul lui Izvolski mi se pare satisfăcător… Mă bucur că a subliniat nevoia unei unităţi în gândire între statele balcanice şi a unei cooperări între acestea trei şi Turcia pentru apărarea intereselor comune. Chiar susţin această propunere şi o voi încuraja ori de câte ori voi avea ocazia“[76].
Entuziasmul care emana de la Sankt-Petersburg şi de la Londra sugera faptul că marile puteri încă nu înţeleseseră cu adevărat marea transformare politică şi militară care avusese loc în ultimii cincisprezece ani în Serbia, Bulgaria şi Grecia. Strategiile ofensive ale acestor ţări aveau ca scop acapararea de teritorii aparţinând Turciei – din Albania, Macedonia, Tracia, Creta şi insulele din Marea Egee. Bineînţeles că existau divergenţe mari între statele balcanice, mai ales când venea vorba de împărţirea Macedoniei. Este de asemenea adevărat că toate trei cochetau des cu ideea de a-şi îmbunătăţi relaţia cu Turcia din motive strategice. Însă Sofia, Atena şi Belgradul îşi schimbaseră de fapt atitudinea şi nu mai erau dispuse să plece capul în faţa cerinţelor strategice ale marilor puteri, deşi probabil că nu ar fi acţionat fără să aibă în prealabil vreun indiciu din partea Rusiei că aceasta le-ar fi încuviinţat iniţiativele. Acum erau conştiente că, dacă reuşeau să ajungă la un consens militar, puteau alunga Turcia din Europa, indiferent dacă marile puteri îşi doreau sau nu acest lucru. La scurt timp după izbucnirea

Primului Război Balcanic, un om de stat bulgar, intervievat de jurnalistul revoluţionar rus Lev Troţki, care a relatat despre Războaiele Balcanice, a rezumat în câteva cuvinte această încredere în sine nou descoperită:

Bineînţeles că trebuie să le transmitem acest lucru într-un mod cât se poate de politicos tuturor celorlalţi diplomaţi europeni, căci şi ei asudă din greu pentru fericirea noastră. „Nici miere, nici spini, stimaţi domni!“ Noi vom discuta singuri cu Turcia, fără vreo intervenţie din partea Europei, şi cu atât mai ferm şi mai satisfăcător. Europa se preface că i-ar fi teamă că am putea cere prea multe. Şi asta vine din partea Europei – adică din partea Austro-Ungariei, care a anexat Bosnia; din partea Italiei, care a ocupat Tripolitania, din partea Rusiei, care nu îşi ia vreodată ochii de la Constantinopol [toate acestea fiind foste posesiuni otomane]… Aceasta este Europa care vine la noi şi ne predică moderaţie şi cumpătare. Iată, o privelişte demnă de zeii din Olimp! Diplomaţii voştri s-au bosumflat. Le-ar surâde ideea să îngheţe statu-quoul din Balcani pentru alţi zece ani, că poate o să vină la un moment dat zile mai bune. Cum se face că nu pot înţelege că în epoca în care trăim este din ce în ce mai greu să manevrezi destinul Balcanilor din exterior? Ne maturizăm, căpătăm încredere în noi înşine, devenim independenţi… În primii ani de existenţă ca stat, le-am spus aşa-zişilor noştri gardieni: „Bulgaria îşi va urma propria politică“… Aşa că, domnilor consilieri ai tuturor misiunilor diplomatice, aţi face bine să vă obişnuiţi cu ideea că Peninsula Balcanică „îşi va urma propriul curs“…[77]

În 1910, Rusia realizase deja că Bulgaria nu avea niciun interes să încheie o alianţă oficială cu Turcia, motiv pentru care Sankt-Petersburgul a încurajat Serbia şi Bulgaria să îngroape securea războiului în Macedonia şi să creeze o axă antihabsburgică în Balcani. Marile puteri încă nu pricepuseră că un asemenea tip de alianţă nu avea să fie direcţionată împotriva Austro-Ungariei. Iar consolidarea unei alianţe sârbo-bulgare avea să provoace mai mult ca sigur un război cu Turcia, exact ceea ce îşi dorea Rusia să evite. Sankt-Petersburgul se temea că armata rusă nu avea să fie pregătită să acţioneze în cazul în care un eventual război între Imperiul Otoman şi statele balcanice ar fi provocat ostilităţi între Rusia şi

Austro-Ungaria. Dar până la mijlocul anului 1911, nici Serbia, nici Bulgaria nu s-a arătat interesată să ajungă la un compromis în Chestiunea macedoneană. În 1911, au avut însă loc două evenimente care au schimbat acest lucru.

La sfârşitul verii anului 1911, Italia, ultimul oaspete aşezat la „festinul vulturilor“, a ocupat, după cum a notat diplomatul bulgar anonim intervievat de Troţki, provincia otomană Tripolitania, iar în septembrie Turcia i-a declarat război şi a detaşat o armată numeroasă în nordul Africii pentru a contracara invazia. În momentul în care flota italiană a ameninţat să ocupe câteva insule din Marea Egee aparţinând Turciei, Rusia şi-a schimbat politica şi şi-a accelerat eforturile diplomatice de a cimenta o alianţă balcanică care să includă Grecia, Bulgaria, Serbia şi Muntenegru, cu intenţia de a interveni militar împotriva Turciei. Negocierile dintre Sofia şi Belgrad au culminat cu un tratat semnat provizoriu în data de 12 martie 1912. Acesta avea ca punct de pornire acordul comercial semnat în 1904, dar includea şi o anexă militară secretă. Pentru a depăşi neînţelegerile referitoare la împărţirea Macedoniei, cele două tabere s-au pus în mare de acord asupra viitoarelor graniţe, soarta unui teritoriu vast din interiorul provinciei urmând să fie decisă prin arbitrajul ţarului Nicolae al II-lea. S-au purtat discuţii la fel de anevoioase pentru încheierea acordurilor dintre Grecia şi Bulgaria, Muntenegru şi Bulgaria şi Muntenegru şi Serbia. Tratatul final a fost semnat cu doar două zile înainte de începerea războiului, în octombrie 1912. Luate împreună, aceste acorduri schimbau echilibrul puterii în Balcani. Dar fuseseră formulate atât de pripit, încât, după cum au avertizat şi conducătorii partidelor social-democrate din Serbia şi Bulgaria, nu aveau cum să nu genereze conflicte între statele balcanice în cazul în care Turcia avea să fie înfrântă.

Serbia a şovăit iniţial să semneze un acord cu Bulgaria, dar s-a hotărât ca urmare a unor evenimente survenite în teritoriile locuite de albanezi din Imperiul Otoman. Albanezii se aflau într-o situaţie deosebit de dificilă după ce CUP a înăbuşit o contrarevoluţie izbucnită la Istanbul în 1909. A doua administraţie CUP, cu o agendă puternic centralizatoare şi naţionalistă, a adoptat tacticile bine-cunoscute ale regimului Abdul-Hamid. Au fost emise o serie de decrete prin care albanezilor li s-au negat drepturile la autonomie şi cel de a-şi folosi propria limbă; în regiune au fost detaşate forţe militare numeroase. Încercările unor conducători

naționaliști albanezi precum Ismail Qemali de a promova teoria autonomiei au eșuat și din cauza fragmentării de tip tribal a societății albaneze, mai ales în nordul provinciei și în Kosovo. Ismail Qemali și intelectualitatea albaneză emergentă știau că o cooperare între celelalte state balcanice avea să însemne un dezastru pentru albanezi. Dacă Imperiul Otoman se prăbușea și își pierdea teritoriile din Europa, sârbii, muntenegrenii, grecii și bulgarii aveau să ignore revendicările teritoriale ale albanezilor. Acestea erau însemnate, căci albanezii reprezentau cel mai numeros grup demografic în vilaietele Kosovo, Ioannina și Shkodër. O comunitate albaneză extinsă trăia și în vilaietul Monastir.
Spre deosebire de majoritatea vecinilor lor, albanezii nu aveau un stat propriu, acesta fiind cel mai important instrument pentru crearea unei conștiințe naționale coerente; de asemenea, nu aveau nici un sistem de învățământ autentic. Chiar și alfabetul albanez stârnea confuzie. Din aceste motive, la care se adăugau divergențele tribale și obstacolele de ordin geografic, albanezilor le era deosebit de greu să răspundă într-o manieră bine coordonată armatei turce sau alianței balcanice. Albanezii se opuneau cu înverșunare oricărei prezențe străine pe teritoriile lor, dar această dârzenie era irelevantă în condițiile în care erau incapabili să se supună unei autorități centrale. Singura dovadă de cooperare strategică a fost invocarea besa, angajamentul de a opri orice răzbunări și conflicte între clanuri********. După revoluția Junilor Turci, se simțea acut nevoia unei conduceri politice puternice, însă împrejurările nu au fost prielnice realizării unui astfel de deziderat. Cu toate acestea, regimul turc devenise intolerabil – refuzase să dea curs cerințelor pe deplin îndreptățite și, de fapt, moderate pentru autonomie ale albanezilor și îi împingea în mod inevitabil pe aceștia pe calea separatismului.
Din 1909, tulburările locale au început să se transforme într-o revoltă deschisă a albanezilor împotriva Imperiului, o revoltă încurajată de muntenegrenii care sperau să-i slăbească astfel deopotrivă și pe turci, și pe albanezi. Alegerile din aprilie 1902 pentru parlamentul de la Istanbul au fost picătura care a umplut paharul. CUP a manipulat rezultatele pentru a împiedica revenirea deputaților albanezi. Albanezii din Kosovo au intrat cu forța într-un depozit de arme din Gjakovë (Đakovica, în sârbă) și, nu după multă vreme, au ocupat întregul vilaiet. Apoi, au izbucnit ostilități în nordul și în sudul Albaniei și, în câteva luni, mai multe garnizoane otomane formate din soldați albanezi s-au revoltat și s-

au alăturat rebelilor. Guvernul de la Istanbul a demisionat, iar administrația ce i-a urmat a promis să rezolve doleanțele albanezilor. Cum era de așteptat, a urmat o perioadă în care aceste revendicări au fost tergiversate. Ajunși la capătul răbdării, albanezii din Kosovo și-au dus amenințarea la bun sfârșit și au pornit în marș către Skopje, în Macedonia. Ocuparea orașului Skopje din august 1912 de către 20 000 de soldați albanezi a accentuat slăbiciunea otomanilor. Sârbii și bulgarii au considerat-o un semn că Imperiul era acum deosebit de vulnerabil. Rebelii albanezi au plănuit chiar să avanseze spre sud, către Salonic. În acel moment, guvernul turc a cedat în cele din urmă și a demarat implementarea planurilor de autonomie.
Capitularea a venit însă prea târziu. Dacă CUP ar fi cedat mai devreme și i-ar fi încurajat pe albanezi să formeze un bastion împotriva țelurilor expansioniste ale Ligii Balcanice, Imperiul Otoman probabil că ar fi ajuns să se bucure de o senectute demnă în Europa. Însă în momentul în care albanezii epuizați au reușit să smulgă în cele din urmă promisiunea autonomiei de la Istanbul, Muntenegru, Bulgaria, Serbia și Grecia au decis să atace.

Primul Război Balcanic: Infernul

Dante ar fi fost singurul care ar fi putut descrie cu acuratețe drumul către Lozengrad. Doar geniul său întunecat ar fi putut reda oroarea mlaștinilor reci din care ieșeau trupurile contorsionate și mutilate ale soldaților căzuți. Stranii mase amorfe zăcând în nămolul alunecos. Dacă le priveai mai atent vedeai chipuri schimonosite, cranii sparte, mâini țepene și dinți zdrobiți… De ambele părți ale drumului, zăceau cai morți sau răniți și zeci de mii de bucăți de șrapnel pe care scria „Düsseldorf… Essen…".

Emanuel Skatula, corespondent al cotidianului ceh Pravo Lidu, după căderea orașului Lozengrad, octombrie 1912[78]

În zilele de astăzi este limpede că Marile Puteri nu mai doresc să

pornească la război, iar aceasta face ca, în final, pacea prin forța armelor să nu mai fie privită cu ochi buni. Toate puterile, Germania, Anglia, Franța și Statele Unite, ca să nominalizăm doar câteva, au descoperit ceea ce era deja evident: că țările cele mai bogate au cel mai mult de pierdut într-un război și că fiecare stat își dorește mai presus de toate pacea. Și este întru totul adevărat că aceste două războaie din Balcani ne-au adus un nou miracol – pe care nu trebuie să-l dăm uitării –, și anume acordul activ și sincer al Marilor Puteri care, schimbându-și tacticile, au făcut tot ce au putut pentru a localiza conflictul în Balcani, devenind gardienele unei păci pe care tot ele o amenințaseră cu treizeci și cinci de ani în urmă, la Congresul de la Berlin.

Din Prefața Raportului Comisiei internaționale de anchetă privind cauzele și desfășurarea Războaielor Balcanice, scris cu cinci luni înainte ca asasinatul arhiducelui Franz Ferdinand de la Sarajevo să declanșeze Primul Război Mondial.[79]

Primul Război Balcanic a început în 8 octombrie 1912, când micul stat Muntenegru a declarat război puternicului Imperiu Otoman. Războiul a durat șase săptămâni. Al Doilea Război Balcanic, declanșat la sfârșitul lunii iunie 1913 de neașteptatul atac preventiv al Bulgariei împotriva forțelor sârbe, a fost și mai scurt: nu a durat mai mult de o lună. Pe parcursul acestor zece săptămâni de lupte, au murit 200 000 de combatanți, fără să mai punem la socoteală victimele civile. În plus, sute de mii de oameni s-au îmbolnăvit de holeră, tifos și dizenterie. Bătăliile s-au purtat pe o suprafață de aproape 170 000 de kilometri pătrați, întinzându-se de pe țărmul Albaniei în vest până la aproape 32 de kilometri depărtare de Istanbul în est; din extremitatea nordică a Macedoniei până în Tesalia, centrul Greciei. Forțele otomane au fost nevoite să poarte patru războaie diferite: împotriva bulgarilor în Tracia; împotriva bulgarilor, sârbilor și grecilor în Macedonia; împotriva sârbilor și muntenegrenilor în nordul Albaniei și Kosovo; și împotriva grecilor în sudul Albaniei. Cel mai mult au avut de suferit Macedonia și Tracia.
Masacrele de amploare care au avut loc pe parcursul Primului Război Mondial au pus pe plan secund impactul social și economic al Războaielor Balcanice. Însă cei care au asistat sau au luat parte la aceste

două războaie au avut parte de o avanpremieră unică a ceea ce avea să rezerve secolul al XX-lea lumii întregi. Pe parcursul a câteva lupte, mai multe forțe au fost învrăjbite una împotriva celeilalte, fiecare mai numeroasă decât cea mai mare armată a lui Napoleon, într-un moment în care Serbia, de exemplu, avea o populație de mai puțin de trei milioane de locuitori. Bulgarii au mobilizat un sfert din populația de sex masculin a țării, respectiv 500 000 de oameni. Au avut loc lungi asedii necruțătoare, dar și bătălii purtate din tranșee; artileria și-a îndreptat atacurile sângeroase împotriva infanteriei lipsite de apărare și a civililor; și toate taberele implicate, cu excepția Muntenegrului și a României********, au folosit aeroplane împotriva inamicului, în principiu în scop de recunoaștere și pentru a împrăștia manifeste, dar ocazional și pentru bombardamente. Evoluțiile tehnologice au permis pentru prima dată comandanților să lupte douăzeci și patru de ore din douăzeci și patru, căci liniile de apărare ale inamicului puteau fi luminate cu reflectoare gigantice.
Și atrocitățile și-au urmat propriul făgaș. Regizorul rus Vladimir Nemirovici-Dancenko văzuse cu ochii lui războiul ruso-turc din 1877–1878. Atunci petrecuse câteva săptămâni într-un sat bulgar aflat undeva între Lozengrad și Adrianopol, unde a revenit în 1912 în calitate de corespondent pentru ziarul Russkoie Slovo:

— Ce este acolo? îl întreb pe ghidul nostru militar.
— Un sat bulgar.
— Karaj-Chiftlik?
— Da. Știu bine satul.
— Ce s-a întâmplat aici?
— Au trecut turcii ieri.
Pe măsură ce ne apropiem, și eu, și ghidul devenim din ce în ce mai neliniștiți. În jurul nostru, vedem vaci măcelărite. Una mugește cu jale încercând să se ridice pe picioare… Auzim un țipăt înspăimântător. Ghidul pune mâna pe pușcă… E o fetiță. Să aibă vreo treisprezece ani. După poziția trupului, înțelegem prea bine ce s-a întâmplat. E tăiată cu cuțitul. Zace într-o baltă de sânge… E vie! Țipă din nou. Mă dau jos de pe cal și mă uit atent la chipul ei… Acea imagine îngrozitoare are să mă bântuie nopți la rândul. Ochii îi fuseseră scoși din orbite… Fiecare casă în

care intru e locuită de morţi… Biserica e toată înnegrită de fum. Pe drum văd copii morţi, fetiţe cu craniile sparte şi picioarele desfăcute. Criminalii pesemne că i-au prins pe săteni când încercau să se adăpostească. În interiorul bisericii e o scenă îngrozitoare… Odată ce mi se obişnuiesc ochii cu întunericul, zăresc un morman de trupuri arse, oameni care încercaseră cu disperare să dărâme uşile bisericii, căci fuseseră încuiaţi înăuntru, în clădirea cuprinsă de flăcări.[80]

Forţele muntenegrene au rupt liniile de apărare ale turcilor din nordul Albaniei, după care restul statelor membre ale Ligii Balcanice au aşteptat o săptămână înainte de a lansa atacuri de amploare în celelalte teritorii aflate sub stăpânire otomană. Patru armate sârbe au pornit spre sud. Regimentul principal aflat sub comanda prinţului moştenitor Aleksandru urmărea să atace cea mai puternică şi numeroasă armată turcă la Kumanovo, în nordul Macedoniei; a doua armată a pătruns în Bulgaria şi, de aici, în estul Macedoniei pentru a hărţui ariergarda principalei armate turce; Kosovo a fost ţinta celei de a treia armate, iar a patra a ocupat Novi Pazar, legând Muntenegrul de Serbia prin teritoriul sangeacului.
În Tracia, principalele două armate bulgare au lovit puternic în fortăreaţa Lozengrad (Kırklareli din zilele de astăzi, aflată în nord-vestul Turciei) şi Adrianopol (Edirne din Turcia de astăzi), care funcţiona ca o poartă spre Istanbul. S-au lăsat încurajate de isteria patriotică pe care presa din statele balcanice o insufla populaţiei de luni de zile. În ajunul războiului, pe prima pagină a ziarelor din Belgrad apăreau titluri prin care sârbii erau îndemnaţi: „Pregătiţi-vă de război! Ofensiva comună sârbo-bulgară poate începe în orice moment!“ Veştile despre avansul rapid al muntenegrenilor care porniseră spre Scutari (Shkoder din Albania) au fost relatate cu entuziasm, în vreme ce pe celelalte pagini ale ziarelor apăreau imagini pline de fantezie care înfăţişau „Bătrâna Serbie“, regatul medieval pe care noul stat era hotărât să-l recâştige. Ziarele îi invitau pe poeţi să contribuie cu versuri patriotice, asemenea declaraţiei pline de patos de mai jos:

Rămâi cu bine, tată! Rămâi cu bine, dragă mamă!
Nu mai pot să vă rămân alături.

Dacă Regele mă cheamă în această luptă pentru răzbunare,
nu mă așteptați, nu vă mai îngrijiți de mine!
Dumnezeu să vă aibă în pază! Rămâneți cu bine!
Dumnezeu să vă binecuvânteze!
Și jeliți-mi tinerețea!
Ura, camarazi! Pe poziții!
Sub stindardul însângerat!
Înainte! Înainte![81]

În Bulgaria, băieții care se ocupau cu distribuitul ziarelor mișunau pe străzile din Sofia, Plovdiv și Stara Zagora, vânzând priturki, ediții speciale care debordau de relatări exagerate despre progresul realizat de armată. Toate resursele economice ale Serbiei și Bulgariei erau direcționate către efortul de război. Belgradul, a transmis Lev Troțki, avea un aer deosebit – era în alertă, ca o tabără militară. Toată lumea și toate lucrurile slujeau mobilizării… Străzile sunt pline de bărbați deja înrolați sau pe cale de a se înrola. Magazinele sunt goale… Industria se află într-un punct mort, cu excepția ramurii care servește nevoilor mobilizării și războiului ce are să vină… De zece zile nu se mai circulă cu trenul în Serbia: trenurile nu transportă altceva decât soldați și materiale de război… Dacă Belgradul este o tabără militară, atunci gara orașului este nucleul acesteia. Aici nu contează altceva în afară de autoritatea militară.[82]

Succesele militare incredibile din Primul Război Balcanic s-au datorat tocmai acestei frenezii ideologice intense din Bulgaria și Serbia. Toți martorii oculari neutri care au asistat la aceste campanii au confirmat curajul și dârzenia ofițerilor, dar și a rezerviștilor și a recruților, hotărâți să desăvârșească țelul clar cu care fuseseră îndoctrinați atâta vreme – eliberarea fraților noștri creștini, eliberarea teritoriilor noastre istorice. Simplitatea era cheia, detaliile erau de prisos. Romantismul naționalist, ce avea la bază un amestec îndoielnic de argumente istorice și demografice, justifica războiul. Scopurile adevărate erau cinice, strategice și expansioniste.
Liga așteptase momentul potrivit pentru a da frâu liber profundei energii politice acumulate în statele balcanice. Turcia era nevoită să poarte un

război defensiv într-un moment în care era secată de puteri din cauza colapsului politic și, la nivel militar, de anii în care luptase împotriva insurgenților de pe teritoriile ei europene. Atmosfera apatică de la Istanbul la sfârșitul verii anului 1912 indică faptul că oamenii nu erau câtuși de puțin interesați și absolut deloc entuziasmați de perspectiva războiului, iar lipsa susținerii din partea populației a fost o lovitură fatală pentru o armată deja demoralizată. Compoziția eterogenă a societății otomane, mai ales în zona teatrelor de război și în apropierea acestora, împiedica armata turcă să poarte un război naționalist, fie defensiv, fie de alt tip. „Pe bulevardul principal din Istanbul, Rue du Pera", scria corespondentul francez, Georges Rémond:

se plimbă mulțimi compacte din această populație cosmopolită, cinematografele sunt pline ochi, iar în cafenelele în care cântă orchestre n-ai unde să arunci un ac – de parcă nu ar fi război! Pe pereți sunt atârnate afișe gigantice care invită locuitorii să vizioneze Magda, copilul iubirii. Bineînțeles că prin mulțime se află și mulți greci, italieni, francezi și muntenegreni. Grecii spun relativ deschis ceea ce gândesc. Dacă îi văd pe turci ducându-se pe front, îi umilesc strigând: „Zoa! Zoa!" (Bestii, animale). Aici, la Istanbul, trei sferturi din populație este inamica turcilor![83]

Primul Război Balcanic: Macedonia, 1912

Pe câmpurile de luptă, turcii au avut și mai mult de suferit. La nouă zile de la izbucnirea ostilităților, sârbii au înfrânt principala armată turcă la Kumanovo. Victoria a deschis drumul către Skopje, care a căzut la scurt timp în mâinile sârbilor. Cu câteva ore înainte ca turcii cuprinși de teamă să evacueze orașul, un angajat al gării, în vârstă de douăzeci și doi de ani, a notat că:

în Kumanovo, au izbucnit cele mai cumplite evenimente. Turcii au început să-i ia la bătaie pe creștini și creștinii pe turci. Majoritatea creștinilor s-au ascuns, încuindu-se în case. Cu cât răsuna mai aproape artileria sârbă, cu atât mai tare se cutremura pământul, ferestrele se zgâlțâiau și se făceau zob. Primele divizii ale turcilor au început să alerge bezmetice prin oraș, retrăgându-se haotic. Soldații nu aveau puști, doar răni deschise, fără garouri, erau plini de sânge, schilodiți și desculți… Peste gară a început să cadă șrapnelul sârbilor, iar amploaiații căilor ferate au început să se împrăștie ca niște vrăbii speriate de un foc de armă.[84]

Campania din Macedonia s-a purtat în condiții atroce. Din cauza ploilor și a zăpezilor, câmpurile de luptă și drumurile erau pline de noroi. Întreaga provincie era presărată cu cadavrele soldaților, ale civililor și ale cailor. După ce au ocupat Skopje și au pătruns mai adânc în interiorul provinciei, soldații sârbi s-au năpustit asupra localnicilor albanezi. Incitați de poveștile despre atrocitățile comise împotriva țăranilor creștini pe parcursul revoltelor de pe teritoriile albaneze, sârbii au căzut pradă unei uri naționaliste pe care au dezlănțuit-o cu toată furia împotriva sătenilor lipsiți de apărare. Un social-democrat sârb, rezervist în armată, a notat:

de fapt, ororile au început de cum am trecut vechiul hotar. În jur de ora cinci după-amiază ne apropiam de Kumanovo. Soarele apusese și începea să se lase întunericul. Dar cu cât se întuneca mai mult cerul, cu atât mai strălucitoare părea lumina înspăimântătoare a flăcărilor… Totul ardea în jurul nostru. Sate albaneze întregi se transformaseră în torțe aprinse… Cu o monotonie cumplită, această imagine s-a repetat tot drumul până la Skopje… Timp de două zile, exact înainte de sosirea mea la Skopje, locuitorii orașului avuseseră parte în fiecare dimineață de următoarea privelițte: sub podul principal de peste Vardar, adică fix în centrul orașului, zăceau mormane de albanezi morți, decapitați. Unii spuneau că aceștia erau localnici albanezi, uciși de komitadji [cetnici], alții că trupurile fuseseră aduse sub pod de apele Vardarului. Cert era că acești

oameni decapitaţi nu fuseseră uciși în luptă.[85]

Mâna Neagră a fost principalul instigator al masacrelor din Skopje. Organizația și-a instalat sediul în apropierea consulatului rus, într-o clădire care la scurt timp a devenit cunoscută sub numele de Casa Neagră. Mâna Neagră și rețeaua ei de agenți scăpaseră de sub controlul autorităţilor militare și începeau să-și însușească rolul de guvern neoficial al „Vechii Serbii eliberate“. După câteva săptămâni, guvernul de la Belgrad a început să numească administratori civili în aceste teritorii, dar cei care refuzau să se supună pretenţiilor Mâinii Negre și ale cetnicilor trăiau în frică. Branislav Nušić, scriitorul care întâmpinase plin de entuziasm războiul, a demisionat din funcţia de guvernator al Bitolei temându-se și fiind totodată dezgustat de acţiunile acestor unităţi.
Cu toate acestea, sârbii se puteau lăuda cu o armată eficientă și, cu excepţia câtorva critici primite după primul atac de la Kumanovo, statul-major a plănuit o campanie profesionistă care i-a impresionat profund pe observatorii străini. În Germania, Austro-Ungaria, Rusia, Franţa și Marea Britanie se discuta acum cu respect despre armatele sârbe și cele bulgare. Mitul potrivit căruia ambele naţiuni ar fi fost formate din luptători dârji și tenaci s-a născut pe parcursul Războaielor Balcanice și s-a consolidat (cu toate că în împrejurări foarte diferite) în timpul Primului Război Mondial. Până la apariţia noilor state balcanice, în secolul al XIX-lea, vreme de cinci secole Bulgaria și Serbia nu avuseseră parte de niciun fel de experienţă militară. Cea mai mare parte a populației era formată din țărani așezaţi, liniștiţi, fără înclinaţii războinice; cel mult, se mai dedau din când în când la tâlhării haiducești – ceea ce nu putea însă conta câtuși de puţin ca tradiţie militară. Dintre popoarele balcanice, adevăraţii luptători erau albanezii. Sârbii și bulgarii au reușit să-și clădească o tradiţie militară din nimic pentru că, pe parcursul perioadei dintre războiul sârbo-bulgar și Războaiele Balcanice, au canalizat cu succes resurse economice și educaţionale în armată. Pe de altă parte, declinul reputației războinice a albanezilor a avut legătură directă cu greutăţile de care aceștia s-au lovit în momentul în care au încercat să ridice un stat cât de cât coerent din ruinele Imperiului Otoman.
Din punct de vedere militar, grecii se situau undeva între sârbi și

albanezi. Deşi la nord, în Epir, şi la est, în Salonic, se confruntau cu cea mai slabă opoziţie, grecii nu au reuşit să cucerească Ioannina, care era apărată cu îndârjire de o garnizoană turcă. După ce au început să avanseze prin Macedonia înspre Bitola, oraş pe care, potrivit înţelegerii cu sârbii, erau însărcinaţi să-l ocupe, au devenit singura armată din Liga Balcanică care avea să sufere o înfrângere militară importantă în faţa otomanilor. Din acest motiv şi spre enervarea comandamentului sârb, sârbii au fost cei care au trebuit să continue ofensiva şi să înfrunte armata otomană la ultima ei redută de lângă Bitola.
Bătălia purtată pentru acest mic oraş, care a marcat sfârşitul ruşinos al stăpânirii otomane în Macedonia, a fost singura mare confruntare din Războaiele Balcanice. Aproximativ 110 000 de sârbi s-au strâns la nord şi vest de Bitola, urmând să dea piept cu 80 sau 90 000 de soldaţi turci. În 18 noiembrie, după trei zile de lupte, în care au murit 12 000 de sârbi şi 17 000 de turci, forţele otomane au capitulat. Circa 45 000 de oameni au fost luaţi prizonieri de sârbi; alţi 30 000 s-au refugiat în munţii de la graniţa dintre Macedonia şi Albania. Turcia europeană era pe cale de a-şi da ultima suflare.
Pe greci nu i-a afectat prea tare faptul că nu au reuşit să lupte la Bitola. Cu cinci zile înainte de începerea bătăliei, prinţul moştenitor Constantin îşi făcuse intrarea triumfală în Salonic pe o ploaie rece de iarnă. La scurt timp după începerea ofensivei sârbe la Kumanovo, liniile de telegraf care legau acest oraş de Salonic au fost întrerupte. Nu după multă vreme, în Salonic au început să se scurgă valuri de refugiaţi turci şi albanezi. Astfel, locuitorii oraşului au înţeles cât de grave erau consecinţele dezastrului militar care se abătuse asupra Imperiului Otoman. Circa 20 000 de refugiaţi au fost cazaţi în moscheile din oraş în condiţii deplorabile şi insalubre. La scurt timp, le-au urmat soldaţii în retragere, unii care fugeau din calea sârbilor, alţii de grecii care avansau spre est, dinspre muntele Olimp. Alţii erau izgoniţi de divizia bulgară Rila, care cobora în aval de-a lungul râului Struma. Forţele greceşti şi bulgare erau disperate să ajungă primele în oraş. Salonicul era singurul mare trofeu al Primului Război Balcanic, iar statutul oraşului nu era reglementat prin vreun acord anterior. În aceste condiţii, luarea în stăpânire a oraşului putea dicta legea. Constantin şi trupele sale au ajuns la Salonic cu câteva ore înaintea regimentului Rila. În timp ce acesta se plimba agale pe străzile din Salonic, locuitorii greci au împodobit oraşul în alb şi albastru.

Constantin era însoţit de Theoktistos, patriarhul Atenei, care împreună cu mitropolitul din Salonic, Gennadios, a ţinut o slujbă specială în Biserica Sfântului Mina. „Slavă triumfului elenilor şi veneratului diadoh [prinţ moştenitor]“, a proclamat Gennadios. „Aleluia glorioşilor fii ai războinicilor de la Maraton şi Salamina, curajoşii eliberatori ai patriei noastre!“[86]
Soldaţii bulgari uzi până la piele au ajuns cu întârziere la Salonic, fără să fie întâmpinaţi nici de fanfare, nici de mulţimi entuziasmate. Comandanţilor acestora nici nu trebuia să li se mai reamintească cât de grav era faptul că eşuaseră să ajungă primii în oraş. Grecii au făcut un gest nobil şi au amânat înapoierea moscheilor către Patriarhie, astfel încât acestea să poată fi folosite pentru cazarea refugiaţilor musulmani. Dar în 13 noiembrie, un pluton de soldaţi bulgari i-au alungat pe refugiaţii din moscheea Sfânta Sofia, au ridicat o cruce la poarta acesteia şi au arborat steagul bulgar. Ca să nu rămână mai prejos, grecii au făcut acelaşi lucru în biserica Sfântului Dumitru şi în Rotonda. Adevăratele victime ale acestui mic joc sinistru au fost bineînţeles refugiaţii musulmani. Dar rivalitatea a lăsat şi să se întrevadă viitoarele diviziuni dintre statele balcanice, acele mici divergenţe care aveau să distrugă Liga. Evreii din Salonic, în acel moment încă majoritari în oraş, sperau ca negocierile de pace să ofere oraşul bulgarilor, în ochii lor răul mai mic. Dacă Bulgaria ocupa oraşul, evreii aveau să-şi poată menţine legăturile comerciale cu interiorul peninsulei. Dacă grecii şi-ar fi consolidat poziţia, Salonicul avea să fie rupt de pieţele sale de desfacere şi să stagneze din punct de vedere economic. Dintre toţi aliaţii, Grecia a suferit cele mai mici daune, atât umane, cât şi materiale, pe parcursul Primului Război Balcanic, şi a primit şi cel mai râvnit trofeu. Pentru greci, războiul a fost benefic.

Primul Război Balcanic: Tracia

În pofida informaţiilor furnizate de serviciile secrete privitor la slăbiciunea armatei turce şi în ciuda superiorităţii numerice a forţelor Ligii, când a izbucnit războiul, toate marile puteri au presupus că Imperiul Otoman nu putea fi înfrânt. În 1895, sultanul Abdul-Hamid îi

ceruse feldmareșalului german Colmar von der Goltz, supranumit Goltz Pașa, să reorganizeze armata turcă. Deși pe von der Goltz îl nelinișteau activităţile defensive întreprinse de Ministerul Apărării, acesta împărtășea iluziile multor compatrioți de-ai săi cu privire la capacitatea militară a otomanilor. La sfârșitul lui octombrie 1912, când forţele bulgare au înconjurat fortăreaţa Lozengrad, prima lor ţintă tactică, von der Goltz a minimalizat importanţa acestui atac. „Lozengrad este una dintre cele mai puternice fortărețe din lume“, a anunţat el, „nu este nevoie să o consolidăm, căci este la fel de rezistentă ca Gibraltarul. Poate fi cucerită numai în două împrejurări. În primul rând, trebuie asediată vreme de trei luni. În al doilea rând, armata atacatoare ar trebui să fie cea prusacă.“[87] Trei zile mai târziu, din cauza unei neînţelegeri între doi comandanţi militari turci, neînţelegere ale cărei consecinţe au fost devastatoare, Lozengrad a căzut în mâinile bulgarilor. Armata turcă s-a retras în dezordine, suferind pierderi masive în bătăliile de la Lüle Burgas și Babaeski. Înfrângerile au scos în evidenţă cât de mult avusese de suferit capacitatea militară a Turciei în timpul domniei lui Abdul-Hamid. Lozengrad, Adrianopol, Babaeski și Lüle Burgas formau un patrulater de fortărețe defensive al căror scop era să blocheze orice ofensivă terestră cu direcţia Istanbul. În 1882, armata a depus un plan pentru reconstrucţia și consolidarea celor patru fortărețe. Abdul-Hamid a trimis fonduri pentru refacerea Adrianopolului, dar a refuzat să finanţeze reconstrucţia celorlalte trei cetăţi. După căderea fortăreţei Lozengrad, bulgarii au asediat Adrianopolul vreme de cinci luni. Deși orașul de pe malul râului Mariţa a fost complet izolat, nemaiputând fi aprovizionat cu alimente, bulgarii nu au reușit să-l cucerească. Dacă și celelalte fortărețe din patrulater ar fi fost consolidate în același fel, poate că turcii nu ar fi pierdut războiul din Tracia.

În schimb, au fost nevoiți să evacueze întreaga regiune, mai puţin Adrianopolul. În timp ce armata bulgară își continua ofensiva, soldaţii turci aflaţi în retragere s-au răzbunat pe populaţia creștină. Comisia Carnegie a confirmat un incident în care

o femeie din Haskovo a descris cum un soldat turc i-a ucis pruncul, străpungându-l cu tăișul baionetei și fluturându-l apoi în aer. Altele au povestit despre trei tinere care s-au aruncat într-o fântână după ce

logodnicii lor au fost împușcați. La Varna, aproximativ douăzeci de femei care locuiau în aceeași casă au confirmat această poveste, adăugând că soldații turci au coborât în fântână și le-au târât pe fete afară. Două dintre ele muriseră, dar a treia își rupsese piciorul; deși avea dureri îngrozitoare, a fost violată de doi turci. Alte femei din Varna l-au văzut pe soldatul care ucisese pruncul, cărându-l triumfător prin sat în vârful baionetei sale.[88]

Pe de altă parte, turcii care nu au reușit să fugă din calea armatei bulgare au căzut victime răzbunării acesteia. Moscheile arse din temelii sau aruncate în aer cu dinamită erau o imagine des întâlnită după trecerea trupelor britanice. În bătălia pentru Lozengrad și în restul luptelor de pe parcursul ofensivei bulgare către Istanbul, au murit circa 25 000 de bulgari, iar turcii au pierdut 45 000 de oameni. Cu toate acestea, armata turcă a reușit să se regrupeze la 32 de kilometri vest de Istanbul, în dreptul fortăreței Çatalca, și să formeze o linie defensivă care s-a întins până departe în nord-est, la Marea Neagră. Această manevră dibace a fost dusă la bun sfârșit cu toate că soldații turci erau seceraţi de boli. Din cauza epuizării, căci liniile de aprovizionare ale armatei trebuiau să acopere un teritoriu prea întins, bulgarii au început să-și încetinească ofensiva. Când au ajuns în cele din urmă în dreptul frontului de la Çatalca, ambele armate s-au bucurat de câteva zile de respiro, timp în care bulgarii și-au pus artileria grea pe poziții.
Asediul de la Çatalca a început în dimineața zilei de 17 noiembrie. A fost cel mai spectaculos și violent moment al Războaielor Balcanice. Aproximativ 900 de tunuri bulgărești au deschis focul asupra liniilor de apărare turce, creând o ceață densă de fum și explozii care au cuprins un front de circa 50 de kilometri, de la pădurea de lângă Derkos, de la Marea Neagră, și până la fortăreața Çatalca. Martorii oculari au spus că atacul a fost atât de intens, încât s-a asemănat cu un cutremur puternic. Zgomotele și fumul s-au făcut auzite și văzute de la 32 de kilometri depărtare, din Istanbul, unde locuitorii au fost cuprinși de panică. Și creștinii, și musulmanii erau convinși că bulgarii aveau să intre în curând în Istanbul și să redea Constantinopolul lumii creștine. Ambele comunități se temeau de un eventual masacru. Consulatele marilor puteri erau luate cu asalt de creștini în căutare de refugiu. Marile puteri

au acționat rapid și au convenit să trimită două nave de război în Bosfor pentru a preveni dezordinea și vărsarea de sânge. Sultanul Mehmed al V-lea Reșad, omul de paie instalat de CUP la conducere în locul lui Abdul-Hamid după contrarevoluția din 1909, a fugit din capitală, aceasta fiind prima și ultima oară când un sultan otoman a părăsit constrâns de împrejurări Istanbulul.
Cu toate acestea, armata turcă a rezistat. Comandanții învățaseră o lecție din greșelile enorme comise la începutul campaniei. Unitățile defensive de artilerie erau bine ascunse și i-au ademenit pe bulgari să înainteze prin regiunea mlăștinoasă aflată la sud de pădurea Derkos, unde atacatorii efectiv s-au înnămolit. În același timp, linia de apărare foarte bine organizată de la Dardanele a respins o tentativă a armatei grecești de a intra în Marea Marmara. Bătălia de la Dardanele a fost o altă lecție importantă pentru turci, de pe urma căreia aceștia au profitat foarte bine trei ani mai târziu, pe parcursul Primului Război Mondial, când forțele Commonwealth-ului au declanșat ofensiva asupra Istanbulului. În timp ce tatonau terenul la Çatalca, ambele armate, și cea turcă și cea bulgară, au primit întăriri. O serie de divizii bulgare au parcurs un drum lung, prin Macedonia, ajutate fiind de flota greacă, în timp ce rezervele vaste de carne de tun ale Turciei, țăranii din Anatolia, soseau la Istanbul.
În locul bătăliei de amploare de care se temea toată lumea, s-a convenit un armistițiu. Bulgarii obținuseră imense câștiguri teritoriale, dar forțele lor armate erau epuizate. În plus, tensiunile crescânde dintre bulgari și aliații lor sârbi și greci, alimentate de împărțirea prăzilor de război din Macedonia, alarmaseră guvernul de la Sofia.

Primul Război Balcanic: stratagema de la Scutari

Când s-a semnat armistițiul, din teritoriile otomane de pe continentul european mai rămăseseră doar mica fâșie de pământ dintre Istanbul și Çatalca; peninsula Gallipoli; câteva teritorii din centrul Albaniei, înspre care se îndreptase armata înfrântă la Bitola; și orașele asediate Adrianopol, Ioannina și Scutari. Armistițiul a inclus și Adrianopolul, deși forța bulgară de asediu fusese întărită odată cu sosirea trupele sârbe, iar Liga le negase turcilor dreptul de a aproviziona orașul cu alimente. Însă

Ioannina şi Scutari, două fortăreţe aflate în extremitatea sudică şi nordică a Albaniei şi controlate de trupe mixte turce şi albaneze, au rămas în stare de război. Grecii refuzaseră să semneze armistiţiul pentru a putea continua asediul Ioanninei, care s-a predat în cele din urmă prinţului moştenitor Constantin în 6 martie 1913. Iar comandantul garnizoanei turce de la Scutari a refuzat termenii armistiţiului. Prin urmare, războiul a continuat în regiuni izolate pe parcursul iernii, cu toate că vremea a redus luptele la mici încăierări.

Deşi se afla în afara celor două principale teatre de război, lupta care s-a dat pentru Albania în Primul Război Balcanic a scos la lumină reţeaua complexă de relaţii dintre marile puteri, statele în curs de formare, dezvoltarea aleatorie a unei conştiinţe naţionale şi chiar şi ambiţiile personale. Albania a arătat cât de dificilă putea fi tranziţia de la un imperiu arhaic, multinaţional la un stat-naţiune modern, dată fiind complexitatea deosebită a moştenirii sociale şi demografice otomane.

După ce au declarat război Turciei în octombrie 1912, muntenegrenii s-au îndreptat spre Scutari, în nordul Albaniei – aceasta avea să fie marele trofeu pentru Nicolae, regele Muntenegrului. Sârbii s-au alăturat ulterior armatelor muntenegrene care avansau spre vest, înspre portul Durrës. Serbia şi Muntenegru doreau să ocupe teritorii albaneze pentru a-şi asigura o ieşire la mare. Deciziile lor erau influenţate de logica unui imperialism regional incipient. La un moment dat pe parcursul campaniei din Albania, Nicolae le-a oferit marilor puteri un pretext care nu stătea deloc în picioare, şi anume că îşi dorea cu ardoare oraşul Scutari, pentru că unul dintre strămoşii săi era înmormântat acolo. Însă în afară de această motivaţie, nici sârbii, nici muntenegrenii nu şi-au bătut capul să justifice ocupaţia teritoriilor locuite de albanezi. Sârbii aveau câteva argumente care să le susţină revendicările din Kosovo, asta dacă era acceptată validitatea teoriilor referitoare la vechile drepturi „istorice“. Dar pentru că graniţele din Balcani fuseseră trasate fie ca urmare a dictatelor arbitrare ale marilor puteri, fie pe timp de război, pertinenţa relativă a revendicărilor de ordin istoric, demografic sau strategic nu fusese definită cu precizie. Şi Italia, şi Austro-Ungaria intenţionau să-şi extindă influenţa în Albania. În 12 noiembrie 1912, cele două mari puteri au transmis un apel către Belgrad şi Cetinje (vechea capitală muntenegreană), insistând ca acestea să se retragă din Albania şi să pună capăt asediului muntenegrean asupra oraşului Scutari. Şi Viena,

și Roma au susținut, pe bună dreptate de altfel, că Serbia și Muntenegru nu aveau ce căuta în regiune pentru că aceasta era locuită aproape exclusiv de albanezi. Belgradul și Cetinje au pus sub semnul întrebării această afirmație, exprimându-și nedumerirea de ce acest principiu, care nu fusese aplicat nici în cazul Bosniei, nici al Tripolitaniei, teritorii anexate de Austro-Ungaria și respectiv Italia, urma să fie aplicat în Albania.

Statele sau ideologii naționaliști puteau veni în orice clipă cu o revendicare teritorială. Însă cheia pentru realizarea acestor revendicări era un amestec de politici viclene și forță pură. Cea mai eficientă strategie politică la care puteau recurge statele balcanice era cea de dezbinare și cucerire. În ajunul Războaielor Balcanice, atât Serbia, cât și Muntenegru i-au îndemnat pe albanezii din Kosovo și nordul Albaniei să se revolte împotriva turcilor, asmuțindu-i astfel pe actualii și viitorii inamici unii împotriva altora. În momentul în care au invadat nordul Albaniei, armatele muntenegrene au fost inițial susținute de mallasori, un trib de albanezi catolici. Regele Nicolae îi convinsese pe mallasori că drepturile și tradițiile lor aveau să fie mai bine protejate sub conducerea unui lider creștin, chiar dacă ortodox și slav, decât sub albanezii musulmani. Cu toate acestea, mallasorii și-au dat seama rapid de greșeala pe care o comiseseră.

Pe măsură ce căpătau tot mai multă încredere în sine, statele balcanice au început să folosească aceeași strategie și în relația cu marile puteri. Pe parcursul evenimentelor care au avut loc în Albania, sârbii și muntenegrenii au putut transmite amenințări voalate, sugerând că Rusia ar fi fost pregătită să le ofere garanții militare în cazul unei intervenții din partea Austro-Ungariei și Italiei. În traducere, acest mesaj spunea: „Nu vă amestecați în acțiunea noastră de a ocupa Albania, căci acest lucru ar putea declanșa un război european“. Această perspectivă nu afecta numai Viena și Roma, ci reprezenta o chestiune deosebit de importantă și pentru Paris, Londra și Berlin, pentru că Europa era acum foarte clar împărțită în două tabere ostile, Tripla Alianță și Antanta. Bineînțeles că Serbia și Muntenegru își asumau un mare risc jucându-se cu ideea folosirii forței brute împotriva unei mari puteri, căci la capitolul pregătire militară dintre statele balcanice și cele occidentale era decalajul enorm.

Statele balcanice erau vulnerabile și în fața unor dușmani interni mai

invidoşi. Extraordinara mobilizare socială împotriva Imperiului Otoman, alimentată de un intens patos naţionalist, nu putea fi susţinută decât pentru o scurtă perioadă de timp. După câteva luni de război şi condiţii de luptă cumplite, avea să vină primăvara, iar gândurile soldaţilor inactivi aveau să se îndrepte înspre ogoarele şi animalele lor de acasă, mai ales după ce armatele aveau să fi epuizat orice posibilitate de jaf şi pradă. Acea versiune feroce a naţionalismului, considerată de nenumăraţi occidentali ca fiind specifică Balcanilor, a putut fi susţinută de-a lungul istoriei de guverne doar pentru perioade scurte de timp, pentru ca apoi să se domolească, să se fragmenteze şi, în final, să se stingă. Durata ei de viaţă este chiar mai scurtă în perioadele marcate de eşecuri militare, aşa cum avea să afle pe propria piele şi Bulgaria în vara lui 1913. Când au ridicat miza în stratagema lor de la Scutari, Serbia şi Muntenegru erau perfect conştiente că un eşec sau un armistiţiu ar fi putut avea consecinţe grave. Regele Nicolae, care nu era câtuşi de puţin îndrăgit de toţi supuşii săi, îşi investise o bună parte a capitalului politic în asediul de la Scutari. La începutul verii lui 1913, după ce forţele muntenegrene au suferit pierderi grave pe parcursul unor atacuri eşuate asupra fortăreţei, a început să-şi piardă din popularitate. Şi cum presiunea internaţională exercitată asupra Muntenegrului a început să crească, în rândurile armatei muntenegrene, care pierduse deja un sfert din soldaţi în lupte, atmosfera a devenit din ce în ce mai incendiară. Regele era pregătit să rişte o conflagraţie de proporţii mult mai mari pentru a-şi consolida statutul printre muntenegreni, căci nu mai avea nimic de pierdut.

Chiar înainte de demersul diplomatic din 12 noiembrie [al Austro-Ungariei şi Italiei], Sankt-Petersburgul avertizase şi el Belgradul că Rusia nu avea să pornească la război pentru cucerirea oraşului Durrës. Cu toate acestea, Rusia a început să se mobilizeze. În momentul în care Viena a lansat însă apelul prin care solicita retragerea trupelor sârbe şi muntenegrene din Albania, Austria a început să se pregătească şi ea militar, asemenea Rusiei, bucurându-se şi de susţinerea Germaniei. În acest timp, Franţa sprijinea Rusia. Norii de război care planau deasupra Europei au început să devină şi mai denşi. Fără intervenţia abilă a ministrului britanic de externe, sir Edward Grey, Durrës şi Scutari ar fi avut astăzi notorietatea istorică pe care o are Sarajevo. În 20 decembrie 1912, după Conferinţa Ambasadorilor organizată de Grey la Londra

pentru a liniști spiritele, toate cele șase puteri au convenit să asigure existența unei Albanii autonome (de fapt, independente) și să garanteze accesul Serbiei la Marea Adriatică. Ambasadorii prezenți la Conferința de la Londra aveau să răsufle ușurați și să sărbătorească Crăciunul cu conștiința împăcată. Sau cel puțin așa credeau.

Conferința a încredințat arbitrajul granițelor noului stat albanez unei comisii. Aceasta susținea interesul central al Austro-Ungariei: cel de a pune capăt asediului muntenegrean de la Scutari, astfel încât Viena să poată transforma acest oraș preponderent catolic într-un avanpost strategic al puterii habsburgice în sudul Balcanilor. Muntenegrenii au rămas pe poziții, în timp ce Rusia și Austro-Ungaria și-au continuat cearta diplomatică cu privire la granițe. În 23 aprilie 1913, Essad Pașa, comandantul garnizoanei turce care apăra Scutari, a predat cheile orașului regelui Nicolae în cadrul unei mici ceremonii de o calitate îndoielnică, organizate pe Neptun, un vas de lemn cam prăpădit, de pe lacul Scutari. Există o teorie general acceptată, deși niciodată dovedită până în prezent, cum că Essad ar fi primit o sumă generoasă de bani de la muntenegreni. Dacă ar fi luat într-adevăr banii, atunci ar fi putut susține, cu îndreptățire, că neprimind ajutor de la marile puteri, a profitat în mod înțelept de pe urma acestei situații fără scăpare și a facilitat evacuarea garnizoanei asediate de la Scutari pentru ca aceasta să poată lupta cu altă ocazie. A plecat din oraș însoțit de 20 000 de oameni, dotați cu arme ușoare, și s-a alăturat unei alte armate otomane care străbătea în derivă centrul Albaniei.

Când au pătruns muntenegrenii în oraș, Scutari oferea un spectacol dezolant. Civilii mureau de foame, iar după șase luni de bombardamente, cea mai mare parte a orașului ajunsese de nelocuit. Acest lucru nu a împiedicat trupele regelui Nicolae să se dedea la obișnuitele jafuri și violențe. După ce Scutari a căzut în mâinile muntenegrenilor, marile puteri au avut parte de o nouă și cumplită durere de cap; „căci multă lume se temea că Rusia nu avea să fie de acord cu izgonirea muntenegrenilor din acest oraș pe care austriecii aveau să-l revendice mai mult ca sigur. Ambasadorul britanic de la Sankt-Petersburg considera că izbucnirea unui război era iminentă.“[89] Ciocnirea dintre Rusia și Austria a fost din nou evitată la limită după ce negociatorii au reușit să-l mituiască pe regele Nicolae cu un împrumut de 6 milioane de franci, pe care acesta l-a folosit pentru a potoli nemulțumirea din ce în ce

mai acută a populației față de regimul său. La începutul lunii mai, regele Nicolae și-a retras soldații, total surprinși de evoluția lucrurilor. Criza luase sfârșit. Însă războiul fusese evitat ca prin urechile acului – era cât se poate de clar că Germania și Marea Britanie refuzaseră să coopereze pe parcursul celei de-a doua crize din Scutari, preferând în schimb să-și susțină aliații din Tripla Alianță sau Antantă. Cele două episoade scoseseră la iveală o realitate alarmantă – comportamentul aparte al conducătorului viclean, chiar dacă prea puțin îndrăgit, al celei mai insignifiante țări din Balcani, putea conduce marile puteri pe drumul către un război european generalizat. Marile puteri păreau să-și fi pierdut capacitatea de a ademeni statele balcanice, convingându-le să servească unor interese externe în peninsulă. Balcanii nu erau butoiul cu pulbere, așa cum crede întreaga lume: metafora este incorectă. Erau pur și simplu dâra pulberii, pe care înseși marile puteri o presăraseră. Butoiul cu pulbere era Europa.

Al Doilea Război Balcanic: Catastrofa din Bulgaria, 1913

Războaiele Balcanice ar fi trebuit să se sfârșească după Conferința de la Londra din ianuarie 1913. Însă umilința suferită de armata turcă a reaprins crâncena luptă internă desfășurată la Istanbul între liberali și CUP. În momentul negocierilor, liberalii controlau guvernul prin experimentatul Kamil Pașa. Delegația de negociatori a lui Kamil de la Londra a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a-i convinge pe reprezentanții Ligii să-și domolească revendicările teritoriale. Adevăratul ghimpe era Adrianopolul – Liga insista ca orașul să fie predat bulgarilor, iar turcii refuzau să-l cedeze. În 6 ianuarie, conferința a fost sistată, iar bulgarii și aliații sârbi care înconjuraseră Adrianopolul s-au pregătit de un nou atac. Presat puternic de marile puteri, în 22 ianuarie Kamil a renunțat în cele din urmă la Adrianopol, după ce a obținut în prealabil o concesie care le permitea turcilor să protejeze mormintele sultanilor din moscheea lui Selim al II-lea.

A doua zi, în fața clădirii Sublimei Porți, a avut loc o adunare de rău augur a softalelor. Aceștia erau tinerii studenți la teologie, ale căror demonstrații reușiseră să-l înlăture de la putere pe sultanul Abdul-Aziz în 1876. Prezența acestora în număr atât de mare prevestea în mod evident mari schimbări, iar sloganul pe care îl aleseseră pentru marșul lor din 1913 înlătura orice urmă de îndoială: „Mai bine moarte decât o pace dezonorantă!“ Aproape instantaneu a avut loc o sângeroasă lovitură de stat, condusă de Enver Bey, fondatorul CUP. Cea mai faimoasă victimă a loviturii a fost comandantul-șef al armatei turce, Nazım Paşa, care a fost înlocuit de un candidat al CUP, Izzet Paşa. Conspirația a respins acordul de pace propus, și la ora șapte seara, în 3 februarie, ostilitățile de la Adrianopol au fost reluate – de-a lungul liniei Çatalca și în peninsula Gallipoli, atât pe mare, cât și pe uscat.
Aceste lupte au fost deosebit de sângeroase și, în același timp, cu totul inutile. Bătălia pentru Adrianopol, care a căzut în mâinile aliaților în 26 martie 1913, după cinci luni în care turcii au apărat cu vitejie orașul, a fost punctul culminant al suferințelor provocate de Războaiele Balcanice. Numărul celor care au murit pe parcursul asediului nu a fost evaluat corect niciodată, dar estimările variază între 40 000 și 60 000 de oameni. Medicii militari au relatat că pe parcursul acelei ierni aspre, mii de soldați turci au degerat, iar în tranșee picioarele le-au înghețat efectiv; au povestit cum s-a îmbibat de sânge stratul gros de zăpadă care s-a așternut în ianuarie peste oraș, căpătând o culoare roșiatică vreme de câteva zile după reluarea ostilităților la începutul lui februarie. În momentul în care comandantul turc Șukri Paşa și-a evacuat soldații, le-a ordonat să distrugă toate proviziile de pâine din oraș. Trupele bulgare au pătruns într-o cameră mortuară de proporții uriașe, călcând peste trupurile neînsuflețite care umpleau străzile, oameni care căzuseră victime artileriei, holerei și, mai presus de toate, foametei. Un jurnalist care a intrat în Adrianopol împreună cu bulgarii a notat ulterior:

Cu cât pătrund mai adânc în interiorul acestei insule, cu atât mai sinistru devine acest teatru sângeros. Aici zac cei care nu se mai pot mișca și pe care nimeni pe acest pământ nu-i mai poate proteja. Ei s-au întâlnit deja cu moartea, care îi va chema la ea poate mâine, poate poimâine… Zâmbetele spectrale ale morților, ale muribunzilor. Peste tot văd trupuri

din care nu au mai rămas decât oase, mâini vinete smulse din încheieturi, gesturi stranii, orbite goale, guri larg deschise care parcă urlă disperate, dinți sparți în spatele buzelor învinețite și sfâșiate.[90]

Turcii au rezistat doar în Çatalca şi în peninsula Gallipoli. În mai 1913, toate taberele, presate de marile puteri, au căzut de acord asupra condițiilor Tratatului de la Londra. S-a desăvârşit în sfârşit mult aşteptata enosis între Creta şi Grecia. Edirne a devenit Adrianopol, în Bulgaria. Statutul politic al Albaniei s-a schimbat – aceasta evoluând de la autonomie la independență deplină. Mai rămânea o singură chestiune de rezolvat – împărțirea Macedoniei. Măreața sabie a dinastiei lui Osman a fost pusă în teacă, chiar dacă nu pentru ultima oară, dar deja era boantă şi ruginită.
Bulgaria, ale cărei armate făcuseră cele mai mari sacrificii pentru a-i alunga pe otomani, era acum o țară imensă – cea mai mare din Balcani. Avea ieşiri la Marea Neagră, Marea Marmara şi Marea Egee. Dar Primul Război Balcanic scursese aproape toată vlaga din acest corp tânăr. Bulgaria era slăbită, vulnerabilă, iar aliații ei priveau această nouă putere regională cu invidie şi teamă.
Serbia ocupase cea mai mare parte a teritoriului macedonean, a cărei împărțire urma să fie supusă arbitrajului țarului Nicolae al II-lea. Belgradul susținea că era îndreptățită să revendice acum cea mai mare parte a acestui teritoriu deoarece marile puteri izgoniseră Serbia din Albania, iar Bulgaria ar fi trebuit să fie mulțumită, căci avea acces la trei mări. Pe parcursul primăverii, guvernul român ceruse să i se confere suveranitatea în extremitatea nord-estică a Bulgariei, sudul Dobrogei, pentru a asigura astfel un echilibru de putere stabil în regiune. Grecii doreau să-i izgonească pe bulgari din regiunea din jurul Salonicului şi făceau presiuni pentru a obține portul Kavala, din Tracia. Ori de câte ori puteau, turcii încurajau disensiunile dintre membrii Ligii Balcanice, întărindu-şi în acelaşi timp armatele detaşate pe linia Çatalca şi pregătindu-se să recucerească Adrianopolul.
Primul Război Balcanic a fost caracterizat de o brutalitate extraordinară şi de o indiferență cruntă față de populațiile civile care aveau ghinionul de a locui în zonele de conflict. Ori de câte ori îşi dădeau seama că puteau acapara fâşii suplimentare de teritoriu, guvernele țărilor care făceau

parte din Ligă treceau la fapte chiar și în absența unor argumente de ordin istoric sau demografic. În primăvară și la începutul verii, sârbii și grecii au început serbizarea și elenizarea forțată a teritoriilor macedonene aflate sub controlul lor. În regiunile ocupate de bulgari, cetnicii s-au dezlănțuit împotriva evreilor și turcilor. Civilii care refuzau să accepte naționalitatea impusă de noile administrații (dacă îi putem denumi pe acești derbedei puși pe jaf „administratori") erau izgoniți din oraș, hărțuiți sau uciși.
Se prea poate ca argumentul principal al Ligii Balcanice din 1912 să fi fost unul corect: și anume că Turcia nu reușise să-și îndeplinească promisiunile referitoare la introducerea de reforme în Macedonia și că, într-adevăr, statutul creștinilor din Turcia europeană se deteriorase de la momentul izbucnirii celei de-a doua revoluții a CUP în 1909. Însă al Doilea Război Balcanic, care a început în 13 iunie 1913, nu putea invoca acest pretext. Războiul era motivat de pură lăcomie, nimic altceva. Grecia și Serbia au decis pur și simplu să atace Bulgaria într-un moment în care aceasta era deosebit de slăbită, epuizată fiind de sacrificiile făcute în iarna precedentă.
La rândul lor, nici bulgarii nu erau tocmai fără de pată. Dezastruosul ordin secret, trimis în 28 iunie de generalul Savov soldaților săi detașați în prima linie în Macedonia și Serbia, prin care le cerea să lanseze atacuri-surpriză împotriva sârbilor, a declanșat războiul exact în momentul în care toate taberele conveniseră să participe la negocieri sub arbitrajul țarului Nicolae. Conducerea armatei bulgare cunoscuse momente foarte tensionate. Trupele din Tracia, sătule de război, organizaseră o serie de revolte, cerând să fie demobilizate. Spiritul naționalismului bulgar își pierduse pentru prima oară din avânt:

Se apropia vremea recoltelor, iar soldatul bulgar care, după suferințele și greutățile prin care trecuse pe parcursul iernii și primăverii la Çatalca și Bulair, în loc să se întoarcă acasă, a fost obligat să se alăture armatei de pe frontul de vest, se săturase. Ori una, ori alta: ori război, ori demobilizare: dar oricare ar fi fost răspunsul, acesta trebuia să sosească imediat, căci incertitudinea devenise intolerabilă. Aceasta era starea de spirit general. Mai mulți ofițeri i-au spus domnului Bouchier exact ceea ce a reluat acesta și în Times: „Dacă această chestiune nu va fi hotărâtă

într-o săptămână, generalul Savov nu va mai dispune de o armată“[91].

Al Doilea Război Balcanic a durat doar o lună. Țăranii din Macedonia au devenit din nou martiri, împotriva voinței lor. Cel mai plin de învățământ aspect al conflictului este însă ușurința cu care conducătorii acestui război puteau manipula imaginea inamicului în mintea soldaților lor. Cu mai puțin de o lună înainte de izbucnirea războiului, sârbii și grecii luptaseră alături de bulgari. Acum, grecii și sârbii îi invitau pe turcii din regiune să li se alăture la atrocitățile comise împotriva țărănimii bulgare. Armatele Greciei și Serbiei au măturat teritoriul Macedoniei și Traciei și i-au ucis pe cei lipsiți de apărare. Această isterie este cel mai bine rezumată în raportul Comisiei Carnegie:

O gravură în culori țipătoare, care putea fi văzută pe străzile din Salonic și Pireu, adusă fiind de soldații greci care se întorceau la casele lor, scoate la iveală cât de departe ajunsese brutalitatea în care îi adâncise această ură rasială. Gravura înfățișează un evzon grec care ține cu ambele mâini un soldat bulgar încă în viață în timp ce își înfige dinții în fața victimei sale, ca un animal de pradă. Gravura poartă numele de Bulgarophagos (Mâncătorul de bulgari) și este însoțită de următoarele versuri:

Marea de flăcări care îmi arde în piept

și cere răzbunare prin valurile sălbatice ale sufletului meu

se va potoli doar când monștrii Sofiei nu vor mai mișca,

iar sângele ce le dă viață îmi va stinge ura.

Un alt faimos tablou de război înfățișează un soldat grec care îi scoate ochii din orbite unui bulgar încă în viață.[92]

Violența naționalistă nu are un inamic etern. Inamicul actual este cel etern.
Potrivit termenilor Tratatului de la București, încheiat la mijlocul lui august 1913, Sofia a fost obligată să renunțe la aproape toate teritoriile pentru care sute de mii de bulgari fuseseră nevoiți să-și sacrifice viețile.

Adrianopolul a redevenit Edirne după numai trei luni. Românii au ocupat sudul Dobrogei. Teritorii întinse din Macedonia au fost repartizate Serbiei. Vicontele Grey, ministrul britanic de externe pe parcursul Războaielor Balcanice, și-a reamintit ulterior că Tratatul de la București:

a lăsat Bulgaria în suferință, rănită, privată de toate teritoriile pe care le considera ca aparținându-i de drept. Orice viitoare pace balcanică avea să fie imposibilă atât timp cât Tratatul de la București rămânea în vigoare. Bineînțeles că și Turcia era rănită și spoliată. Astfel că, un an mai târziu, în momentul în care a izbucnit Marele Război, în Balcani existau două puteri, Bulgaria și Turcia, însetate de răzbunare și gata să se alăture taberei care le putea garanta că aveau să-și ia revanșa. Bineînțeles că acea tabără a fost cea formată din Austria și Germania.[93]

******** Exemplul său nu a fost urmat de toți membrii delegației sale, căci unul dintre aceștia, detestabilul prinț von Hohenlohe, a scris: „Chiar îmi displace profund [Beaconsfield]. O față putredă de evreu“ – „Ein scheussliches Judengesicht“. Citat în Der Berliner Kongress von 1878: Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, ed. Ralph Melville și Hans-Jürgen Schröder, Wiesbaden, 1982, p. 43, n. 39.

******** Andrássy a adus în discuție chestiunea celor 200 000 de refugiați din Bosnia doar pentru că aceștia reprezentau o problemă pentru autoritățile habsburgice din Croația. El personal nu era câtuși de puțin interesat de soarta lor.

******** Waddington era englez. Tatăl său era om de afaceri cu mari interese în Franța. Deși era privit cu dispreț de unii delegați britanici, era singura persoană prezentă la Berlin care absolvise o instituție de învățământ britanică.

******** Bismarck a fost chiar dispus să primească o petiție de la Societatea pentru Pace pe care să o defere Congresului, deși, după cum a notat The Times, „prezența delegaților Societății pentru Pace la Berlin trebuie să fi avut același rezultat pe care l-ar fi avut o delegație de quakeri în mijlocul unei cete de indieni choctaw sau iroquois pregătită de război“. Citat din Robert Howard Lord, „Congresul de la Berlin“, în Three Peace Conferences of the Nineteenth Century, Cambridge, Mass., 1917, p.

58.
******** Răspunsul dat de Bismarck la această problemă a scos în evidență cât de puține lucruri știau delegații despre această regiune. În 13 iunie, cancelarul a spus că sultanul putea depăși acest obstacol trimițând numai soldați creștini în Rumelia. „O idee admirabilă“, a scris Salisbury, „singura problemă este că nu are așa ceva.“
******** Toate popoarele din Balcani s-au simțit profund trădate de restul lumii cel puțin o dată în istoria lor modernă, iar acest lucru a avut un impact de durată asupra psihologiei statelor și națiunilor din întreaga peninsulă.
******** Cunoscuți și ca macedoromâni, cuțovlahi sau țințari.
******** Problema mai acută era animozitatea reală dintre curtea vieneză și cea de la Sankt-Petersburg.
******** Fiecare familie sârbă sărbătorește slava, onomastica sau ziua de sfânt. Aceasta are o importanță mai mare decât ziua de naștere.
******** Circa zece la sută dintre evreii din Salonic practicau islamismul. Cunoscuți sub numele de dönme – termen care provine din turcescul „a se preschimba“, respectiv preschimbații, sau cei convertiți –, aceștia erau descendenții discipolilor unui lider religios sectant de secol XVII, care se convertise pentru a-și asigura supraviețuirea politică, dar și fizică. Dönme reprezentau o comunitate distinctă, căci făceau parte din millet-ul musulman, dar se deosebeau atât de comunitatea musulmană, cât și de cea iudaică. Fiind musulmani, aveau bineînțeles dreptul de a sluji în administrația otomană. Prin urmare, unii guvernatori ai Salonicului au fost evrei. Adesea erau o punte de legătură între musulmanii și evreii din Salonic, fapt ce contribuia la consolidarea legăturilor dintre cele două millet-uri.
******** Nu se știe exact dacă acest grup avea sau nu legătură cu OE. Cu toate acestea, curtea marțială care i-a judecat pentru cele două crime comise în Bulgaria i-a achitat.
******** Majoritatea documentelor guvernamentale din această perioadă consideră că toate organizațiile slave erau de fapt bulgare – exact la fel cum credeau și consulii europeni din Salonic. Autoritățile nu păreau să facă vreo diferență între OI și OE, iar – din punctul lor de vedere –, ambele erau produse ale guvernului bulgar. Europenii păreau să înțeleagă într-o oarecare măsură diferențele deosebit de complicate din cadrul VMRO. Vezi Turski dokumenti za ilindenskoto vostanie, Skopje,

1993 și The Events of 1903 in Macedonia as presented in European Diplomatic Correspondence, ed. Angelos A. Chotzids, Basil C. Gounaris și Anna A. Panayotopoulou, Salonic, 1993.

******** Referire la ocupația Bosniei de către Austro-Ungaria. Deși viața în Bosnia sub ocupație habsburgică era net preferabilă vieții în Macedonia pe parcursul prăbușirii autorității otomane, consulul austriac nu privește tocmai obiectiv complexitatea ideologică a mișcărilor din regiune.

******** Flota de la Marea Neagră era mult mai aproape, dar era blocată în spatele strâmtorilor, căci nu avea dreptul internațional de a le traversa.

******** După războiul ruso-japonez, Abdul-Hamid a făcut o adevărată obsesie pentru Japonia, căci vedea în renașterea Japoniei un model pentru regenerarea otomană. Această pasiune nu a avut însă un rezultat concret, cu excepția unui schimb intens de cadouri scumpe între sultan și împărat.

******** Vezi Capitolul 2

******** A distrus flota otomană, o decizie care a avut consecințe grave pentru Turcia în Războaiele Balcanice din 1912–1913.

******** Ziarele din Salonic erau la mare căutare în Istanbul, unde autoritățile interziceau adesea circulația acestor materiale. Situația poate fi asemănată cu cea din Europa de Est postbelică, unde ziarele și revistele din Polonia, Cehoslovacia și Ungaria erau colecționate cu nerăbdare de alți est-europeni pe parcursul perioadelor de reformă.

******** Pe termen lung, embargoul s-a dovedit avantajos pentru Serbia, căci Belgradul a fost nevoit să găsească alte piețe de desfacere pentru producția sa de carne de porc. Prin urmare, nu a mai depins de Austro-Ungaria.

******** Aproape că se poate măsura cât de amenințată se simțea populația albaneză într-o anume perioadă prin frecvența cu care era invocată besa.

******** Ar fi exagerat să considerăm România un stat beligerant, dar Bucureștiul a profitat de pe urma coaliției numeroase formate împotriva Bulgariei în cel de-al Doilea Război Balcanic pentru a ocupa și anexa sudul Dobrogei din nord-estul Bulgariei.

Capitolul 4

Imperiul iluziilor

Nordul balcanilor, 1878–1914

Pentru că erau înapoiate din punct de vedere politic şi cultural, popoarele balcanice nu au putut înţelege complexitatea reală a situaţiei politice în care se aflau. Astfel, acest lucru a dat inevitabil naştere la nenumărate iluzii, care au devenit la fel de importante ca faptele reale şi au ajuns mai apoi să fie considerate chiar fapte reale.

Veselin Masleša, Tânăra Bosnie, 1945[1]

Din Prokuplje spre eternitate: Serbia și Bosnia

În sud-vestul Serbiei se află un orăşel mohorât, pe care nu mi-l pot aminti altfel decât înnoroiat, cu drumuri răscolite şi murdărite de porci şi vite şi sufocat de emisiile zgomotoaselor guri de eşapament ale motoarelor în doi timpi. De pe firmele prăvăliilor modeste care mărginesc bulevardul principal lipsesc litere, iar tarabele de ziare sunt acoperite cu reviste îngălbenite, pe care nimeni nu vrea să le cumpere. Drumul care pleacă spre vest din Prokuplje traversează după câţiva kilometri graniţa ce separă Serbia de Kosovo. Aceasta este regiunea locuită de o populaţie majoritar albaneză, dar revendicată de naţionaliştii sârbi, care o consideră simbolul unei continuităţi de-a dreptul mitice de la statul medieval sârb la Serbia modernă.
La începutul lui octombrie 1912, oraşul Prokuplje, cu siguranţă la fel de înnoroiat ca acum, era o tabără militară fremătând de activitate. Armata sârbă, care se pregătea să pornească la atac împotriva muribundului Imperiu Otoman, arunca priviri lacome nu numai spre Kosovo, dar şi dincolo de munţii Šar, în Albania însăşi, înspre portul Drač de la Marea Adriatică (sau Durrës cum îl numeau albanezii, poporul care chiar locuia în zonă). Voluntari slavi din afara graniţelor Serbiei se scurgeau cu miile în regiune, punând la grea încercare infrastructura fragilă a oraşului

Prokuplje. Dar disconfortul personal nu avea mare importanţă. Aceşti bărbaţi se adunaseră aici pentru a participa la împlinirea unui vis. După cinci sute de ani de la bătălia de la Kosovo [Polje] din 1389, Serbia era gata să se răzbune – turcii aveau să fie alungaţi din bătrâna Serbie, iar regatul lui Dušan Silni (Dušan cel Puternic) avea să fie refăcut. Veniseră la Prokuplje cu trenul, pe jos sau călare pe măgari. Erau îmbrăcaţi în uniforme zdrenţuite sau se descotorosiseră de tot de acestea şi fluturau în aer arme improvizate. Nebărbieriţi, plecaseră direct de pe câmpuri sau din lumea crepusculară a cafenelelor insalubre din Belgrad – o armată de făuritori de visuri, de o profundă sinceritate, care habar nu aveau că visul lor, la fel ca multe altele lăsate în urmă de imperiile în ruine, avea să se transforme în cele din urmă într-un coşmar. Astăzi, o sută de ani mai târziu, drumul care pleacă spre Kosovo din Prokuplje este o fundătură geografică şi istorică, indiferent dacă sârbii vor să recunoască acest lucru sau nu. Cu nouăzeci de ani în urmă, avea aerul, aparenţa şi toate caracteristicile unui vis.

Atât tineri sârbi, cât şi croaţi şi musulmani din provinciile Croaţiei, Slavoniei, Dalmaţiei, Bosniei şi Herţegovinei din învecinatul Imperiu Habsburgic, mânaţi de acel sentiment emergent, chiar dacă prost definit al uniunii fraterne a slavilor de sud, şi-au oferit serviciile armatei sârbe şi cetnicilor reuniţi la Prokuplje. Printre studenţi se aflau şi doi adolescenţi sârbi, un tânăr voinic şi chipeş din Belgrad şi un altul palid şi slab, cu ochii albaştri, încercănaţi, din Bosnia.

Înainte de a se prezenta ofiţerului responsabil cu recrutarea, primul tânăr a scris o carte poştală unui prieten aflat la Sarajevo: „Uită-te pe hartă şi vezi unde este Prokuplje. Am ajuns, dar nu ştim încotro plecăm de aici. Pentru Libertate şi Patrie“. I-a mai scris şi fratelui său: „Prokuplje, drumul către Kuršumlija. Mă îndrept spre oraşul ţarului Dušan********. Voi fi peste măsură de fericit dacă mă vor accepta ca voluntar“. Tovarăşul său din Belgrad a adăugat: „Dacă nu apucăm să ne mai vedem, te rog acceptă acest din urmă salut. Ştim încotro ne îndreptăm şi, dacă vom supravieţui, vom şti cu certitudine unde am fost. Dacă eşti credincios, roagă-te la Dumnezeu pentru noi, iar dacă nu, cere-le tinerelor domnişoare să o facă“.

Simo Miljuš, studentul de la Belgrad, a luptat pentru ţara sa în Războaiele Balcanice şi în Primul Război Mondial, după care a căzut victimă NKVD-ului, fiind unul dintre acei faimoşi comunişti iugoslavi aflaţi la Moscova în

perioada în care Stalin dispunea decapitarea conducătorilor partidelor „înfrăţite“. Când au intrat însă în centrul de recrutare de la Prokuplje, Miljuš şi prietenul său debordau de optimism. Aici l-au cunoscut pe maiorul Vojin Tankosić, un ofiţer de rang înalt, foarte sever, care era însărcinat cu organizarea voluntarilor. Acesta era totodată şi un membru de seamă al organizaţiei Mâna Neagră. Cei doi adolescenţi au pătruns în biroul lui Tankosić exact în momentul în care acesta încerca să reintrepreteze legenda lui Wilhelm Tell trăgând cu pistolul în direcţia unui pachet de ţigări aşezat pe capul unuia dintre soldaţii săi. Când i-a fost prezentat studentul bosniac cu ochi încercănaţi, Tankosić a pufnit pe nas, după care i-a refuzat serviciile. „Eşti prea pirpiriu şi prea slab“, l-a apostrofat el, cerându-i să părăsească oraşul şi ameninţându-l cu bătaia dacă nu îndeplinea imediat ordinul.

Umilit şi profund afectat de această respingere, Gavrilo Princip s-a reîntors mai întâi la Belgrad, iar apoi la Sarajevo. Ajuns aici, s-a hotărât să-i dovedească contrariul maiorului Tankosić. Douăzeci de luni mai târziu, în 28 iunie 1914, şi-a trăit momentul de glorie trăgând glonţul, pe care ironia face că i-l oferise chiar Tankosić, care a străpuns jugulara şi s-a implântat în gâtul arhiducelui Franz Ferdinand, nepotul împăratului Franz Joseph I şi moştenitorul tronului Imperiului Habsburgic. „Trebuie să supravieţuieşti ca să ai grijă de copii“, i-a şoptit acesta disperat soţiei sale, ducesa de Hohenberg, fără să-şi dea seama că aceasta deja murise. În timp ce îşi dădea ultima suflare pe bancheta din spate a splendidului său automobil de lux Gräf & Stift, se căznea să-şi mişte buzele stropite de sânge, spunând: „Es ist nichts. Es ist nichts“********. Deşi se înşelase de foarte multe ori în viaţa sa, arhiducele nu a fost niciodată mai departe de adevăr ca în acele ultimele clipe de dinaintea morţii.

Macedonia fusese năpasta Imperiului Otoman. Bosnia, pe care Franz Joseph o considera elementul-cheie al procesului de întinerire a imperiului său, a jucat un rol la fel de fatidic pentru casa de Habsburg precum jucase Macedonia pentru dinastia otomană. Pentru împărat, Bosnia era noua fortăreaţă din care putea domina viaţa economică şi politică din nordul Balcanilor. Dacă lucrurile decurgeau conform planului, Viena avea să fie în final legată de Salonic şi Marea Egee printr-o linie neîntreruptă de cale ferată aparţinând Habsburgilor. În acest fel, Franz Joseph căuta să se revanşeze pentru rolul secundar pe care kaiserul Wilhelm I şi cancelarul Bismarck îl obligaseră să-l joace în lumea

germană începând cu 1866, când Prusia înfrânsese armata austriacă la Königgrätz. Bosnia era un nou început: Imperiul nu intenționa să urmărească bolnavul otoman până pe patul de moarte. Împăratul era convins că ocuparea Bosniei avea să reconfere Dublei Monarhii prerogativele de mare putere.

Es wird fortgewurschtelt:
Austria, Ungaria, Bosnia, Croația, Serbia

În 1878, anul în care a fost ocupată Bosnia-Herțegovina, asprimea absolutismului timpuriu al lui Franz Joseph intrase deja în conul de umbră creat de vălul constituțional cunoscut sub numele de „dualism". După înfrângerea revoluționarilor maghiari în 1849, tânărul împărat reușise, se pare, să instaureze un regim aspru și centralizat, care depindea de propria sa voință********. Însă pe parcursul următorilor douăzeci de ani, după o serie de înfrângeri militare și politice dezastruoase, fusese nevoit să-și împartă puterea în cadrul Imperiului. La un an după bătălia de la Königgrätz, elita maghiară ambițioasă profitase de confuzia și neputința provocată de această umilință pentru a obține reformele politice pentru care luptase în perioada 1848–1849. Bineînțeles că nu a obținut independența deplină, dar nu a fost departe de aceasta.
Autonomia Ungariei era garantată cu sfințenie prin acordul de la 1867, cunoscut sub numele de Ausgleich. Potrivit clauzelor Ausgleich-ului, parlamentul maghiar îl recunoștea pe Franz Joseph drept suveran, dar câștiga dreptul de a-și forma propriul guvern, care avea să administreze teritoriile coroanei lui Szent István (Sfântul Ștefan). Tot împăratul era cel care decidea asupra chestiunilor ce țineau de război sau pace, iar ungurii erau obligați să contribuie cu recruți la armata imperială. Cu toate acestea, Budapestei i se permitea să-și formeze propria forță armată, ceva mai restrânsă, Honvéd. Jumătatea austriacă a Imperiului își forma la rândul ei propriul guvern. Însă Franz Joseph insistase ca trei ministere comune – cel al afacerilor externe, al finanțelor și al războiului – să-și păstreze jurisdicția asupra întregului Imperiu. În pofida rolului unificator

deținut de cele trei ministere imperiale, împăratul era cel care trebuia să împace aspirațiile celor două țări, blocate într-o permanentă luptă birocratică de subminare reciprocă. În acest context, politica externă se implementa mai degrabă la întâmplare decât conform unui plan bine pus la punct. Câteodată chiar și cei mai puternici actori ai Imperiului nu aveau nici cea mai vagă idee ce se întâmpla în provinciile Dublei Monarhii. Iar marea majoritate a populației, dar și foarte mulți străini considerau sistemul foarte derutant. Un tânăr scriitor irlandez care preda engleza în Istria (peninsula împărțită astăzi între Croația și Slovenia) la sfârșitul secolului al XIX-lea s-a arătat exasperat de situație: „Urăsc această țară catolică, cu sutele ei de etnii și miile ei de limbi, guvernată de un parlament care se întrunește cel mult o săptămână și nu poate ajunge la nicio concluzie și de cea mai coruptă casă regală a Europei“[2].

Atât austriecii, cât și ungurii erau depășiți numeric în teritoriile deținute de minoritățile care erau excluse sistematic de la guvernare. Cu o singură excepție importantă, și anume românii transilvăneni care trăiau sub stăpânire maghiară, marea majoritate a minorităților era formată din slavi a căror clasă politică în curs de dezvoltare era ignorată prin prevederile Ausgleich-ului.

În 1868, croații au reușit să obțină propriul lor acord cu ungurii, Nagodba. Această versiune extrem de diluată a Ausgleich-ului trebuia să garanteze croaților o administrație autonomă, precum și controlul asupra sistemului de învățământ și al tribunalelor. În practică, în cea mai mare parte a perioadei ce a precedat Primul Război Mondial, ungurii au administrat teritoriile Croației și Slavoniei însă ignorând aproape în totalitate drepturile și aspirațiile croaților.

Până în 1878, atât Viena, cât și Budapesta au părut mulțumite de reglementările greoaie ale Ausgleich-ului. Ocupația Bosniei a afectat acest echilibru delicat din mai multe puncte de vedere. În condițiile în care tocmai obținuseră controlul asupra propriilor politici interne, moșierii care dominau viața politică maghiară au fost extrem de nemulțumiți la gândul că Imperiul ar fi putut absorbi încă două milioane de slavi. În Bosnia trăia o minoritate croată importantă, a cărei influență în Imperiu avea să crească în mod proporțional, iar elita maghiară o considera cea mai mare amenințare la adresa monopolului ei politic.

În plus, ungurii se temeau că Viena avea să ceară Budapestei și mai multe

fonduri pentru administrarea şi apărarea Bosniei-Herţegovina, care, deşi bogată în resurse minerale, era complet lipsită de ceea ce s-ar fi putut numi infrastructură industrială şi administrativă.
Şi unii austrieci nutreau temeri asemănătoare cu privire la povara economică reprezentată de Bosnia. Dar cea mai mare problemă a Austriei era Serbia. Bosnia-Herţegovina era premiul mult râvnit de tânărul stat sârb. Sârbii ortodocşi din Bosnia aşteptau de multă vreme sfârşitul stăpânirii turceşti, iar ruta cea mai directă care oferea Serbiei ieşire la mare – obsesia economică care alimenta naţionalismul sârb modern – trecea exact prin această provincie. Serbia luptase pe cont propriu împotriva Imperiului Otoman în 1876, iar apoi în alianţă cu Rusia ţaristă în 1877–1878, motiv pentru care simţea că avea tot dreptul să anexeze Bosnia şi Herţegovina. Cu toate acestea, la Congresul de la Berlin, Austro-Ungaria, care nu luptase deloc în Marea Criză Răsăriteană, primise dreptul de a-şi însuşi această nestemată mult râvnită.
Bineînţeles că nici Serbia, nici sârbii din Bosnia nu puteau face nimic împotriva acestui exemplu evident de Realpolitik. Dar ocupaţia a avut două consecinţe foarte grave. Asimilarea a aproape un milion de sârbi din Bosnia, a căror loialitate şi al căror teritoriu erau revendicate de statul sârb, însemna că politica externă a Austro-Ungariei şi chestiunile interne ce ţineau de naţionalităţi aveau să devină din acel moment imposibil de conciliat. O situaţie similară era evidentă în relaţiile dintre Habsburgi şi România, unde sentimentele naţionaliste luau amploare şi dorinţa de unire cu Transilvania, aflată în acel moment sub stăpânire maghiară, era din ce în ce mai puternică. Însă problema slavă era de o importanţă capitală.
Cea de a doua chestiune viza administrarea provinciilor ocupate. Atât Franz Joseph, cât şi aşa-numitul Partid Militar******** de la Viena erau convinşi că Bosnia şi Herţegovina erau deosebit de importante din punct de vedere strategic. Dar care avea să fie rolul deţinut de Bosnia în mozaicul constituţional al imperiului peste care domnea Franz Joseph? Împăratul avea nevoie ca Ungaria să se implice în administraţie pentru ca Budapesta să-şi asume la rândul ei răspunderea financiară pentru Bosnia. Ungurilor nu le era pe plac ideea de a plăti pentru ceva ce nici măcar nu-şi doriseră. Dar nu voiau nici să vadă Viena dominând Bosnia: jumătatea austriacă a Dublei Monarhii avea să devină astfel mai mare şi mai influentă. Soluţia era ca Bosnia şi Herţegovina să fie plasate sub

jurisdicţia ministerului de finanţe comun. Astfel, povara administrării noilor teritorii avea să revină ambelor entităţi ale Dublei Monarhii, iar echilibrul intern al puterii nu avea să fie afectat.
Începând cu 1878 și până la asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand, în iunie 1914, politicile interne şi externe ale Imperiului Austro-Ungar au avansat foarte greu, fiind întotdeauna ţinute în loc de problema naţionalităţilor. Dincolo de sloganul născocit de unul dintre prim-miniştrii austrieci: Es wird fortgewurschtelt! (Trebuie să o scoatem cumva la capăt!)********, împăratul nu avea nicio strategie coerentă pentru a rezolva problema naţionalităţilor.
Autoritatea lui Franz Joseph era vrând-nevrând fracţionată şi divizată între circumscripţii. Conflictul politic central dintre Viena și Budapesta era mai înainte de toate o luptă administrativă, bine ancorată în reglementările din Ausgleich. Prin urmare, era îngrădit printr-un cadru relativ previzibil, care îi era fără îndoială pe plac lui Franz Joseph, un conducător iscusit în politicile curţii imperiale. Pe de altă parte însă, naţiunile slave şi românii, care nu erau reprezentaţi în mod proporţional în Imperiu, nu aveau de ales şi trebuiau să se implice în altfel de activităţi politice, mai mult sau mai puţin legale. Acţiunile lor nu numai că puneau sub semnul întrebării ordinea internă, dar afectau periodic şi relaţia dintre Viena şi Budapesta. Ungurii obişnuiau să susţină tacit revoltele slavilor din teritoriile cehe, care aparţineau coroanei austriece, tocmai pentru a dezechilibra Viena. Pe de altă parte, Viena îi încuraja câteodată discret pe croaţii care îşi doreau o Triplă Monarhie. Aceştia sperau ca Zagrebul să devină un al treilea centru al puterii delegate în monarhie, în afara sferei de influenţă a maghiarilor. „Trialismul“ era bineînţeles de neacceptat din perspectiva Ungariei.
Ocupaţia Bosniei-Herţegovina mai avea o consecinţă, care, ce-i drept, nu afecta nici Viena, nici Budapesta, dar avea mare impact asupra viitorului relaţiei dintre croaţi şi sârbi, ca să nu mai punem la socoteală soarta musulmanilor bosniaci. După alianţa încheiată între sârbi şi croaţi, naţiunea de acelaşi sânge, dar credinţe diferite, în perioada anilor revoluţionari 1848–1849, cele două popoare au mers în direcţii diferite din punct de vedere ideologic şi politic. După consolidarea principatului Serbiei, devenit independent în 1878, Serbia s-a hotărât să devină Piemontele slavilor de sud. Avea să fie ideologul şi executorul procesului de unificare, la care trebuiau să subscrie toţi ceilalţi slavi de sud. Croaţii,

au hotărât naţionaliştii sârbi, nu aveau un stat capabil să susţină programul de unificare. Tonul din ce în ce mai arogant al intelectualilor şi politicienilor sârbi a iritat sensibilităţile croaţilor şi a încurajat ruptura deja evidentă în discursul naţionalist croat. Episcopul Josip Strossmayer a preluat moştenirea mişcării ilirice şi a susţinut unitatea sârbilor şi croaţilor, dar doi tineri militanţi, Ante Starčević şi Eugen Kvaternik, au propus formarea unui stat autonom al croaţilor, care să includă Croaţia, Slavonia, Dalmaţia şi Bosnia-Herţegovina. Două programe expansioniste, unul sârb, altul croat, aveau să se lanseze într-o luptă pentru teritorii, regiunile vizate fiind în primul rând Bosnia şi Herţegovina. Când şocul provocat de ocupaţia Bosniei de către Austria s-a stins, naţionaliştii sârbi şi-au exprimat temerile cum că Bosnia avea să-şi piardă caracterul „essenzialmente serbo“, după cum a declarat Senor Ussigli, consulul italian de la Sarajevo, şi să devină în schimb „croatizzato“[3].
Dar dacă ocupaţia a readus în prim-plan posibilitatea izbucnirii unor viitoare dispute între sârbi şi croaţi, pentru musulmanii bosniaci implicaţiile pe termen lung au fost chiar şi mai grave. După cum a arătat şi principalul istoric al Croaţiei secolului al XIX-lea, „ocupaţia a făcut ca disputa dintre polemiştii croaţi şi sârbi cu privire la cine deţinea de fapt Bosnia şi Herţegovina să devină de prisos. În schimb, o altă chestiune a căpătat un loc central pe scena discuţiilor: oare musulmanii erau sârbi sau croaţi?“[4]

Un drum ocolit şi întortocheat: Croaţia

Kačić era peste măsură de sensibil când venea vorba de Serbia. Cuvintele lui Vuk Karadžić: „Sârbi, cu toţii şi pretutindeni“ îi lăsaseră un mare gol în stomac. O lungă perioadă de timp aceste cuvinte l-au ros pe dinăuntru, căci era de părere că sârbii se numărau printre duşmanii eterni ai Croaţiei… ajunsese să deteste orice avea legătură cu populaţia ortodoxă.

Ksaver Šandor Gjalski, U noći [Din noapte] (1888)[5]

Ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea au fost o perioadă sumbră

pentru Croația. O serie de factori specifici teritoriilor croate a facilitat dominația maghiară în viața politică și economică. Umilirea sentimentelor naționaliste croate și-a atins apogeul pe parcursul îndelungatei guvernări a banului Dragutin Karoly Khuen-Héderváry, un nobil maghiar influent din Slavonia, care a ignorat în mod constant aspirațiile croaților în favoarea intereselor Budapestei.
O clasă politică croată restrânsă, la care nu aveau acces decât mica nobilime și o minoritate formată din meșteșugari și funcționari din mediul urban, a ușurat sarcina banului. Elita croată era profund dezbinată. Includea în rândurile ei nenumărați așa-numiți maghiaroni sau unioniști, care colaborau de bună voie cu suzeranii maghiari. Maghiaronii considerau că lupta pentru drepturile naționale ale croaților nu merita osteneala având în vedere beneficiile economice pe care le obțineau de pe urma cooperării cu ungurii.
Iar disensiunile din cadrul mișcării naționale croate nu făceau decât să înrăutățească și mai mult situația. Niciunul dintre cele două curente, nici cel al lui Strossmayer, nici cel al lui Starčević, nu se putea lăuda cu o mare susținere populară. Cu toate acestea, ostilitatea reciprocă dintre cele două grupări a atins cote atât de înalte încât amenința să provoace daune mari și de durată intereselor celor două milioane și jumătate de croați din Imperiul Austro-Ungar. Nu după multă vreme, prăpastia din cadrul naționalismului croat a devenit de nesurmontat. Atitudinea față de sârbii din Croația era factorul care îi separa pe naționaliștii inflexibili din Partidul Drepturilor condus de Starčević de susținătorii lui Strossmayer, care considerau că viitorul Croației era într-o uniune cu slovenii și sârbii. Chestiunea sârbă a fost exploatată din plin de Khuen-Héderváry, care s-a folosit de acest instrument eficient pentru a dezbina și conduce în teritoriile croate.
La începutul anilor 1870, banul Ivan Mažuranić a fondat Universitatea din Zagreb și a promovat și alte instituții culturale croate. Atmosfera socială din această perioadă a fost surprinsă foarte bine de Ksaver Šandor Gjalski, unul dintre cei mai pătrunzători scriitori ai Croației, în romanul său U noći (În noapte). Publicat pentru prima dată în 1888, romanul urmărește declinul mișcării naționale croate, descriind evoluțiile sentimentale, politice și profesionale ale unui grup de studenți pe parcursul primilor ani ai Khuenovština, așa cum este cunoscută perioada de douăzeci de ani în care a guvernat Khuen-Héderváry. În

romanul lui Gjalski, descrierile subtile ale eleganţei baroce a Zagrebului contrastează cu personajele principale, un grup de discipoli lipsiţi de farmec, misogini şi mizantropi, care propovăduiesc doctrina naţionalistă a lui Starčević. Aceşti revoluţionari îi tratează cu un dispreţ frust pe cei care se opun viziunii lor tributare unui naţionalism croat exclusivist. În pofida înclinaţiilor sale proiugoslave, Gjalski le-a făcut o descriere la fel de defavorabilă şi intelectualilor care îl susţineau pe Strossmayer. Întotdeauna gata să renunţe la principiile lor pentru a avansa în carieră, aceşti avocaţi, poeţi şi jurnalişti, chipurile trup şi suflet loiali destinului Croaţiei, se plecau şi făceau temenele în faţa opresorilor maghiari cu aceeaşi uşurinţă şi nepăsare cu care îşi abuzau femeile. Scurtele pasaje din romanul lui Glakski în care apar şi sârbi ne arată dispreţul cu care „piemontezii“ Balcanilor începuseră să-i trateze pe restul slavilor de sud:

Actorul sârb a imitat felul de a vorbi şi accentul negustorilor ambulanţi din Zagreb… pentru a dovedi că limba vorbită de croaţi fusese furată de la sârbi; i-a denunţat pe iezuiţi; şi a susţinut că toţi croaţii erau prizonierii preoţilor lor… A spus că sârbii ar încheia mai degrabă un pact cu diavolul decât cu croaţii… Actorul a susţinut că, potrivit celor mai detaliate studii, croaţii nici măcar nu existau, cu excepţia unui mic grup care trăia pe ţărmul mării şi care oricum era pe cale de dispariţie… şi că, de fapt, croaţii aveau în gând să ocupe Dalmaţia, un teritoriu sută la sută sârb, unde nimeni nici măcar nu auzise de croaţi.[6]

În opera lui Gjalski nu există eroi. Pe de o parte, romanul descrie claustrofobia intelectuală din Zagreb. Pe de altă parte, scoate la iveală cinismul, apatia şi intoleranţa generale cauzate în Croaţia şi Slavonia de stăpânirea neîngrădită a moşierilor maghiari.
La începutul anilor 1890, regimul Héderváry şi-a înăsprit controlul asupra învăţământului secundar şi universitar din Zagreb. Cea mai mare parte a celor persecutaţi de poliţia politică a banului au plecat la Praga pentru a-şi definitiva studiile. Aici şi-au continuat activităţile politice cu şi mai multă energie. Teritoriile cehe, Boemia şi Moravia, sufereau aceleaşi umilinţe politice sub administraţia Vienei precum Croaţia şi Slavonia sub stăpânirea Budapestei – de fapt, centrul imperial se opunea

atât autonomiei cehe, cât şi celei croate. Însă contextul din jumătatea austriacă a Imperiului le era mult mai favorabil cehilor decât le era stăpânirea maghiară croaţilor. Aici dreptul de vot fusese extins, iar avântul industrial al Boemiei şi Moraviei crease o burghezie cehă mult mai încrezătoare şi un proletariat mai numeros. Spre deosebire de fragila mişcare naţională croată, revendicările cehilor pentru instituirea de reforme şi autonomie luaseră o amploare atât de mare şi erau formulate cu atâta insistenţă încât, începând cu 1893, Viena a fost nevoită să decreteze o reală stare de urgenţă în regiune. În timp ce administratorii austrieci se alarmau în faţa rezistenţei cehilor, elita croată nu putea decât să-i privească neputincioasă pe moşierii germani şi unguri care cumpărau parcele din ce în ce mai întinse de pământ, angajau administratori vorbitori de maghiară şi aduceau mână de lucru din exterior. Tot mai mulţi croaţi din zonele rurale au început să plece spre Statele Unite. Emigraţia a crescut dramatic. Doar numărul emigranţilor greci în America era mai mare decât cel al slavilor care au părăsit Croaţia, Slavonia şi Dalmaţia.

Printre studenţii care au fugit din calea persecuţiilor anului 1891 s-a numărat şi Stjepan Radić, un tânăr conducător al unei organizaţii studenţeşti. Radić, în vârstă de douăzeci şi unu de ani, al nouălea copil din cei unsprezece ai unei familii de ţărani analfabeţi care trăia în apropierea oraşului croat Sisak, denunţase în scris proasta guvernare a ungurilor. Până să fie asasinat, în 1928, avea să devină cel mai influent om politic al Croaţiei.

Radić avea faţa rotundă tipică ţăranului croat, dar ochelarii cu lentile groase pe care trebuia să-i poarte din cauza vederii foarte deficitare, îi schimbau fizionomia. Pentru că era deopotrivă ţăran şi intelectual autodidact, Radić reprezenta o noutate în politica croată, până atunci dominată de nobilime şi meşteşugarii din mediul urban. În copilărie, Radić bătuse zilnic drumul de trei kilometri pentru a ajunge la cea mai apropiată şcoală primară, unde învăţase să scrie şi să citească. Părinţii săi nu avuseseră suficienţi bani să-l trimită la liceu, dar Radić i-a impresionat atât de tare pe dascălii din sat, încât aceştia au convins o cunoscută organizaţie de caritate să-i finanţeze studiile la Zagreb. La cincisprezece ani, dând dovadă de multă iniţiativă, Radić a decis să profite de vacanţa de vară pentru a hoinări prin Croaţia şi teritoriile învecinate.

Am ţinut un jurnal de călătorie foarte exact, în care am notat mai ales ce părere aveau oamenii de rând despre nobilime şi guvern şi am descris economia rurală tipică fiecărei regiuni. Încă de pe atunci ştiam că luasem decizia finală de a mă dedica politicii pentru a învăţa şi a apăra oamenii de rând, aşa cum spusesem şi acasă. Tatăl meu a consimţit în tăcere la acest plan, iar mama a fost încântată, deşi mi-a spus că aveam să-mi petrec o bună parte a carierei în spatele gratiilor, dar ce mai conta… cel puţin nu aveam să fiu vreun funcţionăraş sau vreun preot![7]

În schimb, neobositul tânăr student decisese că venise vremea să încalce regulile.
În 1895, la doi ani după ce s-a întors din exil, Radić a ajuns la concluzia că mişcarea naţională croată avea nevoie de publicitate. Insistenţa Budapestei de a folosi exclusiv limba maghiară în staţiile de cale ferată ce aparţineau statului erau o veşnică sursă de nemulţumire pentru toţi croaţii. Radić a ales să se implice în această chestiune pentru că ungurii încălcau Nagodba, ale cărei reglementări permiteau folosirea limbii croate. Dar, mai important de atât, Radić a încercat să scoată în evidenţă faptul că liniile de cale ferată erau un element-cheie în politica ungară de a-i menţine pe croaţi într-o cămaşă de forţă în cadrul imperiului, totodată sabotând interesele comerciale austriece. Portul Fiume (Rijeka de astăzi) se afla sub administraţia directă a autorităţilor de la Budapesta. Guvernul maghiar a blocat construcţia de legături feroviare între Zagreb şi Viena, astfel încât toate bunurile transportate cu trenul să trebuiască să treacă fie prin Rijeka, fie prin Budapesta.
Timp de două luni, Radić a traversat Croaţia în lung şi în lat cu trenul. Oriunde se ducea, cerea să i se pună la dispoziţie informaţii în croată, ca biletul să fie tipărit şi în croată, şi în ungară, şi nu vorbea decât croata cu controlorii feroviari, deşi majoritatea erau unguri. Într-o serie de articole scrise pentru principalul ziar de opoziţie, Obzor (Orizontul), Radić a descris aventurile prin care a trecut în călătoriile sale şi mai ales abuzurile şi ameninţările personalului feroviar. Odiseea lui a culminat cu o încercare dramatică a lucrătorilor feroviari maghiari de a-l arunca dintr-un tren în mers. Majoritatea politicienilor croaţi nu a luat în serios

pățaniile lui Radić și le-a catalogat drept maimuțăreli, dar publicul cititor a adorat articolele.
Această inedită formă de acțiune directă nu era decât o repetiție pentru cea mai spectaculoasă apariție a lui Radić pe scena publică. În 14 octombrie 1895, împăratul Franz Joseph a plecat într-o vizită la Zagreb, lucru care nu se întâmpla decât foarte rar. A doua zi, studenții croați au ieșit pe străzi strigând sloganuri antimaghiare și antisârbești, declarându-și în același timp loialitatea față de conducătorul habsburg. Demonstrațiile au încins atmosfera în capitala croată de obicei adormită. A doua zi de dimineață, în 16 octombrie, ceața s-a ridicat deasupra orașului, lăsând în urmă un aer rece și tomnatic. Împăratul urma să participe la o paradă în centrul orașului, care deja se umpluse de trecători curioși. Cu puțin timp înainte de miezul zilei, mulțimea, acum formată din aproximativ două sute de studenți gălăgioși, a pornit spre Piața Jelačić. În semn de respect pentru tradiția revoluționară a anului 1848, unii îmbrăcaseră veșmintele ceremoniale ale studenților din mișcarea ilirică – vestoane cu fireturi negre, cizme înalte, căciuli de blană împodobite cu o pană de șoim și un paloș încins într-un brâu de mătase. Un alt grup mărșăluia sub stindardul „Ligii Studenților“, unitatea de voluntari care luptase la 1848. Când a ajuns în dreptul memorialului închinat banului Jelačić, un grup de cinci studenți a desfăcut steagul maghiar roșu, alb și verde, l-a înmuiat bine în alcool și l-a ridicat în aer, pe vârful săbiilor. „Am venit la monumentul banului Jelačić, care a luptat pentru dinastie [habsburgică] împotriva ungurilor“, a strigat un student, „și am venit să ardem steagul națiunii care a luptat întotdeauna împotriva dinastiei. Astfel ne exprimăm cele mai profunde sentimente de iubire față de dinastie.“ Steagul a fost mistuit de flăcări, în timp ce studenții strigau: „Trăiască regele Croației! Glorie lui Jelačić! Ungurii să plece acasă!“[8] Apoi s-au făcut nevăzuți. În câteva ore, conducătorii studenților au fost arestați, iar Radić a fost identificat drept creierul din spatele operațiunii. O lună mai târziu, cincizeci și unu de studenți au fost condamnați la pedepse cu închisoarea – cea mai lungă pedeapsă, de șase luni de închisoare, a primit-o Radić.
Radić a dat o lovitură grea stăpânirii maghiare din Croația. Vizita imperială a fost transmisă de nenumărate ziare europene și, pentru prima dată în cincizeci de ani, mișcarea națională croată și aspirațiile acesteia au fost discutate în cele mai importante capitale europene. Când

a ajuns la închisoarea Bjelovar, directorul croat l-a proclamat pe Radić erou național și l-a copleșit cu privilegii. Radić și studenții radicaliști au introdus un nou militantism în politicile croate, un curent care a început să erodeze treptat eficacitatea regimului Héderváry. După trei decenii în care tratase teritoriile croate ca pe dependințele unor servitori, guvernul de la Budapesta își dădea seama că avea o nouă luptă de purtat. Pentru a-și apăra fieful, Héderváry a alimentat tensiunile dintre croați și sârbi.
Relația dintre sârbi și croați fusese una extrem de volatilă pe parcursul celor cincisprezece ani care trecuseră de când luptaseră împreună împotriva ungurilor în 1848. În momentele de tensiune internațională, când viitoarele granițe și ordini constituționale deveniseră motiv de dispută, polemicile dintre naționaliștii sârbi și croați escaladaseră. Acestea au atins un punct culminant în timpul Marii Crize Răsăritene din 1875–1878 – atunci a devenit pentru prima dată clar că problema Bosniei era o adevărată piatră de încercare în relația dintre sârbi și croați. La sfârșitul secolului, pe măsură ce mișcarea națională croată lua avânt și căpăta și mai multă încredere în sine, iar statul sârb se consolida, discuțiile referitoare la modul în care ar fi putut sârbii și croații să pună bazele unui viitor comun au devenit și mai frecvente, dar și mai tensionate.
La sfârșitul anilor 1880, Nikola Pašić, viitorul prim-ministru al Serbiei, dar și al primei Iugoslavii (1918–1941), a identificat în câteva fraze concise problema cu care se confruntau sârbii și croații care se angajaseră să creeze un stat unic:

Sârbii aspiră să unifice toate triburile sârbe******** pe baza tradiției, memoriei și trecutului istoric al etniei sârbe. Principala lor sursă de inspirație a fost revolta oamenilor de rând din centrul Serbiei împotriva turcilor și regatul Serbiei, format ulterior… Croații, pe de altă parte, doresc ca regatul Triune, format din Croația, Slavonia și Dalmația, să fie nucleul unificării… Unificarea sârbo-croaților sub conducerea Serbiei merge într-o direcție diametral opusă viziunii de unificare sub conducerea regatului Triune.[9]

Această divergență de opinii era complicată și mai mult de tradiția lui

Starčević care respingea orice cooperare cu sârbii. Bineînțeles că Pašić a continuat să susțină că doar unificarea sub conducerea Serbiei avea să aibă sorți de izbândă. Cu toate că Pašić nu era tocmai obiectiv, problema pe care acesta o aducea în discuție era una reală. Eșecul a aparținut politicienilor, inclusiv lui Pašić. Aceștia nu au reușit să rezolve această problemă nici pe parcursul primului, nici al celui de-al doilea stat iugoslav, statul „unit" prăbușindu-se de două ori când în Europa au avut loc schimbări revoluționare.

„Să nu vă fie teamă de croați", a declarat prim-ministrul ungar Kálmán Tisza în fața Parlamentului de la Budapesta. „Am un bici cu care îi pot lovi și care nu dă niciodată greș – sârbii!"[10] În momentul în care Radić și mladi („cei tineri", așa cum era numită noua generație de militanți politici croați) au intensificat atacurile la adresa administrației Héderváry, autoritățile maghiare au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a semăna vrajbă între sârbi și croați. În august 1902, Budapesta a aranjat (și se pare că de această dată în cârdășie cu Viena) republicarea în ziarul sârbilor din Zagreb a unui articol incendiar apărut inițial într-o gazetă din Belgrad, articol intitulat, cu imparțialitatea de rigoare, „Srbobran" („Apărătorul sârbilor"). Autorul, Nikola Stojanović, afirma: „Croații nu au propria lor limbă, nu au obiceiuri comune… nu au, iar acest aspect este cel mai important dintre toate, acel sentiment de apartenență la o națiune, acel sentiment fără de care un popor nu poate revendica un stat". Cel mai important ziar de circulație din Croația, Obzor, aparținând opoziției, a tras semnalul de alarmă: „Nu încape îndoială. Sârbii noștri vor să ne radă de pe fața pământului ca popor!" Obzor și-a încheiat comentariul citând cu cinism amenințarea lui Stojanović din articolul original: „Această luptă se va încheia doar prin exterminare, a noastră sau a lor. Una dintre părți trebuie să dispară. Noi, sârbii, putem fi liniștiți căci croații vor fi cei care vor cădea, pentru că ei sunt minoritatea, atât în virtutea poziției lor geografice, cât și a faptului că, indiferent de locul în care trăiesc, trăiesc printre sârbi, iar mersul lucrurilor nu face decât să întărească ideea că a fi sârb înseamnă progres"[11].

Veninul din articolele publicate în Srbobran și Obzor a provocat, exact așa cum sperase Budapesta, o adevărată isterie la Zagreb. După polemicile publicate în ziare, poliției lui Héderváry nu i-a mai rămas decât să pună câteva paie pe foc. Josip Frank, conducătorul Partidului Pur al Drepturilor și liderul de necontestat al naționalismului croat extrem, a

colaborat de bunăvoie cu ungurii și și-a trimis bătăușii la atac. Croații din Zagreb au ieșit pe străzi; au fost ridicate baricade și s-au aprins focuri. „Zi și noapte“, a scris un doctor sârb din Zagreb, „această gloată de nestăvilit a prădat și a distrus prăvăliile sârbești… apartamentele și casele locuite de sârbi au devenit ținte, la fel ca Banca Sârbă, tipografiile sârbe și alte instituții asemănătoare. Nimeni nu ne proteja, iar eu mă așteptam să fiu bătut în orice clipă, pe stradă sau chiar la mine în casă… Sunt sigur că dacă nu s-ar fi decretat starea de asediu în cea de a patra zi de atacuri, ar fi avut loc un masacru grav.“[12] Potrivit unui martor ocular croat[13], agitatorii aveau un slogan, „Srbe na vrbe!“ („Spânzurați-i pe sârbi de sălcii“********), slogan care avea să devină notoriu în timpul regimului fascist croat din al Doilea Război Mondial. Josip Frank a încurajat violențele, sub pretextul că susținătorii săi făcuseră „un mare serviciu Croației“, în timp ce Stjepan Radić a denunțat revolta, catalogând-o ca fiind „opera unor brute“.

Demonstrațiile din 1902 i-au înfuriat pe acei croați care, asemenea lui Radić, erau convinși că austriecii și ungurii, și nu sârbii, erau cel mai mare obstacol în calea progresului național. Însă după șocul inițial, tulburările au dus la o dezbatere productivă pe tema relației dintre sârbi și croați, care s-a încheiat cu o îmbunătățire semnificativă a legăturii dintre cele două comunități. Astfel, în Croația s-a format o coaliție politică a croaților și sârbilor. Radić, care spre deosebire de alți croați își petrecuse o bună perioadă de timp la Belgrad discutând aceste chestiuni cu intelectualii sârbi, a făcut o remarcă de mare acuitate. Într-un pamflet ce avea ca temă criza, a subliniat că ideea, general acceptată, conform căreia apropierea lingvistică dintre sârbi și croați oferea ambelor naționalități o anume capacitate de a-și înțelege reciproc mentalitatea, era greșită, susținând că, de fapt, proximitatea lingvistică nu făcea decât să le permită ambelor tabere să facă schimb de mituri și prejudecăți cu o mai mare ușurință. „A venit vremea“, a continuat el, „ca sârbii și croații… să înceapă să lucreze cu cuvântul și cu penița în toate domeniile vieții publice, ca să dărâme acest baraj al ignoranței, să împrăștie ceața prejudecății și să insufle în fiecare viață privată sau publică o conștiință națională generală, astfel încât toată lumea să se poată simți ca acasă la Ljubljana, Zagreb, Belgrad și Sofia.“[14]

În culise, opoziția croată și reprezentanții sârbilor din Croația lucrau la un program politic comun. Însă înainte ca planul acestora să ia ființă,

mladi au reuşit să atenueze conservatorismul închistat al vechii generaţii a opoziţiei croate şi să unească principalele două partide politice, formând iniţial Opoziţia Unită, redenumită ulterior Partidul Croat al Drepturilor. Din noua organizaţie făceau parte şi doi dintre cei mai iscusiţi politicieni croaţi, Stjepan Radić şi Frano Supilo, redactorul ziarului Novi list din Rijeka.
În 29 ianuarie 1903, Partidul Drepturilor (a nu se confunda cu organizaţia extremistă a lui Frank, Partidul Pur al Drepturilor) şi-a făcut cunoscut programul politic, care includea şi articole referitoare la libertatea presei, libertatea de asociere, sufragiul universal şi, mai presus de toate, independenţa financiară a Croaţiei şi Slavoniei de Budapesta. Dacă această nouă organizaţie dorea să conteze pe plan politic, atunci trebuia să organizeze şi să mobilizeze oamenii. Croaţii trebuiau să iasă din închisoarea timidelor politici de cafenea de secol XIX dacă voiau să se opună cu adevărat imperialismului maghiar. O serie de activişti croaţi precum Radić şi Supilo anticipaseră vântul revoluţionar care începea să sufle prin Europa şi Balcani. Anul 1903 avea să fie unul important în Croaţia, aşa cum a fost şi în Macedonia şi Serbia. Ungurii au refuzat cu încăpăţânare să facă concesii, dar croaţii, încurajaţi de spiritul bătăios al mladilor, au pornit la revoltă, o revoltă care, spre surprinderea tuturor (inclusiv a rebelilor croaţi), a zdruncinat administraţia maghiară din temelii.
În martie 1903, opoziţia a organizat întruniri pentru a câştiga susţinere pentru programul ei politic, mai întâi la Zagreb, iar apoi şi în alte oraşe şi sate din Croaţia şi Slavonia. Numărul participanţilor la aceste reuniuni a crescut constant, întrunirile ajungând să atragă pentru prima dată şi ţărani, care au sosit la oraş pentru a-şi exprima solidaritatea, întărind astfel convingerea lui Radić că ţărănimea era Cel mai puternic partid din Croaţia, după cum şi-a intitulat şi faimosul manifest politic din toamna lui 1902. Demonstraţiile din Croaţia şi Slavonia au coincis cu protestele studenţeşti organizate la Belgrad împotriva dinastiei Obrenović, o casă regală despre care lumea credea că trăia în huzur pe banii Habsburgilor. Sentimentul solidarităţii slave (care aproape că se dezintegrase în luna septembrie a anului precedent) a renăscut tocmai pentru a combate răul dublu reprezentat de naţionalismul maghiar şi imperialismul austriac. Viteza incredibilă cu care animozitatea se putea transforma în solidaritate şi invers a devenit o trăsătură distinctivă a relaţiilor sârbo-

croate pe parcursul secolului al XX-lea.
Haosul din regiune s-a amplificat în momentul în care între Viena și Budapesta a izbucnit o dispută aprigă, provocată de încercarea guvernului maghiar de a introduce maghiara ca limbă de utilizat pentru comenzile militare în rândurile soldaților unguri din armata imperială. Zvonurile despre revoluție și colapsul monarhiei s-au răspândit în tot Imperiul. În 11 aprilie, țărani din mai multe sate din jurul orașului Zaprešić, aflat la 18 kilometri nord-vest de Zagreb, au pornit spre localitate pentru a da jos steagul maghiar arborat pe acoperișul clădirii guvernamentale. Au fost întâmpinați de soldați unguri înarmați, iar în încăierarea ce a urmat, un țăran a fost ucis și mai mulți răniți. Prin urmare, demonstrațiile și luptele stradale s-au extins și au continuat timp de mai multe zile, iar Khuen-Héderváry a fost presat să renunțe la funcția de ban al Croației. La începutul lunii iunie 1903, în timp ce se afla la biserică, Héderváry a primit o telegramă urgentă prin care i se aducea la cunoștință că regele Aleksandru Obrenović și consoarta sa, regina Draga, fuseseră uciși la Belgrad. I se ordona să-și facă bagajele de urgență și să plece la Budapesta, unde, câteva zile mai târziu, avea să fie numit prim-ministru al Ungariei. După douăzeci de ani de guvernare adesea brutală și fără compromisuri, plecarea lui Héderváry de la Zagreb a fost aplaudată și considerată o victorie de mișcarea națională croată. De fapt, retragerea sa din funcție avea mai degrabă de-a face cu relația dintre Viena și Budapesta decât cu ceea ce se întâmpla în Croația, iar viteza cu care s-au potolit revoltele locale ne dovedește că mișcarea de la 1903 nu a fost atât de importantă precum susțin unii istorici croați.
Cu toate acestea, Croația intra într-o nouă eră a participării populației la viața publică. Noul partid al lui Radić, Partidul Național Țărănist Croat, care mai târziu avea să domine politica croată, a devenit reprezentativ pentru această perioadă. Cooperarea entuziastă dintre sârbi și croați s-a cristalizat în cele din urmă în noiembrie 1905 prin Coaliția Croato-Sârbă, organizația revoluționară al cărei prim manifest susținea cu mândrie următoarele:

Patrioții croați și sârbi s-au unit într-o alianță puternică a cărei sarcină este să reunească toate forțele și să scoată patria noastră Croația, cu sprijinul tuturor sârbilor și croaților, din situația intolerabilă,

dezastruoasă, de pe urma căreia a suferit până acum… Suntem convinşi că naţiunea noastră, care poartă numele de croată şi sârbă, nu poate avea un viitor mai strălucit şi, de fapt, nici nu poate supravieţui dacă cele două entităţi care o formează nu conlucrează solidare. Trebuie să facem în aşa fel încât să depăşim chiar şi cele mai mici obstacole care ar putea nega afecta şi libertatea poporului sârb.[15]

Stilul întortocheat în care era elaborat programul scotea în evidenţă cât de greu le era sârbilor şi croaţilor să lupte pentru o cauză comună. Însă noua coaliţie reprezenta totuşi un pas important înainte, cu toate că fragilitatea ei inerentă a ieşit la iveală în octombrie 1908, când împăratul Franz Joseph I a decis să transforme ocupaţia Bosniei-Herţegovina într-o adevărată anexare a provinciei. Acest pas a deteriorat atât relaţia dintre sârbi şi croaţi, cât şi cea dintre Serbia şi Austro-Ungaria, Budapesta şi Viena, Germania şi Austro-Ungaria. Era greu de găsit ceva bun de spus despre o anexare care nu numai că a otrăvit politicile europene, dar nici nu a avut vreun impact deosebit asupra vieţii de zi cu zi din Bosnia şi Herţegovina.

Cercul de cretă al Balcanilor: Bosnia

În primăvara lui 1899, Osman Omanović a aranjat mariajul dintre fiica sa şi un vechi prieten de-al său, un obicei foarte răspândit în Bosnia şi Herţegovina sfârşitului de secol XIX. Însă când a aflat de planurile tatălui său, Fata Omanović, în vârstă de şaisprezece ani, a fost îngrozită. Îl detesta pe cel care urma să-i devină soţ, aşa că, disperată, această tânără isteaţă din satul Kutilivce, de la periferia oraşului Mostar, unde trăia o populaţie amestecată etnic, a apelat la Maria şi Ruža Simičić, două tinere croate din vecini. Acestea au convins-o pe Fata că trebuiau luate măsuri drastice pentru a scăpa de soarta pe care i-o hotărâse tatăl ei. În 2 mai, după căderea nopţii, tânăra musulmană a ieşit pe furiş din casa familiei şi, împreună cu un croat care i-a arătat drumul, a parcurs o distanţă de treizeci şi doi de kilometri până la graniţa cu Dalmaţia, teritoriu unde autorităţile bosniace nu mai aveau nicio jurisdicţie. A doua zi de

dimineață, când a descoperit că fiica sa dispăruse, Osman Omanović a tras semnalul de alarmă. Fata nu era de găsit nicăieri. Nu după multă vreme, surorile Simičić au recunoscut ce se întâmplase, iar Omanović și-a văzut cele mai întunecate temeri confirmate – fiica sa se lepădase de religia ei și fusese acceptată în Biserica Catolică.
În câteva zile, muftiul-șef din Mostar, Ali Džabić, care avea convingeri foarte conservatoare, a transformat incidentul într-o cause célèbre. Pentru cei mai de seamă musulmani din Herțegovina, fuga Fatei Omanović era reprezentativă pentru politica practicată de Biserica Catolică, care profita de poziția ei privilegiată, catolicismul fiind credința imperială, pentru a ademeni tineri musulmani și a-i convinge să renunțe la religia lor. Ei au cerut autorităților austriece să o găsească și să o înapoieze pe fugară și să pună capăt convertirilor.
În pofida mozaicului religios din Bosnia și Herțegovina, convertirea la altă religie era un eveniment destul de rar întâlnit. La începutul secolului al XX-lea, aveau loc doar douăzeci și cinci de convertiri pe an. Biserica Catolică a înregistrat cele mai multe convertiri – câștigând 93 de membri și pierzând 118 pe parcursul unei perioade de zece ani. Circa 44 de persoane s-au convertit la islamism, dar 64 de musulmani au devenit creștini. Biserica Ortodoxă Sârbă se clasa pe locul întâi, căci câștigase 88 de noi enoriași și pierduse doar 46[16]. Deși cifrele nu erau mari, clerul și mirenii celor trei mari religii din Bosnia erau deosebit de sensibili la această chestiune. În Bosnia aflată sub ocupație habsburgică, convertirile au provocat mai multe demonstrații, petiții și lupte interne decât orice altă problemă.
Musulmanii bosniaci considerau convertirile o lovitură adusă identității lor. Această problemă nu avea nimic de-a face cu evlavia, ci era o chestiune pur politică. Până în 1878, musulmanii fuseseră clasa conducătoare în Bosnia-Herțegovina, controlaseră economia feudală din provincii și administrația anchilozată. Privilegiile lor erau garantate prin întâietatea deținută de islamism în cadrul Imperiului Otoman. Structurile feudale din Bosnia accentuau și mai mult importanța bisericilor ca mediatori în chestiunile sociale și etice. Prin urmare, în momentul în care forțele austro-ungare de ocupație au pătruns în Bosnia și au anunțat că toate religiile aveau să beneficieze de tratament egal pe viitor, moșierii musulmani, agii, s-au temut că puterea și universul lor cultural aveau să dispară. Agii reprezentau o minoritate minusculă, circa 1,5 la sută din

populația musulmană. Însă temerile lor erau împărtășite de majoritatea musulmanilor, care formau clasa țăranilor liberi. Aceștia se temeau că sosirea austro-ungarilor avea să fie urmată de un proces gradual de eliberare a țăranilor creștini, ultimii șerbi ai Europei, care apoi aveau să fie liberi să intre în competiție cu omologii lor musulmani pentru pământ.

Viteza și zelul cu care au demarat noii conducători procesul de modernizare a guvernării Bosniei au confirmat aceste temeri. Musulmanii, care în timpul stăpânirii otomane fuseseră singurii responsabili cu guvernarea Bosniei, au fost nevoiți renunțe pe dată la monopolul deținut în administrație. În 1878, în momentul ocupației, Bosnia și Herțegovina erau administrate de 120 de musulmani. Treizeci de ani mai târziu, când Austria și-a transformat ocupația în anexare, cele două provincii erau guvernate de 9 533 de funcționari.

Renunțarea la controlul deținut în administrație nu a fost o mare pierdere, iar schimbarea a adus fără îndoială beneficii importante Bosniei – de fapt, în 1878, nici nu mai exista o administrație reală în provincie. Dar Vulturul cu Două Capete și-a construit câte un cuib în fiecare oraș și sat din Bosnia. Sosirea pe nepusă masă a sute de oficiali habsburgi în Bosnia a avut un impact psihologic major asupra musulmanilor. Indivizi în uniforme europene îngrijit croite își fluturau în aer călimările și pecețile cerând informații nesfârșite despre noii supuși ai Imperiului; își băgau nasul în viețile private și obiceiurile familiilor al căror cuvânt avusese cu câteva luni în urmă mai multă autoritate decât cea a sultanului. Dădeau ordine repezite în limbi ciudate, numărau case și măsurau drumuri sau, mai des, terenuri pe care aveau să fie în scurt timp construite drumuri și căi ferate; puneau indicatoare în limbi străine pe clădiri și străzi. Înmânau scrisori prin care le comunicau tinerilor că trebuiau să se înroleze în armată; își iroseau timpul cu ritualuri administrative inutile despre care s-au scris romane întregi; și atârnau peste tot portretele Maiestății Sale Imperiale și Regale, Franz Joseph I. Toate acestea au contribuit la acel „sentiment general de alienare și teamă printre musulmanii bosniaci“, după cum l-a descris un distins istoric bosniac. Anxietatea provocată de aceste schimbări a fost „motivul principal pentru care musulmanii au emigrat la Istanbul și în alte părți ale Imperiului Otoman… pe parcursul ocupației Vulturului Bicefal“[17].

O bună parte a noilor funcționari, poștași și șefi de gară proveneau din

Croaţia învecinată. Acest lucru a contribuit la depăşirea barierei lingvistice şi a consolidat prezenţa catolică în Bosnia. Autorităţile habsburgice erau conştiente de importanţa religiei în Bosnia, aşa că, la câteva săptămâni de la ocupaţie, au încercat să impună un control politic strict asupra celor trei biserici. Vaticanul a aprobat bucuros înfiinţarea unei arhiepiscopii în Bosnia, aşa că, după valul de funcţionari, în provincie a sosit o armată de preoţi al cărei exponent principal a fost clericul de rang înalt Josip Stadler, devenit ulterior primul arhiepiscop de Vrhbosna********. Stadler a sosit cu intenţia clară de a pune capăt monopolului pastoral al călugărilor franciscani, favorizând influenţa iezuiţilor, ceva mai energici; de a înrola ierarhia clericală în serviciul activ al politicii stabilite de Vatican; şi de a salva sufletele apostaţilor. În cazurile mai dramatice de convertire, Stadler a oferit adăpost musulmanilor care se ascundeau de propriile comunităţi, în primul rând femeilor care doreau să se căsătorească cu nonmusulmani. În momentul în care autorităţile habsburgice au încercat să intervină pe lângă arhiepiscop în favoarea musulmanilor, Stadler a rămas ferm pe poziţii. Musulmanilor li se părea că guvernul închidea pur şi simplu ochii la acţiunile de prozelitism ale Bisericii Catolice.

Însă episodul fugii Fatei Omanović a umplut paharul. Musulmanii din Mostar asistaseră la înmulţirea centrelor culturale, şcolilor şi bisericilor care slujeau comunităţilor catolice şi ortodoxe din oraşul lor. Pe parcursul anilor 1890, în Herţegovina a izbucnit un război al declaraţiilor între propagandiştii Croaţiei Mari şi cei ai Serbiei Mari. Ziarul croat Glas Hercegovca (Vocea Herţegovinei) susţinea că Bosnia şi Herţegovina erau părţi integrante din Croaţia. Sârbii susţineau că acestea erau teritorii exclusiv sârbe. Ambele tabere le făceau curte musulmanilor. Sârbii îi avertizaseră pe musulmani că dacă aveau să se alăture croaţilor, atunci aveau să fie convertiţi cu forţa la catolicism şi în cele din urmă asimilaţi. Croaţii susţineau exact contrariul – că musulmanii nu puteau să se bucure de credinţa şi tradiţiile lor decât acceptând îmbrăţişarea tolerantă a Croaţiei Mari.

Nici sârbii, nici croaţii nu se aflau în poziţia de a forţa mâna musulmanilor. Însă conducătorii musulmani şi-au dat seama că pentru a fi eficienţi din punct de vedere politic trebuiau să formeze alianţe temporare cu una din tabere. După cazul Omanović, moşierii şi negustorii musulmani s-au impus ca o forţă politică importantă, iar

episodul a marcat începutul unei îndelungate cooperări între musulmani și sârbi. Un consilier al lui Benjámin von Kállay, ministrul de finanțe habsburg care a administrat Bosnia până în 1903, a notat că pe „7 iunie 1899 membrii Comitetului Doisprezece [al musulmanilor] din Mostar explicaseră că afacerea Omanović avea să-i forțeze să treacă prin foc și pară alături de ortodocșii de rit răsăritean [sârbii]. Grefierul de la Înalta Curte, Muhamed efendi Kadić, i-a spus în aceeași zi informatorului nostru că, potrivit surselor sale, musulmanii lucrau la un program prin care să ceară ca Bosnia și Herțegovina să primească un statut asemănător Cretei… În ultima perioadă am auzit în fiecare cafenea rostindu-se lozinca „Autonomie pentru Bosnia și Herțegovina“[18].
La câteva săptămâni de la fuga Fatei Omanović, campania lansată pentru aducerea ei înapoi s-a transformat în ceva mult mai serios. Musulmanii din Mostar au traversat în lung și în lat Bosnia și Herțegovina obținând susținere pentru noul lor proiect de autonomie. O delegație a plecat chiar la Budapesta într-o călătorie scumpă și inutilă pentru a-și susține cauza. Au primit sprijin din partea sârbilor, care erau dornici să încurajeze mișcarea pentru autonomie din interes propriu, considerând că o Bosnie autonomă putea fi un pas înainte spre unificarea cu Serbia. Musulmanii l-au angajat pe Nikola Djurdjević, un avocat sârb din Slavonski Brod (localitate aflată astăzi în Croația, pe malul opus al râului Sava față de Bosnia), să le redacteze lista din ce în ce mai lungă de revendicări politice, cu scopul de a o prezenta guvernului bosniac. În decembrie 1900, după o campanie ce a durat peste un an, Mișcarea pentru Autonomie Culturală și Religioasă în Bosnia și Herțegovina i-a înmânat o petiție lui Kállay. Acesta a calculat imediat pericolele pe care mișcarea le reprezenta pentru imperiu:

Pe de o parte, petiția conține revendicări caracteristice musulmanilor, precum administrarea vakuf-urilor și a școlilor confesionale; pe de altă parte, include declarații cu caracter general care depășesc cu mult aria acestor revendicări, cu intenția aparentă de a crea o unitate autonomă național-politică printre musulmani, care să includă chiar și o administrație proprie. Cu alte cuvinte, este o mișcare politică ce urmărește crearea unui stat în cadrul altui stat. Iar acest lucru iese din discuție.[19]

Negocierile pe seama acestor revendicări au ajuns repede într-un punct mort. Dar petiţia este considerată pe bună dreptate un punct de cotitură în evoluţia conştiinţei naţionale moderne în rândurile musulmanilor bosniaci. Dezavantajaţi din punct de vedere geografic şi demografic, destinul musulmanilor era să-şi întărească poziţia încheind alianţe fie cu sârbii, fie cu croaţii. Dar cum Mişcarea pentru Autonomie s-a răspândit printre musulmanii din întreaga Bosnie, posibilitatea ca aceştia să fie înghiţiţi de mişcarea naţională croată sau cea sârbă a început să scadă. În 1906 musulmanii au căpătat şi mai multă încredere în sine odată cu formarea primului partid autentic din Bosnia, Organizaţia Naţională Musulmană. Cu toate acestea, musulmanii bosniaci au avut de parcurs un drum neobişnuit şi singuratic către formarea unei identităţi naţionale moderne:
Deşteptarea politică a musulmanilor bosniaci în timpul stăpânirii austriece nu a avut nimic în comun cu renaşterea naţionalistă est-europeană tipică. Mişcarea musulmană nu a fost precedată de schimbări sociale majore precum industrializarea rapidă, urbanizarea sau o creştere a ratei alfabetizării, aspecte care adesea au contribuit la naşterea naţionalismului politic. În plus, o perioadă îndelungată, musulmanii nici nu au avut o ideologie oficială articulată sau intelectuali de seamă care să le facă cunoscute poziţiile.[20]

Una dintre problemele cu care se confruntau musulmanii era faptul că mica lor clasă intelectuală considera definirea identităţii pe baza apartenenţei religioase ca fiind reacţionară. La început, unii intelectuali au acceptat ideea propusă de Benjámin von Kállay, care încuraja neobosit toate comunităţile să accepte conceptul de bošnjaštvo sau bosniacism. Scopul său era să slăbească ideologiile agresive ale naţionalismului croat şi sârb. Însă când a devenit evident că noţiunea de bošnjaštvo nu a prins şi nu avea să fie însuşită de populaţia locală (pe de o parte şi pentru că era asociată puternic cu politica austriacă), au apărut şi disputele între musulmani. Intelectualii scoteau în evidenţă necesitatea de a răsturna stăpânirea colonială habsburgică, care îi determinase pe musulmani să îmbrăţişeze iugoslavismul sau, în unele

cazuri, naţionalismul sârb sau croat (în Bosnia, graniţa dintre iugoslavism şi naţionalismul sârb era adesea foarte ambiguă). Intelectualii nu păreau deloc dornici să apere interesele musulmane sectare. Pe de altă parte, moşierii, orăşenii şi ţăranii musulmani considerau că aparţineau unei comunităţi distincte, cu interese aparte. Avangarda naţionalismului musulman nu se regăsea în rândurile burgheziei sau elitelor, ci printre clericii şi latifundiarii conservatori.

Construcţia de căi ferate: Bosnia

Benjámin von Kállay, membru al micii nobilimi maghiare, era o pasăre rară în aparatul administrativ habsburgic. Evitând tradiţiile vieneze Schmäh und Schlamperei********, acest fost consul la Belgrad (care scrisese inter alia şi o istorie a Primei Revolte Sârbe) ştia din instinct cum să împace revendicările aparent imposibile ale populaţiei bosniace ostile cu politica vieneză de expansiune colonială şi pacificare. În 1882, Kállay a fost numit ministru al finanţelor, urmând să fie totodată şi administrator al Bosniei. El a realizat că anexarea acestei provincii aducea cu sine nenumărate pericole pentru Imperiul Austro-Ungar. Pentru a evita dezastrul iminent, s-a gândit el, era esenţial ca Imperiul să câştige loialitatea noilor săi cetăţeni bosniaci. Şi pentru a face acest lucru avea nevoie de un plan. Kállay se gândise deja la unul.
Ţelul final era de apreciat – îmbunătăţirea infrastructurii economice a provinciei, crearea de locuri de muncă şi creşterea nivelului de trai. În unele domenii de o importanţă crucială, Kállay chiar a reuşit să pună bazele unor industrii moderne. Având în vedere lipsa acută de materii prime şi cantitatea derizorie de fonduri pe care o avea la dispoziţie, acest lucru a fost o mare realizare. Însă două chestiuni au contribuit la distrugerea viziunii sale despre o Bosnie-Herţegovină prosperă sub administraţie austriacă. Asupra primei nu a avut niciun control, căci s-a datorat minţilor răzbunătoare ale membrilor ministerului ungar al comerţului, care au considerat că era de datoria lor să împiedice orice evoluţie ce intra în conflict cu interesele economice egoiste ale elitei maghiare. Pe de altă parte însă, lui Kállay i-a aparţinut întreaga vină pentru imensa greşeală pe care a comis-o când a refuzat, asemenea

predecesorilor săi otomani, să se ocupe de problema reformei agrare.
Decretul imperial din februarie 1880, care reglementa statutul Bosniei și Herțegovinei ocupate, se remarca prin franchețe: ocupația avea să fie colonialism pe bani puțini. „Administrarea acestor teritorii", se scria în decret, „trebuie stabilită de așa manieră încât cheltuielile să fie acoperite din veniturile realizate pe plan local."[21] 95 la sută din populație lucra în agricultură. Infrastructura industrială a Bosniei era reprezentată de o singură uzină de prelucrare a fierului, cea de la Vareš, care a fost închisă la scurt timp după ce provincia a fost integrată în regimul tarifar austro-ungar, și o singură linie anemică de cale ferată, cu ecartament îngust, ce traversa cei 80 de kilometri dintre Doberlin (Bosanski Novi de astăzi) și Banja Luka (la granița cu Croația). Capacitatea Bosniei de a-și acoperi singură cheltuielile, mai ales în condițiile în care trebuia să hrănească și să cazeze mii de funcționari imperiali, rămânea un mister total. Prima măsură pe care o avea Kállay în plan era construcția unei modeste linii de cale ferată, cu ecartament îngust, care să lege Bosanski Brod de Zenica. O putea construi la preț redus pentru că armata habsburgică, conștientă de valoarea strategică a liniei de cale ferată, era gata să furnizeze mâna de lucru. Costul estimat al acestei linii de 193 de kilometri depășea cu puțin 8 milioane de forinți. Kállay a descoperit însă cu consternare că primul venit anual estimat al provinciei era de 6, 5 milioane de forinți, așa că unica sa investiție deja absorbise mai mult decât bugetul total de care dispunea, în condițiile în care nici măcar nu stabilise costurile uzuale de exploatare.
Kállay a reacționat recurgând la tot soiul de aranjamente, lingușeli și mite, a exploatat tot felul de portițe de scăpare și și-a perfecționat un stil personal de a vorbi ambiguu, cu dublu înțeles, în conversațiile cu oficialii imperiali. În 1900, și-a dezvăluit „marele plan". Intenționa să împânzească interiorul Bosniei cu linii de cale ferată care să lege centrul provinciei de Croația și Ungaria în nord și, mai important de atât, de Dalmația și portul Split în vest. Bosnia a fost și este hinterlandul economic al Coastei Dalmate – cele două aparțin una de alta, formând o alianță naturală. Cu toate acestea, de fiecare dată când Kállay încerca să implementeze o nouă etapă a acestui mare plan, oficialii ungari blocau orice progres. În 1910, R.W. Seton-Watson, marele intelectual britanic specialist în istoria Europei Centrale și de Sud-Est, a notat că „maghiarii s-au opus în permanență construcției de linii de cale ferată în Dalmația și

astfel, chiar și astăzi, cea mai mare parte a provinciei nu poate fi traversată cu trenul… Călătorii vienezi sau occidentali găsesc că este mai rapid și mai ușor să ajungă în Bosnia prin Budapesta, deși dacă este să calculăm numărul de kilometri, aceasta nu este nici pe departe cea mai scurtă rută“[22].

Așa cum făcea tot ce îi stătea în putință ca să împiedice dezvoltarea infrastructurii de transport a Croației, Ungaria era hotărâtă să mențină și Bosnia blocată în înapoierea ei industrială. Dacă Kállay ar fi reușit să-și dezvolte rețeaua feroviară în Bosnia, legând provincia de Dalmația, și prin Croația de Austria, strategia generală a maghiarilor de a submina puterea Austriei ar fi dat greș. Jocul Budapestei, care a făcut în așa fel încât Bosnia să rămână o provincie înapoiată a Imperiului, a contribuit puternic, cu toate că nimeni nu a realizat acest lucru, la criza din Bosnia și alte regiuni ale Imperiului Habsburgic.

Însă lipsa de preocupare pentru implementarea reformei agrare a dat lovitura de grație planului bine intenționat al lui Kállay și a pecetluit soarta Bosniei și Herțegovinei. Și la acest capitol, ungurii s-au declarat împotriva schimbării ori de câte ori s-a adus în discuție problema reformei agrare în Bosnia. Moșierii maghiari au refuzat din nou să ia în considerare implicațiile pe termen lung pentru Bosnia și Austria și au luat în calcul doar impactul pe termen scurt pe care reforma agrară l-ar fi avut asupra țăranilor unguri, croați, români și sârbi de pe teritoriile maghiare.

În plus, Kállay a ezitat să lovească în drepturile moșierilor musulmani din două motive importante. În primul rând, sistemul dijmei, deși ineficient și punitiv, era reglementat și garanta venituri regimului de ocupație într-o perioadă în care se ducea lipsă de bani. În al doilea rând, musulmanii reprezentau 39 la sută din populația Bosniei-Herțegovina de la acel moment și erau cel mai puternic grup demografic din provincie. Kállay nu dorea să le afecteze cel mai important privilegiu – proprietatea asupra pământului.

Kállay și austriecii căutau un compromis politic care, sperau ei, avea să garanteze o coeziune internă în Bosnia: creștinii ar fi trebuit să-i primească cu brațele deschise pe habsburgi, deoarece astfel câștigau dintr-odată aceleași drepturi politice ca musulmanii; musulmanii trebuiau convinși să accepte administrația austriacă, chiar dacă fără prea mare tragere de inimă, pentru că astfel li se garanta dreptul de

proprietate asupra terenurilor deținute. O perioadă îndelungată de timp, această politică a fost îndeajuns pentru a bloca orice tulburare politică gravă. Însă nu i-a mulțumit nici pe creștini, nici pe musulmani, și nici nu a contribuit la strângerea relațiilor dintre aceștia. Țăranii creștini erau nemulțumiți, căci obligațiile feudale împotriva cărora se ridicaseră la 1875 erau încă în vigoare, iar musulmanii se temeau că odată cu sfârșitul dominației lor politice aveau să fie lipsiți sistematic de privilegiile lor sociale și de clasă.
Până la moartea sa, în 1903, Kállay a reușit totuși să elimine măcar aparent divergențele existente. Încercarea sa de a crea o conștiință bosniacă – bošnjak – care să-i unească pe locuitorii slavi ai provinciei și să-i facă să dea uitării falia religioasă care îi separa nu s-a dovedit prea atractivă pentru majoritatea bosniacilor. Dincolo de această inițiativă, politica sa publică cu privire la chestiunea națională consta în negarea existenței ei și amenințarea cu suprimarea activităților politice bazate pe identitate confesională și națională. Această politică represivă a început să se destrame încă din timpul administrației Kállay, când musulmanii au pus bazele Mișcării pentru Autonomie. Pe de altă parte, atât sârbii, cât și croații se organizaseră de mult din punct de vedere politic, folosind bisericile ca scut pentru a-și ascunde de fapt mișcările naționale.
Kállay și austriecii au presupus că, odată cu creșterea nivelului de trai, tensiunile naționale din Bosnia și Herțegovina aveau să fie neutralizate. Această presupunere prin definiție marxistă nu lua în calcul tulburările sociale pentru care era întru totul responsabil regimul austriac de ocupație. Mobilitatea socială fără precedent dintre zonele rurale și urbane (care se dezvoltau rapid); șomajul din zonele rurale; rivalitatea dintre mâna de lucru locală și imigranți; toate acestea au creat o situație volatilă în sate, dar și în orașe. Copiii țăranilor săraci beneficiau câteodată de acces la învățământul secundar, pe durata căruia cădeau adesea pradă ideologiilor naționalismului, iugoslavismului, socialismului și anarhismului. Toată lumea considera birocratizarea extremă a vieții publice o povară, iar insistența administrației de a lucra doar în limbile germană și maghiară i-a înstrăinat și mai mult pe bosniaci. În ajunul Primului Război Mondial, un critic foarte realist al condițiilor sociale din Austro-Ungaria a întreprins o călătorie prin Bosnia și a notat:

Nu s-a făcut nimic pentru educaţie, nimic pentru a uşura povara ipotecii, nu s-a dat un ban pentru construcţia de căi ferate. Am călătorit ore întregi prin zonele rurale fără să dau măcar peste o şcoală. Agricultura şi viaţa în zonele rurale nu se pot dezvolta, căci aici predomină legea agrară turcească, care este în continuare în vigoare ca pe vremea otomanilor.[23]

Nu este de mirare că în rândul elementelor cele mai neliniştite ale populaţiei locale începea să clocotească frustrarea. Unii intelectuali croaţi au primit cu braţele deschise ocupaţia Bosniei şi Herţegovinei, considerând-o un garant efectiv împotriva naţionalismului sârb, dar nici sârbii, nici musulmanii nu nutreau vreo loialitate faţă de regimul de ocupaţie. Când Franz Joseph I şi consilierii săi au decis să exploateze incertitudinea care a urmat revoluţiei Junilor Turci proclamând anexarea celor două provincii, nu au făcut decât să stârnească un viespar.

Citadela visurilor: Austria

Până la urmă, iată câte lucruri remarcabile se pot povesti despre dispăruta Kakania! De exemplu, era deopotrivă kaiserlich-königlich (imperială-regală) şi kaiserlich und königlich (imperială şi regală); una dintre aceste două abrevieri, k.k. sau k. & k., se potrivea fiecărui obiect şi fiecărei persoane, dar aveai nevoie de cunoştinţe ezoterice pentru a putea distinge cu certitudine instituţiile şi indivizii cărora le puteai atribui descrierea de k.k. sau de k. & k. Pe hârtie se numea Monarhia Austro-Ungară; în limba vorbită însă, lumea îi spunea Austria; adică, era cunoscută după un nume de care se lepădase solemn prin jurământ, dar îl păstra în toate chestiunile emoţionale, în semn că sentimentele sunt la fel de importante ca legea constituţională şi că reglementările nu sunt singurul lucru important din viaţă… Astfel de lucruri există în număr mare în acest Stat, şi printre ele se regăsesc şi acele lupte naţionale care au trezit pe bună dreptate curiozitatea Europei şi care astăzi sunt prezentate într-o lumină falsă.

Robert Musil, Omul fără însuşiri[24]

Henry Wickham Steed a fost iritat din cale afară când a aflat de la editorul adjunct al secţiei de ştiri externe de la ziarul The Times că urma să fie transferat de la Roma la Viena în toamna lui 1902. Steed trăise la Roma timp de şase ani şi simţea că devenise „copilul de drept al oraşului etern“. I se părea că urma să părăsească „un univers al luminii şi căldurii pentru lumea rece, sumbră şi prăfuită descrisă de Dante“[25]. Înainte să plece, înţeleptul ministru de externe al Italiei, Emilio Visconti Venosta, l-a convocat pe Steed în micuţul său chateau alpin din Valtellina, la est de lacul Como. Pe parcursul şederii sale la Roma, Visconti Venosta devenise cel mai important mentor al jurnalistului. Steed l-a ascultat cu atenţie pe bătrânul care îi prevestea vremuri tulburi:

Am văzut Europa transformându-se, şi văd acum forţe care lucrează să o transforme din nou. Dintre aceste forţe, cea mai periculoasă este antagonismul crescând dintre Anglia şi Germania. Dacă nu este ţinut în frâu – şi nu văd cum ar putea fi decât după metoda pe care o voi indica eu –, Anglia şi Germania vor ajunge să-şi scoată săbiile în decurs de zece sau cincisprezece ani. Caracterul agresiv al politicii germane va obliga Anglia să lupte dacă nu va fi dispusă să renunţe la locul deţinut în lume.[26]

Visconti Venosta susţinea că Germania îşi trăgea puterea din faptul că era capabilă să aţâţe Italia şi Austro-Ungaria, cei doi aliaţi ai săi, una împotriva celeilalte. Ambiţia Germaniei putea fi ţinută în frâu doar dacă Roma şi Viena aveau să coopereze şi să transforme Tripla Alianţă într-o „ligă a păcii“. „Niciun ambasador italian nu poate explica acest lucru austriecilor. Ar fi prea periculos“, a continuat Visconti Venosta. „Dar tu ai putea să o faci… eu m-am născut supus austriac şi ştiu că la Viena guvernul este totul. Încearcă să obţii încrederea acestuia şi apoi fă ce îţi stă în putere pentru a-l convinge pe ministrul austriac de externe, contele Gołuchowski, de adevărul celor pe care ţi le-am povestit… Apoi, poate va fi pace în Europa… în caz contrar, nu.“
După ce a primit sarcina să salveze Europa de la un diplomat italian bătrân, Steed a pornit spre Viena. Aşa cum i se cuvenea reprezentantului celui mai influent ziar din lume, Steed a pătruns pe dată în rândurile

înaltei societăți habsburgice – „o țară ireală“, a notat el, formată din trei pături sociale ai căror membri nu aveau voie să se amestece decât cu cei care le erau egali. Înalta nobilime a păturii superioare se ținea la distanță de miniștrii de stat, de marii bancheri, precum și de „evreii botezați și majoritatea diplomaților“, care aparțineau păturii de mijloc. Steed a explicat că „între aceste pături nu exista cine știe ce comunicare, cu excepția momentelor în care era convenabil să fie mulse de bani pentru cine știe ce scop caritabil… În vârful structurii sociale se aflau împăratul, familia imperială și curtea, atât de străini de viața muritorilor de rând și sufocați de o veche etichetă spaniolă, încât câteodată își puteau permite să se plimbe ca niște semizei prin mulțimile de oameni“[27].

Inițial bulversat și dezorientat, Steed a început să bage de seamă că oamenii de societate din cele două pături de la vârf evitau discuțiile despre politică, preferând să bârfească în schimb pe seama ultimelor întâmplări de la Operă. Chiar și parlamentarii, a observat el, preferau să piardă vremea certându-se cu privire la numirea „vreunui oficial necunoscut din Boemia“ decât să facă politică adevărată. „Concertele, teatrele și distracțiile în general jucau un rol mult mai important în viața publică decât chestiunile politice – ca urmare […] a unui vechi sistem adoptat în mod deliberat și implementat cu atenție de Habsburgi și poliția lor. Scopul său era să distragă atenția oamenilor de la politică, ținându-i amuzați în permanență. Prin urmare, să fii «voios» devenise o adevărată datorie imperială.“[28]

Într-adevăr, amuzamentul și voioșia deveniseră un mod de viață pentru clasele conducătoare de la Viena. Obișnuiau să se strângă ciorchine pentru a vedea cea mai recentă punere în scenă a unei piese de Grillparzer. La treizeci de ani de la moartea autorului, piesele lui Grillparzer continuau să aibă cel mai mare succes la public, chiar dacă sau tocmai fiindcă în piese precum Ein Traum, Ein Leben, autorul reușise să transforme legenda lui Faust într-o drăgălașă poveste Biedermeier. Iar dacă Grillparzer era prea solicitant, vienezii puteau alege o operă comică de Lehár, urmată de o seară de dans pe acordurile lui Strauss sau de o ieșire la un Heuriger******** din Grinzing. Politica, pe de altă parte, era o chestiune ce trebuia discutată doar de împărat și consilierii săi cei mai apropiați.

Cum era foarte isteț, Steed și-a dat seama rapid care era scopul acestei citadele a visurilor atent construite. Însă Steed era și un snob, adesea

incapabil să-şi suprime tendinţele antisemite şi alte prejudecăţi tipice clasei conducătoare britanice. A rămas orb la realizările din ce în ce mai importante ale celei de a treia pături sociale vieneze, pătură pe care chiar el o identificase, după care o desconsiderase ca fiind cu nimic remarcabilă, aceasta reunind profesori, artişti, scriitori, evrei, jurnalişti, oficiali de rang secund, actori, actriţe, cântăreţe şi politicieni. În anii dinaintea sosirii lui Steed la Viena, prin unii dintre aceşti oameni „neremarcabili“ forme de artă şi idei subversive s-au infiltrat în Imperiu, antrenând fragmentări şi distorsiuni în autoportretul vieţii habsburgice. Coşmarurile umbreau acum perfecţiunea barocă a Pragăi şi Vienei; doctorii scoteau la iveală faptul că în spatele chicotelilor frivole ale unui consiler aulic sau ale văduvei vesele se aflau fantezii oedipiene şi planuri negre de răzbunare.

Din spatele zidurilor interioare ale citadelei, gardienii Imperiului se uitau unii la alţii neliniştiţi de parcă ar fi auzit din ce în ce mai clar rumoarea îngrijorătoare stârnită de democraţie, naţionalism, populism şi clericalism în afara cetăţii. Lui Karl Kraus, tribunul deschizător de drumuri al republicanismului, nu i-a trebuit decât un toc pentru a înfiera ipocrizia ziarelor oficiale. Populistul ager la minte dr. Karl Lueger a avansat profitând de sentimentele de nesiguranţă ale micii burghezii vieneze de fin-de-siècle şi, în urma unei campanii de succes, a devenit primar. Din această poziţie, Lueger şi-a făcut cunoscută viziunea asupra unui viitor distopic: „Îi avertizez pe evrei în mod expres; căci s-ar putea întâmpla aici acelaşi lucru ca în Rusia. Noi, vienezii, suntem antisemiţi, dar cu siguranţă nu suntem predispuşi la crime şi violenţă. Însă dacă evreii ne vor ameninţa patria, atunci nu vom arăta milă. Am vrut să vă avertizez cu privire la această tristă posibilitate“[29]. Un tânăr răzvrătit din orăşelul Ried-am-Inn, care a ascultat discursul lui Lueger, şi-a amintit mai târziu admiraţia pe care o nutrise pentru primar: „În timp ce fastuosul marş funerar organizat în onoarea decedatului primar pornea din dreptul Primăriei îndreptându-se spre Ringstrasse, m-am trezit printre sutele de mii de oameni care asistau la ceremonie… Dacă dr. Lueger ar fi trăit în Germania, atunci locul său ar fi fost în panteonul celor mai măreţi exponenţi ai naţiunii. A fost ghinionul realizărilor sale, precum şi ghinionul său personal că a trăit şi a muncit în acest stat imposibil“********[30].

Însă ideologii corozive măcinau temeliile imperiului lui Franz Joseph şi în

afara Vienei. Semnarea Ausgleich-ului în 1867 a creat o fisură care trecea prin mijlocul Dublei Monarhii. La începutul secolului al XX-lea, această fisură se lărgise și crease o prăpastie între cele două entități componente ale Imperiului. De ambele părți ale prăpastiei, se auzeau apeluri la o mai mare autonomie și drepturi politice pentru popoarele minoritare ale Imperiului, mai ales pentru slavi, semn că însăși existența vechiului era amenințată. Din 1903 și până la izbucnirea războiului în 1914, sănătatea împăratului Franz Joseph s-a deteriorat. Și în condițiile în care bărbatul de care depindea continuitatea Imperiului părea tot mai fragil, în mai multe regiuni ale imperiului său au izbucnit lupte politice, căci și forțe mai vechi, dar și altele noi se grăbeau să umple vidul de putere din ce în ce mai evident. Aceste conflicte au escaladat, cunoscând o intensitate fără precedent (devenind mai dramatice decât evenimentele de la 1848), așa că, nu după mult timp, au dat naștere unei încrengături dense de coaliții, înțelegeri, crize, promisiuni încălcate, alarme false și vendete, atât personale, cât și instituționale.

Însă nu contradicțiile interne au fost cauza imediată a colapsului Imperiului din 1918. Citadela s-a prăbușit de fapt sub greutatea războiului mondial. Cei zece ani care au precedat izbucnirea războiului au adus Austro-Ungaria în punctul în care nu avea cum să depășească contradicțiile interne decât dacă pornea la război – un război ce nu putea decât să-i fie fatal. Acest deceniu a subliniat importanța autorității personale a lui Franz Joseph ca garant al stabilității în Imperiu. „De fiecare dată când sănătatea octogenarului avea de suferit, lumea începea să se teamă pentru viitorul monarhiei… Pentru elita politică, militară și diplomatică a monarhiei și a Europei întrebarea «Cum se simte împăratul astăzi?» nu era una retorică.“[31] Pe măsură ce autoritatea lui Franz Joseph pălea, absolutismului habsburgic îi era din ce în ce mai greu să reziste tensiunilor impuse de o societate în curs de fragmentare și modernizare.

Henry Wickham Steed se afla în mijlocul acțiunii. Într-adevăr, prezența lui era atât de manifestă, încât un intelectual austriac a susținut: „Nu ați fi departe de adevăr dacă ați afirma că Steed a jucat un rol crucial în promovarea colapsului Imperiului“[32]. Însă nimeni, nici măcar Steed, nu a prevăzut un sfârșit atât de abrupt. În mod paradoxal, lumea era convinsă că Imperiul Otoman era pe moarte, dar în același timp majoritatea observatorilor considerau că Imperiul Austro-Ungar era o mare putere plină de vigoare, care avea, ce-i drept, obiceiuri excentrice, dar era destul

de robustă pentru a depăși orice dificultate temporară. „Acolo în Kakania, acel stat neînțeles, între timp dispărut, care a fost în atâtea privințe un model, deși nerecunoscut, exista și viteză, dar nu prea multă viteză“, scria Robert Musil. „Nu avea ambiții de putere mondială sau economică; se afla în centrul Europei, acolo unde se intersectează vechile axe ale lumii; cuvinte precum colonii și teritorii de peste mări îi sunau drept ceva complet necunoscut și îndepărtat… Cheltuia sume colosale pe armată; dar numai atât cât să-și asigure mereu locul doi printre cele mai slabe dintre marile puteri.“[33]

Când a fost nevoit să-și imagineze ce entitate avea să ia locul Imperiului Otoman, guvernul de la Istanbul s-a dovedit neputincios. Nu a putut masca haosul care se instala în Imperiul Otoman în vreme ce încerca să împiedice avansul naționalismului în Balcani. În schimb, Austro-Ungaria s-a trezit din amorțeală în primul deceniu al secolului al XX-lea și s-a angajat într-un program de imperialism ofensiv, pornind la luptă pentru a îngrădi naționalismul slavilor de sud și al românilor. Statu-quoul din Imperiu părea mai puțin important decât abilitatea de a acționa cu mândrie imperială: „O mare putere trebuia să se comporte ca o mare putere, să arate că avea capacitatea să-și decidă propriul viitor“[34], după cum a remarcat un istoric care a studiat prăbușirea Imperiului Habsburgic. Pentru a dovedi lumii că încă era o mare putere, Austro-Ungaria s-a concentrat asupra Bosniei și Serbiei.

Anexarea Bosniei: Austria, Serbia, 1908

Acest cuib de hoți, care își spune Imperiul Austriac, se baza pe faptul că alte cuiburi de hoți de teapa sa, interesate la acel moment de propriile politici, aveau să permită această uzurpare (anexarea Bosniei) fără să ceară să li se recunoască dreptul de a-și primi partea cuvenită din acest furt. Dar se pare că liderii altor entități asemănătoare doreau de fapt să ia parte la acest jaf, și deja discutau de câteva săptămâni în jargonul lor de hoți, asemenea unor hoți ce erau, tot felul de anexări, compensări, congrese, conferințe, declarații, delegații și alte lucruri de acest gen.

Lev Tolstoi, noiembrie 1908[35]

În 1906, Austro-Ungaria a impus o blocadă vamală asupra Serbiei, declanșând „Războiul Porcilor“. A făcut acest lucru din două motive. Moșierii maghiari încurajaseră guvernul de la Viena să interzică importurile de șeptel din Serbia. Pentru a-și proteja propria industrie de carnea produsă în Serbia, mai ieftină, au invocat pretextul că doreau să limiteze răspândirea unor eventuale boli. Inițial, Viena s-a arătat înțelegătoare în fața acestor argumente. Dorea să trimită Serbiei un mesaj apăsat, prin care să arate că Austro-Ungaria era puterea economică și politică decisivă din regiune. Belgradul lovise în interesele monarhiei în momentul în care luase decizia de a semna un acord comercial cu Sofia la sfârșitul anului 1904. Viena insistase ca Belgradul să accepte condiții punitive în cadrul negocierilor pentru un nou tratat comercial. În același timp, Serbia își anunțase intenția de a-și reechipa artileria cu armament greu. La îndemnul arhiducelui Franz Ferdinand, care avea un interes financiar în joc, guvernul austro-ungar a amenințat tăios Serbia, încercând să convingă Belgradul să trimită comenzile de armament la uzinele Škoda din Plzeň. Compania din Boemia trecea prin grele dificultăți financiare și datora circa 4 milioane de coroane băncii Creditanstalt din Viena, fiind incapabilă să mai obțină capital pentru producție. Contractele cu guvernul austriac nu erau suficiente pentru a menține uzinele pe linia de plutire, așa că o comandă din partea Serbiei era considerată crucială pentru supraviețuirea companiei. Dar nu numai că nu era niciun secret în faptul că puștile Škoda erau inferioare celor produse de companiile rivale Krupp și Schneider-Creusot, dar, după cum a remarcat și un contemporan, „contractul aducea cu sine un pericol și mai mare, căci odată ce își înzestra armata, Serbia avea să se afle, din punct de vedere tehnic, la dispoziția singurei puteri care reprezenta o amenințare reală la adresa independenței ei“[36].

Decizia Serbiei de a cumpăra puști Schneider-Creusot din Franța a înfuriat și mai tare Viena, și așa iritată de tratatul comercial cu Bulgaria, și a dus la impunerea blocadei comerciale din ianuarie 1906. Presa austriacă anticipa un triumf rapid în lupta cu Serbia. Zeit scria: „Dorindu-și o uniune vamală cu Bulgaria, Serbia se va sufoca în propria untură de porc!“[37] Guvernul imperial își închipuia că după câteva luni, lipsită de resursele economice pe care doar Austro-Ungaria i le putea oferi, Serbia avea să implore în genunchi să fie iertată și să apeleze la ajutorul

monarhiei. Dar, în octombrie 1905, Serbia era ocupată să caute noi piețe și părea mai puțin doritoare ca oricând să ceară ajutorul Vienei. Ministrul de externe Gołuchowski a fost forţat să demisioneze. Înlocuitorul său, ambițiosul Aehrenthal, a cerut să se pună capăt Războiului Porcilor, declarând Consiliului Miniștrilor de la Viena că „politica noastră de a face Serbia dependentă de noi din punct de vedere politic și economic a dat greș în totalitate“[38].

Pe Aehrenthal îl îngrijora cel mai mult faptul că principalul beneficiar al noilor tactici comerciale diversificate ale Serbiei era Germania. Ministrul de externe urmărea să reducă dependenţa politică a Vienei faţă de Berlin și să creeze o alianță mai echilibrată între cele două puteri centrale. Planul său a fost pus la încercare de pătrunderea Germaniei la nivel economic în Balcani. Iar Aehrenthal era disperat să restaureze influenţa austriacă în regiune. Blocada economică impusă Serbiei pur și simplu întindea pe tavă Germaniei şi Franței dominația comercială asupra Balcanilor. Din acest motiv, a argumentat Aehrenthal la sfârșitul anului 1906, Viena trebuie să renunțe la blocadă și să găsească alte modalități de a atrage statul slavilor de sud spre Imperiu.

Ungurii, pe de altă parte, erau gata să împiedice tentativa de a reînvia influenţa habsburgică în Serbia. Fermierii unguri se obișnuiseră să nu aibă concurență și nu priveau cu ochi buni reluarea transporturilor de carne de porc din Serbia, peste graniță, înspre Imperiu. În plus, noua coaliție politică, formată din arhiducele Franz Ferdinand, Aehrenthal și contele Franz Conrad von Hötzendorf, șeful statului-major, li se părea suspectă. Începând cu sfârșitul anului 1906, acest triumvirat straniu a început să capete treptat din ce în ce mai multă influență, în detrimentul lui Franz Joseph și, ori de câte ori se putea, în defavoarea maghiarilor. Toți trei aveau ceva împotriva elitei ungare. Aehrenthal acceptase postul de ministru de externe fără prea mare tragere de inimă deoarece era de părere că predecesorul său, contele Gołuchowski, oferise prea multă libertate ungurilor în politica externă. Generalul Hötzendorf era în permanent conflict cu ungurii, având dispute pe tema finanţării forţelor militare și a controversatei chestiuni privind introducerea limbii maghiare ca a doua limbă de comandă în armată. Acesta credea, asemeni lui Aehrenthal, că dacă ungurii reușeau să instituie două ierarhii distincte în forţele armate ale Dublei Monarhii, atunci Imperiul avea să se dizolve rapid. Hötzendorf își exprima adesea frustrarea față de unguri oricui era

pregătit să-l asculte. Dar nimeni nu-i ura pe unguri cu mai multă înfocare decât Franz Ferdinand. El considera că orice eșec politic, intern sau extern, li se datora acestora. „Așa cum am spus întotdeauna și voi continua să o fac, pur și simplu nu există așa ceva ca «un ungur cinstit»“, tuna el. „Și orice ungur, fie el ministru, prinț, cardinal, cetățean de rând, fermier, husar sau servitor este un revoluționar și o târfă (bine, cardinalul nu este o târfă, dar este totuși republican).“[39]

Franz Ferdinand, Aehrenthal și Hötzendorf formau o alianță bizară. În toamna lui 1906, arhiducele își convinsese unchiul, pe Franz Joseph, să-i numească pe Aehrenthal și Hötzendorf în funcțiile lor ministeriale. Acum Franz Ferdinand credea că putea controla aceste două ministere-cheie doar pentru că nou-veniții, a scris el, „erau oamenii mei până în măduva oaselor – noi suntem ca un trifoi, care se va înțelege de minune!“[40]. Dar pentru ca o plantă atât de complexă să poată înlocui trunchiul putrezit al autorității lui Franz Joseph, cei care o alcătuiau trebuiau să aibă un scop comun și temperamente complementare. Niciuna din aceste trăsături nu se regăsea însă în noua alianță.

Arhiducele Franz Ferdinand von Österreich-Este nu se număra printre favoriții lui Franz Joseph. Împăratul recunoștea loialitatea nepotului său față de monarhie și valorile conservatoare, dar îl considera necugetat. Un istoric a susținut că sentimentele lor reciproce erau întinate de „teamă și ură“[41]. În primul rând, moștenitorul tronului îi adusese o mare insultă unchiului său insistând să se căsătorească cu o cehoaică de rând, Sophie Chotek. Și pentru că dezaproba căsătoria morganatică a nepotului său, Franz Joseph i-a interzis arhiducelui să dețină funcții înalte în stat. Totuși i-a permis să înființeze o Cancelarie Militară la Belvedere. Din acest palat magnific, construit inițial pentru prințul Eugen de Savoia și care tronează maiestuos în sud-estul celebrului Ring vienez, Franz Ferdinand a creat o rețea de contacte și prietenii, care avea să se sustragă de la regulile greoaiei, dar adânc înrădăcinatei birocrații „k. & k“. Sub conducerea unui tânăr ofițer al statului-major, istețul căpitan Alexander von Brosch-Aarenau, numit în funcție în ianuarie 1906, Cancelaria Militară de la Belvedere a devenit punctul de întâlnire al conservatorilor influenți, inspirând faimoasa observație: „Nu avem numai două parlamente, ci și doi Kaiseri“. Chiar și Brosch a descris Cancelaria drept „Cea mai Loială Opoziție a Maiestății Sale“.

În timp ce arhiducele încerca să-și extindă influența, prietenii și

consilierii săi şi-au dat seama că duşmanul cel mai de temut al lui Franz Ferdinand era chiar personalitatea sa. „Mai exact, cea mai marcantă trăsătură a sa consta în reacţia pe care o stârnea în jur, căci era teribil de nepopular printre toate păturile sociale.“[42] Chipul său prelung, adesea roşu de furie, era o imagine pe care caricaturiştii erau bucuroşi să o surprindă pe hârtie. Alţii erau mai circumspecţi – în pofida faptului că Franz Joseph nu îi permisese nepotului său să deţină funcţii oficiale, certitudinea că într-o bună zi avea să fie împărat îi conferea acestuia o putere deosebită. Potenţialii săi oponenţi se gândeau de două ori înainte să-l supere pe moştenitorul tronului. Câteodată îl scoteau din fire fără să-şi dea seama cu ce greşiseră. Vicleanul, dar loialul Brosch, vreme de cinci ani cel mai apropiat consilier al lui Franz Ferdinand, a băgat de seamă că „arhiducele bănuieşte că oamenii îl subestimează. Acest lucru se manifestă printr-o gelozie lesne de înţeles, direcţionată împotriva acelor funcţionari de rang înalt care se pot lăuda cu o excelentă reputaţie în viaţa publică sau în armată. Dacă aceşti funcţionari, asemenea lui Conrad [Hötzendorf] de exemplu, nu reuşesc să-şi mascheze superioritatea, acţiunile lor provoacă crize care sunt deosebit de greu de depăşit“[43].
Relaţia încordată dintre Franz Ferdinand şi Hötzendorf nu era afectată numai de diferenţele de stil personal. Aveau divergenţe grave şi la capitolul politică. Arhiducele avea un program clar, dar imposibil de pus în practică – restaurarea absolutismului până la momentul urcării sale pe tron. Acest lucru explică şi aversiunea pe care o nutrea faţă de unguri, pe care îi învinovăţea pentru coruperea mecanismelor interne ale Imperiului, precum şi a imaginii externe a acestuia. Pentru a submina puterea ungurilor, Franz Ferdinand a cultivat relaţii cu conducătorii minorităţilor din teritoriile maghiare – croaţii, slovacii şi românii –, promiţându-le un „imperiu federalizat“, ceea ce ar fi însemnat de fapt eliberarea de sub autoritatea maghiarilor. Or, aceasta era contradicţia insurmontabilă care eroda însăşi temelia strategiei lui Franz Ferdinand – arhiducele credea că putea înfiinţa un regim puternic centralizat pe bază de descentralizare. Aceste principii ale descentralizării puterii nu se sprijineau pe o credinţă în drepturile naţiunilor mici (căci îi considera pe slavii de sud un Gesindel, o adunătură), ci dorinţa obsesivă de a le da peste nas ungurilor.
Convingerea sa conservatoare, şi anume că numai o monarhie puternică ar fi putut salva Imperiul Habsburgic, era definitorie şi pentru politica sa

externă. A încurajat renașterea Dreikaiserbündnis-ului, alianța care legase cele trei case regale reacționare – Hohenzollern, Romanov și Habsburg. Părerea general acceptată că Franz Ferdinand ar fi fost conducătorul și inspirația din spatele Partidului Militar, grupul neoficial al conservatorilor care considera că forma cea mai bună de apărare era ofensiva militară, era eronată. Franz Ferdinand nu nutrea nici pe departe intenții imperialiste agresive, căci se temea că monarhiile ar fi putut fi tentate să pornească la război unele împotriva celorlalte. Prin urmare, arhiducele se ferea în mod constant să folosească forța în politica externă, căci „vedea armata în primul rând ca pe un instrument" ce trebuia folosit împotriva „dușmanului din interior", descris la un moment dat ca fiind format din „evrei, francmasoni, socialiști și unguri", și întotdeauna considerase o revoluție mai probabilă decât un război extern[44].

Din acest motiv, intra adesea în conflict cu Hötzendorf, pe care îl numise chiar el în funcție. Arhiducele avea înțelegere pentru veșnica luptă purtată de șeful de stat-major aflat în căutare de resurse suplimentare pentru modernizarea armatei. Însă încercările ferme ale lui Hötzendorf de a reface capacitățile și prestigiul forțelor armate mergeau mână în mână cu atracția față de războiul preventiv, pe care îl considera un panaceu pentru toate relele care se abăteau asupra Imperiului. O simplă aluzie la o eventuală tensiune externă era de ajuns pentru ca Hötzendorf să ceară emiterea unei declarații de război împotriva Italiei, Serbiei sau Rusiei sau, dacă era peste măsură de agitat, chiar împotriva a două dintre cele trei state simultan.

Palmaresul de conducător militar al lui Hötzendorf era inegal. Începutul secolului al XX-lea a fost o perioadă a marilor schimbări în domeniul tehnologiei de război, dar dacă e să ne luăm după lucrările militare pe care le-a scris până la izbucnirea Primului Război Mondial, ne dăm seama că Hötzendorf nu reușise să învețe nimic din războiul burilor sau cel ruso-japonez, conflicte care au scos în evidență faptul că relația dintre infanterie și artilerie se schimba. Infanteria, a declarat el în 1911, poate „repurta o victorie fără ajutorul altor regimente armate și chiar dacă numărul infanteriștilor este redus, atât timp cât oamenii sunt aprigi și curajoși"[45]. Încrederea anacronică a lui Hötzendorf în valoarea pompei militare și a luptei la baionetă a contribuit din plin la pierderile grave suferite de armata austro-ungară în primele etape ale Primului Război

Mondial.
Însă, după cum a subliniat și un istoric al armatei habsburgice, nu avem cum să uităm că Hötzendorf a recunoscut că:

tehnologia modernă și comunicațiile au dus la înlăturarea limitărilor tradiționale impuse dimensiunii armatelor, și a afirmat că aceasta este determinată doar de dorința și de capacitatea unui stat de a-și susține instituția militară. Dar bineînțeles că acest lucru era călcâiul lui Ahile pentru Dubla Monarhie. Soarta lui Conrad [Hötzendorf] a fost să slujească unui imperiu multinațional, în care existau disensiuni adânci când venea vorba de politica militară… Dacă Conrad nu putea obține susținere largă pentru instituția militară, destinul Austro-Ungariei era să rămână tot mai mult în urmă în cursa înarmărilor. Întrebarea care trebuia pusă era următoarea: era oare Conrad omul potrivit să reformeze forțele armate ale Dublei Monarhii?[46]

Baronul von Aehrenthal era convins că Hötzendorf nu era persoana potrivită. La scurt timp după ce au fost numiți în funcție, Hötzendorf a început să se plângă că ministrul de externe îi ascundea anumite chestiuni și că părerile lor contradictorii „dădeau naștere la o mulțime de neînțelegeri între mine și unii dintre diplomații noștri, mai ales baronul Aehrenthal“[47].
În această troică, ale cărei decizii aveau cea mai mare greutate după cele ale împăratului, Aehrenthal era fără îndoială cel mai competent și dinamic. O serie de memorandumuri scrise la scurt timp după preluarea fotoliului ministerial scot în evidență hotărârea sa de a restaura prestigiul de mare putere al Dublei Monarhii. Și-a dat seama că particularismul ungar presupunea un mare pericol pentru Imperiu. Dar în loc să-și manifeste nemulțumirile în public, așa cum făceau Franz Ferdinand sau Hötzendorf, care scriau nesfârșite scrisori țâfnoase despre lipsa de respect cu care îi tratau colegii lor, Aehrenthal a pus la cale un plan. Un plan complicat, de o mare rigurozitate intelectuală, un plan ambițios. Avea la bază proiectul lui Benjámin von Kállay din Bosnia, deci un plan greșit.
În loc să confrunte Ungaria, Aehrenthal a socotit că abordarea cea mai

bună era să se folosească de vorbe mieroase pentru a convinge Budapesta să susţină din nou interesele imperiale de stat. Aşa că a propus ca Viena să renunţe la controlul direct asupra Dalmaţiei şi să reînapoieze regiunea regatului croat Triune. Astfel, Dalmaţia avea să revină sub egida Budapestei şi să lege Ungaria de proiectul austriac de dezvoltare strategică şi economică a ţărmului adriatic. Bosnia şi Herţegovina aveau să fie anexate, ataşate Regatului Triune, iar cele trei comunităţi slave ale provinciei – catolică, musulmană şi ortodoxă – aveau să primească o oarece autonomie politică. Scopul era ca slavii de sud să-şi asume un angajament serios faţă de Imperiu. „Dacă îndeplinim o parte din aspiraţiile lor naţionale, atunci vom crea cadrul extern al unei comunităţi a slavilor de sud, care (într-o strânsă uniune cu Regatul Ungariei) va garanta până departe în viitor influenţa monarhiei la porţile Orientului.“[48] Rezultatul final al acestei strategii urma să fie neutralizarea „forţei magnetice“ exercitate de Serbia asupra slavilor din sudul Imperiului şi alte regiuni. Aehrenthal era convins că dacă planurile sale ar fi fost implementate, relaţia dintre Serbia şi slavii din Austro-Ungaria s-ar fi schimbat total:

Dacă în prezent, suntem nevoiţi să ne apărăm cum putem de lăcomia Serbiei Mari, grupul slavilor de sud creat de noi sub egida Coroanei Sfântului Ştefan [teritoriile maghiare] va exercita o forţă magnetică atât de puternică, încât, pe termen lung, Regatul Savei [Serbia] nu va reuşi să-i reziste.

Din punct de vedere economic, forţa magnetică îşi va face simţită prezenţa şi în Serbia, care mai devreme sau mai târziu nu va avea încotro şi va cere să adere la uniunea noastră vamală.[49]

Ulterior, Aehrenthal avea să meargă şi mai departe şi să-i mărturisească lui Conrad că scopul era divizarea Serbiei: partea sudică a acesteia urmând să-i fie oferită unei Bulgarii extinse, iar nordul urmând să fie integrat în Imperiu. Cu trecerea timpului, devenea din ce în ce mai convins că Serbia, „cuibul revoluţionarilor“, trebuia distrusă. Cu toate că

planul era, în esența lui, un exemplu clar de agresiune imperialistă pură, ambițiile Habsburgilor în regiune erau limitate. Aehrenthal a respins în mod clar ideea de a înainta către Salonic******** – când Turcia avea să se retragă în cele din urmă din Macedonia, în opinia lui aceasta trebuia să rămână în posesia statelor balcanice (termen prin care înțelegea Grecia, Albania și Bulgaria, care aveau să fie la acel moment state prietene dacă totul decurgea conform planului său.) Din acel moment, Serbia avea să fie obiectul central al politicii externe a Habsburgilor.

În 1907, în momentul în care relația dintre Marea Britanie și Rusia a început să se destindă, Aehrenthal a devenit chiar și mai sigur că statu-quoul din Balcani nu mai putea fi păstrat și că venise vremea să acționeze. Pentru prima și ultima dată, forțele politice din Viena s-au putut pune de acord asupra unei strategii comune. Hötzendorf a notat în memoriile sale că pe parcursul crizei de anexare declanșate, toată lumea a cooperat – Franz Joseph, Aehrenthal, Hötzendorf și ulterior Franz Ferdinand au colaborat fără probleme, felicitându-se reciproc și dând curs ideii eronate conform căreia anexarea Bosniei și Herțegovinei avea să fie un succes nemaivăzut.

Revoluția Junilor Turci din iulie 1908 a pus lucrurile în mișcare. Informațiile sosite din Imperiul Otoman sugerau că noii conducători de aici se pregăteau să reintroducă constituția cu un sufragiu extins. Teoretic, provinciile ocupate erau încă loiale sultanului. Viena se temea că Junii Turci i-ar fi putut invita pe locuitorii Bosniei și Herțegovinei să trimită delegați în cadrul adunării de la Istanbul, contestând astfel dreptul de facto al Austriei de a administra cele două provincii. Pe parcursul lunii septembrie, Aehrenthal a curtat diversele circumscripții interne din Dubla Monarhie încercând să le câștige acordul pentru anexare și l-a încurajat în același timp pe prințul Ferdinand al Bulgariei să profite de pe urma confuziei din Imperiul Otoman și să declare independența deplină a Bulgariei. O Bulgarie independentă era o componentă esențială a strategiei antisârbești a lui Aehrenthal, iar o declarație unilaterală de independență din partea Bulgariei, în teorie o încălcare a termenilor Congresului de la Berlin, avea să distragă atenția marilor puteri de la anexarea Bosniei, o altă încălcare. Anexarea celor două provincii presupunea sfârșitul statu-quoului stabilit la Berlin în 1878. Pentru Serbia însemna excluderea dintr-o zonă care la acel moment devenise o obsesie națională. Dacă zvonurile care circulau la

Viena erau reale, după cum s-a dovedit, anexarea ar fi putut preceda şi o încercare a Austro-Ungariei de a atrage Serbia în sfera influenţei ei din Balcani sau chiar de a încorpora regatul în Dubla Monarhie. Pentru celelalte mari puteri, anexarea ar fi putut provoca o situaţie diplomatică deosebit de delicată. Dar în Serbia, ea a fost percepută ca o provocare directă la adresa suveranităţii naţionale şi, de fapt, chiar la adresa existenţei statului sârb.
Anunţul din 7 octombrie care făcea public faptul că Bosnia şi Herţegovina au fost primite ca membre cu drepturi depline în „marea închisoare a naţiunilor“ a fost o eroare. Reprezentantul monarhiei din Franţa, pe care îl luase gura pe dinainte, a comis o gafă divulgând marea taină prematur. Kaiserul Wilhelm al II-lea, stânca pe care se sprijineau practic toate aspiraţiile Habsburgilor, a făcut o criză de furie când a aflat că puterea de la Viena nu îl informase despre acest lucru în prealabil. Ministrul rus de externe, Aleksandr Izvolski, care chipurile convenise a priori asupra anexării într-o conversaţie cu Aehrenthal, a susţinut că nu avusese habar despre acest lucru********.
În Austria însă, anexarea a fost sărbătorită ca o mare victorie. Într-o scrisoare din data de 11 octombrie, prin care îl felicita pe Aehrenthal pentru felul în care abordase respectiva chestiune, Franz Ferdinand a reuşit să surprindă atmosfera stranie a optimismului oniric care luase cu asalt şi Viena, şi Budapesta:

Dragă Baroane Aehrenthal!

Acum că emoţiile primelor zile au trecut, mă simt obligat să vă transmit cele mai sincere şi călduroase felicitări pentru iscusinţa de care aţi dat dovadă înfăptuind anexarea.

Mulţumită vouă i-am arătat din nou Europei că încă suntem o mare putere! Pesemne că dumneavoastră înşivă simţiţi o sinceră bucurie şi satisfacţie că lucrarea v-a izbutit atât de bine. Continuaţi ca până acum şi nu lăsaţi pe cineva să vă abată din drum.

Acum însă, principala noastră sarcină este să menţinem pacea în Bosnia cu o mână de fier. Orice încercare de lovitură de stat şi orice infiltrare de comitadji [bandele sârbe de cetnici] de peste graniţă trebuie întâmpinate cu focuri de armă, spânzurarea celor vinovaţi etc. Trebuie să fim deosebit de fermi cu sârbii din Bosnia, să-i ţinem într-o stare permanentă de frică… Şi fiecare emisar sosit din Serbia trebuie expulzat pe dată.[50]

Vreme de șase luni după anexare, amenințarea războiului a planat asupra Europei. Aceasta a fost perioada în care „hoţii“, așa cum i-a numit Tolstoi, şi-au purtat „discuțiile în jargonul lor de hoți“ cu privire la statele care ar fi trebuit să primească compensaţii şi în ce constau acestea. Se presupunea că dacă nu se ajungea la vreun acord, atunci ar fi izbucnit un conflict armat. S-au purtat discuții, publice sau secrete, și s-au trimis ultimatumuri. La câteva săptămâni după anexare, frontul unit din fruntea monarhiei a început să se scindeze din nou. Hötzendorf a lansat, cum era de așteptat, o chemare la luptă. Austro-Ungaria trebuia să profite de moment și să atace Serbia, a susținut el, pentru a garanta astfel subordonarea Belgradului la politica balcanică a Vienei. Șeful statului-major a subliniat că Serbia de-abia începuse să-și reechipeze armata și că nu putea opune mare rezistență. Mai important era faptul că Rusia nu se afla în postura de a oferi sprijin militar Serbiei în caz de război. Pentru că încă nu își reveniseră după războiul ruso-japonez, forțele imperiale ruse nu aveau să se ridice împotriva Austro-Ungariei mai ales în condițiile în care, după cum susținea pe bună dreptate și Hötzendorf, armata germană avea să fie pregătită să susțină un atac austriac împotriva Serbiei.
Aehrenthal și Franz Ferdinand și-au coordonat tacticile pentru a-i nărui planurile lui Hötzendorf și ale „anturajului său care pălăvrăgea întruna despre război“, după cum îi plăcea arhiducelui să catalogheze cu dispreț Partidul Militar. Șeful statului-major a încercat zadarnic să-l convingă pe Franz Joseph să intervină de partea sa. El era generalul care dădea mereu alarme false: dar din perspectiva imperialismului habsburgic, Hötzendorf avea pentru prima dată dreptate absolută – 1908 era într-adevăr momentul perfect pentru a lovi Serbia și a umili astfel Rusia, căci nici Anglia, nici Franța nu părea hotărâtă să apere o Rusie slăbită.
Zvonurile conform cărora Dubla Monarhie era gata să anexeze Bosnia și

Herţegovina au ajuns în Serbia pe 5 octombrie. „Vestea s-a răspândit prin Belgrad cu viteza unui incendiu care prindea proporţii, şi în câteva minute, în faţa Teatrului Naţional, s-a strâns o mulţime de oameni care protesta împotriva anexării.“ Scriitorul Branislav Nušić s-a urcat în balconul teatrului şi a vorbit despre „jaful celor două provincii sârbe“, după care a cerut formarea de trupe de voluntari. Consulul austriac de la Belgrad a transmis că toate ziarele cereau mobilizarea imediată a armatei sârbe. În decurs de câteva ore, unităţi de cavalerie puteau fi văzute străbătând într-un trap alert străzile capitalei sârbe, în vreme ce populaţia se pregătea pentru demonstraţii de amploare, stabilite pentru data de 6 octombrie. În fiecare zi, mulţimile cereau răzbunare şi solicitau ca Bosnia şi Herţegovina să fie salvate „din ghearele odiosului Vultur Negru“. Politicieni, intelectuali, diplomaţi şi jurnalişti denunţau anexarea folosind cuvinte din ce în ce mai violente şi încărcate de emoţie. Steagul Habsburgilor a fost ars în public. Cel care şi-a asumat rolul de exponent al sentimentelor antiaustriece a fost nimeni altul decât tânărul prinţ moştenitor George (Đorđe), care avea să fie văzut în fiecare zi la conducerea demonstraţiilor împotriva încălcării neaşteptate a termenilor Tratatului de la Berlin.

Iniţial, guvernul sârb a cerut ca restul statelor semnatare ale Tratatului de la Berlin să oblige Austria să renunţe la anexare: „Dacă acest lucru nu este posibil, atunci Guvernul Regal, apelând la sentimentele de corectitudine ale Puterilor Semnatare ale Tratatului de la Berlin, solicită ca Serbiei să i se confere compensaţiile corespunzătoare“[51]. Pentru a sublinia necesitatea de a i se oferi compensaţii sau, cel puţin, de a se acorda autonomie populaţiei bosniace, guvernul sârb a trimis politicieni de vază în toate capitalele marilor puteri, cu excepţia Vienei. Aceştia au aflat la scurt timp că ruşii nu erau pregătiţi să sprijine un atac din partea Serbiei şi că, în final, Serbia trebuia să accepte anexarea. Timp de câteva luni, guvernul sârb a continuat să se agite solicitând compensaţii, la presiunea imensă exercitată de opinia publică. Teatrul Naţional era plin ochi în fiecare zi, căci aici erau puse în scenă piesele patriotice ale lui Nušić şi ale dramaturgului bosniac Petar Kočić. Acestea erau urmate de demonstraţii, procesiuni cu torţe şi apeluri la voluntari de a forma grupări de cetnici. Dar în cele din urmă, după ce guvernul rus (la rândul lui presat puternic de Germania) a avertizat Serbia în martie 1909 recomandându-i să recunoască încorporarea celor două provincii în

Dubla Monarhie, guvernul a acceptat fără prea mare tragere de inimă noul statu-quo.
Cu câteva zile înainte de umilitoarea recunoaştere a anexării, Milovan Milovanović, ministrul de externe sârb, şi-a făcut apariţia după miezul nopţii la Hotelul Moskva de pe Terazija, bulevardul principal din Belgrad. Aşezat la o masă alături de câţiva prieteni, a rămas în liniște totală o vreme, după care a tras adânc aer în piept şi a vorbit:

Din păcate, situaţia în care ne aflăm noi, sârbii, este una foarte complicată. Trebuie să ne plecăm în faţa inevitabilului. Europa îşi doreşte liniște, nimic altceva în afară de liniște. Ni se spune că avem dreptate, însă nu ne serveşte la nimic să avem dreptate. Lucrurile nu stau prea bine nici în Europa. Lumea se va răzbuna pentru această violenţă şi, de fapt, chiar trebuie să o facă. Europa nu va rămâne pentru multă vreme aşa cum este astăzi. În călătoriile mele prin capitalele europene, am văzut putregaiul năpădind continentul. Nu putem şti cum va veni această schimbare. Poate printr-o revoltă socială; cel mai probabil, o revoluţie va avea loc în Rusia. Dar poate că mă înşel. Însă, dragii mei prieteni, eu ştiu sigur un lucru, un lucru pe care îl simt – că Bosnia şi Herţegovina nu vor rămâne în mâinile Austriei mult timp. Nu ştiu dacă această situaţie se va prelungi încă doi sau trei ani. Dar pun zălog pe viaţa mea că până în 1920 Bosnia va fi liberă. Cine ştie dacă vom trăi să vedem cu ochii noştri acest lucru… şi cine ştie cum va avea loc schimbarea…[52]

În perioada în care Milovanović contempla perspectiva unui viitor întunecat, naţionaliştii sârbi înfiinţau două organizaţii care aveau să joace un rol important în găsirea răspunsului la întrebarea ministrului de externe: cum va avea loc schimbarea? Prima dintre acestea, Narodna Odbrana (Apărarea Naţională), a fost fondată cu scopul precis de „a proteja şi a promova interesele noastre în provinciile anexate“. A doua, Ujedinjenje ili Smrt (Unificare sau Moarte), a fost creaţia lui Apis, conducătorul regicidului din 1903. Decizia lui Apis de a forma Unificare sau Moarte a fost, în cuvintele lui Vladimir Dedijer:

o consecință directă a climatului de disperare creat în Belgrad de anexare… Până la acel moment se comiseseră regicide numai din considerente militare, căci chestiunile de politică internă și externă cădeau în sarcina partidelor politice… După criza din 1908–1909, organizația s-a îndreptat spre o așa-numită „propagandă națională“, penetrând astfel tărâmul politicii externe, un domeniu în care nu mai nutrea aceleași opinii ca partidele politice. Această schimbare în parcursul politic al colonelului Apis a coincis cu schimbarea rolului armatei, care a căpătat o importanță tot mai mare atât în politica externă, cât și în politica internă sârbă.[53]

Criza anexării luase sfârșit, însă în pofida optimismului afișat de baronul Aehrenthal, criza bosniacă abia începuse. Nimeni nu pusese încă revolverul în mâna tânărului Princip, dar elementele finale ale catastrofei începeau să prindă contur.

Vukojebinje: Bosnia

La câteva luni după izbucnirea Marelui Război, în Café de la Rotonde din Paris îi puteai întâlni pe binecunoscuții emigranți: obscurul sculptor rus al cărui câine era mai faimos pe Rive Gauche decât lucrările sale; spaniolul cu favoriții tunși impecabil și haina cu inconfundabila căptușeală roșu cu verde pe care nu și-o dădea jos niciodată; cei doi români cu inele masive de aur care, la fel ca toți ceilalți, mai puțin italianul preocupat să seducă un tânăr model, discutau politică. Prin fumul gros de țigară, puteai distinge „unul dintre acele chipuri care parcă era special creat pentru a transmite oamenilor cumsecade un sentiment de neliniște. Înalt, subțire, dar atletic, măsliniu, cu o expresie de neliniște întipărită pe chip și ochi vioi, aruncă priviri aprige și iscoditoare înspre orice și oricine, avid să afle lucruri noi despre o lume străină, dar suficient de atent cât să evite să nu se piardă în ea“[54].
Puține colțuri din lume ar putea fi mai diferite de Parisul decadent și cosmopolit al anilor de război decât platoul arid din jurul Rudinei, în Herțegovina, locul în care, în 1890, s-a născut acest bărbat neliniștitor, pe

nume Vladimir Gaćinović. Peisajul din Rudina era la fel de stâncos ca multe altele din Peninsula Balcanică. Chiar și numele, Rudina, vine de la un tip de sol pe care nu crește decât cel mai robust soi de iarbă. Deși se afla la doar patruzeci de kilometri nord-est de Dubrovnik, peisajul mohorât din jurul cătunului Kačanj te făcea să dai uitării orice amintire despre nestemata venețiană a Adriaticii. Zona reprezenta chintesența acelui vukojebinje******** din folclorul slavilor de sud. Populația, și așa răzlețită, trăia în locuințe primitive, construite din piatră, cherestea și pământ. Solul era neroditor, așa că țărănimea creștea capre și oi. Când venea iarna, majoritatea familiilor plecau, deoarece viața devenea prea grea. Părinții lui Gaćinović nu uitaseră perioada în care „făceau pâine din scoarță de arțar“[55].

Familia lui Gaćinović, de origine sârbă, se bucurase întotdeauna de privilegiul de a putea alege cneazul sau căpetenia locală. Mulțumită statutului deținut de familia sa, cea mai importantă din clan, Vladimir a fost al doilea băiat din Rudina căruia i s-a permis să urmeze școala primară la Bileća și Gymnasium-ul la Mostar. Nu după multă vreme, Gaćinović s-a făcut remarcat prin aptitudinile sale extraordinare și a început să citească literatură politică și beletristică, de cele mai multe ori în rusă, aprofundând mai ales lucrările lui Herzen, Bakunin și ale mentorului său de suflet, anarhistul Piotr Alexeevici Kropotkin. Mișcarea Musulmană pentru Autonomie și organizațiile politice și culturale ale sârbilor și croaților transformaseră orașul Mostar într-un centru intelectual animat – în Bosnia și Herțegovina, în afară de Gymnasium-ul din Mostar, nu exista vreo altă școală de pe ale cărei bănci să fi ieșit atâția activiști politici de toate orientările. În ultimii ani de adolescență, Gaćinović a vizitat Belgradul și, influențat de cercurile naționaliste din capitala sârbă, a început să organizeze celule clandestine, așa-numitele kružok, în Bosnia și Herțegovina, dar și la Zagreb, capitala croată, și printre sârbii din Slavonia de vest. În 1911, a devenit membru al organizației Unificare sau Moarte, societatea secretă a colonelului Apis, al cărei scop era să elibereze Bosnia de sub guvernarea habsburgică. El a fost singurul conducător important din Mlada Bosna******** care s-a alăturat acestei organizații.

Prietenii și adepții lui Gaćinović erau la fel ca el – tăcuți, tineri, subnutriți, pasionali, trecând rapid de la stări de sentimentalism la o crudă agresivitate revoluționară. Mulți dintre ei considerau că singura

experienţă formativă din viaţă fusese momentul în care abandonaseră izolarea rurală din copilărie în favoarea vieţii urbane. Majoritatea celor care s-au înscris în Tânăra Bosnie după 1908 proveneau din medii rurale, extrem de sărace, fie din estul Herţegovinei, fie din Bosanska Krajona, din nord-vest. Unul dintre aceştia a fost Gavrilo Princip, voluntarul umilit în 1912. Casa modestă a familiei sale din Krajina era construită într-un stil descris de un vizitator ca „gotic bosniac“:

În casa bătrânească, uşile sunt mici şi atât de joase, încât nu poţi intra decât aplecându-te. Înăuntru este întuneric. Casa nu are ferestre; pe jos, în loc de duşumea, calci pe pământ bătătorit. În stânga uşii este o laviţă de piatră pe care zăcea un butoi de lemn pentru apă; în spatele acestuia, pe o poliţă, câteva ustensile de bucătărie şi oale de lut; o masă mare, rotundă şi joasă se sprijinea de un perete…. Fumul ieşea afară printr-o bazda, gaură din acoperiş aflată deasupra vetrei. Lumina pătrundea în casă tot prin bazda.[56]

Tânărul Princip nu a cunoscut altă lume până în anii adolescenţei. Nu văzuse decât stânci, o vegetaţie pipernicită zburătăcită de vânt şi o sărăcie lucie, acutizată de tributul care trebuia plătit anual în bani peşin moşierului absent şi un sistem patriarhal strict, întâmplător răsturnat cu susul în jos în familia sa de relaţia stranie dintre părinţi. Dârza sa mamă l-a încurajat să citească, aşa că şi el, asemenea lui Gaćinović, a reuşit să scape din mediul nociv în care se născuse. Pe când era doar un tânăr adolescent, tatăl său l-a însoţit într-o călătorie de trei zile până la Sarajevo, unde spera să-l poată înscrie în învăţământul secundar. Ajuns în capitala bosniacă, Princip a dat peste o lume incredibil de colorată şi agitată. Čaršija (piaţa locală)…

era plină de oameni de toate credinţele şi de toate categoriile. Fiecare stradă se putea lăuda cu propriile ei meşteşuguri – una aparţinea breslei pielarilor, alta breslei fierarilor, alta armurierilor, alta era era plină cu taverne… Ţărani îmbrăcaţi într-un fel de cămăşi cu mâneci scurte şi largi mânau pe străzi mârţoage bătrâne. Purtau nişte năframe late înfăşurate

în jurul capului, spre deosebire de musulmani, care purtau turbane verzi… Hubo, Pipi-Rafo, Nazif şi alţi clovni încercau să înveselească atmosfera, iar în piaţă era întotdeauna cineva care cânta la tambură şi din voce… În amurg, puteai întâlni femei înfăşurate în văluri care îşi vindeau trupurile. De cele mai multe ori aceste femei nu erau musulmane, ci creştine care credeau că dacă prin vestimentaţia lor îţi dădeau impresia de fruct interzis erau mai ademenitoare.[57]

În deceniile ce au urmat după ocupaţia Bosniei, prostituţia s-a răspândit vertiginos în capitală. Autorităţile au lăsat districtul roşu din spatele aglomeratei čaršija să înflorească. La Sarajevo veneau femei din întregul Imperiu Austro-Ungar şi din Balcani, în condiţiile în care zeci de mii de soldaţi, funcţionari oficiali şi oameni de afaceri vorbitori de germană şi maghiară vizitau oraşul. Pentru tinerii idealişti bosniaci care veneau la Sarajevo din zonele rurale, această decadenţă era grăitoare pentru lucrurile pe care le detestau – colonialişti care puneau stăpânire pe oraş nu numai prin forţa armelor, dar şi prin corupţie. Tinerii naţionalişti au ajuns la concluzia amară că imperialiştii ridicaseră de fapt bordelurile pentru a încerca să-i demoralizeze pe bosniaci, introducând bolile venerice într-o societate până atunci castă, lovind astfel chiar în inima Bosniei – legăturile puternice de familie tipice vieţii din mediul rural. Princip şi prietenii săi erau asceţi care îşi păstrau legământul cu sfinţenie – nu beau alcool şi considerau dragostea fizică impură, o insultă adusă femeilor, care pe această lume nu trebuiau să fie altceva decât mame şi surori.
Aceste odrasle rebele ale ţărănimii au ajuns să deteste oraşele în care îşi primeau educaţia. Bineînţeles că ocupaţia austro-ungară nu adusese cu sine numai prostituţia, ci şi inovaţia arhitecturală şi primele semne de bunăstare în capitala Sarajevo. Însă nimic din toate acestea nu îi impresiona pe aceşti studenţi fără un sfanţ în buzunar asemenea lui Gavrilo Princip, care depindeau de mila rudelor ce obţineau câştiguri mărunte din diverse afaceri sau de bursele oferite de organizaţiile religioase ce căutau să îmbunătăţească viaţa catolicilor, ortodocşilor sau musulmanilor. Aproape că nu întreţineau vreo legătură cu cei din afara grupului lor social. În schimb, îşi petreceau timpul în câteva cafenele binecunoscute, unde purtau discuţii nesfârşite şi bizare despre relaţia

dintre revoluția socială și cea națională, despre romantism și realism în literatură și despre visul lor de eliberare națională.
În pofida aspirațiilor lor adolescentine confuze, aceștia chiar au reprezentat prima voce politică autentică a țărănimii și „au putut constata că populația din zonele rurale, ignorantă, neputincioasă în a se organiza, fusese lăsată să-și poarte singură de grijă“[58]. Până în 1908, acești noi intelectuali au rămas relativ pasivi urmând linia conservatoare a luptei evolutive pe care studenții proveniți din comunitățile slavilor de sud o preluaseră de la politicianul și filosoful ceh Tomáš Garrigue Masaryk, care la acel moment ajunsese să aibă o influență considerabilă în Croația și Bosnia. Ulterior, în luna octombrie a aceluiași an, după anexarea Bosniei și Herțegovinei, a început un proces de radicalizare rapidă a studenților și tinerilor intelectuali din cele două provincii, astfel că personaje precum Princip au rămas niște elemente izolate în societatea bosniacă. Se prea poate ca anexarea să fi declanșat o febră naționalistă în Serbia, alimentată de intelectuali, soldați și politicieni; însă în Bosnia, cea mai mare parte a populației a acceptat anexarea fără să cârtească.
Bosnia avea reputația de provincie violentă. „A fost întotdeauna Spania noastră“, s-a plâns Jovan Skerlić, cel mai de seamă critic literar din Serbia sfârșitului de secol XIX, care a avut o influență considerabilă asupra organizației Mlada Bosnia, „acea Spanie sfâșiată între mauri, evrei și papistași“. Însă această viziune pesimistă a unei provincii traumatizate de o violență necontenită și irațională a fost la fel de nefondată la începutul secolului al XX-lea pe cât avea să fie și la sfârșitul acestuia. Se presupunea că cele trei religii din Bosnia purtau o luptă hobbesiană. De fapt, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, în Bosnia existaseră două motive distincte de violență – revolta țărănimii și opoziția elitelor față de centralizarea imperială, fie ea otomană sau habsburgică. În 1908, nici țărănimea, nici moșierii sau negustorii bosniaci nu au fost atât de dezavantajați de anexare (foarte puține se schimbaseră în interiorul provinciilor sub noua conducere) pentru a-și risca traiul de dragul unei aventuri inutile. De fapt, cel mai înfocat susținător al anexării fusese elita din ce în ce mai influentă a negustorilor sârbi din zonele urbane, mai ales din Sarajevo, dar și din Banja Luka și Mostar. Evgenije Letica, mitropolitul Bisericii Ortodoxe Sârbe din Sarajevo, a ținut o slujbă specială dedicată evenimentului, „cerând tuturor enoriașilor să

îngenuncheze și să se roage pentru sănătatea împăratului Franz Joseph și a dinastiei habsburgice. Toată lumea s-a pus în genunchi, cu excepția unui grup de băieți de liceu. Aceștia au rămas în picioare, siguri pe ei, în mijlocul părinților lor care îngenuncheaseră“[59].
Acesta a fost primul protest public al tinerilor intelectuali, deși, pe de altă parte, evenimentul a scos în evidență și susținerea uimitoare a elitei sârbe. Tinerii Bosniaci și-au renegat părinții, numindu-i colaboratori care s-au lăsat cumpărați de o putere colonialistă. Unul dintre studenți, Nedeljko Čabrinović, a fost pus într-o postură deosebit de delicată, căci tatăl său era spion de profesie, al poliției austro-ungare. Nevoia de a spăla onoarea familiei, compromisă de opțiunile tatălui său, a fost motivul principal pentru care a luat parte la asasinarea lui Franz Ferdinand. Pe parcursul interogatoriului ce a urmat după asasinat, Čabrinović a recunoscut că gruparea sa nu intenționase să se limiteze doar la asasinarea lui Franz Ferdinand și a generalului Oskar Potiorek, guvernatorul militar al Bosniei. Conspirația îi condamnase la moarte și pe mitropolitul Letica, precum și pe trei oameni de afaceri și politicieni importanți de origine sârbă din Sarajevo.

Mâna Neagră și Tânăra Bosnie: Bosnia, Croația și Serbia

Baronul von Aehrenthal, ministrul austriac de externe, și-a justificat decizia de a anexa Bosnia și Herțegovina susținând că Serbia deja își folosea rețeaua de agenți secreți și celule conspirative pentru a destabiliza cele două provincii. În acea zi de august a anului 1908 în care Aehrenthal și-a anunțat guvernul că intenționa să anexeze Bosnia și Herțegovina, poliția maghiară a arestat mai mulți sârbi de vază din Croația, acuzați că ar fi fost plătiți de Slovenski Jug (Sudul Slav), o organizație naționalistă înființată la Belgrad în 1903. Bazându-se pe mărturia unui agent de poliție cu experiență, parchetul general a cerut moartea prin spânzurare pentru cincizeci și trei de bărbați acuzați de înaltă trădare.
Dovezile au fost spulberate de sclipitorul avocat din Zagreb, dr. Hinković,

sprijinit şi de o valoroasă intervenţie din partea lui T.G. Masaryk. „Procedurile au fost atât de scandaloase“, a transmis Wickham Steed, „încât au declanşat mare indignare în întreaga Europă… Judecătorii, special aleşi pentru servitutea pe care o arătau autorităţilor politice maghiare, s-au temut în cele din urmă să-i condamne pe inculpaţi la moarte, aşa că i-au condamnat în final la mulţi ani de detenţie grea.“[60] În cele din urmă, sârbii au fost eliberaţi. Apoi, ca şi cum autorităţile habsburgice nu ar fi suferit destule umilinţe, în decembrie 1909, Aehrenthal a convins un istoric de pe lângă Ministerul de Externe, pe dr. Heinrich Friedjung, să publice o serie de documente care să arate că în Croaţia existau mai mulţi politicieni, printre care şi Frano Supilo, care primiseră sume de bani considerabile de la guvernul sârb. În momentul în care Coaliţia Sârbo-Croată l-a dat în judecată pentru calomnie, dr. Friedjung a fost nevoit să-şi retragă acuzele. S-a dovedit că documentele fuseseră falsificate de membrii misiunii consulare habsburgice de la Belgrad.

Pe lângă faptul că au lăsat o impresie proastă opiniei publice internaţionale, cele două procese eşuate au demonstrat că, în pofida a ceea ce susţinea Aehrenthal, nici în Croaţia şi nici în Serbia nu exista de fapt vreo conspiraţie sprijinită de sârbi. Aehrenthal a justificat anexarea Bosniei susţinând că era o metodă de a sufoca terorismul din faşă. De fapt, tocmai anexarea a generat problema. Imediat după anexare, naţionaliştii din Belgrad au înfiinţat Narodna Odbrana (NO – Apărarea Naţională), în aplauzele frenetice ale opiniei publice. Şi cu toate că sârbii de vază, musulmanii şi croaţii din Bosnia tindeau să întâmpine anexarea cu braţele deschise, aceasta i-a transformat pe studenţii visători din Sarajevo într-un grup de fanatici gata de sacrificiu.

Ultimatumul umilitor, pe care guvernul sârb a fost nevoit să-l accepte la presiunea exercitată de Rusia în martie 1909, a inclus şi un paragraf în care se insista ca NO să fie transformată într-o organizaţie culturală inofensivă, care să rupă orice contact cu sârbii din Macedonia, Bosnia şi Croaţia. Guvernul sârb şi-a ţinut cuvântul şi nu după multă vreme aproape că a stins complet văpaia pe care NO o declanşase în primele zile ale constituirii sale. Brigăzile de voluntari au fost demobilizate, iar incursiunile planificate de cetnici în Bosnia anulate. Retorica naţionalistă care instiga la război cu Austria a fost abandonată de majoritatea ziarelor. Dar unii membri ai NO, mai ales un grup restrâns, dar influent

de ofițeri de armată, detestau din tot sufletul ceea ce considerau a fi o mare dovadă de laşitate din partea guvernului. Cu toate acestea, a durat doi ani până ce aceşti bărbaţi s-au decis să ia politica în propriile mâini.
În 3 martie 1911, cei şapte membri fondatori ai grupării Unificare sau Moarte, cunoscută şi sub numele de Mâna Neagră, s-au întâlnit într-un apartament aflat pe o stradă cu un nume fatidic, strada Bosnia (ulterior redenumită strada Gavrilo Princip), din centrul Belgradului. Nucleul organizaţiei Mâna Neagră era format din conspiratorii din mai 1903, care îi uciseseră pe regele Aleksandru Obrenović şi pe regina Draga. Organizaţia lor era pasibilă de înaltă trădare, căci jurământul pe care îl depuseseră se bătea cap în cap cu datoria lor de ofiţeri militari de a-şi sluji regele. Era esenţial ca planul lor să rămână secret, căci după lovitura de stat din mai 1903 autorităţile deveniseră extrem de vigilente şi erau atente la orice posibil plan conspirativ în rândurile armatei. Dinastia conducătoare Karagheorghević era oricând pasibilă a fi victima unui regicid.
Autorităţile au aflat despre existenţa Mâinii Negre la doar câteva luni de la înfiinţarea acesteia, dar în acest scurt răstimp organizaţia reuşise deja să deţină o mare influenţă în majoritatea departamentelor armatei şi guvernului, mai ales în Ministerul de Externe. Aşa că, deşi misiunea ei a fost compromisă, conducerea Mâinii Negre a putut să exercite presiune prin susţinătorii ei aflaţi în funcţii-cheie, păstrând astfel misterul ţelurilor şi caracterului organizaţiei. Colonelul Dragutin Dimitrijević – Apis – se învoise fără prea mare tragere de inimă să se alăture Comitetului Executiv Central al Mâinii Negre şi la scurt timp a devenit motorul din spatele întregii operaţiuni. „Argumentaţia lui erau mereu exhaustivă şi convingătoare. Putea demonstra că sarcina cel mai greu de îndeplinit nu era de fapt decât un mic detaliu, că până şi cea mai periculoasă acţiune era inocentă şi inofensivă“, a explicat Stanoje Stanojević, unul dintre cei mai înverşunaţi critici ai lui Apis din cadrul conspiraţiei. Însă elementul-cheie al artei sale conspirative desăvârşite şi al influenţei sale politice era capacitatea „de a ţine totul sub control, făcând în aşa fel încât chiar şi cei mai apropiaţi prieteni ai săi să nu primească decât acele informaţii care îi priveau în mod direct“[61].
Apis şi prietenii săi nu erau nici politicieni, nici comandanţi de armată. Nu erau însă nici intelectuali – pentru ei, patriotismul însemna extinderea şi consolidarea statului sârb prin intermediul militarismului.

Se bazau pe o singură persoană, Ljubomir Čupa-Jovanović, un naționalist înfocat și cofondator al Mâinii Negre, pentru a îmbrăca ideile conspirative într-o mantie literară. Gaćinović, care era de regulă zgârcit cu laudele, îl stima foarte tare pe Čupa. Vrând să scoată în evidență capacitatea exemplară a lui Čupa de sacrificiu de sine, l-a numit „un Mazzini al Tinerei Serbii. Foarte înalt, subțire, cu fruntea lată, trudea neobosit și era un ascet convins… Čupa a călătorit prin toate teritoriile sârbești, adesea pe jos, pentru a afla mai multe despre provincii și locuitorii acestora“[62].

Cea mai importantă funcție deținută de Čupa a fost cea de editor al ziarului Pijemont al Mâinii Negre, nume care scotea în evidență datoria ideologică pe care organizația o avea față de naționalismul italian. Un alt model împrumutat de membrii organizației a fost cel al militarismului german. Armata germană a jucat un rol important în „regenerarea națiunii germane“, după cum a scris corespondentul ziarului Pijemont de la Berlin. Recomandarea acestuia era ca Serbia să urmeze exemplul Germaniei, care crease o Ligă a Tineretului German (Jung Deutschland Bund), înființată, ironia face, de generalul von der Goltz, cel care avea să pregătească armata turcă pentru războiul împotriva Alianței Balcanice din 1912–1913. Corespondentul a mers atât de departe încât a propus, după cum relatează și biograful lui Apis, ca „Serbia să adopte abordarea militaristă și rasistă a Ligii, asemănătoare cu ceea ce avea să fie Hitlerjugend, pentru a-și îndeplini scopul de unificare națională“[63]. Însă practic vorbind, Mâna Neagră nu putea să pețească Germania ca potențial aliat având în vedere relația Berlinului cu Viena, inamică a Belgradului. Cum interesele naționale sârbe coincideau cu interesele imperiale rusești de după 1908, Apis a încheiat legături strânse cu administrația consulară rusă, mai ales cu atașații militari.

Deși Čupa și Gaćinović formau o oarece punte între Mâna Neagră și Tânăra Bosnie, cele două organizații erau foarte diferite în ceea ce privea motivațiile, metodele de acțiune și membrii. Mâna Neagră avea resursele și capacitatea necesare pentru a interveni în politica la nivel înalt. Naționalismul propus de aceasta nu venea cu vreun bagaj ideologic, însă era puternic ancorat în ideea de stat militarist. Membrii ei erau disciplinați, nepreocupați de chestiuni de morală și majoritatea era formată din militari duri, cu experiență. Scopul final era crearea unei Serbii Mari, care să includă Macedonia, Bosnia și Croația și pe toți slavii

care trăiau în aceste teritorii. Deşi Tânăra Bosnie era formată preponderent din sârbi, a atras în rândurile ei şi o minoritate croată importantă şi ceva musulmani. Şi în timp ce Tinerii Bosniaci considerau Serbia pilonul care le susţinea aspiraţiile, recunoşteau că studenţii croaţi şi simpatizanţii musulmani din Bosnia puteau avea o contribuţie semnificativă la mişcarea de eliberare naţională. Însă Tinerii Bosniaci nu reuşeau să explice prea bine care avea să fie relaţia exactă dintre Serbia, sârbi şi alţi slavi de sud dacă Bosnia şi Croaţia aveau să reuşească să se desprindă de Imperiul Habsburgic. Ataşaţi emoţional de ţărănime, Tinerii Bosniaci considerau că revoluţia socială era o componentă esenţială a eliberării naţionale.

În 1910, o revoltă a ţăranilor dintr-un sat croat din Bosanska Krajina s-a răspândit şi în satele populate de sârbi din regiune. Un regiment austriac le-a ţinut piept ţăranilor dezorganizaţi în apropierea oraşului Doboj, exact când aceştia încercau să fugă înspre graniţa cu Serbia. Apoi au urmat represalii din partea armatei austriece în întreaga regiune. Această scurtă revoltă din Krajina a avut loc cu puţin timp înaintea deschiderii noului Sabor bosniac la Sarajevo, instituţie care avea să permită pentru prima dată musulmanilor, sârbilor şi croaţilor să deţină o oarece influenţă în procesul decizional din Bosnia. Autorităţile austriece conduse de ministrul de finanţe relativ liberal, von Burian, remarcaseră că negustorii şi orăşenii deveneau din ce în ce mai loiali Imperiului. Von Burian considera că o reformă democratică modestă era o bună modalitate de a integra şi clădi alianţe cu elitele sârbe şi musulmane. Generalului Marijan Varešanin, guvernatorul militar al Bosniei, i s-a conferit onoarea de a deschide noul Sabor în data de 15 iunie. În timp ce acesta traversa podul imperial din Sarajevo întorcându-se la reşedinţa sa oficială, Bogdan Žerajić, un tânăr sârb în vârstă de douăzeci şi patru de ani, a tras cinci focuri de armă în direcţia lui (ratând de fiecare dată), după care s-a sinucis cu aceeaşi armă.

Žerajić a devenit un adevărat model pentru toţi Tinerii Bosniaci. Studiase în Elveţia, unde intrase sub influenţa revoluţionarilor socialişti ruşi, care îi alimentaseră obsesia pentru terorismul individual şi martiriu ca instrumente politice. Şi el fusese crescut într-o familie de ţărani sârbi din estul Herţegovinei şi studiase la Gymnasium-ul din Mostar. Gaćinović, care îl cunoscuse bine, i-a scris un necrolog faimos, Smrt jednog heroja (Moartea eroului). L-a descris pe Žerajić ca fiind „tânăr, agil şi

nepervertit. Avea ochi visători, care scrutau depărtările. Părea aprig, agitat… dar era tăcut și melancolic, singuratic și lipsit de capricii personale… Era undeva departe de noi, și trăia fericit în lumea lui… Viața îl bântuia, începețoșându-i sufletul cald și însorit“[64]. Tentativa de asasinare, a conchis premonitor Gaćinović, avea să fie un semn prevestitor „pentru noii oameni, noii sârbi care se vor ridica după gravele păcate comise de părinții lor“[65]. Prin moartea sa, Žerajić i-a inspirat pe viitorii asasini din Croația, Bosnia și Serbia. Gavrilo Princip venea des la mormântul lui și îi aducea flori. Acesta, împreună cu Čabrinović, Mehmed Mehmedbašić, Danilo Ilić, Gaćinović și alții care au fost implicați în asasinarea lui Franz Ferdinand din 1914 și-au asumat toți, în diferite momente, responsabilitatea de a răzbuna moartea lui Žerajić.
În octombrie 1912, când a izbucnit războiul între Liga Balcanică și Turcia, comunitatea Tinerilor Bosniaci a venit în număr mare în Serbia pentru a-și oferi serviciile armatei sârbe și cetnicilor. Unii, asemenea lui Gaćinović, care participaseră la asediul muntenegrean de la Scutari, au avut parte de lupte susținute. Dar majoritatea, asemenea lui Princip, au fost respinși pe motiv că erau prea tineri sau prea firavi. Mulți dintre ei au intrat pentru prima dată în contact cu Mâna Neagră și doi membri ai comitetului executiv central al acesteia, Vojin Tankosić, conducătorul gherilei, și Rade Malobabić, spionul personal al lui Apis din Croația, Bosnia și Muntenegru, au cultivat relații de prietenie cu acești revoluționari entuziaști din „teritoriile sârbe ocupate“. Aceste legături fragile au fost reînnoite anul următor, în momentul în care Triko Grabež, un tânăr sârb din Pale, de lângă Sarajevo, l-a vizitat pe Tankosić și i-a cerut bombe și arme pentru o operațiune secretă ce avea să se desfășoare în capitala bosniacă. După ce a discutat respectiva chestiune cu Apis, Tankosić le-a trimis patru revolvere Browning și șase bombe tinerilor conspiratori bosniaci.

Es ist nichts!: Sarajevo, 1914

Aceste evenimente au fost puse la cale de aceleași elemente care au făcut să se abată suferințe de neimaginat asupra întregii lumi în 1914, când au organizat atentatul de la Sarajevo. (Berlin, 6 aprilie 1941)

Apelul lui Adolf Hitler către poporul german cu ocazia lansării atacului asupra Iugoslaviei[66]

În ultimii paisprezece ani ai secolului al XIX-lea, asasini din întreaga lume au ucis nenumărate personalităţi publice. În medie, circa o persoană pe an. Printre victime s-au numărat preşedintele Franţei, primarul oraşului Chicago, prim-ministrul Bulgariei şi împărăteasa Austriei. La sfârşitul secolului însă, atentatele politice reuşite au început să devină brusc mai frecvente, prevestind o epocă a asasinatelor. Din 1900 până în 1913, patruzeci de şefi de stat, politicieni şi diplomaţi au căzut victime gloanţelor sau bombelor teroriştilor. Printre victime s-au numărat patru regi (doi din Balcani, doi din ţările mediteraneene latine), şase prim-miniştri, trei preşedinţi (toţi trei de pe continentul american, printre care şi William McKinley al Statelor Unite) şi o mulţime de miniştri, guvernatori militari şi politicieni de rang înalt. Douăzeci şi opt dintre aceste atentate au avut loc în Europa. „Această întreagă serie de asasinate şi acţiuni teroriste“, reflecta un comunist iugoslav în perioada interbelică, „a fost o componentă inevitabilă a reacţiei politice la practicile imperialiste implementate de marile puteri în colonii.“[67] Căpătând reputaţia exagerată de capitală a crimelor (de fapt, Rusia era cel mai periculos loc pentru poliţişti sau conducători guvernamentali), Balcanii au fost martori la opt asasinate reuşite; au fost ucişi, printre alţii, doi regi, o regină, doi prim-miniştri şi comandantul suprem al armatei turce. Însă numărul tentativelor nereuşite de asasinat a fost mult mai mare.

Privind retrospectiv, fiecare acţiune teroristă pare un element ce se înscrie în modelul de violenţă politică ce a dus la asasinarea lui Franz Ferdinand, ca şi cum toate evenimentele s-ar fi înşiruit într-un crescendo. În istorie nu a existat crimă care să fi declanşat evenimente mai catastrofale – război mondial, colaps imperial, revoluţie socialistă. Numai în perioada interbelică, susţinea un istoric sârb, au fost publicate circa 3 000 de lucrări la nivel mondial care au dezbătut problema vinei pentru acel război, pornind de la asasinat.[68] La mai puţin de treizeci de ani de la acel moment, Adolf Hitler şi guvernul german s-au folosit de evenimentele din 28 iunie 1914 pentru a justifica atacul Wehrmachtului asupra Belgradului. Cu toate acestea, în pofida numeroaselor studii scrise

pe această temă și a muncii asidue de investigație, afirmația lui Edward Grey, ministrul de externe britanic, din 1914, pare a fi în continuare adevărată: „Lumea probabil că nu va afla niciodată ce s-a aflat în spatele asasinării arhiducelui Franz Ferdinand. Probabil că nici nu a existat și nici nu va exista o persoană care să știe tot ce ar fi de știut“[69].

Se știe însă că cei șase conspiratori******** aliniați pe cheiul Appel al râului Miljacka, ce traversează Sarajevo, la 28 iunie 1914 au format cea mai dezorganizată și mai neexperimentată echipă de asasini din lume. Misterul nu este cine și din ce motive a comis crima, ci cum au reușit să o înfăptuiască. În Balcani, s-a înregistrat un număr extraordinar de mare de asasinate eșuate pe motiv că făptașii fie și-au pierdut curajul, fie nu au nimerit ținta. Dimineața care s-a sfârșit cu asasinatul lui Franz Ferdinand a fost plină de evenimente nefaste. Cei șase conspiratori erau adolescenți surescitați, care habar nu aveau să țină o armă în mână. Patru dintre asasini au fost fie prea speriați, fie prea nepricepuți pentru a mânui o armă. Unul dintre ei, Čabrinović, a aruncat o bombă, dar a greșit ținta, aceasta ricoșând din spatele mașinii lui Franz Ferdinand și rănind un membru al anturajului arhiducelui și câțiva trecători. Princip a avut ocazia perfectă de a ținti în arhiduce doar pentru că șoferul ceh al lui Franz Ferdinand, care nu mai fusese în Sarajevo până atunci, a ratat ieșirea de pe cheiul Appel și a trebuit să se oprească pentru a întoarce. Ca atare, arhiducele a stat nemișcat preț de douăzeci de secunde, devenind o țintă perfectă. Faptul că Princip chiar a reușit să-l împuște fatal pe Franz Ferdinand a fost aproape un miracol. După acel prim foc de armă, Princip a mai tras încă o dată, rănind-o mortal și pe soția arhiducelui. De fapt, ținta lui fusese guvernatorul militar, generalul Oskar Potiorek, dar un trecător încercase să-i ia arma din mână, așa că glonțul a nimerit-o pe ducesă. Atât Čabrinović, cât și Princip au înghițit cianura pe care le-o oferise maiorul Tankosić la Belgrad, dar otrava oxidase, ceea ce le-a provocat dureri insuportabile, cei doi rămânând totuși în viață și perfect conștienți în momentul în care au fost luați la bătaie de soldații și polițiștii care i-au arestat.

În 1917, inamicii lui Apis din guvernul în exil al Serbiei de la Salonic l-au judecat pentru crimă și trădare. Pe parcursul procesului, acesta a afirmat că aprobase planul Tinerilor Bosniaci pentru că era de părere că Franz Ferdinand fusese motorul din spatele Partidului Militar de la Viena. Dacă Franz Ferdinand murea, a spus Apis, atunci riscul ca Austria să declare

război Serbiei ar fi fost mai mic. Bineînțeles că asasinatul a avut exact efectul opus celui scontat de Apis, căci, „pe parcursul vieții, Franz Ferdinand acționase ca o pârghie, blocând dorințele militare [austriece]; mort fiind, a devenit pretextul perfect pentru declanșarea unui război. În absența sa, Conrad [Hötzendorf], Krobatin [ministrul de război] și chiar și Franz Joseph puteau da frâu liber realismului lor conservator“[70]. Asasinându-l pe Franz Ferdinand, Tinerii Bosniaci au semnat condamnarea la moarte a Serbiei. Gavrilo Princip a fost și el îngrozit de consecințele faptei sale. Imperiul Habsburgic s-a prăbușit, deși Princip nu a trăit să vadă acest lucru, căci și-a dat ultima suflare încătușat și suferind dureri crunte la Theresienstadt (acum Terezin în nordul Boemiei), cu un an înainte ca Dubla Monarhie să se dizolve. Dar potrivit psihiatrului dr. Martin Pappenheim, care i-a luat de mai multe ori interviuri în anul 1916, a fost măcinat de vină asistând la ororile care s-au abătut asupra sârbilor pe parcursul Primului Război Mondial. „Când a aflat în ce Golgotă se aflau compatrioții săi, a fost distrus. Și-a alinat durerea cu gândul că Primul Război ar fi izbucnit chiar și dacă nu l-ar fi asasinat pe arhiduce.“[71]

Princip a avut dreptate. Asasinatul nu a fost cauza imediată a Primului Război Mondial; ostilităţile s-au declanșat la o lună după asasinat. Acestea au izbucnit în momentul în care Serbia a respins cererea Vienei, care a pretins ca agențiile austriece din Serbia să facă o investigație completă asupra asasinatului arhiducelui. Majoritatea ministerelor de externe europene au fost de acord că austriecii formulaseră ultimatumul în termeni atât de duri încât sârbii nu ar fi avut cum să-l accepte. În plus, era clar că Belgradului nu i se oferise suficient timp (avusese doar patruzeci și opt de ore la dispoziție) pentru a-și formula răspunsul.

Cu excepția contelui Leopold von Berchtold, succesorul lui Aehrenthal în funcția de ministru de externe și un prieten apropiat al lui Franz Ferdinand, puțini au fost cei de la curtea vieneză care au deplâns moartea arhiducelui. Împăratul nu s-a arătat foarte îndurerat când a aflat de moartea nepotului său. El și contele Berchtold s-au lăsat convinși de Hötzendorf, care insista să pornească la război împotriva Serbiei, crezând că Belgradul putea fi înfrânt cu ușurință. Aceasta a fost cea mai evidentă, dar nu și cea mai gravă greșeală a lor. Convingerea vienezilor că Germania și Austria ar fi fost suficient de puternice pentru a pacifica Rusia scotea în evidență faptul că austro-ungarii nu înțeleseseră în

totalitate scopurile belicoase ale Germaniei. Berlinul se pregătea să trimită trupe, dar nu spre est, ci spre vest, înspre Franța. Hötzendorf calculase greșit intențiile Germaniei, deși putem spune în apărarea lui că nu mai credea că Austro-Ungaria putea ocupa Serbia fără să provoace un război mai generalizat. Era de asemenea sceptic în ceea ce privea capacitatea armatei habsburgice de a câștiga un asemenea război (și asta fără să mai pună la socoteală propria sa nepricepere ca strateg). Cu toate acestea, pe parcursul următoarelor două săptămâni ale acelei calde luni iulie a anului 1914, cele mai influente personalități ale curții vieneze s-au pus de acord că Serbia trebuia fie să se mai smerească și să renunțe la propria suveranitate, fie să facă față unui război.

******** Kuršumlija și orașul țarului Dušan aduc aminte de iminenta bătălie pentru Kosovo – Kuršumlija este ultimul oraș din Serbia înainte de granița cu Kosovo – și Skopje.
******** Nu e nimic. Nu e nimic.
******** Vezi Capitolul 1.
******** O influentă facțiune de la curtea vieneză, nu un partid politic oficial, formată din ofițeri de rang înalt.
******** Josip Horvat, Politička Povijest Hrvatske, Zagreb, 1989, p. 244. Această propoziție, dar și minunatul neologism austriac, fortwurschteln, ar putea fi tradusă cel mai bine prin „n-avem ce face decât să o scoatem la capăt".
******** Pašić folosește termenul de plemena, care poate însemna trib, clan sau ramură a unei familii. În acest context evită în mod intenționat să spună cu exactitate dacă această entitate îi include sau nu pe croați.
******** Tradus literal „În sălcii cu sârbii".
******** Vechea denumire croată a orașului Sarajevo.
******** Mentalitate de lucru care pune accentul pe găsirea celei mai ieftine soluții, ocolirea problemelor dificile și depunerea minimului de efort cu putință.
******** De la termenul heuer – care în germana austriacă înseamnă anul acesta. Heuriger sunt vinării mari care vând vin tânăr, mai degrabă răcoritor, dar și foarte bun.
******** Din Mein Kampf, de Hitler, citat în Der Burgenkaiser: Karl Lueger und seine Zeit, de Johannes Hawlik. Hawlik se numără printre acei istorici, în primul rând austrieci, care au încercat să dovedească că antisemitismul lui Lueger era unul blând, neamenințător, și că influența sa asupra lui Hitler a fost exagerată. Eu personal aș susține că în lumea germanofonă există puține personalități care să fi depus mai multe eforturi pentru instituționalizarea antisemitismului ca ideologie violentă și, implicit instigatoare la genocid decât Lueger.
******** Nu există dovezi solide că Habsburgii ar fi căutat să pună stăpânire pe Salonic, dar părerea general acceptată, atât în interiorul, cât și în afara Imperiului, era că aceasta era intenția Vienei. Însă nu există urmă de îndoială că Viena dorea să controleze linia de cale ferată care făcea legătura între Salonic, Belgrad și regiunile de nord.
******** Declarația lui Izvolski, care a afirmat că respectiva chestiune nu fusese convenită în cadrul faimoasei întâlniri cu Aehrenthal de la

Buchlau, pare să reflecte pe de o parte incompetența ministrului rus, dar și viclenia austriacului.
******** Locul în care se împerechează lupii.
******** Tânăra Bosnie – Numele de Mlada Bosna a apărut pentru prima dată într-un ziar naționalist al sârbilor bosniaci, Otadbina, în 1907, după care a devenit cunoscut printr-un articol publicat de Gaćinović în 1911. Însă, în ambele cazuri, Tânăra Bosnie era înțeleasă ca fiind o mișcare intelectuală generală, preponderent studențească, direcționată împotriva stăpânirii austriece din Bosnia. Cele două modele ale lui Gaćinović erau Tânăra Italie și Tânăra Rusie. După Primul Război Mondial, Tânăra Bosnie a devenit sinonimă cu conspirația restrânsă care a reușit să-l asasineze pe Franz Ferdinand. Deși nu luase parte în mod activ la această conspirație, Gaćinović a fost considerat principalul ideolog al Tinerei Bosnii.
******** Mehmedbašić, Čubrilović, Čabrinović, Cvjetkopopović, Princip și Grabež, în această ordine.

Capitolul 5

Casa războaielor

Ein Verwundeter
tastet sich kriechend
vorwärts

Fluch, Kaiser, dir! Ich spüre deine
Hand,
an ihr ist Gift und Nacht und
Vaterland!
Sie riecht nach Pest und allem
Untergang.
Dein Blick ist Galgen und dein
Bart der Strang!
Dein Lachen Lüge und dein
Hochmut Haß,
dein Zorn ist deiner Kleinheit
Übermaß,
der alle Grenze, alles Maß
verrückt,
um groß zu sein, wenn er die Welt
zerstückt.

Un soldat rănit
înaintând bâjbâind,
târându-se în genunchi

Te blestem, Împărate! Îți simt
strânsoarea, mâna
În care ții otrava și noaptea și
Țara!

Război și pace, 1914–1924

Marele Război european

În 1914, rivalitatea imperialistă a atins apogeul convingând toate imperiile euro-asiatice să arunce uriașe resurse economice și tehnologice într-un vast conglomerat industrial al morții. Pe parcursul celor cinci luni cât a durat bătălia de la Verdun, de exemplu, „cele două armate beligerante (cea franceză și cea germană) au aruncat peste douăzeci și trei de milioane de obuze… în medie, peste o sută de obuze pe minut“[2]. Acesta a fost un război care a depășit orice limită a înțelegerii și rațiunii. Generalii aflați la conducerea unor armate deosebit de numeroase nu își imaginaseră vreodată acțiuni militare de asemenea anvergură; sute de mii de tineri au plătit pentru lipsa de experiență a liderilor lor militari.

Nu este nici original, nici foarte edificator să reducem evenimentele Primului Război Mondial la o consecință inevitabilă a competiției imperialiste. Nu numai că „este insuficient“, după cum a observat un istoric iugoslav, „dar este un truism, care nu ne explică câtuși de puțin de ce țăranii de diferite credințe luptau unii împotriva celorlalți la kilometri întregi distanță de linia frontului, pe niște dealuri din Balcani, de parcă acesta ar fi fost războiul lor“[3]. Această explicație nu ține cont de rețeaua complexă de relații dintre și din cadrul celor două blocuri de putere, Antanta și Puterile Centrale. Majoritatea statelor balcanice, mai ales Serbia, Turcia, Bulgaria și România, erau prinse în această pânză de păianjen, fără să aibă posibilitatea de a se salva.

Entuziasmul kaiserului Wilhelm al II-lea pentru război era alimentat de un naționalism puternic și facilitat de un potențial economic extraordinar. Alături de Italia, Germania aparținea așa-numitelor verspätete Nationen (națiuni întârziate), care încercau să compenseze pentru faptul că se înscriseseră târziu în jocul imperialist. Începând cu anii 1890, Germania și-a dezvoltat o Weltpolitik, o încercare hotărâtă de a se face cunoscută cel puțin ca putere imperială și, dacă era posibil, drept principală mare putere. Populația „tânărului Imperiu German… crește anual cu 800 000 – 900 000 de mii de oameni“, a afirmat Kurt

Riezler, consilierul de rang înalt al cancelarului Bethmann-Hollweg, „și pentru aceste noi mase trebuie să găsim fie alimente, fie locuri de muncă, ceea ce în fond și la urma urmei înseamnă cam același lucru… Dorința națiunii germane de a acumula putere și prestigiu nu numai în Europa, ci în întreaga lume a sporit într-un ritm rapid“[4]. Tocmai această nevoie de influență globală a răsturnat prudenta politică externă a lui Bismarck. Așa s-a ajuns ca, în 1914, Reichul să fie dispus să sacrifice un număr oricât de mare de grenadieri din Pomerania pentru a-și duce la bun sfârșit politicile în Turcia și Macedonia.

Acea Weltpolitik dusă de Germania era o amenințare directă la adresa hegemoniei Marii Britanii, care la începutul secolului al XX-lea continua să fie cea mai importantă putere imperială. Ambițiile din ce în ce mai mari ale Germaniei erau atât de periculoase, încât Londra a ajuns în final să încheie o serie de acorduri cu Franța și Rusia, inamicul său imperial tradițional, cu toate că Marea Britanie încă era implicată în grave dispute cu ambele state (în primul rând cu Rusia) în diferite regiuni ale lumii. Pe parcursul unei discuții purtate cu ambasadorul american la Londra chiar la începutul războiului, ministrul de externe sir Edward Grey a explicat limpede de ce era Germania o amenințare: „Pentru noi, problema este următoarea: dacă va ieşi victorioasă, Germania va domina Franța; independența Belgiei, Olandei, Danemarcei și poate chiar și a Norvegiei și Suediei nu va fi decât o amintire; existența lor ca națiuni distincte va fi devenit ficțiune; toate porturile lor vor fi la dispoziția Germaniei; Berlinul va domina întreaga Europă Occidentală, iar acest lucru ne va pune într-o poziție imposibilă. Nu vom putea dăinui ca stat de primă mână în aceste împrejurări“[5].

Primul Război Mondial s-a întins pe o perioadă atât de îndelungată tocmai din cauza acestei competiții dintre Marea Britanie și Germania. Încă rămâne de discutat dacă nu cumva Marea Britanie deține o mai mare responsabilitate pentru izbucnirea războiului prin aceea că a încercat să excludă în mod sistematic Germania de la toate împărțelile imperialiste sau dacă nu cumva principala cauză a războiului a fost ambiția nemăsurată a Germaniei. Însă nu mai este nici urmă de îndoială că rivalitatea anglo-germană a stat la baza Primului Război Mondial. Celelalte mari puteri care au pornit la război în 1914 au făcut acest lucru din motive complet diferite: Austro-Ungaria considera că era necesar să ia parte la conflict pentru a supraviețui ca mare putere; Franța a pornit la

război pentru că a fost atacată de Germania (odată devenită tabără combatantă, Franța a sperat bineînțeles să se răzbune pentru înfrângerea suferită în fața Germaniei în 1870 și să recupereze provinciile Alsacia și Lorena, dar Parisul nu ar fi pornit niciodată un război doar pentru acest lucru); Rusia a pornit la război în primul rând pentru că spera să-și extindă influența în Balcani, zdrobind Austro-Ungaria și ocupând Istanbulul.

Chestiunile de ordin strategic au deținut pretutindeni o importanță mai mare decât afinitățile ideologice în definirea relațiilor dintre celelalte state beligerante principale și Marea Britanie și Germania. Este adevărat că atât Wilhelm al II-lea, cât și Franz Joseph I erau profund conservatori și ostili democrației, dar Wilhelm era un naționalist înfocat și privea cu dispreț amestecul cosmopolit de popoare din Austro-Ungaria. Cu toate acestea, supraviețuirea Imperiului Habsburgic era de o importanță crucială pentru acea Weltpolitik dusă de Germania, căci Austria era puntea strategică pentru atingerea principalelor țeluri imperialiste ale Berlinului, care vizau Turcia, Mesopotamia și Bagdadul. Țarul Nicolae al II-lea împărtășea dragostea pentru autocrație și antipatia față de sistemele parlamentare nutrite de Wilhelm și de Franz Joseph. Cu toate acestea, Rusia s-a aliat fără șovăială cu Franța republicană și Marea Britanie liberală. Nevoia Sankt-Petersburgului de a controla direct Strâmtorile [Bosfor și Dardanele] se bătea cap în cap cu dorința Germaniei de a domina Turcia. Neîncrederea în democrație împărtășită de dinastiile Hohenzollern și Romanov nu era suficientă pentru a depăși conflictul de interese în chestiunea Strâmtorilor.

La început, nici Antanta, nici Puterile Centrale nu au părut prea doritoare să deschidă un nou front în sudul Balcanilor. Însă până la sfârșitul lui octombrie 1914, armata germană ajunsese la concluzia că, provocând Rusia în sud, putea să-i cauzeze acesteia probleme de logistică pe frontul de est, unde, după câteva înfrângeri de început, forțele țariste reușiseră la acel moment să izgonească armata habsburgică până adânc pe teritoriul Austriei. Crucișătoarele Goeben și Breslau, care navigau sub pavilion turcesc, dar erau comandate de nemți, au primit ordin de la Enver Pașa, ministrul apărării și un susținător înfocat al germanilor, să bombardeze navele rusești ancorate în Crimeea. Așa s-a deschis Frontul de Sud.

Istanbulul și Strâmtorile erau cheia pentru deținerea controlului în

Orientul Mijlociu, acea regiune bogată în zăcăminte de petrol și căi strategice de navigație. În Balcani însă, cursul războiului a fost dictat de lupta mult mai îngustă a marilor puteri de a domina Strâmtorile. Antanta și Puterile Centrale au insistat ca aliații lor din Balcani să-și ajusteze scopurile regionale de război la aceste țeluri imperialiste. Soarta slavilor de sud, relația dintre Transilvania și România, granițele definitive ale Bulgariei, Chestiunea macedoneană și, nu în ultimul rând, relația dintre greci și turci au fost puternic influențate de dorința Marii Britanii, Germaniei și Rusiei de a controla accesul la Marea Neagră prin Mediterană.

Serbia era sigurul teritoriu ostil care bloca linia de cale ferată germană Berlin–Bagdad. Ofensiva austriacă demarată asupra Serbiei la sfârșitul lui iulie 1914 a avut două scopuri. Habsburgii intenționau să elimine Serbia ca influență destabilizatoare asupra slavilor din Imperiu, iar Germania dorea să vadă această țară subjugată din considerente strategice. La începutul conflictului, România și Bulgaria au permis nemților să le traverseze teritoriile pentru a livra materiale de război Turciei. Însă pentru armata germană era de o importanță crucială să controleze linia de cale ferată care traversa Serbia. Acest lucru a devenit evident în septembrie 1914, când guvernul României, dorind să-și sublinieze neutralitatea, a interzis germanilor să mai transporte bunuri pe teritoriul său. Drumul către Turcia era blocat; înaltul comandament german a început să acorde mare atenție construirii unei alte legături terestre cu Turcia.

Relația dintre Turcia și Germania, pe care Wilhelm al II-lea o întreținuse cu conștiinciozitate în anii 1890, a devenit și mai apropiată ca urmare a cooperării dintre ofițerii de rang înalt ai Reichswehr-ului și statul-major turc pe parcursul Războaielor Balcanice. La sfârșitul anului 1913 și începutul anului 1914 însă, conducerea Imperiului Otoman a transmis mai multe semnale clare Marii Britanii și Franței, sugerând că era dornică să coopereze și spera să evite legături mai strânse cu Puterile Centrale. Dar la începutul războiului, Marea Britanie nu considera că Balcanii sau Strâmtorile erau un teatru de război, iar în acea parte a lumii aliatul ei era oricum Rusia, presupusul dușman de neclintit al Turciei. Franța, pe de altă parte, era prea preocupată să-și apere propriul teritoriu pentru a-și face prematur probleme legate de un teatru de război care nu se deschisese încă.

Pentru început, Bulgaria, România și Grecia s-au mulțumit să stea departe și să observe sorții războiului înainte de a-și declara simpatiile pentru vreuna dintre tabere. Chestiunea Strâmtorilor nu a fost discutată prea intens în conversațiile diplomatice care au precedat izbucnirea războiului, dar îndată ce au început luptele în Belgia, Franța și Polonia, centrul strategic al luptei din sudul Europei s-a mutat rapid în zona Istanbulului și a Strâmtorilor și, prin urmare, în întreaga Peninsulă Balcanică. Atât Antanta, cât și Puterile Centrale au început să exercite presiuni asupra Sofiei, Bucureștiului și Atenei pentru a intra în război.
Mesopotamia, regiunea arabă a Imperiului Otoman aflat în declin, era singurul teatru de luptă de importanță majoră în Primul Război Mondial care, din punct de vedere geografic, nu făcea parte din Europa. Însă principalele tabere beligerante de aici luptau sub steagurile puterilor europene – Marea Britanie, Turcia și Germania. În Europa, armatele formate din soldați de diferite naționalități care luptau sub stindardul imperiilor multinaționale mascau câteodată forța naționalismului care se afla în spatele luptei. Foarte mulți sârbi și italieni luptau sub steagul habsburgic împotriva armatelor Serbiei și Italiei, iar românii din Transilvania au luat parte la ofensiva comună germano-austro-ungară împotriva României. Armata rusă nu era la fel de cosmopolită precum armata austriacă, dar în rândurile ei se înrolaseră foarte mulți soldați non-ruși din Europa, Caucaz și Asia.
Poate că acesta să nu fi fost primul război mondial, în pofida faptului că în armatele franceze și britanice au fost înrolați și soldați din colonii; căci, la început, atunci când Austria a bombardat Belgradul și a invadat Serbia, acest conflict a fost cunoscut pentru scurt timp sub numele de Al Treilea Război Balcanic. Conflictul a fost imediat absorbit de războiul mai amplu care se desfășura pe Fronturile de Est și de Vest, însă războiul din Balcani a rămas o anomalie bizară. Pe măsură ce s-a aprofundat criza, atât Antanta, cât și Puterile Centrale au investit resurse din ce în ce mai mari pentru a convinge tinerele puteri balcanice să se alăture alianțelor lor. Cu excepția Serbiei, a cărei existență însăși era amenințată de Germania și Austria, niciun stat balcanic nu avea vreun aliat evident. Existau anumite avantaje în a te alătura unuia dintre cele două sisteme de alianțe reprezentate de marile puteri, dar soarta războiului se schimba pe câmpurile de luptă și, prin urmare, forța gravitațională a celor două blocuri se modifica zilnic. Un mic stat balcanic putea fi tentat

să declare război pentru a-şi urmări ţelurile regionale, nu pentru că simpatiza în mod deosebit cu aliatul său. Însă aceste scopuri regionale se băteau adesea cap în cap cu tacticile mai ample ale unei mari puteri aliate. Serbia a fost prima care a descoperit acest lucru, imediat ce a izbucnit războiul; Turcia, Bulgaria şi România aveau să înveţe aceeaşi lecţie.

Prima victorie a Antantei: Serbia, Austro-Ungaria

În zorii zilei de 29 iulie 1914, a fost tras primul obuz al Marelui Război din oraşul austro-ungar Semlin (Zemun din Serbia zilelor noastre). Obuzul a zburat peste râul Sava şi a căzut peste Belgrad. În cele opt ore care au precedat căderea primei bombe, bărbaţii şi femeile din Belgrad au fost cuprinşi de o frenezie organizatorică. Negustorii din piaţa centrală a oraşului au început să tragă obloanele tarabelor, iar oamenii s-au grăbit să se aprovizioneze cu cât mai multe alimente şi articole esenţiale, după care s-au grăbit să ajungă acasă pentru a-şi pregăti pivniţele sau chiar s-au ascuns în peşterile încăpătoare de pe dealurile de la marginea Belgradului. Când a început bombardamentul, familiile care locuiau în cartierele aflate cel mai aproape de Sava şi Dunăre s-au înghesuit în adăposturi improvizate, în timp ce artileria austro-ungară lovea în avanposturile oraşului. Acea primă noapte a fost cumplită: „Dintr-odată, între orele unu şi două noaptea, o explozie puternică a zdruncinat din temelii toate casele din Belgrad şi absolut toate ferestrele de la toate locuinţele din Dorćol şi până la Čubura s-au făcut zob********“, şi-a amintit un tânăr douăzeci de ani mai târziu. „Civilii din Belgrad, care habar nu aveau ce se întâmplase, au fost cuprinşi de o panică îngrozitoare.“[6] După cum s-a dovedit, marea explozie a fost opera maiorului Vojin Tankosić, membru al Mâinii Negre şi cel care le furnizase arme lui Gavrilo Princip şi prietenilor săi. Tankosić îşi trimisese unul dintre regimentele sale să arunce în aer podul de cale ferată care lega Belgradul de Semlin, cel mai estic avanpost al Austro-Ungariei de pe celălalt mal al Savei, vizavi de Belgrad. Acum, armata austro-ungară avea să fie nevoită să trimită soldaţii cu barca sau să construiască poduri pentru a demara un atac al infanteriei asupra oraşului.

Austria a folosit artilerie grea fabricată de Krupp şi Škoda pentru a bombarda oraşele sârbe de pe Dunăre, Sava şi Drina, de-a lungul unei linii de front care se întindea pe 225 de kilometri. Cele două ţinte principale au fost Šabac, în nord-vest, şi Belgradul însuşi. După ce s-au pregătit o săptămână, austriecii au lansat tiruri masive şi concentrate de artilerie asupra centrului Belgradului şi celor mai importante obiective industriale. Un soldat sârb, care se întorcea în capitală după ce îşi încheiase serviciul militar în Macedonia, şi-a amintit „cât de potrivit fusese numele ales de turci pentru vechiul nostru oraş, Derul el Džihad – Casa Războaielor. Obuzele împânziseră cerul deasupra capitalei sârbe, zburând în toate direcţiile. Pe lângă tunul fix, poziţionat în spatele Zemunului, austriecii mai aveau şi alte arme speciale: aşa-numitele monitoare, mici bărci dotate cu artilerie grea care încercuiau Belgradul ca nişte câini turbaţi şi trăgeau din toate părţile“[7]. Noaptea aproape toate străzile din Belgrad erau luminate fie de o reţea vastă de proiectoare construită de armata austriacă, fie de incendiile scăpate de sub control care înghiţiseră fabrica de ţigarete, cea de cherestea şi uzina de păcură. Chiar de la începutul bombardamentului, reţeaua de alimentare cu apă fusese distrusă, iar condiţiile sanitare se deterioraseră rapid. Nu exista prea multă apă potabilă şi roiurile de ţânţari nu dădeau pace sutelor de oameni rămaşi fără adăpost, care fuseseră nevoiţi să-şi abandoneze casele şi să caute refugiu într-o peşteră uriaşă de lângă Topčider.

Pe parcursul celor 110 ani de istorie modernă a Serbiei, ameninţările militare veniseră întotdeauna din sud******** – de la armata otomană sau de la bulgari. Sudul Serbiei era linia de front al cărei potenţial economic şi industrial fusese întotdeauna subordonat politicilor de securitate ale ţării. Pe de altă parte, cea mai mare parte a industriei sârbe se dezvoltase în nord, fie de-a lungul Dunării şi Savei, fie în apropierea graniţei – în mare parte, de-a lungul liniei care era acum atacată de peste 300 000 de soldaţi habsburgici. Prin urmare, guvernul şi armata sârbă se confruntau cu două probleme majore. În primul rând, invazia planificată ameninţa cea mai mare parte a potenţialului industrial al ţării şi, ca atare, însăşi capacitatea armatei de a lupta. Însă problema cea mai presantă a armatei sârbe era amplasarea ei – căci trebuia să facă faţă inamicilor ei tradiţionali din sud, dat fiind faptul că Serbia ocupase militar Macedonia şi regiuni extinse din Albania. În memoriile sale, un dascăl din centrul Serbiei şi-a amintit că „la momentul mobilizării… situaţia generală era

foarte dificilă. O bună parte a regimentelor se afla în teritoriile recent eliberate [Macedonia], iar inițial linia de cale ferată nu putuse fi folosită pentru mobilizare, fiindcă trenurile erau utilizate pentru evacuarea membrilor guvernului și funcționarilor din Belgrad… Era o lipsă acută de arme și muniție, mai ales pentru artilerie… În ceea ce privea înzestrarea cu uniforme si aprovizionarea taberelor militare, sârbii nu mai aveau decât ce le mai rămăsese după campaniile din Războaiele Balcanice“[8].

Armata sârbă era epuizată. În cei doi ani care precedaseră izbucnirea Marelui Război, statul-major austro-ungar reușise în sfârșit să mărească bugetul de apărare. Decidenții politici din întreaga Europă (mai ales cei de la Viena și Sankt-Petersburg) au presupus că „expediția punitivă“ a Austro-Ungariei împotriva Serbiei, condusă de generalul Oskar Potiorek, guvernatorul militar al Bosniei și supraviețuitor al atacului lui Princip împotriva lui Franz Ferdinand, avea să dureze câteva zile și să elimine astfel frontul din Balcani. Cu toate acestea, în mod inexplicabil, austriecii și-au continuat tirurile de artilerie vreme de două săptămâni și, deși au reușit să profite de pe urma bombardamentului pentru a construi un sistem de poduri mobile peste Sava și Drina, înaltul comandament sârb a prins un moment prețios de respiro și a reușit să detașeze 250 000 de soldați la nord pentru a se opune invadatorilor. O bună parte a acestora erau foarte prost înarmați, având asupra lor furcile și topoarele cu care plecaseră de la casele lor. Dar luptătorii sârbi erau foarte motivați, lucru care compensa lipsa de armament. Cu toate acestea, în data de 12 august, când a început ofensiva infanteriei austriece, forțele habsburgice au traversat rapid Sava și au pătruns în orașul-fortăreață Šabac, ocupând întinsa zonă din nord-vestul Serbiei, câmpia Mačva, și reunindu-se apoi cu colegii lor care traversaseră Drina la sud-vest. Se părea că peste o săptămână, generalul Potiorek avea să pătrundă în Belgrad.

În 15 august, șeful statului-major sârb, generalul Radomir Putnik, a dat ordinul de demarare a unei contraofensive, Bătălia din Munții Țer [Cer, în sârbo-croată]. Mačva, teritoriu cuprins între cursurile Savei și Drinei, este locul în care se întâlnesc Bosnia, Croația și Serbia. Până în a doua săptămână a lunii august, sârbii au reușit să formeze cu succes un arc defensiv, care începea de la extremitatea sudică a orașului Šabac și se încheia la Krupanj, exact la est de Drina. În centrul liniei defensive sârbe se aflau Munții Țer. Pentru a apăra linia, armata trebuia să se poziționeze pe două piscuri montane de importanță-cheie și să ocupe un sat situat

strategic. În noaptea de 16 august, căpitanul Ješa Topalović a fost trimis să atace Kosanin, satul din vârful Munţilor Ţer.

Batalionul principal avansase pe parcursul nopţii înspre vârful Troian. Când am ajuns la Parlog, a început furtuna, urmată de tunete cutremurătoare şi fulgere puternice. Ploaia ne-a udat până la piele… Dintr-odată, un alt soldat, cu răsuflarea întretăiată, cuprins de emoţie, a strigat:
— Domnule maior, nemţii!
Aşa a început ciocnirea nocturnă dintre Divizia noastră Mixtă şi Divizia 21 Landwehr a inamicului, iar, odată cu aceasta, şi Bătălia din Munţii Ţer.[9]

Au urmat trei zile de lupte crunte pe parcursul cărora niciuna dintre tabere nu a avansat. Apoi liniile austriece s-au prăbuşit brusc, iar soldaţii s-au retras cuprinşi de panică dincolo de Drina şi Sava. Foarte mulţi soldaţi din armata habsburgică au murit înecaţi. A fost o victorie uimitoare, care a prevestit parcă preţul teribil ce avea să fie plătit pe parcursul următorilor ani în vieţi omeneşti. „Zona dintre Munţii Ţer şi râul Iadar, locul în care s-a purtat această cruntă bătălie, nu era altceva decât o întindere presărată cu gropi comune şi carne în putrefacţie“, a transmis jurnalistul francez Henry Barby. „Dinspre buza pădurii venea o duhoare atât de cumplită, încât era imposibil să te apropii de înălţimile Munţilor Ţer. Cadavrele erau atât de multe, încât Armata a Doua a fost nevoită să renunţe la înmormântări, căci nu mai era timp.“[10] Mai jos, în oraşe şi sate, armata sârbă a descoperit urmele masacrelor. Sute de oameni fuseseră executaţi în grabă, femei şi copii violaţi şi apoi împuşcaţi. Foarte mulţi au căzut probabil victime altor slavi, croaţi sau musulmani care slujeau în armata austro-ungară, deşi majoritatea istoricilor sârbi îi consideră pe criminali „nemţi“.
Pe parcursul Bătăliei din Munţii Ţer au fost înregistrate mai multe evenimente fără precedent. Aici a avut loc prima luptă aeriană a Marelui Război: unul dintre cele trei aeroplane sârbe a întâlnit un avion habsburgic în timp ce patrula deasupra poziţiilor inamicului în misiune de recunoaştere. Aviatorul austriac i-a făcut cu mâna omologului său

sârb, care i-a răspuns cu același gest. Aviatorul Tomić, al cărui avion arăta ca un zmeu în formă de cutie, la care se atașaseră roțile unui cărucior pentru copii, l-a privit în ochi pe pilotul austriac, care și-a scos revolverul și a deschis focul asupra lui. Tomić s-a aplecat, a înclinat aparatul de zbor și a reușit să se întoarcă teafăr acasă. Din acel moment, toți piloții au fost înarmați cu revolvere. În câteva săptămâni, pe toate avioanele austriece și sârbe s-au montat mitraliere.

Ambele tabere au suferit pierderi grele în această primă bătălie. Circa 30 000 de austrieci au fost răniți și între 6 000 și 10 000 uciși. Sârbii au pierdut între 3 000–5 000 de oameni și peste 15 000 au fost răniți. Dar importanța bătăliei din Munții Țer rezidă în primul rând în faptul că a reprezentat primul succes militar al Antantei. În timp ce armata austro-ungară se retrăgea, germanii zdrobeau Belgia. Liège a fost ocupat cu trei zile înainte de Bătălia din Munții Țer, iar Bruxelles-ul a căzut la două zile după victoria Serbiei. La mai puțin de două săptămâni după această bătălie, germanii au repurtat faimoasa lor victorie împotriva armatei imperiale ruseşti la Tannenberg. „Istoria Austro-Ungariei a fost presărată cu o colecție remarcabilă de înfrângeri, iar domnia lui Franz Joseph a fost deosebit de prolifică la capitolul dezastre militare“, a comentat Barby în 19 august de pe linia frontului, „dar până astăzi, bătrânul monarh putea să susțină că nu suferise înfrângeri decât în fața marilor puteri, precum Franța în 1850 și Prusia în 1866. Astăzi, a pierdut în fața Serbiei, un stat de zece ori mai mic decât Austria, cu o populație de zece ori mai puțin numeroasă, stat care i-a provocat o primă înfrângere răsunătoare.“[11]

În primele trei luni de război, sârbii au desfășurat o uimitoare operațiune militară. Forțele habsburgice au invadat cu succes Serbia la mijlocul lui septembrie. În noiembrie, a avut loc bătălia de la Kolubara, actul final al campaniei, care a început la scurt timp după ce austriecii au ocupat Belgradul. La mai puțin de o lună însă, armata sârbă a provocat o a doua înfrângere umilitoare austriecilor, alungându-i din Belgrad și urmărindu-i până în Bosnia și Croația. Pentru o scurtă perioadă de timp, sârbii chiar au amenințat să cucerească Sarajevo. Victoriile Serbiei, alături de tensiunea crescândă din jurul chestiunii strâmtorilor și intrării Imperiului Otoman în război de partea Puterilor Centrale au atras atenția Germaniei și Marii Britanii asupra Balcanilor. La acel moment, armatele de pe Frontul de Vest se împotmoliseră deja într-o mlaștină sinistră din care nu aveau să mai iasă pentru următorii patru ani. O victorie a uneia

dintre tabere în Balcani ar fi putut afecta campania inamicului pe Frontul de Est, și prin extensie și pe cel de Vest. Dintr-odată, marile puteri au început să rivalizeze unele cu celelalte pentru a extinde războiul din Balcani.

Deutschland über Allah!: Turcia

Fără niciun avertisment, se trage un foc de armă. Nu se aude un pocnet iute, ci un zgomot înăbușit, sec, care răsună lovindu-se de suprafața plană a mării și de versanții unor munți îndepărtați. Înainte să-mi pot focaliza binoclul, silueta unui crucișător blindat începe să se contureze pe măsură ce nava iese din ascunzătoarea ei, din spatele dealului nordic, și alunecă pe suprafața mării în dreptul țărmului înceţoșat de la Kum Kale. Un al doilea foc de armă și un al doilea vas! Acesta din urmă navighează spre centrul intrării în aceste strâmtori înguste, aceste Dardanele…
Dintr-odată, mă năpădesc niște legături pe care nu le-am făcut până acum în acest război. Mă odihnesc pe zidul lui Priam, protejat de un deal acoperit de flori. Tumulul lui Ahile se ridică în fața ochilor mei, înspre mare. La vest de mormântul lui Aiax, văd meandrele unui râu întortocheat care strălucește, după care dispare – Skamandros. Undeva departe, simt puterea Muntelui Zeilor… Tatăl lui Hector a stat aici. Și din turnul întunecat, a privit în jos printr-o crăpătură îngustă înspre corăbiile detestaților greci, care i-au răpit fiii rând pe rând… totul numai pentru frumusețea unei femei.
Cercul a fost închis. De pe buzele de metal ale tunului englezesc se rostește cuvântul magic – și tot ce părea de mult trecut în neființă prinde dintr-odată viață.

Emil Ludwig, Troia, martie 1915[12]

În timp ce eseistul german Emil Ludwig contempla Marea Egee din palatul lui Priam, nici el, nici compatrioții săi aflați la Istanbul ca diplomați, scriitori, consilieri militari sau oameni de afaceri nu nutreau speranțe prea mari că garnizoanele otomane aveau să reușească să reziste ofensivei flotei britanice, care urmărea să pătrundă prin

Dardanele în Marea Marmara.
Muniţia avea să le ajungă timp de zece zile, poate maximum trei săptămâni; bătălia pentru Dardanele nu se putea compara cu sângeroasele şi eroicele războaie troiene. După luptele crunte purtate pe principalele teatre de război din Europa, încercarea eşuată a trupelor franceze, engleze şi ANZAC (trupele australiene şi neo-zeelandeze) de a înfrânge apărarea turcă din Dardanele avea să fie cea mai intensă şi violentă campanie din război.
Cu şase luni înainte ca Ludwig să ajungă la Troia, în septembrie 1914, guvernul german semnase, după ce şovăise o vreme, o alianţă cu Imperiul Otoman. Răspunzând întrebărilor adresate de cancelarul Bethmann-Hollweg, ambasadorul german la Istanbul, baronul Hans von Wangenheim, avertizase că Berlinul trebuia să se gândească bine dacă acest nou parteneriat avea să fie un avantaj pentru efortul de război al Germaniei sau o responsabilitate. În cele din urmă, cancelarul a fost convins că alianţa cu Turcia era un risc pe care Germania trebuia să şi-l asume.
Asemenea tuturor statelor balcanice, cu excepţia Serbiei, şi conducerea turcă, deja afectată de intrigile şi politicile diverselor facţiuni, era dezbinată când venea vorba să aleagă între Puterile Centrale şi Antantă. Cele două grupări principale ale Comitetului pentru Unitate şi Progres (CUP) purtaseră convorbiri secrete atât cu Antanta, cât şi cu Puterile Centrale, sperând să le poată impune astfel oponenţilor lor din Turcia o alianţă politică şi militară ca fait accompli. O a treia facţiune mai slabă susţinea o politică de neutralitate. Toate cele trei facţiuni aveau însă un scop comun, cel de a scăpa Turcia de sistemul capitulaţiilor şi de a reduce dependenţa economică a ţării de marile puteri.
Apelurile forţelor pro-Antantă au fost respinse. Britanicii şi francezii au înţeles târziu potenţiala importanţă a chestiunii strâmtorilor. În volumul detaliat dedicat războiului din Turcia, comandantul Maurice Larcher a notat că Marea Britanie, Franţa şi Rusia s-au jucat fără rost cu punctele sensibile ale Turciei. „Negociind în mod activ cu statele slave din Balcani, ele [puterile Antantei] le-au adus grave acuzaţii [turcilor], cum că ar fi încălcat anumite convenţii internaţionale pe care trebuiau să le îndeplinească la un moment anume. I-au ameninţat pe turci cu represalii şi i-au avertizat că nu le vor mai face favoruri importante. În plus, fără să-şi dea seama cât de grav ar fi fost ca Turcia să intre în Primul Război

Mondial, nu au luat măsuri militare, nici de intimidare, nici de siguranţă.“[13] În plus, eforturile depuse de lobbyul pro-Antantă au fost subminate constant de politica agresivă dusă de Marea Britanie faţă de Imperiul Otoman. În august 1914, o delegaţie navală turcă a sosit în Marea Britanie pentru a lua în posesie două cuirasate pentru care Turcia deja plătise, în parte cu bani publici. Însă în seara în care trebuia predat vasul, Ministerul de Război a ordonat rechiziţionarea celor două nave, fără compensaţie. Opinia publică din Turcia s-a întors brusc în favoarea Germaniei.

Cel mai grav era însă faptul că Antanta avea mari probleme în a-şi coordona scopurile strategice. Franţa pur şi simplu nu era prea interesată de problema strâmtorilor, iar Rusia pendula în chestiunea turcă, nefiind sigură dacă nu ar fi preferat de fapt o Turcie neutră eliberării strâmtorilor de către englezi. Pe parcursul campaniei din Dardanele, Rusia a continuat să aibă suspiciuni în privinţa scopurilor britanicilor în regiune. Deşi Marea Britanie declarase oficial că ţelul ei era să deschidă strâmtorile pentru a putea transporta muniţie în Rusia, era evident că ruşii nu puteau da uitării cei o sută de ani de rivalitate cu britanicii.

Ambasadorul german, von Wangenheim, a jucat un rol crucial în accelerarea procesului de formare a axei Berlin-Istanbul. La Poartă, cuvântul lui cântărea aproape la fel de greu pe cât cântărise odinioară cuvântul lui Stratford Canning sau al contelui Ignatiev. Diplomaţia baronului a evoluat printr-o serie de negocieri purtate cu miniştrii apărării şi de interne, Enver şi Talât Paşa. Însă o bună parte a membrilor guvernului turc habar nu aveau de aceste negocieri. La sfârşitul lunii iulie 1914 însă, deşi Turcia nu îşi luase încă vreun angajament, Enver s-a simţit suficient de încrezător cât să ia legea în propriile mâini. I-a asigurat pe nemţi că Turcia avea să le ofere sprijin militar activ. Cu toate acestea, nu a omis să sublinieze că avea să mai aibă nevoie de ceva timp pentru a dejuca forţele pro-Antantă din cadrul guvernului său şi pentru a pregăti defensiva în Dardanele.

Când a izbucnit Marele Război, Imperiul Otoman se afla într-o stare de contracţie haotică. Nu îşi revenise încă după înfrângerile suferite în Războaiele Balcanice. Guvernul otoman părea instabil şi predispus la schimbări violente. Naţionalismul turc şi dorinţa de a moderniza statul concurau împotriva panislamismului; guvernatorii regionali sau

comunitățile nonturce se opuneau impulsului centralizator. Îndatorarea cronică a Imperiului încă împiedica orice reformă, iar această problemă, cuplată cu Capitulațiile, le permitea britanicilor, francezilor, austriecilor și nemților care aveau interese imperialiste în regiune să mențină economia într-o stare de dependență neocolonialistă. Războaiele Balcanice scoseseră la iveală cât de fragilă devenise mândra armata otomană. Cu toate acestea, extraordinarul Enver Pașa s-a folosit de perioada de intervenție pentru a face curățenie în cadrul corpului ofițerilor urmând sfaturile Misiunii Militare Germane, înființată în 1913 sub conducerea generalului Liman von Sanders.
Germania avea în vedere considerente de ordin tactic și strategic. Odată cu deschiderea unui nou front în Caucaz, trupele rușești aveau să se disperseze rapid pe Frontul de Est, iar înaltul comandament german avea să poată detașa mai multe regimente pe Frontul de Vest. Dacă Turcia reușea să reziste, atunci accesul Rusiei la Istanbul avea să fie blocat, iar flota Rusiei la Marea Neagră avea să rămână izolată și neputincioasă.
Pe termen lung, Imperiul Otoman ar fi putut deveni o punte de legătură pentru ambițiile imperiale ale Germaniei. Aproape jumătate din linia de cale ferată Berlin-Bagdad traversa teritorii otomane, inclusiv strâmtorile. Germanii erau de asemenea convinși că dacă ierarhia musulmană avea să proclame conflictul un jihad sau război sfânt, atunci musulmanii din Africa, Orientul Mijlociu și subcontinentul indian aveau să se ridice împotriva Imperiului Britanic. Legiuitorii germani erau obsedați de o posibilă cruciadă panislamică, iar această obsesie a reușit să se strecoare și în proclamația pe care șeyh ülislam-ul (cel mai important cleric musulman) a scris-o pentru sultan, care a anunțat intrarea Turciei în război în noiembrie 1914:

Rusia, vreme de secole un dușman atât de crud și înverșunat al fericirii omenești, a târât acum guvernele Marii Britanii și Franței în Războiul Mondial. Aceste țări se bucură din toată inima și sunt mândre să trateze mii de mahomedani ca sclavi…
Pe parcursul ultimului secol, statele din gruparea opresivă cunoscută sub numele de Tripla Antantă nu numai că le-au furat mahomedanilor India, Asia Centrală și cea mai mare parte a statelor africane, luându-le independența politică, guvernamentală și chiar și libertatea; ci s-au ajutat

reciproc şi au reuşit să ne facă să pierdem cele mai preţioase regiuni ale Imperiului Otoman. În plus, revenind în trecutul apropiat, şi îmi amintesc acest lucru de parcă s-ar fi întâmplat ieri, Alianţa a fost responsabilă din punct de vedere moral şi material pentru anihilarea a sute de mii de mahomedani inocenţi, pentru violarea virginelor mahomedane şi pentru profanarea fanatică a locurilor sfinte ale islamului pe parcursul Războiului Balcanic, pe care l-a provocat încurajându-i şi protejându-i pe vecinii noştri…
Oh, mahomedani, adevăraţi slujitori ai Domnului! Cei care vor participa alături de noi la Războiul Sfânt şi se vor întoarce acasă vii vor cunoaşte o mare fericire; cei care îşi vor găsi moartea în această luptă vor cunoaşte onoarea martiriului.[14]

Membrii-cheie ai CUP au întâmpinat această retorică vizionară cu scepticism şi uşor amuzament. Iar dacă ierarhia musulmană ar fi înţeles cu adevărat scopurile de război ale lui Enver, Talât şi ale susţinătorilor acestora din CUP, s-ar fi gândit de două ori înainte să sprijine alianţa cu Germania. La doi ani de la intrarea Turciei în război, CUP a profitat de pe urma împrejurărilor excepţionale create pe parcursul conflictului pentru a distruge puterea clericilor. Asemenea majorităţii observatorilor contemporani, însărcinatul american cu afaceri de la Istanbul a fost deosebit de impresionat de zelul lui Enver Paşa. În august 1914, a notat în jurnalul său că Enver „nu mai era tânărul ofiţer modest, recent sosit din Macedonia, pe care îl cunoscusem în 1908, cel care roşea când era lăudat ca «erou al libertăţii». Ministrul bulgar l-a denumit «Profetul Profetului», şi pe fiecare latură a biroului său din Ministerul de Război sunt atârnate portrete înfăţişându-i ba pe Napoleon, ba pe Friedrich cel Mare!“[15] La scurt timp după ce Rusia a declarat război Turciei în octombrie 1914, Enver şi-a făcut cunoscute şi mai clar ambiţiile, autoproclamându-se „vice-generalissimo“ (termenul de „vice“ era folosit în semn de respect faţă de sultan, care teoretic era comandantul suprem al forţelor armate otomane, deşi rolul său era unul ceremonial). Atunci a preluat comanda efectivă a tuturor forţelor terestre şi maritime ale Turciei. Enver, care la începutul războiului nu avea mai mult de treizeci şi doi de ani, a devenit la scurt timp un model pentru toţi conducătorii militari naţionalişti ai următoarelor două decenii. Isteţ, dinamic şi

încrezător în sine, suferea totuşi de un complex fizic de inferioritate, căci nu era foarte înalt. Simpatia sa faţă de Germania, pe care o dobândise pe parcursul celor doi ani petrecuţi în calitate de ataşat militar otoman la Berlin, era bine-cunoscută. Dar afecţiunea sa avea o limită, după cum i-a explicat lui von Wangenheim cu o sinceritate dezarmantă. Turcia s-a aliat cu Germania nu din motive sentimentale, ci pentru că avea nevoie de „susţinerea unuia dintre grupurile formate de Marile Puteri“ pentru a-şi apăra graniţele „de atacurile externe“[16], astfel încât guvernul să se poată concentra asupra reformării radicale a Imperiului.

Reforma internă a fost principalul scop de război al conducerii Turciei. În agitaţia creată de Marele Război, schimbările ample experimentate de Imperiul Otoman între 1914 şi 1923, când s-a format în final Republica Turcă, au fost adesea trecute cu vederea. Cu toate acestea, pe parcursul acestei scurte perioade de timp, triumviratul format din Enver, Talât, Cemal Paşa şi, ulterior, Mustafa Kemal Atatürk a distrus toate structurile rămase ale Imperiului Otoman, înlocuindu-le cu un stat modernizat, secular, susţinut de militarism şi naţionalism. Transformarea a fost una extrem de violentă.

Dar semnificaţia imediată din spatele declaraţiei de război a Turciei împotriva Rusiei din octombrie 1914 putea fi găsită în nord, în Balcani. În decembrie 1914, generalul Colmar von der Goltz, care gândise strategia otomană pe parcursul Războaielor Balcanice, s-a întors pentru a ajuta armata turcă în noua campanie. Şi-a făcut cunoscută convingerea potrivit căreia, din punct de vedere strategic, Balcanii deveniseră brusc nucleul Primului Război Mondial. După ce s-a ajuns într-un punct mort pe Frontul de Vest, a avertizat el, războiul avea să fie în mare parte decis…

de micile puteri balcanice, oricât de ciudat ar părea acest lucru. Căci detaşarea armatelor lor deloc nesemnificative va asigura superioritatea militară fie pentru o tabără, fie pentru alta. Din acest motiv, Antanta a început să apeleze acum la toate mijloacele disponibile pentru a crea o Ligă Balcanică care să poată distruge Austro-Ungaria, printr-un atac demarat din sud. Dacă, pe de altă parte, am reuşi să câştigăm simpatia celorlalte state balcanice, înfrângând rapid Serbia, acest lucru ne-ar garanta în final superioritatea în faţa Rusiei.[17]

O victorie în Balcani ar fi garantat mai mult ca sigur o victorie a Puterilor Centrale pe Frontul de Est. Armatele reunite ale statelor balcanice numărau aproximativ un milion și jumătate de soldați. Dacă Puterile Centrale își extindeau influența nu numai asupra Turciei, dar și asupra României, Bulgariei și Greciei, atunci Austro-Ungaria avea să reușească să elibereze sutele de mii de soldați pe care era nevoită să-i detașeze către granițele din sud. Armatele imperiale ruse, private în mod progresiv de muniție și provizii, nu ar fi avut cum să se opună unei forțe atât de puternice. Conducerea germană a presupus, pe bună dreptate de altfel, că o ofensivă reușită a Austro-Ungariei împotriva Serbiei avea să o ajute să-și mute liniile de aprovizionare la 320 de kilometri de Turcia. Înconjurate de aliații triumfători ai Puterilor Centrale, nici Bulgaria și nici România nu ar fi avut cum să reziste ofertei de a se alătura taberei învingătoare.

Lordul Kitchener, ministrul britanic al războiului, părea să fie de acord cu teoria lui von der Goltz. În 5 ianuarie, a declarat Consiliului de Război că „Dardanelele par a fi cel mai potrivit obiectiv, căci aici se putea demara un atac în colaborare cu flota“[18]. Kitchener a mers și mai departe, sugerând că o campanie de succes în strâmtori ar „restabili liniile de comunicare cu Rusia; ar soluționa problema Orientului Mijlociu; ar atrage și Grecia, și probabil și România și Bulgaria; și ar elibera proviziile de grâne și transporturile comerciale blocate acum în Marea Neagră“[19].

Exact în acest moment din iarna 1914–1915, contraofensiva reușită a Serbiei împotriva Austro-Ungariei a salvat efectiv Antanta de la un dezastru în Balcani și a deschis posibilitatea unei victorii în Dardanele. După ce Turcia se declarase aliata Puterilor Centrale, România a anunțat că, dat fiind statutul ei neutru, nu avea să permită transportul materialelor de război germane pe teritoriul său. Turcia, cuprinsă de haos economic și având o cantitate limitată de provizii de muniție, nu se mai putea baza pe materialele de război promise de Germania. În acest context, Antanta avea ocazia perfectă de a ocupa Dardanelele și Istanbulul și chiar de a pune capăt Marelui Război.

Dincolo de Dardanele: Turcia

Surprinzătorul eșec al Aliaților de a ocupa strâmtorile și capacitatea chiar și mai incredibilă a armatei otomane de a le apăra au constituit unul dintre cele mai tragice și sângeroase episoade ale războiului. Guvernul Turciei și locuitorii Istanbulului au început să-și plănuiască retragerea în interiorul Anatoliei încă de la primul bombardament lansat de flota britanică în martie 1915. „Armata turcă este total inutilă“, i-a mărturisit generalul von Moltke omologului său austriac, Hötzendorf, la două săptămâni și jumătate după ce Aliații au debarcat prima dată în Dardanele, în 25 aprilie 1915. „Nu dispune de arme, de muniție sau de uniforme. Nevestele ofițerilor au ajuns să cerșească pe marginea drumului.“[20]

După blocada impusă de britanici Turciei în Marea Egee, infrastructura economică a țării s-a prăbușit. În 1915, capitala a fost cuprinsă de foamete, în primă fază nu pentru că se sfârșiseră proviziile de alimente, ci din cauza suprasolicitării sistemului de transport care a fost depășit de greutatea eforturilor de mobilizare militară. Nu după multă vreme, prăbușirea sistemului de transport a început să-și spună cuvântul asupra agriculturii. Un scriitor turc a notat că „pierderile suferite ca urmare a supraaglomerării animalelor pe drumurile proaste au fost foarte mari. Ciuma bubonică și alte boli contagioase erau des întâlnite printre animalele domestice. În întregul imperiu existau doar 250 de medici veterinari. Trebuiau rechiziționate constant alte animale, motiv pentru care muncile agricole erau puternic îngreunate. Și nu în ultimul rând, țăranilor le era necesar un anumit număr de animale pentru a preveni izbucnirea foametei generalizate“[21].

Și comunicarea în cadrul armatei era la fel de deficitară. Spre deosebire de alte armate mari, cea otomană nu avea la dispoziție linii de comunicație telefonică, excepție făcând câteva avanposturi din Dardanele. Membrii guvernului turc puteau discuta la telefon cu omologii lor de la Berlin, Viena și Sofia, dar nu și cu comandanții lor detașați pe câmpurile de luptă. În plus, Turcia nu lupta numai în Dardanele. Purta războaie și pe alte două fronturi importante – în Transcaucazia și în

Mesopotamia. Enver Paşa a deschis ostilităţile din Munţii Armeniei, în est, cu o campanie dezastruoasă de iarnă împotriva ruşilor, pe parcursul căreia au supravieţuit doar 10 la sută din soldaţii Armatei a Treia, ceilalţi murind de foame şi degerături până în ianuarie 1915. În Mesopotamia, armata otomană nu şi-a putut aproviziona soldaţii, deoarece linia de cale ferată care lega Istanbulul de Adana, oraş aflat la 725 de kilometri la sud-est de capitală, încă era întreruptă în două locuri pentru că tunelurile nu fuseseră terminate.

Pe parcursul campaniei din Dardanele, turcii au dus lipsă de combustibil, muniţie, alimente şi uniforme. „Nemţii însă răspund de toate departamentele tehnice, care din fericire pentru turci merg ca unse. Pe aici circulă vorba Deutschland über Allah!“[22] Însă comandanţii germani erau pe deplin conştienţi că dacă puterile Antantei ar fi aflat în ce stare se afla de fapt armata otomană, atunci forţele Aliate ar fi luat foarte repede cu asalt Dardanelele. Chiar în iunie 1915, după ce Liman von Sanders şi Enver Paşa au întărit cu succes fortificaţiile din Peninsula Gallipoli, generalul von der Goltz putea încă să spună că „Aliaţii pot să-şi croiască oricând drum prin liniile defensive“[23].

Povestea Dardanelelor a fost relatată de nenumărate ori în foarte multe lucrări din tot felul de ţări, deşi în volumele de istorie din statele Commonwealthului se trece adesea cu vederea peste tenacitatea de care a dat dovadă apărarea turcă. În perioada dintre prima debarcare de la Gallipoli din 25 aprilie 1915 şi retragerea Aliaţilor din noiembrie, au murit 70 000 de turci, aproximativ de două ori mai mulţi decât pierderile susţinute de Aliaţi. Bătălia de la Gallipoli este un episod unic şi pentru că numărul morţilor este incredibil de mare pentru suprafaţa restrânsă pe care s-au purtat luptele – golfuri şi dealuri minuscule, unde zeci de mii de soldaţi au fost îngrămădiţi de ambele părţi ale liniei frontului. Şi exact aici, în primele zile ale lunii august, la Chunuk Bair, culmea care domină plaja Arıburnu de pe ţărmul de la Marea Egee al peninsulei, curajul lui Mustafa Kemal a devenit legendă. (Kemal a ignorat în repetate rânduri ordinele primite atât de la superiorii săi nemţi, cât şi turci. Cât timp a stat la Gallipoli, suspiciunea sa faţă de alianţa germano-turcă şi puterea lui Enver s-a aprofundat, şi, după retragerea Aliaţilor, a început să se folosească de autoritatea sa crescândă pentru a critica politicile guvernului, considerând că acesta împingea Turcia în strânsoarea colonială a Germaniei.)

La început, autoritățile de la Istanbul au încercat să ascundă opiniei publice pierderile suferite la Gallipoli. Însă nu după multă vreme, capitala nu a mai putut face față șuvoiului necontenit de soldați răniți și pe moarte. Au fost rechiziționate școli, așezăminte și spitale pentru a oferi cazare victimelor războiului, iar rețeaua de tramvaie și feriboturile care traversau Bosforul au fost scoase brusc din circulație. Când instituțiile mai mari au început să nu mai facă față, primarul Istanbulului a autorizat persecuțiile și expulzarea populației creștine a orașului pentru a face loc soldaților răniți. Căci în spatele scutului de la Dardanele, tradițiile și valorile Imperiului Otoman dispăreau, ca înghițite în neant. Cea mai importantă notă din jurnalul diplomatului american Lewis Einstein din data de 25 aprilie 1915 nu avea nimic de-a face cu debarcările Aliaților care începuseră în acea zi (despre care nu avea cea mai vagă idee oricum), ci confirma un zvon: „Armenii au fost arestați în masă – câteva sute sunt deportați în Agora și Konia“[24].

Nici Lewis Einstein, nici restul populației Istanbulului (excepție făcând probabil Talât, Enver și alți membri de rang înalt ai grupării Teșkilat-ı Mahsusa) nu știau însă că în provincia Van din extremitatea estică a Imperiului începuse măcelul civililor armeni. În nu mai mult de câteva săptămâni sau în unele cazuri zile, prin această politică de epurare s-au anihilat comunități întregi din regiuni în care acest popor locuise vreme de mii de ani. Tragedia armeană nu face subiectul prezentei lucrări, însă ne ajută să înțelegem caracterul naționalismului turc. Merită să ne amintim cuvintele așternute pe hârtie de poetul armean Avetik Isahakian în februarie 1916: „Atât de profunde sunt chinul și suferința armenilor, atât de hidoase și fără precedent, încât infinitul și impenetrabilul univers trebuie să le pună în balanță cu atenție; nu există cuvinte în dicționare pentru a descrie cât de hidoasă este această teroare. Niciun poet nu poate găsi cuvintele potrivite…“[25] Isahakian nu a fost singurul poet care să se declare fără cuvinte în secolul al XX-lea.

În fața misiunilor diplomatice de la Istanbul, inclusiv în fața succesorului lui Wangenheim, Wolff-Metternich, care a protestat vehement împotriva genocidului, conducerea CUP a ridicat din umeri, afișând o falsă neputință. A pus violurile, crimele, marșurile forțate, torturile și pruncuciderile pe seama patosului excesiv al cetățenilor turci indignați, care îi bănuiau pe armeni că ar fi colaborat cu rușii. Dovezile însă ne arată că mulțimile ar fi fost instigate și ar fi colaborat cu mai mulți

membri de seamă ai guvernului, mai ales cu Talât. Este adevărat că organizațiile teroriste armene cooperaseră de ceva vreme cu rușii, creând o reală problemă de securitate pentru turci; iar rolul pe care l-au jucat aspirațiile naționaliste ale armenilor în alimentarea tensiunilor dintre cele două comunități este adesea trecut cu vederea. Apărătorii turcilor însă minimalizează răspunsul deosebit de violent al forțelor paramilitare față de civilii armeni.

Acest model în care membrii cei mai slabi ai unei minorități, oameni incapabili să se apere, atrag asupra lor furia dezlănțuită, care atinge cote maxime, a majorității, avea să se repete de mai multe ori în Europa și în alte regiuni ale lumii pe parcursul secolului al XX-lea. În Balcani, numărul relativ mare de asemenea persecuții și masacre este moștenirea Imperiilor Austro-Ungar și Otoman. Acestea au lăsat în urmă un amestec demografic complex, în cadrul căruia violența „etnică" a devenit letală. Nu după multă vreme, episodul armean a fost urmat de violențele dintre greci și turci: războiul greco-turc și Marele Schimb de Populații dintre populația greacă ortodoxă din Turcia și cea musulmană din Grecia. Din acel moment, crimele și expulzările au devenit cele mai uzitate instrumente în tratarea chestiunii naționalității în Balcani.

Rolul deținut de elite și împrejurările politice în care au loc aceste fenomene dezgustătoare au fost adesea bagatelizate în favoarea unei explicații mai emotive, potrivit căreia o anumită națiune sau comunitate este acuzată că ar avea o înclinație deosebită pentru un comportament agresiv și însetat de sânge. Această teorie se afla și în spatele argumentului cinic al lui Talât care susținea că guvernul de la Istanbul nu putea îmblânzi patosul tribal al compatrioților turci mai sălbatici. Mulțimea are întotdeauna capacitatea de a minimaliza sau de a ascunde rolul jucat de cei care sunt cu adevărat responsabili din punct de vedere politic pentru instigarea ei. Toate masacrele care au avut loc în Balcani pe parcursul secolului al XX-lea au beneficiat de aprobarea precisă a unor organe de stat, ai căror agenți au fost de cele mai multe ori și instigatori. Aici nu este vorba doar de un comandant de armată care le face cu ochiul soldaților săi care înconjoară un grup de femei lipsite de apărare. În Turcia, pe parcursul Marelui Război, în Croația în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și în Republica Sârbă în timpul Războiului Bosniac din 1992–1995, sistemul juridic a fost pur și simplu răsturnat – crimele au fost încurajate și aprobate de stat și aparatul acestuia de propagandă.

Și dimpotrivă, refuzul de a lua parte la crime era catalogat dacă nu de-a dreptul „ilegal“, atunci măcar drept „ostil“. Asemenea evenimente vin întotdeauna și fără excepție cu o justificare istorică, care de cele mai multe ori poate fi descrisă în linii mari printr-o simplă formulă: „eterna animozitate“ dintre două comunități. Însă istoricii, ziarele și alte mijloace de comunicare în masă aflate sub influența statului și care vin cu această justificare tind să mascheze adevăratele intenții ale elitei.
În Turcia, masacrul armenilor și ostilitatea crescândă față de greci și chiar și față de evrei au fost alimentate în primul rând de un naționalism economic, militarist și dinamic, dar și dezastruos de obtuz. Armenii și grecii dominaseră comerțul și mica industrie în Imperiul Otoman. Companiile mai mari erau de regulă conduse de străini, așa că în momentul în care a izbucnit războiul, doar 54 din cele 244 de întreprinderi mari erau deținute de turci. Pe când era încă dezbinat și nu știa ce aliat de război să-și aleagă, guvernul turc a convenit abolirea capitulațiilor și suspendarea plății datoriei naționale. Germanii s-au opus acestor decizii și au petrecut o bună parte a războiului încercând să le anuleze; dar guvernul turc a fost hotărât să-și impună suveranitatea economică. După ce Germania a cedat,

a încercat să clădească o burghezie națională puternică, formând cadre antreprenoriale – căutând în acest sens candidați din rândul negustorilor musulmani din orașele de provincie, al breslelor și chiar al birocraților. I-au încurajat pe membrii acestei burghezii în stadiu embrionar să acumuleze capital profitând de condițiile de piață excepționale din perioada războiului, când era posibil să faci speculă.
Victimele acestor politici au fost consumatorii din orașe și, mai presus de toate, antreprenorii greci și armeni, care pe lângă faptul că au fost obligați să folosească limba turcă în administrație, să scrie în turcă pe afișele din vitrinele magazinelor lor și să accepte turci în consiliile de conducere ale companiilor lor, au avut de suferit și de pe urma unei campanii de teroare demarate de Teşkilat-ı Mahsusa. Prin urmare, o bună parte din ei au plecat în exil. 130 000 de greci din regiunile vestice de pe țărmul Mării Egee au plecat în Grecia. Companiile lor au ajuns pe mâinile noilor antreprenori musulmani, care de cele mai multe ori s-au dovedit incapabili să izbândească, căci nu aveau nici legături cu alte

pieţe, nici contacte peste mări şi nici aptitudini de conducere.[26]

Identitatea naţională turcă, care fusese ţinută în loc prin persistenţa regimului otoman, a început să se impună răzbunător. Limba turcă a pătruns invaziv în şcolile evreieşti, bulgare, greceşti, armene şi cele subvenţionate de străini, iar din martie 1916 predarea limbii, istoriei şi geografiei turce a devenit obligatorie. În întregul Imperiu, filialele Türk Ocağı (Vatra Turcească) au înflorit, au început să ţină predici, dezbateri, spectacole de teatru şi muzică, dar şi expoziţii prin care răspândeau ideologia naţionalistă turcă. Revista organizaţiei, Türk Yurdu (Patria Turcă), era foarte citită. Un istoric a notat: „Remarcabil este că, asemenea CUP, ale cărei origini se regăsesc în regiunea etnic mixtă a Macedoniei, majoritatea gânditorilor şi scriitorilor de vază care au luat parte la aceste dezbateri veneau din zone periferice şi mixte. Cu excepţia celor care proveneau din regiunile turcice din Imperiul Rus, cel mai zelos naţionalist turc, Tekin Alp, era evreu din Serres, occidentalizatorul Abdullah Cevdet un kurd din Arapgir, Ziya Gökalp pe jumătate kurd şi din Diyarbakir.“[27] Această observaţie cu privire la originea scriitorilor şi gânditorilor naţionalişti este cu siguranţă izbitoare, dar nu şi remarcabilă. Pe parcursul istoriei moderne a Balcanilor şi mai ales, după consolidarea noilor state în momentul izbucnirii Marelui Război, cei mai extremişti lideri naţionalişti au provenit cu o asemenea frecvenţă de la periferia geografică a respectivelor comunităţi, încât nici nu poate fi vorba de o coincidenţă, ci de un model psihologico-politic.
Ascensiunea naţionalismului turc este perfect redată prin evoluţia lui Ziya Gökalp în cercurile de conducere ale CUP. Acest sociolog educat în vest a devenit profetul intelectual al statului naţional turc, care a susţinut distrugerea înapoierii din perioada otomană în favoarea unui stat-naţiune modern şi secular. „Societatea turcă nu poate scăpa de efectele evoluţiei sociale care a lovit Europa“, a avertizat el. „Trebuie să-şi separe complet instituţiile naţionale de acele instituţii religioase care reprezintă numitorul comun al întregii frăţii a mahomedanilor.“[28] Ierarhia musulmană nu mai putea evita catastrofa ce plana asupra Imperiului. Biserica şi statul au divorţat cu efect imediat. Toţi cetăţenii urmau să se supună unui cod civil care înlocuia şaria. Au fost introduse căsătoriile civile fără să se ţină cont de religie, iar poligamia a fost restricţionată.

După victoria de la Gallipoli, când, pentru o vreme, Turcia părea să aparţină taberei învingătoare, autorităţile seculare au reuşit să implementeze reforme deosebit de vaste, a căror aprobare ar fi fost mult mai dificilă pe vreme de pace.
Impactul pe care l-a avut această perioadă asupra vieţii urbane a fost de mare amploare. Clericii musulmani înfrânţi au avertizat împotriva coruperii spirituale, în condiţiile în care consumul de alcool a crescut semnificativ de la 2 130 192 de litri de raki, un alcool din seminţe de anason, foarte răspândit în regiune, în 1915 la 5 243 358 de litri în 1916[29]. Prostituţia, care înainte de război fusese tolerată numai în rândurile femeilor non-musulmane, deşi clienţii acestora erau de toate credinţele, era acum îmbrăţişată şi de femeile musulmane. Alături de devastarea provocată de război, aceste schimbări politice şi sociale extreme au trimis Imperiul Otoman pe drumul spre uitare. Într-o scrisoare scrisă în 1917, Mustafa Kemal a observat cu disperare cum comandantul său, Enver, cădea pradă megalomaniei şi, la sfârşitul lui 1917, a ajuns să-l acuze pe vice-generalissimo de trădare:

Între guvern şi populaţie nu mai există vreo legătură. Poporul, ceea ce numim noi popor, este format acum din femei, bărbaţi infirmi şi copii. Pentru ei toţi, guvernul este forţa care îi împinge cu insistenţă către foamete şi moarte. Maşinăria administrativă este vidată de autoritate. Viaţa publică a căzut complet pradă anarhiei. Fiecare măsură luată de Guvern nu face decât să aprofundeze ura pe care poporul i-o nutreşte. Toţi oficialii acceptă mită, sunt capabili de orice abuz şi foarte corupţi. Maşinăria justiţiei s-a oprit pur şi simplu din funcţionare. Forţele de ordine nu mai fac nimic. Viaţa economică se prăbuşeşte cu o viteză formidabilă. Nici poporul, nici angajaţii guvernului nu mai au deloc încredere în viitor. Dorinţa îndârjită de a trăi îi priveză chiar şi pe cei mai buni şi mai cinstiţi de orice sentiment sacru. Dacă Războiul va mai dura, atunci toată structura guvernului şi dinastia, decrepită până în măduva oaselor, ar putea să se fărâmiţeze dintr-odată.[30]

Dar în vreme ce Kemal scria aceste rânduri, victoria Puterilor Centrale părea tot mai sigură, iar în acest timp, poziţia lui Enver, Talât şi a

prietenilor lor era intangibilă.
Succesul militar al turcilor nu s-a resimţit doar în Imperiu. Restul statelor din Balcani au supravegheat campania din Dardanele cu mare atenţie. Ţarul Ferdinand şi guvernul său de la Sofia au considerat victoria turcilor un semn că trebuiau să se urce în trenul german înainte ca acesta să plece din gară. „Acum aşteptăm cea mai importantă decizie din partea Bulgariei“, a notat însărcinatul american cu afaceri din Istanbul în iunie. „Koloucheff (ambasadorul bulgar) a sunat să transmită că avea să plece pe dată la Sofia, motivul fiind sarcina soţiei sale, cu toate că era al treilea copil al lor. Aici se zvoneşte că Adrianopolul a fost evacuat complet, că până şi arhivele feroviare au fost extrase din oraş, şi se spune că bulgarii urmează să ocupe regiunea în câteva zile.“[31]
Diplomaţii germani depuneau acum eforturi îndârjite pentru a convinge Bulgaria să se declare de partea Puterilor Centrale. Această decizie nu numai că ar fi crescut probabilitatea unei victorii pe Frontul de Est, dar ar fi prevestit cu siguranţă înfrângerea definitivă a armatei sârbe şi chiar şi distrugerea Serbiei înseşi. La fel cum şi Turcia îşi negociase cu iscusinţă intrarea în război în schimbul renunţării la capitulaţii şi pentru a obţine concesii teritoriale masive în Tracia, Bulgaria răspundea celei mai bune oferte. Bulgarii erau hotărâţi să se răzbune pe coaliţia care îi distrusese în timpul celui de-al Doilea Război Balcanic. Germanii au trebuit să-i promită Bulgariei nu numai Macedonia, aflată sub controlul Serbiei, dar şi sudul Dobrogei, aparţinând României şi Turciei, Adrianopolul şi Tracia Răsăriteană. Turcii se aflau într-o situaţie complicată, dar au fost nevoiţi să o accepte.
Şaisprezece ani mai târziu, Winston Churchill tot nu reuşea să-i ierte pe cei care ruinaseră şansele Aliaţilor în Dardanele şi oferiseră astfel Puterilor Centrale ocazia de a domina Balcanii:

Pe parcursul acelor zile triste, m-am minunat mult văzând standardele de valori şi viziunea care predomina printre politicienii şi autorităţile noastre navale şi militare. Generalii erau atât de siguri că vor distruge linia frontului din Franţa, încât au strâns unităţi numeroase de cavalerie în spatele trupelor de atac, care să străbată distanţele imense pe care se aşteptau să le deschidă pe frontul ostil. Să sacrifici un sfert de milion de oameni într-o asemenea acţiune li se părea a fi de o înţelepciune militară

desăvârşită. Aceasta era doctrina ortodoxă a războiului; chiar dacă manevra nu reușea, cel puțin nu se încălcau regulile și nu se comitea vreo greșeală. Dar să pierzi a o suta parte din acești oameni și zece nave vechi, care oricum aveau să ajungă în cimitirul vaselor de la Motherbank********, și să ai astfel posibilitatea de a câștiga un premiu inestimabil – acesta era un risc în faţa căruia şi cel mai temerar veteran rămânea îngrozit. Amiralitatea și Generalii au acţionat exact cum au vrut. Flota a continuat să aştepte cu mâinile în sân în Dardanele. Armatele s-au lovit de liniile germane de apărare în Franţa. Bulgarii au venit cu o armată de 300 000 de oameni să se alăture dușmanilor noștri; și Serbia a fost dată uitării ca factor de război.[32]

Golgota: Bulgaria și Serbia, 1915–1916

Ne târâm încet înspre piscurile abrupte ale Muntelui Čakor, pas cu pas peste zăpada compactă. Acesta este muntele morţii. Ieri am văzut trupuri moarte, înghețate, ieșind din zăpadă. Aici, la marginea muntelui morţii, priveliștea este și mai înspăimântătoare.
Refugiații se odihnesc de o parte și de alta a drumului de gheață. Imobilizați în zăpadă, au capul lipit de piept. În jurul lor dansează fulgi albi de zăpadă, iar vânturile alpine îşi şuieră cântecele aducătoare de moarte. Capetele cailor și boilor căzuți pe drum se ridică amenințător din zăpadă…
Cumva reușim să trecem de Čakor, fără să părăsim încă imperiul munţilor… Pe un platou dincolo de piscul Čakor vedem o grămadă de trupuri omenești. Desculți, fără haine, cu uniformele în zdrențe. Nu au nimic pe cap. Iată ce a mai rămas din prizonierii austrieci de război, lăsați aici cu miile. Trupurile lor au ajuns scheletice, pe chipurile lor este întipărită disperarea. Cei care încă mai respiră, se clatină fără scop prin zăpada adâncă – încercând zadarnic să se salveze.
Câteva dintre aceste animale nefericite dau peste un cal înghețat în zăpadă. Se năpustesc asupra lui ca niște lupi înfometați, rupând din el bucată cu bucată… Of, sărmane epave, frați cehi și alți slavi care nu și-au dorit vreodată să fie târâți în altă luptă a austriecilor. Acum și voi trebuie să căraţi Crucea Golgotei alături de poporul sârb!

Din jurnalul lui Josip Jeras, un voluntar sloven din armata sârbă care a supraviețuit retragerii prin munții Albaniei în iarna lui 1915–1916[33]

Winston Churchill se înșelase într-o singură privință. Bulgarii au trimis pe câmpul de luptă o armată de 800 000 de oameni, cu jumătate de milion mai mult decât estimase el. Într-adevăr, până în 1918, circa 40 la sută din populația de sex masculin a Bulgariei, circa 900 000 de soldați, fusese înrolată. Intervenția bulgară, confirmată prin tratatul secret semnat cu Germania în septembrie 1915, a influențat puternic cursul războiului. Țara se afla între Marea Neagră și Marea Egee și asigura transportul liber al materialelor de război din Germania în Turcia. Pe parcursul anului 1915, cele două alianțe au încercat să extindă ostilitățile în Balcani, iar Bulgaria a fost punctul central al acestei rivalități.
La început, se părea că Istanbulul avea să cadă în mâinile Antantei. După ce au fost respinse atacurile terestre asupra Peninsulei Gallipoli, în vara lui 1915, conducerea otomană și-a recăpătat încrederea în sine, însă doar pentru a se dezumfla din nou în mai, când Italia a anunțat că avea să se alăture Antantei, lucru care a readus în discuție o eventuală înfrângere a Puterilor Centrale. Cu fiecare schimbare, guvernul bulgar al prim-ministrului Vasil Radoslavov și al țarului Ferdinand, a cărui influență asupra politicii externe era crucială, reușeau să crească prețul intrării Bulgariei în conflict.
Țarul și prim-ministrul susțineau o alianță cu Puterile Centrale; Radoslavov era pro-german din instinct, Ferdinand era însă ceva mai calculat. Se presupune adesea că făcând parte din casa de Saxa-Coburg și având legături strânse cu Germania era de la sine înțeles că avea să-și favorizeze compatrioții. Însă mama lui Ferdinand se trăgea din Casa de Orléans, iar la începutul lui 1915, acesta s-a bucurat să primească în vizită la Sofia niște rude îndepărtate din partea mamei sale, ca parte a eforturilor francezilor de a-l convinge să lupte de partea Aliaților. Ferdinand era un realist ambițios, care nu își dorea decât să satisfacă interesele Bulgariei și, prin extensie, și pe ale sale. Era deosebit de inteligent, foarte educat și un investitor viclean. Pentru țar, posibila intrare a Bulgariei în război era o tranzacție mult prea importantă pentru a fi influențată de considerente de ordin sentimental. Bulgaria dorea să

provoace răni adânci tuturor vecinilor săi pentru a se răzbuna pentru fragmentarea și umilințele suferite în al Doilea Război Balcanic. Ferdinand urmărea să renunțe la neutralitate în favoarea alianței care putea garanta înapoierea acestor teritorii pierdute și putea ieși învingătoare din conflict. Până în 1913, când a izbucnit al Doilea Război Balcanic, Ferdinand fusese un monarh deosebit de popular. Dar înfrângerea suferită de Bulgaria îi afectase puternic poziția. Acesta se temea, pe bună dreptate de altfel, că o nouă înfrângere în goana după extinderea teritorială avea să fie echivalentă cu pierderea tronului.

Era imposibil să nu-ți dai seama cine era cel mai puțin îndrăgit vecin al Bulgariei. „Scopul meu în viață", a comentat Ferdinand în ajunul războiului, „este să distrug Serbia."[34] Germaniei și Austriei le era mai simplu să întrunească condițiile pentru a atrage Bulgaria în război alături de ele pentru că Puterile Centrale se aflau deja în conflict cu Serbia. În mai 1915, conducerea sârbă a descoperit detaliile tratatului secret de la Londra, prin care Italia se învoise să se alăture Antantei: Londra și Parisul promiseseră Italiei cea mai mare parte a țărmului Mării Adriatice, teritoriu de o importanță crucială pentru scopurile de război ale Serbiei. Pentru guvernul sârb, a cărui armată contribuise deja semnificativ la efortul de război al Antantei, acest tratat mirosea a trădare. În acest context, încercarea de a convinge Serbia să ofere Bulgariei nordul Macedoniei (singura modalitate prin care Antanta și-ar fi putut asigura sprijinul Sofiei) era de-a dreptul imposibilă. Cu toate acestea, Churchill considera intervenția bulgarilor atât de importantă încât, la sfârșitul lui iunie, i-a scris lui Lloyd George: „Sunt întru totul de acord să jucăm cartea corect pentru a obține Bulgaria. Ea este adevăratul premiu, așa că doar dacă și atunci când vom ști cu certitudine că nu ni se va alătura, atunci va trebui să luăm în calcul interesele Greciei și Serbiei"[35].

Niciuna dintre națiunile balcanice nu a intrat în Marele Război pentru că nutrea vreo simpatie deosebită pentru vreunul dintre cele două blocuri de putere (deși Serbia avea o aversiune puternică față de Puterile Centrale). Însă intrarea Bulgariei în război a reușit să transforme conflictul din Balcani dintr-o extensie a rivalității anglo-germane sau austriaco-ruse într-un al Treilea Război Balcanic, în care statelor beligerante nu le păsa câtuși de puțin cine câștiga conflictul global, nemții sau britanicii, decât în măsură în care victoria le afecta personal. Bulgaria nu a atacat Serbia pentru a deschide liniile de aprovizionare

dintre Berlin și Istanbul, ci pentru a recâștiga Macedonia. În Balcani, Marele Război a slujit în primul rând pentru a scoate în evidență și a aprofunda rivalitatea letală care se dezvoltase între Bulgaria și Serbia după Congresul de la Berlin. Cele două state erau principalii rivali într-o luptă înverșunată pentru hegemonie regională. În octombrie 1915, bulgarii au început să-și pregătească crunta răzbunare pentru presupusa trădare comisă de sârbi în al Doilea Război Balcanic.

Cu toate că, din motivele mai sus menționate, Bulgaria tindea către o alianță cu Germania, Berlinul a trebuit să depună mari eforturi diplomatice pentru a asigura acordul. După ce a convins Sofia, Înaltul Comandament German s-a hotărât să nu mai lase incompetența militară a Austriei să-i mai dea încă o dată planurile peste cap. Pentru a se asigura că liniile defensive ale Serbiei puteau fi distruse, germanii și-au numit unul dintre cei mai abili comandanți, mareșalul August von Mackensen, la comanda unei armate extinse formate din soldați nemți și austro-ungari, care a reluat bombardarea Belgradului în 6 octombrie 1915. După trei zile, Belgradul a fost ocupat, iar armata sârbă s-a retras spre sud, înspre Kragujevac și Niš. Cinci zile mai târziu, armata bulgară a intrat în Macedonia și sudul Serbiei, iar trupele austriece au început să avanseze din Dalmația. La începutul lui noiembrie, armata sârbă s-a retras cu succes în Kosovo. Prințul regent Aleksandru a trebuit să decidă viitorul țării sale consultându-se cu un trio format din septuagenari – tatăl său, fostul rege Petru, care luptase în Revolta Bosniacă de la 1875, Radomir Putnik, comandantul suprem, care era grav bolnav, și prim-ministrul Nikola Pašić. Oare se impunea ca armata sârbă să contribuie la formarea unui mit istoric modern și să reziste unui ultim atac al coaliției inamice la Kosovo Polje, Câmpia Mierlei, unde își găsise sfârșitul regatul medieval sârb în 1389, în cel mai important episod din mitologia națională a țării? Dându-și seama că acest gest romantic nu avea vreun sens, cei patru conducători sârbi au ordonat sutelor de mii de soldați și refugiați să distrugă toate armele și muniția grea, să-i adune pe prizonierii austrieci, dar și sute de cai și boi, după care să pornească într-o călătorie înfiorătoare peste Prokletije, Munții Blestemați, care separau Kosovo de Albania, exact când începea să cadă prima zăpadă.

Eroismul și tăria de caracter sunt cuvinte aflate mereu la îndemână în Balcani, iar sârbii tind să le folosească pe amândouă în exces. Dar soldații care au încercat să se refugieze din Kosovo pe insula Corfu merită un

profund respect, chiar și în acest secol al suferințelor. Pe lângă faptul că vremea a fost îngrozitoare, sârbii au trebuit să facă față și atacurilor hoților albanezi. Această „armată înghețată de strigoi“, așa cum a poreclit-o unul dintre soldații săi, era bineînțeles o pradă ușoară pentru sătenii albanezi care, în mod paradoxal, s-au bucurat de una dintre cele mai ușoare ierni în acel an. Dar albanezii se răzbunau pe sârbi și pentru atrocitățile comise împotriva albanezilor din Kosovo și Macedonia în timpul Primului Război Balcanic. Războiul fratricid dintre odraslele Imperiului Otoman începuse de fapt cu doar trei ani înainte de aceste evenimente teribile. Cu toate acestea, declanșase o serie de conflicte îngrozitoare între bulgari, sârbi, albanezi, greci și turci, conflicte în care revendicările de ordin demografic, istoric, confesional, etnic și economic se intersectau nemilos unele cu celelalte.

Germanii aveau să afle pe propria piele că Bulgaria era interesată să-și îndeplinească doar propriile scopuri limitate de război. Odată ce au ocupat sudul Serbiei și nordul Macedoniei și i-au ajutat pe nemți și austro-ungari să izgonească armata sârbă la sud-vest, prin Kosovo și Albania, angajamentul bulgarilor față de Puterile Centrale a pălit. „Duceau lipsă de alimente, luaseră tifos de la sârbi… și își pierduseră interesul în întreaga chestiune. Un general bulgar și-a informat scurt ofițerul de legătură german că pentru noi, bulgarii, războiul s-a încheiat de fapt. Avem tot ce ne dorim.“[36] Bulgarii nu numai că au refuzat să lanseze un atac împotriva forțelor britanice și franceze care debarcaseră la Salonic după înfrângerea de la Gallipoli, dar și-au extins ocupația la vest de Macedonia pe teritorii revendicate de presupusul lor aliat, Austro-Ungaria.

În primăvara lui 1916, spectacolul secundar care se desfășura în Kosovo și Albania aproape că s-a transformat într-un conflict armat între forțele bulgare și austriece. În februarie, în mai multe orașe din Kosovo și Albania, deja ocupate de trupele bulgare, au fost trimise trupe austriece. Comandantul militar bulgar din Macedonia, Racio Petrov, a transmis un ultimatum austriecilor să evacueze Kačanik, aflat la granița cu Macedonia. „Implor Excelența Voastră să ofere asistență cât de curând posibil“, a transmis prin telegraf generalul Hötzendorf, comandantul forțelor austriece, baronului Burián, ministrul de externe de la Viena, „deoarece mă văd nevoit să refuz a-mi asuma orice responsabilitate pentru consecințele acțiunilor bulgarilor, care duc în mod inevitabil către

un conflict militar.“[37]
Cuprins de panică, generalul von Falkenhayn, şeful statului-major german, i-a cerut lui von Mackensen să medieze imediat conflictul dintre cei doi aliaţi. După câteva concesii teritoriale din partea austriecilor, tensiunile s-au relaxat. În corespondenţa sa personală cu Viena, Hötzendorf a recunoscut că armata sa era prea slabă pentru a-i înfrânge pe bulgari – o imagine care reflectă uimitor declinul austro-ungar.
Existau două motive pentru care Ferdinand era atât de doritor să pornească la război împotriva aliatului său austro-ungar în 1916. Primul era îndrăzneala pe care deja şi-o dovedise în Primul Război Balcanic, când animase tentativa de a porni la atac împotriva Istanbulului, astfel încât să poată intra în oraş ca eliberator. După ce i s-au năruit speranţele de a renaşte Bizanţul, ţarul căzuse acum pradă unei viziuni a unei Bulgarii care să se întindă de la Marea Neagră la Adriatică, care să domine toate liniile de comunicare din Peninsula Balcanică şi chiar să aspire la statutul de mare putere.
Al doilea motiv era teama. Ferdinand se temea să nu fie detronat, îi era frică de o revoluţie – pe scurt se temea de piatra de temelie a societăţii bulgare, de ţărani. Decizia guvernului de a se alia cu Germania în război nu era una populară – majoritatea bulgarilor erau încă ataşaţi sentimental de Rusia. Şi după fiascoul din al Doilea Război Balcanic, bulgarii detestau pur şi simplu ideea de a porni la război. Amintirea distrugerii şi dislocării vieţii de zi cu zi era încă vie în memoria ţăranului bulgar, care era bineînţeles pilonul de nădejde al infanteriei bulgare. În perioada dintre Războaiele Balcanice şi intrarea Bulgariei în Marele Război, s-au organizat două alegeri parlamentare, în care influenţa din ce în ce mai mare a ţărănimii a fost cât se poate de vizibilă.
Uniunea Naţională Agrară Bulgară (UNAB) era cea care beneficia de pe urma acestei noi evoluţii a conştiinţei ţărănimii. Pe măsură ce devenea din ce în ce mai influentă, tânărul ei preşedinte, Aleksandăr Stamboliiski, un agricultor lat în piept, care dispunea de o abilitate rar întâlnită de a traduce agerimea rurală nativă în limbajul luptei politice, îşi consolida reputaţia. În timpul alegerilor, Stamboliiski a făcut o declaraţie publică căreia i-a dat forma unei conversaţii vernaculare pe care o purta cu un ţăran mai bătrân, Bai Koliu (bunicul Koliu), care dădea în vileag prăpastia dintre elita urbană şi ţărănimea truditoare cu înţelepciunea sa brută din topor. „Nu alege vreodată ca primar un bărbat care lasă găinile să i se

urce în cap“, a spus el la un moment dat publicului său pe parcursul unei campanii electorale. Iar despre un oponent de-al său din parlament a spus că „este o găină bătrână care nu poate nici să facă ouă, nici să cloncăne cum trebuie“[38]. Dacă traducem limbajul popular al lui Stamboliiski, acesta susținea că aventurile expansioniste ale lui Ferdinand, ale armatei și ale păturii educate bulgare otrăviseră mințile bulgarilor și îi făcuseră să-i deteste pe toți vecinii țării. Noile elite făcuseră acest lucru, susținea el, pentru a distrage atenția maselor din mediul rural de la avuția și puterea colosală pe care ele o acumulaseră. „Dacă guvernul bulgar s-a aliat deja cu tabăra care susține Bulgaria în aceste aventuri“, a avertizat Stamboliiski guvernul și țarul pe parcursul unei sesiuni parlamentare organizate în ajunul intrării Bulgariei în Marele Război, „cu tabăra care caută să ocupe Macedonia prin Bulgaria… convingerea noastră de nestrămutat este că acest aventurism va conduce Bulgaria în mormânt. Vă putem asigura că… înainte de a duce la bun sfârșit această aventură, va trebui să treceți peste cadavrele noastre.“[39]

Când Bulgaria a pornit în această „aventură“, Stamboliiski deținea aproape un sfert din voturile din Bulgaria (și având în vedere măsluirea instituționalizată a rezultatelor alegerilor, sprijinul real de care beneficia UNAB era cu siguranță mai mare), în timp ce socialiștii de centru și stânga (echivalentele bolșevicilor și menșevicilor din Rusia) obținuseră fiecare câte 10 la sută din voturi, așa că partidele cu programe vădit anti-război și anti-expansioniste erau susținute de aproximativ jumătate din electorat. Stamboliiski însuși a fost arestat exact înainte ca trupele bulgare să pătrundă în Serbia. Găsit vinovat de înaltă trădare și lezmaiestate, a fost încarcerat pe toată perioada războiului.

Opoziția față de militarismul bulgar era susținută de faptul că o treime din bugetul anual al țării era dedicat armatei. Dintre toate statele balcanice, Bulgaria era de departe cea care cheltuia cel mai mult pe armată. Programul de expansiune al lui Ferdinand era condus de armată, în primul rând de ofițerii macedoneni, de tânăra burghezie energică, de nenumărații funcționari civili și de clasele educate ale țării. Pentru a refinanța armata după al Doilea Război Balcanic, guvernul bulgar avea nevoie disperată să negocieze un împrumut. Cum puterile Antantei au șovăit și i-au impus niște condiții umilitoare inutile, în februarie 1915, Germania a oferit cu dragă inimă bani gheață Bulgariei pentru a stimula și mai mult Sofia să se alăture Puterilor Centrale.

Având în vedere condițiile împrumutului, Bulgaria a început să se asemene cu o colonie germană, după cum a observat și un istoric britanic al țării:

Bulgarilor li se cerea să trimită comenzile de arme și echipament feroviar unor firme austro-ungare, contractul pentru construcția unei linii de cale ferată către Porto Lagos a fost oferit unei companii germane și toate materialele folosite, precum și comenzile pentru înlocuirea acestora pe parcursul următorilor cincizeci de ani aveau să fie adresate Germaniei și Austro-Ungariei. Aceasta era o încălcare evidentă a Actului Feroviar din 1884. Chiar și mai supărătoare era clauza potrivit căreia complexele de minerit de la Pernik și Bobov Dol, deținute de guvernul bulgar, aveau să fie predate unei companii germane, iar administrația de la Sofia avea să garanteze cumpărarea a cel puțin 150 000 de tone de cărbune pe an. Această clauză a fost impusă sub pretextul că numai o companie germană ar fi putut avea experiența, echipamentul și expertiza necesare pentru a săpa puțurile de mină de care era acum nevoie, însă acordul a oferit companiei germane controlul deplin asupra celor mai importante zăcăminte de cărbune din Bulgaria și asupra principalei surse de combustibil pentru liniile feroviare ale țării.[40]

De la sfârșitul anului 1915, prezența germană în Sofia și alte orașe bulgare a devenit chiar și mai evidentă. Trupelor germane care traversau teritoriul bulgar li se permitea să trimită acasă 5 kilograme de alimente pe săptămână. Având în vedere că monedele naționale germane și austriece erau relativ puternice, iar acesta a fost instrumentul de plată legal în Bulgaria pe parcursul războiului, soldații au început să trimită cantități enorme de alimente în Germania, aprofundând criza pe care efortul de război deja o generase în Bulgaria. Deși puterea Germaniei îi impresionase sincer pe foarte mulți politicieni balcanici, nemții nu au reușit să se facă îndrăgiți nici măcar de popoarele prietene, o situație care avea să se repete și în al Doilea Război Mondial. Poruncitor și lacom, comportamentul afișat de nemți în Bulgaria a fost un motiv important pentru care sprijinul pentru război din interiorul țării a început să pălească. Pe măsură ce conflictul continua, din ce în ce mai mulți bulgari

au început să nu mai poată tolera lipsurile. Cum majoritatea celor care munceau pământul erau pe front, femeile, copiii și cei cu dizabilități au fost nevoiți să lucreze pământul. Prin urmare, producția a scăzut la jumătate pe parcursul a trei ani, din 1915 și până la sfârșitul războiului. Până în 1917, femei din toată țara s-au organizat și au participat la o serie de revolte în care au cerut încheierea războiului și o distribuire echitabilă a alimentelor. Țarul Ferdinand era deplin conștient că spiritul revoluționar începea să agite Bulgaria: singura cale de ieșire era extinderea teritorială a statului. Pentru ca țarul să supraviețuiască, Bulgaria trebuia să câștige războiul; pentru a-și menține imaginea grandioasă de sine, Bulgaria trebuia să iasă din război ca stăpân nedisputat al Balcanilor.

„My Old Kentucky Home“: România, Macedonia

Așa cum a prezis foarte multă lume în 1913, Tratatul de la București, care a pus capăt celui de-al Doilea Război Balcanic, avea să dea naștere unor viitoare conflicte. Pe lângă alte reglementări care au provocat nemulțumiri, tratatul a consfințit ocuparea sudului Dobrogei de către România. La București, unii susținători ai acestei anexări au inventat argumente istorice și demografice care să justifice acest furt transparent. Însă, faptele contraziceau atât de vehement argumentele României încât nici măcar cei mai iscusiți și convingători propagandiști nu mai puteau nega că anexarea nu era nimic altceva decât o chestiune de interes economic și strategic.
Când a izbucnit războiul, românii și-au dat seama că aveau să plătească pentru câștigurile obținute în 1913. Aveau de făcut o alegere care nu le surâdea deloc. La fel cum alipirea Bosniei și Macedoniei devenise o obsesie pentru elitele din Serbia și Bulgaria, românii visau să creeze o Românie Mare, absorbind Transilvania, regiunea mixtă în care trăiau și unguri și români, și estul Moldovei (sau Basarabia). Primul teritoriu făcea parte din Imperiul Austro-Ungar, iar cel din urmă ținea de Rusia imperială. Dacă s-ar fi aliat cu Puterile Centrale, ar fi abandonat Transilvania, iar dacă ar fi aderat la Antantă, ar fi trebuit să renunțe la Basarabia. Dintre cele două teritorii, Transilvania deținea un loc mai

important în psihologia națională română, fapt ce explică de ce Puterile Centrale nu se bucurau de cine știe ce sprijin popular în România. Și presupusa afinitate culturală cu Franța a jucat un rol important în apropierea României de Antantă. Dar intrarea Turciei și Bulgariei în război, urmată de înfrângerea Serbiei, a pus România într-o poziție bizară.

Cum strâmtorile erau închise navigației, România era încolțită din toate părțile de Puterile Centrale, neavând decât o singură cale de ieșire. Înainte de izbucnirea războiului, 80 la sută din mărfurile comercializate în România erau transportate pe Dunăre și apoi, prin Dardanele, înspre piețele din Europa Occidentală și Statele Unite. Războiul închisese această rută, iar acum singura cale de ieșire printr-o țară membră a Antantei se afla în nord, prin drumurile înnămolite și devastate de război din Rusia. Relația dintre Rusia și România era prin tradiție una proastă, iar Bucureștiul își dorea și o bucată de teritoriu rus (având un argument mult mai pertinent în Basarabia decât în Dobrogea). După declarația Bulgariei în favoarea Puterilor Centrale, România a fost nevoită să-și regândească complet rutele de comerț extern în doar câteva săptămâni. Acest lucru a provocat o recesiune puternică, care i-a afectat serios pe puternicii moșieri români. În condițiile în care prețul grânelor își revenea pe piețele globale, moșierii reușeau să obțină profituri grase pe spinarea pălmașilor din mediul rural, care dădeau din nou semne de răscoală. Țăranii făceau contrabandă cu șeptel peste granița cu Imperiul Habsburgic și vindeau vite ungurilor. Conștient de necesitățile care aveau să apară în cazul izbucnirii unui război, guvernul a impus pedepse aspre celor găsiți vinovați de contrabandă cu vite. După înăbușirea violentă a unei revolte a țărănimii în 1907, relațiile dintre țărănime și moșieri au continuat să se înrăutățească în România mai mult decât în restul statelor din Balcani. Amenințarea războiului acționa ca o frână asupra tulburărilor la scară mare, dar totuși micile revolte locale au început să devină din ce în ce mai frecvente.

La București, tensiunile dintre susținătorii Antantei și ai Puterilor Centrale au escaladat, soldându-se din când în când cu altercații violente la universitate. Peste tot în oraș întâlneai diplomați din Marea Britanie, Franța, Austro-Ungaria, Rusia, Statele Unite și Germania, ocupați să convingă sau să mituiască români influenți, să spioneze când pe unul, când pe altul, dar și activitățile guvernului român și să supravegheze

armata română aflată în proces de extindere și de reechipare. Bucureștiul era capitala europeană a suspiciunilor: „Fiecare grup național are o speluncă favorită pe care o frecventează și nimeni nu pătrunde pe teritoriul celuilalt“, a notat ambasadorul american Charles Vopicka.
Nemții merg țanțos, în stilul lor teutonic, pe lângă Athénée Palace, atât de plin de aur și ornamente elaborate încât devine un cadru numai bun pentru ofițerul prusac. Francezii se simt mai relaxați la Moderna, unde atmosfera este boemă și degajată; doi sau trei englezi, roșii la chip, dar relaxați, își păzesc locul câștigat în refugiul cunoscut sub numele de Capșa. Nicăieri pe linia frontului, care se întinde de la Marea Baltică până în Bucovina, nu sunt armatele inamice mai precis așezate decât în acest oraș neutru – centrul vortexului politic din Balcani.[41]

Războiul era ultimul lucru pe care și-l dorea România, însă niciun român nu putea găsi formula magică de care era nevoie pentru a-l evita. La fel ca în cazul Bulgariei, guvernul de la București și regele lipsit de experiență al României, care purta tot numele de Ferdinand (1914–1927), au fost la scurtă vreme supuși, după cum a scris un politician român, „unei adevărate campanii de intimidare a țării noastre: o armată de gazetari din statele Antantei a sosit la București. Ziarele și revistele care îmbrățișaseră cauza Aliaților au pornit o campanie înverșunată cu scopul de a împinge România în război. La rândul lor, politicienii români, prieteni cu Aliații, au organizat o serie înflăcărată de reuniuni publice pentru a forța mâna României“[42]. Germania nu a depus atât de multe eforturi pentru a-și asigura susținerea României, așa cum făcuse în cazul Bulgariei, căci era de părere că Bucureștiul era prea izolat din punct de vedere geografic pentru a risca o alianță cu Antanta.
Cu toate acestea, guvernul român condus de Ion Brătianu se temea că, în cazul în care nu avea să declare război vreuneia dintre tabere, România avea să rămână cu mâna goală la încheierea păcii. Această teorie a alimentat valul de sentimente pro-Antantă care a cuprins țara în vara lui 1916. Cauza mai imediată a acestei simpatii a fost nemaipomenitul succes repurtat de ofensiva lui Brusilov. De la Mlaștinile Prîpeat din Bielorusia și până în Bucovina, cei aproape 2 000 de pușcași ai armatei generalului Aleksei Brusilov au bombardat pozițiile ocupate de soldații

austrieci, care au început să se retragă haotic după numai câteva ore. Pe parcursul lunii iunie, guvernul român a privit cu uimire progresele realizate de ruși. Din avanpostul de supraveghere de la București, războiul părea să ajungă într-un punct de cotitură. În cazul în care românii ar fi pornit la atac, prăbușirea liniilor de apărare ale Puterilor Centrale în Transilvania părea mai mult decât probabilă. Guvernul de la București a luat legătura cu Antanta și a deschis negocierile.
Aliații, și mai ales mareșalul francez Joseph Joffre, au făcut promisiuni extravagante românilor, care nu trebuiau să știe că acestea nu erau decât vorbe goale, bazate pe o evaluare exagerată a capacității militare regionale a Antantei. Francezii au asigurat Bucureștiul în legătură cu corpul expediționar franco-britanic, detașat la Salonic, care avea să lanseze o ofensivă importantă în nord pentru a zdrobi armata bulgară în Macedonia. Românii i-au crezut, așa că, în 27 august 1916, Bucureștiul a declarat război Austro-Ungariei. A doua zi, Germania i-a răspuns cu aceeași monedă, iar trei zile mai târziu și Turcia, și Bulgaria i-au urmat exemplul. România își făcuse inamici puternici; prietenii ei erau mai slabi.
Trupele franceze și britanice ajunseseră în Salonic în toamna lui 1915 și puseseră stăpânire pe orașul port. Armatele se aflau sub comanda nonconformistului general francez Maurice Sarrail, care nutrea bizara speranță că armata sa s-ar fi putut uni cu sârbii din Niš și Kragujevac pentru a zdrobi mai apoi Ungaria, punctul slab al Puterilor Centrale, și a porni ulterior în triumf spre Berlin. Primele regimente au sosit în Salonic aproape de îndată ce a început ofensiva austro-germano-bulgară împotriva vlăguitei armate sârbe. Însă până să apuce să se dezmeticească corpul expediționar din Salonic, nu a mai rămas picior de armată prietenă cu care să-și unească forțele, pentru că sârbii deja se pregăteau să traverseze munții Albaniei cu intenția de a se retrage în Corfu. În momentul în care bulgarii și-au ridicat liniile de apărare la aproximativ 80 de kilometri la nord de Salonic, forțele Aliaților de aici, care până în mai 1916 numărau 300 000 de oameni, au ajuns în imposibilitatea de a le mai putea înfrânge********[43] .
Nici în aceste împrejurări, Sarrail tot nu s-a convins că planurile sale erau imposibil de realizat. „Care era scopul ocupației Salonicului? Care era misiunea Armatei Aliate din Orient, dincolo de cea de a apăra Salonicul? Care era ideea din spatele acestei armate?“, s-a întrebat ulterior un

istoric militar. „Adevărul este că aliații nu aveau un concept clar, doar nenumărate idei contradictorii aparținând statelor reunite în cadrul coaliției.“[44] De fapt, francezii și englezii și mai apoi trupele sârbe, iugoslave și ruse din Salonic aveau să aibă un impact deosebit asupra cursului războiului atât în Balcani, mai ales pe teritoriul Greciei, cât și pe scena europeană mai largă********. Dar firește că nu aceasta a fost intenția lor inițială. După cum a arătat și comandantul Larcher, fiecare putere avea propriile idei despre ce trebuiau să facă armatele de la Salonic. Britanicii susțineau o retragere completă. Rușii, care încercau să destindă Frontul de Est, voiau să trimită zece regimente pe coasta Bosniei și Herțegovinei și să atace Austro-Ungaria. Italienii au privit de la distanță altercațiile, iar contribuția lor la operațiunile regionale a fost una minimă, cu toate că și-au consolidat dominația asupra regiunii de sud a țărmului Albaniei. Iar soarta intervenției României se baza pe vorbele goale ale aliaților ei.

La zece zile după ce au declarat război Austro-Ungariei, românii au savurat un succes iluzoriu în momentul în care aproape jumătate de milion de soldați au pătruns în Transilvania, ocupând cele șase trecători montane din Carpații Meridionali, trecători care controlau căile de acces dinspre vest înspre capitală. Însă, în a doua săptămână a lunii septembrie, trupele mixte germano-bulgare au pornit la atac în Dobrogea, zdrobind liniile de apărare ale românilor la cinci kilometri sud-est de linia principală a frontului și avansând înspre Delta Dunării. Coșmarul românilor, un război pe două fronturi, era pe cale să devină realitate. Timp de două luni, conducerea armatei române a jonglat cu propriile forțe înainte și înapoi între două fronturi. Pe 11 noiembrie însă, generalul Falkenhayn a lansat un nou atac din Transilvania, prin care a rupt liniile de apărare ale României din valea Jiului, la vest de București. A început retragerea înspre nord-est, spre Iași, și, într-o debandadă generală, regele și guvernul au părăsit capitala, lăsând lanurile de grâu din Muntenia și zăcămintele de petrol din Ploiești să cadă în mâinile germanilor.

România a suferit pierderi uluitoare în război. Până în decembrie 1916, circa 250 000 de soldați, aproape o treime din cei mobilizați cu doar trei luni înainte, muriseră. Regimul marțial al feldmareșalului von Mackensen, care a înlocuit guvernul civil, a fost deosebit de dur, căci nemții considerau resursele economice din teritoriile ocupate o pradă la

care erau îndreptăţiţi prin lege. Imediat ce a ajuns la Bucureşti, Mackensen a ordonat cetăţenilor să-şi predea peste două treimi din proviziile alimentare autorităţilor militare. În caz contrar, oamenii erau pedepsiţi cu închisoarea sau moartea. Cei care au putut să plece din Bucureşti au făcut-o. Mii de oameni s-au adunat în jurul ambasadei Americii din oraş, implorând autorităţile să le dea paşapoarte. Diplomaţii din statele membre ale Antantei au părăsit Bucureştiul, lăsându-l pe ambasadorul american Vopicka să se îngrijească de interesele a opt state (pe parcursul primei etape a războiului a reprezentat şi interesele Germaniei), pe lângă sarcinile pe care acesta le avea oricum de îndeplinit. Vopicka a notat că, printre românii care asediau ambasada, se aflau şi grupuri de americani „artişti negri de vodevil care lucraseră în Balcani pe parcursul războiului. În grupuri formate din patru până la zece oameni, obişnuiau să se plaseze în faţa Ambasadei cerând sprijin financiar pentru a ajunge în Rusia, unde chipurile, câştigurile ar fi fost consistente“. Neavând încredere în poveştile lor, Vopicka le-a cerut să dovedească faptul că erau cine pretindeau a fi, aşa că, în faţa gardienilor români şi germani sideraţi, „doi dintre ei s-au schimbat iute ca fulgerul şi au reapărut în faţa Ambasadei deghizaţi într-o cămilă, iar un alt grup, care tocmai ceruse paşapoarte, a improvizat pe loc My Old Kentucky Home. Au cântat atât de frumos, încât nu numai că le-am dat toate documentele, dar le-am oferit şi toţi banii de care aveau nevoie pentru a-şi acoperi costurile de călătorie“[45].

Bineînţeles că foarte puţini români, poate chiar niciunul, au reuşit să fugă în America, însă foarte mulţi au ajuns la Iaşi, în nord-estul ţării. Iaşiul a devenit capitala provizorie, iar numărul locuitorilor oraşului a crescut de la 90 000 la 400 000. Ion Brătianu a format un guvern de uniune naţională, care a cerut ajutor Aliaţilor. Aceştia din urmă promiseseră să trimită României 300 de tone de materiale de război pe zi, dar aceste bunuri s-au dovedit a fi la fel de imaginare precum atacurile promise de Aliaţi. Francezii şi britanicii au trimis de fapt provizii, dar acestea au trebuit să fie transportate pe o rută ocolită, prin Arhanghelsk, extremitatea nordică a Rusiei, şi Vladivostok, la 7 400 de kilometri în linie dreaptă la est de Iaşi. Până să ajungă în România, din provizii nu a mai rămas nimic util.

Românii erau peste măsură de furioşi. Un parlamentar a acuzat Antanta că ar fi încălcat toate promisiunile făcute:

Aliaţii şi-au sistat toate atacurile: armata lui Brusilov şi-a încetinit înaintarea, după care a încetat orice activitate; ofensiva franco-britanică de pe râul Somme s-a încheiat, iar Sarrail nu a făcut măcar un pas înainte; Italia a încheiat un armistiţiu tactic cu iarna şi duşmanii ei. Toată lumea se înghesuia pe balcon să vadă mica Românie, atacată şi de la nord şi de la sud, apărându-şi cu îndârjire graniţele pe o suprafaţă de peste 1 500 de kilometri împotriva unui duşman de zece ori mai numeros şi de o mie de ori mai bine echipat decât ea vreme de trei luni.[46]

Un comentator mai puţin pătimaş a arătat că „românii au tras prea mult de timp. Dacă ar fi intervenit în punctul culminat al ofensivei ruse, impactul ar fi fost colosal“[47]. Şi, ca să-i recunoaştem şi meritele lui Sarrail, ofensiva demarată în octombrie de trupele reunite franceze, britanice şi sârbe a suferit pierderi grele, dar a şi ocupat Monastir (Bitola) în Macedonia în numele Antantei, lucru ce a ameliorat un pic situaţia României. Dar câştigurile au fost prea mici. Iarna aprigă s-a aşternut peste teritoriile muntoase din Macedonia şi a pus capăt ofensivei Aliaţilor. Victoria fusese repurtată prea târziu pentru România. Deşi pierduseră mai bine de jumătate din teritoriul ţării, cea mai mare parte a industriei, toate zăcămintele de petrol şi cele mai fertile terenuri agricole, românii au continuat să lupte, îmbărbătaţi de perspectiva câştigurilor pe care le-ar fi putut obţine la conferinţa de pace dacă Aliaţii ar fi învins în război. Cu toate acestea, guvernul a cerut în final încheierea păcii, dar nu din cauza epuizării sau laşităţii românilor. În decembrie 1917, Rusia, devenită recent bolşevică, a hotărât să semneze un armistiţiu cu Puterile Centrale la Brest-Litovsk. Acest tratat a pecetluit soarta României. Brătianu a reuşit să tărăgăneze negocierile privind termenii capitulării României până spre sfârşitul lui februarie 1918. Însă von Mackensen şi-a pierdut răbdarea şi a dat guvernului român un ultimatum de cinci zile. Brătianu fie capitula, fie făcea faţă unui nou masacru. Românii au sosit la Conferinţa de Pace de la Paris în calitate de membru înfrânt al Antantei. Din câte se părea, aproape jumătate de milion de români muriseră în zadar.

În Balcani, în iarna dintre 1916 şi 1917, milioane de oameni au rămas

fără adăpost, s-au îmbolnăvit, au fost răniți încercând să evite bombardamentele sau atacurile genocidale, au suferit de foame și de frig. Mulți au trăit sub ocupații străine. Marele Război se spărsese într-o puzderie de conflicte locale – în Grecia, război civil latent; în Serbia, bandiții-eroi, haiducii, au revenit în prim-plan, hărțuind forța bulgară de ocupație; în Albania și Kosovo au izbucnit războaie care urmau un model anarhist, căci mai multe tabere care aspirau să dețină controlul se luptau unele cu celelalte și cu forțele locale improvizate; în Turcia, genocid; în România, debandadă generală. În anumite conflicte, armatele balcanice au fost asmuțite unele împotriva celorlalte; în unele, s-au purtat lupte doar între marile puteri; iar în altele a fost un amestec de neînțeles între cele două tipuri de conflicte descrise mai sus; unele bătălii au respectat legile războiului; altele au fost manifestări de barbarism pur. Cea mai mare parte a conducătorilor balcanici nu aveau cea mai vagă idee despre propriile scopuri de război; toți erau aproape la fel de suspicioși față de aliații lor, marile puteri, pe cât erau față de propriii dușmani. Pentru populația urbană în plină dezvoltare, dar și pentru țărănime, care încă reprezenta peste trei sferturi din totalul populației în majoritatea țărilor, viața nu fusese altceva decât teroare sau privare de la izbucnirea Primului Război Balcanic din 1912 încoace. Obligați să lupte departe de pământurile lor pentru o cauză națională pe care o înțelegeau mult prea puțin, țăranii din unele țări dădeau acum semne de epuizare și mânie. Cum războiul continua, cele două revoluții din Rusia au avut un impact previzibil de mare asupra Balcanilor. Elitele inventive și corupte din Balcani își adunau puterile și se pregăteau pentru răzbunarea revoluționară pusă la cale de muncitori și țărani; sau, chiar și mai rău, pentru Conferința de Pace de la Paris.

Săpând după victorie: Macedonia, Grecia

Criticii britanici și francezi au început să vorbească disprețuitor despre „Armata din Orient“ odată cu debarcarea primelor trupe la Salonic în toamna lui 1915. Georges Clemenceau a condus acest atac. „Ce făceau oamenii lui Sarrail? Săpau! Atunci hai să-i facem cunoscuți Franței și Europei drept Grădinarii de la Salonic.“[48] Ținta sa principală era

generalul Sarrail, comandantul Armatei, iar când la Paris au ajuns zvonurile potrivit cărora generalul ar fi făcut curte, în mod public și foarte melodramatic, unei femei mult mai tinere din Salonic, Clemenceau l-a umilit scriind că Sarrail trebuia să se bucure de o apreciere specială, căci purta un război pe două fronturi – și în Macedonia, și în dormitor. În Marea Britanie, Frontul din Macedonia a devenit ținta glumelor din spectacolele de varietăți ale anului 1917, fiind considerat destinația preferată a trândavilor aflați în căutare de vacanțe.
Nu există urmă de îndoială că Salonicul era probabil cel mai dinamic și mai distractiv loc de pe linia frontului din întreaga Europă. În cazul în care comandanții nu ar fi insistat atât de mult ca soldații să-și găsească surse de amuzament, ar fi izbucnit revolte. Vremea era fie umedă și înăbușitoare, fie rece și tristă. Cu excepția duminicilor, nu trecea zi în care englezii să nu joace cel puțin o piesă de teatru sau un spectacol de varietăți. Se organizau campionate de fotbal sub supravegherea atentă a unităților bulgare de artilerie, care amânau cu amabilitate ostilitățile ori de câte ori era planificat un meci. Francezii fraternizau cu localnicii, urmând exemplul generalului Sarrail însuși, legând relații comerciale și personale deosebit de strânse îndeosebi cu evreii din port. Sarrail a jucat un rol-cheie și aici căci, pe lângă faptul că se afla la conducerea Armatei din Orient, trecea și drept cel mai energic reprezentant comercial al Franței în Grecia.
Însă imaginea Frontului din Macedonia ca tabără gigantică de vacanță nici că ar fi putut fi mai departe de adevăr. Pe lângă faptul că Macedonia era o regiune mult mai dură decât o descriau jurnaliștii și comedianții englezi și francezi, pe acest front și nu pe cel din Franța s-a produs, în toamna anului 1918, acea străpungere militară esențială în înfrângerea Puterilor Centrale. Însă trupele interaliate (britanice, franceze, sârbe și ulterior italiene, ruse și grecești) și-au petrecut cea mai mare parte a războiului încolțite fiind de artileria bulgară și germană, obligate să se limiteze la arcul defensiv care proteja orașul Salonic și împrejurimile sale. De fiecare dată când una dintre tabere lansa un atac, armatele inamice sufereau nenumărate daune inutile. Însă cei mai aprigi dușmani ai trupelor Antantei, staționate în mijlocul mlaștinilor deltei Vardarului, erau țânțarii. Până în 1917, mai mult de o cincime din cei aproape 100 000 de membri ai contingentului britanic zăcea în spital bolnavă de malarie.

Un alt dezastru a avut însă consecințe și mai mari. În 18 august, pe când cea mai mare parte a celor 150 000 de locuitori ai orașului se bucurau de siestă, în vechiul cartier turcesc de dincolo de Via Egnatia a izbucnit un incendiu.

După patru luni în care nu căzuse strop de ploaie, toate balcoanele erau uscate ca iasca, iar în momentul în care a început să bată un vânt puternic dinspre nord-vest, orașul a avut la fel de puține speranțe să scape de distrugere precum Chicago în 1871 sau Londra în 1666…
Se știa deja că incendiul era o lovitură cumplită pentru oamenii mai sărmani; cu toate acestea, lumea nu credea că avea să se extindă dincolo de Via Egnatia, vechiul drum roman care acționa nu numai ca linie de demarcație geografică, ci și socială în oraș. Locuitorii s-au înșelat: în jurul orei zece seara, flăcările au trecut această barieră. Până la miezul nopții, incendiul brăzda cerul nocturn, formând un arc care se întindea pe un kilometru și jumătate, iar minaretele moscheilor ardeau ca niște lumânări aprinse pe altarul distrugerii.[49]

Toate locuințele de lemn înghesuite pe o suprafață de 300 de acri au fost complet distruse de flăcări. La doar câteva zile de la demararea unei operațiuni masive de strângere a resturilor, guvernul liberal al lui Eleftherios Venizelos i-a lăsat cu gura căscată pe majoritatea locuitorilor din Salonic, anunțând că avea să exproprieze toate zonele evacuate de la cele 4 100 de persoane care își pierduseră proprietățile în incendiu. Aproximativ trei sferturi dintre aceștia erau proprietari evrei, căci incendiul înghițise aproape tot cartierul locuit de sefarzi. Venizelos a dispus formarea a trei comitete însărcinate cu supravegherea reconstrucției orașului. Cel de al doilea organ purta numele de Comisia Internațională a Planului Salonicului. Era prezidată de Ernest Hébrard, arhitect binecunoscut, care servea în armata franceză, și modernist plin de entuziasm. A fost însărcinat de guvernul grec să reconstruiască centrul orașului, ținând cont de cele mai recente teorii de planificare urbană, dar punând simultan accentul pe stilurile neoclasic și bizantin (respectiv grec). I s-a comunicat că, potrivit estimărilor demografice, Salonicul reconstruit avea să numere circa 350 000 de locuitori, cu 130 la

sută mai mult decât totalul înregistrat înainte de război.
Hébrard a primit astfel pe tavă visul oricărui arhitect – cel de a modela un întreg oraș. Locuitorii din centrul Salonicului fuseseră strămutați forțat de incendiu, iar guvernul confiscase teritoriile locuite de aceștia; prin urmare, nimeni nu putea să se amestece în planurile grandioase ale lui Hébrard. Pe același loc în care odinioară se întindea un labirint de case învălmășite, care adăposteau zeci de familii și mici ateliere și prăvălii, s-au construit șiruri întregi de structuri uniforme și rigide. Monumente și statui edificatoare pentru cele mai de seamă momente din istoria și arhitectura țării au fost ridicate în piețe unite prin bulevarde și străzi largi care se intersectau în unghiuri drepte, întretăiate de diagonale. S-au dat instrucțiuni detaliate cu privire la designul fațadelor clădirilor centrale, astfel încât să se evite revenirea la modelele neuniforme, colorate și imprevizile tipice pentru Salonicul otoman. Tramvaiele circulau zdrăngănind înainte și înapoi de-a lungul unor străzi noi și drepte, transportând zeci de mii de muncitori de la locurile de muncă din centru înspre suburbiile construite rapid cu scopul de a acomoda numărul din ce în ce mai mare de greci încurajați să se mute în oraș. Această dezvoltare a cartierelor rezidențiale de la periferii era un element-cheie în „conceperea și organizarea spațiului urban concentrat pe un centru cultural și civic unic… impunerea unui stil arhitectonic uniform prin intermediul unor legi stricte care reglementau ce se putea și ce nu se putea construi; conferirea unei reputații acestui oraș prin clădiri nobile, romane sau bizantine, care erau considerate suficient de demne pentru a reprezenta trecutul orașului și a-i înnobila prezentul“[50].
Conducerii comunității evreiești i-a devenit clar că membrii ei erau strămutați din zonele tradiționale de rezidență din centrul orașului în diferite districte de la periferie. Organizațiile evreiești și sioniste din Europa au exercitat mari presiuni asupra guvernelor britanice și franceze, care în fond și la urma urmei încă ocupau Salonicul, pentru a sista acest program dual de modernizare și elenizare.
Bineînțeles că ambițiile lui Venizelos se întindeau mult dincolo de acest scop declarat de a moderniza Salonicul. Cu puțin timp înainte să demisioneze, la începutul anului 1917, premierul francez Aristide Briand devenise foarte bănuitor cu privire la intențiile conducătorului grec, „deoarece mă tem că Venizelos și-ar putea căsca larg fălcile odată ce vor începe negocierile de pace. Nu a renunțat la visul lui de a reclădi Imperiul

Bizantin… În acest moment, o extindere la scară mare a Greciei are să fie o ameninţare la adresa păcii în lume. De mult timp mi-am dorit să cooperez cu grecii, însă nu în aceste condiţii“[51].

Venizelos considera transformarea Salonicului crucială pentru planurile sale de expansiune. Dorinţa sa arzătoare ca Grecia să lupte alături de Antantă pe parcursul războiului a fost alimentată de planurile sale de a desăvârşi Megali Idea, Marea Idee a unei Grecii care „să se întindă pe două continente şi să mărginească cinci mări“. În calitate de aliată a Antantei, Grecia avea să se afle într-o poziţie numai bună pentru a-şi duce la bun sfârşit revendicările teritoriale în Bulgaria, Turcia şi chiar şi în Albania. Această aventură trebuia să înceapă din Salonic, cel mai populat oraş de pe linia frontului din Grecia. Cu toate că oraşul avea o poziţie strategică atât de importantă, grecii se aflau pe locul trei ca număr de locuitori, după evrei şi turci, a căror loialitate faţă de statul grec era discutabilă. În cazul unui rezultat nedorit în război, Salonicul rămânea expus, mai ales în faţa Bulgariei, a cărei armată nu încerca măcar să-şi ascundă dorinţa de a absorbi portul. Pentru visele grandioase ale lui Venizelos, incendiul de la Salonic nici că ar fi putut izbucni într-un moment mai prielnic.

Pe parcursul celui de-al doilea deceniu al secolului al XX-lea, Venizelos a dat dovadă de un talent diplomatic şi de o inteligenţă politică cu mult peste nivelul oricărui alt om de stat din Balcani. Farmecul său sofisticat şi spiritul său ager erau însă înşelătoare. Venizelos era, ce-i drept, un extraordinar strateg al puterii, dar aria sa de acţiune era limitată – şi-a menţinut şi consolidat statutul politic, şi, mai presus de toate, şi-a convins aliaţii, îndeosebi Marea Britanie, că el era cel care trebuia să joace un rol-cheie în relaţia dintre marile puteri şi Imperiul Otoman aflat în declin. Chiar şi la acest capitol, a judecat câteodată greşit evoluţiile, mai ales când venea vorba de popularitatea sa în rândurile electoratului grec. Reconstrucţia Salonicului s-a dovedit a fi doar una dintre nenumăratele greşeli colosale care au dus nu numai la demiterea sa din politică, dar au aprofundat şi schisma naţională – polarizarea grecilor în două tabere violente şi pline de resentimente.

Grecia a intrat în Marele Război îmbărbătată de succesul repurtat în Războaiele Balcanice, pe care le câştigase plătind un preţ relativ mic. Ţara era unită şi optimistă. Cu toate acestea, la doar doi ani de la izbucnirea războiului, ţara s-a scindat atât din punct de vedere geografic,

cât şi politic. În nord, Venizelos pusese bazele aşa-numitului Guvern al Apărării Naţionale, cu capitala la Salonic, sub patronajul Armatei din Orient. Venizelos se refugiase la Salonic pentru a se alătura comandanţilor rebeli de armată în momentul în care a înţeles că în Atena nu era loc pentru doi bărbaţi dornici să administreze politicile externe ale ţării – mai ales pentru că prim-ministrul îşi dorea cu orice preţ să se alăture Antantei, spre deosebire de principalul său rival, regele Constantin (1913–1917, 1920–1922). Între 1915 şi 1916, o dispută de politică externă a provocat o criză în Grecia tocmai din cauza evoluţiei constituţionale bizare a ţării de la obţinerea independenţei. După cum a scris un istoric grec încă din anii 1940: „Vreme de un secol, cursul politicii greceşti a fost dictat de exigenţele politicii externe şi nu de corelarea şi ciocnirea unor forţe din interiorul naţiunii. Simplul fapt că mişcarea anti-monarhie a apărut dintr-un conflict de politică externă… este un exemplu uluitor al influenţei factorilor internaţionali şi a puterilor care protejează Grecia – cel de-al treilea partid care ia parte la evoluţia constituţională a Greciei moderne“[52].

La Atena, monarhul germanofil îşi asigurase o susţinere puternică din partea opiniei publice pentru politica sa de neutralitate. Însă sursa cea mai importantă a puterii sale era corpul de ofiţeri al armatei. Opoziţia lui Constantin faţă de veşnicul amestec al Antantei în politicile Greciei, mai ales încercarea Aliaţilor de a prelua controlul asupra sistemului poştal şi de transport al ţării pe parcursul războiului, i-au câştigat sprijinul populaţiei. Nu există decât dovezi întâmplătoare care să ateste că regele Constantin ar fi intenţionat să se alăture vreodată Puterilor Centrale. Este posibil ca, într-o anumită măsură, să fi fost influenţat de soţia sa Sofia, sora Kaiserului Wilhelm al II-lea, însă regele grec nu era naiv. Îşi putea da foarte bine seama că Antanta controla Mediterana şi avea 300 000 de soldaţi staţionaţi în Salonic, trupe care susţineau insurecţia lui Venizelos (deşi aceiaşi soldaţi împiedicaseră persoanele mai încăpăţânate din conducerea militară a lui Venizelos să atace regiunile loiale regelui). Dacă s-ar fi declarat în favoarea Puterilor Centrale ar fi declanşat un atac puternic din partea Antantei şi ar fi aruncat ţara într-un violent conflict civil.

Cu toate acestea, misiunea diplomatică franceză de la Atena a bombardat Quai d’Orsay şi pe prim-ministrul francez, Aristide Briand, cu rapoarte inventate despre conspiraţii puse la cale de agenţii germani în capitala

Greciei. Guvernul francez nu avea încredere nici în Constantin, nici în Venizelos. Pe parcursul anului 1916, un grup puternic format din generalul Sarrail și oficiali de rang înalt ai Ambasadei franceze de la Atena a solicitat insistent Parisului să adopte o politică prin care să instaureze un protectorat în Grecia umilindu-l pe Constantin cu ultimatumuri, ale căror condiţii regele nu le putea îndeplini fără să-şi provoace propria armată. Această presiune diplomatică a culminat cu evenimentele din 1 decembrie 1916, când trupele franceze și britanice comandate de amiralul francez Louis Dartige du Fournet au debarcat în Pireu și au pornit spre Atena. Armata greacă a făcut faţă atacului Aliaţilor. Dartige își închipuise că avea să fie suficient doar să-și etaleze forţele armate superioare. Se înșelase. La câteva ore după ce a pătruns în Atena, cincizeci și șapte de soldaţi francezi și cinci britanici au fost uciși și mult mai mulţi răniți. Aliații au bătut rapid în retragere. Soldații monarhiști s-au înfuriat la vederea acestei flagrante încălcări a suveranităţii Greciei. Chiar înainte să apuce să se retragă trupele Antantei, membrii organizației paramilitare Liga Rezerviștilor au început să măzgălească cu vopsea roșie anumite case, magazine și prăvălii din capitala Greciei:

După ce s-au retras englezii și francezii pe navele lor, acest concurs bizar părea să fi luat sfârșit; însă în Atena nu se instalase pacea. În acea noapte, dar și a doua zi, Corul Atenian, care asistase la aceste evenimente cu clasica sa docilitate, și-a asumat rolul de actor pe această scenă. Magazinele liberalilor de vază au fost prădate, birourile presei venizeliste jefuite, casele susţinătorilor cunoscuţi ai Antantei atacate. Scopul acelor semne sinistre făcute cu vopsea roșie a devenit cât se poate de clar. Oponenții conducătorilor armatei au fost uciși sau încarcerați. Și în timp ce străzile cădeau pradă crimelor și incendiilor premeditate, regele Constantin însuși a emis ordinul zilei, prin care și-a lăudat trupele pentru stăpânirea de sine, loialitatea și spiritul lor de sacrificiu.[53]

După două zile, acest prolog al schismei naționale s-a încheiat, deși schisma propriu-zisă avea să bântuie politicile și progresul Greciei decenii la rândul, iar unii istorici susţin că efectele acesteia sunt încă

vizibile în viața publică din Grecia contemporană. Începutul s-a produs în vara anului 1917, când francezii au reușit în cele din urmă să-l oblige pe Constantin să abdice și să plece în exil. Venizelos s-a întors triumfător în Atena pentru a guverna peste țara reunită. A început prin a epura forțele armate și serviciul civil de persoanele cunoscute ca fiind monarhiste. „Demiterile în masă", a notat un istoric, „au creat un precedent nefericit în politicile Greciei. Țara a intrat într-un cerc vicios, căci fiecare coup era urmat de epurarea masivă a oponenților și a persoanelor nedorite din forțele armate și aparatul de stat. Intervenţia din 1916 a armatei în politică a fost un pas înainte pe drumul la capătul căruia soldaţii aveau să dețină utimul cuvânt în procesul de elaborare a politicii în Grecia."[54] Însă acum, Venizelos se putea declara în sfârșit de partea Antantei; cum trupele grecești erau prezente pe frontul din Macedonia, Grecia putea participa la Conferința de Pace în calitate de stat învingător și putea revendica prăzi de război.

Francezii îl hărţuiseră pe Constantin; acum așezau obstacole politice și militare în calea lui Venizelos. Dar Briand și, ulterior, Clemenceau au fost amăgiţi de britanici și mai ales de Lloyd George, care se afla într-o strânsă relație de prietenie cu Venizelos. De ce au adoptat francezii o atitudine atât de ostilă față de interesele grecilor pe parcursul războiului și de ce au încercat britanicii să apere cu și mai multă îndârjire politicile Greciei spre sfârșitul conflictului?

Grecia devenise un glob de cristal, în care puteai vedea viitorul relației dintre două puteri importante ale Antantei, după cum a remarcat și un scriitor contemporan:

Franța lupta pentru mize infinit mai mari [decât influența politică în Grecia]; Grecia era doar o punte strategică de legătură către Balcani și Imperiul Otoman, unde Franța spera să-și păstreze marile interese economice antebelice, mai ales la Istanbul, și dacă era cu putință, după război, să câștige concesii suplimentare în Siria și Asia Mică. Pentru a-și îndeplini aceste scopuri, Franța considera că era la fel de important să câștige războiul diplomatic împotriva Marii Britanii și Rusiei pe cât era să învingă în lupta militară împotriva Germaniei.[55]

Sfârșitul războiului: Frontul din Macedonia

În seara zilei de 13 septembrie 1918, comandantul Živojin Mišić, șef de stat-major la Comandamentul Suprem [al forțelor sârbe], a escaladat postul de obervație de pe muntele Floka. Voia să-și petreacă noaptea aici ca să poată evalua situația la primele ore ale dimineții. Dacă era ceață, așa cum se întâmpla adesea în acel moment al anului, munții aveau să fie acoperiți, iar norii de ploaie aveau să plutească amenințător peste Veternik. În acel caz, puștile ascunse în jurul și sub postul de observație aveau să rămână neatinse; nu avea să se tragă vreun foc de armă. De această dată însă, bătrânul veteran a avut noroc. La ora cinci dimineața, în 14 septembrie, piscurile de la est de Veternik au început să se întrevadă odată cu primele raze ale soarelui. Condițiile meteo erau ideale pentru demararea ofensivei, așa că Mišić nu a pierdut vremea. A trimis de îndată un mesaj bizar tuturor trupelor, atât sârbe, cât și Aliate, detașate de la Bitola pe malul Vardarului: „Mettez en route quatorze officiers et huit soldats". Mesajul însemna că la ora 8 dimineața, în acea zi de 14 septembrie, artileria trebuia să deschidă focul.

Din arhivele oficiale ale Ministerului de Apărare Național Sârb[56]

Ridicându-se la o înălțime de 2 130 de metri peste nivelul mării, cele mai înalte piscuri ale lanțului muntos central din Macedonia rămăseseră izolate din vremuri străvechi, fiind cutreierate doar de câțiva păstori. În 14 septembrie 1918, când feldmareșalul Mišić le-a ordonat soldaților săi să deschidă focul, izolarea lor a fost distrusă într-un mod spectaculos. „O furtună de plumb" s-a transformat rapid „într-un uragan", a scris unul dintre comandanții germani de pe frontul din Macedonia. În timp ce avioanele franceze și sârbe zumzăie peste tranșeele bulgare, direcționându-și mitralierele și continuând atacurile focului artileriei sârbe, puștile „zdruncină din temelii Crvena Stena și Piscul 1248 [m], bombardează stâncile Piscului 1050 și se izbesc cu o forță incredibilă de zidurile de piatră de la Sokol, Dobro Polje, Kravica, Veternik și Kukuruz… Copacii cad ca secerați, ramurile și stâncile ca grindina, iar soldații [bulgari] se înecă în fum și pulbere"[57]. Sunetul celui mai mare atac de artilerie din Balcani, produs de aproape 1 800 de puști aliate, a fost

amplificat de nenumărate ori de acustica munţilor. Timp de două luni, tehnicienii francezi și sârbi și-au urcat puștile sute de metri sus pe munte, folosind tractoare și macarale. Această operaţiune nu ar fi avut cum să fie dusă la bun sfârșit decât pe timp de noapte, pentru a nu fi depistată de forţele germane și bulgare. În fiecare zi, înainte de răsărit, puștile și mijloacele de transport erau camuflate. La circa 105 kilometri nord-vest de Salonic se afla piscul Dobro Polje care, în opinia generalului german von Scholtz, era ultimul punct al liniei defensive germano-bulgare care putea fi atacat tocmai pentru că terenul era atât de accidentat. La douăzeci și patru de ore după lovitura fatală adusă de atacul artileriei liniei bulgare de front, soldaţii francezi și sârbi au pătruns în sistemul principal de tranșee al bulgarilor și au început să zdrobească și a doua linie de apărare.

La patru ani și o lună de la primele pierderi suferite de sârbi în Marele Război, și anume pe parcursul atacului austro-ungar asupra Belgradului, Armata din Orient lua parte la o operaţiune militară gândită de comandanţii militari sârbi care avea să declanșeze înfrângerea Germaniei. Generalului von Scholtz i-a luat trei zile să-și dea seama că Aliaţii își croiau drum prin liniile bulgare de apărare înaintând rapid către Gradsko, nodul sistemului de comunicaţii, de unde erau coordonate activităţile trupelor germane detașate în vestul Macedoniei cu cele ale armatelor bulgare din centrul și estul regiunii. Hindenburg a descris orașul ca fiind „cel mai important centru al tuturor comunicaţiilor din teatrul macedonean de război“[58], iar dacă Gradsko avea să cadă, întregul sistem defensiv avea să se prăbușească. Generalul avea nevoie disperată de întăriri. Generalul Ludendorff, comandantul forţelor germane, îl privase în mod sistematic pe von Scholtz de soldaţi vreme de doisprezece luni, transferând trupe către Frontul de Vest pentru marea ofensivă planificată să aibă loc în primăvara anului 1918. În momentul în care cererea urgentă pentru întăriri a lui von Scholtz a ajuns la șeful de stat-major german, aceasta a fost respinsă și transferată statului-major austro-ungar. Privind retrospectiv, Ludendorff a regretat amarnic că a neglijat frontul din Macedonia. Ulterior, a scris: „Data de 8 august [începutul ofensivei Aliaţilor din Franţa] a fost ziua de doliu a armatei germane în istoria acestui război. Aceasta a fost cea mai îngrozitoare experienţă prin care a trebuit să trec, cu excepţia evenimentelor care au avut loc începând cu 15 septembrie pe frontul din Bulgaria și care au

pecetluit soarta Alianței Cvadruple“[59].
Pe lângă faptul că rămăseseră fără ajutorul soldaților germani, moralul armatei bulgare, ai cărei soldați reprezentau majoritatea forțelor lui von Scholtz, scădea rapid. Recoltele de grâu din 1917 și 1918 fuseseră mult mai slabe decât de obicei, iar armata bulgară începea să sufere de foame: „Unul dintre ofițerii germani a scos în evidență cât de tare se înrăutățise situația. Pe parcursul unei vizite efectuate pe linia frontului, soldații bulgari și-au făcut apariția în rufărie de corp pentru că le era prea rușine să se prezinte la inspecție în zdrențele lor sărăcăcioase“[60]. La câteva zile de la ofensiva din munții de la Dobro Polje și Sokol, aproape toată armata bulgară se retrăgea, urmărită de Armata din Orient. În timp ce soldații se străduiau să-și croiască drum spre casă prin trecătorile montane înguste, aviatorii britanici au scris un nou capitol în istoria războiului modern. Au provocat un adevărat dezastru bombardând suprafețe întregi și trăgând cu mitralierele în șirurile răzlețe de bulgari subnutriți și prost echipați. Dacă inamicul dispunea de forțe aeriene, retragerea rapidă nu mai putea garanta siguranța armatei înfrânte.
La două săptămâni de la începerea ofensivei, rapoartele transmise de pe linia frontului către sediile comandamentului german de la Skopje continuau să fie confuze și distorsionate. În noaptea de 28 septembrie, locotenentul Ahrendt, ai cărui soldați înarmați cu mitraliere apărau împrejurimile sudice ale orașului Skopje, au fost cuprinși de neliniște auzind un zvon cum că 500 de bulgari din batalionul de rezervă ar fi dezertat. Lui Ahrendt i s-a ordonat să se apropie de Vodno, dealul lung care formează un decor melancolic în spatele orașului Skopje. A răsuflat ușurat când a aflat că trupele germane aveau situația sub control și apărau întreaga regiune de la extremitatea estică a dealului Vodno și până la gara de la periferia orașului. La un moment dat, la ora cinci dimineața, câțiva călăreți îmbrăcați exotic au apărut de nicăieri. Ahrendt a dat ordin să se deschidă focul, iar brigada misterioasă de cavalerie s-a făcut nevăzută în întunecimea dimineții.
Trei ore mai târziu, au apărut câteva sute de asemenea călăreți – armata Chasseurs d’Afrique, care „avea și o divizie de automobile blindate și șase detașamente de spahii din Maroc, călăreți înnăscuți cu tradiții de care erau mândri. Suiți pe armăsari arabi, agili ca niște capre de munte, cu părul lung care le ieșea dezordonat din turbanele de un albastru deschis, spahii formau o unitate mobilă deosebit de impresionantă“[61]. Skopje,

centrul regatului medieval sârb, era eliberat de germani de musulmani din Africa, o armată comandată, întâmplător de altfel, de generalul François Léon Jouinot-Gambetta, nepotul lui Léon Gambetta, eroul Comunei de la Paris. Locotenentul Ahrendt a ordonat să se deschidă focul din trenurile blindate din gară, în timp ce vehiculele blindate pentru transportul trupelor și ambulanțele erau mutate în grabă, la adăpost, în nord. Și pentru că retragerea le-a fost blocată de spahii care dădeau acum năvală în oraș, Ahrendt și oamenii săi au trebuit să-și croiască drum luptând prin centrul vechi din Skopje, către podul de peste Vardar, pe care l-au aruncat în aer după ce au traversat râul și au ajuns în siguranță. Locotenentul și trupele sale „au reușit să-și amplaseze mitralierele pe vechea citadelă turcească din nordul orașului. La picioarele lor se întindea talmeș-balmeșul colorat de clădiri, cu moscheile și minaretele care străluceau sub razele puternice ale soarelui, aparent la fel de liniștite ca pe timp de pace“[62]. În câteva ore, Ahrendt se alăturase compatrioților săi, care se buluceau să ajungă în Europa Centrală aproape la fel de repede ca trupele bulgare grăbite să ajungă la Sofia și Plovdiv. Germanii și bulgarii deopotrivă au fost întâmpinați de haos, înfrângere și revoluție. În 3 octombrie 1918, Hindenburg nota: „Ca urmare a prăbușirii frontului din Macedonia, care ne-a slăbit și rezervele detașate în vest, acum că este imposibil să recuperăm pierderile extraordinar de mari suferite pe parcursul luptelor din ultimele zile, acum, din câte ne putem da seama, nu ne mai este cu putință să impunem pacea inamicului“[63]. Două zile mai târziu, germanii au făcut apel la președintele Wilson să aranjeze armistițiul. Războiul luase de fapt sfârșit.

Revolta de la Radomir: Bulgaria

La acea vreme, aveam doar 18 ani, eram student și făceam ucenicie la gara din Radomir. Simpatizam de asemenea cu mișcarea Uniunii Agrare și mie mi-a revenit onoarea (în fine, de fapt am primit un ordin) să transmit guvernului nostru de la Sofia Proclamația Republicii de la Radomir. Tocmai când mă pregăteam să citesc cu voce tare Proclamația, am fost întrerupt:
— Hei, cine-i acolo?

Era ministrul de război, generalul Savov, însuşi!
— Ucenicul Dungurski!
— Care e situaţia la Radomir? Se răspândeşte revolta?
— S-a proclamat Republica, domnule general! Iar dumneavoastră nu mai sunteţi nici general, nici ministru.
Vă daţi seama cât de emoţionat eram eu, doar un adolescent, să-i pot vorbi astfel unui general.
— Oamenii v-au luat puterea. Armata va ajunge în curând la Sofia! Să vă gândiţi bine, cei care aţi supt sângele poporului, cine a fost vinovat şi a aruncat Bulgaria cu capul înainte în această catastrofă.[64]

Odată ce Chasseurs d'Afrique şi-au început ofensiva la Skopje, Aleksandăr Stamboliiski, conducătorul UNAB, Uniunea Naţională Agrară Bulgară, a fost în cele din urmă eliberat din închisoare, în 25 septembrie 1918. Apoi, fără să se dezmintă de la o practică deja bine cunoscută în Europa Centrală şi Răsăriteană a secolului al XX-lea, a plecat direct de la închisoare să se întâlnească cu şeful statului, ţarul Ferdinand. Infrastructura ţării se prăbuşea şi sute de mii de soldaţi deziluzionaţi şi mânioşi se întorceau de pe front. Lui Ferdinand nu îi păsa dacă revoltele, jafurile şi răzvrătirea erau provocate de Uniunea Agrară, bolşevici sau frustrări pur anarhiste. Privea răzbunarea fix în ochi şi era dispus să accepte ajutor din partea oricărei tabere.
Intrarea Bulgariei în război nu fusese vreodată susţinută de mai mult de jumătate din populaţie. În ultimele douăsprezece luni de conflict, poporul îşi pierduse chiar şi ultima rămăşiţă de entuziasm faţă de alianţa cu Germania. Motivele erau nenumărate. În primul şi în primul rând, numărul victimelor. Potrivit statisticilor oficiale, 101 224 de bulgari fuseseră ucişi şi 144 026 răniţi – cel mai mare număr de victime pe cap de locuitor din toate statele beligerante. Agricultura, nucleul economic al ţării, era distrusă în urma mobilizării unui procentaj enorm de ţărani, a doi ani de recolte proaste, a extinderii pârloagelor şi a unui sistem de rechiziţionare aplicat în aşa fel încât, până în iunie 1918, „caii şi boii efectiv dispăruseră din zonele rurale, unde cei bătrâni şi infirmi erau adesea văzuţi târându-şi căruţele cu propriile mâini"[65].
Iar influenţa nemţilor asupra economiei bulgare (îndeosebi asupra achiziţiilor alimentare) era de asemenea foarte nepopulară. Supărarea s-

a transformat în revoltă în mai 1918, când, după capitularea României, guvernul german a anunțat că forțele sale aveau să ocupe sudul Dobrogei, regiune considerată de Berlin vitală din punct de vedere strategic și economic. Pentru Bulgaria, importanța economică a Dobrogei era evidentă căci, deși regiunea „cuprindea doar opt la sută din totalul suprafeței agricole [a Bulgariei] și adăpostea șase la sută din fermieri, producea între 230 și 250 de milioane de kilograme de grâu, respectiv aproape o cincime din producția totală a țării“[66].

În condițiile în care simpatia pentru Germania începea să dispară, bulgarii își puneau speranțele într-o mare putere îndepărtată, oarecum magică, Statele Unite ale Americii. Deși președintele Woodrow Wilson angajase America în slujba cauzei Aliaților în 1917, Statele Unite nu declaraseră război Bulgariei.

În februarie 1918, președintele Wilson a adăugat Patru Principii ale teoriei americane despre pace la cele Paisprezece Puncte pe care le schițase în linii mari cu o lună înainte. Cel de-al Patrulea Principiu propunea ca „toate aspirațiile naționale bine definite să fie satisfăcute întru totul și pe cât se poate de complet fără a introduce elemente noi sau fără a întreține elemente vechi de discordie și antagonism care, în timp, vor putea distruge pacea europeană, și, prin extensie, pe cea mondială“[67]. Firește că bulgarii își considerau aspirațiile naționale „bine definite“ și este adevărat că o mare parte a retoricii lui Wilson era condimentată cu referințe la conceptul „autodeterminării“. Se pare că acestea erau vești bune pentru bulgari în ceea ce privea sudul Dobrogei și mai ales Macedonia. Consilierii universitari ai lui Wilson, pe care președintele îi convoca în cadrul așa-numitei sale Comisii de Anchetă, simpatizau în mod evident cu aspirațiile Bulgariei. Ambasadorul american la Sofia a făcut în așa fel încât aproape toate discursurile lui Wilson despre iminentul acord postbelic să fie traduse și a aranjat și răspândirea acestora printre soldați și persoanele care plănuiau să se revolte. Toți au înțeles mesajul în același fel: că Macedonia avea să fie în cele din urmă a lor. Doar o mână de bulgari a înțeles însă implicațiile versiunii finale a celui de-al unsprezecelea din cele Paisprezece Puncte ale lui Wilson:

Trupele să evacueze România, Serbia și Muntenegru; teritoriile ocupate să fie înapoiate; Serbia să primească acces liber și sigur la mare; iar

relaţiile dintre diferitele state balcanice să fie hotărâte prin dezbateri amiabile organizate conform unor principii naţionale şi de loialitate consacrate prin istorie; să fie discutate în detaliu şi garanţiile naţionale ale independenţei politice şi economice şi integritatea teritorială a diferitelor state balcanice.[68]

În acest caz, revendicările pragmatice ale celor trei state balcanice care se alăturaseră taberei câştigătoare aveau în mod evident prioritate faţă de principiile autodeterminării etnice. Avea să izbucnească un conflict grav şi anevoios între ţelurile a ceea ce a ajuns să fie cunoscută drept „vechea diplomaţie“ a puterilor imperiale europene şi „noua diplomaţie“ a lui Wilson. Prima aducea aminte de o lume lipsită de scrupule, tratate secrete, hărţuiri imperialiste, toate mascate prin limbajul stilizat al etichetei. Cea din urmă se arăta a fi principială şi deschisă, deşi scepticii o catalogau drept naivă. Atitudinea americanilor faţă de Bulgaria mai lăsa de înţeles că principiile lui Wilson se contraziceau din mai multe puncte importante de vedere. În Balcani însă, aproape toate naţiunile începuseră să-l considere pe Wilson, cu tot cu cele Paisprezece Puncte ale sale, un bun prieten. Bulgarii, traumatizaţi şi disperaţi, au crezut prostește că America nu avea să săvârşească aceleaşi nedreptăţi comise prin Tratatul de la Bucureşti din 1913.
În septembrie 1918, când armata bulgară era alungată din Macedonia, greutăţile economice, la care s-au adăugat sentimentele antigermane şi consecinţele colapsului militar, au dat naştere unei revolte. După eliberarea lui Stamboliiski, ţarul Ferdinand a încercat într-adevăr să câştige sprijin pentru a preveni transformarea revoltei soldaţilor într-o revoluţie. Un an mai târziu, Stamboliiski a susţinut că luase hotărârea de a prelua conducerea revoltei concentrate în jurul oraşului Radomir, aflat la 40 de kilometri sud-vest de Sofia, din lipsă de încredere în ţar. Ferdinand a afirmat ulterior că promisese să încerce să încheie un armistiţiu cu Aliaţii în schimbul cooperării lui Stamboliiski, însărcinat să potolească patosul rebelilor de la Radomir. De fapt, adevărul despre revoltă şi atitudinea lui Stamboliiski faţă de ea rămân în continuare un mister, parţial şi pentru că Partidul Comunist Bulgar l-a detestat atât de tare pe Stamboliiski încât, în perioada postbelică, nu a întreprins o cercetare serioasă despre rolul esenţial jucat de aceasta în politicile ţării.

Revolta a dezbinat grav conducerea UNAB. În jurul datei de 27 septembrie, Stamboliiski a plecat din Radomir înspre sediul armatei bulgare de la Kiustendil, aflat la încă patruzeci de kilometri mai spre sud-vest. La Radomir, le ceruse maselor revoltate să nu ia cu asalt Sofia, conform înțelegerii pe care o făcuse cu Ferdinand. În timp ce discuta problema armistițiului cu generalii de la Kiustendil, a fost chemat la telefon. Adjunctul său, Raiko Daskalov, l-a informat cu răsuflarea tăiată, lăsându-l consternat pe Stamboliiski, că făcuse următoarea proclamație în numele lui Daskalov, comandant-șef al forțelor armate bulgare, și al lui Stamboliiski, președinte al Republicii de la Radomir:

Astăzi, 17 septembrie 1918, poporul bulgar rupe lanțurile sclaviei, înlătură regimul despotic al lui Ferdinand și al acoliților săi, îi proclamă dușmani ai poporului, se declară a fi un popor liber, cu o formă de guvernare republicană și întinde mâna în semn de pace și bună înțelegere către popoarele europene. Începând de astăzi, țarul Fedinand, dinastia sa și fostul guvern au căzut. Toții administratorii din provincii, oficialii regionali, comandanții forțelor de ordine, primarii și ofițerii vor îndeplini ordinele guvernului provizoriu al republicii.[69]

La Sofia, ceilalți membri ai conducerii UNAB au denunțat proclamarea Republicii, probabil influențați de faptul că se aflau în fortăreața lui Ferdinand, dar judecând în același timp și sănătos situația. Dintr-o dată, Stamboliiski s-a trezit într-o situație primejdioasă, la comanda a 15 000 de soldați deosebit de nefericiți, care cereau o acțiune decisivă împotriva guvernului și țarului de la Sofia, fără să țină cont de armata germană numeroasă care se apropia. Disperat, a căutat sprijin din partea lui Dimităr Blagoev, promițându-i conducătorului „Înguștilor“ (Tesniaki sau bolșevici) puteri socialiste extinse în noul guvern. Blagoev, care cocheta acum cu ideea unei revoluții bolșevice mature, pentru care revolta de la Radomir să nu fie decât un simplu prolog, a refuzat apelul lui Stamboliiski. Aici regăsim originile miopiei extraordinare a mișcării comuniste bulgare – „Înguștii“ s-au arătat la fel de disprețuitori față de țărănime și reprezentantul ei politic, UNAB, precum Ferdinand. În schimb, Blagoev și susținătorii săi s-au bazat pe un proletariat aproape

inexistent.
Pentru lumea exterioară însă, diferențele obscure de doctrină dintre două forțe revoluționare, Uniunea Agrară și Înguștii, erau irelevante. Atât din punctul de vedere al Antantei, cât și al Puterilor Centrale, comunismul era în ascensiune în Bulgaria – iar acest lucru nu era în interesul nimănui. Daskalov a reușit să-și conducă soldații până la periferia Sofiei, dar când și-a demarat atacul, în 30 septembrie, s-a dovedit a fi un lider incompetent. Trupele bulgare din Macedonia mânate de un sentiment patriotic înverşunat au primit întăriri de la nemți. În două zile, revolta a fost înăbușită, iar Daskalov, grav rănit în luptă, a fost nevoit să se ascundă. Evaluând complet greșit situația, Stamboliiski a decis să continue lupta revoluționară și i-a propus tânărului lider al Înguștilor de la Sofia, Gheorghi Dimitrov, să coopereze. Asemenea mentorului său, Blagoev, și Dimitrov a respins această cooperare. Abătut și izolat, Stamboliiski a devenit un fugar.
Deși s-a dovedit a fi un talmeș-balmeș, eșuata revoltă de la Radomir a avut două realizări – statutul lui Ferdinand a devenit fragil și, în 3 octombrie, acesta a abdicat în favoarea fiului său, viitorul țar Boris al III-lea (1918–1943). Revolta a prefațat de asemenea viitoarea lipsă de cooperare dintre Uniunea Agrară și comuniști. După ce a suferit o înfrângere covârșitoare, armata bulgară a semnat un armistițiu umilitor. După trei luni, Stamboliiski a fost grațiat și și-a recăpătat treptat statutul de conducător fruntaș al UNAB. În 1919, a fost inclus în delegația bulgară la Conferința de Pace de la Paris și, până la sfârșitul anului, a devenit prim-ministru. În calitate de reprezentant al Bulgariei la Paris, Stamboliiski, care petrecuse trei ani în închisoare pentru opoziția fermă și energică vizavi de participarea țării sale în război, a fost evitat și bruscat de Aliații victorioși. Această atitudine era însă una des întâlnită: la Conferința de Pace de la Paris totul era cu susul în jos. Pentru a avea succes la Paris, o propunere trebuia să fie nedreaptă, absurdă sau pur și simplu nefezabilă sau, chiar mai bine de atât, să întrunească toate aceste trei calități.

Pacea care a pus capăt oricărei păci

La începutul lui ianuarie 1919, Parisul avea puține calități care să poată compensa neajunsurile. Zăpada rece și umedă și dezastrul lăsat în urmă de război șterseseră orice urmă a culturii strălucitoare de fin-de-siècle care conferise o asemenea putere de seducție orașului. În loc de aceasta, delegații sosiți la Conferința de Pace au văzut mizeria din Paris: mica burghezie obtuză și hrăpăreață, poliția brutală și guvernul opresiv. Pe când soseau în capitala franceză din toate colțurile lumii, delegații erau nevoiți să-și croiască drum printre tunurile de câmp amplasate cu sutele în centrul capitalei franceze.
Cel dintâi război care a mobilizat masele europene, angrenând resurse economice și militare la cote nemaivăzute până atunci, a fost încununat de o pace în „masă". Până la acel moment, în istorie nu existaseră alte negocieri de pace care să poată egala adevărata uzină pusă în scenă la Paris. Eforturile depuse au avut un impact nefast asupra politicilor mondiale, cu toate că aproape tot ce se întâmpla în capitala franceză era firește inutil, singurul scop fiind poate cel de a justifica prezența unor delegații extrem de numeroase care se deplasau anevoios prin oraș. Prim-ministrul britanic, David Lloyd George, a venit însoțit de 400 de oameni. Această suită includea și personalul de serviciu care urma să lucreze la Hotelul Majestic, unde erau cazați britanicii. Angajații francezi pe care i-au înlocuit erau considerați o amenințare la adresa siguranței britanicilor și suspectați că ar fi fost purtători de boli (guvernul angajase și însoțitoare care să le acompanieze pe britanicele din delegație în cazul în care acestea ar fi dorit să părăsească incinta hotelului). Woodrow Wilson a venit însoțit de peste 200 de femei și bărbați, inclusiv Inquiry, o întreagă comisie academică de experți, care de un an încoace lucra și analiza toate aspectele tratatului de pace ce urma să fie semnat. Președintele a folosit toate resursele personale și administrative de la sediul militar american din Franța. Cea mai mare parte a americanilor locuia la Hotel Crillon, care dădea spre Place de la Concorde, unde erau depozitate cele mai multe piese de artilerie din oraș. Bineînțeles că guvernul francez și-a folosit tot serviciul civil pe post de delegație.
Zeci de state și mișcări politice au fost de asemenea reprezentate la Paris. Nici organizatorii francezi, nici participanții importanți nu aveau nici cea mai vagă idee ce rol, în cazul în care ar fi avut vreunul, aveau să joace aceste delegații minore. Deocamdată însă, delegațiile mai mici erau preocupate să găsească cazare și să înființeze birouri, înainte de a-și

demara cruciadele diplomatice. Grecii, conduşi cât se poate de abil de Venizelos, investiseră atât de multe în rezultatul negocierilor, încât închiriaseră tot Hotelul Mercator, cu optzeci de paturi, pentru delegaţia lor de şaisprezece oameni. După patru ani de război, proprietarii parizieni de hoteluri şi cafenele s-au gândit, pe bună dreptate de altfel, că, având în vedere cererea enormă de cazare şi alimente, 1919 avea să fie un an în care să profite la maximum de pe urma contribuabililor străini. Şi aşa a şi fost. În capitala franceză, preţurile au explodat. Pentru unele delegaţii balcanice acest lucru a fost o mare problemă (în mod evident nu şi pentru greci). Însă liber-profesioniştii îndârjiţi precum Ho Şi Min, care a vorbit pentru drepturile populaţiilor din Indochina Franceză, au trebuit să-şi ia o a doua slujbă la unele dintre hotelurile unde erau cazaţi alţi delegaţi.

Au existat şi câţiva absenţi uşor de remarcat. Rupând dramatic tradiţia, la Conferinţa de Pace nu au fost invitate puterile înfrânte. Acestea aveau să fie convocate doar după formularea diferitelor tratate care le priveau pe fiecare dintre ele – prin urmare, aveau să fie puse în faţa faptului împlinit. Undeva pe drumul plin de peripeţii de la Congresul de la Berlin încoace, ţările înfrânte îşi pierduseră dreptul preţios de a negocia un acord de pace. Acestea nu au primit nici dreptul de a oferi sfaturi concrete, nici de a contesta reglementările finale de pace. Această decizie a cântărit mai greu decât orice altă chestiune de procedură în ceea ce priveşte eşecul pe termen scurt al păcii încheiate cu Turcia, şi cel pe termen lung, cu consecinţe grave în Germania, Austria, Ungaria şi Bulgaria. Woodrow Wilson a insistat ca negocierile să fie purtate numai pe baza unei „diplomaţii noi, deschise“. A cerut de asemenea ca această diplomaţie să fie în acord cu cele Paisprezece Puncte, Patru Principii şi Cinci Particularităţi. Chiar dacă aceste elemente ale crezului wilsonian de autodeterminare ar fi fost coerente din punct de vedere al conţinutului, ajustarea lor la structurile demografice confuze din Europa şi Orientul Mijlociu ar fi pus la încercare şi cele mai agile minţi. Dar de fapt, wilsonismul era aplicat total întâmplător şi era incapabil să împiedice instalarea unei ordini postbelice vindicative.

Câteodată nici măcar preşedintele nu se dădea în lături de la a-şi încălca propriile principii. Mânat de zelul de a promova influenţa americană în Brazilia, a recomandat ca brazilienii să primească onoarea de a trimite trei delegaţi la Conferinţa de Pace, cu toate că nu contribuiseră la efortul

de război cu mai mult de două torpile. Belgia și Serbia pe de altă parte, două țări care fuseseră aproape șterse de pe harta lumii, au trebuit să se descurce cu doi delegați.

Acoliții lui Wilson din Europa, precum Harold Nicolson, unul dintre cei mai talentați și mai culți negociatori de la Paris, s-au făcut și ei vinovați de inconsecvență în aplicarea principiilor morale. Nicolson a avertizat încontinuu împotriva miopiei francezilor, care își doreau să ancoreze ura pe care o purtau Germaniei în Tratat, introducând „nenumărate măsuri ipocrite" și „pedepse meschine aplicate Germaniei, pedepse prin care se perpetuează resentimentele, iar răzbunarea devine inevitabilă"[70]. Intervenția unor persoane atât de echilibrate precum Nicolson s-a dovedit crucială în domolirea încercărilor francezilor de a umili Germania. Cu toate acestea, chiar el a încercat să aplice exact aceleași „măsuri ipocrite și pedepse meschine" Bulgariei, popor pentru care a recunoscut că nutrea „sentimente de dispreț". Ținând cont de faptul că era o persoană care lucrase la ambasada de la Istanbul și cunoștea bine sudul Balcanilor, a eșuat lamentabil în a înțelege dimensiunea regională a războiului din sudul Europei, lăsându-se influențat de noțiunea absurdă a fraternității slave: „Tradițiile, istoria lor, obligațiile actuale, toate acestea ar fi trebuit să-i lege de cauza Rusiei și Antantei", a scris el despre bulgari. „S-au comportat ca niște trădători în 1913, iar în Marele Război au repetat aceste perfidii. Lăsându-se purtați de cele mai materialiste motive teritoriale, s-au alăturat Germaniei și astfel au lungit războiul cu doi ani." Cu excepția Serbiei, toate țările implicate în război au pornit de la aceleași motive – este adevărat că Marea Britanie încercase să ademenească Bulgaria în Antantă, promițându-i să-i smulgă Serbiei, aliata ei, Macedonia. Dar Nicolson nu s-a documentat nici despre situația internă din Bulgaria. Se pare că a fost surprins că un om precum Stamboliiski, care își petrecuse războiul în spatele gratiilor, s-a apucat „să-l învinovățească pe regele Ferdinand pentru ceea ce fusese de fapt o mișcare națională de egoism. Părerea mea era că Bulgaria nu merita să aibă parte de mai multă milă decât ar fi putut acorda ea însăși în împrejurări asemănătoare"[71].

Plin de supărare, Lloyd George i-a descris pe turci ca fiind „un cancer uman, o durere cumplită care se infiltrează pe nesimțite în carnea tărâmurilor pe care le administrează necorespunzător și care distruge orice suflare de viață"[72]. Această convingere oarbă, cum că toți aliații

Germaniei nu numai că judecaseră greşit, dar erau cumva răi de la natură, ne explică într-un fel rolul deţinut de Lloyd George în unul dintre cele mai catastrofale episoade ale negocierilor Conferinţei de Pace, şi anume prin încurajarea expansionismului grec în Anatolia, pe spinarea Turciei.
Când Woodrow Wilson făcuse cunoscute cele Paisprezece Puncte în ianuarie 1918, acestea au zdruncinat din temelii aroganţa diplomaţiei de mare putere. Acestea au dat o voce şi, din acel moment, o legitimitate extraordinară revendicărilor micilor naţiuni, care nu ar fi putut câştiga vreodată în faţa argumentelor hegemonice imperiale, susţinute aşa cum se obişnuia prin limbajul puterii militare. Cele Paisprezece Puncte au schimbat pe dată echilibrul forţelor politice în Europa Centrală şi de Est, încurajând zeci de mişcări politice, mai ales în Austro-Ungaria, să prezinte revendicări maximaliste de suveranitate statală. Un scriitor croat a notat că acesta a fost un punct de cotitură mesianic atât pentru Europa veche, cât şi pentru cea nouă:

Asemenea lui Hristos, Wilson aduce veşti bune în primul rând celor mici şi slabi; celor umiliţi şi jigniţi le oferă conceptul de egalitate. Niciunul dintre guvernele europene nu este prea entuziasmat de wilsonianism; le dă peste cap planurile şi subminează vechile presupuneri; acestea îl primesc cu o atitudine profund rezervată şi, recunoscând dinamismul forţei sale inovatoare, deja încearcă să hotărască cum îi pot exploata ideile în folos propriu. Dar masele de rând, care nu ţin cont de liniile frontului şi graniţe, cred sută la sută în Wilson şi în puterea sa; văd în el principalul lor aliat.[73]

Deşi mesajul său era unul puternic, Wilson n-a putut face faţă prejudecăţilor, ca să nu mai punem la socoteală şiretenia diplomatică, a marilor puteri tradiţionale. Chiar şi atunci când era susţinut de legiunea sa de specialişti, experţi în Europa Centrală şi de Est, Rusia, Balcani şi Orientul Mijlociu, preşedintele american nu era decât un amator cu privire la geopolitica bătrânului continent. În plus, se lovea şi de opoziţie din partea Congresului american, controlat de republicani. Republicanii nu aveau încredere în politicile pe care le ducea Wilson la Paris şi erau

hotărâți să-și folosească dreptul de veto astfel încât America să nu poată deveni membră a celui mai îndrăgit proiect al președintelui, Liga Națiunilor. Asemenea tuturor delegațiilor prezente la Paris, și poziția celei americane a fost sistematic subminată de oponenții politici de acasă.

Absența Rusiei de la Paris a fost cu adevărat izbitoare. Numărul soldaților ruși căzuți în război fusese mai mare decât totalul trupelor pierdute de toți Aliații la un loc, dar acest lucru nu a fost suficient pentru a asigura Rusiei un loc la masa negocierilor. Aliații i-au exclus pentru că, în cuvintele lor, în Rusia nu exista un guvern care să dispună de încrederea întregului popor. În realitate, nu erau de acord cu guvernul rus. De fapt erau implicați în operațiuni militare masive cu scopul de a înlătura guvernul rus de la putere într-un moment în care Europa și lumea întreagă aveau nevoie de o pace sigură care să includă și un Imperiu Rus periculos de volatil.

O altă mare eroare comisă de „Cei Patru Mari" (Statele Unite, Franța, Marea Britanie și Italia)******** a fost decizia de a discuta chestiunea păcii cu Germania simultan cu toate celelalte, de la statutul Albaniei până la viitorul peninsulei Shantung din China. Germania, înfometată și înfrântă, urma să fie umilită. În Germania, contextul prielnic pentru activitățile revoluționare criminale atât de stânga, cât și de dreapta, dar mai ales de dreapta, se maturizase deja înainte de începerea Conferinței de Pace. Neglijarea chestiunii germane la Paris a permis acestui context să se consolideze.

Când a venit vorba de Balcani, delegații au avut de-a face cu o încâlceală de chestiuni constituționale și teritoriale care au necesitat mai mult timp și mai multe resurse decât orice altă chestiune discutată la Conferință. Statele balcanice nu numai că rivalizau unele cu celelalte pentru teritoriu ca urmare a destrămării a două imperii, cel Austro-Ungar și cel Otoman, dar trebuiau să ajusteze, sau mai bine spus, să lupte împotriva aspirațiilor unei noi mari puteri regionale, Italia. Dintre cele patru mari chestiuni teritoriale discutate la Paris, Italia s-a arătat lacomă și interesată de trei dintre ele – viitoarele granițe ale Iugoslaviei și Albaniei și planul de împărțire a Imperiului Otoman. Din fericire pentru România, ale cărei revendicări teritoriale reprezentau a patra mare chestiune, Italia era indiferentă în ceea ce privea Transilvania și Basarabia. Principalii oponenți ai Italiei erau Iugoslavia și Grecia, iar delegații

italieni nu au pierdut vreo ocazie de a-i păcăli și a-i hărțui pe aceștia din urmă, mai ales când venea vorba de teritorii și zone de influență în care argumentele Romei erau din cale afară de neîntemeiate.
Noul stat iugoslav nu se confrunta numai cu Italia și nu disputa doar soarta țărmului adriatic de est. A trebuit să-și negocieze o serie de granițe disputate cu șase dintre cei șapte vecini ai ei (Italia, Austria, Ungaria, România, Bulgaria și Albania), singura excepție fiind Grecia. La momentul semnării armistițiului din noiembrie 1918, Iugoslavia nu existase ca țară. S-a format sub numele de Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor câteva zile mai târziu, la 1 decembrie. A fost înființată însă fără ca granițele sau ordinea constituțională să fie stabilite cu exactitate. Oare regatul Serbiei a absorbit pur și simplu regiunile slave din sudul Imperiului Habsburgic și regatul Muntenegru? Dacă nu cumva această țară era o nouă entitate în care Croația, Slovenia, Dalmația, Bosnia-Herțegovina și Muntenegru aveau să aibă aceeași pondere constituțională ca Serbia?
Guvernul sârb și, bineînțeles, armata sârbă au insistat să impună conceptul de stat centralizat și Croației, Sloveniei și celorlalte regiuni încorporate, care, susțineau ei, nu aveau o tradiție modernă de configurare statală și depinseseră de sacrificiile făcute de sârbi pe parcursul procesului de eliberare de sub stăpânirea dușmanului austro-ungar. Politicienii din Croația, Bosnia și Slovenia (în mare parte croați, dar și sloveni și sârbi) se organizaseră în timpul războiului în cadrul Comitetului Iugoslav, care făcea lobby neobosit pe lângă capitalele europene pentru cauza statului iugoslav. Intenția lor era să echilibreze dominația economică și politică a Serbiei, creând un stat federal sau regionalizat, care să împiedice acumularea puterii în mâinile Belgradului. Aceasta nu era o discuție izolată, ci o luptă înfocată și aprigă, care a ars în cele din urmă Iugoslavia din temelii. Eșecul fondatorilor Iugoslaviei, mai ales al monarhiștilor din Serbia, de a veni cu o soluție echitabilă la chestiunea națională a asigurat victoria dictaturii regale în detrimentul democrației parlamentare la un deceniu de la formarea țării și prăbușirea violentă a întregului stat în momentul în care ordinea constituțională europeană a cedat sub presiunea nazismului, la sfârșitul anilor 1930.

Viitoruri fasciste: Italia, Iugoslavia

Din Hôtel de Beau-Site de pe rue de Presbourg, membri delegației iugoslave puteau vedea Place de l'Etoile și Arc de Triomphe. Probabil cel puțin o parte din cei nouăzeci și trei de reprezentanți ai delegației balcanice au văzut în aceste nume un comentariu ironic la adresa situației în care se aflau. Spre deosebire de ceilalți aliați balcanici ai Antantei, românii și grecii, slavii din sud nu erau defel optimiști vizavi de perspectivele lor la Conferința de Pace. Deprimați și irascibili, delegații din Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor (cunoscut sub acronimul SCS la Conferință) au fost obligați, în pofida unor divergențe interne profunde, să mențină un front unit pe parcursul procedurilor.
Niciuna dintre marile puteri nu recunoscuse oficial această țară. Fascinat de patriotismul și virtuozitatea pianistului Ignacy Jan Paderewski, președintele Wilson acordase cu generozitate favoruri diplomatice proaspăt renăscutului stat polonez. Sub conducerea abilă a lui Tomáš Garrigue Masaryk și cu binecuvântare internațională, cehii și slovacii au format un nou stat hibrid. Însă nimeni, nici măcar autorul celor Paisprezece Puncte, nu dorea să recunoască existența statului iugoslav. Regatul Serbiei fusese invitat la Conferința de Pace de la Paris, însă după proclamarea SCS la 1 decembrie 1918, vechiul regat încetase să mai existe și, fiind un stat al sârbilor, nu putea reprezenta corect milioanele de croați, sloveni, dalmați, bosniaci, herțegoveni, unguri, nemți, muntenegreni și italieni care i se alăturaseră acum. Dar principalul motiv pentru care marile puteri nu voiau să recunoască această țară era faptul că se temeau să nu-i supere pe ambițioșii politicieni italieni.
Dacă statutul diplomatic aberant al țării era deprimant, atunci politicile interne ale Iugoslaviei erau chiar și mai și. Regiuni extinse din Kosovo, Muntenegru și Macedonia, în care armata sârbă și membrii organizațiilor paramilitare impuneau un regim centralizat împotriva rezistenței înverșunate a popoarelor non-sârbe, erau cuprinse de revoltă. Țăranii din Croația și Dalmația, dar și muncitorii din orașele Austro-Ungariei, ieșiseră în stradă să-și manifeste disperarea și furia față de lipsa cronică de alimente; să se opună lacomei armate italiene; să protesteze împotriva forțelor de poliție detașate din Serbia. În timp ce delegația iugoslavă se îndrepta către Conferința de Pace de la Paris, fostele regiuni

habsburgice încă se refăceau după „o perioadă marcată de «revolte sângeroase și zile îngrozitoare»“, în care „magazinele erau prădate; moșiile și conacele jefuite și adesea incendiate; mobilierul, îmbrăcămintea și animalele domestice rechiziționate; iar țăranii și grupările înarmate tulburau liniștea din pădurile moșierilor, încălcându-le proprietățile… reușind să-și satisfacă astfel pe deplin nevoia de vânat și lemn de foc. Starea de dezordine și violența erau atotprezente. După cum a transmis către Zagreb un conducător al unui consiliu local slavon, nu-i stătea în putere să întreprindă vreo acțiune: «Nu putea impune legea marțială, căci ar fi trebuit să spânzure întreaga localitate»“[74].

Aceste împrejurări au provocat un stres imens delegației de la Paris a slavilor din sud. Și mai de rău augur a fost absența oricărui acord între elitele principalelor elemente constituente ale SCS, sârbii și croații, cu privire la ordinea politică a noului stat. Suspiciunile reciproce erau ilustrate perfect de relația dintre Nikola Pašić, liderul delegației și conducătorul Partidului Radical din Serbia, și adjunctul său de facto, croatul Ante Trumbić, fost președinte al Comitetului Iugoslav și ministru de externe al noului stat. Pe parcursul războiului, ambii încercaseră să traseze granițele viitorului stat iugoslav potrivit unor principii cartografice complet diferite.

În calitate de șef al Comitetului Iugoslav, Trumbić legase prietenii strânse la Londra și Paris. Cei mai faimoși susținători ai săi erau slavofilii R.W. Seton-Watson și fostul corespondent al Times de la Roma și Viena, Henry Wickham Steed, care acum era editorul ziarului. Părerile acestora din urmă aveau să aibă o influență importantă asupra discuțiilor detaliate purtate la Paris cu privire la chestiunea slavilor din sud. Amândoi erau convinși că un stat iugoslav putea funcționa doar dacă sârbii ofereau autonomie regională slovenilor și croaților. Chiar înainte de începerea Conferinței, Seton-Watson i-a transmis un avertisment lui Nikola Pašić prin intermediul unui articol, „Alegerea Serbiei“, care a fost de fapt un atac la adresa prim-ministrului sârb. Seton-Watson l-a acuzat pe Pašić că „guverna prin metode ilegale… suprimând partidele de opoziție“. Apoi l-a lăudat pentru patriotismul său și l-a numit erou de război al Serbiei, dar și-a încheiat articolul susținând că „mentalitatea și standardele lui Pašić aparțin unei epoci apuse și că acesta este prea bătrân pentru a se descotorosi complet de tradițiile pe jumătate turcești tipice tinereții sale“[75].

Nikola Pašić dominase politicile Serbiei de la Revolta din Timok din 1883. Atât sârbii, cât şi non-sârbii erau de cele mai multe ori de părere că, pe lângă barba lungă şi căruntă, Pašić mai avea şi o minte ageră. De fapt, în spatele frunţii sale nobile nu era nici vorbă de aşa ceva. Pašić, în vârstă de şaptezeci şi patru de ani la momentul Conferinţei de la Paris, era un politician fără viziune, care nu avea nimic în cap în afară de scopul său lipsit de originalitate: de a extinde teritoriul şi influenţa Serbiei în regiune. Odată cu trecerea timpului uitase de convingerea din tinereţe, cum că ţărănimea Serbiei merita acces la educaţie şi condiţii economice mai bune. Acum, îşi irosea energiile încercând să se menţină la putere şi să-şi îndepărteze nenumăraţii duşmani. La acest capitol (ulterior denumit „tehnologia puterii“ de criticii mareşalului Tito), chiar era un adevărat maestru şi a pus bazele unui precedent care a fost preluat de nenumărate ori în politicile balcanice de atunci înainte, dar care s-a făcut remarcat mai ales în Iugoslavia, unde chestiunea naţională aducea atâtea provocări supravieţuirii politice. Pašić a dat dovadă de o remarcabilă capacitate de a-şi conserva energiile şi sentimentele. „Putea să urască“, a comentat cel mai bun istoric modern al Serbiei, „dar nu se lăsa orbit de ură. Nu îi persecuta decât pe cei care reprezentau cu adevărat un pericol şi chiar şi atunci, doar la minimul necesar. Această economie a urii se datora faptului că avea un număr foarte mare de duşmani politici şi doar câţiva prieteni pe plan personal.“[76]

Cert este că nu considera că Trumbić se putea afla printre aceşti puţini prieteni personali. Pašić era hotărât să nu le permită prietenilor influenţi ai lui Trumbić din forurile internaţionale să-i submineze ideea că noul stat avea să fie o extensie a Regatului Serbiei şi că slovenii, croaţii şi alte naţionalităţi trebuiau să se subordoneze unui guvern cu rol centralizator, cu sediul la Belgrad şi dominat de Partidul Radical. Pentru a îndeplini aceste scopuri, Pašić era pregătit să sacrifice aspiraţiile teritoriale legitime pe care le aveau croaţii şi slovenii în nord-vestul ţării pentru a obţine satisfacţie în Albania şi Macedonia, respectiv acele regiuni importante pentru el ca sârb naţionalist. Pe parcursul discuţiilor cu privire la armistiţiu din noiembrie 1918, Trumbić observase deja că reprezentantul Partidului Radical „convenise deja, prin Tratatul de la Londra, ca aceste zone să fie ocupate de Italia; convenise ca Aliaţii, respectiv Italia, să preia controlul întregii flote comerciale ce naviga sub pavilion austro-ungar, inclusiv navele iugoslave; convenise ca flota

navală care se afla deja sub control iugoslav să fie predată Aliaţilor (Italiei), care urmau să primească dreptul de a ocupa linii de cale ferată şi alte puncte strategice de pe teritoriul iugoslav după bunul plac – clauză care firește că amenința direct Rijeka“[77].

Imediat după semnarea armistiţiului cu Austro-Ungaria, în 3 noiembrie 1918, trupele italiene s-au revărsat în Istria, Dalmaţia şi insulele dalmate – regiuni acordate Italiei prin Tratatul de la Londra. Între timp însă, apetitul teritorial al Italiei crescuse: acum îşi dorea şi portul Fiume (Rijeka)********; aşa că diplomaţii italieni şi-au lansat campania menită să împiedice marile puteri să recunoască Regatul Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor. Dacă marile puteri ar fi recunoscut regatul, atunci italienii nu ar mai fi avut cum să justifice ocupaţia portului Fiume, demarată în 19 noiembrie. Acţiunea de ocupare a primit aprobarea personală a prim-ministrului italian, Vittorio Orlando, chiar dacă guvernul său nici nu revendicase măcar portul pe parcursul negocierilor ce precedaseră Tratatul de la Londra. După cum le-a spus Orlando colegilor săi, situaţia s-a schimbat radical. Fiume trebuia să aparţină italienilor. Iugoslavia avea în posesie o linie de coastă magnifică, de sute de kilometri, a susţinut el, şi prin urmare nu avea să-i lipsească acest oraş.

Odată cu destrămarea Imperiului Austro-Ungar, Italia ar fi putut îndeplini visul de integrare naţională al lui Mazzini. Deja căzuse la pace cu Franţa şi Elveţia, iar Iugoslavia îşi dorea de asemenea pace. Italia ar fi putut deveni singura putere de pe continent fără state inamice vecine, dar Orlando a renunţat la toate acestea pentru portul Fiume.

Este greu să identificăm cu exactitate momentul în care Vittorio Emanuele Orlando şi-a trădat reputaţia de liberal-democrat şi umanist în favoarea noii sale personalităţi de imperialist acaparator. Pe parcursul unei discuţii purtate între cele patru mari puteri la Paris, cineva a băgat de seamă că Actul Constitutiv al Ligii Naţiunilor insista asupra „acordului şi respectării dorinţelor popoarelor implicate“. Orlando nu a putut să se abţină şi a pufnit în râs la auzul ideii absurde cum că părerea popoarelor indigene ar fi putut conta. Dezgustat, Nicolson l-a privit pe Orlando „ai cărui obraji tremurau de râs, iar ochii i se umeziseră de lacrimi de voioşie“[78]. Prim-ministrul italian predase drept constituţional la Universitatea din Palermo şi cândva fusese considerat mai altruist decât Wilson. În trecut, trudise din greu pentru a pune bazele unor bune relaţii de prietenie între Italia şi statele slave vecine. Acum însă trebuia să vină

cu o explicaţie prin care să justifice cei 500 000 de oameni căzuţi în război şi datoria naţională dezastruoasă. Nu se putea plăti un preţ atât de mare decât pentru un obiectiv cu adevărat extraordinar. Guvernul italian a declarat că obiectivul era recuperarea oraşului Fiume, de care foarte puţini italieni auziseră până atunci, dar fără de care majoritatea erau acum convinşi că nu mai puteau trăi.

Italia încerca să controleze ţărmul estic al Adriaticii din două motive strategice. În primul rând, îi oferea un punct de sprijin în Peninsula Balcanică. În al doilea rând, obţinea astfel controlul deplin al Adriaticii, căci Italia ocupase şi portul albanez Valona (Vlorë) şi insula din vecinătatea ţărmului acestuia, Sazeno (Sazan), de unde flota sa putea domina strâmtorile Otranto. Acum nici un vas nu avea cum să iasă sau să intre în Adriatică fără acordul Italiei. Dar pentru a-şi îndeplini aceste scopuri, Italia nu avea nevoie de Fiume. Până în prezent, niciun istoric nu a reuşit să găsească un argument convingător care să explice motivele pentru care a vrut Orlando să adauge Fiume pe lista sa de achiziţii. Cu toate acestea, şi el, şi ministrul său de externe, baronul Sidney Sonnino, s-au folosit de Fiume pentru a câştiga susţinerea opiniei publice pentru programul lor politic, mai ales după ce şi Woodrow Wilson şi-a publicat ultimatumul dramatic adresat Italiei în aprilie 1919 pe tema Fiume.

Pentru preşedintele Wilson, Tratatul de la Londra, acordul secret din 1915, prin care Marea Britanie şi Franţa au convins Italia să se alăture Antantei, simboliza tot ce era mai perfid în diplomaţia europeană. Tratatul acorda Italiei teritorii extinse în estul Adriaticii şi Marea Egee în cazul unei victorii a Antantei în război. Italia cerea partea învingătorului în regiunile pe care le revendica, dar care erau locuite în mare parte de sloveni, nemţi sau croaţi. Formarea Regatului Sârbilor, Croaţilor şi Slovenilor nu anulase aceste revendicări, pentru că majoritatea croaţilor şi slovenilor luptaseră de bunăvoie de partea Imperiului Austro-Ungar, motiv pentru care trebuiau pedepsiţi. Deşi existau cu siguranţă italieni care credeau cu adevărat că ţara lor merita compensaţii teritoriale pentru cei 500 000 de soldaţi căzuţi în război, Orlando şi Sonnino s-au folosit de aceste sentimente pentru a slăbi statul slavilor din sud. Dacă s-ar fi format o Iugoslavie puternică, care să devină o putere dominantă în peninsulă, atunci aceasta, în alianţă cu o Grecie revigorată, ar fi putut stânjeni extinderea imperialistă a Italiei în Balcani şi în teritoriile din estul peninsulei. În cadrul teritoriilor iugoslave, tuturor le devenise clar

că, dacă ar fi reuşit să ocupe Fiume, Italia ar fi lovit cu bună ştiinţă în perspectivele economice ale Croaţiei. O consecinţă firească a acestei situaţii avea să fie slăbirea poziţiei Croaţiei în SCS şi consolidarea conceptului sârb de stat centralizat.
Încercând să domolească rivalitatea dintre Italia şi SCS, preşedintele Wilson s-a întâlnit în repetate rânduri la Paris cu Orlando şi Sonnino. Îi considera pe amândoi insuportabili, aroganţi şi certăreţi. La scurt timp, preşedintele a ajuns să se strâmbe involuntar ori câte ori auzea numele lui Sonnino. Pe de altă parte însă, preşedintele a fost încântat de Trumbić, căruia i-a acordat două audienţe. Trumbić era respectuos, aşa cum se cuvenea, iar relatările sale concise, fără sentimentalisme obositoare. Nu a durat mult şi preşedintele a ajuns la concluzia că Italia era vinovată de hărţuire imperialistă. Prin urmare, a hotărât că era datoria sa morală să ia atitudine în favoarea iugoslavilor. Apărătorii revendicărilor italienilor au sugerat că „America lui Woodrow Wilson era America procesului lui Sacco şi Vanzetti“[79], lăsând să se înţeleagă că preşedintele îi considera pe Orlando şi Sonnino nimic mai mult decât doi subversivi latini. Aceştia susţineau de asemenea că dacă Wilson ar fi aplicat cu rigurozitate principiul autodeterminării, atunci ar fi susţinut şi revendicarea Italiei, pentru că italienii erau majoritari în oraş. De fapt, această majoritate era rezultatul unei politici bine gândite a guvernului maghiar, care ocupase Fiume după Ausgleich-ul din 1867. Pentru a dilua concentraţia demografică croată a portului, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, Budapesta a încurajat mii de italieni să se stabilească aici. În plus, italienii se puteau lăuda că reprezentau majoritatea locuitorilor din oraş doar dacă nu se punea la socoteală suburbia Sušak, unde locuia clasa muncitoare a oraşului (croată). Pe scurt, revendicarea oraşului Fiume era în cel mai bun caz fragilă şi, în cel mai rău, artificială şi necinstită. Wilson era hotărât să sfideze atât Tratatul de la Londra, cât şi pretenţiile italienilor.
Italienii au jucat însă unul dintre cele mai dure jocuri ale diplomaţiei de mare putere, pe stil vechi – cel de a bate apa în piuă până când oponenţii se plictisesc şi îşi pierd interesul. Indiferent cât de puternic i-ar fi atacat Wilson, indiferent de compromisurile propuse de englezi şi francezi, italienii s-au agăţat de mantra lor – Tratatul de la Londra şi Fiume. Epuizat şi adus la capătul răbdării de acest joc, preşedintele a făcut apel la poporul italian şi a ţinut un discurs prin care a explicat de ce italienii

trebuiau să respingă îndemnul necugetat al guvernului lor şi să se abţină de la revendicări teritoriale nedrepte. Referinţele pompoase la cele Paisprezece Puncte, „aceste obligaţii sacre“, şi retorica arogantă nu au lăsat o impresie bună. A doua zi, Roma a fost cuprinsă de un adevărat val de anti-americanism. „De ce vrea să impună ceea ce el consideră a fi dreptate absolută doar poporului italian… De ce nu transmite un mesaj şi poporului american prin care să anunţe că Doctrina Monroe nu se potriveşte cu o Ligă a Naţiunilor“, a întrebat Unità. Iar Epoca, portavocea lui Orlando, a întrebat: „Cum de i-a putut trece prin minte că, la îndemnul său, poporul italian s-ar putea ridica împotriva propriului guvern şi l-ar putea forţa să accepte un program dictat de un străin care stă închis într-un turn de fildeş plin de concepte abstracte?“[80]

Când s-au întors la Roma pentru a obţine cât mai mult capital politic posibil de pe urma platformei lor naţionaliste, Orlando şi Sonnino au ajuns într-o ţară care stătea să răbufnească din cauza nemulţumirilor şi avântului revoluţionar. Diplomaţia populistă temerară a lui Wilson nu numai că blocase orice cale de ieşire din disputa iugoslavo-italiană, dar încurajase şi forţele naţionalismului italian.

La trei zile după publicarea scrisorii lui Wilson în presa de la Roma, România a ignorat apelurile marilor puteri şi a invadat Republica Sovietică Ungară a lui Bela Kun. Wilson avusese o săptămână grea – la patru luni de la începerea Conferinţei de Pace, Europa părea să se dezintegreze. Bineînţeles că nu s-a dezintegrat şi, după două luni, s-a semnat acordul de pace cu Germania, exact la cinci ani de la asasinarea lui Franz Ferdinand de către Gavrilo Princip. Însă problemele de la periferia Europei împiedicau în continuare refacerea ordinii, iar Fiume a continuat să fie cea mai apăsătoare problemă timp de mai multe luni.

În acest moment şi-a făcut şi Gabriele D’Annunzio scurta, dar teatrala apariţie în istoria Balcanilor. De multă vreme fascina şi încânta Italia de fin-de-siècle. Proza şi poezia sa, care prezentau sentimente inpirate din scrierile lui Nietzsche cu o dicţie romantică încărcată, îi aduseseră laude şi susţinători financiari, ale căror bogăţii i se scurgeau printre degete ca nisipul. În alte ţări europene, aventurile sale amoroase ostentative s-ar fi încheiat cu excluderea sa din societate. În Italia însă, o invitaţie la una dintre petrecerile deocheate ale lui D’Annunzio era o dovadă de ascensiune socială. Seria sa de tinere şi frumoase cuceriri feminine era considerată a fi un semn de virilitate, nu de nesiguranţă. În momentul în

care colegul său futurist şi viitor rival, Filippo Marinetti, a declarat că războiul era „singura igienă“ capabilă să vindece păcatele lumii moderne, D'Annunzio l-a aplaudat cu entuziasm. În pofida faptului că avea o vârstă respectabilă – cincizeci şi trei de ani când a intrat Italia în Marele Război –, poetul s-a alăturat luptei.

Ca luptător, locotenent colonelul D'Annunzio a dat dovadă de mare curaj pe câmpul de luptă, încununând legenda din jurul personalităţii sale cu nenumărate isprăvi extraordinare: „Fie că bombarda Trieste de două ori în aceeaşi zi (prima dată cu pamflete, a doua oară cu bombe), fie că ataca tranşeele austriece la miez de noapte cu pistoale şi cuţite, îmbrăcat într-o pelerină viu colorată sau naviga pe torpile în mijlocul flotei austriece ancorate în Golful Buccari, unde arunca în aer o navă inamică, D'Annunzio şi-a clădit o reputaţie de mare poet-luptător al războiului“[81].

D'Annunzio, un susţinător înfocat al Antantei, se aşteptase ca lista de doleanţe teritoriale a Italiei să fie îndeplinită imediat ce se sfârşea războiul. Dezamăgirea sa a fost cu atât mai mare, căci văzuse cu ochii săi sacrificiile făcute de soldaţii italieni pe frontul de luptă din munţi, unde luptaseră împotriva Austro-Ungariei. D'Annunzio a fost demobilizat aproape imediat după armistiţiu, dar aproximativ 300 000 de voluntari italieni au fost obligaţi să rămână activi în serviciul militar în aşteptarea rezultatului Conferinţei de Pace de la Paris. Până la sfârşitul lui noiembrie 1918, o bună parte dintre aceştia fuseseră trimişi să apere noile teritorii primite de Italia prin Tratatul de la Londra, inclusiv Fiume. Dar după apelul lui Woodrow Wilson din aprilie 1919, prin care le-a cerut italienilor să-şi domolească revendicările teritoriale, prin armată au început să circule zvonuri cum că guvernul de la Roma s-ar fi pregătit să renunţe la canalul Adriaticii. În momentul în care Saverio Nitti l-a înlocuit pe Orlando în funcţia de prim-ministru, în iunie 1920, spiritul iredentismului a început să capete şi mai multă susţinere în corpul ofiţerilor.

Nitti era considerat moderat, iar numirea sa în funcţie a fost primită cu braţele deschise îndeosebi de restul delegaţilor marilor puteri reunite la Paris, care se săturaseră de Orlando şi Sonnino. Cu toate acestea, în pofida reputaţiei sale, Nitti nu a schimbat poziţia guvernului său vizavi de Fiume, căci se temea de reacţiile pe care le-ar fi putut avea naţionaliştii italieni dacă ar fi făcut acest lucru. S-a arătat, aşadar, foarte ferm în ceea ce privea îndeplinirea agendei imperialiste. Temerarii

naționaliști italieni nu au văzut însă acest lucru, pentru că prim-ministrul lor se lepădase de tacticile actoricești. În schimb, l-au distribuit în rolul unei marionete corupte a Marilor Trei, care se pregăteau să saboteze revendicările îndreptățite ale Italiei. Sosise momentul ca naționaliștii să rezolve această problemă prin propriile mijloace.
În 1919, s-au ţesut mai multe conspiraţii. D'Annunzio s-a arătat iniţial puţin doritor să se implice în orice fel de plan revoluţionar, deşi a continuat să păstreze legătura cu foştii săi colegi din forţele armate. O bună parte a camarazilor săi erau membri Arditi, unităţi italiene de elită antrenate pentru operaţiuni speciale pe parcursul Marelui Război. În august 1919, când Conferinţa de Pace de la Paris a ordonat armatei italiene să evacueze Fiume, şapte ofiţeri de rang inferior i-au cerut lui D'Annunzio să se alăture regimentului lor din orăşelul Ronchi, pentru a demara pregătirile pentru un marş spre Fiume. În cele din urmă, poetul condotier a convenit să lanseze o provocare la adresa ordinii europene.
În dimineaţa zilei de 11 septembrie, D'Annunzio a plecat din Ronchi, aflat la 80 de kilometri nord-vest de Fiume. Se afla la conducerea unei coloane de până în 200 de grenadieri din Sardinia, nici pe departe o forţă care ar fi putut constitui o ameninţare pentru garnizoanele Aliaţilor din Fiume. Dar veştile despre gestul eroic al poetului s-au răspândit cu rapiditate în rândurile Arditi şi, până să ajungă la porţile oraşului, se afla la comanda unei armate de 2 500 de oameni, susţinută de un asortiment pestriţ de autoblindate şi tancuri. Retorica şi simbolismul lui D'Annunzio erau extraordinare. Pornise într-un marş pentru a „elibera" ceea ce el numea „oraşul Holocaustului", care, susţinea, avea să declanşeze un incendiu care să împânzească cu flăcările sale Italia şi să distrugă lemnul putred al vechiului regim. Pentru a scoate în evidenţă caracterul epurator al noii sale mişcări, a preluat flacăra neagră, simbolul Arditi, ca simbol al mişcării sale. Neliniștea generalului Vittorio Pittaluga, comandantul garnizoanei italiene din Fiume, numit în funcţie cu o lună înainte, şi slujitor loial al guvernului de la Roma, nu putea fi în antiteză mai mare cu zelul lui D'Annunzio.
La începutul toamnei, coasta estică a Adriaticii este de obicei scăldată în razele calde, gălbui ale soarelui. Plăcile de ardezie specifice oraşelor-port croate preiau lumina discretă reflectând-o cu eleganţă. Clădirile sunt adăpostite de umbra blândă a palmierilor. Oamenii aproape că nu mai depun efort, nu mai muncesc, stau şi iau prânzuri lungi sau se plimbă

fără țintă, cu ochii pe jumătate închiși, cu umbra unui zâmbet întipărită pe chip. În dimineața zilei de 11 septembrie, aceasta nu era nici pe departe starea de spirit a generalului Pittaluga. Într-o stare de „vizibilă agitație", a făcut o vizită unuia dintre ofițerii britanici staționați în oraș. A refuzat să discute chestiunile urgente de ordin operativ și „presat să dea o explicație, a răspuns ambiguu că întotdeauna se așteptase ca în oraș să izbucnească tulburări"[82]. Apoi a dispărut, lăsând trupele cu echipare minimală formate din soldați britanici, francezi și americani oarecum nedumerite. Ceea ce ofițerii aliați nu știau era că generalul fusese convocat de urgență într-un loc aflat pe drumul ce ieșea ducând spre nord din oraș. Primise informații cum că D'Annunzio plecase din Ronchi. Mai devreme, pe parcursul aceleiași zile, Pittaluga urmase instrucțiunile primite de la Roma și le ordonase oamenilor săi să oprească marșul spre Fiume. Dacă era necesar, D'Annunzio trebuia împușcat. Ulterior a aflat că ofițerul pe care îl însărcinase cu această misiune se alăturase, împreună cu oamenii săi, lui D'Annunzio. Acum, în momentul în care zidurile orașului Fiume începeau să se piardă în depărtare, generalul Pittaluga s-a lovit pe neașteptate de o armată formată din 2 500 de grenadieri voioși din Sardinia, însoțiți de Arditi și un flanc intimidant format din tancuri și autoblindate. La conducerea acestei forțe se afla Gabriele D'Annunzio.
În momentul în care generalul Pittaluga le-a ordonat lui D'Annunzio și trupelor sale să se retragă, poetul și-a deschis haina și și-a arătat nenumăratele medalii de război: „Tot ce trebuie să faci este să le ordoni trupelor să mă împuște, generale!"[83] După un scurt moment de șovăială, Pittaluga a capitulat. În acel moment, în Balcani s-au născut și primul Duce al Italiei, și fascismul european.
Pe parcursul următoarelor optsprezece luni, politica și dramaturgia s-au îmbinat, dând naștere unui spectacol incredibil. Piesele de căpătâi au fost discursurile pline de patos ținute de D'Annunzio din balconul Palatului Guvernatorului, care dădea în Piazza Dante din centrul orașului. Își aducea publicul într-o adevărată stare de frenezie patriotică, venerând niște steaguri imense, pătate de sânge, ca elemente centrale ale noii sale politici. După cum a scris un istoric olandez:

De fapt, întregul ritual al fascismului a avut ca sursă de inspirație „Statul liber Fiume": discursul din balcon, salutul roman, strigătele de tip «aia,

aia, alala», dialogurile dramatice cu mulţimile, folosirea simbolurilor religioase într-un decor secular, elogiile aduse „martirilor“ cauzei şi folosirea acestor relicve în ceremonii politice. În plus, pe lângă contribuţia poetului la forma şi stilul politicilor fasciste, mişcarea lui Mussolini a început să capete mai multă influenţă în momentul în care viitorul dictator a susţinut ocupaţia lui D'Annunzio în Fiume.[84]

Pe parcursul celor paisprezece luni de viaţă ale Statului Liber Fiume, guvernul de la Roma a denunţat aventura lui D'Annunzio, dar nu s-a simţit obligat să-l îndepărteze cu forţa pe dictatorul municipal. Fiume a fost punctul de atracţie pentru mii de soldaţi italieni răzvrătiţi, aşa că la doar cinci luni de la proclamarea oraşului-stat, D'Annunzio a trebuit să facă un apel către soldaţi să înceteze să se mai înroleze în miliţia lui. Fiume nu-i mai putea nici caza, nici hrăni. De mai multe ori, guvernul de la Roma s-a întrebat cu îngrijorare dacă nu cumva D'Annunzio considera Fiume un prolog pentru o ofensivă împotriva Romei înseşi. Cu toate acestea, în pofida animozităţii dintre D'Annunzio şi Nitti, regimul din Fiume a consolidat poziţia delegaţiei italiene la Paris. Guvernul italian nu a făcut nimic pentru a para încercările lui D'Annunzio de a-şi răspândi mesajul iredentist în Dalmaţia şi, în vara lui 1920, când italienii au pornit într-un atac violent împotriva croaţilor şi slovenilor din teritoriile ocupate de italieni, Roma a reacţionat cu întârziere.
Treptat, rezistenţa Iugoslaviei faţă de programul expansionist al Italiei a început să scadă. La mijlocul lui ianuarie 1920, Clemenceau i-a convocat pe Pašić şi Trumbić şi le-a cerut să renunţe la Fiume. În caz contrar, toate prevederile Tratatului de la Londra aveau să fie implementate în timp ce Fiume încă făcea subiectul discuţiilor. Delegaţia iugoslavă a ţinut piept presiunilor timp de alte nouă luni primind susţinere lăudabilă, cu toate că din ce în ce mai puţin eficientă, din partea Washingtonului. În noiembrie 1920 însă, reprezentanţii delegaţiei au fost obligaţi să semneze în cele din urmă Tratatul de la Rapallo. Acesta a creat un stat independent în Fiume, care nu se afla nici sub controlul Italiei, nici sub cel al SCS. Dar iugoslavii au trebuit să facă concesii semnificative în Istria şi insulele dalmate. Fiume/Rijeka fusese negat SCS-ului şi avea să depindă în mod inevitabil de Italia. Singura consolare a iugoslavilor a fost faptul că guvernul de la Roma a reuşit să-l alunge pe D'Annunzio,

instalând o administrație mai moderată. În martie 1922, o lovitură fascistă de stat a înlăturat acest guvern, într-un soi de repetiție generală pentru momentul preluării puterii de către Mussolini mai târziu în același an. Italia a exercitat ulterior presiuni puternice asupra Iugoslaviei pentru a-i ceda suveranitatea în Fiume, iar în ianuarie 1944, un Nikola Pašić îmbătrânit și-a dus pentru ultima dată la bun sfârșit atribuțiile de prim-ministru și a plecat spre Roma pentru a semna transferul orașului către Italia. Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor a fost mutilat din față. În timp ce Rijeka, Zadar, cea mai mare parte a Istriei și insulele Lošinj, Cres și Lastovo alunecau din mâinile Iugoslaviei și se cuibăreau la pieptul Italiei revoluționare, tensiunile dintre sârbi și croați se aprofundau. Constituția de „Vidovdan“ (Ziua Sfântului Vitus), promulgată în 1921 în ziua de 28 iunie, sacră pentru sârbi, căci atunci se comemora bătălia de la Kosovo Polje și mai recentul atentat de la Sarajevo, a fost considerată de toți iugoslavii o victorie pentru scopurile centralizatoare ale sârbilor. În Croația, a adâncit puternic sentimentul profund de pierdere și alienare nutrit de croați, și mai ales de dalmați, vizavi de programul iredentist al Italiei.

Marea catastrofă: Grecia, Turcia

Eu personal am fost întotdeauna de părere că decizia corectă era aceea de a-i alunga pe turci din Istanbul și de a-i limita la Asia… Dar mărturisesc că niciodată nu mi-a trecut prin cap că Grecia, Franța și Italia ar fi putut să se întindă în toată Asia Mică. Din ceea ce știu eu despre Orient, tind să cred că acest mare castel de cărți de joc care tocmai se clădește se va nărui și va cădea la pământ la prima lovitură.

Scrisoare personală a lordului Curzon către Balfour, 20 martie 1919[85]

Visul de a clădi un nou Imperiu Roman nu s-a terminat la Fiume. Italienii, frustrați să-și vadă ambițiile coloniale africane năruite în 1898, și-au întors privirea spre est, înspre țărmul fertil al Anatoliei. Acesta părea să ofere soluția la șomajul cronic din zonele rurale ale Italiei. Ministerul Agriculturii de la Roma se pregătea să trimită sute, poate chiar mii de

țărani nevoiași din mezzogiorno pe celălalt mal al Mediteranei, odată ce armata italiană reușea să ocupe regiunea de coastă din jurul Antalyei********. La o săptămână după ce lordul Curzon i-a făcut cunoscute aceste temeri ministrului britanic de externe, Arthur Balfour, Italia a surprins pe toată lumea debarcând trupe în portul Adalia, denumire pe care continua să o folosească când se referea la Antalya. Smirna (Izmir) era adevăratul premiu. Totuși, dacă ar fi revendicat acest oraș, cel mai important port din vestul Anatoliei, Italia ar fi intrat în conflict cu aliații săi, Marea Britanie, Franța și Statele Unite, ale căror nave de război păzeau intrarea în Smirna.

Într-o anumită privință, a cărei importanță era crucială, delegații prezenți la Conferința de Pace de la Paris nu făceau deosebire între Imperiul Otoman și Imperiul Austro-Ungar – ambele imperii erau considerate „închisori ale națiunilor"; iar acum deținutele meritau recompense, și anume, state proprii. Din alt punct de vedere însă, Imperiul Otoman era foarte diferit – teritoriul său adăpostea zăcăminte bogate de petrol, mai ales în provincia Mosul (astăzi în nordul Irakului), iar imperiul includea foarte multe regiuni considerate vitale din punct de vedere strategic atât de englezi, cât și de francezi. Anumite teritorii ale Imperiului Otoman erau atât de importante încât, spre deosebire de provinciile Imperiului Austro-Ungar, nu puteau fi lăsate în seama populațiilor autohtone (care erau de asemenea asiatice și, prin urmare, considerate a fi mai puțin capabile să-și poarte singure de grijă decât popoarele din Europa Centrală și de Sud-Est). Pentru a îndruma aceste teritorii nepricepute, prim-ministrul sud-african, Jan Smuts, a propus binevoitor conceptul de „mandat", prin care Liga Națiunilor avea să-și asume suveranitatea unui anumit teritoriu în numele poporului care îl locuia, în timp ce o mare putere delegată avea să administreze regiunea. Când au ocupat italienii Adalia, Liga Națiunilor nu se formase încă, deși principiul mandatelor fusese acceptat de Consiliul Suprem în cadrul Conferinței de Pace. Roma nu și-a consultat aliații când a pornit ofensiva din Anatolia, ci și-a însușit pur și simplu controlul asupra unei regiuni care, în opinia ei, i se cuvenea.

Lui Woodrow Wilson această acțiune nu i s-a părut însă corectă. Când au pătruns italienii în Adalia, președintele tocmai se întorcea dintr-o călătorie deosebit de supărătoare în Statele Unite, unde simțise pe propria piele vântul puternic al izolaționismului care lovea Pennsylvania

Avenue din direcţia Capitol Hill. Congresul controlat de republicani se întorsese împotriva acestui intelectual din sud. Foarte mulţi congresmeni îl suspectau pe Wilson că s-ar fi lăsat purtat de val la Paris şi că ar fi implicat prea mult America în problemele Europei şi Asiei. Discuţiile referitoare la viitorul Turciei purtate la Conferinţa de Pace lăsau să se înţeleagă că Statele Unite aveau să binevoiască să accepte un mandat fie pentru Istanbul, fie pentru statul armean care tocmai se forma, fie pentru întreaga Turcie. Wilson se întorsese în Franţa conştient că Congresul nu avea să ratifice un mandat american în Turcia. Este adevărat că şi pe Wilson îl neliniştea ideea mandatelor din Turcia, căci, acceptând acest statut, Statele Unite nu erau cu nimic mai bune decât orice altă putere europeană hrăpăreaţă. Ca şi cum această dilemă nu ar fi oferit suficiente motive de îngrijorare, debarcarea italienilor la Adalia a părut să prevestească o „bătălie pentru Turcia“. Deja era peste măsură de înfuriat din cauza lui Orlando şi Sonnino şi a atitudinii lor obtuze vizavi de Fiume. Dacă s-ar fi ivit ocazia, s-ar fi bucurat să-i poată pedepsi pe italieni.

Nu a trebuit să aştepte mult. „Cei Trei Mari“ au profitat de faptul că Orlando şi Sonnino absentaseră la începutul lunii mai 1919 şi au început să discute problema Turciei. Lloyd George le-a propus să autorizeze un alt stat aliat, Grecia, să ocupe Smirna, pentru a opri expansiunea Italiei în Turcia. Spre surprinderea prim-ministrului, Wilson a acceptat cu dragă inimă. Două ore mai târziu, Lloyd George l-a convocat pe Venizelos pentru a-i comunica hotărârea şi a pune la punct un plan detaliat pentru debarcarea de la Smirna. Lloyd George l-a asigurat pe omologul său grec că aceasta nu era o simplă operaţiune de blocare a adversarului. Cerând grecilor să ocupe Smirna, a continuat el, Conferinţa recunoştea tacit că avea să ofere fără discuţie portul Greciei. Angajamentul verbal al lui Lloyd George era explicit. Venizelos avea toate motivele să creadă că Grecia se bucura de sprijinul total al guvernului britanic în această chestiune. Nici el şi nici Lloyd George nu au luat în seamă obiecţiile feldmareşalului Henry Wilson, prezent şi el la acest tête-à-tête, care a izbucnit înfuriat spunând că decizia era nebunie curată şi că avea să se soldeze cu un război. Wilson a reuşit să obţină o garanţie că aceasta avea să fie o operaţiune greacă, desfăşurată sub comanda grecilor – ceea ce însemna că armata britanică nu avea să-şi asume vreo responsabilitate în cazul în care lucrurile nu se desfăşurau conform planului.

Dacă până atunci nu avusese bănuieli, Venizelos ar fi trebuit să-şi pună

un semn de întrebare la auzul avertismentului lui Wilson. Conducătorul grec cochetase prima dată cu ideea de a se alătura Antantei în schimbul unor câștiguri teritoriale semnificative în Anatolia la începutul anului 1915. Se sfătuise pe dată cu colonelul Ioannis Metaxas, erou militar al Războaielor Balcanice, care studiase implicațiile strategice pe care le-ar fi presupus o viitoare prezență a Greciei în Asia Mică. Cele două memorandumuri pe care i le-a prezentat Metaxas lui Venizelos sunt neliniștitor de precise. Colonelul a arătat că cea mai mare parte a grecilor locuia la periferia Anatoliei, în zonele de coastă și că, din moment ce majoritatea era formată din negustori sau meșteșugari, un eventual război de expansiune nu avea să aibă nici bază socială și nici geografică. „Musulmanii, care numără în jur de 7 000 000 de oameni", a explicat el, „nu numai că au ocupat întregul platou al Anatoliei Centrale, formând o masă compactă, dar i-au și întrecut numeric pe greci în cea mai mare parte a districtelor din zonele de coastă… Cea mai mare parte a populației musulmane – turcii, cirkizii, kurzii, iurucii și alte rase la fel de războinice – era formată din țărani, călițiprin forța armelor. Nu se putea spune același lucru despre greci și armeni. Chiar din contră."[86] Mai presus de toate, Metaxas a subliniat că provocarea militară era imposibil de acceptat, căci armata turcă avea să fie întotdeauna capabilă să ademenească soldații greci în interiorul continentului, o manevră căreia armata greacă nu-i putea face față: „Cu alte cuvinte, avea să se repete la nesfârșit experiența lui Napoleon din 1812, când a invadat Rusia". Se putea lansa un atac în Anatolia doar dacă erau întrunite două condiții. „În primul rând, dacă se va ajunge în punctul de a ocupa Asia Mică, Aliații trebuie să se angajeze să ia parte la campanie cu suficiente forțe cât să asigure încheierea operațiunii cu succes. În al doilea rând, ca întreaga Anatolie să fie împărțită între Puterile Aliate, sau, în cazul în care acest lucru nu se va putea realiza, ca porțiunea rămasă sub suveranitate turcă să fie redusă la fâșii de teritorii foarte mici care să nu mai constituie o amenințare gravă la adresa posesiunilor grecilor din jurul Smirnei."[87]

Prim-ministrul grec ar fi trebuit să se retragă pe loc, imediat după ce a auzit avertismentul lui Wilson. Dar este greu să reziști tentației, mai ales când prim-ministrul britanic pare să-ți ofere și luna de pe cer în timpul unei cine festive:

Grecia are oportunităţi extraordinare în Orientul Apropiat şi trebuie să fiţi cât de puternici puteţi din punct de vedere militar pentru a profita de ele. Încercăm să convingem America să preia mandatul pentru Istanbul, dar prezenţa ei în regiune nu va împiedica Grecia să devină suverană peste Constantinopol la momentul cuvenit. Preşedintele Wilson nu se opune acestei idei, dar se îndoieşte că opinia publică americană şi, prin urmare, Senatul vor fi de acord. Dacă nu vor fi de acord, singura soluţie pe care o va accepta Anglia va fi ca Istanbulul să revină Greciei.[88]

Renaşterea Bizanţului! Cât de dureroasă trebuie să fi fost această amintire pentru Venizelos trei ani mai târziu, când s-a lăsat cortina după actul final al tragediei din Anatolia. La acel moment, grecii din Asia Mică, cu incredibila lor avuţie culturală care data încă de pe vremea lui Homer, au fost strămutaţi efectiv peste noapte; din Grecia de altădată nu a mai rămas decât dezastru economic, iar ţara a suferit dislocări sociale şi politice ale căror consecinţe aveau să fie resimţite vreme de decenii; mii şi mii de civili turci, greci şi armeni au murit şi au suferit cruzimi barbare. Cu toate acestea, tragedia a fost prelungită şi mai mult prin negocierile diplomatice de la Lausanne, care au pus în cele din urmă capăt Marelui Război dintre Grecia şi Turcia abia în 1923. La Lausanne, taberele implicate, cu binecuvântarea solemnă a lordului Curzon, care îşi văzuse în sfârşit îndeplinită dorinţa de a deveni ministru de externe, au convenit asupra unui schimb obligatoriu de populaţii, prin care au fost strămutate două milioane de greci şi turci. În Balcani, s-a pus punct uneia dintre cele mai dăunătoare improvizaţii ale marilor puteri prin transferul masiv de populaţii. Deşi această decizie a provocat „o incomensurabilă suferinţă omenească“, un istoric al Greciei a remarcat că „a reuşit să îndepărteze ceea ce ar fi fost fără îndoială o permanentă şi periculoasă sursă de tensiune între Turcia şi Grecia şi a făcut în aşa fel încât Grecia să devină o societate omogenă din punct de vedere etnic“[89]. De la semnarea Tratatului de la Lausanne, diplomaţii s-au simţit adesea tentaţi să hotărască schimburi de populaţii în numele armoniei pe care comunităţile omogene din punct de vedere naţional chipurile o promiteau.

Povara responsabilităţii pentru catastrofa din Anatolia trebuie să cadă exclusiv pe umerii a două persoane – David Lloyd George şi Eleftherios

Venizelos, deşi preşedintele Woodrow Wilson şi prim-ministrul George Clemenceau au sprijinit neabătut această anexare teritorială sortită eşecului. În Marea Britanie existau foarte multe voci, printre care cea a lui Curzon, dar şi a feldmareşalului Wilson şi, cea mai răsunătoare dintre toate, a lui Churchill, care considerau o mare greşeală faptul că Lloyd George susţinea cu atâta îndârjire expansionismul grec şi articulau adesea această părere. Dar prim-ministrul era posedat de o convingere de neclintit că Grecia trebuia să domine Mediterana ca mare putere regională. Era de o importanţă crucială ca Marea Britanie să încurajeze Grecia să-şi impună controlul total asupra vestului Anatoliei. Împreună, Londra şi Atena aveau să controleze mai apoi Orientul Apropiat.

Din Ankara până la Smirna: Turcia, Grecia

În zorii zilei de 15 mai 1919, mii de greci aşteptau cu sufletul la gură pe cheiul din Smirna. Oraşul era plin de viaţă, decorat cu steaguri albastru cu alb. Cargoul de linie Patris s-a apropiat lent de port, cu cornul de ceaţă vuind şi marinarii de la bordul acestuia strigând şi făcând cu mâna mulţimii adunate pe mal. „Când au început să debarce soldaţii greci, mitropolitul Chrystomos le-a ieşit în întâmpinare să-i binecuvânteze. Primii bărbaţi care s-au dat jos de pe vase şi-au fluturat armele în aer şi au executat un mic dans pe ţărm. Mulţimea i-a ovaţionat şi a vărsat lacrimi. Până în jurul orei nouă şi jumătate, toate cele trei regimente ale Diviziei I ale armatei de ocupaţie debarcaseră.“[90]
Problemele au început să apară după numai o jumătate de oră, când unităţile de elită ale evzonilor au trecut prin dreptul cazărmii turcilor. După ce s-a tras un foc de armă în apropierea pieţei principale, trupele greceşti au luat măsuri în doar câteva minute şi au luat cu asalt cazarma în care era cazat un mic detaşament turc. Soldaţii turci au fost târâţi cu forţa afară şi luaţi prizonieri, după care „au fost forţaţi să suporte fel şi chip de umilinţe“[91], după cum a observat Donald Whittal, un om de afaceri britanic care a asistat la evenimente. Un ofiţer turc care fusese obligat să defileze de-a lungul cheiului a ieşit împleticindu-se din rândul lui. A fost lovit de mai multe ori peste cap, după care a fost împuns cu baioneta şi în final împuşcat în cap. Grecii din Smirna au luat drept

exemplu comportamentul soldaților și au atacat cartierul turcesc, dedându-se la crime, mutilări, jafuri și violuri.
Când veștile despre aceste atrocități au ajuns la Paris, delegațiile franceze, americane și britanice s-au înfuriat îngrozitor. „Recunosc", a concluzionat un locotenent de încredere al lui Venizelos în raportul său, „că nici că mi-aș fi putut imagina o desfășurare mai nefericită a ocupației grecești."[92] De la Războaiele Balcanice încoace, Venizelos avusese mare grijă să creeze o imagine a unei Grecii deopotrivă tinere și pline de viață, dar și înzestrată cu o înțelepciune dobândită prin îndelungata istorie colectivă a poporului său. Megali Idea fusese prezentată ca o mișcare mult așteptată de renaștere națională. Venizelos pare să fi fost sincer îngrozit de violențele comise la Smirna, urmate de un șir constant de crime comise de soldații greci împotriva civililor turci. „Evenimentele de la Smirna", a notat un general aliat care supraveghea ocupația greacă, „au bagatelizat fără îndoială viața fiecărui creștin din Turcia, căci turcii au ajuns să considere debarcarea grecilor aici o încălcare voită a termenilor armistițiului de către Aliați și un preambul pentru viitoare agresiuni neîntemeiate. Responsabilitatea morală pentru tulburările actuale din Turcia atârnă foarte greu deasupra capului puterilor străine."[93]
Ca răspuns la aceste atrocități, Venizelos l-a trimis pe prietenul său, Aristeidis Stergiadis, la Smirna în calitate de Înalt Comisar civil al regiunii ocupate. Pe parcursul următorilor trei ani, Stergiadis avea să facă dreptate într-un mod vrednic de laudă, în pofida temperamentului său pe care am putea să-l descriem cel mai bine drept paranoic. Mic de înălțime, energic și predispus la niște extraordinare răbufniri de furie, Stergiadis a fost unul dintre puținii oficiali greci care au arătat respect musulmanilor și tradițiilor acestora. Venizelos îl considera un reprezentant model al Greciei renăscute. Dar nici măcar un al doilea Pericle nu ar fi putut conduce noile tărâmuri elene către prosperitate și securitate.
În restul Anatoliei avea loc o altă renaștere. Aproape în același timp cu debarcarea de la Smirna, Mustafa Kemal a ajuns în portul Samsun de la Marea Neagră, plecând din Istanbul la bordul unei nave. Guvernul din capitala turcă, care se aflase sub ocupația militară a Aliaților din martie 1920, îl numise pe Kemal inspector de armată în estul Turciei doar pentru a-l ține pe acest tânăr și încăpățânat erou de război departe de centrul politic al țării. La vremea aceea, Kemal și prietenii săi erau convinși că Turcia era persecutată de Aliați la Paris. Pentru ca națiunea

turcă să poată supraviețui, susțineau ei, aceasta trebuia să lupte înainte ca țara să fie fragmentată. Debarcarea trupelor grecești la Smirna și umilințele provocate de ocupație i-au pus în mișcare pe acești nemulțumiți. Kemal s-a autoconvins că trebuia să acționeze ca un adevărat salvator al Turciei.

Când a ajuns însă la Samsun, Kemal nu era nimic mai mult decât un exilat, un om privat efectiv de putere care nu știa cum stăteau exact lucrurile în Anatolia. La început, a fost supravegheat în permanență de ofițerii britanici, care își petreceau timpul confiscând arme de la ce mai rămăsese din armata turcă, și spionat de agenții guvernului de la Istanbul. Pentru a crea o mișcare politică, Kemal a decis să demisioneze din funcția deținută în armată. Acesta a fost un salt în necunoscut pentru un bărbat care se aflase în slujba armatei de când era școlar, dar a funcționat. În calitate de politician, a legat și consolidat relațiile cu foștii săi camarazi, care se aflau acum la comanda a ce mai rămăsese din armata otomană în estul și nordul Anatoliei. Dar Kemal i-a mobilizat și pe țăranii turci. Nu după multă vreme, forțele militare deznădăjduite ale unui imperiu decăzut și-au revenit, îmbărbătate fiind de noul spirit al patriotismului și rezistenței.

Mustafa Kemal a făcut o impresie ciudată în estul Anatoliei, o regiune stearpă, bătută de vânturi. Când a ajuns aici, nu cunoștea deloc zona; căci, deși luptase în Dardanele și Mesopotamia pe parcursul Marelui Război, crescuse la Salonic, la acea vreme cel mai sofisticat oraș din Imperiul Otoman. Avea multe de învățat despre țăranul din Anatolia, așa că a avut mare grijă că viziteze ferme și sate și să cultive cu atenție imaginea războinicului în fața oamenilor de rând. Cu toate acestea, în pofida conformației sale ostășești, avea mâini și picioare delicate „și o voce cu inflexiuni feminine“[94]. Spre deosebire de majoritatea turcilor, avea părul deschis la culoare și ochii de un albastru strălucitor și intens. Se spunea că nu te puteai uita direct în ochii lui, căci reflectau lumina prea puternic. Acesta este unul dintre nenumăratele mituri construite în jurul lui Atatürk, care și la sfârșitul secolului al XX-lea face în continuare subiectul unei profunde venerații seculare în Turcia. Dar chiar și lăsând la o parte miturile, Atatürk rămâne un conducător excepțional. Deși avea schimbări abrupte de temperament, accentuate de problemele sale cu băutura, Kemal dispunea de o abilitate rar întâlnită de a tempera și gestiona geloziile și ambițiile celor din anturajul său. Nu tolera eșecul. Nu era

răzbunător, dar nu avea timp pentru sentimentalisme în politică, cu excepția propriei sale convingeri mistice în sanctitatea și puritatea națiunii turce. Nu am exagera dacă am spune că, fără îndârjirea lui Atatürk, Turcia probabil că nu ar exista astăzi sau, cel puțin, nu în configurația ei actuală. În schimb, ar fi fost împărțită conform Tratatului de la Sèvres, care a fost în cele din urmă semnat în 10 august 1920, la sud de Paris.
Capitularea guvernului de la Istanbul în fața condițiilor impuse la Sèvres le-a dat curaj naționaliștilor turci din anturajul lui Kemal, care până la acel moment își stabiliseră capitala la Ankara, un mic oraș nedezvoltat care număra doar 20 000 de locuitori. Forțele lui Kemal și armata greacă din zona Smirna se aflau deja într-o stare de război la scară mică. Ca să poată distruge o dată și pentru totdeauna amenințarea kemalistă, Grecia trebuia să-și trimită armatele până departe în interiorul Anatoliei, pe un teritoriu inospitalier, și să întindă la maximum liniile de aprovizionare ale armatei. În acel moment, Kemal și-a demonstrat abilitatea de a profita de pe urma slăbiciunii militare și diplomatice a grecilor. Forțele neregulate turce au cooperat cu unitățile italiene din Adalia, aflate la sud de zona de ocupație greacă. Kemal a luat pe ascuns legătura și cu francezii, care erau din ce în ce mai neîncrezători cu privire la intențiile englezilor în regiune și căutau o modalitate de a se eschiva de la onorarea mandatului militar în sud-estul Turciei. Mai important de atât, Kemal a pus bazele unei relații strânse de cooperare cu guvernul revoluționar din Rusia, de la care a început să primească arme și muniție.
În acel moment, cea mai mare problemă a grecilor era una de ordin intern. Cel mai grav era că moralul armatei era la pământ. În 1920 se împlineau opt ani de când lupta necontenit. Trezoreria statului era goală, iar continuarea ocupației din Anatolia îngreuna puternic traiul oamenilor din Grecia veche formată din Peloponeș, Atica și Tesalia. Venizelos își dedica energia luptei diplomatice de la Paris. Acum că asigurase renașterea Megali Idea, a decis să organizeze alegeri în noiembrie 1920, așteptându-se să fie readus la putere de un val de euforie naționalistă.
Cu cinci săptămâni înainte de alegeri, în dimineața însorită a zilei de 30 septembrie, soarta a intervenit într-un mod cât se poate de bizar: „Regele Alexandru a plecat la plimbare pe domeniile palatului de la Tatoi cu ciobănescul său, Fritz. În timp ce se plimbau, câinele s-a năpustit brusc într-un pâlc de tufe. Auzind lătrături și zgomote de încăierare, Alexandru

l-a urmat și l-a găsit strângând puternic între fălci o maimuță spaniolă domesticită. În timp ce încerca să elibereze maimuța din fălcile câinelui, regele a fost atacat de partenerul acesteia, un mascul, și mușcat grav de gambă. Rănile au fost curățate și cusute, dar două zile mai târziu regele a făcut febră foarte mare. După ce s-a zbătut vreme de trei săptămâni între viață și moarte, în 25 octombrie, Alexandru a murit de septicemie“[95]. Churchill a scris: „Probabil că nu am exagera dacă am spune că un sfert de milion de oameni au murit de pe urma mușcăturii acestei maimuțe“.
Churchill a făcut această declarație senzațională retrospectivă, deoarece moartea lui Alexandru a redeschis controversata chestiune a succesiunii la tron exact în momentul în care se apropiau alegerile. Regimul Venizelos îi persecutase sistematic pe susținătorii fostului rege Constantin încă din momentul în care prim-ministrul îl forțase pe rege să abdice, în 1917. Sentimentele promonarhiste la care s-a adăugat amintirea celor opt ani de război și lipsuri au zdrobit efectiv Partidul Liberal al lui Venizelos la urne. Impactul înfrângerii a fost colosal. Regele Constantin s-a întors, spre nemulțumirea Aliaților, care încă erau de părere că acesta colaborase cu nemții pe parcursul războiului. Susținătorii regelui erau hotărâți să se răzbune: Venizelos a fost obligat să se retragă din politică, iar noii stăpâni ai Greciei au înlocuit majoritatea comandanților de armată importanți. Blestemul Schismei Naționale a lovit Grecia într-un moment în care trecea printr-o criză acută. Dar teoria lui Churchill (cum că generalii lipsiți de experiență ai lui Constantin au fost cei care au distrus strategia statului-major al lui Venizelos) nu stă în picioare. Venizelos deja comisese aproape toate greșelile în privința cărora îl avertizase colonelul Metaxas.
De fapt, exista o urmă de speranță ca schimbările din guvern să reducă impactul catastrofei iminente prin retragerea ordonată a trupelor din Smirna și abandonarea elegantă, deși fără prea mare tragere de inimă, a Megali Idea. În fond și la urma urmei, victoria monarhistă fusese parțial alimentată și de opoziția populației față de aventurile externe. Lloyd George a fost încă o dată pe poziții, gata să-i amăgească pe greci să continue marea aventură. În martie 1921, a declarat în fața Camerei Comunelor: „Cel mai bun lucru ar fi să folosim forțele de care dispune guvernul grec pentru a pune punct situației“. A adăugat că „guvernul britanic nu avea absolut nimic de obiectat la orice tip de acțiune militară pe care Grecia o considera necesară împotriva lui Mustafa Kemal“. Lloyd

George a făcut acest apel la doar șase luni după Tratatul de la Sèvres. Nu avem cum să nu fim de acord cu Churchill, care a observat: „În sfârșit, pace cu Turcia: și pentru a o ratifica, iată război cu Turcia! Cu toate acestea, în ceea ce-i privea pe Marii Aliați, războiul avea să fie purtat de un împuternicit. Când marile națiuni poartă un astfel de război, acesta devine de cele mai multe ori foarte periculos pentru împuternicit“[96]. Grecii erau pe cale să învețe pe pielea lor această lecție dură.
Marile puteri au făcut o ultimă încercare de a evita un război la scară mare între armata greacă și forțele naționaliste ale lui Kemal cu prilejul Conferinței de la Londra, din martie 1921. La cinci zile după încheierea acestei conferințe, care s-a sfârșit fără rezultat, grecii au pornit la atac. Până la acel moment, Stergiadis protejase pe cât de bine posibil populația turcă din zona ocupată. Discriminările și intimidările erau la ordinea zilei, dar nu degeneraseră încă în masacre. Când a început ofensiva din vara lui 1921, Stergiadis și-a pierdut controlul, căci armata a înaintat sute de kilometri spre nord și est. Au fost comise atrocități în mai toate satele. O comisie de anchetă trimisă de Aliați să supravegheze ofensiva greacă a transmis:

Există un plan sistematic de distrugere a satelor turce și de lichidare a populației musulmane. Acesta este dus la bun sfârșit de bande formate din armeni și greci, care par să acționeze la instrucțiunile celor din urmă și câteodată chiar și cu ajutorul unor soldați din armata regulată. Nu există urmă de îndoială că distrugerea satelor, urmată în mod firesc de dispariția populației musulmane, are drept scop apărarea ariergardei și flancurilor armatei grecești de un posibil atac al civililor în cazul unei ofensive timpurii și chiar de a crea în această regiune o situație politică favorabilă guvernului grec.[97]

De la încheierea războiului greco-turc, eficiența militară a fost folosită în repetate rânduri pe post de justificare pentru comiterea atrocităților. În timp ce comisia vedea cum satele musulmane din Peninsula Izmit erau rase de pe fața pământului, kemaliștii de la Marea Neagră dădeau frâu liber furiei împotriva grecilor din Asia Mică.
Expediția grecilor din Anatolia trebuia să iasă învingătoare pe parcursul

ofensivei din vara lui 1921. La început, grecii au repurtat o serie de succese militare impresionante. Dar pe măsură ce Kemal ademenea trupele inamice spre interiorul Anatoliei, armata greacă începea să obosească. Toate proviziile, chiar și apa, trebuiau aduse pe linia frontului cu camioane care întotdeauna se stricau pe drumurile stâncoase. Cu cât înaintau mai departe spre est, cu atât mai reci deveneau nopțile și mai fierbinți zilele. La scurt timp, grecii au ajuns să controleze fâșii consistente de teritoriu, dar erau departe de a-i da lovitura fatală lui Kemal. Prin octombrie, cele două tabere se pregăteau de iarnă.

În aceeași lună, guvernul de la Paris a încheiat o înțelegere cu Kemal, prin care francezii aveau să-și retragă forțele de ocupație din Cilicia, Anatolia de sud-est. Prin urmare, mii de soldați turci aveau să fie eliberați de la datorie și gata să lupte împotriva grecilor. Mesajul politic era chiar și mai întunecat pentru Atena – Aliații nu mai aveau o politică coerentă în Orientul Apropiat. Marea Britanie susținea verbal Grecia, deși refuzase să-i acorde asistență militară și financiară. Franța și Italia tindeau acum să favorizeze Turcia. Anul 1922 se apropia, iar deasupra Greciei plana dezastrul. Pe când Kemal se pregătea pentru ofensiva de vară, „armata greacă era ca un măr mâncat pe dinăuntru de insecte sau boli: întreg și aparent proaspăt la suprafață, dar gata să se dezintegreze la prima lovitură puternică. Nici măcar inamicul nu știa cât de aproape era de sfârșit“[98]. Armata reîmprospătată a lui Kemal a atacat în 26 august 1922. În două zile, 50 000 de greci, un sfert din forțele de ocupație, s-au predat armatei turce, iar liniile de aprovizionare ale grecilor au fost tăiate ca niște bucăți de panglică. Mai multe divizii s-au evaporat. Comandanții nu au avut de ce să dea ordinul de retragere – grecii au renunțat la tot și au fugit. Pe o distanță de 650 de kilometri, soldații care băteau în retragere au ras fiecare sat de pe fața pământului pentru a încetini ultimul atac al armatei turce: o ultimă răbufnire de barbarism.

În 9 septembrie, locuitorii Smirnei au aflat la prima oră a dimineții că armata greacă se retrăgea înspre coastă și că forțele kemaliste se apropiau de port cu mare viteză.

Inferno: Turcia, Grecia

Întregul oraș era în flăcări, iar portul era luminat ca în miezul zilei. Mii de oameni fără adăpost alergau înainte și înapoi pe cheiul fierbinte, cuprinși de panică, ajunși în pragul nebuniei. Țipetele femeilor și copiilor îți rupeau inima. Cuprinși de frenezie, se aruncau în apă, iar unii dintre ei reușeau să înoate până la navă. Mulțimea strânsă pe chei era atât de numeroasă și încerca cu atâta disperare să ajungă la cuirasatele ancorate, încât masele de oameni rămase în centrul sufocant nu aveau unde să fugă decât în mare. Din fericire, zidul cheiului nu s-a încins atât de puternic cât să-i prăjească de vii pe acești nefericiți, dar căldura trebuie să fi fost îngrozitoare dacă se simțea până pe nava aflată la 200 de metri distanță… Sediul misiunii militare americane de la teatrul din Smirna se asemăna cu o minge gigantică de foc. Pe strada din fața acestei clădiri era atât de cald, încât patru automobile și două camioane parcate în fața ușii s-au făcut scrum. Unii dintre noi am remarcat ironia sinistră a afișului atârnat deasupra ușii arcuite, pe care scria cu litere negre, de jumătate de metru, numele ultimului film proiectat, „Le Tango de la Mort".

Din jurnalul locotenentului A.S. Merrill, ofițer al Biroului American de Informații din Smirna[99]

Ascuns într-un golfuleț bine camuflat, portul Smirna avea forma unei semiluni elegante. Până în 31 august 1922, fusese un oraș cosmopolit plin de viață. Clădirea operei era plină ochi de spectatori greci, armeni, levantini, francezi, britanici, americani, olandezi, cehi și italieni. Cinematograful era des frecventat de marinarii americani, care formau echipajul celor trei crucișătoare americane ancorate în port. După cum a scris și cronicarul catastrofei de la Smirna, orașul era înconjurat de o „ghirlandă de migdali, lauri, mimoze și leandri, care mărgineau malurile pâraielor cu mănunchiurile lor delicate și luxuriante de flori roz și de iasomie frumos mirositoare"[100]. Recolta anului 1922 fusese deosebit de abundentă, iar locuitorii orașului erau optimiști, căci prezența unei flote aliate masive în port formată din douăzeci și unu de nave militare,

inclusiv două nave de luptă britanice, și zeci de nave civile mai mici, le garanta siguranța. Pe locuitorii armeni și greci din Smirna îi liniștea puternic prezența acestei flote. Cu toate acestea, puțini au fost cei care au reușit să-și mascheze panica în momentul în care șuvoiul de soldați răniți și epuizați care a pătruns în oraș pe 1 septembrie s-a transformat într-o adevărată viitură. Doar cei foarte grav bolnavi și infirmi rămâneau în Smirna. Restul își continua retragerea până în satul Çeşme de pe țărm, de unde aveau să fie evacuați și duși la loc sigur, la șaisprezece kilometri distanță de golf, pe insula Chios.

Alarma s-a transformat la scurt timp în panică. Pe urmele armatei, au sosit civilii. Până pe 3 septembrie, 30 000 de refugiați înspăimântați s-au scurs zilnic în oraș, în căutare de adăpost, alimente și, mai presus de toate, garanții că aveau să scape cu viață din mâinile înverșunatei și necruțătoarei armate turce, care se apropia cu rapiditate de Smirna. Nici locuitorii, nici refugiații nu știau însă că acei comandanți englezi, francezi, americani și italieni de pe navele ancorate în port nu aveau nici cea mai vagă intenție de a interveni în atacul turc asupra Smirnei, indiferent de rezultatul pe care acesta l-ar fi avut. Primiseră instrucțiuni stricte să rămână neutri.

George Horton, care fusese vreme de câțiva ani consul american la Smirna, înțelesese prea bine că noile forțe aliate staționate în port aveau să rămână pasive pe parcursul următoarelor zile. Vreme de o săptămână, a încercat neîntrerupt să evacueze cât mai mulți oameni cu putință, în pofida piedicilor pe care i le-a ridicat în cale comandantul american. Cartierul american, cunoscut sub numele de „Paradis“, fusese luat cu asalt de mii de armeni și greci. Pe 9 septembrie, patrulele turce au început să distribuie foi volante prin oraș, tipărite în greacă și turcă pe care scria: „Mustafa Kemal a dat ordine stricte soldaților să nu facă rău nimănui. Cei care vor încălca aceste ordine vor fi pedepsiți cu moartea. Oamenii pot fi liniștiți în ceea ce privește siguranța lor“[101].

În acea sâmbătă după-amiază, au avut loc primele jafuri sporadice și neorganizate. Cartierul turcesc a scăpat bineînțeles neatins, iar italienii, care se bucurau de un statut privilegiat căci acordaseră asistență militară turcilor pe parcursul campaniei, au făcut în așa fel încât și cartierul evreiesc să scape nevătămat. În primele ore ale după-amiezii, noul comandant militar al Smirnei, Nureddin Pașa, l-a convocat pe arhiepiscopul Chrystomos. Nureddin i-a explicat cu calm că un tribunal

militar îl condamnase deja pe mitropolitul grec la moarte:

În timp ce prelatul cobora încet treptele Konak-ului, Generalul [Nureddin] a apărut în balcon şi a strigat către mulţimea care aştepta: „Trataţi-l aşa cum merită!“ Mulţimea s-a năpustit asupra lui Chrystomos răcnind gutural şi l-a târât pe stradă până în dreptul unei frizerii. Ismael, proprietarul evreu al prăvăliei, privea speriat scena din pragul uşii. Cineva l-a dat la o parte pe bărbier şi a pus mâna pe un prosop alb, pe care i l-a legat lui Chrystomos în jurul gâtului şi a ţipat: „Bărbiereşte-l!“
I-au dat jos barba prelatului, i-au scos ochii cu cuţitele, i-au tăiat urechile, nasul şi mâinile.[102]

În acea noapte, soldaţii turci au izolat cartierul armean. Kemal i-a informat pe Aliaţi că nu avea de gând să împiedice evacuarea grecilor, cu condiţia ca aceştia să fie scoşi din oraş până la începutul lui octombrie. Armenii însă nu aveau unde să se ducă. În acea noapte nu a fost cruţată nici măcar o singură casă din cartierul armean. La trei zile de la izbucnirea acestor atrocităţi înfiorătoare, un ofiţer francez a notat: „Cartierul armean este un osuar. În trei zile, acest cartier bogat a fost pustiit în totalitate. Străzile sunt pline ochi de saltele, piese rupte de mobilier, cioburi de sticlă şi tablouri sfâşiate. Unele femei şi fete tinere, mai ales cele mai frumuşele, au fost răpite şi închise într-o casă păzită de santinele turce. Trebuie să se supună toanelor stăpânilor lor. În faţa caselor, vezi cadavre, unele sunt umflate, iar altele au intestinele la vedere. Duhoarea este de nesuportat şi roiuri de muşte s-au adunat pe hoituri“[103].
În timp ce Smirna se îneca în sângele armenilor şi grecilor ucişi, iar locuitorii înnebuniţi cerşeau adăpost sau bilete de ieşire fiecărei persoane non-turce, domna Minnie Mills, decană a Institutului Academic American din Paradis, vedea cum turcii împrăştiau peste tot cartierul armean parafină şi petrol. În câteva ore, 300 000 de bărbaţi, femei şi copii cuprinşi de o panică nemaivăzută, s-au îmgrămădit pe chei. Un imens perete de foc îi împingea din ce în ce mai aproape de mare. Sute de oameni şi-au încercat norocul şi au sărit în apă, în speranţa, de cele mai multe ori zadarnică, că navele aliate aveau să le vină în ajutor. Foarte

mulţi dintre ei s-au transformat în ţinte pentru soldaţii turci care se antrenau la tras cu arma. Undeva în tot acest haos, un Aristotelis Onassis în vârstă de şaisprezece ani cumpăra viaţa tatălui său aflat în custodie şi plătea pentru a-şi duce familia în siguranţă. De la adăpostul uneia dintre navele britanice, un Ward Price căruia nu-i venea să-şi creadă ochilor transmitea tot acest masacru pentru Daily Mail:

De pe puntea Iron Guard văd un zid neîntrerupt de foc, de 3 kilometri şi jumătate lungime, format din douăzeci de vulcani diferiţi de flăcări mânioase, care îşi aruncă limbile zimţate, întortocheate, treizeci de metri în sus. Pe fundalul acestei cortine de foc, care ascunde cerul, se întrezăresc siluetele turnurilor bisericilor greceşti, domurile moscheilor şi acoperişurile plate, pătrate ale caselor…

Marea este de un roşu arămiu închis şi străluceşte. Cel mai îngrozitor este că ţipetele disperate de pură teroare ale miilor de refugiaţi înghesuiţi pe cheiul îngust, blocaţi între moartea fioroasă ce-i prinde din urmă şi apele adânci din faţă, se aud neîncetat, până la sute de kilometri depărtare.[104]

Aşa au luat sfârşit Războaiele Balcanice, care începuseră cu unsprezece ani în urmă, în toamna anului 1912. Post-scriptumul formulat anul următor a fost mai puţin dramatic, dar chiar şi mai distrugător pe termen lung. La negocierile de pace de la Lausanne, prezidate de lordul Curzon, delegaţia greacă condusă de Venizelos şi cea turcă aflată sub conducerea lui Ismet Inönü au hotărât ca pacea să fie garantată prin Marele Schimb de Populaţii. Circa 1,3 milioane de credincioşi ortodocşi aveau să fie strămutaţi din Turcia în Grecia şi aproape 800 000 de musulmani aveau să fie mutaţi în direcţie opusă. Musulmanii din Tracia Răsăriteană şi grecii din Istanbul aveau să fie scutiţi de această corvoadă. Sub supravegherea unui diplomat britanic cu experienţă, două naţiuni balcanice au convenit să pună capăt unui conflict inspirat de diplomaţia britanică, creând un precedent îngrozitor. Aveau să treacă decenii întregi până ce grecii să-şi revină de pe urma Marelui Schimb de Populaţii; dar

principiul împărţirii şi strămutării forţate avea să fie repetat fără întrerupere.

******** Dorćol este un cartier din nord-vestul Belgradului, aflat aproape de locul în care Sava se intersectează cu Dunărea. Čubura se află la nord-est de centrul oraşului.
******** Singura excepţie fuseseră luptele din Voivodina şi Srijem din anii 1848–1849, dar acestea nu reprezentaseră o problemă gravă pentru regatul Serbiei.
******** Locul în care erau ancorate navele de război vechi şi scoase din uz. Se află pe coasta de nord-est a Isle of Wight. (N.t.)
******** Istoricii nu au acordat atenţia cuvenită Frontului din Macedonia în relatările lor, dar a existat un singur volum, fascinantul studiu al lui Alan Palmer, The Gardeners of Salonika, care a contribuit puternic la restabilirea echilibrului.
******** Contribuţia celorlalte două aliate, Grecia şi Italia, a fost mai puţin decisivă.
******** După separarea deosebit de teatrală a Italiei de Woodrow Wilson la sfârşitul lui aprilie 1919, Cei Patru Mari au devenit Cei Trei Mari.
******** Numele oraşului înseamnă „fluviu“ şi în italiană, şi în croată.
******** Privind retrospectiv, probabil că italienii ar trebui să fie profund recunoscători că acest proiect a dat greş, căci altfel s-ar fi putut trezi angrenaţi într-un teribil angajament colonial de durată, ca să nu mai punem la socoteală conflictul cu una sau mai multe dintre armatele de eliberare din vestul Anatoliei.

Capitolul 6

Palatele înșelăciunii

Dictaturile regale, 1923–1941

Stăteau pe punte înghesuiţi unii în alţii, ca sardinele, o masă fremătândă, contorsionată de suferinţă umană. Erau pe mare de patru zile. Nu avuseseră nici unde să se întindă să doarmă; nici ce să mănânce; nici acces la toaletă.
Pe parcursul acestor patru zile şi patru nopţi, mulţi dintre ei au stat pe puntea deschisă, udaţi până la piele de ploaia tomnatică, biciuţi de vântul rece al nopţii, arşi de soarele dogoritor al zilei. Au ajuns la mal în zdrenţe, înfometaţi, bolnavi, cu privirea rătăcită, plini de paraziţi, emanând o duhoare dezgustătoare de excremente umane – îngenuncheaţi de disperare.
Henry Morgenthau, preşedintele american al Comisiei pentru Refugiaţi a Crucii Roşii, asistând la debarcarea a 7 000 de bărbaţi, femei şi copii în portul Salonic, de pe un vas cu o capacitate de 2000 de oameni.[1]

Un nou început: Grecia, Turcia

La începutul anului 1923, pe parcursul unei perioade de două săptămâni, aproximativ 750 000 de refugiaţi greci au fost descărcaţi asemenea unor vite de la bordul diferitelor nave care soseau în porturile Salonic şi Pireu. Alţi zeci de mii de oameni au plecat dinspre estul către vestul Traciei, încovoindu-se sub sacii grei în care îşi cărau agoniseala de-o viaţă sau împingându-şi puţinul rămas în cărucioare şubrede.
Grecia, patria mamă, era în faliment. La Conferinţa de la Lausanne, iar mai târziu în cadrul Ligii Naţiunilor, încercările diplomaţilor greci de a obţine împrumuturi pentru a achiziţiona alimente şi îmbrăcăminte refugiaţilor au fost întâmpinate cu ostilitate tăioasă. „Când mi-am făcut apariţia… pentru a-i cere Ligii să susţină acordarea unui împrumut pentru ajutorarea celor 1 300 000 de refugiaţi greci din Asia Mică şi Tracia“, a transmis Dimitrios Kaklamanos, ambasadorul Greciei la Londra, „am fost dojenit de Monsieur Hanotaux, delegatul francez.

«Adresați-vă bancherilor, a spus el, aici nu sunt finanțatori».“[2] În condițiile în care marile puteri erau atât de indiferente la suferințele acestei armate de refugiați la formarea căreia contribuiseră atât de mult, Crucea Roșie, și în special Comitetul American al acesteia, a primit sarcina să înființeze o Comisie pentru Refugiați și să trimită ajutoare. Angajații Comisiei umanitare au trudit vreme de opt luni, ocupându-se de transporturile de alimente, îmbrăcăminte și corturi. Au ținut în frâu epidemiile de holeră și febră tifoidă care amenințau să se răspândească necontrolat și au hrănit zilnic mai mult de jumătate de milion de oameni pâna în iunie 1923, când au sistat operațiunea. Costurile totale acoperite de Crucea Roșie au fost de 2 605 696 de dolari, bani obținuți aproape în totalitate din contribuțiile voluntarilor.

În perioada imediat următoare războiului, la mijlocul anilor 1920, economia Greciei trecea printr-o criză atât de puternică, încât depindea în mare parte de împrumuturile externe și banii expediați prin poștă de imigranții greci din Statele Unite. Haosul exodului din Anatolia și Tracia a provocat mari probleme sociale. Crucea Roșie a transmis că „refugiații care soseau din diferite regiuni ale Asiei Mici și de pe țărmurile Mării Negre prezentau… varii caracteristici și atitudini“. Comisia pentru Refugiați și-a dat seama la scurt timp că avea de-a face cu o paletă foarte largă de culturi. Existau sute de comunități diferite care aveau foarte puține în comun, cu excepția religiei creștine și a unei vagi legături cu Grecia. Bineînțeles că aceste deosebiri nu erau atât de pronunțate printre cei care locuiseră la oraș și în centrele urbane mari. Refugiații din zonele rurale reflectau însă foarte clar mediul din care proveneau. S-a descoperit că „cei care proveneau din interiorul Anatoliei și trăiseră printre turci și kurzi împărtășeau caracteristicile tipice popoarelor asiatice“, fiind, „înapoiați, supuși și timizi“[3].

O bună parte a noilor veniți era însă formată din negustori, avocați, doctori și profesori. Pentru a supraviețui, acești greci din spațiul pontic sau din Anatolia au trebuit să-și pună la contribuție mințile agere și mâinile delicate pentru a cultiva terenurile semi-sterpe pe care autoritățile de la Atena le împărțiseră în grabă în parcele. Regiunea din jurul orașului Salonic a devenit punctul focal al unui plan ambițios de a transforma o suprafață necultivată și mlăștinoasă extinsă în teren arabil. Primii ani ai exodului au fost o experiență îngrozitoare pentru refugiați, privind chiar și din prisma standardelor balcanice de trai, iar situația a

fost înrăutățită de resentimentele localnicilor vizavi de sosirea nou-veniților în Salonic (cu toate că mulți locuitori ai Salonicului erau la rândul lor imigranți, sosiți aici în 1913, când orașul fusese ocupat de Grecia).
Între timp, noua Turcie, care se delecta cu victoriile ei militare, se lovea de alt tip de probleme economice. Exodul grecilor și armenilor a privat economia turcă de organele ei vitale: comerțul, finanțele și micile întreprinderi. La Istanbul, speculanții turci nu aveau nici cea mai vagă intenție de a înapoia economiei naționale prada obținută în timpul războiului: încă nu învățaseră avantajele investițiilor sistematice. Companiile și băncile occidentale și-au dat rapid seama că golul lăsat în urmă de retragerea negustorilor și industriașilor creștini era neexploatat de capitalul local, iar companiilor occidentale le-a fost ușor să mențină un control ferm asupra industriei ușoare. Se prea poate ca Tratatul de la Lausanne să fi recunoscut controlul Turciei asupra Constantinopolului, Smirnei/Izmirului și Traciei de Est, dar autorii lui, diplomații britanici și francezi, i-au refuzat cu prudență guvernului de la Ankara dreptul de a mări taxele pe bunurile de import vreme de șase ani. Având în vedere aceste presiuni economice, președintele Kemal și Ismet İnönü, care își asigurase poziția de favorit al președintelui, au consolidat legăturile politice încheiate cu Rusia în timpul Războiului de Independență, adoptând o parte a noilor teorii economice de proveniență sovietică. Atâta timp cât problema datoriei otomane rămânea nerezolvată, Turcia întâmpina dificultăți în a-și asigura investiții de capital. La începutul dictaturii lui Kemal, cei mai importanți economiști ai țării au ajuns la concluzia că era necesară o intervenție masivă a statului în economie. În 1923, guvernul a organizat Primul Congres Economic Turc, una dintre primele încercări ale acestui secol de a introduce „o a treia cale“, care să nu fie nici capitalistă, nici socialistă. De fapt, acest lucru (o politică rațională, chiar dacă nu întotdeauna încununată de succes) era echivalent cu o economie bazată pe proprietăți și întreprinderi private, dar susținută prin intervenția masivă a statului.
În întreaga Peninsulă Balcanică, împrejurările geografice și politice deosebite au accentuat pagubele materiale provocate de război. Cu excepția Greciei și Turciei, toate statele balcanice se temeau că liberul lor acces la mare ar fi putut fi condiționat de capriciile altor țări. Controlul Italiei asupra Strâmtorii Otranto îngrădea flota Iugoslaviei, iar România

și Bulgaria depindeau de statutul precar al strâmtorilor de la Marea Neagră. Cel mai dureros obstacol de infrastructură de care se loveau toate statele balcanice era diferența dintre ecartamente – în fiecare țară, liniile de cale ferată fuseseră construite ca să satisfacă nevoile economice și strategice ale vechiilor imperii, nu necesitățile noilor state. Chiar și astăzi este imposibil să parcurgi cu trenul distanța de 160 km dintre Skopje și Sofia.
În toate statele balcanice, ocupația de bază era agricultura, de care depindea aproximativ 75 la sută din populație. Funcționarii publici și guvernul ignorau însă sistematic nevoile populației rurale. Mulți orășeni, chiar și cei care imigraseră recent, priveau cu dispreț zonele rurale. Între timp, în cuvintele lui Joseph Rotschild, din „satul neglijat" privea către oraș „un surplus de populație inactiv, șomer, subnutrit, slăbit de boli, semianalfabet, care prezenta o problemă mai persistentă și explozivă decât mahalalele din zonele urbane"[4].
În Iugoslavia, un procent minuscul de 1 la sută din bugetul anual era alocat agriculturii. Grosul veniturilor statului era direcționat către bugetul de apărare. Între 34 si 50 la sută din bugetele naționale ale statelor balcanice erau alocate armatei, mai puțin în Bulgaria, care, potrivit Tratatului de la Neuilly, avea dreptul la o forță de apărare pur simbolică. Neglijarea populației rurale nu a scăpat neobservată viclenilor politicieni populiști, care au văzut în țărănime o sursă inepuizabilă de recruți și care au putut câștiga voturile țăranilor, denunțând centrele urbane ca fiind niște Sodome și Gomore, care se înfruptau din roadele trudei cinstite a țărănimii.

Zorii însângerați: Bulgaria

În Bulgaria, violența latentă a anilor postbelici a erupt, punând bazele unui model de teroare și contrateroare politică. Nicăieri în Balcani nu a fost țărănimea mai bine organizată și mai conștientă din punct de vedere politic decât în Bulgaria. Populația rurală de aici nu a cunoscut sărăcia lucie din celelalte state balcanice. Țăranii bulgari erau și cei mai educați din regiune.
După încheierea războiului, sprijinul acordat lui Stamboliiski și Uniunii

Naţionale Agrare Bulgare (UNAB) a crescut considerabil. Abdicarea lui Ferdinand în favoarea fiului său Boris a fost primul semn care să indice o schimbare profundă în atmosfera politică din ţară. În cadrul alegerilor din august 1919, UNAB a câştigat 28 la sută din voturi, comuniştii 18, iar socialiştii 13. UNAB a devenit primul partid ţărănist din Balcani care să formeze un guvern. Iniţial, burghezia urbană i-a primit cu braţele deschise pe Stamboliiski şi UNAB, privindu-i ca pe nişte agenţi de impunere a ordinii. Una dintre primele măsuri luate de liderul ţărănist a fost aceea de a mobiliza zeci de mii de membri ai mişcării sale paramilitare, Garda Portocalie, cu scopul de a înăbuşi o grevă generală susţinută de Partidul Comunist Bulgar, la minele de la Pernik, aflate la 32 km sud-vest de Sofia. Înarmaţi cu furci, lopeţi şi bâte specifice (ţepiniţa), membrii Gărzii Portocalii au dat năvală în complexul Pernik şi i-au scos pe mineri din puţuri. Elitelor de la oraşe le-a devenit clar că îşi găsiseră un posibil aliat în lupta împotriva bolşevismului. Însă după ce a reuşit să câştige prima dată majoritatea voturilor (prin ajustări „administrative“ ale rezultatelor) la alegerile din martie 1920, Stamboliiski şi-a întors atenţia de la oponenţii săi din clasa muncitoare înspre cei pe care îi cataloga disprețuitor ca fiind „generali, profesori, jurnalişti şi avocaţi“. Stamboliiski se considera unicul reprezentant al „agricultorului oprimat, disprețuit prea mult timp de orăşeni, [dar care] acum este rege în Bulgaria. Asupritorii poporului nu se mai simt în siguranţă. Tiranii sunt îngrijoraţi. Oraşele s-au întors cu susul în jos… Încetul cu încetul, ţăranul care obişnuia să fie ridiculizat şi oprimat, acel sclav etern, ridică stindardul emancipării. În curând, acesta se va dezbăra de jugul greu pe care l-au aşezat pe umerii săi orăşenii, burghezia şi intelectualii“[5].

Pe parcursul următorilor doi ani, tratamentul dur aplicat de Stamboliiski oponenţilor săi – hărţuirile, cenzura, oprobiul – a dus la formarea câtorva coaliţii puţin probabile. Socialiştii, naţionaliştii, oamenii de afaceri, intelectualii şi ofiţerii de armată au convenit că era necesar să se ia măsuri împotriva acestei noi dictaturi a ţărănimii. Opoziţia devenise invidioasă pe monopolul politic al UNAB, dar se simţea şi ameninţată de reformele agrare radicale implementate de guvernul lui Stamboliiski. Programul de dirijism economic al lui Stamboliiski a implicat zeci de mii de tineri în proiecte de reconstrucţie publică. În mai multe privinţe, acesta era fix programul de care avea nevoie Bulgaria pentru a depăşi trauma economică a războiului. Cu toate acestea, puterea a intoxicat

UNAB – cu cât căpătau mai multă influenţă, cu atât mai nesiguri şi agresivi deveneau Stamboliiski şi colegii săi. La sfârşitul verii anului 1922, prin Sofia au început să circule zvonuri potrivit cărora liderii opoziţiei ar fi conspirat în vederea înlăturării lui Stamboliiski, bazându-se pe trupe aflate sub comanda generalului rușilor albi, Wrangel. După ce fusese expulzat din Crimeea la sfârşitul Războiul Civil Rus, Wrangel îşi oferea acum serviciile liderului balcanic care era dispus să plătească cel mai mult. În timp ce se îndreptau către o adunare organizată în vechea capitală a Bulgariei, Veliko Tărnovo, liderii frontului parlamentar anti-Stamboliiski, cunoscut sub numele de Blocul, au fost ambuscaţi de Garda Portocalie, târâţi cu forţa din vagoanele lor de tren şi bătuți cu sălbăticie, reușind să scape cu viaţă ca prin urechile acului.
Militanţii ţărăniști au încercat să aplice acest fel de justiţie unor grupuri, două la număr, pe care ar fi trebuit să le trateze cu mai multă precauţie – corpul ofițerilor și VMRO (Organizația Revoluționară Macedoneană Internă). Conform dictatului puterilor Antantei, care a fost Tratatul de la Neuilly, efectivul militar al Bulgariei fusese redus de la 700 000 la 33 000 de soldaţi. Într-adevăr, unul dintre motivele pentru care Stamboliiski își extinsese Garda Portocalie fusese faptul că Tratatul de la Neuilly secătuise atât de tare forţele de lege şi ordine. Cu toate aceastea, Garda Portocalie nu constituia un loc de refugiu pentru tinerii ofițeri șomeri. Aceștia nu erau în grațiile regimului Stamboliiski. Un grup de astfel de ofițeri disponibilizaţi a format o celulă conspiraţională, Liga Militară, care a construit cu prudenţă un sistem de relații cu politicienii din opoziţie și VMRO.
Deoarece Conferința de Pace de la Paris cedase Iugoslaviei cea mai mare parte din Macedonia, regiunea Petrici din sud-vestul Bulgariei (acea părticică a Macedoniei care încă aparţinea Bulgariei) era plină de oameni furioși și înarmați. Din moment ce Stamboliiski îşi pusese semnătura pe Tratatul de la Neuilly, sarcina sfântă a tuturor activiștilor VMRO a devenit cea de a amputa la propriu mâna trădătoare a prim-ministrului. În ceea ce-l privea pe Stamboliiski, acesta nu făcuse vreun secret din ostilitatea sa față de VMRO: „Din moment ce ați luat Macedonia“, a declarat el cu francheţea-i caracteristică unui grup de jurnaliști iugoslavi la sfîrşitul anului 1922, „de ce nu îi luaţi și pe toți macedonenii care mai sunt în Bulgaria? Îi puteți lua liniștiți – drum bun și cale bătută!… Luați-i pe toți și transformați-i în ființe umane… Nu aș purta vreodată război cu

voi [iugoslavii] pentru macedoneni“[6]. Naționalismul lui Stamboliiski nu era motivat de dorința de a recâștiga teritoriul bulgar pierdut: era mânat de pasiunea de a ameliora standardele de viață ale majorității populației statului bulgar, la acel moment format preponderent din țărani. Însă nu toți bulgarii îi împărtășeau viziunea asupra progresului național, mulți dintre ei susținând lupta revizionistă a VMRO pentru recuperarea Macedoniei, ca să nu mai punem la socoteală sudul Dobrogei, regiunile din Tracia cu ieșire la Marea Egee și Adrianopolul.

În zorii zilei de 9 iunie 1923, s-a dat startul loviturii de stat împotriva lui Stamboliiski. În decurs de trei zile, aparent omnipotenta UNAB a fost zdrobită și întreaga țară a ajuns sub controlul armatei sau al VMRO. Stamboliiski nu se afla la Sofia, așa cum au crezut conspiraționiștii, ci în satul său natal, Slavovița, din centrul Bulgariei. Când a aflat de lovitura de stat, a încercat să organizeze rezistența în cel mai apropiat oraș, Pazardjik, însă era prea târziu. A fost arestat de VMRO și torturat. I s-au tăiat mâna și capul, acesta din urmă fiind trimis la Sofia într-o cutie de tinichea.

Pe parcursul loviturii de stat, Partidul Comunist Bulgar (PCB) a stat deoparte și a aplaudat acțiunile Ligii Militare. PCB nu uitase rolul jucat de Stamboliiski în înăbușirea grevei generale din 1919–1920, iar liderii săi nu s-au putut împăca cu faptul că prim-ministrul se pretindea a fi vocea autentică a socialismului bulgar. Cu toate acestea, pe parcursul ultimilor trei ani, comuniștii se bucuraseră de o libertate fără precedent până la regimul lui Stamboliiski. Partidul ajunsese să numere 40 000 de membri și înființase filiale în toată țara. PCB nu fusese vreodată mai puternic. Deși funcțiile-cheie din administrația de stat erau ocupate de membrii UNAB, Stamboliiski nu a interzis altor partide politice dreptul de a se organiza. La scurt timp după lovitura de stat, Comitetul Central al PCB a emis un manifest, prin care declara că partidul era indiferent la lovitura militară, deoarece aceasta nu reprezenta altceva decât „o luptă pentru putere între clica burgheziei rurale și cea a burgheziei urbane“, adăugând că „masele care trudesc din greu în orașe și sate nu vor participa la această luptă… deoarece prin participarea lor, cei exploatați ar purta lupta exploatatorilor“[7].

Când a aflat de decizia PCB de a rămâne neutru pe parcursul loviturii de stat, Grigori Zinoviev, președintele Internaționalei Comuniste (Comintern) de la Moscova, a căzut pradă furiei. Cum a putut PCB să stea

cu mâinile în sân și să privească nepăsător cum forțele reacționare înăbușeau potențialul revoluționar al țărănimii bulgare? Lipsa de reacție a comuniștilor locali, a susținut Comintern, a permis forțelor „monarho-fasciste“ să-i calce fără menajamente în picioare pe muncitori și țărani. Zinoviev a cerut demararea unei investigații speciale pentru a afla de ce deservise PCB puciul. Inițial, PCB și-a apărat cu vehemență poziția, dar la presiunile Moscovei, nu a avut de ales și a recunoscut că greșise grav. Pentru a-și repara greșeala, comuniștii bulgari au convenit asupra unui plan, o idee de o prostie incredibilă chiar și după standardele Cominternului. PCB urma să declanșeze o insurecție împotriva noului guvern de la Sofia susținut de armată. Revoluția comunistă a fost planificată pentru septembrie 1923, dată până la care susținerea de care se bucurase UNAB, rămasă acum fără charisma lui Stamboliiski, a dispărut cu desăvârșire. Insurecția gândită de Moscova a fost un eșec total și a fost urmată de câțiva ani de „teroare albă“, orchestrată de generalul Ivan Vălkov, fascistul cu mână de fier din spatele noului regim, care și-a câștigat porecla de „măcelarul“ și a dezlănțuit cete-le plictisite ale VMRO împotriva populației lipsite de apărare.

În primele săptămâni care au urmat insurecției eșuate, regimul a recunoscut uciderea a 1 500 de persoane, deși potrivit opoziției numărul victimelor ar fi fost de 15 000. Diplomații erau de părere că cifra ar fi fost de aproximativ 10 000. Cert este însă faptul că teroarea instaurată de Vălkov a fost o afacere sângeroasă, care a întrecut cu mult orice fel de măsuri represive și-ar fi putut imagina Stamboliiski și UNAB. PCB a învățat astfel prima dintr-o lungă serie de lecții dure: între clica burgheziei urbane și cea a burgheziei rurale exista o mare diferență.

În februarie 1925, Marko Friedman fuma țigară după țigară și străbătea în lung și în lat o cameră întunecată cunoscută drept Sediul Centrului Militar. Friedman tocmai fusese anunțat că, sub Podul Vulturului, care trece peste râul Perlovska din Sofia, fusese găsit cadavrul prietenului său, popularul lider comunist Vălcio Ivanov. Hotărât să se răzbune, Friedman a început să lucreze la un proiect care și-a atins punctul culminant în 16 aprilie 1925, devenind unul dintre cele mai spectaculoase, sângeroase și contraproductive atacuri teroriste din istoria secolului al XX-lea. În primul rând, comuniștii au asasinat un general pensionat, o personalitate politică foarte respectată și deloc controversată. Regele Boris a fost de acord să organizeze funeraliile generalului cu onoruri militare la

catedrala Sfânta Nedelia din Sofia. De la începutul anului, activiștii comuniști șantajaseră un îngrijitor de la catedrală să depoziteze 45 de kilograme de explozibil pe acoperiș. Pe 16 aprilie, întregul guvern a venit la Sfânta Nedelia să ia parte la funeraliile generalului. În dimineața aceleiași zile, țarul Boris (care încă nu își revenise după tentativa de asasinat suferită la începutul acelei săptămâni) luase parte la înmormântarea unui alt prieten ucis, așa că nu ajunsese încă la catedrală. În timp ce țarul se îndrepta cu mașina spre Sfânta Nedelia, arhiepiscopul predica din Liturghia Sf. Ioan: „Adevărat, adevărat vă spun, cine ascultă cuvintele Mele și crede în Cel ce m-a trimis are viața veșnică și nu vine la judecată, ci a trecut din moarte la viață“[8]. Aceste cuvinte au fost urmate de o explozie care parcă a trăsnit întreaga capitală. A făcut țăndări cupola principală a catedralei; 160 de oameni au murit, sute au fost răniți grav, dar nici un membru al guvernului și nici țarul care întârziase nu au fost uciși. După ancheta rapidă a poliției, trei bărbați au fost spânzurați în public (Boris a renunțat să se mai opună pentru moment pedepsei cu moartea), deși unul dintre acuzați avusese doar o vagă legătură cu crima. Răul de abia urma să vină. „Teroarea albă“ s-a dezlănțuit cu maximă intensitate.

Sadismul latent al monștrilor, obișnuit în Bulgaria, avea acum o ocazie fără precedent să se desfășoare… Ferdinand și Berkovița [două orașe aflate la nord de Sofia] au fost bombardate și prădate; sate întregi au fost incendiate; fetele violate; răniții trecuți prin baionetă; prizonierii mutilați. Bărbați, femei, preoți, profesori, elevi, chiar și bebeluși au fost măcelăriți cu sutele fără să fie judecați în prealabil, zile în șir după ce revolta a luat sfârșit. Orașele au fost curățate de simpatizanții stângii, iar camioanele au patrulat noaptea pe străzi răpind victimele din casele lor. Din fiecare sat „dispăreau“ oameni, iar câinii acestora se îngrășau.[9]

Nicio altă regiune nu a cunoscut o intrare mai sângeroasă în perioada postbelică decât Bulgaria; dar cele mai grave conflicte din Balcani au fost provocate de tensiunile dintre comunitățile rurale și cele urbane, mai puțin în Grecia și Albania. Lipsa diversificării din economie și veșnica problemă a gradului scăzut de ocupare a forței de muncă din zonele

rurale au făcut în așa fel încât Balcanii să fie deosebit de sensibili la recesiunea economică mondială. În anii 1930, aceste două probleme au devenit și mai acute. Politicienii locali s-au inspirat din teatralismul agresiv și seducător al fasciștilor italieni și al naziștilor. Una după alta, democrațiile balcanice își dădeau duhul, după o viață scurtă și bolnăvicioasă, și erau înlocuite de dictaturi regale. Cu toate acestea, deși regimurile împrumutaseră câte ceva din ritualurile și retorica dezvoltate de Mussolini și Hitler, nu au fost suficient de dure pentru a-și câștiga titlul de „monarho-fascism", așa cum au fost inițial descrise de comuniști. Ba regele Carol al României a considerat Garda de Fier, singura mișcare fascistă locală puternică din Balcani, o amenințare la adresa regimului său. Mai mult de atât, caracteristicile autocrațiilor balcanice au variat de la țară la țară, de multe ori chiar semnificativ – nu a existat o dictatură balcanică generică.

În timpul perioadei interbelice, toate statele balcanice au avut de rezolvat probleme naționale complicate care le-au afectat grav stabilitatea politică. Singura excepție a fost Albania, al cărei popor s-a confruntat cu probleme fundamentale mai grave. Grecia și-a început viața postbelică trăind o catastrofă națională. Turcia a crezut că a rezolvat o problemă națională odată cu Tratatul de la Lausanne și uciderea și expulzarea armenilor. Se înșela amarnic. Uniți odinioară în ostilitatea lor față de armeni, turcii și kurzii descopereau că înființarea unui stat național strict turc afecta relațiile dintre ei. Mica elită politică a României s-a bucurat de succesul repurtat la Conferința de Pace de la Paris, unde primise fâșii extinse de teritoriu, inclusiv toată Transilvania. România Mare includea acum milioane de non-români, care reprezentau 30% din populație. La scurt timp, guvernul și-a dat seama că acest lucru putea provoca complicații politice grave atât în politica internă, cât și cea externă.

În România și în Grecia dictaturile au fost impuse doar după ce Marea Criză provocată de crahul de pe Wall Street din 1929 a afectat economia agrară. A existat însă o țară în care problema națională a perturbat pulsul statului de la înființare. În Iugoslavia, aspirațiile aparent ireconciliabile ale sârbilor și croaților, „națiuni de același sânge, dar de credințe diferite", l-au convins pe regele Aleksandru Karagheorghević (1921–1934) să renunțe la democrație cu mult timp înainte de marea criză economică globală.

Țara imposibilă: Iugoslavia

Puține state europene s-au confruntat cu greutăți atât de năucitoare precum Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor, format din cenușa Imperiilor Habsburgic și Otoman. Constituția a fost promulgată în ziua de 28 iunie 1921, de Vidovdan. Această dată a încălzit sufletele sârbilor deoarece comemora bătălia de la Kosovo Polje din 1389 și asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand din 1914. Cu toate acestea, majoritatea croaților, slovenilor, musulmanilor sau albanezilor au rămas neimpresionați de această alegere. Legitimitatea Constituției era discutabilă, căci aceasta fusese promulgată cu o majoritate simplă și nu cu cea de 60 la sută cerută prin Declarația din Corfu, acordul semnat în 1917 între sârbi și croați cu privire la înființarea statului iugoslav. În plus, cele mai puternice partide de opoziție nu au luat parte la alegerea Adunării Constitutive. Cu câteva luni înainte, guvernul interimar scosese Partidul Comunist în afara legii, iar Partidul Țărănist Republican Croat (HRSS) al lui Stjepan Radić, de departe cea mai mare forță politică din Croația, a lipsit de la vot în semn de protest față de ceea ce acesta a considerat a fi o adunare măsluită în favoarea „centraliștilor" și „susținătorilor Serbiei Mari". Boicotând parlamentul și concentrându-se pe lupta extraparlamentară pentru formarea unei Republici Croate, HRSS s-a asigurat că vocea sa nu avea să fie auzită la Belgrad. Tacticile obstrucționiste ale HRSS și retorica naționalistă romantică a lui Radić au făcut ca doleanțele croaților să nu beneficieze de importanța publică cuvenită pe parcursul primilor cinci ani cruciali de existență ai statului iugoslav. Într-adevăr, încăpățânarea lui Radić a ajutat la confirmarea prejudecăților bine înrădăcinate ale sârbilor, cum că aceste plângeri nu erau nimic mai mult decât un separatism deghizat.

Disputa dintre „centraliști" și „federaliști", termeni nu întotdeauna, dar frecvent sinonimi cu sârbii și croații, pornea de la două viziuni diferite asupra statalității. De fiecare dată când politicienii croați vorbeau despre tradițiile naționale, precum Sabor-ul, parlamentul croast, și sistemul juridic consacrat, sârbii vociferau, „Ali mi smo ratovali" – „Dar noi am purtat războiul!". Convinși fiind că meritau privilegii în noul stat datorită

contribuției lor eroice la Primul Război Mondial, sârbii credeau de asemenea că aveau automat dreptul la un statut superior și pentru că experimentaseră un secol de independență de facto. „Dacă oamenii voștri își imaginează că vom pleca de pe picior de egalitate, nu ați înțeles încă realitatea“, l-a avertizat în 1920 Milenko Vesnić, prim-ministrul radical sârb, pe sculptorul croat Ivan Meštrović.******** „Acest lucru este practic imposibil în următorii câțiva ani“, a continuat el. „Serbia a fost o țară de sine stătătoare, cu propriul aparat de stat pe care nu-l puteți dezmembra pur și simplu peste noapte. Și permiteți-mi să vă mai spun ceva… Dacă germanii și austriecii ar fi câștigat cumva războiul, ne-am fi aflat toți la Zagreb să discutăm acest lucru. Și chiar dacă noi, sârbii, suntem mai numeroși, ar fi trebuit să acceptăm faptul că voi, croații, ați fi avut cea mai puternică voce.“[10]

Partidul lui Radić a dominat viața politică croată după ce și-a învins toți oponenții din Croația și Slavonia la alegerile pentru Adunarea Constitutivă din 1920. Inițial a cerut o republică croată, fapt ce i-a adus veșnica neîncredere a monarhiei Karagheorghević. Și-a atras o anticampanie isterică și acuzații de trădare aderând la Internaționala Roșie Țărănească (Krestintern). Aceasta a fost o greșeală gravă, care a contribuit la impunerea unui stat al Serbiei Mari nu doar în Croația, ci și în Bosnia și Macedonia. Pašić și Partidul Radical se transformaseră în nimic mai mult decât o mașină de îmbogățire a propriilor membri. Dar rămânând prezenți în parlament și în alte instituții democratice, au reușit cel puțin să își susțină pretenția de a fi un pilon responsabil al statalității. Administrarea economică defectuoasă, inegalitatea cronică din sistemul fiscal, ce prevedea ca Slovenia, Croația și alte teritorii să plătească mai mult decât cota corectă care le era alocată, toate aceste abuzuri au trecut în continuare neobservate deoarece Radić era prea mândru să se alăture procesului politic. Din cauza ușoarei sale „instabilități“, așa cum îi descriau cu delicatețe prietenii ieșirile necontrolate, croații au rămas de izbeliște. Deși nu pleda pentru înființarea unei republici croate decât prin acord cu sârbii, limbajul său a aprofundat de multe ori tensiunea politică, ca, de exemplu, în 14 iulie 1923, când a făcut faimosa sa comparație prin care a asemănat Iugoslavia cu o „Bastilie sârbă“. Radić însuși credea atât în suveranitatea croată, cât și într-un acord cu sârbii. Dar prin politica purtată a reușit să-i convingă atât pe sârbi, cât și pe susținătorii croați ai unității iugoslave că era un

personaj subversiv și revoluționar. Felul în care era înțeleasă personalitatea lui Radić conta mult mai mult decât politicile pe care le propunea în realitate.
Lui Pašić și susținătorilor Serbiei Mari nu le-a fost întotdeauna ușor să-și implementeze politicile. În anul în care se pregătea să-și sărbătorească cea de a optzecea aniversare, Pašić nu a mai putut împiedica dezbinarea partidului său. Între federalismul intransigent al lui Radić și aroganța lui Pašić și a radicalilor, se afla calea de mijloc a celor care credeau cu sinceritate într-o organizare statală iugoslavă. Dar susținătorii statului „unit“ erau oameni de toate clasele sociale, care adesea nu se înțelegeau prea bine unii cu ceilalți. Rezistența regelui Aleksandru față de presiunea exercitată de teoreticienii unei Serbii Mari nu s-a născut dintr-o ostilitate față de această ideologie – în esență, el aparținea unei Serbii Mari, chiar dacă își dorea cu sinceritate să ajungă la un acord amiabil cu celelalte popoare din Iugoslavia –, ci din faptul că în ambiția partidelor parlamentare el vedea o amenințare la adresa propriei sale puteri.
Pe parcursul anilor 1920, tradițiile culturale și politice contrastante ale Imperiilor Otoman și Austro-Ungar au luat forma unei dispute despre caracterul constituției iugoslave. Discuțiile aprinse cu privire la Constituția Vidovdan au contribuit direct la măcelul care a însoțit atât destrămarea primei Iugoslavii în 1941, cât și a celei de a doua în 1991. În ambele cazuri, aceste catastrofe au fost declanșate de schimbările seismice din politica europeană. Dar cauzele interne ale tragediei iugoslave își aveau rădăcinile în anii dintre formarea statului iugoslav din 1918 și asasinarea regelui Aleksandru, în 1934.
În pofida comportamentului său năvalnic, Stjepan Radić a făcut un adevărat efort să repare prejudiciul în 1925, când, după o jumătate de deceniu în care nu fusese decât o voce în vânt, a anunțat un volte-face [o întrecere] care i-a lăsat stupefiați pe ceilalți politicieni iugoslavi. Radić se afla în închisoare când nepotul său a anunțat în fața unui parlament (Skupština) neîncrezător: „Constituția Vidovdan există aici, astăzi, de facto. Aceasta este o realitate politică, iar dinastia Karagheorghević se află în fruntea statului. Aceasta este o realitate pe care o acceptăm necondiționat și cu care suntem de acord… Deși poate părea că am făcut concesii în favoarea fraților noștri, acești frați sunt poporul sârb și reprezintă viitorul nostru comun“ (aplauze furtunoase din partea opoziției. Din cealaltă parte, aplaudă și Janjić și câțiva alți radicali

sârbi).[11]
Această transformare subită a Partidului Țărănesc Croat dintr-un mândru spectator republican într-un monarhist loial a fost rezultatul intervenției regelui. Printr-un intermediar, Aleksandru îl abordase pe Radić în închisoare, oferindu-i liderului croat ocazia de a purta discuții preliminare cu Pašić și radicalii. Regele se gândise că un acord între cele mai mari partide din Serbia și Croația ar fi putut ajuta la depășirea instabilității politice din ultimii ani. Până în iulie, guvernul era deja format și poreclit pe dată R-R, Radical-Radić. A doua zi, Stjepan Radić a fost eliberat din închisoare și transportat la Belgrad pentru a negocia cu Pašić. Radić a aceptat să administreze Ministerul Educației și, într-un gest de mărinimie, a renunțat la apelativul de „republican" din numele partidului său.
Formarea unui guvern radical/țărănist a declanșat rumoare politică. Câțiva înalți demnitari croați, care până la acel moment se limitaseră la un dialog prudent cu Belgradul, nu au putut accepta acest rezultat care aproape că le mirosea a trădare. Ca întotdeauna, Radić s-a putut baza pe susținerea țărănimii. Dar acum reușise să-i câștige de partea sa și pe croații din zonele urbane, după ce observase, cu perspicacitate, că oamenii erau interesați de mai mult decât de dezbaterile interminabile despre constituția Iugoslaviei. Stabilitatea politică le-ar fi permis să se bucure de influențele culturale care pătrundeau în Croația din Austria, Germania și de peste Atlantic. Pentru prima dată în mai multe decenii, Zagrebul și alte orașe începeau să prospere, și, după cum și-a amintit și un jurnalist croat bine-cunoscut în acele vremuri, „populația urbană cădea în mrejele unor noi moravuri – civilizația americană cu fustele scandalos de scurte și muzica ritmată a negrilor, cultul sportului și o goană nebunească după senzații noi"[12]. Artiștii și oamenii de cultură din Belgrad și Zagreb intraseră într-o competiție benefică încercând să demonstreze care dintre cele două orașe era mai cosmopolit și creativ. Prezența a 30 000 de ruși albi refugiați la Belgrad a readus la viață teatrul și opera din oraș, iar lucrările lui Otto Wagner, marele arhitect al Secession-ului vienez, au fost o sursă de inspirație pentru școala de la Zagreb, condusă de Viktor Kovačić, conferind capitalei croate o înfățișare mai modernă și mai grațioasă decât cea a Belgradului (care suferise daune grave în timpul războiului). În timp ce politicile noului regat deveneau tot mai necruțătoare și instabile, anumite elemente din cultura

slovenă, sârbă, croată, bosniacă şi muntenegreană au început să se întrepătrundă frumos, punând bazele unei identităţi sociale şi naţionale „iugoslave“ autentice. Cooperarea în cadrul guvernului a dus de asemenea la o relaxare a represiunii care măcina de cinci ani regiunile croate; iar naţionalismul cultural croat nu a mai fost privit ca un cal troian al separatismului.

Această renaştere blândă şi-a atins apogeul la mijlocul lui august 1925, când cuplul regal, regele Aleksandru şi regina Mignon, a efectuat o vizită la Zagreb pentru a participa la festivităţile care marcau 1 000 de ani de la formarea monarhiei medievale croate. Momentul-cheie al festivităţilor a fost convocarea anuală a Sokolului croat, mişcarea panslavă de gimnastică înfiinţată de cehul Miroslav Tyrš, al cărei punct focal erau reprezentaţiile spectaculoase ale tinerilor gimnaşti. Sokolul era echivalentul slav al teutonicelor Turnvereine, cu toate că mai puţin agresiv din punct de vedere naţionalist. Noul spirit al înţelegerii fraterne l-a inspirat într-atât pe Radić, încât a compus un imn special pentru această ocazie. Cu excepţia valorii artistice, poemul avea tot ce îi trebuia:

Hrvatski sokol sad k Tebi leti	Șoimul croat zboară către tine,
Zvijezdo Karađorđeva doma	Stea a casei Karagheorghe,
Iznad oblaka, munja i zvona	Deasupra norilor, printre fulgere și tunete,
Pozdrav će Tebi donijeti.	Salutul său ți-l aduce.
Pozdrav od roda Hrvata	Salutări din partea familiei croate,
Roda seljaka, ribara,	Familie de țărăni și pescari,
koji nauk povijesti shvata	Cei care înțeleg lecția istoriei
I seljačku državu stvara.	Și construiesc statul țărănesc.
Stvara ju sa srpskim džinom	Îl construiesc alături de uriașul sârb
Slavenskog uma dubinom,	De o înțelepciune slavă profundă,
Slavenskog srca širinom,	Cu o inimă slavă măreață,
Sokolskog lijeta visinom.	Cu înălțimea zborului șoimului.[13]

În pofida laudelor lui Radić, acest edificiu măreț al unității dintre sârbi, croați și sloveni fusese construit pe nisipuri mișcătoare. La scurt timp, guvernul R-R a început să se fragmenteze. Octogenarul Pašić nu mai era în stare să-și disciplineze soldații, iar câțiva dintre colegii săi de rang înalt, fixând cu privirea era post-Pašić, își organizau propriile facțiuni în cadrul Partidului Radical. Deși făcea parte din guvernare, Radić nu a putut să se abțină să nu repete acuzațiile aduse de democrații din opoziție, care susțineau că fiul lui Pašić, Rade, era implicat până peste cap în fapte de corupție și că până și bătrânul ar fi avut de-a face cu corupția. În decembrie 1926, regele, la rândul său conștient de faptul că influența lui Pašić începea să dispară, i-a refuzat liderului radicalilor cererea de a forma un nou guvern. Cuprins de furie, bătrânul a ieșit val-vârtej din palat, iar mai târziu în aceași seară a suferit un atac cerebral de pe urma căruia nu și-a mai revenit. Radicalii s-au destrămat și au lăsat în urma lor

trei facțiuni slăbite la fel de ostile una alteia precum partidele din opoziție.
La acel moment, a avut loc o reconciliere incredibilă între Radić și liderul recunoscut al sârbilor croați, Svetozar Pribičević, care, fiind unul dintre primii miniștri de interne și educație din regat, își clădise o reputație de centralizator răzbunător. În prima jumătate a anilor 1920, Pribičević a ajuns treptat la concluzia că radicalii îl foloseau pe post de marionetă. Le susținuse guvernele oferindu-le voturile și sprijinul sârbilor din Croația, dar fusese întotdeauna obligat să se supună radicalilor de la Belgrad. Ambiția și ranchiuna erau cele două forțe care îl puneau în mișcare pe Pribičević. Era periculos să-l ai dușman. În 1927, după un deceniu de antipatie reciprocă, Radić și Pribičević și-au unit forțele pentru a pune punct pretențiilor Belgradului, pe care le considerau fără limită. De fapt, scopul alianței lor nu era neapărat să limiteze puterea Belgradului, cât să obstrucționeze buna guvernare. În calitate de parlamentari, cei doi se specializaseră în cârcoteli, ironii, insulte și demagogie. Amândoi dădeau reprezentații splendide, în special Radić, dar având în vedere atmosfera toxică din Skupština, un astfel de comportament atrăgea după sine riscuri grave.
Dintr-un anumit punct de vedere, alianța dintre Radić și Pribičević s-a născut din oportunism. Însă a scos în evidență și un aspect adesea trecut cu vederea al politicii iugoslave interbelice. Conflictele politice nu au fost întotdeauna de natură națională sau religioasă; iar conflictele regionale erau de multe ori la fel de intense. În momentul instaurării dictaturii regale în ianuarie 1929, Pribičević și adepții săi sârbi se opuneau cu la fel de multă înverșunare centralismului Belgradului precum Radić și susținătorii săi croați. Chiar și partidele politice din Slovenia își exprimau arareori solidaritatea cu frații lor catolici, croații. Pe parcursul anilor 1920, Partidul Popular Sloven și Organizația Musulmană Iugoslavă din Bosnia au preferat să susțină Belgradul în conflictele sale cu Partidul Popular Croat, iar mai apoi cu coaliția sârbo-croată din Zagreb.

Moartea unui legiuitor: Iugoslavia

19 iunie 1928 „a fost una din cele mai îngrozitoare nopți din viața mea“,

și-a amintit Sekula Drljević două luni mai târziu. „Am adormit abia după ora două, iar la ora cinci aveam ochii larg deschiși, așa că m-am ridicat din pat fără să mai pierd vremea.“ Nerăbdător și agitat, s-a urcat pe primul vas care traversa Sava de la Zenum către Belgrad și a pornit în grabă către apartamentul lui Pavle Radić, nepotul lui Stjepan. Radić senior aștepta în tăcere în salonul mic de recepție de lângă sufragerie, bând ceai și citind ediția Politika din acea dimineață, cotidianul cel mai influent din Belgrad. Ignorând agitația lui Drljević, Radić i-a spus cu blândețe colegului său să-l aștepte să termine de citit ziarul. Dar Drljević******** nu putea să se stăpânească:

„Nu te mai obosi să-l citești. Îți spun eu ce scrie acolo – e o justificare pentru asasinarea ta. Uită-te la raportul depre sesiunea de ieri din Skupština sub titlul Ești președintele parlamentului sau văcar? Și mai jos, Dl. Radić i-a adresat ieri după-amiază Dr. N. Perić această întrebare. Nu ai spus așa ceva și chiar dacă ai fi făcut-o, singurul motiv pentru care ar tipări asta ar fi ca să-ți justifice asasinarea“[14].

Oricât s-a străduit Drljević nu l-a putut convinge pe Radić să nu-și părăsească apartamentul când clopotul bisericii a bătut de ora 9. Punând capăt conversației, Radić a spus: „Și Pavle m-a avertizat ieri cu privire la o posibilă tentativă de asasinat și chiar și eu simt că se întâmplă ceva putred. Dar, Sekula, trebuie să înțelegi un lucru – sunt ca un soldat în tranșee, de unde port o luptă pentru drepturile poporului croat. Fie voi ieși victorios din tranșee, fie poporul croat îmi va purta pe brațe cadavrul“. Acestea fiind spuse, au plecat toți trei către Skupština, cei doi Radić și Drljević. Ajunși în siguranță, Drljević a reușit cel puțin să-i smulgă lui Stjepan promisiunea că liderul Partidului Țărănist Croat avea să-și țină gura închisă pe parcursul sesiunii parlamentare din acea zi.
Puțin mai târziu în aceeași dimineață, Puniša Račić, un membru al radicalilor, cel mai mare partid parlamentar din Serbia, a ieșit cu un scop foarte clar din apartamentele regelui Aleksandru. Nu se știe ce a discutat cu regele, dar a părăsit palatul furios, cu un revolver în buzunar. Pe parcursul ultimelor sesiuni din Skupština, și el, și alți radicali fuseseră nevoiți să asculte acuzațiile intolerabile de corupție care le erau imputate

de croați și liderul acestora, Radić, pe care îl detesta în mod deosebit. La vârsta de șaisprezece ani, în 1902, Račić intrase în slujba lui Nikola Pasić, maestrul politicilor sârbe. Pasić ajunsese să îl privească pe Račić ca pe propriul său fiu, încurajându-i ambițiile politice. Apoi, tânărul a îmbrățișat o carieră sinistră în numele Serbiei, recunoscând ulterior că organizase tentativa de asasinare a regelui Ferdinand al Bulgariei și regelui Constantin al Greciei, precum și împotriva împăratului Germaniei, Wilhelm al II-lea. După Primul Război Mondial, când Serbia a recâștigat teritorii extinse din Macedonia, Račić a căpătat o reputație de temut, fiind unul dintre principalii exponenți ai pacificatorilor „grupărilor pro-bulgare“ (de fapt, săteni obișnuiți) din regiune. În timp ce Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor făcea primele experimente democratice timide, Partidul Radical, împovărat de politicieni vârstnici, căuta cadre „proaspete“ în rândurile cetnicilor, ai comandanților militari și ai negustorilor de succes din „sudul Serbiei“, cum era acum numit nordul Macedoniei. Aceștia trebuiau să lase deoparte cizmele militare și atentatele și să se reinventeze ca politicieni democrați. Pentru mulți dintre ei, inclusiv pentru Račić, tranziția a fost o provocare grea. În ceea ce-l privea pe croatul Stjepan Radić, și acesta întâmpinase dificultăți pe parcursul tranziției de la rolul de dușman al austro-ungarilor la cel de partener de coaliție în noua democrație. Skupština era o cameră de dezbatere pentru mai multe facțiuni irascibile, un cor zgomotos și afon, căci actorii principali de pe scena guvernării jucau la nesfârșit jocul ocupării scaunelor din guvern. Guvernele veneau și cădeau, dar țipetele și certurile din Skupština nu încetau vreodată.

Susținătorii lui Radić erau deosebit de nervoși în 20 iunie 1928, deoarece cu o zi înainte, Puniša Račić și colegul său sârb radical, Toma Popović, strigaseră în gura mare în timpul uneia dintre obișnuitele ședințe presărate cu injurii din Skupština: „Aici vor cădea capete și până când cineva nu îl va omorî pe Stjepan Radić, nu va mai fi pace“. Dar când s-a așezat la locul său în acea dimineață, Radić și-a ținut promisiunea făcută lui Drljević. A rămas senin și nu a mușcat vreo momeală din loja sa prezidențială. Atmosfera a fost tensionată, dar liniștită până în momentul în care Ivan Pernar, un membru al Partidului Țărănist Croat al lui Radić, a adresat subit o insultă unui membru cetnic sârb: „O, da, ce mai erou! A măcelărit oameni fără apărare, cu sânge rece. Sunteți niște adevărați Robin Hood, asta sunteți [To su šumski junaci]!… Ați măcelărit oameni,

aţi mâncat oameni şi o ştiţi prea bine. După asemenea fapte eroice, vă proclamaţi duci“. Conform raportului publicat în Politika, Pernar s-a adresat apoi unui alt membru sârb. „Oh, îl ştim pe camaradul Kosta Pećanac! A masacrat două sute de copii şi pensionari musulmani! I-a măcelărit ca pe nişte oi. I-aţi omorât ca pe nişte găini… Nu-i aşa că voievodul [ducele] Pećanac a omorât 200 de musulmani în 1921? Hai, spuneţi-ne doar că nu este adevărat!“[15]
Atmosfera din Skupština a devenit extrem de primejdioasă, chiar şi din prisma standardelor propriilor membri. Când Popović a ameninţat din nou că avea să-l ucidă pe Radić, de pe băncile opoziţiei s-a auzit un vacarm de nedescris. S-au răcnit insulte, s-a aruncat cu mese şi s-au strigat ameninţări dezinvolte cu moartea. Ninko Perić, radicalul care prezida peste acea adunare nedemnă, a refuzat să încheie sesiunea şi a cerut în schimb o pauză de cinci minute. După ce a discutat cu Puniša Račić în camera sa, Perić l-a invitat pe membrul radicalilor să ia cuvântul. La un moment dat, Pernar a exclamat că Račić jefuise casele musulmanilor din Macedonia [„Opljačkao si begove!“]. Corespondentul ziarului din Zagreb, Novosti, a transmis evenimentele care au avut loc în continuare:

Aşteptându-se ca doctorului Pernar să i se ceară să facă liniște, Račić se întoarce către președintele adunării şi îşi strecoară mâna în buzunarul din dreapta, unde îşi ţine ascuns revolverul. În acest moment, sala este cuprinsă de o agitaţie de nedescris. La fix 11:25, văzând că preşedintele nu intenţionează să impună doctorului Pernar respectul pe care i-l ceruse, Puniša Račić scoate pistolul din buzunar. Ministrul justiţiei, Vujičić, care stă în spatele podiumului, îl apucă pe Račić de spate. Fostul ministru al religiei, Obradović, îl prinde de umărul drept.
Puniša Račić se eliberează din strânsoarea lor, aruncându-l pe Vujičić peste banca ministerială, în timp ce Obradović zboară câţiva metri în aer. Rude Bacinić aleargă spre preşedinte urlând: „Opreşte-l, va curge sânge!“ Totul s-a întâmplat atât de rapid şi întreaga Cameră a fost atât de şocată, încât nimeni nu a putut preveni catastrofa.[16]

Pernar a fost primul ochit, iar apoi a urmat un alt membru al Partidului

Țărănist Croat. În tot acest haos, Stjepan Radić stătea neclintit ca și cum nu s-ar fi întâmplat nimic, fără să se miște măcar un centimetru. Račić s-a întors apoi către Radić, a îndreptat pistolul către stomacul acestuia și a tras. Pavle Radić s-a repezit fugind din spatele sălii exact în momentul în care unchiul său gemea și se prăbușea pe masă. Văzându-l pe Pavle, Račić a mârâit: „Te așteptam". Pavle a fost împușcat de la mică distanță și a murit cum a ajuns la spital.

Stjepan Radić a fost operat pe dată, iar previziunile medicului au fost optimiste. Glonțul nu îi perforase intestinul și avea toate șansele să își revină. În mai puțin de o lună, se simțea suficient de bine încât să se întoarcă la Zagreb. Dar starea lui s-a înrăutățit pe neașteptate și a murit în data de 8 august. Și astfel s-a încheiat viața unui politician remarcabil și, odată cu ea, prima etapă a istoriei scurte și tragice a Iugoslaviei.

La o lună după tentativa de asasinat asupra lui Radić, când acesta era încă în viață, s-a format o coaliție de compromis. Acesta a fost primul și singurul guvern care nu a fost condus de un sârb, ci de liderul Partidului Popular Sloven, Anton Korošec. Dar moartea subită a lui Radić, decedat la două săptămâni după formarea acestui guvern, a îngreunat mult situația. Situația din Croația s-a deteriorat. În seara zilei de 1 decembrie, Zagrebul a sărbătorit aniversarea înființării Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor. Pe parcursul ceremoniilor oficiale organizate în onoarea acestui eveniment, studenții au desfășurat trei steaguri negre. Unul deplângea înființarea Iugoslaviei, al doilea regreta o demonstrație în cadrul căreia trupele sârbe uciseseră paisprezece oameni, iar al treilea moartea lui Radić. Trei studenți au murit în luptele care au urmat între forțele de poliție și demonstranți.

Croații și Pribičević, liderul sârbilor locali, au înghețat orice formă de cooperare cu guvernul de la Belgrad, iar partidele sârbe, la rândul lor, i-au prezentat lui Korošec liste de doleanțe imposibil de îndeplinit. Disperat, prim-ministrul și-a prezentat demisia. În 6 ianuarie 1929, Aleksandru a anunțat că avea să preia puterea: a suspendat constituția și a transformat Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor în Regatul Iugoslaviei. „Pasiunile politice oarbe", a explicat regele în documentul prin care își proclama dictatura, „au început să folosească în mod abuziv democrația parlamentară… la un asemenea nivel încât au împiedicat orice demers util în acest stat."

Sisif la Tirana: Albania

Spuneți-i regelui… că [îl] disprețuiesc din următoarele motive: îl urmăresc de când avea optsprezece ani și nu l-am auzit vreodată spunând adevărul. Nu și-a respectat cuvântul dat. Nu are niciun fel de simț al responsabilității. Este lacom, egoist, crud și necinsitit. Îi detestă pe toți cei care au ceva – indiferent dacă e vorba de cultură, descendență nobilă, bunăstare, un talent în orice domeniu sau pur și simplu dau dovadă de un patriotism primar și onest. Ignoră lucrurile importante și oferă o atenție grotescă fleacurilor. Albania a fost întotdeauna văzută ca o națiune cu o anumită demnitate tragică; a coborât Albania la nivelul unei farse muzicale ieftine.

Faik Konitza, ambasadorul Albaniei la Washington, întrebat de un delegat din Tirana dacă are un mesaj pentru monarhul său în 1938.[17]

Cum își stingea o țigară, Ahmed Zogu******** se și întindea s-o ia pe următoarea din tabachera lui mică de argint. Ferestrele biroului său din palatul prezidențial erau închise ermetic. Fumul gros care umplea camera se rotea în vârtejuri spre tavan, ridicat de aerul cald emis de radiatoarele care rămâneau pornite pe tot parcursul zilei. Un ascet nu prin alegere, ci din necesitate, Zogu dormea cel mult patru ore pe noapte și nu făcea pic de exercițiu fizic. Se îmbolnăvise la vârsta de doar treizeci și patru de ani și suferea de o gravă deficiență pulmonară și circulatorie.
Paradoxul era că nu ieșea afară și se ferea să stea în dreptul ferestrelor tocmai din teama de a fi asasinat. Mama lui Zogu, care locuia într-o vilă de cealaltă parte a străzii, era singura persoană căreia i se permitea să-i pregătească mesele. După ce gătea preparatele, le punea într-un recipient aflat sub cheie. Acesta era escortat de gărzi armate până la cabinetul prezidențial. Zogu nu avea de ce să iasă prea des din palat, căci clădirea era legată printr-un pasaj secret de reședința sa. În acele rare momente în care nu avea cum să mai evite să iasă pe străzi, mama lui era pe post de însoțitor. Conform codului strict gjakmarrje, răzbunarea

sângelui, un bărbat vizat nu putea fi ucis dacă era însoţit în public de o femeie. Depăşind cu mult 1,80 metri în înălţime, cu un păr roşu bătător la ochi, Zogu era o ţintă tentantă într-o ţară în care majoritatea locuitorilor aveau părul închis la culoare şi rareori atingeau 1,65 metri.
Zogu acceptase de curând titlul de „Salvator al Naţiunii“, pe care şi-l oferise personal în numele poporului său recunoscător, pentru a-şi încununa funcţia deţinută deja prin constituţie. Cu toate acestea, potrivit estimărilor, până în 1928, „Zogu îşi pătase mâinile cu sângele a 600 de victime, câteva făcând parte din familii extrem de importante. Pe lista sa nesfârşită de victime se aflau şi căpetenii de clan din Mirdite, foarte mulţi preoţi şi politicieni de vază“[18].
Majoritatea acestor vendete puteau fi într-adevăr puse pe seama lui Zogu, în cursul luptei pe care o purtase vreme de cinci ani pentru a deveni stăpânul politic de necontestat al Albaniei. A recurs la asasinat, tortură, şantaj şi mită la o scară nemaiîntâlnită până atunci în istoria Albaniei. Besa, codul onoarei care avea puterea de a amâna sau anula vendeta, era aplicabilă doar în cazul conflictelor personale. Şirul nesfârşit de crime şi răzbunări comise de Zogu avusese la bază ambiţii politice şi financiare. Conform codului de onoare, o vendetă politică nu putea fi oprită sub nicio formă până la atingerea scopului final.
Metodele violente ale lui Zogu nu erau singulare. Episcopul Fan Noli, absolvent al Universităţii Harvard, fondator al Bisericii Ortodoxe Albaneze din Statele Unite şi admirator declarat al constituţiei americane, a organizat o armată de rebeli, care l-a alungat pentru o scurtă perioadă de timp pe Zogu în iunie 1924. Noli a guvernat apoi prin decrete, semnând pedepse cu moartea şi reducându-şi la tăcere oponenţii. Şase luni mai târziu, după ce programul naiv şi prost implementat al liberalismului autocrat al lui Noli îi îndepărtase pe aproape toţi susţinătorii acestuia din rândul micii clase politice albaneze, Zogu a revenit în ţară pentru a prelua puterea. Adunase o forţă militară hibridă formată din războinici care proveneau din rândurile concetăţenilor săi din regiunea Mati şi din alte triburi din nordul Albaniei, soldaţi din armata iugoslavă şi trupe de mercenari aflate sub comanda generalului Wrangel, liderul Armatei Ruşilor Albi, care tocmai îşi încheiase aventura din Bulgaria.
În Albania, Marele Război a fost urmat de şase ani de haos. Zogu a pus capăt acestei perioade prin lovitura de stat direcţionată împotriva lui Fan

Noli în decembrie 1924. Președintele avea un scop ambițios: își dorea să înființeze un stat albanez unit și stabil, un țel periculos atât pentru țară, cât și pentru Zogu însuși, și aproape imposibil de atins de la bun început. Zogu suferea de paranoia; comportamentul său era imprevizibil și violent; și-a ales consilierii în mod imprudent; s-a trezit prins undeva între ciocanul Italiei și nicovala Iugoslaviei; instituțiile financiare europene îl disprețuiau; și a fost ținta a aproximativ cincizeci și cinci de încercări de asasinat. Cu toate acestea, după ce s-a întors la putere în 1924, timp de aproape patru ani, Zogu a jucat un joc viclean și vrednic de laudă, pe care nu ai cum să nu îl admiri. În 1928, s-a autoproclamat regele Zog I al albanezilor și s-a îmbătat cu iluzia grandorii.

La începutul anilor 1920, Albania nu putea fi descrisă ca fiind un stat. Granițele sale au fost stabilite în mod corespunzător abia în 1924. Italia râvnea la această țară pe care o considera o trambulină de lansare colonială în Balcani. Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor urzea planuri pentru a împărți Albania cu Grecia și Italia. Mai presus de toate, Albania era înfiorător de săracă și dezbinată, căci aici trăia cea mai fragmentată structură socială din Europa, rezultatul subdezvoltării extreme și al numeroaselor rivalități interne aprofundate de politica de tip divide et impera a ultimilor sultani otomani și a Junilor Turci. Triburile din nord aveau un sistem propriu dominat de clanuri și metode agricole primitive, se bazau pe tâlhării și erau bineînțeles paralizate de vendetele care asigurau perpetuarea structurilor sociale pre-moderne și moderne timpurii. Bogații bei, proprietari de moșii din centrul și sudul Albaniei, țineau majoritatea populației într-o nemiloasă sclavie. De fiecare dată când cineva – fie sultanul, fie forța colonială, fie un președinte autoproclamat – încerca să impună ordinea în economie și societate, moșierii își convocau suitele și se pregăteau de revoltă. În sudul îndepărtat, albanezii tindeau să-și schimbe identitatea albaneză pe o educație greacă adecvată. În sudul Albaniei și în nordul Greciei erau multe școli grecești, dar nici o școală albaneză. Să fii albanez însemna să rămâi sărac. Să devii grec oferea oamenilor o șansă să scape de această sărăcie.

Elita albaneză nu era unită și ducea lipsă de resurse. Totuși, în 1912, eforturile acesteia au reușit să aducă în cele din urmă cauza albaneză în atenția marilor puteri. Cu prilejul Conferinței de la Londra, s-a înființat primul stat albanez, spre necazul sârbilor și grecilor care intenționaseră

să își împartă acest teritoriu după Primul Război Balcanic. Marile puteri au ales un aristocrat german neînsemnat, pe prințul Wilhelm von Wied, să conducă noul stat, dar acest individ slab și neexperimentat nu a reușit vreodată să-și impună autoritatea în țara care a căzut pradă anarhiei în Primul Război Mondial. Tatăl lui Zogu, Xhemal Pașa, a cucerit tot teritoriul tribului său, Mati, și a fost recunoscut drept conducătorul fâșiei de pământ care se întindea de la Krujë până la granița cu celălalt mare trib războinic din nord, clanul catolic Mirdita. După moartea neașteptată a lui Xhemal, în 1908, Zogu a fost trimis la Istanbul, unde a fost puternic influențat de Junii Turci. A urmat cursurile școlii de ofițeri de la Monastir, tot un bastion al Junilor Turci. S-a întors în rândurile tribului Mati ca un tânăr militar ambițios, care luase contact cu idei modernizatoare. Aptitudinile sale de bun comandant și organizator l-au propulsat pe scara politică după ce a participat la Congresul de la Lushnjë, din 1920. Această adunare istorică a reconfirmat suveranitatea Albaniei, în special în fața încercărilor Italiei de a înființa un protectorat colonial în țară. Mai târziu în același an, italienii au evacuat portul Valona și au renunțat – pentru moment – la scopul lor de a cuceri Albania.

Zogu a înțeles pe dată impactul avut de alungarea italienilor din 1920 și și-a dat seama că o amenințare externă îi lecuia de cele mai multe ori pe albanezi de diviziunile interne. Izolarea internațională a Albaniei avusese drept consecință o xenofobie mândră, în special printre triburile din nord, lucru care s-a dovedit a fi un adevărat avantaj în 1925, în momentul în care președintele Zogu a pus piatra de temelie a statului său centralizat. Dar președintele a înțeles că acest patriotism avea și dezavantaje. S-a lovit de veșnica rezistență a albanezilor din Kosovo, ale căror forțe paramilitare erau organizate de doi dintre cei mai îndârjiți luptători, Bajram Curri și Hasan Bey Prishtina. După ce a fost învins de către Fan Noli în lovitura de stat din iunie 1924, Zogu s-a refugiat în Iugoslavia, unde guvernul i-a sprijinit reechiparea militară, sperând să-și asigure influența în Albania după o eventuală întoarcere a lui Zogu la putere. Pentru a-și asigura acest sprijin, Zogu nu a avut de ales decât să respingă revendicările albanezilor din Kosovo.

Când s-a întors la putere, ostilitățile dintre kosovari și Zogu au continuat. Dar motivul politic pentru care se opunea președintele kosovarilor era altul. Într-adevăr, spre groaza iugoslavilor, Zogu flirta cu Roma. Zogu i-a repudiat pe kosovari pentru că îi era și așa destul de dificil să înființeze

un stat stabil în cadrul granițelor Albaniei, iar ideea de a se confrunta cu o luptă iredentistă în Kosovo, Muntenegru, Macedonia și nordul Greciei era pur și simplu lipsită de orice temei. Președintele nu dispunea de suficiente resurse pentru a menține Albania unită, darmite să încerce să își extindă puterea în detrimentul unor state cu armate mult mai puternice. În schimb, și-a asmuțit vecinii unii împotriva celorlalți ori de câte ori a avut ocazia.

Pe parcursul uneia dintre cele mai dramatice vendete care au avut loc în timpul domniei sale, o insultă la adresa onoarei de familie, ambițiile politice zădărnicite și intrigile imperialiste ale Italiei în Albania s-au îmbinat formând un nod de intrigi și crime. În octombrie 1927, președintele l-a trimis pe cumnatul său, Ceno Bey, la Praga, acesta devenind primul prim-ministru albanez care să ajungă în Cehoslovacia. Ceno Bey a fost asasinat la câteva zile după ce a sosit în capitala cehă, iar asasinul său a fost ucis pe parcursul procesului organizat aici. Ceno era un simpatizant vocal al Belgradului, iar Zogu a concluzionat că italienii s-ar fi aflat de fapt în spatele acestei crime. În acel moment, italienii făceau presiuni asupra lui Zogu pentru a-l forța să accepte ca ei să-și asigure un control și mai mare asupra armatei albaneze. Moartea lui Ceno era un avertisment. Președintele bănuia că Roma ar fi instigat această ultimă rundă a conflictului, în colaborare cu căpetenia clanului regiunii Elbasan, aflată la sud-est de Tirana, Shefqet Bey Vërlaci. Vërlaci era un fost prim-ministru cu influență. Era de asemenea și potențialul socru al lui Zogu. În pofida acestei relații, președintele era convins că Vërlaci era hotărât să-l ucidă. Așa că Zogu a decis să prevină această tentativă, trimițând o unitate de infanterie să-l elimine pe Vërlaci. Astfel, moartea lui Ceno avea să fie răzbunată; italienii și-ar fi pierdut marioneta; căsătoria ar fi fost anulată (căuta de mult o cale de ieșire); iar reputația sa de lider puternic avea să fie consolidată. Din nefericire, deși doi dintre însoțitorii lui Vërlaci au fost uciși, acesta a supraviețuit, iar Zogu a trebuit să adauge încă un individ dornic de răzbunare pe lista persoanelor care îl voiau mort.

În pofida încercărilor repetate de a-l îndepărta pe Zogu, până în 1928, când a reușit în cele din urmă să convingă o comunitate internațională sceptică că trebuia încoronat ca rege, sub numele de Zog I, președintele a putut susține pe bună dreptate că el fusese cel care conferise o oarece coerență politică și economică țării. Sub conducerea sa, numărul

tâlhăriilor scăzuse; au fost introduse într-o oarecare măsură legea, ordinea şi structuri administrative funcţionale. Realizarea unei modeste stabilităţi economice i-a convins pe săteni să muncească pământul în loc să trăiască de pe urma tâlhăriilor. Dar preţul plătit pentru menţinerea acestui sistem şi eliminarea oricărei forme de opoziţie la adresa administraţiei lui Zogu a fost foarte mare.

Stâncile lui Cezar: Albania

Mă opun acestei politici în Albania deoarece nu văd un rost în a risca atât de mult doar pentru a obţine câteva stânci.

Regele Victor Emanuel, când a aflat de planul contelui Ciano de a invada Albania în 1939[19]

Benito Mussolini nu s-a sinchisit prea tare de politica externă pe parcursul ascensiunii sale la putere. Spre deosebire de naziști, care erau obsedaţi de Tratatul de la Versailles, pe care îl considerau un Dolchstoss, „cuţit-în-spate“, fascismul italian nu s-a hrănit cu vreuna dintre conspiraţiile reale sau imaginare puse la cale de evrei, bolşevici sau statul francez sau britanic. În schimb, s-a concentrat pe degenerarea haotică a politicii şi a societăţii italiene.

Interesul lui Mussolini pentru politica externă a fost stimulat iniţial de un grup de intelectuali naţionalişti care s-au alăturat marelui circ de lingăi care s-a strâns în jurul liderului fascist, după ce a preluat puterea în 1922. Ei l-au convins că nu era suficient să cureţe societatea italiană pentru a obţine o Italie grandioasă. Crezul revoluţionar fascist, susţineau ei, trebuia să-şi găsească şi o expresie externă, astfel încât statutul de mare putere al Italiei să nu mai poată fi pus la îndoială. Înfiinţarea unui imperiu nu numai că ar fi permis fascismului să strălucească în lumina renăscută a dominioanelor lui Cezar, dar ar fi reconferit Mediteranei statutul cuvenit de mare nostrum. Planurile lui Hitler de a se extinde şi a

cuceri Estul au fost rodul unui rasism neînfrânat și al unei ideologii a darwinismului social greșit înțelese. Imperiul Italiei s-a născut dintr-un orgoliu prostesc.
Ambițiile imperiale ale lui Mussolini s-au concentrat pe Albania și Etiopia. Armata dezorganizată a Italiei fusese umilită în ambele țări. În 1896, italienii fuseseră învinși de abisinieni la Adowa; iar în 1920, câteva mii de albanezi dezorganizați, dar înverșunați în patriotismul lor, i-au expulzat pe italieni din Valona (Vlorë). Dacă exista un fir în țesătura ambițiilor imperiale ale lui Mussolini acesta se referea la nevoia de a restabili onoarea Italiei. Dar italienilor le lipsea planificarea sistematică, strategică și tactică. Dacă guvernul din Roma și-ar fi restricționat extinderea în Peninsula Balcanică doar la Albania, dominând toate căile de acces către Adriatică, o astfel de politică ar fi înlesnit fără îndoială scopurile mai extravagante ale Italiei. Printre acestea se numărau stabilirea controlului în Mediterană și „civilizarea continentului negru“ (utilizarea la scara largă a iperitei și arderea etiopienilor de vii au devenit parte integrantă a misiunii de civilizare), prin crearea unei centuri imperiale italiene în nordul Africii, de la Cornul Africii până la țărmul Atlanticului.
Dar lui Mussolini nu i-a fost îndeajuns să domine țărmul Albaniei și să închidă Strâmtoarea Otranto – era hotărât să devină arbitrul Balcanilor. Intenționa să strângă Iugoslavia cu ușa, încheind tratate cu vecinii săi, cei mai importanți dintre aceștia fiind Albania, Bulgaria și Ungaria; mai apoi, la sfârșitul anilor 1920 și începutul anilor 1930, subvenționând tabere de pregătire pentru teroriștii din VMRO (Organizația Revoluționară Macedoneană Internă) și naționaliștii extremiști croați, ustașii, grupare formată de avocatul Ante Pavelić, care a părăsit Iugoslavia în 1929, după ce Aleksandru și-a impus dictatura regală. Dar nicio țară nu trezea spiritul imperialist competitiv al lui Mussolini mai mult ca Germania. După ce naziștii au preluat puterea în 1933, sentimentele dictatorului italian față de Hitler și ambițiile renăscute ale Germaniei au devenit un amestec complicat de teamă, admirație și gelozie, care și-au găsit exprimarea prin comportamentul infatuat al lui Mussolini față de Führer. Refuzul lui Hitler de a-l recunoaște pe Mussolini ca om de stat fascist înaintea sa a intensificat gelozia italianului. Rănit în orgoliul său, Il Duce și-a arătat nemulțumirea susținând Austria împotriva anexării la Germania nazistă (Anschluss) și încercând să se asigure că sud-estul

Europei rămânea sub influența Italiei. Mussolini insista că Balcanii aparţineau în mod evident Italiei şi nu trebuiau să cadă sub influența Germaniei.
În anii 1920, Albania a fost locul perfect din care Mussolini să-şi înceapă aventura în Balcani. Erau la îndemână; armata italiană cunoştea terenul. Localnicii nu erau uniţi şi numeroasele facţiuni uşor de mituit. Mussolini a decis că putea cumpăra Albania şi rezervele sale minerale şi de petrol şi putea alunga ulterior ţărănimea albaneză din regiunile fertile din centrul, sudul şi de pe coastă pentru a o înlocui cu coloniști italieni. Președintele Zogu reprezenta însă o problemă. Deşi în momentul în care recâştigase puterea, în decembrie 1924, îşi exprimase dorința de întreține relaţii de prietenie cu toți vecinii săi, Zogu îşi datora reuşita în doborârea regimul lui Fan Noli exclusiv susţinerii militare a iugoslavilor. Mussolini a presupus că Zogu era dator Belgradului, dar era în acelaşi timp conştient că președintele albanez putea apela la sprijinul diplomatic al britanicilor dacă se simțea presat de italieni, iugoslavi sau greci.
În septembrie 1926, Austen Chamberlain făcea o croazieră pe Marea Mediterană la bordul unui iaht luxos, alături de soția şi fiul său. Mussolini l-a invitat pe ministrul britanic de externe să i se alăture câteva zile în portul toscan de la Livorno. Chamberlain spera să rezolve câteva probleme diplomatice, inclusiv să pună punct motivelor de îngrijorare ale lui Mussolini, care se temea că sir Harry Eyres, consulul britanic de la Tirana, exercita o influență nedorită asupra lui Zogu şi că submina întâietatea Italiei în Albania. Chamberlain recunoscuse de curând că se săturase de schimbul intens de telegrame complicate primite de la omul său din Tirana, care îl avertiza îndeosebi împotriva prezenței militare italiene din ce în ce mai evidente în Albania. Acum Chamberlain putea pune capăt acestei probleme. L-a asigurat pe Mussolini că Marea Britanie avea doar interese economice în Albania şi că acestea fuseseră corect reglementate prin Acordul italiano-englez privind activităţile petroliere. „Dacă va fi nevoie să discutăm orice alte aspecte [privind Albania]“, i-a scris Chamberlain pe un ton dojenitor lui Harry Eyres chiar înainte de întâlnirea sa cu Mussolini, „atunci o să doresc să vorbesc direct cu Roma fără să mai trec prin Durazzo.“[20] Evident, consilierii lui Chamberlain uitaseră să-l informeze pe ministru de mutarea capitalei Albaniei de la Durrazo (Durrës) la Tirana. Dar având în vedere decizia ministrului de externe de a permite Romei să reprezinte interesele Albaniei

(bineînțeles, fără a-i consulta pe albanezi), această omisiune a devenit neimportantă.
Chamberlain, căruia tocmai îi fusese acordat Premiul Nobel pentru Pace, s-a înțeles bine cu gazda sa la Livorno. „În adâncul inimii“, a scris Mussolini în jurnalul său, „Chamberlain este într-o oarecare măsură un simpatizant fascist.“[21] Asemenea altor politicieni conservatori importanți, inclusiv Winston Churchill, Chamberlain era de acord cu programul politic autoritar al lui Mussolini ca tampon împotriva extinderii bolșevismului în sudul Europei. După ce au petrecut câteva zile plăcute împreună, Mussolini și-a luat rămas-bun de la musafirii săi. A observat cu deosebită plăcere că soția și fiul lui Chamberlain purtau insignele fasciste pe care le primiseră cadou. Când barca s-a îndepărtat de port, aceștia și-au ridicat brațele și au prezentat salutul fascist. Mussolini își făcuse prieteni influenți, iar britanicii îi dăduseră mână liberă în Albania.
În Albania nu trebuia întreprinsă o acțiune militară. Pentru Zogu, călcâiul lui Ahile erau banii. Crearea unui stat se dovedea a fi o afacere costisitoare, mai ales în condițiile în care președintele direcționa mai mult de 50 la sută din venitul și așa neînsemnat al țării înspre forțele de ordine și armată. Existau și alte cheltuieli – loialitatea anturajului lui Zogu era câștigată aproape exclusiv prin mită. Timp de trei ani, pe măsură ce își extindea puterea în statul albanez, Zogu a avut câteva realizări impresionante. Pentru a instaura autoritatea poliției, a strâns sute de mii de arme de la săteni, lucru remarcabil într-o societate în care armele erau o componentă esențială a traiului cotidian pentru majoritatea populației. A înființat școli primare în toată țara, o sarcină dificilă nu doar din cauza lipsei de fonduri, ci și pentru că Albania suferea de o lipsă cronică de profesori. Statul albanez începea să capete contur. Însă nimic nu putea compensa dificultățile economice îngrozitoare cu care se confrunta țara: „Chiar și după standardele din Balcani“, a scris un istoric albanez, „albanezii aveau un nivel de trai foarte scăzut: igiena și nutriția defectuoase, precum și lipsa totală a medicinii preventive permiseseră epidemiilor și bolilor, în special malariei în zonele joase și mlăștinoase, să facă ravagii. Nu exista conceptul de securitate socială. Între 1927 și 1932, bugetul Directoratului General pentru Sănătate Publică a variat între 519 000 și 592 000 de franci de aur pe an. Nu existau școli medicale, iar cadrele medicale numărau patruzeci și patru

de dentiști, douăzeci și nouă de farmaciști și douăzeci și nouă de moașe, într-un total de unsprezece spitale, din care doar trei erau dotate cu echipament modern. Nivelul de trai a rămas dureros de neadecvat“[22].
În 1927, venitul național pe cap de locuitor era de doar 40 de dolari, jumătate din venitul mediu din toate celelalte țări balcanice. Nu era nevoie de impozite prea mari pentru a pune la încercare răbdarea țăranului albanez, iar acesta nu avea o problemă să se opună statului dacă era protejat de un trib regional puternic. Investițiile în clădirile guvernamentale din Tirana au conferit capitalei o anume grandoare neo-clasică, dar extravaganța a agravat situația albanezilor din alte regiuni, care nutreau nemulțumiri economice sau tribale față de președinte. În noiembrie 1926, o revoltă gravă a izbucnit în nordul țării împotriva lui Zogu, exact în momentul în care președintele ajungea în pragul falimentului. Acesta s-a văzut obligat să apeleze la Roma pentru ajutor.
Guvernul italian câștigase controlul asupra politicii fiscale albaneze cu doi ani și jumătate înainte, în 1924, când la Roma se înființase Societa per lo Svillupo Economico dell Albania (SVEA). Aceasta a devenit banca responsabilă pentru emiterea de bancnote în Albania, iar guvernul albanez trebuia să dețină capitalul majoritar; deoarece Tirana nu avea fonduri suficiente, italienii au intervenit și au furnizat suficient capital cât să-și însușească 53 la sută din acțiuni. Banca avea sediul la Roma și era condusă de un consiliu de administrație format din trei italieni și doi albanezi. Toate rezervele de aur ale Albaniei au fost transferate capitalului italian. SVEA a acordat împrumuturi pentru proiectele de infrastructură din Albania și s-au alocat sume importante pentru construcția de drumuri și poduri, asanarea terenurilor (la fel ca Grecia, Albania suferea din cauza epidemiilor cronice de malarie) și ridicarea de clădiri publice:

La prima vedere, aceste [proiecte] par să ne confirme că italienii au făcut ceva bun cu banii lor, dar la o privire mai atentă, ni se arată cât se poate de clar că prioritățile albanezilor au fost arareori luate în considerare. Drumurile nu au fost construite potrivit nevoilor de transport și comunicații ale albanezilor. La fel ca podurile, acestea au fost ridicate pentru a sluji scopurile militare ale Italiei, fiind în primul rând direcționate către granițele cu Grecia și Iugoslavia.[23]

Odată ce și-a asigurat controlul ferm asupra fluxului monetar al Albaniei, Mussolini a profitat de pe urma situației dificile în care s-a aflat Zogu în noiembrie 1926, când a trebuit să facă față revoltei din nord, acaparând și politica externă a Albaniei. Prețul inițial pentru servitutea lui Zogu a fost de aproximativ 20 000 000 de lire, din care trei sferturi au intrat în buzunarul președintelui. Se pare că multe domenii ale economiei naționale fuzionaseră cu bugetul personal al președintelui. În schimb, Italia l-a convins pe Zogu să semneze tratatul de cooperare și prietenie cunocut sub numele de Primul Tratat de la Tirana. Prin Articolul 2, Tirana își ceda efectiv orice drept la o politică externă independentă: „Pentru a proteja interesele mai sus menționate, Înaltele Părți Contractante se angajează să își acorde sprijin reciproc și să colaboreze cordial. De asemenea, se angajează să nu încheie cu alte puteri acorduri politice și militare care să prejudicieze interesele celeilalte Părți, așa cum sunt ele definite în prezentul Pact“[24].

Momčilo Ninčić, la acel moment ministru de externe la Belgrad și unul dintre puținii politicieni interbelici extraordinar de competenți din Iugoslavia, și-a prezentat cererea de demisie de îndată ce a citit tratatul. Eforturile sale admirabile de a preveni apariția unor axe care să lege marile puteri de statele din Balcani fuseseră distruse printr-o singură mișcare. Lui Ninčić îi era clar că aceasta era prima etapă a unei campanii italiene ce viza extinderea autorității Romei în regiune. În ceea ce-l privea pe Mussolini, acesta era mulțumit că Articolul 2 îi conferea un drept absolut de veto asupra acțiunilor Albaniei pe scena mondială – acum țara era un protectorat și nimic mai mult. Trebuie să ținem cont de faptul că Mussolini nu se gândise ce implicații avea să aibă pe termen lung susținerea lui Zogu (Articolul 1 stipula că „orice modificare adusă statu-quoului politic, juridic și teritorial al Albaniei contravine intereselor politice reciproce ale Părților“). În anii următori, Italia a hrănit lăcomia fără margini a lui Zogu cu milioane de dolari. Erau bani care Romei nu îi prisoseau, iar Albania, asemenea altor protectorate scumpe, nu avea cine știe ce avantaje economice de oferit la schimb. Oferea însă avantaje strategice reale, motiv pentru care Mussolini a insistat în această strategie. În noiembrie 1927, la fix un an după Primul Tratat de la Tirana, a profitat de noile dificultăți financiare ale lui Zogu și

a insistat pentru semnarea unui al doilea Tratat de la Tirana. Ofițerii italieni și echipamentele militare au început să se reverse în Albania. Toate unitățile militare importante ale armatei albaneze au intrat direct sub comanda Italiei. Birourile statului-major au devenit simple sedii regionale ale armatei italiene, iar guvernul albanez a fost „convins“ să achiziționeze cantități consistente de muniție italienească. În schimbul înmânării cheilor puterii, italienii au aprobat transformarea lui Zogu în Zog I, Mbret të Shquiptarvet – Regele Zog I al Albanezilor (1928–1939).
Probabil că Zog a avut noroc că a luat decizia de a vinde suveranitatea Albaniei înainte de crahul de pe Wall Street din 1929. Roma era în egală măsură responsabilă pentru stabilitatea Albaniei precum regele. Din acel moment, Zog a renunțat treptat la idealismul nutrit în anii 1920 și a permis italienilor să facă aproape tot ce își doreau în țară. În anumite limite, foarte stricte, a afirmat independența Albaniei ori de câte ori a putut, dar a fost întotdeauna gata să se lase cumpărat cu cadouri în bani gheață. În ceea ce-i privea pe italieni, aceștia s-au asigurat că Zog nu avea să mai sufere vreo amenințare serioasă din partea numeroșilor albanezi nefericiți care trăiau sub conducerea sa.

Foarfeca de pe Wall Street

Dacă aș avea o prăvălioară în Struga

„Meseria e brățară de aur…“
Proverb macedonean

I.

Arde, puterea noastră arde,

Arde și din ea rămâne doar cenușă,

Dar aveți grijă să nu treziți durerea,

Bunilor, bătrânilor noştri meşteşugari.

Vremurile grele au sosit,

Vremuri şi mai grele ne aşteaptă,

Zi de zi suflete pier,

Sau îmbătrânesc înainte de vreme.

Încet-încet pieţele mor,

Prăvăliile sunt acum goale,

Totul e distrus şi în ruine,

Meseria, brăţara de aur, ruginește!

Kočo Racin, poet macedonean, 1939[25]

Pe parcursul Marelui Război, când terenurile cultivate cu cereale ale vechiului continent erau folosite în alte scopuri, producătorii de grâu din Statele Unite, Australia şi Argentina au intrat pe piață pentru a umple golul creat. La începutul anilor 1920, când țăranii din estul Europei şi Peninsula Balcanică reușeau într-un final să-şi reia aşa cum se cuvenea activitățile agricole, s-au lovit de o problemă ale cărei cauze nu le-au putut înțelege pe loc: lumea era efectiv invadată de grâne şi alte produse agricole şi, indiferent cât s-ar fi străduit, nu puteau fixa prețuri decente pentru culturile şi şeptelul lor. Unii țărani din Iugoslavia, Bulgaria şi Grecia şi-au diversificat producţia, cultivând spre exemplu şi tutun şi căpşuni, cu toate că şi aceste recolte erau afectate de prețurile care începuseră să scadă în a doua jumătate a deceniului. Impactul pe care l-a avut această transformare a practicilor agricole globale asupra Peninsulei Balcanice nu poate fi trecut uşor cu vederea. În perioada interbelică, agricultura reprezenta 90 la sută din exporturile din regiune. Pentru că producţia cunoscuse un avânt puternic şi în alte regiuni ale mapamondului, statele din Balcani descopereau că exporturile lor generau venituri semnificativ mai mici decât în perioada antebelică.
Pe parcursul perioadei de trei decenii şi jumătate dintre Congresul de la Berlin din 1878 şi Războaiele Balcanice, elitele regionale nu au reuşit să

pună bazele unei industrii sustenabile. Investiţiile au fost direcţionate către armată, o administraţie civilă hrăpăreaţă şi edificii arhitecturale costisitoare şi de prisos, ridicate mai ales în capitale pentru a le crea o imagine modernă. Printre palate şi barăci întâlneai şi însemnele unui real progres: sistemul de iluminare publică, transportul municipal, reţeaua de canalizare, ca să nu mai punem la socoteală noile cinematografe şi magazine strălucitoare din Atena, Belgrad, Bucureşti şi Sofia. Însă cei care au plătit pentru aceste oraşe înfloritoare au fost ţăranii, care achitau impozite mari, munceau din greu şi beneficiau arareori de pe urma acestui progres. Cu toate acestea, civilizaţia rurală a jucat un rol important în economia zonelor urbane. Legăturile puternice de familie pe care oamenii le păstrau când plecau de la ţară au avut impact asupra culturii economice, lucru care se poate observa prea bine şi astăzi în majoritatea ţărilor balcanice (mai ales în Grecia şi Turcia, unde economia nu a fost distorsionată de economiile planificate sovietice): oamenii de afaceri din Balcani evitau de cele mai multe ori întreprinderile mari, preferând siguranţa modestă oferită de micile ateliere. În anii 1920 întreprinderile mici rivalizau unele cu celelalte. Cu toate acestea, în Europa Occidentală şi în Statele Unite, conglomerate din ce în ce mai mari produceau bunuri industriale la preţuri mai mici, cu o tehnologie mai sofisticată ca niciodată. Pe parcursul perioadei de avânt economic dintre 1925 şi 1928, ani care au precedat marele crah de pe Wall Street din octombrie 1929, relativa înapoiere economică a regiunii balcanice a fost de fapt tot mai pronunţată.

Încercând să compenseze pentru scăderea venitului naţional, statele balcanice au apelat la pieţele monetare internaţionale şi au început să se împrumute, adesea nesăbuit, nu atât pentru a susţine dezvoltarea industrială, cât pentru a-şi menţine modestele venituri curente pe linia de plutire. Spre sfârşitul anilor 1920, un istoric al economiei nota: „Capitalul străin reprezenta între 50 şi 70 la sută din capitalul folosit pentru finanţarea economiilor… participarea străină era chiar şi mai pronunţată în Bulgaria şi Iugoslavia: în Bulgaria, 72,3 la sută din datoria naţională şi 48 la sută din capitalul dobândit erau deţinute de străini, în timp ce pentru Iugoslavia cotele erau de 82,5 şi respectiv 44 la sută“[26].

Înainte să înceapă războiul, cea mai mare parte a schimburilor comerciale din estul Europei şi Balcani avea loc în cadrul marilor imperii. După prăbuşirea acestor imperii şi Revoluţia din Rusia, o bună parte a

vechilor piețe au dispărut pur și simplu. Noile state s-au trezit rivale unele cu celelalte. Prin urmare, s-au văzut obligate să își regândească relațiile comerciale și să privească către vest. Au început să răspundă nevoilor agricole, dar și cererii din ce în ce mai mari de minereuri din Germania, Franța, Marea Britanie și Italia. În schimb, importau bunuri industriale de proastă calitate, la prețuri scăzute, lucru care a împiedicat dezvoltarea industrială balcanică. După război, regiunea balcanică a fost mult mai bine integrată în economia globală, fără a avea însă aptitudinile sau resursele necesare pentru a supraviețui în noile condiții. Nu după multă vreme, peninsula s-a trezit prinsă în foarfeca noilor prețuri – valoarea principalelor bunuri agricole exportate de către Balcani s-a prăbușit, în timp ce prețurile importurilor industriale au rămas relativ mari.

Joia Neagră, 24 octombrie 1929, a lovit economiile Statelor Unite și Europei Occidentale ca un uragan. Bursa nu mai reușea să atragă suficient capital de la noii investitori pentru a susține profiturile spectaculoase obținute de investitorii anteriori, iar crahul a semnalat izbucnirea celei mai devastatoare crize care afectase vreodată economia globală. Efectele negative ale crahului nu au afectat pe toată lumea în mod egal. Dintre cele patru mari economii capitaliste, Marea Britanie, Franța, Statele Unite și Germania, primele două au supraviețuit crizei mult mai bine decât ultimele. În 1932, producția industrială din Franța și Marea Britanie a atins 75,6 la sută, respectiv 88,5 la sută din totalul înregistrat în 1928. În Statele Unite, aceasta a atins doar 57,7 la sută, în timp ce în Germania a scăzut la 54 la sută. Vulnerabilitatea Germaniei în fața colapsului economic, a scris Dieter Petzina, „a avut la bază războiul și consecințele acestuia… Marea inflație din 1920–1923, un rezultat al acelei politici financiare practicate în timpul războiului, care speculase pe oponenții înfrânți ca să achite costurile războiului, a subminat capacitatea și voința de a economisi și a limitat acumularea internă de capital… [astfel încât] după 1920, întreprinderile publice și private au apelat tot mai mult la capital străin“[27]. Cea mai mare parte a acestui capital străin, pe care își construiseră băncile din Germania buna lor reputație, provenea din Statele Unite. După ce s-a prăbușit Wall Street, capitalul american a părăsit Germania, fapt ce a dus la o criză de insolvabilitate în sistemul bancar german. Când partidul lui Hitler, NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei), a câștigat de

zece ori mai multe voturi la alegerile din septembrie 1930 în comparație cu anii anteriori, majoritatea deținătorilor de capital s-au speriat și și-au retras fondurile.
Ascensiunea partidului nazist la alegerile electorale a fost în mod evident cea mai puțin dezirabilă consecință a incapacității Germaniei de a face față Marii Depresiuni. Pentru Peninsula Balcanică însă, consecințele imediate ale crizei bancare germane au fost de asemenea grave. Majoritatea băncilor balcanice erau finanțate și susținute de bănci din Germania și Austria (colapsul sistemului bancar austriac a avut efecte și mai zguduitoare decât cel german). Germania era cel mai important partener comercial din regiune. Când economia balcanică a început să cedeze, presată fiind de prăbușirea economică a Germaniei, Franța, Marea Britanie și Statele Unite au înrăutățit situația blocând toate împrumuturile de capital în regiune. Astfel, Balcanii au rămas îngropați în datorii, neavând vreo urmă de speranță că le-ar fi putut achita de pe urma vânzărilor agricole în scădere. Valoarea exporturilor a scăzut cu peste 50 la sută pretutindeni, astfel încât acele venituri realizate din exporturi care trebuiau direcționate către acoperirea costurilor datoriilor a ajuns în 1931 la 36 la sută în România și Iugoslavia. Foametea a afectat regiunile mai puțin fertile precum Herțegovina și Dalmația în Iugoslavia, Epirul din nord-vestul Greciei și anumite zone din Moldova și Țara Românească. Belgradul primea cu regularitate cereri de ajutor de la funcționarii guvernamentali locali din Bosnia și sudul Croației. Aceste regiuni au avertizat în repetate rânduri că din ce în ce mai mulți țărani ajungeau în incapacitate de plată și nu își puteau acoperi datoriile. Au fost introduse moratorii pe datorii și reglementări guvernamentale care interziceau schimbul valutar cu scopul de a evita cele mai dăunătoare efecte ale crizei, dar timp de trei sau patru ani, țările balcanice au devenit economii de subzistență.
După cum am văzut, până să înceapă Marea Depresiune, două state balcanice, Iugoslavia și Albania, renunțaseră, din anumite motive politice, la democrația parlamentară în favoarea dictaturii regale. În anii 1920, în România, Bulgaria și Grecia politica electorală a fost extrem de frauduloasă, ocazional chiar suspendată, marcată de violență și, de cele mai multe ori, ineficientă. În ciuda acestor realități și a perspectivelor economice sumbre, democrația a reușit să supraviețuiască. Impactul crahului de pe Wall Street asupra Balcanilor via Germania s-a dovedit a fi

însă o provocare prea grea pentru democrație. Rând pe rând, moșierii, funcționarii publici și generalii de pe întregul teritoriu balcanic au început să susțină dictaturile, fie ele regale sau republicane, pentru a asigura stabilitatea împotriva pericolului din ce în ce mai mare reprezentat de radicalismul țărănist. Democrația avea să fie absentă de altfel în regiuni extinse din Balcani în următoarele șase decenii. În perioada imediat următoare crahului, statele balcanice au fost nevoite să ceară ajutor pentru a restabili o formă relativă de ordine economică. Franța, Marea Britanie și Statele Unite s-au retras în cochiliile lor. În schimb, Germania a adoptat o tactică total diferită. Hitler a început să facă curte Balcanilor:

Disperarea economică [în Balcani]… a determinat radicalizarea politică… Miopia politică și economică a Occidentului, deja anunțată prin refuzul persistent al Franței de a-și susține aliațele în regiune prin relații comerciale corespunzătoare, a invitat practic nazismul german să pătrundă în Balcani. În schimb, Germania nu intenționa să integreze Europa Centrală și de Est în economia mondială, ci dimpotrivă: intenționa să o facă dependentă de cea a Germaniei, creând astfel o imensă Großraumwirtschaft autarhică menită să completeze și să faciliteze planul de cucerire politică și militară a Europei.[28]

În anii 1930, Germania a identificat Balcanii – sau, așa cum numeau naziștii această regiune, Südosteuropa – ca fiind piatra de temelie a unei politici de expansiune economică, Ergänzungswirtschaft, considerată de Hitler o condiție preliminară esențială a programului său de dominație europeană. Pe parcursul implementării acestei politici de „invazie fără vărsare de sânge“, cum a denumit-o un contemporan, conducerea nazistă s-a confruntat cu o serie de enigme politice și economice încurcate, pe care a trebuit să le rezolve ca să obțină acces la vastele resurse agricole și minerale ale regiunii. Plecând inițial dintr-o poziție slabă, Germania a câștigat tot mai multă putere și încredere cu fiecare enigmă dezlegată. Cu fiecare nou succes repurtat, germanii inhibau libera circulație diplomatică a țărilor balcanice, însă unii dictatori regali au căzut de bunăvoie victime diplomației politice naziste.

Regele Aleksandru al Iugoslaviei

În 6 ianuarie 1929, Aleksandru a preluat puterea în Iugoslavia, iar majoritatea personalităţilor politice importante din Slovenia, Croaţia, Bosnia şi Serbia i-au dat în silă binecuvântarea lor. Supuşilor săi le-a prezentat dictatura ca pe un rău necesar, impus fără voia sa. Aceasta era, după cum a explicat el, o mişcare dezinteresată, menită să împiedice dezbinarea ţării ca urmare a tensiunii provocate de moartea lui Stjepan Radić. Cu toate acestea, prima măsură luată de rege în calitate de dictator a fost să rescrie Legea Protecţiei Statului, suficient de draconică şi până la acel moment. Indiscutabil, Aleksandru s-a simţit în largul său conducând ţara cu o mână de fier. Dar nu a anticipat, sau probabil a decis să ignore, agresivitatea cu care avea să folosească poliţia această lege împotriva oponenţilor politici.
Dintre toţi regii Balcanilor, Aleksandru şi Zog au fost singurii conducători nativi. Aleksandru se trăgea din acel Karagheorghe care instigase Prima Revoltă Sârbă din 1804. Pentru o persoană care a avut un rol atât important în istoria Serbiei şi Iugoslaviei, este surprinzător că nu a reuşit să găsească un biograf serios şi imparţial. Şi-a petrecut o bună parte a copilăriei în exil, trăind în Elveţia pe parcursul ultimilor ani de domnie ai dinastiei Obrenović; cu toate acestea, de cele mai multe ori părea să rezoneze cu oamenii de rând, având o înclinaţie pentru limbajul simplu. Regele Aleksandru se considera însă în mod sigur aristocrat. Din nefericire, ochelarii cu ramă îngustă pe care îi purta întotdeauna îi subliniau conturul nasului ascuţit, lăsându-ţi impresia unui individ calculat şi intrigant. Era înzestrat cu o reală abilitate politică, dar nesiguranţa sa psihologică garanta că avea să comită cu regularitate greşeli.
Aleksandru a luptat în Războaiele Balcanice şi în Marele Război, deşi nu a dat dovadă de un curaj ieşit din comun pe câmpul de luptă. Se vedea pe sine însuşi ca strategul care acţiona din spatele cortinei, un soldat politic activ printre clicile ofiţerilor ambiţioşi şi puternici. La începutul carierei sale, a ajuns să se bazeze atât de mult pe un singur ofiţer, Petar Živković, încât printre čaršija (palavragii şi iubitori de bârfe) de la Belgrad au

început să circule zvonuri cum că cei doi bărbați ar fi fost iubiți. Tânăr locotenent fiind, într-o noapte de mai din 1903, Živković deschisese porțile din lemn de stejar ale palatului regal din Belgrad, iar Apis și conspiratorii săi au luat palatul cu asalt și i-au ucis pe Aleksandru Obrenović și pe regina Draga********. Ulterior, Živković avea să se întoarcă împotriva lui Apis, formând o grupare opusă Mâinii Negre, Mâna Albă, care a exercitat o influență puternică asupra tânărului prinț. Aleksandru a participat la conspirația pusă la cale împotriva lui Apis la Salonic în timpul Marelui Război, conspirație care s-a încheiat cu judecarea și execuția liderului Mâinii Negre în 1917.

Când a ajuns la conducerea sârbilor, croaților și slovenilor în 1918, Aleksandru era deja un politician cu experiență. Din nefericire, cinismul său nestăpânit era ținut în frâu doar prin legăturile sentimentale întreținute cu prieteni apropiați precum Živković, care știau cum să exploateze slăbiciunile regelui. Numirea lui Živković în funcția de prim-ministru, în ianuarie 1929, a fost primită cu groază nedisimulată nu doar în Croația, ci și în Serbia, Slovenia, Bosnia și Muntenegru. Mulți au declarat pe șleau că dacă dictatura avea să fie administrată de persoane ca Živković, atunci șansele ca regele să soluționeze criza politică din Iugoslavia erau slabe.

Aleksandru putea înțelege foarte bine cât de adâncă era prăpastia dintre sârbi și croați – principala problemă cu care se confrunta statul. Înțelegea de asemenea că marile puteri considerau Iugoslavia cheia geopoliticii Balcanilor și că între politica externă și internă exista o strânsă legătură – când Iugoslavia părea instabilă, provoca în mod invariabil tulburări diplomatice în și între Paris, Londra, Roma și Berlin. Frustrarea personală a regelui, care se manifesta prin crize de isterie și decizii pripite, provenea din faptul că înțelegea că nu avea abilitățile politice necesare să soluționeze conflictul sârbo-croat și, prin urmare, instabilitatea statului.

Regele era convins că Iugoslavia își datora existența eroismului de care dăduse dovadă armata sârbă în Războaiele Balcanice, pe parcursul retragerii prin Albania din iarna lui 1915 și campaniei din Macedonia, organizată în timpul Marelui Război. Spre deosebire de acei consilieri superficiali din anturajul său, care susțineau teoria Serbiei Mari, și spre meritul lui, la sfârșitul anilor 1920 și începutul anilor 1930, Aleksandru a ajuns să-i aprecieze și chiar să-i admire pe croați și sloveni. Doi bărbați

au jucat un rol deosebit pe parcursul acestui proces prin care regele a devenit conştient de subtilităţile problemei croate. Unul a fost Stjepan Radić, pe care Aleksandru a ajuns să îl stimeze şi să îl respecte în lunile de dinaintea morţii acestuia. Al doilea a fost Ivan Meštrović, sculptorul croat respectat la nivel internaţional, un personaj fascinant, care se deplasa cu graţie şi discreţie printre artiştii, filosofii şi politicienii din Belgrad şi Zagreb.

După impunerea dictaturii regale din 1929, Aleksandru a ajuns să se bazeze din ce în ce mai mult pe Meštrović, care era un ascultător răbdător. L-a folosit pe artist ca mesager şi consilier înţelept totodată, el fiind cel care a redirecţionat cu blândeţe gândirea politică a regelui în direcţia unui iugoslavism bazat pe egalitatea naţionalităţilor constituente, îndepărtându-l de la ideea superiorităţii sârbe, bazată pe mitul sacrificiului militar. Meštrović nu i-a ascuns regelui faptul că pentru el dictatura era un instrument dur şi periculos şi că Aleksandru trebuia să restaureze democraţia parlamentară cu proxima ocazie. Meštrović a notat în memoriile sale: „Această legătură strânsă pe care am avut-o cu regele mi-a întărit convingerea că, indiferent de celelalte trăsături de caracter ale sale, regele era atât de patriot, încât ar fi luptat pentru ţara sa ca un soldat de rând dacă l-ar fi detronat cineva… Totuşi, îmi dădeam seama că nu era sigur pe susţinerea sa, era neliniştit, anxios şi probabil obosise să se gândească încontinuu la acelaşi lucru“[29].

„Acelaşi lucru“ era chestiunea croată. După impunerea dictaturii regale, problema croată a ajuns şi mai strâns legată de chestiunea relaţiilor dintre Italia şi Iugoslavia. În cei doi ani premergători dictaturii, partidele politice croate cooperaseră, încercând să convingă comunitatea internaţională să exercite presiuni asupra Belgradului pentru a oferi o mai mare autonomie Croaţiei. Se dezvoltase o reţea activă de emigranţi, concentrată mai ales în fostele birouri habsburgice de la Viena. Dar Mussolini şi ministerul de externe italian începuseră să devină foarte interesaţi de politica Croaţiei, mai ales din momentul în care ofensiva Italiei în Albania şi interesul ei strategic agresiv de a controla estul litoralului adriatic au dus la deteriorarea relaţiilor dintre Belgrad şi Roma.

Mai mulţi politicieni croaţi de vază au părăsit în 1929 Iugoslavia, căutând refugiu în ţările vecine. Printre aceştia s-a numărat şi Ante Pavelić, un avocat de succes, în vârstă de treizeci şi nouă de ani la acea vreme, care,

în calitate de far călăuzitor al Hrvatska Stranka Prava (Partidul Croat al Drepturilor), a fost unul dintre cei doi croați aleși în parlamentul Iugoslaviei începând din 1921. A vizitat Bulgaria, unde a avut mai multe apariții publice alături de membri de seamă ai aripii Organizației Revoluționare Macedonene Interne (VMRO) condusă de Ivan „Vancio" Mihailov, care urmărea înlăturarea prin violență a conducerii iugoslave din Macedonia: „Nu putem lupta împotriva acelor bandiți [sârbii/iugoslavii] cu o carte de rugăciuni în mână", a declarat Pavelić în fața mulțimii susținătorilor VMRO adunați la Vidin și Sofia. „După Războiul Mondial, mulți au crezut că vom avea pace… dar ce fel de pace este aceea în care croații și macedonenii sunt întemnițați? Aceste două popoare au fost înrobite pe baza unei mari minciuni – că sârbii trăiesc în Macedonia și Croația și că poporul macedonean este sârb… Dacă așteptăm cu mâinile legate să ne ajute lumea civilizată, nepoții noștri vor muri sclavi. Dacă vrem să ne vedem patria-mamă liberă, trebuie să ne dezlegăm mâinile și să mergem la luptă."[30]

Îndemnul lui Pavelić la răsturnarea prin violență a Iugoslaviei și secesiunea teritoriilor croate i-a atras o sentință de condamnare la moarte in absentia de către tribunalul din Belgrad, sub acuzația de înaltă trădare. Fiind persona non grata în Austria, Pavelić a ales Italia ca loc de exil. Cu ajutorul financiar al guvernului italian, Pavelić a înființat două tabere de antrenament, una în Ungaria, cealaltă în Italia, pentru noua organizație, UHRO (Ustaše – Hrvatska Revolucionarna Organizacija Ustașii – Organizația Revoluționară Croată). Mișcarea ustașă a început să atragă membri din diaspora din Americi și Europa Centrală și Occidentală, precum și croații nemulțumiți din interiorul Iugoslaviei.

În 23 martie 1929, în jurul orei opt seara, Toni Schlegel, redactorul croat al ziarului pro-iugoslav Novosti și un prieten personal al regelui Aleksandru, a plecat din biroul său de pe strada Masaryk din Zagreb. Trecând pe lângă magazinele elegante de pe una din cele mai fermecătoare străzi din oraș, Schlegel a luat un taxi din dreptul standului situat în fața celui mai cunoscut punct de întâlnire din Zagreb, Theatre Café. Marko Hranilović, membru al recent înființatei Gărzi Croate, Hrvatski domobran, a sărit în următorul taxi și l-a urmărit până acasă. Când Schlegel a ajuns în pragul casei sale de pe strada Prilaz nr. 86, Hranilović a sărit din taxi și și-a scos revolverul. Înainte să tragă însă, unul din cei doi bărbați care conspiraseră împreună cu el și care

aşteptaseră în dreptul apartamentului, l-a împuşcat mortal pe Schlegel. Echipa a reuşit să ucidă doi poliţişti înainte ca Hranilović să fie în cele din urmă arestat. Cei doi co-conspiratori au scăpat, dar Hranilović a dezvăluit numele lor în timpul interogatoriului, precum şi rolul deţinut de Pavelić în asasinat.
Aşa au început ustaşii o campanie de bombardamente şi asasinate care a primit un răspuns feroce din partea regimului. Scriitorul croat Josip Horvat a descris în detaliu cruzimile care au urmat:

Moartea lui Schlegel a devenit un pretext pentru declanşarea terorii [de stat] în toate formele sale posibile. Nu după mult timp, politica nu a mai putut fi deosebită de mafie. Autoritatea juridică a fost dată la o parte, iar locul ei a fost luat de poliţia secretă, poliţia militară, poliţia judiciară, poliţia persoanelor influente cu bandele lor de informatori, instigatori – fiecare având propria echipă de torţionari versaţi în practicile Inchiziţiei spaniole şi metodele Ohranei ţariste… Bedković [şeful poliţiei din Zagreb] însuşi era un sadic patologic… Tortura victimele personal, în special femeile, în timpul serii, iar apoi, după ce îşi schimba hainele pătate de sânge cu o jachetă curată pentru cină, participa la dineuri în înalta societate până în zori, când căuta de regulă o biserică şi îşi mărturisea păcatele de torţionar (păcate care erau bineînţeles absolvite). Apoi relua întreaga procedură în după-amiaza următoare.[31]

Poliţia lui Aleksandru a început să aresteze membri de seamă ai majorităţii partidelor politice din Croaţia, inclusiv pe conducătorul regional al sârbilor, Svetozar Pribičević, şi pe succesorul lui Radić în funcţia de lider al Partidului Ţărănist Croat, Vladko Maček. Partidul Comunist din Iugoslavia a fost cel mai tare lovit şi s-a scufundat şi mai mult în conspiraţie. Atmosfera de teroare, exacerbată atât de stat, cât şi de ustaşi, a aruncat încă o dată o umbră întunecată asupra Zagrebului. Dictatura nu numai că nu curăţase atmosfera tensionată din Iugoslavia, dar otrăvise şi relaţiile dintre sârbi şi croaţi.
Mussolini a continuat să susţină taberele ustaşe. I-a spus unui diplomat francez de la Roma că „Iugoslavia nu există. Este un conglomerat eterogen pe care l-aţi încropit la Paris“[32]. Aşa cum îi plăcea să repete,

țara se clătina pe marginea prăpastiei. Violența care a caracterizat primii trei ani de dictatură regală l-a convins că era doar o chestiune de timp până când Iugoslavia avea să înceteze să mai existe. Și când avea să se întâmple acest lucru, el, Mussolini, voia să fie sigur că va controla Croația Mare, de care era convins că avea să renască din propria cenușă.
La început, mișcarea ustașă a fost o organizație extrem de mică. Nu fusese concepută ca mișcare de masă, ci ca o organizație care avea ca scop principal provocarea instabilității prin violență. Cei care se alăturau taberelor ustașe erau chipurile membrii unei forțe combatante de elită, care până la începutul lui 1934 număra aproximativ 600 de oameni. Îmbrăcați în uniformă gri, purtau șepci care semănau în mod ironic cu šajkača, chipiurile militare sârbești. Totuși, chipiul fusese conceput de așa manieră încât să acopere complet fața soldatului. Pe fiecare chipiu era cusut un „U“ de la ustași.
Mulți dintre conducătorii ustași proveneau din rândurile micii burghezii din Zagreb și regiunea Zagorje, din interiorul țării. Membrii de rând erau însă de cele mai multe ori studenți, muncitori și țărani din zonele sărace ale Croației, mai ales din interiorul Dalmației, Kordun, Banija, Lika și vestul Herțegovinei. Țărănimea reprezenta nucleul filosofiei naționaliste/fasciste extremiste a ustașilor. Paragraful 12 din Principiile Mișcării Ustașe, publicate de Pavelić în iunie 1933, afirma că:

Țărănimea nu reprezintă doar baza și sursa vieții noastre, ci este cea care conține esența poporului croat și, prin urmare, este supervizorul întregii puteri de stat din Croația. La o analiză finală, toate teritoriile poporului croat constituie un tot național întreg, deoarece membrii tuturor regiunilor care se laudă că au sânge croat își regăsesc nu doar rădăcinile și originea în sate, ci și în relațiile familiale permanente. Nouăzeci din o sută de locuitori ai Croației care nu provin de la sat fie nu sunt de origine croată, fie nu au sânge croat, ci sunt doar imigranți.[33]

Obsesia lui Pavelić pentru țărănime poate fi doar parțial explicată prin romantismul care susținea ideologia ustașă. Această teorie era necesară și în scopul recrutării, căci ilustra potențialul revoluționar al țărănimii sărace. Lika și vestul Herțegovinei s-au dovedit a fi avanposturile cele

mai importante ale ustașilor, pentru că aceste regiuni erau locuite de cei mai săraci și disperați țărani croați. În plus, au fost și singurele teritorii (împreună cu Macedonia) în care poliția lui Aleksandru a acționat fără restricții. Această violență a statului, implementată de regulă de polițiștii sârbi, a dus la transformarea acestor regiuni în focare ale separatismului croat, în care, la începutul anilor 1930, aveau loc nenumărate altercații armate între poliție și susținătorii ustașilor. Inițial, Partidul Comunist din Iugoslavia a fost convins că mișcarea ustașă era progresistă și trebuia câștigată ca aliat politic. „Comuniștii au enumerat motivele economice ale rebeliunii: foametea, sărăcia și teroarea regimului", a observat un istoric iugoslav, adăugând totuși că „partidul a recunoscut că oprimarea națională era una din cauzele care au contribuit la aceste evoluții." Proletarul [ziarul Partidului Comunist] a anunțat în decembrie 1932:

Partidul Comunist salută mișcarea ustașă a țăranilor din Lika și Dalmația și o susține pe deplin. Este de datoria tuturor organizațiilor comuniste și a fiecărui comunist să ajute această mișcare, să o organizeze și să o conducă. În același timp, partidul comunist arată și greșelile și neajunsurile actuale ale mișcării, care pot fi explicate prin faptul că elementele croate fasciste joacă un rol important [în cadrul acesteia]… neavând interes în dezvoltarea unei mișcări de masă împotriva dictaturii sârbe; se tem că o astfel de mișcare s-ar putea dovedi a fi nu numai împotriva dictaturii iugoslave, dar și împotriva propriilor stăpâni italieni.[34]

Ceea ce nici Partidul Comunist, nici ustașii nu știau era că, la începutul anilor 1930, „stăpânii italieni" purtaseră discuții secrete cu Aleksandru. Regele voia foarte mult să depășească obstacolul dintre el și Mussolini, deoarece impactul Marii Depresiuni agravase tulburările naționale și sociale din țară. Aleksandru avea nevoie de ajutorul lui Mussolini pentru a strangula activitatea ustașă, a resuscita comerțul extern al Iugoslaviei și pentru că Franța, aliatul de cursă lungă al Belgradului, inițiase o apropiere de Italia și îl presa pe Aleksandru să facă același lucru. Dar, în decembrie 1933, când s-a aflat că se pusese la cale un complot cu scopul de a-l asasina pe rege la Zagreb, de ziua sa, Aleksandru a rupt toate

negocierile cu italienii. „Ieri, am primit o scrisoare de la Mussolini“, a țipat el furios către Meštrovič „în care m-a asigurat că avea cele mai bune intenţii de a stabili relaţii de prietenie. Iată cum, pe de o parte, îmi scrie scrisori, iar pe de alta, trimite asasini să mă omoare!“[35] La mai puţin de un an, în octombrie 1934, când a sosit la Marsilia într-o vizită de stat, Aleksandru a fost într-adevăr asasinat. Operaţiunea, pe parcursul căreia a fost asasinat şi ministrul de externe francez, Louis Barthou, a fost cel mai de senzaţie şi tulburător eveniment care a avut loc în acel an în Europa. Crimele au fost puse la cale de VMRO-ul aflat sub conducerea lui Vancio Mihailov (asasinul a fost de fapt şoferul lui Mihailov) şi ustaşii lui Pavelić. Deşi nu există dovezi că guvernul italian ar fi fost implicat în asasinarea lui Aleksandru, Roma nu a făcut vreo încercare de a împiedica terorismul ustaş.

Cu toate acestea, în cei doi ani care au precedat moartea lui Aleksandru, Europa a asistat la evoluţii remarcabile. Marele rival internaţional al lui Mussolini nu mai era Franţa, ci Germania nazistă. La scurt timp după ce Hitler ajunsese la putere, în ianuarie 1933, Ministerul de Externe german a elaborat un plan menit să extindă influenţa germană în sud-estul Europei. Berlinul a identificat două ţări, Iugoslavia şi România, drept cheia succesului strategiei sale. Planul a avut un scop deopotrivă economic şi politic.

Pe plan politic, Hitler era deranjat de pactul defensiv semnat de liderii Micii Antante, Cehoslovacia, Iugoslavia şi România, în februarie 1933. Îmbunătăţind relaţia dintre Berlin, Belgrad şi Bucureşti, Hitler spera să semene atât discordie între cele două state, cât şi între acestea două şi Praga, ceea ce ar fi contribuit la izolarea Cehoslovaciei, ţară pentru care Hitler avea planuri letale.

Pe plan economic, legăturile mai strânse cu Iugoslavia şi România (şi de fapt Bulgaria, Grecia şi Turcia) ar fi asigurat Germaniei resursele agricole şi minerale necesare reînarmării şi, în final, politicii de expansiune imperialistă în Europa. Pentru a reuşi, Germania trebuia să combată politica lui Mussolini, care încuraja distrugerea Iugoslaviei, politică pe care serviciile externe şi cancelaria germană o considerau în esenţă sănătoasă. Aleksandru a răspuns pozitiv la avansurile Germaniei, astfel că, în vara anului 1933, Berlinul a trimis o echipă de experţi agricoli în Iugoslavia pentru a discuta despre o posibilă schimbare a producţiei agricole de la culturile de grâu, de care Germania nu avea nevoie, la cele

de rapiță, soia și alte plante oleaginoase. Pe parcursul următorului an, iugoslavii au convenit să ofere Germaniei acces exclusiv la produse minerale de o importanță crucială – cupru, plumb, zinc și bauxită, toate utile în industria armamentului. În schimb, Germania a fost de acord să furnizeze Iugoslaviei produse industriale finite, pe baza unui sistem de compensații, o formă de barter. În acest fel, iugoslavii (cărora le era din ce în ce mai greu să obțină împrumuturi de la Marea Britanie, Franța și Statele Unite) nu mai erau obligați să facă rost de sume mari de capital pentru a revitaliza exporturile.
Germania i-a oferit Iugoslaviei și sprijin diplomatic. La funeraliile lui Aleksandru de la Belgrad, Germania a fost reprezentată de Hermann Göring care, alături de alt nazist de seamă, Alfred Rosenberg, era responsabil pentru coordonarea acțiunilor Germaniei în sud-estul Europei. „Germania nu va susține vreo activitate", a anunțat Göring, „care are ca scop dezmembrarea Iugoslaviei."[36] Și într-adevăr, pe măsură ce Germania își consolida puterea, ajungând inițial pe poziție egală cu Italia, iar mai apoi devenindu-i superioară, naziștii au exercitat cu succes presiuni asupra Romei să își retragă susținerea pentru mișcarea ustașă și să își redirecționeze atenția dinspre Balcani către Africa. Pe parcursul perioadei de regență a prințului Pavle și a prim-ministrului proto-fascist, Milan Stojadinović, legăturile dintre Iugoslavia dominată de sârbi și Germania au devenit tot mai puternice. Naziștii începuseră să pătrundă în Balcani.

Țarul Boris al Bulgariei

În 18 septembrie 1933, trenul Orient-Express a oprit la Belgrad. Din el a coborât țarul Boris al III-lea care a fost întâmpinat relativ rece de Aleksandru. În limbaj diplomatic, regele se plimba „întâmplător" prin gară. Regina Giovanna, soția lui Boris și fiica regelui Italiei, a sărit din spatele soțului ei și l-a îmbrățișat călduros pe regele iugoslav. „Sandro!", a strigat ea cu căldură, salutându-l pe vărul ei. Dintr-odată atitudinea rezervată afișată în public de Aleksandru a lăsat loc unui moment de sinceră afecțiune personală.
A fost bine că Giovanna a spart gheața, măcar la suprafață, căci cei doi

monarhi aveau un zid gros de animozitate de dărâmat. De la războiul sârbo-bulgar din 1885********, relaţiile dintre Belgrad şi Sofia rămăseseră reci, iar epicele confruntări militare pe care le purtaseră cele două ţări pe parcursul celui de-al Doilea Război Balcanic şi al Marelui Război lăsaseră în urmă cicatrici adânci şi nevindecate. Bulgarii fuseseră profund mâhniţi de Tratatul de la Neuilly, care confirmase controlul Serbiei asupra nordului Macedoniei (numele oficial al regiunii era acum sudul Serbiei). Tratatul forţase Bulgaria să plătească reparaţii importante vecinului ei slav sub forma unor livrări anuale de cărbune. Decizia lui Boris de a intra personal în contact cu Aleksandru era cu atât mai curajoasă cu cât coincidea cu încercarea întreprinsă de conducătorii din România, Turcia, Grecia şi Iugoslavia de a încheia o alianţă, Înţelegerea Balcanică, semnată în cele din urmă în februarie 1934. Pactul avea ca ţintă clară revizionismul bulgar. Bulgaria nu renunţase oficial la revendicările lansate împotriva celor patru vecini ai săi şi care vizau sudul Dobrogei (România), Tracia răsăriteană (Turcia), Tracia occidentală (Grecia) şi nordul Macedoniei (Iugoslavia).

Pentru Belgrad, Bulgaria era ţara care găzduia cea mai violentă organizaţie teroristă din Balcani, VMRO, al cărei scop declarat era preluarea controlului în Macedonia. Suspiciunile sârbilor vizavi de Bulgaria se aprofundaseră din momentul în care VMRO întinsese prietenoasă mâna lui Ante Pavelić şi mişcării ustaşe. Bulgaria legase relaţii strânse şi cu Italia, Il Duce sperând să preseze Iugoslavia cu „cleştele“ format din aliaţele încheiate cu Bulgaria, Ungaria şi Albania.

Orice dezgheţare a relaţiilor dintre cele două ţări avea să provoace cu siguranţă valuri de nemulţumire în Serbia, precum şi în Bulgaria; prin urmare, atât Boris, cât şi Aleksandru s-au prezentat la întâlnirea lor „întâmplătoare“ din gara din Belgrad oarecum neliniştiţi. Exista însă şi o parte terţă care încuraja această apropiere – Germania nazistă. Konstantin von Neurath, ministrul de externe german, dar şi Hitler însuşi arătaseră în timpul întâlnirilor personale cu Boris că ţarul şi Aleksandru trebuiau să coopereze, deoarece se confruntau cu aceleaşi dificultăţi: amândurora le era teamă de intenţiile sovieticilor în Balcani; violenţa politică era în creştere în ambele ţări şi, ca efect al Marii Depresiuni, opoziţia comunistă şi agrară faţă de ordinea stabilită căpăta forţe proaspete. Iugoslavia şi Bulgaria avuseseră de suferit după ce britanicii şi francezii îşi pierduseră interesul economic în Balcani. În timp ce

Aleksandru se confrunta cu problema separatismului croat, Boris trebuia să facă față activităților criminale ale VMRO și ale unei forțe politice în plină dezvoltare, Zveno (Legătura), care, deși era condusă de civili, întreținea legături strânse cu personalități influente din Liga Militară, scoasă în afara legii. Boris nu era foarte îngrijorat de tendințele autoritare (care nu erau, sub nicio formă, străine propriei sale gândiri politice) manifestate de Zveno, dar se temea de sentimentul republican puternic nutrit de membrii organizației.
Boris a fost mulțumit de rezultatul întâlnirii cu Aleksandru, deși aceasta a reînviat posibilitatea izbucnirii unei confruntări cu VMRO. În ultimii trei ani, violența VMRO scăpase de sub orice control. Sofia asistase la sute de crime executate cu sânge rece, atacuri cu bombă și schimburi de focuri de armă. Principalul vinovat era Vlado Cernozemski (sau Vlado Șoferul, care avea să devină faimos în întreaga lume anul următor, când l-a asasinat pe Aleksandru). Majoritatea acestor crime erau fratricide, deoarece principalele două grupări ale VMRO, Supremațiștii și Federaliștii, purtau un război de exterminare reciprocă. Primul grup, condus de Vancio Mihailov, un tânăr militant din Štip, o localitate din Iugoslavia (aflată acum în Republica Macedonia), era reacționar și revizionist. Programul său avea ca obiectiv preluarea nordului Macedoniei de la Iugoslavia și formarea Bulgariei Mari. Cel de-al doilea, mai slab, Federaliștii, instigau la autonomia Macedoniei în cadrul Iugoslaviei. Supremațiștii controlau Petrici, o întreagă regiune din sud-vestul Bulgariei, unde percepeau impozite, conduceau administrația și aplicau „pedepse“ oricărei persoane care nu corespundea criteriilor lor.
Istoria și politicile Balcanilor sunt de cele mai multe ori mai ușor de înțeles decât ar putea părea la prima vedere. La sfârșitul anilor 1920 și începutul anilor 1930 însă, toate instituțiile politice din Bulgaria erau divizate în nenumărate facțiuni confuze. În 1933, patruzeci și patru de partide și facțiuni operau în cadrul parlamentului național, Sabranie. Această realitate a coincis cu cele mai dezastruoase urmări ale Marii Depresiuni și cea mai haotică violență la care asistase vreodată Sofia. Dacă ar fi să alegem un singur moment istoric din Balcani care să ne surprindă, atunci Bulgaria de la sfârșitul anilor 1920 și începutul anilor 1930 ar fi unul dintre cei mai puternici candidați. Dar, în cele ce urmează, aceste aspecte vor deveni puțin mai ușor de înțeles.
Până în 1934, majoritatea partidelor îl catalogaseră pe Boris ca fiind

neputincios din punct de vedere politic. Era luat în râs și poreclit „bărbatul cu pălărie de fetru“, o personalitate lipsită de charismă, stângace, pe care îl bucura mai mult studiul florilor alpine sau pasiunea de a conduce trenuri decât guvernarea țării. Singura sarcină pe care Boris refuza în permanență să o îndeplinească era semnarea pedepselor cu moartea, datorie care îi revenea prin constituție. Opoziția sa argumentată etic vizavi de pedeapsa cu moartea a fost una dintre cele mai admirabile și umane trăsături ale sale.

Multă vreme s-a luptat cu un complex de inferioritate provocat de propriul său tată, autoritarul țar Ferdinand. Pe tot parcursul domniei lui Boris, Ferdinand, care fusese obligat să abdice la sfârșitul Marelui Război și să plece în exil în Germania, a încercat să intervină. Tânărul țar era neatrăgător din punct de vedere fizic: chelise prematur, avea o față îngustă, dar ochii săi adânci de un albastru-gri erau singura trăsătură care îl salva. Însă Boris avea adevărate talente intelectuale. Avea memorie fotografică, vorbea fluent franceza, germana și bulgara și, la nivel conversațional, știa engleza, albaneza, italiana și rusa. În serile de sâmbătă obișnuia să dea ritmul formației de jazz a palatului, bătând la tobe, acompaniat la pian de sora sa, prințesa Evdokia, și de trei aghiotanți care cântau la vioară și fligorn. Spre deosebire de Aleksandru și de regele Carol al II-lea al României (1930–1940), prin farmecul și aptitudinile sale diplomatice a lăsat o impresie excelentă liderilor politici din Europa. Într-un final, când și-a dat seama cum să-și folosească inteligența extraordinară în procesul politic conspirativ al Bulgariei, țarul s-a dovedit a fi un jucător iscusit și de succes. Pe parcursul Marii Depresiuni, care a lovit Bulgaria mai târziu decât pe celelalte state din Balcani, țarul a început să dezvolte adevărate ambiții.

Schimbarea a survenit în 1934. Nici guvernul, nici partidele politice din Sabranie nu reușiseră să mențină ordinea în țară. Zveno și aliații săi din Liga Militară au decis că venise timpul să se descotorosească de conducerea parlamentară și să regizeze o lovitură de stat împreună cu VMRO. În 19 mai 1934, au lansat o lovitură politică de stat, fără vărsare de sânge. Noua putere din spatele tronului era Damian Velcev, membru al Zveno, care, în calitate de colonel staționat la Sofia, fusese concediat pentru că îndrăznise să îl critice pe „măcelar“, generalul Vălkov, liderul Terorii Albe la mijlocul anilor 1920. Velcev era puternic antirevizionist, un oponent îndârjit al VMRO-ului lui Mihailov și un susținător al

consolidării relației cu Iugoslavia. Din motive pragmatice, nici Boris nu considera revizionismul o politică practică la mijlocul anilor 1930, dar detesta să își prezinte viziunea în public: îi era încă teamă de puterea taberei revizioniste și recunoștea că, pe viitor, și el s-ar fi putut trezi în postura de a adopta politici revizioniste. Atitudinea sa ambiguă vizavi de chestiunea granițelor a lăsat ambelor tabere, și celei revizioniste și celei antirevizioniste, impresia că Boris se opunea politicilor lor.

Opoziția lui Boris față de regimul instaurat de Zveno nu avea la bază doar teama de republicanism, ci și faptul că Zveno își trăgea susținerea politică din rândurile armatei. Era convins că, atât timp cât armata se simțea în stare să intervină după bunul plac în politica Bulgariei, țara avea să fie incapabilă să dezvolte orice structură politică coerentă. Neîncrederea țarului în armată contrasta cu convingerea regelui Aleksandru că armata reprezenta însăși esența puterii sale și a identității iugoslave. Dar având în vedere că fusese pus în fața faptului împlinit prin lovitura de stat din februarie 1934, Boris a acceptat fără prea mare tragere de inimă legitimitatea noului guvern Zveno. Velcev a refuzat orice poziție în guvern, preferând să conducă din spatele cortinei, iar asociatul său apropiat, Kimon Gheorghiev, a fost numit prim-ministru.

Guvernul lui Gheorghiev a oferit un dar prețios nu doar Bulgariei, ci și întregii regiuni balcanice, căci, la scurt timp după ce și-a preluat atribuțiile, a înfruntat VMRO-ul lui Mihailov. În doar câteva săptămâni, VMRO a fost desființată (deși a reușit să reînvie, pentru o scurtă perioadă de timp, câțiva ani mai târziu). Regiunea Petrici din sud-vestul Bulgariei a fost eliberată de sub controlul VMRO, iar autoritatea Sofiei a fost restabilită în întreaga țară. Regimul Zveno era departe de a fi liberal: partidele politice au fost interzise și au fost create structuri și organizații corporatiste care le-au luat locul; dar, deși autoritar, regimul nu a fost și răzbunător. Și profitând de avântul economiei globale, a reușit să aducă din nou mâncare pe masa bulgarilor.

Înainte de sfârșitul anului, Velcev s-a implicat într-o luptă complexă izbucnită între Zveno și Liga Militară, și, pentru prima dată în viața sa, Boris a preluat controlul statului. După o perioadă de tranziție, în aprilie 1935, a desemnat un prim-ministru, respingând orice opoziție față de alegerea sa. Zveno făcuse deja treaba murdară și desființase ordinea parlamentară, iar Boris rămăsese singura sursă stabilă de putere din țară. O măsură foarte importantă a fost că țarul a insistat ca Ministerul de

Război să răspundă doar în fața monarhului. Tot nu avea încredere în armată, dar acum putea cel puțin să o supună controlului său minuțios. Îndepărtându-se puternic de rolul său constituțional, a devenit singurul care numea în funcție membrii guvernului și făcea politică prin propriii săi prim-miniștri.
Până să devină Boris dictatorul discret al Bulgariei, Italia încetase să mai pună presiune asupra Bulgariei cu scopul de a submina Iugoslavia. După asasinarea regelui Aleksandru, Hitler a reușit să redirecționeze nevoile imperialiste ale Ducelui de la Balcani, înspre aventura sa înfiorătoare din Abisinia. Cu excepția avanpostului său din Albania, Italia începuse să-și piardă interesul față de Balcani. Pe de altă parte însă, interesul lui Hitler pentru peninsulă a rămas mai constant ca niciodată. Victoria forțelor non-revizioniste din Bulgaria a încurajat prietenia dintre Iugoslavia și Bulgaria, care, la rândul său, a ajutat la ameliorarea comunicării în interiorul Balcanilor și între Balcani și cel de-al Treilea Reich.
La mijlocul anilor 1930, Hitler a pus la grea încercare ordinea stabilită prin Tratatul de la Versailles. În octombrie 1931, Germania s-a retras din Conferința pentru Dezarmare, iar apoi din Liga Națiunilor. În martie 1935, Hitler a semnat legea serviciului militar obligatoriu în Germania, încălcând astfel clauzele Tratatului de la Versailles și netezind drumul pentru reocuparea și remilitarizarea Renaniei în 1936. Răspunsul rezervat al Marii Britanii și Franței vizavi de încălcările clauzelor tratatului a fost monitorizat cu atenție în sud-estul Europei.
Când a preluat frâiele puterii, țarul Boris era pe deplin conștient că Bulgaria depindea din ce în ce mai mult de Germania din punct de vedere economic. Peste 50 la sută din bunurile importate în Bulgaria la acea vreme proveneau din Germania, în contextul în care mai puțin de jumătate din exporturile Bulgariei erau livrate Germaniei. Boris a intervenit personal pe lângă Londra și Paris în speranța de a convinge Marea Britanie și Franța să reia legăturile economice cu Bulgaria. Rugăminţile sale au fost ignorate. Influența culturală americană îi îndepărtase pe fumătorii britanici de tutunul din Balcani și Orientul Apropiat și îi apropiase de aromele Virginiei. Prin urmare, ambasadorul britanic de la Sofia, George Rendel, a notat: „Companiile de tutun britanice și-au pierdut interesul față de Balcani… și nu erau pregătite să rișteinteresele acționarilor din considerente politice“. În 1938, Rendel îndemna cu disperare Londra să-i ajute pe bulgari în încercarea lor de a

„evada din cătușele economice tot mai strânse ale Germaniei“[37]. La fel ca cererile colegilor săi de la Belgrad și București, și apelurile sale au fost ignorate.
Boris era neliniștit și încerca să evite o reluare a relațiilor germano-bulgare pe modelul practicat în timpul Primului Război Mondial, când Berlinul și Reichswehr-ul trataseră Bulgaria ca pe o colonie. Conform prevederilor Tratatului de la Neuilly, Bulgaria era aproape lipsită de apărare, iar țarul dorea să consolideze capacitățile ofensive ale armatei sale. În 1935, Boris a apelat la Germania cerându-i să vândă materiale de război Bulgariei. Acest lucru era interzis prin Tratatul de la Versailles. Hitler a refuzat, dar și-a exprimat regretul, explicând că situația internațională nu era încă propice vânzării. Cu toate acestea, în mai puțin de un an, a început să vândă arme nu doar Bulgariei, ci și noului dictator proaspăt instalat în Grecia, generalul Ioannis Metaxas, precum și Iugoslaviei și Turciei.

Sub influența naziștilor germani din Reich și cu susținerea totală a naziștilor și a militariștilor din țările balcanice, discrepanța comercială dintre acestea și Germania s-a atenuat treptat prin furnizare de materiale de război către sud-estul Europei. Acest armament de proastă calitate a fost însoțit de o armată de consilieri și instructori a căror influență puternică a scos la iveală rolul pe care aveau să-l joace aceste tranzacții militar-industriale în netezirea terenului pentru subordonarea politică și militară a regiunii în fața celui de-al Treilea Reich.[38]

În 20 octombrie 1936, contele Galeazzo Ciano, noul ministru de externe al lui Mussolini, a deschis discuțiile cu reprezentanți de rang înalt ai Germaniei pentru o viitoare cooperare între cele două țări. În data de 25 octombrie, s-a semnat un acord între Italia și Germania, acord numit de Mussolini o săptămână mai târziu într-un discurs „axa noii Europe“. Balcanii erau îngrădiți acum din nord și vest de puterile Axei, iar la est se afla Rusia Sovietică. În trei ani, sud-estul Europei devenise dependent masiv de economia germană. Franța și Marea Britanie nu au părut interesate de implicațiile politice și strategice ale acestor schimbări. Exista totuși o țară care încă respingea cu îndârjire îmbrățișarea nazistă.

Din punct de vedere economic, România era cel mai mare premiu regional pentru Germania, iar motivul era, evident, petrolul.

Carol al II-lea al României

Dacă în Iugoslavia regele își ocupa timpul liber rumegând niște probleme de stat și naționalitate fără soluție, iar în Bulgaria modestul Boris se relaxa cântând la tobe sau conducând trenuri, familia regală a României cultiva sexul recreațional. Regele Ferdinand, supusul soț al reginei Maria și tată fără speranță al unui număr nedefinit de copii, era maestru la ceea ce un diplomat numea „adulter întâmplător“[39]. Însăși Maria, nepoată atât a reginei Victoria, cât și a țarului rus Aleksandru al II-lea, își folosea iubiții pe post de consilieri, bancheri, intermediari și confidenți. Fiul lor, Carol al II-lea, a dezvoltat un apetit sexual asemănător în anii adolescenței, însă îi lipsea discreția părinților săi.
Înainte de a urca în cele din urmă pe tron, în iunie 1930, la vârsta de douăzeci și șapte de ani, Carol renunțase de două ori, definitiv, la dreptul la succesiune. În 1918, a fugit la Odessa cu o tânără dansatoare, Zizi Lambrino, dar părinții săi l-au convins să anuleze căsătoria și să-și retragă cererea de renunțare la tron. Înainte să renunțe pentru a doua oară la tron, s-a căsătorit cu prințesa Elena a Greciei, având cu aceasta un fiu, pe prințul moștenitor Mihai, ca mai apoi, în 1926, să fugă cu Elena Lupescu, o fermecătoare femme fatale, cu ochi inocenți și păr roșu-arămiu.
Relația de o viață dintre Carol și Elena Lupescu avea să transforme viitoarea carieră a regelui într-o farsă de tabloid. Timp de patru ani, înainte de a se întoarce în România, cuplul a fost vânat de jurnaliști. În 1926, când s-a aflat că prințul Carol se ascundea într-un „cuibușor de nebunii“ la Milano, reporteri și fotografi din toată Europa și America și-au stabilit tabăra în fața hotelului, sperând să-l poată fotografia sau să-i ia un interviu. În repetate rânduri, Carol și Elena au ieșit din hotel pe ușa din spate, deghizați, după care s-au urcat într-o mașină, care a pornit în trombă, pentru a scăpa de fotografi (printre ale căror echipamente profesionale nu se numărau încă motocicletele). După ce s-au mutat la Paris, cei doi au îmbrățișat o existență burgheză din ce în ce mai

strâmtorată în suburbia mondenă din Neuilly. Aventura lor a continuat să fie o sursă de inspirație pentru romanele ieftine (cel mai de succes s-a numit Au pied du Trône) și să umple spațiile dedicate rubricilor de cancan.
După moartea tatălui său, regele Ferdinand, în 1927, Carol și-a pierdut liniștea. A început să-și pună la cale întoarcerea în România, la tronul la care renunțase atât de ușor. Deși era un Hohenzollern, comportamentul extravagant al lui Carol se potrivea mai degrabă cu bine înrădăcinata tradiție a elitelor române. Spre deosebire de Serbia, Bulgaria și Grecia, țări în care clasa conducătoare se formase, pe parcursul secolului anterior, din rândurile țărănimii și micilor comunități de negustori, România avea propria sa aristocrație, boierii, prezenți încă de pe vremea otomanilor. Boierii luptaseră din greu pentru a-și menține privilegiile și stilul de viață pe spinarea țărănimii asuprite. Fiii lor erau de regulă educați în Germania și Franța și gravitau în jurul Bucureștiului și al altor orașe unde, împreună cu fiii destoinici ai evreimii sefardice din Țara Românească, puneau bazele capitalismului și industriei românești.
Elita României a importat din Franța apetitul pentu bucatele alese și îmbrăcămintea elegantă. Două scriitoare din vest, Olivia Manning și R.G. Waldeck (pseudonimul jurnalistei americance Goldi Horowitz), au descris în amănunt atmosfera decadentă a Bucureștiului, „Parisul Estului“, în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial. Harriet Pringle, eroina romanului autobiografic al lui Manning, este uluită de prima sa vizită la o grădină-restaurant:

În centrul vitrinei, se afla un mănunchi roz de fripturi, fileuri, cotlete, biftecuri înconjurate de bucheţele albe de conopidă. Aruncate grămadă, în mod extravagant, în centrul acestora, se distingeau vinete mari ca pepenii, coşuleţe cu anghinare, morcovi mici roşiatici, ciuperci, fragi, piersici, mere și struguri. Într-o parte găseai brânză franţuzească, în cealaltă, conserve de caviar, păstrăv de apă dulce pe pat de gheaţă pisată și homari și languste care bâjbâiau prin ape tulburi. Carnea de pasăre și vânatul zăceau la un loc pe jos.
„Alege“, spuse Guy.

Scriitoarele de sex feminin au jucat un rol important în modelarea percepției occidentale despre Balcani, mai ales în secolul al XX-lea. Când a sosit la București, în 1940, Waldeck și-a dat imediat seama că femeile erau tratate ca mâncarea:

Am aflat care ministru din guvern avea o aventură și cu care doamnă, care era așa-numita la specialité a fiecărui ministru și prețul respectivei doamne. Faptul că fiecare doamnă avea prețul ei era o concluzie inevitabilă printre bărbații mai vârstnici și vicioși, dar respectiva era considerată o doamnă doar de la 20 000 de lei în sus. Același lucru era valabil și pentru politicieni; și aceștia aveau un preț și, dacă erau suficient de scumpi, puteau fi considerați oameni de stat.[40]

În nicio altă țară din Balcani nu exista o discrepanță atât de vizibilă între avuție și sărăcie ca în România. Patru cincimi din populație era formată din țărani, care își încropeau un trai nefericit, din resurse demne de milă, sufereau de pelagră cronică și boli de piele din cauza alimentației monotone și a condițiilor insalubre, cocoșându-se sub povara datoriilor. Partidul Liberal, care a dominat viața politică până la sfârșitul anilor 1920, aplica un tratament cinic țărănimii. „Starea nefericită în care se află țărănimea", argumenta ideologul liberalilor Ștefan Zeletin, „este prețul necesar care trebuie plătit pentru construirea capitalismului în România."[41] Existau milioane de români care nu împărtășeau aceste valori economice. Piatra de temelie a politicii economice a liberalilor era un protecționism care i-a determinat pe partenerii comerciali ai României să introducă taxe pe produsele agricole ale țării. Urmărirea unui program economic care contravenea intereselor materiale ale marii majorități a populației a provocat greutăți neașteptate la momentul alegerilor. Pentru a rezolva această problemă, liberalii au elaborat un sistem bidirecțional de fraudă electorală – unu la mână, au introdus o lege care conferea automat majoritatea parlamentară oricărui partid care obținea 40 la sută din voturi; iar doi la mână, ministrul de interne și-a folosit forțele de poliție pentru a garanta întoarcerea partidului la putere.

În 1928, când liberalii chiar au reușit să piardă alegerile, elita a fost șocată. Inclusiv cei mai importanți susținători îi abandonaseră. Pentru

prima dată, puterea a fost acaparată de Partidul Național Țărănist. PNȚ era un amalgam format din fostul Partid Țărănist și Partidul Național din Transilvania, o coaliție care îmbina cele două simboluri romantice ale României, țăranul și Transilvania, teritoriul câștigat de România de la unguri la Conferința de Pace de la Paris. PNȚ avea în mânecă un atu electoral valoros, respectiv pe liderul său, Iuliu Maniu. Pentru că se împotrivise curajos guvernării maghiare înainte de 1919, Iuliu Maniu crescuse în ochii românilor de rând și se ridicase deasupra clicilor egoiste și sordide care conduceau celelalte partide. În plus, Maniu era cinstit. Nu avea aventuri cu femei tinere și nu își suplimenta veniturile luând mită. Și tocmai din acest motiv, liberalilor le-a fost foarte greu să îl discrediteze.

Carol al II-lea s-a întors în România în 1930, în momentul în care Marea Depresiune începea să distrugă și fărâma de siguranță de care se mai bucurase până atunci țăranul român. Pentru PNȚ, sarcina de a guverna în aceste condiții era extraordinar de dificilă și majoritatea membrilor săi tânjea după întoarcerea regelui. Iată un om care, credeau ei, îi putea uni pe români și putea pune capăt certurilor lor, ridicându-se deasupra înțelegerilor mizerabile din politica română. Întoarcerea sa, pe data de 7 iunie 1930, a făcut senzație la București.

Ajuns în România, Carol s-a bucurat de mai mult capital politic și de o bunăvoință mai mare decât își putuse închipui oricine. Pe Maniu personal îl neliniștise întoarcerea regelui și i-a impus o singură condiție: Elena Lupescu trebuia exilată din România. Regele a promis solemn să respecte cererea prim-ministrului. Dar Carol nu era omul care să lase o promisiune făcută unui politician să-i dea poftele peste cap, așa că Lupescu și-a făcut apariția imediat după sosirea lui la București.

Regele și-a adus favoriții la curte și le-a acordat funcții publice importante. A profitat de asemenea de pe urma atmosferei politice instabile provocate de Marea Depresiune pentru a încuraja neînțelegerile între membrii partidelor politice. Liberalii se opuseseră întoarcerii lui Carol, iar regele îi considera cei mai înverșunați dușmani ai săi. A început să facă curte unor personalități influente din partid, iar la scurt timp, conducerea s-a dezbinat, măcinată de neîncredere. Această luptă dezastruoasă între diversele facțiuni din cadrul partidului i-a fost de ajutor regelui, căci a dus și la o scindare politică în rândurile familiei Brătianu. Familia Brătianu fusese cea mai puternică dinastie politică din

România timp de mai bine de jumătate de secol. Părintele clanului, Ion Brătianu, murise în 1927, lăsându-și frații și fiii să se lupte pentru influență în cadrul Partidului Liberal. La începutul lui 1934, convins fiind că regele Carol devenise un accesoriu permanent, Gheorghe Brătianu, fiul lui Ion, a rupt relațiile cu rudele sale și și-a declarat susținerea pentru rege. Prin 1934, Carol izbutise de asemenea să creeze o prăpastie de nedepășit în cadrul PNȚ, subminând și imaginea politică a lui Maniu la nivel național. Într-un interval scurt de timp, Carol a reușit să rupă tradiția prin care niște indivizi charismatici și puternici ajungeau să controleze întregi partide politice. În schimb, toți potențialii oponenți ai lui Carol se loveau de rezistență din partea unor conduceri colective indecise și capricioase. Folosindu-se de dreptul de a desemna prim-ministrul, Carol a separat treptat puterea executivă de parlament. Guvernul a devenit din ce în ce mai dependent de rege și mai puțin dependent de electorat.
Un singur lider și mișcarea sa au refuzat să fie incluși în noul sistem al regelui: Corneliu Zelea Codreanu, individ care îl fascina și dezgusta deopotrivă pe Carol. În timp ce charismaticul Codreanu căpăta din ce în ce mai multă putere, popularitatea regelui începea să scadă. La doar câteva luni după ce a acceptat tronul României, ostilitatea poporului față de Elena Lupescu și anturajul său apropiat, camarila, a început să-și facă simțită prezența.

Călăul lui Dumnezeu: România

Cel mai frumos aspect al vieții legionare este moartea. Moartea legionară nu are nimic în comun cu moartea obișnuită. Prin moartea sa, Legionarul devine una cu Eternitatea; prin moartea sa, Legionarul devine încarnarea istoriei pe pământ. Devine o legendă. Legionarul nu trebuie să șovăie în fața morții. Moartea legionară îi e dragă inimii sale; prin ea, se atinge un țel; devine un simbol. Moartea Legionarului este un simbol, un cult.

Ziarul Gărzii de Fier[42]

Un băiat evreu de origine maghiară în vârstă de opt ani, Miklós Nagy, își

petrecea vacanța cu rudele sale într-un sătuc din Apuseni, în inima Transilvaniei. Miklós asculta cu gura căscată cum localnicii maghiari povesteau de un bărbat pe care îl descriau ca fiind reprezentantul diavolului pe pământ, trimis pentru a răspândi teroare printre toți ungurii, „atât cei de religie creștină, cât și iudaică“. Și acum, acest înger decăzut avea să sosească chiar în satul în care se afla și el. Cel mai bun prieten al lui Miklós era un băiat român, cu patru ani mai mare decât el, care a fost de acord să-i împrumute lui Miklós straie populare țărănești astfel încât cei doi să se poată strecura în dimineața următoare în biserica ortodoxă locală, unde era așteptat Căpitanul. Când au ajuns băieții, curtea bisericii era înțesată de oameni. Prefectul local îi interzisese lui Codreanu să vorbească, dar, temându-se de reacția țăranilor, nu interzisese adunarea. La un moment dat, mulțimea a amuțit. Călare pe un cal alb imens, înveșmântat în costumul alb tradițional țărănesc, și-a făcut apariția „un bărbat înalt și chipeș“. „Charisma nu este termenul potrivit pentru a descrie forța ciudată emanată de acest individ“, a scris mai târziu Nagy-Talavera. „Părea că face parte, pur și simplu, fără pic de efort, din codrii, munții, furtunile de pe culmile acoperite de zăpadă ale Carpaților, din lacuri și râuri. A stat tăcut, în mijlocul mulțimii. Nu avea nevoie să vorbească. Tăcerea sa era elocventă; părea mai puternică decât noi, mai puternică decât ordinul prefectului care îi refuzase dreptul de a vorbi. O femeie de la țară, bătrână, cu părul cărunt, și-a făcut semnul crucii pe piept și ne-a șoptit «Trimisul Arhanghelului Mihail!»“[43]

Codreanu s-a născut într-o familie mixtă româno-germano-ucraineană chiar la sfârșitul secolului al XIX-lea la Huși, un orășel aflat la sud-vest de Iași. Tatăl său, profesor de liceu, își românizase numele transformând slavul Zelinski în Zelea și adăugându-și apoi numele de Codreanu (de la cuvântul codru), în onoarea tatălui și bunicului său care fuseseră pădurari. Pe tot parcursul vieții sale, Codreanu a căutat alinare în munții și pădurile din România, retrăgându-se uneori săptămâni întregi în cabana izolată a vreunui cioban. Și-a îmbinat devotamentul aproape păgân față de pământ cu o venerație obsesivă pentru Biserica Ortodoxă. După ce a înființat în 1927 organizația Legiunea Arhanghelului Mihail, a vizitat câmpurile de luptă unde românii își jertfiseră viețile. A adunat de aici țărâna pătată cu sângele sacru al dacilor. Fiecare membru nou al Legiunii primea o punguță de piele plină cu pământ, pe care jura să o

poarte lângă inimă.
Au existat două personaje care au definit percepţia maniheistă a lui Codreanu asupra lumii – ţăranul român şi evreul. Primul reprezenta înţelepciunea înnăscută şi deţinea cheia către mântuire; celălalt era agentul satanei. „Evreii, evreii, ei sunt blestemul nostru“, i-a mărturisit Codreanu unui jurnalist britanic. „Ne otrăvesc ţara, viaţa, poporul. Ne demoralizează naţiunea. Ne distrug tineretul. Ei sunt duşmanii noştri de moarte… Evreii clevetesc şi conspiră să ne distrugă viaţa naţională. Nu vom permite să se întâmple asta. Noi, Garda de Fier, vom sta în calea acestei perfidii. Îi vom distruge pe evrei înainte să ne distrugă ei pe noi.“[44]
România interbelică găzduia cea mai diversă populaţie evreiască din Europa. Deşi nu au fost recunoscuţi drept cetăţeni români, evreii sefarzi din Ţara Românească erau relativ bine integraţi, datorită faptului că erau concentraţi în oraşe şi îşi făcuseră loc în rândurile elitei urbane. Evreii deţineau funcţii de conducere în bănci şi industria grea şi reprezentau o componentă importantă şi numeroasă a proletariatului, mai ales în industria textilă. Prin tradiţie, aveau cunoştinţe influente în rândurile evreimii din Germania, Austria şi Franţa – ţări care, împreună cu Marea Britanie, au folosit tratatele internaţionale încercând să oblige România să garanteze drepturi egale evreilor. Deşi antisemitismul a fost un fenomen periferic la Bucureşti în comparaţie cu alte regiuni ale ţării, statul român a refuzat în mod sistematic evreilor dreptul la cetăţenie, invocând motive rasiale şi clasificându-i în schimb ca „străini“. Indiferent de cât timp ar fi trăit în România, evreilor le erau refuzate anumite drepturi de bază şi trebuiau adesea să se lupte ani la rândul pentru a primi acces la învăţământul superior.
În Moldova, situaţia era complet diferită. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, zeci de mii de ţărani aşkenazi se refugiaseră aici fugind din calea persecuţiilor ruşilor. Acestora li s-a adăugat un al doilea mare exod la sfârşitul Primului Război Mondial, după alipirea Basarabiei la România. Aceşti evrei erau de trei ori mai dezavantajaţi. Trăiau în comunităţi închise, mulţi dintre ei erau adepţi ai hasidismului şi vorbeau fie rusa, fie idiş. Foarte puţini învăţau româna. În această regiune umpleau de cele mai multe ori un gol între două clase sociale, cea a moşierilor şi a ţăranilor, îndeplinind cu regularitate funcţia de administratori de proprietate. Pentru ţărani, erau simbolul nedreptăţii; pentru moşieri,

nişte instrumente la care puteau renunţa oricând. Aceşti evrei basarabeni rusofoni erau suspectaţi că ar fi simpatizat cu Uniunea Sovietică; iar naţionaliştii români nu priveau cu ochi buni numărul din ce în ce mai mare de evrei din cadrul Partidului Comunist Român.
Românii bănuiau, pe bună dreptate de altfel, că evreii din Transilvania erau pro-unguri. Până în perioada interbelică, evreii unguri au fost în general bine integraţi, supunându-se logicii naţionalismului maghiar care accepta toate etniile în cadrul statului, atât timp cât acestea recunoşteau superioritatea limbii şi a culturii maghiare. Atât evreii din Transilvania, cât şi elita maghiară au început să fie discriminaţi după ce regiunea a fost transferată României, prin Trataul de la Trianon, semnat la sfârşitul Marelui Război.
Peste 30 la sută din locuitorii Iaşiului erau evrei. Una dintre cele mai virulente tulpini ale curentului antisemitic european a găsit în acest oraş un teren fertil pentru a se dezvolta. Cel mai remarcabil antisemit a fost profesorul Alexandru Cuza, ale cărui prelegeri îl inspiraseră pe Codreanu când era student la Facultatea de Drept. Codreanu s-a specializat în gesturi dramatice, înfruntând autorităţile pentru chestiuni de ordin simbolic şi instigând ţăranii şi muncitorii să se încaiere pe stradă cu comuniştii şi evreii. Codreanu s-a autoconvins că violenţa era un instrument politic legitim încă de la începutul carierei sale politice.
În 1930, Codreanu a anunţat că Legiunea Arhanghelul Mihail avea să dea naştere unei noi mişcări de masă – Garda de Fier. Spre deosebire de Legiune, care a rămas o reţea conspirativă bazată pe mai multe celule, Garda de Fier avea să fie o mişcare de masă. Pentru a-şi scoate în evidenţă rădăcinile ţărăneşti, membrii purtau cămăşi verzi peste care îşi petreceau în diagonală o curea de piele, ştanţată cu o cruce albă pe fundal negru. În timpul Marii Depresiuni, studenţii şomeri şi ţăranii disperaţi s-au înghesuit să se alăture Gărzii de Fier. Codreanu a organizat brigăzi de muncitori pe întreg teritoriul României pentru a construi drumuri şi poduri şi a-i ajuta pe ţărani să strângă recolta. În timp ce politicienii de la Bucureşti strângeau averi din ce în ce mai mari, până în 1933, Garda de Fier îşi asigurase o susţinere importantă în zonele rurale din Moldova şi Transilvania, mai puţin pentru antisemitismul promovat (deşi şi acesta era un aspect important), cât pentru ajutorul practic oferit comunităţilor ţărăneşti.
Pe Carol îl atrăgea destul de mult Garda de Fier, deşi era invidios pe

popularitatea lui Codreanu. Regele împărtășea convingerea lui Codreanu că democrația din România era putredă până-n măduva oaselor. Cu toate acestea, din 1932, ministrul său de externe, Nicolae Titulescu, și alți liberali de vază l-au îndemnat să considere Garda de Fier un dușman de moarte. Carol a permis arestarea a câtorva mii de membri ai Gărzii********. În mod normal, o asemenea măsură excepțională necesita un decret regal, dar Carol nu a vrut să-l semneze, sperând probabil că liderul Codreanu avea să-și aducă aminte cu recunoștință de acest gest în viitor. A permis însă ca Garda de Fier să fie scoasă în afara legii prin decret guvernamental. Trei săptămâni mai târziu, pe un viscol aprig, prim-ministrul I.G. Duca a părăsit reședința de la munte a regelui pentru a prinde trenul către București. „Se făcuse deja zece când a ajuns în cele din urmă la gară. Cu excepția grupului care-l însoțea pe prim-ministru, gara era practic goală. În timp ce își lua la revedere de la colegii săi, patru focuri de armă au străpuns aerul rece, proaspăt de decembrie. Unul l-a nimerit pe Duca la baza craniului. Acesta s-a prăbușit la pământ, rănit mortal.“ Un membru al Gărzii de Fier îl asasinase pe prim-ministru, iar acesta a fost doar actul de deschidere al unei decade sângeroase din istoria României. Iar în acel moment, Adolf Hitler devenise deja foarte interesat de neînțelegerile dintre rege și Căpitan.

Între ciocan și nicovală: România

La mijlocul anilor 1930, două instituții germane erau ocupate să supravegheze politicile interne, externe și economice ale României. Una era Außenamt (ministerul de externe), cu sediul în Wilhelmstraße din Berlin, care fusese parțial inclusă în procesul de Gleichschaltung********, dar ai cărei membri au rămas în mare parte funcționari publici. A doua era chiar departamentul de externe al NSDAP, aflat sub conducerea lui Alfred Rosenberg. Rosenberg a dat dovadă de mare zel ca propovăduitor al nazismului în sudul Europei. Agenții săi l-au identificat pe Alexandru Cuza, bătrânul profesor de la Iași care rupsese legăturile cu protejatul său Codreanu, ca fiind cel mai bun predicator al antisemitismului și fascismului în România. Un alt favorit al lui Rosenberg a fost Octavian Goga, considerat unul dintre cei mai buni poeți ai României și un

antisemit convins. Şi activităţile lui Codreanu erau supravegheate îndeaproape, dar după asasinarea lui Duca, când Garda de Fier a devenit organizaţie clandestină, chiar şi naziştii au considerat că diplomat ar fi fost să se ţină la distanţă de cel mai activ grup fascist din România.
Cea mai stringentă dorinţă a lui Rosenberg era să îl vadă pe ministrul de externe al României, Titulescu, înlăturat de la guvernare. Titulescu, care devenise ministru de externe în 1932, era un personaj neobişnuit. Mai mulţi istorici l-au descris ca fiind „asiatic", „urât", şi „de o îndărătnicie stranie". Corupt, vanitos şi neobişnuit de înalt, Titulescu a fost totuşi cel mai remarcabil diplomat balcanic din perioada interbelică, un individ pentru care menţinerea păcii era mai importantă decât orice. Dacă ar fi reprezentat o mare putere, ar fi intrat în istorie drept un om de stat progresist. Ministrul călătorea prin Europa în vagonul său de tren personal, special conceput pentru el. De aici transmitea nesfârşite ordine către subalternii săi şi propuneri adresate omologilor săi, toate acestea cu scopul de-a obţine un maximum de avantaje de pe urma poziţiei delicate a României în ordinea europeană. În acest proces, limitările erau nenumărate, iar posibilităţile puţine: principalul interes strategic al Germaniei era poziţia geografică a României – ca poartă de intrare a Rusiei în Balcani; pentru Germania, România era linia întâi de apărare împotriva planului de extindere al Rusiei în sud-estul Europei. Faptul că se afla între Germania şi Rusia a fost marele ghinion geografic al României. Şi deşi Bucureştiul a încercat să iasă din această situaţie legând relaţii comerciale şi culturale strânse cu Franţa, dat fiind contextul anilor 1930, francezii nu puteau oferi cine ştie ce protecţie.
România era şi una din cele trei ţări membre ale Micii Antante, alături de Iugoslavia şi Cehoslavacia. Naziştii îi făcuseră iniţial curte regelui Aleksandru al Iugoslaviei, iar apoi, după asasinarea acestuia, prinţului regent, Pavle, şi prim-ministrului, Milan Stojadinović, cu scopul de a izola Cehoslovacia. Au încercat, de asemenea, să submineze angajamentul României faţă de Antantă. Titulescu nu a vrut să audă aşa ceva. Deşi nu voia să-i îndepărteze pe naziști fără motiv, credea cu tărie în legăturile tradiţionale economice, culturale şi de securitate dintre România şi Franţa. S-a arătat foarte vocal în susţinerea Cehoslovaciei şi Micii Antante ori de câte ori a avut ocazia şi a fost forţa motrice din spatele Înţelegerii Balcanice din 1934, pact care încerca să ţină în frâu revendicările revizioniste ale Bulgariei şi Ungariei. Aceste alianţe între

statele est-europene au caracterizat peisajul securității interbelice și au prezentat aceleași neajunsuri. Mica Antantă (Cehoslovacia, Iugoslavia și România) a fost înființată cu scopul de a ține în frâu Ungaria, hotărâtă să încalce Tratatul de la Trianon, în timp ce Înțelegerea Balcanică (Iugoslavia, România, Grecia și Turcia) a fost concepută pentru a contracara pretențiile revizioniste ale Bulgariei. În consecință, aceste pacte obligau România să participe la un conflict armat în cazul în care o mare putere revizionistă (Germania, Italia sau chiar Uniunea Sovietică) ar fi decis să sprijine Ungaria sau Bulgaria. Și atât Mica Antantă, cât și Înțelegerea Balcanică sufereau de pe urma aceluiași defect: erau alianțe puternice împotriva unor state slabe și alianțe slabe împotriva unor state puternice.

În ceea ce privea marile puteri, cea mai controversată decizie a lui Titulescu a fost cea de a intra în legături diplomatice cu Uniunea Sovietică. În România, ostilitatea față de Rusia și comunism avea rădăcini adânci, dar, pentru propria siguranță, Bucureștiul trebuia să rămână în relații bune cu Moscova (care refuzase să recunoască suveranitatea României în Basarabia și râvnea și la Bucovina). În același timp, Titulescu trebuia să liniștească Germania (care veghea ca nu cumva să se formeze o Mică Antantă Franța-Rusia și care simpatiza cu aspirațiile revizioniste ale Ungariei și Bulgariei), dar și să-i amintească Franței că avea interese vitale în sud-estul Europei, concentrate în România. Între 1932 și 1936, perioadă în care Titulescu s-a bucurat de susținerea totală a lui Carol și a guvernelor sale, România a reușit cu succes să jongleze cu aceste opțiuni dificile.

Spre deosebire de operațiunile ambițioase întreprinse de Alfred Rosenberg pentru a destabiliza poziția lui Titulescu în guvernul României, Außenamt a evaluat mai la rece situația, ținând cont mai ales de francofilia profund înrădăcinată a elitei române. Ministerul de externe era interesat de realități și posibilități politice, nu de fanteziile naziste ale lui Rosenberg. Prin urmare, deși România era în mod evident foarte importantă pentru necesitățile strategice germane, Außenamt știa că trebuia să acționeze subtil și cu răbdare pentru a-și impune influența. „Nu avem prea multe de obținut din punct de vedere politic", l-a sfătuit ministrul de externe, Konstantin von Neurath, pe noul său trimis special la București, Dr. Wilhelm Fabricius, așa că „sarcina principală" era reglementarea relațiilor economice[45]. Ca pretutindeni în estul Europei,

Germania a repurtat un succes remarcabil în penetrarea economiei românești. Bucuros să absoarbă cât mai mult din surplusul agricol al țării, guvernul german a convins România să încheie un acord pe termen lung cu IG Farben********, prin care câteva sute de mii de hectare de grâu au fost cultivate cu soia și alte plante oleaginoase.
Dar singura industrie rămasă în afara limitelor permise germanilor era cea mai importantă – zăcămintele de petrol din sudul României. Clasându-se pe locul al cincilea în topul celor mai mari producători de petrol din lume de la acel moment, România putea vinde petrol la prețuri ridicate pe piața liberă. Pe parcursul anilor 1930, o serie consecutivă de guverne române nu numai că a limitat cantitatea de petrol pe care România era pregătită să o vândă Germaniei, dar a și oprit întreprinderile germane să-și consolideze poziția în industrie, permițând companiilor britanice, franceze și americane să își păstreze prioritatea în parteneriatul cu guvernul.
Dintre toate țările din sud-estul Europei, România a opus cea mai îndârjită rezistență monopolului pe care Germania încerca să-l impună treptat asupra comerțului regional. În 1936, când Titulescu a fost în cele din urmă obligat să demisioneze, România era în mod evident mai puțin dependentă de Germania decât Iugoslavia, Bulgaria sau chiar Grecia. Demisia lui Titulescu a fost eclipsată de două evenimente mult mai importante – reocuparea Renaniei de către Wehrmacht, în luna martie, și formarea Axei Berlin-Roma, în noiembrie. Era echilibrului francofil al lui Titulescu se apropia de sfârșit********.
În acel moment, viziunea politică a lui Carol se concentra fix pe impunerea unei dictaturi personale, care să-i permită să controleze atât politica externă, cât și internă fără intervenția enervantă a parlamentului. Ambiția sa era alimentată zilnic de camarila sa, condusă acum de Lupescu și de factotumul lui Carol, colonelul Ernest Urdăreanu. Acest ofițer, care fusese la un moment dat responsabil cu întreținerea flotei de automobile a lui Carol, îmbina trăsăturile de caracter ale lui De Flores din The Changeling lui Thomas Middleton și ale lui Iago din Othello al lui Shakespeare. Suferea de acnee cronică și purta o mască de pudră și ruj peste fața cicatrizată. Un tip scund, cu o placă de argint în craniu, avea, în ciuda fizionomiei bizare, un șarm seducător de care se folosea pentru a aduce nenumărate femei în patul său. În 1934, a cucerit-o fără prea mari eforturi pe Lupescu, care, îndrăgostită fiind de acest

bărbat, i-a asigurat poziţia de şef al administraţiei regale. A devenit cel mai puternic om din România. Nu se putea apropia cineva de rege fără aprobarea lui Urdăreanu, iar serviciile colonelului nu erau deloc ieftine. „Tânărul [prinţ moştenitor] Mihai îl detesta şi îl numea, pe la spatele tatălui său, Murdăreanu.“[46]

Camarila includea industriaşi, precum Max Auşnit, magnatul industriei de fier şi oţel din România, şi bancheri, dintre care cel mai bogat era Aristide Blank, sau incredibil de prosperul Nicolae Malaxa. Aceştia erau bucuroşi să finanţeze extravaganţele curţii, căci, în schimb, puteau controla politica economică. Schimbarea politică a lui Carol către dictatură a fost provocată în egală măsură de interesele economice ale acestor persoane, cât şi de dorinţa de a adopta însemnele fascismului, atât de en vogue în Europa la acel moment. Apropiaţii săi puneau industria mai presus de agricultură. „În mod evident, o astfel de politică era expusă opoziţiei din partea unui electorat format în cea mai mare parte din ţărăni – asta dacă sistemul parlamentar reprezentativ ar fi funcţionat“, a observat unul dintre cei mai fini comentatori ai României interbelice. „Politica economică a acestor ani presupunea prin însăşi natura ei o extindere a controlului asupra activităţii economice.“[47] Dacă regele Carol şi acoliţii săi doreau să continue industrializarea rapidă a unui stat agricol, trebuiau să renunţe la democraţie.

Corneliu Zelea Codreanu şi Garda sa de Fier, care renăscuse acum sub numele de Totul pentru Ţară (TPŢ), au funcţionat drept catalizator. Încurajat de puterea în creştere a Germaniei, flatat de atenţia acordată de agenţii nazişti activi în România şi susţinut de tot mai mulţi recruţi ţărani, Căpitanul a trecut la ofensivă. Principala ţintă a atacului său a fost camarila, care, pentru el, era întruchiparea răului în România.

Tatăl Elenei Lupescu se născuse cu numele de Grünberg. Şi-a schimbat numele în Wolff, nu atât de pronunţat evreiesc, pe care Elena l-a românizat apoi în Lupescu. Majoritatea populaţiei o poreclise însă „evreica“. Din acest motiv, pentru Codreanu, regele Carol era cea mai josnică formă umană: trădase jurămintele căsătoriei sale ortodoxe cu principesa Elena, comiţând adulter cu o evreică. Printre prietenii săi apropiaţi se numărau şi evrei precum Blank şi Auşnit, iar Carol deţinea aproape 30 la sută din acţiuni la unele dintre cele mai mari companii româneşti. Potrivit unui contemporan, „patru din cele mai mari mori de sfeclă de zahăr, precum şi o fabrică de bere se aflau în mâinile lui Carol.

Deținea pachete de acțiuni consistente la mine de aur și la compania telefonică, iar Banca Română de Credit se afla sub controlul său“[48]. Carol era mai mult decât un soț adulter depravat, în opinia lui Codreanu, era chiar instrumentul intereselor „străine“, respectiv ale evreilor, care înrobeau țăranii români prin industrializare forțată.

În 1936, Garda a început să își canalizeze atacurile verbale în direcția camarilei. Evreii și maghiarii au căzut victime mulțimilor instigate de Codreanu. În același an, în cadrul Conferinței Tineretului Gărzii de la Târgu Mureș, conducerea a anunțat înființarea unui nou detașament de elită, Echipa Morții. După ce câțiva membri ai acestei echipe și-au asasinat cea mai cunoscută victimă, pe trădătorul dezertor Mihai Stelescu, „i-au ciopărțit cadavrul cu un topor, au dansat în jurul bucăților de carne, s-au rugat, s-au sărutat și au plâns de bucurie“[49]. (Toate acestea s-au petrecut întâmplător într-un spital unde Stelescu își revenea după o operație de apendicită.) Dacă regele încă mai avea nevoie de vreun avertisment suplimentar cu privire la pericolul reprezentat de Garda de Fier, acesta a venit în timpul alegerilor din noiembrie 1937. TPȚ a câștigat 16,5 la sută din voturi, devenind a treia forță parlamentară din România, obținând șaizeci și șase de locuri în parlament. Iar aproximativ 9 la sută din electorat votase pentru Partidul Național Creștin, al lui Octavian Goga și Alexandru Cuza, ceea ce însemna că un sfert din populație se arătase în favoarea partidelor antisemite extremiste. Liberalii, prin intermediul cărora condusese până în acel moment Carol, coborâseră sub pragul de 40 la sută, nefiind capabili să formeze un guvern. Carol și-a întors atenția către Goga și Cuza, dușmani declarați ai legionarilor. Regele s-a autoconvins că un guvern extrem de reacționar avea să ofere soluția la problema reprezentată de Codreanu.

Dar din momentul în care au pus mâna pe putere, cei doi bătrâni antisemiți au ales să-și îndeplinească fanteziile pe care le alimentaseră vreme de câteva decenii prin intermediul instituțiilor de învățământ. În loc să descurajeze Garda de Fier, așa cum plănuise Carol, i-au permis lui Codreanu și complicilor săi, Echipa Morții, Lăncierii și Cămășile Verzi să se dedea la o serie de crime, violuri și jafuri. Așa cum și-a amintit Nagy-Talavera, „în domeniul artelor, o piesă clasică românească, veche de un secol, «Vampirul de la sate», care descria activitățile evreilor din sate, a fost scoasă de la naftalină pentru culturalizarea publicului român“. După cum a explicat Goga într-un interviu, „Eu țin poetul și politicianul în două

încăperi separate“. A continuat spunând că „ușa dintre cele două încăperi era mereu închisă“. În politică era realist, iar dacă evreii erau sarea omenirii, „mâncarea românească i se părea prea sărată“[50].
Guvernul Goga-Cuza a deținut puterea mai puțin de două luni. Acestea au fost cele mai rușinoase două luni din istoria modernă a României de până atunci, oferind o avanpremieră a ceea ce avea să se întâmple mai târziu, când Garda de Fier primea permisiunea de a transforma țara într-un Stat Legionar, în 1940. Dorința lui Carol de a crea discordie între antisemiți și fasciști s-a împlinit la începutul anului 1938, când grupările rivale s-au întors una împotriva alteia pe parcursul campaniei electorale organizate cu ocazia căderii guvernului Goga-Cuza. Țara se cufunda într-o anarhie sângeroasă, iar Carol a profitat de ocazie pentru a prelua controlul. În 12 februarie, a anunțat o interdicție generală a activității politice și promulgarea unei constituții noi autoritariste. Puși în situația de a alege între un viitor fascist revoluționar reprezentat de Garda de Fier și autocrația conservatoare a lui Carol, aristocrații liberali și Partidul Național Țărănist au ales cea de-a doua variantă și s-au retras din procesul politic fără mare scandal. Regele și-a sărbătorit dictatura, arestând întreaga conducere a Gărzii de Fier, pe care a acuzat-o că ar fi fost plătită de naziști (acuzație publică pe care Hitler nu a primit-o cu bucurie). În noiembrie 1938, Codreanu și alți treisprezece conducători ai Gărzii de Fier au fost strangulați, iar peste cadavrele lor s-a turnat acid. Explicația publică a fost că „au fost împușcați în timp ce încercau să evadeze“.

Pacea în vremurile noastre

Statele balcanice nu și-au dorit război nici în 1914, nici în 1939. Cu toate acestea, la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, și-au găsit un aliat puțin probabil pentru dorința lor profundă de pace – Adolf Hitler. Când Germania a invadat Polonia, în septembrie 1939, liderul german continua probabil să facă presiuni pentru a obține o mai mare influență politică asupra capitalelor balcanice, dar, în principiu, era convins că adusese aceste țări în punctul pe care și-l dorise. Balcanii nu făceau parte din Lebensraum-ul conceput de Germania. Siedlungsgebiete, zonele de

colonizare, se aflau la est de Reich, în Polonia, și, mai târziu, în Ucraina. În spiritul mișcării völkisch, minoritățile germane din România și Iugoslavia ar fi trebuit să se bucure de un statut privilegiat. Însă cu excepția unei fâșii extinse de teritoriu din Slovenia, teoreticienii naziști nu își doreau să încorporeze minoritățile germane din România și Iugoslavia în Reich. Așa cum am văzut, rolul care îi fusese alocat Europei de Sud-Est era cel de bancă de resurse minerale și teren agricol al Germaniei.

Bineînțeles că Hitler spera să câștige de partea sa cât mai multe state balcanice, care să se dedice viziunii sale de a crea o Nouă Ordine în Europa, dar acest lucru trebuia să fie, pe cât posibil, rezultatul unei presiuni economice și diplomatice sistematice, nu al violenței și ocupației. Firește că eficacitatea presiunii germane se baza în final pe amenințarea utilizării forței, însă în Peninsula Balcanică era nevoie de pace, liniște și ordine pentru a nu perturba procesul de aprovizionare a Germaniei cu produsele necesare industriei de război.

La un an după izbucnirea războiului, în Balcani încă era pace. Hitler aproape că își desăvârșise până în acest moment controlul economic și politic în regiune. Deși nu exista guvern care să își dorească să se alinieze prea îndeaproape politicii duse de Berlin, statele balcanice s-au resemnat cu ideea pe parcursul evenimentelor desfășurate din 1938 și 1939. Au văzut cum a încorporat Hitler Austria, în martie 1938. Apoi, șase luni mai târziu, au asistat la pregătirile pentru distrugerea Cehoslovaciei, prin Acordul de la München. În calitate de membre ale Micii Antante, teoretic, România și Iugoslavia ar fi trebuit să sară în ajutorul Cehoslovaciei în momentul în care Hitler a ordonat dezmembrarea efectivă a țării, în martie 1939. În fața unei Germanii agresive și resurgente, atât Belgradul, cât și Bucureștiul au lăsat privirea în pământ, s-au codit și au decis că Mica Antantă nu fusese concepută pentru a apăra Cehoslovacia de Germania, ci de Ungaria, și prin urmare nu aveau o obligație contractuală față de Praga.

Adevărul este că România și Iugoslavia nu ar fi putut face mare lucru în condițiile în care Marea Britanie și Franța dăduseră Germaniei undă verde să ocupe Cehoslovacia. Planurile Ungariei în legătură cu Transilvania atârnau deasupra României precum sabia lui Damocles – un singur pas greșit și Germania ar fi tăiat firul la Budapesta. Iar dacă Marea Britanie și Franța erau indiferente la soarta Cehoslovaciei, de ce ar fi riscat România să o apere? Statele balcanice începeau să se împace cu

ideea că politica de securitate elaborată a Franţei, care căuta să îngrădească Germania și în vest și în est, nu dădea rezultate. În august 1939, această politică a fost spulberată odată cu încheierea Acordului Ribbentrop-Molotov. Statele din centrul și sud-estul Europei trebuiau să-și poarte acum singure de grijă. Singura cale de a scăpa de agresiunea germană sau rusă era să ceară protecţie unuia dintre aceste două state. În cazul României, această sarcină a fost deosebit de grea, deoarece prin protocolul secret ataşat pactului Ribbentrop-Molotov, Germania cedase Uniunii Sovietice dreptul de a înșfăca Basarabia și nordul Bucovinei.
Puterile occidentale nu au intervenit pentru a ajuta statele din sud-estul Europei, aflate într-o situaţie primejdioasă, în pofida apelurilor repetate ale Iugoslaviei, României, Bulgariei şi Greciei pentru consolidarea legăturilor comerciale. Londra și Parisul au răspuns la aceste apeluri trimițând delegații comerciale de mâna a doua în regiune sau, în spiritul Acordului de la München, argumentând că un stimul comercial ar fi putut fi interpretat de Hitler ca o provocare. Marea Britanie și Franța au acţionat abia când a izbucnit războiul, în septembrie 1939, încercând să-și impună controlul asupra celei mai importante resurse minerale din regiune, petrolul din România.
Germania suferea acum de pe urma blocadei Aliaţilor. De planurile grandioase ale inginerilor lui Hitler, de a produce petrol sintetic în cantităţi nelimitate, se alesese praful. Rezervele de ţiţei ale Rusiei erau sporadice și de proastă calitate. Rezervele cele ieftine, din imediata apropiere, se găseau în câmpurile petrolifere de la Ploieşti, România. Berlinul avea nevoie să crească cantitatea livrată lunar la 120 000 de tone, pe care Bucureștiul era obligat să le vândă Germaniei. Conştienţi de acest lucru, francezii au cumpărat sau închiriat cea mai mare partea a flotei de șlepuri de pe Dunărea inferioară pentru a bloca transportul de petrol către Germania. Agenţii britanici au minat suprafeţe extinse din câmpurile de la Ploieşti, sperând să-i convingă pe români să le arunce în aer în cazul unei invazii germane. Marea Britanie a acţionat imediat şi a început să cumpere petrol românesc la suprapreţ. Această manipulare economică a dus la o explozie a preţului petrolului. Deoarece Germania ducea lipsă de rezerve de monedă străină, nu îşi mai permitea să cumpere nici măcar cota alocată.
Oricât de inventivă ar fi fost această măsură a Aliaţilor, a venit prea târziu. Uniunea Sovietică anexase statele baltice, iar la sfârşitul lui

noiembrie 1940, a tras primul foc de armă din războiul ruso-finlandez. Germania a transmis un semnal diplomatic clar către București: dacă guvernul nu era pregătit să se opună amestecului britanicilor și francezilor în comerțul cu petrol, Germania avea să considere că România își încălca neutralitatea. Adăugând o momeală, Germania a oferit arme în schimbul petrolului. În martie 1940, România a acceptat în cele din urmă să vândă Germaniei 200 000 de tone lunar, la prețuri mult mai scăzute decât cele stabilite la nivel global, în schimbul armelor confiscate de la armata poloneză. Nu mai are rost să adăugăm că armele germane erau net superioare, astfel încât Germania să fie sigură că armata României nu putea reprezenta vreo amenințare la adresa Wehrmachtului. Acordul petrolier „i-a privat pe britanici de una dintre cele mai eficiente arme în războiul lor economic împotriva Reichului“[51].
În iunie, Uniunea Sovietică a decis că venise momentul să ocupe Basarabia și nordul Bucovinei. Carol al II-lea, care vânduse deja Germaniei cea mai mare parte a intereselor economice ale României, l-a implorat pe Hitler să intervină pe lângă Moscova în favoarea României. După cum a relatat jurnalista americană R.G. Waldeck, Hitler nu a fost mulțumit de decizia Rusiei de a ocupa aceste teritorii, deoarece „în cele două provincii care urmau să fie ocupate se aflau 20 la sută din producţia de porumb a României, 20 la sută din cea de grâu și 32 la sută din cea de sfeclă de zahăr, 42 la sută din plantele industriale și toate oile din rasa caracul, principalul bun de export în America… iar germanii dețineau 100 000 din cele 140 000 de hectare cultivate cu soia în Basarabia“[52]. Dar Hitler nu se afla în poziția de a bloca mișcarea sovietică, așa că l-a informat tăios pe Carol că trebuia să accepte situația.
Cum a acceptat ocupaţia rusă a acestor teritorii, regele Carol a fost obligat să abdice și a fugit din România, împreună cu Lupescu și Urdăreanu. Noul dictator a fost generalul Ion Antonescu, un om de armată moderat dacă îl evaluăm în comparație cu Garda de Fier fascistă, cu care a fost obligat să împartă puterea. În mod ironic, mai târziu, pe parcursul aceluiași an, acest nou regim a fost obligat de Hitler să accepte pierderea a patru cincimi din Transilvania în favoarea Ungariei. La acel moment, aveau datorii atât de mari față de naziști, încât acești naționaliști extremiști români au fost nevoiți să prezideze umili peste moartea României Mari.
Până în toamna lui 1940, Germania ajunsese să domine o Peninsulă

Balcanică, în care, cel puțin în teorie, era pace. Hitler își primise grâul, soia, resursele minerale și petrolul de care avea nevoie. Începând cu luna mai, Franța era o țară sub ocupație, devenind cea mai de seamă victimă a Totalkriegului. Hitler nu avea nevoie de război în Balcani. Cu toate acestea, șase luni mai târziu, peste două duzini de divizii ale Wehrmachtului prădau întreaga regiune. Belgradul fusese bombardat și era în ruine. Iugoslavia făcută țăndări; iar soldații germani patrulau teritorii extinse, ajungând până departe în sud, în Peloponesș și Creta. Aceasta a fost o operațiune militară vastă care amenința să consume resursele necesare Operațiunii Barbarossa, ofensiva din Rusia, plănuită inițial pentru mai 1940 și care a trebuit amânată din cauza războiului din Balcani********. De ce a distrus Hitler Balcanii?

Drumul spre iad, 1940–1941: Grecia

Andremo nell Egeo
Prenderemo pure il Pireo
E – se tutto va bene –
Prenderemo anche Atene!

Mergem la Egee
Vom cuceri Pireul
Si dacă totul merge ca pe roate
Vom cuceri Atena toată!

Cântec de marș al armatei italiene,
popular la începutul toamnei anului 1940[53]

Signor Emanuele Grazzi era obosit și îngrijorat. Mergând cu mașina de-a lungul drumului pustiu care pleca din Atena către Kifissia împreună cu atașatul militar, colonelul Luigi Mondini s-a binedispus pe moment văzând cerul senin, care era, așa cum își amintește Mondini, „presărat cu miriadele de stele care fac cerul din Attica atât de minunat“. Era ora trei fără un sfert dimineața, în 28 octombrie 1940, iar sudul Greciei era în plină vară indiană. Foaia de hârtie pe care Grazzi urma să o înmâneze

dictatorului grec, generalul Ioannis Metaxas, avea să pună capăt atmosferei estivale târzii. Santinela din faţa casei modeste cu două etaje a lui Metaxas a confundat steagul italian de pe maşina lui Grazzi cu tricolorul francez. Lui Metaxas i se comunicase că consulul francez îşi dorea să-l viziteze de urgenţă, aşa că, pe jumătate adormit fiind, a rămas surprins să-l întâlnească în schimb pe ministrul italian. Încă năuc, Metaxas l-a condus pe Grazzi într-o cameră de zi mobilată în stilul modest, tipic păturii inferioare a clasei de mijloc din care provenea dictatorul. I-a oferit vizitatorului un loc pe divanul verde din faţa unui birou mare şi şi-a cerut scuze că nu apucase să se schimbe de pijamale şi halat. În spatele uşii, soţia lui Metaxas, Lela, asculta în tăcere. „Conversaţia lor a început calm“, a scris ea ulterior, „dar nu după multă vreme am auzit un schimb însufleţit de replici, furia din tonul vocii soţului meu, urmată de un pocnet răsunător, când a lovit biroul cu pumnul. Acesta a fost momentul în care s-a auzit acel Οχι! [Nu!], după care Grazzi a plecat.“[54] În memoriile sale, italianul nu îşi aminteşte ca Metaxas să se fi enervat şi nici ca prim-ministrul să fi lovit cu palma în masă şi să strige „Nu!“. Adevărat sau nu, zvonul a devenit realitate în întreaga Grecie în doar câteva zile – Războiul Οχι începuse.

Grazzi era sincer jenat. Era un individ muncitor, care admira Grecia, iar încercările sale de a calma apele tulburi ale relaţiilor greco-italiene nu au avut efect asupra şefului său, contele Galeazzo Ciano, iresponsabilul şi capriciosul ministru de externe al Italiei. Chiar dacă Metaxas şi-ar fi dorit acest lucru, ultimatumul fusese formulat de aşa manieră încât să excludă capitularea Greciei în faţa italienilor. Benito Mussolini era hotărât să invadeze şi să ocupe Grecia nu pentru că aceasta ar fi avut vreo importanţă strategică pentru Italia, aşa cum a transmis Ciano, ci pentru că dictatorul italian era furios pe Hitler. Fără să îl informeze în prealabil pe Mussolini (şi nu pentru prima dată), în data de 11 octombrie, Führerul anunţase că Luftwaffe luase în stăpânire zăcămintele de petrol de la Ploieşti, „în conformitate cu cerinţele României“. În acea zi, Ciano a avut de-a face cu un Mussolini furibund: „Spune că acest lucru a lăsat o impresie puternică asupra opiniei publice italiene“, a scris Ciano, citându-l pe Mussolini: „Hitler mă pune mereu în faţa faptului împlinit. De data asta, îi voi plăti cu propria monedă. Va afla din ziare că am ocupat Grecia. Astfel se va restabili echilibrul“[55].

Veşnicul refuz al lui Hitler de a-l informa pe Mussolini cu privire la orice

operațiune majoră l-a jignit profund pe italian în mândria sa excesivă, așa că Ducele a decis, într-o izbucnire de furie, să invadeze Grecia, oferind armatei doar două săptămâni să se pregătească de atac. Ciano și-a susținut cu entuziasm liderul, deși a notat cuprins de panică:

… trei lideri ai statului-major s-au pronunțat unanim împotriva acestei acțiuni. Forțele de care dispunem în prezent nu sunt suficiente, iar flota consideră că nu poate debarca la Prevesa [în nordul Greciei] pentru că apa nu este suficient de adâncă… Badoglio anticipează că războiul se va prelungi și, odată cu acesta, resursele noastre și așa precare se vor epuiza. Ascult și nu argumentez. Insist că, din punct de vedere politic, momentul este unul prielnic. Grecia este izolată. Turcia nu va face nicio mișcare. Nici Iugoslavia. Dacă bulgarii vor intra în război, vor fi de partea noastră. Din punct de vedere militar, nu-mi exprim o părere. Badoglio trebuie să îi repete lui Mussolini, fără ezitare, ceea ce mi-a spus mie.[56]

Cu toate că avea de regulă tendința de a vorbi în dodii, mareșalul Pietro Badoglio, șeful statului-major, încerca să arate că un atac din sudul Albaniei, prin munții Pindului, fără pregătiri adecvate, era curată nebunie. Cu un an înainte, statul-major ordonase generalului Alfredo Guzzoni să elaboreze un plan detaliat pentru invazia Greciei. Guzzoni a ajuns la concluzia că avea să fie nevoie de optsprezece sau douăzeci de divizii și că operațiunea avea să dureze trei luni. Acum, Mussolini se aștepta ca nouă divizii (inclusiv o divizie inutilă de cavalerie) să îndeplinească același scop, având la dispoziție două săptămâni de pregătiri.

Ciano s-a prefăcut că nu ia în seamă obiecțiile militare. Înțelegea cu siguranță implicațiile spuselor șefului de stat-major. Dacă le-ar fi recunoscut însă, ar fi fost nevoit să-i repete aceste îndoieli grave și socrului său, Ducele. Iar Ciano nu punea vreodată la îndoială înțelepciunea politică a lui Mussolini.

Contribuția lui Mussolini la efortul de război al puterilor Axei a fost invers proporțională cu pagubele pe care le-a provocat propriei sale noi ordini. Regimul său oferă cu siguranță unul dintre cele mai puternice argumente împotriva autocrației, dictaturii și adulării „oamenilor puternici". Nu există un alt episod pe parcursul războiului care să

ilustreze mai bine acest lucru decât războiul greco-italian din 1940–1941, soldat cu zeci de mii de victime din rândurile grecilor și italienilor care și-au jertfit viețile zadarnic. În aprilie 1939, după dezmembrarea Cehoslovaciei, Marea Britanie a oferit o garanție de securitate României și Greciei. Metaxas nu a descurajat protecția britanică, dar a ținut Londra la distanță pentru a evidenția neutralitatea absolută a Greciei. Germania absorbea acum cea mai mare parte a exporturilor Greciei și putea exercita presiune economică. Metaxas făcea echilibristică cu foarte mare atenție între cele două tabere. Atacul Italiei a pus capăt acestei situații, așezând fără urmă de îndoială Grecia în tabăra Aliaților. În teorie, Metaxas putea să pună acum teritoriul Greciei la dispoziția forțelor armate britanice.

Metaxas a fost profund îngrijorat să afle că Grecia era în război cu Italia. Își petrecuse cea mai mare parte a anilor de pregătire militară în Germania și își aducea aminte cu drag și de perioada petrecută la Siena. Metaxas era cu siguranță pragmatic; în Germania și Italia vedea o amenințare mai mare la adresa independenței Greciei decât în Marea Britanie. Iar dictatura sa se asemăna cu alte regimuri mediteraneene. Ultimul lucru pe care și-l dorea pentru Grecia era ca aceasta să poarte război cu altă țară. În pofida acestui lucru, a rămas ferm pe poziții, convins fiind că, după cum și-a amintit și soția sa, „ei [italienii] n-au decât să vină. Noi suntem pregătiți. Îi vom invinge“[57].

Drumul lui Metaxas către putere fusese netezit de acțiunile autodistructive comise de ofițerii pro-Venizelos din armata greacă pe parcursul primei jumătăți a anilor 1920. Schisma Națională, lupta dintre monarhiști și republicani purtată în primul rând în cadrul armatei, cu consecințe catastrofale pentru aceasta, neutralizase orice încercare de a pune bazele unei democrații coerente în perioada interbelică. Dacă în particular Metaxas, monarhist fiind, avea de mult timp o predispoziție pentru dictatură, asta nu însemna că forțele venizeliste republicane erau susținătoarele ferm convinse ale democrației. Într-adevăr, pe măsură ce se apropia de finalul vieții sale, disprețul lui Venizelos pentru procesul democratic se accentua. Ofițerii republicani au făcut o ultimă încercare de a-și asigura monopolul asupra puterii în martie 1935, când au pus în scenă o lovitură de stat dezorganizată, care a eșuat rapid. Monarhiștii au profitat ulterior de pe urma nemulțumirii populare generale față de Venizelos, organizând un referendum pentru reintroducerea monarhiei.

Regele George al II-lea (1922–1924, 1935–1947) s-a întors triumfător. După o perioadă de interimat, Metaxas s-a autoproclamat prim-ministru în august 1936 și și-a asumat puteri dictatoriale, toate acestea în alianţă cu regele, care și-a păstrat o influenţă puternică, chiar dacă discretă asupra conducătorului armatei.
Elementul central al încercării lui Metaxas de a clădi legimitate populară pe linie instituţională a fost Organizaţia Naţională a Tineretului (EON), ai cărei membri deţineau rolul principal în cadrul numeroaselor parade care îl glorificau pe Metaxas ca „primul între ţărani“, „primul între muncitori“ ș.a.m.d. Îndesat, cu faţa rotundă și ochelari circulari, Metaxas era probabil cel mai puţin charismatic dintre toţi dictatorii balcanici. A angajat un individ brutal în funcţia de șef al poliţiei secrete și și-a ţinut oponenţii închiși în închisori ridicate pe insule, în condiţii înfiorătoare. Dar, spre deosebire de mulţi dintre colegii săi, nu a recurs la crime și tortură sistematică.
Regimul instaurat la 4 august a avut grijă să aline ţărănimea, micșorând sarcinile fiscale excesive. Însă cheia stabilităţii regimului lui Metaxas o constituia armata. Când a preluat Metaxas puterea, majoritatea covârșitoare a celor 5 000 de ofiţeri era cel puţin pasiv pro-monarhistă. La fel ca majoritatea celorlalţi lideri europeni care preluaseră puterea de la mijlocul anilor 1930 încoace, Metaxas considera că principala sa sarcină era cea de a revizui și moderniza forţele armate. Acest lucru i-a conferit un avantaj deosebit în a reprima renașterea sentimentului republican în armată. Soldaţii au primit arme noi și au fost promovaţi mai rapid.
Grecia era antirevizionistă. Catastrofa naţională din 1923 provocase de fapt colapsul conceptului de Megali Idea, de creare a unei Grecii Mari. Niciuna dintre forţele politice importante nu și-a dorit ca Grecia să vină cu revendicări de amploare împotriva vecinilor săi, iar în perioada interbelică, Grecia a stabilit relaţii politice cordiale cu vechiul inamic, Turcia. Amenințarea prezentată de revizionismul bulgar în vestul Traciei și Macedonia a determinat Grecia să adere la Înţelegerea Balcanică. La începutul celui de-al Doilea Război Mondial, toţi liderii greci au văzut în Bulgaria principala amenințare la adresa siguranţei ţării (deși încă erau îngrijoraţi cu privire la intenţiile iugoslavilor în Salonic). Însă la scurt timp după ce a preluat puterea, Metaxas a început să se pregătească pentru o posibilă invazie a italienilor din Albania. Metaxas merită

aprecierea noastră cel puţin pentru această previziune, dacă nu pentru altceva.
Munţii Epir (Chamuria, aşa cum le sunt cunoscuţi albanezilor) sunt sculptaţi în canioane spectaculoase şi abrupte care se ivesc pe neaşteptate în pereţii de piatră. Sunt traversaţi de pârâuri care nu reprezintă decât o piedică minoră în calea unui drumeţ hotărât. Dar aşa cum se întâmplă adesea toamna şi primăvara, în zorii zilei de 28 octombrie, munţii erau umbriţi de nori gri, ameninţători. În momentul în care trupele italiene au ajuns în dreptul primelor trecători ale lanţului montan, norii s-au scuturat şi a început să plouă torenţial. Comandamentul bombardierelor italiene a fost nevoit să aducă la sol toate aeronavele, interzicând armatei să folosească singura armă care le oferea o superioritate evidentă în faţa grecilor. Italienii au avansat fără să aibă pic de vizibilitate pe măsură ce pământul se transforma în noroi gros. În decurs de câteva ore, pârâiaşele s-au transformat în vârtejuri inaccesibile. Armata italiană era împărţită în două secţiuni principale. Prima, formată din 55 000 de soldaţi, trebuia să înainteze prin Epir. Al doilea grup de armată de 30 000 de oameni urma să atace dinspre Korçë înspre Macedonia pentru a avansa mai apoi spre vest şi a se uni cu armata mai numeroasă. Această strategie avea să împartă Grecia în două, lăsând Salonicul gata „să cadă în mâinile lui Mussolini ca un fruct bine copt“[58]. Cel puţin asta a fost ideea generală; dar în a doua ziua, flota a trebuit să anuleze planul de ocupare a insulei Corfu, căci marea era agitată.
Trupele de pe frontul din Epir s-au împotmolit înainte să dea piept cu inamicul, iar în primele două zile, câţiva mii de oameni s-au pierdut fără speranţă. La conducerea atacului s-a aflat Divizia alpină Julia, formată din 10 800 de soldaţi şi douăzeci de tunuri. Avangarda a înaintat hotărâtă după ce a traversat râul Sarandaporos, care îşi ieşise din matcă. Soldaţii şi-au croit drum cu greu până în pitorescul sat Konitsa, de pe dealuri. Grecii câştigaseră suficient timp cât să-şi întâmpine în forţă duşmanul. Diviza Julia s-a retras sub bătaia focului, dar în perfectă ordine. Spre deosebire de Duce şi Ciano, care sărbătoreau la Roma, soldaţii acestei trupe excelent pregătite ştiau deja că invazia era sortită eşecului.
În interiorul Albaniei, liniile de aprovizionare au fost întrerupte. Un delegat special al Ministerului de Război a transmis în ajunul războiului că pentru invazie avea să fie nevoie de 1 750 de camioane. Trei

săptămâni mai târziu, comandantul operaţiunii, generalul şi contele Sebastiano Visconti Prasca, s-a plâns că „în Albania ajunseseră doar 107 camioane“. Majoritatea sucombaseră pe drumurile înnămolite din Albania. Nu este de mirare că Visconti Prasca era atât de nerăbdător. În fond, acest general aristocrat făcuse o imprudenţă şi îi promisese lui Mussolini că avea să reuşească o „colpo di mano in grande“ în nordul Greciei, de pe urma căreia inamicul nu avea să-şi mai revină. Aceasta, a argumentat el, avea să deschidă calea către Atena; în decurs de câteva săptămâni, drapelul italian avea să fluture deasupra Acropolei. De fapt, zece zile mai târziu, Visconti Prasca nu avea nici cea mai vagă idee ce se întâmpla cu trupele sale de peste graniţă. Acest lucru nu l-a descumpănit şi nu l-a oprit din a transmite Romei mesaje cum că trupele ar fi avansat rapid pe un front larg. Convins de aceste minciuni, Ciano, pilot calificat, s-a năpustit asupra Tiranei pentru a-şi aduce contribuţia la război. „În sfârşit a răsărit soarele“, a notat plin de entuziasm ministrul de externe în jurnalul său pe 1 noiembrie. „Profit de situaţie pentru a desfăşura un bombardament spectaculos asupra Salonicului. La întoarcere, sunt atacat de avioane greceşti. Totul merge bine. Două aparate de-ale lor se prăbuşesc, dar trebuie să mărturisesc că aceasta a fost prima dată când mi-au luat urma. Este o senzaţie tare neplăcută.“[59] Raidul lui Ciano a distrus clădirea de lângă sala unde se adunaseră italienii din Salonic, care aşteptau să fie deportaţi.

Visconti Prasca nu a mai putut ascunde adevărul după ce s-a aflat că diviziile italiene de înaintare fuseseră împrăştiate, se rătăciseră şi suferiseră pierderi grele. Permiţând italienilor să îşi extindă liniile de aprovizionare, armata greacă cooptase săteni locali entuziasmaţi să ajute la transportul de arme şi provizii pe terenul accidentat. Bărbaţii s-au înarmat şi şi-au creat propriile unităţi ori s-au alăturat armatei principale. Femeile s-au oferit să ajute pe post de hamali, urcând pe munte cu piese de tun şi muniţie legate cu funii pe spate. „Le legăm frânghii groase în jurul taliei“, a explicat subofiţerul Simetzis, „iar poliţiştii aflaţi mai sus pe munte le ridică… Iar aceste femei, care cară în spate poveri grele, se caţără precum caprele, ba agăţându-se de câte o piatră, ba prinzându-se de rădăcini răzleţe, cocoşându-se sub greutatea încărcăturii lor şi riscând întotdeauna să cadă în prăpastia care se cască în faţa lor. Urcă şi coboară încontinuu şi adesea aruncă cu pietre în inamicul de mai jos, care a înaintat până departe, aproape de colibele de

la Tservatiotika.“[60]
Italienii care se fereau de pietrele aruncate de femeile din munţi aparţineau Diviziei Julia, cel mai puternic grup de soldaţi din prima linie. După cinci zile, cu proviziile epuizate, unităţile de avangardă supravieţuiau mâncând biscuiţi uscaţi. Intuind slăbiciunea inamicului, comandantul grec, generalul Papagos a dat roată flancului drept, forţând divizia care apăra flancul stâng al Juliei să se retragă şi tăind complet liniile de comunicaţii. După două săptămâni, armata italiană era în retragere generală. Peste încă o săptămână, Papagos a reuşit să îşi ducă trupele în Korçë, cel mai important oraş din sud-estul Albaniei, şi după încă o săptămână, italienii au fost izgoniţi din Pogradec de pe graniţa estică a Albaniei. Grecii ştiau că în cazul în care continuau să-i împingă pe italieni înspre mare şi-ar fi rupt liniile de aprovizionare, aşa că au decis să ţină inamicul blocat în centrul Albaniei. O treime din ţară se afla acum sub controlul Greciei.
În acea iarnă, Mussolini nu a reuşit să îşi ascundă încântarea văzând ninsoarea căzând peste Roma. În Ajunul Crăciunului, i-a spus cu zâmbetul pe buze lui Ciano: „Zăpada şi frigul acesta sunt binevenite“. Probabil şi datorită încălzirii centrale din Palazzo Venezia, Mussolini se înfierbânta din ce în ce mai tare vorbind despre acest subiect. „În acest fel, atât oamenii noştri de nimic, cât şi această rasă mediocră se vor îmbunătăţi. Unul dintre principalele motive pentru mi-am dorit să reîmpăduresc Apeninii a fost că am vrut să fac Italia mai friguroasă şi mai înzăpezită.“[61] În timp ce rostea aceste cuvinte, mii de italieni aflaţi de cealaltă parte a Strâmtorii Otranto simţeau pe pielea lor efectele acestei teorii despre climă şi caracterul mediteranean, aşa cum a notat scriitorul italian, Mario Cervi:

Degerăturile au făcut ravagii printre soldaţii Armatei a Noua, care au petrecut luni în şir la cele mai înalte altitudini, dormind sub cerul liber, fără haine potrivite pentru iarnă, găsindu-şi adesea adăpost în tranşee pline cu apă, în noroi şi zăpadă… Printre aceşti soldaţi care au suferit îndelung, care luptau pentru motive ce nu le erau cunoscute împotriva unui inamic pe care nu îl urau, a început să se răspândească în mod insidios „cangrena uscată“ sau „moartea albă“. Simptomele erau iniţial nedureroase. Picioarele se umflau deasupra gleznelor, amorţeau

complet, iar carnea își schimba culoarea, devenind mov, iar apoi neagră. Apoi începea călătoria chinuitoare către supraaglomeratele spitale militare de campanie. Soldații erau adesea purtați pe brațe de camarazii lor căci nu existau târgi, după care erau încărcați în camioane, care le provocau dureri cumplite la fiecare hurducătură pe drumurile înfiorătoare ce duceau spre Valona sau Durazzo sau Tirana, unde așteptau să fie transportați către Apulia.[62]

Balcanii și Barbarossa

Așa cum se temuseră nemții, britanicii au început să debarce soldați și aparate de zbor în sudul Greciei chiar de la începutul lui noiembrie 1940. Dacă Mussolini și-ar fi respectat promisiunea și ar fi reușit să ajungă să se plimbe nestingherit prin Atena în decurs de o lună, atunci Balcanii (cu excepția Greciei) ar fi rămas o oază de pace cea mai mare parte a războiului. Dar având în vedere planul său de a invada Uniunea Sovietică, Hitler nu își putea permite să-și lase spatele frontului amenințat de forțele britanice. Din cauza eșecului lui Mussolini de a subjuga Grecia, naziștii au ocupat militar Balcanii.
Mussolini a reușit să îi plătească lui Hitler „cu propria lui monedă" cu prilejul întâlnirii lor de la Florența, din 28 octombrie, ziua atacului asupra Greciei. Departe de a-l dojeni pe Mussolini, așa cum se așteptase Il Duce, Hitler l-a felicitat în câteva cuvinte și l-a sfătuit să se concentreze pe cucerirea Cretei. Mussolini a ignorat acest sfat. Când l-a înștiințat, pe un ton nonșalant, despre invazia din Grecia, Hitler nu a fost deloc surprins de anunț. Mussolini nu știa că rețeaua de informații a Führerului era mult prea eficientă pentru a permite acest lucru. Când primise această informație secretă, Ernst von Weizsäcker, subsecretarul de stat de la Außenamt, a început să facă „demersuri cât se poate de evidente. Am redactat o serie de instrucțiuni fără echivoc către Roma, cum că nu ar trebui să permitem aliatului nostru, care era și așa destul de slab, să angreneze noi țări în război fără consimțământul și sfaturile noastre, în calitate de aliat. Ribbentrop a fost de acord, dar Hitler a spus că nu dorea să se pună în calea lui Mussolini. În mod indirect, tăcerea lui Hitler însemna că Italia avea undă verde să continue… să pătrundă în

Balcani“[63].
Hitler i-a oferit lui Mussolini chiar și un regiment de parașutiști care să-l ajute într-o operațiune împotriva Cretei. „Oamenii prea au tendința să creadă că Mediterana este un canal de navigație est-vest“, a observat „Wild Bill“ Donovan, șeful serviciului american de informații OSS, într-un memorandum trimis lui Roosevelt din Balcani, la o lună de la demararea ofensivei italiane. „Aceasta ar trebui să fie în primul rând privită ca un tărâm al nimănui situat între Europa și Africa, în care două forțe puternice se înfruntă dinspre nord și sud. Germania controlează, fie direct, fie indirect, cea mai mare parte a liniei nordice de luptă de pe continentul european. Este obligatoriu ca britanicii – sau britanicii și americanii – să controleze frontul sudic, aflat de-a lungul țărmului mediteranean al Africii.“[64] Donovan nu reușise să deslușească cu exactitate intențiile lui Hitler, dar acesta ar fi putut fi un rezumat adecvat a ceea ce gândea Führerul.
Hitler ar fi avut cum să oprească invazia Italiei în Grecia, dar nu a făcut-o. Mai înainte de toate, Hiler își dorea să-i împiedice pe britanici să-și creeze o bază aeriană în Salonic, de unde bombardierele britanice ar fi putut ajunge la zăcămintele de petrol de la Ploiești. Dar avea un motiv și mai important de atât. Operațiunea „Seelöwe“, invazia Marii Britanii, eșuase, iar Hitler renunțase la ideea unei noi încercări. Se orientase în schimb către așa-numita „strategie periferică“, care presupunea tăierea liniilor de comunicații dintre Marea Britanie și avanposturile sale imperiale. Când Mussolini a invadat Grecia, Hitler punea la cale un atac asupra Gibraltarului și o ofensivă, în alianță cu italienii, către Suez. Dacă reușeau să cucerească Creta, Germania și Italia aveau să controleze cea mai importantă poziție navală și aeriană din Mediterana. Ar fi putut monitoriza și dirija traficul de-a lungul unei axe est-vest și nord-sud. Hitler a acceptat și chiar a susținut operațiunea Italiei împotriva Greciei, plasând-o în contextul „strategiei periferice“ împotriva Angliei. Dar entuziasmul său moderat pentru această ofensivă a dispărut când și-a dat seama că invazia fusese planificată și executată de un clovn. Britanicii au ocupat Creta în 6 noiembrie, în timp ce italienii erau în continuare împotmoliți în mlaștinile Epirului, la doar 24 de kilometri distanță de propria tabără. „Un diletantism fără pereche“, a tunat și fulgerat Goebbels în decembrie, când amploarea eșecului Italiei a devenit evidentă.

Italienii au ruinat prestigiul militar al Axei. Acesta este motivul pentru care Balcanii au devenit o problemă atât de complicată… Prin urmare, trebuie să intervenim acum. Nu ca să îi ajutăm pe ei, ci ca să îi alungăm pe englezi din Creta, unde s-au instalat. Trebuie să plece de acolo. Führerul ar prefera un acord de pace între Roma și Atena, dar aceasta este o politică greu de vândut. Mussolini a greșit rău de tot aici… Măcar de-ar fi ocupat Creta imediat, așa cum îl sfătuise Führerul… Dar Roma este incorigibilă.[65]

În acel moment, nevoia Germaniei de a interveni în Balcani devenise și mai stringentă. Veaceslav Molotov, ministrul sovietic de externe, sosise la Berlin în după-amiaza zilei de 12 noiembrie 1940 pentru două zile de discuții. Hitler dorea să invite Uniunea Sovietică să se alăture Germaniei, Italiei și Japoniei în Pactul Tripartit. Dacă Stalin ar fi acceptat oferta de a se alătura Axei, s-ar fi format cea mai puternică alianță din istorie, care s-ar fi întins de la Atlantic și Mediterană până la Pacific. Lui Hitler i se năzărise să includă Uniunea Sovietică în această schemă, pe de o parte, pentru a împiedica formarea unei viitoare alianţe între Uniunea Sovietică, Marea Britanie și poate chiar și Statele Unite și, de cealaltă parte, deoarece expansiunea treptată a Moscovei către vest, prin Finlanda, ţările baltice, Basarabia și nordul Bucovinei începea să-l neliniștească. Prin pactul Ribbentrop-Molotov din august 1939, Hitler a recunoscut de fapt că Balcanii intrau în sfera de interes a Rusiei. Între timp însă, Germania căpătase un interes mai urgent în regiune. Convingând Uniunea Sovietică să semneze Pactul Tripartit, Hitler spera, printre altele, să elimine influența sovietică în Balcani. Berlinul s-a oferit să despăgubească Moscova, susținând expansiunea sovietică în ceea ce Hitler a denumit „Großasiatischer Raum“ (Asia cea Mare). Când Molotov a întrebat ce însemna de fapt „Großasiatischer Raum“, germanii nu au reușit să dea un răspuns concret; s-a presupus că teritoriul vizat era India, Asia Centrală și Iran.
Cât timp și-a prezentat Hitler viziunea asupra noii ordini, care acoperea jumătate de mapamond, Molotov a rămas impasibil și, după ce l-a ascultat pe Führer, a spus că era „în principiu“ de acord cu această idee. Apoi a început să aducă în discuție dificultăţile presupuse de toate

chestiunile individuale pe care Hitler spera să le poată rezolva în favoarea Germaniei. Ministrul de externe a menţionat Finlanda, Polonia şi România, dar a adus pentru prima dată în discuţie şi problema Bulgariei. Molotov a susţinut că Marea Britanie ameninţa siguranţa strâmtorilor de la Marea Neagră, lucru care determinase Uniunea Sovietică să se gândească să ofere o „garanţie rusească Bulgariei“[66].
Intervenţia lui Molotov ameninţa planurile Wehrmachtului de a invada Grecia, printre care se număra şi trimiterea diviziilor armatei germane prin Bulgaria. Răspunsul lui Stalin la propunerea Tripartită a sosit printr-o scrisoare, la două săptămâni de la vizita lui Molotov. Liderul sovietic a fost de neclintit vizavi de Bulgaria: „2. Cu condiţia ca în decursul următoarelor luni siguranţa Uniunii Sovietice în strâmtori să fie asigurată prin încheierea unui pact de ajutor reciproc între Uniunea Sovietică şi Bulgaria… şi prin înfiinţarea unei baze pentru forţele navale şi terestre ale URSS între Bosfor şi Dardanele prin închiriere pe termen lung“[67].
Hitler avea nevoie de Balcani din motive economice. Nu putea tolera intervenţia sovietică şi cu atât mai puţin prezenţa militară sovietică în regiune. Convins că Stalin devenise prea înfumurat şi periculos ca aliat, Hitler a decis să distrugă Uniunea Sovietică o dată şi pentru totdeauna. Marea aventură începea.

Această decizie spectaculoasă… a avut consecinţe imediate şi de amploare. În primul rând, războiul împotriva Marii Britanii a trecut pe plan secundar, iar „strategia periferică“ a fost eliminată în doi timpi şi trei mişcări. În al doilea rând, încurcătura generată de eşecul Italiei în Grecia s-a transformat dintr-o neplăcere secundară prezentă în cadrul „strategiei periferice“ (şi nu pe deplin inutilă, căci a oferit germanilor şansa de a se instala în estul regiunii mediteraneene ignorând în acelaşi timp obiecţiile italienilor) într-o gafă de prima mână din punctul de vedere al unui viitor război împotriva Rusiei.[68]

După ce Grecia a ocupat Korçë, un articol optimist publicat în New York Times a sugerat că „probabil este nevoie doar de un număr relativ mic de divizii britanice însoţite de artileria, tancurile şi avioanele de rigoare

pentru a fi dusă la desăvârşire [victoria asupra italienilor şi a obţine controlul în nordul Mediteranei]. Dar unde sunt diviziile şi când vor sosi? Oare armamentul terestru şi efectivele militare ale britanicilor sunt suficiente pentru a profita de această şansă providenţială? Dacă răspunsul este afirmativ, aceasta s-ar putea dovedi a fi un moment de cotitură în război“[69]. Răspunsul a fost negativ; însă momentul a rămas totuşi unul de răscruce.

Bulgaria şi Iugoslavia

Mai devreme în această dimineaţă, naţiunea iugoslavă şi-a găsit sufletul. La Belgrad, a avut loc o revoluţie, iar miniştrii care mai ieri vânduseră onoarea şi libertatea ţării se află, potrivit informaţiilor, în arest. Această mişcare patriotică s-a născut din furia unei rase curajoase şi războinice, trădate de slăbiciunea conducătorilor ei şi intrigile murdare ale puterilor Axei…
Imperiul Britanic şi aliaţii săi vor face cauză comună cu naţiunea iugoslavă, iar noi vom continua să avansăm şi să luptăm împreună până obţinem victoria totală.

Winston Churchill adresându-se pentru prima dată Consiliului Central Conservator în calitate de lider al partidului, în data de 27 martie 1941[70]

În seara zilei de 27 februarie 1941, telexurile de pretutindeni ale armatei germane imprimau un singur cuvânt: Heerestraße, Calea Armatei. Se trăsese primul foc de armă al campaniei din Balcani.
În decurs de câteva ore, peste Dunăre au fost ridicate pontoane care făceau legătura între România şi Bulgaria. Infanteriştii s-au înghesuit în transportoare şi trenuri. Pe 1 martie, o falangă nesfârşită de maşini blindate, tancuri, afeturi, echipamente antiaeriene şi cai a început să avanseze, trecând pe lângă ţăranii bulgari care îşi lucrau pământul – cea mai bine echipată şi nemilos de eficientă armată din istorie şi-a croit drum prin lanţul muntos balcanic înspre graniţa greco-bulgară şi fortificaţiile liniei defensive a lui Metaxas.
Bulgaria a făcut faţă cât a putut presiunilor Germaniei, Rusiei, Marii

Britaniei și Statelor Unite. Ribbentrop amenințase Bulgaria că dacă nu avea să semneze Pactul Tripartit și nu avea să permită traversarea teritoriului ei de către trupele germane, atunci Wehrmachtul avea să invadeze pur și simplu țara și să o trateze ca pe un teritoriu sub ocupație. Rușii ceruseră bulgarilor să semneze un tratat de asistență reciprocă, care ar fi permis staționarea Armatei Roșii în țară. Turcia detașase treizeci și șapte de divizii la granița de sud-est a Bulgariei. Britanicii avertizaseră că aveau să atace Bulgaria în alianță cu turcii dacă Sofia avea să coopereze cu Berlinul. Într-o ultimă încercare disperată de a consolida rezistența Bulgariei împotriva germanilor, Bill Donovan, trimisul personal al lui Roosevelt, i-a îndemnat pe țarul Boris și pe cei mai de seamă membri ai guvernului să urmeze exemplul Greciei și să își facă cunoscută hotărârea de a se opune nazismului. Donovan îl admira pe Ivan Popov, ministrul de externe pro-aliat, și a putut înțelege dilema cu care se confrunta Bulgaria. Popov a încercat să îi explice șefului OSS ce se afla în spatele politicii de tergiversare a Bulgariei: „Îți voi spune o anecdotă. Un criminal condamnat la moarte l-a implorat pe sultan să îi amâne execuția cu un an, timp în care avea să-și învețe cămila să vorbească. Prietenilor săi, care nu reușeau să înțeleagă cum avea să reușească acest lucru, le-a explicat: Am un întreg an la dispoziție; Dumnezeu știe ce se poate întâmpla într-un an – cămila, sultanul sau chiar și eu putem muri“[71].

Din nefericire, Hitler nu era dispus să stea și să se uite la Bulgaria cât timp ea își învăța cămila să vorbească. Invadarea Rusiei era programată pentru sfârșitul lunii mai. Era de o importanță crucială ca Operațiunea Marita, invadarea Greciei, să fie dusă la bun sfârșit în timp util. Și fiindcă în dreptul granițelor sale de nord erau staționate treisprezece divizii germane, bulgarii au acceptat să se alăture Pactului Tripartit cu condiția de a nu semna acest acord înaintea datei de începere a operațiunii Marita, 1 martie.

Oricât de importantă ar fi fost Bulgaria pentru planurile Wehrmachtului, inginerii militari și ofițerii responsabili cu transportul, trimiși în regiune la sfârșitul anului 1940, au transmis pe dată că infrastructura rutieră și feroviară era la pământ. Însăși pregătirea atacului a fost un triumf al logisticii și planificării în fața piedicilor ridicate de iarna aspră și de terenul muntos greu de străbătut. Pentru a nu periclita termenele prevăzute pentru operațiunea Barbarossa, șeful statului-major a insistat

ca Wehrmachtul să trimită materiale de război și prin Iugoslavia.
În timp ce Bulgaria se apropia tot mai mult de puterile Axei, iar sute de mii de soldați germani se scurgeau pe teritoriul României dinspre Ungaria, când iarna a început să facă loc primăverii, Iugoslavia a simțit „lațul de oțel“ strângându-i-se din ce în ce mai tare în jurul gâtului. Hitler și Ribbentrop au apelat la amenințări amestecate cu stimulente pentru a convinge așa-numitul guvern Cvetković-Maček și pe prințul regent Pavle să semneze Pactul Tripartit și să permită utilizarea țării pentru invazia Greciei. Printre stimulente s-a numărat „mărul de aur“ din visele lui Mussolini, Salonicul. Prim-ministrul Dragiša Cvetković era deosebit de tentat de perspectiva ca Iugoslavia să câștige această mult râvnită ieșire la Marea Egee. Dacă Germania susținea Iugoslavia în ocuparea orașului Salonic, acest lucru însemna că Hitler nu avea să recompenseze Bulgaria pentru semnarea Pactului Tripartit, oferindu-i Macedonia. Iar dacă perspectiva de a păstra Macedonia și a îngloba Salonicul nu era îndeajuns pentru a-i ademeni pe iugoslavi, amenințările implicite erau suficient de convingătoare.
Prin comparație, oferta făcută de Bill Donovan conform indicațiilor primite de la Roosevelt trebuie să fi părut foarte neconvingătoare. Într-o ultimă încercare de a accelera opoziția armată în Balcani împotriva lui Hitler, Donovan a transmis un mesaj personal de la președinte către prințul Pavle, avertizându-l pe regentul iugoslav că „SUA nu privește doar în prezent, ci și în viitor și că acele națiuni care se predau fără a opune rezistență de frică să nu fie cotropite rapid vor avea parte de mai puțină simpatie din partea lumii decât acele națiuni care rezistă, chiar dacă rezistența nu poate dura mai mult de câteva săptămâni“[72]. Prințul a răspuns laconic că prim-ministrul, Cvetković, și ministrul de externe, Aleksandar Cincar-Marković, se aflau pe drum spre Berchtesgaden și că decizia de a face cauză comună, deși nu în toate privințele, cu Germania fusese deja luată.
De fapt, textul care a reglementat aderarea Iugoslaviei la Pactul Tripartit, așa cum a fost el negociat de Cincar-Marković la Viena, a fost un triumf diplomatic. Conform clauzelor secrete atașate acordului publicat, singura concesie adevărată făcută germanilor era transportul materialelor de război pe teritoriul Iugoslaviei. Germanii nu aveau dreptul de a trimite trupe pe teritoriul țării, iar acordul nu împovăra Iugoslavia cu alt fel de obligații militare față de puterile Axei. Deși stat membru al Pactului

Tripartit, Iugoslavia avea să-şi păstreze neutralitatea intactă.
Înainte de a părăsi Belgradul, Donovan a traversat Sava spre Zemun, pentru a-l vizita pe şeful statului-major al forţelor aeriene iugoslave, generalul Dušan Simović. „Detaliind situaţia periculoasă în care ne aflam şi starea neadecvată a forţelor şi materialelor noastre de război, care nu ne permiteau să opunem o rezistenţă îndârjită“, a scris Simović ulterior, „am insistat ca America să ne trimită asistenţă tehnică şi arme cât de curând posibil, în special pentru forţele aeriene şi pentru apărarea antitanc şi antiaeriană.“[73] În acel moment, industria de armament a Statelor Unite producea la capacitate maximă pentru armatele britanice şi americane. Acest arsenal era imposibil de direcţionat către Iugoslavia. Cu toate acestea, Donovan le-a promis sprijin moral lui Simović şi colegilor săi ofiţeri, în cazul în care aceştia ar fi opus rezistenţă germanilor. Biograful şefului OSS a arătat că „Churchill a spus ulterior că vizita lui Donovan la Simović a întârziat atacul lui Hitler din Rusia cu cinci săptămâni, care s-au dovedit a fi fatale. Prin urmare, Hitler nu a putut să-şi ducă la bun sfârşit campania [împotriva Rusiei] în primul an, eşec care a dus în cele din urmă la căderea Führerului“[74].
Este adevărat că Churchill a susţinut acest argument, dar acesta nu este nicidecum valabil. Fără îndoială, lovitura de stat plănuită şi executată de Simović pe 27 martie 1941 a ilustrat indignarea resimţită de numeroşi iugoslavi, în special de către sârbi, la auzul veştii că guvernul lor semnase Pactul Tripartit. În atmosfera tensionată tipică acelor vremuri, claritatea diplomatică a Acordului încheiat la Viena cu naziştii era greu de înţeles. Cu o zi înainte de lovitura de stat, în 26 martie, studenţii au luat cu asalt străzile Belgradului, scandând „Bolje rat nego pakt“ (Mai bine război decât pact) şi „Bolje grob nego rob“ (Mai bine în mormânt decât sclav).
Cea mai mare parte a Belgradului dormea în timpul acestei lovituri de stat, pe care Simović a organizat-o haotic la primele ore ale dimineţii de 27. Lovitura s-a desfăşurat fără mare vărsare de sânge deoarece forţele loiale prinţului regent Pavle şi guvernul nu au văzut vreun rost să opună rezistenţă. Prinţul moştenitor Petru, ignorând cu totul cele întâmplate, s-a trezit în acea dimineaţă „profund uimit“ să se audă pe sine însuşi citind proclamaţia:

SÂRBI, CROAŢI ŞI SLOVENI

În acest moment dificil pentru poporul nostru, am decis să iau puterea în propriile mâini. Regenții, care au înțeles argumentele din spatele acestei acțiuni, și-au prezentat imediat demisia. Armata și flota mea, care îmi sunt loiale, și-au oferit imediat serviciile și deja îmi îndeplinesc ordinele.
Fac apel la toți sârbii, croații și slovenii să se adune în spatele tronului. Aceasta este cea mai sigură cale de a menține ordinea atât în interiorul, cât și în afara țării în aceste momente dificile.
I-am încredințat generalului Dušan T. Simović sarcina de a forma guvernul. Având încredere în Dumnezeu și în viitor, apelez la toți cetățenii și autoritățile din țară cerându-le să-și facă datoria față de rege și țară.[75]

Cum Simović și conspiratorii nu au reușit să îl găsească pe prinț, i-au ordonat locotenentului Jakov Jovović să îi imite vocea la postul de radio. Toată lumea a căzut în plasă, cu excepția prințului Petru bineînțeles.
Ceva mai târziu, în cadrul unei emisiuni radio transmise de BBC, jurnalistul și traducătorul Lovett Edwards a descris sentimentele resimțite în timp ce urmărea sutele de mii de oameni care, mai târziu în aceeași zi, și-au exprimat susținerea pentru lovitura lui Simović pe străzile Belgradului:

Puține sunt acele evenimente din istorie despre care se poate spune cu adevărat că au avut loc doar datorită unui entuziasm popular, spontan și energic. Lovitura de stat din Iugoslavia a fost unul din aceste evenimente. Acelora care le lipsește o anume generozitate a spiritului susțin că această conspirație a avut loc într-un moment neprilenic. Poate au dreptate. La acea vreme, Germania era cea mai puternică forță militară din lume. S-a năpustit asupra Iugoslaviei cu toată puterea într-un moment în care aceasta nu era pregătită și avea la dispoziție doar propriile resurse. Dar cel mai important aspect al acestei situații a fost faptul că lovitura a reprezentat unul dintre cele mai magnifice gesturi ale acestei perioade.[76]

Dar Simović şi colegii săi conspiratori au dat dovadă de o lipsă de responsabilitate criminală. Iugoslavia, al cărei guvern îl înlăturaseră, nu mai era statul centralizat din vremea regelui Aleksandru. În august 1939, prim-ministrul Cvetković ajunsese la o înţelegere cu Vladko Maček, cel care preluase conducerea Partidului Ţărănesc Croat după uciderea lui Stjepan Radić. Sporazum (Acordul) dintre Cvetković şi Maček împărţise efectiv ţara în două, creând o regiune autonomă în Croaţia care includea aproximativ jumătate din Bosnia şi Herţegovina. Majoritatea partidelor sârbe de opoziţie detestau profund Sporazum şi conducerea autoritară a prinţului regent Pavle. Dar, deşi Sporazum avea să reprezinte o problemă în viitor (în special în ceea ce privea Bosnia), în mare a fost o cale extremă şi de succes de a împiedica un război civil între sârbi şi croaţi, dată fiind atmosfera internaţională tulbure de la sfârşitul anilor 1930.

Simović nu se afla în postura de a deţine controlul în ţară dacă nu putea ajunge la o înţelegere cu croaţii şi mai ales cu Maček. Pentru a încheia această înţelegere, a trebuit să accepte anumite condiţii. Cea mai importantă dintre acestea a fost declaraţia de a sprijini Acordul de la Viena, adică aderarea Iugoslaviei la Pactul Tripartit. Realizând tardiv că armata iugoslavă nu putea rezista atacului violent al Germaniei, Simović şi noul guvern au acceptat condiţia lui Maček. Prin urmare, noul guvern a renunţat exact la motivul care a stat la baza organizării loviturii de stat – rezistenţa faţă de Pactul Tripartit – aproape imediat după formarea sa.

Dar, înainte ca Simović să-i convingă pe croaţi să-i susţină guvernul, Hitler a cunoscut o puternică schimbare de dispoziţie. Enervat de dedesubturile politicilor din Balcani, Führerul a explodat de furie la auzul veştilor primite de la Belgrad. Fără să mai stea pe gânduri, a rupt Acordul Tripartit cu Iugoslavia şi a ordonat Wehrmachtului să invadeze ţara. Cum Maček părea să coopereze cu Simović, Mussolini l-a convins pe Ribbentrop să aleagă să-i susţină în Croaţia pe Ante Pavelić şi micul său grup de bătăuşi fascişti, care nu număra mai mult de 360 de membri când a preluat controlul guvernului de la Zagreb, la începutul lunii aprilie. Ustaşii au fost aduşi la putere doar cu ajutorul armelor germane şi politicienilor italieni şi nu prin asentimentul poporului croat, care îl susţinea în continuare în număr mare pe Maček. Instalarea regimului fascist brutal al lui Pavelić s-a soldat cu cel mai dezastruos episod din istoria Iugoslaviei, ale cărui consecinţe s-au resimţit până în anii 1990.

La ora cinci și un sfert, în dimineața zilei de 6 aprilie, bombardierele germane au început atacul asupra Belgradului. Câteva ore mai târziu, au lăsat în urmă un morman de ruine și 17 000 de morți. Wehrmachtul, care traversase Austria, Ungaria, România și Bulgaria, a zdrobit armata iugoslavă în doar câteva zile. Cel mai fin observator istoric croat al acestei perioade a observat că „masele al căror slogan fusese Bolje rat nego pakt și-au asumat povara acestei noi situații și au rămas în țară să lupte, în timp ce politicienii care preluaseră sloganul Bolje rat nego pakt au fugit din țară. De la bun început, lovitura din 27 martie a fost dublă“[77]. Grecia s-a prăbușit la fel de rapid. Balcanii s-au confruntat cu patru ani de ocupație, rezistență, fratricid și genocid.

******** De fapt, Meštrović era un bine-cunoscut susținător al statului iugoslav.
******** Drljević era de fapt membru al Federaliștilor Muntenegreni.
******** Născut Ahmed Zogolli, și-a schimbat numele în Zogu (însemnând „pasărea") la începutul anilor 1920, în semn de modernizare, iar când a devenit rege în 1928 și-a schimbat pentru ultima dată numele în Zog I.
******** Vezi Capitolul 3.
******** Vezi Capitolul 3.
******** Conform estimărilor oficiale, ar fi fost arestate 1 700 de persoane, deși Codreanu susține că numărul persoanelor reținute a fost de 18 000. Adevărul se află cu siguranță la mijloc.
******** Fuzionarea atribuțiilor partidului nazist, NSDAP (Nazionalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei), Partidul Muncitoresc Național-Socialist German, naziștii, cu cele ale statului.
******** O companie care s-a făcut mai apoi remarcată prin producția de Zyklon B, renumit la Auschwitz.
******** Sistemul de compensare de tip barter, pe care țările balcanice îl îmbrățișaseră ca mijloc de a-și reveni din Marea Depresiune, avea un dezavantaj economic major: Germania era interesată doar de importul produselor agricole și resurselor minerale din regiune. Nu avea vreun interes în achiziționarea de bunuri industriale.
******** Sau așa a pretins Hitler. Timp de câteva decenii, istoricii l-au crezut pe cuvânt în această chestiune. În anii 1970 însă, un istoric a venit cu un argument convingător, cum că această campanie din Balcani nu a interferat de fapt cu pregătirile pentru operațiunea Barbarossa.

Capitolul 7

Oraşul morţilor

Ocupaţie, genocid, eliberare, război civil,

1941–1949

Foamete – Grecia

Începând cu 1941, obiectivele naziștilor în Balcani au fost pur „defensive“. Hitler trebuia să-și protejeze proviziile de petrol din România pentru a-și asigura flancul sudic și a demara Operațiunea Barbarossa, invazia Uniunii Sovietice. Destrămarea Iugoslaviei și ocupația Greciei au fost un rezultat secundar al necesităților strategice germane. Însă odată ce Wehrmachtul a înfrânt armata greacă și i-a alungat pe britanici din Grecia, Hitler și-a făcut cunoscut un alt țel: în Grecia, Germania avea să reimpună „privilegiile economice de care se bucurase odinioară“, înainte de izbucnirea războiului.
Eufemismul folosit de Hitler masca o politică ce putea fi descrisă drept un amestec de jaf de modă veche și Vergeltungsmassnahmen – „măsuri de reprimare“, direcționate împotriva Greciei pentru că luptase în tabăra greșită. Inițial, oficialii germani au asigurat Grecia de intențiile lor amicale. Germania nu purtase război împotriva Greciei, au insistat propagandiștii Wehrmachtului, ci împotriva britanicilor pe pământ grecesc.
Cu toate acestea, eufemismul folosit de Hitler nu a încercat să ascundă ce le pregătea grecilor forța sa de ocupație. A vrut pur și simplu să-și ascundă scopul real de aliații săi italieni. Führerul cedase deja Italiei preponderanza în Grecia. Din motive strategice bine calculate, Wehrmachtul a insistat să-și păstreze controlul în Salonic și interiorul Macedoniei, zona de graniță cu Turcia, Pireu (portul atenian), cea mai mare parte a Cretei și trei insule din estul Mării Egee. Iar Bulgaria și-a primit în cele din urmă ieșirea la Marea Egee, ocupând vestul Traciei. Hitler era hotărât să-i predea lui Mussolini restul Greciei la momentul potrivit, dar înainte de a face acest lucru, nu putea să se abțină să nu exploateze oportunitățile materiale și ideologice oferite de controlul temporar al Wehrmachtului în această țară.
Pe urmele Wehrmachtului, care avansa înspre sud către Pelopones, sosea

o a doua armată de unităţi specializate. Sonderkommando Rosenberg de exemplu, denumit astfel după şeful Biroului de Politică Externă al partidului nazist, avea să străbată ţara în lung şi în lat în căutare de informaţii despre evreii greci, fiind de asemenea însărcinat să depisteze orice urmă de opoziţie în rândurile comunităţii germane locale. Rosenberg dăduse ordin special să primească în rândurile Sonderkommando-ului său cinci „intelectuali“ care să studieze chestiunile de ordin arheologic, artistic şi religios şi să inventarieze comorile din Antichitate şi perioada bizantină cu scopul de a le pune sub „protecţia“ naziştilor. Sicherheitsdienst (SD – Serviciul de Securitate) avea propriul său Sonderkommando, cu un vag istoric de arestări şi torturi, iar Sonderkommando Künsberg a pustiit arhivele guvernului grec, dând în vileag reţelele de spionaj şi organizaţiile de rezistenţă care tocmai luau fiinţă.

Apoi au sosit consilierii economici, oamenii de afaceri, inginerii şi administratorii de fabrici a căror sarcină era să confişte orice avea valoare economică. Această echipă nu era una unită şi includea reprezentanţi din armată, ministerul economiei, Auswärtiges Amt (Ministerul de Externe) al lui Ribbentrop şi nou formatele organizaţii hibride, asemenea Societăţii Europei de Sud-Est, prezidată de fostul conducător al tineretului nazist Hitlerjugend şi actualul guvernator al provinciei Viena, Baldur von Schirach. Prădătorii germani nu numai că se grăbeau să-şi însuşească cele mai valoroase roade economice înaintea italienilor, dar rivalizau adesea şi unii cu ceilalţi. Industria minieră greacă era de mare interes pentru Ministerul Economiei. Reprezentantul Krupp, Hans-Günther Sohl, a transmis plin de entuziasm către Berlin că „între 1 şi 10 mai 1941, toată producţia greacă de minereu de pirită, fier, crom şi nichel, dar şi de magnezit, dioxid de mangan şi aur fusese pusă sub protecţie în vederea satisfacerii intereselor pe termen lung ale Germaniei“[1]. (Herr Sohl a dat dovadă de mare diligenţă la acest capitol, motiv pentru care, după război, a şi devenit preşedinte al asociaţiei industriaşilor, Industrieverein, din Germania de Vest.) Fabrici întregi, precum cea de armament de la Bodosakis, au fost dezasamblate şi trimise în Reich.

Scopul principal al Wehrmachtului era să găsească alimente şi cazare pentru forţa de ocupaţie. Trupele invadatoare au sosit în Grecia cu mâinile goale, intenţionând să trăiască din roadele pământului. Germanii

au început să rechiziţioneze provizii de grâne, peşte, fructe, ţigări şi zahăr, chiar înainte să instituie controlul deplin. Este adevărat că unele alimente erau exportate în Germania şi plătite prin compensaţii financiare. Dar această tactică nu-i ajuta câtuşi de puţin pe grecii de rând, căci cea mai mare parte a bunurilor de bază dispărea rapid de pe rafturile magazinelor şi ajungea în depozitele Wehrmachtului.
Medicamentele, îmbrăcămintea, mijloacele de transport de toate tipurile, combustibilul şi, bineînţeles, materialele militare erau de asemenea confiscate pe loc – orice articol care putea fi de folos maşinăriei de război făcea obiectul rechiziţionărilor. Căci la scurt timp după ce a fost ocupată, în mai 1941, Grecia a căpătat un nou rol strategic, devenind din punct de vedere logistic capul de pod al campaniei lui Rommel din Africa de Nord. Nemţii au încercat să compenseze criza de lichidităţi, introducând Reichskreditkassenschein, un fel de marcă de ocupaţie. Au demarat pe dată o campanie inflaţionistă de tipărire de bancnote care a devalorizat drahma. Dacă grecii nu puteau plăti cu Reichskreditkassenschein, atunci germanii pur şi simplu îşi însuşeau bunurile. Pe parcursul primelor zile de ocupaţie a oraşului Salonic, membrii comandoului de marină 620 au fost informaţi că prin dealurile de dincolo de oraş trecea un sistem de tunele care ducea la o ascunzătoare de îmbrăcăminte şi echipament militar. Unitatea specială a fost însărcinată să încarce prada în camioane şi să o trimită în Germania. „Artileristul naval Kirchsteig şi camaradul său Hollerbusch ascund o încărcătură de salopete albastre de lucru. O să-i fie numai bune după război căci e fermier… Văd în ochii lui lacomi că tânjeşte după posesiuni materiale; acest lucru devine deja o uzanţă oriunde mergem.“[2]
Ţăranii fermieri au reacţionat într-un mod previzibil la aceste tâlhării – au început să-şi ascundă recoltele. Iniţial au încercat să-şi protejeze bunurile. Dar cum în oraşe alimentele începeau să se împuţineze, valoarea acestora a atins cote nemaivăzute. Această situaţie, s-au gândit nenumăraţi ţărani, era ocazia perfectă de a se răzbuna pe mediul urban şi politicile fiscale malefice care îi ţinuseră atâta vreme într-o stare de sărăcie lucie: îşi puteau plăti datoriile cu un butoi de măsline. Foarte mulţi ţărani au reuşit să-şi plătească astfel datoriile, dar cum această tactică însemna să ţină cantităţi uriaşe de produse departe de piaţă, raţionamentul lor economic a provocat un adevărat dezastru în rândurile populaţiei urbane.

Pe parcursul Primului Război Mondial, forţele germane au ignorat sentimentele regionale din Balcani; dar comportamentul afișat de Wehrmacht douăzeci de ani mai târziu a fost și mai rău. În Grecia, restaurantele trebuiau să păstreze cele mai bune alimente pentru ofițerii germani. Pe parcursul lunilor caniculare de vară, când apa este cel mai valoros bun în zonele cu climat mediteranean, așa cum este și Atena, Wehrmachtul a permis ofițerilor săi să folosească apa fără restricţii, chiar și pentru a-și spăla obsesiv mașinile.
Dezastrul economic a fost amplificat de blocada navală a Aliaţilor. Spre deosebire de alte state balcanice, Grecia nu era independentă din punct de vedere alimentar. Depindea de importurile de grâne, aproximativ 50 la sută din totalul necesar de grâne provenind în primul rând din Europa Occidentală și Lumea Nouă. Cu sistemul extern de aprovizionare restricţionat, Grecia a fost împărţită în trei zone de ocupaţie, astfel că legăturile comerciale și de transport interne s-au prăbușit.
Hitler aprobase ocuparea vestului Traciei de către Bulgaria, și nu anexarea acestei regiuni. Bulgarii nu au luat în seamă această nuanţă subtilă. Tocmai renăscuseră ca națiune, redeveniseră cea mai puternică țară din Balcani și considerau că luarea în posesie era cea care conta. Administraţia bulgară din vestul Traciei a fost de departe unul dintre cele mai aspre regimuri de ocupaţie din toată Europa. Aproape 100 000 de greci au fost alungaţi din regiune și mii încarceraţi pe insula Thassos. Grecii erau persecutaţi chiar și pentru cel mai neînsemnat gest de manifestare a propriei culturi. Bulgarii au confiscat pământuri deținute de greci, distribuindu-le înspre colonizare țăranilor bulgari. Grecii înspăimântați care se refugiau din vestul Traciei erau atrași de Salonic și mai ales de Atena, orașe în care considerau că pot găsi locuri de muncă, siguranță și alimente.
Urmările acestor politici s-au resimțit pe dată, într-un mod tragic. După o lună și un pic de ocupație germană, trimisul german filoelen de la Atena a transmis prin telegraf un mesaj către Berlin, în care a descris disperat „cât de catastrofală era aprovizionarea“[3] în Grecia. La începutul lui iulie, contrabandiștii și refugiații greci care soseau în Turcia au putut oferi „primele rapoarte de încredere de la capitularea armatei grecești încoace“, descriind „o imagine înfiorătoare a unei Grecii puternic puse la încercare. După înfrângere, țara a căzut pradă foametei, bolilor și epidemiilor… În ultimele două luni, proviziile de alimente s-au sfârșit,

căci lanurile fertile de grâu din Macedonia și Tracia au căzut în mâinile Bulgariei. În suburbiile sărăcite ale Atenei, numărul celor care mor de foame începe să crească. Femei subnutrite stau la coadă în fața magazinelor goale și leșină epuizate pe străzi“[4].

Nemții și italienii au cerut guvernului generalului Georgios Tsolakoglou, un personaj neputincios și un colaboraționist incompetent, să introducă un sistem de raționalizare. Însă guvernul nu dispunea de mijloacele necesare pentru a-și impune autoritatea pe anarhica piață neagră, care ajunsese acum să reglementeze aprovizionarea cu alimente. Mai mulți miniștri și șefi ai serviciilor locale de securitate au jucat un rol-cheie pe piața neagră, așa cum a făcut și soția lui Tsolakoglou de altfel.

Până în octombrie 1941, liniile de aprovizionare cu alimente de bază ale Atenei au secătuit. Femei și copii apatici, cu acele priviri lungi și pierdute, ca de transă, tipice celor ce stau să moară de foame, se așezau la cozi nesfârșite în fața meselor improvizate unde se împărțea o supă chioară, fără gust. Ca urmare a Catastrofei Naționale din 1923, când peste un milion de greci au fost izgoniți din Turcia, în Salonic și Atena se formaseră suburbii uriașe, care nu-și soluționaseră încă problemele cronice de infrastructură. În vara lui 1941, în aceste cartiere în care familii numeroase erau nevoite să locuiască într-o singură cameră au început să se înmulțească șobolanii purtători de boli grave. Ioanna Tsatsou, care gestiona o cantină pentru mamele sărace și odraslele lor, visa că organiza petreceri mari pentru copii, cu mese pline ochi de mâncare. Apoi se trezea „încercată de sentimentul că tocmai părăsisem paradisul și, revenind la realitate, mă cufundam lent în bine-cunoscutul coșmar. În camera mea este un frig îngrozitor. Mi-e foame. Nu mă ridic vreoodată satisfăcută de la masă. În jurul meu se strâng chipurile de copii din Plaka, dar le văd așa cum sunt, doar niște schelete cu ochi. Cu ochii tulburi, cu ochi care nu înțeleg“[5].

Foametea, care a afectat milioane de greci (deși nicăieri nu a fost situația atât de dezastruoasă ca în Atena, poate doar în câteva insule), a provocat și apariția bolilor infecțioase, în principal a tuberculozei. „Din cauza deficienței de vitamine le-au apărut tumori și abcese pe mâini și picioare, și, dacă nu erau tratate, acestea li se răspândeau pe trup și față“, a notat Mark Mazower. „Aproape jumătate din familiile din cartierele sărace prezentau aceste simptome la începutul lui 1942.“[6]

Din vara lui 1941, numărul celor care mureau de foame sau boli

provocate de aceasta a început să crească zilnic. Sute de oameni se prăbușeau pur și simplu pe stradă din cauza epuizării și mureau. De cele mai multe ori, trupurile lor neînsufleţite erau lăsate să putrezească până când colectorii suprasolicitaţi îi aruncau în căruţele deja pline ochi de cadavre. Mii de oameni erau transportaţi la periferia Atenei şi îngropaţi în gropi comune. Există dovezi clare că numărul morţilor a atins câteva sute de mii, iar în conștiința grecilor, foametea deține pe bună dreptate un loc la fel de important ca și catastrofa din 1923.

În octombrie 1941, Ministerul de Externe şi cel al Alimentelor şi Agriculturii de la Berlin au interzis cu succes trimiterea oricărui transport de grâne din Reich către Grecia, susținând că din cauza ofensivei ruseşti, orice aliment avea să fie necesar pentru consumul intern şi al armatei germane. Crucea Roşie Internaţională a transmis guvernului britanic că singura modalitate de a împiedica moartea a milioane de oameni era să ridice blocada asupra Greciei şi să permită introducerea în ţară a proviziilor alimentare de urgenţă. „Cât de mult valorează pentru noi bunăvoința grecilor?“, a întrebat cu sânge rece Edward Warner pe parcursul unei investigaţii demarate de Foreign Office pe tema crizei alimentare. „Este oare mai important pentru noi să avem o populaţie sănătoasă de 7 milioane şi jumătate de greci pentru a ne consolida statutul postbelic în estul Mediteranei? Sau putem oare să acceptăm reducerea populaţiei Greciei prin înfometare – să reducem totalul de locuitori la 5 milioane prin inaniţie.********. Trebuie să punem foarte atent în balanţă avantajele şi dezavantajele înainte de a decide dacă grecii trebuie sau nu să moară de foame.“[7] Din fericire, considerentele de ordin umanitar au avut întâietate, deşi puterile Antantei şi ale Axei nu au reuşit să ajungă la un acord care să permită transportul de grâu din Canada în Grecia decât la un an după publicarea raportului Warner. Primele alimente au început să sosească în Grecia în august 1942, după care criza alimentară s-a atenuat, iar foametea nu a mai reprezentat o ameninţare.

Vreme de un secol, în Grecia, germanofilia a rivalizat cu afecţiunea pentru Marea Britanie și Franța. Pe parcursul foametei, simpatia pentru germani a dispărut cu desăvârşire. Indiferența s-a transformat la scurt timp în resentiment, iar apoi în rezistență. Inițial, aceasta s-a resimțit la scară mică. Pe parcursul iernii dintre 1941 şi 1942, zidurile din Atena şi Pireu au fost acoperite de graffiti, care prevesteau victoria Aliaţilor şi

răzbunare împotriva germanilor, italienilor și bulgarilor pentru suferințele pe care le abătuseră asupra Greciei. Rezistența a căpătat o sumedenie de înfățișări. În școli, copiii refuzau să învețe germana și italiana, noile limbi obligatorii; soldaților le era deosebit de greu să facă curte femeilor locale. Tinerii au fost cei care s-au dovedit a avea imaginația cea mai bogată. Aveau o plăcere deosebită să saboteze mașinile sau camioanele germane, umplând rezervoarele cu nisip și spărgând cauciucuri. „Saltadori-i au devenit notorii pentru că se aruncau în camioanele în mișcare și aruncau cantități uriașe de produse camarazilor lor, care se așezau strategic de-a lungul rutei vehiculului.“[8] Oricât de neînsemnate ar fi fost aceste activități, erau un semn prevestitor al violenței teribile care avea să urmeze.

La sfârșitul lui mai 1942, câțiva bărbați s-au adunat într-un hambar de lângă Sperkiades, la mică distanță de extremitatea sudică a Munților Pindului, din interiorul Tesaliei. Nu erau atât de mulți precum sperase Athanasios Klaras. Cu toate acestea, oamenii erau înarmați și doritori, așa că grupul a pornit spre munți. Acești noi andartes, descendenții gherilelor kleft ale Războiului de Independență********, și-au abandonat numele și identitățile. Klaras, taciturnul funcționar comunist, a fost îngropat în acea zi și a reînviat pe dată sub numele de Aris Velouchiotis, Archigos (Conducătorul) al primei unități a ELAS, Ellenikos Laikos Apeleutherotikos Stratos (Armata de Eliberare a Poporului Grec). Începutul a fost de rău augur. Încercând să evite să atragă atenția adevăraților klefți, bandiți care se înmulțiseră odată cu criza alimentară, și pentru a câștiga sprijinul țărănimii, Aris le-a interzis oamenilor săi să jefuiască: „Astfel, «Gherilele de Eliberare ale Poporului» stăteau ascunse pe timp de zi și culegeau fructe de pădure și rădăcini pe timp de noapte. Din cauza foametei, a frigului și a depresiei, armata a ajuns să numere doar cinci oameni“[9].

Aris a improvizat o nouă strategie. Și-a condus mica ceată în satul Domnista, aflat undeva departe, în munții din centrul Greciei, și i-a chemat pe localnici la întâlnire. „Patrioți! Eu sunt Aris Velouchiotis, colonel de artilerie. Începând de astăzi, eu ridic stindardul revoltei împotriva forțelor care ne ocupă preaiubita țară. Mâna de oameni pe care o vedeți înaintea voastră va deveni în curând o armată care va număra câteva mii. Noi nu suntem decât nucleul acesteia.“[10] În pofida ateismului său, tipic pentru un luptător, Velouchiotis s-a aplecat și a sărutat mâna

preotului și a jurat credință celor vârstnici. În schimbul protejării satului, membrii ELAS au primit mâncare și cazare. Grecia făcuse primul pas pe drumul către război civil. Această mișcare era menită să se transforme într-o armată de mii de oameni, așa cum prezisese Aris. La nord, în Iugoslavia, deja se putea vedea cu ușurință cum un amestec complex de rezistență, război civil, conflict etnic și social putea provoca un haos înfiorător într-o țară balcanică.

Basmul sângeros: Serbia și Bosnia

Din acest moment, pentru fiecare soldat omorât vor fi uciși o sută de prizonieri sau ostatici și pentru fiecare soldat rănit, cincizeci. Fiecare garnizoană regională trebuie să aresteze pe cât de mulți comuniști, naționaliști, democrați și evrei cu putință, fără să pună astfel în pericol capacitățile de luptă. Informarea publicului, precum și către cei arestați și rudelor acestora, cu privire la scopurile operațiunii.

Ordin transmis prin telex luni, 13 octombrie 1941, de Înaltul Comandament German Diviziei de Infanterie 718 a Wehrmachtului, prin care se detaliau noile măsuri ce urmau să fie aplicate ca răspuns la activitățile de gherilă din ce în ce mai răspândite în Serbia.[11]

Nu a fost ceva mai șocant în Peninsula Balcanică pe parcursul războiului decât soarta Iugoslaviei și a popoarelor din componența acesteia începând cu aprilie 1941, când nemții și italienii și-au trimis trupele să deschidă cu forța ruta către Marea Egee. Teritoriul care odinioară formase o singură țară era acum ciopârțit în cel puțin nouă unități (deși doar câteva dintre acestea erau stabile). Slovenia a fost împărțită în două; Italia a anexat sud-vestul acesteia, inclusiv Ljubljana, iar Germania a acaparat profitabilele zone industriale din nord-est. Ca urmare a înțelegerii prin care ustașii au ajuns la putere în Croația cu ajutorul italienilor, Roma a ocupat Dalmația, insulele din Adriatică și teritorii extinse din Istria. Statul Independent al Croației (Nezavisna država Hrvatska – NDH) includea toată Croația, Slavonia, Bosnia și Herțegovina,

dar era împărţit în zone militare, cea italiană şi cea germană. Muntenegru a pierdut din teritoriile sale în favoarea Albaniei şi a devenit provincie „independentă“ sub protecţie italiană. Italienii s-au folosit de asemenea de albanezi pentru a anexa o parte din Kosovo şi vestul Macedoniei. Germanii au ocupat Banatul; ungurii şi-au însuşit Voivodina, iar Bulgaria a revendicat Macedonia şi mici teritorii din sudul Serbiei. Serbia însăşi se afla sub conducere militară germană directă, cu toate că în august 1941, la Belgrad s-a format un guvern marionetă condus de Milan Nedić, susţinut de mişcarea fascistă sârbă, Zbor.

În mai toate regiunile ţării, impunerea noii autorităţi a fost urmată de reglarea unor conturi mai vechi şi deschiderea unora noi. Guvernarea a fost înlocuită de o teroare de stat la o scară de neînchipuit. Ustaşii şi-au transformat teritoriul administrat într-un abator gigantic. Germanii din Belgrad nu au mai stat pe gânduri şi au făcut repede liste de evrei, ţigani şi alte elemente subversive, în timp ce în nordul Macedoniei, soldaţii bulgari şi poliţiştii sub acoperire îi torturau pe presupuşii simpatizanţi ai sârbilor, atârnându-le trupurile mutilate de felinarele de pe străzi. Cei care s-au trezit în zonele de ocupaţie italiană au fost cel mai puţin ghinionişti. Cu toate acestea, un element unic pentru Europa sub ocupaţie fascistă a fost faptul că organizaţiile de rezistenţă armată au reprezentat de la bun început o provocare la adresa noii ordini a naziştilor. Există mai multe motive pentru care acest lucru s-a întâmplat în Iugoslavia, iar sârbii şi Serbia au fost nucleul acestei rezistenţe.

Viteza cu care a fost înfrântă şi destrămată Armata Regală Iugoslavă a luat pe toată lumea prin surprindere – pe iugoslavi, dar şi puterile Axei şi pe Aliaţi. Foarte mulţi ofiţeri şi soldaţi au reuşit însă să facă în aşa fel încât să nu fie luaţi prizonieri. Aceştia şi-au luat armele şi s-au ascuns în munţi şi codri, mai ales în Bosnia şi Muntenegru, dar şi în Serbia. Ei aveau să formeze nucleul rezistenţei cetnicilor, loiali colonelului Dragoljub „Draža“ Mihailović şi guvernului aflat în exil la Londra.

La Belgrad, unde îşi avea sediul central, lua naştere o formă de rezistenţă inspirată de o ideologie complet diferită. Sub conducerea energicului Iosip Broz Tito, membrii Biroului Politic al Partidului Comunist Iugoslav (KPJ) au decis să se extindă în întreaga ţară. Sarcina lor a fost să activeze reţeaua clandestină deosebit de disciplinată a KPJ (un rezultat secundar benefic al mai multor ani în care funcţionase în ilegalitate) şi să dezvolte o strategie pentru războiul de gherilă. Aceşti bărbaţi şi femei deopotrivă

au fost primii partizani.
În Croaţia, teroarea dezlănţuită de ustaşi în satele sârbe din Croaţia, Bosnia şi Herţegovina i-a aruncat pe sârbi în braţele cetnicilor şi partizanilor. Ţăranii au avut de făcut o alegere – să fie incineraţi sau măcelăriţi în propriile case de ustaşi sau să lupte. Mulţi dintre ei proveneau din familii cu bine cunoscute tradiţii militare, căci locuiau în ceea ce fusese odinioară vojna krajina******** sau Graniţa Militară a Imperiului Habsburgic. Ustaşii şi-au făcut duşmani atât de numeroşi şi de îndârjiţi, încât armata germană şi autorităţile civile de la Zagreb au încercat în repetate rânduri să pună capăt campaniei genocidale pe care Pavelić o demarase împotriva sârbilor. Nu îi preocupa soarta victimelor********, dar s-au temut că, din cauza terorii, sute de mii de sârbi aveau să fie forţaţi să se refugieze în Serbia, Muntenegru şi regiuni contestate din Bosnia, unde luau adesea calea armelor. Un număr relativ mare de evrei sârbi şi croaţi s-au alăturat la rândul lor partizanilor.
Nemţii nu se aşteptaseră să aibă parte de rezistenţă în Iugoslavia. De îndată ce s-a predat armata iugoslavă, Germania şi-a redetaşat cea mai mare parte a trupelor sale din Serbia pe frontul cu Rusia. Hitler a păstrat nişte trupe de minimă rezistenţă în zonă pentru a menţine deschisă artera principală de circulaţie nord-sud, din Belgrad înspre Macedonia aflată sub ocupaţie bulgară, dar această decizie lăsa teritorii extinse din estul, centrul, vestul şi nord-vestul Serbiei expuse partizanilor şi cetnicilor.
În septembrie 1941, Tito şi-a stabilit sediul la Užice, vestul Serbiei. Indiferent unde s-ar fi dus (şi se transformaseră într-o forţă de luptă extrem de mobilă), partizanii începeau prin a pune bazele unei administraţii, încercau să asigure o economie locală potrivită şi o viaţă socială vie. Adesea limitaţi de un devotament dogmatic faţă de leninism şi Stalin, comuniştii iugoslavi şi-au dat totuşi seama că nu se putea avea încredere într-un luptător nefericit. Spre deosebire de cetnici, conducerea KPJ a dedicat foarte multă energie propagandei şi a făcut în aşa fel încât să se asigure că moralul trupelor rămânea pe cât de ridicat posibil având în vedere împrejurările adesea catastrofale în care se aflau. În Republica de la Užice, aşa cum a devenit cunoscută prima lor tabără militară, comuniştii au pus bazele unui sistem poştal şi ale unei linii de cale ferată care se întindea pe 145 de kilometri. Şcolile aveau program normal, la fel şi cinematografele şi saloanele de dans. Ziarul nou înfiinţat,

Borba (Lupta), apărea din două în două zile. Fabrica de muniție din pivnițele băncii de la Užice producea 400 de puști pe zi și cantități importante de armament.
Exact lângă Republica de la Užice se afla Ravna Gora, centrul operațional din munți al lui Draža Mihailović. Mihailović nu conducea o comunitate așa cum făceau partizanii la Užice, dar cetnicii se bucurau de o mai largă susținere în rândurile țăranilor din centrul Serbiei decât comuniștii. Cele două grupuri s-au privit cu suspiciune. Vreme de cel puțin două luni însă, s-au arătat mulțumite să conviețuiască unele alături de celelalte, întreținând relații distante, dar corecte, în conformitate cu sloganul Jedna zemlja a dva gospodara – O ȚARĂ, DOI STĂPÂNI.
Cu excepția încăierărilor teritoriale ocazionale, niciuna dintre tabere nu era tentată să forțeze mâna adversarei sale în privința chestiunilor importante care le dezbinau: conducerea, tacticile și ideologia.
Chestiunea conducerii se punea în termeni simpli: cine avea să conducă rezistența împotriva nemților? Cei doi lideri s-au întâlnit în 19 septembrie pentru a pune capăt divergențelor, iar Tito i-a oferit lui Mihailović funcția de șef de stat-major al tuturor forțelor de rezistență din Iugoslavia. Bănuind că ceva nu era în regulă, liderul cetnicilor a refuzat această ofertă, căci era perfect conștient că Tito ar fi fost fericit să sacrifice controlul militar dacă KPJ își menținea controlul politic. Așa că cele două grupări au rămas la fel de dezbinate în privința conducerii pe cât erau la capitolul strategie militară.
Partizanii se dovedeau a fi mai eficienți decât cetnicii ca mașinărie de luptă pentru că foloseau tactici mai bune. Scopul lor era să elibereze fâșii extinse de teritoriu și să le plaseze sub supravegherea politică a KPJ. Trupele partizanilor nu erau atribuite unei anume zone și, de regulă, avansau ascultătoare către teritoriile care le erau desemnate de conducere. Acest lucru însemna că, dacă nemții ar fi reocupat anumite teritorii, partizanii aveau să recurgă la o retragere tactică și să încerce să elibereze noi teritorii în alte zone din țară.
Pe de altă parte, cea mai mare parte a trupelor cetnicilor nu aparținea doar unor anumite districte, ci unor sate individuale. Tacticile lor erau defensive, scopul fiind să mențină libertatea locală de acțiune. Prin urmare, cetnicii nu erau nici prea organizați, nici prea flexibili; deși majoritatea îl recunoscuseră de formă pe Mihailović drept lider, oamenii nu se considerau legați de el: dacă nu voiau să-și părăsească satele și să

plece în misiune, nu o făceau.
KPJ a format partizanii în conformitate cu principiul leninist al „centralismului democratic“. Tito și Biroul Politic luau decizii pe care oamenii de rând trebuiau să le aplice fără să pună întrebări. Dacă nu ascultai ordinul, îți puneai viața în primejdie. Spre deosebire de ei, cetnicii nu formau o singură organizație. Pe lângă faptul că unitățile din sate aveau o autonomie operațională destul de mare, cetnicii proveneau dintr-o paletă largă de partide politice antebelice – nu erau uniți printr-o ideologie comună. Un grup de cetnici, cunoscuți de la bun început drept cetnicii „legali“, cooperaseră fățiș cu nemții, italienii și regimurile trădătoare din Serbia și Muntenegru. Unii dintre ofițerii lui Mihailović erau în mod ferm antigermani și cereau ca mișcarea cetnicilor să coopereze cu partizanii. Alții îi priveau cu dispreț pe partizani și erau hotărâți să-i distrugă, considerându-i agenți ai Moscovei. În mare însă, cetnicii luptau în numele vechiului regim monarhist, fapt ce îi punea în dezacord cu partizanii, al căror scop era să înlocuiască sistemul burghez discreditat cu o ordine socialistă după model sovietic.
Diviziunile ideologice dintre cetnici și partizani erau adesea greu de deosebit de tacticile militare complet opuse pe care le abordau. Tito aproba tacticile de gherilă de tip atac și retragere tocmai pentru a abate represiunile asupra civililor. Cu cât erau mai crude revanșele nemților, considera KPJ, cu atât mai mulți recruți aveau să primească partizanii. Rezistența era doar o mică parte din programul partizanilor. Cealaltă parte era reprezentată de pregătirile pentru revoluția socialistă.
În schimb, principalul scop de război al lui Mihailović era „supraviețuirea biologică“ a poporului sârb și crearea unei Serbii Mari omogene. În unul dintre cele mai circulate manifeste ale cetnicilor din 1941, unul dintre susținătorii lui Mihailović a afirmat că „transferul și schimbul de populații, mai ales al croaților din teritoriile sârbe și al sârbilor din teritoriile croate, este singura modalitate de a separa aceste popoare și de a crea relații mai bune între acestea, eliminând astfel posibilitatea repetării crimelor îngrozitoare care au avut loc chiar și în timpul Primului Război Mondial, dar mai ales pe parcursul acestui război, în întreaga zonă în care conviețuiesc sârbii și croații, și unde croații și musulmanii au demarat o bine calculată acțiune de exterminare a sârbilor“[12]. Convingerea cetnicilor cum că ar fi luptat pentru supraviețuirea rasei sârbe era bineînțeles o exagerare. Dar având în

vedere experiențele sârbilor din timpul Primului Război Mondial; ținând cont de campania genocidală demarată de ustași împotriva sârbilor din Croația, Bosnia și Herțegovina și în lumina comportamentului crud afișat de naziști, putem înțelege convingerea cetnicilor că exista un plan de lichidare a tuturor sârbilor. Din acest motiv, Mihailović și comandanții săi aveau o reținere în a-i provoca pe nemți, căci se temeau de represalii împotriva civililor.
Cetnicii se limitau la zonele locuite de sârbi; partizanii făceau apel la toate naționalitățile iugoslave. Croații și musulmanii nu se puteau alătura cetnicilor, dar erau primiți cu brațele deschise de partizani. Când cetnicii intrau în contact cu croați sau musulmani, de obicei una dintre tabere era masacrată. Liderii cetnici care sprijineau vechea ordine monarhistă a Iugoslaviei bănuiau că politica de egalitate pentru toate națiunile iugoslave a KPJ era o modalitate de a subordona interesele sârbilor celor ale croaților, slovenilor și musulmanilor.
La începutul toamnei lui 1941, în vestul Serbiei s-au amplificat tensiunile dintre cetnici și partizani în contextul în care comuniștii au încercat să-și extindă „teritoriile eliberate", adesea în detrimentul rivalilor lor și folosind forța împotriva germanilor. În octombrie, neîncrederea dintre cetnici și partizani s-a transformat într-un adevărat conflict armat. La acel moment, chiar și Hitler își dăduse seama că revolta din Serbia era una serioasă, căci afecta liniile de comunicație nord-sud ale germanilor. La începutul lunii septembrie, a redetașat în Serbia un regiment de infanterie din Grecia și o întreagă divizie din Franța. Acum avea patru divizii și jumătate în Serbia. O lună mai târziu, a emis notoriul ordin prin care a cerut ca pentru fiecare soldat german să fie uciși o sută de sârbi și pentru fiecare german rănit, cincizeci.
Serviciile secrete germane nu au reușit să identifice prăpastia din ce în ce mai mare dintre partizani și cetnici. Wehrmachtul era chiar convins că Mihailović și Tito colaborau din ce în ce mai strâns. Generalul Franz Böhme, comandantul german din Serbia, era pregătit să înfrunte rezistența sârbă cu o lovitură decisivă.
La mijlocul lunii octombrie, o armată formată din forțele reunite ale partizanilor și cetnicilor a asediat garnizoana germană de 2 200 de soldați din orășelul Kraljevo. Pe parcursul bătăliei din 17 octombrie, s-a deschis focul asupra nemților din interiorul orașului. Comandantul german a dat ordin să fie arestați și executați sumar 300 de sârbi. Însă nu

s-a oprit aici. Pe parcursul următoarelor zile, martorii oculari au descris cum patrulele Wehrmachtului au mers din casă în casă, arestând toți bărbații cu vârste cuprinse între paisprezece și șaizeci de ani și strângându-i într-un lagăr improvizat în fabrica locală de utilaje feroviare. Le-au fost verificate documentele și numele introduse într-un registru. Când s-a umplut lagărul, nemții au ales un grup de o sută de oameni, pe care i-au așezat în fața unor morminte deschise și i-au împușcat cu mitralierele. După exterminarea primului grup, nemții s-au întors în lagăr pentru a-i aduce pe următorii 100[13]. Și tot așa până când au fost uciși toți.

Potrivit rapoartelor oficiale ale Diviziei de Infanterie 717, în acea zi au fost uciși „în total 1 736 de bărbați și 19 femei comuniste“[14], și au fost conferite douăzeci de Cruci de Fier, de rangul doi, membrilor unităților responsabile pentru masacru.

Crimele au continuat încă șapte zile, cât timp Wehrmachtul a înconjurat Kraljevo, arzând toate satele învecinate și ucigând la întâmplare; dar aveau să urmeze momente și mai grele. Chiar la sfârșitul lui septembrie, partizanii au atacat Gornji Milanovac, un oraș de aproximativ 3 000 de locuitori, aflat într-o vale înverzită din centrul Serbiei. Milanovac nici nu existase la începutul secolului și se dezvoltase atrăgând străini disparați și izolați din alte sate și orașe. Cum locuitorii nu nutreau cine știe ce sentimente patriotice, au adoptat o atitudine prudentă vizavi de cetnici, partizani, dar și de nemți. Fără să-i informeze pe cetnici, sediul lui Tito de la Užice a trimis o unitate de partizani să atace micul detașament german staționat în recent construita școală din Milanovac. Partizanii nu aveau șanse prea mari să învingă garnizoana germană, care era bine apărată. Dar nu acesta era scopul: partizanii anticipaseră că luptele și distrugerile aveau să le aducă noi recruți. Zvonimir Vučković, comandantul local al cetnicilor, în vârstă de douăzeci și patru de ani, a aflat de intențiile partizanilor și s-a grăbit să ajungă în Milanovac pentru a se alătura operațiunii, cu toate că o considera sinucigașă. „Fără îndoială că noi, cetnicii, am fi suferit o gravă lovitură de prestigiu în acel moment dacă ne-am fi spălat pe mâini de această operațiune și am fi stat deoparte“, a scris el ulterior. „Puternica mașină de propagandă a partizanilor i-ar fi convins fără dificultate pe localnici că ei erau singurii luptători adevărați pentru libertate.“[15] Ca de obicei, rivalitatea dintre cetnici și partizani a angrenat tactici nechibzuite în luptă. Vučković se temea că, după

ocuparea orașului, forța combinată nu ar fi reușit să-l păstreze. În schimb, acesta avea să se transforme într-un câmp de luptă, în care civilii să devină principalele victime.
La ora trei dimineața, partizanii au deschis focul împotriva nemților ascunși în școală. Deși atacatorii au reușit să scoată din luptă santinelele germane, armamentul modern al forței de ocupație, îndeosebi mitralierele grele, au neutralizat la scurtă vreme atacul. După o oră și jumătate de lupte, zece germani au fost uciși și douăzeci și șapte răniți. Pierderile erau relativ mici. Cu toate acestea, aceasta era o unitate demoralizată, aflată la marginea teritoriului controlat de germani. Cu o săptămână înainte, comandantul german al garnizoanei transmisese prin radio un mesaj către sediul regional, cerând zadarnic alimente și muniție. Vučković, liderul cetnicilor, și omologul său partizan au considerat că alungarea nemților avea să-i coste prea mulți oameni și muniție prețioasă, așa că Vučković a sugerat în schimb să negocieze cu nemții. Spre surprinderea tuturor, comandantul german a fost de acord să se predea imediat. Vučković a luat trupele în custodie și le-a predat comandamentului cetnicilor de la Ravna Gora. Franz Egger, un ofițer din această unitate, a reușit să scape și a transmis la Belgrad tot ce se întâmplase la Milanovac, adăugând că prizonierii germani „aveau parte de un tratament decent". Însă în momentul în care generalul Böhme a aflat de această problemă a decis imediat că trebuia să înceapă represaliile.
Kragujevac, un oraș de 10 000 de locuitori, se afla la 37 de kilometri est de Gornji Milanovac și era sediul regional al Wehrmachtului. La instrucțiunile lui Böhme, comandantul regional, baronul von Bischofshausen, a ordonat în 18 octombrie 1941 arestarea tuturor presupușilor comuniști și a bărbaților evrei. Aceștia au fost reținuți două zile fără să primească mâncare. Apoi, fără avertisment, în seara zilei de 20 octombrie, trupele germane au intrat în barăcile și curtea interioară unde erau ținuți prizonierii și au început să tragă cu arma la întâmplare. Prizonierii s-au împrăștiat și au fugit, dar în cele din urmă au fost uciși ca niște animale hăituite, devenind primele victime ale masacrului de la Kragujevac. Cam în aceeași perioadă, unitățile Wehrmachtului au intrat în principala școală secundară din oraș și au reținut clase întregi de elevi de la paisprezece ani în sus. Muncitorii din fabricile locale (inclusiv sute de oameni care lucrau în industria militară atât de importantă) au fost de

asemenea aduși la Stanovija, cazarma unui fost regiment motorizat. Trupele au ridicat apoi preoții și călugării din bisericile din Kragujevac. Apoi, toți bărbații au fost înregistrați, iar bunurile lor au fost notate cu meticulozitate.

La ora șapte fix, a doua zi de dimineață, modelul pus pentru prima dată în practică la Kraljevo s-a repetat. Cincizeci de oameni au fost scoși din barăci și obligați să stea în picioare, pe două rânduri, în fața unui pârâu care curgea prin spatele cazărmii. Apoi au fost seceraţi cu mitraliera. Timp de șapte ore, grupuri formate din 50 până la 120 de bărbați și băieți au fost duse în același loc. După război au fost descoperite cel puțin treizeci și două de gropi comune. Potrivit statisticilor germane, Wehrmachtul (care și-a încununat ziua de muncă organizând o paradă festivă prin centrul orașului) a ucis 2 324 de oameni ca răzbunare pentru cei zece morți și douăzeci și șase de răniți din atacul de la Milanovac. Au fost uciși o sută patruzeci și patru de elevi din clasele secundare, adeseori simultan, în grupuri formate din colegi care făceau parte din aceeași clasă, cu dascălul în față. „S-a petrecut într-o lume a țăranilor“, a scris Desanka Maksimović, unul dintre cei mai faimoși poeți postbelici sârbi, în Krvava bajka (Basmul sângeros), „În Balcanii muntoși, / Unde o clasă de câțiva elevi și-a învățat lecția despre moarte.“[16] Printre copiii uciși s-au numărat și cinci elevi în vârstă de doisprezece ani.

La patru zile de la masacrul de la Kragujevac, colonelul Bill Hudson, primul agent al SOE ajuns în Iugoslavia, a sosit la sediul lui Mihailović după o călătorie obositoare pe submarin, măgar, camion și pe jos. În bagajul său avea confirmarea că guvernul britanic era pregătit să-l recunoască pe conducătorul cetnicilor drept singura forță legitimă de rezistență din Iugoslavia. În doar câteva luni, presa Aliaților clădise o adevărată legendă în jurul lui Mihailović, descriindu-l ca pe un adevărat erou care îi sfidase pe naziști, deși soarta îi era potrivnică. Pe de altă parte, rolul partizanilor, care conduseseră cea mai mare parte a bătăliilor împotriva nemților, nici nu era recunoscut. Un jurnalist american a susținut că Tito nu era o persoană, ci un acronim pentru o conspirație obscură și ineficientă – the Third International Terrorist Organization********!

Vestea adusă de Hudson, referitoare la recunoașterea legitimității lui Mihailović de către Aliați, a otrăvit și mai tare relația dintre cetnici și partizani. Atmosfera era deja tensionată, iar cele două grupuri își

aduceau învinuiri reciproce în ceea ce privea responsabilitatea morală pentru masacrele de la Kraljevo şi Kragujevac. Mihailović a hotărât să rezolve problema partizanilor o dată şi pentru totdeauna. „Acest atac pe care îl voi lansa împotriva partizanilor şi relaţiei dintre mine şi ei este o chestiune în totalitate iugoslavă, iar eu sunt reprezentantul legitim al guvernului meu“[17], l-a avertizat el pe Bill Hudson.

Ciocnirile violente dintre partizani şi cetnici au izbucnit în noiembrie 1941, exact în momentul în care Wehrmachtul îşi încheia pregătirile pentru un atac masiv al forţelor aeriene şi al infanteriei atât asupra republicii partizanilor de la Užice, cât şi asupra sediului cetnicilor de la Ravna Gora. S-a mers înainte cu planul de distrugere al sediului cetnicilor în pofida ofertei de cooperare extinse de Mihailović nemţilor. Conducătorul cetnicilor propusese un armistiţiu în schimbul unor arme, pe care avea să le folosească împotriva partizanilor. Aceste scurte negocieri au dat greş. Cu toate acestea, Mihailović făcuse un prim pas pe drumul perfid al colaborării.

Până la începutul lui decembrie, armata partizanilor se retrăgea în dezordine din Užice înspre Sandžac şi sud-estul Bosniei. Pe de altă parte, sedentarii cetnici s-au cufundat în satele lor. Mihailović a scăpat nevătămat din atacul nemţilor de la Ravna Gora şi a continuat să organizeze operaţiuni ofensive, în mare parte însă doar în estul Bosniei.

Izbucnirea războiului civil între sârbii cetnici şi sârbii partizani a completat tabloul haosului sângeros care caracteriza acum scena iugoslavă. În momentul în care au ajuns la noua lor tabără de la Foča, în estul Bosniei, partizanii au descoperit că violenţele atinseseră deja un grad de o intensitate teribilă. Potrivit împărţelii naziste, Bosnia făcea acum parte din Statul Independent al Croaţiei (NDH) al lui Pavelić, o Croaţie care, după cum se spunea, sve do Drine (se întindea până la Drina). Cu toate acestea, guvernul de la Zagreb nu dispunea de forţele necesare pentru a controla un teritoriu atât de vast. Pavelić a adoptat teoria naţionalistă croată, conform căreia musulmanii din Bosnia şi Herţegovina erau „croaţi de credinţă musulmană“, fraţi în lupta împotriva sârbilor, care aveau aceleaşi drepturi şi responsabilităţi precum croaţii catolici. Noul stat putea întotdeauna să găsească un grup de musulmani, de regulă negustori şi latifundiari influenţi, dispuşi să coopereze cu ustaşii. Prima sarcină a noii administraţii din oraşele bosniace au fost arestarea şi executarea celor mai importanţi sârbi din

regiune. Pe parcursul unui singur incident, ustașii au tăiat gâturile sârbilor deasupra unui cazan adânc până când sângele a început să dea pe afară din vas. Nu după multă vreme, când au început să se răspândească zvonurile despre crimele ustașilor, sârbii din Herțegovina și estul Bosniei au început să se organizeze și ei în unități de cetnici pentru a se răzbuna pe populația civilă, majoritatea acesteia fiind formată din musulmani și nu croați. La începutul lunii decembrie în 1941, cetnicii din Pale, Rogatica și Višegrad, conduși de un emigrant rus alb, Serghei Mihailovici, au luat cu asalt Foča, iar represaliile au început:

Când ne-au dus spre podul de cale ferată, unul dintre bandiți a țipat: „Cum de ai adus așa puțini?“ Al doilea i-a răspuns că cei 16 nu erau decât un aperitiv pentru restul de 84 pe care puseseră mâna. Apoi au început masacrul. Iată cum ucideau. Un cetnic se așeza în genunchi, cu un cuțit uriaș în mâna stângă. Fiecare victimă trebuia să se întindă la pământ, sub cuțit, iar dacă refuza, era lovită cu patul puștii până se prăbușea pe jos. Un alt cetnic târa victima până o poziționa sub cuțit. După fiecare crimă, percheziționau victima și luau chiar și cel mai neînsemnat obiect de valoare. Apoi îi scoteau mațele, și aruncau corpul în râu. Acest spectacol s-a repetat până mi-a venit și mie rândul. Încă îi mai pot vedea pe toți cei care au fost uciși în acest fel în fața ochilor mei. Chiar înainte să-mi vină rândul să mor, cetnicul care mă avea în pază s-a întors, iar eu am reușit să fug… Chiar dacă am fost împușcat, am reușit să ajung la Drina. În timp ce înotam ca să-mi salvez viața, trupul fratelui meu Iusuf a trecut plutind pe lângă mine.[18]

Doar în orașul Foča au fost ucise între două și trei mii de musulmani, inclusiv femei și copii, care erau de regulă violați în repetate rânduri în prealabil. Când armata partizană a ajuns în cele din urmă la Foča, Milovan Djilas a notat că supraviețuitorii, indiferent de naționalitatea lor, erau atât de traumatizați de evenimentele care avuseseră loc în oraș, încât pe chipurile lor nu mai vedeai „măcar un strop de căldură sau curiozitate, rămăseseră apatici, fără strălucire, inumani. Erau vlăguiți și galbeni, îmbrăcați în zdrențe“[19]. Din vara anului 1941, acest model de măcel, contra-măcel și traumă a ajuns la ordinea zilei în aproape toate

colţurile Bosniei şi Herţegovinei şi în mai multe regiuni din Croaţia.

Genocid – lagărele din Balcani: România, Croația, Bosnia și Serbia

La un an după înfiinţarea celui mai mare lagăr de concentrare din Croaţia independentă, Jasenovac, un ziar controlat de guvern scria: „Jasenovac nu este vreun sanatoriu, dar nici o cameră de tortură. Este un lagăr de muncă“. La Jasenovac, deţinuţii aveau ocazia de a se integra în societatea croată, aducându-şi aportul la construcţia „marelui complex industrial“ de pe râul Sava, aflat la 97 de kilometri la sud-est de Zagreb. „În acelaşi timp, Jasenovac este o şcoală care încearcă în mod sincer să-i lecuiască pe deţinuţii politici de concepţiile şi ideologia lor otrăvită, astfel încât aceştia să poată reveni în viaţa publică ca membri utili ai societăţii şi mândri fii ai patriei.“ Din păcate, evreii aveau să fie nevoiţi să rămână în continuare închişi în lagăr până la terminarea războiului pentru a nu fraterniza din nou cu inamicii Croaţiei. Mulţumită lagărului de la Jasenovac însă, „aveau să primească pentru prima dată şansa de a munci pentru binele croaţilor şi al naţiunii croate“. Lagărul dăduse chiar şi „ţiganilor şansa de a munci pentru binele societăţii – şi asta pentru prima dată în întreaga lor istorie nomadă“[20].
Milko Riffer a găsit acest articol despre Jasenovac pe jos, în trenul care urma să-l transfere dintr-o închisoare din Zagreb în lagăr. Bănuielile i s-au confirmat în momentul în care el şi grupul de deţinuţi din care făcea parte au ajuns la intrarea în lagărul aflat în capătul unui drum prăfuit ce mărginea Sava. Riffer a băgat de seamă că pe marginea drumului zăcea un morman de traverse de cale ferată. Pe una dintre traverse cineva mâzgălise cu o bucată de cărbune următoarele cuvinte: Lasciate ogni speranza voi ch'entrate'********. Când porţile lagărului s-au închis în urma sa, Riffer şi cei patru prieteni ai lui au fost loviţi peste cap cu patul puştii. Printr-un nor gros de praf, au întrezărit un gardian ustaş apropiindu-se de ei într-un car. Gardianul stătea în picioare şi avea un bici în mâna dreaptă cu care îi mâna pe cei patru bărbaţi evrei în zdrenţe care trăgeau carul la care fuseseră înhămaţi.

Programul de exterminare a unui milion și jumătate de evrei balcanici era implementat în varii feluri. De la deportarea meticulos înregistrată de Wehrmacht a celor 50 000 de evrei din Salonic, la infernul haotic creat de ustași în lagărele croate, în Balcani, „Soluția Finală“ era pusă în practică în conformitate cu împrejurările locale. Startul se dăduse în România în 1940. Inițial, noul dictator militar, generalul Antonescu, fusese obligat să împartă puterea cu Garda de Fier și conducătorul acesteia, Horia Sima. În noiembrie 1940, Sima a dat undă verde oamenilor săi. „Două sute de plutoane a câte șase bărbați fiecare erau trimise în București în fiecare noapte să prăduiască casele evreilor. Sarcina oficială a acestor echipe era să caute bani ascunși, dar, de fapt, legionarii îi prădau, terorizau și șantajau pe evrei, obligându-i să le dea argint, bijuterii, aur și orice altceva aveau la îndemână. Siluetele acestor băieți îmbrăcați în piele, cu berete înalte cu blană și motociclete au devenit un element tipic nopților bucureștene și un simbol al terorii propagate de Garda de Fier.“[21] Crimele nu au întârziat să apară, iar în Moldova și în capitala Iași, căminul intelectual al antisemitismului român, au căpătat o intensitate înspăimântătoare. În final, pe parcursul unuia dintre cele mai sângeroase pogromuri, care a durat trei zile, la Iași au fost omorâți 4 000 de evrei. Prinzând curaj odată cu hărțuirea și uciderea evreilor, Garda și-a extins persecuțiile vizând și alți inamici – țigani, oponenți politici, chiar și o parte a cetățenilor britanici și francezi rămași în România. Haosul declanșat de aceste brigăzi ale morții a afectat în asemenea hal viața economică și administrativă, încât Antonescu s-a văzut nevoit să acționeze violent împotriva Gărzii. „În România tot nu s-au clarificat lucrurile“, nota Goebbels în 24 ianuarie 1941. „Legionarii (Garda) se află acum în plină revoltă, iar Antonescu a deschis focul împotriva lor. Führerul este de partea lui. El își dorește un tratat cu un stat, nu cu o Weltanschauung.“[22]

Antonescu nu era un antisemit convins, iar în Muntenia, spre deosebire de Moldova, măsurile anti-evreiești nu erau implementate cu strictețe. Mareșalul nu a reușit să-i scape pe toți evreii români de lagărele morții din Polonia, iar evreii din Moldova și Basarabia au avut o soartă îngrozitoare. Dar a reușit probabil să salveze zeci de mii de evrei din Muntenia. În general, evreii din statele balcanice care s-au alăturat puterilor Axei s-au descurcat mult mai bine decât cei din țările ocupate de naziști, indiferent de sentimentele pe care le-ar fi nutrit prin tradiție

populațiile autohtone față de evrei. Cel mai remarcabil exemplu este Bulgaria, unde „după al Doilea Război Mondial trăiau mai mulți evrei decât înainte“[23].

Unii evrei iugoslavi au găsit un adăpost temporar și o posibilă rută de salvare în teritoriile balcanice ocupate de Italia – Dalmația, Muntenegru și anumite regiuni din Bosnia-Herțegovina, Albania și vestul Greciei. După ofensiva din Iugoslavia, populația evreiască din Split, portul adriatic aflat sub controlul italienilor, a crescut de la 300 la 3 000 de oameni. Majoritatea nou-veniților proveneau din zonele de ocupația germană din Bosnia. Split era centrul așa-numitei Zone I a operațiilor militare italiene din Croația și Dalmația. Guvernul croat nu avea pic de autoritate aici – italienii gestionau atât administrația civilă, cât și militară. Ce-i drept, comandantul civil italian din Split a aprobat câteva măsuri antisemite, dar nu au fost puse vieți în pericol. După capitularea Italiei, în vara lui 1943, cea mai mare parte a evreilor din Split a fost fie evacuată în sudul Italiei, unde a reușit să supraviețuiască războiului ori s-a alăturat partizanilor. În mare, 250 de persoane au rămas în Split în așteptarea unei armate combinate formate din ustași și Wehrmacht după retragerea Italiei. Au murit toți fie la Jasenovac, fie în lagărul Sajmište din Zemun sau la Auschwitz.

În Zona Militară II a Italiei, unde, după aprilie 1941, s-au refugiat 3 400 de evrei, administrația civilă era formată din ustași care au cerut armatei italiene permisiunea de a-i aresta pe evrei, măsură ce urma să preceadă deportarea. Este adevărat că Mussolini și-a dat încuviințarea, dar comandantul armatei italiene din Iugoslavia, generalul Mario Roatta, a refuzat să-i predea pe evrei ustașilor, susținând că o asemenea faptă ar fi pătat prestigiul armatei italiene. În schimb, a cerut ca aceștia să fie închiși în lagăre, sub protecția italienilor. Unii istorici au pus adevăratele motive ale Italiei sub semnul îndoielii. Au sugerat, iar ipoteza lor este plauzibilă, că i-ar fi salvat pe evrei, căci sperau să fie tratați cu bunăvoință în cazul în care Aliații aveau să câștige războiul. Cu toate acestea, indiferent de motive, comandanții militari italieni au oferit un ajutor vital evreilor din Iugoslavia până la căderea regimului lui Mussolini în 1943.

Realitatea era complet diferită în regiunile în care nemții erau cei care dictau legea, precum Serbia, Bosnia și Croația. Aici, înregistrarea, arestarea și exterminarea populației evreiești au început la câteva zile

după destrămarea Iugoslaviei. Orașe precum Sarajevo, care au ajuns sub controlul comun al ustașilor și Wehrmachtului, au avut parte de ce era mai rău în ambele lumi – violență dezlănțuită și eficiență teutonică. În 16 aprilie, la o zi după ce nemții au intrat în Sarajevo, soldaților li s-au alăturat mulțimi de localnici care ridicau mâna dreaptă în aer, afișând salutul hitlerist, pentru a se face cunoscuți drept membri ai agenturii naziste. Principalele ținte ale violenței au fost sinagogile. Wehrmachtul a pătruns în temple „făcând candelabrele zob cu mitralierele și aruncând cu grenade în altare. Ofițerii germani au râs și s-au distrat privind mulțimile care, vreme de două zile, au jefuit și au distrus sinagogile, furând covoare, candelabre, strane, ferestre și uși. Au reușit să fure chiar și foliile de cupru de pe cupola sinagogii și linoleumul de pe podea“[24]. Biblioteca evreiască a fost distrusă în totalitate; manuscrisele sfinte au fost arse pe străzile orașului Sarajevo.

Teroarea din HDH – Statul Intependent al Croației (care includea acum Bosnia și Herțegovina) a fost direcționată împotriva victimelor obișnuite ale unui partid fascist – evreii, țiganii, homosexualii și oponenții politici ai ustașilor. Însă Pavelić era de asemenea hotărât să „rezolve“ problema sârbilor: o treime din cele două milioane de sârbi din NDH avea să fie izgonită; o treime avea să fie asimilată prin convertire religioasă de la ortodoxie la catolicism; și o altă treime avea să fie ucisă. Având o paletă atât de largă de potențiale victime, conducerea ustașilor încerca să-și simplifice politica de exterminare în masă ori de câte ori avea ocazia. În data de 17 aprilie 1941, a fost publicat Decretul legal pentru apărarea poporului și statului. Prima clauză proclama următoarele: „Orice persoană care aduce sau a adus ofense de orice fel onoarei și intereselor de rang vital ale națiunii croate și orice persoană care amenință în orice fel existența Statului Independent al Croației sau a autorităților de stat, prin fapte concrete sau doar cu gândul, comite crima de înaltă trădare“[25]. Decretul a permis autorităților să condamne retroactiv și nu a făcut cea mai vagă încercare de a defini ce înțelegea prin „onoarea“ sau „interesele vitale“ ale croaților; aceasta era o simplă formulă care permitea ustașilor să poată pleda un caz de înaltă trădare împotriva oricui. Decretul privind protecția sângelui arian și a onoarei națiunii croate, care sfida teoriile rasiale hitleriste, dar fusese emis cu acordul implicit al Führerului, îi redefinea pe croați ca fiind arieni, deși, potrivit tuturor criteriilor etnice, erau slavi. Din acel moment, căsătoriile mixte între „arieni“ și „non-

arieni“ au fost interzise, relațiile sexuale între bărbații evrei și femeile croate constituiau o ilegalitate și se pedepseau, iar evreilor le erau interzis să angajeze în casă femei croate mai tinere de patruzeci și cinci de ani.
Ustașilor le-a fost mai greu să-i definească pe sârbi, care, din punct de vedere rasial, nu se deosebeau de croați. Sârbii erau în schimb stigmatizați pe criterii culturale și confesionale. Erau numiți „grecii răsăriteni“ în Decretul privind convertirea de la o credință la alta, intrat în vigoare pe 3 mai 1941. Decretul îi avertiza pe clericii catolici să afișeze prudență în cazul în care „dascălii, preoții, negustorii, industriașii bogați, țăranii înstăriți și intelectualitatea greacă răsăriteană“ le cereau să-i convertească. Conducerea voia să se asigure că sârbii avuți și educați nu aveau să supraviețuiască genocidului planificat. Asemenea evreilor și țiganilor, sârbii din Croația nu aveau dreptul de a fi cetățeni ai NDH, o măsură menită să accelereze procesul de sechestrare a bunurilor victimelor. Procedurile slujeau parțial pentru a acoperi cheltuielile pentru lichidarea fizică a proprietarului inițial.
Înarmați cu varii decrete de acest tip, ustașii au înființat o serie de tribunale-marionetă însărcinate să judece zecile de mii de locuitori ai NDH care fuseseră transformați peste noapte în trădători. Singura pedeapsă în vigoare pentru înalta trădare era moartea. În întreaga NDH, judecătorii care prezidau peste aceste tribunale ad hoc au devenit birocrați binevoitori, care condamnau la execuții sumare comunități întregi de sârbi, țigani, evrei și comuniști croați. În zonele rurale, ustașii nu acționau așa formal. Satele și orașele mici erau luate cu asalt, iar țăranii măcelăriți sau trimiși să umfle rândurile rețelei înfloritoare de lagăre de concentrare și „rechiziționare“ din țară. În iulie 1941, de exemplu, circa 500 de sârbi, inclusiv femei și copii, din Glina, un orășel aflat la 65 de kilometri sud-est de Zagreb, au fost arestați și împușcați pe loc. Drept urmare, țăranii din satele învecinate s-au ascuns în pădure. Tribunalul de la Nürnberg a descris ulterior ce s-a întâmplat:

Ustașii le-au oferit amnistie cu condiția să se convertească la romano-catolicism. Majoritatea a fost de acord și s-a întors în satele lor. S-a organizat procesiunea de convertire în masă, iar țăranii s-au dus, așa cum se stabilise, la biserica ortodoxă sârbă din Glina. La eveniment s-au

prezentat 250 de persoane. Au fost întâmpinate de șase membri ai ustașilor. După ce a intrat toată lumea în biserică, porțile au fost încuiate. Țăranii au fost obligați să se întindă pe jos, iar cei șase ustași au început să-i lovească cu bâte cu țepi. Au venit și mai mulți ustași, iar țăranii au fost bătuți unul câte unul până au murit.[26]

Timp de două luni și jumătate, ustașii s-au concentrat asupra sârbilor. Pe parcursul acestei scurte perioade, unii evrei au reușit să scape, fie alăturându-se partizanilor, fie găsind refugiu în zonele aflate sub ocupație italiană. Câteva mii de evrei croați mai aveau o șansă, deși puțin probabilă, de a cere statutul de „arian onorific". Această stranie prevedere din decretul croat privind rasa avea la bază faptul că foarte mulți membri ai guvernului Pavelić aveau soții evreice. Dar pentru marea majoritate a evreilor croați, acesta nu era decât o anomalie irelevantă.
Din cei 40 000 de evrei care trăiau în Croația, Slavonia, Srijem (estul Croației), Bosnia și Herțegovina, între 20 000 și 31 000 au fost uciși. În 1945, mareșalul Tito răspunzând la întrebarea referitoare la pierderile totale suferite de Iugoslavia pe parcursul războiului, mai ales după atacurile ustașilor și cetnicilor din Croația, Bosnia și Serbia, a susținut că 1 700 000 de oameni au murit ca urmare a conflictului. După război, școlarii iugoslavi obișnuiau să spună de parcă ar fi recitat o poezie că doar la Jasenovac fuseseră omorâte un milion de persoane. Inițial, cifrele au fost exagerate astfel încât țara să obțină cele mai mari reparații cu putință în acordurile postbelice. Ulterior, această afirmație a contribuit la consolidarea autorității partizanilor și a KPJ-ului. Și pentru că Tito însuși fusese cel care făcuse afirmația inițială, cei „1 700 000 de morți" au devenit un adevărat crez în Iugoslavia comunistă. Dacă negai acest număr puneai sub semnul întrebării omnipotența lui Tito, așa că vreme de mai multe decenii cercetările istorice au fost distorsionate. Numărul evreilor uciși nu face subiect de controversă. Sub semnul întrebării se află cifra victimelor croate, sârbe și musulmane. Cincizeci de ani mai târziu, în perioada ce a precedat războaiele de secesiune ale Iugoslaviei din anii 1990, dezbaterile aprinse privind pierderile suferite în al Doilea Război Mondial au jucat un rol important în lupta de propagandă purtată între Zagreb și Belgrad.
Însă teroarea croată nu s-a făcut remarcată prin cifre (chiar dacă

autoritățile NDH au condamnat la exterminare un procent mult mai mare din populația proprie decât orice alt regim al Axei). Brutalitatea a fost cea care a conferit unicitate acestui regim. Ustașii nu aveau cine știe ce susținere populară, deși se puteau baza cel puțin pe o aparent nelimitată acceptare pasivă a activităților lor din partea majorității croate. Pentru a face rost de mână de lucru pentru mașinăria sa genocidală, Pavelić și principalii săi doi acoliți, Dido Kvaternik și Andrija Artuković, au apelat la clasele croate dezrădăcinate. Lagărele de muncă și concentrare din NDH erau prost construite, înfiorător administrate și extrem de insalubre. Jasenovac era cel mai notoriu dintre ele. Aici și-au găsit sfârșitul cea mai mare parte a țiganilor din Croația, dar și un procent semnificativ din populația evreiască și nenumărați sârbi. Oamenii mureau din cauza bolilor (în primul rând tifos), de inaniție și în accidente de muncă (în special pe parcursul lucrărilor de construcție la barajul de pe Sava, unde au murit cei mai mulți țigani, începând chiar din vara lui 1942). Deținuții se temeau cel mai mult de călătoria peste Sava, din lagărul principal de la Jasenovac spre satul Gradina, care a devenit un fel de abator. Gardienii își loveau victimele cu ciocane până la moarte în timpul unor adevărate orgii de crime în masă care durau toată noaptea. Martorii oculari și fotografiile ne descriu tactici de umilire, tortură și execuție atât de crude, încât e cu neputință să le detaliem în această carte. Trebuie să ținem însă minte că Jasenovac nu era decât unul dintre multe alte lagăre. La nord-vest de Zagreb, la Loborgrad erau ținute prizoniere 1 500 de femei. Comandanții și angajații lagărului violau deținutele cu regularitate, unele dintre acestea având doar paisprezece ani. Cel mai notoriu administrator ustaș, Vjekoslav Luburić, a trimis sute de deținuți bolnavi de tifos dintr-un lagăr aflat lângă Stara Gradiska spre altul de lângă Djakovo (la acel moment necontaminat) doar pentru a răspândi boala. Probabil că doar pura incompetență a ustașilor a salvat câteva mii de oameni de la moarte pe parcursul celor patru ani ai regimului Pavelić. Însă cei care au fost prinși în rețeaua sa de lagăre au cunoscut un barbarism fără precedent.

În Serbia, trei instituții germane – Wehrmacht, Sicherheitsdienst și Gestapo – și-au atribuit inițial meritele, după care au negat că ar fi știut ceva despre exterminarea populației evreiești din zonă în anul ce a urmat sosirii lor în regiune, în aprilie 1941 – cea mai cuprinzătoare campanie de anihilare din Europa ocupată de puterile Axei. Naziștii au fost ajutați de câteva mii de etnici germani din Belgrad, dar și de

susținătorii mișcării fasciste sârbe, Zbor, condusă de Dimitrije Ljotić și de administrația colaboraționistă a lui Milan Nedić. Dar principalul motor de exterminare a fost armata regulată. Exterminarea evreilor sârbi infirmă afirmațiile Wehrmachtului, care a susținut că naziștii nu ar fi luat parte la genocid. În realitate, generalul Böhme și oamenii săi din Serbia au planificat și ucis peste 20 000 de evrei și țigani fără să primească vreun ordin de la Berlin. Simțul etic distorsionat al Wehrmachtului de la Belgrad a ieșit la iveală în momentul în care, după ce a împușcat peste 10 000 de bărbați evrei, a refuzat să execute femei și copii pe motiv că ar fi fost „dezonorant".

Cele mai numeroase comunități evreiești locuiau în Belgrad, Banat (la nord-est de Belgrad) și Šabac. O bună parte a evreilor din Šabac au devenit ulterior membri ai așa-numitului transport Kladovo, un grup de circa 1 300 de evrei austrieci, cehi, germani și polonezi care, în 1939, au încercat să fugă cu o ambarcațiune care naviga pe Dunăre și care avea ca destinație finală Palestina. Înainte să ajungă la Marea Neagră însă, nava la bordul căreia se aflau nu a primit dreptul de a intra în România. În schimb, pasagerii au fost reținuți în portul iugoslav Kladovo, după care au fost trimiși la Šabac, din valea Mačva, regiunea în care s-a purtat prima bătălie importantă din Marele Război. La începutul celui de-al Doilea Război Mondial, valea Mačva era una dintre centrele rezistenței partizanilor. Ca răspuns la această provocare, nemții au decis să facă un exemplu din populația locală evreiască (lipsită de apărare). Pe parcursul nopții dintre 20 și 21 august 1941, soldații germani au scos cu forța mai mulți evrei din apartamentele lor din Šabac și i-au împușcat în plină stradă. Când s-a crăpat de ziuă, „trupurile neînsuflețite au fost strânse în piața orașului. Refugiații evrei din transportul Kladovo au fost aduși în centru din lagărul de internare… Refugiații au fost obligați să care cadavrele prin oraș și să le agațe apoi de stâlpii de electricitate"[27].

Acest episod a marcat începutul unei perioade de frenezie generală care a durat două luni și s-a soldat cu mii de morți. La sfârșitul lunii septembrie, Milorad Jelesić, un țăran sârb închis într-un lagăr învecinat, la Sremska Mitrovica, a fost dus pe un câmp de lângă Sava, aproape de locul în care râul trece pe lângă Šabac. Jelesić a presupus că avea să fie împușcat, dar „un neamț care vorbea sârba ne-a spus că nu aveam să fim uciși, ci că fusesem aduși acolo să muncim". După ce soldații Wehrmachtului și-au terminat masa, un grup de cincizeci de persoane,

toți evrei, după cum mi-am dat seama, a fost adus în fața noastră din spatele unui lan de porumb… La ordinul unui ofițer, nemții au început să-și împuște victimele în ceafă – câte doi soldați pentru fiecare evreu. Apoi a trebuit să-i cărăm spre un mormânt deschis și să aruncăm morții înăuntru. Nemții ne-au ordonat apoi să-i căutăm prin buzunare și să luăm tot ce găseam de valoare… Dacă nu reușeam să le scoatem inelele, nemții ne dădeau un cuțitaș. Trebuia să le tăiem degetele și să le dăm inelele cu tot cu deget… După ce am terminat cu primul grup, ni s-a cerut să ne așezăm în spatele liniei puștilor și a fost adus un al doilea grup de cincizeci de oameni. Am repetat aceiași pași. Următoarea zi am fost duși în același loc, la Zasavica și împușcăturile au reînceput. În prima zi au fost numai evrei, în a doua mai mulți țigani de-ai noștri decât evrei.[28]

În două zile și jumătate, nemții i-au împușcat pe toți bărbații evrei și țigani din Šabac.

Nu după multă vreme, generalul Böhme a dat ordin să se împuște mii de evrei din Belgrad și Banat. Ulterior, a susținut că nu putea fi acuzat de complicitate la genocid pentru că respectivii fuseseră uciși în calitate de ostatici, ca răzbunare pentru soldații germani omorâți de unitățile partizanilor și cetnicilor. Felix Benzler, ambasadorul german de la Belgrad, și-a dat seama că, din cauza execuțiilor, din ce în ce mai mulți evrei se alăturau partizanilor. A cerut prin telegraf Berlinului ca restul evreilor sârbi să fie deportați și nu împușcați. Reinhard Heydrich, adjunctul lui Himmler, tocmai demarase operațiunea masivă de deportare a evreilor din Germania și Țările de Jos către centrele de plasament din Polonia și regiunea Mării Baltice. Pentru ca Benzler să nu-l mai bată la cap cu cei 2 000 de evrei sârbi, a trimis o echipă de specialiști la Belgrad „să rezolve problema pe loc“[29]. Obiecțiile lui Benzler au fost catalogate drept irelevante și lui Böhme i s-a cerut să-i extermine pe evrei. Generalul nu a șovăit, deși primise rapoarte de la comandantul său de unitate care susținea că soldații însărcinați cu execuțiile începuseră să prezinte simptome grave de afecțiuni psihologice. Până în octombrie 1941, lui Heydrich i s-a comunicat că „evreii de sex masculin vor fi împușcați până la sfârșitul săptămânii“[30].

Până în decembrie 1941, din comunitatea evreiască din Serbia mai rămăseseră în viață doar femeile și copiii. Aceștia au fost închiși în

lagărul de la Sajmište, ridicat pe locul unde se organiza Târgul Industrial al orașului croat Zemun, aflat pe celălalt mal al Savei, vizavi de Belgrad. Aici erau înghesuiți peste 6 000 de femei și copii, care trăiau în cele mai înfiorătoare condiții. La începutul anului 1942, armata a cerut ca lagărul să fie golit de evrei pentru a se face loc numărului din ce în ce mai mare de prizonieri capturați pe parcursul războiului cu partizanii. Autoritățile civile au cerut din nou Berlinului permisiunea de a-i deporta, iar capitala germană i-a refuzat încă o dată.
Berlinul începuse să se gândească la o soluție cu câteva luni înainte, după ce Himmler le ceruse inginerilor și chimiștilor germani să născocească o metodă „mai umană“ de exterminare decât plutonul de execuție. Liderul SS fusese de față când una dintre Einsatzgruppen își dusese sarcina la bun sfârșit, împușcând evrei în Polonia. Profund tulburat de acest episod, Himmler s-a decis să facă în așa fel încât să atenueze suferințele psihologice pe care aceste execuții în masă le provocau călăilor. Exact după ce l-a primit pe Himmler în vizită, Friedrich Pradel, șeful flotei de 4 000 de vehicule a Sicherheitspolizei, l-a întrebat pe mecanicul său șef, Harry Wentritt, dacă putea devia gazele de eșapament ale unui motor de pe un camion Saurer către un compartiment sigilat, aflat în spatele cabinei șoferului. Mecanicul a introdus un comutator în sistemul de evacuare a camionului Saurer, pe care șoferul îl putea acționa prin simpla acoperire a capătului țevii de eșapament. Gazele aveau să fie direcționate printr-un furtun într-o gaură din podeaua camionului. Nu după multă vreme, o companie autohtonă de inginerie, Gaubschat, și-a însărcinat cea mai mare parte a angajaților să convertească autovehicule marca Saurer, Opel și chiar și două Dodge-uri în camioane de gazare. Acestea au fost trimise în Polonia răsăriteană ca parte a efortului de exterminare a evreilor ruși și polonezi.
Nu se știe încă dacă administrația germană din Belgrad a fost cea care a cerut un „camion de despăduchere“, așa cum l-a denumit un oficial, sau dacă Berlinul a luat decizia de a-l livra la Belgrad. Însă, până la sfârșitul lunii februarie 1942, un Saurer modificat și cei doi șoferi ai săi, Götz și Meyer, se îndreptau spre capitala sârbă.
Câteva zile mai târziu, Herbert Andorfer, comandantul lagărului de la Sajmište, a fost înștiințat de superiorii săi că toți deținuții aveau să fie „anesteziați“ într-un camion special. În plus, Andorfer a primit instrucțiuni suplimentare să însoțească respectivul camion din lagăr

până în locul în care se săpaseră gropile comune pentru a se asigura că misiunea rămânea secretă. Andorfer s-a împotrivit când a auzit de acest plan. Pe parcursul ultimelor luni, legase bune relaţii cu „administraţia lagărului“, voluntarii evrei care împărţiseră alimente şi încercaseră să menţină un nivel elementar de igienă. Potrivit propriilor declaraţii, Andorfer „băuse cafea şi jucase chiar şi cărţi cu unii dintre deţinuţii din administraţia lagărului odată ce aceştia îşi dăduseră seama că nu aveau de ce să le fie frică de el“[31]. Măcinat de vinovăţie la gândul că avea să joace un rol-cheie în execuţia în masă a acestor persoane, Andorfer a cerut să fie transferat. Cererea i-a fost respinsă. Apoi, a inventat o poveste elaborată pentru a convinge femeile că aveau să fie transferate în alt lagăr din Serbia. A formulat o serie de reguli şi reglementări despre lagărul inventat şi a insistat ca în fiecare camion să se urce şi un doctor sau o asistentă evreică. Convinşi fiind că în „noul“ lagăr aveau să aibă parte de condiţii mai bune, sute de femei şi copii s-au oferit să se urce în primul transport. Li s-a permis să plece cu cele mai de valoare bunuri personale şi să împacheteze o mică valijoară cu cele necesare.

În dimineaţa în care a fost programat primul transfer, un camion masiv şi o maşină mare şi gri au oprit în faţa lagărului. Personalul SS din maşină a încărcat camionul cu bagaje, după care a ajutat cele 100 de femei şi copii să se urce în al doilea camion (construit să primească 50 de oameni), parcat în afara lagărului. Hedvige Schönfein, o elveţiancă măritată cu un evreu iugoslav, şi-a amintit că şoferii, Götz şi Meyer, „veneau adesea în lagăr, chemau la ei toţii copiii, îi sărutau, îi îmbrăţişau şi le împărţeau tuturor dulciuri“[32]. Zece minute mai târziu, după ce camionul avea să iasă din Zemun şi să se îndrepte spre Belgrad, unul dintre cei doi şoferi avea să coboare sub camion, să acopere ţeava de eşapament şi să direcţioneze gazele în compartimentul plin ochi cu copiii care îşi mestecau dulciurile. În loc să însoţească personal camionul înspre gropile comune, aşa cum i se ordonase, Andorfer a rămas la câteva sute de metri distanţă, nereuşind să-şi privească victimele în ochi înainte de ultimul lor drum. De la sfârşitul lui martie şi până la mijlocul lui mai, în fiecare zi, cu excepţia duminicilor şi zilelor de sărbătoare, convoiul sinistru a traversat centrul Belgradului înspre Avala, aflată la câţiva kilometri distanţă de oraş. Odată ajuns la destinaţie, şapte prizonieri sârbi erau puşi să descarce îngrozitoarea încărcătură.

După ce au fost ucişi aproape toţi prizonierii din lagăr, cei şapte sârbi au

fost împușcați, însă groparul, Vladimir Milutinović, a supraviețuit: „Au fost pregătite în jur de 81 sau 82 de tranșee, iar eu am ajutat la săparea lor. În fiecare tranșeu încăpeau cel puțin 100 de oameni… Acestea erau doar pentru cei care mureau sufocați în camioane. Pentru cei împușcați construiam alt fel de gropi“[33]. Dintre cei 8 000 de femei și copii închiși la Sajmište, doar șase – cetățeni străini căsătoriți cu evrei sârbi – au supraviețuit până la sfârșitul războiului. Până în vara lui 1942, mai rămăseseră doar câțiva evrei care trăiau în ascunzători sau scăpaseră cu viață și se alăturaseră partizanilor. Autoritățile militare germane nu fuseseră departe de adevăr când informaseră în cele din urmă cu mândrie Berlinul că Serbia era acum judenfrei.

Al unsprezecelea ceas: Bulgaria, Macedonia și Tracia

Un episod adesea trecut cu vederea, care dărâmă stereotipul balcanic, este faptul că Bulgaria nu a predat spre deportare nici măcar un evreu de pe teritoriul ei. Dacă Peninsula Balcanică este locuită de popoare xenofobe din naștere, atunci de ce s-au împotrivit bulgarii naziștilor și nu i-au lăsat să pună mâna pe evreii bulgari? Istoricii bulgari și evrei au încercat să facă cunoscut acest aparent remarcabil exemplu de sfidare. Cu toate acestea, trebuie să ne temperăm admirația față de comportamentul Bulgariei. Oportunismul, și nu idealismul, a fost cel care a jucat un rol-cheie în atitudinea guvernului bulgar față de evrei. Pe parcursul primilor doi ani ai războiului din Balcani, Bulgaria s-a arătat dispusă să facă pe plac Berlinului la acest capitol. Primul grup de evrei bulgari înregistrat pentru deportare a scăpat de la moarte abia în al unsprezecelea ceas. În plus, această schimbare de politică a Bulgariei a fost implementată prea târziu pentru a-i salva pe evreii din Macedonia și Tracia.

În septembrie 1942, la mai puțin de o lună după aprobarea decretului privind deportările de către guvernul bulgar, Petăr Gabrovski, ministrul de interne al Bulgariei, l-a numit pe Aleksandăr Belev la conducerea nou creatului Comisariat pentru Chestiunile Evreiești (Komisarstvo za

evreiskite vuprosi – KEV). Avocat ca pregătire (asemenea multor personalităţi de seamă ale fascismului european) și protejat al ministrului de interne, comisarul Belev era un antisemit profesionist. Își trăgea autoritatea atât din funcția de șef al KEV, cât și din Legea privind apărarea națiunii, una dintre cele mai draconice legi antisemite din Europa aflată sub ocupaţia forţelor Axei. Belev formulase personal paragrafele referitoare la evreii din Bulgaria, după ce își petrecuse o vară în Germania, studiind modul în care instituţionalizaseră naziștii antisemitismul. După ce a fost numit la conducerea KEV, Belev nu a pierdut timpul și și-a trimis agenţii în cele mai importante orașe din Bulgaria „veche“, dar și în Macedonia și Tracia, așa-numitele „teritorii recent eliberate“. Acești agenți au fost însărcinaţi să redacteze registre de evrei, măsură care a precedat arestarea și deportarea acestora în Polonia.

Deși înzestrat cu largi prerogative, Belev se lovea de rezistenţă din partea mai multor entităţi. Cel mai înverșunat critic al său era mitropolitul Stefan, capul Bisericii Ortodoxe Bulgare, cunoscut pentru simpatiile sale pro-Aliate. În toamna anului 1941, Stefan a reușit să-l convingă pe prim-ministrul Bogdan Filov să-și retragă ordinul prin care obliga evreii din Bulgaria să poarte Steaua lui David. După ce a reușit să reimpună ordinul în urma unei bătălii birocratice aprige, Belev s-a confruntat cu și mai multe probleme: populația nu nutrea pic de sentimente antisemite, iar evreii aveau un comportament sfidător. O bună parte a acestora refuzau pur și simplu să poarte însemnul galben, iar cei care o făceau erau salutaţi ostentativ în locurile publice de cetățenii bulgari de rând, hotărâți să modifice intenția ostracizatoare a Stelei. „Unii evrei chiar au ignorat cu desăvârșire Stelele reglementate de comisariat și și-au făcut propriile însemne, pe care apăreau imagini cu regele și regina.“[34] Câteodată, chiar țarul Boris obișnuia să recunoască în public comunitatea evreiască și realizările acesteia, un obicei care îi enerva la culme pe reprezentanţii germani de la Sofia. Ostilitatea bulgarilor influenţi și disprețul populației de rând față de măsurile antisemite ale lui Belev s-au dovedit decisive în blocarea deportării în masă a evreilor bulgari din martie 1943.

În pofida acestei rezistențe, Belev era convins că planurile sale aveau să fie duse la bun sfârșit. Guvernul aprobase toate legile necesare, iar autorităţile sârguincioase confiscaseră toate bunurile financiare ale

comunității evreiești; guvernul era foarte susceptibil la presiunile nemților. Este adevărat că țarul Boris și guvernul nu se arătaseră doritori să se alăture Pactului Tripartit din martie 1941. Dar nu au stat pe gânduri când Hitler le-a oferit Macedonia și vestul Traciei. Firește că Berlinul se aștepta la o manifestare concretă de recunoștință din partea Bulgariei în schimbul înapoierii acestor teritorii. Până la începutul anului 1943, guvernul semnase un acord cu Germania privind deportarea, acord scris de Belev și de SS Obersturmführer Theodor Dannecker, trimisul special al lui Eichmann în Bulgaria. La începutul lunii martie, în mare secret, Belev a demarat ultimele pregătiri pentru arestarea tuturor evreilor din vestul Traciei și Macedonia (în total circa 14 000) și a 6 000 de „persoane nedorite" (de exemplu oameni bogați, influenți sau activiști politici) din comunitatea de 51 000 de evrei a „vechii" Bulgarii. Primele arestări au avut loc la Drama, Kavala, Serres și alte orașe din vestul Traciei. 3 000 de evrei au fost duși de aici în centrele de adunare de la Gorna Giumaia (Blagoevgrad de astăzi) și Dupnița (Stanke Dimitrov de astăzi) din „vechea" Bulgarie. După Tracia, Vardar (Macedonia) a devenit cel mai important centru al operațiunii de deportare.

În 11 martie 1943, la primele ore ale dimineții, în Skopje, lătratul neîncetat al unui câine singuratic străpungea aerul rece al nopții. Heskija Pijade asculta lătratul animalului care se pierdea înăbușit, acoperit de târșâitul surd și stins al cizmelor groase ale sutelor de jandarmi și soldați bulgari care își luau pozițiile. Doi polițiști cu trei câini au dat buzna în casă, ordonând familiei Pijade să ia la ea „tot aurul, bijuteriile, ceasurile și banii gheață"[35]. Nu după multă vreme, Heskija, soția și bunica lui s-au trezit în depozitele Monopolului Național de Tutun de la Skopje, unde au fost dezbrăcați, lăsați să tremure de frig și percheziționați de autorități. Timp de zece zile, 7 318 de evrei macedoneni din trei orașe principale, Skopje, Bitola și Štip, au fost înghesuiți în atmosfera sufocantă a fabricii de tutun. Au fost terorizați de gardieni care se prefăceau că îi execută și violau fete adolescente. Comandantul lagărului se plimba de colo-colo cu o vână de bou și un bulan gros de cauciuc cu care îi bătea pe evrei – fie ei bărbați, femei sau copii – până îi lăsa fără cunoștință. „Am stat așa vreme de zece zile", a mărturisit ulterior Albert Sarfati. „Toată lumea era bolnavă. Ne dădeau de mâncare o dată pe zi și nici măcar atunci la ore fixe. Nu primeam ceva la micul dejun sau la cină. Viața era de nesuportat."[36]

Pe 18 martie, au început transporturile către Polonia de la Gorna Giumaia, prin portul bulgar de pe Dunăre, Lom, de unde evreii erau urcați pe șlepuri cu direcția Viena. Aici, gărzile bulgare îi predau autorităților germane care îi trimiteau cu trenul către lagărul de exterminare de la Treblinka. Aleksandăr Belev a sosit să supravegheze personal plecarea primului tren pe anevoiosul drum spre Treblinka. Albert Sarfati a asistat de asemenea la acest moment:

Până atunci, sperasem că aveam să fim trimiși în Bulgaria, dar acum ne dădeam seama ce ne aștepta. De îndată ce i-am văzut pe nemți, și bărbații și femeile deopotrivă am înțeles că fusesem condamnați la moarte. Toată lumea plângea. La primele ore ale dimineții, trenul a fost încărcat cu „vitele" sale. În fiecare vagon se aflau între 60 și 70 de oameni cu toate bagajele lor… De îndată ce au fost încărcate „vitele", vagonul a fost încuiat și sigilat. Le puteai vedea doar capetele prin micile geamuri de tren… Făceau cu mâna pe geam, luându-și la revedere, și noi, cei care rămăsesem în clădire, vărsam lacrimi.
Ultimul vagon nu avea ferestre, iar dinăuntru, puteai auzi voci care strigau „Ajutor! Ajutor!" Oamenii se sufocau…
Două zile mai târziu, mi s-a decis soarta. Aveam să plec cu ultimul transport. Viață sau moarte. Preferam să mor decât să fiu dus în Polonia.[37]

Sarfati, unul dintre cei doi oameni care au scăpat din lagărul de la Skopje, a supraviețuit războiului.
Numărul „persoanelor nedorite" care urmau să fie deportate din vechea Bulgarie crescuse cu 2 500, ajungând la 8 500 de oameni, la instrucțiunile explicite ale lui Belev. Acesta a făcut personal selecția finală a victimelor. Comisarul KEV a propus chiar adunarea evreilor cu douăzeci și patru de ore în prealabil, temându-se că s-ar fi putut urzi planuri de intervenție din partea celorlați evrei. Instinctul său nu era greșit. Ceea ce nu știa însă era că avea un trădător chiar în propriul birou. La sfârșitul lui februarie, secretara personală a lui Belev, Liliana Panița, a dezvăluit unor evrei de seamă din Sofia întregul plan secret de deportare********. Informațiile au ajuns până în orașul Kiustendil, unde membrii comunității evreiești au

organizat o campanie prin care încercau să blocheze deportarea. Evreii din Kiustendil l-au prevenit pe Dimităr Peșev, vicepreședinte din Sabranie (parlamentul bulgar) și, ca atare, susținător al guvernului. În pofida acestor legături politice, Peșev era un critic înfocat al politicii antievreiești a guvernului. În seara zilei de 9 martie, cu câteva ore înainte să fie adunați evreii pentru deportare, Peșev s-a întâlnit cu Gabrovski la Sofia. Ministrul de interne a tăgăduit inițial deportările iminente, dar, după ce i s-au prezentat dovezi de netăgăduit, a convenit să discute cu prim-ministrul Filov. Filov și Gabrovski au insistat că decizia guvernului nu putea fi anulată, dar au promis să ordone amânarea deportărilor din vechea Bulgarie. Peșev și colegii săi au trimis pe dată mesaje către cele mai importante orașe cerând să se pună stop operațiunii.
A doua zi au izbucnit proteste în întreaga țară. Cel mai dramatic a fost episodul în care episcopul din Plovdiv, Kiril, a trimis o telegramă țarului Boris, cerând să pună capăt tuturor deportărilor. Dacă acestea continuau, a avertizat Kiril, avea să se întindă personal pe șinele de cale ferată pentru a bloca primul transport care pleca din Plovdiv. Un val de demnitari bulgari a venit în audiență la țar și la prim-ministru, cerând o schimbare imediată de politică. Mișcarea partizanilor, susținută de comuniști, demarase o campanie de operațiuni de sabotaj, de tip atac și retragere, în întreaga țară. Conducerea a denunțat vehement deportările și a ajutat la organizarea de demonstrații și petiții împotriva planurilor lui Belev.
Însă lupta nu fusese încă câștigată. Nimeni nu protesta împotriva arestărilor din „teritoriile recent eliberate“, unde deportările erau într-o stare destul de avansată, iar Filov insista că doar amânase, și nu anulase, operațiunea din Bulgaria. Boris a rămas enigmatic. Naziștii detestau această dovadă de solidaritate cu evreii, iar documentele supraviețuitoare ne arată că, până la sfârșitul primăverii lui 1943, în discuțiile sale cu Filov și Belev, țarul nu ridicase mari obiecții față de genocidul planificat. Evenimentul care pare să fi declanșat schimbarea de atitudine a lui Boris a fost înfrângerea nemților la Stalingrad în ianuarie 1943 – Boris nu mai putea fi sigur de victoria nemților. În momentul în care rabinul-șef, Așer Hananel, a încercat să protesteze împotriva programului de deportare în februarie 1943, Belev l-a arestat, după care l-a adus în biroul său. Comisarul era furios că Hananel apelase direct la rege și la mitropolitul Stefan: „Oare nu știi… că noi nu facem nimic fără

rege?“[38] Până în martie 1943, la momentul anulării dramatice a arestării și strângerii evreilor din Bulgaria pentru deportare, țarul Boris nu fusese pregătit să-și rișteapul pentru ei.
Evreii nu reprezentau un subiect umanitar pentru țar; îi considera o piesă de o importanță deosebită într-un joc de șah purtat între patru adversari: el, elita bulgară, germanii și Aliații. Rușii au înclinat balanța la Stalingrad, în 1943, în momentul în care i-au forțat pe nemți să se predea. Boris își dăduse de mult seama că înfrângerea germanilor avea să le permită sovieticilor să-și extindă influența în Europa de Est și Balcani. Așadar, a renunțat la strategia de a-i flata de nemți, ținând totodată Bulgaria departe de câmpurile de luptă (a se remarca deosebirea de comportamentul românilor, care s-au alăturat cu entuziasm nemților în campania din Rusia. Bulgaria a refuzat să trimită picior de soldat pe frontul de est). După Stalingrad, Boris a încercat să intre în grațiile Aliaților occidentali pentru a evita perspectiva dominației sovietice. Cea mai ușoară cale de a face acest lucru era să se arate doritor să salveze evreii din Bulgaria. Când l-a vizitat pe Hitler la Berlin în aprilie 1943, i-a menționat lui Ribbentrop că trebuiau deportați doar evreii din Macedonia și Tracia (aceștia fuseseră deja transportați, după cum știa prea bine). Ulterior, Boris și aliații săi din guvern au refuzat sistematic încercările lui Belev de a revitaliza procesul de deportare din „vechea“ Bulgarie. Sute de mii de evrei au suferit umilința de a fi expulzați din Sofia către zonele rurale din interiorul țării și 2 000 au fost reținuți în micul port dunărean Samovit. De aici, puteau vedea șlepurile pe care le închiriase Belev pentru călătoria lor spre nord. Vasele au rămas ancorate.

Bloc 25: Grecia

Fetelor – grecoaicelor – care mă ascultați,

vă spun totul prin cântec, așa ca să înțelegeți.

Furnalele pe care le vedeți aici sunt cea mai mare fabrică a morții.

Mii de evrei, bătrâni, tineri, copii

cad în brațele acestor flăcări.
Știu că mă vor înghiți și pe mine.

În ceva vreme, nu voi mai fi aici

Să povestesc ce am văzut cu ochii mei.

Mă auziți? Credeți-mă.

Este adevărat, oribil, trăiesc asta în fiecare zi.

Fetelor – grecoaicelor – vă implor,

dacă ieșiți de aici cu viață,

spuneți lumii povestea pe care v-o cânt.

Cântec al unui evreu grec anonim din detașamentul de muncă silnică al Crematoriul 4, Auschwitz.[39]

La începutul lui aprilie 1941, armata greacă a evacuat Salonicul. Înainte să se retragă, soldații au incendiat cât mai multe depozite și magazii cu putință, astfel încât proviziile de ulei, muniție și alimente să nu ajungă pe mâinile Wehrmachtului. Populația a fost încurajată să pună deoparte toate bunurile pe care le putea găsi și să se pregătească pentru vremurile întunecate care aveau să urmeze. În timp ce tancurile și mașinile blindate înaintau pe Via Egnatia, locuitorii din Salonic au rămas închiși în case, așteptând să treacă furtuna. Înainte să se potolească lucrurile însă, antisemiții greci au lipit afișe amenințătoare în vitrinele magazinelor și restaurantelor – „Evreii nu sunt bineveniți aici". Mai mulți membri de vază ai comunității evreiești au fost arestați, iar unele proprietăți au fost confiscate. După câteva zile, o mașină imensă, pe capota căreia flutura un steag cu o svastică, a parcat pe strada Koromilas, în fața casei de la malul mării a lui Salvator Kounio. „Doi nemți foarte înalți cu armuri de metal pe piept au întrebat de tatăl nostru", și-a amintit fiica lui Salvator, Erika, care tocmai împlinise paisprezece ani. „Tata a coborât, palid și înfricoșat. Fără să spună mare lucru, nemții l-au condus până la mașină și au plecat."[40]

Erika, fratele, bunicii și mama ei au așteptat cuprinși de panică timp de câteva ore până când Salvator s-a întors acasă și le-a oferit o explicație simplă. Nemții aveau nevoie de o cameră de filmat și o rolă de film, și din moment ce Kounio deținea un magazin mare de articole de fotografie pe strada Venizelos, apelaseră la el. „V-am zis eu“, a pufnit Ernst Löwy, bunicul din partea mamei al fetei, „nemții nu au cum să se poarte urât – sunt un popor civilizat și educat! O națiune care a dat lumii oameni precum Beethoven, Goethe și Heine nu este capabilă să facă rău!“[41] Bunicul era un evreu din Karlsbad (astăzi Karlovy Vary în Republica Cehă) și veteran al Primului Război Mondial. Convins fiind că reputația hitlerismului era propagandă britanică, el și soția lui nu se arătaseră prea doritori să plece din Karlsbad în 1939 pentru a locui alături de fiica și ginerele lor la Salonic.

Pe parcursul primului an de ocupație germană în Salonic se părea că Löwy avusese dreptate. Nu s-au luat măsuri speciale împotriva celor 50 000 de evrei de aici. Întregul oraș suferise de foamete pe parcursul iernii dintre 1941 și 1942 – însă situația nu fusese la fel de cruntă ca în Atena. În gospodăria familiei Kounio, lumea era chiar ușor optimistă. Erika obișnuia să prindă frânturi din conversațiile părinților ei. „Vezi, îi lasă pe evrei în pace! Nu au aplicat legile de la Nürnberg! Indiferent ce au făcut, au făcut doar în Germania.“[42]

Evreii din Salonic se deosebeau de evreii din Europa Centrală. Vorbeau o altă limbă și nu se loviseră vreodată de vreun sentiment care să poată fi măcar comparat cu antisemitismul din nordul Europei. În secolul al XX-lea, lumea asistase la o ascensiune a sentimentelor antisemite în rândurile grecilor, sentimente născute din pură rivalitate economică, dar nutrite totuși de o minoritate nesemnificativă. Prin urmare, evreii din Salonic nu erau deloc pregătiți pentru soarta care avea să se abată asupra lor. Cert este că habar nu aveau că agenții germani făcuseră un inventar sistematic al comunității evreilor greci – studiaseră populația, avuțiile și bunurile acesteia încă din 1937. Acest lucru se întâmplase în perioada în care Hans Reegler, a cărui mamă era grecoaică, sosise la Atena prefăcându-se a fi un evreu britanic pe nume William Lions. Rețeaua lui Reegler, care număra treizeci de agenți, a redactat un raport atât de detaliat despre evreimea greacă încât, în septembrie 1942, când Sonderkomanndo Rosenberg a intrat în Salonic, acesta a știut exact unde să găsească neprețuitele colecții de cărți, documente și manuscrise sfinte

pentru care era renumită această comunitate. Cultura evreiască din Salonic era unică, fiind un amestec de influenţe otomane, balcanice şi hispanice, motiv pentru care era de interes special pentru Alfred Rosenberg şi muzeul său de istorie şi cultură evreiască.
Într-o dimineaţă caniculară din iulie 1942, dr. Max Merten, coruptul administrator-şef al oraşului Salonic, a ordonat tuturor evreilor cu vârste cuprinse între optsprezece şi patruzeci şi cinci de ani să se prezinte la ora opt dimineaţa în Piaţa Eleftherios din centrul oraşului. Acesta era acelaşi loc în care, în 1908, Junii Turci îşi prezentaseră în zece limbi manifestul prin care sărbătoreau fraternitatea şi egalitatea********. Nemţii doreau să aleagă câteva sute de mii de oameni pentru brigăzile de muncă silnică, dar acest episod a fost şi un preludiu pentru ritualurile umilitoare ce aveau să urmeze. În plină canicula, 9 000 de bărbaţi complet îmbrăcaţi au fost obligaţi să participe la un exerciţiu de gimnastică de şase ore şi jumătate. Ameninţaţi cu bătaia, biciul, pistolul sau mânaţi de câini au trebuit „să se uite fix la soarele fierbinte de iulie minute la rândul, fără să aibă voie să-şi mişte măcar un pic ochii sau corpul. Dacă vreunul dintre ei îşi cobora privirea sau îşi îndrepta capul în altă parte din pură necesitate fizică, era biciuit până la sânge… SS-ul le-a ordonat victimelor să se întoarcă acasă, cerându-le fie să alerge primii 150 de metri, fie să meargă în patru labe, făcând salturi sau rostogolindu-se prin nisip“[43]. Pe parcursul zilelor ce au urmat, mai mulţi oameni au murit de hemoragii craniene sau meningită.
Aceste „jocuri“ şi programul forţat de muncă erau menite să-i pregătească sufleteşte pe evrei. Încă nu pentru deportare, ci pentru jafuri. Merten, în vârstă de douăzeci şi opt de ani, era mai înainte de toate speculant. Mii de evrei care au fost recrutaţi pentru muncă silnică au primit dreptul de a cumpăra de la el o scutire pentru echivalentul în aur a 12 000 de lire sterline. După război, când a fost judecat, victimele lăcomiei sale au declarat că mitele şi răscumpărările erau plătite în bani gheaţă, îndesaţi în saci care i se aduceau în birou cu roaba. Merten şi-a găsit un partener naiv în rabinul-şef din Salonic, Zevi Koretz, care îi asculta fiecare dorinţă. Koretz credea că dacă acceptau fără să protesteze acest tratament, evreii aveau să se salveze de la exterminare. Rabinul a acţionat de bună-redinţă, dar a făcut viaţa mai uşoară autorităţilor germane.
În toamna lui 1942, când s-a întors la şcoală Erika Kounio, atmosfera era

cu totul alta. Prietenii ei evrei își povesteau unii altora despre unchi sau tați care se întorceau grav bolnavi din lagărele de muncă forțată. Zvonurile despre sabotaj și rezistență discutate în taină se amestecau cu conversațiile visătoare, adolescentine, despre băieți și viitor. Seara, Erika și familia ei obișnuiau să încuie ușa principală și să se adune în jurul radioului pentru a asculta ultimele știri transmise de BBC. În noiembrie, au auzit că doi evrei polonezi susțineau că ar fi fugit „dintr-un loc care se numea Lager și purta numele de Lublin. Aici – a continuat reporterul pe tonul său neutru, sacadat – evreii fuseseră uciși en masse“[44].

Fiecare lună care trecea aducea cu sine o nouă evoluție sinistră. Biroul lui Merten a anunțat că evreii care doreau să-și dezgroape rudele trebuiau să facă acest lucru pe dată căci autoritățile luau în posesie cimitirele evreiești. Unele dintre acestea datau din perioada marii migrații din 1492. Toate pietrele de veci de marmură au fost confiscate și folosite pentru construcția unui drum pavat pe care, spre rușinea Greciei democratice, oamenii continuă să calce și astăzi. Altele au fost folosite la construcția de băi publice și a unei piscine în aer liber pentru nemți.

„A sosit un Sonderkommando al SS“, l-a surprins Erika pe tatăl ei spunând în februarie 1943, „este condus de un anume Brunner și de un altul, Wisliceny. Nu-mi place acest lucru câtuși de puțin.“[45] Avocatul Dieter Wisliceny, un tânăr în vârstă de treizeci de ani din Prusia Răsăriteană, se făcuse deja remarcat în ochii lui Adolf Eichmann prin planul rapid de evacuare a comunității evreiești din Slovacia în 1942. (A fost executat în Slovacia pentru această crimă după război.) Colaboratorul său, austriacul Alois Brunner, în vârstă de douăzeci și trei de ani, era mai degrabă un sadic violent (la momentul în care scriu acest capitol, se presupune că încă s-ar bucura de ospitalitatea guvernului sirian) decât un birocrat fandosit.

Wisliceny nu a pierdut vremea cu măsurile antisemite atât de cunoscute în restul Europei și Balcani – Steaua lui David, restricțiile de circulație, confiscarea de bunuri și proprietăți și, în final, închiderea în ghetouri. Cum evreii reprezentau aproape jumătate din populația orașului, a fost nevoie de improvizații pentru a construi un ghetou. S-au înființat mai multe ghetouri non-adiacente, inclusiv unul în Kalamaria, astăzi un cartier monden aflat la periferia estică a orașului Salonic. Cel mai aglomerat cartier a primit numele de Baron Hirsch, după marele antreprenor evreu care a construit liniile de cale ferată din Imperiul

Austro-Ungar.
Lagărul Baron Hirsch era înconjurat de un gard înalt de lemn și sârmă ghimpată. Avea trei intrări și în dreptul fiecăreia erau agățate semne scrise în germană, greacă și ladino, prin care evreii erau avertizați să nu iasă din lagăr, iar non-evreii să nu intre. Cine nu respecta aceste reguli plătea cu viața. Până la începutul lunii martie, la Baron Hirsch, au fost înghesuite 2 500 de persoane în 593 de încăperi aglomerate. Era un adevărat infern. Deținuții se plimbau pe străzile minuscule cu agoniseala adunată în roabe și cărucioare. Căutau spațiu pentru copiii lor; sperau să poată face rost de alimente sau haine groase în schimbul bunurilor de care mai dispuneau; câțiva complotau și încercau să evadeze. Serile, gardienii SS își îndreptau reflectoarele asupra pieței de lângă intrarea principală și îi obligau pe locuitorii înspăimântați să-i delecteze cu dansuri și cântece tradiționale în timp ce camerele de filmat ale Ministerului de Propagandă al lui Goebbels zumzăiau.
Cu excepția a două familii avute, Salem și Kounio, primele 2 500 de persoane încarcerate în acest ghetou au fost evrei din clasele muncitoare, din cartierele mai sărace. Când a sosit Wisliceny la Salonic, Erika și familia ei au fost obligați să se mute din casa lor de la malul mării într-o locuință mai mică, aflată în unul dintre ghetourile învecinate. Dar în 10 martie 1943, un ofițer SS a sosit în fața casei lor și a cerut familiei Kounio să-și facă bagajele și să ajungă la Baron Hirsch în două ore. Încercând să-și salveze bunurile, tatăl Erikăi transferase în secret afacerea sa unui prieten grec, însă cineva îl denunțase SS-ului – așa că erau pedepsiți prin relocare. „Bărbați, femei, copii, bebeluși, toți pe drumuri, neîncetat, fără milă“, a notat Erika, în timp ce familia Kounio căuta disperată un loc în care să doarmă. „În cele din urmă am găsit o cafenea cu ferestrele sparte. Curgea apa din tavan și în unele locuri se formaseră deja bălțoace… Înghețam de frig, ne era foame și nu puteam dormi noaptea de frig și disperare.“[46]
Salvator s-a așezat ca toată lumea la coadă la „bancă“, fiindcă nemții le spuseseră să-și schimbe toate drahmele în zloți. Li se comunicase că banii aveau să le fie emiși pe bază de cecuri, la sosirea în Polonia. Așa a aflat și familia Kounio încotro se îndrepta. Când au ieșit pe poarta principală, Erika și familia ei au putut vedea gara din Salonic de cealaltă parte a Viei Egnatia. La începutul secolului al XX-lea, după ce construise linia de cale ferată care ducea către Salonic, baronul Hirsch ridicase un

ospiciu vizavi de gară, cu scopul de a caza victimele pogromurilor din Rusia. Odinioară un loc în care fraţii evrei ai lui Hirsch se puteau salva şi reface, cartierul devenise acum punctul de plecare al drumului către Auschwitz. „Suferinţa a continuat“, şi-a amintit Erika. „Şocaţi şi, chiar mai mult de atât, cuprinşi de uimire, am trăit ca prin vis şi următoarea zi. A treia zi, toată lumea vorbea despre vagoanele de marfă care fuseseră pregătite în gară… Patruzeci de vagoane! Un şir nesfârşit care aştepta doar să fie încărcat!“[47]

Complexul industrial al lui Hirsch crease o reţea densă de linii de cale ferată care făcea legătura între Balcani şi toate regiunile din Europa Centrală şi de Est. Proiectul adusese comerţ şi prosperitate în Salonic. Cincizeci de mai târziu, sefarzii din oraş au fost duşi pe aceleaşi şine de cale ferată din extremitatea sudică a continentului înspre terminalul nordic al Cracoviei. În timp ce mulţimea de oameni care se jelea era înghesuită în vagoane, ascultând „strigătele barbare şi sălbatice ale nemţilor“, Erika s-a ţinut aproape de mama, tata şi fratele ei mai mic, Heinz. „Bam! Bam!“ Uşile vagoanelor s-au închis pe rând şi familia s-a îmbarcat în cele din urmă în tren. „Vagonul nostru era plin ochi… Bărbaţi, femei, copii, bătrâni care vorbeau, plângeau, gemeau… toţi în acelaşi timp! La capătul vagonului era o pungă cu pesmeţi marinăreşti, smochine mâncate de viermi şi măsline. În mijloc, o găleată.“[48]

Şapte sau opt zile mai târziu, vagoanele au debarcat mulţimea panicată în frigul aspru al iernii poloneze, „cea mai friguroasă noapte din vieţile noastre“. Personalul SS alerga de colo-colo, fluturând în aer pistoale şi bice. „Los! Los! – Raus! Raus! – Schnell! Schnell!“ Câinii lătrau sălbatic, îşi dezgoleau dinţii în timp ce se smuceau din lesă. „Care sunt mai sălbatici“, s-a minunat Erika cuprinsă de teroare, „trupele SS sau câinii lor?“[49]

Familia Kounio era o anomalie – toţi vorbeau germana, o raritate printre evreii din Salonic. Cea mai mare parte a primului transport a fost dusă direct spre camerele de gazare, dar Erikăi, lui Heinz şi părinţilor lor li s-a cerut să aştepte. Era nevoie de ei ca traducători şi interpreţi.

Bineînţeles că Erika a fost separată de fratele şi tatăl ei, dar a reuşit să rămână lângă mama ei. A lucrat în Departamentul Politic (Politische Abteilung – PA) – cel mai important birou din lagăr. Acest lucru i-a adus anumite „privilegii“, cel mai important fiind acela de a munci în spaţii închise. Dar tot trebuia să treacă cu succes de inspecţii; tot trebuia să se prezinte la activităţile orchestrei de la Auschwitz, în timp ce dr. Rohde şi

femeile din cadrul SS, Dreschler și Mandel, „îi selectau“ pe cei slabi sau bolnavi pentru a fi transferați către Blocul 25, anticamera încăperii de gazare. Când dormea era chinuită de păduchi, suferea din cauza unor plăgi adânci, malnutriție cronică și degerături, dar și de o formă gravă de tifos pătat care o slăbise puternic. Și trebuia să ascundă toate acestea de SS – orice semn de infirmitate atrăgea după sine moartea.

În cadrul PA, ea era cea care înregistra numele morților de la Auschwitz. La scurt timp după ce a început să lucreze, a văzut numele bunei ei prietene, Sarika, pe lista celor transferați către Blocul 25: „Am plâns pentru prima dată de când începuse deportarea și pentru ultima dată în mulți ani“[50]. Erika însăși nu avea șanse să supraviețuiască. Fiind cele care înregistrau genocidul, ea și colegele ei știau mai multe despre operațiunea de la Auschwitz decât orice alți deținuți. Niște martori atât de importanți nu puteau fi lăsați în viață. Așa că detașamentul ei de muncă era cunoscut drept Comandoul Înălțării la Cer (Himmelfahrtskommando). „Singura cale prin care vei ieși de aici“, a luat-o în râs supraveghetorul SS, „este prin camera de gazare și horn!“[51]

Între timp, evreii greci se scurgeau cu miile în lagăr. Transportarea celor 46 000 de bărbați, femei și copii din Salonic a fost desăvârșită cu o viteză fără precedent. Majoritatea a fost trimisă imediat în camerele de gazare, unde au murit 96 la sută din evreii din Salonic. Bunicul Erikăi, Ernst Löwy, s-a numărat printre cei care s-au săvârșit din viață. Deși a trăit în ascunzători vreme de mai multe luni, Löwy a rămas totuși convins că intențiile nemților nu erau lipsite de onoare. Singur și nefericit, a decis „într-o dimineață de duminică să se prezinte în fața sediului Gestapo din Salonic, luând la el toate medaliile pe care le câștigase în calitate de căpitan în armata germană… Eu sunt dr. Ernst Löwy și acestea sunt documentele mele… Puteți să mă trimiteți vă rog oriunde se află fiica și familia mea?“[52] A fost primit respectuos de recepționer și i s-a spus că avea să-și vadă din nou fiica după o călătorie cu trenul care avea să dureze mai multe zile. A fost văzut pentru ultima dată de o rudă în spatele unui camion care se îndrepta înspre camerele de gazare.

Evreii greci de la Auschwitz au avut grijă de compatrioții lor din Salonic și ulterior și de cei din Ioannina, Corfu, Atena și din insule. Naziștii au încercat să distrugă individualitatea prin uniforme, capete rase și teroare. Și chiar dacă se simțea solidară cu evreii și creștinii de diferite națiuni de la Auschwitz, Erika se simțea grecoaică din Salonic în aceeași

măsură în care se simțea evreică. În octombrie 1944, incredibila organizație de rezistență de la Auschwitz a reușit să saboteze Crematoriul nr. 4 folosind explozibil. Erika a simțit cum i se umflă pieptul de mândrie când a aflat că evreii greci au jucat un rol-cheie în acest atac. „Greci!“, a exclamat ea ca pentru sine. „Oamenii noștri și-au ținut capul sus. Nu-mi venea să cred și, cu toate acestea, era adevărat. Eram atât de mândră de ei: evident că nu ar fi avut cum să supraviețuiască, dar ce moarte frumoasă! Și-au ales moartea pe care au vrut-o!“[53]
Erika Kounio a fost scutită de o singură oroare la Auschwitz – de Blocul 25 și camerele de gazare. În ianuarie 1945, a luat parte la Marșul Morții – când zeci de mii de oameni au fost transferați forțat înspre alte lagăre din Germania, pe jos. După acest marș, ea și mama ei au suferit câteva săptămâni închise în lagărul de femei de la Ravensbrück. Deși a pierdut douăzeci și două de rude la Auschwitz, membrii mai apropiați ai familiei Erikăi au supraviețuit – a fost singura familie de evrei din Salonic care s-a întors de la Auschwitz cu toți membrii în viață.

Eliberare: moartea țărănimii – România

În septembrie 1943, Italia a capitulat în fața forțelor americane și britanice. Cei doi Aliați erau obligați să se sfătuiască cu conducerea sovietică ori de câte ori luau o decizie referitoare la teritoriile ocupate de Italia, dar, pe parcursul acestui proces, au exclus sistematic Moscova de la negocieri. Cu doi ani înainte de sfârșitul războiului, Aliații occidentali au marcat în acest fel prima „sferă de influență“ din Europa, o politică ale cărei consecințe aveau să se resimtă foarte rapid și foarte drastic în Peninsula Balcanică. În această etapă, Statele Unite și Marea Britanie nu colaborau încă pentru a contracara o presupusă amenințare din partea expansionismului sovietic; relația dintre Roosevelt, Stalin și Churchill era mai complicată. Câteodată, Roosevelt obișnuia să i se confeze lui Stalin, mărturisindu-și antipatia față de imperialismul britanic. Dictatorul sovietic îi cerea adesea sfatul lui Churchill, întrebându-l cum să se poarte cu americanii dacă aceștia afișau o atitudine lipsită de flexibilitate. Niciunul dintre Cei Trei Mari nu avea o imagine clară despre scopurile de război ale propriei țări, așa că erau la fel de confuzi când venea vorba

despre scopurile aliaților lor. Încercând să se pregătească pentru o victorie a Aliaţilor în 1943, au format Consiliul European Consultativ. Acesta avea sarcina de a dezvolta o strategie de cooperare care să fie implementată de îndată ce semnau nemții armistițiul. Inventivul diplomat american George F. Kennan a fost numit delegat al Statelor Unite în această Comisie. „Din ce am putut afla de la superiorii mei din acest departament“, a scris el ulterior, „atitudinea lor vizavi de comisie era în primul rând caracterizată de o neliniște profundă, de teamă că noul organism ar fi putut face ceva cu adevărat.“ Departamentul de Stat era deosebit de îngrijorat „ca nu cumva, din exces de zel sau neatenție, delegația americană să contribuie la vreo întâmplare nefericită“[54]. Deși nevoia de coordonare strategică era presantă, necesitățile tactice de pe câmpul de luptă au făcut în așa fel încât orice încercare de a pune bazele unei viziuni coerente pentru viitorul Europei să fie inutilă. Armata Roșie a eliberat Balcanii înainte de a ajunge în centrul Europei. Prin urmare, Marea Britanie, şi ulterior Statele Unite, a început să împartă Europa cu Uniunea Sovietică din acest punct.

La scurt timp după capitularea Italiei, Marea Britanie şi Statele Unite au început să se certe cu privire la o posibilă invazie a Balcanilor. Marea Britanie dorea să acţioneze rapid în vestul peninsulei, scopul ei fiind acela de a-i izgoni pe naziști dincolo de Alpi. În pofida rapoartelor încurajatoare primite de la serviciile secrete, americanii s-au pus de-a curmezișul, insistând în schimb să înainteze pe un teritoriu periculos, prin Italia, până la demararea Operațiunii Dragoon, debarcarea aliată în sudul şi vestul Franței. „Tot nu înțeleg“, a notat generalul Rendulic, cel care a coordonat bătălia Wehrmachtului împotriva lui Tito, „de ce au renunțat Aliații la ofensiva lor din Balcani după ce au ocupat Sicilia în august [1943]. În schimb, au suferit foarte multe pierderi pe parcursul unei perioade de câteva luni în timp ce au înaintat anevoios pe drumurile înguste ale Peninsulei Italice, înainte de a debarca în cele din urmă pe țărmul vestic al Franței, departe de toate teatrele strategice de război. Sunt convins că renunțând să atace Balcanii în 1943, Aliații au prelungit războiul cu un an.“[55]

Eden a fost de părere că americanii au ales această strategie tocmai pentru că nu își doreau să se implice în Balcani. Ministrul de externe britanic a conchis că „președintele împărtășea suspiciunea nutrită de foarte mulți americani față de Imperiul Britanic“. Prin urmare, „avea

veşnic grijă să-i sublinieze lui Stalin că SUA nu «intra în cârdăşie» cu Marea Britanie împotriva Rusiei… Rezultatul acestei strategii a fost confuzia din relaţiile anglo-americane, de pe urma căreia au câştigat sovieticii“. Pe parcursul războiului, americanii au considerat obsesia britanicilor cu Balcanii un exemplu al nevoii imperialiste anacronice a Londrei. După Conferinţa de la Ialta din februarie 1945 şi ascensiunea lui Harry Truman la preşedinţie în luna aprilie a aceluiaşi an, Statele Unite au împrumutat pe nepusă masă de la Marea Britanie rolul de principal luptător împotriva expansiunii staliniste în Europa şi Asia. Soarta Balcanilor fusese de mult decisă ca urmare a prezenţei copleşitoare a Armatei Roşii în regiune, o realitate pe care americanii nu au reuşit să o înţeleagă în 1943. În momentul în care [generalul] Eisenhower a respins planul Marii Britanii de a interveni în Balcani, a consimţit în mod necugetat la dominaţia Rusiei în cea mai mare parte a peninsulei. Armata Roşie era sursa autorităţii politice din România şi Bulgaria, exact la fel cum armata britanică, şi mai târziu cea americană, a fost arbitrul puterii în Grecia.

Pentru popoarele din Balcani, această realitate nu era decât un element care făcea parte dintr-un model binecunoscut, prin care orientarea lor politică era decisă în capitalele îndepărtate ale marilor puteri. Aliaţii aveau să susţină că îşi câştigaseră dreptul de a interveni în Balcani în virtutea sacrificiilor făcute pe câmpul de luptă. (Acelaşi raţionament era folosit şi de generalii sovietici pentru a justifica jafurile comise de soldaţii lor în Europa Centrală şi Balcani.) Este adevărat că popoarele din Balcani nu contribuiseră prea mult la propria eliberare. Impactul pe care l-au avut cetnicii din Serbia asupra capacităţilor militare ale Germaniei nu a fost vreodată evaluat în mod corect. Până în 1944, unităţile cetnicilor ajunseseră să controleze cea mai mare parte a zonelor rurale din Serbia, cu toate că se pare că nu ar fi fost vreodată un adevărat ghimpe în coasta nemţilor. În Bosnia şi Croaţia, partizanii ţinuseră ocupate aproape treisprezece divizii ale Axei (nu toate germane), dar şi-au petrecut cea mai mare parte a războiului retrăgându-se şi fugind din calea luptelor adevărate cu Wehrmachtul. Soldaţii lui Tito au fost viteji, dar nu neapărat eficienţi.

A existat totuşi o dramă politică balcanică care a avut cu siguranţă un impact puternic asupra cursului războiului în Europa. În 20 august 1944, trupele Armatei Roşii staţionate la nord de Iaşi şi la sud-vest de Tiraspol,

și-au demarat importantul atac din Balcani, împotriva trupelor mixte germano-române. Trei zile mai târziu, mareșalul Antonescu i-a recomandat regelui Mihai (1940–1947) să încerce să ajungă cât de curând la un armistițiu pentru România. În schimb, regele a anunțat demiterea guvernului. L-a arestat imediat pe mareșal. Mihai și consilierii săi descoperiseră că agenții lui Antonescu discutaseră cu ambasadorul sovietic de la Stockholm, bătrâna feministă bolșevică, Aleksandra Kollontai, despre termenii armistițiului. Noii conducători ai României doreau să negocieze armistițiul cu britanicii, sperând să obțină condiții mai avantajoase. Deși rușii încă încălzeau unele inimi slave, mai ales pe bulgari și sârbi, românii priveau sosirea iminentă a acestora cu disperare. Negocierile pentru semnarea armistițiului au început la Cairo, dar cum cele mai apropiate trupe britanice se aflau la aproape 1 600 kilometri distanță de România, iar Armata Roșie deja pătrunsese în țară, discuțiile s-au mutat la scurt timp la Moscova. În pofida tuturor acestor lucruri, dacă România nu ar fi ales să întoarcă armele și să încerce să obțină un armistițiu, „pierderile suferite de armatele occidentale în Franța ar fi fost mult mai mari, iar populația civilă din Marea Britanie și Țările de Jos ar fi suferit proporțional mai mult de pe urma bombelor zburătoare V1. Pentru întreaga Europă și pentru România de asemenea, înfrângerea finală a Germaniei ar fi provocat suferințe mult mai mari“[56].
Din păcate pentru români, Armata Roșie intenționa să obțină maximum de concesii de pe urma capitulării. Cu cât înaintau mai adânc trupele sovietice pe teritoriul României, cu atât avea să fie mai complet controlul Moscovei asupra acestui teritoriu. Până la urmă, oferta de armistițiu pe care le-a făcut-o regele Mihai sovieticilor nu a fost luată în considerare. Iar Hitler nu-și terminase socotelile cu România. Personal, Hitler se simțea trădat de lovitura de stat împotriva lui Antonescu, așa că a ordonat zdrobirea conspiratorilor și reîntoarcerea la conducere a mareșalului. La o zi după lovitură, România a fost atacată simultan de trupe sovietice și germane. În 24 august, la ora 11 dimineața, 150 de bombardiere și avioane de război ale Luftwaffe, în formație completă, și-au făcut apariția deasupra capitalei României, deja devastată de raidurile aeriene întreprinse de Aliați în aprilie. În est, forțele sovietice luau zeci de mii de prizonieri români. Distrugeau de asemenea toate materialele feroviare, rechiziționau toate automobilele și câteodată dezasamblau fabrici întregi pentru a le exporta în Uniunea Sovietică. Nu după multă

vreme, nemții au fost alungați. În septembrie 1944, s-a semnat în cele din urmă armistițiul, iar jafurile au luat sfârșit. România era acum obligată să înceapă să plătească reparații în valoare de 300 de milioane de dolari.
Pe urmele Armatei Roșii, sosea până atunci lipsitul de importanță Partid Comunist Român (PCR). Întoarsă din exil de la Moscova, Ana Pauker, viitor ministru de externe și mai apoi victimă a unui proces politic, a recunoscut cu sinceritate că PCR număra aproximativ 1 000 de membri în întreaga țară. În mai puțin de trei ani, a ajuns să totalizeze peste 200 000. În nord-est și Transilvania (unde sovieticii au reinstaurat suveranitatea României), comuniștii au umplut rapid vidul de putere. În aceste regiuni, partidul era dominat de evrei și unguri, motiv pentru care era chiar și mai puțin atrăgător pentru români. În Muntenia și sudul României, vechile partide încă erau puternice. Printre zecile de mii de oameni care se îmbulzeau acum să se alăture PCR se numărau și persoane nemulțumite de partidele tradiționale, însă marea majoritate nu se înscriau în PCR din convingere ideologică, iar PCR nu era pretențios: „Deși nu aveau o problemă să primească foști legionari în rândurile lor, tunau și fulgerau când alte partide făceau acest lucru“[57]. Cei care se converteau simțeau noul vânt puternic care sufla dinspre Moscova, iar PCR era pentru ei cel mai bun adăpost. Treptat, membrii PCR au ajuns să se infiltreze în consiliile locale și forțele de ordine din țară. Pe de altă parte, din cauza rusofobiei și rezistenței încăpățânate a țăranilor față de schimbare, comunismul avea să se lovească de obstacole mai dificile în România decât oriunde altundeva în Balcani.
Regele Mihai s-a străduit să mențină la putere un guvern național non-comunist, în speranța că americanii și englezii aveau să exercite presiuni asupra rușilor. Dacă regelui și consilierului său Iuliu Maniu li s-ar fi comunicat discuțiile purtate la Moscova în octombrie 1944, atunci nu ar mai fi trebuit să-și dea osteneala. Încercând să rezolve problemele din Polonia și Balcani, Churchill îl vizitase pe Stalin:

„Haide să ne stabilim politicile în Balcani. Armatele tale sunt în România și Bulgaria. Noi avem interese, misiuni și agenți în aceste țări. N-are rost să ne batem cap în cap din motive lipsite de importanță. În ceea ce privește Marea Britanie și Rusia, ce ai spune dacă Moscova ar deține 90 la sută din puterea de decizie din România, în timp ce noi am avea 90 la

sută în Grecia, iar în Iugoslavia să ne împărţim influenţa în mod egal?“ În timp ce se traducea, am scris pe o jumătate de foaie de hârtie:

România	
Rusia	90%
Restul	10%
Grecia	
Marea Britanie (în acord cu SUA)	90%
Rusia	10%
Iugoslavia	50%-50%
Ungaria	50%-50%

I-am întins foaia lui Stalin, care ascultase deja traducerea. A urmat o pauză de câteva secunde. Apoi și-a luat creionul albastru, a desenat o bifă mare pe pagină și ne-a dat foaia înapoi. Problema s-a rezolvat cât ai zice pește.[58]

Europa a fost împărțită la Ialta, în februarie 1945. Dar până atunci soarta

postbelică a Balcanilor fusese de mult pecetluită. La mijlocul anilor 1940, în condițiile în care relația dintre Uniunea Sovietică și Occident se deteriora treptat, împărțirea Europei devenea inevitabilă, căci Moscova încerca să-și consolideze așa-numitul cordon sanitaire din Europa de Est și Balcani. Britanicii și americanii nu au fost de acord cu monopolul politic al Rusiei în România și au protestat în câteva ocazii. Dar în calitate de specialiști în Realpolitik, au înțeles logica din spatele acțiunilor lui Stalin. „Rușii au deținut de la bun început un control de necontestat", i-a mărturisit Roosevelt lui Churchill în martie 1945, „și cum România se află la celălalt capăt al liniilor ruse de comunicație este cu atât mai complicat să contestăm pretextul la care apelează pentru a-și justifica acțiunile, respectiv necesitatea militară și securitatea."[59] Alternativa era un război între Uniunea Sovietică și Occident, un risc pe care niciuna dintre tabere nu voia să și-l asume. În Balcani, aveau să se mai facă ajustări în Iugoslavia și Ungaria (în mare parte în favoarea lui Stalin), dar după reuniunea de la Moscova, România și Bulgaria au intrat sub influența exclusivă a sovieticilor, iar Marea Britanie a primit mână liberă în Grecia.

Și în România și în Bulgaria, partidele comuniste s-au angajat să creeze un stat bazat pe potențialul revoluționar al clasei muncitoare. Dar în aceste țări nu exista un proletariat numeros. În România și Bulgaria exista o masă de țărani, a cărei mare majoritate favoriza proprietatea privată și considera conceptul de „colectivizare" un blestem. Conducerile comuniste au înțeles că trebuiau să facă curte țărănimii, neutralizându-i în același timp pe liderii populari. Încercările partidelor comuniste au fost ba comice, ba nesănătoase. Primul guvern dominat de comuniști din România a fost condus de Petru Groza, care a înființat Frontul Plugarilor, o organizație politică minusculă formată din țărani. Guvernul Groza a comandat câteva mii de tractoare din Uniunea Sovietică, ce aveau să fie trimise în cele 320 de Centre de Utilaje Agricole recent deschise. Ordinul a fost dat la momentul potrivit, dar tractoarele nu au ajuns vreodată în România. Bucureștiul și Sofia s-au trezit alături de un aliat puternic, a cărui economie era în ruine. Renașterea industriei și agriculturii din ambele state s-a dovedit extrem de dificilă, mai ales în România, unde Uniunea Sovietică a impus măsuri punitive. Pe lângă faptul că Basarabia și nordul Bucovinei au fost alipite Uniunii Sovietice, întreaga producție de petrol a României, un bun economic unic în Balcani, a fost preluată de

sovietici.
În România, opoziția și comuniștii nu cooperau mai deloc, iar conflictele violente erau frecvente. Viitorul prim secretar al partidului, Gheorghe Gheorghiu-Dej, a câștigat loialitatea celui mai numeros grup de muncitori din țară, lucrătorii feroviari, pe care i-a organizat în grupări paramilitare la care apela adesea pentru a „restabili ordinea". Pe parcursul anilor 1945 și 1946, Marea Britanie și Statele Unite au încercat să facă presiuni asupra Uniunii Sovietice cerându-i să le permită să intervină mai mult în guvernarea din România. În aceeași perioadă, vesticii au luat măsuri pentru a exclude partidele comuniste din Franța și Italia de la guvernare, fapt ce i-a dat lui Stalin un pretext impecabil de a adopta o atitudine similară în Balcani. În 19 noiembrie 1946, „poporul român a ieşit la urne şi a participat la nişte alegeri la care s-a apelat la cele mai frauduloase, violente şi lipsite de scrupule metode folosite vreodată în Balcani"[60]. Comuniștii dețineau acum controlul deplin.

Eliberare: Moartea unui țărănist – Bulgaria

La început, ocupația sovietică a fost mai tolerantă în Bulgaria decât în România. Americanii, englezii și bulgarii au fost cu toții de acord că Armata Roșie s-a comportat discret și respectuos. Ofițerii ruși nu au stat „în cele mai bune hoteluri… și au fost arareori văzuți în cele mai bune restaurante sau magazine. Îți dădeai seama de departe că erau străini". Elizabeth Barker, receptiva corespondentă a Reuters din Balcani, a comparat această realitate cu situația din Grecia unde „ocupația britanică… era mult mai stridentă și vădit iritantă. Britanicii ocupau cele mai bune hoteluri din fiecare oraș în care exista o garnizoană… Mergeau pe străzi de parcă ar fi fost patroni sau colonişti; uniformele lor kaki curate de armată, curelele albe și fețele rozalii se făceau strident remarcate pe fundalul grecesc"[61]. Bulgaria nu ascultase ordinul lui Hitler de a declara război Uniunii Sovietice. Este adevărat că Moscova declarase război Bulgariei cu puțin timp înainte să treacă Dunărea din România, în septembrie 1944; dar acesta a fost cel mai scurt război european – ostilitățile au durat doar câteva ore până când s-a acceptat capitularea Bulgariei. În Bulgaria, jafurile, violurile și exproprierile au fost un

fenomen mai rar întâlnit decât în alte regiuni. În general, bulgarii au primit trupele eliberatoare cu un entuziasm politicos. Sovieticii au găsit aici un Partid Comunist mai numeros și mai bine organizat decât în România.
Comuniștii nu au pierdut timpul și și-au reglat pe dată vechile conturi înființând tribunale speciale, cunoscute ca Tribunale Populare. Pe parcursul anului 1945, mii de oameni asociați cu regimul din perioada războiului au fost judecați sumar. Pe parcursul a șase luni, 2 138 de persoane au fost executate și tot atâtea condamnate la închisoare pe viață. Printre cei acuzați s-au numărat și oponenți ai regimului comunist care refuzaseră să colaboreze cu regimul pro-german. Cea mai de seamă victimă a acestui prim val de represiuni postbelice a fost cel mai important membru al partidului de stânga, Uniunea Agrară, G.M. Dimitrov, cunoscut fie ca „Doctorul", fie pur și simplu ca GM, pentru a-l deosebi de tizul său, Gheorghi Dimitrov, liderul necontestat al Partidului Comunist, care încă direcționa operațiunile de la Moscova, unde se afla în exil. Persecuția lui G.M. Dimitrov, care s-a reîntors din exil pe parcursul anului 1945, a demonstrat că, deși promitea un nou început, Partidul Comunist se inspira dintr-o tradiție importantă a anilor interbelici – cea a terorii de stat. Oamenii au învățat rapid să se teamă de Miliția Poporului, ai cărei ofițeri patrulau prin orașe și sate în uniformele distincte, kaki cu tighele roșii. În momentul în care a fost întrebat care era diferența dintre Miliția Poporului și poliția din anii interbelici, un avocat care a apărat Uniunea Agrară a remarcat: „În mare, sunt exact la fel, cu excepția faptului că Miliția Poporului nu își bate atât de mult capul. Pe vremuri, poliția reținea prizonierii până când doctorii din închisori reușeau să le vindece cicatricile astfel încât acestea să nu se vadă. Acum Miliția le dă drumul fără să-și pună astfel de probleme"[62].
Cu aceeași nepăsare, la începutul anului 1945, Miliția a înapoiat după câteva zile de interogări trupul Marei Raceva, secretara lui GM, mamei ei. Oficial, fata se sinucisese aruncându-se de la fereastra unei clădiri de patru etaje. Într-o notă adresată ambasadei, atașatul militar american, colonelul S.W. Bailey, a transmis constatările doctorului care a examinat cadavrul la cererea mamei. „În afară de rănile provocate de glonț și cuțit, s-au constatat următoarele leziuni – greu de explicat printr-o cădere, chiar și de la fereastra unei clădiri de patru etaje. 1. Unghiile de la ambele picioare au fost smulse din carne. 2. Trei degete de la mâna stângă au fost

rupte de la a doua articulație 3. Ambele urechi au fost tăiate. 4. Sânul drept a fost extirpat. 5. Limba i-a fost smulsă, la fel toți dinții. 6. Vreo 6 centimetri de piele, de pe aproximativ un sfert din mijloc, a fost jupuită. Este oarecum de înțeles că cererea de a pregăti un proces-verbal pentru a stabili aceste fapte a fost refuzată."[63]

GM a fugit din țară cu ajutorul americanilor, iar Nikola Petkov a preluat conducerea Uniunii Agrare. Petkov nu era străin de violența politică. În 1907, tatăl său, Dimităr, la acel moment prim-ministru al Bulgariei, a fost asasinat la câteva minute după ce a părăsit o reuniune guvernamentală organizată la parlament, Narodno Sabranie. Fratele său, Petko Petkov, cel mai eficient locotenent al lui Stamboliiski, a fost împușcat mortal în 1924 de unul dintre agenții generalului fascist Vălkov********. Până la moartea fratelui său, Nikola Petkov studiase dreptul la Paris, fiind un bon vivant, deloc interesat de politică. Dar după ce a suferit a doua tragedie, a hotărât să reconstruiască Uniunea Agrară, colaborând îndeaproape cu GM în anii 1930. Spre deosebire de GM, care a plecat în exil în 1941, Petkov a rămas în Bulgaria pe parcursul războiului pentru a organiza rezistența clandestină a Uniunii Agrare. Această decizie s-a soldat cu două condamnări la închisoare. Petkov era talentat și fermecător, iar palmaresul politic și curajul său erau curate ca lacrima.

În vara lui 1945, agrarienii și social-democrații au căzut victime binecunoscutei tactici comuniste de dezbinare și cucerire. Pentru a-și slăbi oponenții, Partidul Comunist îndemna membrii-cheie ai partidelor rivale să se scindeze de conducerea principală și să formeze organizații concurente. Aceste grupări susținute de comuniști au rămas în Frontul Patriotic, în timp ce vechile partide, Uniunea Agrară și Partidul Social-Democrat, au părăsit coaliția. Pe parcursul următorilor doi ani, au purtat o luptă zadarnică cu scopul de a contracara instituționalizarea dictaturii comuniste. Însă Petkov, cel mai popular politician din Bulgaria, a refuzat să renunțe fără să lupte.

Liderul Uniunii Agrare s-a dovedit abil în a atrage reprezentanți americani și englezi din Comisia Aliată de Control în politicile interne ale Bulgariei. A rămas de asemenea în termeni de prietenie cu persoane din conducerea Frontului Patriotic, deschise compromisului politic. În august 1945, manevrele sale politice au dat roade: pe parcursul campaniei în care s-au implicat serios americanii și britanicii, Ministerul de Interne deținut de comuniști a sancționat intimidările ostentative la adresa

opoziției cerând o amânare. Enervată de succesul repurtat de Petkov, Moscova și-a aruncat în luptă cea mai puternică armă politică – pe Gheorghi Dimitrov.
Dimitrov se născuse într-o familie de revoluționari din clasa muncitoare. A devenit activist politic la vârsta de doar treisprezece ani, pe când lucra într-o tipografie. În doar două decenii, a reușit să urce în ierarhia „Înguștilor", echivalentul bulgar al bolșevicilor, și să devină unul dintre cei doi mari comuniști influenți din țară. Frații său muriseră fie în Războaiele Balcanice, fie uciși de forțele de ordine din Rusia și Bulgaria. Pe parcursul Terorii Albe, dezlănțuite de Vălkov în anii 1920, Dimitrov a ales să plece în exil. A ajuns în Germania în momentul în care Hitler ajungea la putere. Arestat de naziști pentru presupusa sa implicare în incendiul de la Reichstag, Dimitrov a captat atenția unui public internațional cu prilejul procesului său, organizat la Leipzig. L-a zdrobit pe Göring, aflat în funcția de procuror, din cuvinte, fapt ce i-a adus o binemeritată notorietate. După ce a fost achitat, a devenit cetățean sovietic, iar Stalin l-a răsplătit pentru succesul de la Leipzig oferindu-i în grijă Internaționala Comunistă (Comintern).
Când Frontul Patriotic a preluat puterea în Bulgaria, Dimitrov a rămas în Rusia. Cu toate acestea:

a planat amenințător deasupra Sofiei fără să fie prezent fizic în capitala bulgară. O statuie de două ori mai înaltă decât el, din mortar brut, care îl înfățișa îmbrăcat într-o redingotă lungă, cu un sul de hârtie într-o mână și o privire nobilă, în stil Beethoven, trona la intrarea în dezafectatul palat regal… În cele mai importante magazine, găseai fotografii în care purta o grațioasă mustață în stil Eduard al VII-lea și cărți despre el. La orice procesiune mulțimea flutura în aer steaguri și portrete ale lui Dimitrov, aclamându-l ca fondator al Frontului Patriotic… Nu puteai să petreci patruzeci și opt de ore în Sofia fără să-i simți copleșitoarea prezență.[64]

În seara zilei de 8 noiembrie 1945, Dimitrov s-a întors în Bulgaria după două decenii. Teatrul Național era plin ochi de demnitari, iar afară o mulțime numeroasă scanda ritmat „Di-mi-trov". Dar Leul de la Leipzig

era bătrân și, după toate aparențele, trăia o viață lipsită de bucurii de când singurul său fiu căzuse ucis în război. În loc să se bucure de primirea sa triumfală, a ținut un discurs încărcat de amărăciune personală. A atacat cu furie regimul antebelic pentru că nu îl invitase să se întoarcă în Bulgaria în timpul procesului pentru implicarea sa în incendiul de la Reichstag și a spus că întoarcerea i-a fost ruinată când a văzut „zdrențele murdare ale opoziției“ de vânzare în Sofia. Dimitrov nu aducea solii împăcării.
Ziarele Frontului Patriotic au început să-l acuze pe dată pe Petkov că se îmbogățise pe spinarea poporului și își construise o vilă impresionantă din acești bani. De fapt, conducătorul Uniunii Agrare trăia într-o căsuță în centrul Sofiei, de cele mai multe ori plină de țărani care bătuseră drumul din zonele rurale până în capitală pentru a cere sfatul acestei personalități de vază. Pe de altă parte, Dimitrov își însușise o vilă, înconjurată de un zid imens acoperit cu sârmă ghimpată. Noaptea, clădirea era luminată de patru reflectoare care o făceau să se asemene cu o închisoare. Arogant și alienat de oamenii de rând, Dimitrov era întotdeauna înconjurat de gărzi de corp și apărea arareori în public. A fost primul membru balcanic al „noii clase“ pe care disidentul iugoslav, Milovan Djilas, avea să o critice aspru un deceniu mai târziu.
În 1946 și în prima jumătate a anului 1947, lideri de seamă din toate partidele de opoziție care au refuzat să colaboreze au fost torturați, condamnați și în unele cazuri executați. Dar Dimitrov s-a simțit suficient de încrezător în sine cât să acționeze împotriva lui Petkov abia la începutul verii anului 1947, când guvernele britanic și american au recunoscut în cele din urmă statul postbelic bulgar. În 5 iunie, Miliția Populară a intrat în sala de ședințe a parlamentului. Și-au croit drum cu forța printre zeci de parlamentari din opoziție și l-au târât pe Petkov afară. A fost acuzat de trădare într-un proces politic, care a prezentat o serie de caracteristici care aveau să devină binecunoscute în „democrațiile populare“ din Balcani – mărturii forțate, documente falsificate și o condamnare la moarte prestabilită, care în acest caz a și fost executată în data de 23 septembrie 1947. În întreaga țară, au fost organizate demonstrații în masă prin care se cerea pedeapsa cu moartea. Sindicatul minerilor din Sofia, unul dintre pilonii Partidului Comunist, a declarat că pedeapsa cu moartea avea să ofere membrilor săi „un stimulent pentru a munci mai mult și a avea realizări mai bune în

producție“[65].
În ultimele sale cuvinte adresate tribunalului, Petkov, care nu a semnat vreo mărturie, a declarat: „Nu mă tem indiferent ce soartă voi avea și nici nu mă tulbură apelativul de «trădător». Căci și tatăl, și fratele meu au fost uciși pe străzile Sofiei, denunțați ca trădători, pentru a fi mai apoi recunoscuți drept eroi ai națiunii bulgare“[66]. (Cincizeci și trei de ani mai târziu, am asistat la o demonstrație în masă organizată în fața unui soclu pe care se aflase până de curând o statuie a lui Dimitrov. Mulțimea se adunase pentru a aduce un omagiu lui Nikola Petkov.)
În 1933, secția bulgară a Ligii Drepturilor Omului organizase o campanie de protest împotriva procesului lui Dimitrov de la Leipzig. După ce a fost achitat, Dimitrov îi mulțumise personal președintelui secției bulgare, Nikola Petkov. La un an după procesul lui Petkov, Dimitrov a recunoscut că i-a ordonat judecătorului să pronunțe pedeapsa cu moartea. „Bineînțeles că dacă nu s-ar fi intervenit din străinătate și dacă nu ar fi existat persoane care să încerce să oblige tribunalul nostru suveran să ia anumite decizii, atunci am fi putut salva viața lui Petkov. Pedeapsa cu moartea ar fi putut fi comutată în alt fel de pedeapsă. Dar când a venit vorba despre șantajarea națiunii bulgare și îngrădirea drepturilor tribunalului nostru popular suveran, pedeapsa cu moartea a trebuit dusă la bun sfârșit.“
„Condamnarea lui Petkov“, a comentat săptămânalul francez Une semaine dans le monde, „este un alt episod din ofensiva generală lansată împotriva partidelor țărănești din Europa Centrală și Balcani, atacul Internaționalei Roșii împotriva Internaționalei Verzi.“[67]

Eliberare: oaia neagră – Iugoslavia

Din 1943, mișcările revoluționare au luat avânt și în alte două state balcanice, Iugoslavia și Grecia. Ambele curente se maturizaseră pe parcursul anilor duri de ocupație nazistă și ambele fuseseră active în aprigele războaie civile purtate împotriva susținătorilor monarhiilor interbelice și fasciștilor locali. Scopul lor era să îmbine eliberarea cu impunerea unei noi ordini socialiste. Sursa autorității lor nu era Armata Roșie, ci faptul că luptau împotriva puterii de ocupație. Din acest motiv,

se bucurau de susţinere în masă şi o combativitate fără egal, care nu se potrivea prea bine cu planurile Aliaţilor de a stabili „sfere de influenţă“.
Prin acordul din octombrie 1944, Churchill şi Stalin îşi împărţiseră în mod egal influenţa în Iugoslavia. Cu toate că îl convinsese pe Churchill să nu-i mai susţină pe Draža Mihailović şi unităţile cetnicilor, ci pe partizani, Tito nu avea cea mai mică intenţie de a le permite britanicilor să intre în ţară după război. Tito i-a comunicat lui Stalin că dacă britanicii debarcau pe coasta dalmată, partizanii aveau să-i atace. Dar în loc să-i încurajeze pe partizani în această atitudine antibritanică, Stalin i-a ordonat lui Tito să-şi domolească zelul revoluţionar. Occidentul, a avertizat conducătorul sovietic, avea să creadă că Tito acţiona la instrucţiunile explicite ale Moscovei. Stalin dorea cu adevărat să coopereze cu Vestul şi să îndepărteze orice suspiciune că ar fi încercat să submineze delicatele negocieri ale celor trei conducători aliaţi. Demagogia revoluţionară a lui Tito şi a comuniştilor iugoslavi, care jucase un rol atât de important în lupta partizanilor, nu era nimic mai mult decât o provocare din punctul de vedere al lui Stalin. „Ce este această absurditate de care tot aud că purtaţi stele roşii pe berete?“ a întrebat el înfuriat. „Aparenţa nu este importantă. Ceea ce reuşiţi să realizaţi este important. Iar voi ţopăiţi de colo-colo cu… stele roşii! Dumnezeule, ultimul lucru de care avem nevoie sunt stelele roşii!“[68]
Conducerea noii Iugoslavii a făcut câteva concesii de formă Aliaţilor. L-au invitat pe Ivan Šubašić, prim-ministrul guvernului monarhist în exil, să se întoarcă în ţară în calitate de ministru de externe, tocmai pentru a demonstra că noul regim se bucura de o bază democratică largă. La faţa locului însă au impus un sistem justiţiar revoluţionar aspru. În timp ce trupele germane părăseau în grabă Iugoslavia, în 7 mai 1945, liderul fascist croat, Ante Pavelić, însoţit de 100 000 – 2 00 000 de ustaşi şi civili au pornit către graniţa austriacă urmăriţi de forţele partizanilor. Au reuşit să ajungă până la Bleiburg, un mic oraş austriac de frontieră, unde au fost înconjuraţi de trupele britanice, care avansau din nord, şi partizanii, care veneau din sud. În timp ce avioanele de vânătoare RAF Spitfire zumzăiau deasupra lor, aproximativ 30 000 – 40 000 de soldaţi, printre care şi Pavelić, au reuşit să se facă nevăzuţi în pădurile din apropiere şi să pătrundă ulterior adânc în Austria. Restul soldaţilor au fost fie luaţi prizonieri de partizani, fie măcelăriţi. În cea de a patra zi de marş, în apropierea oraşului sloven Maribor, au fost ucişi circa 30 000 de

ustași. Pe 20 mai, lângă satul Tezna, „aproximativ 50 000 de soldați croați și circa 30 000 de refugiați, în mare parte femei și copii, au fost executați pe parcursul a cinci zile… Un sfârșit macabru pentru «Statul Independent al Croației»“[69].

Nici cetnicii din Serbia nu au sfârșit mai bine, cu toate că foarte mulți dintre aceștia luptaseră cu vitejie împotriva nemților. Mihailović, liderul cetnicilor, a condus o mică bandă de războinici în munții din estul Bosniei. În cele din urmă, a fost arestat, judecat și executat în 1946 ca presupus criminal de război. Însă mii de luptători cetnici au devenit fugari într-o lume crepusculară. Foarte mulți dintre ei fuseseră doar niște elevi de gimnaziu când se alăturaseră rezistenței. Acum erau vânați în toate satele și orașele din Serbia. Mii de cetnici se ascundeau de poliția secretă din Belgrad, iar la asfințit se mutau dintr-un refugiu în altul. Din când în când mergeau să-și vadă familiile, riscând să fie arestați. În locul adolescentului cu chip luminos care plecase de acasă cu trei sau patru ani înainte, părinții deschideau acum ușa „unui tânăr înalt, mohorât, cu ochii încercănați… care își făcea apariția în pragul casei lor strângând întotdeauna în mână un obiect pe care îl ascundea în buzunarul pelerinei de ploaie“[70].

Arestat de Gestapo în timpul războiului, Dimitrije Djordjević, un tânăr conducător al cetnicilor, a supraviețuit lagărului de la Mauthausen pentru a cădea în mâinile succesorului comunist al Gestapoului când s-a întors la Belgrad. „Ambele [organizații] aveau ca numitor comun violența cu care își impuneau autoritatea. Gestapo distrugea trupul; OZNa viola sufletul. Gestapo omora împușcând și arestând prizonierii în lagăre de exterminare; OZNa însă își spăla victimele pe creier, cerându-le să se căiască pentru crime pe care nu le comiseseră și să se lepede de sine. Diferența consta în tipul de anihilare, o organizație te distrugea fizic, cealaltă spiritual.“[71]

OZNa, Odsek za zaštitu naroda (Departamentul pentru Protecția Poporului), s-a format după modelul poliției secrete sovietice, NKVD. Dar pe parcursul războiului, sub conducerea aspră a lui Aleksandar Ranković, ministrul comunist de interne, această instituție s-a maturizat independent de controlul sovietic. Ranković a construit o rețea de informatori și o poliție politică devotată a cărei extraordinară eficiență a dat naștere faimoasei rime Ozna sve dozna (Ozna descoperă totul)********. Intenționa să facă din OZNa o organizație omniprezentă,

recrutând oameni „din toate blocurile, de pe toate străzile, din toate satele și cazarmele“[72]. Lagărele naziștilor și ustașilor din întreaga Iugoslavie au fost predate înspre folosință comuniștilor. Zeci de mii de oameni au fost executați între 1946 și 1947, iar sute de mii au fost închiși. În 1947, lagărele și închisorile erau atât de supraaglomerate, încât sistemul penal a început să se prăbușească. Din cauza arestărilor în masă, foarte mulți tineri fuseseră scoși de pe piața muncii, iar economia a avut de suferit. Deși Ranković s-a împotrivit, partidul a fost nevoit să grațieze zeci de mii de oameni.

Mulțumită în mare parte OZNa, Partidul Comunist din Iugoslavia (Komunistička Partija Iugoslavije – KPJ) a reușit să neutralizeze orice formă de opoziție politică la scurt timp după alegerile din noiembrie 1945, care au fost evident măsluite. În Iugoslavia, comuniștii au monopolizat puterea mult mai devreme decât în orice altă țară din Europa de Est. Dar pe lângă impunerea ordinii interne prin teroare, OZNa a jucat și un alt rol important din punct de vedere istoric. În pofida devotamentului fără egal pe care i-l purta conducerea iugoslavă lui Stalin, problemele dintre Moscova și Belgrad au început să apară pe neașteptate, la scurt timp după sfârșitul războiului. Chiar înainte de încheierea conflictului, Milovan Djilas, locotenentul lui Tito responsabil cu propaganda și presa, s-a plâns comandamentului militar sovietic de la Belgrad de comportamentul Armatei Roșii: „Se raportaseră atât de multe incidente comise de indivizi și grupuri formate din soldații Armatei Roșii împotriva civililor și reprezentanților armatei iugoslave încât acest lucru a devenit o problemă politică pentru Partidul Comunist… Au avut loc 1 219 violuri, 111 cazuri de crimă și 1 204 jafuri – cifre care nu sunt tocmai mici având în vedere că Armata Roșie acționa doar în regiunea de nord-est a Iugoslaviei“[73].

Stalin i-a reproșat personal lui Djilas că ar fi îndrăznit să pună sub semnul întrebării onoarea Armatei Roșii și a acuzat KPJ că i-ar fi spionat pe reprezentanții sovietici de la Belgrad. OZNa și NKVD deveneau cu adevărat rivale. Ambele strângeau materiale nu numai împotriva opoziției din Iugoslavia, dar și una împotriva alteia. Investigațiile OZNa din perioada 1946 și 1947 au scos la iveală cu câtă destoinicie pătrunsese poliția secretă sovietică în partidul și armata iugoslavă: agenții NKVD erau prezenți în cele mai importante organe din aparatul iugoslav de stat.

Tensiunile dintre Moscova și Belgrad au escaladat și din cauza problemelor de ordin economic. Iugoslavia a refuzat oferta sovieticilor de a pune bazele unor întreprinderi mixte. Aceste companii erau modalitatea preferată a rușilor de a extrage cât mai multe resurse cu putință din statele-satelit pentru a revitaliza economia sovietică. Iugoslavii au respins sistemul întreprinderilor mixte și au prezentat un plan cincinal ambițios de dezvoltare economică, cu mult înaintea oricărei alte țări din Europa de Est. O asemenea dovadă de curaj ar fi putut trece drept neobrăzare: un plan cincinal presupunea o paritate ideologică cu Uniunea Sovietică. Stalin era deranjat de zelul militant al iugoslavilor. KPJ acceptase dogma comunistă de-a gata și nu înțelesese încă faptul că aceasta nu era decât o simplă ustensilă folosită de Stalin pentru a-și legitima puterea personală și noul imperialism rusesc.

În timp ce extindea influența sovietică în Europa de Est, Stalin era atent să nu alarmeze Marea Britanie și Statele Unite. Balcanii însă prezentau anumite probleme strategice, atât pentru Stalin, cât și pentru iugoslavi. „Barierele muntoase din Balcani", a observat un istoric contemporan, „formează un obstacol natural care separă Rusia și Europa de nord-est de Mediterană. Liniile de comunicație deja existente ne oferă doar trei goluri importante în această barieră – extremitatea nord-estică a Adriaticii și Fiume, valea Vardarului care coboară înspre Salonic și strâmtorile de la Marea Neagră care trec prin Constantinopol. Nu este o întâmplare faptul că Trieste, strâmtorile și Macedonia sunt cele trei focare de pericol ale Europei de Sud-Est."[74]

În aprilie 1945, forțele iugoslave s-au grăbit să ajungă la Trieste înaintea trupelor neozeelandeze care avansau dinspre fluviul Po sub comanda britanicilor. În acest port trăiau o populație majoritar italiană și o minoritate slovenă, deși zonele rurale adiacente erau preponderent slovene. Iugoslavii își doreau cu disperare să anexeze orașul pentru a obține o ieșire fără probleme la Adriatică. Dar la presiunile vestului, armata iugoslavă a evacuat fără tragere de inimă orașul și s-a retras în spatele unei linii asupra căreia se convenise în prealabil, lăsând Trieste sub ocupația Aliaților. Marea Britanie insistase ca iugoslavii să se retragă, căci se temea că revendicarea acestora ar fi putut fi o încercare a sovieticilor de a-și ridica o bază navală la Adriatică. De fapt, fidel politicii sale de a coopera cu Vestul în chestiuni strategice, Stalin refuzase tăios să susțină revendicările iugoslavilor în Trieste.

În Macedonia, iugoslavii sperau să reușească să pătrundă în Salonic susținând războiul revoluționar purtat de comuniștii greci, trupele EAM/ELAS, împotriva guvernului de la Atena și a forțelor britanice. Însă Stalin a dat Marii Britanii mână liberă în Grecia, primind în schimb controlul în România și Bulgaria. Dictatorul sovietic nu avea cea mai mică intenție de a-și încălca cuvântul, așa că iugoslavii și sovieticii au urmat politici diametral opuse vizavi de Grecia.
Percepția Occidentului, cum să Stalin avea să-și extindă Imperiul oriunde ar fi putut, a pus pe planul doi tensiunile dintre Moscova și Belgrad. Este adevărat că poziția de neclintit a Iugoslaviei vizavi de Trieste și războiul civil din Grecia era consolidată de convingerea că Belgradul era cel mai loial aliat al Moscovei. Ori, tocmai această combativitate a declanșat suspiciunea lui Stalin față de conducerea iugoslavă. I se părea imposibil să corupă un stalinism iugoslav indigen ai cărui conducători puneau puritatea revoluționară și interesele naționale iugoslave înaintea necesităților strategice sovietice.
În martie 1947, președintele Truman și-a prezentat în linii mari faimoasa „doctrină“ în fața Congresului American. Președintele a promis susținere atât Greciei, cât și Turciei împotriva expansiunii comuniste. Statele Unite și-au însușit rolul de principal susținător imperial al guvernului grec împotriva insurgenților din EAM/ELAS. În cazul Turciei, Washingtonul era pregătit să-și folosească puternica forță militară împotriva tentativelor sovietice de a-și impune prezența în zona strâmtorilor sau de a anexa regiuni din estul Turciei, regiuni pe care Moscova le revendicase recent.
Ca urmare a doctrinei Truman, Stalin a făcut presiuni și mai mari asupra democrațiilor populare pentru a distruge orice urmă de opoziție față de conducerea comunistă. Drept consecință, puritatea ideologică a Iugoslaviei a părut să capete și mai multă importanță. Celelalte partide est-europene și partidele comuniste din Franța și Italia, cele mai mari din Vest, vedeau conducerea iugoslavă ca pe un ciocan pe care Stalin îl ridica pentru a zdrobi opoziția. La reuniunea organizată pentru înființarea Biroului Comunist pentru Informații (Cominform), organizată în orașul Szklarska Poręba din sud-vestul Poloniei, în septembrie 1947, Milovan Djilas a condus atacul împotriva lui Togliatti și Thorez, acuzați de devieri „de dreapta“ de la linia generală de partid.
Politica dusă de Stalin în Europa de Est și Balcani în 1947 și 1948 a avut

prin urmare două ţeluri: pe de o parte, Vestul nu trebuia provocat prin încălcarea liniilor stabilite la Ialta, iar aliatele din Europa de Est trebuiau să-şi subordoneze politicile externe şi interne scopurilor sovietice. Djilas l-a asigurat în repetate rânduri pe liderul sovietic de bunele intenţii şi loialitatea conducerii iugoslave. „Şi cum au fost primite aceste bune intenţii?“, s-a gândit el mai târziu. „Cu aroganţa şi respingerea tipică unei mari puteri vizavi de o putere mică – a celui puternic vizavi de cel slab.“[75] Deosebirile dintre atitudinea stalinistă şi cea ţaristă faţă de Balcani erau minime.

Nu intransigenţa din politica externă a fost motivul care a declanşat în final excomunicarea Iugoslaviei din Biserica Moscovei. Erezia a început odată cu apariţia ideii creării unei federaţii sau confederaţii balcanice, un proiect promovat atât de Tito, cât şi de liderul bulgar Gheorghi Dimitrov, deşi în forme diferite.

În 1947, conducătorii albanezi, Koçi Xoxe şi Enver Hoxha, au convenit ca statul lor să devină a şaptea republică absorbită de Iugoslavia. Tito intenţiona apoi să invite şi Bulgaria să se alăture federaţiei iugoslave, în calitate de a opta republică constituentă. Însă chiar dacă susţinea conceptul de federaţie, Dimitrov prefera ca Bulgaria să-şi păstreze propria identitate statală şi să se alăture Iugoslaviei în cadrul unei confederaţii.

Pentru a le dejuca planurile iugoslavilor, în ianuarie 1948, Dimitrov şi-a anunţat ambiţioasa intenţie de a crea o confederaţie balcanico-dunăreană. Aceasta avea să includă în graniţele sale nu numai toate republicile populare, ci şi Grecia. Conducătorul bulgar a comis o neglijenţă şi nu s-a consultat cu Moscova înainte de a arunca această bombă, căci planul includea şi Grecia şi contrazicea astfel direct politica lui Stalin de a evita confruntările cu americanii în sudul Europei. Dimitrov credea probabil că, în calitate de fost şef al Cominternului, fiind prin urmare persoana cu cea mai mare autoritate din republicile populare, încă se afla în poziţia de a lua iniţiative de politică externă. În 29 ianuarie, Pravda i-a deschis ochii şi l-a scăpat de aceste idei greşite: „Redactorii ziarului Pravda sunt de părere că aceste ţări nu au nevoie de vreun fel de federaţie, confederaţie sau uniune vamală artificială sau orice alt tip de asemenea idei mai mult sau mai puţin dubioase“[76]. Stalin a interpretat imediat planul de formare a unei confederaţii ca pe o încercare a aliaţilor săi de a se organiza independent de Moscova.

Convocat la Moscova alături de conducerea iugoslavă, Dimitrov a venit cu niște scuze slabe în apărarea sa, după care a criticat în public întreaga idee. Iugoslavii însă nu s-au arătat atât de doritori să renunțe la dreptul de a avea o politică regională independentă. Într-o serie de scrisori, Stalin i-a acuzat pe Tito și „clica“ sa de erezie, cerându-le să se supună imediat. În februarie 1948, Le Figaro a transmis că la București portretele lui Tito au fost date jos din toate locurile publice. Însă nici în Vest și nici în Est, nimeni nu și-a dat seama cât de gravă era această problemă până la o reuniune a Cominform, la care iugoslavii au refuzat să participe, în cadrul căreia s-a publicat faimoasa Rezoluție din data de 28 iunie 1948 (a fost aleasă această dată pentru rezonanța ei istorică în inimile sârbilor și iugoslavilor, căci pe 28 iunie se comemora bătălia de la Kosovopolje din 1389, asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand și promulgarea primei constituții iugoslave). Partidul Comunist Iugoslav era acuzat că ar fi calomniat Uniunea Sovietică. I se imputa că „a abandonat teoria marxistă a claselor și lupta de clasă“, o ironie deosebită, după cum ar fi putut să demonstreze victimele terorii de clasă din Iugoslavia. În cele din urmă, iugoslavii erau acuzați în mod solemn de construcția unui sistem birocratic care priva partidul de „democrație internă în cadrul partidului… alegeri… critici… și auto-critici“. Făcând o aluzie rasistă nereușită la istoria balcanică, Rezoluția afirma că OZNa ar fi impus un regim „rușinos, terorist și strictamente turc“ în Iugoslavia.

Uniunea Sovietică și republicile populare au încetat orice cooperare cu Iugoslavia. Stalin era convins că putea îngenunchea Belgradul în doar câteva zile. Potrivit lui Hrușciov, a spus zeflemitor că nu trebuia decât „să-și ridice degetul mic“ pentru ca iugoslavii să-i implore mila. Tulburările provocate de blocada economică impusă de Stalin au fost cu adevărat grave. Uniunea Sovietică și republicile populare furnizau cea mai mare parte a materiilor prime din Iugoslavia, inclusiv aproape tot petrolul din țară. Truman și americanii au fost atenți la dilema Iugoslaviei și au pus la cale un plan „de a-l menține pe Tito pe linia de plutire“, ca potențial aliat în războiul global împotriva comunismului sovietic.

Iugoslavia a încheiat relații comerciale cu Occidentul, dar în chestiunile interne KPJ a rămas fidel practicilor sale staliniste. Denunțurile și persecuțiile politice, niciodată pe deplin abandonate, au reînviat: de această dată, țintele au fost susținătorii Uniunii Sovietice. Aproximativ 50

000 de așa-numiți „informatori oficiali“ au fost închiși în lagăre. Cu ajutorul UDBa (fosta OZNa), Tito a făcut față hărțuirilor lui Stalin reușind să mobilizeze o nouă formă de naționalism iugoslav (prima și ultima dată când iugoslavismul a fost îmbrățișat călduros de mase ca ideologie unificatoare). Partidul Comunist Iugoslav și conducerea titoistă au supraviețuit excluderii din turma sovietică – însă Rezoluția Cominformului a dat o lovitură fatală unei alte revoluții.

Eliberare: Războiul Civil din Grecia

Wehrmachtul a început să se retragă în grabă din Atena spre sfârșitul lui septembrie 1944. După ce a plecat și ultimul soldat, capitala Greciei a început să vuiască, clocotind de parcă ar fi fost „cuprinsă de o fericire dionisiacă… cu demonstrații și contra-demonstrații, sloganuri și contra-sloganuri scrise cu vopsea roșie și albastră, cântece politice de toate felurile, toate pe același acord, iar la fiecare colț de stradă se făcea propagandă și contra-propagandă. Toate acestea au izbucnit cu violență“[77]. Grigori Popov, șeful Misiunii Militare Ruse, conducea prin centrul orașului, când mulțimea cuprinsă de fericire a ridicat cu propriile forțe mașina în care se afla și a pornit cu ea în spate spre centru, țipând: „Trăiască Uniunea Sovietică! Trăiască Stalin!“ Popov, care privea cu dispreț mișcarea populară din Grecia, a rămas de neclintit ca o stană de piatră. Timp de mai multe zile și nopți, locuitorii Atenei au așteptat nerăbdători ca armata comunistă, ELAS, să intre triumfătoare în oraș. Churchill și rețeaua sa de agenți din Grecia au recunoscut că dacă ELAS și cei doi sponsori politici ai acesteia, Frontul Popular (EAM) și Partidul Comunist din Grecia (KKE), ar fi dorit să ia în stăpânire Atena și să obțină astfel controlul absolut în Grecia, atunci nimic nu i-ar fi putut opri. EAM/ELAS deja era stăpână peste patru cincimi din țară.
De pe piscurile Munților Pind se scurgeau mii de luptători ai ELAS, cunoscuți sub denumirea colectivă de „Muntele“, gata să ia parte la acest eveniment. Puterea și misterul care caracterizau ELAS erau tocmai amestecul dintre tradițiile klefților din interiorul muntos al țării și tehnicile mai recente de organizare comunistă. „Nu țăranii simpli au fost cei care au demarat rezistența împotriva nemților“, a remarcat Monty

Woodhouse, cel mai receptiv agent SOE din Grecia. „Acesta era ultimul lucru pe care și-l doreau: nu văzuseră în viața lor vreun neamț și nu văzuseră nicio diferență până când au sosit vorbitorii de la oraș cu tot felul de îndemnuri de a ridica armele împotriva invadatorului… Au fost obligați să aleagă între diferitele tipuri de conducere care li se ofereau: să devină fie colaboratori, fie comuniști sau republicani, sau orice altceva, fără să știe că aceste opțiuni nu erau exhaustive; adesea aproape că habar nu aveau că acestea se excludeau reciproc.“[78] KKE își trăgea puterea din zonele urbane, mai ales din Atena și orașele din Tesalia. Dar foarte mulți dintre bărbații și femeile care erau trimiși să organizeze țărănimea erau chiar ei imigranți de prima sau a doua generație din zonele rurale. Propovăduiau un concept romantic al luptei, care se reflecta adesea în pseudonimele pe care le adoptau – Ares (zeul războiului), Oreste, Hermes sau Pericle. În plus, au înțeles cum să îmbine codurile rurale de onoare cu disciplina de fier a antrenamentului lor stalinist.

Recrutarea încununată de succes a acestei armate de țărani poate fi atribuită abilităților de organizare ale KKE. Disciplina era menținută prin folosirea sistematică a terorii atât de către comandanții ELAS, dar și, mai amenințător, de OPLA, poliția secretă care tocmai se forma și al cărei acronim însemna în greacă „armament“. Însă asemenea partizanilor din Iugoslavia, EAM/ELAS investeau bani și efort în alinarea greutăților cumplite suferite de grecii de rând de pe vremea ocupației germane. Într-o societate care era notorie pentru discrepanțele dintre bogați și săraci și condusă de elite capricioase care nu își vedeau decât propriul interes, populația sărăcită din orașe și sate susținea în număr mare rezistența. Până la sfârșitul anului 1944, EAM număra estimativ două milioane de membri, o cifră uimitoare într-o țară de șapte milioane de locuitori. Oamenii fuseseră atrași de această mișcare pentru că le oferise unități rudimentare de sănătate și învățământ, alimente unde era necesar și, mai presus de toate, le insuflase sentimentul că țărănimea conta de fapt pentru femeile și bărbații din orașe. Condițiile pentru victorie fuseseră deja îndeplinite la Atena, unde KKE se bucura de mare popularitate în rândul locuitorilor. Însă ordinul de a porni la atac împotriva orașului nu a fost dat niciodată.

Din motive pe care kapetanoi, comandanții ELAS, nu le înțelegeau încă, conducerea KKE semnase în 26 septembrie Acordul de la Caserta, Italia,

cu britanicii, reprezentanţii guvernului monarhist în exil şi generalul Napoleon Zervas, comandantul EDES. Aceasta din urmă era ultima mişcare non-comunistă de rezistenţă rămasă loială regelui George al II-lea. Îşi stabilise sediul în provincia Epir, din nord-vest. Un acord semnat în februarie 1944 pusese capăt unei lupte dintre EDES şi ELAS, care prezenta asemănări cu conflictele dintre partizanii şi cetnicii din Iugoslavia. Acum, Acordul de la Caserta aducea de fapt toate unităţile militare din Grecia sub controlul britanicilor.

De la sosirea sa în Grecia, la sfârşitul lui iulie 1944, colonelul Popov îi făcuse să înţeleagă pe conducătorii KKE cât de importantă era cooperarea cu britanicii. Partidul urma să se alăture unui guvern de uniune naţională, susţinut de britanici şi care includea politicieni de toate tipurile. La instrucţiunile lui Molotov, Popov a avertizat KKE că Uniunea Sovietică nu sprijinea o intervenţie armată şi că nu avea să trimită arme pentru ELAS. Cum britanicii erau gata să renunţe la România, singura ţară din Balcani unde nu exista pic de sprijin pentru regimul comunist, Uniunea Sovietică era relativ bucuroasă să poată face acelaşi lucru în Grecia, unde comuniştii se bucurau de o susţinere populară copleşitoare. Tranzacţia a fost apoi validată prin acordul procentual semnat în octombrie 1944 între Stalin şi Churchill.

Însă în momentul în care s-a instalat la Atena fără să înţeleagă câtuşi de puţin situaţia din interiorul Greciei, generalul Ronald Scobie, comandantul forţelor britanice din Grecia, şi-a supraapreciat forţele. Cu susţinerea explicită a lui Churchill, a cerut demobilizarea ELAS, impunând nişte condiţii care s-au dovedit prea umilitoare pentru comandanţii acesteia şi care au provocat o fisură în Biroul Politic al KKE. Negocierile dintre KKE şi prim-ministrul susţinut de englezi, Ghiorghios Papandreu, au eşuat la începutul lunii decembrie, înainte ca britanicii să-şi poată impune o prezenţă militară masivă în sudul Greciei. În 3 decembrie, în momentul în care KKE a lansat un apel pentru organizarea unei demonstraţii în Piaţa Constituţiei din centrul Atenei, deja se pregătise terenul pentru perioada care ne este cunoscută drept a Doua Etapă a Războiului Civil din Grecia.

În acea dimineaţă geroasă de duminică, un soare jos şi puternic lumina coloanele nesfârşite de oameni care se îndreptau înspre centrul Atenei din toate direcţiile. Atmosfera era una jubilantă, căci mii şi mii de oameni se înghesuiau în Piaţa Constituţiei în faţa Mormântului Soldatului

Necunoscut. Încurajat de mulţimea furtunoasă, un tânăr „s-a năpustit din primele rânduri… şi a început să danseze nebuneşte. A sărit sus în aer de două ori. Dintr-odată s-a chircit de durere şi s-a prăbuşit la pământ cu pieptul plin de sânge“[79]. De pe clădirile oficiale din piaţă, poliţiştii, o bună parte a acestora activi şi pe perioada ocupaţiei naziste, au început să tragă orbeşte cu mitraliera în mulţimi. Douăzeci şi opt de oameni au murit şi peste o sută au fost răniţi sub ochii îngroziţi ai jurnaliştilor străini care priveau spectacolul de la adăpostul sediului generalului Scobie, hotelul Grande Bretagne.

A doua zi, în întreaga ţară a fost proclamată greva generală. Unităţile ELAS au coborât în Atena, asediind toate secţiile de poliţie, dar având grijă să nu întărâte cele câteva mii de soldaţi britanici staţionaţi în capitală. În câteva zile, toate cartierele şi împrejurimile Atenei, respectiv 130 de kilometri pătraţi, se aflau în mâinile ELAS. Doar centrul, denumit „Scobia“, era deţinut de forţele britanice şi loialiste. Pe urmele ELAS au sosit unităţile OPLA, care au colindat toate cartierele în căutare de presupuşi colaboratori şi duşmani de clasă, fără să mai punem la socoteală trădătorii de clasă, care au căzut victime „dreptăţii revoluţionare“ a OPLA alături de sutele de refugiaţi şi ostatici inocenţi prinşi în lupte.

Până la mijlocul lunii decembrie, Grecia se afla la picioarele KKE şi ELAS, aşa cum fusese cu două luni şi jumătate înainte. Conducerea KKE a ezitat din nou, neştiind ce să aleagă între tacticile parlamentare recomandate de Moscova şi mişcarea revoluţionară reprezentată de ELAS. Markos Vafiadis, neînfricatul kapetanios, care conducea rezistenţa în Macedonia Egeică, a primit ordin să se alăture cu trei divizii lui Aris Velouchiotis pentru a demara un atac final împotriva forţelor EDES ale generalului Zervas din Epir. Ambii kapetanoi au fost uimiţi de acest ordin. Până atunci, Vafiadis încolţise Divizia India a armatei britanice la sediul acesteia din Salonic. În momentul în care trupele ELAS au pornit la atac împotriva lui Zervas, Divizia India s-a îmbarcat în direcţia Pireu pentru a ajuta trupele asediate ale lui Scobie din capitală. Această eroare militară crucială a ajuns ulterior să simbolizeze eşecul KKE.

Înţelegerea secretă dintre britanici şi ruşi de pe parcursul bătăliei pentru Atena a pus obstacole dificile pentru ELAS. Totuşi, acest lucru nu ar fi fost probabil suficient pentru a-i împiedica pe comunişti să preia puterea. Opinia publică americană simpatiza în mod evident cu EAM/ELAS, iar în

Marea Britanie încăpățânarea acerbă a lui Churchill de a-i înfrânge a fost cu regularitate atacată în paginile The Times şi Guardian din Manchester; nici Camera Comunelor nu contenea cu criticile. Este adevărat că guvernul lui Churchill s-a aflat aproape în pragul colapsului din cauza dorinţei prim-ministrului de a-l readuce pe George al II-lea pe tronul Greciei. Dacă KKE ar fi acţionat decisiv şi ar fi ocupat Atena, proclamând un guvern, britanicii nu ar fi avut cum să restaureze monarhia decât organizând o invazie la scară mare în Grecia, ceea ce ar fi însemnat să recurgă la resurse politice şi materiale mult mai mari decât ar fi putut aduna cu uşurinţă.
În schimb, britanicii au reuşit să intre în portul din Pireu şi să redetaşeze trupe din Ardeni şi Italia în Grecia. După ce au rezistat încă trei săptămâni în Atena, unităţile ELAS deja minoritare au convenit să semneze un armistiţiu la începutul lui ianuarie 1945 şi s-au retras la 150 de kilometri la nord şi vest de capitală.
Atena era în stare de şoc. Mii de oameni muriseră pe parcursul unei luni de revoluţie şi război civil. Piloţii RAF distruseseră cartiere întregi; nu mai exista curent electric, iar proviziile alimentare se sfârşiseră. Pe străzi zăceau cadavre, majoritatea victime ale conflictelor; dar în săptămânile ce au urmat după retragerea ELAS şi OPLA, a ieşit la iveală preţul plătit pentru această răzbunare sângeroasă: gropi comune în care zăceau între şapte şi opt mii de trupuri neînsufleţite, inclusiv femei şi copii.
Acordul de la Varkiza, semnat în 9 februarie, a dezarmat ELAS. În schimb, guvernul de tranziţie condus de generalul Nikolaos Plastiras a promis să-i graţieze pe cei vinovaţi de crime politice şi să dizolve formaţiunile de dreapta care colaboraseră cu naziştii. EAS/ELAS controlau în continuare interiorul Greciei şi cea mai mare parte a Macedoniei. Guvernul lui Plastiras nu se bucura de cine ştie ce susţinere, iar generalul nu a reuşit să administreze întreaga ţară; cu toate acestea, în Atica şi Pelopones, guvernul era cel puţin puterea oficială. În timp ce comuniştii se retrăgeau, ucigaşii barbari ai grupării χ, o organizaţie paramilitară de dreapta, şi alte grupuri anticomuniste cutreierau bulevardele Atenei, munţii şi zonele de coastă din Pelopones. Teroarea Albă era nerăbdătoare să arate că se putea ridica la nivelul Terorii Roşii.
După acordul de la Varkiza, comuniştii au început să piardă sprijinul populaţiei. Foarte mulţi greci de rând se îndepărtaseră de comunişti pe parcursul revoltei din decembrie, şi nu numai pentru că aceştia îşi

omorâseră ostaticii. În Macedonia grecească, comuniștii luptaseră cu SNOF, Frontul Titoist de Eliberare, format din zeci de mii de macedoneni slavi care încă trăiau în Grecia. EAM permisese publicarea de ziare slave și încurajase autonomia culturală a slavilor, pe care nenumărați greci o considerau o adevărată amenințare la adresa suveranității țării. Economia, grav afectată de inflație și lipsuri, primise o altă lovitură puternică pe parcursul revoltei.

Pe de altă parte, dreapta a căpătat avânt după Acordul de la Varkiza. Pe parcursul următoarelor douăsprezece luni, Garda Națională, poliția și armata s-au dezvoltat rapid, ajungând să totalizeze o forță de 200 000 de bărbați bine înarmați. În zone precum Pelopones și Epir, în care monarhiștii și dreapta erau prin tradiție puternice, aceste forțe se grăbeau să se răzbune pe comuniști. Autoritățile nu au reușit să-i împiedice pe primitivii fasciști ai grupării χ să se infiltreze în forțele de securitate. În cadrul corpului de ofițeri ai armatei, o nouă conspirație, Legătura Sacră a Ofițerilor Greci (IDEA), își răspândea filosofia anticomunistă și expansionistă. Cu ajutorul aliaților lor din guvern, membrii IDEA au eliminat presupușii simpatizanți liberali sau de stânga din corpul ofițerilor.

În condițiile în care nu se mai purta război, majoritatea grecilor s-au bucurat de o ameliorare a situației lor economice. Grecii beneficiau de efortul eroic depus de Agenția pentru Ajutor și Reconstrucție a Națiunilor Unite (UNRRA). Prezența britanicilor a înfrânat tendințele extreme de violență politică din cele mai importante orașe și a insuflat un mai mare profesionalism forțelor de ordine. În condițiile în care la putere se succedau administrații din ce în ce mai slabe, era greu de ascuns faptul că trupele britanice susțineau o coaliție murdară de naționaliști și oameni de afaceri neînduplecați hotărâți să reînvie economia teribil de exploatatoare din perioada antebelică. Alegerile organizate la presiunile americanilor și britanicilor în martie 1946 au fost boicotate de KKE, care a protestat pe bună dreptate împotriva climatului de violență și intimidare creat de poliție și armată. Privind retrospectiv, am putea fi tentați să facem comparații între procesele electorale din Grecia și cele din Bulgaria, România și Iugoslavia. Administrația populistă care a fost adusă la putere ca o vijelie a amplificat represiunea împotriva comuniștilor și simpatizanților acestora. În rândurile ELAS, se făceau presiuni din ce în ce mai mari

pentru ca organizația să ia atitudine, încurajată fiind de întoarcerea unor luptători veterani din lagărele iugoslave. În septembrie 1946, în momentul în care regele George a fost primit cu brațele deschise înapoi, după un plebiscit bizar prin care se reinstaura monarhia, haosul a reizbucnit.

Iarna dintre 1946 și 1947 a fost o perioadă deosebit de grea pentru Marea Britanie. Țara era devastată de o criză a combustibilului, iar populația se săturase de lipsuri. Hugh Dalton, ministrul de finanțe al guvernului laburist, detesta faptul că trebuia să aloce o bună parte din bugetul său operațiunii din Grecia. „Nici măcar dacă am fi avut acești bani, nu m-aș fi bucurat că trebuie să-i cheltuim astfel", i s-a plâns el prim-ministrului, Clement Attlee. După două luni în care a bătut guvernul la cap „să pună capăt driblingului nesfârșit cu banii contribuabililor britanici care ajungeau la greci"[80], Dalton a câștigat. La sfârșitul lui februarie, englezii le-au comunicat americanilor că aveau să se oprească din a mai aloca fonduri guvernului grec.

La începutul lui 1947, atmosfera din Departamentul de Stat se schimbase dramatic față de ultimii doi ani de când ofițerii acestuia criticaseră aspru intervenția britanicilor în revolta din decembrie. Statele Unite începeau să-și dea seama din ce în ce mai clar de valoarea strategică pe care o avea Orientul Mijlociu în perioada postbelică. Între Washington și Moscova avusese loc o dispută violentă din cauza subordonării Poloniei de către comuniști, iar în 1946, SUA aflase de o tentativă a sovieticilor de a se extinde spre sud, în Turcia și Iran. În opinia lui George Marshall, secretarul de stat, și a energicei sale echipe de consilieri războinici, zilele în care președintele american și Stalin purtau conversații tihnite apuseseră de mult. Expansionismul sovietic trebuia acum confruntat și îngrădit. Vestea că Marea Britanie se retrăgea din Grecia nu a fost un șoc, ci o chemare sub arme la care America tânjea. Truman nu avea nevoie să fie convins. Liderii republicani din Congres, care câștigaseră alegerile din 1946 cu un program izolaționist, erau cei care trebuiau convinși pentru a aproba o aventură militară ce intenționa să susțină un regim balcanic instabil. Truman a apelat la un ajutor, pe care ulterior l-a poreclit „creierul său", Dean Acheson, subsecretar în Departamentul de Stat, să lanseze ofensiva. „Asemenea unor mere într-un butoi, afectate de corupția unuia putred", a avertizat Acheson, „și corupția din Grecia are să se răspândească în Iran și mai departe în est… Africa… Italia și Franța…

De la Roma și Cartagina nu a mai existat o asemenea polarizare a puterii pe acest pământ.“[81] Până să-și prezinte „doctrina“ în luna martie, președintele Truman înțelesese prea bine cum să-i stârnească pe zgârciții republicani și să-i convingă astfel să-i dea banii pe care îi dorea pentru Grecia și Turcia. „În esență, lumea este împărțită în două. Pe de o parte, se află totalitarismul și popoarele luate sclave. De cealaltă, popoarele libere.“ I-a privit pe republicani și le-a spus: „De care parte sunteți? Dacă sunteți de partea popoarelor libere, dați-mi 400 de milioane de dolari“. A primit banii în câteva săptămâni. Războiul Rece era menit să înceapă în Balcani.

Americanii nu apreciaseră pe de-a întregul la ce se angajaseră. În octombrie 1946, ELAS s-a transformat în Armata Democratică a Greciei (DSE), sub conducerea lui Markos Vafiadis. Cum britanicii au șovăit în a acorda sprijin monarhiștilor, DSE a început să-și mobilizeze cu succes susținătorii în satele din întreaga țară. Pe parcursul anului 1947, forțele guvernamentale s-au retras treptat, deși DSE nu dispunea de suficiente arme pentru a susține atacuri asupra orașelor bine fortificate, chiar și în zone precum Tesalia, unde controlau cea mai mare parte a zonelor rurale. În pofida unor numeroase apeluri adresate „statelor înfrățite“ de a le trimite arme, Stalin a blocat orice furnizare de arme. În februarie 1948, când DSE își cunoștea perioada de apogeu, Stalin s-a arătat foarte categoric într-o conversație purtată cu Edvard Kardelj, un membru al biroului politic al lui Tito:

„Revolta din Grecia trebuie zdrobită. Crezi în victoria revoltei din Grecia?“ a întrebat el, întorcându-se către Kardelj.

Acesta a răspuns: „Da, cu condiția ca intervenția străină să nu fie accelerată și bineînțeles în cazul în care nu vor face mari greșeli politice sau militare“.

Stalin a continuat: „Nu. Nu au cea mai vagă șansă de a câștiga. Chiar crezi că Marea Britanie și Statele Unite – cele mai puternice țări din lume – vor tolera vreo tulburare a arterelor lor de comunicație din Mediterană? Ce absurditate! Iar noi nu avem flotă. Nu – revolta din Grecia trebuie zdrobită și cu cât mai repede, cu atât mai bine“[82].

Stalin avea dreptate. Uniunea Sovietică nu ar fi putut evita un război cu Statele Unite dacă ar fi răspuns programului de ajutor militar american trimițând cantități consistente de armament către DSE. Bineînțeles că dictatorul sovietic făcea un joc de mare putere în Balcani, o tradiție binecunoscută în arta diplomatică rusă. Pe de altă parte, Statele Unite se implicau pentru prima dată în Balcani. Washington s-a oprit brusc din a trimite trupe, cu excepția a 250 de consilieri militari. În schimb, britanicii au răspuns pozitiv cererii americanilor de a lăsa câteva trupe în Grecia. Dar Washingtonul era generos când venea vorba de armele sale. „Până la sfârșitul lui 1949, doar ajutoarele militare au ajuns să atingă suma de 353,6 milioane de dolari, incluzând 159 922 de arme mici și 4 130 de piese de artilerie și de mortiere… Chiar și membrii din DSE, așa izolați cum erau de lumea exterioară, au observat că pentru fiecare măgar încărcat cu ajutoare străine pe care îl primeau, oponenții lor primeau o navă plină ochi.“[83]

În a doua jumătate a lui 1948 și în prima parte a anului 1949, luptele violente au continuat. DSE a fost împinsă încet, dar sigur către nord. Dezbinați de disputele dintre facțiunile componente, cei 13 000 de soldați ai DSE au rezistat zadarnic, dar cu eroism, unui ultim atac. Lupta s-a purtat în munții Vitsi și Grammos, la sud de granița cu Albania. Și astăzi pe muntele Grammos se poate vedea încă un petec de pământ pleșuv în mijlocul pădurii, acesta fiind locul în care armata monarhistă a aruncat cu napalm – armata americană a înțeles pentru prima dată aici efectele acestei substanțe. Luptătorii care s-au retras în Albania și refugiații care i-au urmat s-au răspândit apoi prin estul Europei și Rusia, unde mulți trăiesc până în ziua de astăzi, fiind cea mai tânără ramură a diasporei Greciei. În timp ce se retrăgeau, închideau capitolul celui de-al Doilea Război Mondial.

Peninsula Balcanică era acum dezbinată prin ideologie, o parte fiind rusă, o parte americană. O jumătate avea să cunoască represiuni crunte, a doua, democrație haotică și dictatură militară.

******** Tăiat în textul original.
******** Vezi Capitolul 1.
******** Vezi Capitolul I.
******** Reprezentantul militar german la Zagreb, generalul Edmund Glaise von Horstenau, își exprima cu regularitate dezgustul față de comportamentul macabru al ustașilor, deși, fiind un nazist austriac din perioada ce a precedat Anschlußul, nu putea susține că ar fi fost fără pată din punct de vedere moral.
******** A Treia Organizație Teroristă Internațională.
******** Voi ce intrați, lăsați orice speranță, din Infernul de Dante.
******** Aceasta nu a fost nici prima, nici ultima oară când Liliana și-a riscat viața pentru evreii din Bulgaria. A fost recompensată și achitată de complicitate la crimele lui Belev la procesul ei din 1945.
******** Vezi Capitolul 3.
******** Vezi Capitolul 6.
******** La scurt timp, OZNa și-a schimbat numele în UDBa – Uprava drzavne bezbednosti – Biroul Securității de Stat –, care și-a primit la rândul ei propria rimă UDBa – tvoja sudba (UDBa – soarta ta).

Capitolul 8

Închisorile istoriei

Comunism și militarism, 1949–1989

Revolta de la Cazin: Iugoslavia

În martie 1950, un fermier sârb, Milan Božić, a plecat din cătunul său din nord-vestul Serbiei să-l viziteze pe prietenul său, Ale Čović, un musulman care locuia într-un sat aflat la 5 kilometri depărtare. Cei doi se cunoscuseră pe parcursul războiului, căci luptaseră în aceeași unitate a partizanilor, detașată lângă Bihać. După război, prietenia lor a ajutat la clădirea unei punți de legătură între sârbii și musulmanii din Cazin, provincie în care relația dintre cele două comunități era tensionată. În nord-vestul Bosniei și provinciile croate învecinate, Kordun și Banija, avuseseră loc conflicte fratricide sângeroase între sârbi, croați și musulmani. Însă Božić și Čović și-au folosit influența pentru a încuraja aceste comunități să se împace. Amândoi se bucurau de mare respect în rândurile conaționalilor lor căci erau fermieri de succes, iar Božić era chiar membru al Partidului Comunist din Iugoslavia (Komunistička Partija Jugoslavije – KPJ). Însă optimismul împărtășit de Božić și Čović a dispărut cu desăvârșire când spiritul rezistenței partizane a lăsat cale liberă reconstrucției comuniste. La șase ani după ce Tito a preluat puterea în Iugoslavia, Božić a luat legătura cu vechiul său camarad Čović, pentru a-l convinge să pună din nou mâna pe arme.

Ambii bărbați proveneau din rândurile țărănimii, o clasă socială care reprezenta trei sferturi din populația Iugoslaviei. Cea mai mare parte a recruților partizanilor, ustașilor și cetnicilor proveniseră din zonele rurale. Țăranii suferiseră mult mai mult decât conaționalii lor de la oraș. După eliberare însă, marxiștii ortodocși ai KPJ s-au dovedit la fel de ineficienți în a mulțumi țărănimea precum liberalii din Serbia de secol XIX sau autocrații iugoslavi ai anilor 1930. Noua conducere comunistă a deviat în schimb resursele politice și economice în direcția unor proiecte industriale ambițioase, neglijând investițiile din zonele rurale. Scopul era consolidarea micii clase muncitorești a țării în detrimentul țărănimii, simbolul înapoierii în ochii comuniștilor. Cei care munceau pământul

trebuiau să-şi îmbrăţişeze statutul inferior în ordinea socialistă. Sarcina lor era să producă suficiente alimente cât să satisfacă nevoile unui proletariat din ce în ce mai numeros.
Această regulă era valabilă pentru întreaga Peninsulă Balcanică comunistă, iar liderii de partid s-au grăbit să pună punct activităţilor politice independente din zonele rurale. Au început prin a dispune distrugerea mişcărilor ţărăniste influente din peninsulă, cea mai gravă ameninţare la adresa monopolului comuniştilor asupra puterii********. Apoi şi-au întors atenţia către interesele economice ale ţăranilor. Colectivizarea promitea să elimine în final dreptul de a poseda pământ, fie el mult sau puţin. Potrivit planului de colectivizare, controlul asupra producţiei şi distribuţiei alimentelor avea să revină comuniştilor. Dar au temporizat aplicarea planului. Comuniştii au fost atât de speriaţi de reacţia ţărănimii la colectivizare, încât chiar şi în Albania, cel mai aprig stat poliţienesc din Europa, au şovăit să implementeze această politică. Iugoslavia a fost singura care a sfidat această tendinţă şi a demarat colectivizarea pe dată.
La baza acestei decizii au stat mai multe motive. Până în vara anului 1948, Iugoslavia fusese considerată cel mai fidel satelit est-european al sovieticilor. Iugoslavia îşi anunţase încă din 1947 intenţia de a demara colectivizarea, pentru a-şi sublinia apartenenţa la stalinism. Ulterior, în iunie 1948, ţara a fost exclusă din Cominform (Biroul Comunist de Informaţii). Stalin l-a acuzat pe Tito că ar fi deviat de la principiile socialismului, cochetând cu troţkismul şi capitalismul deopotrivă. Motivul principal ar fi fost comportamentul chipurile prea blând aplicat ţăranilor din Iugoslavia. Comuniştii sovietici au catalogat KPJ drept „un partid de culaci“, o absurditate evidentă în condiţiile în care comportamentul aplicat de Partidul Comunist Iugoslav ţăranilor era mult mai aspru decât cel implementat de majoritatea omoloagelor sale. Pentru a demonstra lipsa de temei a acestei acuzaţii revizioniste, conducerea de la Belgrad a decis să accelereze colectivizarea, arătând că Uniunea Sovietică şi aliaţii ei, şi nu Iugoslavia, erau cei care se abăteau de la calea ortodoxiei staliniste.
Iugoslavii au reuşit să justifice prin explicaţii de ordin economic impunerea temporară a unui control strict al statului asupra agriculturii. După ruptura dintre Tito şi Stalin, Uniunea Sovietică şi aliaţii ei est-europeni au impus interdicţii comerciale ample Iugoslaviei într-un

moment în care aceasta nu stabilise vreo legătură cu Occidentul. Încă exista un risc ridicat de invazie din Europa de Est, iar tensiunile dintre Iugoslavia și Occident, izbucnite din cauza portului Trieste, rămâneau aprinse********. După anii de devastare ce au urmat ocupației și războiului civil, producția agricolă a scăzut la mai bine de jumătate față de totalul înregistrat în perioada antebelică. În provincia Cazin de exemplu, „50% din inventarul agricol fusese distrus, la fel și 20,7% din toate casele… numărul de cai scăzuse cu 60%, de oi cu 63,2%, de bovine cu 55,6%, de porcine cu 58,7%. Cirezile erau epuizate, subnutrite și bolnave“[1]. Cu toate că avea un potențial mare, în perioada imediat următoare războiului, Iugoslavia nu a reușit să-și hrănească populația. Statul a trebuit să intervină pentru a oferi stimulentele și investițiile necesare creșterii producției. I-a obligat pe țărani să-și predea pământurile unor conglomerate agricole masive, fermele colective. Cei care refuzau să facă acest lucru deveneau victimele unui sistem aspru al cotelor coercitive.

În 1949, numărul fermelor colective a crescut de la 1 318 la aproape 7 000. Partidul a impus cote de neatins, cerându-le adesea țăranilor mai mult decât puteau produce într-un an întreg. Unii agricultori au fost nevoiți să-și folosească economiile pentru a cumpăra produse de pe piața neagră pe care să le predea ulterior agentului de colectare. Consecințele acestei politici au fost dramatice. Țăranii care nu reușeau să-și atingă cota riscau să piardă tot (devenind victimele așa-numitului regim de „confiscare totală“). Eșecul se putea solda și cu o perioadă de detenție într-un lagăr de muncă silnică, unde țăranul avea să se alăture prizonierilor politici și studenților care trudeau la proiecte de construcție sau minerit. Alții au apelat la vechile tactici de rezistență, ascunzându-și produsele sau sacrificându-și animalele pentru a nu le preda inspectorilor. În loc să stimuleze producția agricolă, această politică a dus la o scădere a capacității de producție. În zonele rurale, unele comunități au început să sufere de foame. Formele de protest erau care mai de care mai ingenioase. Un fermier din regiunea Bijeljina din estul Bosniei și-a dus vaca pe treptele sediului instituției guvernamentale locale. Țipând din toți rărunchii, i-a invitat mai apoi pe birocrați să fecundeze personal animalul, căci aceasta era singura modalitate prin care își putea atinge cota. Până în 1950 însă, alți țărani, precum Milan Božić și Ale Čović, au început să ia în calcul forme mai radicale de

rezistenţă.
Dealurile înverzite şi line din nord-vestul Bosniei aduc aminte de regiunea South Downs din Anglia, peisajul de aici fiind complet diferit de piscurile ameninţătoare ale Alpilor Dinarici aflaţi în imediata apropiere. Provincia Cazin, sau Bihać, cum mai este aceasta cunoscută, este unică nu numai pentru peisajul verde. O bună parte a perioadei otomane, această zonă a fost cel mai îndepărtat avanpost european al Imperiului. Era un district militar delimitat asemenea Graniţei Militare habsburgice sau Vojna Krajina, aflată de cealaltă parte a îngustului râu Korane. Dată fiind importanţa strategică a zonei, sultanii şi-au asigurat loialitatea locuitorilor din provincia Cazin, încurajând colonizarea regiunii de către musulmani şi convertirea populaţiei locale la islamism. Prin urmare, Cazin încă se poate mândri cu cea mai mare concentraţie de musulmani din Europa. Asemenea omologilor lor din Graniţa Militară, bărbaţii din Cazin erau antrenaţi în luptă şi pregătiţi oricând să pună mâna pe arme pentru a apăra Imperiul dacă primeau vreun ordin în acest sens. Acest lucru a contribuit la dezvoltarea unei identităţi distincte de cea a musulmanilor din Sarajevo, ca să nu mai vorbim de cei de la Istanbul. Pe parcursul secolului al XIX-lea, musulmanii din nord-vestul Bosniei s-au împotrivit prin forţa armelor reformelor dorite de centru. Pe parcursul Revoltei Bosniace din 1850–1852, dintre toate comunităţile, Cazin a opus cea mai îndârjită rezistenţă dictatorului militar trimis de sultan, Omer Paşa Latas********.
Caracterul prin tradiţie independent al provinciei Cazin a ieşit din nou la lumină pe parcursul celui de-al Doilea Război Mondial, când un comandant local de gherilă, Huska Miljković, a format o armată care, în zilele ei de glorie, a numărat 3 000 de luptători. Miljković a fost un oportunist remarcabil care a cooperat ba cu ustaşii fascişti, ba cu comuniştii partizani pentru a-i proteja pe locuitorii din Huskina država (statul lui Huska). Relaţia dintre Miljković şi sârbi era de regulă bună, cu toate că unii musulmani li s-au alăturat ustaşilor croaţi şi au comis atrocităţi împotriva populaţiei sârbe locale. Unii dintre fasciştii musulmani au format mici grupări, Cadrele Verzi, care s-au adăpostit în codri la sfârşitul războiului. Pe parcursul celor şase ani care au urmat ocupaţiei comuniste din 1944, aceştia au ucis zeci de locuitori din Cazin, ultima lor grupare reuşind să scape de arest până în 1950. Pentru comunişti, provincia Cazin a fost mult mai dificil de controlat decât alte

regiuni din țară.
Musulmanii din Cazin erau conservatori și pioși. Poligamia a continuat să fie practicată până târziu în perioada titoistă, iar rata analfabetismului în rândurile femeilor era cea mai ridicată dintre toate comunitățile musulmane din Bosnia, confirmând structura socială patriarhală. Autoritățile comuniste erau deosebit de atente în ceea ce privea tendința de autonomie a provinciei Cazin. După încheierea războiului, au suprimat toate ierarhiile religioase, fie ele musulmane, ortodoxe sau catolice, provocând resentimente puternice. Sistemul cotelor a amplificat tensiunile. Inspectorii care le cereau țăranilor să-și predea produsele agricole semănau izbitor de mult cu colectorii de impozite ai Imperiului Otoman********, cu deosebirea că în anii 1940 și 1950, aceștia dispuneau de autoritatea oferită de un stat comunist represiv.
Seceta din 1949 a avut ca efect o scădere acută a producției agricole, și, până în ianuarie 1950, inspectorii din Cazin strânseseră cu 800 000 de kilograme mai puține grâne față de cota lor anuală. Cifrele erau și mai mici când venea vorba de bovine și porcine. În replică, comuniștii au lansat o nouă campanie de rechiziționare. Acest lucru a fost prea mult pentru Milan Božić și prietenul său Mile Devrnja, un sârb care locuia pe celălalt mal al râului Korane, în districtul Slunj din Croația. La mijlocul lunii martie, cei doi s-au întâlnit în secret în casa lui Božić pentru a pregăti terenul pentru o revoltă armată împotriva statului iugoslav. Pentru ca aceasta să aibă șanse de succes, sârbii trebuiau să convingă și țărănimea musulmană să li se alăture: din acest motiv, Božić i-a făcut o vizită vechiului său tovarăș de arme, Ale Čović.
Musulmanii nu au șovăit. „Nemulțumirea populației față de sistemul cotelor se făcea auzită din ce în ce mai puternic, pretutindeni, și din ce în ce mai mulți oameni sufereau de foame“, și-a amintit ulterior Bejza Čović, nevasta lui Ale. „Soțul meu nu putea dormi noaptea de grijă și era din ce în ce mai închis în sine… Anul acela suferiserăm de pe urma unei secete teribile și, din cauza lipsei de alimente, vacile erau slăbite și sfrijite.“[2]
Suferințele economice au fost suficiente pentru ca țăranii sârbi și musulmani să poată depăși resentimentele care continuaseră să-și facă simțită prezența între membrii celor două comunități de la sfârșitul războiului. Ambele grupări erau hotărâte să susțină cauza comună. Pe parcursul următoarelor șase săptămâni, armata țăranilor a câștigat în rândurile ei sute de recruți, fie prieteni, fie rude îndepărtate atât din

Cazin, cât și din districtele croate învecinate. Unii conducători erau așa-numiții prvoborci (luptători fondatori) ai partizanilor, care recunoșteau necesitatea de a inocula oamenilor disciplină și organizare. Cu toate acestea, din trei puncte de vedere, toate de o importanță crucială, bărbații care au luptat în revolta de la Cazin aparțineau unei îndelungate tradiții de jacquerii balcanice: erau creduli; prost înarmați; iar abilitățile lor tactice se limitau la o singură manevră – retragerea în panică.

Naivitatea lor se manifesta printr-o exagerare nebunească a forței propriei mișcări. Cu prilejul primei reuniuni strategice, fiul lui Božić, Nikola, a anunțat că un simpatizant influent „de undeva din provincie" păstra legătura prin radio cu forțele monarhiste din exil. Cu susținerea Marii Britanii, trupele monarhiste se strângeau la granița dintre Grecia și Iugoslavia, a transmis Nikola, pregătite fiind de invazie. Între timp, alții susțineau că țăranii din Voivodina se pregăteau de asemenea să se răscoale. Pe măsură ce se apropia ziua revoltei, foarte mulți țărani au început să creadă că ei erau solii unei revoluții mai mari care avea să cuprindă întreaga Bosnie, dacă nu chiar toată Iugoslavia. În această atmosferă ireală, liderii unităților rivalizau pentru întâietate, supraestimând atât numărul de soldați de care dispuneau, cât și calitatea armelor acestora.

În pofida sumedeniei de exagerări, UDBa (poliția secretă) locală nu a reușit să-și dea seama că se punea la cale o revoltă. Aceasta a fost o acuzație uimitoare adusă unei nemiloase forțe secrete de poliție, care poate fi explicată prin faptul că toți ofițerii UDBa din Cazin erau sârbi, în timp ce 90 la sută dintre rebeli erau musulmani. Rețeaua UDBa pur și simplu nu penetrase societatea închisă a musulmanilor din Cazin. Cu o zi înainte de izbucnirea revoltei, un zvon referitor la o posibilă revoltă a ajuns în cele din urmă să circule prin sediul regional al UDBa de la Banja Luka, unde a fost de altfel catalogat drept o absurditate – poliția pur și simplu nu putea să creadă că țărănimea ar fi putut fi atât de curajoasă, sau tâmpă, încât să se revolte.

Revolta în sine a fost un dezastru. Cu toate că rebelii au reușit să taie cea mai mare parte a liniilor telefonice de legătură dintre principalele orașe din provincie, veștile despre izbucnirea tulburărilor au ajuns rapid la Banja Luka. Aleksandar Ranković, ministrul de interne de la Belgrad, a ordonat imediat lansarea unui contraatac puternic. După câteva ciocniri cu armata și forța specială de ordine, țăranii s-au retras, iar unii dintre

liderii lor s-au ascuns în păduri. Peste o sută au rezistat vreme de câteva săptămâni, fiind arestaţi abia după ce armata a fost trimisă împotriva lor. Liderii au fost executaţi, şi în provincie s-a impus un regim de teroare.
În pofida acestui sfârşit umilitor, revolta a avut o importanţă crucială. Peste 1 000 de ţărani au răspuns chemării la arme, gata să rişte totul pentru a-şi face cunoscut protestul. Timp de cincisprezece ore s-au răzbunat împotriva celui mai important simbol al noii ordini – ferma colectivă. Au luat cu asalt fermele şi depozitele agricole, jefuind tot ce le ieşea în cale şi distribuind alimente şi tutun familiilor lor şi celorlalţi săteni.
Ceea ce nu aveau cum să ştie aceşti ţărani era că în 1949 şi 1950 au avut loc mai multe tentative de răscoale, mai ales în Bosnia şi Herţegovina, dar şi în Croaţia şi Macedonia, toate detaliate în arhivele UDBa. Unele dintre acestea au fost provocate de cetnici şi nelegiuiţii ustaşi, dar printre răzvrătiţi s-au numărat şi foarte mulţi prvoborci şi membri activi de partid.

Peste noapte, lumea a uitat că noi toţi, liderii, proveneam din sate, că eram doar a doua generaţie la oraş, dacă nu chiar prima. Lumea a uitat că fără ţăran – care trăia în sărăcie şi înapoiere, suferind şi sacrificându-se – noi, comuniştii, nu am fi avut cum să înlăturăm vechea ordine şi să preluăm puterea. Dintr-odată, ţăranii prezentau interes doar pentru a fi strânşi laolaltă în adunări; pentru a fi presaţi să-şi vândă produsele statului la preţuri prestabilite şi să facă muncă „voluntară“; sau, în cel mai bun caz, pentru a simpatiza cu suferinţele individuale şi a vorbi cu rudele de la ţară sau foşti vecini din sat pe parcursul vizitelor pe care le făceau acasă de sărbători.[3]

Pe termen lung, revolta armată a ţăranilor a obligat conducerea să-şi regândească politica agrară, înfrânând şi suprimând în final colectivizarea.
La scurt timp după impunerea regimului comunist, Occidentul a început să-şi piardă interesul faţă de Balcani. Nu după multă vreme, acţiunile eroice întreprinse de nemţi în RDG şi cehi în 1953 sau de polonezi şi unguri în 1956 au eclipsat soarta României, Bulgariei, Iugoslaviei şi

Albaniei. După ce susţinuseră vreme de decenii că Balcanii erau o regiune violentă din naştere, jurnaliştii şi scriitorii catalogau acum popoarele balcanice ca pe nişte naţiuni supuse, cărora le lipseau iniţiativa şi curajul vecinilor lor de la nord-vest. În Balcani, rezistenţa faţă de stalinism a trecut în mare parte neobservată şi pentru că nu era coordonată şi pentru că avea ca nucleu zonele rurale, nu oraşe precum Berlin sau Budapesta. În plus, de la prăbuşirea comunismului în 1989, arhivele au demonstrat că în Balcani stalinismul a fost implementat cu mai multă brutalitate decât bănuiseră iniţial intelectualii din Vest.

O mână de fier: România şi Bulgaria

Notorietatea ultimului conducător comunist al României, Nicolae Ceauşescu, a umbrit rolul jucat de predecesorul acestuia, Gheorghe Gheorghiu-Dej, în construirea unui stat bazat pe frică şi constrângere. Dej a fost cel mai ticălos dintre „micii Stalini“. A început să-şi ucidă colegii de partid pentru a-şi croi drum către putere chiar înainte ca sovieticii să instaureze comunismul în România. Gheorghe Gheorghiu (acesta a fost numele său la naştere, pseudonimul de Dej şi l-a adăugat ulterior) s-a născut în oraşul Bârlad din Moldova în 8 noiembrie 1901, iar la vârsta de unsprezece ani, lucra deja în portul din Galaţi. Şi-a terminat ucenicia ca electrician şi a devenit activist de partid din rândul clasei muncitoare, o adevărată raritate în România. În anii 1930 şi 1940, a organizat greve, a fost arestat şi implicat în luptele dintre diversele facţiuni ale Partidului Comunist. Conducerea acestuia era împărţită între „comuniştii din ţară“, Dej fiind cel mai cunoscut dintre aceştia, şi „facţiunea moscovită“, al cărei principal reprezentant a fost primul ministru comunist de externe din România, Ana Pauker.
După ruptura dintre Iugoslavia şi Uniunea Sovietică, între cadrele de conducere ale partidelor est-europene au izbucnit dispute aprige, în contextul în care Stalin dezlănţuise o vânătoare de vrăjitoare pentru a-i elimina pe potenţialii Tito, aşa-numiţii „comunişti naţionalişti“ ca de exemplu Władysław Gomułka, cel care propunea un „drum al polonezilor“ către socialism. În cadrul Partidului Comunist Român, Dej a câştigat lupta împotriva celor mai cunoscuţi comunişti din ţară, Lucreţiu

Pătrășcanu, Ana Pauker și Vasile Luca. O bună perioadă de timp, majoritatea intelectualilor occidentali au considerat România un caz special. Au susținut că, în România, comuniștii din țară (cadre precum Dej care rămăseseră în România pe parcursul războiului) învinseseră persoane precum Ana Pauker, care trăiseră mulți ani în exil în Uniunea Sovietică și erau considerați agenți ai lui Stalin. Aparentul succes al lui Dej și al comuniștilor din țară a fost interpretat ca un prim semn al faptului că România sfida dictatele sovietice, proces care s-a maturizat două decenii mai târziu, când succesorul lui Dej, Nicolae Ceaușescu, a fost curtat și de China și de Occident, în timp ce în interiorul țării aplica cea mai represivă politică dintre toate statele membre ale Pactului de la Varșovia.

De fapt, Dej încerca să-l flateze pe Stalin cu la fel de mult zel ca omologii săi, precum dictatorul bulgar, Vălko Cervenkov. Cercul său de apropiați includea nenumărați agenți NKVD sau comuniști care întreținеau legături strânse cu partidele ucrainene și ruse. Rivalul său din tinerețe, Pătrășcanu, nu era comunist moscovit. Iar Pătrășcanu se compromisese în ochii sovieticilor pentru că încercase să strângă legăturile cu francezii și englezii. Până să demareze Dej a doua luptă pentru putere împotriva Anei Pauker, aceasta era deja izolată în cadrul partidului. Atacul lansat împotriva lui Pauker, care era evreică, a coincis cu momentul în care și Stalin a început să inventeze povești despre conspirațiile evreiești. Dej nu a distanțat câtuși de puțin România de Uniunea Sovietică, ci dimpotrivă a flatat conducerea sovietică, imitând-o cât se poate de meticulos. Procesul de distanțare dintre partidul comunist din România și cel din Uniunea Sovietică a început abia la sfârșitul anilor 1950, când Hrușciov a zdrobit în cele din urmă opoziția stalinistă din cadrul PCUS (Partidul Comunist al Uniunii Sovietice). Revizionismul lui Hrușciov amenința direct interesele economice ale României și poziția politică a lui Dej. Noul conducător sovietic își dorea ca statele balcanice comuniste să se concentreze pe dezvoltarea sectorului agricol cu scopul de-a hrăni Uniunea Sovietică. Dej își dorea prestigiul și avuția pe care i le putea promite o industrie puternică. Liderul român a profitat de pe urma rupturii sino-sovietice pentru a crea o nișă autonomă pentru România, fără să îndepărteze însă țara de CAER (Consiliul de Ajutor Economic Reciproc) și Pactul de la Varșovia.

Stalinismul fanatic al lui Dej a avut consecințe grave, care au afectat o

anume clasă mai presus de toate, respectiv țărănimea, în condițiile în care o bună parte a țăranilor forma cea mai numeroasă subcategorie a unui grup social deosebit de nefericit, cel al prizonierilor politici. Însă nenumăratele victime ale stalinismului român proveneau din toate păturile sociale și aveau varii meserii. Sistemul de închisori și lagăre din România nu avea rival în restul republicilor populare. Primii prizonieri au fost politicienii și oamenii de afaceri activi în perioada antebelică. Apoi au fost arestați conducătorii religioși. Din 1949 până în 1952, „în numele luptei împotriva chiaburilor", a transmis Dej către Comitetul Central la sfârșitul anului 1961, „mai bine de 80 000 de țărani, majoritatea fiind persoane care munceau pământul, au fost trimiși în judecată; peste 30 000 dintre aceștia au avut parte de procese publice, fapt ce a provocat mare neliniște printre masele de țărani aduse să asiste la aceste înscenări josnice"[4]. Dej a profitat de reuniunea Comitetului Central din 1961 pentru a-i pune Anei Pauker în cârcă responsabilitatea pentru atacul pe care chiar el îl demarase împotriva țărănimii. De fapt, Pauker încercase să înfrâneze procesul de colectivizare și, în ianuarie 1951, ceruse Comitetului Central să-i aresteze pe membrii de partid care îi obligaseră pe țărani să se alăture gospodăriilor agricole colective, declarând că „cei care s-au comportat astfel nu sunt oameni"[5].

La fel ca în Iugoslavia, partidul a întâmpinat rezistență în zonele rurale. În întreaga Românie s-au înregistrat revolte spontane, deși oamenii nu au pus mâna pe arme. Miliția a contraatacat deschizând focul împotriva rebelilor, arzând sate și confiscând grâne și șeptel. La sfârșitul anilor 1940 și începutul anilor 1950, grupările de rezistență s-au ascuns în pădurile și munții din nordul și centrul României. Foarte mulți au reușit să scape de arest vreme de câțiva ani, deși din când în când se produceau schimburi de focuri cu unitățile speciale ale Securității, iar un grup a reușit să rămână în libertate până în 1976. Însă protestele nu au atins anvergura revoltei de la Cazin din Iugoslavia, cu toate că în România rezistența s-a întins pe o perioadă mai lungă de timp.

Acești fugari au fost o excepție eroică de la regulă. Pentru majoritatea cetățenilor români, anii 1950 au fost o perioadă de pură teroare. Punctul culminant al acestui regim a fost reprezentat de construcția Canalului Dunăre–Marea Neagră, un braț navigabil cu o lungime de 56 de kilometri, aflat la sud de Delta Dunării, ce leagă portul Constanța de la Marea Neagră de portul Cernavodă de la Dunăre. Canalul avea să scurteze

drumul spre portul Constanța cu 290 de kilometri și să permită navelor mai mari să navigheze pe Dunăre. Planul aducea aminte de programele vaste de construcție din Uniunea Sovietică a anilor 1930. Acceptat în mai 1949, acesta a fost unul dintre primele proiecte susținute de CAER. Pentru comuniștii români a marcat începutul industriei moderne; comentatorii occidentali erau de părere că planul avea ca sursă de inspirație cerințele strategice ale Armatei Roșii; diplomații sovietici l-au ridicat în slăvi, considerându-l întruchiparea internaționalismului și cooperării socialiste. De fapt, cel mai important rol al proiectului a fost acela de a crea un lagăr gigantic de muncă silnică. Pe parcursul celei mai sârguincioase etape de construcții, în 1952, cele paisprezece lagăre răspândite în Dobroga adăposteau 19 000 de prizonieri politici (sau „resurse de muncă ale ministerului de interne", așa cum erau aceștia denumiți oficial), 20 000 de muncitori civili „voluntari" și 18 000 de recruți din armată. „Deținuții trebuiau să muncească douăsprezece ore pe zi, șapte zile pe săptămână", a notat un scriitor ungur din Transilvania. „Prestau munci fizice grele, săpând șanțuri, cărând pământ cu roaba sau încărcând camioane. La canal vedeai o scenă care părea scoasă din Imperiul Roman sau Egiptean din Antichitate, când se foloseau sclavi la construcția de piramide sau drumuri."[6] Subnutriți, maltratați și lucrând în condiții îngrozitoare, la canal mureau circa o sută de oameni pe lună.
În 1951, Ministerul de Interne a extins „Programul de reeducare" și în lagărele de muncă de la Canalul Dunăr–-Marea Neagră. Această formă complicată de tortură instituționalizată a reprezentat contribuția unică a Partidului Comunist Român la teroarea stalinistă. Concepută de ministrul adjunct de interne, Alexandru Nicolschi, prin „reeducare", deținuții acceptau să-și trădeze prietenii și să-i tortureze ulterior în numele Securității:

Reeducarea avea patru etape. Prima era cunoscută sub numele de „demascare externă", etapă în care deținutul trebuia să-și demonstreze loialitatea… revelând tot ce ascunsese până la acel moment de anchetatorii Securității… În a doua etapă, denumită „demascarea internă", studentul torturat trebuia să dezvăluie numele celor care se comportaseră mai blând sau mai indulgent cu el pe perioada detenției, indiferent dacă aceștia erau alți deținuți sau membri ai administrației

închisorii. A treia şi a patra etapă aveau un alt scop: distrugerea personalităţii şi moralităţii prizonierului… Abia în momentul în care părea să fi ajuns în pragul colapsului moral complet, deținutul era supus etapei finale, de pe urma căreia era știut că nu avea să-și mai revină: personajul reeducat era obligat să aplice programul de reeducare prietenului lui cel mai bun, torturându-l cu propriile mâini.[7]

Fiecare prizonier „reeducat“ primea în grijă un anumit număr de prizonieri de „reeducat“, folosind tehnici de o violență fizică și psihologică extremă, pe care și le însușise pe parcursul propriei torturi. Astfel, Ministerul de Interne a reușit să impună un regim al terorii în întreaga rețea de închisori și lagăre de muncă silnică, folosind resurse minime. Deținuții erau și victime și criminali în același timp. În 1951, la Canalul Dunăre–Marea Neagră, un fost student la medicină din Cluj aplica metoda „reeducării“ unui doctor cunoscut – a instigat victima să se arunce în gardul mărginit de sârmă ghimpată al lagărului, unde doctorul a fost împușcat de gardieni. Incidentul a fost transmis de BBC și alte posturi de radio. „Relatările acestora au determinat Ministerul de Interne să organizeze o anchetă în lagărul respectiv. Acest exemplu ne arată cât se poate de clar infamia mașinăriei represive a regimului comunist: dându-și seama că nu mai putea ține detaliile programului secrete, fix organul care îl implementa, personificat de Nicolschi, a organizat o anchetă pentru a se absolvi de orice responsabilitate.“[8]
Moartea lui Stalin, din martie 1953, i-a neliniștit atât pe Dej, cât și pe omologul său bulgar, Vălko Cervenkov. Acesta din urmă era un alt imitator al Uniunii Sovietice; singura sa sursă de legitimitate politică fusese Stalin. După ce își petrecuse peste douăzeci de ani în exil în Uniunea Sovietică, ca urmare a rolului jucat în atacul cu bombă din 1925 de la Sfânta Nedelia********, nu avea cine știe ce susținători în interiorul Bulgariei. Cervenkov a provocat mai multe daune sectorului agricol decât orice alt dictator est-european. Într-un interval de trei ani, a distrus sistemul de mici gospodării care aprovizionase cu alimente orașele și satele bulgare, fără mari întreruperi, încă din perioada otomană: „Cel mai mare paradox era că de pe piața locală lipseau produsele bulgărești“, și-a amintit jurnalistul Gheorghi Markov, aflat în exil la Londra (unde a fost în cele din urmă și ucis cu o umbrelă cu vârful otrăvit). „Bulgaria era o țară

faimoasă pentru legumele și fructele ei, dar piețele duceau constant lipsă de asemenea produse… Regimul Cervenkov a adus satele într-o stare de sărăcie lucie. Acești ani (1950–1956) vor rămâne în amintirea țăranilor drept cea mai nenorocită perioadă a existenței lor. Colectivizarea forțată care a dus la dispariția bărbaților care să muncească de pe câmpuri și abolirea micilor gospodării private au provocat în mod inevitabil foamete în țară… Prin urmare, noi, orășenii, nu mai puteam apela la proviziile celor din zonele rurale."[9]

Industrializarea mergea mână în mână cu colectivizarea. Pentru că nu aveau suficiente resurse proprii, România și Bulgaria au devenit deosebit de dependente de Uniunea Sovietică la capitolul materii prime și utilaje industriale. Moartea lui Stalin și apariția conducerii colective în Uniunea Sovietică au provocat probleme grave Bucureștiului și Sofiei. Confruntându-se cu o criză economică proprie, Uniunea Sovietică a încetinit sau întrerupt livrarea de provizii vitale către aliații ei din Balcani. Cea mai impresionantă victimă a programului sovietic de economisire a fost Canalul Dunăre–Marea Neagră. Sătulă să mai irosească resurse în acest program inutil, după moartea lui Stalin, conducerea sovietică și-a retras inginerii din România, lăsând în urmă un bazin inutilizabil vreme de mai bine de un deceniu, până când proiectul a fost reînviat de Nicolae Ceaușescu atât ca simbol al măiestriei industriale a țării, cât și ca lagăr de muncă silnică.

Conducerea română a reacționat diferit de bulgari în fața vântului reformist care bătea dinspre Moscova și crizei economice est-europene. Dej a jucat dur. A recunoscut de ochii lumii criticile aduse stalinismului, care au culminat cu atacul lui Hrușciov la adresa lui Stalin în așa-numitul Discurs Secret ținut cu ocazia celui de al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS), în februarie 1956. Dej a refuzat însă să renunțe la putere în favoarea unei conduceri colective, așa cum s-a întâmplat în restul republicilor populare. Pe de altă parte, Cervenkov a acționat în tăcere, predând funcția de prim-secretar unui tânăr erou de război, Todor Jivkov, care, pentru o scurtă perioadă de timp, a dat viață muribundului Partid Comunist Bulgar. Limitele liberalismului lui Jivkov au ieșit la iveală în 1956, când PCB s-a alăturat PCR în a nu publica Discursul Secret. Cel puțin conducerea bulgară a eliberat un număr mare de prizonieri politici. Românii au tergiversat această chestiune.

La capitolul economie, Dej a făcut presiuni, încununate de altfel de

succes, pentru dizolvarea Sovromurilor, întreprinderile economice mixte folosite de Moscova ca instrument de control colonial asupra economiei române. Cele mai importante două societăţi mixte – având ca domeniu de activitate extragerea petrolului şi uraniului – au fost în cele din urmă dizolvate în noiembrie 1956. Aceasta a fost decizia care a generat disputa izbucnită la sfârşitul anilor 1950 şi începutul anilor 1960 între Bucureşti şi Moscova, referitoare la locul deţinut de România în cadrul „diviziunii socialiste internaţionale a muncii“. Când a izbucnit Revoluţia Maghiară în octombrie 1956, Dej a descoperit că putea susţine cu fidelitate interesele strategice mai largi ale Uniunii Sovietice în Europa în schimbul unei anume flexibilităţi în politica internă. A oferit Biroului Politic sovietic sprijin ideologic şi practic în efortul său de a zdrobi revolta maghiară. În schimb, a fost scutit de introducerea politicilor reformiste – stalinismul a rămas norma zilei în România. Nici Hruşciov şi nici Dej nu puteau tolera răspândirea revoluţiei maghiare în România prin intermediul ungurilor din Transilvania. Cu toate acestea, studenţii din întreaga România, nu numai minoritatea maghiară, şi-au unit vocile cu cei care au protestat şi opus rezistenţă în Polonia şi Ungaria în toamna lui 1956. Pentru Dej, această evoluţie a fost una nedorită, iar Securitatea a răspuns cu zel, înăbuşind demonstraţii în oraşe îndepărtate precum Iaşi şi Timişoara. Cu toate acestea, conducerea română a făcut o concesie studenţilor – limba rusă a fost scoasă de pe lista cursurilor obligatorii în universităţi şi a fost înlocuită cu limbile mai tradiţionale, franceza şi germana. Acesta a fost un pas mic, dar important către o politică mai independentă.

Deşi conducerea Partidului Comunist Bulgar considera publicarea Discursului Secret o iniţiativă neînţeleaptă, a răspuns atacului lansat de Hruşciov la adresa lui Stalin în aprilie 1956, organizând un plen al Comitetului Central, care promitea tot soiul de reforme şi liberalizări. Plenul din aprilie a fost de fapt o măsură preventivă, menită să risipească presiunile din ce în ce mai mari exercitate de intelectuali şi populaţia bulgară nemulţumită. Cu toate acestea, cariera lui Cervenkov s-a încheiat. Asociaţii lui Traicio Kostov, principala victimă a proceselor politice staliniste din 1949, au fost reabilitaţi, iar bulgarii s-au bucurat pentru o scurtă perioadă de timp de o conducere pur colectivă, cu Jivkov în calitate de primus inter pares. Perioada de destindere nu a durat mai mult de doi ani, dar scriitorii şi jurnaliştii au profitat la maximum de atmosfera de toleranţă. Nikola Lankov, până la acel moment un scriitor

comunist neinspirat, a şocat Sofia, compunând o punere sub acuzare a lui Cervenkov, care rezuma dispreţul cu care îl priveau majoritatea bulgarilor pe „micul Stalin“ al ţării:

Am supravieţuit acestei nopţi
de opresie a cultului?
Am supravieţuit?
Oh, nu!

Nu îndrăznesc să recunosc că
o anume persoană, pe care unii o numeau „9“,
într-o epocă dezgustătoare,
împuşca comuniști
pentru a-şi netezi propriul drum
spre tron şi putere personală…

Uşa se deschide,
anchetatorul intră
şi începe să întrebe:
— Cu ce vorbeşti?

Capul îmi tremură
somnul mi-e întrerupt
şi în această seară târzie,
aud din nou:

— La interogatoriu,
la interogatoriu![10]

În iulie 1957, Hruşciov a reuşit să alunge grupul „fracţionist antipartinic“ format din Malenkov, Kaganovici, Molotov şi Şepilov. Perioada de conducere colectivă s-a încheiat brusc. Atât Dej, cât şi Jivkov au profitat de acest moment pentru a-şi consolida poziţiile, epurând partidele din România şi Bulgaria de elemente nedorite. Deşi Hruşciov încă intenţiona să introducă un program de reforme în Uniunea Sovietică, Jivkov a decis să pună capăt avântului literar al Bulgariei. Jurnaliştii au fost izgoniţi,

scriitorii controversaţi nu au mai fost publicaţi, iar plictiseala s-a pogorât din nou asupra societăţii bulgare. Hruşciov era prea distras pentru a se ocupa cum se cuvenea de întoarcerea Bulgariei la ortodoxia neostalinistă, iar Dej era tot mai sigur pe puterea deţinută în România. Un mic grup de comunişti balcanici însă era mai nemulţumit decât oricând de aparenta deviere a lui Hruşciov de la drumul corect.

O lume proprie: Albania

Am auzit prima dată acele cinci litere îndrăgite, în tinereţe.
De atunci, numele tău mi-a fost la fel de drag precum căminul meu patern,
La fel de preţios precum socialismul,
La fel de semeţ ca munţii,
La fel de vital ca lumina…
Strigăm ENVER!
Iar cerul ne pare mai măreţ decât oricând,
Spaţiul ce ne-nconjoară mai vast,
Soarele mai mare
Şi perspectivele mai magnifice.
Strigăm ENVER!
Iar zilele noastre prind culoare şi sens
În timp ce se rânduiesc precum soldaţii,
Luându-şi locul în măreţele rânduri ale revoluţiei.

Din poemul „Enver“ al lui Sulejman Mato, publicat în revista literară lunară Nëndori, în septembrie 1979[11]

La fel ca naţionalismul, şi comunismul a sosit cu întârziere în Albania. În 8 noiembrie 1941, a fost înfiinţat în cele din urmă şi Partidul Comunist Albanez (PCA), sub supravegherea a doi agenţi iugoslavi, Miladin Popović şi Dušan Mugoša, care au unit trei mici grupări – una pro-italiană din Shkoder, una pro-sovietică din Tirana şi o a treia pro-greacă din Korçë. Acest sol al fantomaticei clase muncitoare albaneze se putea lăuda cu un maximum de şaptezeci de membri şi câteva sute de simpatizanţi. Cu

toate acestea, un deceniu mai târziu, această mică organizaţie a transformat Albania în unul dintre cele mai puţin flexibile edificii totalitariste ale secolului al XX-lea. Până la victoria partizanilor conduşi de comunişti din noiembrie 1944, istoria modernă a Albaniei fusese caracterizată de haos şi instabilitate. Deşi regele Zog reuşise să impună o aparentă ordine vreme de zece ani, aceasta s-a prăbuşit rapid sub presiunea exercitată de expansionismul italian. Dată fiind moştenirea lăsată în urmă de fascişti şi nazişti, pentru a-şi atrage susţinători, comuniştii au fost nevoiţi să se inspire din tradiţii autohtone mult mai puternice decât ideologia străină a marxism-leninismului. Enver Hoxha, cel mai puternic dintre reprezentanţii comunismului, a recunoscut făţiş acest lucru, citându-l pe poetul albanez de secol XIX, Pashko Vase Shkodrani: „Religia albanezului este albanismul“. Cu excepţia lui Stalin şi a lui Hoxha însuşi, simbolurile locale ale socialismului s-au inspirat doar din lupta naţională a Albaniei – respectiv regele medieval Skanderbeg, fraţii Frashëri şi Ismail Qemal.

Hoxha şi-a susţinut viziunea unei Albanii unite printr-o xenofobie incredibilă. Căldura cu care îmbrăţişa puterile străine era întrecută doar de ferocitatea cu care le respingea ulterior. Hoxha i-a curtat, după care i-a îndepărtat pe britanici, americani, iugoslavi, ruşi şi chinezi, îndreptând forţa dezlănţuită a unui naţionalism defensiv împotriva presupusului eretic. Teama de invazie a dat naştere unor politici neobişnuite, pe care străinătatea le-a privit fascinată, nevenindu-i să creadă. În Albania se puseseră bazele unui regim balcanic care părea a fi mai bizar decât romanele lui Bram Stoker. Regimul era atât de izolat de restul lumii încât a dat naştere unui registru în care erau notate fel de fel de absurdităţi, toate cu un iz sectant: de exemplu, din doi în doi metri, pe întreaga suprafaţă a liniilor de graniţă, existau afeturi pentru mitraliere; persoanele fizice nu aveau dreptul de a deţine maşini; bărbieritul erau obligatoriu; şi, mai presus de toate, două persoane erau deificate – Iosif Stalin şi Enver Hoxha, a cărui amintire a rămas sacră până în 1990, când societatea albaneză s-a dezbinat după o jumătate de secol în care populaţia îşi înăbuşise furia.

Xenofobia lui Hoxha avea o bază istorică puternică – Imperiul Otoman, marile puteri europene şi vecinii Albaniei, Serbia şi Grecia, încercaseră să-i nege Tiranei independenţa încă din 1878, când Liga de la Prizren venise pentru prima dată cu această idee********. În plus, după

instaurarea lui Hoxha în funcţie, puterile străine au încercat chiar să-l dea jos. În 1948, Stalin îi comunicase lui Milovan Djilas că Iugoslavia trebuia să înghită Albania. Un an mai târziu, serviciile secrete britanice şi americane au ticluit un plan cu scopul de a stabiliza Albania, infiltrând susţinători ai regelui Zog în ţară. Acest plan absurd a dat greş şi pentru că Kim Philby a comunicat detalii secrete agenţilor sovietici. În anii 1960, când sovieticii au fost repudiaţi la rândul lor de Hoxha, hruşcioviţii (adevăratul coşmar al lui Hoxha) au încercat să-l dea jos pe dictatorul albanez.

Ameninţarea străină era una reală, dar exagerată. Exagerările cu privire la capacităţile duşmanilor din exterior aveau şi un alt scop – cel de a da în vileag inamicul intern. Niciun alt partid comunist aflat la conducere nu a avut parte de un regim de epurări ca Partidul Muncitoresc Albanez. Dacă ajungeai într-o funcţie influentă, sub supravegherea lui Hoxha, te expuneai la nişte riscuri colosale. Potrivit rapoartelor primite de la surse oficiale, după prima mare epurare, organizată după scindarea de Iugoslavia, un sfert din membrii de partid au fost înlăturaţi sau arestaţi. Membrii Biroului Politic şi Comitetului Central erau arestaţi sau împuşcaţi cu regularitate. Nikita Hruşciov a susţinut că o membră a Biroului Politic, Liri Gega, era însărcinată când a fost executată în 1956, sub acuzaţia că ar fi fost agent titoist. Pe parcursul celor patruzeci şi unu de ani cât s-a aflat Hoxha la conducere, cei şapte miniştri de interne direct responsabili pentru epurări au fost la rândul lor eliminaţi. Partidul Comunist Albanez a fost înfiinţat în 1941, din 1948 şi-a schimbat numele în Partidul Muncitoresc Albanez, iar prima epurare de amploare a avut loc în 1942, la un an după formarea organizaţiei, punând bazele unei practici care s-a repetat necontenit pe parcursul a patru decenii, un mecanism care s-a autoperpetuat, alimentat de paranoia acută a lui Hoxha.

Dictatorul nu a încetat vreo clipă să se teamă că ambiţiile membrilor de partid ar putea da naştere la conspiraţii. În 1981, cel mai de încredere camarad al său, Mehmet Shehu, cel care crease Armata Populară Albaneză şi transformase Sigurimi în cea mai temută poliţie secretă din Europa de Est „s-a sinucis“. Timp de patruzeci de ani, Shehu şi Hoxha fuseseră fraţi de sânge în lupta împotriva revizionismului. Apoi, pe neaşteptate, Hoxha a dat în vileag planul lui Shehu de a-şi însura fiul cu fiica unei familii de „criminali de război“. S-a comunicat că, neputând să-

și suporte propria trădare, perfidul Shehu și-a curmat singur viața. După înmormântarea camaradului său, Hoxha era liber să dezvăluie teribilul adevăr – Shehu lucrase pentru CIA, KGB și KOS (serviciile secrete ale armatei iugoslave) pe parcursul carierei sale. Căsătoria fiului său cu o fată care se trăgea dintr-o familie de „criminali de război“ era semnalul care dădea startul procesului de destabilizare a Albaniei, un plan care se maturizase pe parcursul a aproape jumătate de secol. „(Acest lucru) a fost făcut cu scopul precis de a atrage atenția opiniei publice și de a face vâlvă“, a scris ulterior Hoxha. „Iugoslavii se puteau folosi de acest lucru… pentru a discredita conducerea Partidului Muncitoresc Albanez și mai ales autoritatea lui Enver Hoxha.“[12]
Vărsarea de sânge din cadrul partidului putea fi de cele mai multe ori asemuită cu o vrajbă pe viață și pe moarte între familii. După ce Hoxha a luat partea Beijingului în conflictul sino-sovietic din 1960, propagandiștii lui Hrușciov au contracarat printr-o emisiune transmisă la un post de radio din Moscova:

Jumătate, sau chiar mai mult, din cei 53 de membri ai Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Albanez sunt înrudiţi. În primul rând, avem patru cupluri: Enver Hoxha și soția sa Nexhmije Hoxha; Mehmet Shehu și soția sa Fiqrete Shehu; Hysni Kapo și soția sa Vito Kapo; și Iosif Pashko și soția sa Eleni Terezi. Soția lui Manush Myftiu, membru al Biroului Politic, este soră cu soția lui Pilo Peristeri, candidat la Biroul Politic. Kadri Hasbiu, candidat la Biroul Politic și ministru de interne, este soțul surorii lui Mehmet Shehu.[13]

În pofida greșelilor inevitabile ale Radio Moscova (Hasbiu de exemplu nu era căsătorit cu sora lui Mehmet Shehu), componența incestuoasă a elitei comuniste albaneze avea o importanță deosebită. Enver era tosk********. Se născuse în octombrie 1908 într-o familie de funcţionari civili și clerici musulmani din orașul Gjirokastër, din sud. În perioada antebelică, acest tânăr chipeș plecase la studii în Franța, unde, potrivit arhivelor comuniste oficiale, semnase articole pentru ziarul Partidului Comunist Francez, L'Humanité (cu toate că s-au făcut cercetări asidue, nimeni nu a reușit să găsească vreo dovadă care să ateste elanul jurnalistic din

tinereţea lui Hoxha). Apoi Hoxha s-a întors în Albania pentru a preda franceza la Lycée, din oraşul Korçë, tot în sudul ţării. Imediat după înfiinţarea PCA, absolut toţi susţinătorii partidului au provenit din rândurile ţărănimii asuprite a toskilor din sudul şi centrul ţării. Aproape toate cadrele de conducere erau din sud, un model care a prevalat pe parcursul perioadei comuniste. În mod ironic, singurul gheg******** care a ajuns în Biroul Politic şi a şi supravieţuit a fost Ramiz Alia, care a preluat controlul Partidului Muncitoresc după moartea lui Hoxha, în 1985. Hoxha şi alţi membri de partid şi-au unit eforturile pentru a include şi persoane din nordul ţării în Biroul Politic şi Comitetul Central. A făcut şi gesturi concrete, trimiţând doctori şi dascăli în zonele sărace din nord şi integrând regiunea în programul său de industrializare. Într-o oarecare măsură a ajutat la depăşirea suspiciunilor dintre nord şi sud, punând un accent mai mare pe angajamentul său faţă de albanism.

În pofida acestor eforturi, în unele regiuni, partidului îi era în continuare greu să-şi extindă influenţa. Având în vedere influenţa de care se bucura catolicismul în regiunea Shkoder şi curajul extraordinar afişat de nenumăraţi clerici catolici în faţa tacticilor represive ale lui Hoxha, pe parcursul perioadei comuniste, Tirana a considerat că această zonă nu prezenta încredere. În plus, ghegii din nord susţinuseră lupta fraţilor lor din Kosovo pe parcursul celui de-al Doilea Război Mondial. PCA era privit ca o creaţie a iugoslavilor, prin urmare ostilă intereselor albanezilor din Kosovo. În plus, ideologia comunistă nu făcuse un secret din dispreţul faţă de structura socială tradiţională din nord. Sistemul clanurilor disparate, vendetele şi codul de legi Kanun [Canonul lui Lek Dukagjini]; statutul nefericit al femeilor în comunităţile ghegilor; zelul religios mai profund din nord – toate acestea erau nişte adevărate ţinte pentru zelul modernizator al lui Hoxha şi al camarazilor săi.

Odată ce s-au închis graniţele cu Iugoslavia în 1948, Hoxha s-a folosit de izolarea geografică a ţării pentru a implementa un program de inginerie socială fără precedent. Ambiţia fără margini a comunismului albanez reflecta „sărăcia lucie, rata copleşitoare a analfabetismului, superstiţiile exagerate, vendetele şi epidemiile care făceau ravagii, îndeosebi cele de malarie şi sifilis“[14], moştenite de regimul lui Hoxha. Din populaţia care depăşea cu puţin un milion de locuitori în 1944, doar 15 000 de persoane puteau fi definite ca muncitori în accepţiunea strict marxistă a termenului. Până în 1976, cifra oficială era de 370 000, de 24 de ori mai

mare. La sfârşitul anilor 1930, speranţa de viaţă în rândurile bărbaţilor era de patruzeci şi doi de ani. Treizeci de ani mai târziu, aceasta a crescut la şaizeci şi şapte de ani. Programul de transformare a început cu asanarea unor suprafeţe întinse de terenuri mlăştinoase, unde malaria era în floare. Arshi Pipa a scris că „drenajul mlaştinii Maliq, de unde provine acum zahărul din Albania, s-a realizat în primul rând prin folosirea prizonierilor politici. «Zahărul nostru miroase a sânge», se spune în Albania“[15]. Apoi a urmat programul de electrificare. Ultimul sat a fost legat la reţeaua naţională de curent electric încă din anii 1970, deşi un observator cu experienţă, specializat în studiul Albaniei, a arătat că „sistemul a fost defectuos de la bun început“[16]. Până în 1955, în mai multe oraşe şi municipii importante funcţionau fabrici de textile şi combinate industriale. Cu ajutorul tehnicienilor sovietici, Albania a devenit la scurt timp una dintre cele mai mari producătoare de crom din lume. În mai puţin de două decenii, aproape toţi copiii erau înscrişi în şcolile gimnaziale, iar rata analfabetismului a scăzut puternic, ajungând la doar 10 la sută.

Industrializarea Albaniei a fost incredibilă, dar, ca pretutindeni în Balcani, agricultura şi ţărănimea au plătit un preţ scump pentru aceasta. Spre deosebire de vecinii săi, Albania nu era independentă din punct de vedere al producţiei alimentare chiar dacă, la sfârşitul anilor 1940, aproape 90 la sută din locuitori trăiau din roadele pământului. Cum aproape trei sferturi din suprafaţa ţării era acoperită de munţi, „Albania are de la 50 la 100 la sută mai puţine terenuri arabile pe cap de locuitor“[17] în comparaţie cu celelalte state balcanice. La sfârşitul anilor 1950, Albania importa între 50 şi 60 000 de tone de grâu pe an din Uniunea Sovietică şi alte ţări est-europene pentru a-şi satisface nevoile. Colectivizarea a fost amânată până la mijlocul anilor 1950, dar apoi a fost introdusă fără milă şi fără a ţine seama de consecinţe. Intimidarea culacilor a întrecut chiar şi campania din România în agresivitate.

La începutul anilor 1960, combinaţia dintre neglijenţa din agricultură şi conflictul ideologic cu Uniunea Sovietică s-a dovedit aproape fatală pentru economia fragilă a Albaniei. Înstrăinarea treptată a Albaniei faţă de Uniunea Sovietică, evidentă la sfârşitul anilor 1950, a avut la bază motive economice, dar şi politice. Din punct de vedere politic, revizionismul lui Hruşciov era un blestem pentru Hoxha. Conducătorul albanez s-a simţit deosebit de jignit de denigrările aduse de Hruşciov lui

Stalin, marele erou al lui Hoxha, prin Discursul Secret din 1956. Mai pragmatic era faptul că politica lui Hrușciov presupunea sfârșitul guvernării absolutiste din Tirana, un lucru pe care Hoxha nici nu și-l putea închipui. Mehmet Shehu a rezumat cel mai bine atitudinea Albaniei față de conducerea colectivă a Uniunii Sovietice, spunându-i lui Mikoian, cu o candoare alarmantă: „Stalin a făcut două greșeli. Unu la mână, a murit prea devreme, doi la mână, nu a reușit să lichideze întreaga conducere sovietică din prezent“[18].
La capitolul economie, programul lui Hrușciov de „diviziune socialistă a muncii“, elaborat la sfârșitul anilor 1950, cerea Albaniei să se concentreze pe producția agricolă. Conducerea albaneză a văzut în acest lucru o tentativă de a-i da peste cap realizările industriale. Ulterior, Hoxha și-a amintit de una dintre adunările economice, la care fusese prezent și Hrușciov:

„Peștele“, a spus el [Hrușciov], „este un alt bun de preț pentru voi. În țările scandinave, în Norvegia, de exemplu, pescuitul a adus mare abundență… Chestiunea citricelor este importantă pentru voi“, a continuat el. „Și acestea ar trebui să devină un bun de preț pentru voi, căci lămâile, portocalele, grepfrutul etc. sunt la mare căutare.“
Acestea erau instrucțiunile lui pentru „construcția socialismului“ în Albania…
Acum totul devenea mai clar. Consiliul pentru Ajutor Economic Reciproc (CAER) recomandă să ne rezolvăm problemele economice cu ajutorul lui Hrușciov. Hrușciov ne recomandă să le rezolvăm cu bumbac, oi și cu… miracolul peștelui!“[19]

Ofensat de aceste sugestii și temându-se că revizionismul sovietic i-ar fi putut afecta omnipotența pe plan intern, Hoxha nu a mai stat pe gânduri și s-a aliat cu conducerea fermă din China. Însă de fiecare dată când Albania se distanța de unul dintre partenerii săi comuniști, nu trecea mult timp până să apară și consecințe deosebit de grave. Uniunea Sovietică a rupt orice urmă de cooperare economică cu Albania. Până la începutul anilor 1960, Tirana importa aproape 100 000 de tone de grâu pe an din Uniunea Sovietică. O bună parte a industriei albaneze, mai ales

singura ramură industrială care aducea valută în țară, extracția de minereuri, depindea de inginerii și tehnologia sovietică. Chinezii au oferit consolare ideologică albanezilor, dar ajutorul lor tehnologic și economic nu a putut compensa stagnarea și declinul care au afectat ulterior infrastructura albaneză. Pe parcursul anilor 1960, în contextul în care nivelul de trai scădea, Hoxha a început să se simtă nesigur pe poziția sa. Pentru a-și recăpăta încrederea, a apelat la metode represive, și, urmând exemplul chinezilor, în 1966 a anunțat „revoluția culturală" a Albaniei. Pretutindeni în Europa de Est, relaxarea tensiunilor dintre Statele Unite și Uniunea Sovietică, perioadă ce a urmat crizei rachetelor din Cuba, a deschis o perioadă de liberalizare modestă. Pentru albanezi însă, mijlocul anilor 1960 a anunțat o mohorâtă perioadă de rectitudine ideologică.
În 1967, Hoxha și-a însușit o așa-numită „cerere populară", înaintată prima dată de niște elevi din Durrës, pentru a transforma Albania în primul „stat ateist" din lume. Acest lucru a dus la închiderea tuturor bisericilor și instituțiilor religioase și arestarea clericilor. Un deceniu mai târziu, pornind de la aceeași filosofie, conducerea albaneză a ajuns la o concluzie absurdă:

Un decret, datat 23 septembrie 1975 și publicat în Gazeta zyrtare din Tirana în 11 noiembrie 1975 susținea: „Cetățenii care au nume neadecvate și prenume ofensatoare din punct de vedere politic, ideologic și moral sunt obligați să le schimbe". Decretul adăuga că persoanele vizate de edict trebuiau să se supună de bună voie, iar cei care nu o făceau aveau să primească „nume adecvate" de la organizațiile sociale din localitatea lor.[20]

Indiferent cât de violent își aplica tacticile represive, statul nu se putea împotrivi forței independente a tineretului. În anii 1960, Albania a asistat la maturizarea unei generații care nu trăise războiul. Lupta partizanilor fusese o sursă-cheie de legitimitate politică pentru comuniști, dar glorificarea permanentă a acestei lupte nu însemna mare lucru pentru tinerii albanezi ai anilor 1960. Revolta lor a fost una modestă chiar și din prisma standardelor est-europene. În anii 1970, tinerii își lăsau părul să crească ceva mai lung, iar la petreceri, mai ales la cele organizate de

copiii „burgheziei roșii“, ascultau discuri ale formației Beatles:

Era… ca un fel de mișcare de disidență și a început în primul rând printre copiii comuniștilor. Voiam să ascultăm muzică străină. Eu am început să scriu și să citesc autori străini interziși, precum Sartre și Camus… Apoi m-am dus să muncesc într-o fabrică, cu muncitorii. Atunci i-am văzut prima dată cu propriii mei ochi. Trebuie să țineți seama că, la acea vreme, noi credeam că proletarii erau cei mai buni oameni. Pe de altă parte, intelectualii, studenții erau oameni cu defecte! Și când i-am văzut pe muncitori – niște indivizi săraci, ignoranți, speriați – am început să înțeleg realitatea din Albania și prima mea reacție a fost: „Am fost înșelat!“[21]

În Albania, nu exista o opoziție organizată, însă grupurile de intelectuali și studenți care se întâlneau în cafenele și discutau pe ascuns despre probleme interzise au început să devină din ce în ce mai numeroase. În aceeași perioadă, Hoxha a lansat un atac împotriva „conservatorismului și birocrației“ din rândul partidului și intelectualității. Unul dintre rezultatele acestui atac a fost apariția unui program maoist necopt, prin care scriitorii și artiștii „se ofereau“ să plece din Tirana în zonele rurale pentru a învăța mai multe de la mase. Însă unii dramaturgi, scriitori și chiar și membri de partid l-au interpretat ca un semnal de a cocheta cu idei progresiste. Perioada de liberalizare artistică de după acest atac a durat din 1969 până în 1972 și ar fi putut rămâne imperceptibilă tuturor, cu excepția celor mai fini observatori ai sistemelor staliniste. Iar Hoxha însuși părea să fie în acel timp distras, poate din cauza bolii de care suferea, permițând circulația câtorva idei liberale. Până în 1972 însă, când a ajuns la concluzia că lucrurile scăpaseră de sub control. În ianuarie 1973, l-a atacat pe neașteptate pe directorul Radioteleviziunii Albaneze, Todi Lubonja, membru al Comitetului Central și fost Președinte al Uniunii Tineretului Muncitoresc Albanez. Crima comisă de Lubonja fusese că organizase un festival de muzică la Tirana, catalogat de Hoxha drept „degenerat“. În presă, a fost lansată o campanie împotriva liberalismului, iar în iunie Lubonja și Fadil Paçrami, un dramaturg foarte respectat și fost ministru al culturii, au fost excluși din partid și alungați

din Tirana.
În 25 iulie 1974, la ora cinci dimineața, la un an de la aceste expulzări, trei bărbați au bătut la ușa casei lui Lubonja din Lezhë, aflat la 65 de kilometri la nord de Tirana, pe drumul spre Shkodër. În loc să ceară să discute cu Todi Lubonja, au întrebat de Fatos, fiul în vârstă de douăzeci și trei de ani al acestuia, student la facultatea de fizică teoretică de la universitatea din Tirana. „M-au asigurat că totul era în regulă și că mi se cerea doar să vin la Tirana, să iau parte la niște discuții și că aveau să mă aducă înapoi“[22], și-a amintit Fatos. L-au suit într-un autovehicul de teren fabricat în China și s-au îndreptat spre o clădire modernă, total lipsită de farmec, aflată pe strada Myslim Shyri din centrul Tiranei. Fatos începuse deja să bănuiască că respectiva chestiune în care era solicitat era gravă, căci paznicii nu l-au lăsat să urineze singur. În momentul în care i-a întâlnit pe cei doi anchetatori la secția de poliție și-a dat seama cât de gravă era situația – aceștia au refuzat să dea mâna cu el, o încălcare frapantă a obiceiurilor. S-a aflat că, în zelul lor de a-l distruge pe tatăl lui Fatos, agenții Sigurimi percheziționaseră podul casei unchiului lui Fatos, unde găsiseră jurnalele personale ale tânărului. În jurnal, acesta își detaliase gândurile clandestine și cărțile pe care le citise. După interogatoriu, a fost izolat într-o celulă, unde a rămas vreme de cinci luni, după care a fost condamnat la șapte ani de închisoare pentru „instigare și propagandă“.
Însă Fatos nu a putut păși dincolo de zidurile închisorii sau lagărului de muncă vreme de șaptesprezece ani, iar dacă nu ar fi căzut comunismul, probabil că ar fi rămas închis chiar și mai mult timp. Când mai avea doar doi ani de ispășit din pedeapsa care i se impusese inițial, Lubonja a fost implicat fără voia sa ca „inculpat“ într-un proces straniu. În 1978, aflat la muncă silnică într-o mină de cărbune, a auzit că doi deținuți îi trimiseseră o scrisoare lui Hoxha, cerându-i o schimbare în politica partidului. Nu a mai aflat nimic despre acest incident timp de șase luni, după care a fost luat din lagăr fără să i se dea vreo explicație, transportat la Tirana și băgat din nou la izolare. După câteva săptămâni, fără să aibă habar ce i se întâmplase, Lubonja s-a trezit pe banca acuzaților alături de Fadil Kokomani și Vangjel Lezho, autorii scrisorii, acuzat că ar fi făcut parte din „organizația contrarevoluționară“ a acestora. În mai 1979, cu doi ani înainte să fie eliberat, a fost condamnat la încă douăzeci de ani de muncă silnică în condiții îngrozitoare doar pentru că se aflase în lagărul

greşit la momentul nepotrivit. Hoxha decisese cu mult timp în urmă soarta celor două persoane acuzate împreună cu Lubonja, Kokomani şi Lezho. Nebunia suprarealistă a regimului lui Hoxha este perfect exemplificată prin sentinţa scrisă dată celor doi bărbaţi: „Condamnaţi la moarte prin împuşcare şi privaţi de drepturile electorale timp de cinci ani“[23].

„În Albania, disidenţii nu existau“, a explicat Fatos după căderea comunismului, când a fost eliberat. „Între un disident şi o victimă a regimului există o deosebire. Un disident este cineva care poate ilumina alte persoane, care îşi poate exprima opiniile, care poate ajunge la închisoare, dar îi poate inspira pe ceilalţi şi poate face o alegere. În Albania însă, noi eram nişte simple victime, ceea ce înseamnă nu că îi inspiram pe ceilalţi, ci eram nişte indivizi ale căror experienţe îi făceau pe restul să se teamă.“[24] Experienţa celor prinşi în reţeaua Sigurimi putea fi asemănată cu cea trăită în timpul Marii Terori practicate de Stalin în anii 1930. Cu toate acestea, acest regim al lagărelor de muncă silnică, al arestărilor arbitrare, al bătăilor şi execuţiilor a continuat până în 1990, rămânând în picioare vreme de trei decenii după Discursul Secret al lui Hruşciov şi cinci ani după moartea ultimului lider de tip vechi sovietic – regimul funcţiona în continuare când Zidul Berlinului devenise deja o amintire!

După cum a aflat şi Lubonja pe propria piele, teama lui Hoxha de duşmanii din interiorul ţării s-a amplificat în momentul în care relaţiile dintre Albania şi aliatul său au început să se deterioreze. În anii 1970, relaţia cu China a luat sfârşit. Exact la fel cum îşi retrăseseră şi Iugoslavia şi Uniunea Sovietică toate ajutoarele şi asistenţa tehnologică peste noapte, şi chinezii au dispărut la sfârşitul anilor 1970, lăsând în urmă doar nişte frânturi bizare ale prietenei odinioară eterne. În 1989, în laboratoarele de limbi străine de la Universitatea din Tirana puteai vedea şiruri nesfârşite de afişe îngălbenite, fiecare dintre ele explicând în detaliu poziţia limbii şi configuraţia gurii necesare pentru producerea unui anume sunet în mandarină. Acestea erau de departe cele mai complete manuale disponibile în acest departament pentru o limbă care nu mai era predată la Tirana. De fiecare dată când respingea o figură paternă, Hoxha o înlocuia cu o alta, ale cărei concepţii ideologice erau şi mai extreme, dar a cărei economie era şi mai puţin sincronizată cu necesităţile Albaniei. După ce au plecat chinezii, altcineva nu a mai

întrunit criteriile ideologice ezoterice ale lui Hoxha.
Pe parcursul unei perioade de patruzeci de ani, infrastructura Albaniei devenise, de nevoie, autarhică. Detaşarea ei atât de restul lumii, cât şi de comerţul şi evoluţiile tehnologice regionale a devenit şi mai evidentă – uzinele sale de industrie grea produceau materiale şi bunuri pentru care nu exista piaţă de desfacere, nici pe plan intern, nici extern. Când au călătorit pentru prima dată prin zonele rurale ale Albaniei, în 1989, vizitatorii străini au dat peste monstruozităţi ruginite, care păreau parcă scoase din romanele lui Dickens, vandalizate şi fără scop – monumente măreţe ale viziunii diforme a lui Hoxha.
Albanezii care au trăit fie în fosta Iugoslavie, fie în Statele Unite au adoptat o atitudine ambivalentă faţă de patria lor pe parcursul regimului Hoxha. Dictatorul reuşise până la urmă „să facă din Albania o ţară cu adevărat independentă – o realizare nu tocmai neînsemnată pentru un stat mic, a cărui istorie modernă abunda de exemple de dominaţie, veşnice ofense şi încercări repetate ale vecinilor ei mai puternici de a o dezmembra“[25]. Cu toate acestea, în 1990, în momentul în care proporţiile traumei provocate de Hoxha poporului său au devenit clare, când a ieşit la iveală impactul dezastruos avut de politicile de teroare şi izolaţie asupra psihologiei sociale albaneze, cu greu am fi putut să nu acceptăm părerea unui alt albanez: „Principala caracteristică a suveranităţii naţionale este dorinţa de a menţine şi de a dezvolta, în cadrul unui stat cu adevărat independent, acele elemente care contribuie la individualitatea unei naţiuni. Albania comunistă reprezintă negarea acestui concept“[26].

Broz împotriva lui Djilas: Iugoslavia

Geopolitica şi naţionalismul au dat naştere unor deosebiri profunde între diversele tipuri de regimuri comuniste din Balcani. Acest lucru nu a fost întotdeauna evident: la prima vedere, statele balcanice prezentau aceleaşi caracteristici gri, mohorâte, tipice statelor cu partid unic; însă Iugoslavia era cu totul altceva – aici, guvernul şi partidul se bucurau de o susţinere populară extraordinară, de neînchipuit în celelalte trei state balcanice cu care se învecina.
După ce s-a rupt de Stalin în 1948, Iugoslavia şi-a creat un set unic de

politici, care, în decurs de zece ani, au transformat-o în unul dintre cei mai respectaţi actori internaţionali aflaţi în afara celor două blocuri de putere. În 1955, Uniunea Sovietică şi Iugoslavia au îngropat securea războiului, „normalizându-şi“ relaţia pe baza unei legături de egalitate absolută. Ulterior, niciun alt stat comunist nu s-a bucurat de o relaţie mai călduroasă cu Occidentul, fiind în acelaşi timp recunoscut ca membru complet integrat, dar independent al „blocului socialist“. Cinci ani mai târziu, Iugoslavia a câştigat un plus de prestigiu, înfiinţând mişcarea de non-aliniere, care reunea mai multe state în curs de dezvoltare, iniţial nemulţumite de practicile manipulatoare ale celor două superputeri.
Acest statut propriu a oferit beneficii neaşteptate iugoslavilor. Paşaportul iugoslav le permitea să traverseze fără viză mai multe graniţe decât orice alt paşaport din lume. Companiile iugoslave de construcţie şi inginerie concurau cu succes pentru obţinerea de contracte în Europa Occidentală, Răsăriteană şi statele în curs de dezvoltare. Occidentalii erau primiţi cu braţele deschise pe ţărmul Mării Adriatice, unde Croaţia punea bazele unei profitabile industrii de turism. În anii 1960, prăpastia dintre nivelul de trai din Iugoslavia şi cel din statele balcanice vecine, România şi Bulgaria, s-a aprofundat şi mai mult – lucru care le-a făcut iugoslavilor mare plăcere. Americanii şi occidentalii priveau cu ochi favorabili cererile Iugoslaviei pentru ajutoare şi împrumuturi. Muncitorii iugoslavi acceptau să lucreze în întreaga Europă Occidentală, mai ales în Germania de Vest. Numărul iugoslavilor care profitau de libertatea de călătorie pentru a cere azil politic era neglijabil. Regimul de la Belgrad era suficient de liberal cât să poată împiedica înstrăinarea în masă atât de evidentă în Cehoslovacia şi România. Iar în momentele în care puternica poliţie secretă a ţării, UDBa, lua măsuri punitive împotriva disidenţilor (iar acest lucru se întâmpla destul de des), guvernul scăpa cu uşurinţă de criticile Occidentului mulţumită reputaţiei sale liberale. Occidentul se prefăcea că nu vede instanţele în care erau încălcate drepturilor omului căci strategii politici europeni erau siguri că Iugoslavia avea să ţină partea NATO în cazul unui război cu Uniunea Sovietică şi aliaţii acesteia.
De la distanţă, Iugoslavia părea a fi o remarcabilă poveste de succes – o ţară profund respectată, stabilă şi independentă. Toate aceste calităţi erau întrunite de conducătorul ţării, preşedintele Tito. După moartea lui Stalin, alt lider comunist european nu a mai inspirat o asemenea

autoritate precum Tito. Eroismul de care dăduse dovadă în timpul războiului, când se aflase la conducerea unităţilor partizanilor, era glorificat nu numai prin propaganda oficială, ci şi de iugoslavii de rând şi de distinşi ofiţeri britanici foşti membri SOE, precum sir Fitzroy McLean. Aşezat lângă nişte indivizi lipsiţi de strălucire şi incoerenţi precum Jivkov şi Gheorghiu-Dej, mareşalul Tito radia încredere în sine. Spre deosebire de aceştia, nu fusese pus în funcţie de Armata Roşie. Forţele sale nu numai că eliberaseră Iugoslavia de nemţi, dar noul său guvern îi ţinuse piept şi lui Stalin. Imre Nagy din Ungaria şi Alexander Dubček din Cehoslovacia s-au bucurat de popularitate în calitate de lideri comunişti doar câteva luni. Tito s-a putut mândri cu o susţinere largă din partea popoarelor din Iugoslavia timp de aproape patru decenii.

Tito s-a născut cu numele de Josip Broz în 7 mai 1892 în Kumrovec, un sat croat aflat în apropierea graniţei cu Slovenia de la Zagorje, la nord de Zagreb. Deşi familia sa locuia în cea mai spaţioasă casă din sat, asemenea majorităţii ţăranilor croaţi de la începutul secolului al XX-lea, şi tatălui lui Tito i-a fost greu să-şi întreţină familia. Sărăcia cronică din această regiune a rămas întipărită în mintea lui Broz, iar acest lucru l-a urmărit tot restul vieţii. Mama sa provenea dintr-o familie de ţărani înstăriţi din Slovenia. Pe parcursul perioadelor îndelungate de timp petrecute cu rudele din partea mamei, Josip a învăţat să vorbească fluent slovena (o limbă slavă sudică foarte asemănătoare cu croata) şi a făcut o pasiune pentru vânătoare şi pescuit. Fără să aibă cine ştie ce educaţie, Broz a plecat din Kumrovec la vârsta adolescenţei şi s-a angajat ca ucenic de lăcătuş la Sisak, la patruzeci de kilometri la sud-est de Zagreb. A încercat să-şi depăşească statutul social limitat, cumpărându-şi un costum. Ulterior, a ajuns la Viena, unde a luat lecţii de dans. Îl încânta diversitatea vieţii de la oraş şi se făcea deosebit cu fizicul său.

Până să izbucnească războiul, Broz a lucrat în mai multe regiuni din Imperiul Austro-Ungar. Pe parcursul acestei perioade, a intrat în contact cu ideile socialiste şi activităţile sindicale. A fost chemat sub arme în 1913. Când a început războiul, Broz era subofiţer. Până la moartea sa, a şters din biografia sa oficială toate menţiunile care făceau referire la primele sale activităţi de pe frontul din Serbia********. La scurt timp, a fost detaşat pe frontul din Rusia, unde şi-a făcut remarcat talentul de lider prin curajul şi grija manifestată pentru oamenii aflaţi sub comanda sa. Grav rănit, Tito şi-a petrecut următorii doi ani în lagărele destinate

prizonierilor de război, de unde a reuşit să evadeze şi să participe la revoluţia de la Sankt-Petersburg.
Tito a sosit pentru prima dată în noul stat iugoslav la sfârşitul anilor 1920, însoţit de tânăra sa soţie rusoaică, extraordinar de frumoasă dacă e să ne luăm după toate descrierile, şi fiul său, Zarko. Întoarcerea sa a coincis cu momentul în care noul guvern controlat de sârbi scotea în afara legii Partidul Comunist şi toate organizaţiile afiliate. Trei ani mai târziu, Tito a început să colaboreze cu partidul intrat în ilegalitate. Pentru că era ager la minte şi putea munci din greu a devenit un conspirator ideal. A ajutat foarte mult Partidul [Comunist] Croat să supravieţuiască, după care a fost judecat pentru activităţile sale ilegale şi, în 1928, condamnat la cinci ani de închisoare. Probabil că neatenţia din cauza căreia a ajuns în închisoare i-a salvat viaţa căci, după ce regele Aleksandru şi-a impus dictatura, în ianuarie 1929, autorităţile au dezlănţuit un atac brutal împotriva ilegalului Partid Comunist. O bună parte a liderilor acestuia au fost ucişi, iar cei care s-au refugiat la Viena sau Moscova au fost distruşi în nimicitoarele lupte dintre facţiuni.
Până în 1934, când a fost eliberat, din mişcarea comunistă din Iugoslavia nu mai rămăsese mare lucru. În cele din urmă, partidul l-a trimis să se alăture conducerii în exil de la Moscova, unde a participat la prelegerile şcolii Cominternului. Perioada petrecută în capitala sovietică la mijlocul anilor 1930 a fost unul dintre cele mai terifiante momente din viaţa sa. Pe coridoarele lungi ale Hotelului Lux, clădirea în care erau cazaţi membrii partidelor înfrăţite ataşate Cominternului, teama pândea la fiecare colţ. NKVD-ul privea şi asculta; persoanele care părăseau Hotelul Lux de dimineaţă nu ştiau dacă aveau să se mai întoarcă seara. Stalin i-a lichidat pe toţi membrii Partidului Comunist Polonez. Chipurile scos din minţi de nesfârşitele lupte facţionale dintre iugoslavi, a ucis şi cea mai mare parte a liderilor acestui partid. Din fericire, Tito provenea dintr-o familie de ţărani, aşa că nu purta stigma intelectualilor. La Moscova, a adoptat un comportament prudent, a fost sârguincios şi şi-a exprimat părerea cu modestie, toate aceste calităţi ajutându-l să nu atragă atenţia NKVD-ului. Când s-a întors în Iugoslavia la sfârşitul anilor 1930, Tito era unul dintre puţinii activişti comunişti de rang înalt care scăpaseră de poliţia sovietică şi cea iugoslavă.
Odată ajuns acasă, la vârsta de patruzeci şi ceva de ani, Tito a strâns în jurul lui un grup de activişti devotaţi din mai multe regiuni ale

Iugoslaviei. La scurt timp, noul conducător a ajuns să se bazeze pe cinci tovarăși. Doar unul ieșea în evidență în acest grup, căci era de-o vârstă cu Tito – respectiv jurnalistul Moša Pijade. Toți ceilalți erau însă tineri și fascinați de Tito, pe care l-au poreclit „Stari“, Bătrânul. Figura paternă s-a îngrijit de progeniturile sale și le-a încurajat talentele – Edvard Kardelj, un condicar plin de viață, dar meticulos din clasa de mijloc slovenă; Ivo Lola Ribar, un croat excentric, foarte cheltuitor, din clasa superioară croată, pasionat de cauză (dacă nu ar fi murit în al Doilea Război Mondial, probabil că ar fi fost numit succesorul lui Tito); Aleksandar Ranković, al cărui chip rotund, tipic țăranului sârb, ascundea abilitățile organizatorice ale unui polițist neînduplecat; și Milovan Djilas, un tânăr student plin de entuziasm și pretins intelectual din Muntenegru.
Fiecare acolit compensa pentru lipsurile pe care Tito le vedea în el însuși. Broz nu fusese vreun intelectual. Învățase de unul singur suficient de bine operele clasice ale marxismului, leninismului și stalinismului cât să creeze broșuri de propagandă și să includă dogma socialistă în discursurile pe care le ținea cu ocazia reuniunilor de partid. Dar când venea vorba de consolidarea ideologică a regimului iugoslav, mai ales după ruptura de Stalin din 1948, Tito apela la Kardelj și Djilas. Lola Ribar avea stil și tact în societate, lucruri la care Tito aspirase o viață întreagă, dar pe care nu a reușit să le și stăpânească în totalitate. Se putea baza pe Ranković ori de câte ori dorea să vadă un lucru dus la bun sfârșit și pentru a anticipa din timp problemele practice. În timpul războiului și în anii imediat următori, aceasta a fost familia lui Tito. După moartea lui Lola Ribar, cei trei bărbați mai tineri, Djilas, Kardelj și Ranković, s-au luptat pentru afecțiunea lui Tito și pentru a-i intra în grații.
În anii imediat următori războiului, Tito și anturajul său au susținut cu sârguință politicile lui Stalin, asigurând poporul iugoslav de omnisciența liderului sovietic. Ruptura din 1948 l-a transformat pe dictatorul iugoslav dintr-un „mic Stalin“ într-o personalitate de o importanță istorică reală.

Spunându-i „NU!“ lui Stalin, Tito s-a ridicat pentru prima dată pe propriile picioare în universul politic. Din acel moment, strălucitoarea sa conducere politică nu a mai fost o simplă reflexie a soarelui lui Stalin… Din acel moment, Tito a fost soarele pentru majoritatea iugoslavilor…

Serpens nisi serpentem comederit non fit draco – un şarpe nu poate deveni dragon până nu a mâncat un alt şarpe.[27]

Însă faptul că a ţinut piept celei mai puternice forţe comuniste din lume, nu a făcut din Tito un democrat. Era fără îndoială adorat de foarte mulţi iugoslavi, însă nu s-a gândit vreodată să-şi supună popularitatea unui test electoral. Dacă ar fi făcut acest lucru, probabil că ar fi câştigat fără probleme. Rezultatul ar fi putut însă să-i ştirbească imaginea de sine, o imagine care cerea aprobare necondiţionată: întreaga structură politică iugoslavă depindea de încrederea lui Tito în propria sa infailibilitate. Iar realizările sale au fost reale. După încheierea războiului, a creat în timp record o relativă armonie între mai multe comunităţi care tocmai ieşeau din cel mai sângeros conflict civil cu putinţă. A insuflat mândrie unei mici ţări care suferise mult prea mult chiar şi din prisma standardelor europene pe parcursul primei jumătăţi a secolului al XX-lea. Şi pentru prima dată în istoria acestei regiuni, sub conducerea sa, majoritatea populaţiei s-a bucurat de prosperitate economică.
Însă aceste evoluţii au venit cu un preţ scump. Conflictul fratricid din Iugoslavia lăsase moştenire noului regim o problemă naţională de o complexitate fără precedent. Până în 1948, Iugoslavia era implicată în dispute grave izbucnite din cauza minorităţilor şi revendicărilor teritoriale venite din partea a cinci dintre statele vecine – Italia, Austria, Bulgaria, Grecia şi Albania. În plus, relaţia dintre croaţi şi sârbi şi tensiunile dintre albanezii şi sârbii din Kosovo erau o ameninţare latentă la adresa stabilităţii interne. Conflictele naţionale sau regionale au erupt sub diferite forme pe parcursul administraţiei lui Tito. Înainte de moartea lui Broz, în 1980, în Iugoslavia, naţionalismul nu era acelaşi instrument brut de care au profitat ulterior preşedinţii Milošević şi Tudjman din Serbia şi Croaţia pentru a-şi ciomăgi oponenţii la sfârşitul anilor 1980. Tito avea însă tendinţa de a considera că orice formă de autoafirmare naţională era o ameninţare inerentă la adresa statului. În loc să ţină cont de manifestările legitime ale identităţii naţionale, soluţia sa preferată a fost suprimarea acestor sentimente sau, chiar şi mai rău de atât, neutralizarea unei forme de naţionalism prin asmuţirea unei alte forme rivale împotriva ei.
Dar naţionalismul nu era decât o faţadă a unei chestiuni şi mai

complicate. Miezul problemei era reprezentat de relația impenetrabilă dintre forțele centrifuge și centripete din structurile de decizie ale Ligii Comuniștilor și statului iugoslav. După ruptura de Uniunea Sovietică, doi dintre cei mai apropiați consilieri ai lui Tito, Edvard Kardelj și Milovan Djilas, l-au convins pe Tito că, în Iugoslavia, comunismul trebuia să vină cu o ideologie diferită de cea a socialismului sovietic. În caz contrar, au susținut Kardelj și Djilas, logic vorbind, ruptura de Uniunea Sovietică avea să se dovedească a fi cu nimic mai presus decât un vechi conflict național sau imperialist. Cum asemenea fenomene erau străine socialismului, cei doi bărbați au conchis că disputa trebuia să aibă la bază un temei ideologic. Au dat naștere „autogestionării", contribuția unică a Iugoslaviei la teoria socialistă.

„Autogestionarea" propunea delegarea procesului decizional în domeniul economic – hotărârile nu aveau să mai fie luate de centrul politic, ci de colectivele de muncitori. Consiliile muncitorești trebuiau să ia parte la deciziile privind distribuirea investițiilor și profiturilor în cadrul unei întreprinderi. Ideea era fezabilă, dar implicațiile autogestionării erau de amploare și posibil subversive, căci păreau să lovească în centralismul democratic – nucleul leninist al oricărei dictaturi comuniste. Liberalilor din cadrul Ligii Comuniștilor din Iugoslavia (LCJ)******** nu le-a luat mult să-și dea seama că această teorie putea fi un instrument puternic când făceau presiuni pentru reforme. Tito s-a arătat întotdeauna prudent față de schimbările majore. Câteodată saluta reforma și democratizarea, însă doar pentru a le respinge ulterior, când simțea că acestea ar fi putut să-i submineze puterea politică. Din aceste motive, politicile iugoslave erau o afacere riscantă. „Oamenii nu apucau să se obișnuiască prea bine cu euforia democratică a conducerii", a remarcat reformatorul croat, Miko Tripalo, „că se și revenea la perioada administrării cu «mână de fier». Apoi lucrurile o luau de la capăt și se revenea la promisiunile utopice."[28]

Delegarea ridica de asemenea întrebări cu privire la legătura dintre drepturile și puterile celor șase republici din cadrul federației (Slovenia, Croația, Serbia, Bosnia și Herțegovina, Muntenegru și Macedonia) și guvernul central. Problema națională rămânea adesea suspendată în lupta dintre conservatorii și liberalii din cadrul LCJ. Până la moartea sa, în 1980, Tito a fost arbitrul care a deținut ultimul cuvânt în nenumăratele conflicte purtate pe acest câmp măcinat de lupte. Broz

avea o abilitate și o șiretenie remarcabile, însă îi lipea viziunea de care era nevoie pentru a găsi o soluție pe termen lung la problemele constituționale unice ale țării. Autogestionarea și autonomia nu erau sacre. Prestigiul și puterea lui Tito însă erau.

Tito adoptase deja câteva obiceiuri de rege pe parcursul și în anii imediat următori războiului. După ce i-a sfidat cu succes pe Stalin și Uniunea Sovietică, tabieturile sale au devenit și mai evidente. În Serbia secolului al XIX-lea, dinastia Karagheorghević introdusese un obicei prin care monarhul devenea naşul celui de-al nouălea fiu născut într-o familie, în amintirea celor nouă copii ai familiei Jugović, căzuți în lupta de la Kosovopolje din 1389. La acea vreme, Serbia avea mai puțin de trei milioane de locuitori. Tito a reînviat această practică în Iugoslavia, o țară de aproape douăzeci de milioane de locuitori, în continuare preponderent rurală, și, în spiritul emancipării, a acceptat să boteze și fete. Nu după mult timp, a descoperit că avea mai mulți fini decât putea număra pe degete și toți cereau privilegii și recompense speciale. După două decenii s-a plictisit de această tradiție și a renunțat la ea. Însă această practică a exemplificat perfect felul în care administrația lui Tito datora mai multe relației paternaliste dintre țăran și stăpân tipică Peninsulei Balcanice, decât culturii civice și republicane moderne.

O nouă constituție, promulgată în 1963, prevedea că funcțiile electorale, inclusiv președinția, nu puteau fi deținute pentru mai mult de două mandate. În propunerea redactată de Comisia Constituțională, „exista o excepție", după cum a recunoscut președintele acesteia, Kardelj, „iar aceasta îl privește pe tovarășul Tito, al cărui mandat nu trebuie limitat de vreun considerent de ordin electoral. Trebuie să adaug că tovarășul Tito s-a opus cu îndârjire acestei propuneri, însă Comisia nu i-a luat în considerare obiecțiile. Comisia… îi conferea doar tovarășului Tito, în numele națiunii și proletariatului din Iugoslavia, recunoașterea binemeritată… pentru munca de o importanță decisivă pe care a depus-o pentru societatea noastră socialistă"[29]. Pentru Tito nu era de-ajuns să primească putere absolută pe viață. Trebuia să se prefacă că își asuma această responsabilitate fără prea mare tragere de inimă – că făcea încă un sacrificiu pentru preaiubitul său popor.

Megalomania lui Tito se manifesta în primul rând prin pasiunea pentru achiziționarea de lucruri costisitoare. Tito accepta Rolls Royce-uri, vile, tablouri, bijuterii și alte cadouri de la cetățenii din diverse orașe și

regiuni din întreaga Iugoslavie; acri întregi de pădure de cea mai bună calitate erau rezervaţi pentru zilele în care mergea la vânătoare. Pe terenul impresionantei sale vile de pe insula Brioni, din Marea Adriatică, Tito şi-a construit propria grădină zoologică, unde se creşteau animale sălbatice pentru vânătoare. Cu cât devenea mai puternic, cu atât se retrăgea mai des în castelele şi conacele împrăştiate în fiecare republică – reşedinţe de vară, de iarnă, palate din oraş, staţiuni balneoclimaterice. Şi în jurul tuturor acestor clădiri erau ridicate ziduri. Pe măsură ce devenea din ce în ce mai convins de propria infailibilitate, se retrăgea într-un univers solitar al luxului.

În seara zilei de 5 ianuarie 1954, Milovan Djilas şi noua sa soţie, Štefica, vizionau Cetăţeanul Kane (dintre toate filmele posibile) la un cinematograf din Belgrad. „Dintr-odată, agenţii de securitate m-au împresurat din întuneric“, a notat Djilas în memoriile sale, „şi mi-au şoptit să ies afară. Gândindu-se că aveam să fiu mai mult ca sigur arestat, Štefica a ieşit după mine. Mi s-a comunicat să trebuia să mă întâlnesc imediat cu Kardelj în casa sa de pe strada Užička.“[30] Când a ajuns la vila lui Kardelj, Djilas l-a găsit aici şi pe Ranković. Întâlnirea s-a transformat într-un rămas-bun pervers, pe parcursul căruia cei doi bărbaţi alături de care Djilas formase încă de la încheierea războiului loialul triumvirat al lui Tito şi-au luat adio de la fostul lor coleg. Kardelj i-a spus pe şleau fostului său tovarăş Djilas că era terminat şi i-a fluturat disprețuitor în faţa ochilor o copie a discursului pe care avea să-l ţină peste câteva zile în faţa Comitetului Central pentru a denunţa presupusa trădare a lui Djilas.

Crimele lui Djilas s-au limitat iniţial la o serie de articole teoretice publicate pentru prima dată în noiembrie 1953 în principalul ziar al partidului, Borba (Lupta). În primă fază, articolele nu au părut a fi nimic mai mult decât veşnicele tratate ideologice, imposibil de digerat. O lună mai târziu, Djilas a schimbat macazul şi a adus în discuţie chestiunea autogestionării şi ce însemna acest lucru pentru partid. Pentru ca autogestionarea să funcţioneze, a conchis Djilas, partidul trebuia să slăbească din chingi economia şi societatea. Djilas a rămas fidel subiectului abordat şi, pe parcursul următoarelor zile, a lovit dogma comunistă la temelie. A cerut ca UDBa, poliţia secretă a lui Ranković, să plătească pentru acţiunile sale. A propus chiar şi înfiinţarea unei mişcări de opoziţie faţă de LCJ. Apoi a atacat cu intransigenţă influenţa din ce în ce mai mare a birocraţiei. Părea că s-ar fi convertit în doar câteva zile la

democrație, însă, așa cum a insistat ulterior, dezgustul său față de ipocrizia comunismului iugoslav se acumulase pe parcursul a mai mulți ani.
Hotărât să caute o justificare ideologică pentru ruptura de Uniunea Sovietică, Djilas a descoperit un adevăr evident (însă unul greu de digerat pentru comuniștii iugoslavi): Tito se rupsese de Stalin, dar nu și de stalinism. Deși dictatorul putea accepta un modest pluralism de idei în cadrul partidului, nu putea tolera vreo apropiere reală de democrație. Când a fost provocat de Djilas, cel mai isteț discipol al său, Tito nu a avut de ales și a trebuit să-l distrugă. Avertismentul adresat celorlalți era fără echivoc. Tito și-a umilit în public vechiul prieten în cadrul plenului Comitetului Central, reunit special în ianuarie 1954 și care a fost transmis la postul iugoslav de radio, după care foarte mulți dintre prietenii și colegii lui Djilas s-au așezat la rând să arunce cu pietre în el:

Tito probabil că a simțit că atmosfera se deteriora rapid și începea să prezinte intimidările și provocările tipice proceselor de la Moscova. Din acest motiv, înainte de sesiunea de după-amiază din prima zi, mi-a spus: „Ne vom purta omenește cu tine și nu vom fi răzbunători". Discursurile continuau însă la nesfârșit, fiecare mai frenetic și mai însetat de sânge decât cel precedent. Chiar și intransigența brutală a lui Tito și argumentele teoretice ale lui Kardelj au atins un nivel de sălbăticie pe care probabil că nici ei nu și-l doriseră.[31]

Tratamentul aplicat lui Djilas a arătat cât se putea de clar, pentru prima dată de la ruptura de Moscova, că Tito nu avea să accepte democratizarea, nici a partidului, nici a societății. Mai avea încă un motiv să-l pedepsească pe Djilas. După moartea lui Stalin, în martie 1953, atât Belgradul, cât și Moscova au lăsat de înțeles că își doreau să „normalizeze" relația dintre cele două state și să redea o oarecare unitate lumii socialiste. Propunerile radicale ale lui Djilas au consolidat poziția forțelor conservatoare formate la Kremlin în jurul lui Molotov, care se opuneau normalizării. Reacția dură a lui Tito față de Djilas a consolidat poziția lui Hrușciov și a susținătorilor săi, care luptau pentru refacerea relației cu Belgradul. Molotov s-a dat în cele din urmă bătut și, ulterior, a

propus chiar ca fiecare tabără să numească un ţap ispăşitor pentru ruptura din 1948. „Noi vom da vina pe Beria, iar voi îl puteţi învinovăţi pe Djilas!“[32] În atmosfera incendiară creată de comunismul stalinist, indivizii puteau fi obligaţi să poarte în cârcă greşelile ţărilor lor.
Înainte de expulzarea lui Djilas, Kardelj îl avertizase că articolele şi atacul său la adresa partidului erau „premature“. Alţi liberali din partid i-au imputat lui Djilas că ar fi întârziat cauza liberalismului şi democratizării „cu zece ani“, avertizându-l prea devreme pe Tito de dorinţa din ce în ce mai acerbă de schimbare din cadrul partidului. Cu toate acestea, când perioada de stagnare politică ce a urmat arestului lui Djilas s-a încheiat, stindardul liberalismului a fost ridicat din nou. De această dată însă, nu a mai fost un singur om care purta o luptă solitară – o întreagă conducere republicană se alăturase acestei lupte.

Broz împotriva lui Ranković: Iugoslavia

Până în noiembrie 1959, când a împlinit cincizeci de ani, părul lui Aleksandar Ranković avea două culori. Era de un negru închis pe frunte şi gri argintiu la tâmple şi în părţi. Avea o postură bizară şi zâmbea cu dificultate. Cu aceste trăsături mohorâte se asemăna izbitor de mult cu Bela Lugosi în cel mai faimos film al său, Dracula. Ranković avea cu siguranţă suficient sânge pe mâini cât să se califice pentru acest rol. La sfârşitul războiului, ordonase lichidarea a mii de oameni şi nu ezitase măcar o dată să ridice „sabia partidului“, UDBa, în slujba ortodoxiei comuniste. La fel ca şi contele Dracula, şi Ranković ascundea ceva tragic. Majoritatea celor care îl cunoşteau bine, inclusiv o bună parte a persoanelor pe care le-a trădat, au continuat să nutrească o oarecare afecţiune pentru tovarăşul Marko, aşa cum era Ranković cunoscut colegilor săi partizani. În câteva ocazii, a lăsat impresia că îşi însuşise rolul de călău-şef al lui Tito cu inima grea, conştient că, nefiind mai mult decât un ucenic de croitor fără cine ştie ce educaţie din centrul Serbiei, nu avea intelectul necesar pentru a înţelege teoria complexă care punea în mişcare creierul colegului său, Kardelj. Când a izbucnit prima grevă din Iugoslavia, la mina Trbovlje din Slovenia, în 1957, Tito l-a chemat pe Ranković şi i-a cerut să înăbuşe cu forţa revolta minerilor nemulţumiţi:

„Oh, da!“, a oftat Ranković după ce a lăsat jos receptorul telefonului, „dacă bătrânul are nevoie să i se explice vreo problemă ideologică îl sună pe Kardelj. Dar dacă are nevoie de cineva care să se murdărească pe mâini, atunci spune întotdeauna «Du-te, Marko! Hai, du-te!»“[33]

Se prea poate ca Ranković să fi nutrit nişte dubii în sinea sa, dar şi-a îndeplinit sarcinile cu o diligenţă exemplară. Până la mijlocul anilor 1960, UDBa deţinea dosare despre vieţile personale şi activităţile politice a milioane de cetăţeni iugoslavi. Arestări arbitrare, tortură, încarcerare – toate acestea făceau parte din arsenalul de care dispunea UDBa în lupta împotriva forţelor subversive. În zonele prin tradiţie nesupuse, ca Bosnia şi Kosovo, acţiona cu o brutalitate fără limite. La mijlocul anilor 1950, Ranković a bănuit că albanezii din Kosovo plănuiau o revoltă, aşa că a ordonat o percheziţie în întreaga regiune, pentru a da de urma armelor ascunse. Asemenea lui Ranković, majoritatea ofiţerilor UDBa erau sârbi. Confiscarea armelor s-a transformat la scurt timp într-o campanie naţionalistă violentă a sârbilor, în urma căreia foarte mulţi albanezi au murit sau au ajuns la închisoare. Regimul terorii de stat impus de Ranković în Kosovo a fost actul de deschidere şi cea mai importantă mişcare dintr-un joc postbelic caracterizat de schimbări dramatice în viaţa politică din provincie. Istoricul relaţiei dintre sârbii şi albanezii din Kosovo este mai încărcat de violenţe decât orice altă legătură dintre comunităţile din fosta Iugoslavie. Sârbii, croaţii şi bosniacii s-au tolerat relativ bine pe parcursul perioadei titoiste, dar în Kosovo, violenţa a pândit mai mereu după colţ.

Naţionalismul sârb al UDBa era flagrant în Kosovo. Pretutindeni în Iugoslavia se făceau eforturi pentru a ascunde această realitate: de exemplu, prin angajarea croaţilor, slovenilor şi musulmanilor în rândurile poliţiei secrete. Chiar şi în aceste condiţii însă, procentajul de ofiţeri sârbi din UDBa era mai mare în toate republicile. În ceea ce-l privea pe Ranković, el era mai degrabă un „unitarist“ fanatic, decât un naţionalist sârb. În opinia lui, toată puterea trebuia să rămână la Belgrad (dacă era posibil, în propriile sale mâini), iar capitalele republicane precum Zagreb, Ljubljana sau Sarajevo trebuiau să acţioneze ca nişte agenţi însărcinaţi cu îndeplinirea ordinelor transmise de la centru. Ca atare, „unitarismul“ sau „conservatorismul“ au fost pe dată asociate cu naţionalismul sârb: ambele concepte intenţionau să păstreze un statu-quo care favoriza elita sârbă. Este adevărat că naţionaliştii şi

conservatorii sârbi din partid mai formau şi coaliţii, dar interesele celor două grupări nu erau sinonime. Exista un grup conservator puternic în LCJ, atât în Slovenia, cât şi în Croaţia, şi o facţiune liberală importantă în Serbia.

Prezenţa unui număr atât de mare de facţiuni în cadrul LCJ demonstra cât de mult avansase partidul iugoslav în comparaţie cu omoloagele sale din restul Europei de Est la începutul anilor 1960. Liberalizarea economică modestă de la sfârşitul anilor 1960 stimulase pluralismul în cadrul partidului. Nu după multă vreme, schimbarea politică a ajuns să evolueze mai rapid decât reformele economice, care erau de fapt mai degrabă ezitante. Piaţa era un teritoriu neexplorat pentru o economie planificată, iar Tito era în continuare suspicios în ceea ce privea capitalismul. În 1961, după o perioadă de câţiva ani în care s-a încurajat dezvoltarea industrială, economia a cunoscut un regres. Această veste a declanşat panică în rândurile elitei iugoslave, panică exacerbată de fenomene deloc tipice socialismului, precum grevele, şomajul şi inflaţia. Liderii de partid au venit imediat cu următoarea întrebare: „Oare criza era o consecinţă a unor reforme prea cuprinzătoare sau prea restrictive? Să liberalizăm şi mai mult economia sau să înfrânăm acest proces?“

Aceste întrebări au pornit o dezbatere aprinsă în LCJ, care a durat aproape trei ani. În final, Tito era cel care avea să decidă rezultatul, dar nu înainte de a asculta părerile majorităţii colegilor săi. Vladimir Bakarić, croatul cu rangul cel mai înalt în partid (după Tito), a cerut o revizuire radicală a economiei şi o implementare detaliată a autogestionării, cu descentralizare completă. Croaţia şi Slovenia erau cele mai dezvoltate republici şi dispuneau de cele mai productive industrii. Până la mijlocul anilor 1960, exporturile Croaţiei, industria de turism şi muncitorii plecaţi în străinătate ajunseseră să producă peste 40 la sută din veniturile în valută ale Iugoslaviei. Însă, în economia centralizată, valuta şi veniturile realizate din impozite erau strânse şi distribuite de Belgrad. Sistemul bancar era dominat de trei bănci mari aflate la Belgrad, iar comerţul extern era reglementat de firmele de import-export din capitala sârbă. Liberalii croaţi îşi doreau ca republicile individuale să exercite un control mai mare asupra propriilor venituri şi să-i îndepărteze pe planificatorii centrali din Belgrad din proiectele la scară mare, care consumau cea mai mare parte a resurselor realizate din investiţii ale ţării. De fapt, ei cereau impunerea unui control local asupra transferului de venituri din nord-

vestul țării, Croația, Slovenia, Voivodina și nordul Serbiei înspre regiunile mai sărace – Bosnia, Muntenegru, sudul Serbiei, Kosovo și Macedonia. Propunerile croaților au declanșat discuții aprinse în întreaga țară. În fiecare republică, facțiunile partidului s-au strâns pentru a aplauda sau ataca reformele propuse sau pentru a-și face cunoscute ideile proprii. În mod surprinzător, comuniștii croați s-au bucurat de cel mai călduros sprijin din partea macedonenilor, reprezentați de doi tineri lideri dinamici, Krste Crvenkovski și Kiro Gligorov. Pentru că proveneau dintr-o regiune deosebit de săracă a Iugoslaviei, macedonenii nu erau motivați de imperative economice, ci de dorința de a echilibra influența Serbiei în cadrul federației.

Această dezbatere politică din cadrul partidului și din republici a contestat structura de putere totalitară a Iugoslaviei, dominată de Ranković. El conducea puternica UDBa, dar era totodată și secretar organizațional al LCJ, o funcție echivalentă cu inspectoratul folosit de Stalin în anii 1920 pentru a obține controlul asupra statului sovietic și partidului. Ranković era atât de sigur de statutul său, încât nu a urmărit în detaliu măcar dezbaterile despre reformă. Și-a folosit pur și simplu rețeaua pentru a bloca orice mișcare practică în direcția reformei, fapt ce a prelungit stagnarea economică. Principiile democratizatoare ale autogestionării erau prin urmare în dezacord, dacă nu chiar diametral opuse mecanismelor staliniste care supraviețuiseră rupturii dintre Tito și Stalin. (În mod ironic, Ranković și UDBa își consolidaseră controlul asupra societății iugoslave tocmai pe parcursul epurărilor demarate de partid împotriva susținătorilor lui Stalin între 1948 și 1952.) Tito era singurul care avea autoritatea necesară pentru a scoate țara din acest impas.

După ce a stat pe gânduri vreme de doi ani, Tito a decis să acționeze împotriva lui Ranković. Se pare că decizia sa a fost influențată de extinderea puterii UDBa. După ce a primit informații secrete privind abuzurile comise de UDBa, Tito a convocat o comisie, prezidată de Crvenkovski, însărcinată să investigheze activitățile poliției secrete. Cea mai faimoasă descoperire a fost că Ranković instalase microfoane cu care intercepta conversațiile conducerii LCJ de ani de zile. Din casa sa, aflată în prospera suburbie Dedinje, unde locuiau membri de top ai ierarhiei LCJ, „Ranković putea asculta toate apelurile telefonice formate din casele aflate mai jos pe stradă, inclusiv din casa lui Tito, care locuia la numărul

15. Acționând un întrerupător din propriul dormitor, se putea relaxa și trage cu urechea la ce discutau colegii săi din conducerea partidului“[34]. La scurt timp, s-a aflat că amplasase un dispozitiv chiar în dormitorul lui Tito, o descoperire care a ajuns să fie simbolică pentru întreaga chestiune. În realitate, comisia de investigație nu a găsit vreo dovadă cum că în casa lui Tito chiar fusese amplasat vreun dispozitiv.

A descoperit însă că Ranković se făcea vinovat de un incredibil abuz de putere. Acesta ținea sub strictă supraveghere întregul serviciu extern al țării. Diplomații sau oamenii de afaceri care refuzau să coopereze cu UDBa erau concediați și eliminați. O bună parte a operațiunilor de contrabandă, care aduceau bunuri de consum din Occident pe piața neagră, erau manevrate de UDBa. Ofițerii acesteia erau responsabili pentru „alocarea ilegală de proprietăți publice pentru uz privat, înființarea de cazinouri private și obligarea prizonierilor la muncă forțată la construcția de vile pentru oficialii UDBa“[35].

La 1 iulie 1966, s-a organizat o reuniune a Comitetului Central, încă cunoscută în fosta Iugoslavie sub numele de al Patrulea Plen. În cadrul acestei întâlniri, comisia a dat în vileag regatul secret construit de Ranković. Într-o discuție confidențială purtată cu cadrele de vârf din partid, se pare că Kardelj ar fi spus: „Cu mulți ani în urmă am băgat de seamă că telefonul meu era ascultat“. „De ce nu mi-ai spus?“ s-a răstit Tito. „Am crezut că poate tu ai ordonat acest lucru“[36], i-a răspuns în șoaptă Kardelj. Observația sa atrăgea după sine o altă întrebare: Cât de multe știa de fapt Tito despre activitățile lui Ranković? Deși s-a prefăcut că nu știa ceva, dovezile ne arată că Tito era mai bine informat despre activitățile UDBa decât majoritatea. Înainte să formeze comisia de partid însărcinată cu investigarea activităților lui Ranković, Tito deja ordonase unei alte organizații să adune toate materialele relevante. Această organizație era KOS, serviciul militar de spionaj, singurul rival adevărat al UDBa, care întâmplător era condus de croați. În calitate de conducător al comisiei de partid însărcinate cu investigarea lui Ranković, Crvenkovski a cerut în repetate rânduri organizarea unei anchete cu privire la KOS. Liderul macedonean bănuia că serviciul militar de spionaj era de asemenea prea puternic și implicat în operațiuni de contrabandă, asemănătoare cu cele întreprinse de UDBa. Tito a refuzat categoric aceste cereri. Membrii UDBa au fost epurați, însă Tito nu a desființat și nici nu a reorganizat serviciul, așa că, după câteva luni, aceasta a revenit ca nucleu

al aparatului represiv de stat al Iugoslaviei. Tito nu intenționase să desființeze securitatea de stat. Scopul său fusese să-l distrugă pe Ranković, al doilea dintre cei trei „fii“ ai săi care îl trădase. Nu există dovezi care să ateste că Ranković încerca să-l înlăture pe Tito, dar motivul pentru care șeful poliției secrete acumula atât de multă putere era în mod evident cel de a-și asigura poziția de succesor de necontestat al lui Tito. Succesiunea era un privilegiu pe care Tito îl apăra cu gelozie; Ranković a plătit prețul pentru că a încercat să și-l însușească.
Cu ocazia celui de al Patrulea Plen, Tito a dat răspunsul final la întrebarea referitoare la accelerarea liberalizării economice. Debarcarea celui mai important unitarist, Ranković, dădea un semnal clar în favoarea reformei economice – o decizie de mare amploare. Următorii șase ani au fost cei mai importanți din istoria postbelică a țării, oferind posibilitatea atingerii unui compromis istoric între sârbi și croați și celelalte popoare din Iugoslavia.

Broz împotriva liberalilor: Iugoslavia

La 2 iunie 1968, Caravana Prieteniei, o piesă satirică de teatru, a ajuns la Belgrad. Studenții de la universitatea din oraș au fost invitați să vizioneze comedia alături de un grup de muncitori dintr-o brigadă de muncă voluntară. În sala Universității Muncitorilor din Noul Belgrad însă nu era suficient spațiu și pentru muncitori, și pentru studenți. A izbucnit o altercație. S-a aruncat cu pietre, s-au spart ferestre, au fost răniți oameni din ambele tabere și s-a instalat o atmosferă de panică generală. Nu după multă vreme, la fața locului au sosit patruzeci de polițiști care i-au atacat pe studenți:

Mulțimea adunată în fața Blocului 1 devine mai numeroasă cu fiecare clipă care trece. Poliția îi mână spre această zonă folosind bulane și tunuri cu apă de la pompele de incendiu. Dintr-odată, lumea află că un student a fost omorât. Studenții, indignați de comportamentul forțelor de ordine, împing poliția înapoi și pun mâna pe o mașină de pompieri… Acum, în piață s-au strâns aproape trei mii de studenți. Purtătorii de

cuvânt cocoţaţi pe maşina de pompieri spun că îşi vor formula pretenţiile şi le vor prezenta în aceeaşi seară Parlamentului Federal.[37]

Universitatea a fost ocupată în câteva ore. După Paris, Berlin, Varşovia şi Praga, şi Belgradul ridica stindardul revoltei studenţeşti: „Birocraţi: Mâinile jos de pe muncitori!“, „Mai multe şcoli, mai puţine maşini!“, „Muncitori – Suntem cu voi!“ sau „Cerinţele noastre sunt şi ale voastre!“. Unele sloganuri erau specifice experienţei est-europene – „Jos cu burghezia roşie!“ sau „Nu există socialism fără libertate, nu există libertate fără socialism!“[38] – cu mici modificări, aceste sloganuri ar fi putut fi auzite sau citite pretutindeni în Europa în acel an. Şi erau atât de uimitoare tocmai pentru că se asemănau atât de mult cu revendicările ridicate în alte regiuni – pentru prima dată în istoria Iugoslaviei, o mişcare de protest politic scotea oamenii în stradă, fără să aducă câtuşi de puţin în discuţie chestiunea naţională.
Atmosfera emoţionantă a anului 1968 şi influenţa puternică a noii stângi asupra studenţilor de la Universitatea din Belgrad au contribuit semnificativ la dezvoltarea acestei mişcări. Existau însă şi motive economice presante care i-au determinat pe studenţi să aducă în prim-plan chestiuni referitoare la nedreptăţile economice şi sociale. Iugoslavia urma de trei ani un program de reforme radicale. Discrepanţele extraordinare dintre dezvoltarea nordului bogat şi a sudului sărac al ţării însemnau că liberalizarea economică propusă în 1965 trebuia însoţită de o delegare a puterii politice, de la centru înspre republici. Aceasta nu afecta doar statul, ci şi partidul. Rezultatul a fost un haos generalizat – nu se mai ştia cui îi revenea responsabilitatea de a lua decizii. Guvernul s-a blocat pur şi simplu. Singurii oameni care au beneficiat de pe urma reformei au fost bancherii şi oamenii de afaceri din Belgrad, care au continuat să ţină strâns în mâini cârma economică a ţării. Guvernul pe de altă parte naviga în derivă, deznădăjduit, lăsând acestei „burghezii roşii“ suficient spaţiu de manevră pentru activităţile din care scotea bani. În centrul deosebit de monden al Belgradului, maşinile şi îmbrăcămintea te duceau mai degrabă cu gândul la Milano decât la Bucureşti sau Sofia. Inegalităţile crase aduse cu sine de noua politică economică erau o ofensă la adresa idealismului studenţilor.
Şi muncitorii detestau aceste discrepanţe. Cum guvernul stagna, singura

persoană care înțelegea potențialul pericol era Tito. Și-a demonstrat charisma și viclenia politică la potențial maxim în cadrul unui interviu televizat – „un tour de force al unui bunic înțelegător, dar sever, care cerea ajutor pentru a construi un viitor mai bun pentru familia sa“, după cum a afirmat specialistul american Dennison Rusinow[39]. Tito i-a dezarmat pe studenții revoltați susținându-le cele mai importante revendicări. A împrumutat retorica lor tinerească când și-a exprimat iritarea față de „obstrucționiștii din partid, care încalcă normele socialiste de comportament“. Făcând pe plac instinctelor egalitare ale protestatarilor, a cerut „să se ia imediat măsuri pentru a-i ajuta pe muncitorii cu venituri mici, care până acum căraseră în spate cea mai grea povară a reformei economice. O asemenea acțiune ar îndeplini revendicările pe deplin justificate ale studenților“.

Tito nu avea cea mai vagă intenție să-și îndeplinească promisiunile. Dar nu acesta fusese scopul său – Tito destinsese criza, își reînviase prestigiul în ochii oamenilor de rând și le reamintise tuturor facțiunilor rivale din LCJ cine deținea autoritatea supremă în Iugoslavia. Fusese în mod special preocupat de acest ultim punct, căci țara trecea printr-o perioadă confuză de tranziție, pe parcursul căreia greva studențească nu fusese decât una dintre nenumăratele manifestări ale schimbării.

În martie 1967, izbucnise prima dispută gravă dintre sârbi și croați din ultimii douăzeci de ani. Un spectru larg de intelectuali croați publicase Declarația privind numele și statutul limbii literare croate. Declarația respingea Acordul de la Novi Sad din 1954, care stabilise criteriile limbii literare sârbo-croate sau croato-sârbe. Intelectualii croați susțineau că, alegând varianta sârbă ca limbă literară, Acordul pusese croata pe planul doi, conferindu-i statutul de dialect regional și ignorându-i istoria literară bogată. Intelectualii sârbi au răspuns acceptând o parte a argumentelor din Declarație, dar cerând și drepturi speciale pentru sârbii din afara Serbiei, mai ales pentru cei din Croația.

Deosebit de stânjenitor pentru Tito a fost semnarea Declarației de către scriitorul croat Miroslav Krleža, fără îndoială cel mai mare intelectual al secolului al XX-lea din sud-estul Europei. Tito l-a invitat pe Krleža la vila sa de la Belgrad și i-a cerut să-și retragă sprijinul pentru această petiție (Krleža era probabil singura persoană din Iugoslavia căreia Tito îi dădea ordine cu inima strânsă). Krleža a refuzat să-și schimbe părerea și, în schimb, și-a dat demisia din Comitetul Central al Partidului Croat. „Dacă

îmi retrăgeam semnătura“, i-a spus el liderului croat, Miko Tripalo, „atunci toţi aveau să spună: Ia uitaţi-vă la maimuţa aceasta bătrână. Acum inventează cum că chipurile nu şi-ar fi dat seama ce semna!“[40] Şi alţi intelectuali de seamă au fost epuraţi sau şi-au pierdut funcţiile. Cea mai faimoasă victimă a fost durul şi energicul director al Institutului pentru Istoria Mişcării Muncitoreşti din Zagreb, dr. Franjo Tudjman.

Declaraţia a fost rezultatul euforiei izbucnite în Croaţia ca urmare a căderii lui Ranković. Aceasta avea să dea tonul evenimentelor care aveau să aibă loc în întreaga Iugoslavie pe parcursul anilor următori. În noiembrie 1968, au venit la rând albanezii din Kosovo. După ani de zile în care fuseseră umiliţi şi discriminaţi de Ranković şi ofiţerii UDBa, studenţii albanezi s-au revoltat, iar Priština, capitala provinciei, a căzut pradă violenţelor. Forţele de securitate au primit ordin de la conducerea sârbă (cu acordul lui Tito) să reprime tulburările. Cu toate acestea, unele doleanţe ale albanezilor au fost aduse în discuţie. Pentru prima dată, albanezii au primit puteri reprezentative adevărate atât în administraţia sârbă, cât şi în cea federală. Limba albaneză a început să fie vorbită şi în afara ghetourilor şi, nu după multă vreme, şcolile şi bibliotecile din provincie au fost echipate cu manuale şi alte publicaţii aduse din Albania. Teoria cum că înlăturarea lui Ranković avea să fie acceptată cu recunoştinţă de albanezii docili a fost una eronată. O tânără generaţie educată domina universitatea din Priština şi de abia aştepta să-şi impună drepturile naţionale albaneze.

Pentru Bosnia, cea mai importantă consecinţă a politicilor confuze duse la sfârşitul anilor 1960 a fost faptul că a oferit unui grup de tineri intelectuali şi comunişti musulmani ocazia de a forţa procesul prin care musulmanii au primit în cele din urmă statutul de naţiune. Pe parcursul istoriei Iugoslaviei, musulmanii fuseseră trataţi cu dispreţ atât de ideologii sârbi, cât şi de cei croaţi, fiind consideraţi membri apostaţi ai naţiunilor dominante slave. Cea mai recentă versiune a acestei teorii presupunea că, într-o societate seculară precum Iugoslavia, musulmanii aveau să înţeleagă că identificarea religioasă era anacronică, făcând în cele din urmă alegerea corectă, alăturându-se uneia dintre cele două naţiuni. Însă asemenea albanezilor din Kosovo, musulmanii începeau să-şi găsească o voce pe măsura maturităţii lor ca naţiune modernă. Statul iugoslav i-a recunoscut prima dată pe musulmani ca naţiune distinctă prin constituţia din 1963, deşi clauza respectivă fusese formulată în mod

ambiguu. Aceasta prezenta Bosnia ca fiind o republică locuită de „sârbi, musulmani şi croaţi, uniţi în trecut printr-o viaţă comună“[41]. Această definiţie îi excludea pe musulmanii din Sanjak, fosta regiune otomană împărţită între Serbia şi Muntenegru, dar era cel puţin un început. Abia în 1968, Liga Bosniacă a Comuniştilor i-a recunoscut în cele din urmă pe musulmani ca naţiune constituentă a Iugoslaviei (şi nu ca minoritate), o decizie confirmată un an mai târziu de LCJ. În acel moment, campania musulmanilor pentru a obţine recunoaşterea oficială era „parte a unei încercări de a ocoli competiţia istorică dintre sârbi şi croaţi pentru loialitatea liderilor culturali, intelectuali, religioşi şi, mai ales, politici musulmani“[42]. Autorii ei nu au avut cum să ştie că decizia lor avea să fie folosită două decenii mai târziu de politicienii sârbi şi croaţi cu scopul de a încerca să-i anihileze pe musulmani.

În 1969, a venit rândul slovenilor să iasă în stradă. Banca Internaţională oferise Iugoslaviei un împrumut pentru construirea unei reţele de autostrăzi. Conducerea slovenă fusese lăsată să creadă că avea să primească fonduri să construiască o autostradă care să lege Nova Gorica de Ljubljana, deschizând astfel piaţa italiană atât pentru Slovenia, cât şi pentru întreaga Iugoslavie. În schimb, sârbii şi croaţii au direcţionat fondurile către propriile programe de dezvoltare rutieră. Întregul program de reformă părea să fie condus de sârbi şi croaţi în detrimentul tuturor celorlalte republici. Teama de acest lucru a influenţat mai ales modul de gândire al lui Edvard Kardelj, un sloven şi ultimul membru încă la putere al triumviratului lui Tito. O coaliţie puternică formată din sârbi şi croaţi ar fi putut pune în pericol poziţia lui Kardelj ca succesor al lui Tito. Ar fi putut pune în pericol chiar şi statutul lui Tito.

Odată cu izbucnirea procesului de fragmentare politică, problemele economice, precum criza dezvoltării rutiere din Slovenia, aveau să capete o dimensiune naţională. La scurt timp, politicienii au descoperit cu câtă uşurinţă puteau obţine un plus de popularitate prefăcându-se că apără interesele naţionale. Prin urmare, probleme sociale şi economice care puteau fi mai greu asociate cu doleanţele naţionale au fost neglijate. Două dintre acestea însă aveau să influenţeze negativ stabilitatea Iugoslaviei pe termen lung şi, în final, la începutul anilor 1990, când s-a destrămat statul, să aibă un impact extraordinar asupra chestiunii naţionale.

Prima a fost veşnica problemă rămasă fără răspuns a ţăranilor care, până la sfârşitul anilor 1960, căpătase o nouă formă. Extinderea încununată de

succes a industriei şi oferta de locuri de muncă din mediul urban au încurajat un număr din ce în ce mai mare de ţărani mai tineri să părăsească satele în căutare de salarii mai mari şi o viaţă socială mai diversă. În Iugoslavia, se dezvolta o cultură sofisticată şi cosmopolită mai ales în centre urbane precum Zagreb, Sarajevo şi Belgrad. Filmele regizorului belgrădean Dušan Makavejev puteau fi acum vizionate în cinematografele europene de artă, iar o nouă generaţie de producători bosniaci, sârbi şi croaţi se întorcea de la Praga înarmată cu secretele tehnice şi narative ale noului val ceh. La Sarajevo, Belgrad, Ljubljana şi Zagreb apăreau muzicieni şi formaţii rock, precum Bijelo Dugme (Butonul Alb) sau Atomsko Sklonište (Buncărul Nuclear), a căror influenţă avea să depăşească cu mult graniţele Iugoslaviei, ajungând să fie ascultate atât în Europa Occidentală, cât şi de Est. Iugoslavia a devenit un creuzet intelectual important între Est şi Vest, căci filosofii din grupul format în jurul jurnalului Praxis şi-au invitat colegii din statele membre ale Pactului de la Varşovia şi NATO să facă schimb de păreri şi critici despre stalinism şi capitalism, cu prilejul unor dineuri organizate pe însorita insulă Korčula de la Marea Adriatică. O bună parte a elitelor liberale din Europa Occidentală îşi petrecea vacanţele în Iugoslavia sau lua parte la programe de schimburi culturale. Pentru occidentalii liberali, comunismul din Iugoslavia era un regim proaspăt, pe care majoritatea simţeau că îl puteau susţine cu conştiinţa împăcată.

În contextul în care sute de mii de ţărani erau atraşi de oraşe, noul rafinament urban a slujit şi la accentuarea prăpastiei sociale din ce în ce mai adânci dintre urban şi rural. În anii 1970 şi 1980, în Iugoslavia, antipatia reciprocă dintre comunităţile rurale şi urbane s-a amplificat rapid. Acest fenomen nu a fost unul bine documentat şi a fost discutat sporadic. Însă impactul pe care l-a avut asupra războaielor din anii 1990 a fost enorm.

Până în 1967, peste 2,5 milioane de ţărani părăsiseră zonele rurale, cu toate că 48 la sută din populaţia Iugoslaviei încă locuia la sat. Odată cu acest exod, productivitatea agricolă a scăzut, iar populaţia rurală a început să îmbătrânească. Veniturile realizate din impozite au început să aibă de suferit şi odată cu acestea şi serviciile sociale finanţate local. La mijlocul anilor 1960, oraşele au ajuns într-un punct de saturaţie. Tinerii ţărani continuau să sosească în număr mare la oraş, dar locurile de muncă începeau să se împuţineze. „Politicienii iugoslavi, cu ignoranţa şi

iresponsabilitatea sociologică tipică profesiei lor, afirmau cu voioșie că vor trimite orice surplus de mână de lucru înapoi pe câmpurile agricole. Însă, la fel ca în alte țări mediteraneene, surplusul pleca înspre Europa Occidentală în căutarea locurilor de muncă pe care nu le putea găsi acasă, destinzând oarecum problema, însă fără să fie o soluție.“[43]

Exodul către piețele de muncă din Europa de Vest era binevenit din mai multe puncte de vedere. Pe de o parte, aducea venituri într-o valută forte unei țări care își extindea rapid legăturile comerciale cu Comunitatea Economică Europeană, dar care nu dispunea de o monedă convertibilă proprie. Aducea de asemenea beneficii culturale iugoslavilor, expunând poporul la cultura occidentală. Bineînțeles că absorbea și surplusul de muncă pe care economia iugoslavă nu îl putea absorbi. Dar aducea pericole chiar și mai mari. Potrivit statisticilor iugoslave oficiale, până în 1969, în Europa Occidentală trăiau 800 000 de muncitori imigranți, reprezentând „aproape 22 la sută din totalul forței de muncă interne, atât cea privată, cât și cea publică“[44]. În cazul unei scăderi a activității economice în Occident, mai ales în Germania de Vest, foarte mulți dintre acești muncitori aveau să se întoarcă în mod inevitabil pe piața muncii din Iugoslavia. Și exact asta s-a întâmplat după 1973 când, asemenea tuturor celorlalte state est-europene cu excepția Cehoslovaciei și Albaniei, Iugoslavia a împrumutat sume enorme de la băncile occidentale pentru a rezolva această problemă. Datoria națională s-a dovedit a fi un ingredient deosebit de periculos în oala sub presiune în care se transformase Iugoslavia în anii 1980.

Vladimir Bakarić, cel mai de încredere și mai competent locotenent al lui Tito din Croația, a fost principalul responsabil pentru includerea reformei economice și descentralizării pe agenda Iugoslaviei înainte și după căderea lui Ranković. Croația a deținut un rol crucial în evenimentele care au avut loc între 1966 și 1972. Intelectualii de aici au suferit o înfrângere în momentul în care Tito a refuzat să accepte principiile centrale ale Declarației privind numele și statutul limbii literare croate, dar aceasta nu s-a dovedit a fi mai mult decât o piedică temporară. Focul mocnit al activității intelectuale și politice nu putea fi stins. Până la sfârșitul anului 1971, Tito a continuat să declare în public că „unitarismul“ (pentru mulți non-sârbi un nume de cod pentru naționalismul sârb) era cea mai mare amenințare la adresa dezvoltării armonioase a Iugoslaviei. Ipso facto naționalismul cultural croat era

considerat un aliat valoros în lupta împotriva „unitarismului“.
Acest lucru a fost confirmat cu prilejul celui de-al Zecelea Plen al Comitetului Central al Ligii Comuniștilor Croați, organizat în ianuarie 1970. Miloš Žanko, un conservator, a fost atacat în mod susținut de membrii de partid din cauza unei serii de articole, intitulată „Există o metodă în această nebunie naționalistă“, scrisă pentru ziarul Borba, cu sediul la Belgrad. Žanko susținea că valul din ce în ce mai mare de sentimente naționaliste croate era prima etapă a unui plan de destabilizare a Iugoslaviei și de înlăturare a comunismului. Partidul comunist croat era acum condus de o tânără energică, Savka Dabčević-Kučar, iar reprezentantul său din Comitetul Executiv al LCJ (de fapt biroul politic al partidului) era Miko Tripalo, care în adolescență fusese partizan, iar acum deținea funcția de lider al Mișcării Tineretului Iugoslav. Cei doi salutaseră cu entuziasm libertatea din ce în ce mai mare a presei din Croația și susțineau participarea organizațiilor non-comuniste la dezbaterile despre reforma economică și politică. Cel mai important dintre aceste grupuri era Matica Hrvatska, un club care promovase cultura croată încă de la înființarea sa, în anii 1840, aproximativ aceeași perioadă în care apăruseră și omoloagele sale sârbe și cehe, respectiv Matica Srpska și Matica Česká. Deși aproape inexistent cea mai mare parte a perioadei comuniste, odată cu dezbaterea declanșată de Declarația privind numele și statutul limbii literare croate, Matica Hrvatska a reînviat cu sentimentul că avea o nouă misiune. Cu prilejul celui de-al Zecelea Plen, Žanko a adus această organizație în discuție și a criticat-o excesiv. În loc să primească aplauze însă, a fost atacat de colegii săi delegați, fapt ce a lăsat să se înțeleagă că liberalii din cadrul partidului repurtau o victorie istorică. Atitudinea lui Tito a fost decisivă. Supraveghind procedurile prin telefon, a însărcinat-o pe Dabčević-Kučar cu autoritatea necesară pentru a conduce atacul împotriva lui Žanko. Acesta era un semnal cât se poate de clar care dădea startul Primăverii Croate.
Din mai multe puncte de vedere, renașterea culturală și politică petrecută în Croația din 1969 până în decembrie 1971 putea fi comparată cu liberalizarea din Cehoslovacia, care s-a încheiat atât de dramatic cu invazia condusă de sovietici în august 1968. În Croația, ziare precum Vjesnik u Srijedu (Curierul de miercuri) s-au transformat din niște purtătoare de cuvânt plicticoase ale partidului în emoționante

jurnale de investigaţie, pline de articole usturătoare la adresa unor subiecte considerate tabu timp de mai bine de două decenii. Hrvatski tjednik (Săptămânalul croat), ziarul săptămânal publicat de Matica Hrvatska, fondat la începutul anilor 1971, a ajuns să aibă la scurt timp un tiraj de peste 100 000 de exemplare. După cel de-al Zecelea Plen, până la sfârşitul lui 1971, Matica a ajuns să numere peste 40 000 de membri şi îşi deschidea noi sedii în fiecare săptămână.

Absurdităţile dogmei comuniste erau ţinta preferată a intelectualilor, jurnaliştilor şi chiar a unor membri de partid mai radicali din Croaţia. Însă la scurt timp a devenit evident că problema naţională acapara orice altă discuţie. „Unitarismul“ ca ideologie politică avea un geamăn cultural, „iugoslavismul“. Potrivit acestei teorii, identitatea culturală a iugoslavilor era în primul rând definită prin prisma experienţei comune a statalităţii de secol al XX-lea. Acest lucru presupunea că etnia unui individ – fie ea sârbă, croată sau oricare alta – trecea pe planul doi, devenind o anexă regională interesantă la identitatea iugoslavă. Acea istorie croată care se îndepărta de ideologia iugoslavă sau mitologia luptei partizanilor pur şi simplu nu era studiată. Prin urmare, chestiunea naţională, relaţia complexă dintre sârbi şi croaţi din ambele republici iugoslave, fusese ignorată în mod sistematic.

Necenzurate, ziare precum Hrvatski tjednik îşi doreau să afle „de ce chiar şi în capitala Zagreb… în 1971, în forţele de ordine ale oraşului erau angajaţi 56,5 la sută sârbi şi 40,8 la sută croaţi“[45], în condiţiile în care sârbii reprezentau doar 15 la sută din populaţia republicii. Întrebări stânjenitoare ca aceasta atingeau chestiuni cât se poate de sensibile şi delicate. Pentru populaţia sârbă în mare parte rurală din Croaţia, supremaţia numerică din forţele de securitate ale Croaţiei funcţiona ca un garant împotriva unei renaşteri a ideologiei ustaşilor. Croaţilor le reamintea în permanenţă că Iugoslavia nu se descotorosise de punctul ei iniţial de referinţă, Serbia Mare. Aceasta era enigma de la baza chestiunii naţionale din Iugoslavia: statutul croaţilor ca minoritate în Iugoslavia şi al sârbilor ca minoritate în Croaţia.

După cel de-al Zecelea Plen din ianuarie 1970, participarea la viaţa politică a rupt brusc linia fragilă de demarcaţie dintre partid şi intelectualitate. „Această evoluţie, activarea largă a tuturor segmentelor populaţiei în viaţa politică, m-a luat şi pe mine, dar şi pe restul lumii prin surprindere“, a recunoscut liderul comunist croat, Miko Tripalo. „Aceasta

a devenit evidentă în 1970, când au început primele discuții cu privire la schimbarea constituției. Oamenii de rând pur și simplu nu mai erau dispuși să aștepte și să asculte cuvintele înțelepte și sfaturile conducerii – voiau să își aducă și ei cumva aportul, așa cum le permitea programul Ligii Comuniștilor.“[46] Conducerea croată se mândrea cu faptul că prezida și încuraja acest proces de afirmare intelectuală. Aceasta era o dovadă vie de „autogestionare“ democratică, a insistat Tripalo. Nu era o dovadă a luptei dintre sârbi și croați. „Originile conflictului erau socio-economice, iar problemele naționale au apărut ca o consecință a acestui conflict… Aceasta era o luptă între etatism și autogestionare, între dogmatism și ideile socialiste democratice.“[47]

Însă bineînțeles că membrii Ligii Comuniștilor Sârbi (LCS) nu vedeau lucrurile astfel. Tito l-a mustrat pe liderul LCS, Marko Nikezić, pentru organizarea unei reuniuni cu ușile închise a conducerii LCS. Tito însă nu apăra transparența – pur și simplu își închipuise că el avea să facă subiectul oricărei întâlniri secrete. Nikezić i-a îndepărtat grijile lui Tito: „Dacă am fi publicat ce s-a spus la reuniune, noi și croații nu am mai fi reușit să mai colaborăm vreodată“.

Printre reformiștii croați, teoria conform căreia toate obstacolele în calea progresului fuseseră așezate de „unitariști, adepții Serbiei Mari și acoliții lui Ranković“ de la Belgrad devenise deja un crez. În noiembrie 1968, doi sârbi liberali au preluat conducerea LCS: Marko Nikezić, un fost ministru de externe, și Latinka Perović, conducătoarea Asociației Femeilor Iugoslave. Noua conducere acceptase logica antiunitarismului și susținea în mod explicit încurajarea principiilor economiei de piață; „Eliberarea de sub balastul iugoslavismului sârb; promovarea unor cadre de partid competente și bine educate; și cooperarea, nu confruntarea cu celelalte republici.“[48] În plus, cu ocazia unei vizite desfășurate în Bosnia, Nikezić a afirmat în cadrul unei reuniuni a sârbilor bosniaci că aceștia nu trebuiau să-i adreseze lui doleanțele pe care le aveau, ci conducerii bosniace, „conducerea voastră“. Bineînțeles că ziarele de la Belgrad scriau articole denigratoare despre renașterea naționalismului croat, însă conducerea sârbă abandonase cenzura exact la fel cum făcuseră comuniștii croați. Nikezić și Perović puteau susține argumentat că Serbia nu se amesteca în politicile republicane ale Croației.

Neliniștile cu privire la mișcarea naționalistă croată soseau din alte părți. În primul rând, de la croați unitariști precum Žanko, dar mai ales de la

Kardelj și alți conservatori din administrația militară, îndeosebi de la ministrul apărării, generalul Nikola Ljubičić. Însă până la mijlocul anului 1971, activitățile Maspok, o formă prescurtată a termenului croat de mișcare în masă, au îndepărtat un membru-cheie al administrației comuniste croate, pe Vladimir Bakarić. Cei trei unitariști l-au convins cu ușurință pe Tito că Tripalo și Dabčević-Kučar scăpaseră situația de sub control: în Croația, politicile erau acum dictate de ideologii de la Matica Hrvatska, în vreme ce partidul comunist înainta șchiopătând în spatele acestora. Aceste așa-numite „excese", cereri adresate de naționaliști extremiști de la periferia Maspok, au început să-i sperie pe susținătorii liberali ai croaților din alte republici, precum Macedonia. În decembrie 1971, Tito a decis să acționeze. A convocat conducerea de la Zagreb în cabana sa preferată de vânătoare, Karadjordjevo din Voivodina, unde le-a denunțat activitățile și le-a cerut să-și prezinte demisiile. Această întâlnire a fost urmată de o rapidă demonstrație de forță din partea poliției și armatei de la Zagreb, soldată cu sute de arestări și încarcerarea „instigatorilor". Tito revenise la tehnicile bine-cunoscute de represiune comunistă. Experimentul democratic din Croația a fost încheiat, dar liberalismul a supraviețuit, deși nu pentru mult timp, în celelalte republici. Tito și-a aplicat preaiubitele principii de „fraternitate și unitate" pretutindeni în Iugoslavia. Liderii sârbi, Nikezić și Perović, au fost obligați să demisioneze în octombrie 1972.

Răspunsul dat de conducere Primăverii Croate și liberalilor sârbi a fost un dezastru pentru viitorul Iugoslaviei. Eliberate pentru prima dată în istoria secolului al XX-lea de amestecul extern în politicile țării lor, elitele aveau posibilitatea de a-și rezolva problemele naționale prin democratizarea treptată a întregului sistem. Adevăratele personaje negative ale perioadei au fost Tito și Kardelj, căci niciunul dintre ei (mai ales Kardelj) nu privea cu ochi buni împăcarea dintre sârbi și croați. Dacă analizăm tacticile folosite de aceștia împotriva conducerii sârbe și croate între 1966 și 1972 descoperim că asmuțeau Zagrebul împotriva Belgradului, alimentând animozitățile pentru a-și consolida propria autoritate. La mai puțin de doi ani de la zdrobirea liberalilor sârbi, Tito a promulgat o nouă constituție, cea mai lungă dintre toate documentele de acest gen din lume și de o complexitate extraordinară. Constituția a erodat și mai puternic preponderența constituțională a Belgradului, delegând și mai multă putere către Kosovo și Voivodina. Croații însă nu

au considerat acest document o mare victorie, căci li se negase dreptul de a avea o voce, prin ceea ce ei considerau a fi o conspirație sârbă. Tito făcuse în așa fel încât ambele curente naționaliste, și cel sârb și cel croat, să intre în ilegalitate. În momentul în care au ieșit din perioada lor de hibernare, la mijlocul și la sfârșitul anilor 1980, acestea își pierduseră trăsăturile modernizatoare și liberale. Este greu să nu fim de acord cu predicția făcută în 1971 de comunistul sârb Dobrivoj Radosavljević, un individ loial lui Tito, care a rupt o singură dată rândurile, spunând: „Tito a comis o greșeală istorică, încurajând conflictul sârbo-albanez și sârbo-croat. Iugoslavia va plăti un preț scump pentru acest lucru“[49].

Tatăl, soarele și demiurgul: România

Un întreg popor,
Nenăscut încă
Dar condamnat la naștere,
Fetus lângă fetus,
Un întreg popor
Care n-aude, nu vede, nu înțelege,
Dar înaintează
Prin trupuri zvârcolite de femei,
Prin sânge de mame
Neîntrebate.

Ana Blandiana, „Cruciada copiilor“, 1984[50]

În 21 august 1968, trupe din cinci state membre ale Pactului de la Varșovia au încălcat suveranitatea Cehoslovaciei, transformând Primăvara de la Praga într-o adevărată iarnă. În timp ce armatele conduse de sovietici își ocupau pozițiile, conducătorul celui de al șaselea stat membru al Pactului de la Varşovia, Nicolae Ceaușescu, urca în balconul ce dădea spre Piața Sălii Palatului de la București. Stângaciul secretar general al Partidului Comunist Român nu fusese vreodată un bun orator, chiar și după ce reușise să scape de bâlbâiala acută de care suferise în copilărie. A ținut un discurs monoton, cu excepția momentelor

în care, din cauza emoțiilor, a pus accentul pe cuvintele greșite. Conștient de accentul său provincial, a încercat să-și împopoțoneze stilul de a vorbi, reușind să creeze un limbaj hibrid bizar care stârnea râsul publicului sofisticat din capitala României. Dar în acea zi caniculară de august din 1968, mulțimea numeroasă adunată în fața lui îi sorbea cu atenție fiecare cuvânt. Lumea l-a privit admirativ și cu mândrie pe Ceaușescu, care a condamnat invazia Cehoslovaciei drept „o gravă primejdie pentru pacea din Europa, soarta socialismului în lume… un moment rușinos în istoria mișcării revoluționare“[51].

În discursul său scurt, dar patriotic, Ceaușescu a anunțat formarea „unor detașamente patriotice înarmate de muncitori, țărani, intelectuali, apărători ai independenței patriei noastre socialiste… Întregul popor român nu va permite nimănui să încalce teritoriul patriei noastre“[52]. Discursul a pătruns cu adevărat mulțimile. Ceaușescu tocmai se întorsese dintr-o vizită bilaterală la Praga unde, deși avea câteva îndoieli personale despre anvergura liberalizării, liderul comunist susținuse public dreptul Partidului Comunist Cehoslovac de a-și construi propriul drum către socialism.

Pe parcursul următoarelor câteva zile, Ceaușescu, membrii de partid și conducerea Consiliului de Stat au călătorit prin țară pentru a răspândi mesajul de rezistență împotriva amenințării reprezentate de invazia sovietică. Prim-secretarul a mers personal în Transilvania – mai întâi la Brașov, cel de-al doilea oraș ca importanță industrială din România, iar apoi la Cluj. În această regiune româno-ungară mixtă, ambele comunități l-au întâmpinat cu manifestări spontane de entuziasm. La București, un grup de tineri scriitori, faimoși pentru criticile aduse conducerii Partidului Comunist, au semnat o declarație prin care și-au exprimat „acordul complet față de poziția partidului și a guvernului român, așa cum a fost aceasta definită de tovarășul Ceaușescu“. Au jurat să facă „tot ce ne stă în putință pentru a ne apăra valorile fundamentale, țara și construcția pașnică a socialismului în patria noastră“[53]. Trei dintre ei, inclusiv un tânăr și talentat scriitor din Basarabia, Paul Goma, s-au alăturat în aceeași zi partidului.

Mii de români s-au înrolat ca voluntari în Garda Patriotică, oferind credibilitate promisiunii lui Ceaușescu care afirmase că – spre deosebire de cehi și slovaci – românii trebuiau să se opună agresiunii prin forță. Privind retrospectiv, o invazie sovietică în România sau Iugoslavia (a

cărei conducere se simțea de asemenea amenințată) părea cel mai puțin probabilă. Dar la acel moment, temerile românilor cum că aveau să fie următorii pe listă erau de înțeles. Relația cu Uniunea Sovietică era tensionată. Înainte de invazia Cehoslovaciei, Moscova îi exclusese pe români de la două reuniuni de urgență ale Pactului de la Varșovia. Ținând cont de această atmosferă, chemarea la arme a lui Ceaușescu și faptul că apărase suveranitatea Cehoslovaciei l-au transformat aproape peste noapte în una dintre cele mai populare personalități din istoria modernă a României.

La auzul criticilor dure ale presei din celelalte state membre ale Pactului de la Varșovia, România s-a consolat cu sprijinul călduros primit din partea altor țări. Statele Unite au lăsat să se înțeleagă pe cale neoficială că NATO avea să pornească la război dacă sovieticii acționau împotriva României. Chinezii l-au felicitat pe Ceaușescu pentru decizia sa etică. Chiar și Enver Hoxha, care avea foarte rar un cuvânt bun de spus, a încurajat Bucureștiul să rămână ferm pe poziții. Ceaușescu era prudent să nu forțeze prea tare mâna rușilor. Nu dorea să lase Moscovei impresia că încerca să o provoace creând un bloc pro-chinez în Europa Răsăriteană. „Nimic nu poate împiedica buna cooperare și prietenia dintre România și Uniunea Sovietică“[54], și-a reasigurat el aliata cu doar cinci zile după invazie. Conducerea sovietică a auzit clar mesajul – România avea să rămână un membru fidel al Pactului. Ceaușescu se asigurase pe toate planurile: rușii nu aveau să invadeze România; prim-ministrul britanic, Harold Wilson, președintele Franței, Charles de Gaulle, și viitorul președinte american, Richard Nixon, au fost atât de impresionați de această declarație îndrăzneață de independență, încât au făcut pelerinaje la București. La vârsta de cincizeci de ani, Ceaușescu deținea o poziție de nezdruncinat în România.

„Micilor Stalini“ (sau mai precis „micilor Hrușciovi“ mai puțin tiranici ai anilor 1960) le era foarte greu să-și asigure legitimitatea politică în democrațiile populare. Democrația per se nu intra în discuție, drept urmare, așa cum le stătea de altfel în fire unor dictatori, și-au dedicat energiile punând la cale tot soiul de alte planuri pentru a-și justifica puterea – orice plan care ar fi mascat faptul că Armata Roșie și aparatele represive locale le garantau puterea. Władysław Gomułka se baza pe reputația sa de victimă a persecuțiilor staliniste și patriot reformist al anului 1956. Dar în al șaselea deceniu al secolului al XX-lea, dictatura

aspră din Polonia devenea tot mai vizibilă în spatele acestui văl de legitimitate. Todor Jivkov a jucat cartea fragilă a eroului bulgar de război, dar o popularitate asemenea celei de care se bucura acesta era justificată doar prin adevărul de netăgăduit că Jivkov era mai puțin înfiorător decât predecesorul său, Cervenkov. János Kádár era disprețuit de poporul său pentru că se aliase cu rușii pentru a zdrobi revoluția maghiară din 1956. În momentul în care Noul Mecanism Economic, introdus în 1968, a conferit un minim de confort traiului cotidian, ura populației s-a transformat treptat în indiferență. Antonín Novotný, crudul prim-secretar al Cehoslovaciei, a fost singurul care a avut curajul de a se comporta oficial ca un dictator fără susținere populară, pus în funcție de ruși. În cele din urmă, a fost înlăturat de la putere în ianuarie 1968 de Alexander Dubček, singurul conducător est-european pregătit să-și supună activitatea scrutinului popular.

Situația lui Ceaușescu era și mai complicată. Își moștenise funcția de la Gheorghe Gheorghiu-Dej. La începutul anilor 1960, Dej a întrezărit o șansă de a slăbi frâiele care legaseră România de Uniunea Sovietică. A înțeles rapid cât de profunde erau consecințele rupturii sino-sovietice pentru lumea comunistă; motivul principal pentru care a ales să distanțeze Bucureștiul de Moscova a fost de ordin economic. Potrivit planului lui Hrușciov de a instaura o „diviziune internațională a muncii socialiste", România, împreună cu Bulgaria și Albania, avea să producă alimente pentru Uniunea Sovietică, iar statele din nord-estul Europei aveau să se concentreze pe producția de bunuri industriale. România avea să rămână prinsă într-o stare de înapoiere agricolă, sau cel puțin așa vedeau Dej și colegii săi situația; visul lor era să modernizeze România prin industrializare. Prim-ministrul Ion Gheorghe Maurer se pare că ar fi afirmat: „De ce ne-am trimite porumbul în Polonia astfel încât polonezii să-și poată îngrășa porcii pentru a cumpăra utilaje din Occident, când ne putem vinde noi propriul porumb în Vest, cumpărând astfel utilajele de care avem nevoie?"[55]

Democrațiile populare depindeau de Uniunea Sovietică pentru cea mai mare parte a resurselor lor minerale, mai presus de toate pentru petrol. România însă avea propriile ei rezerve de petrol. Dispunea de asemenea și de gaze naturale, cherestea, bauxită, cărbune, mangan, cupru, plumb, zinc și uraniu. Și, dacă era administrată corect, putea fi și un adevărat grânar. Cum Hrușciov nu era pregătit să susțină industrializarea

României, Dej a început să caute sprijin în afara CAER – și s-a îndreptat către statele socialiste rebele China, Iugoslavia și Albania, dar și imperialiștii din CEE. Impactul pe care l-a avut această tentativă asupra comerțului extern al României a fost unul dramatic. Pe parcursul a trei ani, până în 1964, comerțul dintre România și Uniunea Sovietică a scăzut de la 42 la 27 la sută din totalul activităților comerciale ale țării, CAER ajungând să reprezinte mai puțin de jumătate din comerțul său extern până în 1967.

Pentru a scoate în evidență înstrăinarea României de Uniunea Sovietică, Dej a demarat o adevărată luptă de schimbare a denumirilor din capitală și alte orașe. Un jurnalist a notat că „cinematograful A. Popov a devenit Dacia; Maxim Gorki, Union. Un institut de limba rusă din capitală a fost închis și o librărie imensă de cărți rusești a fost demolată; ediția românească a ziarului lunar de propagandă sovietică Noua Vreme a încetat să mai fie tipărită; școlile au abandonat orele obligatorii de rusă; ortografia românească a fost re-latinizată, eradicând anterioara slavificare a alfabetului și culturii în general“[56]. Mai îndrăzneț a fost faptul că o editură românească a publicat o culegere de texte până atunci nepublicate ale lui Karl Marx, cunoscută sub numele de Note despre români, în care părintele socialismului desființa revendicarea Rusiei asupra Basarabiei (incorporată în Uniunea Sovietică în 1941 sub numele de Republica Sovietică Socialistă Moldovenească).

Patriotismul de care făcea paradă Dej era popular printre românii de rând. Aceștia s-au apropiat chiar și mai mult de el la sfârșitul anului 1964, când a grațiat câteva sute de mii de prizonieri, inclusiv foarte mulți deținuți politici. Și interdicțiile impuse BBC, Radio Europa Liberă și Vocea Americii au fost ridicate, iar scriitorii români au adus pentru prima dată în discuție subiecte delicate. La trei zile după moartea lui Dej, în 19 martie 1965, Ceaușescu a fost ales prim-secretar într-o perioadă în care lumea avea așteptări din ce în ce mai mari. Deși erau conștienți de poziția geopolitică delicată a țării lor, românii voiau ca noua conducere să ducă mai departe experimentul liberalizării și independenței. La vârsta de patruzeci și șapte de ani, Ceaușescu era cel mai tânăr lider de partid din lumea socialistă. Era energic și la prima vedere părea să cunoască problemele cetățeanului de rând. Nu deținea însă controlul complet asupra partidului și încă avea inamici puternici, printre care nici mai mult, nici mai puțin decât ministrul de interne, Alexandru Drăghici –

cel care conducea Securitatea.
Ceaușescu nu a reușit să preia complet frâiele partidului nici măcar la trei ani după moartea lui Dej. Coaliţiile formate de colegii ambiţioşi din Biroul Politic şi Comitetul Central îi dădeau o senzaţie de nesiguranţă. Pe parcursul perioadelor de instabilitate, partidul a devenit o arenă a luptelor politice şi a fost caracterizat de elemente de democraţie indirectă care oglindeau deosebirile din cadrul birocraţiei dominante. Facţiunile rivale făceau apel la diferite categorii de populaţie căutând susţinere. Ceaușescu curta scriitori, jurnaliști și alți intelectuali. Vorbea despre nevoia de „legalitate socialistă“, care presupunea un atac la adresa corupției și nepotismului, dar și terorii practicate de Securitate. A transmis Uniunii Tineretului Comunist că reuniunile ei erau prea plictisitoare și i-a recomandat să se facă plăcută tineretului. Mai presus de toate, a adoptat arma naţionalismului şi a încununat armata cu laude, declarând-o un gardian al independenţei României. Popularitatea partidului a crescut treptat odată cu o îmbunătăţire semnificativă a nivelului de trai. Ceaușescu și-a așezat acoliții în funcţii-cheie în partid, erodând încetul cu încetul puterea exercitată de contemporanii lui Dej.
Începând din octombrie 1967, pe parcursul a șapte luni de activitate politică intensă, Ceaușescu a reușit însă să-și înfrângă toți rivalii. Victoria sa a fost pecetluită în cadrul plenului Comitetului Central din aprilie 1968, când a ținut să-i reabiliteze pe membrii de partid persecutați de Dej, cel mai important dintre aceştia fiind Lucreţiu Pătrăşcanu. S-a folosit de „revelațiile“ cu privire la distorsiunile staliniste pentru a forța mâna celui mai puternic inamic al său, Drăghici, ministrul de interne.
Înainte de confruntarea finală de la plenul din aprilie, în decembrie 1967, se organizase o Conferinţă Naţională a Partidului, în cadrul căreia s-a convenit asupra principalelor schimbări economice, inclusiv asupra descentralizării procesului de decizie. Discuțiile au fost condimentate cu referințe la autogestionare și alte erezii, precum acordarea de sporuri financiare și maximizarea profitului. Însă Ceaușescu a refuzat cu îndârjire să aprobe orice fel de relaxare a planificării centralizate. Această atitudine nu a împiedicat însă apariția unei scurte perioade în care micile afaceri private au înflorit, la sfârșitul anilor 1960: s-a permis deschiderea câtorva prăvălii și restaurante private. Începând cu 1967, românii au putut chiar să-și construiască propriile case. Noile reglementări facilitau călătoriile în străinătate, iar poliția și-a relaxat

tacticile represive.
Cu cât căpăta Ceaușescu mai multă putere, cu atât mai clară devenea și viziunea sa. El vedea o România care se distanța de rolul de stat agricol supus și devenea o puternică forță industrială independentă care domina Europa de Sud-Est. Era convins că misiunea lui era să desăvârșească această transformare. Pentru a reuși trebuia să obțină controlul complet asupra economiei. Cu cât devenea Ceaușescu mai convins de această viziune, cu atât se îndepărta mai mult de perspectiva liberalizării economice.
Sub pretextul creșterii eficienței, Ceaușescu a impus și o reorganizare masivă a partidului și administrației de stat cu prilejul conferinței din decembrie 1967. În principiu, duplicarea posturilor de bază la nivel de administrație și partid era, în opinia lui Ceaușescu, o pierdere de timp și bani. Însă Ceaușescu dorea să introducă schimbări în primul rând din dorința de a-și consolida propriul monopol politic. Aceasta era de fapt o Gleichschaltung, căci priva organele de stat și de modesta autonomie pe care o mai aveau. Un rezultat al reorganizării a fost campania de a restaura „legalitatea socialistă“, cu scopul de a restricționa abuzul de putere și a înfrâna corupția. Ceaușescu începuse să adreseze întrebări deranjante despre activitățile ministerului de interne și Securității: „Nu este un secret că, pe parcursul anilor, au fost comise anumite atrocități“, a scris el în Scânteia, ziarul partidului. „Codul Penal trebuie să asigure o respectare strictă a legalității socialiste, astfel încât nimeni să nu o poată încălca în nicio formă sau să comită abuzuri.“[57] Acesta a fost prologul atacului declanșat împotriva lui Drăghici. Deschizând o anchetă cu privire la epurările practicate de conducere la mijlocul și sfârșitul anilor 1940, Ceaușescu și-a compromis toți rivalii care fuseseră implicați în execuția lui Pătrășcanu. El însuși fusese acceptat în calitate de candidat în Biroul Politic la două zile după asasinarea lui Pătrășcanu, în aprilie 1954. Putea susține cu argumente că nu fusese implicat în conspirație. Ulterior, când partidul a luat în calcul varianta de a-l aduce pe Drăghici în fața instanței, fostul ministru de interne a emis un avertisment voalat cum că avea să facă publice materiale care ar fi dat în vileag participarea lui Ceaușescu la o crimă diferită, dar la fel de dezgustătoare. S-a renunțat rapid la pregătirile pentru punerea lui Drăghici sub acuzare, explicația oficială fiind că fapta fusese deja prescrisă. Însă aceasta nu a fost decât o piedică de moment. Odată cu demiterea lui Drăghici din funcție s-au

îndeplinit două scopuri: Ceaușescu nu mai avea rivali puternici, iar Securitatea se afla acum în mâinile sale.
Cu excepția Cehoslovaciei, unde reformele aveau să mai rămână în vigoare timp de cinci luni, în aprilie 1968, România era de departe cea mai liberală țară dintre membrele Pactului de la Varșovia. Însă sub masca promovării de reforme, Ceaușescu acaparase puteri extinse. Mișcările care lăsau să se întrevadă caracterul obsesiv al „viziunii“ lui Ceaușescu erau mai puțin cunoscute decât declarațiile de independență națională cu care făcea atâta paradă. Cea mai importantă a fost seria de legi aprobate în 1966 și 1967, care interziceau avortul și îngreunau considerabil divorțul și contracepția. Această legislație a avut la bază scăderea constantă a ratei natalității, fapt ce amenința să submineze „viziunea“ creșterii industriale, care depindea de o forță de muncă tânără și înfloritoare. În primii doi ani de la interzicerea avorturilor, rata natalității a intrat pe o pantă ascendentă, după care a început din nou să scadă, căci o rețea vastă de clinici ilegale – și, ca atare, mult mai puțin sigure – de avorturi a început să se răspândească pe întreg teritoriul țării. Au fost introduse și campanii împotriva fumatului și influenței culturii occidentale asupra tineretului, o influență care pândea din umbră, semn că Ceaușescu nu era chiar atât de liberal precum credeau foarte mulți jurnaliști români și vestici.
După cum am văzut, 1971 a fost un an nefast reformelor în Iugoslavia și Albania. Lucrurile nu au stat mai bine nici în România. În iunie, Ceaușescu, însoțit de ambițioasa sa soție, Elena, a întreprins o vizită oficială de o lună în Vietnamul de Nord, Coreea de Nord și Republica Populară Chineză. Pentru o persoană a cărei imagine de sine începea să atingă dimensiuni mesianice, aceste societăți au fost o adevărată revelație. Ajuns la Phenian, „a fost impresionat de clădirile mărețe și amplasarea precisă a bulevardelor mărginite de nesfârșite blocuri identice de apartamente – toate purtând același nume, deja deificat, de Kim Ir Sen. Din acel moment, Ceaușescu a început să viseze nu numai să reconstruiască Bucureștiul după propria sa imagine, dar să ridice și un singur edificiu glorios, care să devină simbol pentru epoca și moștenirea sa încununată de glorie“[58]. Conducătorului român i-a plăcut adulația slugarnică cu care au fost întâmpinați și el, și gazdele sale în China și a rămas uimit de marea de copii care flutura steaguri în aer. A fost impresionat mai cu seamă de două elemente tipice Revoluției Culturale:

supunerea și uniformizarea. Criza cehoslovacă din 1968 a reprezentat apogeul popularității lui Ceaușescu; vizita sa în Orientul Îndepărtat din 1971 a marcat începutul nebuniei politice a liderului comunist român, o perioadă în care a căzut pradă unei convingeri complet iraționale în capacitatea sa de a transforma total societatea balcanică rurală. La o lună după ce s-a întors din această călătorie, a transmis cele șaptesprezece „teze“ Comitetului Central. Acesta a fost începutul „minirevoluției culturale din România“. Un deceniu mai târziu, acest nou program a culminat cu un experiment de inginerie socială fără termen de comparație până la acel moment în Europa postbelică.
Tezele au șocat generația de scriitori și artiști români care profitase cu nerăbdare de atmosfera liberală a anilor 1960. Ei au interpretat noua linie politică, adoptată în mod oficial de partid în noiembrie 1971, drept o reîntoarcere la principiile realismului socialist promovate de Jdanov. Tezele făceau fără îndoială un apel la utilizarea artei în serviciul partidului, dar puneau accentul pe naționalism înainte de socialism. Secretarul general a denunțat arta cosmopolită. Pe vremea lui Stalin, acesta fusese un cod pentru antisemitism. În România lui Ceaușescu, prevestea o perioadă de rău augur pentru toate minoritățile etnice. Naționalismul antirus care îi câștigase sprijinul României și străinătății începea să se îndrepte fără ezitare către șovinism. Foarte mulți scriitori de vază au început să protesteze împotriva controlului din ce în ce mai mare deținut de partid asupra lucrărilor lor. Însă Ceaușescu a reușit să marginalizeze opoziția într-un an. Câțiva dintre oponenții săi, printre care și Paul Goma, au continuat să se facă auziți, punând astfel bazele unei mișcări izolate de disidență.
La câteva luni după ce au fost introduse cu sfințenie cele șaptesprezece teze în lexicul partidului, Ceaușescu și-a încununat controlul politic printr-o lovitură de grație – introducerea sistemului de rotație a cadrelor. Temându-se, pe bună dreptate de altfel, că era disprețuit de un număr mare de persoane din interiorul și din afara partidului, Ceaușescu și-a obligat funcționarii să-și schimbe funcțiile la intervale regulate. În acest fel, putea fi sigur că nimeni nu avea să aibă posibilitatea de a-și clădi o bază de putere prin care să atace conducerea Ceaușescu. Rotația a avut mai multe efecte secundare. Politicienii nu puteau rămâne în aceeași funcție suficient de mult pentru a deveni experți într-un anumit domeniu; administrația a fost caracterizată în schimb de lipsă de

experienţă şi incompetenţă. În plus, teama de retrogradare a jucat un rol mai important în Partidul Comunist Român decât în orice alt partid est-european; iar acest veşnic du-te-vino a transformat kremlinologia politicilor bucureştene într-o artă cu caracter ezoteric. Bineînţeles că familia Ceauşescu nu era supusă principiului rotaţiei.

În martie 1974, în faţa elitelor adunate la faţa locului şi sub ochii a milioane de persoane care vizionau ceremonia transmisă în direct la televizor, Nicolae Ceauşescu, înfăşurat într-o panglică în culorile naţionale ale României, cu un sceptru ceremonial în mână, a depus jurământul solemn, preluând nou creata funcţie de Preşedinte al Republicii. Odată cu decizia ca decretul prezidenţial să devină actul legislativ suprem în România, bănuielile cum că Ceauşescu aspira să devină rege, în toate privinţele, mai puţin cu numele, au fost confirmate. De fapt, cuplul aflat la conducere (influenţa Elenei crescuse enorm) se bucura de puteri pe care monarhii anteriori ai României nici nu le crezuseră cu putinţă. Pe măsură ce se dezvolta cultul personalităţii, curtenii linguşitori compuneau poeme şi scrieri în care îl descriau pe Ceauşescu ca fiind, inter alia, „steaua dimineţii“, „soarele“, „tată omniscient“ şi „titan“. Corneliu Vadim Tudor, un antisemit şi naţionalist înverşunat, i-a atribut titlurile de „demiurg“ şi „zeu“.

Extravaganţa dictaturii sale nu a cunoscut precedent în istoria comunismului european. Cu excepţia lui Tito (şi chiar şi acesta era modest în comparaţie cu dinastia conducătoare din România), aspiraţiile materiale ale majorităţii liderilor de partid erau fade şi mic-burgheze.

În timp ce Ceauşescu şi anturajul său dezgustător se delectau cu acest lux, pe parcursul anilor 1970 şi la începutul anilor 1980, traiul românilor de rând a devenit din ce în ce mai greu. Ambiţia lui Ceauşescu de a industrializa rapid ţara a provocat grave distorsiuni economice. Programul a fost finanţat în trei feluri: prin devierea investiţiilor din agricultură; scăderea consumului; şi, după 1974, când petro-dolarii au început să suprasatureze piaţa, prin împrumuturi masive de la băncile şi guvernele occidentale. Aceste politici i-au afectat pe aproape toţi românii – fie ei ţărani, muncitori din mediul industrial sau intelectuali.

În romanul său, Refugii, care a fost publicat în 1984, scăpând în mod inexplicabil de reţeaua de cenzură, Augustin Buzura descrie România de la sfârşitul anilor 1970 ca pe o ţară în care societatea este formată din oameni atât de alienaţi şi înspăimântaţi încât nu mai poate fi salvată

vreodată. „Mă tem să fug, dar mi-e teamă să și rămân, să urlu, mi-e teamă să tac, dar mi-e teamă să și trăiesc, dar și să mor“, meditează personajul principal, Ioana, în timp ce încearcă să-și accepte viața dezolantă. „Mi-e teamă să mint, dar nu reușesc să spun adevărul. Mi-e teamă de noapte, de lumină, de oameni… Mi-e teamă de tot! Aș rămâne aici dacă aș ști că nu are să vină nimeni… Aș pleca dacă nu m-ar căuta nimeni, dacă nu m-ar recunoaște, dacă nu ar trebui să răspund la întrebări. Teama! Și-a auzit vocea groasă, tulbure și în acel moment a simţit nevoia să se roage, să se abandoneze la mila cuiva, dar nu i-a venit în minte nicio modalitate de a face asta.“[59]

Intimidați de autoritate, bărbații din România descrisă de Buzura sunt alcoolici cronici, oameni care abuzează femeile. Femeile poartă o luptă pe două fronturi. Pe de o parte, sunt nevoite să găsească suficiente alimente și suficienți bani pentru a-și menține familiile în viață. Pe de altă parte, trebuie să se ferească de mânia bărbaților lor. Bărbații, frustrați de atitudinea umilă pe care trebuie să o afișeze în fața aparatului de stat, își canalizează ambițiile în violența împotriva femeilor. Satul, pilonul de nădejde al societății române, se dezintegrează în timp ce ierarhia autoritară a partidului permite tiranilor locali să distrugă rețeaua fragilă a relațiilor sociale din mediul rural. În orașe, presiunea exercitată de forumurile superioare pentru a produce și a se extinde îi transformă pe administratorii fabricilor și angajații acestora în niște cinici leneși și corupți. Aflându-se de cele mai multe ori în secția de psihiatrie a unui spital provincial, cel mai nebun pacient, care insistă ca lumea să i se adreseze doar cu „Excelența Voastră“, a dezvoltat o teorie socială care are ca scop eliminarea tuturor viciilor umane:

UNIVERSUL FINAL nu va cunoaște violența, criminalitatea, alcoolismul, erotismul gratuit, indiferentismul, reveria seacă, reproductivă, timpii morți, îndoiala, amânarea, nehotărârea, poftele metaștiințifice, lașitatea, abuzul, teroarea, anarhia și toate celelalte defecte care au dus la marea criză actuală. Reducerea înălțimii oamenilor (prin metode genetice), egalitatea fizică – cu excepția baschetbaliștilor – care va permite diminuarea consumului materialelor utilitare, ceea ce va duce la sporirea șanselor omenirii de a dăinui mult peste limitele la care o obligă sursele de energie aproape epuizate și numărul populației în continuă creștere.

Asta, desigur, până se vor acomoda cu clorofila pe care EU am sintetizat-o în anii trecuți.[60]

„De fiecare dată când îl văd pe omul ăsta“, a spus Ioana arătându-l [pe Excelența Sa] doctorului, „simt un fior pe șira spinării. Câți morți și câți schilozi trebuie să se ascundă în întunecimea minții lui! Câte conștiințe distruse… Și câți prunci contorsionați și orbi blestemați la moarte psihică trebuie să stea în umbra legilor lui aparent bine-intenționate?“[61]

Pe lângă Ioana, Buzura mai include un alt personaj salvator, pe Helgomar David, un membru loial partidului încă din perioada războiului. Inginer, Helgomar se revoltă împotriva statului în numele muncitorilor din mina la care lucrează. Colegii săi cad victime accidentelor regulate de muncă și, după un incident deosebit de neplăcut, soldat cu mai mulți morți, luptă ca familiile minerilor să primească compensații. Buzura face astfel o referință eliptică la un extraordinar exemplu de sfidare din România lui Ceaușescu, greva minerilor din Valea Jiului din 1977.

Începând cu anii 1970, Ceaușescu a extins rolul Securității. În 1989, aceasta ajunsese să includă în rândurile ei circa 24 000 de ofițeri activi. Dar baza organizației era formată din zecile sau chiar sutele de mii de informatori care transmiteau detalii despre activitățile cetățenilor din fiecare ungher al societății. Închisorile, saloanele de psihiatrie și episoadele de tortură erau doar componenta vizibilă și violentă a Securității și reprezentau doar o mică parte din activitatea organizației. Pentru majoritatea oamenilor, teroarea consta în certitudinea că un prieten sau o rudă apropriată putea transmite informații despre tine, aducându-și contribuția la dosarele detaliate pe care Securitatea le deschidea fiecărui cetățean. „Prima mare industrie socialistă era producția de dosare personale“, a reflectat un scriitor român. „În lumea socialistă, oamenii și obiectele există doar în dosare personale. Cel care deține dosarele, deține și existența.“[62]

Informațiile puteau fi folosite în orice moment pentru a demite oameni din funcție, pentru a-i șantaja să muncească pentru poliție sau pur și simplu pentru a le reaminti că se aflau veșnic sub supraveghere. Singura organizație comparabilă cu Securitatea a fost Sigurimi din Albania. De la începutul anilor 1980, orice persoană care poseda o mașină de scris era obligată să o înregistreze la poliția secretă. Chiar și cea mai lipsită de

importanţă conversaţie cu un străin trebuia raportată Securităţii. În caz contrar, consecinţele puteau fi grave – pierderea slujbei, evacuarea din propria casă, privarea copiilor de educaţie superioară. Amestecul invaziv al Securităţii în viaţa privată a început să afecteze chiar şi trupurile femeilor din România. În martie 1984, cu ocazia unei reuniuni a Consiliului Naţional al Femeilor, Ceauşescu a anunţat o nouă campanie menită să crească rata natalităţii. Le-a spus delegaţilor: „Să vă reproduceţi, tovarăşe, este datoria voastră patriotică“[63]. Sub supravegherea Securităţii, toate femeile aflate la vârsta potrivită pentru a face copii erau obligate să se supună lunar unei analize ginecologice pentru a se putea stabili dacă rămăseseră sau nu însărcinate. Dacă nu erau gravide, Securitatea dorea să ştie de ce.

Având în vedere această atmosferă, organizarea unei campanii de disidenţă era o mare problemă. Inspirat de petiţia cehoslovacă Carta ‘77, Paul Goma a decis să-i comunice preşedintelui necesitatea presantă de a se opune regimului de teroare al Securităţii. „Domnule Ceauşescu“, a scris el, invitându-l pe preşedinte să-şi adauge numele pe o scrisoare de protest, „înţeleg că înalta Dumneavoastră semnătură nu va accepta vreodată să se aşeze lângă semnătura unui simplu cetăţean… Dar chiar dacă se va întâmpla această minune, ce se poate face numai cu două semnături?… Dar de unde atâţia? V-am mai spus: românii se tem de Securitate. Rezultă că, în Romania, doi inşi nu se tem de Securitate: Domnia Voastră şi cu mine. Dar, după cum v-am mai spus: numai două semnături…“[64] Şapte persoane au semnat scrisoarea deschisă a lui Goma adresată Conferinţei de la Belgrad, ce a urmat Conferinţei de la Helsinki pentru Securitate şi Cooperare în Europa. Aceste persoane au plătit scump. Goma însuşi a fost bătut, arestat şi eliberat doar în urma unei campanii care a atras susţinerea lui Eugen Ionescu, Arthur Miller şi Jean-Paul Sartre. Goma a fost apoi exilat în Franţa.

Greva minerilor din Valea Jiului nu a avut legătură cu gestul singular al disidenţilor, dar a arătat cât de nepopular devenise programul de austeritate al lui Ceauşescu. În vara lui 1977, minerilor li s-a comunicat că vârsta de pensionare pentru meseria lor avea să crească de la cincizeci la cincizeci şi cinci de ani. Condiţiile de muncă erau şi aşa atroce, prin urmare, când au aflat de acest decret, 35 000 de mineri furioşi din minele de cărbune au luat cu asalt uzina********. Îşi doreau retragerea legii şi reducerea numărului de ore de muncă. Un membru al Biroului Politic şi

ministrul mineritului au fost trimiși să-i calmeze, dar au fost luați ostatici. Aveau să fie eliberați, au avertizat minerii, doar dacă Ceaușescu venea să-i viziteze personal. A fost unica dată când Ceaușescu nu a avut de ales decât să facă pe plac dorințelor supușilor săi. Un martor ocular își amintește că, odată ajuns în Valea Jiului, „Ceaușescu a fost peste măsură de uimit să vadă atâția protestatari. Se uita când la stânga, când la dreapta, și era evident pătruns de scena pe care o vedea… Încercând să distorsioneze raționamentul din spatele deciziei de a prelungi [perioada de lucru], a susținut că de fapt conducerea partidului fusese cea care hotărâse să reducă orele de muncă, dar că decizia sa se lovise de opoziție din partea minerilor. Această insultă la adresa inteligenței minerilor a provocat un răspuns: «Nu am fost noi! Hoții, bandiții!»“[65] Având de-a face cu o mulțime de muncitori ostili și violenți, Ceaușescu le-a promis și luna de pe cer. Minerii nu au acționat înțelept și l-au crezut. Imediat ce s-a întors în capitală, președintele a ordonat Securității să demareze o operațiune de epurare la mine. Au urmat arestări, internări în clinici de psihiatrie și „sinucideri“ strategice prin care situația a fost readusă la scurt timp sub control. Doi ani mai târziu, 200 de oameni din întreaga țară s-au alăturat SLOMR, Sindicatul Liber al Oamenilor Muncii, o mișcare inspirată oarecum de Solidaritatea poloneză. Aceasta a fost o încercare curajoasă, deși efemeră, de a coordona activitățile opoziției din România. La scurt timp însă, liderii mișcării au avut aceeași soartă precum conducătorii grevei din Valea Jiului.

Românii au purtat dezbateri îndelungate și aprinse în legătură cu lipsa de opoziție față de Ceaușescu. Există mai multe motive care ne explică acest lucru. În primul rând, puterea deținută de cercul aflat la conducere avea o istorie îndelungată în România modernă. Prinții fanarioți ai Principatelor Dunărene******** au lăsat loc puternicei dinastii a Brătienilor și regilor din casa de Hohenzollern. Apoi, majoritatea covârșitoare a populației era formată din țărani sau cel mult din muncitorimea care era de doar o generație la oraș și încă trebuia să se lepede de atitudinea supusă a țărănimii vizavi de autoritate. Deși ducea un trai greu, se bucura de un standard mai ridicat de viață în noul mediu urban decât în cel rural. Din punct de vedere ideologic, naționalismul a acordat regimului lui Ceaușescu o anume legitimitate, exploatând xenofobia care a jucat întotdeauna un rol important în rândurile intelectualității din România. Există foarte puține dovezi care să ne ateste

că intelectualii români s-ar fi opus câtuși de puțin sezonului de vânătoare demarat la sfârșitul anilor 1970 împotriva drepturilor minorității maghiare din Transilvania.
Chiar dacă admitem toate aceste argumente, rolul jucat de teroare și de Securitate nu trebuie subestimat. Polonezii, ungurii și cehoslovacii nu au avut vreodată de-a face cu un aparat politic de o brutalitate atât de eficientă. În plus, Europa Occidentală și Statele Unite pot fi acuzate, pe bună dreptate de altfel, de o înfiorătoare atitudine ambivalentă față de Ceaușescu. În pofida dovezilor care atestau contrariul, Occidentul era convins că Ceaușescu avea să rămână neutru în cazul izbucnirii unui conflict între NATO și Pactul de la Varșovia. Acest flirt cu unul dintre cei mai imorali dictatori din Europa de Est a culminat în 1978, cu o vizită de stat întreprinsă de Ceaușescu în Marea Britanie, pe parcursul căreia acestuia i s-a permis să călătorească în trăsura regală împreună cu regina Elisabeta a II-a. Institutul Regal de Chimie a organizat un prânz în onoarea Elenei, care clădise un mit cum că ar fi fost un chimist de talie mondială. De fapt, abia dacă știa să scrie și să citească. Familia Ceaușescu a fost întâmpinată în întreaga lume ca un fel de cuplu regal luminat, îndeplinindu-și astfel cele mai nebunești vise. (Chiar și în 1987, ofițerul pe probleme politice al ambasadei SUA de la București mi-a comunicat că administrația Regan era decisă să prelungească în relație cu România clauza națiunii celei mai favorizate, căci „în caz de război, credem că îi putem convinge să fie de partea noastră“.) Acest cinism al membrilor NATO a avut un puternic efect demoralizator asupra opoziției din România.
În 1982, Fondul Monetar Internațional a cerut României să impună măsuri de austeritate suplimentare pentru a-i reeșalona datoria, care ajunsese să atingă la acel moment 13,2 miliarde de dolari. Agențiile economice occidentale erau mai puțin convinse de bonitatea lui Ceaușescu decât omoloagele lor politice. Lui Ceaușescu îi displăcea profund gândul că trebuia să cedeze în fața presiunilor externe, așa că a hotărât nu numai să plătească dobânzile, dar și să achite capitalul inițial până la sfârșitul deceniului (a reușit să facă acest lucru până în martie 1989, cu șase luni înainte de căderea sa). Acest lucru a însemnat un atac și mai concertat asupra nivelului de trai. În contextul în care crizele alimentare cronice paralizau țara, Ceaușescu a introdus „Programul de Raționalizare a Alimentelor“, pe care l-a justificat susținând că românii

mâncau prea mult. A impus limite pentru „consumul pe cap de locuitor pentru intervalul 1982–1985. Programul a redus limitele de consum caloric cu 9 până la 15 la sută… Urmând aceste instrucţiuni, programul dietei alimentare pentru 1984… a impus raţii chiar şi mai reduse decât cele specificate în «planul ştiinţific»“[66].

În iarna lui 1987, în Bucureşti, consumul de gaz era limitat la două ore pe zi. Adesea, nu era gaz deloc. Ţin minte că am vizitat câteva apartamente în care familii întregi stăteau înfăşurate în haine şi pături de dimineaţa până seara, cu dinţii clănţănindu-le în încăperile întunecate. În pieţele din centrul mohorât al oraşului, găseai câţiva cartofi şi morcovi putrezi, în timp ce cea mai mare alimentară cu vitrine nu putea oferi clienţilor decât conserve de anşoa portughez şi o brânză procesată franţuzească, „La vache qui rit“. În timp ce oamenii se străduiau să facă rost de alimente de bază, o monstruozitate arhitecturală, Casa Poporului, se ridica pe ruinele a trei cartiere istorice din centrul oraşului. Circa 40 000 de oameni au fost evacuaţi din casele lor pentru construirea acestei nebunii hidoase. Cu o sinceritate dezarmantă, arhitectul-şef al Bucureştiului mi-a explicat în 1987 că „oamenii pur şi simplu îţi stau în cale când construieşti – este mult mai uşor fără ei“[67]. Paisprezece biserici ortodoxe şi o sinagogă s-au numărat printre clădirile care au fost rase de pe faţa pământului pentru a face loc celei mai mari clădiri din lume, după Pentagon. „Au supravieţuit doar biserica Mihai Vodă din secolul al XIV-lea şi turnul cu clopote, care, în 1985, au fost mutate 225 de metri mai încolo şi împrejmuite de blocuri înalte de apartamente.“[68]

În martie 1988, Ceauşescu şi-a anunţat planurile de „sistematizare“, strategia sa de a distruge aproape 8 000 de sate şi de a-i mâna pe locuitorii acestora în „complexe agro-industriale“. Peste 300 de comunităţi au fost strămutate – în unele cazuri, sătenii au primit două variante: fie aveau la dispoziţie două zile pentru a-şi demola propriile case sau puteau aştepta buldozerele. Dacă alegeau a doua variantă nu primeau compensaţii. „Sistematizarea“ a provocat indignare atât în Occident, cât şi în interiorul României. În acel moment, rolul României în strategia vestică devenea din ce în ce mai nesemnificativ din cauza noii influenţe deţinute de Mihail Gorbaciov în relaţiile dintre blocul de est şi Occident. Într-adevăr, pe parcursul unei vizite întreprinse la Bucureşti în mai 1987, Gorbaciov şi-a făcut cunoscut dezacordul faţă de politicile represive, la acel moment devenite deja arhaice, practicate de Ceauşescu.

Ceaușescu își pierduse abilitatea de a citi situația internațională. În loc să încerce să se adapteze la noul spirit de cooperare și deschidere, a recurs la forme chiar și mai extreme de autoritarism. Nu a reușit să înțeleagă că nu își putea susține naționalismul stalinist rebel decât în condițiile în care între Est și Vest exista o ostilitate fundamentală. Decizia lui Gorbaciov de a nu se opune revoluțiilor izbucnite în Ungaria și Polonia în vara lui 1989 a făcut ca independența lui Ceaușescu să devină irelevantă. Aceasta a fost ironia supremă: politica care a distins România de aliații ei din Blocul Răsăritean a depins în totalitate de continuarea existenței acelui bloc. Până în toamna lui 1989, devenise clar că sistemul se dezintegra în întreaga Europă de Est.

Enosis – taksim: Grecia și Turcia

De la prețul orezului, până la drumuri și situri turistice, în această țară nu există măcar o problemă care să nu aibă legătură cu siguranța națională. Dacă ești cumva un gânditor deosebit de profund, atunci și acest lucru devine o chestiune de siguranță națională.

Orhan Erkanlı, la paisprezece ani după ce a luat parte la lovitura de stat din Turcia din mai 1960[69]

De la consolidarea revoluției lui Atatürk, în anii 1930, Turcia a încetat să se mai implice din punct de vedere politic în Balcani și problemele de ordin regional ale peninsulei. Istanbulul și Izmirul au rămas cele mai mari centre comerciale ale țării. Însă evoluția rapidă a Ankarei, oraș care a crescut atât în dimensiune, cât și în importanță, a fost elementul care a scos în evidență permutările din cadrul culturii politice a Turciei, în condițiile în care populația se străduia din răsputeri să-și clădească o identitate postotomană. Kemal a plasat capitala Turciei în interiorul țării pentru a da o palmă Istanbulului, dar și din considerente strategice. Ulterior, guvernul a ordonat ridicarea unor complexe industriale cheie, dedicate sectorului primar și secundar al economiei, în inima Anatoliei, departe de țărmul mării. Acest lucru a scos și mai mult în evidență hotărârea tipică ideologiei kemaliste de a reduce dependența economică

a Turciei de marile puteri și de a se ține departe de conflictele armate. Turcia nu nutrea în mod activ vreo dorință de extindere teritorială în detrimentul vecinilor ei; armata ei era epuizată după Primul Război Mondial și cel greco-turc; în plus, un conflict ar fi pus și mai tare la încercare economia deja șubredă. În acest context, neutralitatea Turciei în al Doilea Război Mondial a fost cea mai de succes realizare a succesorului lui Atatürk, İsmet İnönü.

Însă neutralitatea din timpul războiului a permis multor turci să examineze în amănunt regimul cu partid unic sau „monopartid", cum a devenit cunoscută guvernarea Partidului Republican al Poporului al lui Kemal, PRP (Cumhuriyetçi Halk Partisi – CHP). La o privire mai atentă, au ajuns la concluzia că PRP era incapabil din aproape toate punctele de vedere. Deși nu declarase război unei alte țări, Turcia suferea de pe urma aceleaiași boli care o lovise în timpul Marelui Război – specula excesivă. Un grup restrâns de oameni de afaceri și birocrați obținea profituri uimitoare, în timp ce majoritatea oamenilor trudea din greu pentru mici recompense – Turcia trebuia să se adapteze unui mediu extern în care comerțul era îngrădit și distorsionat de lupta globală. Guvernul lui İnönü nu a încercat să rezolve dezechilibrul cronic din economie. În schimb, a susținut această cleptocrație prin extinderea forțelor de ordine și încurajarea tacticilor des întâlnite de intimidare și oprimare a cetățenilor, indiferent de originile etnice ale acestora. „Toată lumea avea probleme cu poliția", și-a amintit Yaşar Kemal, cel mai cunoscut scriitor turc. „Dacă un sătean nu-și putea plăti impozitele pe drumuri sau terenuri, întregul sat avea să fie pedepsit. Acest lucru devenise deja tradiție."[70]

Victoria Aliaților și, în egală măsură, presiunile interne l-au convins pe İnönü să anunțe o relaxare a monopolului PRP după al Doilea Război Mondial. Noua Ordine a fascismului european fusese discreditată, iar „democrația" era acum termenul favorizat atât de Vest, cât și de Est, chiar dacă interpretarea Washingtonului era diferită de cea a Moscovei. Îngrijorată de intențiile aparent agresive ale Uniunii Sovietice vizavi de teritoriul ei, Turcia a primit cu brațele deschise ajutorul Occidentului; alături de Grecia, în conformitate cu Doctrina Truman din 1947, a devenit principalul beneficiar regional al acestui ajutor.

Democrația nu făcea parte din cele șase principii ale kemalismului – republicanism, naționalism, populism, etatism, laicism și

revoluționarism/reformism. Aceste porunci fuseseră adăugate constituției din 1937 și erau reprezentate pe stema PRP sub forma a șase săgeți. Bineînțeles că niște principii atât de generale erau suficient de amorfe încât Conducătorul Național, sau İsmet Pașa, așa cum era cunoscut neoficial İnönü, să poată include printre ele și democrația dacă era cazul. După război, a urmat exemplul lui Kemal și a permis formarea unei opoziții loiale, Partidul Democratic (PD), aflată sub controlul PRP. De fapt, PD, inițial conceput cu scopul de a apăra burghezia în proces de formare și latifundiarii de intervențiile statului în afacerile lor, s-a dovedit a fi mult mai popular decât se așteptase regimul. În patru ani, a ajuns să câștige nenumărați susținători, inclusiv țărănimea sărăcită și meșteșugarii. Succesul dramatic repurtat de PD la alegerile din mai 1950, când au câștigat 408 locuri, față de cele 39 obținute de PRP, poate fi atribuit pe de o parte sistemului electoral – învingătorul avea dreptul să primească tot –, cât și decrepitudinii politice a PRP – oamenii erau pur și simplu sătui de acest partid. După douăzeci și șapte de ani în care deținuse controlul politic, pe parcursul perioadei atât de importante de formare a Turciei moderne, kemalismul murise, nu ca ideologie, ci ca forță politică organizată.

Primii patru ani în care PD a deținut puterea au fost o perioadă dedicată sărbătoririi acestei morți politice. Turcia a savurat din plin eliberarea din lanțurile birocrației și armatei. O tânără și dinamică forță antreprenorială și-a unit la acel moment forțele cu marii latifundiari, cu scopul de a crea cei doi piloni ai elitei turcești. Noua filosofie a liberalismului economic, care promitea să deschidă Turcia lumii înconjurătoare, a fost bineînțeles primită cu brațele deschise de americani. Noul guvern a fost recompensat în mai multe feluri pentru politicile pro-occidentale nesăbuite. În țară au continuat să se scurgă ajutoare consistente, dând naștere unei mecanizări și extinderi fără precedent în domeniul agriculturii. În prima jumătate a anilor 1950, nivelul de trai a crescut pentru majoritatea turcilor. Procesul de mecanizare din zonele rurale a încurajat exodul țăranilor la orașe. În doar câțiva ani, faimoasele gecekondu (în traducere literală „construite peste noapte“), bidonville-uri în plină extindere, au alterat o fizionomie urbană care nu se schimbase vreme de secole. Odată cu prietenia cu Statele Unite a sosit însă și influența americană în Turcia. Cu zelul tipic unui convertit, Adnan Menderes, prim-ministru vreme de un deceniu, din

1950 până în 1960, a trimis 25 000 de soldaţi turci să lupte în Coreea. Majoritatea turcilor erau de părere că acest sacrificiu era pe deplin justificat. Nu trebuiau decât să arunce o privire pe celălalt ţărm al Mării Negre, la România şi Bulgaria, pentru a-şi da seama că influenţa americană era fără îndoială de preferat îmbrăţişării sovietice. Având în vedere poziţia strategică deţinută pe parcursul Războiului Rece, Turciei i-ar fi fost oricum foarte greu să continue să rămână neutră. Într-o generaţie, s-a lăudat PD, Turcia are să devină „o mică Americă… cu un milionar în fiecare cartier“[71].

După ce a trimis trupe în Coreea, în februarie 1952, Turcia a fost primită în cadrul NATO. Această mişcare a avut un impact puternic în ţară, conferind un stimulent psihologic facţiunilor modernizatoare. Pe lângă faptul că era protejată de influenţa Rusiei, prin această decizie, Turcia era recunoscută ca partener cu drepturi egale celor deţinute de puterile occidentale. De la bun început, ca ideologie kemalismul a adus cu sine şi o tensiune în relaţia dintre Turcia şi Vest. Atatürk admirase fără nicio jenă civilizaţia şi progresul occidental, drumul care promitea Turciei să iasă din înapoiere agricolă şi primitivism. Dar punea de asemenea mare preţ pe autarhia economică şi izolaţionism, două măsuri menite să protejeze Turcia de practicile economice prădalnice ale Occidentului. Această ambivalenţă era întipărită adânc în viaţa culturală şi politică turcă. În anii 1950 însă, decizia de a se alătura NATO şi beneficiile timpurii ale reformei economice a PD au conferit factorilor modernizatori un loc fruntaş în ţară.

Unele lucruri nu s-au schimbat. În pofida ideologiei PD concentrate pe piaţa liberă, majoritatea antreprenorilor turci, la fel ca omologii lor din Grecia, nu erau prea doritori să investească în proiecte mari, preferând în schimb micile afaceri care le aduceau profituri sigure, chiar dacă modeste în fiecare an şi pe care le transmiteau apoi generaţiilor următoare. Capitaliştii occidentali nu s-au arătat prea interesaţi să investească în Turcia. „Prin urmare, în pofida acestei retorici liberale, între 40 şi 50 la sută din investiţii trebuiau să vină în continuare din partea statului.“[72]

A doua moştenire dură a conducerii PRP a fost intoleranţa politică. În pofida numelui său oficial, PD nu putea accepta opoziţia organizată. A început prin a umili PRP, după care i-a confiscat bunurile financiare. Retorica anti-stat a PD, atât de importantă în câştigarea susţinerii

populare, s-a dovedit a fi pură ficţiune, în momentul în care cel mai influent membru al partidului, prim-ministrul Adnan Menderes, a aprobat legi care îngrădeau libertatea presei, impuneau restricţii aspre libertăţilor academice şi interziceau orice activitate politică în fabrici. Aceste măsuri au fost introduse înainte ca PD să obţină cea mai spectaculoasă victorie a sa la alegerile din 1954, culegând bogata recoltă a avântului economic. Câştigând 56 la sută din voturi, partidul a primit 503 locuri în Adunarea Naţională, faţă de cele 13 deţinute de PRP.

Menderes a înţeles victoria electorală ca pe un mandat în care putea guverna fără restricţii. În condiţiile în care atât producţia agricolă, cât şi cea industrială începeau să scadă, a ales să tipărească bancnote pentru a continua să finanţeze creşterea nivelului de trai. A refuzat cu încăpăţânare să-şi impoziteze principalii susţinători, proprietarii funciari, „care câştigau laolaltă mai mult de o cincime din PIB, [dar] care plăteau doar 2 la sută din veniturile realizate din impozite“[73]. Pentru a compensa inflaţia şi deficitul bugetar din ce în ce mai mari, Menderes a luat legătura cu pieţele financiare internaţionale. Până în 1960, datoria ţării era de 1,5 miliarde de dolari, o sumă enormă pentru perioada respectivă. Pe măsură ce Menderes scăpa situaţia economică de sub control, intelectualitatea, birocraţia şi mai ales armata începeau să-şi piardă răbdarea. Aceştia fuseseră marginalizaţi politic de PD, iar situaţia lor materială fie stagnase, fie se înrăutăţise, în timp ce ţara se îmbogăţise din ce în ce mai mult şi într-un mod cât se poate de ostentativ.

Neglijenţa cu care a tratat armata a fost cea care a pecetluit soarta lui Menderes. Simpla existenţă a unui stat turc modern era strâns legată de armată. Atât Kemal, cât şi İnönü îşi clădiseră reputaţiile ca soldaţi, iar pe parcursul războiului purtat împotriva Greciei în 1922–1923, armata modelase o imagine clară a identităţii turce moderne. Armata era gardianul laicismului, cu toate că reprezenta simultan singura legătură trainică şi de necontestat cu trecutul imperial glorios al Turciei. O vizită la superbul muzeu militar de la Istanbul (judecând după aparenţe, este muzeul care dispune de cele mai consistente fonduri din oraş) ne demonstrează cât se poate de clar că armata turcă se consideră moştenitoarea măreţei maşinării de război a otomanilor. Tinerii care se înrolaseră în armată în anii 1930 şi 1940 cu scopul de a face carieră au fost profund dezamăgiţi de guvernarea lui Menderes. Nu numai că erau remuneraţi foarte prost în comparaţie cu perioada otomană, dar erau

trataţi cu dispreţ. „Erau trataţi pretutindeni ca nişte cetăţeni de mâna a doua“, şi-a amintit Alparslan Türkeş, un tânăr ofiţer din timpul administraţiei PD. „La Ankara, când vorbeau despre apartamentele de la subsol, oamenii le spuneau apartamentele ofiţerilor de stat-major. În diferitele localuri de amuzament, ofiţerii erau porecliţi „băutorii de limonadă“ pentru că nu îşi puteau permite băuturi scumpe şi nu puteau concura cu contrabandiştii de pe piaţa neagră şi speculanţii.“[74]
Menderes a căutat să câştige simpatia generalilor Înaltului Comandament, a paşelor, aşa cum erau cunoscuţi, dar a neglijat cadrele de rang inferior. Când Turcia a devenit membru NATO, ofiţerii tineri au putut vedea direct de la sursă cât de înapoiată era armata lor. Admirau capacităţile tehnice şi gândirea strategică modernă a aliaţilor lor din NATO. Acestea erau nişte chestiuni care nu prezentau cine ştie ce interes pentru Menderes. Prăpastia dintre corpul tinerilor ofiţeri şi Înaltul Comandament şi politicienii civili s-a accentuat şi mai tare.
„Stimaţi concetăţeni!“, a anunţat la radio vocea bolovănoasă a lui Alparslan Türkeş în dimineaţa zilei de 27 mai 1960. „Dată fiind criza care a lovit democraţia noastră, în lumina ultimelor triste incidente şi pentru a evita fratricidul, forţele armate turce au preluat administrarea ţării noastre. Forţele noastre armate… vor organiza pe cât de curând posibil alegeri corecte şi libere sub supravegherea şi arbitrajul unei administraţii apolitice.“[75] În timp ce ţinea acest discurs, ofiţerii aflaţi la comanda celor mai importante garnizoane din ţară arestau conducători PD, inclusiv pe venerabilul şi vârstnicul preşedinte, Celâl Bayar. Menderes se afla în vestul Anatoliei când a auzit aceste veşti. A încercat să fugă, dar a fost prins la Kutahya. Guvernul şi 400 de susţinători importanţi au fost transportaţi fără pic de fast la închisoarea de pe insula Yassada din Marea Marmara. Lovitura de stat a fost întâmpinată cu manifestări de bucurie la Ankara şi Istanbul. S-a bucurat de susţinere vocală din partea intelectualilor, studenţilor şi oamenilor de afaceri, ca să nu-i mai punem la socoteală pe susţinătorii PRP. Zonele rurale însă au rămas rezervate. Ţăranii îl venerau pe Menderes, pe care îl considerau primul politician care, de la formarea Republicii până în acel moment, se ocupase de problemele lor economice.
Lovitura de stat a fost pregătită o perioadă îndelungată de timp. Ofiţerii responsabili pentru acest coup ştiau că nu aveau să obţină acordul Înaltului Comandament, căci planul lor lovea în ierarhia strictă a armatei

turce. Înainte de a-l duce la îndeplinire, trebuiau să se asigure că susținătorii lor deținеau controlul asupra tuturor punctelor-cheie din Istanbul și Ankara. Pentru ca lovitura de stat să fie acceptată de Înaltul Comandament, au convins un general care le susținea cauza, Cemal Gürsel, să conducă atacul, recompensându-l cu funcția de președinte. Puciștii au dus lovitura la bun sfârșit cu meticulozitate, însă odată ce au preluat puterea, au descoperit că nu aveau nici cea mai vagă idee ce să facă cu ea. Între cei 38 de membri ai greoiului Consiliu al Unității Naționale, în care erau reprezentate toate facțiunile corpului de ofițeri, au izbucnit lupte interne. Până la sfârșitul anului, conservatorii care își doreau să conducă țara un răstimp îndelungat au fost alungați din Consiliu. Cu acordul Înaltului Comandament, restul au acționat înspre reinstaurarea administrației civile, iar în octombrie 1961 au fost organizate noi alegeri.

Lovitura de stat din 1960 a fost deosebit de importantă din două motive. Primul l-au reprezentat tratamentul înfiorător aplicat guvernului PD și execuția lui Menderes din 17 septembrie 1961, precedată de condamnarea la moarte a miniștrilor săi de finanțe și externe, executați cu o zi înainte. Pentru a evita umilitoarea execuție prin spânzurare, prim-ministrul înlăturat de la putere a încercat să-și ia singur viața, înghițind niște somnifere pe care le ținuse ascunse cu dibăcie. A supraviețuit însă încercării de suicid, oferind armatei satisfacția răzbunătoare de a-l ucide. Toți politicienii turci au înțeles acest avertisment. În pofida reputației sale peticite, Menderes a devenit totuși martir pentru foarte multe persoane, iar amintirea sa avea să fie invocată în multe împrejurări pe viitor.

Aranjamentul politic care a dus la reinstaurarea puterii civile a avut o însemnătate chiar și mai mare decât această tragedie individuală. Armata a însărcinat un grup de academicieni cu redactarea unei noi constituții. Prima variantă a conținut câteva elemente pozitive, inclusiv un nou sistem de votare, care punea piedici mari în calea dominației unui singur partid, împiedicând astfel repetarea acelui monopol de care abuzaseră PRP și PD. Înființa de asemenea o serie de instituții menite să limiteze puterea executivului. Cea mai de succes dintre acestea a fost Curtea Constituțională. Însă sub influența Înaltului Comandament, academicienii au găsit loc și pentru Consiliul de Securitate Națională. Acest organ instituționaliza amestecul militar în politicile Turciei, conferind de fapt

loviturii de stat statutul de instrument constituţional legitim, care putea fi folosit cum și când considera Înaltul Comandament de cuviinţă:

Armata a devenit o instituție autonomă recunoscută de cercurile conducătoare din Turcia ca gardian și partener al noii ordini la crearea căreia contribuise. Înaltul Comandament a devenit parte integrantă din viața politică și socio-economică a țării. Noua Adunare aproba legi prin care mărea salariile și pensiile și, ca atare, statutul și imaginea ofițerului s-au îmbunătăţit considerabil. Apartamente de lux erau special construite pentru pașe în cartierul aflat în imediata apropiere a palatului prezidenţial, în cea mai exclusivistă zonă din capitală.[76]

Însă implicarea armatei a mers și mai departe de atât. Folosind contribuţiile primite din partea a aproximativ 80 000 de ofițeri, în 1961, armata a pus bazele unui fond denumit Asociația de Asistenţă Reciprocă a Armatei (mai bine cunoscută după acronimul turcesc OYAK). Aceasta s-a dezvoltat într-o companie masivă de tip holding, care a obținut cote parte din întreprinderile locale și societăţile pe acțiuni din întreaga Turcie. Condusă de angajați civili, OYAK a devenit unul dintre cei mai influenți jucători din economia Turciei. Până în 1972, bunurile sale erau estimate la aproximativ 300 de milioane de dolari. În portofoliul OYAK erau listate:

participații în Industria Turcă de Automobile, o companie care asamblează camioanele și tractoarele International Harvester; MAT, o întreprindere specializată în vânzarea de camioane și tractoare; Compania de Asigurări OYAK; Tukaș, o fabrică de conserve și o uzină de ciment în valoare de 3 milioane de dolari. OYAK deține de asemenea 20 la sută din uzina de țiței Petkim, în valoare de 50 de milioane de dolari… 8 la sută din Turkish Petroleum, companie deținută de stat, și 7 la sută din fabrica de anvelope de 5,6 milioane de dolari, deținută în mare parte de Goodyear.[77]

Cea mai mare investiție a fost cea făcută în OYAK-Renault, societate mixtă în cadrul căreia producătorul francez de automobile deținea 42 la sută din acțiuni. Armata a devenit unul dintre cei mai dinamici actori capitaliști din Turcia, motiv pentru care interesul corporatist al acesteia de a menține statu-quoul a crescut. Bineînțeles că succesul înfloritor repurtat de OYAK, dar și de industrie în general în anii 1960 a fost însoțit de o creștere demografică rapidă a clasei muncitoare și dezvoltarea unei mișcări muncitorești. Amestecul armatei în economie a oferit încă un stimulent de a îngrădi stânga politică. Pe parcursul anilor 1960 și 1970, o altă criză a permis armatei turce să rămână arbitrul care deținea ultimul cuvânt în politica internă – situația din insula Cipru.

La 1 aprilie 1955, cu câteva ore înainte de răsărit, celulele unei organizații necunoscute până la acel moment au atacat trei instituții din Nicosia, capitala Ciprului. Un grup a produs mari daune stației de radiodifuziune din Cipru. În restul insulei însă, aceste trupe novice de comando au repurtat un succes limitat. La Famagusta, bombele nu au explodat, iar un sabotor s-a electrocutat în momentul în care a prins un cablu de înaltă tensiune cu o cârpă umedă. „Dighenis“, conducătorul auto-intitulat al mișcării de gherilă EOKA (Ethniki Organosis Kyprion Agoniston – Organizația de Luptă Națională a Etnicilor Ciprioți), era dezamăgit de lipsa de disciplină și competență a infanteriei sale. Se prea poate ca acesta să fi fost un început de rău augur, însă atacurile-surpriză au marcat un punct de cotitură în relația dintre Grecia și Turcia. Până la acea dată, Statele Unite și Marea Britanie fuseseră relativ încrezătoare că cele două state vecine aveau să se comporte armonios, în calitate de bastion al flancului sudic al NATO. Este adevărat că Ankara și Atena cooperau timid, fiind cei mai tineri doi recruți ai NATO. Însă angajamentul fanatic al lui Dighenis față de enosis, unirea Ciprului cu Regatul Greciei, avea să atragă Marea Britanie, Statele Unite, Grecia, Turcia și cele două comunități cipriote în unul dintre cele mai dificile conflicte ale celei de-a doua jumătăți a secolului al XX-lea.
Numele real al lui Dighensis era Ghiorghios Grivas. Era colonel și un bărbat cu un trecut nu tocmai demn de laudă. În 1944, când nemții se retrăgeau din Grecia, a pus bazele organizației paramilitare de extremă dreaptă χ (hi), devenită notorie pentru brutalitatea sa********. După

înfrângerea comuniștilor greci, EAM/ELAS, Grivas a transformat χ într-un partid politic, dar nu a reușit să intre în parlamentul grec. Chiar și cercurile de dreapta, care au condus Grecia cu susținerea americanilor după Războiul Civil îl tratau pe Grivas ca pe un paria. Necăjit, acesta a căutat un alt debușeu pentru extremismul său și l-a găsit în locul său de baștină, Cipru. Grivas era echivalentul grec al lui Alparslan Türkeş, care provenea tot din Cipru. „Pe chipurile acestor doi bărbați febrili, înguști la minte, poți observa două mentalități violente, fanatice, care par diametral opuse… dar care, de fapt, au conspirat pentru a schilodi Ciprul și a destabiliza viața democratică și instituțiile din Grecia și Turcia.“[78]
La suprafață, alegerea lui Grivas de a pleca în Cipru a fost una bizară. Societatea cipriotă nu era un teritoriu fertil pentru agitația intolerantă de tip naționalist – grecii și turcii de pe insulă nu aveau vreo istorie, nu se amestecaseră unii cu ceilalți, nu intraseră în conflicte. Prin Makarios al III-lea însă, ales arhiepiscop al Ciprului la vârsta de treizeci și șapte de ani, în 1950, mișcarea de independență față de britanici și-a găsit un susținător abil și energic. Independența însemna autodeterminare, care la rândul ei, însemna enosis, căci 80 la sută din locuitorii Ciprului erau greci. Restul erau în mare parte turci, pentru care enosis era absolut inacceptabilă. Deși oferea independența coloniilor sale din alte regiuni, Marea Britanie era hotărâtă să păstreze Ciprul din motive strategice. Sub presiunea acestor diferențe ireconciliabile, tensiunile politice de pe insulă s-au înmulțit după al Doilea Război Mondial. Cea mai puternică armă a lui Makarios erau apelurile emoționante către grecii de pe continent. Firește că aceste apeluri au avut un impact asupra guvernului din Grecia – cu cât mai problematică era situația din Cipru, cu atât mai mare era tentația ca politicienii din Atena să joace cartea naționalismului. În 1952, Partidul Adunarea Greacă (Ellinikos Synagermos), partid fondat de Alexandros Papagos, eroul războiului greco-italian din 1940–1941, a repurtat o victorie electorală clară, care s-a soldat cu unsprezece ani de guvernare stabilă de dreapta în Grecia. Asemenea majorității membrilor establishmentului grec, Papagos era mai preocupat să pună bazele unor aranjamente stabile de securitate cu Turcia și NATO decât de dezvoltarea cauzei enosis. Prefera să caute o soluție la problema Ciprului purtând discuții discrete cu englezii. Cu prilejul primei întâlniri bilaterale cu Anthony Eden, ministrul britanic de externe, acesta a închis din start chestiunea. Omologul lui Eden, Stephan Stephanopoulos, a fost indignat:

„Papagos s-a întors și mi-a spus pe un ton înfuriat: «Mi-a zis niciodată – nici măcar vom vedea!»“[79]
Refuzând să intre în dialog diplomatic, Marea Britanie a făcut ca statutul Ciprului să capete o mai mare importanță în politicile Greciei. Și Makarios a înțeles acest lucru, începând imediat să facă lobby, încercând să convingă nu numai politicienii greci, ci și membri ai parlamentului britanic care simpatizau cu această cauză, legiuitori din Congres sau comunitatea greacă din Statele Unite. Marea Britanie a încurajat în schimb în tăcere guvernul turc, până la acel moment foarte distant vizavi de politicile Ciprului, să manifeste un interes mai activ în această chestiune. Încercările neîndemânatice ale Londrei de a controla problema nu au făcut altceva decât să o internaționalizeze.
După prima campanie de bombardamente a EOKA, guvernul britanic a organizat o Conferință Tripartită, cu prim-ministrul Harold MacMillan și miniștri de externe greci și turci. În timp ce conferința era în plină desfășurare la Londra, lângă casa în care s-a născut Atatürk, din Salonic, a explodat o bombă (foarte mulți observatori au fost de părere că aceasta a fost o provocare lansată de turci). La auzul acestor vești, o mulțime formată din turci a explodat de furie la Istanbul și Izmir. Au fost jefuite magazinele aparținând comunității de greci, care număra 100 000 de oameni; au fost incendiate biserici ortodoxe; grecii, armenii și evreii au fost luați la bătaie și uciși pe străzi. Revoltele au coincis cu o reuniune a Băncii Mondiale și o conferință de studii bizantine. Așa cum a arătat istoricul Nancy Crawshaw, „nimic nu ar fi putut face un rău mai mare imaginii Turciei la mijloc de secol XX decât acest spectacol de distrugere în masă și furie a mulțimilor împotriva inocentei minorități creștine.“[80]
Combinația dintre atacurile EOKA și aceste revolte a făcut în așa fel încât, din acel moment, Cipru să exercite o influență colosală asupra guvernelor din Grecia și Turcia, oferind un puternic punct de sprijin forțelor naționaliste distructive din ambele țări. La Conferința Tripartită, MacMillan a crezut că putea vedea interesele comune care „se întindeau ca o venă de aur între marea povară a neînțelegerii și confuziei“[81]. În cele din urmă a descoperit că lucrurile nu stăteau deloc așa.
La o lună de la revoltele din Istanbul, generalul Papagos a murit, lăsând cale liberă lui Konstantinos Karamanlis să devină una dintre cele mai importante personalități politice din Grecia postbelică. Înconjurat de rivali invidioși din Adunarea Greacă, Karamanlis a creat un nou partid,

Uniunea Națională Radicală (ERE) pentru a-și consolida autoritatea personală asupra dreptei. Unirea unui singur individ puternic cu soarta unui întreg partid politic devenise o particularitate stranie și uimitoare a politicilor Greciei. Când liberalii au încercat să știrbească monopolul aparent de nedistrus de care se bucurase dreapta pe vremea lui Papagos și Karamanlis, cel mai belicos reprezentant al lor, Ghiorghios Papandreu, a trimis în luptă candidați aparținând partidului ce-i purta numele. În politica greacă existau diferențe ideologice profunde, dar până la urmă acestea se reduceau întotdeauna la chestiunea charismei conducătorului partidului.
Bineînțeles că principalul motiv care a stat la baza succeselor electorale repurtate de dreapta în anii 1950 a fost economia. Grecia se bucura de roadele avântului economic global la fel ca Turcia. Pentru prima oară de când apăruse, drahma cunoștea stabilitate, și în primii treisprezece ani de după 1950, venitul pe cap de locuitor a crescut de la 112 la peste 500 de dolari. Cel mai spectaculos succes a fost raționalizarea agriculturii și o creștere atât de abruptă a productivității încât, în 1957, Grecia a devenit autonomă la capitolul producție alimentară. Având în vedere puținătatea terenului agricol, în comparație cu celelalte state balcanice, mai puțin Albania, aceasta era o realizare impresionantă. Țara a continuat să depindă puternic de agricultură pentru veniturile sale în valută. La mijlocul anilor 1960, tutunul, bumbacul și fructele proaspete și uscate reprezentau 51 la sută din totalul exporturilor. Asemenea turcilor, grecii nu erau prea doritori să facă investiții de anvergură. Prin urmare, sutele de mii de oameni care supraaglomerau mahalalele Atenei nu aveau cine știe de posibilități de angajare. La fel ca în trecut, foarte mulți greci preferau să-și câștige banii în străinătate, deși destinația preferată era acum Germania, și nu Australia sau America.
Altă sursă importantă de venituri din străinătate era Washingtonul. De la începutul Doctrinei Truman din 1947 și până la lovitura de stat a coloneilor din 1967, America donase aproape 3,5 miliarde de dolari unei țări cu o populație de numai 8 milioane. Un pic mai puțin de jumătate din această sumă venise sub formă de ajutoare militare.

Din păcate, de cele mai multe ori, amestecul americanilor era ostentativ. În plus, în timp ce guvernul sovietic reușea de obicei să-și deruleze în cea

mai mare taină activitățile din Europa de Est, prin intermediul cenzurii stricte, acțiunile americanilor erau în centrul mass-media, nu numai în presa de opoziție din Grecia, dar și în întreaga Europă și în Statele Unite… Odată ce a început să se implice în formarea și înlăturarea de guverne, ambasada americană din Atena se putea aștepta să poarte în cârcă vina pentru eșecurile și slăbiciunile regimurilor pe care le susținea.[82]

Avântul economic al anilor 1950 a susținut administrațiile de dreapta, dar cicatricile Războiului Civil erau încă vizibile și proaspete. Guvernul a continuat de asemenea să aplice măsuri nedemocratice de urgență ce datau de la începutul anilor 1940. Printre acestea se număra și notoriul Certificat al Încrederii Sociale – un document care atesta că ești un cetățean de încredere și de care aveai nevoie pentru a obține un permis de conducere sau pașaport, fără să mai punem la socoteală un loc de muncă în rândurile celui mai mare angajator din Grecia, serviciul civil.
Sfârșitul stabilității în Grecia a fost provocat de un amestec de sentimente antiamericane, criza din Cipru și fraudarea alegerilor de către Karamanlis. În octombrie 1961, a organizat alegeri anticipate pentru a profita de pe urma escaladării tensiunilor provocate de Războiul Rece. În luna august a aceluiași an, germanii din RDG construiseră Zidul Berlinului și, ceva mai târziu, când s-a aflat că în bazele americane din Grecia erau depozitate arme nucleare, Hrușciov amenințase să „distrugă Acropola Atenei, aruncând-o în aer". Pentru greci însă, cea mai importantă chestiune de politică externă avea legătură cu acordul negociat în 1959 de Karamanlis cu Adnan Menderes, sub presiunea britanicilor, peste capetele arhiepiscopului Makarios și ale lui Fazıl Küçük, liderul turcilor ciprioți. Văzându-și planurile dejucate, Makarios a convenit fără prea mare tragere de inimă să aprobe înțelegerea care părea să excludă posibilitatea înfăptuirii enosis și, în plus, oferea turcilor un rol constituțional disproporționat de mare având în vedere dimensiunea comunității turce din Cipru.
Politica ferm prooccidentală a lui Karamanlis a fost subminată prin acordul privind Ciprul, astfel că, în ajunul alegerilor din 1961, susținerea populară de care acesta se bucurase părea să fi dispărut. Rezultatul alegerilor a oferit însă partidului său, ERE, majoritatea în toate circumscripțiile electorale și 51 la sută din voturi. Papandreu, care

formase cu succes o coaliție centristă coerentă, a refuzat să accepte rezultatul, anunțând că avea să poarte „o luptă neobosită“ împotriva guvernului. Autoritatea lui Karamanlis era din ce în ce mai des pusă sub semnul întrebării de ofițerii pro-enosis din armată și intervențiile regelui Constantin. Prim-ministrul petrecea mai mult timp ca niciodată apărându-și poziția și mai puțin guvernând. A decis să demisioneze și, în cele din urmă, a fost înfrânt de Papandreu în februarie 1967. Uniunea de Centru a noului prim-ministru promitea un nou început pentru politica postbelică a Greciei, oferind posibilitatea vindecării cicatricilor lăsate în urmă de Războiul Civil. Din păcate, nu toți grecii erau pregătiți pentru împăcare. Un lucru chiar și mai regretabil era că majoritatea acestor greci făceau parte din armată.

În dimineața zilei de joi, 21 aprilie 1967, grecii s-au trezit aflând că un grup de colonei preluase puterea în țară. Regele Constantin a fost deosebit de înfuriat la auzul acestei vești, căci plănuise propria sa lovitură de stat cu ajutorul ofițerilor de rang înalt. Lovitura de stat a repurtat un succes remarcabil fără să se verse o picătură de sânge. Potrivit lui Konstantinos Kollias, slugarnicul prim-ministru civil, „tacticile nerușinate și târguielile mizerabile ale partidelor, decăderea unei bune părți a presei, atacul violent și metodic demarat împotriva tuturor instituțiilor… paralizarea mașinăriei de stat… mai mult declin, mai multă confuzie și incertitudine… și, în final, veșnicele declarații incendiare ale unor demagogi lipsiți de conștiință“[83] au fost doar câteva motive de pe lunga listă care provocase armata să preia puterea.

Adevăratul motiv poate fi regăsit în invidia nutrită de o bună parte a corpului ofițerilor, care pe parcursul anilor 1960 își văzuse situația materială și politică deteriorându-se treptat. Inspirația ideologică din spatele loviturii a aparținut IDEA, conspirația naționalistă formată la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. Această organizație primise un nou suflu de viață datorită colonelului Ghiorghios Papadopoulos, care a văzut în ascensiunea lui Papandreu (și mai ales în influența din ce în ce mai mare a fiului său, Andreas, simpatizant al stângii) o amenințare la adresa supremației ideilor naționaliste și anticomuniste în rândurile armatei.

Regimul coloneilor, care a durat șapte ani, a fost o administrație meschină și coruptă, care și-a supus oponenții persecuțiilor și torturii. După arestarea a mai multe sute de mii de suspecți civili, noii

conducători și-au epurat propriul aparat, concediind câteva sute de ofițeri și înlocuindu-i cu oameni mai puțini compentenți, dar de încredere din punct de vedere politic, cu rang mai mic. Retorica lor, care făcea referire la „egalitatea socială“ și reînnoirea societății grecești, s-a dovedit a fi o escrocherie, căci „ofițerii care nu se pensionaseră forțat beneficiau de salarii mai mari, împrumuturi pentru case și mașini, aveau șanse mai mari de promovare și reduceri în magazine. Prin urmare, nu aveau cine știe ce stimulente să redea puterea unui guvern civil“[84].

Grecia a devenit un stat paria în Europa și punctul central al unei campanii susținute a drepturilor omului, prin care se cerea restaurarea administrației civile. La Washington, Congresul a votat pentru sistarea ajutoarelor militare trimise coloneilor, cu toate că regimul de la Atena a primit în mod constant susținere, atât în mod oficial, cât și mascat, din partea președintelui Johnson și, ulterior, a lui Nixon pentru care grija față de „imaginea de ansamblu“ a securității în estul Mediteranei și Orientul Mijlociu întrecea orice neliniște legată de legitimitatea democratică a aliatului său.

Sfârșitul regimului coloneilor a reflectat perfect degenerarea acestei administrații. Brigadierul Dimitrios Ioannides, al doilea om ca putere în stat, care îl înlăturase pe Papadopoulos printr-un coup în cadrul coup-ului, s-a folosit de Grivas și EOKA pentru a-l elimina pe arhiespiscopul Makarios și a proclama enosis în 1974. Invazia turcă a Ciprului, preludiul împărțirii insulei, a scos la iveală falimentul militar și politic de neimaginat în care se aflau coloneii. Supuseseră Grecia la șapte ani de dictatură mohorâtă și făcuseră în așa fel încât puseseră capăt unei perioade de mai multe secole în care turcii și grecii din Cipru conviețuiseră fără probleme.

Fiascoul regimului coloneilor a lăsat în urma sa un dar valoros Greciei: armata s-a discreditat atât de tare încât, din acel moment, capacitatea ei de a interveni în problemele Greciei a devenit neglijabilă. Nu se poate spune același lucru despre Turcia, unde invazia Ciprului a deschis ușa ideii de taksim, de împărțire a insulei, un termen care până în 1974 devenise deja un crez pentru politica turcă, la fel cum fusese enosis pentru greci. Până în 1950, Grecia și Turcia reușiseră să depășească moștenirea animozității lăsate în urmă de războiul de la începutul anilor 1920, dar confruntarea dintre coloneii greci și generalii turci, izbucnită în Cipru în anii 1970, a aruncat estul Mediteranei într-o criză de pe urma

căreia nu şi-a revenit nici măcar treizeci de ani mai târziu.

Sera: Iugoslavia, 1981–1989

După un răstimp îndelungat petrecut în spital, Tito a murit în cele din urmă în capitala slovenă Ljubljana în 4 mai 1980, la vârsta de optzeci şi şapte de ani. Iugoslavi de toate etniile s-au îmbrăcat ostentativ în doliu, neputând să înţeleagă cum avea să se guverneze ţara lor acum că neînduplecatul ei bunic nu se mai afla la cârmă. La înmormântarea sa au sosit şefi de guvern din 122 de state, singurul absent fiind noul preşedinte american Ronald Reagan. Demnitarii reuniţi au profitat de moment pentru a deschide negocieri intense. De când invadaseră sovieticii Afganistanul, în luna decembrie a anului precedent, lumea fusese cuprinsă de un al Doilea Război Rece. După epurările demarate în Serbia şi Croaţia la începutul anilor 1970, Tito şi Kardelj reimpuseseră politici conservatoare atât în interiorul, cât şi în exteriorul ţării. Intervenţia sovietică a determinat însă îmbunătăţirea relaţiei dintre Iugoslavia şi Occident. „Dacă trupele sovietice se puteau deplasa dincolo de graniţe, iar comunitatea internaţională nu se consulta şi nu aplica sancţiuni“, a notat un istoric american, „cum avea să fie protejată Iugoslavia dacă relaţiile [cu sovieticii] se înrăutăţeau din nou într-o bună zi.“[85]

O relaţie mai apropiată cu Europa Occidentală şi Statele Unite era de asemenea importantă ţinând cont de situaţia economică explozivă din Iugoslavia. În 1972, Tito şi Kardelj sistaseră reformele economice demarate în 1966. Micile industrii private încurajate pe parcursul reformei au fost dizolvate în favoarea unor conglomerate industriale masive, aducătoare de pierderi, caracteristice economiilor planificate. Iar programul de raţionalizare impus anterior provocase o creştere a şomajului în întreaga ţară. Acesta era amplificat acum prin întoarcerea sutelor de mii de muncitori sezonieri, victime ale recesiunii care lovise la începutul anilor 1970 Europa Occidentală. În regiunile mai slab dezvoltate ale Iugoslaviei – Kosovo, Macedonia, Bosnia şi sudul Serbiei – numărul şomerilor reprezenta 20 la sută din forţa de muncă. Pentru a combate această problemă şi pentru a face faţă aşteptărilor materiale

declanșate de reformă, Iugoslavia a păşit pe acelaşi drum ca Polonia, Ungaria şi România – a contractat împrumuturi masive pe pieţele financiare internaţionale. Până în 1982, datoria naţională a Iugoslaviei era de 18,5 miliarde de dolari. În fiecare an, guvernul trebuia să găsească noi împrumuturi doar pentru a-şi putea finanţa plata dobânzilor.
Un al treilea subiect de discuţie la funeraliile lui Tito a fost stabilitatea politică a Iugoslaviei. În presa occidentală, circulau articole despre destrămarea iminentă a Iugoslaviei şi chiar despre un război civil între naţiunile constituente. Aceste păreri alarmante nu luau în calcul poziţia geopolitică strategică a Iugoslaviei la începutul anilor 1980; în plus, plecau de la premisa că Tito era singurul pilon de susţinere al unităţii multietnice a Iugoslaviei. Însă nici NATO, nici Uniunea Sovietică nu aveau vreun interes să destabilizeze Iugoslavia, iar cea mai puternică instituţie internă care ţinea ţara unită era Armata Federală, al cărei corp ofiţeresc, deşi dominat de sârbi, nu fusese încă contaminat de naţionalismul sârb. Dacă nu existau manifestări făţişe de agitaţie naţionalistă, majoritatea slovenilor, sârbilor şi croaţilor nu avea motiv să distrugă federaţia.
Au avut însă probleme mari să interpreteze moştenirea politică contrariantă a lui Tito. Cât timp trăiseră Tito şi Kardelj (care murise în 1979), mecanismele Constituţiei din 1974 nu fuseseră nimic mai mult decât o butaforie. Cei doi lideri vârstnici erau cei care făceau politica. Nu simţea cineva că trebuia să hotărască în detaliu cum avea să funcţioneze noul sistem. Acesta se baza pe un sistem al rotaţiei poziţiilor de rang înalt urmând să fie ocupate pe rând de câte un alt politician astfel încât nici o republică şi nici un politician să nu poată acumula prea multă putere. Au reuşit să continue această tradiţie pentru un pic mai mult de cinci ani şi chiar şi aşa în detrimentul unei continuităţi prielnice guvernării. În principiu, constituţia delega puteri unităţilor federale, dar relaţia exactă dintre centrele republicilor era opacă – provocând în final mare confuzie şi corupţie. La început, această problemă nu a fost atât de gravă întrucât conducerea celor opt partide comuniste (din cele şase republici şi cele două provincii autonome ale Serbiei, Kosovo şi Voivodina) era dominată de conservatori, uniţi în lupta lor împotriva liberalismului. În plus, acestora le lipsea şi imaginaţia necesară pentru a face faţă nenumăratelor crize care au zguduit ţara la începutul anilor 1980.
Sistemul a suferit primul şoc în martie 1981, când studenţii albanezi de la Priština s-au revoltat din cauza mâncării proaste servite la cantina

universității. Tulburările s-au extins în mai multe regiuni din Kosovo și au căpătat un caracter evident politic. Explozia de la Kosovo nu a fost declanșată de represiunea sârbă: potrivit Constituției din 1974, Kosovo primise o autonomie fără precedent. Pentru prima dată de la război încoace, autoritățile iugoslave oferiseră albanezilor din Kosovo dreptul de a călători în Albania. Ziarele, textele academice și manualele tipărite la Tirana au devenit de asemenea disponibile în Kosovo. Kosovarii își doreau însă egalitate cu restul naționalităților din Iugoslavia, iar mișcarea lor a fost de fapt o renaștere națională întârziată. Nu au cerut autodeterminare în cadrul provinciei lor, dar au solicitat ca Provincia Socialistă Autonomă Kosovo să devină republică. Tulburările au fost înăbușite de armată și poliție, dar aceasta nu era o problemă care să poată fi muşamalizată doar prin forța armelor.

Autoritățile federale aveau acum de-a face cu o situație foarte delicată. Apelul pentru crearea unei republici în Kosovo a tras un semnal de alarmă, mai ales în Serbia și Muntenegru, unde trăia o minoritate albaneză numeroasă. Dacă Kosovo primea statutul de republică, acest lucru ar fi însemnat secesiunea de Serbia și recunoașterea faptului că avea dreptul de a se scinda de federație. Dată fiind poziția specială deținută de Kosovo în mitologia sârbă, orice pas pe drumul către statutul de republică ar fi putut declanșa o reacție ostilă din partea forțelor naționaliste sârbe. Autoritățile federale au decis să pună punct legăturii dintre albanezii din Kosovo și statul albanez, eliminând în același timp și posibilitatea reimpunerii controlului central al Belgradului, cerut de unii comuniști sârbi. În schimb, partidul din Kosovo (condus după 1986 de un tânăr comunist albanez, Azem Vllasi) a fost de acord să înăbușe orice formă de manifestare a naționalismului albanez în regiune.

La începutul anilor 1980, în Kosovo atmosfera era încărcată și tensionată. Cu toate acestea, aparatul local de stat, inclusiv forțele de ordine, era format în primul rând din albanezi, care nu aveau interes să-i provoace pe ceilalți locuitori ai provinciei. Viața nu era ușoară, dar violența naționalistă era inexistentă. În Serbia, o minoritate de comuniști ajutată uneori de mass-media din Belgrad susținea că minoritatea sârbă și muntenegreană din Kosovo (aproximativ 10 la sută din populație) făcea obiectul unor acțiuni teroriste declanșate sistematic de „iredentiștii“ albanezi. Își argumentau afirmațiile aducând în discuție numărul de sârbi care se muta din provincie în Serbia. La începutul

anilor 1980, a existat într-adevăr un exod de sârbi, dar aceştia au fost imigranţi economici, nu refugiaţi. Poveştile despre violurile, crimele şi intimidările comise nu aveau vreo bază.
Problema politică din Kosovo a coincis cu problemele economice din ce în ce mai acute care au afectat întreaga ţară. Slovenia şi Croaţia au adus din nou critici unui sistem care permitea direcţionarea unei sume disproporţionat de mari din veniturile realizate în străinătate către un Fond al Solidarităţii destinat dezvoltării regiunilor mai sărace, din sud. Criza datoriilor s-a acutizat din cauza sistemului bancar impenetrabil al Iugoslaviei. Împrumuturile externe nu erau contractate doar de Banca Naţională a Iugoslaviei, ci şi de băncile din republicile federaţiei, astfel încât îndatorarea Iugoslaviei era în mod invariabil mai ridicată decât se recunoştea prin cifrele publicate oficial. Când elabora politica macroeconomică, guvernul federal trebuia să negocieze atât cu băncile occidentale, cât şi cu băncile celor şase republici constituente. Sistemul bancar astfel împărţit încuraja de asemenea corupţia la scară mare în republici. Orice încercare a autorităţilor federale de a se amesteca în aranjamentele financiare republicane era respinsă violent. Până în 1986, neîncrederea poporului în autorităţile federale şi republicane a început să crească. Şomajul şi grevele erau la ordinea zilei. Din diferite motive politice şi economice, guvernul Iugoslaviei a fost asediat la mijlocul anilor 1980 de republicile constituente. Susţinut de Occident, de armată şi de opinia publică, din ce în ce mai sceptică însă, guvernul iugoslav şi-a continuat existenţa precară, având la bază formula lui Tito „fraternitate şi unitate“.
Pe 24 septembrie 1986, un ziar din Belgrad a publicat un document redactat de un grup anonim al Academiei Sârbe de Ştiinţe (SANU). Memorandumul, aşa cum a devenit cunoscut acest document, era un manifest incendiar al naţionalismului sârb. Principala teorie a manifestului era că sârbii din Kosovo riscau să fie exterminaţi de albanezii agresivi. În plus, insista asupra faptului că „sârbii din Croaţia cunoscuseră o primejdie mai mare decât cea de care se loveau în zilele de astăzi doar în perioada în care existase Statul Independent al Croaţiei“[86]. Autorităţile comuniste au condamnat memorandumul cu intransigenţă. Ivan Stambolić, preşedintele partidului, l-a numit „necrologul Iugoslaviei“, avertizându-i pe academicieni că nu provocau doar celelalte naţionalităţi din Iugoslavia, ci acţionau şi împotriva intereselor sârbilor,

„căci Iugoslavia era singura soluție la problema sârbilor. Fără Iugoslavia, națiunea sârbă este condamnată la dezmembrare“[87].
Cu un an înainte, Stambolić însuși ceruse SANU să contribuie la procesul de reformă. Se așteptase să primească mai multe idei despre procesul de reformă economică și politică. Potrivit memoriilor sale, poliția secretă nu avusese habar nici despre acest document, nici despre identitatea autorilor săi. Documentul a luat conducerea prin surprindere. Un singur comunist sârb de vază, până la acel moment un critic înverșunat al naționalismului, a refuzat să condamne documentul în public, limitându-și criticile la o simplă denunțare a acestuia cu prilejul unei reuniuni a conducerii poliției secrete. Acesta a fost protejatul și cel mai apropiat aliat al lui Stambolić, respectiv Slobodan Milošević, care a fost ales președinte al Ligii Comuniștilor din Serbia (la îndemnul lui Stambolić) în mai 1986.

Jocuri de salon: Iugoslavia

Mi-am petrecut o bună parte a anului 1989 în calitate de corespondent al BBC în Europa Centrală, transmițând evenimente de la Gdansk până la Tirana. Am fost impresionat până la lacrimi, când am stat zece metri în spatele lui Václav Havel și Alexander Dubček, care au apărut într-un balcon cu vedere la Piața Wenceslas, ovaționați de peste un milion de cehi și slovaci. În ziua de Crăciun, m-am uitat la postul românesc de televiziune care transmitea la nesfârșit imagini cu Nicolae Ceaușescu și soția sa, Elena, zăcând fără suflare la pământ după ce au fost executați sumar. Mereu am fost împotriva pedepsei cu moartea, dar în acel moment am simțit o pornire nestăvilită de a nu regreta asprimea sentinței.
Însă cea mai vie amintire a mea este o seară călduroasă de început de primăvară, pe care mi-am petrecut-o în Vučitrn, un orășel aflat la nord de Priština, capitala Kosovo. Piața principală îngrijită și dreptunghiulară a orașului era scăldată în lumina cafenie a soarelui. În fața primăriei, un comunist sârb îi denunța cu emfază pe „separatiștii și teroriștii albanezi“, ridicând în același timp în slăvi fermitatea lui Slobodan Milošević. În fața oratorului se aflau câteva sute de sârbi. Majoritatea era formată din

tineri care fuseseră aduși în oraș cu autobuzul din Niš și Kragujevac, din Republica Sârbă propriu-zisă. Scandau la nesfârșit sloganul „Srbija je ustala“ (Serbia s-a ridicat). Mii de albanezi (albanezii reprezentau la acel moment 95 la sută din populația din Vučitrn) priveau protestul în tăcere, uimiți. Cocoțați pe ziduri, aplecându-se peste pervazurile ferestrelor, jucând table în cafenele și bând cafea cu zaț din cești mici, urmăreau protestul. Învăluiți într-un univers care se rotea doar în jurul lor, protestatarii sârbi erau indiferenți la masa tăcută de privitori albanezi. Prin minte mi se învârteau tot soiul de nume și acronime – VMRO, ustașii, cetnicii, Garda de Fier. Pentru câteva momente, m-am întors în timp, în anii 1930. Deși aceasta era o manifestare naționalistă haotică, protestatarii aveau o privire încrezătoare, îndărătnică întipărită pe chip, acel soi de atitudine care nu putea veni decât cu acordul fără rezerve al unui stat puternic.

Aproape doi ani mai târziu, mă aflam într-o zonă din Zagreb, într-o după-amiază mohorâtă de aprilie, iar în jurul meu mi se părea că văd același grup de oameni îmbrăcați în aceleași jachete din material de bluejeans. În timp ce Franjo Tudjman, președintele nou ales al Croației, se urca pe o scenă improvizată, am observat că oamenii aveau aceeași privire întipărită pe chip precum cei din mulțimea pe care o zărisem cu doi ani în urmă la Vučitrn. Un singur lucru era diferit, sloganul: „Hrvastska je ustala“ (Croația s-a ridicat).

La acel moment, în primăvara anului 1991, războiul dintre sârbi și croați era oricum, numai inevitabil nu. Cu doi ani în urmă, președintele sârb, Slobodan Milošević, privase Kosovo de autonomia conferită de Tito în 1974. Convertirea bruscă a lui Milošević la doleanțele minorității sârbe și muntenegrene din Kosovo în 1987 fusese cinică. În momentul publicării memorandumului Academiei Sârbe de Științe, Milošević se distanțase aparent de naționalismul înverșunat al acestui document. La mai puțin de un an, adoptase retorica memorandumului, folosind-o ca instrument de constrângere în cadrul partidului comunist sârb și distrusese cariera politică a mentorului și vechiului său prieten, Ivan Stambolić.

Adevăratul scop al lui Milošević nu era să pună capăt autonomiei Kosovo-ului. Înainte de a-și dezlănțui autointitulatele revoluții „antibirocratice“ în Kosovo, Voivodina și Republica Muntenegru, reprezentanții sârbi fuseseră minoritari în rândurile conducerii colective a Iugoslaviei. Președinția federală avea opt membri, câte unul din fiecare

republică plus încă unul din fiecare dintre cele două provincii autonome. Înainte de revoluția „antibirocratică“, Serbia putea pierde la vot în orice chestiune. „Prin abolirea autonomiei ambelor provincii, Voivodina și Kosovo“, a observat președintele sloven Milan Kučan, „Serbia avea să controleze trei din cele opt voturi ale președinției federale – spre deosebire de celelalte republici care aveau fiecare câte unul. Acest lucru însemna că Iugoslavia avea să se transforme în Serboslavia.“[88] La un moment dat, Serbia controlase și votul Muntenegrului, obținând astfel patru din totalul de opt voci. Slovenia, Croația, Bosnia și Macedonia au trebuit să mențină o alianță neoficială pentru a-l împiedica pe Milošević să aprobe prin intimidare orice schimbare constituțională și-ar fi dorit. Nu era deloc simplu să menții o asemenea alianță.

Timp de doi ani, începând din 1987, Milošević condusese o campanie atent orchestrată de isterie naționalistă, concentrată pe Kosovo, care s-a extins însă treptat, fermecând publicul sârb și clădind în mintea acestuia o alianță nefastă formată din albanezi, sloveni și croați. După ce a câștigat voturile suplimentare de care avea nevoie la alegerile prezidențiale, președintele și-a pierdut interesul pentru Kosovo. Aceasta a fost o primă dovadă a oportunismului fără limite al lui Milošević. Kosovo a încetat brusc să mai fie o problemă – asta doar dacă nu erai cumva albanez kosovar. Acum că avea patru membri ai președinției federale la degetul mic, Milošević se simțea pregătit să se ocupe de chestiuni mai importante decât Kosovo. Peste noapte, conflictul s-a transformat în ceva cu totul diferit – într-o luptă între cele mai puternice trei republici, Slovenia, Croația și Serbia, pentru natura statului iugoslav. Bătălia pentru Kosovo anunța renașterea problemei care copleșise prima Iugoslavie în anii 1920 și 1930********, care dusese apoi la căderea lui Aleksandar Ranković în 1966, în a doua Iugoslavie, și pe care Tito încercase să o rezolve într-un mod greșit în 1971 și 1972, apelând la măsuri represive. În esență, când venea vorba de identitatea Iugoslaviei, întrebarea era următoarea – era oare un stat unitarist sau o federație adevărată?

Acum însă, era vorba de o variațiune pe aceeași temă, nu de o simplă repetiție a unei vechi probleme. Iugoslavia nu cunoscuse o stare de îngheț istoric pe parcursul perioadei comuniste – din contră, se dezvoltase mai rapid decât multe alte state europene. La începutul anilor 1990, în Iugoslavia se remarcau noi elemente decisive: maturitatea și încrederea politică îndeosebi în ceea ce-i privea pe sloveni, dar de

remarcat şi la musulmanii bosniaci, albanezii kosovari şi la macedoneni. În plus, expunerea Iugoslaviei la influenţele Occidentului accentuase diviziunile culturale dintre rural şi urban, acestea devenind mai vizibile aici decât în orice alt stat din Peninsula Balcanică comunistă. Acest lucru a avut consecinţe neaşteptate asupra unui alt element al ecuaţiei, şi anume Armata Populară Iugoslavă (JNA). Potrivit lui Ivan Stambolić, la un moment dat superiorul politic al acestor oameni, conducerea de rang înalt şi corpul ofiţerilor erau dominate de indivizi provenind din „familii sărace de ţărani“, care s-au „mutat din oraş în oraş pe parcursul carierei, petrecându-şi cea mai mare parte a timpului în cazărmi. Au locuit în oraşe, dar nu s-au simţit niciodată parte din ele, ci izolaţi, respinşi. Au ajuns să urască oraşele şi pe oamenii care trăiau în ele.“[89]

Conducătorii celor trei mari republici erau uniţi în ostilitatea lor faţă de guvernul federal, deşi ura lor avea la bază motive diferite. Confruntat cu această ostilitate, dar şi cu dramatizarea subită a chestiunii naţionale, nu este de mirare că prim-ministrul federal, Ante Marković, un reformist croat demn de laudă care provenea din Bosnia, nu avea nici cea mai mică şansă de a uni forţele dispersate ale cetăţenilor de orientare democratică.

Conflictul dintre republici s-a manifestat sub nenumărate forme – un război comercial între Serbia şi Slovenia; o avalanşă de propagandă naţionalistă şi rasistă; lupte pentru obţinerea controlului asupra veniturilor realizate din impozite. Cumulate, aceste dispute, la care s-au adăugat şi alte probleme, au sufocat dezbaterea politică raţională, netezind calea propagandei demarate de organizaţiile extremiste. Acestea supraîncărcau scena publică cu amintiri istorice instrumentalizate. În Serbia, cea mai mare parte a acestor simboluri, mituri şi martirii aduceau în amintirea cetăţenilor al Doilea Război Mondial, aceasta fiind de fapt cea mai violentă perioadă din istoria Iugoslaviei. Trasarea unui semn de egalitate între „croat“ şi „ustaş“ devenea mult prea des de la sine înţeleasă. Croaţii căutau să obţină recunoaştere pentru victimele masacrului de la Bleiburg********, dar au demarat şi un proces de reabilitare a statutului ustaşilor. Partidele şi mişcările care se bucurau de reînvierea momentelor mai întunecate din trecutul recent al Iugoslaviei încercau să inducă spaima mai puţin în rândurile „inamicului“ şi mai mult în propria comunitate. Dacă sârbii de rând trăiau cu impresia că ustaşii erau pe cale să se întoarcă, iar croaţii

din regiunile mixte ale Croației puteau fi convinși că vecinii lor pregăteau un măcel, atunci poporul ar fi fost mult mai ușor de mobilizat pentru război, în conformitate cu principiul „ucide, înainte de a fi ucis“.
Televiziunea a jucat un rol important în a-i pregăti pe oameni nu numai pentru război, ci și pentru spirala de masacre care avea să înceapă. În fiecare zi, RTV Belgrad și Televiziunea Croată (HTV) transmiteau imagini cu atrocități, iar documentarele și filmele istorice despre al Doilea Război Mondial idealizau soldații propriei națiuni. Bineînțeles că propaganda a jucat întotdeauna un rol esențial în mobilizarea populației pentru război, iar televiziunea poate influența oamenii rapid și eficient. În 1991, în Iugoslavia, propaganda a atins însă asemenea culmi încât un prieten din Belgrad a descris RTV Serbia și HTV ca fiind „doi dintre cei mai mari criminali de război“.
La nivel politic, lupta constituțională era reglementată printr-o serie de reuniuni la care participau cei șase președinți republicani. Aliațele complexe și schimbătoare, comunicate publicului într-un bizar limbaj hibrid, ascundeau adevăratele intenții ale lui Milošević și Tudjman, al căror antagonism reciproc profund ascundea la rândul său un respect și mai sinistru. Stipe Šuvar, liderul croat comunist, și-a adus aminte de un prânz organizat după o primă rundă de discuții, chiar înainte de izbucnirea războiului:

În jurul mesei, stăteau Milošević, Ante Marković și Tudjman. Și toți se prosteau. Milošević i-a spus lui Marković: „Să nu te temi dacă Tudjman îți forțează mâna în Croația, o să facem în așa fel încât să fii ales deputat acolo“. Chipurile ar fi glumit. I-am spus: „Slobo, ești sigur că încă mai ai o asemenea influență în Croația?“ În acel moment, Marković a strigat către Tudjman: „Franjo, cât timp mai ai de gând să-l menții pe acest Šuvar la președințe?“ În acel moment, toți au început să ia lucrurile în zeflemenea și să râdă cu poftă. Care dintre noi ar fi putut să-și dea seama că cel mai sângeros dintre războaie tocmai era pe cale să înceapă? Nu am vreo certitudine că Tudjman și Milošević ar fi fost asemenea monștri încât să pună la cale un război, fără să împărtășească cu cineva acest plan. Dar poate că, între acești oameni, există într-adevăr o regulă care spune că pot glumi și râde unii cu ceilalți înainte de a se ucide cu zâmbetul pe buze.[90]

În Serbia și Croația, cei doi președinți jucau același joc – își consolidau controlul asupra mașinăriei de stat prin intimidări și epurări. Acest lucru nu îi ridica cine știe ce probleme lui Milošević, căci el moștenise birocrația comunistă. Majoritatea funcționarilor îi rămăseseră loiali după ce a transformat partidul în Partidul Socialist al Serbiei. Milošević a făcut acest lucru unind partidul comunist cu Alianța Socialistă a Muncitorilor din Serbia, frontul comunist care includea organizații satelit, precum sindicatele, mișcarea de tineret și cea dedicată femeilor. Fuziunea i-a adus resurse financiare consistente și a pus partidele sârbe de opoziție într-un mare dezavantaj, acestea neavând nici fonduri, nici acces la mass-media.

Tudjman se confrunta cu o situație diferită. În Croația, un număr disproporționat de mare de sârbi deținea poziții de vârf. Această realitate era o consecință a epurărilor practicate de Tito după suprimarea Primăverii Croate, în decembrie 1971. Sârbii îi înlocuiseră pe croați în funcțiile-cheie pentru a preveni o eventuală renaștere a sentimentelor autonomiste în cadrul Partidului Comunist Croat. Prin urmare, în momentul în care Tudjman a început să-i concedieze pe comuniștii din mass-media, sistemul juridic, administrarea fabricilor și serviciul civil, printre aceștia s-au numărat și foarte mulți sârbi până la acel moment foarte influenți. În Croația, tranziția de la o dictatură cu partid unic la un guvern ales democratic a dus la o creștere imediată a tensiunilor dintre croați și una dintre cele mai volatile minorități din Iugoslavia, sârbii din Krajina. Iar rasismul evident al partidului lui Tudjman, Uniunea Democratică Croată (HDZ), alături de politica lui Milošević de a încuraja rebeliunea armată printre sârbii din Croația, mai ales în vechiul avanpost al cetnicilor, Knin, care era centrul regiunii Krajina, a contribuit la acest lucru.

Luna martie a anului 1991 a fost punctul din care nu s-a mai putut da înapoi. Sâmbătă, 9 martie, sârbii au luat în cele din urmă atitudine, în momentul în care demonstranții au ieșit în stradă pentru a protesta împotriva manipulării televiziunii de stat de către Milošević. În centrul orașului au izbucnit lupte – un civil și un polițist au fost uciși. A doua zi, sute de mii de oamenii s-au adunat în centrul Belgradului pentru a lua parte la o demonstrație organizată împotriva președintelui sârb, care a

durat vreme de o săptămână, fără oprire. Pentru armată, aceasta a fost picătura care a umplut paharul. Cu două luni înainte, armata amenințase să demareze o lovitură de stat în Croația, în cazul în care Tudjman nu-și dezarma forțele de ordine. Guvernul croat fusese de acord să renunțe la acestea, dar nu făcuse nimic în acest sens. Același lucru era valabil și pentru sloveni, cărora li se ceruse același lucru. Pentru conducerea JNA, Tudjman era un ustaș, hotărât să distrugă Iugoslavia și să-i extermine pe sârbii croați. Staliniștii scorțoși din JNA au crezut că văd în protestele sârbilor din luna martie o altă fațetă a monedei – și anume niște cetnici, naționaliști de dreapta, ostili tradiției partizane a Armatei Populare Iugoslave. Cu sprijinul lui Milošević, au decis să organizeze o lovituă de stat. Astfel, aveau să elimine dintr-o singură mișcare și opoziția din Serbia, dar și pe secesioniștii din Slovenia și Croația. Însă președinția federală încă funcționa și a refuzat să aprobe lovitura. Armata a decis să preia controlul fără acordul președinției, dar a dat înapoi în ultimul moment. Planurile lui Milošević fuseseră dejucate. Într-o conversație purtată cu liderul sârb în 17 martie, șefii statului-major comun au explicat motivul pentru care s-au răzgândit. Dacă ar fi organizat o lovitură de stat, au explicat solemn generalii, Croația, Slovenia, Bosnia și Macedonia ar fi refuzat să îndeplinească ordinele statului-major… ar fi incitat cetățenii să opună rezistență și ar fi subminat puterea JNA, catalogând-o drept o forță de ocupație. Cele patru republici ar fi secesionat în cele din urmă, opunând rezistență armată și cerând ajutor militar din exterior…

În Kosovo, ar fi urmat o revoltă a albanezilor și o declarație de unificare cu Albania.

În Bosnia-Herțegovina, croații s-ar fi alăturat mișcării de rezistență armată a Croației. Probabil că și musulmanii ar fi făcut același lucru.

Nu era exclusă posibilitatea izbucnirii unor lupte intercomunale extinse.

În Serbia, opoziția ar fi încercat să profite de pe urma situației, înlăturând de la putere autoritățile legitime…

Pe plan extern – puterile străine ar fi putut condamna situația și emite rezoluții – ONU și instituțiile europene ar fi putut condamna luptele și impune sancțiuni.

În cazul unui război civil, un embargo asupra armelor ar fi fost cât se poate de probabil.

Țara ar fi intrat în faliment și ar fi existat un pericol puternic să crească

inflația… drepturile democratice ale cetățenilor ar fi fost suspendate. Comunitatea internațională ne-ar fi denunțat și catalogat drept un regim dictatorial.[91]

Singurul dezastru pe care generalii nu au reușit să-l prezică a fost campania de bombardamente a NATO din 1999.
Refuzul președinției de a aproba lovitura militară a marcat momentul în care Milošević a renunțat să mai folosească Iugoslavia ca instrument pentru ambițiile sale – nu o mai putea stăpâni așa cum trebuia. A organizat o apariție televizată pentru a anunța că „Iugoslavia a intrat în stadiul final al agoniei sale… Republica Serbia nu va mai recunoaște vreo decizie a președinției în împrejurările de față, pentru că acest lucru ar fi ilegal“[92]. Acest lucru însemna război, dar înainte ca acesta să înceapă, președintele sârb mai avea de rezolvat câteva probleme mărunte. Și Milošević și Tudjman deciseseră să traseze granițele noilor state ale Serbiei și Croației făcând uz de forță. Înainte de începerea ostilităților, cei doi s-au întâlnit în secret pentru a vedea dacă existau anumite aspecte în privința cărora se puteau pune de acord. În ziua de 24 martie, s-au întâlnit la Karadjordjevo, cabana de vânătoare a lui Tito din Voivodina********. Bosnia-Herțegovina, au hotărât cei doi, putea fi împărțită de-a lungul liniei trasate prin sporazumul Cvetković-Macek din 1939 – jumătate urmând să revină Croației și cealaltă jumătate Serbiei.
Pentru lumea exterioară, cei doi bărbați păreau a fi la poluri opuse. Reușiseră să-și împartă simpatiile statelor europene de-a lungul unor linii care aduceau prea bine aminte de alianțele de la începutul secolului al XX-lea – Austria și ulterior Germania au simpatizat cu scopurile secesioniste ale Sloveniei și Croației, în timp ce Marea Britanie, Franța și Rusia au sprijinit ferm statul iugoslav și simpatizau mai degrabă cu sârbii.
În mod evident, sârbii și croații au rivalizat unii cu ceilalți pe parcursul războiului croat care a izbucnit în mai 1991 și s-a sfârșit în ianuarie 1992. Cu toate acestea, ne este absolut imposibil să găsim dovezi care să ateste că vreunul dintre cei doi președinți și-ar fi criticat public adversarul. După cum aveau să confirme evenimentele din Bosnia-Herțegovina, Milošević și Tudjman acționau în deplină armonie unul cu celălalt în detrimentul Iugoslaviei și Bosniei.

******** Vezi Capitolul 7.
******** Vezi Capitolul 2.
******** Vezi Capitolul 2.
******** Vezi Capitolul 2.
******** Vezi Capitolul 6.
******** Vezi Capitolul 3.
******** Comunitate din sudul şi centrul Albaniei, unde se vorbeşte dialectul cu acelaşi nume.
******** Populaţia din nordul ţării.
******** Vezi Capitolul 5.
******** Partidul Comunist al Iugoslaviei şi-a schimbat numele în 1952 pentru a părea mai deschis şi pentru a se deosebi de partidele pe stil sovietic.
******** Locuitorii Bucureştiului pot confirma cât de furioşi pot deveni minerii din Valea Jiului, căci aproape cincisprezece ani mai târziu au luat cu asalt capitala României, într-o ruşinoasă repetare a avântului din 1977.
******** Vezi Capitolul 1.
******** Vezi Capitolul 7.
******** Vezi Capitolul 6.
******** Vezi Capitolul 7.
******** Locul ales de întâlnire era cât se poate de ironic. Cu aproape două decenii înainte, Tito convocase aici conducerea de vârf a partidului pentru a-i denunţa pe liderii liberali ai partidului croat şi a demara procesul de înăbuşire a Primăverii Croate, mişcarea care a zdruncinat speranţele găsirii unei soluţii democratice la chestiunea naţională.

Capitolul 9

Vârtejul din Balcani

Naționalism, război și NATO, 1989–1999

Comunitatea internațională

Într-un raport redactat pentru BBC, prezentat în februarie 1991, am scris, folosind niște termeni oarecum siniștri, că liderii Iugoslaviei „agitau un cazan de sânge, care avea să dea în curând în clocot“. Superiorii mei m-au mustrat pentru respectivul articol pe motiv că era „alarmist“. Ne aflăm la sfârșitul, nu la începutul secolului al XX-lea, mi-au spus, iar în Balcani nu avea să urmeze vreun război. Când a izbucnit conflictul, noii redactori, care nu cunoșteau situația din Balcani au fost surprinși să vadă Chestiunea Bosniacă și violența dintre sârbi și croați revenind; politicienii erau complet nepregătiți. Această miopie de care sufereau foarte mulți reprezentanți ai elitelor din Europa Occidentală și Statele Unite avea două cauze.

În 1989, Europa a sărbătorit căderea comunismului și începutul unei noi ere. După jumătate de secol de diviziune și Război Rece, popoarele din Est și Vest se puteau bucura la gândul că aveau să construiască acea „casă europeană comună“, așa cum spunea Mihail Gorbaciov. Peste noapte, drepturile și libertățile democratice au înlocuit cenzura și dictatura. În întreaga Europă de Est însă, birocrațiile comuniste pe cale să demisioneze născoceau tot felul de planuri pentru a se adapta la noile condiții și a-și păstra privilegiile, pe fundalul provocărilor aduse cu sine de rivalitatea politică și economică. În Polonia și Ungaria, comuniștii s-au infiltrat în rândurile celor mai dinamici capitaliști. În România și Bulgaria, adoptând un nume nou, partidele comuniste s-au agățat timp de mai mulți ani de puterea politică, mizând pe teama poporului de schimbări economice bruște. În Iugoslavia, cel mai valoros atu aruncat în joc a fost un naționalism agresiv. Milošević s-a reinventat ca șovin sârb – tristul dependent de putere și-a găsit un nou drog. Iar acolo comuniștii nu au reușit să-și însușească naționalismul, așa cum s-a întâmplat în

Croaţia, au intrat în joc alte forţe.
Al doilea motiv pentru care au fost luaţi pe nepregătite oamenii politici a fost faptul că atenţia le era distrasă de o altă problemă regională anevoioasă. Începând cu august 1990, lumea a fost îngrozită de Războiul din Golf, izbucnit odată cu invazia forţelor irakiene în Kuweit. În aceeaşi lună, între forţele de ordine din Croaţia şi rebelii sârbi din Knin (încurajaţi şi înarmaţi de acoliţii lui Milošević din Belgrad) a avut loc un prim schimb de focuri pe parcursul unei altercaţii. Renaşterea unei dispute balcanice obscure părea neînsemnată în contextul escaladării tensiunilor din Orientul Mijlociu. În momentul în care administraţia Bush a detaşat o forţă armată numeroasă în Arabia Saudită, cu mandat din partea Consiliului de Securitate al ONU, în Croaţia s-a înregistrat o creştere alarmantă a activităţilor paramilitare. În semn de rău augur, după o serie de negocieri zadarnice purtate cu preşedintele Tudjman, care nu a acordat pic de atenţie temerilor minorităţii sârbe, înfricoşată că avea să fie asuprită într-un stat triumfalist croat, minoritatea sârbă din Knin a proclamat RSK (Republica Sârbă Krajina). Diplomaţii şi jurnaliştii occidentali de la Belgrad au început să trimită telegrame din ce în ce mai insistente către propriile guverne. Acestea au fost de cele mai multe ori ignorate.
Punctul focal al crizei izbucnite în Iugoslavia în 1991–1992 a fost relaţia dintre sârbi, croaţi şi sloveni. Însă implicaţiile cutremurătoare pe ale acestui conflict în restul ţării au fost ignorate cu desăvârşire. Comunitatea internaţională s-a declarat în repetate rânduri „mulţumită cu nişte soluţii care nu erau decât parţiale şi a neglijat faptul că problemele celor şase republici constituente erau inextricabil interconectate“[1]. Dacă sârbii şi croaţii porneau la război, singura regiune din Iugoslavia care avea să scape probabil nevătămată avea să fie Slovenia – tocmai din cauza culturii şi istoriei ei distincte, a populaţiei omogene din punct de vedere etnic şi a poziţiei geografice, căci era cuibărită undeva în Alpi, între Austria şi Italia. Toate celelalte regiuni aveau să fie ameninţate.
Iugoslavia a reuşit să supravieţuiască o perioadă atât de îndelungată de timp, deoarece simpla ei existenţă oferea o soluţie aparent fezabilă la două dintre cele mai complexe probleme din Balcani – Bosnia-Herţegovina şi Macedonia. Analizând Congresul de la Berlin, convocat pentru a „rezolva“ Marea Criză Răsăriteană********, istoricul britanic

A.J.P. Taylor a notat că „atât Macedonia, cât şi Bosnia, cele două mari realizări ale Congresului, au semănat sâmburii unui viitor dezastru. Chestiunea macedoneană a bântuit vreme de o generaţie diplomaţia europeană, după care a provocat războiul balcanic din 1912. Bosnia a declanşat mai întâi criza din 1908, apoi situaţia regională a escaladat, provocând Marele Război din 1914, care a dus la înlăturarea monarhiei habsburgice.“[2]

Nu este o coincidenţă că, după Marele Război, atât Bosnia, cât şi cea mai contestată regiune din Macedonia s-au trezit după Tratatul de la Versailles făcând parte din singurul stat care contrazicea principiul preşedintelui Wilson cu privire la autodeterminare. Iugoslavia crea un strat protector în jurul acestor două provincii, împiedicând atât Serbia, cât şi Croaţia să vină cu revendicări incompatibile în Bosnia în calitate de puteri regionale imperialiste. În plus, reducea şi rivalitatea dintre slavii şi albanezii din Kosovo şi Macedonia. În 1941, când armonia sârbo-croată s-a prăbuşit, Bosnia-Herţegovina şi Macedonia au devenit cele mai violent contestate regiuni din Iugoslavia. În 1991, la cincizeci de ani de la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, dacă sârbii şi croaţii aveau să renunţe la statul unit în favoarea unor principii stricte de autodeterminare de tip wilsonian, atunci Bosnia şi Macedonia aveau cele mai multe motive să se teamă. Preşedinţii lor, Alija Izetbegović şi Kiro Gligorov, înţelegeau prea bine acest pericol. Îşi dădeau seama că, dacă Croaţia ar fi devenit un stat-naţiune (un stat care să se identifice strict cu poporul croat şi să excludă toate celelalte comunităţi), atunci sârbii din Croaţia ar fi refuzat să facă parte din această ţară, sârbii bosniaci ar fi încercat să se scindeze de Bosnia, iar albanezii din Iugoslavia ar fi cerut să părăsească Serbia şi Macedonia. De cele mai multe ori, indivizii care susţineau cu cel mai mare aplomb secesiunea Croaţiei de Iugoslavia erau şi cei mai vocali când venea vorba de o Bosnie independentă. În acest caz însă, stabilitatea depindea de toate cele trei naţionalităţi – de sârbi, de croaţi şi de musulmani, care susţineau în mod activ secesiunea Bosniei de Iugoslavia, un consens care în mod evident nu exista la momentul declarării independenţei.

Spre deosebire de majoritatea crizelor balcanice ale secolului al XX-lea, războaiele din Croaţia, Bosnia şi Kosovo nu au fost provocate de marile puteri (cunoscute sub noua denumire diplomatică de „comunitatea internaţională“). Din momentul în care au început totuşi să intervină,

respectiv din 1991, au agravat de cele mai multe ori situația. Germania și Rusia s-au lăsat prima dată angrenate în conflict în 1990, iar mai apoi în 1991. Cunoscând prea bine istoria balcanică, atât Tudjman, cât și Milošević au ajuns la concluzia că aveau nevoie de un susținător internațional puternic. Și înainte, dar și după ce a fost ales președinte, Tudjman și-a petrecut o bună perioadă de timp călătorind în străinătate. Scopul călătoriilor sale a fost unul dublu – pe de o parte, căutase să mobilizeze diaspora croată, în primul rând din considerente financiare; pe de altă parte, să-și asigure simpatia puterilor europene, mai ales a Germaniei. Milošević a ales Rusia, mai degrabă din considerente ideologice decât istorice. Conducătorul sârb experimentase cea mai mare parte a ideologiilor, dar neo-stalinismul era curentul pe care îl înțelegea cel mai bine. În timp ce lobbyul croat încerca să convingă Germania să susțină revendicările de autodeterminare ale Zagrebului, sârbii și Armata Populară Iugoslavă îl abordau pe ministrul sovietic al apărării, Dmitri Iazov, cerându-i garanții militare.

Rezultatele au fost neașteptate. În august 1991, conservatorii de la Moscova, inclusiv Iazov, au demarat o lovitură de stat, care a dat de altfel greș, împotriva președintelui Mihail Gorbaciov. Boris Elțîn și-a scuturat cariera politică de praf și a devenit președinte. Milošević a salutat public lovitura de stat, câștigându-și veșnica antipatie a lui Elțîn și rămânând fără cine știe ce sprijin politic extern.

Strategia lui Tudjman a scindat statele membre ale Uniunii Europene exact în momentul în care organizația încerca să se adapteze la unificarea Germaniei. În Iugoslavia, războiul a început în iulie 1991, exact după votul parlamentelor din Slovenia și Croația în favoarea independenței. Pe parcursul lunilor de vară și toamnă ale aceluiași an, în contextul în care luptele se intensificau, Croația a convins guvernul german de justețea cauzei ei, prezentându-se drept „o componentă integrală a culturii catolice civilizate, central-europene, și denigrându-și în același timp vecina sârbă, pe care a catalogat-o drept o reprezentantă a Orientului barbar și despotic. În plus, mișcarea de independență a fost descrisă ca o acțiune de eliberare de sub anii de asuprire sârbă. Astfel s-au împușcat doi iepuri dintr-o lovitură – Croația a obținut atât susținerea cercurilor conservatoare catolice din Germania, cât și sprijinul social-democraților și al verzilor“[3]. Până în toamna lui 1991, recunoașterea independenței Sloveniei și Croației devenise o cruciadă personală pentru Hans-Dietrich

Genscher.
Poziţia guvernelor francez şi britanic era aproape diametral opusă celei a Germaniei. Recunoaşterea, susţineau ele, avea să agite un adevărat cuib de viespi. Era de preferat să se găsească o soluţie paşnică, printr-o serie de negocieri, prezidate de fostul ministru de externe şi secretar general NATO, lordul Carrington. Statele Unite s-au abţinut de la a exprima vreo părere, fiind de acord cu UE că situaţia din Balcani era o chestiune europeană şi nedorind să încurajeze destrămarea unei federaţii complicate. Între timp, a intervenit Organizaţia Naţiunilor Unite, secretarul general al organizaţiei, Pérez de Cuéllar, însărcinându-l pe fostul secretar de stat american, Cyrus Vance, să negocieze un acord provizoriu care să permită detaşarea unei forţe de protecţie a ONU, UNPROFOR, în Balcani. În final, nemţii au câştigat bătălia din cadrul UE, dar forţa de menţinere a păcii tot a fost detaşată în patru regiuni din Croaţia. Celorlalte republici li s-a oferit posibilitatea de a-şi proclama independenţa, cu condiţia organizării de referendumuri. Până la acel moment, atât Izetbegović, cât şi Gligorov se împotriviseră unei politici de recunoaştere. Ar fi fost o nebunie curată să introduci democraţia plebiscitară în Bosnia-Herţegovina, în contextul în care tensiunile dintre Serbia şi Croaţia atingeau un punct culminant, iar conducătorii celor două republici nu făcuseră un secret din ambiţiile lor teritoriale în Bosnia.
Până la începutul anului 1992, era evident că federaţia iugoslavă îşi dăduse ultima suflare. Întrebarea nu era dacă Croaţia şi Slovenia trebuiau recunoscute ca state independente; problema era cum şi când. Recunoaşterea imediată şi necondiţionată a făcut din Bosnia-Herţegovina un premiu mult mai râvnit şi a pecetluit pe termen lung soarta sârbilor din Krajina. În plus, pe această cale s-au pierdut din vedere consecinţele pe care avea să le aducă cu sine această independenţă în Kosovo şi Macedonia.
La şase luni de la izbucnirea războiului, criza din Iugoslavia a căpătat dimensiuni internaţionale de amploare. Statele Unite, Germania, Marea Britanie şi Franţa, Grecia, Turcia, Rusia, Iran şi câteva state din Orientul Mijlociu au urmat politici deosebit de variate vizavi de Croaţia şi Bosnia-Herţegovina. Împăcarea acestor strategii a devenit imposibilă în momentul izbucnirii violenţelor din Bosnia, la trei luni după sosirea trupelor de menţinere a păcii în Croaţia, în ianuarie 1991. Cu încurajarea

americanilor, în 5 aprilie, Izetbegović a ales să-şi declare independenţa, un gest necugetat pentru un guvern ale cărui resurse militare erau limitate şi care avea doi posibili duşmani. Sârbii bosniaci au respins declaraţia, iar luptele au început. „Sârbii, care până la acel moment încă se bucurau de simpatie în rândurile anumitor state din comunitatea internaţională, au lansat un atac în urma căruia aveau să rămână izolaţi, beneficiind doar de un sprijin temporar din partea Rusiei şi României şi susţinerea fără echivoc a aliatului balcanic al Belgradului, Grecia.“[4] Atrocităţile comise de sârbi împotriva civililor musulmani au avut un impact colosal asupra opiniei publice şi politicii occidentale. Pentru prima dată în istoria Balcanilor, chestiunea unei intervenţii externe în regiune gravita mai degrabă în jurul unor considerente de ordin umanitar decât unele presupus strategice şi economice. Dar cu toate că termenii de referinţă se schimbaseră, problemele practice au rămas neschimbate.

Primul răspuns coordonat împotriva Serbiei a venit sub forma sancţiunilor ONU. Rusia se opusese politicii de recunoaştere a Croaţiei, Bosniei şi celorlalte republici. Cu toate acestea, nu a blocat prin veto sancţiunile din iulie 1992. În pofida unor presimţiri sumbre, Rusia a susţinut cea mai mare parte a iniţiativelor politice occidentale din Iugoslavia până în 1994, când Naţiunile Unite au ameninţat să demareze o campanie de bombardamente aeriene asupra avanposturilor militare sârbe din jurul oraşului Sarajevo. Până la acel moment, Serbia îşi dăduse deja seama că „aliatul ei tradiţional“ (un apelativ folosit foarte des, chiar dacă impropriu, în mass-media occidentală) fie nu dorea, fie nu putea să-i ofere sprijin practic.

Şi alte state balcanice, dar şi Ungaria au ridicat obiecţii împotriva sancţiunilor. Cert este că sancţiunile nu au făcut decât să evidenţieze cât de dificil era să izolezi Serbia, tocmai din cauza poziţiei ei geografice. Serbia se afla în centrul peninsulei. România, Bulgaria, Macedonia şi Albania depindeau puternic de Serbia. Serbia era partenerul lor comercial şi o rută comercială terestră către centrul Europei. Toate aceste ţări tocmai ieşeau dintr-o perioadă de jumătate de secol de dictatură comunistă şi moşteniseră grave probleme economice. Bulgaria moştenise o datorie în valoare de 10 miliarde de dolari. Pe parcursul Războiului din Golf, ca urmare a sancţiunilor impuse, Sofia a fost obligată să şteargă cu buretele o datorie de 4 miliarde de dolari, bani pe care

trebuia să-i recupereze de la Irak. Bulgaria estimase că, din 1992, de la momentul impunerii sancţiunilor asupra Iugoslaviei, pierduse venituri în valoare de circa 2 miliarde de dolari pe an, bani fără de care aproape că nu putea funcţiona. Grecia a aprofundat talmeș-balmeșul regional impunând o blocadă asupra Macedoniei, pe care a acuzat-o că și-ar fi însușit proprietatea culturală elenă împrumutând numele oficial al provinciei.
Prin urmare, deși sancţiunile au oferit comunităţii internaţionale o oarecare autoritate în negocierile diplomatice cu Belgradul, au încurajat și declinul economic în întreaga regiune, îndepărtând și mai mult peninsula de restul Europei.
Relaţia dintre aliaţii occidentali și-a cunoscut nadirul pe parcursul eforturilor sinuoase depuse de Cyrus Vance şi fostul ministru britanic de externe, lordul David Owen, de a ajunge la un acord de pace în războiul din Bosnia. În vara lui 1993, cei doi au venit cu un plan (Planul de pace Vance-Owen, cunoscut sub acronimul de VOPP), care împărţea Bosnia-Herţegovina în zece cantoane. Planul era susţinut de europeni, de croaţii bosniaci, de Tudjman și de Milošević. O coaliţie formată din nişte parteneri puţin probabili – americanii, guvernul bosniac și sârbii bosniaci – s-a raliat împotriva planului. Americanii și-au exprimat rezervele vizavi de împărţirea în cantoane. „Aceste hărţi nu ne mulţumesc“, după cum a declarat secretarul de stat, Warren Christopher. Guvernul bosniac dominat de musulmani a fost ofensat de faptul că VOPP îi nega principalul scop de război – un stat pe deplin unificat. Cei mai înverșunaţi oponenţi ai planului au fost sârbii bosniaci. Puternic presat de Milošević, preşedintele sârbilor bosniaci, Radovan Karadžić, a fost ultimul care să-și dea consimţământul pentru acest proiect. Dar parlamentul său a insistat să organizeze un referendum, având încredere deplină că, odată întrebaţi, sârbii bosniaci aveau să respingă VOPP. Și exact asta au făcut la momentul potrivit.
VOPP a fost puternic criticat de foarte mulţi reprezentanţi ai mass-mediei occidentale, dar doi autori cu experienţă în problemele iugoslave au oferit ulterior o descriere mult mai exactă a acestui acord:

Nu a existat vreodată un plan mai cuprinzător decât cel Vance-Owen care, în pofida tuturor criticilor dornice să demonstreze contrariul, a

reușit să mențină o Bosnie multietnică în cadrul granițelor recunoscute pe plan internațional ale regiunii. Însă de îndată ce sârbii bosniaci au respins acordul Vance-Owen, Statele Unite l-au abandonat fără să mai stea pe gânduri. Planul a fost înlăturat în mod ostentativ din cauza obiecțiilor ridicate de guvernul bosniac, dar și din cauza temerilor cum că nu ar fi avut aplicabilitate. Principalul motiv a fost probabil faptul că planul ar fi necesitat 50 000 de militari, Statele Unite fiind obligate să furnizeze jumătate din aceștia.[5]

Faptul că administrația Clinton nu s-a arătat deloc doritoare să ia în calcul un plan care ar fi putut impune detașarea de militari americani a contribuit puternic la dezvoltarea politicii „lift and strike" [ridică embargoul cu privire la înarmarea bosniacilor și amenință cu lovituri aeriene împotriva sârbilor bosniaci], opțiunea preferată de americani până la sfârșitul anului 1994. SUA încerca să pună capăt embargoului pe armanent impus guvernului bosniac și să-l ajute cu bombardamentele strategice. Deghizând într-o retorică semeață dreptul unei națiuni de a se apăra și nevoia de a pune capăt atrocităților sârbilor, americanii s-au folosit de un mecanism prin care puteau să lase impresia că acționează, fără să riște de fapt viețile femeilor și bărbaților americani înrolați în armată. Prăpastia dintre Europa și Statele Unite a început să se adâncească. Britanicii și francezii, care contribuiseră cel mai mult la operațiunile ONU de menținere a păcii din Bosnia-Herțegovina, au fost înfuriați de ceea ce au considerat a fi o lașitate din partea americanilor. Rusia era de asemenea alarmată de discuțiile despre folosirea puterii aeriene în Balcani. Ostilitatea Moscovei față de intervenția unilaterală a Occidentului împotriva sârbilor bosniaci sau a Serbiei însăși nu avea la bază o afecțiune deosebită pentru Serbia și în mod sigur nu o mare simpatie a președintelui Elțîn față de omologul său sârb. Presupunerile Vestului cum că între cele două state ar fi existat o legătură fraternă, bazată pe valorile slave și ortodoxe împărtășite de ambele țări, erau departe de adevăr. Însă cu mândria imperială grav terfelită după prăbușirea Uniunii Sovietice, Rusia s-a opus vehement ideii ca NATO să-și detașeze forțele în inima Europei înainte ca Washingtonul și Moscova să-și fi definit în linii mari acordul de securitate de după Războiul Rece.
Eșecul VOPP a fost precedat de izbucnirea unui război între musulmani și

croaţi. Până la acel moment, cele două comunităţi formaseră o alianţă nestatornică împotriva mult mai puternicei armate a sârbilor bosniaci. Sârbii moşteniseră cea mai mare parte a proviziilor Armatei Iugoslave din Bosnia şi puteau cere, dacă voiau, sprijin din partea armatei sârbe. Ruperea alianţei dintre croaţi şi musulmani a fost o catastrofă pentru aceştia din urmă. Tudjman a decis că sosise vremea să pună în practică acordul Karadjordjevo********, pe care îl semnase cu Milošević, şi să împartă Bosnia pe din două. Croaţii s-au dovedit a fi la fel de nerăbdători ca sârbii să comită atrocităţi împotriva civililor musulmani. În perioada de apogeu a luptelor purtate în capitala Herţegovinei, Mostar, observatorii ONU au înregistrat că în cartierele răsăritene, cele musulmane, cădeau circa 1 000 de obuze croate pe zi.
Timp de doi ani, comunitatea internaţională a dat din umeri, iar membrii acesteia au aruncat cu acuzaţii de incompetenţă şi laşitate de pe un ţărm al Atlanticului înspre altul. În afara unei serii de negocieri monotone, singura politică practicată era protejarea a şase „zone de siguranţă“ – Sarajevo, Goražde, Žepa, Srebrenica, Tuzla şi Bihać. Presupuşii „protectori“ ai acestor regiuni erau trupele ONU din Bosnia. Depăşită din multe puncte de vedere, demoralizată şi supusă uneia dintre cele mai inflexibile birocraţii din istoria militară, această forţă a devenit un ţap ispăşitor perfect pentru toată lumea. Guvernele marilor puteri erau însă cele cu adevărat responsabile pentru această situaţie, îndeosebi guvernele celor cinci membre permanente ale Consiliului de Securitate (chiar dacă China nu era direct implicată în politicile iugoslave). Acestea au înmânat UNPROFOR un mandat ambiguu, limitat, care era modificat foarte des şi imposibil de implementat. Britanicii şi francezii au avut cel puţin decenţa de a contribui cu un număr consistent de trupe la UNPROFOR. Americanii au continuat să critice de pe tuşă.

Epoca para-statului: Bosnia şi Herţegovina

Bosniacii din toate cele trei comunităţi au nutrit până în ultimul moment speranţa că nu avea să izbucnească un război. Aceasta nu era o dovadă de naivitate din partea lor. Ei ştiau că dacă avea să izbucnească într-adevăr un război, acesta avea să fie unul crunt. Gavrilo Grahovac a fost un

om remarcabil, un sârb din Sarajevo, directorul Svjetlost, cea mai de succes editură din fosta Iugoslavie. Grahovac a rămas în capitala bosniacă pe parcursul războiului. În contextul în care laţul se strânsese în jurul Bosniei, l-am întrebat de ce insista că războiul încă putea fi evitat. Pentru că, atunci când începe războiul, mi-a explicat el, „încep şi masacrele. Iar ceea ce faci tu cu logica ta mă lasă fără speranţă. Şi nu îmi poţi lua speranţa“[6].

Spre deosebire de Grahovac, majoritatea sârbilor bosniaci trăiau în sate cu o densitate mică de locuitori, răspândite pe suprafeţe mari de pământ. Acestea se întindeau, formând o semilună rotundă, din estul Herţegovinei înspre sud, iar apoi de-a lungul graniţei răsăritene dintre Bosnia şi Serbia înspre nord-vest, aşa-numita Bosanska Krajina, care se învecina cu regiunile locuite preponderent de sârbi din Croaţia. Croaţii trăiau în două teritorii în mare parte rurale, dar compacte din vestul Herţegovinei şi în Posavina, extremitatea nordică. În centrul Bosniei, mai locuia o comunitate disparată. Musulmanii locuiau în ambele provincii, dar erau concentraţi în oraşe.

La fel ca în toate celelalte regiuni din Iugoslavia, şi în Bosnia perioada titoistă a fost una prosperă, care a adus mai multe beneficii oraşelor decât satelor. După al Doilea Război Mondial, exodul rapid al tinerilor bosniaci din zonele rurale înspre cele urbane, a afectat relaţia strânsă dintre sate şi oraşe. Grupul cel mai numeros de imigranţi era format din sârbi, dar musulmanii, care erau mai puternic înrădăcinaţi în zonele urbane, au continuat să urmeze cursurile instituţiilor superioare de învăţământ şi să ocupe cea mai mare parte a funcţiilor publice. Pentru a încuraja armonia etnică, comuniştii introduseseră un sistem pe trei piloni. Dacă un croat era promovat în administraţie, atunci trebuiau avansaţi în funcţie şi un sârb şi un musulman. Dacă un sârb era arestat pentru ofense politice, era doar o chestiune de timp până când poliţia aresta şi un musulman şi un croat, pe care îi acuza de aceeaşi crimă.

Timp de treisprezece ani, Radovan Karadžić a lucrat în clinica psihiatrică de la spitalul Koševo din Sarajevo. Superiorul şi prietenul său era un musulman, doctorul Ismet Cerić. Din când în când, Karadžić obişnuia să se plângă cum că nu avea să devină vreodată şeful clinicii, ci doar al doilea la conducerea acesteia, pentru că nu era din Sarajevo şi pentru că era sârb. În cele din urmă, la sfârşitul anilor 1980, Karadžić şi-a rugat colegul să-şi folosească influenţa pentru a-l ajuta să obţină un post în

spitalul de psihiatrie mult mai mare de la Belgrad. I-a spus lui Cerić că, la Belgrad, avea să reușească să-și îndeplinească cu adevărat vocația, căci aici naționalitatea nu avea să constituie un obstacol în calea progresului profesional. „Radovan“, i-a spus Cerić, „te voi ajuta, dar nu-ți pot garanta că îți vei primi vechea slujbă înapoi dacă nu reușești la Belgrad.“[7] Karadžić a fost singurul surprins să-și dea seama că doctorii snobi din capitala sârbă îl luau de sus, considerându-l un țăran de la coada vacii. Nu după multă vreme, îl implora pe Cerić să-l primească înapoi. Cerić a convins cu greu autoritățile de la spitalul din Sarajevo să aprobe întoarcerea lui Karadžić.

Când a devenit președinte al republicii sârbilor bosniaci, Karadžić i-a mulțumit vechiului său prieten, atacând clinica de psihiatrie cu obuze. Karadžić era un exponent tipic pentru conducerea sârbilor bosniaci. Oameni cu studii, dar frustrați (academicieni, doctori, redactori și jurnaliști), aceștia se mutaseră la Sarajevo din alte regiuni ale Bosniei. Preferând să-și neglijeze propriile puncte slabe, își atribuiau eșecul profesional presupusei sufocări a societății din Sarajevo de către musulmani. Foarte puțini dintre ei se arătaseră vreodată interesați de naționalismul sârb. După prăbușirea sistemului monopartid, Karadžić a fost cel care a înființat primul Partid al Verzilor din Bosnia, pornind de la premisa că, pe viitor, aceasta avea să fie o forță politică puternică. Și-a pierdut însă rapid interesul când a descoperit că foarte puțini bosniaci îi împărtășeau pasiunea pentru mediul înconjurător.

Decizia sa de a co-înființa Partidul Democrat Sârb (SDS) a fost motivată mai degrabă de ambiția sa personală decât de naționalism. Nenad Kecmanović era sârb, membru al guvernului bosniac de la Sarajevo. În august 1992, a plecat din Sarajevo cu direcția Belgrad, însă s-a oprit la Pale, sediul sârbilor bosniaci, aflat la ieșirea din capitala bosniacă. Aici a petrecut o seară în compania adjunctului lui Karadžić, Nikola Koljević, profesor de engleză la Universitatea din Sarajevo, originar din Banja Luka. „Știi, toți sunteți obsedați de Sarajevo“, a observat Kecmanović. „Nu s-a născut vreunul dintre voi la Sarajevo, dar toți vă simțiți respinși de acest oraș. Sunteți cu toții mult prea implicați din punct de vedere personal în acest oraș și cred că acesta este motivul pentru care vă pierdeți atât de mult timp cu el.“ Kecmanović și-a înclinat capul, adăugând cu un aer absent: „Și, bineînțeles, cum toată lumea este preocupată de Sarajevo, nu acordă prea mare atenție evenimentelor care

se desfășoară în alte părți“[8].
Iar în alte regiuni, se întâmplau foarte multe. Scopul de război al sârbilor bosniaci era să-și impună controlul asupra unor teritorii adiacente, care se întindeau ca un arc, unind cea mai mare parte a zonelor rurale locuite de sârbi. Deși sârbii reprezentau doar o treime din populația Bosniei, aceștia încercau să ocupe 70 la sută din teritoriul republicii. Principalul obstacol în calea acestui plan era reprezentat de orașele dominate de musulmani, precum Bihać, Tuzla, Goražde și Srebrenica, care fuseseră în marea lor majoritate fortărețe strategice pe parcursul perioadei otomane. Karadžić și trupele sale, conduse de notoriul general Ratko Mladić, se bucurau de o superioritate militară evidentă, suport logistic din partea armatei din Serbia și sprijinul politic al lui Milošević. În plus, majoritatea sârbilor bosniaci își doreau cu adevărat să facă în continuare parte din Iugoslavia. Acest context le-a permis lui Karadžić și lui Milošević să pornească la război cu energie și fără milă. Deși unii apărători musulmani au opus o rezistență îndârjită, sârbii au reușit să mănture teritorii extinse din Bosnia, ucigând zeci de mii de oameni pe parcursul atacurilor.
Politica brutală a „epurărilor etnice“ a provocat o schimbare demografică rapidă în zonele aflate în continuare sub controlul guvernului bosniac. Foarte mulți sârbi fie au părăsit de bună voie aceste regiuni, fie au fost epurați de guvernul bosniac. Locul le-a fost luat de refugiați musulmani traumatizați, adesea mai puțin cosmopoliți decât compatrioții lor din Sarajevo sau Mostar. Pentru o lungă perioadă de timp, guvernul bosniac nu a reușit să-și impună cu adevărat controlul asupra elitelor semicriminale care se înmulțeau la Sarajevo și în alte orașe. Societatea musulmană, nucleul multiculturalismului în Bosnia-Herțegovina, se radicaliza la rândul ei, iar elementele ei mai sectante deveneau mai puternice.
Guvernul bosniac a descoperit de la bun început că o cooperare cu aliatul său croat avea să fie deosebit de anevoioasă. Scopul de război al lui Alija Izetbegović era înființarea unui stat unitar în Bosnia, cu un guvern într-o oarecare măsură centralizat. Acest plan a fost întotdeauna incompatibil cu scopurile de război ale croaților. În cel mai bun caz, aceștia își doreau o uniune între Croația și Bosnia-Herțegovina, dominată de Zagreb. În cel mai rău caz, doreau să împartă Bosnia cu sârbii. Dar nici croații, nici musulmanii nu își puteau îndeplini scopurile fără să obțină mai înainte

de toate independența Bosniei de Iugoslavia. Prin urmare, în prima fază a conflictului, au cooperat. Franjo Tudjman nu și-a ascuns antipatia față de musulmani. Le spunea adesea diplomaților că liderii sârbi aveau dreptate când susțineau că musulmanii din Bosnia încercau să clădească o punte pentru fundamentalismul islamic în Europa. Herb Okun, vicleanul adjunct al lui Cyrus Vance, era adesea uimit de atitudinea condescendentă a lui Tudjman vizavi de Izetbegović, în teorie aliatul său. „Izetbegović i se adresase mereu lui Tudjman folosind forma de politețe Vi. Tudjman însă nu îi răspundea la fel, ci folosea disprețuitorul Ti.“[9]

Chiar și pe parcursul alianței cu musulmanii, croații au blocat în mod regulat proviziile de arme și alimente, făcând în așa fel încât acestea să nu ajungă la Sarajevo. Cea mai mare parte a războiului, croații bosniaci au vândut petrol și alte provizii esențiale sârbilor bosniaci. Nucleul teritoriilor croate din Bosnia era reprezentat de vestul Herțegovinei. Fiind una dintre cele mai sărace regiuni din fosta Iugoslavie, aceasta fusese și un teritoriu important de recrutare pentru ustașii lui Ante Pavelić și ceilalți susținători entuziaști ai Statului Independent al Croației (NDH)******** din perioada războiului. După cum a descoperit în 1992 și un jurnalist de la Reuters, Andrej Gustinčić, în zonele rurale, fascismul croat înflorea din nou. În 10 aprilie, cu ocazia aniversării statului lui Pavelić, jurnalistul s-a trezit într-o mică vale din vestul Herțegovinei în tiruri de puști și artilerie, trase în semn de sărbătoare, care se auzeau de la câțiva kilometri depărtare. Pe dealurile aflate vizavi de casa în care locuia, a văzut niște cauciucuri în flăcări, care formau trei litere uriașe: NDH. După cum a povestit un locuitor din vestul Herțegovinei: „Aici cresc doar trei lucruri: șerpi, pietre și ustași“.

Însă între felul în care înțelegea Tudjman Bosnia și percepția ideologică a ustașilor vizavi de această regiune exista o deosebire esențială. Pavelić îi inclusese și pe musulmanii bosniaci în statul croat, considerându-i niște apostați, dar cu toate acestea nu mai puțin croați. Tudjman era însă foarte rasist. Cel mai vocal oponent al său nu era un democrat, ci Dobroslav Paraga, un politician de extremă dreapta, care conducea fascistul Partid al Drepturilor din Croația (HSP) și aripa sa militară, HOS, descendenții ideologici direcți ai lui Pavelić. Paraga milita pentru o Hrvatska – sve do Drine (Croația până la Drina). Aceasta avea să includă întreaga provincie Bosnia-Herțegovina, până la granița cu Serbia. HOS îi considera pe musulmani frați de arme, care luptau împotriva dușmanului

comun, sârbii. Gruparea nu putea tolera în vreun fel împărţirea Bosniei între Serbia şi Croaţia. Chiar dacă pornise la război în alianţă cu Izetbegović, Tudjman preferase întotdeauna o alianţă cu sârbii. În plus, în discursurile sale politice se arătase adesea plin de înţelegere faţă de Milošević şi tacticile liderului sârb.
După ce obuzele sârbe au nimicit Sarajevoul şi au provocat suferinţe de neimaginat locuitorilor oraşului, musulmanii au fost nevoiţi să asiste la devastarea integrală a estului oraşului Mostar, atacat de croaţii din Herţegovina cu susţinerea trupelor armatei regulate croate. În 9 noiembrie 1993, un grup de soldaţi croaţi bosniaci a filmat punctul culminant al acestei orgii – măreţul simbol al oraşului, podul arcuit din piatră, ridicat în secolul al XVI-lea peste râul Neretva a fost făcut una cu pământul. Acest unic episod părea să simbolizeze cumplita inutilitate şi durere a întregului conflict.
Cu excepţia faptului că susţinea stupida operaţiune terestră a Naţiunilor Unite, comunitatea internaţională era pierdută şi nu ştia cum să reacţioneze în faţa acestor evenimente. Iarna dintre 1993 şi 1994 a fost cea mai întunecată perioadă pentru Bosnia şi Herţegovina. În dimineaţa zilei de sâmbătă, 5 februarie, un obuz a explodat în mijlocul Markale, principala piaţă în aer liber din Sarajevo, la o oră la care aceasta era plină ochi de oameni în căutare de alimente. Numărul morţilor a ajuns la şaizeci şi opt de persoane. Statele Unite au cerut organizarea unei reuniuni de urgenţă a miniştrilor NATO, care au făcut apel la sârbii bosniaci să-şi retragă toată artileria grea din jurul oraşului Sarajevo în decurs de zece zile. Cu trei zile înainte de expirarea ultimatumului, Boris Elţîn a făcut un anunţ-surpriză – Rusia avea să detaşeze trupe în jurul oraşului Sarajevo pentru a se asigura că forţele guvernului bosniac nu profitau de absenţa artileriei sârbe pentru a demara un atac al infanteriei staţionate în oraş. Această decizie (o idee pe care Moscova o refuzase categoric cu şase săptămâni înainte) a temperat tensiunea provocată de ultimatum. Forţele guvernamentale sârbe şi bosniace au început să predea armele în punctele de colectare ale ONU. Sârbii nu şi-au îndeplinit angajamentul, păstrându-şi un număr mare de arme. Însă locuitorii oraşului Sarajevo s-au bucurat de un moment de respiro de câteva luni. Bombardamentele s-au domolit, iar viaţa în capitală şi-a revenit pe cât posibil la normal.
În aceeaşi perioadă, americanii şi nemţii au lansat o iniţiativă care avea

să ducă în cele din urmă la încheierea războiului. Punând mari presiuni asupra Zagrebului, în 18 martie 1994, i-au convins pe Tudjman și Izetbegović să formeze o federație. Aceasta a fost o realizare impresionantă, căci a curmat imediat suferințele croaților și musulmanilor deopotrivă. Federația a fost o cununie forțată, nimic altceva decât un armistițiu prea lăudat, dar a dat Croației dreptul de a interveni direct în politicile Bosniei. Ca atare, Acordul Federației a reprezentat începutul unuia dintre cele mai bizare modele de partiție văzute vreodată în Peninsula Balcanică, model care a culminat optsprezece luni mai târziu cu Acordul de la Dayton. Noua Bosnie-Herțegovină a fost ridicată în slăvi, fiind considerată un triumf al angajamentului Occidentului față de un stat multietnic. În realitate a confirmat împărțirea definitivă a statului.
Federația a marcat și un alt punct de cotitură în politica americanilor. Din acel moment, sprijinul verbal oferit întotdeauna de Washington guvernului bosniac avea să se transforme în susținere practică pentru Croația, încurajând formarea și echiparea forțelor armate croate ca singură modalitate de a contracara superioritatea militară a sârbilor. Bineînțeles că acest lucru era eficient, dar asigurarea unei egalități militare între sârbi și croați îl ajuta pe Tudjman să dicteze politici musulmanilor.

Acordul de la Dayton și viitorul: Bosnia-Herțegovina, Serbia, Croația, comunitatea internațională

Milošević se reinventează ca om de stat. Se aseamănă mai degrabă cu un cap al mafiei care s-a săturat să mai vândă droguri în Bronx și acum vrea să se mute la Palm Beach și să se implice în afacerile cu obligațiuni de mare risc.

Răposatul Robert Frasure, trimisul special al SUA în Iugoslavia[10]

Crearea Federației Bosniaco-Croate a coincis cu un nou plan prezentat de

Grupul de Contact al Celor Cinci Națiuni (SUA, Marea Britanie, Franța, Germania și Rusia). Acesta a propus împărțirea Bosniei în două entități, Federația și o regiune sârbă, denumită Republika Srpska (RS). Federația avea să ocupe 51 la sută din teritoriul Bosniei, iar RS restul. Sârbii bosniaci s-au încăpățânat și au refuzat să renunțe la 20 la sută din teritoriul Bosniei, de care era nevoie pentru aplicarea planului.
Pe parcursul anului 1994, nu au avut loc cine știe ce conflicte, cu excepția unui atac demarat în toamnă de sârbii din Bihać sau Cazinska Krajina, zonă din extremitatea nord-vestică a Bosniei, o fâșie de pământ care se înfige în teritoriul croat. Situația acestei regiuni era cea mai confuză din întreaga Bosnie. Bihać avea o importanță crucială pentru rezultatul final al conflictului. La începutul războiului, districtul Cazin era guvernat de Fikret Abdić, un om de afaceri musulman abil, dar lipsit de scrupule. Forțăreața lui Abdić era Velika Kladuša. Aici, în calitate de director al Agrokomerc, pusese bazele celei mai mari fabrici de procesare de alimente din întreaga Iugoslavie. Abdić se bucura de mare loialitate în această regiune în care era cunoscut sub numele de Babo (tata) sau Fikret Paşa. În cadrul alegerilor prezidențiale organizate în Bosnia în 1990, a obținut majoritatea voturilor, mai multe decât Alija Izetbegović, cel care a câștigat în cele din urmă alegerile. Abdić a refuzat funcția de președinte, preferând să rămână stăpânul de necontestat al regiunii Cazin. Până în 1993, această mică fâșie de teritoriu a rămas o oază de pace în Bosnia. Înconjurat de armatele sârbilor rebeli din Croația și Bosnia, Abdić a căzut la înțelegere cu toată lumea – cu sârbii rebeli din Croația și Bosnia, guvernul croat, dar și cu ONU –, cu excepția guvernului bosniac de la Sarajevo recunoscut pe plan internațional. Abdić devenise adevăratul succesor al lui Huska Miljković, liderul regiunii în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, individ care avea o armată personală și coopera cu toate taberele implicate în războiul fratricid din Bosnia********. La sfârșitul lui 1993, Corpul V al armatei bosniace staționat la Bihać s-a răzvrătit împotriva lui Abdić. Regiunea s-a împărțit în două și au urmat doi ani de război între facțiunile musulmanilor din Cazin – acesta a fost unul dintre cele mai sângeroase episoade ale războiului din Bosnia.
La sfârșitul lui 1994 și începutul lui 1995, cooperarea din ce în ce mai strânsă dintre Abdić și sârbii croați și bosniaci împotriva Corpului V de armată a dus la eliminarea granițelor dintre zonele în care se purtau

luptele separatiste ale sârbilor croați și sârbilor bosniaci. Croația nu putea însă tolera perspectiva realizării unui punct de legătură între cele două armate sârbe prin Bihać.
În februarie 1995, președintele Tudjman a anunțat că Croația nu avea să fie de acord cu reînnoirea mandatului UNPROFOR în republică. Forțele ONU erau la acel moment detașate în jurul celor patru zone pe care le controlau rebelii sârbi în Croația. Diplomația internațională avea acum la dispoziție o perioadă de șase luni pentru a ajunge la un acord negociat. În caz contrar, se putea aștepta la un asalt al croaților asupra para-statului sârb din Croația. În Bosnia, armistițiul negociat în decembrie 1994 devenea din ce în ce mai șubred și toate cele trei armate își accelerau pregătirile pentru reluarea ostilităților. În acel moment, Richard C. Holbrooke, asistentul secretarului de stat american pentru chestiuni europene și canadiene, și-a asumat răspunderea pentru găsirea unei soluții în Bosnia. A ajuns la concluzia că trebuia să negocieze cu Milošević pentru a gâtui forțele sârbilor bosniaci. Liderul sârb acceptase planul Grupului de Contact, plan care împărțea o Bosnie suverană în două entități, una sârbă, una bosniaco-croată. În plus, arătase cât se poate de clar că încăpățânarea lui Radovan Karadžić nu-i era pe plac, impunând o blocadă între statul Serbiei și Republica Srpska. Regimul sancțiunilor începea să dăuneze Serbiei, iar Milošević era înfuriat că Radovan Karadžić amenința bunăstarea economică a ce mai rămăsese din Iugoslavia pentru binele unei regiuni care nu reprezenta mai mult de 20 la sută din teritoriul Bosniei.
La începutul verii lui 1995, Robert Frasure, asistentul lui Holbrooke, un diplomat neobișnuit de abil și jovial, a ajuns la o înțelegere cu Milošević. Exista însă o problemă. Milošević fusese de acord cu suspendarea (nu ridicarea) sancțiunilor impuse Iugoslaviei. Dar cele două tabere nu au putut ajunge la un acord în ceea ce privea mecanismul necesar pentru reimpunerea sancțiunilor în cazul în care Serbia și Muntenegru nu reușeau să-și respecte partea lor de înțelegere. Statele Unite doreau să însărcineze o comisie independentă formată din trei state membre ONU cu această problemă. Milošević a insistat ca numai secretarul general al ONU, Boutros Boutros-Ghali, să aibă puterea de a reimpune sancțiunile. Personal, Frasure era de părere că sugestia lui Milošević trebuia acceptată, dar a fost nevoit să prezinte încă o dată chestiunea superiorilor săi de la Washington. „O să le arunc acest dosar pe masă“, a

spus el unui scriitor din Belgrad exact înainte să plece spre casă, „iar joi, o să mă duc la ferma mea din Shenandoah să mă odihnesc. O să mă întorc la birou luni sau marți și o să vedem dacă acceptă sau nu. Dacă nu, nu mai am ce să fac."

Ochii lui Milošević, Tudjman și Izetbegović se întorseseră acum către Washington. Dacă acordul Frasure-Milošević dădea greș, toate cele trei tabere din Bosnia aveau să se pregătească pentru bătălia finală. După o săptămână, Washingtonul a refuzat acordul. Trei zile mai târziu, guvernul din Bosnia a ordonat un atac al infanteriei cu scopul de a ieși din Sarajevo. La începutul lui iulie, Mladić a atacat refugiul musulman Srebrenica. Trupele sârbilor bosniaci au intrat în oraș după-amiaza târziu, pe 11 iulie 1995, și au comis cea mai mare crimă a războiului din Bosnia, ucigând circa 8 000 de bărbați musulmani neînarmați. Câteva zile mai târziu, Mladić a îndreptat armele împotriva următorului refugiu, Žepa. Și acest oraș a căzut. Când a ajuns în dreptul celei de-a treia ținte, Goražde, Mladić s-a oprit – era presat de Belgrad, și amenințat direct de NATO, care se pregătea de un atac aerian.

În mai, armata croată a invadat cea mai slabă dintre cele patru regiuni deținute de rebelii sârbi din Croația, Slavonia de vest, traversată de principala șosea care ducea spre Belgrad, și situată la circa 45 de kilometri de Zagreb. Linia defensivă a sârbilor, epuizată și fără sprijinul Belgradului, s-a prăbușit în doar câteva ore. Aceasta a fost o repetiție generală pentru marea ofensivă lansată împotriva avanposturilor Knin și Kordun/Banija la începutul lui august. Knin, centrul militar al regiunii de frontieră a sârbilor, Krajina, s-a prăbușit ca un castel de cărți de joc. Luptele au declanșat un exod în masă: circa 150 000 de sârbi au părăsit în grabă Croația. Acesta a fost cel mai mare val de refugiați cu care s-a confruntat Europa de la alungarea germanilor sudeți din Cehoslovacia, în 1945. Întrega operațiune a fost dusă la bun sfârșit de autoritățile de la Zagreb, cu sprijinul guvernului american. Președintele Clinton însuși a primit cu brațele deschise așa-numita Operațiune Storm, sugerând că aceasta avea să deschidă drumul pentru găsirea unei soluții la conflictul iugoslav.

Diplomații europeni au fost mai puțini entuziasmați. Carl Bildt, fostul prim-ministru suedez, care l-a înlocuit pe David Owen în funcția de mediator al Uniunii Europene în problemele fostei Iugoslavii, a cerut ca Tribunalul Penal Internațional de la Haga să-l investigheze pe

președintele Tudjman pentru bombardamentul din Knin. Întrebarea sa parcă a prevestit ce avea să se întâmple: „Dacă acceptăm că este corect ca Tudjman să epureze Croația de sârbi, atunci cum am putea să ne opunem dacă într-o bună zi Milošević își va trimite armata să curețe Kosovo de albanezi?“

Operațiunea Furtuna a avut un impact imediat asupra războiului din Bosnia. Apărarea lui Fikret Abdić s-a evaporat imediat după atacul croaților asupra sârbilor din Krajina. Același lucru s-a întâmplat și cu „Republica Bosniei de Vest“, aflată sub controlul său. Aceasta fusese înființată cu doar o săptămână înainte, intrând în istorie drept statul cu cea mai scurtă durată de viață dintre cele douăsprezece republici proclamate de la destrămarea Iugoslaviei lui Tito, în 1991. Armata croată reușise de asemenea să-i izgonească pe sârbii bosniaci de pe teritoriul care separase regiunea Bihać de vestul Herțegovinei. Pentru prima dată de la izbucnirea războiului, sârbii bosniaci sufereau pierderi teritoriale masive. Înfrângerile de pe câmpul de luptă, valul de refugiați din Krajina și îndârjita luptă politică dintre Milošević, Karadžić și Mladić – toate acestea s-au îmbinat și au afectat moralul sârbilor bosniaci.

La îndemnul președintelui Clinton, care se gândea la viitoarea sa campanie electorală, Holbrooke a reînviat planul Frasure. În acel moment, Milošević era cel mai îndatoritor partener al său. Liderul sârb era gata la concesii și mai mari decât în anii precedenți pentru a se asigura că sancțiunile aveau să fie eliminate. Karadžić și Mladić însă erau pregătiți să lupte în continuare. În 28 august, o altă bombă a lovit piața din Sarajevo. Acest atac a atras după sine campania de bombardamente a NATO din 30 august 1995, lansată împotriva pozițiilor ocupate de sârbii bosniaci. Campania a culminat cu atacul a trei rachete de luptă Tomahawk asupra comandamentului armatei sârbilor bosniaci și centrului de control de lângă Banja Luka. Prin urmare, apărarea sârbilor din vestul Bosniei s-a prăbușit, iar armatele musulmane și croate au umplut golul lăsat în urmă de aceasta.

Liderul sârb nu a făcut vreo încercare de a-i proteja pe sârbii bosniaci de atacurile aeriene. Își dăduse în prealabil acordul pentru această campanie de bombardamente tocmai pentru a cimenta înțelegerea aranjată de Holbrooke între Mladić, Tudjman și Izetbegović. Milošević nu a dat înapoi în fața bombardamentelor – voia ca acestea să continue pentru a putea fi absolvit de responsabilitatea de a-i fi pus la punct pe

sârbii bosniaci. Patru ani mai târziu, în Kosovo, iluzia pe care Milošević o distrusese după o scurtă, dar dură campanie de bombardamente avea să dea naştere unor aşteptări nerealiste din partea unor oameni de stat care ar fi trebuit să ştie mai bine.

Preşedinţii Serbiei, Croaţiei şi Bosniei-Herţegovina au semnat Acordul de la Dayton în 21 noiembrie 1995. Având la bază planul Grupului de Contact, care oferea Federaţiei 51 la sută şi Republicii Sârbe 49 la sută din teritoriul Bosniei, Acordul a pus capăt luptelor, acest lucru fiind în sine o mare realizare. Însă ca model de reconciliere, de reconstruire a unei societăţi distruse, Acordul a fost şi este în continuare foarte limitat. Documentele care formează Acordul de la Dayton, un volum foarte gros de altfel, sunt complexe şi contradictorii. Au fost înţelese atât ca plan de împărţire, cât şi de consolidare a unui stat unitar. Constituţia a inclus în rândurile ei cele mai avansate măsuri privind protecţia drepturilor omului din lume. Strigător la cer este însă faptul că a omis orice referinţă la rolul jucat de forţele armate. Anexele militare Ia şi Ib, care formează o treime din Acordul de la Dayton, reglementează statutul militar al ţării. Acestea prezintă ipoteza curajoasă cum că armata croată HVO şi cea bosniacă/musulmană a Bosniei-Herţegovina se vor uni într-o zi sub un comandament unic. Cu toate acestea, se recunoaşte că, în viitorul apropiat, vor exista trei armate care să acţioneze independent în Bosnia (ca să nu mai punem la socoteală trupele de menţinere a păcii conduse de NATO).

Măsurile detaliate privind întoarcerea refugiaţilor la casele lor s-au dovedit a fi irelevante. Prezenţa a trei armate naţionaliste ostile, care ocupă teritorii definite prin tratat, era de fapt echivalentă cu o împărţire a Bosniei. Comunitatea internaţională a protejat ficţiunea constituţională a unei Bosnii unificate prin menţinerea unei forţe armate proprii în ţară, dar a refuzat să-şi folosească puterea militară pentru a impune refugiaţilor să se întoarcă la casele lor. Acordul de la Dayton este atât de fragil încât războiul va reizbucni în cazul în care trupele internaţionale vor părăsi vreodată acest teritoriu. Bosnia este un protectorat militar, dar unul pentru care forţa de ocupaţie nu este deloc doritoare să-şi asume responsabilitatea politică. Cele trei elite politice locale nu au nimic împotriva acestui aranjament, căci acesta le garantează menţinerea unei poziţii de putere în cadrul propriilor comunităţi. Felul în care sunt trasate hărţile care delimitează teritoriile controlate de sârbi, croaţi şi

musulmani subminează dezvoltarea economică a tuturor celor trei comunități, iar aranjamentul politic descurajează orice cooperare între acestea. Pe scurt, acordul este plin de anomalii și fricțiuni. Chestiunea bosniacă rămâne fără răspuns.

Război în Europa: Serbia, Kosovo, Macedonia, NATO

Acest război a început în Kosovo și tot în Kosovo se va încheia.
Scriitorul albanez din Kosovo, Shkelzen Maliqi[11]

În seara zilei de luni, 22 aprilie 1996, câțiva sârbi s-au strâns să bea ceva în cafeneaua Čakor, din Dečani, vestul provinciei Kosovo. Aceștia erau exponenții unei vaste categorii de sârbi – unul era din Kosovo, altul din Belgrad, iar al treilea tocmai sosise în Kosovo din Drniš, după ce armata croată luase cu asalt avanpostul sudic al Republicii Sârbe Krajina. La ora 8:25 seara, un grup de mascați a intrat în cafenea și a început să tragă la întâmplare în clienți cu arme semi-automate. Când să se retragă, atacatorii au aruncat în urma lor și o grenadă. Cei trei sârbi au căzut morți – devenind primele victime ale Ushtria Çlirimtare e Kosovës – Armata de Eliberare din Kosovo (UÇK). Pe parcursul următoarei ore, în diferite regiuni din Kosovo s-au înregistrat trei atacuri, soldate cu alți doi morți – una dintre victime a fost un polițist, cealaltă o prizonieră care era transferată către închisoarea principală din Priștina.
Pe parcursul următoarelor luni, serviciul albanez al BBC de la Londra a primit mai multe faxuri de la UÇK, prin care organizația revendica atacurile. Mesajele erau trimise de la Tirana, capitala Albaniei. Conducătorul albanez moderat din Kosovo, Ibrahim Rugova, a pus sub semnul îndoielii autenticitatea mesajelor, sugerând că atacurile ar fi putut fi comise de extremiștii sârbi cu scopul de a amplifica tensiunile și atmosfera de panică din provincie.
Primele crime ale UÇK nu au fost însă o provocare de inspirație sârbă. O parte a comunității albaneze din Kosovo ajunsese în sfârșit la concluzia

că avusese destul de suferit. Din 1989, de când fusese anulată autonomia provinciei, Rugova și partidul său, Liga Democratică din Kosovo (LDK), adoptaseră o politică caracterizată de o rezistență pașnică vizavi de conducerea Belgradului. Prin politica moderată practicată de Rugova, Kosovo a rămas o regiune pașnică pe parcursul războaielor din Croația și Bosnia. Însă climatul de pace a fost însoţit de stagnare la nivel politic şi oprimarea sistematică, continuă a albanezilor. Mișcarea lui Rugova boicota toate instituțiile sârbe. Partidele sârbe din opoziție au susținut că boicotarea alegerilor sârbe l-a ajutat pe Milošević să-și mențină controlul în țară, căci minoritatea sârbă din Kosovo, reprezentând 10 la sută din populația provinciei, a conferit toate locurile din parlament lui Milošević și aliaților acestuia. Albanezii mai tineri și mai puțin răbdători începuseră să se sature de strategia lui Rugova, așa că, imediat după evenimentele din 22 aprilie 1996, unul dintre cei mai înverșunați critici ai LDK din Kosovo, politicianul rebel, Adem Demaqi, a observat că albanezii din Kosovo „își acuzau din ce în ce mai zgomotos liderii de trădarea intereselor naționale“.

Atacurile UÇK au avut loc la cinci luni după semnarea Acordului de la Dayton. Albanezii din Kosovo aruncau priviri invidioase spre nord, către Bosnia și Croația. Își dădeau seama că sârbii fuseseră înfrânți definitiv în Croația și parțial în Bosnia cu ajutorul comunității internaționale. În Bosnia-Herțegovina, comunitatea internațională promisese să contribuie cu 5 miliarde de dolari la refacerea provinciei. Deși fuseseră primele victime ale lui Milošević, albanezii nu primiseră nimic. Atât timp cât rămâneau pasivi, s-au gândit albanezii mai radicali, lumea exterioară avea să-i ignore, regimul Milošević avea să le nege în continuare drepturile, iar josnicul său regim represiv avea să-și continue nestingherit politicile.

În primăvara lui 1996, UÇK nu era o forță organizată. Membrii ei erau grupați în mici celule și proveneau din rândurile numeroasei țărănimi, care nu avea cine știe ce influență politică în Kosovo; adoptând însă metode teroriste, UÇK a provocat conducerea lui Rugova. Iar tacticile confruntării armate aveau să determine fără îndoială represalii din partea forțelor sârbe de securitate, lucru care avea să întărească susținerea pentru UÇK. Sătui de aparenta pasivitate a lui Rugova, foarte mulți tineri albanezi au luat calea armelor și au jurat credință grupărilor paramilitare.

În primul său an de viaţă, UÇK nu a reuşit să se facă prea cunoscută în afara provinciei Kosovo şi a Serbiei. Cu sprijinul Naţiunilor Unite şi al Rusiei, Occidentul era preocupat să reconstituie Bosnia. Aceasta era o sarcină dificilă şi exasperantă. După cei cinci ani de conflicte crâncene care măcinaseră fosta Iugoslavie, Vestul se săturase de tragedia balcanică. Moartea a câţiva sârbi în Kosovo nu a fost măcar menţionată în telegramele diplomatice şi nu exista guvern care să fie interesat să aprofundeze această problemă. Pacea din Bosnia depindea de bunăvoinţa şi cooperarea lui Slobodan Milošević. Nu era momentul potrivit, s-au gândit politicienii occidentali, să deschidă o asemenea cutie a Pandorei cum era Kosovo. Cu toate acestea, ciocnirea dintre albanezii şi sârbii din Kosovo nu ar fi trebuit să fie o surpriză. Absolut toate rapoartele serviciilor secrete indicau că, la un moment dat, violenţele aveau să escaladeze. Aprilie 1996 a fost acel moment de cotitură. Şi, fără să se dezică de la practicile ei deja consacrate, comunitatea internaţională s-a prefăcut că nu vede aceste tensiuni.

În vara anului 1997, învecinata Albanie a căzut pradă haosului. Guvernul președintelui de dreapta, Sali Berisha, s-a prăbușit după ce mai multe scheme piramidale gigantice de investiții s-au prăbușit. Între susținătorii Partidului Democratic al lui Berisha şi cei ai Partidului Socialist, condus de Fatos Nano, au izbucnit lupte. Vidul de putere a fost umplut de grupări ilegale, care au dezlănţuit un regim al terorii asupra populaţiei civile şi au prădat fabricile de armanent ale armatei albaneze demoralizate. O bună parte a prăzii a ajuns în Kosovo, croindu-şi drum prin regiunile vestice, populate de albanezi ale învecinatei Macedonii, unde UÇK se bucura de tot mai mulţi susţinători.

Cu toate acestea, conflictul din Kosovo a fost declanşat de un alt eveniment. Pe parcursul crizei iugoslave, Milošević se bazase pe susţinerea de neclintit a Muntenegrului, sora mai mică a Serbiei din nou proclamata Republică Federală Iugoslavă. Însă foarte mulţi muntenegreni considerau războaiele din Croaţia şi Bosnia nişte chestiuni politice pur sârbe. Cu toate acestea, pentru că făceau parte din aceeaşi federaţie cu Serbia, muntenegrenii aveau de suferit de pe urma sancţiunilor şi izolării în aceeaşi măsură cu sârbii. Slavii din Muntenegru, care vorbesc un dialect sârbo-croat, se împart între cei care se consideră legaţi de sârbi din punct de vedere etnic şi istoric şi cei care consideră identitatea muntenegreană un concept distinct. Prim-ministrul, un tânăr

reformator, Milo Djukanović, formase o coaliție largă, a cărei forță se baza pe resentimentele din ce în ce mai profunde nutrite de populație vizavi de Milošević și guvernul federal. În octombrie 1997, Djukanović a fost ales președinte al Muntenegrului. Pentru prima dată din 1989, Milošević avea de-a face cu un oponent care îi putea limita cu adevărat spațiul de manevră. Criticile exprimate fățiș de Djukanović vizavi de Milošević și relațiile călduroase întreținute cu Vestul l-au enervat pe liderul sârb, care cocheta cu ideea de a provoca un război civil în republică pentru a-și doborî adversarul.

În Kosovo, numărul victimelor crescuse atât în tabăra sârbă, cât și în cea albaneză. Uniunea Europeană și Statele Unite începeau să se trezească la realitate și să-și dea seama că exista posibilitatea reală ca în provincie să izbucnească războiul. Au trimis delegații însărcinate să investigheze situația la fața locului, dar tacticile diplomatice s-au limitat la avertizarea ambelor tabere împotriva acțiunilor violente. Sprijinul de care se bucurase Rugova începea să se evapore în favoarea UÇK, care își concentra operațiunile în avanpostul său din centrul și vestul provinciei Kosovo, valea Drenica. Joi, 5 martie 1998, o echipă numeroasă de polițiști sârbi a lansat o ofensivă în Drenica, ucigând 22 de luptători albanezi și obligând populația civilă să se retragă către Vučitrn. Atacul a avut loc cu trei săptămâni înainte de alegerile convocate de Rugova pentru formarea guvernului neoficial al provinciei Kosovo.

Ofensiva sârbă de la Drenica a avut trei consecințe, anticipate mai mult ca sigur de Milošević. În primul rând, UÇK a devenit mai puternică peste noapte, căci mii de tineri albanezi s-au grăbit să i se alăture. În al doilea rând, Europa Occidentală și Statele Unite s-au implicat și mai puternic în conflict. Și trei la mână, stabilitatea regională a avut de suferit din cauza polarizării societății muntenegrene și amplificarea tensiunilor din statele vecine, îndeosebi Albania și Macedonia.

Macedonia era cel mai fragil dintre noile state desprinse din fosta Iugoslavie, fiind mai puțin sigură chiar și decât Bosnia-Herțegovina. Șaizeci și cinci la sută din cele două milioane de locuitori sunt slavi, care le sunt cunoscuți tuturor, mai puțin bulgarilor și grecilor, drept macedoneni. Guvernul bulgar refuză să recunoască identitatea modernă a macedonenilor, insistând că aceștia ar fi bulgari vestici********. În 1992, când Macedonia a devenit independentă, guvernul grec a susținut că numele acesteia, Macedonia, aparținând elenilor, datând de pe vremea

lui Alexandru cel Mare. Macedonenii, au avertizat grecii, nutreau aspiraţii teritoriale în nordul Macedoniei greceşti şi portul local, Salonic. Nu s-a oferit vreo explicaţie care să clarifice cum intenţiona această naţiune minusculă, săracă şi efectiv neînarmată să invadeze Grecia, un stat membru NATO şi UE. Macedonenii se temeau la rândul lor că Serbia şi Milošević nu aveau să se obişnuiască cu gândul că îşi pierduseră influenţa în Macedonia. Unii se temeau că, după ce avea să termine cu Bosnia, Milošević avea să-şi întoarcă atenţia către Macedonia.

Cea mai mare problemă a Macedoniei era minoritatea albaneză numeroasă care locuia pe teritoriul ei, reprezentând aproximativ 25 la sută din totalul populaţiei. Albanezii din Macedonia, care locuiau pe teritoriul compact din vestul ţării şi capitala Skopje, avuseseră parte de un tratament înfiorător din partea autorităţilor comuniste macedonene în anii '70 şi '80, având mai mult de suferit decât albanezii kosovari din Serbia. Albanezii din Macedonia se aşteptau acum ca noul guvern să arate un mai mare respect faţă de drepturile care li se cuveneau. Statul macedonean era slab şi lipsit de apărare; mai multe guverne succesive nu avuseseră altă opţiune decât să coopereze cu albanezii pentru a evita revolta. Spre meritul majorităţii policienilor albanezi şi macedoneni, cele două elite depuseseră mari eforturi pentru a găsi un modus vivendi, care nu fusese întotdeauna pe placul populaţiei. Dacă aveau să izbucnească lupte între albanezi şi macedoneni, interesele de securitate ale celor patru vecini ai ţării – Albania, Serbia, Bulgaria şi Grecia – aveau să fie direct afectate. Un război în Macedonia ar fi destabilizat sudul Balcanilor şi ar fi riscat să extindă zona de conflict dincolo de graniţele fostei Iugoslavii. NATO (îndeosebi Statele Unite), care avea interese de o importanţă crucială în estul Mediteranei, nu putea tolera aşa ceva.

Conflictul din Kosovo ameninţa Macedonia în două feluri. Prin programul său, UÇK căuta să obţină independenţa Kosovo – pe albanezi nu îi mai putea mulţumi altceva în acel moment. Dar o provincie independentă Kosovo ar fi acţionat ca un magnet puternic asupra albanezilor din Macedonia – albanezii puteau vedea pentru prima dată, ca prin ceaţă, contururile unei Albanii Mari. Mai presante s-au dovedit însă a fi consecinţele pe care le-ar fi putut avea exodul puternic de refugiaţi din Kosovo spre Macedonia asupra echilibrului fragil al acesti ţări. Din acest motiv, guvernele occidentale au refuzat să susţină scopul UÇK: independenţa Kosovo.

O autonomie extinsă față de Belgrad era maximul pe care îl putea oferi comunitatea internațională kosovarilor. Totuși, puterile străine au convenit să garanteze această autonomie prin prezența unei forțe NATO de menținere a păcii. Începând din vara lui 1998, mai mulți reprezentanți occidentali cât se poate de diverși au sperat să convingă UÇK să renunțe la revendicările sale de independență. Trebuiau de asemenea să-l convingă pe Milošević să accepte prezența unei forțe NATO în Kosovo. Au eșuat la ambelele capitole până în ultimul moment, în martie 1999. În fața eșecului absolut al diplomației occidentale, la negocierile de pace de la Paris, UÇK s-a răzgândit și a acceptat autonomia în locul independenței. Autoritățile sârbe au acceptat cea mai mare parte a planului politic pentru autonomie, dar au refuzat categoric să tolereze prezența unei forțe NATO în preasfânta lor provincie Kosovo.
Milošević nu s-a lăsat intimidat de NATO. În aprilie 1999, cu puțin timp înainte de a-și sărbători cea de a cincizecea aniversare, alianța occidentală defensivă se confrunta cu o dilemă neplăcută. Trebuia fie să pornească la război împotriva unei țări de opt milioane de locuitori, fie să-și încalce angajamentul public luat în acest sens, dacă Milošević avea să refuze ceea ce devenise cunoscut sub numele de Acordul de la Rambouillet.
Dacă dădea înapoi, NATO avea să-și piardă prețioasa „credibilitate“. Anunțase că avea să pornească la atac, așa că trebuia să meargă mai departe indiferent de consecințe. Pentagonul sfătuise însă NATO să nu dezlănțuie o campanie de bombardamente dacă nu avea niște scopuri bine definite de război. La fel făcuseră și diplomații europeni de rang înalt, care se implicaseră în politicile din Balcani: „Singura alternativă la a te împușca singur în picior – a afirmat Carl Bildt în fața personalului Casei Albe cu zece zile înainte să înceapă bombardamentele – este să nu o faci“. Răspunsul a fost următorul: „Credibilitate“.
La scurt timp după începerea bombardamentelor, în seara zilei de 24 martie 1999, a devenit evident că argumentul „credibilității“ nu reprezenta un scop clar de război. Conducătorii NATO plecaseră de la premisa că Milošević avea să capituleze la câteva zile după lansarea unei campanii aeriene. Încăpățânarea sa de a se menține ferm pe poziții a scos la iveală nesiguranța strategiei occidentale. În prima săptămână de bombardamente, liderii NATO au venit cu o serie de scopuri ceva mai precise, care nu au luminat însă pe nimeni. Campania intenționa ba să-l

forţeze pe Milošević să accepte acordul de pace de la Paris; ba să prevină o catastrofă umanitară în Kosovo; ba să degradeze şi să distrugă armata iugoslavă; ba să slăbească puterea lui Milošević; ba să stopeze extinderea conflictului dincolo de Kosovo.
Defensiva aeriană iugoslavă nu putea face faţă bombardierelor şi rachetelor de croazieră ale NATO. Însă uimitoarea declaraţie publică a NATO, făcută înainte de demararea campaniei, cum că operaţiunea nu avea să implice detaşarea de trupe terestre i-a oferit lui Milošević un incredibil avantaj tactic. Singura sa armă de război erau cele două milioane de albanezi din Kosovo. Nu a pierdut timpul şi a direcţionat sute de mii de refugiaţi în Albania, Macedonia şi Muntenegru. În loc să prevină o catastrofă umanitară, decizia NATO a contribuit puternic la declanşarea unui dezastru. Un exod de proporţii biblice a ameninţat să inunde Macedonia şi Albania. Sârbii au canalizat de asemenea zeci de mii de oameni în Muntenegru pentru a-l destabiliza pe rivalul lui Milošević, Djukanović. Exodul unui număr atât de mare de albanezi în Macedonia a avut consecinţe care mai de care mai grave. Era ca şi cum populaţia Londrei sau New Yorkului ar fi crescut cu un sfert peste noapte; ca şi cum peste un sfert de milion de persoane ar fi fost abandonate într-o regiune de mărimea Toscanei. Cu toate acestea, NATO nu a luat vreo măsură pentru a face faţă acestei situaţii şi a încercat în schimb să plaseze povara exclusiv pe umerii Macedoniei, lăsând-o să se confrunte singură cu problema dificilă a refugiaţilor. Va trebui să treacă mult timp până când Macedonia va putea fi considerată din nou o ţară stabilă.
În loc să-l abandoneze pe Milošević, aşa cum sperase Occidentul, sârbii s-au unit iniţial în spatele preşedintelui lor, permiţându-i să distrugă peste noapte cea mai mare parte a mass-mediei independente. Campania a subminat puterea deţinută de Mile Djukanović în Muntenegru, mai ales pentru că NATO bombardase efectiv republica încercând să distrugă bazele militare federale. Dacă Milošević ar fi avut vreun scop de război, distrugerea lui Djukanović ar fi fost probabil cel mai important dintre acestea. Atât Djukanović, cât şi opoziţia democratică din Serbia, care devenise mai puternică în cei doi ani care precedaseră criza din Kosovo, au avut de suferit de pe urma campaniei NATO. De la începutul campaniei, liderii NATO au oferit nenumărate asigurări că luptau împotriva lui Milošević şi a regimului său, nu împotriva poporului sârb. Cu toate acestea, refuzul de a-şi expune propriile trupe unui risc, într-un

război terestru, şi faptul că au preferat să distrugă infrastructura economică a Serbiei din aer, provocând astfel „pagube colaterale“ – şi anume victime în rândul civililor – a părut a fi o pedeapsă generală pentru foarte multă lume. Bineînţeles că odată ce s-a lansat în această campanie aeriană, Alianţa nu a avut încotro decât să-şi intensifice operaţiunile până la obţinerea unei victorii clare. Care avea să fie preţul unei asemenea victorii?

Vârtejul din Balcani

Există o serie de motive practice la fel de importante pentru care Occidentul s-a implicat în cele din urmă în Iugoslavia. Cea mai mare parte a acestora se bazează pe argumente care îşi au originile în afara Balcanilor: statutul şi viitorul NATO, rolul Statelor Unite de superputere militară mondială şi, mai ales, miza strategică a Washingtonului în chestiunile europene ş.a.m.d. Toate aceste argumente sunt împachetate eufemistic în termenul preferat al vocabularului diplomatic american recent: credibilitatea. Dacă exemplele din Antichitate sunt bune la ceva, poate că cel mai sugestiv ar fi comportamentul zeilor din Războiul Troian, care şi-au urmărit propriile interese în momentul în care au înclinat sorţii conflictului, fără măcar să se prefacă că ar fi făcut acest lucru pentru binele omenirii. Dar erau, în fond şi la urma urmei, zeităţi.

Maria Todorova[12]

Războiul de propagandă care a însoţit conflictul din Kosovo a fost intens chiar şi din prisma standardelor moderne. Pe teritoriul Serbiei, guvernul Milošević a comparat bombardamentele aeriene cu atacul lansat de naziști asupra Belgradului în 1941. Aceasta era o afirmaţie cinică din partea unui regim care folosea adesea violența împotriva oponenţilor săi din interiorul şi exteriorul ţării. Cu toate acestea, imagistica sângeroasă a reîntărit sentimentele împărtășite în interiorul ţării chiar şi de mulți dintre cei mai înverşunaţi oponenţi ai lui Milošević, şi anume: campania NATO ar fi fost în cel mai bun caz neadecvată şi în cel mai rău caz imorală.

Liderii NATO au pretins că prima intervenţie militară unilaterală „în deplasare“ a organizaţiei ar fi fost o acţiune morală, motivată nu de interesele strategice sau economice ale membrilor săi, ci de un angajament faţă de valorile umanitare.
Pe parcursul războiului, bătălia pentru superioritate morală s-a concentrat pe două concepte diametral opuse ale relaţiilor internaţionale. Serbia se baza pe un concept de mult consacrat prin tradiţie, chiar dacă frecvent încălcat, şi anume ideea de suveranitate – dacă o ţară nu ameninţa de fapt o terţă entitate, atunci intervenţia militară nu putea fi justificată în vreun fel.
NATO acţiona pe baza unei noi teorii, formate pe parcursul conflictelor din Bosnia şi Croaţia. Intervenţia militară împotriva statelor suverane, proclama această doctrină în curs de formare, este legitimă în cazul în care previne sau împiedică abuzul umanitar comis de un stat împotriva propriilor cetăţeni, în acest caz albanezii din Kosovo. Considerentele de ordin umanitar sunt suficiente pentru a justifica războiul.
Aceasta era o ruptură evidentă cu etica Războiului Rece, stabilită la Ialta în 1945 şi reprezentată de doctrina suveranităţii limitate stipulată de Brejnev. În timpul Războiului Rece, NATO nu fusese pregătită să tulbure relaţiile cu Uniunea Sovietică şi Europa de Est din cauza abuzurilor împotriva drepturilor omului. NATO se aşteptase bineînţeles ca Moscova să-i întoarcă favorul când venea vorba de complicitatea Vestului la abuzurile umanitare comise mai ales în Indochina, America Latină şi Orientul Mijlociu.
Consecinţele noii doctrine a intervenţiei umanitare, în continuare neclare, sunt vizibile şi în afara Balcanilor, iar acest lucru a devenit evident mai ales după înfiinţarea Tribunalului Penal Internaţional pentru presupusele crime comise împotriva umanităţii în fosta Iugoslavie şi Rwanda. Acestea sunt strâns legate de încercările guvernului spaniol de a-l aduce în faţa instanţei pe fostul dictator din Chile, generalul Augusto Pinochet. Dacă va fi aplicată în mod consistent pe viitor, plasarea chestiunilor umanitare pe o poziţie centrală în politicile externe va atrage după sine o revizuire fundamentală a conceptului de relaţii internaţionale.
Ambele tabere au descris războiul din Kosovo ca fiind o confruntare în numele principiului suveranităţii tocmai pentru a-şi asigura un sprijin mai puternic din partea populaţiei şi pentru a ascunde nişte chestiuni

mai puțin plăcute. Milošević a făcut un calcul simplu și a ajuns la concluzia că statutul său politic avea să se consolideze dacă sfida ultimatumul NATO. Conducerea NATO a pus accentul pe aspectul umanitar nu atât din cauza unor motive ascunse, cât pentru a-și masca propria confuzie profundă referitoare la țelurile și tacticile sale.

După capitularea militară a Iugoslaviei, o consecință mai gravă a împachetării conflictului în acest limbaj al suveranității a devenit evidentă. Bombardamentele au provocat mari pagube în Serbia și Kosovo, iar statele vecine din Balcani au suferit daune economice secundare la fel de mari. Estimarea pierderilor suferite de Serbia, incluzând provincia Kosovo, pe parcursul celor trei luni de război, oscilează undeva între 7 și 10 miliarde de dolari. Reconstrucția Serbiei și provinciei Kosovo va costa circa 10 miliarde de dolari și va fi dusă la bun sfârșit pe parcursului unei perioade de 3–5 ani. Dar și alte țări au de asemenea nevoie de asistență pe termen scurt pentru a compensa pentru scăderea PIB provocată de război, cu 5 la sută în două dintre cele mai grav afectate state, Macedonia și Bosnia-Herțegovina, până la 0,5 la sută în România și Ungaria. Și asta nepunând la socoteală sumele mult mai mari necesare pentru redresarea pe termen lung a regiunii, problemă provocată de cei zece ani de instabilitate din Iugoslavia. Estimările timpurii efectuate de Institutul pentru Economie de la Viena ne arată că are să fie nevoie de 100 de miliarde de dolari pentru a crea un climat stabil în Balcani.

Aceste chestiuni ce țin de reconstrucție și redresare, fără să aibă legătură cu lupta maniheistă proclamată de NATO și conducerea de la Belgrad, vor defini, în retrospectivă, moralitatea războiului din Kosovo. Afirmația Occidentului cum că ar fi câștigat o victorie etică în Balcani la începutul lui iunie 1999, când Iugoslavia a capitulat, nu a fost deloc surprinzătoare, cu toate că a rămas irelevantă în cadrul contextului istoric mai larg al relațiilor dintre marile puteri și Balcani. Să revendici o asemenea victorie cu toată sinceritatea ar însemna să contrazici un model ce datează de mai bine de un secol. În conformitate cu acest model, marile puteri au intervenit energic în regiune, fie dezlănțuind, fie instigând la violență, înainte de a bate în retragere și a se spăla pe mâini de orice responsabilitate pentru consecințelele intervenției inițiale.

Înainte de 1999, marile puteri interveniseră de trei ori în Balcani. Prima dată, cu prilejul Congresului de la Berlin din 1878, când diplomații

europeni au căzut de acord să înlocuiască puterea otomană construind un sistem de alianţe rivale în Peninsula Balcanică. A doua oară, odată cu ultimatumul înaintat de Austro-Ungaria Serbiei în vara lui 1914, care a culminat cu Tratatul de la Lausanne şi marele schimb de populaţii dintre Grecia şi Turcia. A treia intervenţie a început cu atacul nejustificat lansat de Italia împotriva Greciei în martie 1940 şi s-a încheiat cu consolidarea regimurilor prosovietice fără reprezentare populară din Bulgaria şi România şi o administraţie prooccidentală în Grecia.

Aceste trei intervenţii au fost atât de distrugătoare încât au garantat înapoierea economică a Peninsulei Balcanice în comparaţie cu restul Europei. Iar violenţa încurajată de aceste intervenţii, dezlănţuită adesea de popoarele balcanice unele împotriva celorlalte, a făcut în aşa fel încât să perpetueze această profundă dezbinare civilă şi naţională. În Occident însă, aceste evenimente sunt arareori văzute ca rezultatul unei intervenţii externe. Din contră, statele balcanice sunt cele considerate vinovate şi sunt privite ca nişte infractoare, care obligă puterile străine să intre fără prea mare tragere de inimă în conflictele lor imposibil de soluţionat. Această Peninsulă Balcanică imaginară – un univers în care oamenii nu sunt motivaţi de considerente de ordin raţional, ci de o misterioasă sete de sânge congenitală – este invocată ori de câte ori marile puteri încearcă să se lepede de responsabilitatea care le revine pentru dificultăţile economice şi politice suferite de această regiune din cauza intervenţiilor externe. „Balcanii“, a scris Theodore Geshkoff în 1940, „sunt prezentaţi de regulă lumii exterioare doar când trec prin clipe de teroare şi probleme; în restul timpului, sunt ignoraţi cu dispreţ.“

Iar statele balcanice ar fi avut nevoie disperată de angajamentul marilor puteri tocmai pe parcursul acestor îndelungate perioade în care au fost neglijate. Singura ţară care a arătat un interes susţinut pentru dezvoltarea economică a Balcanilor a fost Germania nazistă, în anii 1930.

Atacul NATO asupra Serbiei şi provinciei Kosovo trebuie judecat în primul rând din această perspectivă. Dacă Occidentul nu va reuşi să rezolve efectele, şi nu numai cele ale campaniei aeriene de trei luni din 1999, ci ale celor 120 de ani de evaluări greşite şi indiferenţă care au caracterizat perioada care s-a scurs de la Congresul de la Berlin până în prezent, atunci acţiunile NATO nu se vor deosebi prea tare de cele ale marilor puteri, care au intervenit în trecut în peninsulă. NATO nu poate pretinde că a repurtat o victorie morală sau politică dacă singura

realizare a campaniei sale aeriene a fost alungarea Serbiei lui Milošević din Kosovo.
Necesitatea reconstrucţiei politice şi economice a Balcanilor e mai presus de orice discuţie. Însă aceasta este o provocare care mai degrabă descurajează. Pe parcursul campaniei aeriene, lipsa de pregătire a NATO a fost evidentă. A fost evidentă şi după victoria repurtată, odată ce Alianţa s-a dovedit incapabilă să oprească UÇK de la a impune un regim de intimidare şi crime, care a convins toată minoritatea sârbă din Kosovo să părăsească provincia în câteva săptămâni de la întoarcerea albanezilor. Dacă cea mai mare maşinărie militară din istorie este incapabilă să impună legea şi ordinea într-o mică provincie, nu avem cum să nu ne întrebăm oare ce rezervă viitorul celuilalt protectorat, mai mare, al comunităţii internaţionale, Bosnia-Herţegovina. Rămâne de asemenea de văzut dacă marile puteri şi, mai presus de toate, Statele Unite dispun de resursele politice şi economice necesare pentru a face faţă Serbiei, în timp ce aceasta planează undeva suspendată între război civil, colaps economic şi conflict cu republica înfrăţită, Muntenegru. Dar, dacă marile puteri nu reuşesc să profite de şansa care li se oferă în prezent, cea de a investi puternic în regiune, Balcanii vor continua să sufere câteva decenii bune din noul mileniu.

******** Vezi Capitolul 3.
******** Vezi Capitolul 8.
******** Vezi Capitolul 6.
******** Vezi Capitolul 8.
******** Vezi Capitolul 3.

EPILOG

Ușile batante

Europa, crimă și criză economică, 1999–2012

Căderea lui Milošević și moartea lui Djindjić

Dimineața însorită a zilei de 12 martie 2003 părea să aducă cu sine promisiunea sfârșitului unei ierni geroase. Cu o scurtă întârziere, prim-ministrul sârb Zoran Djindjić a plecat din reședința sa din Dedinje, cu gândul la ziua lungă de lucru care se întindea în fața sa. Cea mai importantă întâlnire de pe agenda lui era o întrevedere cu ministrul de externe suedez, Anna Lindh. Aceasta nu era o simplă formalitate. Stockholmul fusese un susținător îndârjit al programului de modernizare al Serbiei, inițiat de Djindjić după preluarea funcției de prim-ministru, în ianuarie 2001. Unul dintre cele mai importante scopuri ale sale era o viitoare aderare a Serbiei la Uniunea Europeană, iar Suedia se dovedise a fi unul dintre cei mai de încredere susținători ai Belgradului.
La ora 12:25 fix, mașina de protocol a lui Djindjić, un BMW negru, seria 7, a pătruns în curtea clădirii guvernului sârb, cotind din strada Nemanjina din centrul Belgradului. Prim-ministrul s-a chinuit să iasă din mașină, căci cu zece zile înainte își rupsese tendonul lui Ahile jucând fotbal, așa că garda sa de corp, Milan Veruović, i-a înmânat o pereche de cârje. Când să facă primul pas înspre intrarea în clădire, un glonț, care se apropia de el cu viteza de 700 de metri pe secundă, l-a lovit în dreapta pieptului. Două secunde mai târziu, al doilea glonț, tras de aceeași carabină Hecker & Koch G3 i-a secționat pelvisul lui Veruović.
Djindjić a murit pe loc. Glonțul avea carcasă metalică, iar vibrațiile generate de acesta i-au zdrobit mai multe organe la impact. Veruović a rămas în stare critică timp de mai multe săptămâni, dar în cele din urmă a supraviețuit.
Asasinarea premierului sârb, în vârstă de cincizeci de ani, s-a remarcat drept unul dintre cele mai dăunătoare evenimente dintr-o serie de asasinate comise în Peninsula Balcanică în cei cincisprezece ani de la încheierea războiului din Bosnia, în 1995. Acesta a fost momentul definitoriu al unei lupte de primă importanță. Democrațiile care tocmai

luau naștere în regiune se bucurau de un nivel oscilant de sprijin politic. Se puteau lăuda cu o legitimitate mult mai mare decât orice altă formă de guvernare care le precedase, dar erau slabe, dacă nu chiar fragile. Împotriva lor se ridica o coaliție puternică și malițioasă de bande criminale puternice și părți ale clasei oligarhilor. Aceștia erau influenți în politică, serviciile de securitate, infrastructură economică și o bună parte a presei scrise și serviciilor de radio și televiziune.

Aceste grupări contribuiseră puternic la apariția violenței naționaliste pe parcursul războaielor din fosta Iugoslavie. Membrii lor formau de cele mai multe ori nucleul acelor miliții notorii, brutale, responsabile pentru epurările etnice disproporționat de frecvente din anii de război. Deși fuseseră asociate unor curente naționaliste violente pe parcursul conflictelor, aceste grupări întrețineau relații strânse unele cu celelalte, legături care nu țineau cont de acele diviziuni de ordin național pe care s-au străduit atât de tare să le creeze și alimenteze. Se pare că beneficiile dobândite din afacerile ilegale, care au otrăvit rapid o bună parte a economiei regionale, erau îndeajuns pentru a depăși chiar și cele mai patriotice pasiuni.

În Serbia, încăpățânarea celui mai înstărit grup criminal de a exercita controlul decisiv asupra procesului politic a provocat atât moartea lui Djindjić, cât și, ceva mai târziu, chiar decăderea organizației (deși bineînțeles că acest lucru nu a pus capăt și crimei organizate în general).

Evenimentele din martie 2003 au avut un impact colosal și dincolo de granițele Serbiei. Răspunsul Uniunii Europene la asasinarea prim-ministrului a fost paradoxal. Pe de o parte, ministrul grec de externe, George (Giorgos) Papandreou, a convins Uniunea Europeană să-și asume un angajament fără precedent și să accepte, în cadrul unui summit organizat la Salonic în iunie 2003, ca toate statele balcanice să adere pe viitor la UE (cu toate acestea, Uniunea s-a oprit cu puțin timp înainte de a oferi un program strict de aderare). A făcut acest lucru pentru a sublinia angajamentul Europei față de moștenirea lui Djindjić, dar și pentru că procesul de aderare obliga guvernele din regiune să se supună unei reforme instituționale amănunțite. Pe termen lung, potrivit acestei teorii, procesul avea să se dovedească deosebit de valoros în consolidarea statului de drept în Peninsula Balcanică postbelică și să ofere un sprijin indispensabil, avizat, necesar pentru modernizarea economiilor.

Cu toate acestea, nu toate instituțiile Uniunii au primit cu brațele

deschise acest angajament. Consiliul Justiției și Afacerilor Interne de la Bruxelles a încercat să ridice obstacole dificile în calea membrelor aspirante, deoarece se temea că presupusa influență a rețelelor criminale și corupte din Balcani începea să crească în anumite state membre UE. Aceste temeri au modelat și atitudinile UE vizavi de Bulgaria și România, deși cele două state aflate la est de fosta Iugoslavie erau mult mai avansate în drumul lor spre aderare.
Problemele aduse cu sine de crima organizată și corupție, la care s-a adăugat insistența ca toate statele din fosta Iugoslavie să coopereze nemijlocit cu Tribunalul Penal Internațional pentru Fosta Iugoslavie de la Haga, constituiau cea mai mare provocare pentru statele din Vestul Balcanilor (așa cum au redenumit miniștri de externe ai UE această regiune). Criminalii și membrii milițiilor puși sub acuzare (de cele mai multe ori acești termeni erau sinonimi) aveau colaboratori și susținători în cea mai mare parte a instituțiilor statului, îndeosebi în serviciile secrete și forțele de ordine. Din moment ce exact acele forțe care trebuiau combătute erau infiltrate în structurile statului, capacitatea țării de a le combate era evident foarte limitată.
Această problemă, respectiv infiltrarea elementelor criminale în structurile statului, era prezentă în toate țările balcanice, inclusiv în Grecia, membră UE din 1981. Însă dată fiind poziția geografică a Serbiei, ca nod al rutelor regionale de transport, rețelele clandestine sârbe întreținеau legături cu omoloagele lor din toate statele învecinate.

Asasinarea lui Djindjić își avea originile cu patru ani înainte, în vara lui 1999, când președintele din acel moment al Serbiei, Slobodan Milošević, acceptase termenii impuși de NATO pentru încheierea celor trei luni de bombardamente care măcinaseră Iugoslavia federală (cu toate că acest război fusese purtat în primul rând între Serbia și NATO, căci președintele muntenegrean, Milo Djukanović, explicase cât putuse de clar, încă de la începutul conflictului, atât Belgradului, cât și NATO, că Muntenegru nu avea vreun interes să lupte împotriva celei mai puternice alianțe militare din istorie).
NATO pornise la război împotriva a ce mai rămăsese din Iugoslavia (din cele șase republici constituente acum mai rămăseseră doar două, Serbia, cu provinciile Kosovo și Voivodina, respectiv Muntenegru) la sfârșitul lui

martie. Însă, contrar aşteptărilor majorităţii occidentalilor, după mai bine de trei luni de război, Milošević reuşea să se menţină în continuare pe poziţii. Motivul principal al acestui aparent eşec al NATO pornea de la refuzul preşedintelui american Bill Clinton de a trimite trupe terestre împotriva Armatei Iugoslave din Kosovo. Clinton încă trăgea ponoasele după un raid organizat de mântuială împotriva Somaliei de predecesorul său, George H.W. Bush, şi umilirea trupelor americane la Mogadishu, la sfârşitul lui 1993 şi începutul lui 1994. Prin urmare, s-a opus presiunilor exercitate de premierul britanic, Tony Blair, pentru a organiza o invazie terestră în Serbia pornind din Kosovo şi Macedonia.

Pe măsură ce se apropiau lunile de vară, unele membre NATO, dintre care cea mai importantă a fost Germania (stat pentru care, după o jumătate de secol de pauză, conflictul armat era o noţiune complet nouă), au început să cadă pradă neliniştii. Cu cât se prelungea mai mult campania de bombardare a Serbiei, cu atât mai vehementă era opoziţia populaţiei germane faţă de aceasta. Această atitudine a devenit evidentă în mai, când una dintre persoanele care luau parte la conferinţa de partid a verzilor, partener mai mic al socialiştilor aflaţi la guvernare, a aruncat o peniţă cu cerneală în direcţia ministrului de externe, Joschka Fischer, rănindu-i urechea. Alături de Germania, Republica Cehă, Italia şi Grecia dădeau de înţeles Bruxelles-ului şi Washingtonului că sprijinul lor pentru război îşi avea limitele sale şi că, după două luni, acestea deveneau vizibile.

Nu am avea cum să ne imaginăm că Statele Unite ar fi renunţat la campanie decât în împrejurări extreme. O retragere nu numai că ar fi însemnat o umilinţă de nesuportat, dar ar fi atras mai mult ca sigur după sine prăbuşirea NATO. Cu toate acestea, eşecul bombardamentelor aeriene a provocat mare panică la sediul NATO de la Bruxelles şi în capitalele din statele membre ale alianţei.

Nu este deloc surprinzător că bombardamentele neîncetate au avut un impact psihologic negativ asupra civililor sârbi. Este adevărat că primele ţinte au fost militare, dar după câteva săptămâni, pe lista bombardamentelor au intrat şi infrastructura economică, politică şi mass-media sârbă. Printre cele mai notorii evenimente s-au numărat atacurile asupra sediului serviciului sârb de radioteleviziune, când au fost ucişi cincisprezece civili, şi bombardamentul din 7 mai demarat împotriva Ambasadei Chinei, soldat cu moartea a trei diplomaţi şi o

deteriorare rapidă a relațiilor sino-americane.
În ceea ce-i privea pe sârbi, aceștia se aflau la mijloc. Poetul american de origine sârbă, Charles Simic, a observat cea mai grăitoare inscripție apărută la Belgrad pe parcursul războiului: „NATO în aer; Milošević pe pământ“[1]. Cu toate acestea, susținerea de care se bucura Milošević în rândurile populației sârbe a crescut într-o oarecare măsură pe parcursul campaniei, căci bombardamentele de precizie ale NATO au avut drept țintă nucleul unor centre rezidențiale importante, îndeosebi din capitala Belgrad (aproape treisprezece ani mai târziu, unele dintre cele mai mari clădiri din centrul orașului, precum cea a Ministerului Apărării, sunt în continuare în ruine). Iar atât timp cât campania NATO se limita strict la spațiul aerian, generalii iugoslavi descopereau că puteau menține controlul în Kosovo și îl puteau ajuta în continuare pe Milošević să-și ducă la bun sfârșit programul de violență și expulzare împotriva locuitorilor albanezi din provincie.
Acest lucru a acutizat pe de altă parte înfiorătoarea criză a refugiaților izbucnită în învecinata Albanie, dar mai important de atât în Macedonia, o țară care deja suferea de pe urma neîncrederii din ce în ce mai mari dintre cele două popoare, slavii și albanezii, care locuiau pe teritoriul ei.
În condițiile în care Milošević își consolida, chiar dacă temporar, poziția în Serbia, Bill Clinton, și mai ales premierul britanic Tony Blair, erau veneraţi de albanezi ca niște semizei. Într-adevăr, un comentator britanic însărcinat să revizuiască o serie de biografii ale lui Blair a susținut că ziua în care a îmbrățișat cauza provinciei Kosovo a fost un moment de cotitură în cariera lui ministerială, care avea să aibă de altfel un impact de amploare asupra politicilor mondiale. Eseul lui Peter Wilby, publicat în The Guardian, merită citat în detaliu, căci îl include pe prim-ministrul britanic pe lunga listă de politicieni importanți care s-au folosit de intervențiile în Balcani pentru a-și cimenta statutul pe plan intern. Campania din Kosovo, deși mai puțin controversată decât războaiele declanșate în deceniul următor în Irak și chiar și în Afganistan, a pregătit din punct de vedere filosofic terenul pentru dezastrele ce au urmat după evenimentele din 11 septembrie 2001. Remarcând cât de frustrat devenea prim-ministrul când se lovea de greoaiele elemente birocratice asociate chestiunilor de ordin intern, precum reforma sistemului de sănătate, Wilby a notat:

Nu este de mirare că Blair a început să devină din ce în ce mai interesat de politica externă. Aici a găsit o certitudine filosofică mai mare, mai multe oportunități de a-și folosi talentele personale și o capacitate mai mare de a obține rezultate rapide. După cum spune și Jenkins[2], „a descoperit aici un teatru de putere care îl mulțumea, unde ordinele erau ascultate, iar lucrurile duse la bun sfârșit". Iar faptul că ar fi, așa cum ne sugerează Stephens[3], de mult timp un intervenționist liberal după modelul lui Gladstone îl face să-și dorească să se arunce pe scena mondială, în vreme ce credința sa creștină îl împinge să îmbrățișeze teoria potrivit căreia „națiunile civilizate aveau dreptul și datoria de a înfrunta suferințele din afara granițelor lor"…

Astfel, Blair a descoperit o scenă pe care putea acționa cu deplină încredere și în mod decisiv. Ori de câte ori a pornit la război, a făcut acest lucru în pofida unor critici aspre, dar a reușit de fiecare dată să supraviețuiască. În Kosovo, el a fost șoimul, a cerut să i se trimită trupe terestre și a întins atât de mult coarda cu Clinton încât aproape că a rupt prietenia cu acesta. La început, războiul nu a evoluat bine, iar Blair le-a spus consilierilor săi că acesta avea să fie sfârșitul său. Dar și-a ținut emoțiile în frâu, a preluat personal frâiele efortului britanic… și a ieșit din război triumfător…

Însă Kosovo i-a dat lui Blair o nouă imagine de sine: nu mai era un om, după cum spune Stephens, „bătut din stânga și din dreapta de vânturile opiniei publice", era o persoană cu un scop clar, care dădea dovadă de forță în fața vicisitudinilor. Rawnsley[4], care îl admira foarte mult, scrie: „A luat atitudine, iar în timp ce alții se grăbeau să se ascundă, el a rămas fidel misiunii sale". Insistând să accelereze cursul războiului și să trimită trupe terestre în regiune, a rămas izolat atât în cadrul Alianței Occidentale, cât și al propriului guvern. Rezultatul, scrie Seldon[5], „a fost că a început să se bazeze din ce în ce mai mult și să aibă încredere totală în anturajul restrâns care îl înconjura". În plus, lui Blair „i s-a întipărit în minte ideea că el era puntea dintre Statele Unite și Europa și că doar el putea explica Washingtonului ce gândea bătrânul continent și vice-versa".

Prin urmare, drumul către Bagdad a pornit direct din Priștina, unde, după războiul din Kosovo, Blair a fost ridicat în slăvi ca un erou…[6]

În cele din urmă, insistența lui Blair de a trimite trupe terestre în Kosovo l-a convins pe Clinton să amenințe cu detașarea acestora. Această amenințare a avut la rândul ei un rol important în a convinge conducerea armatei iugoslave că aceasta nu era o luptă pe care o putea câștiga și că insistența lui Milošević de a opune rezistență devenea contraproductivă.
Mișcarea decisivă nu a avut însă loc pe câmpul de luptă, ci pe frontul diplomatic. Președintele finlandez, viitor laureat al premiului Nobel, Martti Ahtisaari, reușise, cu susținerea americanilor, să sugereze guvernului rus să abandoneze orice fel de sprijin oferit lui Milošević. Împreună cu fostul prim-ministru rus Viktor Cernomârdin, Ahtisaari a întreprins la începutul lui iunie o vizită la Belgrad și i-a prezentat în detaliu lui Milošević opțiunile pe care le avea – fie cădea de acord cu semnarea planului de pace al NATO, fie Alianța, care deja adusese în regiune aproape 38 000 de misiuni de bombardament, era hotărâtă să înlăture regimul, zdrobindu-l prin accelerarea campaniei aeriene și pregătindu-se pentru o invazie. Rezistența, a avertizat conducerea Armatei Iugoslave, nu mai era o opțiune viabilă.
Elementul-cheie al acestui plan era decizia Rusiei de a nu extinde vreun fel de garanție politică lui Milošević. Președintele Boris Elțîn, care încă își revenea după prăbușirea rublei, criză care lovise Rusia cu un an înainte, nu se afla în postura de a înfrunta NATO. În condițiile în care puterea sa politică începea să se evapore în directă legătură cu alcoolismul și senilitatea sa din ce în ce mai evidente, Elțîn și-a adus de asemenea aminte, prin aburii de vodcă ce-i începțoșau mintea, că Milošević îi susținuse pe organizatorii loviturii de stat din Rusia din august 1991. Nu avea de gând să-și pericliteze și mai mult statutul de președinte contestând NATO, un risc politic colosal, în numele unui văr nerecunoscător. Nu putem decât să speculăm cum a reacționat Elțîn la oferta extravagantă și destul de disperată trimisă de Milošević în al unsprezecelea ceas, prin care cerea includerea Serbiei într-o uniune politică cu Rusia și Belarus.
Războiul din Kosovo a avut două consecințe importante, prima cu implicații regionale grave, a doua cu ramificații internaționale.
Statele membre ale victorioasei Alianțe Nord-Atlantice nu se puseseră de acord și nu stabiliseră care avea să fie rezultatul constituțional exact al conflictului. Occidentul nu pornise la război cu scopul de a crea o

provincie independentă în Kosovo, deşi acest ţel era implicit pentru o parte a membrilor Alianţei (însă nu pentru toţi). Cert este că albanezii din Kosovo și trupele lor de gherilă, precum Armata de Eliberare din Kosovo, înțelegeau independența ca fiind axiomatică. Însă, în loc să poarte război pentru un scop politic clar, conducerea politică a NATO testa noua doctrină a intervenţiei umanitare propuse de Tony Blair, respectiv dreptul autoconferit de a interveni în politicile interne ale unui stat preocupat să-și suprime în mod violent o parte a cetăţenilor. Nu a trebuit să treacă mult timp pentru ca lumea să-și dea seama că un război purtat în numele unei filosofii atrăgea ulterior după sine doar probleme politice și constituționale.

În timp ce trupele iugoslave abandonau Kosovoul în conformitate cu Acordul Ahtisaari-Cernomârdin, detașarea trupelor NATO și a celorlalte forțe (inclusiv soldați ruși) în Kosovo a fost mai degrabă aleatorie. Rușii, care potrivit tratatului se alăturaseră ocupației din Kosovo, au pornit în grabă din Bosnia (unde erau staționați ca parte a unei alte forțe de menținere a stabilității în Balcani) să ocupe aeroportul din capitala Priștina. La acel moment, generalul Wesley Clarke, comandantul suprem al trupelor aliate NATO în Europa, i-a ordonat general-locotenentului Mike Jackson, conducătorul britanic al Forţei de Reacţie Rapidă din Kosovo, să blocheze atacul rus asupra aeroportului. Jackson, faimos pentru stilul său direct și tăios, a refuzat ordinul. Replica sa a devenit fără îndoială unul dintre cele mai memorabile citate atribuite perioadei războiului: „Soldații mei nu o să fie responsabili pentru declanșarea celui de-al Treilea Război Mondial!“

În nordul regiunii, soldații francezi au tras o linie prin mijlocul localității Mitrovica – albanezii locuiau la sud de râul Ibar, iar circa 50 000 de sârbi se strânseseră pe celălalt mal al râului, până la granița cu Serbia, care se afla la circa 50 de kilometri mai la nord.

În celelalte regiuni, trupele de ocupație, care au fost rapid transformate în forță de menținere a stabilității, KFOR, și-au dat seama că aveau să fie nevoite să formeze cercuri de protecție în jurul sârbilor care locuiau în enclavele aflate la sud de Mitrovica. Unii membri ai Armatei de Eliberare din Kosovo și populația albaneză erau hotărâți să se răzbune pe vecinii sârbi pentru umilințele și violențele suferite din cauza statului sârb.

Pentru comunitatea internațională, războiul din Kosovo era important pe termen lung tocmai din cauza statutului constituțional incert al

teritoriului. Această ambiguitate fusese înscrisă în Rezoluția 1244 a Consiliului de Securitate al ONU, documentul care reglementa de fapt guvernarea postbelică din Kosovo. Paragrafele 10 și 11 subliniază cel mai bine acest lucru:

10. Autorizează Secretariatul General, cu ajutorul organizațiilor internaționale relevante, să pună bazele unei prezențe civile internaționale în Kosovo pentru a oferi o administrație provizorie, în cadrul căreia locuitorii provinciei Kosovo să se poată bucura de autonomie extinsă în granițele Republicii Federale Iugoslavia, și care va asigura o guvernare de tranziție, formând și supraveghind în același timp dezvoltarea unor instituții democratice provizorii, capabile să asigure un trai pașnic și firesc pentru toți locuitorii provinciei Kosovo;
11. Decide că printre principalele responsabilități ale prezenței civile internaționale vor fi:
(a) Promovarea, până la acordul final, a unei autonomii cât mai largi și a autoguvernării în Kosovo, ținând cont de anexa 2 a acordurilor de la Rambouillet (S/1999/648).
Pe viitor, adepții revendicărilor Serbiei în Kosovo aveau să susțină că paragraful 10 excludea declararea independenței, iar cei care îi sprijineau pe kosovari că, dimpotrivă, paragraful 11 permitea aceasta. Totul devenea o chestiune de interpretare, iar aceste minunate prevederi aveau să provoace multe dezbateri aprinse pe parcursul următorilor ani, fără mari rezultate.
UNMIK, administrația ONU însărcinată să administreze teritoriul până când instituțiile autonome aveau să fie pe deplin funcționale, avea de dus la bun sfârșit o sarcină extrem de dificilă. În colaborare cu KFOR, forța militară multinațională, UNMIK era o mică armată de birocrați internaționali, a căror majoritate nu știa o iotă din limbile vorbite în regiune și nu mai pusese vreodată piciorul în Balcani. Membrii UNMIK trebuiau să supravegheze toate procesele, de la colectarea gunoiului până la aprovizionarea cu apă și electricitate. Aripa sa politică era de asemenea însărcinată cu planificarea și ulterior cu construirea instrumentelor necesare dialogului politic între albanezi și sârbi și celelalte comunități minoritare. Li se poate atribui meritul de a fi reușit, în mare, să prevină izbucnirea unor conflicte etnice violente majore.

În afară de cele mai sus menționate, rezultatele au fost în cel mai bun caz amestecate. Cel mai evident și mai dezastruos eșec s-a înregistrat pe plan economic, aceasta fiind o sarcină asumată de UE. În Kosovo, rata șomajului era catastrofală, chiar dacă țineai cont de sectorul gri al economiei. Cel mai tulburător lucru era faptul că, printre tineri, rata șomajului atingea aproape 70 la sută, fapt ce l-a determinat pe mogulul mass-media Veton Surroi să observe că dacă această rată ar fi fost semnalată „la Londra, atunci în capitala britanică nu ar mai fi rămas vreo clădire în picioare“[7], ca urmare a tulburărilor sociale pe care le-ar fi provocat această problemă.

La apogeul perioadei de avânt economic global din prima jumătate a primului deceniu al noului mileniu, Kosovo era singurul teritoriu din Europa care înregistra, începând cu 2003, o creștere negativă a PIB-ului. Situația nu s-a ameliorat în condițiile în care această regiune, prin tradiție un exportator net de forță de muncă, a fost nevoită să absoarbă numărul mare de refugiați care se întorcea în provincie din vestul Europei. De îndată ce Belgradul a capitulat în fața NATO, guvernele statelor membre UE i-au alungat fără rezervare pe solicitanții de azil albanezi care sosiseră în Occident din Kosovo, căci acum țara lor era văzută ca fiind liberă, și, ca atare, sigură.

În absența unei economii funcționale, crima organizată a găsit în Kosovo un teritoriu numai bun pentru a-și consolida influența. În 2005, BND, serviciul de informații externe al Germaniei, a redactat un raport detaliat, în care a explicat relațiile de rivalitate dintre trei grupuri de crimă organizată, active în teritorii diferite, și cunoscute sub numele de Llap, Djukagini și Drenica. Documentul a arătat de asemenea că aceste grupuri dețineau, într-un mod foarte eficient, trei dintre principalele partide politice din Kosovo. Raportul se asemăna cu un fel de Who's Who al politicii din Kosovo și includea și o anexă în care erau descrise omoloagele lor, active în rândurile comunității albaneze din învecinata Macedonie.

Printre altele, raportul dădea de înțeles că grupările de crimă organizată jucaseră un rol crucial în evenimentul care amenințase cel mai puternic stabilitatea regională: pe parcursul perioadei imediat următoare războiului, în martie 2004, un grup de albanezi înarmați i-a atacat atât pe sârbii din satul Čaglavica, cât și pe soldații KFOR, care îi protejau. Sute de oameni au murit în această ciocnire, declanșată parțial de frustrarea

albanezilor, care erau nemulţumiţi de ceea ce considerau a fi un progres lent spre independenţa provinciei Kosovo. Raportul BND însă oferă o altă interpretare:

O serie de rapoarte redactate de serviciile secrete arată că structurile regionale de CO (crimă organizată) au jucat un rol important în tulburările din martie 2004. Structurile CO nu au vreun interes în dezvoltarea unei ordini funcţionale de stat pe model occidental, căci acest lucru ar dăuna activităţilor extrem de profitabile de contrabandă…
La începutul lunii aprilie 2004, serviciile secrete din Balcani au făcut cunoscut faptul că grupările de crimă organizată fuseseră cele care gândiseră cele mai recente tulburări din Kosovo, duse la bun sfârşit potrivit ordinelor primite… Membrii mafiei sârbe şi albaneze (din Kosovo) au fost cei care au organizat pregătirile pentru ambele tabere. Potrivit informaţiilor primite (în continuare neconfirmate), pe parcursul tulburărilor, camioane pline ochi cu heroină şi cocaină au traversat nestingherite graniţa.[8]

Şi de această dată, uimitoare este cooperarea (evidentă în repetate rânduri în întreaga regiune) dintre grupările de crimă organizată care aparţineau unor comunităţi etnice considerate de cele mai multe ori ostile una alteia. În plus, această colaborare mafiotă provoca şi violenţe interetnice brutale, soldate cu victime în rândurile compatrioţilor inocenţi. Traficul cu heroină era deosebit de important ca liant pentru interesele ilegale ale reţelelor clandestine albaneze şi sârbe din Kosovo.
La nord de râul Ibar, în enclava sârbă din Kosovo, viaţa era ceva mai tolerabilă pentru oamenii de rând decât traiul majorităţii albaneze din sud. În nord, economia depindea aproape în totalitate de subvenţiile primite de la Belgrad. Bineînţeles că sprijinul financiar şi politic pe care îl oferea Belgradul sârbilor din Mitrovica se bătea cap în cap cu planurile britanicilor şi americanilor de a susţine independenţa provinciei Kosovo.
Dezacordurile dintre hotărârea Serbiei de a-şi menţine cel puţin cu numele suveranitatea în întreaga provincie Kosovo (şi controlul real asupra enclavei din nord) şi revendicările albanezilor din Kosovo, care cereau nici mai mult, nici mai puţin decât secesiunea deplină de

Federaţia Iugoslavia, aveau să se reflecte ulterior în atitudinile arborate de comunitatea internaţională vizavi de această problemă, mai ales în condiţiile în care cele două tabere au început să se ralieze la dorinţele aliaţilor lor mai puternici. Această problemă s-a acutizat în momentul în care kosovarii au decis să-şi proclame unilateral independenţa la începutul anului 2008.

În vara lui 1999 însă, Milošević încă se afla la putere şi aştepta cu nerăbdare să prezinte Rezoluţia 1244 a ONU ca o confirmare a suveranităţii Serbiei în provincie, deşi mărturiile palpabile ale acesteia (cu excepţia enclavelor) dispăruseră cu desăvârşire. Următoarele luni aveau să confirme că Milošević era din ce în ce mai nerealist când venea vorba de evaluarea propriului statut politic. Anturajului său îi era însă clar că, sub conducerea sa, Serbia purtase trei războaie (patru, dacă punem la socoteală şi conflictul cu Slovenia, aşa cum fac mulţi sârbi), fără să cîştige vreunul. Din acest motiv, Milošević era vulnerabil, aşa că unii dintre cei mai vechi susţinători ai săi din serviciile secrete, dar şi din domeniul economic au început să se întrebe dacă nu cumva sosise momentul prielnic pentru o schimbare.

Sârbii de rând se simţeau dezbinaţi, demoralizaţi şi săraci. Deşi nu susţinuseră campania de bombardamente a NATO (lucru deloc surprinzător) înţelegeau că Milošević suferise o înfrângere umilitoare, motiv pentru care nu avea cum să nu fie slăbit. Fără să mai stea pe gânduri, două dintre cele mai dinamice partide de opoziţie, SPO (Mişcarea pentru Reînnoirea Serbiei a lui Vuk Drašković) şi DS (Partidul Democratic condus de Zoran Djindjić) au început să pună la cale diverse strategii pentru a lovi în structura de putere a lui Milošević. Reacţia lui Milošević faţă de reluarea acestor activităţi a trădat atât starea sa psihică încordată, cât şi înclinaţia de a apela cu promptitudine la violenţă pentru a soluţiona nişte presupuse probleme. Prima măsură a lui Milošević a fost cea de a ordona, indirect, uciderea lui Drašković. Tentativa de asasinat împotriva convoiului lui Drašković, care traversa autostrada Ibar (denumită astfel după râul care împarte efectiv Mitrovica în două) s-a soldat cu patru morţi, dar nu şi cu asasinarea principalei ţinte, şi anume Drašković.

Acest incident a vestit debutul unei perioade extraordinare de douăsprezece luni în politicile sârbe, care a culminat cu sfârşitul definitiv al lui Milošević şi începutul unei epoci noi, în continuare imprevizibile

însă, în politicile balcanice.

Luna ianuarie a anului 2000 avea să înregistreze temperaturi negative record, iar sâmbătă, în ziua de 15, o ceață rece ca gheața a învăluit Belgradul cea mai mare parte a zilei. La căderea nopții, temperaturile au început să scadă rapid sub zero grade. Întunericul a fost străpuns de o lumină puternică, de un verde închis, care pornea de la hotelul Intercontinental, un bloc dreptunghiular, lăsat în paragină, care se ridică izolat peste râul Sava, în Belgradul Nou. În interiorul clădirii, un grup de bărbați cu înfățișare dură stăteau cufundați în canapelele de piele din anii 1970 din separeurile hidoase ale holului recepției, discutând despre fotbal și completând bilete de pariuri. La ora 17:04 fix, un fost polițist din Belgrad, Dobrosav Gavrić, a coborât din lift și s-a îndreptat direct spre ei. Când a ajuns în dreptul recepției, a scos o armă și a început să tragă. Timp de aproximativ două minute s-a dezlănțuit un adevărat infern, căci bărbații de pe canapele au început să tragă la rândul lor în polițist. Gavrić a fost rănit în spate, dar a fost salvat de un complice care a apărut de nicăieri și l-a târât afară prin ușa rotativă de la intrarea în hotel, azvârlindu-l într-o mașină care s-a făcut nevăzută în ceața groasă, pornind în trombă către locul în care avea să se întâlnească cu un al doilea autovehicul folosit pentru evadare.
În hotel, printre sânge și tânguieli, bărbatul care completa biletele de pariuri, cunoscut nenumăraților săi admiratori drept Comandantul, își dădea ultima suflare. Fusese împușcat de trei ori în cap, iar unul dintre gloanțe îi străpunsese ochiul stâng și i se implântase în creier. Acesta a fost sfârșitul lipsit de glorie al lui Arkan, cel mai rău-famat mafiot din Belgrad, care era căutat în întreaga Europă pentru crimă și jaf armat – „agresiv, înarmat și deosebit de periculos“, după cum era descris în mandatul emis de Interpol. Tribunalul pentru Crime de Război de la Haga pregătea de asemenea un cap de acuzare împotriva sa pentru genocid, și chiar și Milošević îl catalogase cu un an înainte drept „cel mai mare dușman al meu“, deși pe parcursul războaielor din Iugoslavia din anii 1990, Arkan își pătase mâinile cu sânge în numele lui Milošević.
Comandantul avea însă nenumărați prieteni și, în plus, era adorat de foarte mulți sârbi, care îl considerau cea mai charismatică persoană din țară. La momentul asasinatului, Zoran Djindjić, atunci încă în opoziție, a

reacţionat imediat, declarând că Arkan i-ar fi fost prieten apropiat. „Arkan a fost cel care m-a avertizat să fug în Muntenegru în timpul războiului din Kosovo, căci Milošević avea de gând să mă ucidă“, a explicat ulterior Djindjić. (Într-adevăr, intuind un viitor politic democratic pentru Serbia, Arkan organizase şi finanţase fuga lui Djindjić.) Mafioţi, oponenţi ai regimului, artişti, susţinători sau oponenţi ai lui Milošević, ultraşi, oameni de afaceri – sute de mii de oameni au deplâns moartea lui Arkan.

Ucigaşul lui Arkan, Gavrić, a fugit din Serbia în 2006, ajungând în cele din urmă în Africa de Sud, unde, la sfârşitul anului 2011, implicat fiind într-o altă altercaţie armată între grupări mafiote, a fost identificat de poliţia locală, fapt ce i-a permis Serbiei să-i ceară extrădarea. Gavrić nu era nimic mai mult decât un asasin plătit – aşa că nu s-a descoperit vreodată cine ordonase uciderea lui Arkan şi de ce. Consecinţele asasinatului au fost însă răsunătoare, căci evenimentele din acea după-amiază de ianuarie au declanşat un război devastator, fără precedent, între grupările criminale din Serbia, cunoscut sub numele de Primăvara Sângeroasă 2000. La mai puţin de o lună de la moartea lui Arkan, ministrul iugoslav al apărării a fost ucis în timp ce lua cina într-un restaurant din Belgrad. Din acel moment, au început să aibă loc asasinate şi execuţii săptămânal, iar ultimele luni ale regimului Milošević au început să se asemene cu înfricoşătorul deznodământ al unei tragedii elisabetene a răzbunării.

În momentul morţii sale, Arkan era cea mai puternică personalitate din lumea interlopă a Serbiei. Pentru că se credea invincibil, ori de câte ori ieşea pe străzile din Serbia, nu mergea, ci părea să se plimbe agale, ţanţoş, însoţit doar de câteva gărzi de corp care îi asigurau o protecţie minimă (lucru care ne explică de ce s-a dovedit a fi o ţintă atât de uşoară). Controla o bună parte din activităţile comerciale ilegale din ţară, fie că era vorba de contrabadă cu petrol la scară industrială, comerţ cu ţigări de contrabandă sau trafic cu heroină (CIA a fost o singură dată la un pas de a-l aresta pe acest criminal de război pus sub acuzare, şi anume atunci când acesta şi-a stabilit o întâlnire, la graniţa dintre Kosovo şi Serbia, cu principalul său partener albanez din comerţul cu narcotice – Arkan a primit însă un pont şi nu s-a prezentat la întâlnire).[9]

În plus, îşi investea o bună parte din bani în afaceri legale, căci scopul său pe termen lung era să-şi depăşească statutul de mafiot şi să pătrundă în

universul nobil al oligarhilor, deținând controlul exclusiv asupra unor varii sectoare economice; în cazul lui Arkan, industria tutunului, sportul și energia prezentau un interes aparte.
Prin urmare, după moartea sa, au izbucnit dispute între celelalte organizații mafiote importante din țară, nerăbdătoare să pună mâna pe o parte din moștenirea sa. Pe parcursul următorilor patru ani, trei personalități provenind din universul crimei organizate și securității de stat, două lumi pe care adesea îți era greu să le deosebești, aveau să joace un rol decisiv în politicile sârbe și balcanice. Aceștia au fost Ljubiša Buha „Čume“ (Omul Negru); Dušan Spasojević „Šiptar“ (Albanezul) și Milorad Luković Ulemek „Legija“ (Legionarul).
În acest anturaj, mai existau mulți alți indivizi dezgustători, ca de exemplu Marko Milošević, fiul dictatorului, un jucător important (chiar dacă lipsit de orice calități) în comerțul cu țigări contrafăcute și de contrabandă. Unul dintre locurile preferate în care îi plăcea tânărului Milošević să piardă vremea era cafeneaua Kotobanja din Surčin, satul care a dat numele aeroportului din Belgrad, construit la vest de capitala sârbă. Cafeneaua era deținută de Čume, șeful notoriului clan Surčin, una dintre cele mai mari două grupări mafiote din Serbia.
Sancțiunile impuse de ONU asupra a ce mai rămăsese din Iugoslavia sunt direct responsabile pentru ascensiunea economică și mafiotă a lui Čume, care a devenit cel mai de succes contrabandist de autovehicule din Serbia (colaborând cu grupările mafiote croate) înainte de a se extinde și în alte domenii, inclusiv importul de zahăr.
Ulterior a început să coopereze cu un alt grup criminal important, clanul Zemun, numit astfel după mondena suburbie cu aceeași denumire din Belgrad, unde liderul ei, Dušan Spasojević, își construise o locuință blindată, pe strada Šiler. Pentru mulți sârbi, această clădire țipătoare a devenit un simbol neplăcut, care le amintea cum căzuse țara lor pradă criminalității și corupției.
Spasojević era un golan neînsemnat din orașul Veliki Trnovac din extremitatea sudică a Serbiei. Aflat la patru kilometri la est de granița cu Kosovo și douăzeci de kilometri la nord de Macedonia, Veliki Trnovac fusese un nod important al rețelei de trafic cu heroină în cea mai mare parte a perioadei comuniste. Albanezii, sârbii, macedonenii și bulgarii erau cu toții implicați în această activitate, căci cooperarea transfrontalieră era vitală în acest punct de intersecție al afacerii cu

narcotice. Porecla lui Spasojević în lumea interlopă sârbă era „Šiptar“, altminteri clasicul termen derogatoriu folosit de sârbi pentru a se referi la albanezi.
După ce s-a mutat la Belgrad pentru a-și consolida statutul din ce în ce mai influent de lider național al unei grupări de crimă organizată, Spasojević a legat o strânsă prietenie cu Milorad Ulemek Luković, cunoscut pretutindeni în fosta Iugoslavie ca Legija. În traducere sârbă, porecla lui Luković înseamnă „Legionarul“, o referință la perioada petrecută în Legiunea Străină la sfârșitul anilor 1980 și începutul anilor 1990.
Ascensiunea lui Luković la putere în fosta Iugoslavie a început în 1996, odată cu formarea celebrei Jedinica za specijalne operacije (Unitatea pentru Operațiuni Speciale sau JSO) sub auspiciile Serviciilor Secrete Sârbe (RDB), conduse de Jovica Stanišić, unul dintre cei mai dibaci spioni din fosta Iugoslavie. Inițial, scopul lui Stanišić fusese să creeze o entitate armată de bărbați foarte bine antrenați care să poată acționa ca gardă pretoriană pentru Slobodan Milošević.
JSO era un punct critic de intersecție, în care universul instituțiilor statului se întrepătrundea cu cel al crimei organizate. Cunoscuți neoficial ca Beretele Roșii, JSO și nașii săi din departamentul securității de stat acționau ca un scut protector pentru Spasojević și rețeaua sa de traficanți de heroină, răpitori și speculanți din clanul Zemun. Veniturile realizate din afacerile ilegale erau împărțite între cei mai privilegiați membri ai JSO.
În 1999, Legija a devenit Comandantul JSO. În momentul în care Spasojević și clanul Zemun începeau să preia o bună parte a afacerilor răposatului Arkan, regiuni extinse din Serbia, și mai ales capitala, intrau de facto sub controlul crimei organizate și al operațiunilor paramilitare.
Milošević era însă din ce în ce mai vulnerabil. S-a înspăimântat deosebit de tare când au început să circule zvonuri cum că principalul său oponent la alegerile prezidențiale avea să fie Ivan Stambolić. Acesta era fostul lider comunist sârb, care îl propulsase mai mult decât oricine pe Milošević în ierarhia structurilor de putere ale Iugoslaviei titoiste în anii 1970 și 1980. În pofida greșelii extraordinare pe care o făcuse în momentul în care îl alesese pe Milošević ca succesor, Stambolić era un individ moderat, blând, care se bucura de afecțiunea profundă a sârbilor. În momentul în care a devenit cât se poate de evident că Stambolić avea

să-şi conteste protejatul de odinioară în competiţia pentru pentru funcţia de preşedinte al Iugoslaviei, reacţia lui Milošević a fost indiscutabil shakespeariană. A ordonat răpirea şi asasinarea celui care îi fusese odinioară mentor şi figură paternă. Membrii JSO şi clanul Zemun l-au răpit în miezul zilei din Belgrad şi l-au dus într-o zonă împădurită din Fruška Gora, nordul Voivodinei. Ajunşi aici, l-au împuşcat în ceafă şi l-au îngropat într-un şanţ săpat nu tocmai adânc.
Trei ani mai târziu, trupul neînsufleţit al lui Stambolić avea să fie identificat după pantofii sport pe care îi avusese în picioare în ziua răpirii. Dispariţia lui Stambolić din august 2000 a impulsionat opoziţia mai mult decât orice alt eveniment care a avut loc în acel an. Când a dispărut Stambolić, opoziţia l-a convins pe Vojislav Koštunica, avocat şi lider, destul de reticent, al unei mici entităţi politice, Partidul Democratic al Serbiei (DSS), să candideze împotriva lui Milošević la alegerile prezidenţiale.
La sfârşitul lui septembrie, Comisia Federală Electorală a anunţat că Vojislav Koštunica nu reuşise să obţină o victorie clară împotriva lui Milošević, motiv pentru care avea să se organizeze un al doilea tur de scrutin. Opoziţia a refuzat să accepte acest lucru, convinsă fiind că Vojislav obţinuse de fapt peste 50 la sută din voturi.
Cu câţiva ani înainte, majoritatea sârbilor, dar şi cea mai mare parte a străinătăţii ar fi ridicat din umeri şi ar fi ignorat aceste fraude electorale. De această dată însă, au avut loc nişte evenimente bizare, care probabil că ar fi trebuit să-l pună în gardă pe Milošević şi să-l avertizeze că lucrurile nu mai erau ceea ce păreau. Deosebit de importantă a fost decizia minerilor de la Kolubara, din centrul Serbiei, de a-şi depune uneltele la sfârşitul lui septembrie, refuzând să mai muncească până când Koštunica nu era proclamat preşedinte. Apoi s-a anunţat o grevă generală, care a primit ulterior mesaje de susţinere din toată Serbia, inclusiv din bastioanele lui Milošević. Opoziţia a anunţat un miting de amploare, care avea să fie organizat la Belgrad joi, 5 octombrie, pentru a-şi vedea dorinţa îndeplinită şi a-l determina pe Milošević să-i lase cale liberă lui Koštunica.
În dimineaţa zilei în care urma să aibă loc bătălia finală între Milošević şi opoziţie, un vânt rece bătea pe străzile Belgradului. Membrii mişcării de tineret Otpor (Rezistenţa), care se pricepuse atât de bine să mobilizeze populaţia împotriva lui Milošević, folosind tehnici inovatoare precum

noua mass-media, ridicau baricade în oraş, pe care poliţia le dărâma cu rapiditate.
Ţărani şi muncitori din întreaga Serbie soseau la Belgrad, unii în convoaie de tractoare, alţii mărşăluind în formaţiuni militare sau fluturând în aer stindardele fabricilor în care lucrau. O bună parte îşi ridica mâinile în aer, fluturând două degete şi degetul mare, semnul victoriei în Serbia, care câteodată avea şi o nuanţă naţionalistă. Pe 5 octombrie, acesta simboliza opoziţia faţă de Milošević.
Nu după multă vreme, aproape un milion de oameni erau înghesuiţi în centrul Belgradului. Prima reacţie a poliţiei a fost să-i înconjoare pe demonstranţi şi să-i disperseze folosind gaz lacrimogen. La scurt timp a devenit însă evident că, unu la mână, poliţia nu folosea la capacitate maximă forţa de care dispunea şi, doi, că armata nu dădea vreun semn că avea să intervină. Cineva făcuse public un sondaj realizat intern, în care fuseseră intervievaţi toţi ofiţerii, până la cei care deţineau rangul de colonel. Sondajul arăta că majoritatea avea acum o părere negativă despre Milošević. Nu se ştia încă dacă generalii aveau să fie gata să le ordone subalternilor lor să deschidă focul împotriva protestatarilor, deşi unii ofiţeri probabil că ştiau prea bine că şi propriii lor copii se aflau pe străzi.
În momentul în care televiziunile din întreaga lume au început să transmită în direct din Belgrad, două imagini au ajuns să întruchipeze revoluţia din 5 octombrie. Un susţinător al opoziţiei a condus atacul asupra radioteleviziunii sârbe (un bastion al puterii lui Milošević) folosindu-şi propriul excavator, care putea fi confundat cu uşurinţă cu un buldozer. În acelaşi timp, susţinătorii mai hotărâţi ai opoziţiei au luat cu asalt clădirea parlamentului federal din centrul oraşului şi au incendiat-o, flăcările roşiatice strălucind puternic pe fundalul cerului acoperit de nori.
Întrebarea de pe buzele tuturor demonstranţilor rămăsese neschimbată: oare avea Milošević să convoace forţele de ordine şi să le ceară să atace? Pe parcursul evenimentelor, a avut loc un incident care a oferit un indiciu:

În jurul orei 17:30, mai multe vehicule blindate de tip Humvee, conduse de membri JSO, au intrat în Belgrad din direcţia Banjica.[10] În total nu

erau mai mult de cincizeci de bărbați înarmați până în dinți… S-au îndreptat către strada Aberdarev, [unde] și-au scos căștile și măștile și au început să fluture trei degete în aer, salutând în același timp mulțimile din jurul lor. Au găsit chiar și un preot, pe care l-au sărutat în fața camerelor de filmat ale televiziunilor. Apoi au dispărut rapid. Important era ca Legija să-și arboreze steagul la fața locului, în tabăra câștigătoare; aceasta era o acțiune eminamente politică, cu consecințe pe termen lung. Scopul era să ofere garanții actualelor și viitoarelor investiții ale JSO și ale lui Legija în crima organizată, pentru cazul în care revoluția din 5 octombrie ar fi avut vreun rezultat, lucru care la acel moment era perfect posibil.[11]

Decizia Beretelor Roșii și a colaboratorilor lor din lumea interlopă de a lua parte la revoluție nu fusese una de moment. Garda Pretoriană începuse să parieze și să se asigure în caz de pierdere cu două luni înainte, când o parte a soldaților săi se prezentaseră la un miting organizat în sudul Serbiei, protejând politicienii din opoziție. Acest eveniment avusese loc cu o lună înainte ca membrii aceleiași unități să-l răpească și să-l ucidă pe Ivan Stambolić, cel mai important simbol al opoziției. Aparent încă încercau să-și dea seama din ce parte avea să bată vântul, dar începuseră să-și caute la modul cel mai serios noi parteneri pornind de la premisa că Milošević pierdea situația de sub control.
Pe parcursul lunilor august și septembrie ale anului 2000, JSO și prietenii lor din grupările criminale au intrat în legătură cu opoziția. Aducându-și aminte de acea perioadă, Zoran Djindjić a observat ulterior că „mafia își pierduse brusc statul și căuta unul nou“[12].
În orice caz, în seara zilei de 4 octombrie 2000, Djindjić s-a întâlnit cu Mirolad Luković Legija, comandantul JSO, într-o clădire aflată pe Amiral Geprata, exact strada de pe care avea să fie tras glonțul ce avea să-l ucidă pe Zoran doi ani și jumătate mai târziu. S-a încheiat un acord – Beretele Roșii și alți indivizi dubioși, precum Čume și Šiptar, care pândeau din umbră, ascunzându-se în spatele acestei formațiuni paramilitare capricioase, aveau să-l trădeze pe Milošević și să se alăture revoluției.
Pentru Djindjić acesta a fost bineînțeles un pact faustian, dar absolut necesar la acel moment. Dacă JSO și rețeaua cu care acesta colabora i-ar fi rămas fidele lui Milošević, atunci exista o posibilitate reală ca pe 5

octombrie să aibă loc vărsare de sânge și să pornească un război civil. Beretele Roșii reprezentau un simbol foarte intimidant de putere – dacă ar fi luat atitudine în numele lui Milošević, atunci ar fi convins mai mult ca sigur o parte a șefilor de stat-major din armată, în cel mai bun caz pe cei mai conservatori și suspicioși, să ia partea dictatorului. Decizia lui Djindjić de a se întâlni și a cădea la înțelegere cu Legija i-a dat lovitura finală lui Milošević. În cele din urmă, acordul avea să se dovedească fatal și pentru Djindjić însuși.

Aproape din prima zi a revoluției încununate de succes din 5 octombrie 2000, a devenit evident că Vojislav Koštunica și Zoran Djindjić, cei doi conducători ai săi, nu se puteau înțelege nici pe plan politic, nici pe plan personal. Coaliția lor, DOS, a câștigat cu ușurință alegerile parlamentare din 23 decembrie 2000, iar Djindjić a devenit prim-ministrul Serbiei în ianuarie. DOS a fost însă dezbinată de la bun început între cele două centre de putere: administrația prim-ministrului Djindjić era veșnic la cuțite cu anturajul președinției iugoslave deținute de Koštunica.
Koštunica, ale cărui acțiuni erau paralizate de o minte greoaie, care se pierdea în detalii de ordin juridic, încetul cu încetul s-a dovedit a fi un conducător încăpățânat, lipsit de imaginație, sufocat de un naționalism romantic. Nu după multă vreme, a început să se certe cu Djindjić pe diverse teme. Djindjić era preocupat să înlăture pe cât posibil influența remanentă a ancien régime-ului, înlocuindu-i pe consilierii lui Milošević din rândurile forțelor de securitate. Rade Marković, șeful serviciilor secrete și un element-cheie al mașinăriei de putere a fostului dictator, și-a prezentat demisia la trei zile după revoluția din 5 octombrie. Koštunica i-a refuzat cererea, punându-i lui Marković la dispoziție două luni de o importanță crucială pentru a-și spăla reputația și a se asigura că aliații săi obțineau mandate mai lungi în cadrul organizației.
Însă nici măcar acest eveniment nu a putut egala tensiunile izbucnite între Djindjić și Koštunica ca urmare a cererii Tribunalului Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie de a-l extrăda pe Milošević la Haga. În pofida obiecțiilor lui Koštunica, Djindjić a ordonat ca Milošević să fie urcat la bordul unui avion, care să părăsească Belgradul în 28 iunie 2001. Era Vidovdanul (sărbătoarea Sfântului Vitus), cea mai importantă sărbătoare din calendarul sârb, ziua în care avusese loc bătălia de la

Kosovopolje din 1389 și când Gavrilo Princip a tras focul de armă care l-a ucis pe arhiducele Franz Ferdinand în 1914. Evenimentul a fost unul dramatic pe drept cuvânt, căci o parte a personalităților prezente la fața locului s-au pregătit pentru un asalt final împotriva regimului Milošević. În cele din urmă, spre supărarea lui Koštunica, acesta a fost escortat din reședința sa din Dedinje spre aeroportul Surcin, iar apoi la Haga.

După căderea lui Milošević, procurorii și poliția și-au intensificat anchetele demarate pentru elucidarea mai multor crime grave (inclusiv tentativa de asasinare a lui Vuk Drašković pe autostrada Ibar). Dušan Spasojević și Milorad Luković s-au trezit într-o situație neplăcută, căci anchetele se desfășurau din ce în ce mai aproape de casele lor. În replică, Legija a lansat o campanie de amploare, folosindu-și relațiile din mass-media. Printre acestea s-a numărat și o campanie care la prima vedere avea drept scop recrutarea de noi membri pentru Beretele Roșii, sub sloganul: Terorismul este o boală. Cheamă doctorul! Campania prezenta imaginea intimidantă a unui lup cu o beretă roșie pe cap care își dezgolea colții și făcea de asemenea aluzie la cooperarea inadmisibilă cu Tribunalul de la Haga, acceptată de Djindjić odată cu arestarea lui Milošević de Vidovdan. Intenția lui Legija era să încurajeze ostilitatea și așa evidentă dintre Djindjić și Koštunica. Credea că Djindjić conducea campania împotriva crimei organizate, pe care o înțelegea ca fiind direcționată împotriva sa. Koštunica, și-a dat Legija seama, se îndepărta de politica pe strângere a legăturilor cu Occidentul. Tribunalul de la Haga, susținea Koštunica, era o încălcare a suveranității și demnității sârbe.

Situația s-a agravat în noiembrie 2001, când Legija și-a mobilizat soldații din JSO și a închis o parte a drumurilor care duceau la Belgrad. Majoritatea observatorilor a considerat această măsură un fel de lovitură de stat armată. Dar Beretele Roșii au obținut susținerea lui Koštunica și au reușit să înlocuiască membrii-cheie atât din securitatea de stat, cât și din poliție, principalii agenți care îi anchetau pe Spasojević, Milorad Luković și asociații lor.

În Serbia, ordinea democratică suferea intimidări: guvernul ales era obligat să facă schimbări de personal sub amenințarea unei formațiuni armate (înființată de securitatea de stat a lui Milošević), susținută de membrii coaliției la guvernare, din Partidului Democratic al Serbiei, prezidat de Koštunica.

Dar nici măcar mafioții și grupările paramilitare nu făceau chiar tot ce voiau. Între două dintre cele mai importante grupări criminale din Belgrad, clanurile Surčin și Zemun, dezacordurile deveneau din ce în ce mai acute. La un moment dat, Ljubiša Buha Čume a fost la un pas de moarte, după ce a fost otrăvit (de propria soție), așa că a decis că pentru a putea supraviețui trebuia să ajungă la un acord cu guvernul. A convenit să depună mărturie împotriva lui Spasojević și Luković în fața unui tribunal deschis. În schimb, a primit imunitate și a intrat într-un program de protecție a martorilor.

Decizia lui Čume de a depune mărturie la sfârșitul anului 2002 a fost principalul motiv pentru asasinarea lui Zoran Djindjić. Nu a fost omorât, așa cum au ales unii să creadă, pentru că își trădase compatrioții în fața Tribunalului Penal pentru crime de război de la Haga, ci pentru că guvernul său luase decizia de a-i aduce în instanță pe Spasojević și Luković și a-i face să răspundă pentru faptele lor.

Răspunsul oficial la asasinatul lui Djindjić a fost unul neașteptat. După ce a decretat starea de urgență timp de patruzeci de zile, Ministerul de Interne a ordonat o serie de arestări în masă. În cele din urmă, au fost reținuți peste 11 000 de suspecți, lucru care părea să lase de înțeles că, deși slab, statul sârb nu era și lipsit de coloană vertebrală. Printre nenumăratele ținte ale Operațiunii Sabia (Operacija Sablja), așa cum a numit-o poliția, s-a numărat și Spasojević, împușcat mortal după ce a fost înconjurat de forțele de ordine.

La funeraliile lui Djindjić, organizate la trei zile după moartea sa, peste un milion de oameni au mers pe urmele cortegiului, fapt ce părea să indice că dezugustul populației față de crima organizată și organizațiile paramilitare atingea un nou nivel. Demnitari străini din toate colțurile lumii au sosit să-și prezinte condoleanțele cu prilejul slujbei organizate în măreața catedrală Sveta Sava din Belgrad. Pentru regiune, importantă a fost vizita lui Ivica Račan, prim-ministrul social-democrat al Croației – prezența sa la funeralii având o profundă semnificație simbolică.

Legija a fost una dintre persoanele care a absentat în acea zi din Belgrad. Acest complice la asasinat, care se dăduse adesea drept un mare patriot sârb, se afla sub protecția unuia dintre omologii săi croați, Hrvoje Petrač – lider al miliției și naționalist croat militant. Legaseră această prietenie pe vremea în care fuseseră amândoi înrolați în Legiunea Străină, probabil cel mai puternic liant al entităților criminale din fosta Iugoslavie în anii

de război.
Moartea lui Djindjić a fost un moment decisiv în primul deceniu al secolului al XXI-lea pentru Balcani și fosta Iugoslavie. Cu doar câteva zile înaintea asasinatului, acesta declarase că „dacă cineva are impresia că va distruge statul de drept și implementarea reformelor eliminându-mă, se înșală grav“[13]. Pe termen lung, poate că Djindjić a avut dreptate. Pe termen scurt însă, moartea sa a avut consecințe negative pentru progresul social și economic al Serbiei și s-a dovedit a fi critică pentru întreaga regiune.
Prim-ministrul întreținuse legături clandestine cu conducerea din Kosovo. Își făcuse cunoscută intenția de a găsi o soluție la o problemă regională care constituia un obstacol important în calea aderării țării la Uniunea Europeană. În plus, era de neclintit în decizia sa de a continua cooperarea cu Tribunalul de la Haga pentru a-i deferi justiției pe restul criminalilor de război puși sub acuzare, inclusiv notoriul cuplu sârbo-bosniac format din Radovan Karadzić și generalul Ratko Mladić.
În acel moment, în Serbia, nu exista un alt individ care să poată concentra în mâinile sale suficientă autoritate cât să continue procesul de modernizare al lui Djindjić, iar sub conducerea rivalului politic al lui Djindjić, Vojislav Koštunica, următorii patru ani au fost caracterizați de stagnare.

Asasinarea lui Djindjić a fost cel mai dramatic rezultat al competiției dintre rețelele corupte și goana statului sârb după reforma instituțională cerută de Uniunea Europeană. Însă acest model se repeta în întreaga regiune. Acțiuni violente, cu consecințe de răsunet, comise fie de grupări organizate, fie de indivizi singulari nu mai afectau politicile interstatale, așa cum se întâmplase în anii 1990, ci politicile interne. Am putea susține că moartea lui Djindjić a fost stimulentul decisiv pentru cea mai influentă personalitate politică a Muntenegrului, Milo Djukanović, care a luat hotărârea de a pregăti terenul pentru secesiunea republicii sale de Iugoslavia, confirmată prin referendumul din mai 2006. Odată cu secesiunea Muntenegrului, Iugoslavia și-a dat ultima suflare – fiecare dintre cele șase republici constituente ale fostului stat era acum o țară independentă. La doar optzeci și nouă de ani de la prima sa apariție pe harta Europei, numele de Iugoslavia dispărea, probabil de această dată

pentru totdeauna.
Acest lucru nu a pus însă capăt şi procesului de fragmentare teritorială, căci statutul provinciei Kosovo, ca parte din Serbia, era în continuare contestat. La doi ani după referendumul din Muntenegru, guvernul din Kosovo şi-a proclamat unilateral independenţa. Dar deşi cele cinci state membre ale Consiliului de Securitate al ONU au aprobat rapid, unele după altele, secesiunea Muntenegrului, anunţul făcut de provincia Kosovo în 2008 a împărţit lumea în două. La momentul la care scriu volumul de faţă, în 2012, Rusia şi China refuză în continuare să recunoască Kosovo, la fel cum fac şi alte state membre BRIC – India, Brazilia şi Africa de Sud. Mai mulţi membri influenţi ai Organizaţiei Cooperării Islamice, inclusiv Indonezia, încă nu au acceptat independenţa Kosovo. Chiar şi în cadrul Uniunii Europene, Madridul (cu un ochi îndreptat înspre Ţara Bascilor şi Catalonia) s-a numărat printre cele cinci state membre care au susţinut întru totul poziţia sârbilor.
Dintre toate statele mai sus menţionate, Rusia a fost cea mai importantă. S-a abţinut de la a recunoaşte Kosovo parţial pentru a-şi exprima nemulţumirea faţă de sprijinul acordat de Occident (mai ales de americani) Georgiei, Moldovei şi Azerbaidjanului în aşa-numitele „conflicte îngheţate“, care au afectat unele regiuni din fosta Uniune Sovietică.
La fel de importantă însă a fost declaraţia Kremlinului, care a arătat că, deşi integrarea în Uniunea Europeană rămânea scopul principal al statelor balcanice, şi Rusia îşi avea punctele ei de atracţie, dintre care energia (mai ales gazul) se afla fără îndoială pe primul loc.
După vizita efectuată de Vladimir Putin la Zagreb, cu prilejul Summit-ului Balcanic pentru Energie din octombrie 2007, Rusia a încercat să convingă cât mai multe state balcanice cu putinţă să se alăture proiectului pentru construirea gazoductului South Stream, o provocare directă la proiectul Nabucco, demarat de Uniunea Europeană. Cum majoritatea întreprinderilor balcanice de energie erau înglodate în datorii, companiile ruseşti au început să-şi crească cotele parte deţinute în infrastructura locală de gaz şi petrol. Nu era ceva intrinsec sinistru în această decizie. Dimpotrivă, diversificarea rutelor de energie, astfel încât acestea să treacă prin Balcani şi nu numai prin Ucraina, avea să ofere Uniunii Europene garanţii suplimentare ca membrele ei să nu mai sufere de pe urma derutantelor dispute dintre Ucraina şi Rusia, care au tulburat

cu regularitate transporturile de gaz către Europa începând cu anii 2000. Acest lucru amintea de asemenea întregii regiuni că Statele Unite și Uniunea Europeană nu deținеau monopolul influenței în Balcani.
Speranțele nutrite de Serbia, cum că avea să dețină în continuare suveranitatea în Kosovo, au primit o lovitură grea în 2011, când cancelarul german Angela Merkel i-a comunicat direct președintelui Boris Tadić că, refuzând în continuare să accepte independența Kosovo, Serbia nu avea să devină membră a Uniunii Europene. În timp ce guvernele de la Belgrad și Priștina centrau și dădeau cu capul, Bruxelles-ul le împingea încet-încet către o rezoluție bizară. Până în martie 2012, Serbia a primit în cele din urmă mult-râvnitul statut de candidată la Uniunea Europeană. Pentru a obține acest statut, fusese obligată să recunoască că guvernul Kosovo putea fi reprezentat la reuniunile regionale și nu avea nevoie de semnătura intermediară a UNMIK pentru acordurile oficiale. În schimb, Priștina acceptase ca numele ei oficial să fie urmat de un asterisc (lucru nemaiîntâlnit în istoria diplomatică), care trimitea la nota de subsol: „*Această denumire nu aduce vreun prejudiciu punctelor referitoare la statut și este în conformitate cu Rezoluția 1244 a Consiliului de Securitate al ONU și Opinia Curții Internaționale de Justiție cu privire la Declarația de Independență a Republicii Kosovo“.
În pofida acestui drum din ce în ce mai straniu și întortocheat către găsirea unei soluții la chestiunea Kosovo și, în final, pentru obținerea recunoașterii generale a încă unui stat pe teritoriul fostei Iugoslavii, dorința nutrită de toate națiunile balcanice de a se alătura Uniunii Europene însemna, ironia face, că urmăreau o strategie politică care avea să le apropie din nou de o suveranitate comună aproape de îndată ce se descotoroseau unele de celelalte din punct de vedere istoric.
Această evoluție a fost una deosebit de uimitoare în Croația, unde dorința de a forma o identitate distinctă de cea a foștilor vecini iugoslavi fusese un factor care stimulase puternic lupta pentru independență din anii 1990.
Președintele Franjo Tudjman investise foarte mult capital politic atât în încercarea de a scoate în evidență distincția dintre croați și sârbi, cât și catalogând ca irelevantă ceea ce el considera a fi ficțiunea istorică a Bosniei-Herțegovina. Suficient de viclean pentru a încheia o alianță diplomatică mai întâi cu Germania și apoi cu Statele Unite înainte și după anii de război, Tudjman a continuat să submineze coeziunea Bosniei

după semnarea Acordului de la Dayton în 1995, o politică care nu a fost privită cu ochi buni, mai ales de Washington.
Relaţia lui Tudjman cu Uniunea Europeană era la fel de încordată. Nu numai că era sincer sceptic în ceea ce privea nevoia de a-şi uni ţara recent devenită independentă cu o organizaţie uriaşă supranaţională (chiar dacă UE nu era asociată cu disprețuitul epitet „balcanic“), dar a ajuns rapid să deteste Tribunalul Internaţional pentru Crime de Război de la Haga.
Dacă am putea să identificăm un câştigător al războaielor din anii 1990, acesta a fost Tudjman şi Croaţia sa. Pornind de la premisa că învingătorii nu trebuie să fie vreodată anchetaţi pentru presupuse crime de război pe care le-ar fi comis, Tudjman a fost iniţial un susţinător înfocat al Tribunalului de la Haga. Şi-a pierdut din elan când şi-a dat seama că procurorii de la Haga erau la fel de interesaţi de suspecţii croaţi acuzaţi de crime de război, pe cât erau de cei sârbi. În plus, la scurtă vreme a devenit evident că Tudjman însuşi era probabil la rândul său investigat.
A prevenit eventualele probleme personale pe care ar fi putut să le aibă cu Haga şi a murit la vârsta de şaptezeci şi şapte de ani, în decembrie 1999. Rămâne de văzut dacă istoricii îl vor ridica pe Tudjman pe piedestalul panteonului eroilor naţionali croaţi, aşa cum au făcut cu Stjepan Radić, sau dacă îl vor critica aspru, ca pe liderul ustaşilor din perioada războiului, Ante Pavelić. Probabil că îşi va găsi un loc potrivit undeva între aceste două personalităţi, deşi, în afara Croaţiei, moştenirea sa nu are prea multe şanse să fie bine primită. După moartea sa, în cadrul alegerilor parlamentare ce au urmat, guvernul HDZ şi-a pierdut mandatul, fiind succedat de o coaliţie de centru-stânga, formată din mai multe partide. Social-democraţii (reformata Ligă a Comuniştilor) au dominat coaliţia prin liderul ei, Ivica Račan. Un nou parlamentar, Vesna Pusić, avea să devină ulterior cel mai cu tact şi mai abil ministru de externe pe care l-au avut vreodată Balcanii. Coaliţia liberală a aplicat opusul politicilor centralizatoare demarate de Tudjman şi a curtat Uniunea Europeană. La acest capitol, s-au bucurat de o susţinere înfocată din partea succesorului lui Tudjman în funcţia de preşedinte, Stipe Mesić, actor principal la momentul formării Croaţiei independente, care nu s-a contaminat însă cu extremismul lui Tudjman.
Acest drum nu era tocmai uşor, căci Uniunea (HDZ), condusă acum de un nou lider, Ivo Sanader, era hotărâtă să ridice obstacole în calea aderării

Croaţiei la Uniunea Europeană. O bună parte a strategiei HDZ se baza pe crearea unor dificultăţi în regiunile croate ale Bosniei şi Herţegovinei. Uniunea Europeană a insistat ca Zagrebul să renunţe la susţinerea pe care o oferise în mod constant reprezentanţilor mai duri ai conducerii croate din Bosnia, având în vedere că aceştia blocau în mod intenţionat eforturile de a reconstrui şi reintegra statul. Cu ajutorul diplomaţilor staţionaţi în capitala croată şi al Înaltului Reprezentant din Sarajevo, Occidentul supraveghease acţiunile partidului înfrăţit al HDZ din Bosnia şi Herţegovina, HDZ BiH, care complotase cu miliţiile extremiste active din perioada războiului pentru a distruge evoluţia politică a statului bosniac, aşa cum fusese acesta stabilit la Dayton în 1995.
HDZ din Croaţia şi Bosnia încercau să destabilizeze noua politică croată de angajament cu Europa exact la fel cum începuseră şi Beretele Roşii şi colaboratorii lor mafioţi să submineze guvernul legitim din Serbia.
În acest sens se bazau pe activităţile celei mai importante asociaţii a veteranilor croaţi, cunoscută sub numele de HVIDRA. La fel ca JSO în Serbia, HVIDRA a reuşit să-şi extindă activităţile ilegale şi relaţia simbiotică cu HDZ BiH pentru a exercita un control politic considerabil asupra croaţilor din Bosnia şi Herţegovina. Erau puternici şi populari.
În martie 2001, HDZ BiH a anunţat că avea să se retragă din Federaţia Bosniaco-Croată, unul dintre pilonii statului convenit la Dayton şi ai politicii americane în regiune. Acest lucru nu numai că punea în pericol acordul care pusese capăt războiului din Bosnia, dar era şi o ameninţare directă la adresa noului guvern reformist de la Zagreb. Membrii croaţi ai armatei BiH au amplificat şi mai mult tensiunile în momentul în care au ieşit din cazărmi şi au refuzat să-şi mai îndeplinească atribuţiile. La începutul lunii aprilie, o parte a acestor trupe croate au pornit la atac şi au revendicat cazărmile ca fiind ale lor. Criza părea să ia o întorsătură neplăcută.
Înaltul reprezentant de la Sarajevo, diplomatul austriac Wolfgang Petritsch, şi forţa de stabilizare condusă de NATO, SFOR, au reacţionat în mod decisiv, dând dovadă de o disponibilitate atipică de a folosi forţa brută. La baza activităţilor HDZ BiH şi HVIDRA se afla principala bancă a croaţilor din Bosnia-Herţegovina, Hercegovačka Banka. Aceasta nu era numai instrumentul central menit să submineze buna funcţionare a statului bosniac, ci şi o enormă operaţiune de spălare de bani capabilă să canalizeze fonduri în direcţia unor varii fapte de corupţie, inclusiv către

croaţii fugitivi, căutaţi de Tribunalul Penal pentru crime de război de la Haga.[14]
În jurul orei 3 dimineaţa, în 6 aprilie 2001, trupele SFOR au lansat mai multe atacuri asupra sediilor Hercegovačka Banka din Mostar, bombardând şi zece alte clădiri ale băncii din alte regiuni. Croaţii au răspuns răzvrătindu-se, prădând şi chiar atacând trupele SFOR. Simultan, soldaţii olandezi au luat în stăpânire cazărmile revendicate de rebelii croaţi şi armata bosniacă.
Raidurile SFOR au înăbuşit criza proaspăt izbucnită, dar acum era evident că Croaţia se confrunta cu dificultăţi politice aproape la fel de copleşitoare precum cele de care se lovise Serbia pe parcursul luptei dintre guvern şi Beretele Roşii. Pentru Bosnia şi Herţegovina aceasta nu era o chestiune minoră. Dată fiind prezenţa trupelor internaţionale, reînvierea unui conflict armat în această ţară fragilă era puţin probabilă (deşi evenimentele care au avut loc după ce croaţii au boicotat armata BiH au lăsat de înţeles că acest lucru nu era în totalitate exclus).
Viaţa politică stagna însă efectiv. Acordul de la Dayton crease o cultură a dependenţei faţă de biroul Înaltului Reprezentant. O serie numeroasă de guverne active la nivel naţional, de canton, entitate sau municipiu, fiecare având propriile ministere şi propria birocraţie, conducea cele patru milioane de locuitori ai ţării. Cu cât urcai în ierarhie, cu atât mai lucrativă era sinecura ministerială. Din mai multe puncte de vedere, arta de a face politică se reducea la o simplă competiţie între cei care aveau un cuvânt de spus pe lângă Înaltul Reprezentant, căci acest ofiţer european avea putere de a propune şi revoca legi. Ca formă de guvernare, această realitate datora la fel de mult mandatelor din perioada colonială târzie precum şi diluării responsabilităţii promovată de democraţie.
Curentele naţionaliste sârbe şi croate acţionau ca o pârghie împotriva dorinţei bosniacilor de a-şi forma propriul stat. Atât timp cât guvernele pro-europene deţineau puterea în Belgrad şi Zagreb, problema secesiunii depăşea capacităţile chiar şi ale celor mai puternice forţe naţionaliste din rândurile croaţilor şi sârbilor din Bosnia. Între timp, Statele Unite şi mai ales agenţiile sale de informaţii au început să fie îngrijorate de radicalizarea unui sector numeros al populaţiei bosniace şi influenţa în plină creştere a jihadiştilor. Prin urmare, după evenimentele din 11 septembrie 2001, când militanţii islamişti au atacat turnurile gemene World Trade Center de la New York şi alte ţinte, politica americană din

Bosnia s-a schimbat. Dacă în perioada anterioară se arătase vădit încurajator, Washingtonul a început să exercite presiuni asupra guvernului bosniac, cerându-i să-i supravegheze mai bine pe presupușii islamiști.[15]

Chiar dacă în Bosnia, politica continua să stagneze, exista întotdeauna posibilitatea ca ideologia islamistă să se înrădăcineze mai puternic, parțial și din cauza vântului puternic care ar fi putut bate din direcția capitalelor Serbiei și Croației.

Într-adevăr, un asemenea vânt a început să se resimtă în Serbia după asasinarea lui Djindjić și renașterea carierei politice a lui Koštunica. Fenomenul a părut să se repete în Croația, după un nou triumf repurtat de HDZ la alegerile generale din decembrie 2003. Foarte multă lume se temea că Sanader ar fi intenționat să reînvie strategia lui Tudjman: să izoleze întru totul Croația atât în Europa, cât și în fosta Iugoslavie. Spre marea ei ușurare, Vesna Pusic și-a amintit că „după ce au câștigat… și-au schimbat atitudinea… Sau mai degrabă Sanader s-a răzgândit…. s-a răzgândit și și-a determinat partidul să se răzgândească în trei privințe: se împotrivise aderării Croației la UE, acum era pentru; fusese împotriva sârbilor, acum era pentru – vreau să spun când venea vorba de a întreține relații normale și a respecta multietnicitatea și instituțiile celorlalte națiuni; și fusese împotriva cooperării cu Haga, iar acum erau pentru“[16].

Confirmarea transformării HDZ a avut loc în 2005, când Ante Gotovina, unul dintre cei mai căutați presupuși criminali de război croați, a fost arestat în timp ce lua cina la un hotel din Insulele Canare. Cu toate că îl apărase cu îndârjire pe Gotovina în trecut, de această dată guvernul HDZ nu a intervenit defel. Ulterior, drumul Zagrebului către aderarea la UE s-a accelerat, iar serviciul public a depus eforturi extraordinare pentru a îndeplini asprele criterii de la Copenhaga, documentația uriașă care stipulează legile pe care o țară aspirantă trebuie să le aprobe în parlament și să le implementeze pentru a primi statutul de membru UE.

Până în acel moment, Slovenia devenise deja prima regiune balcanică afectată de războiul din anii 1990 care să fie acceptată în UE. Din mai multe puncte de vedere, în special la capitolul economic, Croația era cu mult în fața celorlalte două state care păreau gata să devină membre UE, Bulgaria și România. Dar problema crimelor de război încetinise procesul de aderare și, în trecutul recent, Croația nu reușise să îndeplinească

solicitările UE vizavi de mai multe capitole deosebit de sensibile, precum tratamentul minorităţilor etnice, îndeosebit statutul populaţiei sârbe care mai rămăsese în Croaţia.
Pe parcursul acestui deceniu însă, Croaţia a depăşit ca din zbor un alt stat cu care rivaliza pentru statutul de membru UE, Macedonia. Decizia UE de a oferi Macedoniei statutul de candidată, statut care precedă aderarea, a fost motivat de nişte calcule politice exacte. În împrejurări normale, ne-am fi aşteptat ca o ţară atât de disfuncţională din punct de vedere politic şi economic precum Macedonia să aştepte mult mai mult înainte de a primi dreptul de a păşi în antecamera sacră a statelor candidate.
După războiul din Kosovo însă, situaţia regională s-a agravat, destabilizând Macedonia şi împingând ţara în pragul unui război civil care avea potenţialul de a deveni la fel de sângeros şi zguduitor ca oricare dintre conflictele izbucnite după 1991.
Înainte de a se pogorî însă asupra Macedoniei, nucleul violenţei s-a mutat spre est de Kosovo, după detaşarea trupelor NATO şi ocuparea provinciei, şi anume înspre districul învecinat din sudul Serbiei, cunoscut după trei dintre cele mai mari oraşe ale sale, Preševo, Bujanovac şi Medvedja. Linia care leagă aceste oraşe ocoleşte vestul capitalei regionale, Vranje. Pe alocuri se întretaie cu drumul european E 57, principala arteră rutieră care leagă nordul de sudul Europei, prin munţii Macedoniei. Preševo se poate lăuda cu o majoritate albaneză numeroasă; Bujanovac, cu un număr la fel de mare de sârbi, albanezi şi ţigani, se află lângă Veliki Trnovac, oraşul natal al lui Dušan Šiptar Spasojević, complice la asasinarea lui Zoran Djindjić; iar Medvedja este un oraş preponderent sârb.
În afară de faptul că era o regiune de o importanţă crucială pentru traficul cu heroină din Balcani, sudul Serbiei fusese întotdeauna o zonă extrem de săracă. Aici, lipsa investiţiilor era completată de prăbuşirea pieţelor tradiţionale şi a infrastructurii comerciale. Dintr-odată, Kosovo şi Macedonia de nord, regiuni de care fusese legată economia sudului Serbiei vreme de cinci sute de ani, au fost izolate prin graniţele ridicate ca urmare a destrămării Iugoslaviei şi de războiul din Kosovo. Rata oficială a şomajului era deosebit de ridicată chiar şi din prisma standardelor iugoslave.
Printre albanezii din Kosovo, mai ales în rândurile Armatei de Eliberare din Kosovo, acest teritoriu purta numele de Kosovo de Est şi cum sârbii

controlau nordul districtului Mitrovica, militanții albanezi au început să ceară absorbirea acestei regiuni în Kosovo ca garanție împotriva unei eventuale încorporări a regiunii în Serbia. În această zonă demilitarizată de opt kilometri, unde ordinea era chipurile menținută de trupele KFOR, o nouă organizație, Armata de Eliberare din Preševo, Medvedja și Bujanovac (UÇPMB), a procurat nenumărate kalașnikovuri și alte arme de la UÇK și, la începutul anilor 2000, a pornit un război de insurgență la scară mică, care a ars la foc mocnit timp de aproximativ un an.

Atât guvernul sârb, cât și NATO și-au dat rapid seama cât de periculos putea fi un război motivat de criterii etnice în sudul Serbiei, așa că, într-un exemplu fără precedent de cooperare (de neînchipuit pe vremea lui Milošević) și după o serie de negocieri intense conduse de prim-ministrul adjunct Nebojša Čović, în mai 2001, s-a semnat Acordul de la Konculj. În cele din urmă, acordul a permis întoarcerea forțelor iugoslave (sârbe) în regiune, dar și crearea unei forțe de poliție multietnice, investiții semnificative în infrastructura economică (finanțate în cea mai mare parte de UE) și reintegrarea partidelor politice albaneze în structurile politice locale și naționale. Ulterior, implementarea acestor măsuri s-a lovit de obstacole destul de mari, dar așa cum se întâmplă de cele mai multe ori cu acordurile din Balcani, și această înțelegere s-a dovedit relativ durabilă.

Din nefericire, când UÇPMB începuse să-și reducă operațiunile în sudul Serbiei, conflictul din Macedonia a luat amploare. Cele două evenimente nu au avut legătură unul cu celălalt. Tanuševci, un sat sărac din Macedonia, aflat la granița cu Kosovo, era una dintre bazele în care se făcea trafic cu arme între Armata de Eliberare din Kosovo și UÇPMB. Altfel, această așezare izolată îndeplinea aceeași funcție ca nenumăratele celelalte noduri dedicate contrabandei cu țigări din fabricile de tutun din Macedonia în Kosovo.

Aflând că Tanuševci devenise un canal secret pentru armele livrate insurgenților albanezi din sudul Serbiei, o echipă macedoneană de televiziune din capitala Skopje a plecat în acest sat pentru a realiza un reportaj. A ajuns aici pe 7 februarie 2001. Au fost arestați pe dată de miliția albaneză locală, ai cărei membri s-au identificat ulterior ca făcând parte din Armata Națională de Eliberare (NLA, cunoscută în albaneză sub numele de UÇK, un apelativ ales intenționat pentru a crea confuzie, având același acronim ca și Armata de Eliberare din Kosovo).

Guvernul macedonean a reacţionat trimiţând poliţişti înarmaţi în Tanuševci, decizie care a provocat şi mai multe altercaţii. NLA a ordonat apoi trupelor sale să deschidă un front adevărat în apropiere de Tetovo, principalul oraş din nord-vestul Macedoniei, cu o populaţie albaneză numeroasă. Nu după multă vreme, liderul NLA, Ali Ahmeti, care colaborase cu UÇK pe parcursul războiului din Kosovo, îndeplinind funcţii logistice, şi-a stabilit sediul în satul Šipkovici, din munţii de dincolo de Tetovo.

Nu după multă vreme, a devenit evident că albanezii din Macedonia aveau doleanţe reale, provocate de discriminările comise de autorităţile macedonene (cu toate că aceste probleme nu pot fi comparate cu tratamentul aplicat de Milošević albanezilor din Kosovo), şi că războiul civil din Macedonia nu era atât de simplu pe cât părea la prima vedere. Ahmeti şi susţinătorii săi aveau o adevărată istorie de rivalitate cu DPA, partidul politic care dominase comunitatea albaneză din Macedonia până în acel moment.

La scurt timp, serviciile secrete occidentale şi jurnaliştii macedoneni au hotărât că această competiţie interalbaneză era un stimulent puternic pentru insurecţia NLA, care fusese cel puţin parţial inspirată de încercarea unora dintre susţinătorii lui Ahmeti de a obţine controlul asupra traficului cu ţigări, dominat până atunci de membrii-cheie ai DPA.

Pe de altă parte, elita macedoneană slavă nu era tocmai renumită pentru cinstea ei. De îndată ce au început luptele, ministrul de interne, Ljube Boškovski, a căutat să-şi detaşeze unitatea specială, Leii, antrenată de Beretele Roşii ale lui Legija. Această organizaţie părea să fi adoptat şi codul moral al organizaţiei sârbe. Boškovski a devenit singurul participant la războiul civil din Macedonia care să fie acuzat ca presupus criminal de război de Tribunalul de la Haga.

O revistă a susţinut, aducând documente fascinante în sprijinul acestei teorii, că oficialii guvernamentali macedoneni de rang înalt ar fi avut interese financiare în unele dintre bordelurile administrate de albanezi în notoriul oraş Velešta, din vestul ţării.

Acest binecunoscut climat caracterizat de interese criminale şi rivalităţi etnice era o catastrofă care putea fi la fel de dăunătoare precum fuseseră războaiele din Bosnia, lucru recunoscut cel puţin de puzderia de organizaţii occidentale politice, nonguvernamentale sau de informaţii staţionate în regiune. Prin urmare, instanţele internaţionale au

reacţionat mult mai prompt şi decisiv în Macedonia pentru a preveni răspândirea violenţei şi, în câteva ore, taberele beligerante au semnat Acordul de la Ohrid, care reglementa statutul politic, cultural şi lingvistic al albanezilor în Macedonia într-o manieră cel puţin satisfăcătoare. Peste noapte, Ali Ahmeti, care fusese denunţat ca terorist de Statele Unite cu doar un an înainte, era numit prim-ministru adjunct în cadrul unui nou guvern şi primit cu braţele deschise la recepţiile organizate de Ambasada Americană de la Skopje.

Până la momentul semnării Acordului de la Ohrid în august 2001, în Macedonia numărul morţilor ajunsese la 140, aproximativ jumătate fiind macedoneni şi jumătate albanezi. Privind din prisma standardelor conflictelor balcanice, acest conflict nu poate fi calificat drept război.

Poate că cel mai important moment din procesul de redactare al acordului de pace a fost decizia Uniunii Europene de a permite Macedoniei să se sustragă de la o bună parte a obligaţiilor pe care toate celelalte state din Balcani erau obligate să le îndeplinească pentru a obţine statutul de membre ale Uniunii. Macedonia, care era la coada listei, a fost împinsă de la spate şi a obţinut un Acord de Stabilizare şi Asociere, una dintre nenumăratele etape prin care trebuiau să treacă acum statele aspirante, reuşind în cele din urmă, în 2005, să obţină mult râvnitul statut de ţară candidată. De atunci, o serie succesivă de guverne macedonene s-a dovedit incapabilă să profite de pe urma acestui privilegiu rar întâlnit. Cu toate acestea, decizia Uniunii Europene de a-i conferi acest statut arată cât se poate de clar că Bruxelles-ul era pregătit să-şi ignore mecanismul birocratic în favoarea îndeplinirii unui scop politic strategic, dacă acesta era considerat strict necesar.

Până la mijlocul deceniului, Uniunea Europeană îşi îndeplinise promisiunea din 2003. Toate statele balcanice porniseră acum pe drumul către obţinerea statutului de membru UE, statut pe care mai devreme sau mai târziu au să-l obţină. Deşi nu purtau în spate povara de a fi participat la război, eforturile României şi Bulgariei de a se alătura UE au fost zădărnicite de corupţie şi de activităţi ilegale extinse. Înţelegând însă că mai valoros era să aibă aceste ţări în cadrul şi nu în afara organizaţiei, UE a convenit în 2007 să le acorde statutul de membru cu drepturi depline.

Abordarea Uniunii Europene începea să aibă rezultate pozitive, chiar dacă acestea au devenit vizibile abia după o altă tragedie. În octombrie 2008, un grup de asasini a amplasat o bombă sub maşina lui Ivo Pukanić,

redactor al jurnalului croat de investigaţii, Nacional. Bomba a explodat, omorându-i pe Pukanić şi încă o persoană. În replică, guvernul croat, cel sârb şi cel bulgar au lansat o investigaţie transfrontalieră la o scară nemaiîntâlnită până în acel moment, încheiată cu arestarea şi pedepsirea unora dintre cei mai notorii mafioţi din Balcani. Evenimente ca acesta au apropiat guvernele balcanice care cu doar câţiva ani înainte se aflaseră în plin război unele cu celelalte şi, în mod surprinzător, au valorificat cooperarea transfrontalieră în domenii cu totul noi, colaborarea devenind mai eficientă decât fusese vreodată pe parcursul istoriei moderne a Europei de Sud-Est.
În timp ce guvernele începeau să facă progrese pe mai multe fronturi, un diplomat european a venit cu ideea strălucită ca Bruxelles-ul să încerce să primească în cadrul Uniunii Europene toate statele sud-estice rămase în afara organizaţiei pe data de 28 iunie 2014, la fix o sută de ani de la asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand. În acest fel, UE putea pretinde că pune capăt ultimelor conflicte armate din Europa la un secol de la momentul în care intrigile demarate de marile puteri în Balcani aruncaseră lumea în primul dintre cele două coşmaruri ale secolului al XX-lea. Ideea ar fi putut fi pusă în practică şi ar fi putut fi una dintre cele mai puternice declaraţii politice cu putinţă. Cert este însă că acest concept a fost pur şi simplu prea creativ pentru instituţiile adesea ridiculizate ale Bruxelles-ului.

Alexander Rondos, diplomatul care sugerase ca statele aspirante din Balcani să se alăture Uniunii Europene în iunie 2014, era grec. Până la acel moment, Grecia, îndeosebi pe parcursul mandatului deţinut de George Papandreou ca ministru de externe, jucase un rol de o importanţă vitală nu numai în ceea ce privea progresul cauzei Europei de Sud-Est, dar şi în promovarea intereselor veşnicei ei inamice, Turcia. De fapt, Papandreou a fost cel care a anihilat acel punct forte imposibil de zdruncinat al politicii guvernului grec, ridicând în 1999 obiecţia permanentă a Atenei vizavi de aderarea Turciei, un pas de o imensă importanţă simbolică şi practică.
Prin urmare, în pofida asasinării jurnalistului Ivo Pukanić din octombrie 2008, viitorul Peninsulei Balcanice părea mai roz ca niciodată. Acel sumbru eveniment care a avut loc într-o parcare din Zagreb a fost însă

eclipsat de o altă întâmplare, de cu totul altă natură, dintr-o regiune complet diferită – prăbușirea băncii private de investiții Lehman Brothers, un fenomen care a scos la iveală profunda venalitate a sistemului bancar occidental, așa cum evoluase acesta de la căderea comunismului încoace. Reacția în lanț provocată de prăbușirea Lehman Brothers avea să aibă consecințe grave asupra economiilor europene și chiar și asupra Uniunii Europene înseși.

Una dintre consecințele prăbușirii băncii Lehman a fost faptul că a pus și mai tare la încercare moneda euro și sistemul monetar unic din șaptesprezece state membre UE. Ulterior, presiunea s-a transformat într-o criză a zonei euro în toată puterea cuvântului, iar aparenta insolvență a Greciei s-a aflat în centrul a ceea ce amenința să devină o adevărată recesiune economică globală. Uniunea Europeană, care vreme de mai mulți ani fusese considerată cheia promovării păcii, stabilității și prosperității în Balcani, era pe punctul de a deveni la rândul ei deosebit de instabilă.

Turcia și-a făcut pentru prima dată cunoscută dorința de a adera la UE în 1987. Obstacolele de care se lovea Ankara erau nenumărate și cât se poate de variate, reflectând nivelurile oscilante de ostilitate și suspiciune nutrite de statele deja membre ale Uniunii. Așa cum am menționat mai sus, această atitudine s-a schimbat în 1999, când George Papandreou a renunțat la vechile obiecții ale Atenei vizavi de Turcia, deschizând astfel calea negocierilor libere.

La scurt timp, a devenit evident că mai multe state se ascunseseră în spatele vetoului Greciei, căci inter alia, Germania, Franța și Austria au început să-și manifeste nemulțumirea față de absorbirea unei țări cu o populație musulmană atât de numeroasă, considerând această perspectivă neadecvată. Berlinul a venit cu propunerea ca Turcia să se mulțumească cu o relație specială cu Bruxelles-ul și instituțiile europene. Vaticanul și fostul președinte francez, Valéry Giscard d'Estaing, ca să aducem în discuție doar două nume, au susținut că în Tratatul de la Lisabona trebuia stipulat că Uniunea Europeană era o entitate clădită pe tradiții creștine (afirmație care lăsa chipurile să se înțeleagă că tradițiile tuturor celorlalte religii erau acceptate în acest spațiu printr-o dispensă specială – sistemul otoman al millet-ului ne vine implicit în minte).

Prin urmare, în pofida ridicării vetoului grecilor în cadrul acestor negocieri, drumul Turciei către UE părea să rămână în continuare blocat,

mai ales după aderarea Ciprului din anul 2004 (ciprioții au reînviat dreptul de veto, la care au de gând să apeleze în cazul în care nu se găsește o soluție acceptabilă din punctul lor de vedere la problema împărțirii insulei).
Foarte puțină lume a anticipat însă tulburările incredibile care aveau să transforme peisajul politic din Turcia în primul deceniu al noului mileniu.

La începutul deceniului, Turcia se scufunda într-o situație fără ieșire, caracterizată de inflație și instabilitate economică în condițiile în care rata dobânzii lirei atingea 5 000 la sută. Ridicarea vetoului Greciei schimbase peisajul politic extern, însă pe plan intern, Turcia părea la fel de haotică și imposibil de gestionat ca întotdeauna. Urmând sfaturile unuia dintre cei mai talentați economiști turci, Kemal Derviș, la acel moment ministru al dezvoltării economice, în mai 2001, Turcia a inaugurat un program de reforme, concentrat pe unele dintre cele mai profunde anomalii structurale ale țării, printre care se numărau sectorul bancar și controlul oportunist și corupt de pe urma căruia profitaseră oameni politici din toate partidele, indiferent de ideologie, pentru a obține foloase personale și profesionale.
În acel moment, impactul lui Derviș a fost considerat a fi un fel de miracol (de fapt, un deceniu mai târziu, impresia rămâne aceeași). Într-un an, rata inflației, un element deosebit de iritant în deceniile anterioare, a scăzut, ajungând să atingă un acceptabil 12 la sută, iar cele mai multe sectoare economice au înregistrat creșteri rapide, fapt ce a dus la reducerea nivelului șomajului și creșterea veniturilor realizate din impozite. Influența Turciei ca centru economic regional a dus la strângerea relațiilor cu Uniunea Europeană – semnaseră deja un acord de Uniune Vamală în 1995. Însă Ankara s-a transformat și într-un nod comercial deosebit de important într-o regiune care includea cea mai mare parte a fostului Imperiu Otoman (inclusiv Balcanii), dar și Ucraina și sudul Rusiei.
La fel de importantă a fost și transformarea simultană a peisajului politic turc. Rezultatele alegerilor generale din noiembrie 2002 au făcut senzație. Doar două partide au reușit să treacă pragul de 10 la sută care conferă locuri în parlament în cadrul restrictivului sistem de

reprezentare proporţională din Turcia. Partidul Republican al Poporului a câştigat 10,7 la sută din voturi. Dar succesul repurtat de Partidul Dreptăţii şi Dezvoltării (AKP), islamist moderat, care a câştigat cu puţin peste 34 la sută din voturi, a declanşat un cutremur politic în Turcia.
Acesta era coşmarul de care se temuse întotdeauna sistemul kemalist, îndeosebi aşa-numitul „Stat în Stat“, respectiv armata şi aparatul de securitate, şi anume de apariţia unui partid de guvernare motivat mai degrabă de principii religioase decât de o ideologie seculară sau de corupţie. La momentul victoriei, conducătorul acestuia, Recep Tayyip Erdoğan, nu avea dreptul de a deţine funcţii publice. Însă din moment ce doar două partide trecuseră pragul de 10 la sută, AKP deţinea acum majoritatea evidentă în Meclis [Parlament], şi anume aproape două treimi – aproape, dar nu suficient cât să modifice constituţia. Îi era fără îndoială la îndemână să ridice interdicţiile impuse lui Erdoğan, aşa că acesta a fost numit rapid prim-ministru.
Temerile cum că AKP avea să înceapă să anuleze imediat politicile liberale menite să ajute la îndeplinirea criteriilor de aderare ale Turciei la UE s-au dovedit a fi nefondate. AKP a interzis pedeapsa cu moartea, a fost primul partid care să permită extinderea drepturilor lingvistice ale minorităţii kurde şi a introdus politici menite să combată crima şi corupţia din rândurile forţelor de ordine şi serviciului civil. În plus, în conformitate cu cerinţele UE, a limitat influenţa armatei asupra vieţii politice şi economice.
Din punctul de vedere al Uniunii Europene, Turcia îşi îndeplinea promisiunile. AKP a fost recompensat pe dată: printr-un anunţ făcut public în decembrie 2002, UE a oferit Turciei statutul de ţară candidată. Peste mai puţin de trei ani, au început şi negocierile de aderare.
Statele Unite, NATO şi Israelul erau mai puţin entuziasmate de noua direcţie a politicilor Turciei. Semnalul de alarmă a fost tras în martie 2003, când Parlamentul a votat împotriva participării la războiul din Irak şi a interzis aliaţilor Turciei din NATO să lanseze operaţiuni ofensive de pe teritoriul turc. Conducerea AKP fusese mai înţelegătoare – de fapt liderii partidului susţinuseră cerinţele NATO. Însă membrii acestuia au arătat că, în ceea ce privea politica externă şi în domeniul militar, Turcia era acum o ţară complet diferită.
Cu toate acestea, entitatea care avea cel mai mult de pierdut de pe urma ascensiunii AKP nu se afla în afara ţării, ci pe teritoriul Turciei. Aceasta

era temutul „Stat în Stat“, rețeaua de interese private, al cărei nucleu era reprezentat de liderii forțelor armate și o parte a serviciilor de securitate, susținută de mișcarea naționalistă de extremă dreapta din Turcia și, ca să spunem adevărul, de rețelele de crimă organizată.
Lupta dintre AKP și Statul în Stat a devenit publică în 2007. Începutul anului a fost de rău augur. Hrant Dink, jurnalist și redactor al unui ziar armean, a fost ucis lângă biroul său de la Istanbul. Asasinatul, la care s-au adăugat alte crime de inspirație naționalistă comise înainte și după acesta, părea să aibă ca scop destabilizarea guvernului și să pregătească terenul pentru un fel de intervenție militară. În același timp, o parte a reprezentanților puterii judecătorești, care întreținea de asemenea legături cu Statul în Stat, a intervenit pentru a scoate AKP în afara legii, apelând la curțile constituționale.
În deceniile anterioare, foarte puțină lume și-ar fi asumat riscul de a pune pariu că Statul în Stat nu și-ar fi putut atinge scopul dorit. De această dată însă, după alegerile anticipate organizate în iulie, Statul în Stat a fost scos din schemă de AKP. La urne, AKP a câștigat un uimitor procentaj de 47 la sută din voturi, primind un mandat de o popularitate incredibilă.
Fără vreo legătură cu alegerile, cu puțin timp înainte ca oamenii să iasă la vot, poliția din Istanbul a dat peste un imens depozit de arme, descoperire care a declanșat o investigație de șase luni. Aceasta și-a cunoscut punctul culminant în ianuarie 2008, odată cu primele arestări din cadrul a ceea ce avea să devină cea mai complexă operațiune de securitate a forțelor de ordine din istoria Turciei. Cazul a fost denumit Ergenekon, nume care făcea referire la un mit național turcic antic, dar, în anul 2008, te ducea cu gândul și la o presupusă conspirație a Statului în Stat de a îndepărta de la putere guvernul ales AKP.
Patru ani mai târziu, mii de oameni au fost arestați sub acuzația de complicitate, fie ea directă sau presupusă, la conspirația Ergenekon. Aceasta a devenit o adevărată luptă sacră pentru sufletul și viitoarea direcție a statului turc, o bătălie care, odată cu trecerea timpului, căpăta însă aspecte din ce în ce mai sinistre. Ceea ce inițial nu fusese decât o investigație cât se poate de legitimă a unei rețele clandestine, chipurile trădătoare, a devenit per se un instrument menit să înăbușe orice opoziție față de AKP. Sistemul juridic penal, mass-media, armata, serviciile de securitate, partidele de opoziție și poliția – toate aceste

entități au cunoscut un proces foarte asemănător cu epurările. Persoanele bănuite că nu ar fi loiale sunt în pericol și este foarte probabil ca noii membri ai serviciului civil să fie simpatizanți AKP sau ai unei mișcări religioase de educare fondată de Fethullah Gülen, care, chiar dacă deținea o influență politică și socială colosală în Turcia, trăiește într-un exil de la sine impus de mai multe decenii, în Pennsylvania********.

Uimitoarele discrepanțe din Turcia sunt deopotrivă înălțătoare și fascinante. În centru, Istanbulul este o metropolă europeană plină de viață, în care trăiesc antreprenori tineri și dinamici și artiști care domină viața culturală, cer libertăți personale din ce în ce mai largi și sunt profund atașați de tradițiile seculare ale kemalismului. În schimb, periferia orașului e alta. În 1960, Turcia număra 27 de milioane de locuitori, dintre care 68 la sută locuiau în zonele rurale. Până în anul 2000, populația țării ajunsese la 68 de milioane de oameni, dintre care două treimi trăiau la oraș, cea mai mare parte în Istanbul. Diferențele culturale dintre imigranții din Anatolia și elita urbană din vestul Turciei sunt foarte bine înrădăcinate. Conservatorismul și modernismul stau unul lângă altul, dar de cele mai multe ori nu se simt în largul lor unul în compania celuilalt.

Chiar și în aceste momente, în care trece printr-o criză de identitate profundă și complexă, influența Turciei ca putere regională crește. Foarte puține state sunt înconjurate de atât de multe zone nevralgice precum Turcia – o Ucrainăă divizată, Rusia și violentul Caucaz, Asia Centrală și Iranul, Orientul Mijlociu și Maghrebul tulburat de Primăvara Arabă, ca să nu mai punem la socoteală eterna criză israeliano-palestiniană.

Influența Turciei în toate aceste regiuni crește din punct de vedere economic, politic și strategic – nu degeaba oamenii au dat acestui nou angajament numele de Noul Otomanism. Același lucru este valabil și pentru Balcani, zonă în care Turcia a lansat o campanie diplomatică și economică, cu scopul de a-și consolida influența în peninsulă după câteva decenii de declin. Această ofensivă blândă și fermecătoare nu este limitată doar la partenerii confesionali din rândurile bosniacilor și albanezilor. Prezența Ankarei se resimte în egală măsură la Belgrad, București și Sofia.

Acest lucru a avut loc în afara cadrului negocierilor cu Uniunea Europeană. Dorința de a adera la UE este în continuare puternică, dar mai temperată în comparație cu anii trecuți, căci Turcia a observat că

Uniunea se confruntă cu o criză existenţială, declanşată de o proastă gestionare politică şi economică.
Timp de trei decenii, Grecia, prin tradiţie rivala Turciei încă de la începutul secolului al XIX-lea, s-a bucurat de mari avantaje în comparaţie cu vecina sa, în virtutea statutului ei de membru UE. Pe parcursul a optsprezece luni frenetice, lucrurile par să se fi schimbat radical, Grecia aflându-se acum [cartea a fost publicată în 2012] în epicentrul crizei europene. Impactul a fost deja dezastruos pentru societatea greacă, dar ar putea avea consecinţe grave şi pentru restul Peninsulei Balcanice.

În anul ce a precedat introducerea monedei euro la 1 ianuarie 2002, doar una dintre cele douăsprezece state din zona euro, şi anume Luxemburg, putea susţine că ar fi îndeplinit toate cele patru aşa-numite criterii de convergenţă pentru adoptarea monedei comune. Unele animale sunt mai egale decât altele în greşelile lor, dar niciunul mai egal decât Grecia.
Cu prilejul primei sale evaluări din 1998, Comisia Europeană ajunsese la concluzia că Grecia nu îndeplinea niciunul dintre cele patru criterii. Din mai multe puncte de vedere, acest lucru nu era deloc surprinzător. Noua democraţie care îşi făcuse apariţia pe urmele regimului coloneilor încă avea datorii uriaşe, rămase neachitate din anii cheltuitori ai dictaturii. În 1981, anul aderării Greciei la Uniunea Europeană, băncile occidentale au fost încă o dată convinse să-şi deschidă seifurile şi să ofere împrumuturi cu dobânzi mici, în timp ce fluxul capitalului în ţară era amplificat de subvenţiile şi noile fonduri oferite de UE.
Rezultatul a fost o extindere uriaşă a sectorului public, vizibilă în anii 1980 şi la începutul anilor 1990, extindere care a presupus şi alocarea unui buget de apărare exagerat. Având în vedere presupusa ameninţare care provenea din Turcia, peste 4 la sută din cheltuielile anuale ale Greciei erau alocate armatei, fondurile fiind direcţionate mai ales înspre achiziţia de noi arme. Acest procentaj era de două ori mai mare decât cel alocat anual de orice alt stat european bugetului de apărare, inclusiv cele două mari cheltuitoare din nord, Marea Britanie şi Franţa.
Cert este că mai multe guverne succesive s-au dovedit incapabile să-şi mărească veniturile realizate din impozite în condiţiile în care elitele avute ale Greciei erau experte în manipularea sistemului financiar în interes propriu. Acestea aveau o influenţă atât de mare asupra clasei

politice şi serviciului public încât de cele mai multe ori nu erau nevoite să se ascundă ori să-şi transfere banii în conturi deschise peste hotare. Sistemul bancar era corupt până în măduva oaselor, la fel cum erau şi sectoarele cele mai importante ale infrastructurii, îndeosebi cel al importului de energie.
La fel de tulburătoare era şi „flexibilitatea“ sau lipsa de acurateţe a statisticilor economice din Grecia. Acei politicieni care simţeau într-adevăr nevoia să înfrunte tradiţiile politice clientelare ale statului grec aveau puţine arme la dispoziţie pentru a scoate la iveală realitatea, deşi tuturor celor care trăiau în această ţară le era foarte clar ce se întâmpla. În plus, colegii de breaslă şi influenţa intereselor economice private s-au dovedit a fi o barieră de netrecut pentru orice persoană care ar fi suferit de exces de zel şi şi-ar fi dorit să reformeze sistemul. Miniştrii, de exemplu, se bucurau de imunitate pe viaţă. Cum politicenii nu puteau fi acuzaţi, nu existau nici cine ştie ce mijloace de constrângere care să îi împiedice de la fapte de corupţie, mai ales că toţi colegii lor făceau acest lucru.
În mod ironic, intrarea în zona euro era şi o şansă de a impune reglementări asupra economiei şi bugetului grec, iar lumea spera că acest lucru avea să înfrâneze obiceiurile corupte, evaziunea fiscală şi frauda. Sondajele arătau că sprijinul populaţiei pentru intrarea în zona euro atingea cote extraordinar de mari şi pentru că alegătorii erau convinşi că aderarea avea să erodeze nedreptăţile inerente ale sistemului.
În 2000, în momentul în care Grecia a cerut abrogarea hotărârii Comisiei Europene din 1998, prin care i se interzicea intrarea în zona euro, Bruxelles-ul şi-a dat acordul chiar dacă datoria publică a Atenei era în continuare mai mare decât 60 la sută din PIB. (Trebuie să subliniem că rata de îndatorare a unor ţări precum Belgia, Italia sau Spania depăşea de asemenea cu mult acest 60 la sută.) La fel ca în restul Europei, şi în Grecia inflaţia scăzuse şi atinsese un nivel acceptabil, pe de o parte şi pentru că guvernul redusese TVA-ul tocmai pentru a îndeplini acest criteriu de convergenţă. După cum a recunoscut ulterior guvernul de la Atena, cifrele fuseseră distorsionate şi unele dintre afirmaţiile făcute în acel moment fuseseră pur şi simplu frauduloase.
În calitate de membru al zonei euro, guvernul grec putea contracta împrumuturi achitând o rată a dobânzilor extrem de joasă, la fel ca toate

celelalte state din zona euro bineînțeles. Pentru că se număra acum printre statele cu monedă comună, băncile din Europa și America considerau Grecia o țară cu risc mic, pornind de la premisa că, în cel mai rău caz, datoriile acesteia puteau fi achitate de alte state europene, în principiu de Germania. Băncile erau nerăbdătoare să-i împrumute bani, iar instituțiile financiare franceze au făcut primul pas în acest sens. Instituții mai abile, precum Goldman Sachs, au convins guvernul grec să se îndatoreze și mai tare apelând la tehnici de mascare, variații ale mecanismelor speculative complexe, care subminează însăși temelia finanțelor globale.

Cel mai mare beneficiar al acestui aflux neașteptat de bani lichizi în sudul Europei a fost cel mai probabil Germania, a cărei economie orientată spre exporturi a primit un imbold puternic în momentul în care regiunea sudică odinioară săracă a zonei euro a început să cumpere produse nemțești.

În întreaga lume, diplomații și politicienii europeni ridicau în slăvi virtuțile valorilor „europene" – în principiu, acestea erau impresionante și includeau un angajament față de transparență și onestitate în afacerile comerciale și politice, ca de exemplu respectarea statului de drept.

Din păcate însă, în mare parte, aceste vorbe nu erau altceva decât o retorică exagerată. În cadrul UE, existau nenumărate exemple de comportament fraudulos. Ani la rândul, statele membre au refuzat să pună capăt activităților desfășurate de personaje precum Silvio Berlusconi în Italia, al cărui cvasi-monopol asupra televiziunii și mass-mediei scrise era o adevărată rușine, la fel ca și obiceiul lui de a propune în parlament legi menite să elimine cele mai recente acuzații de corupție pe care i le aduceau instanțele. Politica Agricolă Comună, unul dintre cele mai nefericite concepte europene, s-a transformat într-o sursă inepuizabilă de fraudă în întreaga Uniune.

În lumina evenimentelor ce au urmat, în momentul în care infrastructura bugetară a Greciei a început să se prăbușească, ajungând rapid în pragul colapsului, relațiile eleno-germane, așa cum au evoluat acestea în noul mileniu, au devenit unul dintre cele mai umilitoare momente cunoscute de Uniune. La sfârșitul anilor 1990 și începutul anilor 2000, guvernul german nu numai că a încurajat companii ca Siemens să trimită Greciei echipamente de telecomunicații în valoare de miliarde de euro, care nu respectau standardele în vigoare – dar compania a oferit politicienilor

greci mite de aproape un miliard de euro pentru a se asigura că aceste vânzări erau finalizate. Se prea poate ca presa germană să fi făcut bine un deceniu mai târziu, când a criticat aspru cheltuielile inutile ale politicienilor greci în momentul în care Atena căuta să obțină fonduri consistente de salvare pentru a evita un faliment colosal. Dar aceleași instanțe media ar fi trebuit să amintească publicului cititor că germanii fuseseră cei care îi îndemnaseră pe greci la corupție. Unul dintre cele mai scandaloase exemple a fost vânzarea a patru submarine (echipate și cu un sistem electronic de comandă defectuos) către flota grecească pentru suma incredibilă de 1,8 miliarde de euro.

Cireașa de pe tort, lucru care a fost însă trecut cu vederea în acel moment, au fost Jocurile Olimpice. În 1997, când Atena a câștigat dreptul de a organiza Jocurile Olimpice din 2004, guvernul a estimat costurile statului grec pentru organizarea acestui eveniment la 1,5 miliarde de dolari. Asemenea tuturor celorlalte guverne cărora li se conferă dreptul de a organiza Jocurile Olimpice, și cel grec a susținut că o bună parte a investiției avea să fie recuperată și că, în plus, momentul avea să fie un exercițiu keynesian valoros pentru regenerarea urbană. De fapt, Jocurile Olimpice împovărează națiunea-gazdă cu datorii care nu ajung să fie achitate nici măcar peste câteva decenii – unii organizatori se folosesc mai constructiv de aceste fonduri în ceea ce privește valoarea socială a evenimentului, dar în final toate guvernele sfârșesc prin a pierde bani. Iar Grecia nu a făcut excepție – costurile finale au fost de aproape 16 miliarde de dolari, cea mai mare cheltuială unică care a contribuit la ridicarea muntelui de datorii al Greciei.

Primele semnale de alarmă, care dădeau de înțeles că în țară se petrecea ceva deosebit de grav, au apărut în 2006. Unii economiști locali și internaționali au avertizat Atena și Uniunea Europeană că trebuiau să înceapă să se ocupe de problema datoriei Greciei. Dacă zona euro ar fi acționat rațional și ar fi luat măsuri din timp, criza ar fi putut fi evitată – ideea de bază era că Grecia reprezenta doi la sută din PIB-ul european și doi la sută din datoria publică a UE. Faptul că Uniunea Europeană, prezentată de unii drept cea mai mare economie din lume, nu a fost capabilă să elimine această problemă din față a scos la iveală imaturitatea politică a organizației. Un aspect tulburător pentru viitorul ei a fost și faptul că problema Greciei a demonstrat și ușurința cu care unele state membre erau dispuse să adopte politici defensive,

naționaliste, de îndată ce simțeau efectele presiunii financiare. Acele „valori“ ale solidarității și cooperării, de care Europa făcea atâta paradă, s-au dovedit a fi mai puțin durabile decât pretindeau atât de des capitalele continentului.
Însă înainte ca zona euro să amenințe sistemul bancar internațional, pieţele financiare anglo-americane au provocat un infarct în întregul sistem financiar. Chiar dacă guvernele americane şi europene au acţionat în ultimă instanţă ca creditori, pentru a salva băncile de consecinţele pierderilor scandaloase pe care le susţinuseră prin activităţi speculative de durată, sistemul bancar era acum extrem de fragil, iar lichidităţile erau o problemă pretudindeni. În 2010, când economiile occidentale au început să-şi revină după recesiunea care izbucnise în 2008, ameninţarea cu neîndeplinirea obligaţiilor financiare de către Grecia a început să alarmeze pieţele financiare. La Bruxelles, Berlin, Londra, Paris și Washington, conducerile și-au dat brusc seama că dacă Grecia nu reușea să-și achite datoriile, atunci falimentul ei avea să aibă un efect de domino și să atragă după sine prăbușirea Portugaliei, Italiei, Irlandei, Belgiei și chiar și a Franței. Bănci precum Société Générale, puternic expuse datoriei Greciei, riscau mai mult ca sigur să se prăbușească. Prin urmare, dintr-odată, soarta unui mic stat din Balcani amenința să declanșeze un dezastru economic în întreaga lume.
În octombrie 2009, după ce l-a înfrânt pe Kostas Karamanlis, George Papandreou a cerut imediat colegilor de guvernare să analizeze fondurile alocate ministerelor lor. Raporturile pe care le-a primit erau înspăimântătoare – prim-ministrul știa că avea să fie obligat să colaboreze cu Uniunea Europeană, băncile și Fondul Monetar Internațional. Dar a analizat situația și și-a dat seama că nu avea încotro și trebuia să demareze o reformă completă a economiei și a întregii administrații publice a Greciei.
Iar aerele de superioritate adoptate inițial de colegii săi politicieni din zona euro și ulterior de presă nu i-au fost de folos. Lumea susținea că întreaga criză era rezultatul proastei guvernări din Grecia și tendinței Atenei de a trăi pe cheltuiala altora. Nu după multă vreme, statele influente din zona euro au început să ceară impunerea celor mai draconice dintre reforme pentru a refinanța Grecia printr-o serie de noi ajutoare financiare, celebrele bailouts (termenul de ajutor financiar este dintr-un anumit punct de vedere impropriu pentru că presupune că

Grecia avea să primească pur şi simplu bani lichizi pentru a-şi plăti datoriile – de fapt, aceste ajutoare financiare sunt împrumuturi susţinute de guverne la nişte rate comerciale stabilite de aşa manieră încât statul creditor să obţină profit, după cum au recunoscut ruşinaţi mai mulţi miniştri de finanţe din zona euro).

Existau două obstacole importante în calea reformelor. Primul avea legătură cu cheltuielile publice şi sistemul de impozitare. Pe de o parte, Atena era obligată să reducă cheltuielile publice de o manieră care lovea cele mai asuprite clase sociale cu puterea unui tren de mare viteză. Şi nivelul de trai al păturii sociale de mijloc a fost grav afectat. Oricât de dureros ar fi fost acest lucru, Papandreou pur şi simplu nu avea încotro – ieşirea din zona euro ar fi avut un impact şi mai dezastruos asupra populaţiei. A abordat şi problema cheltuielilor militare excesive ale Greciei, cerând o reducere cu 30 la sută a fondurilor alocate achiziţionării de arme – spre întristrarea personală a miniştrilor germani şi francezi, dar şi a oficialilor americani, căci Grecia încheiase 42 la sută din contractele de vânzare de arme cu producători americani.

Papandreou a făcut un efort susţinut de a suprima unul dintre cele mai grave vicii ale societăţii greceşti – evaziunea fiscală. A scos în evidenţă avuţia obscenă acumulată de varii pături ale societăţii, care ascundeau aceste bogăţii de autorităţi. Serviciul de sănătate era deosebit de predispus la abuzuri, căci cadrele medicale superioare, inclusiv nenumăraţi doctori şi consilieri, obişnuiau să-şi suplinească salariile oficiale modeste prin mite obţinute de la pacienţi, spitale şi companii farmaceutice care le ofereau privilegii materiale colosale. În 2011, cel mai mare investitor de pe scumpa piaţă a proprietăţilor imobiliare şi terenurilor din Mayfair şi alte zone ale Londrei centrale era grupul de indivizi sosiţi din Italia şi Grecia, care încercau să-şi ascundă bine banii de privirile prădătoare ale instituţiilor de impozitare din ţările natale.

Atacul împotriva evaziunii fiscale a fost întâmpinat cu o rezistenţă lesne de înţeles. Dar hotărârea lui Papandreou de a se folosi de această criză pentru a pune capăt influenţei nocive a oligarhilor şi grupărilor de crimă organizată era o strategie chiar şi mai riscantă. Timp de mai bine de un an, Papandreou a jonglat cu solicitările de tăieri bugetare înaintate de UE, mai ales de Germania, şi de FMI; protestele sociale dramatice declanşate de aceste tăieri; intrigile oligarhilor şi grupărilor mafiote, reprezentate în viaţa publică de politicieni corupţi şi instituţii media influente.

În cele din urmă, guvernul Papandreou s-a prăbuşit în 9 noiembrie 2011, după ce acesta i-a şocat pe cancelarul german Angela Merkel şi pe preşedintele francez Sarkozy, anunţând că nu avea să mai continue programul de reforme dacă acesta nu era susţinut de electorat prin referendum.

„Capricios“, „imprevizibil“, „nestatornic“ şi „motivat ideologic“ – acestea au fost câteva dintre epitetele care pot fi redate în scris din cele adresate lui George Papandreou pe parcursul ultimei săptămâni petrecute în calitate de prim-ministru al Greciei. De fapt, Papandreou a reuşit să realizeze atât cât era omeneşte posibil în ultimele sale zile în funcţie pentru a asigura implementarea planului Bruxelles-ului pentru Grecia. Făcând asta, nu numai că făcea Greciei o favoare pe termen lung, dar salva şi reputaţia UE.

Moştenirea lăsată în urmă de Papandreou a constat şi în câteva inovaţii importante pentru sistemul politic grec, cea mai importantă dintre acestea fiind decizia de a instala un program de software, Hephaestus, care să monitoreze strângerea impozitelor şi să prevină evaziunea fiscală. Grupurile de interes din industria petrolieră, bancară şi mass-media s-au opus cu înverşunare introducerii acestui sistem din motive lesne de înţeles. La o săptămână după demisia lui Papandreou, două grupuri foarte respectate de experţi, Eliamep (Fundaţia Elenă pentru Politica Europeană şi Externă) şi IOBE (Fundaţia pentru Cercetare Economică şi Industrială), şi-au prezentat cercetările asupra corupţiei şi evaziunii fiscale din Grecia. Potrivit raportului lor, Grecia pierdea anual un procentaj situat undeva între 5 şi 6 la sută din PIB (10–13 miliarde de euro) din cauza evaziunii fiscale. Analiza includea şi fondurile pierdute din cauza corupţiei. Sectorul subteran al economiei, situat undeva între 18 şi 25 la sută, era cel mai mare din UE, potrivit Organizaţiei pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică cu sediul la Paris. În discursul de demisie, Papandreou a scos la iveală faptul că o operaţiune panbalcanică de contrabandă cu petrol producea Greciei pierderi în valoare de 3 miliarde de euro anual. Papandreou a arătat în amănunt cât de dăunătoare erau aceste activităţi ilegale, însă nu i-a numit pe cei implicaţi.

Dincolo de toate acestea, mai exista şi teama că oligarhii Greciei promovau prăbuşirea economică a ţării cu scopul de a-şi realiza interesele pe termen lung. Scopul părea a fi cel de a acapara bunurile

statului, pe care, în conformitate cu diferitele programe de ajutor financiar, guvernul grec era obligat să le privatizeze. În condițiile în care economia internă era în cădere liberă, pe parcursul ultimilor doi ani, prețul acțiunilor acestor entități deosebit de valoroase, precum sistemul de electricitate și loteria națională, scăzuse treptat. De exemplu, ultimele 10 procente ale OTE, furnizorul grec de servicii de telecomunicații, au fost vândute către Deutsche Telekom în vara lui 2011 la prețul de 7 euro pe acțiune, prețul pe acțiune fiind cu 75 la sută mai mic decât cel înregistrat cu trei ani înainte. Acest model a început să se repete, devenind o rutină în toate industriile care urmau să fie privatizate.

Conglomeratele oligarhilor așteptau să cumpere acțiunile la un preț ce reprezenta mai puțin de o cincime din valoarea lor reală – pentru stat câștigul financiar era incredibil de mic, dar pentru cumpărători profitul era o mină de aur. Unii chiar păreau să mizeze pe faptul că Grecia avea să se retragă din zona euro, astfel încât să poată folosi miliardele de euro transferate în conturi sigure pentru a achiziționa bunuri la prețuri mult reduse în drahmă.

Administrația lui Papandreou a fost înlocuită cu un guvern de unitate națională format din PASOK, Noua Democrație și partidul de extremă dreaptă LAOS. Acesta era condus de un individ apolitic, fostul director al Băncii Centrale din Grecia, Lucas Papademos. În februarie 2012, noul guvern a acceptat programul draconic de austeritate, asupra căruia insistase UE. Viitorul părea deosebit de sumbru pentru un popor ale cărui standarde de trai erau în scădere vertiginoasă.

Deși prim-miniștrii UE au semnat un acord care garanta Greciei un al doilea împrumut masiv de 130 de miliarde de euro, în martie 2012, catastrofa economică prin care trecea această țară era departe de a se sfârși. Tragedia Greciei deja pusese o presiune fără precedent asupra Uniunii Europene înainte de finalul primului act.

În Balcani, mileniul a început cu ceea ce părea a fi o sarcină simplă: eliminarea corupției și crimei organizate și intrarea în Europa. Bulgaria, România și Croația au făcut suficiente progrese și au mulțumit Bruxelles-ul cu realizările lor. Albania și restul teritoriilor fostei Iugoslavii nu convinseseră încă UE. Cu toate acestea, în martie 2012, decizia UE de a oferi Serbiei calitatea de stat candidat și acceptarea Kosovo la discuțiile purtate între instituțiile regionale au lăsat de înțeles că avea să fie găsită o soluție la problema Kosovo.

În mod paradoxal, Grecia, singurul stat balcanic care era de multă vreme membru al Uniunii Europene, a fost cea care a răsturnat situaţia, dând fără să vrea în vileag multe dintre neajunsurile economice şi politice ale UE. Uimitor este că acest lucru nu a subminat valoarea calităţii de stat membru UE în ochii celorlalte ţări balcanice. Până şi Turcia, care căpăta o încredere în sine din ce în ce mai mare şi o influenţă crescândă în regiune, era în continuare doritoare să adere la UE dacă i se permitea acest lucru.
Criza datoriilor încetase însă de mult să mai fie o criză a Greciei. Acum devenise o criză regională, europeană şi, de fapt, una globală.

******** Până în 2013, Gülen și mișcarea sa erau aliați cu președintele Erdoğan în lupta de a impune persoane religioase în serviciul public. Alianța s-a rupt după ce Erdoğan l-a acuzat pe Gülen că este în spatele anchetei de corupție din 2013 în care au fost investigați membrii guvernului AKP. La ora actuală Gülen se află pe o listă a celor mai căutați teroriști emisă de guvernul turc, care a cerut și extrădarea lui din Statele Unite. (N. red.)

Glosar

agă – nobil sau ofițer superior din Imperiul Otoman
andartes – grupările de gherilă ale grecilor
Ausgleich – „Compromisul", acordul semnat în 1867, prin care s-a format Dubla Monarhie Austro-Ungară
ban – vicerege, guvernator
başbuzuc – ostaș din trupele neregulate otomane
bei – demnitar sau latifundiar otoman
besa – cuvânt al onoarei printre albanezi; încetarea vendettei
bošnjaštvo – bosniacism
čaršija – piață/persoană care dă tonul bârfelor
četa, čete – grupări de gherilă sârbe și bulgare
cetnic – participant la lupta partizanilor sârbi/bulgari în secolul al XIX-lea împotriva otomanilor; membru al unor organizații naționale din Iugoslavia în timpul celui de-al Doilea Război Mondial
ciorbagiu – țăran sau negustor bulgar înstărit
dahi – lideri ai ienicerilor în pașalâcul Belgrad
devșirme – recrutarea de copii creștini pentru a sluji în birocrația otomană
dragoman - interpret la curtea otomană; dregător care se ocupa de relațiile diplomatice ale Porții cu statele europene
enosis – mișcare a comunităților grecești din afara țării de unificare cu Grecia
firman – decret imperial otoman
gjakmarrje – răzbunarea sângelui (Albania)
Honvéd – armata ungară; între 1867 și 1918 una dintre cele patru forțe armate ale Austro-Ungariei
kapetanios (pl. kapetanoi) – comandant ELAS (Armata de Eliberare a Poporului Grec) susținută de partidul comunist KKE
kirçali – bandit nomad
kleft (gr. klephtis, pl. klephtes) – brigand grec, insurgent antiotoman
kmet – șerb din Serbia în perioada otomană
kum – naș (sârbo-croată)
Megali Idea – Marea Idee – programul de a crea o Grecie Mare

millet – comunitate națională sau religioasă în Imperiul Otoman
načertanije – Planul – programul de a crea o Serbie Mare
nagodba – „Acordul" negociat în 1868 între unguri și croați pentru a reglementa statutul teritoriilor coroanei croate
narodnic – susținător al narodnicismului, mișcare a intelectualității ruse din secolul al XIX-lea care susținea țărănimea
raia – supus creștin în Imperiul Otoman
Sabor – parlamentul în Croația și Bosnia
serasker – comandant de armată de rang înalt în Imperiul Otoman
șaria – codul juridic islamic
spahiu – membru al aristocrației militare în Imperiul Otoman
softa – student la o universitate musulmană
Sonderkommando – unitate specială
ulema – vârstnicii ierarhiei islamice
ustaș – membru al mișcării fasciste croate
vatan – patria (turcă)
vilaiet – regiune administrativă otomană
zadruga – unitate familială extinsă sârbă

Note

1. O confederație a țărănimii: revoltă și revoluție, 1804–1866

1. The Memoirs of Prota Matija Nenadović, ed. Lovett F. Edwards, Oxford, 1969, p. 51.
2. Michael Boro Petrovich, A History of Modern Serbia: 1804–1918, New York, 1976, vol. I, pp. 28–9.
3. Ibid., p. 27.
4. Leopold Ranke, The History of Servia and the Servian Revolution, Londra, 1853, p. 36.
5. Ibid., p. 36.
6. Citat în Duncan Wilson, The Life and Times of Vuk Stefanovic Karadzic, 1787–1864, Oxford, 1970, p. 42.
7. The Memoirs of Prota Matija Nenadović, op. cit., p. 157.
8. Lawrence P. Meriage, Russia and the First Serbian Insurrection, 1804–1812, New York și Londra, 1977.
9. Traian Stoianovich, „The Pattern of Serbian Intellectual Evolution", Comparative Studies in Society and History, martie 1959, p. 243.
10. Petrovich, op. cit., p. 84.
11. Slobodan Jovanović, Iz istorije i književnosti, Belgrad, 1931, vol. I, p. 70.
12. Ibid., p. 53.
13. Petrovich, op. cit., pp. 118–19.
14. Photios Chrysanthopoulos Photakos, Apomnemoneumata perites Hellenikes Epanastaseos, ed. Stavros Andropoulos, Atena, 1899, I, pp. 33–4.
15. Richard Clogg, A Short History of Modern Greece, ed. a II-a, Cambridge, 1986, p. 47.
16. Dennis N. Skiotis, „Ali Pasha's Last Gamble", în Hellenism and the Greek War of Liberation (1821–1830): Continuity and Change, ed.

Diamandouros, Salonic, 1976, p. 97.
17. George Finlay, A History of Greece from Its Conquest by the Romans to the Present Time, BC 146 to AD 1864, Oxford, 1877, vol. VI, pp. 218–19.
18. John S. Koliopoulos, Brigands with a Cause: Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821–1912, Oxford, 1987, p. 33.
19. Citat în John Th. Kakridis, „The Ancient Greeks of the War of Independence", Journal of Balkan Studies, 4: 2 (1963), p. 252.
20. Douglas Dakin, British and American Philhellenes in the Greek War of Independence, 1821–1833, Salonic, 1955, pp. 51–2.
21. William Mure, Journal of a Tour in Greece and the Ionian Islands, Edinburgh și Londra, 1842, ii, p. 216.
22. Citat în C.M. Woodhouse, The Philhellenes, Londra, 1969, p. 46.
23. Ibid., p. 43.
24. C.M. Woodhouse, „The Untoward Event: The Battle of Navarino 20 October 1827", în Balkan Society in the Age of Greek Independence, ed. Richard Clogg, Londra, 1981, p. 13.
25. Ibid., pp. 74–5.
26. John A. Petropoulos, Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833–1843, Princeton, NJ, 1968, p. 19.
27. Ibid., p. 135.
28. Clogg, A Short History of Modern Greece, op. cit., p. 61.
29. Rudolf Horvat, Ban Jelačić. Hrvatski pokret 1848, Zagreb, 1990, p. 52.
30. Ibid., pp. 127–8.
31. Citat în Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb, 1989, p. 126.
32. Barbara Jelavich, History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries, Cambridge și New York, 1983, p. 262.
33. Ibid., p. 96.
34. Citat în Josip Horvat, op. cit., p. 102.
35. Jaroslav Šidak, Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49, Zagreb, 1979, p. 21.
36. David MacKenzie, Hija Garašanin: Balkan Bismarck, New York, 1985, p. 95.
37. Josip Horvat, op. cit., p. 47.
38. Djordje Stratimirović, Was ich erlebte: die Erinnerungen von General von Stratimirović, Viena, 1910, p. 39.

39. István Deák, The Revolution and the War of Independance, 1848–1849, in A History of Hungary, ed. Peter F. Sugar, Pétar Havák, Tibor Frank, Bloomington, 1990, p. 220.
40. Citat în Anđelko Mijatović, Ban Jelačić, Zagreb, 1990, p. 169.
41. Josip Horvat, op. cit., p. 137.
42. Vlad Georgescu, The Romanians: A History, Columbus, Ohio, 1991, p. 78.
43. Georgescu, op. cit., p. 99.

2. Tărâmul ruinelor: reformă și decădere, 1839–1978

1. Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, Londra și New York, 1961, p. 98.
2. Ivo Andrić, Omerpaša Latas, Sarajevo, 1977, p. 45.
3. Ferdo Šišić, ed., Bosna i Hercegovina za vezirovanje Omer-Paše Latase, Belgrad, 1938, p. 27.
4. Ibid., p. 67.
5. Ibid.
6. Andrić, op. cit., p. 100.
7. Ahmed Muradbegović, Omer Paša Latas u Bosni, 1850–1852, Zagreb, 1944, p. 66.
8. Šišić, op. cit., p. 302.
9. Ibid., p. 320.
10. Ibid., p. 317.
11. Ahmed S. Aličić, Uredjenje Bosanskog Ejaleta od 1789. do 1878. Godine, Sarajevo, 1983, p. 63.
12. Šišić, op. cit., pp. 289, 301.
13. Roderic H. Davison, Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876, Princeton, NJ, 1963, p. 4.
14. Lord Kinross, The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire, New York, 1970, p. 502.
15. Donald C. Blaisdell, European Financial Control in the Ottoman Empire, New York, 1929, p. 27.

16. Stanford J. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975, Cambridge, 1977, p. 94.
17. Davison, op. cit., p. 110.
18. Blaisdell, op. cit., p. 43, n. 47.
19. Charles Morawitz, Les Finances de la Turquie, Paris, 1902, p. 29.
20. J. Lewis Farley, The Decline of Turkey, Financially and Politically, Londra, 1875, p. 14.
21. Lewis, op. cit., p. 156.
22. Davison, op. cit., p. 3.
23. Șerif Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas, Princeton, NJ, 1962, p. 15.
24. Ibid., p. 18.
25. Davison, op. cit., p. 69.
26. Citat în Mardin, op. cit., p. 19.
27. Shaw, op. cit., p. 117
28. Mardin, op. cit., pp. 3–4.
29. Davison, op. cit., p. 221.
30. Ibid., p. 62.
31. Citat în Davison, ibid., p. 305.
32. Alexander van Gilferding, Poezdka po Gercegovine, Bosnii i Staro Serbii, Petersburg, 1859, p. 431.
33. Vaso Čubrilović, Bosanski ustanak, 1875–1878, Belgrad, 1930, p. 55.
34. Citat în Mardin, op. cit., p. 110, n. 60.
35. Citat în Davison, op. cit., p. 298.
36. Davison, ibid., p. 342.
37. Ivan Vazov, Under the Yoke, Londra, 1912, pp. 152–3.
38. Janarius A. MacGahan, The Turkish Atrocities in Bulgaria, Geneva, 1956, p. 44.
39. Ibid., p.18
40. Shaw, op. cit., p. 162
41. L.S. Stavrianos, Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times, Northampton, MA, 1942, p. 1.
42. Vazov, op. cit., p. 40.
43. Thomas A. Meininger, The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835–1878, New York, 1987, p. 70.
44. C.E. Black, The Establishment of Constitutional Government in

Bulgaria, Princeton, 1943, p. 19.
45. Fyodor Dostoyevsky, Früher oder später muß Konstantinopel doch uns gehören, în Politische Schriften, München, 1923, p. 363.
46. Joseph Rothschild, East Central Europe between the Two World Wars, Seattle, 1977, p. 332.
47. Citat în Nikolai Genchev, The Bulgarian National Revival Period, Sofia, 1977, p. 122.
48. Meininger, op. cit., pp. 397–8.
49. Citat în Black, op. cit., pp. 41–2.
50. Michael Boro Petrovich, A History of Modern Serbia: 1804–1918, vol. I, New York, 1976, p. 316.
51. Ibid., pp. 381–2.
52. B.H. Sumner, Russia and the Balkans, 1870–1880, Oxford, 1937, p. 177.
53. Citat în Imanuel Geiss, German Foreign Policy, 1871–1914, Londra, 1976, p. 26.
54. Sumner, op. cit., p. 74.
55. Ibid., p. 75.
56. Gale Stokes, Politics as Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia, Durham, NC, 1990, p. 111.

3. Un labirint al conspirațiilor: sudul Balcanilor, 1878–1914

1. Iselin Gundermann, Berlin als Kongreßstadt, Berlin, 1878, p. 54.
2. W.N. Medlicott, A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878–1880, Londra, 1938, p. 39.
3. Ibid., p. 57.
4. Ibid., p. 71.
5. Gundermann, op. cit., p. 103.
6. Robert Howard Lord, „The Congress of Berlin“, in Three Peace Congresses of the Nineteenth Century, Cambridge, MA, 1917, p. 62.
7. Ibid., p. 61.
8. Der Berliner Kongress von 1878: Die Politik der Grossmächte und die

Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, ed. Ralph Melville și Hans-Jürgen Schröder, Wiesbaden, 1982, p. 400.
9. Din Gjërgj Fishta, The Mountain Lute, citat în Robert Elsie, History of Albanian Literature, Boulder, CO, și New York, 1995, vol. I, p. 407.
10. Fikret Adanir, Die Makedonische Frage: Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908, Wiesbaden, 1979, p. 84.
11. Stavro Skendi, The Albanian National Awakening, 1878–1912, Princeton, NJ, 1967, p. 54.
12. Ibid., p. 61.
13. Documents on the Struggle of the Macedonian People for Independence and a Nation State, Skopje, 1985, vol. I, p. 267.
14. Richard Crampton, Bulgaria 1878–1918: A History, Boulder, CO, 1983, pp. 28–9.
15. Citat în A. Michael Radin, IMRO and the Macedonian Question, Skopje, p. 19.
16. Algernon Blackwood, Jimbo: A Fantasy, Londra, 1915, p. 207, ambele citate în Keith Brown, „Of Meanings and Memories: The National Imagination in Macedoni“, lucrare nepublicată de doctorat, Universitatea din Chicago 1995, p. 57.
17. Citat în Evangelos Kofos, Greece and the Eastern Crisis, 1875–1878, Salonic, 1975, p. 252.
18. Josef Koetschet, Aus Bosniens letzter Türkenzeit, Viena și Leipzig, 1905.
19. Kako je branjeno Sarajevo od Austrougarskog okupatora 19. Augusta 1878. godine în Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovina, ed. Milorad Ekmecic, Sarajevo, 1979, p. 363.
20. Muhsin Rizvić, Književno stvaranje muslismanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine, Sarajevo, 1973, p. 5.
21. Citat în Slobodan Jovanović, Iz istorije i književnosti, Belgrad, 1931, vol. I, p. 425.
22. Citat în Slobodan Jovanović,Vlada Milana Obrenovića, Belgrad, 1927, vol. II, p. 180.
23. Ibid., p. 183.
24. Ibid., p. 196.
25. A.F. Golowine, Fürst Alexander I. von Bulgarien, Viena, 1896, p. 89.
26. 15 iulie, The Times, 1879.

27. Crampton, op. cit., p. 57.
28. Egon Caesar Corti, Alexander von Battenberg, Londra, 1954, p. 161.
29. Citat ibid., p. 164.
30. Golowine, op. cit., p. 279.
31. Jovanović, Iz istorije i književnosti, p. 273.
32. Branislav Nušić, Pripovetke jednoga kaplar, Belgrad, 1966, p. 72.
33. Citat în Vojdan Černodrinski, Makedonska Krvava Svadba (Nunta macedoneană de sânge), Act II, Scena I, Sofia, 1900.
34. N.C. Moutsopoulos, „Une ville entre deux siècles“, în Salonique, 1850 – 1918: La Ville des Juifs et le réveil des Balkans, ed. Gilles Veinstein, Paris, 1993, p. 28.
35. Din 1875 descriere citată în Walter F. Weiker, Ottoman Turks and the Jewish Polity: A History of the Jews in Turkey, Lanham, MD, și Londra, p. 177.
36. Leon Sciaky, Farewell to Salonika, Londra și New York, 1946, p. 31.
37. Ibid., p. 15.
38. H.N. Brailsford, Macedonia: Its Races and their Future, Londra, 1906, pp. 36–7.
39. Michael Boris Petrovich, A History of Modern Serbia: 1804–1918, vol. I, New York, 1976, p. 480.
40. Nikos Kazantzakis, Freedom and Death [Ho Kapetan Michales], New York, 1955, p. 117.
41. Ibid., pp. 58–9.
42. Citat în Douglas Dakin, The Unification of Greece, 1770–1923, Londra, 1972, p. 152.
43. Brailsford, op. cit., p. 102.
44. Din telegrama consulului austriac la Monastir, August Kral, către ministrul de externe Goluchowski, 11 martie 1903, în The Events of 1903 in Macedonia as Presented in European Diplomatic Correspondence, ed. Angelos A. Chotzids, Basil C. Gounaris și Anna A. Panayotopoulou, Salonic, 1993, pp. 47–8.
45. Potrivit memoriilor lui Șatev, citate în Salonique 1850–1918, ed. Veinstein, op. cit., pp. 134–5.
46. Ibid., p. 135.
47. Brailsford, op. cit., p. 149.
48. Ibid., p. 57.
49. Din faimoasa odă a lui Tevfik Fikret, „Sis“ (Ceața), în onoarea domniei

sultanului Abdul-Hamid al II-lea, c. 1897, citat în Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, Londra, 1961, p. 206.
50. Douglas Dakin, The Greek Struggle in Macedonia 1897–1913, Salonic, 1966, p. 126.
51. Adanir, op. cit., p. 207.
52. Gustav Hubka, Die österreichisch-ungarische Offiziermission in Makedonien 1903–1909, Viena, 1910, pp. 32–4.
53. Dakin, The Unification of Greece, p. 169.
54. Adanir, op. cit., p. 210.
55. Sciaky, op. cit., p. 142.
56. Un citat mai lung din această scrisoare este disponibil în Adanir, op. cit., pp. 236–8.
57. Richard Davey, The Sultan and his Subjects, New York, 1897, vol. I, p. 19.
58. Charles Roden Buxton, Turkey in Revolution, Londra, 1908, p. 44.
59. Ernest Edmondson Ramsaur, Jr, The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, New York, 1957, pp. 18, 116–30.
60. Dakin, The Greek Struggle in Macedonia, p. 142.
61. Citat în Ramsaur, Jr, op. cit., p. 130.
62. Citat în Philip Mansel, Constantinople: City of the World's Desire, 1453– 1924, Londra, 1995, p. 346.
63. Ibid.
64. Citat în Paul Dumont și François Georgeon, „La Révolution commence à Salonique", în Veinstein, op. cit., p. 235.
65. Ibid., p. 236.
66. Citat în Adanir, op. cit., p. 248.
67. Sciaky, op. cit., p. 164.
68. Ibid., p. 178.
69. Citat în Emanuel Skatula, Válka na Balkáně: Válečné taženi Bulharska, Srbska, Recka a Černé Hory proti Turecku, Praga, 1913, p. 394.
70. „The Bulgarian Army in the Balkan Wars", în East Central European Society and the Balkan Wars, ed. Béla K. Király și Dimitrije Djordjević, Boulder, CO, 1987, p. 35.
71. Handbook of the Bulgarian Army, 1909, în Armies of the Balkan States, The War Office, Londra, 1915, p. 3.
72. S. Victor Papacosma, The Military in Greek Politics: The 1909 Coup d'Etat, Kent, OH, 1977, p. 21.

73. Richard Crampton, The Hollow Detente: Anglo-German Relations in the Balkans, 1911–1914, Londra, 1979, p. 13.
74. L.S. Stavrianos, Balkan Federation: A History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times, Hamden, CT, 1942, pp. 153–6.
75. Crampton, The Hollow Detente, op. cit., p. 11.
76. Citat în Stavrianos, op. cit., p. 160.
77. Leon Trotsky, The Balkan Wars, 1912–1913, New York, 1980, pp. 224–5.
78. Skatula, op. cit., p. 448.
79. Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Carnegie Endowment of International Peace, Washington, DC, 1914, p. 17.
80. Citat în Skatula, op. cit., pp. 484–6.
81. Ibid., p. 81.
82. Troțki, op. cit., pp. 62–3.
83. Citat în Skatula, op. cit., p. 392.
84. Ibid., p. 170.
85. Citat în Troțki, op. cit., pp. 267–8.
86. Bernard Lory, „1912, les Hellènes entrent dans la ville“, în Veinstein, op. cit., pp. 247–8.
87. Skatula, op. cit., p. 446
88. Carnegie Endowment, op. cit., p. 131.
89. Crampton, The Hollow Detente, pp. 90–1.
90. Skatula, op. cit., pp. 615–16.
91. Ibid., p. 66.
92. Ibid., p. 94.
93. Citat în Stavrianos, op. cit., pp. 173–4.

4. Imperiul iluziilor: Nordul Balcanilor, 1878–1914

1. Veselin Masleše, Mlada Bosna, Sarajevo, 1990, pp. 51–2.
2. Letters of James Joyce, ed. Stuart Gilbert, Londra, 1957, p. 57.
3. Srećko M. Džaja, Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918): Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie, München, 1994, p. 193.

4. Mirjana Gross și Agneza Szabo, Prema hrvatskome gradjanskom društvu, Zagreb, 1992, p. 459.
5. Ksaver Šandor Gjalski, U noći: Svagdašnja povijest iz hrvatskoga života, Zagreb, 1913, pp. 135–9.
6. Ibid., pp. 131–2.
7. Stjepan Radić, Moj politički životopis în Politicki spisi, Zagreb, 1971, pp. 53–4.
8. Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zargreb, 1989, pp. 222–34.
9. Nikola Pašić, Sloga Srbo-Hrvata, Belgrad, 1995, p. 54.
10. Citat de Zvonimir Kulundžić în introducerea făcută lui Radić, op. cit., p. 25.
11. Horvat, op. cit., pp. 222–34.
12. Mărturia doctorului Jovan Paču, un sârb din Zagreb, citat în Vasilije Krestić, Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, 1848–1914, Belgrad, 1991, pp. 353–4.
13. Josip Horvat, Živjeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900–1941, Zagreb, 1984, p. 26.
14. Radić, op. cit., p. 12.
15. Citat în Horvat, Politička povijest Hrvatske, op. cit., pp. 276–7.
16. Martha M. Čupić-Amrein, Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Hercegovina (1878–1914), Berna, 1986, p. 97.
17. Robert J. Donia, Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914, New York, 1981, p. 182.
18. Ferdo Hauptmann, ed., Borba Muslimana: Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsko-mearifsku autonomiju, Sarajevo, 1967, pp. 116–17.
19. Ibid., p. 122.
20. Donia, op. cit., p. xii.
21. „Imperial Edict of February 28, 1880“, Apendix I în Peter F. Sugar, Industrialisation of Bosnia-Hercegovina, 1878–1914, Seattle, 1963, p. 223.
22. R.W. Seton-Watson, The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy, Londra, 1911, pp. 331–2.
23. J.M. Baernreither, Fragmente eines politischen Tagebuches: die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg, Berlin, 1928, p. 277.
24. Robert Musil, Der Mann ohne Eigenschaften, Hamburg, 1978, vol. I,

pp. 33–4.
25. Henry Wickham Steed, Through Thirty Years, 1892–1922: A Personal Narrative, Londra, 1924, vol. I, p. 191.
26. Ibid., p. 188.
27. Ibid., pp. 195–6.
28. Ibid., p. 196.
29. Citat în Richard S. Geehr, Karl Lueger, Mayor of Fin de Siècle Vienna, Detroit, 1990, p. 200.
30. Din cartea lui Hitler, Mein Kampf, citat în Johannes Hawlik, Der Bürgerkaiser: Karl Lueger und seine Zeit, Viena, 1985, p. 196.
31. Samuel R. Williamson, Austria-Hungary and the Origins of the First World War, Londra, 1991, pp. 20–1.
32. Peter Schuster, Henry Wickham Steed und die Habsburgermonarchie, Viena, 1970, p. 13.
33. Musil, op. cit., pp. 32–3.
34. Williamson, op. cit., p.179
35. Leo Tolstoi, On the Annexation of Bosnia and Herzegovina by Austria, Bristol, 1965, Partea I (fără pagini numerotate).
36. Dušan Lončarević, Jugoslawiens Enstehung, Zürich, 1929, pp. 85–6.
37. Citat în Wayne S. Vucinici, Serbia between East and West: The Events of 1903–1908, Stanford, CA, 1954, p. 182.
38. Baernreither, op. cit., p. 74.
39. Rudolf Kiszling, Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este: Leben, Pläne und Wirken am Schicksalweg der Donaumonarchie, Graz, 1953, p. 83.
40. Ibid., p. 94.
41. Luigi Albertini, The Origins of the War of 1914, Oxford, 1952, vol. II, p. 3.
42. Robert A. Kann, Erzherzog Franz Ferdinand Studien, Viena, 1976, p. 31.
43. Citat ibid., p. 19.
44. Gunther E. Rothenberg, The Army of Francis Joseph, West Lafayette, 1976, pp. 141–2.
45. Citat ibid., p. 143.
46. Ibid., p. 144.
47. Franz Conrad von Hötzendorf, Aus meiner Dienstzeit, Viena, 1921, p. 57.

48. „I. Mémoire von Aehrenthal, 05.02.1907“, în Solomon Wank, ed., Aus dem Nachlaß Aehrenthal: Briefe und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Innen- und Außenpolitik 1885–1912, Graz, 1994, vol. II, p. 451.
49. Ibid.
50. „Franz Ferdinand an Aehrenthal, Dokument. 624“, în Wank, ibid., p. 624 (accent pus în versiunea originală).
51. Citat în Lončarević, op. cit., p. 241.
52. Lončarević, op. cit., pp. 304–5.
53. Vladimir Dedijer, The Road to Sarajevo, Londra, 1967, p. 371.
54. Lav Trotski, Sarajevski atentat, Belgrad, 1989, p. 7.
55. Dragoslav Ljubibratić, Mlada Bosna i Sarajevski atentat, Sarajevo, 1964, p. 47.
56. Dedijer, op. cit., p. 187.
57. Ljubibratić, op. cit., pp. 59–60.
58. Čupić-Amrein, op. cit., p. 381.
59. Vladimir Dedijer, Sarajevo 1914, Belgrad, 1966, p. 336.
60. Steed, op. cit., p. 307.
61. Citat în Ljubibratić, op. cit., p. 41.
62. Eseul lui Gaćinović în Trotsky, op. cit., p. 12.
63. David MacKenzie, Apis: The Congenital Conspirator, New York, 1989, p. 98.
64. Citat în Ljubibratić, op. cit., p. 68.
65. Ibid., p. 77.
66. Tyska Utrikesministeriets, Balkankonflikten: Krigshändelsernas förhistoria i dokumentarisk belysning: Vita Bok nr. 7, Stockholm, 1941, p. 9.
67. Masleše, op. cit., p. 53.
68. Citat ibid., p. 37.
69. Citat în Dedijer, The Road to Sarajevo, op. cit., p. 18.
70. Samuel R. Williamson, Jr, „Influence, Power, and the Policy Process: The Case of Franz Ferdinand, 1906–1914“, în Historical Journal, vol. 17 (1974), p. 434.
71. Martin Pappenheim, Gavrilo Princips Bekenntnisse, Viena, 1926, p. 6.

5. Casa războaielor: război și pace, 1914–1924

1. Karl Kraus, Die letzten Tage der Menschheit, Frankfurt am Main, 1986, p. 741.
2. Martin Gilbert, First World War, Londra, 1994, pp. 299–300.
3. Milorad Ekmečić, Ratni ciljevi Srbije 1914, Belgrad, 1990, p. 14.
4. Citat în Imanuel Geiss, „Origins of the First World War“, în The Origins of the First World War: Great Power Rivalry and German War Aims, ed. H.W. Koch, Londra, 1972, p. 64.
5. Citat în Gilbert, op. cit, pp. 33–4.
6. Sveta Milutinović, „Kako se u Beogradu živelo u prvim danima svetskoga rata“, în Golgota i vaskrs Srbije, 1914–1915, ed. Silvija Djurić și Vidosav Stevanović, Belgrad, 1986, p. 36.
7. Živan Živanović, „Rat“, în ibid., p. 52.
8. Tadija Pejović, „Dvadeset šesti Juli 1914…“, în ibid., p. 32.
9. Svetozar A. Djordjević, „Cerska bitka“, în ibid., p. 56.
10. Henry Barby, Avec l'armée Serbe, Paris, 1918, p. 101.
11. Ibid., p. 102
12. Emil Ludwig, Der Kampf auf dem Balkan: Berichte aus der Türkei, Serbien und Griechenland, 1915–1916, Berlin, 1916, pp. 64–6.
13. Comandant M. Larcher, La Guerre turque dans la Guerre Mondiale, Paris, 1926, p. 43.
14. Proclamation of the Jihad, Istanbul, 23 noiembrie 1914, citat în Ahmed Emin, Turkey in the World War, New Haven, CT, 1930, pp. 174–5.
15. Lewis Einstein, Inside Istanbul: A Diplomatist's Diary during the Dardanelles Expedition, April–September 1915, Londra, 1917, p. 1.
16. Citat în Ulrich Trumpener, Germany and the Ottoman Empire: 1914–1918, Princeton, NJ, 1968, p. 19.
17. Citat în Carl Mühlmann, Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg, Leipzig, 1940, p. 41.
18. Citat în Gilbert, op. cit., p. 124
19. Ibid.
20. Citat în Larcher, op. cit., p. 65.
21. Emin, op. cit., p. 89.
22. Einstein, op. cit., p. 2.
23. Citat în Larcher, op. cit., p.101
24. Einstein, op. cit., p. 4.

25. Citat în Gilbert, op. cit., p. 167
26. Erich J. Zürchner, Turkey: A Modern History, Londra, 1993, p. 130.
27. Ibid., p. 136
28. Citat în Emin, op. cit., p. 182.
29. Ibid., p. 242.
30. Citat în David Mitrany, The Effect of the War in Southeastern Europe, New Haven, CT, 1936, p. 79.
31. Einstein, op. cit., p. 122.
32. Citat în Gilbert, op. cit., pp. 201–2.
33. Josip Jeras, Kroz Albaniju 1915–1916, Belgrad, 1968, pp. 192–3.
34. Stephen Constant, Foxy Ferdinand: 1861–1948, Tsar of Bulgaria, Londra, 1979, p. 290.
35. Citat ibid., p. 297.
36. Alan Palmer, The Gardeners of Salonika, Londra, 1965, p. 57.
37. Živko Avramovski, Ratnici ljevi Bugarske I central nesile, 1914–1918, Belgrad, 1985, pp. 224–5.
38. Citat în Stephane Groueff, Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918–1943, Lanham, MD, 1987, pp. 74–5.
39. Citat în John D. Bell, Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923, Princeton, NJ, 1977, p. 115.
40. Richard Crampton, Bulgaria 1878–1918: A History, Boulder, CO, 1983, p.433.
41. Karel J. Vopička, Taje Balkánu, Prague, 1927, p. 75.
42. Nicolas Basilesco, La Roumanie dans la Guerre et dans la Paix, Paris, 1919, p. 183n.
43. Palmer, op. cit.
44. Commandant M. Larcher, La Grande Guerre dans les Balkans, Paris, 1929, p. 122.
45. Vopička, op. cit., p. 108.
46. Basilesco, op. cit., p. 185.
47. Ivo J. Lederer, Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontiermaking, New Haven, CT, 1963, p. 22.
48. Palmer, op. cit., p. 70.
49. Ibid., pp. 150–2
50. Alexandra Yerolympos, „La Part du feu“, în Salonique, 1850–1918, ed. Gilles Veinstein, Paris, 1993, p. 263.

51. Alexander S. Mitrakos, France in Greece during World War I: A Study in the Politics of Power, Boulder, CO, 1992, pp. 113–14.
52. N. Kaltchas, Introduction to the Constitutional History of Greece, New York, 1940, p. 137.
53. Palmer, op. cit, p. 105
54. Evangelos Spyropoulos, The Greek Military (1909–1941) and the Greek Mutinies in the Middle East (1941–1944), Boulder, CO, 1993, p. 16.
55. Mitrakos, op. cit., pp. 181–2.
56. Mihailo Vojvodić şi Dragoljub Živojanović, ed., Veliki rat Srbije 1914–1918, Belgrad, 1970, p. 401.
57. General Alfred Dieterich, Weltkriegsende an der mazedonischen Front, Berlin, 1925, pp. 26–7.
58. Citat în Palmer, op. cit., p. 217
59. Erich Ludendorff, My War Memoirs, 1914–1918, Londra, 1919, vol. II, p. 679.
60. Dieterich, op. cit., p. 14
61. Palmer, op. cit., p. 215
62. Dieterich, op. cit., p. 124
63. Ibid., p. 226
64. Konstantin Milanov Dungurski, „Ne ste veche nikakuv general i ministur“, în 1918,Vojniskoto Vustanie: Sbornik ot dokumenti i spomeni, ed. Dimităr Tişev, Sofia, 1968, pp. 271–2.
65. Crampton, op. cit., p. 480
66. Ibid., p. 482
67. Citat în Petko M. Petkov, The United States and Bulgaria in World War I, New York, 1991, p. 50.
68. Citat ibid., p. 55
69. Citat în Bell, op. cit., p. 135
70. Harold Nicolson, Peacemaking, ediţia a II-a, Londra, 1943, p. xiii.
71. Ibid., pp. 34–5
72. Citat în George Goldberg, The Peace to end Peace, Londra, 1970, p. 196.
73. Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb, 1991, vol. II, p. 19.
74. Ivo Banac, The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics, Ithaca, NY, 1984, p. 129.
75. Citat în Lederer, op. cit., p. 37.
76. Slobodan Jovanović, Iz istorije i knjizevnosti, Sabrana dela, vol. II,

partea I, Belgrad, 1991, p. 174.
77. Horvat, op. cit., vol. I, p. 379.
78. Nicolson, op. cit., p. 274.
79. Michael A. Ledeen, The First Duce: D'Annunzio at Fiume, Baltimore, MD, 1977, p. 13.
80. Citat în Goldberg, op. cit., p. 170.
81. Ledeen, op. cit., p. 2.
82. J.N. MacDonald, A Political Escapade: The Story of Fiume and D'Annunzio, Londra, 1921, p. 94.
83. Citat ibid., p. 67.
84. Leeden, op. cit., p. vii.
85. Citat în N. Petsalis-Diomidis, Greece at the Paris Peace Conference, Salonic, 1979, pp. 198–9.
86. Citat în Alexandros A. Pallis, Greece's Anatolian Venture – and After: A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor (1915–1922), Londra, 1937, p. 22.
87. Ibid., pp. 23–5.
88. Citat în Michael Llewellyn Smith, Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919–1922, Londra, 1973, p. 80.
89. Richard Clogg, A Short History of Modern Greece, Cambridge, 1979, p. 121.
90. Llewellyn Smith, op. cit., p. 89.
91. Citat ibid., p. 89.
92. Citat în Petsalis-Diomedes, op. cit., p. 208.
93. Citat în Harold Temperley, ed., A History of the Paris Peace Conference, Londra, 1925, vol. VI, p. 72.
94. Vamik D. Voltan și Norman Itzkowitz, The Immortal Atatürk: A Psychobiography, Chicago, 1984, p. 152.
95. Llewellyn Smith, op. cit., p. 138.
96. Dimitri Pentzopoulos, The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece, Paris, 1962, p. 44.
97. Citat în Llewellyn Smith, op. cit., p. 214.
98. Ibid., p. 103.
99. Citat în Marjorie Housepian Dobkin, Smyrna 1922: Destruction of a City, New York, 1966, p. 173.
100. Ibid., p. 276.
101. Citat în ibid., p. 121.

102. Ibid., pp. 133–4.
103. Ibid., p. 150.
104. Daily Mail, 16 septembrie 1922.

6. Palatele înșelăciunii: dictaturile regale, 1923–1941

1. Citat în Dimitri Pentzopoulos, The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece, Paris, 1962, p. 96
2. Citat ibid.
3. Ibid., p. 101.
4. Joseph Rothschild, East Central Europe Between The Two Wars, Seattle, 1974, p. 210.
5. Citat în Stephane Groueff, Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918–1943, Lanham, MD, 1987, p. 77.
6. Ibid., p. 76
7. Citat în Franz Borkenau, World Communism, Ann Arbor, MI, 1962, p. 240.
8. Citat în Groueff, op. cit., p. 131.
9. J. Swire, Bulgarian Conspiracy, Londra, 1939, p. 176.
10. Ivan Meštrović, Uspomene na političke ljude i dogadaje, Buenos Aires, 1961, p. 152.
11. Citat în Josip Horvat, Politička Povijest Hrvatske, Zagreb, 1989, vol. II, pp. 303–4.
12. Ibid., p. 306
13. Reprodus în totalitate, ibid., pp. 318–19
14. Citat în Zvonimir Kulundžić, Atentat na Stjepana Radića, Zagreb, 1967, pp. 335–6.
15. Citat în Ferdo Čulinović, Jugoslavija izmedu dva rata, Zagreb, 1961, vol. I, pp. 525–7.
16. Ibid., p. 529.
17. Faik Konitza, Albania: The Rock Garden of Southeastern Europe and Other Essays, Boston, 1957, p. 150.
18. Bernd Jürgen Fischer, King Zog and the Struggle for Stability in

Albania, New York, 1984, p. 119.
19. Citat în Nicolas J. Costa, Albania: A European Enigma, New York, 1995, p. 34.
20. Citat în Giovanni Zamboni, Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan: Italiens Albanienpolitik vom I. zum II. Tiranapakt im Rahmen des italienisch-jugoslawischen Interessenkonflikts u. der italienischen 'imperialen' Bestrebungen in Südosteuropa, Hamburg, 1984, p. 4.
21. Citat în Fischer, op. cit., p. 97.
22. Ramadan Marmullaku, Albania and the Albanians, Londra, 1975, p. 38.
23. Fischer, op. cit., p. 92.
24. Citat ibid., p. 99.
25. Kočo Racin, Na Struga dukjan da imam…, din volumul Beli mugri, Skopje, 1953.
26. Derek H. Aldcroft și Steven Morewood, Economic Change in Eastern Europe since 1918, Aldershot, 1995, p. 53.
27. Dieter Petzina, „Germany and the Great Depression", în Journal of Contemporary History, 4: 4, 1969, p. 61.
28. Rothschild, op. cit., p. 23.
29. Meštrović, op. cit., p. 250.
30. Citat în Bogdan Krizman, Pavelić i ustaše, Zagreb, 1978, p. 57.
31. Josip Horvat, Hrvatski panoptikum, Zagreb, 1965, p. 223.
32. Citat în Meštrović, op. cit., p. 223.
33. Citat în Krizman, op. cit., p. 118.
34. Aleksa Djilas, The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953, Cambridge, 1991, pp. 109–10.
35. Meštrović, op. cit., p. 262.
36. Citat în D. Lukać, Tre i rahj i zemlje jugoisto ne Evrope, vol. I: 1933–1936, Belgrad, 1982, p. 211.
37. Citat în Groueff, op. cit., p. 243.
38. Lukać, op. cit., p. 337.
39. Paul D. Quinlan, The Playboy King: Carol II of Romania, Westport, CT, 1995, p. 69.
40. R.G. Waldeck, Athene Palace: Hitler's New Order comes to Rumania, Londra, 1943, p. 35.
41. Nicholas M. Nagy-Talavera, The Green Shirts and Others: A History of Fascism in Hungary and Rumania, Stanford, CA, 1980, p. 255.

42. Citat în Nagy-Talavera, op. cit., p. 266.
43. Ibid., p. 247.
44. A.L. Easterman, King Carol, Hitler and Lupescu, Londra, 1942, pp. 229–30.
45. Citat în Andreas Hillgruber, Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, Wiesbaden, 1954, p. 9.
46. Waldeck, op. cit., p. 14.
47. Henry L. Roberts, Rumania: Political Problems of an Agrarian State, New Haven, CT, 1951, p. 201.
48. Citat ibid., p. 199, n.
49. Citat în Nagy-Talavera, op. cit., p. 292.
50. Citat ibid., p. 295.
51. Dov B. Lungu, Romania and the Great Powers, 1933–1940, Durham, 1989, p. 220.
52. Waldeck, op. cit., p. 76.
53. Mario Cervi, The Hollow Legions: Mussolini's Blunder in Greece, 1940–1941, Londra, 1972, p. 7.
54. Citat în P.J. Vatikiotis, Popular Autocracy in Greece, 1936–41: A Political Biography of General Ioannis Metaxas, Londra, 1998, p. 177.
55. Hugh Gibson, ed., The Ciano Diaries, 1939–43, New York, 1946, p. 300.
56. Ibid., pp. 301–2.
57. Vatikiotis, op. cit., p. 177.
58. Cervi, op. cit., p. 71.
59. Gibson, op. cit., 306.
60. Costas N. Hadjipateras şi Maria S. Fafalios, Greece 1940–41, Eyewitnessed, Atena, 1995.
61. Ibid., p. 327.
62. Cervi, op. cit., pp. 194–5.
63. Citat în Martin van Crefeld, Hitler's Strategy 1940–1941: The Balkan Clue, Londra, 1973, p. 46.
64. Corey Ford, Donovan of OSS, Londra, 1971, p. 100.
65. Joseph Goebbels, Tagebücher, ed. Ralf Georg Reuth, München, 1993, vol. IV, p. 1511.
66. Franz Halder, Kriegstagebuch, Stuttgart, 1963, vol. II, p. 183.
67. Citat în van Crefeld, op. cit., p. 82.
68. Ibid., p. 86.

69. New York Times, 23 noiembrie 1940.
70. Winston Churchill, The Second World War, Londra, 1961, vol. V, pp. 148–9.
71. Citat în Groueff, op. cit., p. 286.
72. Citat în Ford, op. cit., p. 103.
73. Ferdo Čulinović, 27. Marta, Zagreb, 1961, p. 258.
74. Ford, op. cit., p. 103, n.
75. Citat în Čulinović, op. cit., pp. 278–9.
76. Citat ibid., p. 305.
77. Ljubo Boban, Sporazum Cvetković-Maček, Zagreb, 1965, p. 378.

7. Orașul morților: ocupație, genocid, eliberare, război civil, 1941–1949

1. Citat în Hagen Fleischer, „Searching for the «Fruits of Victory»“, in Greece during the War, ed. Ion Iatrides, Salonic, 1976.
2. Walter Drechsel-Ritschel, Erinnerungen an Griechenland: Kriegserlebnisse der Jahre 1941–1944, Aachen, 1995, p. 13.
3. Citat în Mark Mazower, Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–44, Londra, 1993, p. 24.
4. Raport al Agenției de Presă din Turcia Ulus, 3 iulie 1941. Citat în Janusz Piekalkiewicz, Krieg auf dem Balkan, 1940–1945, München, 1984, p. 123.
5. Ioanna Tsatsou, The Sword's Fierce Edge: A Journal of the Occupation of Greece, 1941–1944, New York, 1969, pp. 12–13.
6. Mazower, op. cit., p. 37.
7. Citat în Hagen Fleischer, Im Kreuzschatten der Mächte Griechenland 1941–1944, Frankfurt, 1986, p. 116.
8. Ibid., p. 82.
9. Ibid., p. 134.
10. Citat în Dominique Eudes, The Kapetanios: Partisans and Civil War in Greece, 1943–1949, Londra, 1972, p. 6.
11. Citat în Piekalkiewicz, op. cit., p. 129.
12. Din memorandumul lui Stevan Moljević despre „Serbia Omogenă“,

citat în Jozo Tomasevich, The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945, Stanford, CA, 1975, p. 167.
13. Martor ocular citat în Walter Manoschek, „Serbien ist judenfrei“: Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42, München, 1993, p. 157.
14. Ibid.
15. Zvonimir Vučković, Sećanje iz rata, Londra, 1980, p. 100.
16. Desanka Maksimović, Pesme, Belgrad, 1989, pp. 165–7.
17. Citat în Tomasevich, op. cit., p. 148.
18. „Testimony of Derviš Bačića“, citat în Vladimir Dedijer și Antun Miletić, Genocid nad Muslimana, Sarajevo, 1990, pp. 138–9.
19. Milovan Djilas, Wartime: With Tito and the Partisans, Londra, 1977, p. 140.
20. Citat în Milko Riffer, Grad mrtvih: Jasenovac 1943, Zagreb, 1946, pp.19–20.
21. R.G. Waldeck, Athene Palace Bucharest: Hitler’s New Order Comes to Rumania, Londra, 1943, p. 216.
22. Josef Goebbels, Tagebücher, München, 1994, vol. IV, p. 1524.
23. Frederick B. Chary, The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944, Pittsburgh, 1972, p. xiii.
24. The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia, ed. Zdenko Löwenthal, Belgrad, 1957, p. 65.
25. Citat în Bogdan Krizman, Pavelić izmedju Hitlera i Mussolinija, Zagreb, 1980, p. 117.
26. Din procesele de la Nürnberg, citate în Ladislaus Hory și Martin Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat, 1941–1945, Stuttgart, 1964, p. 101.
27. Manoschek, op. cit., p. 63.
28. Löwenthal, op. cit., pp. 41–2.
29. Citat în Christopher R. Browning, Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution, New York, 1985, p. 51.
30. Ibid.
31. Ibid., pp. 79–80.
32. Löwenthal, op. cit., pp. 30–1.
33. Ibid., p. 32.
34. Chary, op. cit., p. 57.
35. Alexander Matkovski, A History of the Macedonian Jews, Skopje,

1985, p. 132.
36. Ibid., pp. 142–3.
37. Ibid., p. 151.
38. Chary, op. cit., p. 151.
39. Michael Matsas, The Illusion of Safety: The Story of the Greek Jews during the Second World War, New York, 1997, pp. 264–5.
40. Erika Kounio-Amariglio, Damit es die ganze Welt erfährt: von Saloniki nach Auschwitz und zurück, Konstanz, 1996, p. 37.
41. Ibid., pp. 37–8.
42. Ibid., p. 40.
43. Matsas, op. cit., pp. 34–5.
44. Kounio-Amariglio, op. cit., p. 47.
45. Ibid., p. 48.
46. Ibid., p. 52.
47. Ibid., p. 53.
48. Ibid., p. 57.
49. Ibid., p. 59.
50. Ibid., p. 71.
51. Ibid., p. 78.
52. Ibid., p. 71.
53. Ibid., p. 109.
54. Citat în Diane Shaver Clemens, Yalta, New York, 1970, p. 33.
55. Citat în Piekalkiewicz, op. cit., p. 228.
56. Hugh Seton-Watson [vezi referinţă].
57. Hugh Seton-Watson, The East European Revolution, New York, 1951, p. 205.
58. Winston Churchill, Triumph and Tragedy, Londra, 1954, p. 198.
59. Citat în Geir Lundestad, The American Non-policy towards Eastern Europe, 1943–47, Oslo, 1978, p. 233.
60. Robert Wolff, The Balkans in Our Time, Londra, 1956, pp. 287–8.
61. Elizabeth Barker, Truce in the Balkans, Londra, 1948, pp. 84–5.
62. Ibid., p. 97.
63. Dimitrov wastes No Bullets: Nikola Petkov: The Test Case, 1948, Londra, p. [vezi referinţă].
64. Barker, op. cit., p. 49.
65. Seton-Watson, The East European Revolution, op. cit., p. 217.
66. Barker, op. cit., p. 78.

67. Citat în Paul Vergnet și Jean Bernard-Derosne, L'Affaire Petkov, Paris, 1948, pp. 146–7.
68. Milovan Djilas, Razgovori sa Staljinom, Belgrad, 1990, p. 51.
69. Piekalkiewicz, op. cit., p. 309.
70. Dimitrije Djordjevic, Scars and Memories: Four Lives in One Lifetime, New York, 1994, p. 234.
71. Ibid., din Prefață (fără nr. pag).
72. John R. Lampe, Yugoslavia as History: Twice There was a Country, Cambridge, 1996, p. 234.
73. Djilas, Razgovori sa Staljinom, op. cit., pp. 59–60.
74. Seton-Watson, The East European Revolution, op. cit, p. 347.
75. Djilas, Razgovori sa Staljinom, op. cit., p. 61.
76. Citat în Fernando Claudin, The Communist Movement from Comintern to Cominform, Harmondsworth, 1975, p. 490.
77. C.M. Woodhouse, Apple of Discord: A Survey of Recent Greek Politics in their International Setting, Londra, 1948, pp. 204–5.
78. Ibid., pp. 55–7.
79. Eudes, op. cit., p. 190.
80. Daniel Yergin, Shattered Peace: The Origins of the Cold War and the National Security State, Harmondsworth, 1980, p. 280.
81. Ibid., pp. 281–2.
82. Djilas, Razgovori sa Staljinom, op. cit., p. 116.
83. David H. Close, The Origins of the Greek Civil War, Londra, 1995, p. 214

8. Închisorile istoriei: comunism și militarism, 1949–1989

1. Vera Kržišnik-Bukić, Cazinska buna 1950, Sarajevo, 1991, p. 3.
2. Ibid., p. 79.
3. Milovan Djilas, Rise and Fall, New York, 1985, pp. 72–3.
4. Citat în Ghiță Ionescu, Communism in Rumania, 1944–62, Londra, 1964.
5. Citat în Dennis Deletant, Communist terror in Romania: Gheorghiu-Dej

and the Police State, 1948–1965, Londra 1998, p. 139.
6. Gizella Hervay, citat în The Facts behind the Danube Black Sea Canal, http://www.hungary.com/corvinus/genoci/genoci03.htm.
7. Deletant, op. cit., pp. 202–3.
8. Ibid., p. 206.
9. Gheorghi Markov, The Truth that Killed, Londra, 1983, pp. 46–8.
10. Citat în J.F. Brown, Bulgaria under Communist Rule, Londra, 1972, pp. 253–4.
11. Citat în Peter R. Prifti, Socialist Albania since 1944: Domestic and Foreign Developments, Cambridge, 1978, p. 182
12. The Artful Albanian: The Memoirs of Enver Hoxha, ed. Jon Halliday, Londra, 1986, pp. 333–4.
13. Citat în William E. Griffith, Albania and the Sino-Soviet Rift, Cambridge, MA, 1963, pp. 319–20.
14. Prifti, op. cit., p. 29.
15. Arshi Pipa, Albanian Stalinism: Ideo-political Aspects, Boulder, CO, 1990, p. 20.
16. Interviu cu Liam McDowall, Salonic, 12 februarie 1999.
17. Prifti, op. cit., p. 64.
18. Citat în Paul Lendvai, Eagles in Cobwebs: Nationalism and Communism in the Balkans, New York, 1969, p. 194.
19. Enver Hoxha, The Khrushchevites: Memoirs, Tirana, 1980, pp. 99–100.
20. Prifti, op. cit., p. 164.
21. Interviu cu Fatos Lubonja, Tirana, 14 iulie 1997.
22. Interviu cu Fatos Lubonja, Tirana, 9 februarie 1999.
23. Fatos Lubonja, The Second Sentence, New York, 1999.
24. Interviu cu Fatos Lubonja, Tirana, 14 iulie 1997.
25. Elez Biberaj, Albania: A Socialist Maverick, Boulder, CO, 1990, p. 15.
26. Pipa, op. cit., p. 5.
27. Kosta Čavoški, Tito: Tehnologija vlasti, Belgrad, 1990, pp. 18–19.
28. Miko Tripalo, Hrvatsko proljeće, Zagreb, 1989, p. 20.
29. Ibid., p. 22.
30. Djilas, op. cit., p. 349.
31. Ibid., p. 361.
32. Darko Bekić, Jugoslavija u hladnom ratu, Zagreb, 1988, p. 582.
33. Tripalo, op. cit., pp. 69–70.

34. Lendvai, op. cit., p. 161.
35. Dennison Rusinow, The Yugoslav Experiment, 1948–1974, pp. 187–8.
36. Lendvai, op. cit., p. 162.
37. Jun-Lipanj 1968, Dokumenti, Zagreb, 1968, pp. 56–7.
38. Rusinow, op. cit., p. 234.
39. Ibid., p. 236.
40. Tripalo, op. cit., p. 93.
41. Citat în Francine Friedman, The Bosnian Muslims: Denial of a Nation, Boulder, CO, 1996, p. 159.
42. Steven L. Burg și Paul S. Shoup, The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention, New York, 1999, p. 41.
43. Rusinow, op. cit., p. 204.
44. Ibid., p. 250.
45. Ante Cuvalo, The Croatian National Movement, 1966–1972, New York, 1990, p. 45.
46. Tripalo, op. cit., p. 23.
47. Ibid., p. 29.
48. Slavoljub Djukić, Slom srpskih liberala: Tehnologija politickih obracuna Josipa Broza, Belgrad, 1990, p. 25.
49. Ibid., p. 40.
50. Citat în Deletant, op. cit., p. 195, §71.
51. Citat în Mary Ellen Fischer, Nicolae Ceaușescu: A Study in Political Leadership, Boulder, CO, 1989, p. 143.
52. Ibid., pp. 143–4.
53. Dennis Deletant, Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989, Londra, 1995, p. 180.
54. Fischer, op. cit., p. 144.
55. Lendvai, op. cit., p. 302.
56. Ibid., p. 265.
57. Citat în Fischer, op. cit., p. 127.
58. Silviu Brucan, The Wasted Generation: Memoirs of the Romanian Journey from Capitalism to Socialism and Back, Boulder, CO, 1993, pp. 108–9.
59. Augustin Buzura, Refugii, Boulder, CO, 1994, p. 160.
60. Ibid., pp. 44–5. [Citatul reprodus după ediția originală, Cartea Românească, București, 1984, p. 47.]
61. Ibid., p. 450.

62. Din Monarhia de Drept Dialectic (a doua versiune a memoriilor lui Bellu Zilber), citat în Gail Kligman, The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceaușescu's Romania, Londra, 1998, p. 42.
63. Citat în Deletant, Ceaușescu, op. cit., p. 332.
64. Ibid., p. 235.
65. Deletant, op. cit., pp. 244–5.
66. Vlad Georgescu, The Romanians: A History, Columbus, OH, 1991, p. 260.
67. Conversație, decembrie 1987.
68. Deletant, op. cit., p. 311.
69. Citat în Feroz Ahmad, The Making of Modern Turkey, Londra, 1993, p. 130.
70. Nicole și Hugh Pope, Turkey Unveiled: Atatürk and After, Londra, 1997, pp. 86–7.
71. Ahmad, op. cit., p. 109.
72. Erik J. Zürcher, Turkey: A Modern History, Londra, 1993, p. 235.
73. Ibid., p. 239.
74. Citat în Ahmad, op. cit., p. 123.
75. Feroz Ahmad, The Turkish Experiment in Democracy, Londra, 1977, pp. 160–1.
76. Ahmad, The Making of Modern Turkey, op. cit., p. 130.
77. Citat ibid., p. 131.
78. Christopher Hitchens, Hostage to History: Cyprus from the Ottomans to Kissinger, New York, 1989, p. 53.
79. Ibid., p. 37.
80. Nancy Crawshaw, The Cyprus Revolt: An Account of the Struggle for Union with Greece, Londra, 1978, p. 137.
81. Citat ibid., p. 132.
82. Barbara Jelavich, History of the Balkans, vol. II: Twentieth Century, Cambridge, 1983, p. 407.
83. Citat în Richard Clogg, „The Ideology of the «Revolution of 21 April 1967»", în Greece under Military Rule, ed. Richard Clogg și George Yannopoulos, New York, 1972, p. 37.
84. Thanos Veremis, The Military in Greek Politics: From Independence to Democracy, Londra, 1997, p. 161.
85. John R. Lampe, Yugoslavia as History: Twice There Was a Country, Cantab., 1996, p. 317.

86. Citat în Laura Silber și Allan Little, The Death of Yugoslavia, Londra, 1995, p. 30.
87. Ivan Stambolić, Put u bespuće, Belgrad, 1995, p. 120.
88. Silber, Little, op. cit., p. 66.
89. Ivan Stambolić, în conversație cu autorul, iunie 1995.
90. Interviu cu autorul, Zagreb, 4 iunie 1995.
91. Borisav Jović, Poslednji dani SFRJ: Izvodi iz dnevnika, Belgrad, 1995, p. 309.
92. Misha Glenny, The Fall of Yugoslavia, Londra, 1992, p. 60.

9. Vârtejul din Balcani: naționalism, război și NATO, 1989–1999

1. Marie-Janine Calic, Der Krieg in Bosnien-Hercegovina: Ursachen, Konfliktstrukturen, Internationale Lösungsversuche, Frankfurt, 1995, p. 225.
2. A.J.P. Taylor, The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1914, Londra, 1954, p. 252.
3. Calic, op. cit., p. 17.
4. Glenny, op. cit., p. 165.
5. Silber și Little, op. cit., p. 319.
6. Glenny, op. cit., p. 158.
7. În conversație cu autorul, aprilie 1993.
8. Autorul a fost prezent la această conversație. Koljevic s-a sinucis trei ani și jumătate mai târziu.
9. În conversație cu autorul.
10. În conversație cu autorul, aprilie 1995.
11. În conversație cu autorul, 1991.
12. Maria Todorova, Imagining the Balkans, New York, 1997, p. 185.

Epilog: Ușile batante: Europa, crimă și criză economică, 1999–2012

1. Citat în P.H. Liotta, Cindy R. Jebb, Mapping Macedonia, Idea and Identity, Santa Barbara 2004, p. 35.
2. Simon Jenkins, autor de editoriale pentru The Guardian, veşnic ostil lui Blair.
3. Phillip Stephens, autor de editoriale pentru The Financial Times, în general admirator al lui Blair.
4. Andrew Rawnsley, redactor pe teme politice la The Observer.
5. Anthony Seldon, biograful neoficial al lui Blair, de un scepticism moderat.
6. Peter Wilby, „Man Without a Shadow“, în The Guardian, Londra, 4 mai 2007.
7. În conversaţie cu autorul.
8. BND Raportul serviciilor secrete din Kosovo, 22 februarie 2005, www.wikileaks.org/wiki/BND_Kosovo_intelligence_report,_22_Feb_2005
9. Informaţie oferită autorului de către un diplomat american de rang înalt, care fusese pus la curent cu privire la operaţiunea CIA.
10. În sudul Belgradului, cartierul care adăpostește cea mai mare bază militară din capitală.
11. Miloš Vasic, Atentat na Zorana, Belgrad, 2005, p. 25.
12. Ibid., p. 17.
13. Misha Glenny, „The Death of Djindjic“, în The New York Review of Books, vol. 50, nr. 12, 2003.
14. Pentru mai multe detalii depre HVIDRA, vezi Vesna Bojičić-Dželilović, Peace on Whose Terms? War Veterans' Association in Bosnia and Hercegovina, LSE 2004,
www.brad.ac.uk/acad/twe/papers/BojicicDzelilovic,_Vesna_War_Veterar
15. Singurul stat predominant musulman din lume în care atacul de la 11 septembrie a fost întâmpinat cu demonstraţii spontane de masă, în semn de solidaritate cu Statele Unite, a fost Kosovo.
16. Interviu cu ONG-ul European Stability Initiative, 12 ianuarie 2012, www.esiweb.org/enlargement/?cat=110#awp::?cat=110.

Bibliografie

Adanir, Fikret, Die Makedonische Frage: Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908, Wiesbaden, 1979.
Ahmad, Feroz, The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908–1914, Oxford, 1969.
Ahmad, Feroz, The Turkish Experiment in Democracy, Londra, 1977.
Aldcroft, Derek H. and Morewood, Steven, Economic Change in Eastern Europe since 1918, Aldershot, 1995.
Aličiæ, Ahmed S., Uredjenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine, Sarajevo, 1983.
Albertini, Luigi, The Origins of the War of 1914, 2 vol., Oxford, 1952.
Aleksiev, Aleksandar, Vojdan Černodrinski, Skopje, 1974.
Andrić, Ivo, Omerpaša Latas, 1977, Sarajevo.
Armies of the Balkan States, Ministerul de război, Londra, 1915.
Auty, Phyllis, Tito: A Biography, Londra, 1970.
Avramovski, Živko, Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile, 1914–1918, Belgrad, 1985.
Baernreither, J.M., Fragmente eines politischen Tagebuches: die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg, Berlin, 1928.
Balić, Smail, Das unbekannte Bosnien: Europa's Brücke zur Islamischen Welt, Viena, 1992.
Banac, Ivo, The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics, Ithaca, 1984.
Barac, Antun, Pet Stoljeća Hrvatske Književnosti, Zagreb, 1968.
Barby, Henry, Avec L'Armée Serbe: De l'Ultimatum Autrichien l'Invasion de la Serbie, Paris, 1918.
Barker, Elisabeth, British Policy in South-East Europe in the Second World War, Londra, 1976.
Basch, Antonín, The Danube Basin and the German Economic Sphere, Londra, 1944.
Basilesco, Nicolas, La Roumanie dans la Guerre et dans la Paix, Paris, 1919.

Bauer, Otto, Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie, Viena, 1907.
Bekić, Darko, Jugoslavija u hladnom ratu: Odnosi s velikim silama 1949–1955, Zagreb, 1988.
Bell, John D., Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923, Princeton, NJ, 1977.
Benbassa, Esther şi Rodrigue, Aron, The Jews of the Balkans: The Judeo-Spanish Community, 15th to 20th Centuries, Oxford, 1995.
Biberaj, Elez, Albania: A Socialist Maverick, Boulder, CO, 1990.
Black, C.E., The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria, Princeton, 1943.
Blaisdell, Donald C., European Financial Control in the Ottoman Empire, New York, 1929.
Blinkhorn, Martin şi Veremis, Thanos, Modern Greece: Nationalism and Nationality, Atena, 1990.
Boban, Ljubo, Sporazum Cvetković-Maček, Zagreb, MI, 1965.
Borkenau, Franz, World Communism, Franz Borkenau, Ann Arbor, MI, 1962.
Brailsford, H. N., Macedonia: Its Races and their Future, Londra, 1906.
Braude, Benjamin şi Lewis, Bernard, ed., Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, New York, 1982.
Brown, J. F., Bulgaria under Communist Rule, Londra, 1971.
Brown, Keith, Of Meanings and Memories: The National Imagination in Macedonia, disertaţie doctorală nepublicată, University of Chicago, 1995.
Browning, Christopher R., Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution, New York, 1985.
Brucan, Silviu, The Wasted Generation, Boulder, 1993.
Burg, Steven L. şi Shoup, Paul S., The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention, New York, 1999.
Buxton, Charles Roden, Turkey in Revolution, Londra, 1908.
Buzura, Augustin, Refugees [traducere în engleză], Boulder, 1994.
Calic, Marie-Janine, Der Krieg in Bosnien-Hercegovina: Ursachen, Konfliktstrukturen, Internationale Lösungsversuche, Frankfurt-am-Main, 1995.
Carnegie Endowment for International Peace, Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Washington, D.C., 1914.

Čavoški, Kosta, Tito: Tehnologija vlasti, Belgrad, 1990.
Cernodrinski, Voidan, Makedonska Krvava Svadba, Sofia, 1900.
Cervi, Mario, The Hollow Legions: Mussolini's Blunder in Greece, 1940–1941, Londra, 1972.
Chary, Frederick B., The Bulgarian Jews and the Final Solution, Pittsburgh, 1972.
Chirot, Daniel, ed., The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century, Berkeley, CA, 1989.
Choliolčev, Christo, Mack, Karlheinz și Suppan, Arnold ed., Zeitgeist und Umfeld national revolutionär Ideologien: Zur Typologie des Illyrismus, Arnold Suppan în Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert, Viena, 1992.
Chotzidis, Angelos A., Gounaris, Basil C. și Panayotopoulou, Anna A., ed., The Events of 1903 in Macedonia as Presented in European Diplomatic Correspondence, Salonic, 1993.
Churchill, Winston, The Second World War, 6 vol., Harmondsworth, 1961.
Claudin, Fernando, The Communist Movement: From Comintern to Cominform, Harmondsworth, 1971.
Clemens, Diane Shaver, Yalta, New York, 1970.
Clogg, Richard și Yannopoulos, George, ed., Greece under Military Rule, New York, 1972.
Clogg, Richard, ed., The Movement for Greek Independence, Londra, 1976.
Clogg, Richard, ed., Balkan Society in the Age of Greek Independence, Londra, 1981.
Clogg, Richard, A Short History of Modern Greece, Cantab., 1986.
Close, David H., The Origins of the Greek Civil War, Londra, 1995.
Coppa, Frank J., The Italian Wars of Independence, Londra, 1992.
Corti, Egon Caesar Conte, Alexander of Battenberg, Londra, 1954.
Constant, Stephen, Foxy Ferdinand: 1861–1948, Tsar of Bulgaria, Londra, 1979.
Costa, Nicolas J., Albania: A European Enigma, New York, 1995.
Crampton, Richard, The Hollow Detente: Anglo-German Relations in the Balkans, 1911–1914, Londra, 1979.
Crampton, Richard, Bulgaria 1878–1918: A History, Boulder, 1983.

Crawshaw, Nancy, The Cyprus Revolt: An Account of the Struggle for Union with Greece, Londra, 1978.
van Crefeld, Martin L., Hitler's Strategy 1940–1941: The Balkan Clue, Cantab., 1973.
Cvijić, Jovan, Remarks on the Ethnography of the Macedonian Slavs, New York, 1906.
Čubrilović, Vaso, Bosanski ustanak, 1875–1878, Belgrad, 1930.
Čubrilović, Vaso ed., Svetska ekonomska kriza, 1929–1934, Belgrad, 1976.
Čulinović, Ferdo, Dvadeset Sedmi Mart, Zagreb, 1961.
Čulinović, Ferdo, Jugoslavija izmedju dva rata, Zagreb, 1961.
Čupić-Amrein, Martha M., Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Hercegovina (1878–1914), Berna, 1986.
Cuvalo, Ante, The Croatian National Movement: 1966–1972, New York, 1990.
Dadrian, Vahakn N., The History of the Armenian Genocide, Providence, RI, 1995.
Dakin, Douglas, British and American Philhellenes in the Greek War of Independence, 1821–1833, Salonic, 1955, p. 51–52.
Dakin, Douglas, The Greek Struggle in Macedonia 1897–1913, Salonic, 1966.
Dakin, Douglas, The Unification of Greece, 1970–1923, Londra, 1972.
Davey, Richard, The Sultan and His Subjects, New York, 1897.
Davison, Roderic H., Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876, Princeton, 1963.
Dedijer, Vladimir, Sarajevo 1914, Belgrad, 1966.
Dedijer, Vladimir, The Road to Sarajevo, Londra, 1967.
Dedijer, Vladimir, Književnost i istorija, Belgrad, 1985.
Dedijer, Vladimir şi Miletić, Antun, Genocid nad Muslimana, Sarajevo, 1990.
Deletant, Dennis, Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989, Londra, 1995.
Deletant, Dennis, Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948–1965, Londra, 1998.
Deretić, Jovan, Kratka istorija srpske književnosti, Belgrad, 1990.
Despatalović, Elinor Murray, Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement,

New York, 1975.
Diamandouros et al., Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821–1830): Continuity and Change, Salonic, 1976.
Dieterich, Alfred, Weltkriegsende an der mazedonischen Front, Berlin, 1926.
Dinev, Angel, Ilindenskata epoja, vol 2., Bitola, 1987.
Djilas, Aleksa, The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953, Cambridge, 1991.
Djilas, Milovan, Wartime: With Tito and the Partisans, Londra, 1977.
Djilas, Milovan, Tito: The Story from Inside, Londra, 1981.
Djilas, Milovan, Rise and Fall, New York, 1985.
Djilas, Milovan, Razgovori sa Staljinom, Belgrad, 1990.
Djordjević, Dimitrije, Scars and Memory: Four Lives in One Lifetime, New York, 1997.
Djukić, Slavoljub, Slom srpskih liberala: Tehnologija političkij obračuna Josipa Broza, Belgrad, 1990.
Djukić, Slavoljub, Izmedju slave i anateme: politička biografija Slobodana Miloševića, Belgrad, 1994.
Djurić, Silvija și Stevanović, Vidosav, ed., Golgota i vaskrs Srbije 1914–1915, vol 2., Belgrad, 1986.
Documents on the Struggle of the Macedonian People for Independence and a Nation State, Vol. I, Skopje, 1985.
Doklestić, Ljubiša, Kroz Historiju Makedonije, Zagreb, 1964.
Domanović, Radoje, Stradije i druge satire, Belgrad, 1963.
Donia, Robert J., Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914, New York, 1981.
Donia, Robert J. și Fine, John V. A., Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed, New York, 1994.
Dostoyevsky, Fyodor, Politische Schriften, München, 1923.
Dragnich, Alex N., The First Yugoslavia: Search for a Viable Political System, Stanford, 1983.
Dragoitschewa, Zola, Von der Niederlage bis zum Sieg: Aufzeichnungen einer bulgarischen Revolutionärin, Viena, 1983.
Drechsel-Ritschel, Walter, Erinnerungen an Griechenland: Kriegserlebnisse der Jahre 1941–1944, Aachen, 1995.
Durham, Edith, High Albania, Londra, 1909.
Džaja, Srećko M., Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-

ungarischen Epoche (1878–1918): Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie, München, 1994.
Easterman, A.L., King Carol, Hitler and Lupescu, Londra, 1942.
Einstein, Lewis, Inside Constantinople: A Diplomatist's Diary during the Dardanelles Expedition, April-September 1915, Londra, 1917.
Einzig, Paul, Bloodless Invasion: German Economic Penetration into the Danubian States and the Balkans, Londra, 1938.
Ekmečić, Milorad, Ustanak u Bosni, 1875–1878, Sarajevo, 1960.
Ekmečić, Milorad ed., Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, 1979.
Ekmečić, Milorad, Ratni ciljevi Srbije 1914, Belgrad, 1990.
Elsie, Robert, History of Albanian Literature, Boulder, 1995.
Emin, Ahmed, Turkey in the World War, New Haven, 1930.
Esdaile, Charles J., The Wars of Napoleon, Londra, 1995.
Eudes, Dominique, The Kapetanios: Partisans and Civil War in Greece, 1943–1949, Londra, 1972.
Evans, Arthur J., Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September, 1875, Londra, 1877.
Fabius, J., Zes maanden in Albanië, Amsterdam, 1991.
Farley, J. Lewis, The Decline of Turkey, Financially and Politically, Londra, 1875.
Fischer, Bernd Jürgen, King Zog and the Struggle for Stability in Albania, New York, 1984.
Fischer, Mary Ellen, Nicolae Ceaușescu: A Study in Political Leadership, Boulder, 1989.
Finlay, George, A History of Greece from Its Conquest by the Romans to the Present Time, BC 146 to AD 1864, Vol. VI The Greek Revolution, Part I, AD 1821–1827, Oxford, 1877.
Fleischer, Hagen, Im Kreuzschatten der Mächte: Griechenland 1941–1944 (Okkupation-Resistance-Kollaboration), Frankfurt-am-Main, 1986.
Ford, Corey, Donovan of OSS, Londra, 1971.
Frazee, Charles A., The Orthodox Church and Independent Greece 1821–1833, Cantab.,1969.
Friedman, Francine, The Bosnian Muslims: Denial of a Nation, Boulder, 1996.
Galbraith, J. K., The Great Crash 1929, New York, 1955.
Geehr, Richard S., Karl Lueger, Mayor of Fin de Siècle Vienna, Detroit,

1990.
Geiss, Imanuel, German Foreign Policy, 1871–1914, Londra, 1976.
Georgescu, Vlad, The Romanians: A History, Columbus, 1991.
Genchev, Nikolai, The Bulgarian National Revival Period, Sofia, 1977.
Gerõ, András, Modern Hungarian Society in the Making: The Unfinished Experience, Budapest, 1995.
Geshkoff, Theodore, Balkan Union, A Road to Peace in South Eastern Europe, New York, 1940.
Gibson, Hugh, ed., The Ciano Diaries, 1939–43, New York, 1946.
Gilberg, Trond, Nationalism and Communism in Romania: The Rise and Fall of Ceaușescu's Personal Dictatorship, Boulder, 1990.
Gilbert, Martin, First World War, Londra, 1994.
Gilbert, Stuart, ed., Letters of James Joyce, Londra, 1957.
van Gilferding, Alexander, Poezdka po Gercegovine, Bosnii i Staro Serbii, St. Petersburg, 1859.
Gjaski, Ksaver Šandor, U noći: Svagdašnja povijest iz hrvatskoga života, Zagreb, 1913.
Glenny, Misha, The Fall of Yugoslavia, Londra, 1992.
Goebbels, Joseph, Tagebücher, Vol. 4., München, 1992.
Goldberg, George, The Peace to End Peace: The Paris Peace Conference of 1919, Londra, 1970.
Goldsworthy, Vesna, Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination, Londra, 1998.
Golowine, A. F., Fürst Alexander I. Von Bulgarien, Viena, 1896.
Gooch, G. P., Before the War: Studies in Diplomacy, Londra, 1936.
Griffith, William E., Albania and the Sino-Soviet Rift, Cambridge, 1963.
Gross, Hermann, Die wirtschaftliche Bedeutung Südosteuropas für das deutsche Reich, Berlin, 1938.
Gross, Mirjana și Szabo, Agneza, Prema hrvatskome gradjanskom Društvu, Zagreb, 1992.
Groueff, Stephane, Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918–1943, Lanham, 1987.
Gundermann, Iselin, Berlin als Kongreßstadt, 1878, Berlin, 1978.
Güntekin, R.N., The Autobiography of a Turkish Girl, Londra, 1949.
Hadjipateras, Costas N. și Fafalios, Maria S., Greece 1940–41, Eyewitnessed, Atena, 1995.
Hagen, Walter, Die geheime Front: Organisation, Personen und Aktionen

des Deutschen Geheimdienstes, Viena, 1950.
Halder, Franz, Kriegstagebuch, vol. 2, Stuttgart, 1963.
Halliday, Jon ed., The Artful Albanian: The Memoirs of Enver Hoxha, Londra, 1986.
Hauptmann, Ferdo, ed., Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsko-mearifsku autonomiju, Sarajevo, 1967.
Hawlik, Johannes, Der Bürgerkaiser: Karl Lueger und seine Zeit, Viena, 1985.
Hilberg, Raul, The Destruction of the European Jews, New York, 1985.
Hillgruber, Andreas, Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, Wiesbaden, 1954.
Hibbeln, Ewald, Codreanu und die Eiserne Garde, Siegen, 1984.
Hitchens, Christopher, Hostage to History: Cyprus from the Ottomans to Kissinger, New York, 1989.
Hitchins, Keith, Rumania 1866–1947, Oxford, 1995.
Hoptner, J.B., Yugoslavia in Crisis, 1934–1941, New York, 1962.
Horvat, Josip, Hrvatski panoptikum, Zagreb, 1965.
Horvat, Josip, Življeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900–1941, Zagreb, 1984.
Horvat, Josip, Politička Povijest Hrvatske, Zagreb, 1989.
Horvat, Rudolf, Ban Jelačić. Hrvatski pokret 1848., Zagreb, 1990.
von Hötzendorf, Feldmareșal Franz Conrad, Aus meiner Dienstzeit: 1906–1918, Erster Band: Die Zeit der Annexionskrise, 1906–1909, Viena, 1921.
Hory, Ladislaus și Broszat, Martin, Der kroatische Ustascha-Staat 1941–45, Stuttgart, 1964.
Hösch, Edgar, Geschichte der Balkanländer: Von der Frühzeit bis zur Gegenwart, München, 1995.
Housepian Dobkin, Marjorie, Smyrna 1922: Destruction of a City, New York, 1966.
Hoxha, Enver, The Khrushchevites: Memoirs, Tirana, 1980.
Hubka, Gustav, Die österreichisch-ungarische Offiziermission in Makedonien 1903–1909, Viena, 1910.
von Huhn, Major A., The Struggle of the Bulgarians for National Independence under Prince Alexander, Londra, 1886.
Hünigen, Gisela, Nikolaj Pavlovič Ignat ev und die russische Balkanpolitik, 1875–1878, Göttingen, 1968.

Iatrides, John O. şi Wrigley, Linda, Greece at the Crossroads: The Civil War and Its Legacy, University Park, PA, 1995.
Imamović, Mustafa, Historija Bošnjaka, Sarajevo, 1998.
Ionescu, Ghiţă, Communism in Rumania: 1944–1962, Londra, 1964.
Istorija na Makedonskiot Narod, Institut za Nacionalna Istorija, Skopje, 1969.
Istorija na srubsko bulgarskata voyna, 1885, Ministerstvo na narodnata otbrana, Sofia, 1971.
Jelavich, Charles şi Barbara, The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920, Seattle, 1977.
Jelavich, Barbara, History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries, Cantab., 1983.
Jelavich, Barbara, Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914, Cantab., 1991.
Jelić, Milosav, Albanija: Zapisi o ljudima i dogadjajima, Belgrad, 1933.
Jireček, Konstantin, Dějiny národa bulharského, Praga, 1876.
Jovanović, Slobodan, Vlada Milana Obrenovića, Belgrad, 1927, 2 vol.
Jovanović, Slobodan, Iz istorije i književnosti, Belgrad, 1931, 2 vol.
Jović, Borisav, Poslednji dani SFRJ: Izvodi iz dnevnika, Belgrad, 1995.
Jun-Lipanj, 1968 Dokumenti, Zagreb, 1968.
Kaltchas, N., Introduction to the Constitutional History of Greece, New York, 1940.
Kann, Robert A., Erzhog Franz Ferdinand Studien, Viena, 1976.
Karagherghević, King Peter II, A King's Heritage, Londra, 1955.
Katadžiev, Ivan, Sto godini od formiranjeto na VMRO; Sto godini revolucionerna tradicija, Skopje, 1993.
Kazantzakis, Nikos, Freedom or Death, New York, 1955.
Kellog, Frederick, The Road to Romanian Independence, West Lafayette, Indiana, 1995.
Kent, Marian, ed., The Great Powers and the End of the Ottoman Empire, Londra, 1984.
Lord Kinross, The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire, New York, 1977.
Király, Béla K. şi Djordjević, Dimitrije, East Central European Society and the Balkan Wars, Boulder, 1987.
Király, Béla K. şi Stokes, Gale, ed., Insurrections, Wars, and the Eastern Crisis in the 1870s, Boulder, 1985.

Kiszling, Rudolf, Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este: Leben, Pläne und Wirken am Schicksalsweg der Donaumonarchie, Graz, 1953.
Kligman, Gail, The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceaușescu's Romania, Londra, 1998.
Koch, H.W. ed., The Origins of the First World War: Great Power Rivalry and German War Aims, Londra, 1972.
Kočić, Petar, Izbor, Sarajevo, 1960.
Koetschet, Josef, Aus Bosniens letzter Türkenzeit, Viena, 1905.
Kofos, Evangelos, Greece and the Eastern Crisis, 1875–1878, Salonic, 1975.
Kofos, Evangelos, Nationalism and Communism in Macedonia: Civil Conflict, Politics of Mutation, National Identity, New York, 1993.
Koliopoulos, John S., Brigands with a Cause: Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821–1912, Oxford, 1987.
Koljević, Svetozar, The Epic in the Making, Oxford, 1980.
Kolokotronis, Theodoros, Memoirs from the Greek War of Independence 1821–1833, Londra,1892.
Konitza, Faik, Albania: The Rock Garden of Southeastern Europe and Other Essays, Boston, 1957.
Kounio-Amariglio, Erika Myriam, Damit es die ganze Welt erfährt: von Saloniki nach Auschwitz und zurück 1926–1996, Konstanz, 1996.
Kovačević, Aleksa, Nevesinjski ustanak, Londra, 1975.
Kraus, Karl, Die letzten Tage der Menschheit, Frankfurt-am-Main, 1986.
Kresnenskoto Vostanie vo Makedonia, 1878–79, Skopje, 1982.
Krestić, Vasilije, Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, 1848–1914, Belgrad, 1991.
Krizman, Bogdan, Pavelić i ustaše, Zagreb, 1978.
Krizman, Bogdan, Pavelić izmedju Hitlera i Mussolinija, Zagreb, 1980.
Kržišnik-Bukić, Vera, Cazinska buna 1950, Sarajevo, 1991.
Kulundžić, Zvonomir, Atentat na Stjepana Radića, Zagreb, 1967.
Lampe, John R. și Jackson, Marvin R., Balkan Economic History, 1550–1950, Bloomington, 1982.
Lampe, John R., Yugoslavia as History: Twice There Was a Country, Cantab., 1996.
Larcher, M., La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale, Paris, 1926.
Larcher, M., La Grande Guerre dans les Balkans, Paris, 1929.
Lederer, Ivo, Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in

Frontier-making, New Haven, 1963.
Leeden, Michael A., The First Duce: D'Annunzio at Fiume, Baltimore, 1977.
Lendvai, Paul, Eagles in Cobwebs: Nationalism and Communism in the Balkans, Londra, 1969.
Lewis, Bernard, The Emergence of Modern Turkey, Londra, 1961.
Lewis, Raphaela, Everyday Life in Ottoman Turkey, Londra, 1971.
Liotta, P.H. şi Jebb, Cindy R., Mapping Macedonia, Idea and Identity, Santa Barbara, 1994.
Littlefield, Frank C., Germany and Yugoslavia, 1933–1941: The German Conquest of Yugoslavia, New York, 1988.
Llewellyn Smith, Michael, Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919–1922, Londra, 1973.
Ljubibratić, Dragoslav, Mlada Bosna i Sarajevski atentat, Sarajevo, 1964.
Ludendorff, Erich, My War Memoirs, 1914–1918, vol. II, Londra, 1919.
Ludwig, Emil, Der Kampf auf dem Balkan, Berlin, 1916.
Logoreci, Anton, The Albanians: Europe's Forgotten Survivors, Londra, 1977.
Lončarević, Dušan, Jugoslawiens Entstehung, Zürich, 1929.
Lord, Robert Howard, Three Peace Congresses of the Nineteenth Century, Cambridge, MA.
Löwenthal, Zdenko, ed., The Crimes of the Fascist Occupants and Their Collaborators against Jews in Yugoslavia, Belgrad, 1957.
Lubonja, Fatos, The Second Sentence, New York, 1999.
Lukać, Dušan, Treći rahj i zelmje jugoistočne Europe, Vol. I. 1933–1936, Belgrad, 1982.
Lundestad, Geir, The American Non-policy towards Eastern Europe, 1943–1947, Oslo, 1978.
Lungu, Dov B., Romania and the Great Powers, 1933–1940, Durham, 1989.
MacDonald, J.N., A Political Escapade: The Story of Fiume and D'Annunzio, Londra, 1921.
Macfie, A.L., Atatürk, Londra, 1994.
MacGahan, Januarius A., The Turkish Atrocities in Bulgaria, 1966, Geneva.
MacKenzie, David, Ilija Garasanin: Balkan Bismarck, New York, 1985.
MacKenzie, David, Apis: The Congenial Conspiratorial – The Life of

Colonel Dragutin T. Dimitrijević, Boulder, 1989.
Magocsi, Paul Robert, Historical Atlas of East Central Europe, Seattle, 1993.
Makriyannis, Ioannis, The Memoirs of General Makriyannis, 1797–1864, tr. și ed. H.A. Lidderdale, Londra, 1966.
Maksimović, Desanka, Pesme, Belgrad, 1989.
Malcolm, Noel, Bosnia: A Short History, Londra, 1994.
Mamatey, Victor S., The United States and East Central Europe, 1914–1918: A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda, Princeton, 1957.
Manchester, William, The Arms of Krupp, 1587–1968, Boston, 1964.
Manning, Olivia, The Balkan Trilogy, Harmondsworth, 1981.
Manoschek, Walter, „Serbien ist judenfrei“: Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941–42, München, 1993.
Mansel, Philip, Constantinople: City of the World’s Desire, 1453–1924, Londra, 1995.
Mardin, Șerif, The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas, Princeton, 1962.
Markov, Georgi, The Truth That Killed, Londra, 1983.
Marmullaku, Ramadan, Albania and the Albanians, Londra, 1975.
Masleše, Veselin, Mlada Bosna, Sarajevo, 1990.
Matkovski, A History of the Macedonian Jews, Skopje, 1985.
Matsas, Michael, The Illusion of Safety: The Story of the Greek Jews during the Second World War, New York, 1997.
der Maur, Gilbert, Die Jugoslawen Einst und Jetzt, 3 vol., Berlin, 1938.
Mazower, Mark, Inside Hitler’s Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944, Londra, 1993.
McCauley, Martin, ed., Communist Power in Europe, 1944–1949, Londra, 1977.
Mears, Eliot Grinnell, Modern Turkey: A Politico-economic Interpretation, 1908–1923, New York, 1924.
Medlicott, W.N., A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878–1880, Londra, 1938.
Meier, Viktor, Wie Jugoslawien verspielt wurde, München, 1996.
Meininger, Thomas A., The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835–1878, New York, 1987.
Melville, Ralph și Schröder, Hans-Jürgen, ed., Der Berliner Kongreß von

1878: Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Wiesbaden, 1982.
Mendelsohn, Ezra, The Jews of East Central Europe Between the World Wars, Bloomington, 1983.
Meriage, Lawrence P., Russia and the First Serbian Insurrection, 1804–1813, New York, 1987.
Meštrović, Ivan, Uspomene na političke ljude i dogadjaje, Buenos Aires, 1961.
Mijatović, Andjelko, Ban Jelačić, Zagreb, 1990.
Milazzo, Matteo J., The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance, Baltimore, 1975.
Mitrakos, Alexander S., France in Greece during World War I: A Study in the Politics of Power, Boulder, 1982.
Mitrany, David, The Land and the Peasant in Rumania: The War and Agrarian Reform (1917–21), Londra, 1930.
Mitrany, David, The Effect of the War in Southeastern Europe, New Haven, 1936.
Morawitz, Charles, Les Finances de la Turquie, Paris, 1902.
Mühlmann, Carl, Der Kampf um die Dardanellen 1915, Berlin, 1927.
Muradbegović, Ahmed, Omer-Paša Latas u Bosni, 1850–1852, Zagreb, 1944.
Mure, William, Journal of a Tour in Greece and the Ionian Islands, Edinburgh, 1842.
Musil, Robert, Der Mann ohne Eigenschaften, Hamburg, 1978.
Nagy-Talavera, Nicholas M., The Green Shirts and the Others: A History of Fascism in Hungary and Rumania, Stanford, 1970.
Nenadović, Prota Matija, The Memoirs of Prota Matija Nenadović, ed. Lovett F. Edwards, Oxford, 1969.
Neubacher, Hermann, Sonderauftrag Südost, 1940–45, Göttingen, 1956.
Nicolson, Harold, Curzon: The Last Phase 1919–1925, Londra, 1934.
Nicolson, Harold, Peacemaking 1919, Londra, 1943.
Nikolić, Milan M. ed., Timočka buna, 1883, Belgrad, 1954.
Nissan, Oren, Bulgarian Communism: The Road to Power 1943–44, New York, 1971.
Nušić, Branislav, Pripovetke jednoga kaplara, Belgrad, 1966.
Pacepa, Ion Mihai, Red Horizons, Londra, 1988.

Padev, Michael, Dimitrov Wastes No Bullets: Nikola Petkov, the Test Case, Londra, 1948.
Palmer, Alan, The Gardeners of Salonika, Londra, 1965.
Pallis, Alexandros A., Greece's Anatolian Venture – And After: A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor (1915–1922), Londra, 1937.
Pandevski, Manol, Makedonija na balkanot, Skopje, 1990.
Papers on the Eastern Question, The Eastern Question Association, Londra, 1877.
Papacosma, S. Victor, The Military in Greek Politics: The 1909 Coup d'Etat, Kent, OH, 1977.
Pappenheim, Martin, Gavrilo Princips Bekenntnisse: Zwei Manuskripte Princips, Aufzeichnungen seines Gefängnispsychiaters Dr. Pappenheim aus Gesprächen von Feber bis Juni 1916 über das Attentat, Princips Leben und seine politischen und sozialen Anschauungen, Viena, 1926.
Pašić, Nikola, Sloga Srbo-Hrvata, Belgrad, 1995.
Pentzopoulos, Dimitri, The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact upon Greece, Paris, 1962.
Perry, Duncan M., The Politics of Terror: The Macedonian Revolutionary Movements, 1893–1903, Durham, 1988.
Petkov, Petko M., The United States and Bulgaria in World War I, New York, 1991.
Petropulos, John A., Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833–1843, Princeton, 1986.
Petrovich, Michael Boro, A History of Modern Serbia, 1804–1918, 2 vol., New York, 1976.
Petsalis-Diomidis, N., Greece at the Paris Peace Conference, Salonic, 1978.
Photakos, Photios Chrysanthopoulos, Apomnemoneumata peri tes Hellenikes Epanastaseos, vol. I, Atena, 1899.
Piekalkiewicz, Janusz, Krieg auf dem Balkan: 1940–1945, München, 1984.
Pinson, Mark, ed., The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia, Boulder, 1996.
Pipa, Arshi, Albanian Stalinism: Ideo-political Aspects, Boulder, 1990.
Pope, Nicole și Hugh, Turkey Unveiled: Atatürk and After, Londra, 1997.

Prifti, Peter, Socialist Albania since 1944: Domestic and Foreign Developments, Cambridge, 1978.
Quinlan, Paul D., The Playboy King: Carol II of Romania, Westport, 1995.
Račin, Kočo, Beli mugri, Skopje, 1953.
Radić, Štjepan, Srbové a Chorvati: Několik kapitol k objasnění podstaty posledních událostí, Praga, 1902.
Radić, Stjepan, Politički spisi, Zagreb, 1971.
Radin, A. Michael, IMRO and the Macedonian Question, Skopje (nedatată).
Ramsaur, Ernest Edmondson, The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, New York, 1957.
Ranke, Leopold, The History of Servia, and the Servian Revolution, Londra, 1853.
Recker, Marie-Luise, Die Aussenpolitik des dritten Reiches, Oldenbourg, 1990.
Redžić, Enver, Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu, Sarajevo, 1988.
Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Carnegie Endowment of International Peace, Washington, D.C., 1914.
Riffer, Milko, Grad mrtvih: Jasenovac, 1943, Zagreb, 1946.
Rizvić, Muhsin, Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine, Sarajevo, 1973.
Roberts, Henry L., Rumania: Political Problems of an Agrarian State, New Haven, 1951.
Rothenberg, Gunther E., The Army of Francis Joseph, West Lafayette, 1976.
Rothschild, Joseph, East Central Europe between the Two World Wars, Seattle, 1977.
Rusinow, Dennison, The Yugoslav Experiment, 1948–1974, Londra, 1977.
Schevill, Ferdinand, A History of the Balkan Peninsula, New York, 1933.
Schmitt, Bernadotte E., The Annexation of Bosnia, 1908–1909, Cantab., 1937.
Schorske, Carl E., Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture, New York, 1961.
Schuster, Peter, Henry Wickham Steed und die Habsburgermonarchie,

Viena, 1970.
Sciaky, Leon, Farewell to Salonica: Portrait of an Era, Londra, 1946.
Seton-Watson, Hugh, The East European Revolution, New York, 1951.
Seton-Watson, R.W., The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy, Londra, 1911.
Seton-Watson, R.W., Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question, New York, 1972.
Sharp, Alan, The Versailles Settlement: Peacemaking in Paris, 1919, Londra, 1981.
Shaw, Stanford J., Between Old and New: The Ottoman Empire Under Selim III, 1789–1807, Cambridge, 1971.
Shaw, Stanford J., History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Vol. II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975, Cantab., 1977.
Sherman, David Spector, Rumania at the Paris Peace Conference: A Study of the Diplomacy of Ioan I.C. Brătianu, New York, 1962.
Šidak, Jaroslav, Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914, Zagreb, 1968.
Šidak, Jaroslav, Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49, Zagreb, 1979.
Šidak, Jaroslav, Hrvatski narodni preporod, Ilirski pokret, Zagreb, 1990.
Silber, Laura și Little, Allan, The Death of Yugoslavia, Londra, 1995.
Šišić, Ferdo, Bosna i Hercegovina za vezirovanja Omer-Pase Latase, Subotica, 1938.
Skatula, Emanuel, Válka na Balkáně: Válečné taženi Bulharska, Srbska, Recka a Černé Hory proti Turecku, Praga, 1913.
Skendi, Stavro, The Albanian National Awakening, 1872–1912, Princeton, 1967.
Slijepčević, Djoko, Pitanje Bosne i Hercegovine u XIX veku, Köln, 1981.
Slijepčević, Pero, Napor Bosne i Hercegovine za oslobodjenje i ujedinjenje, Sarajevo, 1929.
Šljivo, Galib, Omer-Paša Latas, Sarajevo, 1977.
Smith, Denis Mack, Mussolini's Roman Empire, Londra, 1976.
Sowards, Steven W., Austria's Policy of Macedonian Reform, Boulder, 1989.
Spyropoulos, Evangelos, The Greek Military (1909–1941) and the Greek Mutinies in the Middle East (1941–1944), Boulder, 1993.
Stambolić, Ivan, Put u bespuće, Belgrad, 1995.

Stavrakis, Peter, Moscow and Greek Communism, 1944–49, Ithaca, 1989.
Stavrianos, L.S., Balkan Federation. A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times, Northampton, MA, 1942.
Stavrianos, L.S., The Balkans since 1453, New York, 1958.
Stefanović, Miladin, Drugi srpski ustanak, Belgrad, 1990.
Stoianovich, Traian, Balkan Worlds: The First and Last Europe, New York, 1994.
Stojančević, Vladimir, Srbija i Bugarska od Sanstefanskog Mira do Berlinskog Kongresa, Belgrad, 1986.
Stojanovski, Aleksandar, ed. Turski dokumenti za ilindenskoto vostanie, Skopje, 1993.
Stokes, Gale, ed., Nationalism in the Balkans: An Annotated Bibliography, New York, 1984.
Stokes, Gale, Politics as Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia, Durham, 1990.
Stratimirović, Djordje, Was ich erlebte: die Erinnerungen von General von Stratimirović, Viena, 1910.
Sugar, Peter F., Industrialisation of Bosnia-Hercegovina, 1978–1914, Seattle, 1963.
Sugar, Peter F. şi Lederer, ed., Nationalism in Eastern Europe, Seattle, 1969.
Sugar, Peter F. ed., Native Fascism in the Successor States, 1918–1945, Santa Barbara, 1971.
Sugar, Peter F., Hánák, Péter, Frank, Tibor, A History of Hungary, Bloomington, 1990.
Sumner, B.H., Russia and the Balkans, 1870–1880, Oxford, 1937.
Swire, J., Albania: The Rise of a Kingdom, Londra, 1929.
Swire, J., Bulgarian Conspiracy, Londra, 1939.
Swire, J., King Zog's Albania, Londra, 1941.
Taylor, A.J.P., The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1914, Londra, 1954.
Tejchman, Miroslav, Válka na Balkáně: Balkánské státy v letech 1941–1944, Praga, 1986.
Temperley, H.W., ed., A History of the Peace Conference of Paris, 6. vol., Londra, 1920.
Tishev, Dimitr, 1918, Voiniskoto Văstanie: Sbornik ot dokumenti i spomeni, Sofia, 1968.

Todorova, Maria, Imagining the Balkans, Oxford, 1997.
Tolstoy, Leo, On the Annexation of Bosnia and Herzegovina by Austria, Bristol, 1965.
Tomasevich, Jozo, The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945, Stanford, 1975.
Tripalo, Miko, Hrvatsko proljeće, Zagreb, 1989.
Trotsky, Leon, The Balkan Wars, 1912–1913, New York, 1980.
Trotsky, Lav, Sarajevski atentat, Belgrad, 1989.
Trumpener, Ulrich, Germany and the Ottoman Empire: 1914–1918, Princeton, 1968.
Tsatsos, Jeanne, The Sword's Fierce Edge: A Journal of the Occupation of Greece, 1941–1944, New York, 1969.
Vasić, Dragiša, Devetsto treća (majski prevrat), Belgrad, 1925.
Vatikiotis, P.J., Popular Autocracy in Greece, 1936–41: A Political Biography of General Ioannis Metaxas, Londra, 1998.
Vazov, Ivan, Under the Yoke, Londra, 1912.
Veinstein, Gilles ed., Salonique, 1850–1918: La „ville des Juifs" et le réveil des Balkans, Paris, 1993.
Verdery, Katherine, National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceauşescu's Romania, Berkeley, 1991.
Vergnet, Paul și Bernard-Derosne, Jean, L'Affaire Petkov, Paris, 1948.
Veremis, Thanos, The Military in Greek Politics, Londra, 1997.
Vickers, Miranda, The Albanians: A Modern History, Londra, 1995.
Vita Bok nr. 7: Balkankonflikten: Krigshändelsernas förhistoria i dokumentarisk belysning, Tyska Utrikesministeriets, Stockholm, 1941.
Vojvodić, Mihailo și Živojinović, Dragoljub, Veliki rat Srbije, 1914–1918, Belgrad, 1970.
Volkan, Vamik D. și Itzkowitz, Norman, The Immortal Atatürk: A Psychobiography, Chicago, 1984.
Volkan, Vamik D. și Itzkowitz, Norman, Turks and Greeks: Neighbours in conflict, Huntingdon, Cambridgeshire, 1994.
Vopička, Karel J., Taje Balkánu, Praga, 1927.
Vražinovski, Tanas, Ilindenski prozen revolucioneren folklor, Skopje, 1981.
Vucinich, Wayne S., Serbia Between East and West: The Events of 1903–1908, Stanford, 1954.
Vucinich, Wayne S., ed., The First Serbian Uprising, 1804–1813, New

York, 1982.
Vucinich, Wayne S. și Emmert, Thomas A. ed., Kosovo: Legacy of a Medieval Battle, Minneapolis, 1991.
Vučković, Zvonimir, Sećanja iz rata, Londra, 1980.
Waldeck, R.G., Athene Palace Bucharest: Hitler's 'New Order' Comes to Rumania, Londra, 1943.
Wank, Soloman, Aus dem Nachlaß Aehrenthal: Briefe und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Innen- und Außenpolitik 1885–1912, 2 vol., Graz, 1994.
Weiker, Walter F., Ottomans, Turks and the Jewish Polity: A History of the Jews of Turkey, Lanham, 1992.
White, Leigh, Balkan Caesar: Tito versus Stalin, New York, 1951.
Wickham Steed, Henry, Through Thirty Years, 1892–1922: A Personal Narrative, 2 vol., Londra, 1924.
Williamson, Samuel R. Jr., Austria-Hungary and the Origins of the First World War, Londra, 1991.
Wilson, Duncan, The Life and Times of Vuk Stefanović Karadžić, 1787–1864, Oxford, 1970.
Wolff, Larry, Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization and the Mind of the Enlightenment, Stanford, 1995.
Wolff, Robert, The Balkans in our Time, Londra, 1956.
Woodhouse, C.M., Apple of Discord: A Survey of Recent Greek Politics in Their International Setting, Londra, 1948.
Woodhouse, C.M., The Philhellenes, Londra, 1969.
Yergin, Daniel, Shattered Peace: The Origins of the Cold War and the National Security State, Harmondsworth, 1980.
Zamboni, Giovanni, Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan: Italiens Albanienpolitik vom I. zum II. Tiranapakt im Rahmen des italienisch-jugoslawischen Interessenkonflikts u. der italienischen „imperialen" Bestrebungen in Südosteuropa, Hamburg, 1984.
Zarnowski, J., Dictatorships in East-Central Europe, 1918–1939, Varșovia, 1983.
Živulović, Žika, Najveće bitke prvog srpskog ustanka, Belgrad, 1965.
Zografski, Dančo, Za makedonskoto prašanje, Skopje, 1990.
Zürcher, Eric J., Turkey: A Modern History, Londra, 1993.
Academia Sârbă de Științe, SANU

Indice

A

Abdić, Fikret 677, 678
Abdul-Aziz (în tc. Abdülaziz), sultan otoman 112, 124, 130–131, 151, 269
Abdul-Hamid al II-lea (în tc. Abdülhamid), sultan otoman 157, 229, 233, 235–236, 238–239, 242, 247, 251, 262, 264, 748
Abdul-Medjid, (în tc. Abdülmecid), sultan otoman 87, 98–99, 107, 112
SANU 654, 782
Acheson, Dean 568
a Doua Revoltã Sârbã 44, 47, 52, 100
Adrianopol, Tratatul de la 84–85
Aehrenthal, Alois Lexa von, baron 234, 752
Africa de Sud 706, 716
Aganlija 27–28, 32
Agrarienii. vezi UNAB
Ahmed Riza 236, 243
Ahmeti, Ali 723–724
Ahrendt, locotenent 381
Ahtisaari-Cernomârdin, acordul 701
Ahtisaari, Martti 700–701
AKP / Partidul Dreptăţii şi Dezvoltării (Turcia) 728–730
Albania 12, 22, 24, 36, 52, 68, 171, 175–176, 180, 186, 234, 249, 252, 254, 256, 260, 264–266, 268, 270, 275, 340, 358, 361, 362, 368–369, 371, 375, 391–392, 395, 427–428, 488, 490–492, 511, 522, 570, 572, 578, 586–593, 595–596, 601, 613, 616, 624–625, 628, 632, 647, 652, 661, 668, 683, 686, 688, 739–740, 758, 763–764
al Doilea Rãzboi Balcanic 210, 243, 254, 269, 271–272, 356, 359–360, 362, 364–365
al Doilea Rãzboi Mondial 182, 353, 364, 490, 522, 526–527, 570, 574, 590, 600, 637, 638, 645, 649, 658, 665, 672

Aleksandru al III-lea, ţar al Rusiei 193, 198
Aleksandru al II-lea, ţar al Rusiei 153, 155, 193–195
Aleksandru I, ţar al Rusiei 41, 82
Aleksandru, rege al Iugoslaviei. vezi Karagherghević, Aleksandru, rege al Iugoslaviei
Aleksandru, rege al Serbiei. vezi Obrenović, Aleksandru
Alexandru Ioan Cuza 89
Alexandru, rege al Greciei 412
Alianţa Celor Trei Împăraţi 153, 167, 168
a Doua Alianţă Balcanică 248
Ali Džabić 292
Ali Paşa. vezi Mehemed Ali Paşa;
Ali Paşa (din Ioannina) 31, 50–53, 55, 58
Ali Paşa Gucija 178
Allatini, fraţii 206
Alp, Tekin 355
al Treilea Războiu Balcanic 338, 360
Anatolia 22, 47, 95, 118, 120, 122, 218, 264, 350, 390, 404–406, 408, 410–411, 414, 420–421, 637, 642, 731
Andorfer, Herbert 530, 531
Andrássy, Gyula 153, 162–164, 170, 184, 194
Andrić, Ivo 98, 107, 744
Antonescu, Ion 521–522, 546, 759, 773
Apis. vezi Dimitrijević, Dragutin;
Arditi 401
Arkan 706–707, 709
Armata de eliberare a poporului grec (vezi ELAS) 569
Armata de Eliberare din Kosovo (UÇK) 683–685, 687, 693, 701, 723
Armata de Eliberare din Preševo, Medvedja şi Bujanovac (UÇPMB) 722–723
Armata Democraticã a Greciei (vezi DSE) 569
Armata Naţionalã de Eliberare (vezi NLA) 723–724
Artuković, Andrija 526
Asociaţia Naţională, vezi Ethniki Etairia. vezi thniki Etairia ;
Atanacković, Demeter 105
Atatürk, Mustafa Kemal 348, 411, 637, 639, 646, 756, 765
Atena 166, 173, 261, 338, 376, 378, 408, 414, 421, 486, 491, 493, 495,

506–507, 509, 538, 543, 559, 562–563, 565–566, 645, 648, 650, 733–734, 736
Attlee, Clement Richard 568
Auschwitz 523, 537, 541–543, 761
Ausgleich 153, 172, 277–278, 398, 740
Austria 23, 32, 40–41, 44, 64, 66, 68, 71, 84, 89, 93, 104, 118, 121, 153, 159, 169–171, 173–174, 184, 186–187, 189, 219, 224, 247–248, 267–268, 273, 277, 279, 336, 338–339, 343, 359–360, 389, 392, 502, 556, 601, 662, 665, 727, 751
Austro-Ungar, Imperiul 23, 65, 71, 85, 91–92, 126, 135, 147, 152–155, 157–159, 162–163, 168, 170–172, 174, 177, 185, 191, 194–195, 199–200, 202, 210, 224, 226, 232–234, 243, 248, 250, 259, 265–267, 279–280, 291, 301–302, 305–307, 313, 315, 331, 336, 339, 349, 361, 365–366, 369, 390, 396–397, 405, 540, 598, 692
Avni Paşa, Hüseyin 131
Azerbaidjan 716

B

Babaeski, bătălia de la 262
Bachtiar Paşa 228
Badoglio, Pietro, mareşal 487, 488
Bailey, S.W., colonel 551
Bakarić, Vladimir 608, 620
Balfour, Arthur James 404
Banat 74–76, 511, 527, 528
Banja Luka 104, 577, 673, 681
Barby, Henry 342–343, 753
Barker, Elizabeth 550, 762
Baron Hirsch (gheotu din Salonic) 540–541
Basarabia 80, 168, 172, 365, 392, 495, 522, 549, 622, 625
Batak 133–134
Battenberg, Alexander von, principe 189, 192–193, 196, 747
Batthyány, Lajos, conte 72–74, 76
Bayar, Celâl 641

Belev, Aleksandăr 532–536
Belgrad 26–30, 32, 33–37, 39–42, 44–45, 49, 69, 71, 74–75, 100, 104, 155–156, 166, 173, 188, 191–192, 199, 205, 212, 249, 251, 256, 259, 265, 275–276, 339–341, 343, 360, 380, 392, 395, 497, 500–502, 511–512, 517, 526–531, 556–559, 573, 577, 597, 604, 607–608, 611–613, 615, 617, 619–620–621, 633, 653–654, 658, 660, 664, 668, 672–673, 679–680, 682–683, 687, 689, 691, 694, 697–698, 700, 704, 706–711, 713, 714–715, 717, 720, 731, 740, 742, 744–745, 747, 750–756, 758, 761–762, 764, 766–767
Bentham, Jeremy 61
Benzler, Felix 528–529
Beretele Roșii. vezi JSO (Unitatea pentru Operațiuni Speciale)
Berisha, Sali 684
Berlin, Congresul de la (1878) 158, 160–161, 164, 166, 168, 177–179, 181, 183, 194, 206, 245, 254, 279, 360, 388, 665, 692
Berlin, Tratatul de la (1878) 170, 172, 196–199
Berlusconi, Silvio 733
Bethmann-Hollweg, Theobald von 335
Bibescu, Gheorghe 87
Bihać 104, 571, 574, 671, 674, 677–678, 680
Bildt, Carl 680, 687
Birčanin, Ilija 28
Bischofshausen, baron von 517
Biserica Catolică 76, 139, 292
Biserica Ortodoxă 36, 48, 50, 117, 138, 154, 292, 473
Bismarck, Otto von 93, 152, 158, 160–169, 171, 174, 180, 193–195, 197, 277, 335, 743
Bitola, bătălia de la 220, 227–228, 260, 264, 371, 379, 533
Blagoev, Dimităr 386
Blair, Tony 21, 24, 697, 698, 701
Blank, Aristide 480
Böhme, Franz, general 515, 517, 527–529
Borba (ziar) 513, 604, 617, 751
Boris al III-lea, țar al Bulgariei 386, 462
Bosnia 22, 30–32, 35, 37–38, 66, 68, 71, 81, 94–107, 119, 126–129, 131–132, 134–135, 143, 146, 148–149, 150–151, 153, 157–158, 162–164, 170–172, 180, 183–186, 191, 219, 226, 249–250, 274–275, 277, 279,

280–281, 291–297, 299–301, 312, 314–320, 322–328, 341, 343, 392, 430, 434, 453–455, 501–502, 510–512, 514, 519–520, 522–523, 525, 546, 575, 577, 602, 607–608, 614, 619, 651, 656, 658, 661–662, 665, 666–680, 682–686, 690–691, 693, 695, 701, 719–721, 724, 741, 751–752, 764, 767
Bosnia-Herţegovina 81, 277, 279, 281, 293, 392, 522, 661–662, 665, 667–670, 674–675, 677, 683, 686, 691, 693, 719
Botev, Hristo 143–144
Boutros-Ghali, Boutros 679
Božić, Milan 571
Brailsford, H.N. 210, 223, 229, 748
Brazilia 389, 716
Brătianu, Gheorghe 472
Brătianu, Ion C. 88
Brest-Litovsk, Tratatul de la (1917) 371
Briand, Aristide 375, 377
Brosch-Aarenau, Alexander von 309
Brown, J. Hamilton 57
Broz, Josip. vezi Tito
Brunner, Alois 539–540
Brusilov, Aleksei 367, 370
Bucovina 367, 478
Bucureşti 4, 8, 30, 44, 83, 84, 87, 90–92, 131–132, 138, 142, 151, 172, 176, 188, 273, 365–367, 369, 385, 450, 461, 467, 470–471, 474–476, 478, 484, 521, 561, 584, 612, 622–623, 635–636, 731, 765
Bucureşti, Tratatul de la (1812) 44
Bucureşti, Tratatul de la (1913) 385
Bulgaria 22–23, 49, 66, 68, 95, 119–120, 131, 134–137, 139, 141, 143, 147, 151, 157–158, 164, 166–168, 171–173, 176, 179–180, 182, 189, 192, 194–202, 210, 213–215, 217, 220–222, 225, 232, 240, 243–251, 253, 256–257, 259, 261, 267, 269–271, 273, 307, 313, 334, 337–338, 349, 356–361, 363–365, 368, 375, 380, 382–383, 385–386, 389–390, 392, 422–425, 427, 440, 444, 450–451, 453, 457, 461–469, 478–479, 490, 496–499, 502, 504, 506, 511, 522, 531–536, 545, 548–549, 550–553, 559–560, 567, 578, 582–583, 585, 597, 601, 624, 639, 664, 668–669, 686, 692, 696, 721, 739, 745, 747, 754–755, 757, 763
Buna 104

Bush, George H.W. 664, 697
Buzura, Augustin 630–632, 765, 769
Byron, George Gordon, lord 55, 58, 60–61

C

Čabrinović, Nedeljko 323, 328, 330
Čaglavica 703
Canning, Stratford 59, 108, 111, 346
Čarnojević, Petar 75–76
Carol al II-lea, rege al României 465, 468, 471, 485
Carol I, rege al României 91–93, 151, 188
Carrington, Peter, lord 667
Caserta, Acordul de la (1944) 563–564
Çatalca, bătălia de la 263–264, 269–272
Cavour, Camillo 147
Ceaușescu, Elena 628, 655
Ceaușescu, Nicolae 139, 578–579, 583, 622–630, 632–636, 655, 765
Cefalonia. vezi Kefalonia
Cehoslovacia 239, 442, 461, 477–478, 483, 597–598, 618, 680
Çelebi, Eliya 204
Cemal Pașa 348
Ceno Bey 442
Cerić, Ismet, dr. 672–673
Cerniaev, Mihail Grigorievici, general 155–156
Cernodrinski, Voidan 216
Cernomârdin, Viktor 700–701
Cernozemski, Vlado 464
Cervenkov, Vălko 579, 582–584, 624
Cervi, Mario 493, 759, 769
Četna Poljana 128–129
Cevdet, Abdullah 355
Cevdet Pașa 115
Chamberlain, Austen, sir 445
Chestiunea macedoneană 140, 180, 197, 210, 220, 231, 233, 239, 251,

337, 665
China 21, 224, 391, 579, 592, 594–595, 625, 628, 671, 716
Christopher, Warren 669
Chrystomos, mitropolit al Smirnei 409, 417
Churchill, Winston Leonard Spencer, sir 357–359, 408, 412–413, 446, 497, 500, 544, 547–548, 555, 562, 564–565, 760, 762
Ciano, Galeazzo, conte 443, 468, 487, 488, 491–492, 759
Cincar-Marković, Aleksandar 499
Cipru 22, 130, 169–170, 174, 644–646, 648, 650
Clarke, Wesley 701
Clemenceau, Georges 372, 378, 403, 408
Clinton, Bill 670, 680–681, 697–700
Cochrane, lord 60–61
Codreanu, Corneliu Zelea 472–473, 480
Codrington, Edward, viceamiral 59
Cominform 560–561, 572–763
Comisia Carnegie 262
Comisia Europeană 731
Comitetul Central Revoluţionar Bulgar (CCRB) 131–132, 143
Comitetul Central Secret Bulgar 142
Comitetul pentru Unitate şi Progres (CUP) 237–239, 241, 243, 251–253, 264, 269, 271, 345, 347, 352, 354–355
Comitetul Revoluţionar Central Macedonean 209
Conferinţa Ambasadorilor (1912) 267
CAER (Consiliul de Ajutor Economic Reciproc) 579, 581, 592, 625
Consiliul European Consultativ 544
Constantinopol 70, 101, 139, 154, 160, 174, 250, 407, 558
Čović, Bejza 575
Crawshaw, Nancy 646, 766, 770
Creta 47, 54–55, 70, 216–217, 219, 243, 246, 249, 270, 486, 494, 495
Crimeea 194, 336, 424
Criza Răsăriteană 133, 151, 160, 166, 169, 172, 219, 279, 665
Croaţia 22–23, 64–69, 72–73, 75–76, 79, 81, 103, 164, 185, 277–278, 281–291, 294–295, 298–299, 322–324, 326–328, 341, 343, 353, 392, 394, 404, 429–432, 434, 438, 454–455, 457–459, 501–502, 510, 512, 514, 520, 522–526, 546, 575, 577, 597, 601–602, 607–608, 613, 617–620, 651, 653–654, 656, 657, 659–661, 664–668, 672, 674–675, 677–

678, 680, 683, 685, 690, 717–722, 739, 741
Crvenkovski, Krste 608–610
„Čume“, Ljubiša Buha (Omul Negru) 707–708, 712, 714
Čupa-Jovanović, Ljubomir 326
Curzon, George Nathaniel, lord 404, 408, 418
Custozza, bătălia de la 77
Cuza, Alexandru Ioan 89–90
Cuza, Alexandru, profesor 475–476, 481
Cvetković, Dragiša 499
Cviić, Jovan 245

D

Dabčević-Kučar, Savka 617–618
Dalmaţia 66–67, 73, 75, 81, 126–127, 281, 283–284, 287, 292, 299, 312, 360, 392, 394, 396, 403, 452, 460, 510, 522
Dalton, Edward Hugh John 567–568
Damasc, conspiraţia de la 236
Dannecker, Theodor 533
D’Annunzio, Gabriele 399–403, 756
Dardanele, campania din 356
Daskalov, Raiko 385–386
Dayton, Acordul de la 677, 681–682, 720
Déak, Ferenc 74
Delcev, Goţe 222, 225
Delyiannis, Theodoros 166
Demaqi, Adem 683
Dent, Palmer & Company 112
Derviş, Kemal 727–728
Detroit, Karl 165
Dighenis. vezi Grivas, Ghiorghios, colonel
Dimitrijevic, Dragutin 212–213, 245, 248, 752. vezi Apis
Dimitrov, Gheorghi 386, 550, 552, 560
Dimitrov, G.M. 550
Dink, Hrant 729

Disraeli, Benjamin 134, 152, 161–162, 779
Djak, Miloje Popović 47
Djilas, Milovan 12, 520, 553, 557–558, 560, 587, 596, 600–602, 604–606, 758, 761, 762, 763, 764
Djindjić, Zoran 694–696, 705–706, 712–715, 721, 722
Djordjević, Dimitrije 771, 775
Djukagini 703
Djukanović, Milo 685, 688–689, 697, 715
Djurdjević, Nikola 295
Dobro Polje, ofensiva de la 379–381
Domnista 509
Donovan, „Wild Bill“ 494
Dostoievski, Fiodor Mihailovici 140–141
Drašković, Vuk 705, 713
Drenica 685, 703
Drljević, Sekula 434–435, 436
DSE (Armata Democratică a Greciei) 569–570
DS (Partidul Democratic, Serbia) 705
DSS (Partidul Democratic al Serbiei) 709
Dubček, Alexander 598, 624, 655
Duca, I.G. (Ion Gheorghe) 476
du Fournet, Dârtige, amiral 377
Dunărea 22, 31, 34, 83, 86, 119–120, 157, 174, 188, 193, 196, 339, 366, 484, 497, 527, 534, 550, 580–583
Dunăre-Marea Neagră, Canalul 580–583
Durrës 265, 267, 275, 446, 592

E

EAM (Frontul Popular, Grecia) 559, 562–563, 565–566, 645
Eden, Robert Anthony, sir 545, 646
Edib, Halide 240
Edwards, Lovett 501, 742
Egger, Franz 517
Egipt 32, 101, 118

Einstein, Lewis 352, 753–754
Eisenhower, Dwight 545
ELAS (Armata de Eliberare a Poporului Grec) 509–510, 559, 562–567, 569, 645, 740
Ellenikos Laikos Apeleutherotikos Strata. vezi ELAS
Elţîn, Boris 666, 670, 676, 700
Enver Bey 238–239, 269
Enver Paşa 336, 346–347, 350–351
EOKA (Organizaţia de Luptă Naţională a Etnicilor Ciprioţi) 644, 646, 650
EON (Organizaţia Naţională a Tineretului, Grecia) 489
Epir 55, 173, 178, 219, 260, 490, 491, 564–567
Erdoğan 728, 730
Erdoğan, Recep Tayyip 728
ERE 647–648
ERE (Uniunea Naţională Radicală, Grecia) 647
Essad Paşa 268
Eteria 51, 82–83, 217, 219
Eteria (Philiki Etairia) 51
Ethniki Etairia 217–219
Eyres, Harry, sir 445–446

F

Fabricius, Wilhelm, dr. 478
Falkenhayn, Erich von, general 362, 369
Farley, J. Lewis 111, 745
Federaţia Bosniaco-Croată 719
Federaţia Dunăreană Maghiaro-Sârbo-Română 147
Ferdinand de Saxa-Coburg 213–214
Ferdinand I, împărat al Austriei, ca Ferdinand al V-lea, rege al Ungariei şi Boemiei 72
Ferdinand, rege al României 469
Ferdinand, ţar al Bulgariei 383, 385
Filipović, Josip 186
Filov, Bogdan 532, 535

Fischer, Joschka 697
Fiume 285, 396–404, 406, 558, 756
Foča 519–520
Fočić, Mehmed-aga 27–28, 42
Fondul Monetar Internaţional 635, 735
Frank, Josip 288
Franţa 29, 32, 40–41, 55, 58, 71, 84, 86, 89, 108–110, 114, 117, 121, 135, 146–147, 150, 152–153, 158–159, 165, 167, 170, 174, 253, 259, 267, 307, 314, 316, 331, 335–338, 343, 345, 357, 366, 373, 378, 380, 388, 391, 396–397, 404–405, 414, 451–453, 460–461, 467–469, 474, 477–478, 483–485, 508, 515, 546, 549, 559, 568, 589, 633, 662, 667, 677, 727, 732
Franz Ferdinand von Österreich-Este, arhiduce 23, 210, 254, 276, 280, 307–312, 314–316, 320, 323, 328–331, 341, 399, 429, 561, 713, 726, 752–753
Franz Joseph, împărat al Imperiului Austro-Ungar 80, 89, 162–163, 187, 231, 276, 277–280, 285, 291, 294, 301, 305, 308–310, 314, 316, 323, 331, 336, 343
Frasure, Robert 677, 679, 681
Friedman, Marko 426
Frontul Popular (EAM). vezi EAM
Fuad Paşa 98, 105

G

Gabrovski, Petăr 532, 535
Gaćinović, Vladimir 319–320, 326–328, 752
Gaj, Ljudevit 68–69, 73, 771
Gallipoli 264, 269–270, 351, 355, 358, 361
Garašanin, Ilija 70–71, 75, 78, 81, 145–146, 150, 743
Garda de Fier 428, 474–477, 481–482, 485, 521, 655
Garda Portocalie (Bulgaria) 423–424
Gavrič, Dobrosav 706
Gemidžii 226–227
Genscher, Hans-Dietrich 667
George al II-lea, rege al Greciei 489, 564, 565

George I, rege al Greciei 219
Georgievski-Berovski, Pop 179
Germania 55, 93, 121, 152–153, 158–160, 162, 167, 169, 187, 190, 193–194, 219, 233–236, 249, 253, 259, 268, 273, 291, 302, 304, 308, 317, 326, 331, 334–338, 344, 346–349, 354, 358–360, 362, 364, 366–368, 383–384, 389, 391, 399, 432, 445, 451–454, 461–464, 467–469, 474, 477–479, 482–485, 488, 494–495, 499, 501, 503, 505, 510, 512, 528, 532–533, 538, 543, 552, 597, 616, 647, 662, 666–667, 677, 692, 697, 718, 727, 733, 737
Geshkoff, Theodore 692
Gheorghiev, Kimon 466
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 549, 578–580, 582–585, 598, 624, 625, 626, 763
Gilferding, Aleksei 127, 745
Gjalski, Ksaver Šandor 281–283, 750
Glas Hercegovca (ziar) 295
Gligorov, Kiro 608, 665, 667
Goebbels, Joseph 495, 522, 540, 759, 761, 773
Gökalp, Ziya 355
Golowine, A.F. 200, 747
Goltz, Colmar von der 111, 262, 326, 348–349, 351
Goma, Paul 622, 629, 633
Gomułka, Władisław 578, 624
Gorbaciov, Mihail 121, 636, 663, 666
Gorceakov, Aleksander Mihailovici, prinţ 149, 153, 155, 162–163, 174
Gornji Milanovac 516–517
Gotovina, Ante 721
Grabež, Trifko 328, 330
Grahovac, Gavrilo 671–672
Graniţa Militară 66, 67, 69, 512, 574
Grazzi, Emanuele 486–487
Grecia 22, 26, 36, 47, 58, 61–64, 70, 83, 91, 95, 136, 146–148, 166, 171, 173, 176, 178, 182, 210, 217–219, 232–233, 243, 246–247, 249, 251, 253, 261, 270–271, 313, 337, 349, 353–354, 369, 371–373, 375–378, 392, 404, 406–409, 411–415, 418–421, 427–428, 441, 447, 450, 453, 461, 463, 467, 469, 478–479, 486–490, 493–494, 496, 502–506, 508, 510, 515, 536, 545, 548–550, 555, 559–560, 562–569, 576, 587, 601,

637–638, 640, 644–648, 650, 667–669, 686, 692, 696–697, 726, 731–740
Grey, Edward, sir 249, 267, 273, 329, 335
Grigore al V-lea, patriarh ortodox 52
Grivas, Ghiorghios (Dighenis), colonel 645, 650
Groza, Petru 549
Gruev, Damian 209, 215, 222
Grupul de Contact al Celor Cinci Națiuni 677
Guardian, The (ziar) 565, 698, 767
Gülen, Fethullah 730
Gunther, John 23–24
Gürsel, Cemal, general 642
Gustinčić, Andrej 675
Guzzoni, Alfredo, general 488

H

Hadjinikolov, Ivan 209
Hadži Lojo, revolta lui 184–185
Hadži-Ruvim 28
Hafiz Pașa 104
Haga 680, 696, 706, 713–715, 718, 720–721, 724
Hagi Mustafa 29
Hananel, Așer, rabin-șef al Bulgariei 535
Havel, Václav 655
HDZ BiH (Uniunea Democratică Croată din Bosnia și Herțegovina) 719
HDZ (Uniunea Democratică Croată) 660, 718–719, 721
Hébrard, Ernest 374
Hercegovačka Banka 719–720
Herder, Johann Gottfried 87
Herțegovina 22, 35, 71, 81, 94, 96–99, 104–105, 107, 126–129, 131–132, 143, 146, 148–151, 153, 155, 157, 162–163, 171, 184–185, 219, 249, 277, 279–281, 291–295, 299–300, 312, 314, 316–317, 319, 323, 392,

452, 501, 510, 512, 514, 519, 522–523, 525, 577, 602, 661–662, 665, 667–671, 674–677, 681, 683, 686, 691, 693, 717, 719–720. vezi și Bosnia-Herțegovina
Heydrich, Reinhard 528–529
Himmler, Heinrich 528–529
Hirsch, Maurice de, baron 173, 196, 540, 541
Hitler, Adolf 304, 328–329, 428, 444–445, 452–454, 461, 463, 466–467, 476, 482–487, 493,–496, 498–500, 502–504, 506, 512, 515, 533, 536, 546, 550, 552, 751, 758–761
Holbrooke, Richard C. 678–679, 681
Horstenau, Edmund Glaise von, general 512
Horton, George 416
Horvat, Josip 280, 458, 743–744, 750–751, 756–758
Ho Și Min 388
Hötzendorf, Franz Conrad von, conte 308–316, 330–331, 350, 362, 752
Hoxha, Enver 560, 586–596, 623, 763, 764
Hrabovski, general 75, 77
Hranilović, Marko 457–458
Hristić, Nikola 190
HRSS (Partidul Țărănist Republican Croat) 429
Hrușciov, Nikita 561, 579, 583–585, 588, 591–592, 595, 605, 624–625, 648
Hudson, Bill, colonel 518
HVIDRA 719, 767
Hydra 51, 55, 62–63

I

Ialta, Conferința de la 545, 548, 560, 690
Iankov, Anastas, colonel 224–225
Iași, Tratatul de la (1792) 41
Iazov, Dimitri 666
Ibrahim Pașa 55, 57, 59, 62
Ibret (ziar) 129
Ignatiev, Nikolai Pavlovici, conte 127, 142, 153–155, 157, 346

Ilić, Danilo 328
Ilinden, revolta de 224, 227, 231
Imperiul Otoman 22–23, 26–27, 29–32, 41, 44, 46, 48, 50–51, 53, 58, 61–62, 70–71, 82–83, 85, 87–88, 92–94, 97–98, 101, 107, 109–111, 117–118, 121, 123–124, 129, 134, 139, 141, 149, 151, 153, 157, 164, 169, 176–178, 181, 189, 198, 207, 219, 229, 232, 234–235, 238–239, 242–243, 246–47, 249–253, 262, 305–306, 314, 344–346, 348, 354–55, 376, 378, 405, 411, 587, 740, 741
Indonezia 716
Inönü, Ismet 418
Ioannides, Dimitrios, brigadier 650
Ioannina, asediul de la 260
Ionescu, Eugen 633
Ipsilanti, Alexandru 52–53, 58, 82–83
Isahakian, Avetik 352
Ismail Qemal 587
Istanbul 27, 29–30, 32, 39, 45, 48, 50, 52–53, 59, 66, 97, 101–102, 105, 107, 109, 111–112, 115, 124–125, 127–130, 135, 138, 140, 142, 145, 151, 153, 164–165, 176, 180, 198, 207, 214, 219, 226, 231–232, 234–235, 238–241, 251–254, 256–258, 262–264, 269, 294, 306, 314, 344, 346–347, 351–353, 356, 360, 378, 389, 404–405, 407, 410–411, 418, 421, 441, 574, 641–642, 646–647, 729, 730, 753
Istria 40, 68, 278, 396, 403, 510
Italia 55, 68, 75, 78, 89, 93, 147, 159, 170, 251, 265–266, 302, 334, 358–359, 369–370, 391, 392–393, 396–397, 398–401, 403–405, 414, 440–441, 448, 451, 456–457, 460, 462–463, 466, 468, 478, 487–488, 492, 494, 510, 522, 543–544, 549, 559, 563, 566, 568, 601, 665, 692, 697, 733, 736
Iugoslavia 24–25, 68, 392–393, 395–396, 422, 428, 430–431, 434, 442, 444, 447–448, 450–466, 468, 477–479, 482–483, 486, 488, 497–502, 510, 511–513, 518, 522–523, 525–526, 548–549, 555, 557–558, 560–561, 563–564, 567, 571–573, 576, 578, 580, 587–588, 590, 595–599, 601–03, 606–607, 610–616, 619–21, 623, 625, 628, 651–658, 660–661, 664–668, 672, 674, 679, 689, 691, 696–697, 702, 704, 706, 708, 715–716, 740
Ivanciev, Todor 216
Ivanov, Vălcio 426

Izetbegović, Alija 665, 667–668
Izzet Paşa 269
Înalta Poartă 29
Înţelegerea Balcanică (1934) 463, 478, 490

J

Jackson, Mike 701, 775
Jajce 104
Japonia 233
Jasenovac 520–521, 523, 525–526, 761
Jelačić, Josip, conte de Bužim 64–66
Jelesić, Milorad 528
Jeras, Josip 358, 754
Jivkov, Todor 583–585, 598, 624
Jocurile Olimpice (2004) 734
Joffre, Joseph, mareşal 368
Johnson, Lyndon B., preşedinte 650
Jouinot-Gambetta ,François Léon, general 381
Jovanović, Vladimir 150, 326, 742, 747, 756
JSO (Unitatea pentru Operaţiuni Speciale) 708, 709, 711–713, 719
Junii Turci 236, 241, 314, 441, 538
Jusuf, Mula 27

K

Kableşkov, Todor 132
Kádár, János 624
Kállay, Benjámin von 295, 296–300, 312
Kamil Paşa 269
Kapodistrias, Ioannis 63
Karadžić, Radovan 669, 672, 679

Karadžić, Vuk 33, 38, 46, 281
Karagheorghević, Aleksandru, prinț 75
Karagherghević, Aleksandru, rege al Iugoslaviei 428, 501, 599
Karagherghević, Petru 245, 248
Karamanlis, Konstantinos 647–649, 735
Karatodori Pașa 164
Karavangelis, Germanos, episcop de Kastoria 230–231
Karavelov, Liuben 143–144, 197
Karavelov, Petko 143–144, 197
Kardelj, Edvard 569,–606, 610, 614, 615, 620, 651–652
Karminić, căpitan 128
Kazantzakis, Nikos 217–218, 748, 775
Kecmanović, Nenad 673
Kefalonia 60
Kemal, Namık 123, 129
Kemal, Yaşar 638
Kennan, George F. 544
KFOR 701–703, 722
Khuen-Héderváry, Dragutin Karoly, conte 282, 290
Kikinda 75, 77
Kiril, episcop de Plovdiv 535
Kitchener, Horatio Herbert, lord 349
Kiustendil 385, 534–535
KKE (Partidul Comunist din Grecia) 562–567, 740
Kladovo, transportul 527–528
Klaras, Athanasios 509
Kokomani, Fadil 595
Kolettis, Ioannis 70
Koljević, Nikola 673, 775
Kollias, Konstantinos 649
Kollontai, Aleksandra 546
Kolokotronis, Theodoros 57, 775
Kolubara, bătălia de la (1914) 28, 343, 710
Konculj, Acordul de la 723
Königgrätz, bătălia de la (1866) 93, 126, 159, 277
Konitza, Faik 439, 758
Koretz, Zevi, rabin 539

Korošec, Anton 438
Kosovo 21, 24, 175–176, 205, 233, 251–254, 256, 265–266, 274–275, 360–362, 371, 393, 404, 429, 442, 511, 590, 601, 607–608, 613–614, 621, 651–657, 661, 665–667, 680–685, 687–693, 697–704, 706–708, 715–717, 722–724, 739, 767
Kosovopolje, bătălia de la 37, 561, 713
KOS (serviciile secrete ale armatei iugoslave) 588, 610
Kossuth, Lajos 72–75, 80, 147, 153
Koštunica, Vojislav 709–710, 712–715, 721
Koumas 56
Kounio, Erika 539, 543, 761
Kounio, Salvator 537
Kovacev, Slavko 216
Kovačić, Viktor 432
KPJ (Partidul Comunist din Iugoslavia) 511–515, 526, 557–558, 561, 571–572
Kragujevac 156, 360, 368, 517–518, 655
Krajina 69, 81, 103, 320, 327, 574, 660, 664, 667, 672, 677, 680, 682
Kraljevo 515–518
Kraus, Karl 304, 753
Kresna, revolta de la 179–180, 182–183
Krleža, Miroslav 613
Krupps 234
Kruševo 227–229
Kučan, Milan 656
Kuciuk-Kainargi, Tratatul de la (1774) 41
Kučuk-Alija, Djevrljić 32
Küçük, Fazil 648
Kumanovo, bătălia de la (1912) 256, 258–260
Kvaternik, Dido 526
Kvaternik, Eugen 281

L

Larcher, M., comandant 345, 369, 753–755, 775, 776

Lausanne, Tratatul de la 408, 418, 420–421, 428, 692
Lehman Brothers 726
Levant Herald (ziar) 121
Levski, Vasil 143
Lezho, Vangjel 595
Liga Comuniștilor din Iugoslavia (LCJ) 602, 604, 607–609, 612, 614, 617
Liga Comuniștilor Sârbi (LCS) 619
Liga de la Prizren 177, 587
Liga Democratică din Kosovo (LDK) 683
Liga Militară (Bulgaria) 424
Liga Militară (Grecia) 247
Liga Națiunilor 391, 405, 467
Lindh, Anna 694
Lisabona, Tratatul de la 727
Livadia 194
Ljotić, Dimitrije 527
Ljubičić, Nikola, general 620
Llap 703
Lloyd George, David 359
Loborgrad 526
Lojo, Hadži 184–185
Londra, Conferința de la (1830) 63
Londra, Conferința de la (1912) 267
Londra, Tratatul de la (1827) 59
Londra, Tratatul de la (1913) 270
Londra, Tratatul de la (1915) 397
Löwy, Ernst 537, 542–543
Lozengrad 253, 255–256, 262–263
Lubonja, Fatos 12, 764
Lubonja, Todi 594
Luburić, Vjekoslav 527
Luca, Vasile 579
Ludendorff, Erich von, general 380, 755
Ludovic-Filip, rege al Franței 71
Ludwig, Emil 64, 344, 753, 776
Lueger, Karl, dr. 304, 751, 772–773
Luković, Milorad Ulemek, zis „Legija” (Legionarul) 707, 708, 712, 713,

714
Lüle Burgas, bătălia de la (1912) 262
Lupescu, Elena 469, 471, 472

M

Macedonia 22, 53, 55, 95, 98, 119, 120, 140, 146, 151, 167, 169, 171, 172, 173, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 189, 191, 197, 199, 200, 202, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 235, 237, 238, 239, 241, 243, 246, 249, 250, 253, 254, 258, 260, 264, 271, 272, 273, 277, 290, 313, 324, 326, 335, 339, 340, 347, 357, 360, 361, 362, 363, 365, 368, 371, 372, 373, 378, 379, 380, 382, 384, 385, 386, 390, 393, 395, 424, 430, 436, 437, 442, 456, 457, 459, 463, 464, 490, 499, 507, 511, 512, 531, 532, 533, 536, 558, 559, 565, 566, 577, 602, 608, 620, 651, 656, 661, 665, 667, 668, 682, 686, 687, 688, 691, 697, 698, 708, 722, 723, 724, 725, 748, 749, 767, 769, 770, 775, 776
Maček, Vladko 458, 499, 501, 502
MacGahan, John 133, 134, 745, 776
Mackensen, August von, feldmareșal 360, 362, 369, 371
MacMillan, Harold 646
Mahmud al II-lea 45, 46, 50, 53, 99
Mahmud Pașa Tuzla 104
Major, John 24
Makariopolski, Ilarion 140
Makarios al III-lea, arhiepiscop de Cipru 645
Makavejev, Dušan 615
Maksimović, Desanka 518, 761, 776
Malaxa, Nicolae 480
Maniu, Iuliu 471, 547
Manning, Olivia 469, 777
Marea Britanie 55, 86, 89, 108, 109, 110, 114, 117, 133, 134, 135, 136, 146, 147, 149, 152, 153, 154, 158, 159, 162, 167, 168, 169, 170, 174, 195, 199, 205, 219, 234, 249, 259, 268, 313, 335, 336, 337, 338, 345, 366, 372, 376, 389, 391, 397, 405, 408, 414, 445, 451, 452, 453, 461, 467, 468, 474,

483, 484, 488, 489, 494, 495, 496, 508, 544, 545, 546, 548, 549, 558, 559, 565, 567, 568, 569, 635, 644, 645, 646, 662, 667, 677, 732
Marea Criză Răsăriteană 151, 160, 166, 169, 279, 665
Marea Depresiune 453, 471, 479
Marea Idee. vezi Megali Idea
Marele Război 273, 334, 346, 348, 360, 362, 363, 371, 376, 380, 389, 400, 440, 455, 527, 665
Marele Schimb de Populaţii 353, 418
Marinetti, Filippo 400
Markov, Gheorghi 24, 582, 763
Marković, Rade 712, 713
Marković, Svetozar 150
Masaryk, Tomáš Garrigue 322, 324, 393, 457
Mašin, Draga 211, 212, 245, 290, 325, 455
Masleša, Veselin 274
Matica Hrvatska 617, 618, 620
Maurer, Ion Gheorghe 624
Mavrocordat, Alexandru 55, 58
Mazower, Mark 12, 508, 760, 777
Mažuranić, Ivan 65, 282
Mâna Albă 455
Mâna Neagră 259, 276, 323, 325, 326, 328
Megali Idea 70, 146, 246, 375, 409, 412, 413, 490, 741
Mehemed Ali Paşa 98, 105, 165
Mehmed al V-lea Reşad, sultan otoman 264
Mehmedbašić, Mehmed 328, 330
Menderes, Adnan 639–642, 648
Merkel, Angela 717, 737
Merrill, A.S. 415
Merten, Amx, dr. 538–539
Mesić, Stipe 718
Mesopotamia 30, 234, 336, 338, 350, 411
Meštrović, Ivan 429, 456
Metaxas, Ioannis, colonel 406–407, 413, 467, 486–490, 497, 759
Metternich, Clemens Lothar Wenzel von 68, 71, 73, 161, 352
Mica Antantă 478, 483
Midhat Paşa 113, 116, 119–120, 124, 130–131, 140–141, 157, 235, 240,

242
Mihailović, Dragoljub (Draža), colonel 511, 518–519
Mihailovici, Serghei 519
Mihailov, Ivan „Vancio” 457, 461, 464–466
Mihai, rege al României 469, 480, 546
Miljković, Huska 574–575, 678
Miljuš, Simo 276
Miller, Arthur 633
Mills, Minnie 417
Milošević, Marko 707
Milošević, Slobodan 684, 696, 708
Milovanović, Milovan 317–318
Milutinović, Vladimir 531, 753
Mišić, Živojin, feldmareșal 379
Missolonghi, asediul de la 55, 60
Mișcarea pentru Autonomie Culturală și Religioasă în Bosnia și Herțegovina 295
Mișcarea pentru Reînnoirea Serbiei. vezi SPO
Mitrovica 701, 704, 705, 722
Mladić, Ratko 674, 679–681, 715
Mogadishu 697
Moldova 22, 40–41, 47–48, 82–85, 87–89, 91–92, 452, 474–475, 522, 578
Molotov, Veaceslav 495
Moltke, Helmuth von, general 350
Mondini, Luigi, colonel 486
Morgenthau, Henry 419
Mostar 101, 104, 127, 292, 294–295, 319, 323, 327, 671, 674, 676, 720
Mugoša, Dušan 586
Muntenegru 22, 36, 127, 151, 155, 173,–177, 248, 251, 253–254, 265–267, 328, 384, 392–393, 442, 455, 511–512, 514, 522, 600, 602, 608, 614, 653, 656, 679, 685, 688, 693, 697, 706, 716
Munții Țer, bătălia de la (1914) 341–343
Murad al V-lea 130–131, 157
Mure, William 58, 743
Mürzsteg, Acordul de la (1903) 231–232, 239
Musil, Robert 301, 306, 751
Mussolini, Benito 402–403, 428, 443–446, 448, 456, 458–61, 468, 487–

488, 491–495, 499, 502, 504, 523, 759
Mustafa, Hagi guvernator al provinciei Belgrad 29, 32, 34

N

Nagy, Miklós 473
Nano, Fatos 684
Napoleon al III-lea 89, 91, 93, 147
Napoleon I 348
Narodna Odbrana (ON; Apărarea Națională) 318, 324
NATO 9, 24, 597, 615, 623, 635, 639–641, 644, 646, 652, 661, 663, 667, 670, 676, 680–682, 686–687, 688–693, 696–698, 700–701, 703, 705, 719, 722–723, 729, 766
Națiunile Unite 668
Nauplion (Naflio) 63
Navarino, bătălia de la 59–63, 743
Nazım Pașa 269
Necib Aga 132
Nedić, Milan, general 527
Nedim Pașa 114, 124
Negris, Theodor 55, 58
Nemirovici-Dancenko, Vladimir 255
Nenadović, Aleksandar 28
Neuilly, Tratatul de la 422, 424, 462, 467, 469
Neurath, Konstantin von 463, 478
Nevesinje, regiune din Bosnia-Herțegovina 127–128
Nicolae al II-lea, țar al Rusiei 231, 239, 251, 270, 336
Nicolae I, țar al Rusiei 78, 80, 87, 89
Nicolae, rege al Muntenegrului 268
Nicolschi, Alexandru 581–582
Nicolson, Harold 389–390, 396, 756
Nikezić, Marko 619–620
Nikotsaras 56
Ninčić, Momčilo 448
Niș, provincie a Imperiului Otoman 113, 119, 156

Nitti, Saverio 400, 403
Nixon, Richard 623, 650
Niyazi Bey 238–239
Nizam-ı Cedid 30
NLA (Armata Națională de Eliberare, Albania) 723–724
Noli, Fan, episcop 440, 442, 445
Noua Ordine. vezi Nizam-ı Cedid
Novi Pazar 151, 158, 170–172, 248, 256
Novi Sad 69, 74–76, 613
Novotný, Antonín 624
Nureddin Pașa 417
Nušić, Branislav 201, 246, 259, 316–317, 747

O

Obradović, Dositej 42–43
Obrenović, Aleksandru, rege 244, 290, 325
Obrenović, Mihail 147, 158
Obrenović, Milan 150, 187, 244
Obrenović, Miloš 45, 135, 144, 146, 188, 213
Ohrid, Acordul de la (2001) 724
Omanovic, Fata 292
Omanović, Osman 292
Omer Pașa Latas 101, 107, 155, 165, 574
Omladina (Uniunea Tineretului Sârb) 150
Onassis, Aristotelis 418
Operațiunea Furtuna (Operacija Oluja) 680
Operațiunea Sabia (Operacija Sablja) 714
Organizația de Luptă Națională a Etnicilor Ciprioți. vezi EOKA
Organizația Externă (OE) 215, 220–222, 224–225, 230
Organizația Internă (OI) 215, 220–225, 230
Organizația Națională a Tineretului. vezi EON
Organizația Națională Musulmană 296
Organizația Revoluționară Macedoneană Internă. vezi VMRO
Orient-Express 196, 462

Orlando, Vittorio Emanuele 396–00, 406
Osman Paşa, Paşvanŏglu 30–31
OSS (Office of Strategic Services) 494, 498, 500, 759
Otpor (Rezistența), mișcare de tineret 710, 747
Otto I al Greciei 64
Owen, David 669, 680
OYAK (Asociaţia de Asistență Reciprocă a Armatei, Turcia) 643–644
OZNa (Departamentul pentru protecția poporului) 556–558, 561–562

P

Paçrami, Fadil 594
Pactul Ribbentrop-Molotov 495
Paderewski, Ignacy Jan 393
Paisprezece Puncte 384–385, 389–390, 393, 399
Pallavacini, Johann von 234
Panița, Liliana 534
Papademos, Lucas 738
Papadopoulos, Ghiorghios, colonel 649
Papagos, Alexandros, general 492, 645–647
Papandreou, George (Yorgos) 695, 726–727, 735, 737
Papandreu, Ghiorghios 564, 647
Paraga, Dobroslav 675
Paris, Conferința de Pace de la (1919) 371–372, 387, 393–394, 401, 405, 424, 428, 471
Paris, Tratatul de la (1856) 108
Partidul Comunist Bulgar. vezi PCB
Partidul Comunist din Grecia. vezi KKE
Partidul Comunist din Iugoslavia. vezi KPJ
Partidul Croat al Drepturilor (Hrvatska Stranka Prava) 289, 457
Partidul Democratic al Serbiei. vezi DSS
Partidul Democratic (Serbia). vezi DS
Partidul Democratic (Turcia). vezi PD
Partidul Dreptății și Dezvoltării. vezi AKP
Partidul Liberal (România) 470

Partidul Naţional Ţărănist 471–472
Partidul Naţional Ţărănist (România) 291, 471, 482
Partidul Republican al Poporului. vezi PRP
Partidul Ţărănist Republican Croat. vezi HRSS
Pašić, Nikola 190–191, 200, 230–231, 248, 287, 360, 394–395, 403, 750
Paşvanoğlu 30–31, 121
Pauker, Ana 547, 578–580
Pavelić, Ante 519, 523, 525–527, 555, 556, 675, 718, 758, 761
Pavle, prinţ regent al Iugoslaviei 462
Pătrăşcanu, Lucreţiu 579, 626, 627
PCB (Partidul Comunist Bulgar) 425, 426, 583
PD (Partidul Democratic, Turcia) 638–643
Pelopones 47, 50–58, 63, 412, 486, 504, 566–567
Peninsula Balcanică 21–23, 36, 71, 83, 135, 157, 159, 164, 174, 181, 193, 200, 223–224, 227, 236, 250, 319, 362, 397, 444, 450, 452, 483, 510, 531, 544, 570, 657, 677, 692, 695–696
Perić, Ninko 435, 437
Pernar, Ivan 436–437
Perović, Latinka 619–620
Peşev, Dimităr 535
Petkov, Nikola 551–755, 762, 778, 781
Petrač, Hrvoje 715
Petritsch, Wolfgang 719
Petrobey 57, 63
Petropoulos, John 62, 743
Petrović, Gheorghi 34
Petrov, Racio 362
Petzina, Dieter 452, 758
Philby, Kim 587
Piemonte 89, 144, 146, 148, 151, 281
Pijade, Heskija 533
Pijade, Moša 600
Pijemont (ziar) 326
Pireu 272, 377, 419, 504, 509, 565–566
Pittaluga, Vittorio, general 401–402
Planul de Pace Vance-Owen. vezi VOPP
Plastiras, Nikolaos, general 566

Plovdiv 205, 256, 382, 535
Poarta. vezi Înalta Poartă
Polonia 26, 80, 106, 239, 338, 482, 496, 522, 528–529, 532, 534, 541, 547, 584, 624, 636, 651, 664
Popov, Grigori 562
Popović, Miladin 586
Popovic, Miloje 47
Popović, Toma 436
Popov, Ivan 498
Potiorek, Oskar, general 323, 330, 341
Pradel, Friedrich 529
Praga 77, 283, 442, 461, 483, 611, 615, 621, 622, 749, 774
Prasca, Sebastiano Visconti, conte şi general 491, 492
Price, Ward 418
Prijedor 104
Prima Revoltă (Sârbă) 34–37, 64, 69, 156, 454
Primul Congres Economic Turc 421
Primul Război Balcanic 246, 253–254, 257–258, 262, 264–265, 270–271, 362, 441
Primul Război Mondial. vezi Marele Război
Primul Tratat de la Tirana 448
Principatele Dunărene 40, 52–53, 55, 82, 99, 101, 125
Princip, Gavrilo 276, 320, 322, 325, 328, 331, 339, 399, 713
Priština 613, 652, 655, 683, 699, 701, 717
Provinciile Ilire 66–67
PRP (Partidul Republican al Poporului, Turcia) 637–638, 640, 642–643
Prusia 71, 93, 111, 135, 144, 147–148, 151, 160, 277, 343, 540
Psara 55, 62
Pukanić, Ivo 725
Pusić, Vesna 718
Putin, Vladimir 716
Putnik, Radomir 341, 360

R

Račan, Ivica 714, 718
Raceva, Mara 551
Račić, Puniša 435–437
Radetzky, Joseph, feldmareșal 77–78
Radić, Pavle 435, 437
Radić, Stjepan 431, 436–438, 454, 456, 501
Radomir 382, 385–386
Radosavljević, Dobrivoj 621
Radoslavov, Vasil 358–359
Radowitz, Joseph Maria von 160–161, 166, 168
Rajačić, Josip 65–66
Rakovski, Gheorghi 142–144, 158
Rambouillet, Acordul de la 687
Rangavis, Alexandros Rizos 166
Ranke, Leopold 35, 742
Ranković, Aleksandar 577, 600, 607–610, 613, 619
Rapallo, Tratatul de la (1920) 403
Rașid Pașa 131
Ravna Gora 513, 517–519
Războaiele Napoleoniene 39
Războiul Civil (Grecia) 562
Războiul de Independență (Grecia) 47, 52–53, 60, 62, 85, 96, 217
Războiul greco-italian 488
Reagan, Ronald 651
Reegler, Hans 538
Refugii (roman de Augustin Buzura) 630
Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor 392–393, 396, 403, 428, 436, 438, 441
Regulamentul Organic 85, 87
Rémond, Georges 257
Rendel, George 467
Rendulic, Lothar, general 544
Republika Srpska 677
Resna 209

Reșid Pașa, Mustafa 98–99, 108, 138
Ribar, Ivo Lola 600
Ribbentrop, Joachim von 494
Ricardo, David 61
Riezler, Kurt 335
Riffer, Milko 521, 761, 779
Rijeka 68, 285, 289, 396, 403
Ristić, Jovan 150, 166, 173–174
Rizvanbegović, Ali Stočevic 102, 104
Roatta, Mario, general 523
Rodić, general 126
România 4, 22, 31, 40–41, 47, 82–90, 92–93, 120, 166, 168, 170–174, 188–189, 196, 202, 255, 279, 334, 337–338, 349, 357, 365–371, 383–384, 392, 399, 422, 428, 487–488, 496–498, 502–503, 520–522, 527, 543, 545–550, 559, 564, 567, 578–80, 583–585, 591, 597, 621–626, 628–632, 634–636, 639, 651, 664, 668, 691–692, 696, 721, 725, 739
Ronchi 401–402
Rondos, Alexander 726
Roosevelt, Franklin Delano 494, 498–499, 544, 548
Rosenberg, Alfred 462, 476, 478, 538
Rosetti, C.A. 88
Rugova, Ibrahim 683–685
Rumelia 49,–56, 58, 163, 171–173, 179, 181, 192, 194–198, 200
Rusia 39–41, 46, 71, 78, 82, 84–86, 89, 91–92, 108, 118–120, 135, 142, 146, 149, 151–154, 155, 157–159, 162–163, 166–172, 174, 191, 193–196, 198–200, 210, 213, 224, 232–234, 247–251, 259, 266–268, 279, 304, 313, 316–317, 324, 329, 331, 335–337, 345, 347–349, 362–363, 365–366, 370–372, 391, 407, 412, 421, 451, 468, 477–478, 486, 500, 512, 536, 541, 548, 552–553, 558, 570, 598, 662, 666–668, 670, 676–677, 700, 716–717, 731

S

Šabac 38, 339, 341, 527, 528
Sabaheddin Bey 243

Sajmište (lagăr de concentrare) 523, 529–531
Salonic 22, 70, 118, 180–181, 195, 204–209, 222, 225–228, 235–239, 241–242, 253, 260–261, 272, 277, 313, 330, 361, 368–369, 372–377, 380, 411, 419, 421, 455, 490–491, 494, 499, 504–507, 521, 537–543, 558–559, 565, 646, 686, 695, 743, 747–748, 756, 760, 764
Sanader, Ivo 718, 721
Sandanski, Iane 215, 225, 241
Sanders, Liman von, general 346, 351
San Stefano, Tratatul de la (1877) 162, 167, 177, 181, 193
SANU (Academia Sârbă de Ştiinţe) 654, 782
Sarafov, Boris 216
Sarajevo 23–24, 101–107, 184, 186, 205, 254, 267, 275–276, 281, 294, 321, 323–324, 327–328, 330, 343, 404, 523, 574, 607, 615, 668, 671–676, 678–679, 681, 719, 744, 747, 750, 751–753, 761, 763, 768
Sarfati, Albert 533–534
Sarrail, Maurice, general 368, 370–373, 377
Sartre, Jean-Paul 593, 633
Savov, Mihail, general 271–272, 382
Schirach, Baldur von 504
Schisma Naţională (Grecia) 489
Schlegel, Toni 457–458
Schneider-Creusot, uzina 244–245, 307
Scholtz, Friedrich von, general 380
Schönfein, Hedvige 530
Sciaky, Leon 208, 748–749
Scobie, Ronald 564–565
Scutari 256, 264–265, 267–268, 328
Selim al III-lea 27, 29–30, 45, 48, 50, 53
Selim Paşa 128
Serbia 22, 26, 31, 33, 35, 37, 43–46, 57, 69–71, 74, 78–79, 81, 83, 85, 91, 99–101, 104, 120, 127–128, 131, 135–136, 139, 143–151, 155, 156–157, 166, 170, 172–174, 182, 186–189, 191, 195–196, 199–200, 202, 210, 211, 213, 217, 231–233, 243–251, 253–254, 256–257, 259, 265–267, 270–271, 274–275, 277, 279, 281, 290–291, 295, 306–308, 313–317, 322, 323, 324, 326–328, 331–332, 334, 337–341, 343, 349, 357, 359–360, 363, 365, 371, 384, 389, 392–394, 429, 431, 435–436, 454–455, 463, 469, 510–512, 514–515, 520, 523, 525, 527, 529, 530–531, 545,

556, 572, 587, 598, 601–603, 607, 614, 619–620, 651, 653, 655–661, 665, 667–668, 670, 672, 674–675, 677, 679, 682, 685–686, 689–691, 695–698, 701, 705–710, 714–717, 719–722, 741–742, 746, 748, 752, 760
Seton-Watson, R.W. 299, 394, 751, 762
Sèvres, Tratatul de la 413
Shaw, Stanford 134, 745
Shehu, Mehmet 588–589, 591
Shkodrani, Pashko Vase 587
Siemens 734
Silistra, provincie a Imperiului Otoman 119, 130
Sima, Horia 521
Simic, Charles 698
Simović, Dušan, general 500–502
Skerlić, Jovan 322
Skopje 180–181, 205, 222, 225, 253, 258–259, 275, 381–383, 422, 533–534, 686, 723–724, 747, 758, 761
Skupština 431, 434–437
Slavonia 65, 67–69, 72, 73, 75–76, 79, 81, 281–284, 287, 290, 319, 430, 510, 525, 680
Slivnica 200–201
Slovenia 22, 66–67, 278, 392, 430, 434, 454–455, 483, 510, 598, 602, 606–608, 614–615, 653, 656–657, 658, 660–661, 664, 666–667, 705, 721
Smirna (Izmir) 177, 205, 404–406, 409–411, 413, 415–417
Smuts, Jan 405
Società per lo Sviluppo Economico dell'Albania. vezi SVEA
Societatea Otomană pentru Libertate 236–237
Sonnino, Sidney 397–400, 406
South Stream 716
Spania 26, 29, 61, 118, 187, 203, 322, 733
Spasojević, Dušan, zis „Šiptar" (Albanezul) 707–709, 713–714, 722
Sperkiades 509
Spetsai 55, 62
Split 81, 205, 299, 522
SPO (Mișcarea pentru Reînnoirea Serbiei) 705
Srebrenica 671, 674, 679

Sremski Karlovci 65, 75–77
Stadler, Josip 294
Stalin, Iosif 276, 495–496, 512, 544–545, 547–549, 552, 555, 557–562, 564, 568–569, 572–573, 578–579, 582–584, 587, 591, 595, 597–600, 603–605, 609, 629
Stambolić, Ivan 654–657
Stamboliiski, Aleksandăr 362–363, 383, 385–387, 390, 423–426, 551
Stambolov, Stefan 213–216, 244
Stanhope, Leicester, colonel 58
Stanišić, Jovica 708
Stanojević, Stanoje 325
Starčević, Ante 281–283, 287
Statele Unite ale Americii 384
Steed, Henry Wickham 302–305, 324, 394, 751–752
Steeg, Louis 226
Stefan, Mitropolitul Bisericii Ortodoxe Bulgare 532, 535
Stelescu, Mihai 481
Stergiadis, Artisteidis 410, 413
Stojadinović, Milan 462, 477
Stojković, Milenko 42, 43
Stolac 104
Stratimirović, Djordje 76, 744
Strossmayer, Josip, episcop 281–283
Šubašić, Ivan 555
Suedia 694
Suleiman Pașa 44
Sultanul Roșu. vezi Abdul Hamid
Supilo, Frano 289, 324
Šupljikac, Stevan, colonel 75
Surčin (clanul) 708, 714
Surroi, Veton 703
Šuvar, Stipe 659
SVEA, Societa per lo Svillupo Economico dell Albania 447
Șatev, Pavel 226, 748
Șemsi Pașa 239, 240
Șukri Pașa 270

T

Tadić, Boris 717
Talât Paşa 346
Tankosić, Vojin, maior 276, 328, 330, 339
Tanzimat 97–98, 103, 107–110, 115–116, 118–119, 122–124, 165, 176, 238
Taylor, A.J.P. 665, 766
Thassos 506
Theotokis, Ghiorghios 246
Times, The (ziar) 166, 245, 302, 565, 747
Timok, Revolta din 395
Tisza, Kálmán 287
Tito, Josip Broz 395, 511–516, 518, 525, 526, 544, 546, 555, 557, 560–562, 569, 571–573, 578, 597–610, 612–615, 617–21, 630, 651–652, 654, 656–657, 659, 662, 680, 761, 764
Titulescu, Nicolae 475, 477–479
Todorova, Maria 12, 23, 767
Todorović, Pera 192
Tolstoi, Lev 306, 315, 752
Topal Osman Paşa 107
Tracia 53, 55, 119–120, 171, 176, 181, 249, 254, 256, 262, 271, 356–357, 418, 420, 425, 463, 507, 531–533, 536
Transilvania 66, 78, 89, 93, 139, 166, 279, 337–38, 365, 367, 369, 392, 428, 471, 475, 483, 485, 547, 581, 584, 622, 634
Travnik 103–105
Trelawny, Edward John 57
Tribunalul Penal Internațional (pentru fosta Iugoslavie) 680, 696
Tripalo, Miko 602, 613, 617, 619–620, 764
Tripolis 57
Tripolitania 250–251
Triune, Regatul 67, 75, 81, 186, 287, 312
Troțki, Lev 250–251, 257, 750

Truman, Harry S. 545, 559, 561, 568, 638, 647
Trumbić, Ante 394–395, 398, 403
Tsatsou, Ioanna 507, 760
Tsolakoglou, Georgios, general 507
Tudjman, Franjo 601, 613, 656, 659–662, 664, 666, 669, 671, 674–81, 717–718, 721
Tudor, Corneliu Vadim 630
Tuna, provincie a Imperiului Otoman 119–121
Tunguz, Pero 128
Turcia 22–23, 39, 40–41, 46, 70, 79, 91, 97, 112, 114, 119, 122, 129, 148–149, 154, 169–171, 173, 201, 203, 208, 214–215, 218–219, 235, 238, 246–247, 249, 250–251, 256–257, 260, 271, 273, 313, 328, 334–338, 343–346, 348–351, 353, 355–356, 358, 368, 371, 375, 388, 404, 406, 408–411, 413–415, 418–419, 421, 428, 450, 461, 463, 478, 487, 490, 498, 504, 506–507, 568, 637–641, 643, 644, 645–647, 650, 667, 692, 726–732, 739, 760
Türkeș, Alparslan 641, 645
Tuzla-Zvornik 104
Țara Românească 40–41, 46–48, 82–87, 89, 117, 452, 469, 474

U

UÇK (Armata de Eliberare din Kosovo) 683–685, 687, 693, 723
UÇPMB (Armata de Eliberare din Preševo, Medvedja și Bujanovac) 723
Ucraina 482, 716–717, 728
UDBa (poliția secretă iugoslavă) 557, 562, 576–577, 597, 604, 606–607, 609–610, 613
UNAB (Uniunea Națională Agrară Bulgară) 362–363, 383, 385–387, 423–426
Ungaria 22–23, 64, 66, 73, 78–80, 85, 91–92, 100, 106, 126, 135, 147, 152–155, 157–159, 162–163, 168, 170–172, 174, 177, 185, 191, 194, 199–200, 202, 210, 224, 226, 232–234, 239, 243, 248, 250, 259, 265–267, 277, 279, 280, 291, 299, 301–302, 305–307, 312–313, 315, 331, 336, 339, 349, 361, 366, 368–369, 389–390, 392, 396, 444, 457, 463, 478, 483, 499, 502, 548–549, 584, 598, 636, 651, 664, 668, 691, 692

Uniunea Democratică Croată. vezi HDZ
Uniunea Democratică Croată din Bosnia și Herțegovina. vezi HDZ BiH
Uniunea Europeană 685, 694–695, 715–719, 725, 727–728, 731–732, 735
Uniunea Națională Agrară Bulgară. vezi UNAB
Uniunea Națională Radicală. vezi ERE
Uniunea Sovietică 240, 474, 478, 484–485, 493, 495–496, 544, 547–549, 558, 561–562, 564, 569, 573, 578–579, 581, 582–583, 585, 591–592, 595, 597, 601–604, 623, 624–625, 652, 690
UNPROFOR 667, 671, 678
UNRRA (Agenția pentru Ajutor și Reconstrucție a Națiunilor Unite) 567
Urdăreanu, Ernest, colonel 479, 480, 485
Ushtria Çlimitare e Kosovës. vezi Armata de Eliberare din Kosovo
Užice, Republica de la 512, 513

V

Vafiadis, Markos 565, 569
Valea Jiului 632–634
Valjevo 27–28, 42
Vance, Cyrus 667, 669–70, 674
Van, provincie a Imperiului Otoman 352
Varešanin, Marijan, general 327
Varkiza, Acordul de la (1945) 566–567
Vatan yakut Silistra (piesă de Namık Kemal) 130
Vazov, Ivan 131, 137, 745
Vălkov, Ivan, general 426, 465, 551, 552
Velcev, Damian 465–466
Veliko Tărnovo 192–193, 214, 424
Velouchiotis, Aris 509–510, 565
Veneția 40, 58, 67, 93
Venizelos, Elefthérios 247, 374–378, 388, 406, 408–410, 412–413, 418, 489, 537
Verdun, bătălia de la 334
Vërlaci, Shefqet Bey 443

Veruović, Milan 694–695
Vesnić, Milenko 429
Victoria, regina Marii Britanii 161, 195
Vidin 31–32, 38, 119, 457
Vidovdan, Constituția 404
Viena 34, 47, 58, 61, 63, 65–69, 71–75, 78–79, 84, 88–89, 126, 128–129, 138, 150–151, 153, 160–161, 166–167, 171, 174, 187–189, 194–195, 200, 243, 248–249, 265–267, 277–280, 284–285, 287, 290–291, 302–304, 307–308, 312–315, 326, 330, 341, 350, 362, 394, 456, 499, 500, 502, 504, 534, 598–599, 691, 744, 747, 748, 751–752, 753
Vinița 222
Visconti Venosta, Emilio 302
Višnić, Filip 37
Vladimirescu, Tudor 82, 83
Vllasi, Azem 653
VMRO (Organizația Revoluționară Macedoneană Internă) 210, 215, 217, 219–220, 222, 225–226, 230, 237, 241, 424–426, 444, 457, 461, 463–466, 655
Voivodina 22, 33, 42–43, 64–65, 69, 75–76, 78, 80–81, 189, 340, 511, 576, 608, 620–621, 652, 656, 662, 697
Vopicka, Charles 366, 370
VOPP (Planul de Pace Vance-Owen) 669–670
Vučitrn 655–656, 685
Vučković, Zvonimir 516–517, 761, 782

W

Waddington, William H. 165–166, 173
Waldeck, R.G. 469–470, 485, 758–759, 761, 782
Walsh, Robert 53
Wangenheim, Hans von, baron 344, 346, 348, 352
Warner, Edward 508
Weizsäcker, Ernst von 494
Wellington, duce de 59, 61
Wentritt, Harry 529

Whittal, Donald 409
Wickham Steed, Henry 302, 305, 324, 394, 751
Wied, Wilhelm von, prinț 441
Wilby, Peter 698–699, 767
Wilhelm al II-lea, împărat al Germaniei 234, 314, 334, 336–337, 376, 436
Wilson, Henry, feldmareșal 406
Wilson, Woodrow 11, 384, 388–391, 397, 398, 400, 405, 408
Windischgrätz, Alfred, prinț 77, 79–80
Wisliceny, Dieter 540
Wolff-Metternich, Paul, conte 352
Woodhouse, Monty 562, 743, 763

X

Xhemal Pașa 441
Xoxe, Koçi 560

Z

Zagreb 64, 66–68, 73, 80, 280, 282–285, 288–291, 319, 324, 394, 430, 432, 434, 437–438, 456–460, 502, 512, 519–521, 525–526, 598, 607, 613, 615, 618, 620, 656, 674, 680, 716, 719–720, 726, 743–744, 750–751, 756–758, 760–761, 764, 766
Žanko, Miloš 617–618, 620
Zbor 511, 527
Zeletin, Ștefan 470
Zemun 188, 339, 499, 523, 529–530, 708–709, 714
Žepa 671, 679
Žerajić, Bogdan 327–328
Zervas, Napoleon, general 563, 565
Zeune, Johann August 22
Zinoviev, Grigori 425–426

Živković, Petar 212
Ziya Bey 116, 122, 124, 129
Zogu, Ahmed (Zog I al Albaniei) 439, 440–443, 445–449
Zveno (Legătura) 463, 465–466